

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:3, SAYI:6 VOLUME:3,ISSUE:6

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT:3 SAYI:6 VOLUME:3 ISSUE:6

EDİTÖRLER

Dr. Öğr. Üyesi

Tuba TOMBULOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi

Özgür TÜRKER

GTTAD

GTTAD

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 3, Sayı: 6, Temmuz 2021

GTTAD

JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH

Volume: 3, Issue: 6, July 2021

e-ISSN: 2667-5366

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), Türk tarihine ve kültürüne dair bilimsel araştırmaların üretilmesini ve okuyucuya ulaştırılmasını amaç edinen Uluslararası Hakemli bir dergidir. GTTAD, Türklerin siyasi tarihleri, devlet gelenekleri, sosyal hayatları, askeri ve iktisadi faaliyetleri, dini inançları, kültür ve mitolojileri vb. kapsamdaki konuları ele alır ve bu alandaki disiplinleri de yayın sahası olarak değerlendirir. Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergide Türkçe, İngilizce, Rusça ve Farsça makalelere yer verilir. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar ilk etapta Yayın Kurulu tarafından yazım ilkelerine uygunluk ve özgünlük açısından incelenir. Yayımlanması uygun bulunan yazılar adları gizli tutulan iki hakeme gönderilir. Hakem süreçleri tamamlanan makaleler Yayın Kurulu'nun nihai değerlendirmesi ve kararı sonrasında dergide yayımlanır. Dergide yayımlanan makalelerde savunulan görüşler Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisini hiçbir surette bağlamaz. Yayımlanan makale ve yazıların sorumluluğu yazarına aittir. Kabul edilen yazılar yazara iade edilmez.

Gönderilen makalelerin özgünlük testi *Turnitin* programı ile denetlenmektedir. <https://www.turnitin.com/>

Journal of General Turkish History Research (JGTHR), is an International Refereed Journal aiming at producing and delivering scientific research on Turkish history and culture. JGTHR deals with topics such as the political history of the Turks, their state traditions, social lives, military and economic activities, religious beliefs, culture, and mythology; evaluates the disciplines in this field as a broadcasting field. The journal is published twice a year in January and July and includes articles in Turkish, English, Russian and Persian languages. Each article is examined by the Editorial Board regarding writing principles and originality. The approved ones are sent to two independent experts for double-blind peer review. The articles for which the peer review process is completed are published after the final evaluation and decision of the Editorial Board. Authors are responsible for their articles. Any of their ideas are individual and does not bind the JGTHR. Accepted articles are not returned to the author.

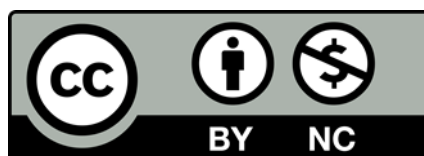
The articles sent are controlled for plagiarism by the *Turnitin* programme. <https://www.turnitin.com/>

YAZIŞMA ADRESİ / CORRESPONDENCE ADDRESS

Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Isparta-Afyon Karayolu 8. Km Çünür Doğu Yerleşkesi 32260 Isparta

E-posta: ozgurturker@sdu.edu.tr

GENEL TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
JOURNAL OF GENERAL TURKISH HISTORY RESEARCH
e-ISSN: 2667-5366

DERGİ SAHİBİ / OWNER
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mustafa GÖKÇE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hasan IŞIK (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TÜRKER (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)

YAYIN DANIŞMA KURULU / BROADCAST ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Selim KARAGÖZ (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Arş. Gör. Mehmet BAYRAM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)

YAYIN KOORDİNATÖRÜ / PUBLICATION COORDINATOR

Dr. Öğr. Üyesi Tuba TOMBULOĞLU

HALKLA İLİŞKİLER / PUBLIC RELATIONS

Ahmet DOĞAN

SEKRETERYA / SECRETARIAT

Halil Can AKGÜN

Ahmet KARADENİZ

Muhammed Emin KOÇAK

Umut YOLSEVER

İsmail Hulusi ŞENYİL

Ömer GÖK

Cüneyt GÜNDÜZ

Ayşe ORHON

Ahmet KORKMAZ

İNDEKS KOORDİNATÖRÜ / INDEX COORDINATOR

Onur YILDIZ

TÜRKÇE EDİTÖR / TURKISH LANGUAGE EDITOR

Fatma Gülşah EKİZOĞLU

Fatma KAYILAN

İNGİLİZCE EDİTÖR / ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Burak YABA

RUSÇA EDİTÖR / RUSSIAN LANGUAGE EDITOR

Arş. Gör. Selim KARAGÖZ

FARŞÇA EDİTÖR / PERSIAN LANGUAGE EDITOR

Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH

KAPAK TASARIM / COVER DESIGN

Emine ÇAKIR

ULUSLARARASI BİLİM DANIŞMA KURULU
INTERNATIONAL SCIENTIFIC ADVISORY COMMITTEE

- Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Alfin SİBGATULLİNA (Inst. of Far East. Stud. of the Russ. Academy of Sci.-Mosc./RUSSIA)
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Alpaslan DEMİR (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Behset KARACA (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Eşref BUHARALI (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE) (Emekli)
Prof. Dr. Éva CSÁKÍ (Pázmány Péter Catholic University-Budapest/HUNGARY)
Prof. Dr. Fayaz Huzin (Tatarstan Academy of Sciences-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. Gaybullah BABAYAR (Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZBEKİSTAN)
Prof. Dr. Haldun EROĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hamza KELEŞ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Iskander GİLYAZOV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Karjavbay SARTKOJAULI (L. N. Gumilyov Eurasian National University-Astana/KAZ.)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Emekli Öğretim Üyesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Mualla YÜCEL (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Musa Şamil YÜKSEL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Necmettin AYGÜN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Pap NORBERT (University of Pécs-Pécs/HUNGARY)
Prof. Dr. Refik TURAN (Türk Tarih Kurumu Eski Başkanı-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Remzi KUZUOĞLU (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Rudi MATTHEE (University of Delaware-Delaware/USA)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Tsend BATTULGA (Mongolia National University-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Zsombor Tibor RAJKAI (Ritsumeikan University-Kyoto/JAPAN)
Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Alper ALP (Eğitim Müşaviri-Moskova/RUSYA)
Doç. Dr. Cihad CİHAN (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Archaeology of Uzbekistan Aca. of Scien.-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. İbrahim ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Lazat DİNASHEVA (Ahmet Yesevi Üniversitesi-Türkistan/KAZAKİSTAN)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Müslüme Melis SAVAŞ (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Nilgün DALKESEN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Simonné Piroška PALLÓS (Emekli Öğretim Üyesi-Kaposvár/HUNGARY)
Doç. Dr. Szilard SZILAGYÍ (University of Bucharest-Bucharest/ROMANIA)

Doç. Dr. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Zufar SHAKİROV (Kazan Federal University-Kazan/RUSSIA)
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali MIYNAT (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Eman HAYAJNEH (University of Jordan-Amman/JORDAN)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Ali BOZKUŞ (Hitit Üniversitesi-Çorum/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Nebi SALİM (Shahrood University-Shahrood/IRAN)
Dr. Öğr. Üyesi Selim KARAKAŞ (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Ali İhsan ÇAĞLAR (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Dr. Cezmi KARASU (Emekli Öğretim Üyesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Dr. Eva Kincses NAGY (University of Szeged-Szeged/HUNGARY)
Dr. Gábor FODOR (İstanbul Macar Kültür Merkezi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Gábor SZŐLLŐSY (The Museum and Library of Hungarian Agriculture-Budapest/HUNGARY)
Dr. Ganbat LKHUNDEV (Mongolian Academy of Sciences-Ulaanbaatar/MONGOLIA)
Dr. Khalida DEVRİŞEVA
Dr. Igor SEMYONOV (Inst. of History, Arch. and Ethnography- Makhachkala/RUSSIA)
Dr. Ivan FUKALOV (Bishkek Academy of Finance and Economics- Bishkek/KIRGIZISTAN)
Dr. Nándor Erik KOVÁCS (Eötvös Loránd University-Budapest/HUNGARY)
Dr. Mevlüt AKDERE
Dr. Petr KUÇERA (Hamburg University-Hamburg/GERMANY)
Dr. Zahra ABOLHASSANİA (University of Tehran-Tehran/IRAN)
Dr. Zelfira ŞÜKÜRCİYEVA (Kırım Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi-Simferpol/KIRIM)

DERGİNİN TARANDIĐI İNDEKSLER / THE JOURNAL IS INDEXED IN

TRDİZİN

 INTERNATIONAL
Scientific Indexing

Directory of
Research Journal
Indexing

ASOS
indeks

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Ahmet ŞİMŞEK (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hakan AKDAĞ (Mersin Üniversitesi-Mersin/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Hakan KARAGÖZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Kazım PAYDAŞ (Harran Üniversitesi-Şanlıurfa/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Melek ÇOLAK (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Nadejda ÖZAKDAĞ (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU (Hacettepe Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Sezai BALCI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Abdolvahid SOOFİZADEH (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ainur NOGAYEVA (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi-Erzincan/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Alev DURAN (İstanbul Aydın Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ali Rıza YAĞLI (Giresun Üniversitesi-Giresun/TÜRKİYE)
Doç. Dr. B. Tümen SOMUNCUOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat AYDOĞMUŞOĞLU (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Cihat YILDIRIM (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Derya Derin PAŞAOĞLU (Karadeniz Teknik Üniversitesi-Trabzon/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Dinçer KOÇ (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ebru MANDACI (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ebubekir GÜNGÖR (Yozgat Bozok Üniversitesi-Yozgat/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Elvin YILDIRIM (İstanbul Aydın Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Eralp ERDOĞAN (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Farhod MAKSUDOV (Institute of Arc. of Uzbekistan Academy of Sciences-Tashkent/UZB.)
Doç. Dr. Hasan Kazım KALKAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Hayrettin İhsan ERKOÇ (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi-Çanakkale/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Kürşat YILDIRIM (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mesut KARAKULAK (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Miyase KOYUNCU KAYA (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Muhammed Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat ÖZKAN (Ordu Üniversitesi-Ordu/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Murat ZENGİN (İnönü Üniversitesi-Malatya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Mustafa UYAR (Ankara Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Oktay BERBER (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi-Eskişehir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Onur Alp KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Rabia Gökçen KAYABAŞI (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Serkan ACAR (Ege Üniversitesi-İzmir/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Şahin DOĞAN (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tekin ÖNAL (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Tülay YÜREKLİ (Aydın Adnan Menderes Üniversitesi-Aydın/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Ümmügülüm CANDEĞER (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yunus İNCE (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Doç. Dr. Yücel NAMAL (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi-Zonguldak/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÖZTURHAN (Batman Üniversitesi-Batman/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Ali AHMETBEYOĞLU (İstanbul Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Aysel ERDOĞAN (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Davut ŞAHBAZ (Selçuk Üniversitesi-Konya/TÜRKİYE)

Dr. Öğr. Üyesi Egemen Çağrı MIZRAK (Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi-Tekirdağ/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Elif AKTÜRK (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Kader ALTIN (Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi-Erzincan/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Kayrat BELEK (Manas Üniversitesi-Bişkek/KIRGIZIİSTAN)
Dr. Öğr. Üyesi Kutlu AKALIN (İstanbul Medeniyet Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Meral METİN GÖKSU (Kafkas Üniversitesi-Kars/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa AYLAR (Bitlis Eren Üniversitesi-Bitlis/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDİ (Tokat Gazi Osmanpaşa Üniversitesi-Tokat/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DURAN (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi S. Serkan ÜKTEN (Aksaray Üniversitesi-Aksaray/TÜRKİYE)
Dr. Öğr. Üyesi Umut ÜREN (Kırklareli Üniversitesi-Kırklareli/TÜRKİYE)
Öğr. Gör. Dr. Müjdat KARAGÜLMEZ (Milli Savunma Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Alican DOĞAN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Aslı ÇANDARLI ŞAHİN (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)
Dr. Betül TEZCAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Deniz ERÇAVUŞ (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi-Ağrı/TÜRKİYE)
Dr. Fatma ÇALIK ORHUN
Dr. Hatice KARIMOV
Dr. Naim Yüksel KAYAÇAĞLAYAN (Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Ankara/TÜRKİYE)
Dr. Serdar Oğuzhan ÇAYCIOĞLU (Marmara Üniversitesi-İstanbul/TÜRKİYE)
Dr. Tefik Orkun DEVELİ (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi-Muğla/TÜRKİYE)

Editörden...

Değerli okuyucular;

Türkler, hâlihazırda bilinen, ya da belki çoğunluğu keşfedilmeyi bekleyen dünya tarihinin en kadim milletlerinden biri durumundadır. İşgal ettikleri bu pozisyonla tezat teşkil edecek şekilde, bilimsel çalışmaların odağında yer almaları ise son iki asırlık kısa bir zaman diliminde gerçekleşmiştir. Onların yaşam tarzları ve buldukları coğrafyaların tabii koşulları, dinamik ve hareketli olmayı zorunlu kılan bir yapı arz ettiği için, bu mefhum ister istemez tarihlerine de yansımıştır. Çin, İran, Hint, Yunan, Latin, Arap, Süryani vb. yerleşik toplumlar tarafından oluşturulan kaynaklarda birçok farklı isim ile karşımıza çıkan bu topluluklar arasında etnik ve kültürel rabita bulunduğu, aslında uzun zamandan beri bilinmekteydi. Mahmud Kaşgarî'nin Türk Dünyası Haritası'nda yerini işaretlediği bu toplulukların gündelik hayatları, âdetleri, dilleri ve eşsiz kültürleri adı geçen yerleşik toplumların seyyahları vasıtasıyla daha da bilindik hâle gelmekteydi.

Genel olarak bakıldığında Türkler aslında mizacı ve fizyonomisi düzgün, misafirperver, cesur ve yiğit insanlardı. Ancak yine de onlara karşı temkinli olunması şarttı. Başta Roma ve Çin olmak üzere, o sıralarda bilinen dünyanın en kadim uygarlık merkezleri, tarihin bir döneminde Türk atlılarının taarruzuna uğramıştı. Bu yüzden İtalyan şair Dante, İlahî Komedyası'nda Hunların Başbuğu Attila'ya cehennemden yedinci katını layık görüyordu. Eski dinî metinlerde geçen Gog-Magog (Yecüc Mecüc) kavmi ile özdeşleştirilmiş olmaları da bununla ilgili olmalıydı. Bir efsaneye göre Türkler, Demir Dağı eritip, bir bozkurt önderliğinde Ergenekon'dan benzer şekilde çıkmışlardı. Sonuç itibarıyla yerleşiklerin gözünde Türkler; son derece cesur, ancak buna karşın, bir o kadar kontrolsüz ve dizginlenmesi mümkün olmayan insanlardı. Bu nedenle kendi tarihlerini taşta kazımayı öğrendikleri güne kadar, onlar hakkında kaleme alınan çoğu şey, aslında gerçek olmaktan öte, korkuyla şekillenmiş bir algının ürünüydü.

Son iki asır içinde Türkler hakkındaki bu olumsuz algının değişmesine ve uygarlık tarihinde kendilerine rezerve edilen müstesna yere oturmalarına olanak tanıyan iki önemli gelişme yaşandı. Bunlardan ilki Türk Yazıtlarının keşfi ve runik alfabenin deşifre edilmesi idi. Bu kırılma ânı, o güne değin adeta bir tabu hâline gelmiş olan, Türkler hakkındaki kalıplaşmış yargıların birer birer çürütülmesini sağladı. Artık şarkiyat alanının içine, belki de merkezinde yer alan yeni bir çalışma sahası, kendini gerçekleştirme gayretindeki gerçek bilim insanlarının ilgisini cezbetmeye başlamıştı. 19. asrın başlarına denk düşen Türkoloji çalışmaları işte böyle bir iklimde doğdu ve inanılmaz bir dinamizmle yoluna devam etti. Fransız, Alman, Macar ve Rus kökenli Türkologların ortaya koyduğu bilimsel veriler, Türklerin kadim geçmişini ve asırlar boyu doğudan-batıya, kuzeyden-güneye doğru kat etmiş oldukları muazzam mesafelerin beraberinde getirdiği birikimi ve kültürel sentezi doğrular nitelikteydi. Görünen o ki, Türkler gittikleri coğrafyalara kolay adapte oluyorlar ve birçok şeyi de beraberlerinde götürüyorlardı. Aslında uygarlık denilen kültürel birikimin oluşmasında bir nevi köprü durumundaydılar. Ancak buna karşın yerleşikler arasında kolay kolay asimile olmuyorlar, öz benliklerini kaybetmiyorlardı.

Bir diğer kırılma noktası ise; A. Zeki Velidî Togan'ın girişimleriyle, Ocak 1927'de İstanbul Üniversitesi bünyesinde Umumî Türk Tarihi Anabilim Dalı'nın kurulmasıydı. Togan, bu kürsünün oluşturulmasını "*geniş bir coğrafyada ve uzun bir zaman diliminde hüküm sürmüş olan Türk topluluklarının tarihinin, dil ve kültürünün daha kapsamlı işlenmesi ve eski Türk tarihinin zaman ve mekânda yerinin tespiti*" amacına matuf olarak açıklıyordu. Zira uygarlık tarihinde derin izler bırakmış bir milletin tarihinin bölük pörçük, bir biriden kopuk ve dağınık bir hâlde araştırılması mantıken doğru olmayacağı gibi, kendi içinde bir devamlılık arz eden tarihsel süreçlerin, kurumların ve sosyolojik olguların tahlil edilmesinin de zorlaşacağı kolaylıkla tahmin edilebilirdi. Bu bağlamda hem Türkoloji'nin bir ihtisas alanı hâline gelmesi, hem de Türk tarihine kesintisiz bir süreç olarak yaklaşan Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nın ihdas edilmesi, yüzyıllar boyu Türkler hakkında süre gelen doğruluğu meşkûk bilgilerin yeniden gözden geçirilmesine olanak tanıdı.

İşte bu heyecanla, 2019 yılı Ocak ayında yayın hayatına atılan Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi (GTTAD), her defasında bir sonraki sayısına aktarılan tecrübe ve birikimle yoluna devam etmektedir. Bugün gelinen noktada, uluslararası indeksler yanında, Ulakbim TR-Dizin tarafından da indekslenmeye başlanan GTTAD, çalışma alanımızın duayeni Zeki Velidî Togan'ın da vurguladığı üzere; *“zaman ve mekân farkı gözetmeksizin, Türk halklarının ve Türk milletine akraba toplulukların tarihi ve kültürü üzerine kaleme alınmış birbirinden değerli çalışmalara”* yer vermeyi sürdürmektedir. Her sayıda uluslararası yayın kriterlerine ve bilimsel etiğine uygun olarak hareket ederek niteliğini artırmaya devam eden dergimizin bu sayısında 23'ü araştırma makalesi, 1'i Biyografi, 5'i çeviri ve 5'i kitap incelemesi olmak üzere; toplam 34 çalışmaya yer verilmiştir.

İskitler, MÖ VII. yy'ın başlarından itibaren Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan gibi Türklerin yaşadığı bölgelerden Kuzey Karadeniz bozkırlarına, oradan da Tuna Nehri boylarına kadar gelmişlerdir. Aynı tarihlerde Karadeniz'in kuzeyinde kurulan Hellen kolonileriyle ilişki kurmalarını ve buradaki halklarla etkileşimini ele alan Muzaffer Demir, *“M.Ö. VI. yy'da İskit-Atina İlişkilerinin Başlangıcı Üzerine”* adlı makalesinde İskitlerin bölgeye olan katkısını incelemektedir.

Şeyda Büyükcan Sayılır, *“Türklerin Ağaç ile Mitolojik ve Tarihî Bağları Üzerine Bir Değerlendirme”* adlı makalesinde Türk kültürü ve mitolojisinde önemli bir yere sahip olan ağacın önemine değinmiştir.

Türklerin kadim zamanlarını aydınlatan Oğuz Kağan Destanı, onların yaşam tarzı ve kültürü hakkında önemli bilgiler vermektedir. Hikmet Demirci ve Selime İnan, *“Oğuz Kağan Destanı'nda İskân: Yaylak ve Kışlaklar”* adlı makalesi ile Oğuz Kağan Destanı'nı temel alarak konargöçer yaşam tarzını irdelemektedir.

Türk tarihinin önemli kavimlerinden birisi olan Peçenekler, 860-880 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyine göç ederek zamanla zayıflayan Hazar Devleti'nin hâkim olduğu coğrafyaya yerleşmişlerdir. Peçenekler, Hazar Devleti'nin yıkılmasıyla güçlenen Kiev Rusya'sı ile bölgede hâkimiyet kurmak için mücadeleler vermiştir. Tarihî kaynaklar 915-1036 yılları arasında Peçenekler ve Kiev Rusya'sı arasındaki ilişkilerden bahsetmektedir. Ayhan Afşin Ünal'ın, *“Peçenek-Rus Siyasi İlişkileri (MS 915-978)”* adlı makalesi 915-978 yılları arasında Peçenek-Kiev Rusya'sı ittifakını ele alarak bu döneme ışık tutmaktadır.

XIII. yy'da kurulan Altın Orda Devleti'nin Berke Han dönemindeki başkenti Saray şehrinin sosyo-ekonomik yapısı hakkında bilgi veren Fatih Bostancı, *“Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın İlk İzleri: Saray Şehri”* adlı makalesi ile şehircilik faaliyetlerini ele almıştır.

“Hülegü'nün İlhanlı Hanedanı'na Meşru Zemin İnşası” başlığıyla Hülegü Han'ın İlhanlı Devleti'nin temellerini atmasına sebep olan etkenleri çalışmasına dâhil eden Çetin Kaya, 1259 yılında itibaren başlayan mücadeleleri ele almıştır.

XIV. yy'da İlhanlı Devleti'nin hac yollarına hâkim olma isteği, Mekke Emirliği ile arasında önemli sorunlara sebep olmuştur. Hac yollarının güvenliği meselesini önemseyen İlhanlı Devleti, Hac Emirliği müessesesi meydana getirmiştir. Hatta hac yolları sorunu Memlüklü-İlhanlı ilişkilerini de etkilemiştir. Özkan Dayı, *“İlhanlı Devleti'nin Hicaz Bölgesi le İlişkileri”* adlı çalışmasında İlhanlı Devleti- Hicaz ilişkileri ve Hac Emirliği'ni okuyucularımıza aktarmaya çalışmıştır.

Türk devlet geleneğinde kengeş veya yaygın adıyla kurultay meclisi, Asya Hun Devleti'nden itibaren bütün Türk devletlerinde görülmektedir. Kazım Paydaş, *“Timurlular ve Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu Türkmenlerinde Kengeş Meclisi”* adlı makalesinde Timurlular ve Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu Türkmenlerinde Kengeş meclisinin önemi üzerinde durarak, ufuk açıcı bilgiler vermektedir.

“Tuğluk Sultanlarının Karakterleri Üzerine Bir Değerlendirme” adlı makalesiyle Bila Koç, Delhi Türk Sultanlığı'nın son hanedanı olan Tuğluk sultanlarının karakteristik özelliklerini inceleyerek bu dönemde yapılan imar faaliyetlerini değerlendirmiştir.

Timurlu Devleti'nin yıkılışı ve Özbek Şeybani Hanlığı'nın Herat şehrini aldığı dönemde burada yaşamış önemli bir ismi "İhtiyar B. Gıyasüddin: Bir Timurlu Kadısının Biyografisi" adlı makalesinde ele alan Ertuğrul Ökten, İhtiyar B. Gıyasüddin'in şahsını anlatırken aynı zamanda da Timurlu Devleti'nin son zamanlarına ışık tutmaktadır.

Sonay Ünal, "Heratlı Fahri ve Eserleri" başlıklı çalışmasında Fahri-i Herevi olarak da bilinen edebiyatçı ve tarihçinin çok az bilinen hayatı ve eserleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

"The Importance of Kipchak Turkish Text With Armenian Letters in Turkish History" adlı çalışmasında Zeliha Tuğuz, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerin Türk tarihindeki öneminden bahsederek, tarihçiler tarafından az çalışılmış bir konuya ışık tutmaktadır.

Hüseyin Şen, "Kokand Khanate in Period of Shir Ali Khan" başlığıyla kaleme aldığı çalışmasında; 1842 yılında Fergana Vadisi merkezinde kurulan Hokand Hanlığı'nın Buhara Emiri Nasrullah Han tarafından işgali ve ondan kurtulmak isteyen Hokand ahalisinin umut bağladığı Şir Ali Han'ın tahta çıkışı ve saltanat devresini ele almaktadır.

"Osmanlı Timar Sisteminin Uygulanışında Yaşanan Problemlere Dair Bazı Tespitler" adlı çalışmayla D. Volkan Karaboğa ve Recep Bozdoğan, timar ve tahrir uygulanması konusu ile ilgili mühimme hükümlerini değerlendirmektedir.

Kadir Demirel, "Ankara Şer-iyye Sicilleri Işığında Ahi Şerefeddin Evkafı Üzerine Bir Değerlendirme" başlığıyla kaleme aldığı makalesinde Evkaf Tahrir Defterlerini kaynak göstererek Ahi Şerefeddin Evkafı ve vakıf müessesesi hakkında incelemelerde bulunmuştur.

"19. Yüzyılda Çarlık Rusya'sının Kazak Jüzlerinde Gerçekleştirdiği İdari Reform ve Neticeleri" adlı makalesinde Gülnar Kara, 19. yüzyılda Rus Çarlığı'nın Kazak Jüzleri üzerindeki reformist çabalarının Kazak toplumuna etkilerine değinmiştir.

"Rusya ve İngiltere Arasındaki Büyük Oyun'un Doruk Noktası: Kuşku Savaşı" adlı makalede Hatice Karımov, 1885 yılında yapılan Kuşku Savaşı öncesi yapılan müzakereleri, Rusya ve İngiltere arasındaki diplomatik yazışmaları inceleyerek Afgan-Rus Savaşı'nı ele almıştır.

Sharifa Toshova, "Türkistanlı Hacı ve Seyyahların Gözüyle İstanbul" adlı çalışmasında hacı ve seyyahların kaleme aldıkları notlardan yola çıkarak, Türkistan'a döndükleri zaman modernleşme konusunda attıkları adımlardan bahsetmektedir.

Ziyodakhon Rasulova, "Özbeklerde Görücü Usulü Evlenme: Geçmişi ve Bugünü" başlıklı makalesinde Özbek gelenek ve göreneklerinin dün ve bugünü ele almaktadır.

"Ümid (Ümide) Dergisi Perspektifinde Osmanlı Kadınına Dair bir İnceleme" adlı çalışmasıyla Ayşen Müderrisoğlu, Osmanlı'nın son yıllarında yayın hayatına giren derginin kadın hayatına dair bakış açısını irdelemektedir.

"A Single Grain of Indigo: A Reading on Mongols and Turks in The U.S. Local Press" isimli makaleyi kaleme alan Tefik Orkun Develi, 19. ve 20. yüzyıl Amerikan yerel basınına ait gezi notları, haber, karikatür, makale ve köşe yazıları üzerinden, Türk ve Moğol imgelerine biçim veren ve yayınladığı yıllarda bilimsel olma iddiası taşıyan, oryantalist basmakalıplıkları mercek altına alan bir çalışmaya imza atmıştır.

Müjdat Karagülmez, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk-Macar İktisadi İlişkileri" başlıklı çalışmasında I. Dünya Savaşı sırasında başlayan iki ülke ilişkilerinin Cumhuriyet'in ilk yıllarında çok fazla gelişmemesinin nedenlerinden bahsetmektedir.

"Türk Kültürü Dergisinde Tarih Eğitimi Tartışmaları" adlı çalışmayla Ahmet Vurgun ve Osman Okumuş, 1962-1980 yılları arasında yayımlanan derginin tarih konularının öğretimi ve içerikleri ile ilgili incelemeler yaparak, tarih eğitimiyle ilgili yazıları değerlendirmektedir.

Gül Bezci, “Kültür Hazinemiz: Hamit Zübeyr Koşay” adlı biyografik çalışmasında ülkemize önemli katkılar yapan Hamit Zübeyr Koşay’ın hayatı ve ilmi çalışmalarını ele almıştır.

Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi editörleri ve yayın kurulu olarak, yabancı yazarların Türk Tarihi ve Türk dünyası hakkında kaleme aldıkları makalelerin tanıtımını önemsiyoruz. Bu nedenle alanında uzman bilim insanlarının yapmış oldukları birbirinden kıymetli çalışmaların tercümelerine bu sayıda daha fazla yer vermeye özen gösterdik. Emine Uslu Arıcı’nın Peter Brown’un İngilizceden tercüme edilen “Geç Antik Çağ’da İpek Yolu” adlı makalesi İpek Yolu’nun Geç Antik Çağ’daki gelişimini ele almaktadır. Omejan Pritsak’ın “Kara Türk Yön Sembolizmi Çalışması” Elvin Yıldırım tarafından Türkçeye kazandırılmış olup, Genel Türk Tarihi çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Murat Keçiş ve A. Göknur Gürcan, Marc Dickens’ın “Efesli Yuhanon’a Göre Zemarkhos’un Türklere Elçiliği” isimli makale çevirisini okuyucularımızın dikkatine sunmaktadır. İlnur M. Mirgaleev’in “Toktamış ve Timur’un Mücadelesi Zamanında Veba” isimli makalesi Erhan Karaoğlan tarafında Türkçeye çevrilmiştir. Winfried Baumgart’ın “Kırım’ın İşgalinde Dışişleri Bakanlığı ve Ludendorff (1918)” adlı makale tercümesi ise Aybüke Güzay tarafından yapılmıştır.

Kitap incelemeleri Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi tarafından önem verilen bir diğer konudur. Bu sayımızda 5 adet kitap incelemesi bulunmakta olup, okuyucularımızın dikkatine sunulmuştur.

Dr. Öğr. Üyesi
Tuba TOMBULOĞLU
Editör

Dr. Öğr. Üyesi
Özgür Türker
Editör

GENEL TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 3, Sayı: 6, Temmuz 2021

JOURNAL OF GENERAL TURKISH
HISTORY RESEARCH
Volume: 3, Issue: 6, July 2021

İÇİNDEKİLER

CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

RESEARCH ARTICLES

MUZAFFER DEMİR

*MÖ VI. Yy.'da İskit-Atina İlişkilerinin Başlangıcı
Üzerine Değerlendirmeler*

*Reconsiderations on the Beginning of Relations
Between Scythians And Athens During the Sixth
Century BC*

ss. 161-186

ŞEYDA BÜYÜKCAN SAYILIR

*Türklerin Ağaç ile Mitolojik ve Tarihî Bağları Üzerine
Bir Değerlendirme*

*An Evaluation on the Mythological And Historical
Ties of Turks With the Tree*

ss. 187-198

HİKMET DEMİRCİ-SELİME İNAN

*Oğuz Kağan Destanı'nda İskân:
Yaylak ve Kışlaklar*

*Inhabiting in the Epic Of Oguz Khan: The Summer
Pasture And Winter Quarters*

ss. 199-212

AYHAN AFŞİN ÜNAL

*Peçenek - Rus Siyasi İlişkileri
(MS 915-978)*

*Political Relationship of Pechenegs With Russia
(AC 915-978)*

ss. 213-228

FATİH BOSTANCI

*Altın Orda Devleti'nde Yerleşik Hayatın
İlk İzleri: Saray Şehri*

*The First Traces of Settled Life in the Golden
Horde State: The City of the Sarai*

ss. 229-240

ÇETİN KAYA

*Hülegü'nün İlhanlı Hanedanı'na Meşru
Zemin İnşası*

*Construction of Legitimate Ground for the Ilkhanid
Dynasty of Hulagu*

ss. 241-250

ÖZKAN DAYI

İlhanlı Devleti'nin Hicâz Bölgesi İle İlişkileri

Relations of the Ilkhanate State with the Hijaz Region

ss. 251-260

KAZIM PAYDAŞ

Timurlular ve Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu Türkmenlerinde Kengesh Meclisi

The Kengesh Assembly in Timurids and Aq-Qoyunlu, Qara-Qoyunlu Turkmens

ss. 261-268

BİLAL KOÇ

Tuğluklu Sultanlarının Karakterleri Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Characters of the Sultans of Tughluq

ss. 269-282

ERTUĞRUL ÖKTEN

İhtiyar B. Gıyasüddin (Ö. 928/1521): Bir Timurlu Kadısının Biyografisi

İkhtiyar B. Ghiyath Al-Din (D. 928/1521): A Biographical Essay on a Timurid Qadi

ss. 283-292

SONAY ÜNAL

Heratlı Fahrî ve Eserleri

Fakhri From Herat and His Works

ss. 293-308

ZELİHA TUĞUZ

Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinlerinin Türk Tarihindeki Önemi

The Importance of Kipchak Turkish Texts With Armenian Letters in Turkish History

ss. 309-318

HÜSEYİN ŞEN

Şir Ali Han Döneminde Hokand Hanlığı (1842-1845)

Kokand Khanate in Period of Shir Ali Khan (1842-1845)

ss. 319-330

D. VOLKAN KARABOĞA - RECEP BOZDOĞAN

Osmanlı Timar Sisteminin Uygulanışında Yaşanan Problemlere Dair Bazı Tespitler

Some Findings Regarding the Problems in the Application of Ottoman Manorialism System

ss. 331-350

KADİR DEMİREL

*Ankara Şer'iyeye Sicilleri Işığında Ahi Şerefeddin
Evkafı Üzerine Bir Değerlendirme (XVI – XVIII.
Yüzyıl)*

*An Essay on Ahi Şerefeddin Waqf Under
the Light Of Ankara Shar'iyeye Records
(XVI-XVIII. Century)*

ss. 351-372

GÜLNAR KARA

*19. Yüzyılda Çarlık Rusyası'nın Kazak
Jüzlerinde Gerçekleştirdiği İdarî
Reformlar ve Neticeleri*

*Administrative Reforms of the Tsarist Russia
in the Kazakh Juzes in 19th Century
And Its Results*

ss. 373-384

HATİCE KARIMOV

*Rusya ve İngiltere Arasındaki Büyük Oyun'un
Doruk Noktası: Kuşku Savaşı*

*The Peak of the Great Game Between
Russia and the England: Battle of Kushku*

ss. 385-400

SHARİFA TOSHOVA

*Türkistanlı Hacı ve Seyyahların
Gözüyle İstanbul*

*Istanbul Through the Eyes of Turkestan
Pilgrims and Travelers*

ss. 401-408

ZİYODAKHON RASULOVA

*Özbeklerde Görücü Usulü Evlenme:
Geçmiş ve Bugünü*

*Arranged Marriage Among the Uzbeks:
the Past and the Present*

ss. 409-426

AYŞEN MÜDERRİSOĞLU

*Ümid (Ümide) Dergisi Perspektifinden Osmanlı
Kadınına Dair Bir İnceleme*

*An Examination of Ottoman Woman Through Ümid
(Ümide) Magazine*

ss. 427-444

TEVFİK ORKUN DEVELİ

*Tek Bir Çivit Tanesi: Amerikan Yerel Basınında
Moğollar ve Türkler Üzerine Bir Okuma
(1850-1923)*

*A Single Grain of Indigo: A Reading on Mongols And
Turks in the U.S. Local Press
(1850-1923)*

ss. 445-462

MÜJDAT KARAGÜLMEZ

*Cumhuriyet'in İlk Yıllarında
Türk-Macar İktisadî İlişkileri
(Müzakereler-Beklentiler-Neticeler 1923-1938)*

*Turkish-Hungary Economic Relations in the First
Years of the Republic
(Negotiations-Expectations-Results)*

ss. 463-486

AHMET VURGUN - OSMAN OKUMUŞ

*Türk Kültürü Dergisinde Tarih Eğitimi
Tartışmaları (1963-1978)*

*Discussions on History Education in the Journal of
Turkish Culture (1963-1978)*

ss. 487-500

BİYOĞRAFI

BIOGRAPHY

GÜL BEZCİ

*Kültür Hazinemiz:
Hâmit Zübeyr Koşay*

*Our Cultural Treasure:
Hamit Zubeyr Kosay*

ss. 501-510

ÇEVİRİ MAKALELER

TRANSLATION ARTICLES

PETER BROWN

çev. EMİNE USLU ARICI

Geç Antik Çağ'da İpek Yolu

The Silk Road in Late Antiquity

ss. 511-518

OMELJAN PRİTSAK

çev. ELVİN YILDIRIM

Kara Türk Yön Sembolizmi Çalışması

Qara a Study on Turkic Directional Symbolism

ss. 519-532

MARK DICKENS

çev. MURAT KEÇİŞ - A. GÖKNUR GÜRCAN

*Efesli Yuhanon'a Göre Zemarkhos'un
Türlere Elçiliği*

*John of Ephesus on the Embassy of Zemarchus
to the Turks*

ss. 533-552

İLNUR M. MİRGALEEV
çev. ERHAN KARAOĞLAN

*Toktamış ve Timur'un Mücadelesi
Zamanında Veba*

*Plague in the Time Of Tokhtamysh and Timur's
Struggle*

ss. 553-558

WINFRIED BAUMGART
çev. AYBÜKE GÜZAY

*Kırım'ın İşgalinde Dışişleri Bakanlığı ve Ludendorff
(1918)*

*Ludendorff and the Foreign Office on the Occupation
of Crimea in 1918*

ss. 559-568

KİTAP İNCELEMELERİ

BOOK REVIEWS

AHMET YAVUZ

Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma

Four Studies On Central Asian History

ss. 569-572

AYŞE ZUHAL KARTAL

*İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri-Dini
İslahçılık ve Ceditçilik*

*Intellectual Movements in Volga-Ural Region and
Turkestan-Religious Reforms and Ceditism*

ss. 573-576

BAŞAK KUZAKÇI

Buhara Hanlığı (1500-1920)

Khanate of Bukhara (1500-1920)

ss. 577-580

HAVA NUR YEŞİLYURT

Dünya Tarihinde Orta Asya

Central Asia in World History

ss. 581-584

TEKİN AYCAN TAŞÇI

*Türkistan Son Genel Valisi Aleksey Nikolayeviç
Kuropatkin'in Günlükleri Devrim Günlerinde
Türkistan (1916-1917)*

*Diaries of the Last Governor-General of Turkestan
Aleksey Nikolayevich Kuropatkin Turkestan in the
Days of Revolution (1916-1917)*

ss. 585-586

YAZIM KURALLARI

ss. 587-591

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 161-186.

Geliş Tarihi–Received Date: 21.06.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 13.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATİNA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE
DEĞERLENDİRMELER

MUZAFFER DEMİR*

ÖZ

Hellen kentlerinin MÖ VII. yy.'dan itibaren Karadeniz kıyılarında koloniler kurdukları bilinmektedir. Kuzey, Batı ve Güney kıyılarındaki bu yerleşimlerin çoğu Miletos *metropolisi* tarafından kurulmuştur. Bu koloni yerleşimleri zaman içinde güçlü bir ekonomik ve siyasi yapıya sahip kentlere dönüşmüş, Batı Anadolu, Ege havzası ve Hellen anakarasındaki diğer önemli kentlerle ticari ve siyasi ilişkilerini geliştirmişlerdir. Aynı zamanda kuruldukları bölgelerdeki komşu kabilelerle de daha fazla etkileşim içine girmişler ve bu süreçte kendi egemenlik alanları içinde ve hatta ötesinde yeni ticaret merkezleri kurmuşlardır. Bu kabile topluluklarından İskitler, Kuzey'de Bosphoros Krallığı'nın başkenti Pantikapaion ve Olbia gibi kentlerin ticari ortakları haline dönüşmüşlerdir. Bu kentler, Hellen anakarası ve Ege havzasından genelde zeytinyağı ve şarap ithal ederken, köleler, büyükbaş hayvan, bal, bal mumu ve konserve balık ihraç etmişlerdir. İskitler bu ticarete özellikle köle sağlanmasında aracı rolü oynamışlardır. İskitli zanaatkarlar, metalürji sanatında, özellikle altın işçiliğinde Hellenlerden çok daha önce eşsiz ürünler ortaya koymuşlardır. Kuzey Karadeniz Hellen kolonilerinde değerli metalleri işleme zanaatının gelişmesine de önemli katkı sağlamışlardır. Aslında bu zanaatlarının yanı sıra okçuluk gibi diğer ilgi çeken hünelerini başta Atina olmak üzere Ege dünyasına yaydıkları görülmektedir. Atina'nın MÖ VI. yy. başlarında Hellespontos (Çanakale) boğazı girişinde Sigeion kolonisini kurduktan sonra, İskitlerle ilişkileri başlatmış olma ihtimali yüksektir. Yine aynı dönemde Olbialı Anakarsis, Atina'ya davet edilmiştir. Anakarsis İskit/Hellen kökenlidir ve aristokratik bir aileden gelmektedir. Muhtemelen beraberinde özel İskit okçu birliği ile gelmiş ve muhtemelen bu birlik iç çatışma tehlikesi karşısında Atina kurumlarının korunmasında görevlendirilmiştir. Atina'da uzun süre kaldığı ve bu süre zarfında demirci körüğü ve çömlekçi çarkı icatları yanında, sağlık ve okçuluk eğitimiyle ilgili bildiklerini öğrettiği anlaşılmaktadır. Anakarsis'in öncülüğünü yaptığı İskit kültür etkisi Atina'da zaman içinde kendisini göstermeye başlamıştır. Nitekim MÖ 570'li yıllardan itibaren Attika kırmızı ve siyah figür vazoları üzerinde İskit kostümleri ve silahlarıyla donatılmış okçu figürlerinin yoğun bir şekilde görülmesi tesadüf değildir. Aynı zamanda bu türden vazo ve muhtemelen metalürji imalatında İskit kökenli köle veya zanaatkarlar kullanılmıştır. Atina vazoları üzerindeki okçu figürleriyle ilgili tartışmalar, detaylarında farklılıklar görülse de iki temel bakış açısı etrafında dönmektedir; onlar ya günlük hayatın içinden Oryantal/İskit kökenlidirler ya da etnik elbiseler giymiş Atina vatandaşlarıdır. Atina vazoları üzerindeki figürler İskit *kydarisi*, *anaxyradesi*, *gorytosu* ve *akinakesini* temsil etmektedir. Pers rölyeflerinde de İskitler kendilerine özgü giyim tarzlarıyla ayrı bir millet olarak resmedilmektedir. Ayrıca Atina vazoları üzerindeki İskitli okçu kostümü tasvirlerine Karadeniz bölgesindeki kurganlardan gün yüzüne çıkarılan sanat eserleri üzerinde rastlanmaktadır. Vazo figürleri, muhtemelen MÖ VI. yy.'ın başlarından itibaren Atina'da aktif olarak hizmet eden İskit özel okçu birliğinin varlığını doğrulamaktadır. Okçular, genellikle savaşa hazırlık, atlı savaş arabaları, atlı ve ağır zırhlı birlik (*hoplites*), mitolojik/epik kahramanlık, az sayıda bireysel ve kehanet sahnelerinde gözükmektedirler. Başta savaşa hazırlık olmak üzere askeri yönlerinin öne çıktığı sahneler, onların bir dönem Atina'da özel okçu birlikleri olarak aktif hizmette bulduklarının en önemli göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Karadeniz/Euxenos, Hellen molonileri, İskitler, Atina, Anakarsis.

* Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: dmuzaffer68@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7270-2317

RECONSIDERATIONS ON THE BEGINNING OF RELATIONS BETWEEN SCYTHIANS AND
ATHENS DURING THE SIXTH CENTURY BC

ABSTRACT

It is known that the Hellenic cities established colonies on the coasts of Black Sea starting from the VII th century BC onwards. Most of these colonies on the North, West and South coasts were founded by the *metropolis* of Miletos. Over time, these colonial settlements turned into cities with a strong economic and political structure and developed commercial and political relations with other important cities in Western Anatolia, the Aegean basin and the Hellenic mainland. They also interacted more closely with the neighboring tribes in the regions in which they were established, and in this process established new trade centers within and beyond their sovereignty. Scythians among these tribal communities became commercial partners of the cities of the North, such as Olbia and Pantikapaion, the capital of the Bosphoran Kingdom. These cities imported olive oil and wine from the Hellenic mainland and the Aegean basin, while exported slaves, cattle as well as honey, wax and preserved fish. The Scythians had played an intermediary role especially in the provision of slaves in this trade. The Scythian craftsmen had produced magnificent works of art in metallurgy and especially in gold processing long before the Greeks made. They also had contributed to the development of the precious metal processing craft in the Greek colonies of the Northern Black Sea. In fact, it is seen that they spread this craft and other interesting skills such as archery to the Aegean world, especially to Athens. Having established the colony of Sigeium at the entrance of the Hellespontine (Çanakkale) strait during the beginning of the VIth century BC, it is highly likely that Athens started relations with the Scythians. In the same period, Anacharsis of Olbia was invited to Athens. Anacharsis is of Scythian/Hellenic origin and comes from an aristocratic family. He probably came with a special Scythian archer unit, which was probably assigned to protect Athenian institutions against the danger of internal conflict. It is understood that he stayed in Athens for a long time and during this time he taught what he knew about health and archery education and introduced the inventions of blacksmith's bellows and potter's wheel as well. Scythian cultural influence, pioneered by Anacharsis, started to show itself in Athens over time. As a matter of fact, it is no coincidence that the archer figures equipped with Scythian costumes and weapons were portrayed extensively on Attica red and black figure vases from 570 BC onwards. The Scythian craftsmen seem to have also been used in the manufacture of these vases and possibly in the processing of metallurgical works. Discussions about archer figures on Athenian vases revolve around two main points of view, although there are differences in details; they are either of Oriental/Scythian origin in everyday life or they are citizens of Athens dressed in ethnic dresses. The figures on Athenian vases represent Scythian *kydaris*, *anaxyrides*, *gorytos* and *akinakes*. In Persian reliefs, the Scythians are depicted as a separate nation with their unique clothing styles. Additionally, the similar depictions of Scythian archer costumes on Athenian vases are also found on works of art unearthed from kurgans in the Black Sea region. The archer figures confirm the existence of the Scythian special archer unit, which had been actively serving in Athens since the beginning of the VIth century BC. Archers usually appear in war preparation, chariot, horsemen, heavy armored troops (*hoplites*), mythological/epic heroism, individual and prophecy scenes. The scenes in which their military aspects stand out, especially in preparation for war, are the most important indication that they were active in Athens for a while as special archer units.

Keywords: Black Sea/Euxenus, Scythians, Hellen Colonies, Athens, Anacharsis.

GİRİŞ

İskitler, MÖ VII. yy.'da Doğu'da Avrasya'nın Güney Kazakistan, Türmenistan ve Kırgızistan steplerinden Kuzey Karadeniz steplerine göç etmişler ve çevrelerinde, özellikle sahil kesimlerde kurulmakta olan Hellen kolonileri ile ilişkilerini geliştirmeye ve hatta onlara rakip olmaya başlamışlardır. Ege ve Hellen dünyası MÖ VIII. yy.'dan itibaren Karadeniz hakkında belli ölçüde bilgi sahibi olsa da, bölgedeki Hellen kolonizasyonu ve ticari keşif faaliyetleri MÖ VII. yy.'ın ikinci yarısında başlamıştır.¹ Başta Miletos olmak üzere, MÖ 560 yılından sonra Samos, Khios, Ephesos ve Smyrna gibi diğer İonia kentleri özellikle Kırım'da Kimmeria Bosphoros bölgesine yönelik kolonizasyon hareketinde yerlerini almışlar, Pantikapaion, Nymphaion, Tiritaka, Phanagoria, Theodosia ve daha geç bir dönemde (MÖ V. yy.'ın ikinci yarısı) Khersonesos gibi kentler kurmuşlardır.² İskitlerle ilişkilerin geliştirilmesinde en önemli rolü oynayacak olan Olbia kenti daha batıda, Dinyeper

¹ G. R. Tsetschladze, "Greek Penetration of the Black Sea", *The Archaeology of Greek Colonization: Essays dedicated to Sir John Boardman*, G. R. Tsetschladze, F. De Angelis, Oxford 1994. s. 115; R. Drews, "The Earliest Greek Settlements on the Black Sea", *Journal of Hellenic Studies*, 96, 1976, s. 18.

² G. R. Tsetschladze, "Greek Colonization of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population", *The Greek Colonization of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Edt. G.R. Tsetschladze, Stuttgart 1997, s. 36; Tsetschladze, "Greek Penetration of the Black Sea", s. 120.

(Borysthenes) ve Dinyester (Tyras) nehirleri arasından akmakta olan Bug (Hypanis) nehrinin Karadeniz'e döküldüğü yer yakınlarında kurulmuştur. Olbia'nın hemen karşısında yer alan ve kuruluşunda nüfusunun yarısını yerel halkın oluşturduğu söylenen Berezan Adası üzerindeki *emporiumun* varlığını, halihazırda MÖ VII. yy.'ın ortalarından itibaren sürdürdüğü bilinmektedir.³ Hellen kolonileri, özellikle Dinyeper ve Bug nehir vadileri boyunca yaşayan başta İskitler olmak üzere yerel halklarla veya konargöçerlerle ticari ilişkiler içine girmeye başlamışlardır. Olbia, Pantikapaion, Myrmeikon, Kepoi ve benzeri kolonilerde istihkam duvarlarına rastlanmadığından MÖ VI. yy.'ın başlarında kuruldukları dönemde kolonistlerle yerel halklar arasındaki ilişkilerin sessiz ve barışçıl olduğu görüşü öne çıkmaktadır.⁴ Hellen tipi çanak çömlek ve İonia tarzı tunç eser buluntuları, karşılıklı ticaretin MÖ VII. yy.'ın başları ve özellikle VI. yy.'ın ilk yarısına kadar gittiğine işaret etmektedir.⁵

1. İskitler ve Karadeniz Kolonileri

İskitler genelde göçebe/nomadik hayat tarzını benimsemiş askeri bir devlet olarak organize olmalarına rağmen, fethettikleri veya etkileşim içinde oldukları yerleşik kültürlerin hayat tarzına ayak uydurmayı başarmışlar, zaman zaman haraca bağladıkları Hellen koloni kentlerinin maddi kültür gelişimine de katkı sağlamışlardır. Tssetskhladze ve Boardman gibi yazarlar çalışmalarında Hellen kolonilerinin başta İskit olmak üzere yerel kültürler üzerindeki etkisini öne çıkarsalar da,⁶ Rostovtseff'in öncülük ettiği her iki kültürün de karşılıklı olarak birbirlerine katkı sağladığı görüşü daha tutarlı durmaktadır. Rostovtseff'e göre; İskitler sadece Hellenleri kendileri için çalıştırmamışlar aynı zamanda onları İskit gereksinimlerine adapte ettirerek yeni beceriler geliştirmişlerdir. Bu arada Hellenlerden hünerler ve taze bilgiler edinerek yeni sanat tarzları oluşturmuşlardır. Bu alışkanlıklar ve sanat üslupları İskitler aracılığı ile Merkez Rusya içlerine kadar nüfuz etmiş, Güney ve Merkez Rusya halkları arasında yaratıcı ve bağımsız çalışmaların önü açılmıştır. Yüzyıllar boyunca sadece kıyı kolonileri değil, Hellen ve Ege dünyasındaki kent nüfuslarının da hammadde ihtiyaçlarını karşılamalarına önemli katkı sağlamışlardır. Bu kentler, başta Atina olmak üzere, Güney Rusya'dan düzenli olarak ithal ettikleri yiyecek ürünleri ve hammaddeler sayesinde enerjilerini sanata, bilime ve endüstriye yönlendirebilmişlerdir.⁷ Aşağıda açıklayacağımız üzere, İskitler Ege dünyasındaki kentlerin sadece hammadde ihtiyaçlarının karşılanmasında değil, aynı zamanda çeşitli alanlarda bilgi ve teknoloji transferinin yapılmasında da rol oynamışlardır.

Özellikle köle ticareti Hellen kentlerinin atölye imalatında önemli bir rol oynamaya başlamıştır. Karadeniz'den getirilen köleler MÖ. VI. yy.'ın başlarından itibaren Hellen dünyasında görülmeye başlamaktadır.⁸ Komşu topraklarda yaşayan İskitli veya diğer kabile liderleri, sadece İskit-Hellen karma

³ S. L. Solovyov, "Archaic Berezan: Results of Recent Archaeological Investigations and its Historical Interpretation", *Frihes Ionien Eine Bestandsaufnahme (Milesische Forschungen Band 5)*, Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September-1. Oktober 1999, Edt. J. Cobet-V. von Graeve, W.-D. Niemeier, K. Zimmermann, Berlin 2007, s. 532-534; Eusebios (*chron.* 95b), Berezan'ın kuruluş tarihini MÖ 647 olarak vermektedir. Kuruluş tarihiyle ilgili tartışma için bkz. G. R. Tssetskhladze, "Once again about the Establishment Date of Some Greek Colonies around the Black Sea", *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*, Select papers from the third international conference 'The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast', 27-29 October 2017, *Tekkeköy Samsun*, Edt. G. R. Tssetskhladze, Sümer Atasoy, Oxford 2019, s. 11-13.

⁴ E. K. Petropoulos, "Ancient Greek Colonisation and Modern Scholarship: Colonial Endeavours in the Black Sea", *Greek Colonisation: New Data, Current Approaches*, Proceedings of the Scientific Meeting held in Thessaloniki (6 February 2015), Edt. D. Tsangari, P. A. Veleni, Athens 2015, s. 94.

⁵ A. M. Khazanov, "Scythians and their Neighbours", *Nomads as Agents of Cultural Change: The Mongols and Their Eurasian Predecessors*, Edt. R. Amitai, M. Biran, University of Hawai'i Press 2014, s. 39.

⁶ Tssetskhladze, "Greek Colonization of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population"; G. R. Tssetskhladze, *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, Franz Steiner Verlag 1998; G. R. Tssetskhladze, "The Scythians: Three Essays", *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium B.C.*, Edt. G. R. Tssetskhladze, Jan Bouzek, Leuven 2011; G. R. Tssetskhladze, "Greeks, locals and others around the Black Sea and Its hinterland: recent developments", *The Danubian Lands between the Black Aegean and Adriatic Seas*, Edt. G. R. Tssetskhladze, A. Avram, J. Hargrave, Oxford 2015; J. Boardman, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*. 4th Ed. London 1999; J. Boardman, "Greek Archaeology on the Shores of Black Sea", *Archaeological Reports*, 9, 1963.

⁷ M. I. Rostovtseff, "South Russia in the Prehistoric and Classical Period", *The American Historical Review*, 26.2, 1921, s. 211-212. Bu bağlamda MÖ VII. yy.'dan itibaren Kuzey Karadeniz'de Hellen kolonilerinin kurulmasıyla birlikte Hellenlerin İskitler dahil diğer yerel kültürlerden (Maiotialılar, Sindialılar) de etkilendikleri ve bunun sonucunda sosyal tabakalaşmanın çok budunsal ve kültürlü ortamında hybrid kimliklerin oluştuğu; ideolojide ve sanattaki çok yüksek birleşim alanının birbirine karışmış ortakların büyük bir sosyo-kültürel evrimine yol açtığı görüşü ortaya konulmuştur (J. H. Petersen, *Cultural Interactions and Social Strategies on the Pontic Shores. Burial Customs in the Northern Black Sea Area c.550-270 B.C.*, Aarhus University Press 2010, s. 306-307). Bunun en güzel örneği olan Kırım Bosphoros Krallığı Sanat Sitili'nin temelinde Hellen ve Yerel olmak üzere iki artistik akımın toplamından doğduğu, bu çiftedeğerlilik ve bağdaştırmanın "Hellenleşme" (A. M. Butyagin, "Barrows of the Bosporan Kingdom during the 4th century B.C. as a Greek-barbarian Phenomenon", *Bollettino di Archeologia*, 100.106.3, 15) ve "Barbarlaşma" (L. I. Davydova, "Bosporan art": The Problem of Definition, *Greeks and Natives in the Cimmerician Bosporus 7 th -1 st Centuries B.C.*", Proceedings of the International Conference October 2000, Taman, Russia, Edt. S. L. Solovyov, , BAR International Series 1729, Oxford 2007, s. 32-33) düalizmi altında işlendiği düşünülmektedir.

⁸ Khazanov, "Scythians and their Neighbours", s. 39. Ayrıca bkz. Ayrıca bkz. Polyb. IV. 38. 4-6; Strab. VII.13.12; Hdt. V.6; Dem. XXXIV. 10; Plin. NH. VI. 5; N. A. Gavrilyuk, "The Graeco-Scythian Slave-Trade in the Sixth and Fifth Centuries BC", *The Cauldron of Ariantas: Studies Presented to A.N. Shcheglovon his 70th Birthday*, (Aarhus), ed. P. G. Bilde, J. M. Højte, V. F. Stolba, Aarhus 2003, s. 75-85; D. Braund, "Neglected Slaves", *Vestnik Drevnei Istorii*, 2005, 4, s. 24-45; A. Avram, "Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATİNA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

nüfusuna sahip Olbia kentinin değil diğer bazı önemli Kuzey Karadeniz kıyı Hellen kolonilerinin de iç kara bölgeleri ile ticaretlerini organize etmelerine destek sağlamaktalar, başta köle olmak üzere hububat ve mısır (karşılıklı), balık, değerli metal, büyükbaş hayvan, deri, kürk, muhtemelen değerli taş ve hatta kendi imal ettikleri iyi kalitede keramik ve madenden ürünleri (karşılıklı) şarap, elbise ve tuz gibi ürünlerle takas etmekteydiler.⁹ Satın alınan köleler, fazlası zanaat, maden, tarım ve askeriye gibi alanlarda çalıştırılmak üzere Ege dünyasına gönderilmekteydi.

MÖ VI. yy.'a tarihlendirilen Olbia kenti özel dökümanları, İskitlerden gelen çok sayıda kölenin Ege dünyasındaki Khios Adası gibi yerlere pazarlandığına işaret etmektedir.¹⁰ Bu köle ticareti çok daha önceden başlamış olmalıydı. Herodotos'un verilerini kabul edersek İskitlerin Olbia kurulmadan daha önce, MÖ VII. yy. başlarında Olbia kenti ve civarına yerleştiğini düşünebiliriz. MÖ V. yy.'ın ortalarında Olbia ve civarını ziyaret ettiği düşünülen Herodotos, İskitlerin kırsakların sütünü sağdırmak için köle kullandıklarını ve kıymız olarak adlandırılan fermente edilmiş bir içecek keşfettiklerini ve hatta sütlerin üzerlerini çalmamaları için köleleri kör ettiklerini bildirmektedir.¹¹ Herodotos, İskit grupları içinde Kraliyet İskitleri'nin en kalabalık ve en iyileri olduğunu, göçebe ve tarımla uğraşan diğerlerini "köle olarak gördüklerini" vurgulamaktadır.¹² Bu yarı göçebe ve savaşı İskit grubu, iç kara bölgelerinde ve orman steplerinde daha ilkel şartlarda yaşayan diğer komşu kabilelere düzenlenen akınlardan tutsak edilen binlerce kişiyi köleleştirebilmekteydi. Hatta bir dönem koruyucu rolü üstlendikleri komşuları Olbialılar ile nispeten barış içinde yaşamakta ve başta köle ticareti olmak üzere ticaretin akışına destek vermekteydiler. Ayrıca İskitli adı altında satılan köleler zor koşullara alışık olduklarından oldukça değerliydi. Sonuçta, İskitler ve Olbialılar arasında hizmet sektörü veya alışverişine dayalı ilişkilerin gelişmesinde özellikle köle ticaretinin önemli rol oynadığı görülmektedir. Başta Olbia olmak üzere, Berezan, Tanais ve Phanagoria gibi Kuzey Karadeniz kıyı yerleşimlerinde başlayan bu ilişkiler ağı zamanla Ege dünyasına da yayılmıştır. Aşağıda açıklayacağımız üzere, MÖ VI. yy. başlarında Atina'da çok önemli bir misafir olarak ağırlanan ve belli bir hizmet karşılığında geldiği görülen İskit/Hellen kökenli Anakharsis'in Olbialı olması tesadüf olmasa gerektir.

Gelişmekte olan Atina, Khios ve Hellen dünyasının diğer yerleşimleri MÖ VI. yy. başı itibariyle yenilenebilir fiziksel güce dayalı enerji taleplerini yerine getirmek için kölelere ihtiyaç duymaya başladıklarında, Karadeniz pazarı yavaş yavaş gelişmeye başlamıştır. Atina, ilk kolonisi Sigeion'u MÖ 600 yılı civarında Hellepontos (Çanakkale Boğazı) girişinde kurmuştur (Bkz. Harita 1). Atina'nın önde gelen liderlerinden Phrynon'un bu koloniyi öncelikle iç siyasi nedenlerden kaynaklanan kişisel bir teşebbüsle yerel halktan da destek alarak kurduğu görülse de büyük toprak sahiplerine olan borçlarından dolayı ekonomik zorluklar çeken sıradan halk daha iyi bir ekonomik gelecek ümidiyle koloni hareketine katılmış olmalıydı. Limanı olan Sigeion'un zaman içinde bir üs olarak *metropolis*i Atina'nın Karadeniz ile ticari ilişkilerinin güvenliğine ve devamlılığına öncülük etme ihtimali yüksektir. Daha sonra Atinalı Yaşlı Miltiades, MÖ 550'li yıllarda Sigeion'a yakın Thrakia Khersonesos (Gelibolu Yarımadası) bölgesinde yeni koloniler kurmaya başlamıştır. Hatta bölgenin yerel halkı Dolonkoi temsilcileri Atina'ya kadar gelerek, askeri hüner ve liderlik vasıflarına sahip Miltiades'i bu kolonileri kurmaya ikna etmiştir. Dönemin Atina tiranı Peisistratos, Miltiades ile arası iyi olmasa da kolonilerin kurulmasını engellememiştir. Peisistratos tiranlık yönetimini temsil eden Atina merkezli ticari faaliyetler de zaman içinde bölgeye kadar yayılmış olmalıdır.¹³

Atinalılar ile son derece iyi ilişkiler içine giren ve hatta bu ilişkileri ortak koloniler kurma sürecine kadar götüren Dolonkoi'den uygar bir kavim olarak bahsedilmektedir.¹⁴ Dolonkoi ile ikili ilişkiler daha önceden bölgede kurulmuş olan Sigeion kenti aracılığıyla başlamış olmalıdır. Miltiades bölgeye ulaştığında yaptığı ilk işlerden birisi Gelibolu (Bölge) Yarımadası'na boydan boya bir duvar inşa etmek olmuştur. Bunun sebebi Kuzey Thrakia bölgesinden gelebilecek saldırıların önüne geçmektir. Muhtemelen Dolonkoi, kuzey komşuları olan başta Apsinthii olmak üzere Brygoi ve Edones gibi diğer kabilelerle sorunlar yaşamaktaydı. Diğer taraftan İskitler de MÖ VI. yy.'ın başlarından itibaren Tuna Nehri'ni geçerek bölge üzerine akınlara düzenliyor

before the Roman Domination (6th-1st Centuries B.C.), *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges, Black Sea Studies 6*, Edt. V. Gabrielsen, J. Lund, Aarhus 2008, s. 242-245.

⁹ Azak denizinin kuzeyinde Tanais ve Kırım Yarımadası'nda Phanagoria *emporium*ları için bkz. Strab. V.2.2-4; XI.2.4, 10. Hellen ve İskit etnik topluluklarının Tanais'te ortak bir yaşam ortamı oluşturması konusunda bkz. Kopylov 2013, 105-108. Olbia gibi koloniler MÖ VI. yy.'ın ikinci yarısından itibaren İskit nüfuzu altına girmeye başlamış, nüfusları karışmış ve hatta haraç ödemek zorunda kalmışlardır (Khazanov "Scythians and their Neighbours", s. 40).

¹⁰ J. A. Vinogradov, "Rhythms of Eurasia and the Main Historical Stages of the Kimmerian Bosphoros in Pre-Roman Times", *Meetings of Cultures in the Black Sea Region, Between Conflict and Coexistence*, Edt. P. G. Bilde, J. H. Petersen, Aarhus 2008, s. 24.

¹¹ Hdt. IV. 2; D. Braund, "Analogy, polarity and morality in Scythian Hippake: Reflections on Herodotus, Histories 4.2", *Археология і давня історія України*, 2.27, 2018, s. 427-433.

¹² Hdt. IV. 20. 1.

¹³ Sigeion ve Thrakia Khersonesos bölgesinde kurulan kolonilerle ilgili olarak bkz. M. Demir, "M.Ö. 6. Yüzyılda Atina Şehir Devletinin Ticari Politikası ve Yerleşimleri", *Arkeoloji ve Sanat*, 107, Mart-Nisan 2002, s. 31-40.

¹⁴ Hdt. VI. 34.1; V. 3. 2; D. Asheri, "Herodotus on Thracian Society and History", *Hérodote et les peuples non Grecs*, Entretiens sur l'Antiquité Classique 35, Edt. N. Nenci, O. Reverdin, Geneva 1990, s. 139.

olmalıydı.¹⁵ Dolonkoi kavminin İskitlerinkine benzer bir kültüre sahip oldukları ve dolayısıyla en azından MÖ VI. yy.'ın başlarından itibaren İskitlerle ilişkilerinin olduğu çıkarımında bulunabiliriz. Dolayısıyla Sigeionlular, aynı zamanda Dolonkoi aracılığı ile İskitlerle de bağlantı kurarak karşılıklı ilişkilere girmiş olabilirlerdi. Sonuçta Atina, Çanakale Boğazı girişindeki kolonileri sayesinde MÖ VI. yy. boyunca Ege'den Karadeniz'e karşılıklı gidiş-gelişler konusunda söz ve bilgi sahibi olmaya başlamış ve hatta Dolonkoi gibi kendine dost kabileler aracılığı ile bunu gerçekleştirmiştir. Yine aynı yüzyılın başlarından itibaren Anakharsis ve maiyetindeki İskitlerin karşılıklı hizmet alışverişi doğrultusunda Atina'da dostça karşılandıkları ve birbirleriyle kültürel etkileşimi başlattıkları görülmektedir.

2. İskitli Anakharsis Atina'da

Atina'nın MÖ VI. yy.'ın başlarında Kuzey Karadeniz'de İskit-Hellen karışımı nüfusa sahip Olbia ile ilişki içinde olduğunu kanıtlayan en önemli delillerden birisi Anakharsis hikâyesidir. Herodotos, yukarıda da bahsettiğimiz üzere, Olbia vatandaşlarının Kraliyet İskitleri ile ticari ilişkiye girdiklerini ancak İskitlerin tamamının da bunu iyi karşılamadığını bildirmektedir. Bu bağlamda Hellen geleneklerine özenen İskit kraliyet ailesi mensuplarından Anakharsis ve Skyles'in hikâyelerini aktarmaktadır; Olbialı Anakharsis'in Atina'ya gittiğini, ancak ülkesine geri dönüşünde Tanrıça Kybele'ye tapınma gibi Hellen geleneklerini benimsemiş olduğundan İskit kralı Saulios tarafından öldürüldüğünü aktarmaktadır.¹⁶

Herodotos ve D. Laertios, Anakharsis'in tarihi bir kişilik olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁷ Diğer taraftan bilge Anakharsis karakteri, özellikle Kinik filozoflar kendisine soylu barbar rolü atfettiklerinden Plutarkhos, Diodoros, Tyanalı Apollonios, D. Laertios ve Loukianos gibi antikçağ yazarlarının eserlerinde epeyce yer edinmiştir.¹⁸ Anakharsis'i antikçağın Yedi Bilge'sinden biri olarak ele alan en erken yazar MÖ IV. yy. tarihçisi Kymeli (Aliğa'lı) Epheros'tur ki, daha sonra D. Laertios onun eserinden alıntı yapmıştır.¹⁹ Konumuz açısından önemli olan Anakharsis'in kanun yapıcı ve bilge Solon'un *arkhon* olduğu ve hukuki düzenlemeler yaptığı MÖ VI. yy.'ın başlarında Atina'ya gelmesi, onun misafiri ve arkadaşı olarak geleneksel tartışma toplantılarına katılmasıdır. Bu toplantılardaki felsefi diyalogların tamamının tarihi gerçekliği tartışmaya açık olsa da başta Palombino mermeri olmak üzere Anakharsis'in Atina'da Solon'u ziyaret ettiğini teyit eden kaynaklar bulunmaktadır; Anakharsis ve Solon arasındaki buluşma, özellikle Plutarkhos ve Loukianos'un düşünce ve yazımlarında yer alan önemli bir tema olmuştur.²⁰ Herodotos'un da vurguladığı üzere Anakharsis gözleme ve

¹⁵ İskitlerin MÖ VII. yy. itibarıyla Tuna Nehri'ne kadar Karadeniz steplerine iyice yerleştikleri anlaşılmaktadır (T. Sulimirski, "Scythian Antiquities in Western Asia", *Artibus Asiae*, 17.3/4, 1954, s. 283). Medler ve Babililerle ittifak yaparak MÖ 611 yılında Asurluların başkenti Nineve'yi ele geçirmişler, Batı Asya'nın büyük kısmını talan etmişler ve Mısır sınırına kadar dayanmışlardır (E. D. Phillips, "The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology", *World Archaeology*, 4.2, 1972, s. 133). Med kralı Kyaxares, MÖ 600 yılı civarında İskitleri yenilgiye uğratmış ve onları Küçük Asya'dan sürmeyi başarmıştır (T. Sulimirski, T. Taylor, "The Scythians", *Cambridge Ancient History III* 2.2, Edt. J. Boardman. Cambridge 1991, s. 567). Med istilası sırasında belki bir kısmı Lydia ordusunda paralı asker olarak hizmet etmeye başlamış ve hatta Hellas anakarasına geçen gruplar olmuştur. Nitekim MÖ VII. yy.'ın sonlarına doğru İskit kültürünün Sparta'da bilindiğine işaret eden deliller günümüze kadar ulaşmıştır; İskitlerin I. Dareios'un MÖ 513 yılındaki Thrakia üzerinden İskit seferi hazırlıkları sırasında Sparta kralı Kleomenes'e Perslere karşı ittifak yapma talebinde buldukları da bilinmektedir (M. Demir, "İskit - Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler", *Archivum Anatolicum*, 14.2, 2020, s. 182-187). Peisistratos'un oğlu Hippas tarafından Thrakia Khersonesos'un yeni tiranı olarak atanan Genç Miltiades, MÖ 524 yılından sonraki bir tarihte İskit saldırıları sonucunda kaçmak zorunda kalmış, I. Dareios'un İskit seferine gönülsüz de olsa destek vermiş, MÖ 493 yılı civarında Atina'ya geri dönmüştür. Onun Atina'ya İskit gelenekleri getirdiğine dair bkz. D. Williams, "Onesimos and the Getty Iliupersis", *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum V, Occasional Papers on Antiquities* 7, Edt. M. True, Malibu 1991, s. 47. Genç Miltiades, MÖ 499 yılında Perslere karşı İonia ayaklanmasına destek vermiş, Çanakale Boğazı'nın girişinde Lemnos ve Imbros adalarını da ele geçirerek Atina'ya devretmiştir (Boardman, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, s. 264-265).

¹⁶ Hdt. IV. 76-80; Diog. Laert. I. 8 [101-105].

¹⁷ Gnuros oğlu Anakharsis, Kaduides isimli bir İskit reisinin kardeşiymi ve annesi Hellen kökenliydi; hem İskitçe hem de çok iyi olmasa da Hellence konuşmaktaydı (Diog. Laert. I. 8 [101]; A. Mayor *et al.*, "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", *Hesperia*, 83, 2014, s. 451). Üzerinde ΣΚΥΛΕΩ (Skyles'in mülkü) yazısı bulunan bir resmi mühür Karadeniz'in batı kıyısında Istria kenti yakınında, ismini taşıyan sikkeler de büyük ihtimalle gömü alanı olan Nikonion'da bulunmuştur (Mayor *et al.*, "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", s. 457 ve dipnot 51).

¹⁸ M. Demir, "Lucianus'un Anakharsis adlı Eserinin İçerik Bakımından Tanıtımı ve Yorumu", *Uluslararası Samsatlı Lucianus Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Edt. M. Çevik, Adyaman Üniversitesi 2008, 36 vd.

¹⁹ *Diog. Laert. I. 1* [41]. Aynı zamanda bkz. Strab. VII. 3. 8-9; Diod. IX. 26.2.

²⁰ Palombino mermeri: IG XIV. 1297, II. 12-13 (Ἀνάχαρχος ὁ Σκ[ύθη]ς εἰς Ἀθήνας παρεγένετο ἄφ' [οὗ ἔτη...]); J. M. Balcer, "The Date of Herodotus IV.1: Darius' Scythian Expedition", *Harvard Studies in Classical Philology*, 76, 1972, s. 99-103. Sosikrates'e atıfta bulunularak onun 47. Olimpiyatlarda (MÖ 591-588) Atina'ya geldiği ve Hermippos'a atıfta bulunularak onun Atina'da kendi soyundan olanların misafiri değil de Solon'un misafiri olmayı tercih ettiği bir nüktüyle aktarılmaktadır. Bkz. Diog. Laert. I. 8 [101-102]. Anakharsis ve Solon arasında doğrudan bağlantı kuran Hermippos, Pherekydes, Plutarkhos, D. Laertios ve Loukianos gibi antik yazarların eserlerinde atıflar için bkz. D. S. Richter, *Ethnography, Archaeism, and Identity in the Early Roman Empire (Phd Thesis)*, University of Chicago 2001, s. 111-118. Alexandrialı Klemes (*Strom.* V.844) Pherekydes'ten (FGr Hist 3F 174) alıntı yaparak onun hakkında bilgi verdiğinden, Anakharsis'in VI. yy.'ın ilk yarısında yaşamış olma ihtimali güçlü kılınmaktadır. Onun Korinthos tiranı Periandros (MÖ 627-585) ve Lydia kralı Kroisos ile çağdaş olduğu konusunda ayrıca bkz. Diog. Laert. I. 8 [103-104]; Ath. *Deip.* 437 vd.; Diod. IX. 26. 2-5. Anakharsis hikâyesini ele alan kapsamlı çalışmalar için bkz. J. Kindstrand, *Anacharsis: the Legend and the Apophthegmata*, Upsala 1981, s. 33-50; A. M. Armstrong, "Anacharsis the Scythian", *Greece and Rome*, 17, 1948, s. 18-23.

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATİNA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

keşif amacıyla Hellen dünyasına doğru yola çıkmış,²¹ Atina'da iken sadece Hellen kültürünün öğrencisi rolünü değil, yeri geldiğinde Hellenlere öğreten yabancı bilge rolünü de üstlenmiştir; hatta Loukianos *Anakharsis* adlı eserinde onun bir öğrenciden çok öğretmen rolü üstlendiğine vurgu yapmaktadır.²² *Anakharsis*'e Atinalıları hastalıklarından arındıran şamanik özellikler de atfedilmiştir.²³

Anakharsis hikâyesinin en baştaki temel ve popüler şeklinin dışına çıkan, onun felsefi bilgeliğinin de ötesinde öğretici ve zanaatkâr vasıflarına atıfta bulunan antik kaynakları da gözden geçirmek gerekmektedir. Bu noktada *Anakharsis*'in Atina'ya niçin gelmiş olabileceği sorusuna yanıt bulunabilir. Platon *Anakharsis*'i döneminin önemli doğa felsefecisi, matematikçisi, astronomu ve mühendisi Thales ile bir tutmakta ve hatta onun bazı pratik aletleri keşfettiğini bildirmektedir.²⁴ Strabon, Epheros'a atıfta bulunarak *Anakharsis*'in iki uçlu gemi çapasını keşfettiğini ve ayrıca bu mükemmel ve sağduyulu bilginin demirci körüğünü de keşfettiğini aktarmaktadır.²⁵ Ayrıca Plinius, isim vermeden kendinden önce bazı yazarların eserlerinde onun ilk kez çömlekçi çarkını keşfettiğini yazdıklarına işaret etmektedir.²⁶ Benzer şekilde D. Laertios, bazı yazarların çömlekçi çarkı ve çapanın ilk kez onun tarafından keşfedildiğini yazdığını tekrar etmektedir.²⁷ Bu kaynaklar dikkate alındığında, *Anakharsis*'in sadece Hellen kurum, kültür ve ideallerini öğrenmek için seyahate çıkmadığı, Atina'dan gelen bir talebe cevap verdiği çıkarımında bulunabiliriz. Solon'un ticareti teşvik ettiği ve bu doğrultuda Atina'ya vasıflı zanaatkarların gelmesi için adımlar attığı bilinmektedir.²⁸ Aslında *Anakharsis*, ilk keşfeden değil Hellas'a bu teknolojik bilgileri ilk takdim eden vasıflı kişi de olabilirdi. Bu bağlamda onun ve maiyetinin Atina'ya gelmesi/getirilmesi veya davet edilmesi, usta zanaatçılık anlamında beyin göçü veya talebinin en eski örneklerinden birisini temsil edebilir.

Kuzey Karadeniz İskitlerinin asıl geldikleri coğrafya olan Orta Asya'da özellikle Kazakistan ve Ural, Altay ve Tanrı dağları ırmaklarında altın madeni önemli miktarda bulunmaktaydı. Fergana vadisi yakınında uzanan Kopet dağ vahaları Güneydoğu Orta Asya'nın altın, gümüş ve bakır işletmeciliği açısından en önemli metalürji merkezleri arasındaydı; Türkmenistan'da bulunan ve en erken MÖ 2600 yıllarına kadar tarihlendirilen altın eserler bunu doğrulamaktadır.²⁹ Avrasya ve Kuzey Karadeniz step bölgelerindeki geniş coğrafyada İskit kültürüne ait olduğu düşünülen yaklaşık 3000 kurgan içinde değerli metal eşya barındıran en erkeni MÖ IX. yy. sonuna tarihlendirilmektedir.³⁰ Sibiryada Tuva Cumhuriyeti'nde bir İskit kraliyet gömü odasında (Arzhan 2) 2000-2003 yılları arasında gerçekleştirilen kazılar sonucunda çeşitli teknik ve tasarımlarda imal edilmiş çok sayıda altından nesneye rastlanmıştır. Maden oymacılığına dayalı altından ve diğer değerli madenlerden ürünlerin imalatında kullanılan istisnai tekniklerin çeşitliliği üzerine yapılan modern çalışmalar, Erken Dönem metal işçiliğinin Tuva bölgesinde ortaya çıktığı tezini desteklemektedir.³¹ MÖ IX. yy. sonlarından III. yy.'a kadar Tuva'dan Dinyeper nehrine kadar uzanan alandaki mezar buluntuları içinde; 'akinakes' olarak bilinen küçük İskit kılıçları, kamalar, zırhlar, ok uçları, tunçtan ve demirden at koşum takımları, altın süslemeleri, 'gorytoi' olarak adlandırılan elektron ve gümüşten yapılmış altın kaplamalı ok keseleri, elektron ve gümüş sofa

²¹ Hdt. I. 77.

²² Demir, "Lucianus'un *Anakharsis* adlı Eserinin İçerik Bakımından Tanıtımı ve Yorumu", s. 34, 38 vd.

²³ Plut. *Mor. (Hepta. Soph./Sept. Sap. Conv.)*, III.148 DE; Y. Ustinova, "Apollo Iatros: A Greek God of Pontic Origin", *Die Griechen und ihre Nachbarn am Nordrand des Schwarzen Meeres*, Beiträge des Internationalen archäologischen Kolloquiums Münster 2001 Eikon 9, Edt. K. Stähler-G. Gudrian, Münster 2009, 275-276. Kindstrand (*Anacharsis: the Legend and the Apophthegmata*, s. 21-23), *Anakharsis*'in şamanik bir karaktere sahip olduğunu uzunca tartışmaktadır. Bir diğer İskitli bilge Toxaris'in Atina'ya vebadan temizlemesi hakkında bkz. Louk. *Skyth. I*. İskitli şamanların iyileştirme ayinleri için bkz. Hdt. IV. 68. Antikçağ literatüründe İskitler üzerinden "soylu barbar" tartışması için bkz. A. O. Lovejoy, G. Boas, *Primitivism and Related Ideas in Antiquity: A Documentary History of Primitivism and Related Ideas I*, Baltimore 1935, s. 287 vd.

²⁴ Plat. *Pol. X*.600a. *Anakharsis*'e atfedilen özdeyişler için bkz. Demir, "Lucianus'un *Anakharsis* adlı Eserinin İçerik Bakımından Tanıtımı ve Yorumu", s. 35-36.

²⁵ Strab. VII. 3, 9.

²⁶ Plin. *NH*. VII. 57.

²⁷ Diog. Laert. I. 8 [105]: Εὐρεῖ δ' εἰς τὸν βίον ἄγκυρῶν τε καὶ κεραμικὸν τροχόν, ὡς τις ἐξ (Bazılarına göre o çapa ve çömlekçi çarkının kaşifidir). Diğer taraftan Antik Hellen literatürü kimin neyi icat ettiği konusunda bir rekabeti yansıttığından farklı isimler verilebilmektedir. Diodoros (IV. 76. 5), Daedalos'un yeğeni tarafından çömlekçi çarkının keşfedildiğini bildirmektedir. Ayrıca Strabon (VII. 3. 9), özellikle çömlekçi çarkı Homeros döneminde de kullanıldığından (II. 18. 599-601) ve bilindiğinden bu bilginin doğruluğundan şüphe duymaktadır. Plinius (*NH*. VII. 57), Atinalı Khoraios'un kilden kaplar yapan ilk kişi olduğunu, diğerlerinin ise Korinthoslu Hyperbios'un ilk kez çömlekçi çarkını icat ettiğini yazdığını bildirmektedir. Gerçekte çömlekçi çarkının kullanımıyla ilgili ilk kanıtlar, MÖ 4000 yılının sonlarında Güney Irak'tan gelmektedir (P. H. Acton, *Manufacturing in Classical Athens (Phd Thesis)*, University of Melbourne 2010, s. 82).

²⁸ J. G. Milne, "The Economic Policy of Solon", *Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 14.3, 1945, s. 240-241.

²⁹ K. Koçak, "Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences*, 9, 2017, s. 276-277, 282.

³⁰ A. Alekseev, "Some Problems in the Study of the Chronology of the Ancient Nomadic Cultures in Eurasia", *Journal on the Methods and Applications of Absolute Chronology: Geochronometria*, 21, 2002, s. 148. MÖ VII. ve VI. yy.'lara ait olduğu düşünülen 60; MÖ V. yy.'a tarihlendirilen 150 mezar bulunmaktadır (Tsetskhladze, "The Scythians: Three Essays", s. 122; A. I. Ivantchik, "The Funeral of Scythian Kings: The historical reality and the description of Herodotus (IV, 71-72)", *Barbarians of Ancient Europe*, Edt. L. Bonfante, Cambridge 2011, s. 75).

³¹ B. Armbruster, "Gold technology of the ancient Scythians - gold from the kurgan Arzhan 2, Tuva", *Archeo Sciences Revue d'archéométrie*, 33, 2009, s. 187-193.

aksesuarları, iş aletleri, elbise detayları, süs ve ziynet eşyaları (göğüslük yüzük boyunluklar, bileklikler ve küpeler) gün yüzüne çıkarılmıştır. Sürekli mezar yağmalamalarına rağmen, bu buluntular içinde yirmi binden fazlasının altından nesne olması dikkat çekicidir. Burada vurgulanması gereken nokta, en erken metal işçiliği atölyelerinin Tuva bölgesinde keşfedilmiş olması ve metal işçiliğinin Doğu'dan batıya Tuna nehrine kadar uzanan alanlara yayılmış olmasıdır.³² Doğu'da Tuva gibi ormanlık step bölge halklarından kendi arzularıyla veya köleleştirilerek getirilen altın ustalarının Olbia gibi Kuzey Karadeniz Hellen kolonilerine ustalıklarını taşıması ve bu ustalıklarının sonrasında Ege dünyasındaki kentlere yayılması ihtimali dikkate alınmalıdır. Karşılıklı evlilikler yerel halklarla Olbialı Hellenler arasında zamanla artmaya,³³ karışık kandan çıraklar metal işlerinde çalışmaya başlamış olmalıdır.³⁴ Olbia gibi kentlerin çevresindeki kurganlardan fevkalade mükemmellikte bakır, gümüş, elektron, altın ve demirden metal işleri (kazanlar, *philae* ve *rhyton*lar ve benzerleri) keşfedilmiştir. Sonuçta, İskitli zanaatkarların altın ve gümüş kalıp işçiliğinde Hellenlerden çok daha tecrübeli oldukları anlaşılmaktadır.³⁵ Herodotos, biraz abartılı olsa da, İskitlerin özellikle altın ve bakır işçiliğini yaşam ve giyim tarzları üzerine yansıttığına vurgu yapmaktadır; hatta onlar silah ve atlarının koşu takımları ve zırhlarına kadar altın veya bakır kullanmışlardır.³⁶ Aşağıda aktaracağımız üzere Kazakistan'da bulunan "altın adam" mezarları Herodotos'un verilerini doğrulamaktadır.

İskitler ve Hellenler arasında ilk metalürji teknolojisi transfer yerleri hakkında da tahminlerde bulunulabilmektedir. Hellen yerleşimcilerin yerel komşularına saygı duyması ve onlarla iyi geçinmesi güvenlik, diplomasi ve ticaret açısından başarılı bir koloninin kurulması için kaçınılmazdı. Anakharsis örneğinde de olduğu gibi, Hellen kolonistler ve İskitler arasında erken dönem ilişkilerinde karşılıklı evliliklerin gerçekleştiği görülmektedir. Yerel yönetimlerle yaşama tarzı, konuşma ve ilişkiler aracılığıyla yapıcı bir etkileşim noktasına gelinmiştir ki bu da karşılıklı fayda ve çıkarlara dayalı *symbiosis* (birlikte yaşama) ve kültürel *osmosis* (belli bir davranışı yapma zorunluluğu duyma) şartlarını doğurmuştur.³⁷ Arkeolojik buluntular, bazı Hellen yerleşimcilerinin MÖ VII. yy. sonlarından itibaren Aşağı Dinyester vadisinden başlayarak kuzeye doğru Ukrayna step bölgelerine yaklaşık 400-600 km. ilerlediklerine, Belsk (Belskoye gorodistche), Nemirovo (Nemirovskoye gorodistche), Trakhtemirov, Pastyrskoye Belsk, Sharpovskoye, Kamenskoye, Matronino ve Zhabotin III gibi İskit yerleşimlerinde ortak yaşam alanı oluşturduklarına işaret etmektedir.³⁸ Örneğin, Dinyeper nehri kıyısında yaşayan Hellen kökenli Gelonoi halkı kıyıdaki *emporion*dan iç karada yaşayan İskit Boudini kavmiyle bir arada yaşamak için göç etmişti.³⁹ Göç edildiği düşünülen Vorskla nehri kıyılarında Belsk yerleşimi, yaklaşık 4000 hektar alanı kapsamaktadır, 36 km. den daha fazla uzunlukta oldukça güçlü surlarla çevrilmiş ve çevresinde 2000 civarında kurgan tespit edilmiştir; bu merkezi özellikleriyle İskit siyasi, askeri ve ticari gücünün yayılmasında önemli rol oynamış olmalıdır.⁴⁰ İskit Boudini kabilesi zamanla İskitçe-Hellence karışımı bir dil kullanmaya başlamıştır. Bu süreçte kereste, hububat ve köle ticareti yanında altın gibi değerli madenlerin erişimi, üretimi ve işlenmesi de hızlandırılmış olmalıdır. Yerleşim yerinin doğu ve batı tahkimat alanlarında metal işleme izleri, altın ve gümüş mücevher zanaatı, tunç atölye işçiliği ve çanak çömlek fırınlarına rastlanması Belsk'in önemli bir üretim merkezi olduğunu ortaya koymaktadır. Burada ve zamanla geniş bir alana yayılan metalürji ve diğer üretim merkezlerindeki çalışanların çoğunluğu İskitli olmalıdır.⁴¹ Diğer taraftan Belsk ve Bug

³² M. Demir, "İskitlerin Kökeni Üzerine Değerlendirmeler: Coğrafi Yorum", *Kâşgarlı Mahmut Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları VII*, Edt. Y. E. Tansü, Ankara 2020, s. 259-277.

³³ E. D. Reeder, "Scythian Art", *Scythian Gold*, Edt. E. D. Reeder, H. N. Abrams, New York 1999, s. 50.

³⁴ Gavriljuk, "The Graeco-Scythian Slave-Trade in the Sixth and Fifth Centuries BC", s. 83.

³⁵ Engin Eroğlu, "İskitlerde Kuyumculuk", *Cappadocia Journal of History and Social Sciences (CAHIJ)*, 2014; Kürşat, "Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", s. 277-282. Güney Rusya Kuban bölgesi Maikop kurganında en erken altından bulunan örnekler (boğa figürinleri) MÖ 3700-3400 yılları arasına tarihlendirilmektedir (Kürşat, "Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması", s. 277).

³⁶ Hdt. I. 215. İskit köken mitinde bahsedilen altından objeler için bkz. Hdt. IV. 5-7. İskit kralı Ariantes tarafından döktürülen devasa bakır kazan için bkz. Hdt. IV. 81. İskit kral mezarlarına yerleştirilen altından kaplar için bkz. Hdt. IV. 71. 4. Ayrıca İskitlerin iki ve üç çıkıntılı ok uçlarının dökümünde çok ileri seviyede oldukları ve bunun keşfine katkıda buldukları düşünülmektedir (Khazanov, "Scythians and their Neighbours", s. 34-35).

³⁷ D. Braund, "Scythian laughter: conversations in the northern Black Sea region in the fifth century BC", *Cultural interactions in the Black Sea Region in Antiquity*, Edt. P. Guldager, Aarhus 2008, s. 363.

³⁸ E. K. Petropoulos, "Ancient Greek Colonisation and Modern Scholarship: Colonial Endeavours in the Black Sea", *Greek Colonisation: New Data, Current Approaches*, Proceedings of the Scientific Meeting held in Thessaloniki (6 February 2015), Edt. D. Tsangari, P. A.-Veleni, Athens 2015, s. 95.

³⁹ Hdt. IV. 108-109; ayrıca bkz. E. K. Petropoulos, "Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea In Grammenos", *Ancient Greek Colonies in the Black Sea I*, Edt. E. K. Petropoulos, Archaeological Institute of Northern Greece, Nr. 4, Thessaloniki 2003, s. 45.

⁴⁰ Petropoulos, "Ancient Greek Colonisation and Modern Scholarship: Colonial Endeavours in the Black Sea", s. 95; V. Yu. Murzin, "Key Points in Scythian History", *Scythians and Greeks, Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth centuryBC - first century AD)*, Edt. D. Braund, Exeter 2005, s. 36. 2005, 36-37.

⁴¹ Hdt. IV. 108'a atıfta bulunularak yapılan bu iddialar için bkz. Tsetskhladze, *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, s. 50; Murzin, "Key Points in Scythian History", s. 36. Berezan yerleşiminde tunç işçiliğinin yapıldığına dair buluntular gün yüzüne çıkarılmıştır ve Hellen kolonizasyonunun erken dönemlerine tarihlendirilmektedir (A. M. Butyagin, "The History of the Northern Black Sea Region", *Greeks on the Black Sea, Ancient Art from the Hermitage, J. Paul Getty Museum*, Edt. A. A. Trofimova, Los Angeles 2007, s. 10). Aynı zamanda Aşağı Dinyester vadisi boyunca yerleşimlerde ve Berezan'da genellikle yerel özellikleri sergileyen çok miktarda el yapımı çanak çömlek gün yüzüne çıkarılmıştır; bu durum yerleşimde yerel renkli çanak-çömlek imalatı yapılması ihtimalini

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATİNA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

nehri yakınında Nemirovo gibi ticari yerleşimlerde bulunan çanak çömlek (*amphorai* ve *oinoche*) buluntuları, MÖ VII. yy.'ın sonlarına ve VI. yy.'ın başlarına tarihlendirilmektedir.⁴² Gün yüzüne çıkarılan çanak çömleğin toplamda sadece yüzde yirmisi, Klasik dönem (Rhodos-Ionia) ithalatını oluşturmaktadır. Yerel üretimin en az üç kat hatta daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Kapların üzerindeki hayvan tasvirleri ve avlanma sahneleri İskit hayvan sitilinde betimlenmiştir. Sonuçta, İskitli yerleşimcilerin çanak çömlek üretiminde de usta oldukları ve hatta ürettikleri çanak-çömleğin ticaretini yaptıkları çıkarımında bulunabiliriz.

Belsk gibi merkezlerdeki İskit-Hellen ortak üretim mekanizmaları, yöntemleri ve üslûplarının vasıflı ustalar aracılığıyla zamanla Kuzey Karadeniz kıyı kolonilerine ve buralardan Ege dünyasına yayıldığı çıkarımında bulunabiliriz. Olbaly Anakharsis'in de maiyetiyle birlikte Atina'ya karşılıklı mal veya hizmet değişimi sonucunda gelmiş ve uzun süre kalmış olma ihtimali bulunmaktadır. Yukarıda vurguladığımız üzere Atina'ya metal işleme ve çömlekçi çarkı teknolojisini getirmiş olabilir. MÖ VI. yy.'da Atina'da İskitlilerin ve İskitli zanaatkarların varlığına işaret eden deliller de bulunmaktadır. MÖ 570-560 yılları arasına tarihlendirilen ve Kleitias'a atfedilen siyah figür *skyphos* vazosu fragmanları üzerinde İskit kökenine işaret eden Skuleiei (Skyleia?) ismi görülmektedir.⁴³ Ayrıca MÖ 550-500 yılları arasına tarihlendirilen bir siyah figür *amphorası* üzerinde İskit kimliğine işaret eden Skythes ismine rastlanmaktadır.⁴⁴ Bunlara ek olarak, bir veya iki Skythes isimli vazo-ressamının MÖ 520-510 yılı civarında Atina'da çalıştığı bilinmektedir.⁴⁵

Karşılıklı hizmet değişimi ile ilgili olarak aklımıza gelen diğer öneri paralı askerliktir. Paralı askerler, genellikle kentlerin yönetim problemleri ve iç çekişmelerinin olduğu dönemlerde tercih edilmekteydi. Peisistratos iç çatışmalar sürecinde MÖ 546 yılında Atina'yı yeniden ele geçirdiğinde, Thebes ve Naxoslulardan yardım almıştır.⁴⁶ Yeni kurduğu tiranlık rejimini güçlü kılmak için de yabancı etnik gruplardan çok sayıda paralı asker (*epikouros*) toplamıştır.⁴⁷ Bu kapsamda Tym(nes)/Tyr(taio)/Tyr(onos) isimli Kariyalı bir aristokrat veya tiran, muhtemelen MÖ 546 yılından sonraki bir dönemde maiyeti ile birlikte Atina'ya gelmiş, Peisistratos yönetimine destek vermiş olmalıdır. Hatta kendisine ve askerlerine bu hizmeti karşılığında toprak parçaları bağışlanmıştır; bu Kariyalı liderin MÖ 525 yılı civarında Atina'da öldüğü tahmin edilmektedir.⁴⁸ Peisistratos tiranlık yönetimine MÖ VI. yy.'ın başlarında Solon döneminde başlayan sıradan halk ve aristokratlar arasındaki iç huzursuzlukların yol açtığı bilinmektedir. Solon döneminde fakir halk ile aristokratlar arasındaki gerginlik ciddi dereceye ulaşmıştı. Bu bağlamda Atina aristokrasisi, alt tabakadan gelebilecek şiddete dayalı tehditlere karşı Atina kurumlarını korumak için İskitli Anakharsis ve maiyetindeki özel okçu birlikleri davet etmiş olabilir.⁴⁹ Her iki dili de konuşan Anakharsis'in "İskitlerin ve Hellenlerin kurumları üzerine, hayatın basitliği ve askeri meseleleri kapsayan 800 satırlık bir şiir" yazdığı bilinmektedir; ayrıca o bir asker gibi öylesine açık sözlüdür ki "İskitli gibi konuş" özdeyişi onunla bağlantılandırılmıştır.⁵⁰ Anakharsis'in özellikle okçulukla ilgili askeri meseleler üzerine uzman olması mümkündür. Solon mülke dayalı askeri hizmet ve politik haklar bağlamında belirlediği en üstteki üç sınıfa (*pentacosiomedimni*, *hippeis* ve *zeugitai*) atlı ve ağır zırhlı birlikler (*hoplites*) olarak hizmet etmeleri yükümlülüğü getirirken, okçulardan söz edilmemektedir. Gerek duyulan okçular en alt sınıf olan *thetsten* sağlanmıyorsa, İskitli veya Giritli yabancı okçular alternatif oluşturabilir. Solon iyi bir stratejist olduğundan⁵¹, iç çekişmeler esnasında Atina kurumların korunması için okçuların dışarıdan sağlanması yönünde harekete geçmiş olabilir.⁵² Aşağıda bahsedeceğimiz bazı Atina vazo resimleri (Fig.5 ve 6), hatta bu okçuların Atinalı gençleri eğittiğine işaret etmektedir.

İskitli okçuların Solon döneminden sonra Peisistratos yönetimine de destek vermiş olabileceği önerilmektedir. Aşağıda kapsamlı olarak açıklayacağımız üzere, MÖ 570'li yıllardan itibaren Atina kırmızı ve siyah figür vazoları üzerinde görülen okçu figürlerinin İskit kökenli olup olmadığına dair tartışmalar çok eskiye gitmektedir. Werniche, vazolar üzerindeki bu figürlerin Peisistratos'un oğlu tiran Hippias tarafından kiralanan

---

güçlü kılmaktadır; bunlardan bazıları çömlekçi-çarkı ile imal edilmiştir (Petropoulos, "Ancient Greek Colonisation and Modern Scholarship: Colonial Endeavours in the Black Sea", s. 99-100).

⁴² Petropoulos, "Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea In Grammenos", s. 45.

⁴³ Mayor *et al.*, "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", s. 457.

⁴⁴ Mayor *et al.*, "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", dipnot 52.

⁴⁵ Mayor *et al.*, "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", s. 453 dipnot 37. Skythes'e atfedilen bir diğer kırmızı figür vazoyla ilgili tartışma için bkz. D. Saunders, "Achilles in Malibu? A Cup Attributed to Skythes", *Getty Research Journal*, 4, 2012, s. 11 dipnot 25. Atina'da yabancı metalurji işçileri veya zanaatkarlarıyla ilgili doğrudan bir delil olmasa da, altın işçiliği yapan kölelerin daha yüksek fiyata satıldığı bilinmektedir (M. Demir, "Antik Dönem Atina Toplumunda Kariyalı Köleler", *Olba*, 11, 2005, s. 34).

⁴⁶ Hdt. I. 61.

⁴⁷ Hdt. I. 64.1.

⁴⁸ M. Demir, "Arkaik ve Klasik Dönem'de Tymnes Adlı Kariyalılar Üzerine Yeni Düşünceler", *Olba*, 14, 2006, s. 7-11.

⁴⁹ Hellence Skyth/İskit kelimesi, Eski İran dilinde "atıcı" veya "okçu" anlamına gelen kelimedenden türemiştir. Buna ilaveten, yay için kullanılan Helence 'toxon' kelimesi İskitlerden geçmez (O. Szemerényi, *Scripta Minora IV*, Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck, 1991, s. 214-215).

⁵⁰ Diog. Laert. I. 8 [101].

⁵¹ Paus. X. 36. 6-7.

⁵² MÖ 480 yılında gerçekleşen Marathon Savaşı'ndan önce Atina ordusunda düzenli okçu birliği olmadığı konusunda bkz. Paus. I. 23. 4; Hdt. VI. 112.

İskitli paralı askerlerden esinlenerek yapıldığını savunmaktadır; Hippias babasının ölümü üzerine istikrarı korumak için onların hizmetinden faydalanmış olabilirdi.⁵³ Helbig, çok geçmeden bu iddiaya destek vermiştir. Okçular Atina kolonisi Sigeion'da askere alınmışlar ve *hoplitesin* yardımcıları olarak görev yapmışlardır, gerçekten de İskit kökenlidirler ve tiranlık yönetimi sona erdikten sonra fizyonomilerinden anlaşılacağı üzere İskit kostümü giymiş Atina vatandaşlarının figürleri vazolar üzerinde resmedilmeye devam etmiştir.⁵⁴ Sonuçta, İskitli okçular veya paralı askerlerden hizmet alma girişimi çok daha öncesinde, Solon döneminde yine Sigeionlular aracılığı ile gerçekleşmiş olabilirdi. Bu okçuların MÖ VI. yy. boyunca Atina'daki varlığı, aynı döneme denk gelen vazolar üzerinde İskit kostümü giymiş okçuların portrelerinin yaygınlaşmasını tetiklemiş olmalıdır.⁵⁵

3. Atina Vazolarında İskitli Okçular

Atina'da İskitlilerin varlığıyla ilgili delillerin neredeyse tamamı sanat tarihi ağırlıklıdır; Atina vazoları üzerindeki ikonografi öne çıktığından tartışmaya açıktır ve birinci el kaynak olarak değerlendirilmelerinde güçlükler bulunmaktadır. Üzerlerinde Oryantal/İskit giyim tarzını yansıtan okçu figürlerinin yer aldığı Attika kırmızı ve siyah figür vazolarının, MÖ VI. yy.'ın ilk çeyreğinden itibaren Atina'da İskitlilerin varlığına işaret ettiği düşünülmektedir. Lissarrague ve Beazley Arşivi'nin kapsamlı kataloglarında, MÖ. 575-475 yılları arasına tarihlendirilen (yüzde seksen altısı VI. yy. sonlarına ait) 10.498 adet vazodan oluşan *corpusun* yüzde beşinde etkileyici bir biçimde okçuların (genelde erkek) görsellerine rastlanmaktadır. Bu yüzde beşlik rakam toplamda yaklaşık olarak 700 vazo ve fragmanını temsil etmekte ve bunların içinden de yüzde doksan üçü, genel toplamda yüzde beşi Oryantal/İskit kostümü giymiş olarak tasvir edilmektedir.⁵⁶ MÖ 570 yılı civarına tarihlendirilen meşhur François *kraterosu* bilinen en erken örnektir.⁵⁷ Bu vazo üzerinde resmedilen üç okçu, Kalydonia Yaban Domuz Avı sahnesinde Hellas'ın en meşhur kahramanlarından bazıları arasında yerini almaktadır; İskitlere özgü yay kullanmaktadırlar, elbiselerinin hepsi nispeten uzundur, sivri uçlu ve kulak kapaçlı şapkalar giymektedirler. Okçu figürleri, MÖ 540 yılı itibariyle tam olmasa da belli oranda tek tipe dönüşmektedirler; normalde ucu sivri ve sarkık kulak kapaçlı olan şapkalarının tepeleri eğimli hale gelmekte, uzun kollu ceket ve desenli pantolonlar, desenli tunik ve/veya tozluklar ve/veya gevşek, narin ve kelepçeli sandaletler giymeye başlamaktadırlar. Silah donanımı olarak; sigma şekilli yay ve hem yay hem de kama kılıfı veya kesesi olarak kullanılan İskit *gorytosu* sıkça görülmektedir. *Gorytos*, omuza asılı veya bir kemere bağlı ve sol kalçadan sarkar şekildedir. Bazen okçu figürleri, bir balta veya kısa kama (ἀκτινάκης) taşımaktadır.⁵⁸

Atina vazoları üzerindeki okçu figürleriyle ilgili tartışmalar, detaylarında farklılıklar görülse de iki temel bakış açısı etrafında dönmektedir; onlar ya günlük hayatın içinden Oryantal/İskit kökenlidirler ya da etnik elbiseler giymiş Atina vatandaşlarıdır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere Helbig, bunların başlangıçta özel etnik İskit okçu askeri ünitesi iken yüzyılın sonlarında İskit kostümü giymiş Atina vatandaşları olduğunu savunmaktadır. Welwei'ye göre; İskit kostümündeki değişim incelendiğinde okçular epik efsane alanına aittirler, *hoplites* ile özel bir bağlantıya sahiptirler ve kahramanlık dönemi zırh teçhizatında görünen Homeros savaşçılarının eskortları olarak hizmet etmektedirler. Yaklaşık 700 vazodan oluşan *corpusu* inceleyen

⁵³ K. Wernicke, "Die Polizeiwache auf der Burg von Athen", *Hermes*, 26, 1891, s. 51-75. İskitli okçuların kurumları korumak için MÖ 457 yılından hemen sonraki dönemde yeniden Atina'ya getirilmeleri konusunda bkz. M. Demir, "İskitli Okçuların Atina'ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. YÜZYIL)", *Belleten*, 45, 244, 2001, s. 905-910.

⁵⁴ W. Helbig, "Eine Heerschau des Peisistratos oder Hippias auf einer schwarzfigurigen Schale", *SBMünchen II*, 1897, s. 259-320. *Hoplites*lerin yardımcıları olarak görev yapmaları konusunda ayrıca bkz. P. A. L. Greenhalgh, *Early Greek Warfare: Horsemen and Chariots in the Homeric and Archaic Ages*, Cambridge University Press, Cambridge 1973; B. M. Lavelle, "Herodotos, Skythian Archers, and the doryphoroi of the Peisistratids", *Klio*, 74, 1992, s. 78-97), yakın zamanda yapmış olduğu çalışmasında, bunların Herodotos'un sözünü ettiği (Hdt. I. 64), Thrakia'da Strymon Nehri'nden ἐπικούρος (paralı asker) olduklarını öne sürmektedir. Atina ve Mytileneliler arasında sürekli savaşlara dikkati çeken Herodotos (Hdt. V. 94), Peisistratos'un güç kullanarak Sigeion'u Mytilenelilerden aldığını ve kent başına gayri meşru çocuğu Hegesistratos'u tiran olarak atadığını bildirmektedir. Peisistratos'un oğlu Hippias da daha sonra buraya sığınmak zorunda kalmıştır.

⁵⁵ E. Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-definition Through Tragedy*, Oxford 1989, s. 138.

⁵⁶ F. M. Lissarrague, *L'autre guerrier: archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique*, Rome 1991, s. 247-293. Başlangıçta nispeten az olan okçuların sayısı özellikle MÖ 550'li yıllardan itibaren artışı geçmektedir (D. A. Braund, "Scythian Archers, Athenian Democracy and a Fragmentary Inscription from Erythrae", *Antichny i Vizantiya. A special volume in honour of the 70th birthday of Kaduev V.I.*, Edt. V. Meshcheryakov, Kharkov 1997, s. 52). Askeri içerik dışında *symposiona* katılan ve sadece İskit başlığı taşıyan ancak Hellen elbisesi giydirilmiş figürler bulunan 15 vazo daha bulunmaktadır (Lissarrague, *L'autre guerrier: archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique*, s. 141-149; M. Miller, "Foreigners at the Greek Symposium?", *Dining in a Classical Context*, Edt. W. J. Slater, Ann Arbor 1991, s. 59-81). Bunların Kerameikos'ta çalışan barbarlar veya paralı askerler olabileceği düşünülmektedir (M. F. Vos, *Scythian Archers in Archaic Attic Vase-painting*, Groningen 1963, 89-90). Miller, "Foreigners at the Greek Symposium?", s. 69-71), bir başlık giyme ve Pers kap çeşitleri kullanmanın Atina aristokrasisinin bazıları arasında Persler için sempati beslendiğine ve belli oryantal objelerin kullanılmasının bu şahsiyetlerin elit olduğuna işaret ettiğini düşünmektedir. Ashında bu görüş, okçu figürlerinin *hoplites*lere ve kahramanlara eşlik eden ikincil sınıfı temsil ettikleri düşüncesiyle çelişmektedir.

⁵⁷ J. M. Barringer, "Hunters and Hunting on the François Vase", *François Vase: New Perspectives, Papers of the International Symposium - Villa Spelman, Florence 23-24 May 2003*, Edt. H. Shapiro, M. Iozzo, A. L.-Hafter, Bern 2013; J. Barringer, "Skythian Hunters on attic Vases", *Greek Vases: Images, Contexts, and Controversies*, Edt. C. Marconi, Leiden 2004.

⁵⁸ T. A. Davis, *Archery in Archaic Greece (Phd Thesis)*, Columbia University 2013, s. 170-171. Bkz. Fig. 1 ve 2.

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATINA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

Lissarrague'ye göre; figürler kavramsal bir karşılaştırmayla *hoplites* karşıtı bir sembol içine bağdaştırılmaktadır; *hoplites* elit savaşçıları öne çıkarılırken daha az asil silahlara sahip yabancı okçular kenara itilmektedir. Benzer şekilde Ivantchik, figürlerin bir epik kahramana eşlik eden alt rütbedeki epik hizmetkâr (*therapontes*) okçu karakterini sembolize etme anlayışıyla yapıldığını, dolayısıyla resimlerde kullanılan İskit kostümlerinin karaktere özel etnik kimliğe değil (Medler/Persler/Phrygler de olabilir) fonksiyonuna karşılık geldiğini önermektedir. Minns de *gorytos* giyen bu okçuları doğrudan İskit kökenli olarak değil de oryantal olarak adalandırmanın daha mantıklı olacağına vurgu yapmaktadır. Benzer şekilde Vos, kapsamlı çalışmasında konuya Atina'daki vazo ressamı açısından yaklaşmaktadır; okçular resmedilirlerken Atinalı ressamlar tarafından doğal hallerinde görülmek zorundadırlar, dolayısıyla Atina'da doğal hayatın bir parçasıdır ancak köken olarak tamamının İskitli olduğu söylenemez. Vos, ayrıca onların tirana değil kente tabi özel askeri birlik olarak hizmet ettiğini ve MÖ 500 yılı civarında Atina'dan ayrıldıklarını ileri sürmektedir. Pinney, okçu figürünün ne tam anlamıyla tarihi ne de epik dünyanın hayal ürünü olduğunu, kostümlerde İskit tarzı öne çıksa da tek bir etnik milliyetten çok kuzey konargöçerlerinin yaşadığı coğrafyayı işaret ettiğini düşünmektedir.⁵⁹ Temel iki görüş arasında vazolar üzerindeki okçu figürlerinin Oryantal/İskit kökenli olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.

Öncelikli olarak; Atina vazoları üzerindeki figürlerin giyim tarzlarıyla Perslerle bağlantısı olma ihtimalini zayıflatabilecek deliller bulunmaktadır. I. Dareios (MÖ 522-486) döneminden kalma Persepolis'teki Apadana baz-rölyeflerinde, kostümleri zanaatkarlar tarafından dikkatlice işlenmiş çeşitli milletlerden elçiler tahta oturmuş krala hediye-getirme töreninde temsil edilmektedirler. Kral, tabi olan bu milletlerden sivri-uçlu şapka giyenlerin Saka tigraxauda adıyla bilinen İskit/Saka kavmini temsil ettikleri bilinmektedir.⁶⁰ Herodotos da İskitlerin giyim tarzlarıyla Perslerden ayrı tutulduklarını vurgulamaktadır.⁶¹ Dolayısıyla, vazolar üzerindeki okçu figürlerinin İskit kökenli olma ihtimali daha yüksektir; çünkü bunlar özellikle Atina ile Kuzey Karadeniz bölgesi nüfusu arasındaki ilişkilerin tarihine tanıklık etmektedir.⁶²

Bu figürler, muhtemelen MÖ VI. yy.'ın başlarından itibaren Atina'da aktif olarak hizmet eden İskit özel okçu birliğinin varlığını doğrulamaktadır. Okçular, genellikle savaşa hazırlık, atlı savaş arabaları, atlı ve ağır zırhlı birlik (*hoplites*), mitolojik/epik kahramanlık, az sayıda bireysel ve kehanet sahnelerinde gözükmektedirler. Başta savaşa hazırlık olmak üzere askeri yönlerinin öne çıktığı sahneler, onların bir dönem Atina'da özel okçu birlikleri olarak aktif hizmette bulduklarının en önemli göstergesidir. Yukarıda belirttiğimiz üzere, Diomedes ve Hektor arasındaki savaş sahnesinde yere düşmüş bir İskitli okçunun (*gorytosu* ve sivri uçlu şapkasıyla) üzerinde "SCYTHES" yazısı bulunmaktadır.⁶³ Bu yazının yere düşmüş okçunun İskitli kimliğine işaret ettiği açıktır.⁶⁴ Ayrıca merkezinde birincil karakter olarak İskitli okçunun olduğu bir vazo örneğinde, yaşlı barbar kostümlü bir adam ortada sandalyede oturmakta, önünde savaşa giden bir İskitli okçu (*gorytos*, yay ve savaş baltasıyla birlikte) durmakta ve etrafı ikincil karakterde *hoplites* ile çevrilmektedir.⁶⁵ Bu İskitli okçunun aynı vazo üzerinde bir başka barbar askerden farklı tasvir edilmesi doğrudan onun etnisitesini belirtmeye yönelik bir çaba olsa gerektir. Bir diğer vazo örneğinde köpekle ve mızrakla avlanmaya giden iki yabancı atlı figürü görünmektedir; soldaki Thrakia mantosu ve *alopekisi*, sağdaki ise İskit kostümü (kareli triko ve sivri uçlu şapka) giymektedir.⁶⁶ Pek çok vazo içinde öne çıkan bir diğerinde; İskit kostümlü okçular ve *hoplites* arka arkaya iki çift halinde askeri hareket halinde resmedilmektedirler; kalkanların arkasında çömelen *hoplites*lerin yanlarındaki İskitli okçular yaylarını çekmektedirler.⁶⁷ Burada görülen okçuların *hoplites*in hemen yanında savaşmaları onların ikinci karakter olmadıklarını göstermektedir.⁶⁸

⁵⁹ Konuyla ilgili tartışmaların kapsamlı değerlendirmesi ve ilgili modern yazarların eserlerine atflar için bkz. Davis, *Archery in Archaic Greece*, s. 173-190.

⁶⁰ Bkz. Fig. 3. Benzer şekilde, Persepolis kral mezarları (Taht Taşıyan Halklar Rölyefleri), Behistun rölyefi ve Tatarlı Mezar Odası resimlerindeki İskit/Saka betimlemeleri için bkz. M. Gleba, "You Are What You Wear; Scythian Costume as Identity", *Ancient Textile Series 3, Dressing the Past*, Edt. M. Gleba, C. Munkholt, M.-L. Nosch, Oxbow Books 2008, s. 17-18; M. Duran, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21.3, 2019, s. 735-742. Persler veya İskitlerin kendi imal ettikleri silindirik mühürler üzerindeki tasvirleri için bkz. E. H. Minns, *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Oxford 1913, s. 61.

⁶¹ Herodotos, Pers kralı Kserkses'in ordusunda MÖ 480'li yıllarda görev yapan İskit/Saka askerlerinden bahsederken (VII. 64), "başlarında koni biçiminde (uzun uçlu) takkeler (*kyrbasia*) vardı; ayaklarına bol poturlar giyiyorlardı, ülkelerine özgü yayları ve hançerleri, ayrıca balta yerine kendi ulusal *sagaris*leri vardı..." diyerek kısa ve genel bir bilgi vermektedir.

⁶² Braund, "Scythian Archers, Athenian Democracy and a Fragmentary Inscription from Erythrae", s. 52.

⁶³ S. Minasyan, *Scythian Archers in Ancient Attic Vase Painting: Their Identity and Function (MA Thesis)*, Thessaloniki 2016, Fig. 18; Ivantchik, "Scythian Archers on Attic Vases" on Attic Vases: Problems of Interpretation", s. 221-222. Bkz. Fig. 4.

⁶⁴ Mayor *et al.*, "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", s. 457.

⁶⁵ Minasyan, *Scythian Archers in Ancient Attic Vase Painting: Their Identity and Function*, Fig. 17. İskit kostümü giymiş okçuların merkezi rol oynadığı diğer vazo örnekleri için bkz. Fig. 5 ve 6.

⁶⁶ Minasyan, *Scythian Archers in Ancient Attic Vase Painting: Their Identity and Function*, Fig. 23. Herodotos'un da bildirdiği üzere İskitlerle bağlantılı Türkmenistan coğrafyasında yaşayan lurkai/Turkai/Turkae kabilesinin at, ok ve köpekle avlanmaları konusunda bkz. Hdt. IV. 22. 2; Demir, "İskitlerin Kökeni Üzerine Değerlendirmeler: Coğrafi Yorum", s. 253-254.

⁶⁷ Minasyan, *Scythian Archers in Ancient Attic Vase Painting: Their Identity and Function*, Fig. 19.

⁶⁸ Diğer asker ve savaş sahneleriyle ilgili olarak bkz. Minasyan, *Scythian Archers in Ancient Attic Vase Painting: Their Identity and Function*, Fig. 5, 14, 15, 20, 21, 22.

Okçu figürü sahneleri öylesine canlı ve belirgindir ki, sadece mitolojik bir düşüncenin ürünü olmadıkları anlaşılmalıdır. Çeşitli biçimleri bulunan mitolojinin vazo ikonografisi üzerine yansıtılmasında *mythostan logosa* geçişin tarihi nitelikteki kavramsal temellerinin izlerine ulaşabilmek mümkündür. Yazının çok yaygın kullanılmadığı MÖ VI. yy.'da tarihi kişilik ve olaylara kolaylıkla epik ve mitolojik öğelerin eklenerek görselleştirildiği ve üretime dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu sırada söylemsel ve aktarımsal üretim aralığının gündelik toplumsal ilişkiler açısından etkilenmeme ihtimali zayıftır. Yukarıda kısaca değindiğimiz François vazosu üzerinde resmedilen domuz avına katılmış, İskit kostümü giymiş üç okçuyu ele alalım. Aslında bu vazo üzerindeki çeşitli sahneler (Kalydon kralının hasattan sonra Artemis'e adakta bulunmayı unutarak kahramanları domuz avına davet etmesi; Artemis'in buna kızarak vahşi bir domuzu tarım alanlarını yok etmesi için göndermesi; kahramanlardan Meleagros'un öldürdüğü domuzun kellesi ve kürkünü aşık olduğu Atalante'ye vermek istemesi ancak akrabalarının buna karşı çıkması; aralarında çıkan kavgada Meleagros'un ölmesi ve annesi Althai'nın intihar etmesi) kendi içinde yerel ve bölgeler arası sosyal ve duygusal ilişkiler ağının nasıl kurulduğu yönünde önemli bilgiler sağlamaktadır. Vazo üzerindeki görsellerin genelinde Aitolia bölgesinin Kalydon tarım toplumunun değişimsel dili yansıtılmaktadır. Kral ve kahramanlardan oluşan aristokratik hiyerarşi ağı tarımsal üretimin düşmanı domuz avı bağlamında açıklanmaktadır. Sosyal sınıf, sınıflar arası hiyerarşi, üretim ve katma değerinin korunması ve rekabete dayalı iç sosyal çatışma meselesine dayalı toplumsal gerçeklikler soyut bazda ilahi günah mitolojisi unsurları eklenerek görselleştirilmiştir. Bu sahnedeki üç İskitli okçu da tarihi kişilikler olarak avcılık konusundaki becerileriyle toplumsal sınıf içindeki görevlerini icra etmektedirler.

İskit kostümlü görsellere yer verilen bazı Atina vazoları üzerinde graffiti tarzı yazılara da yer verilmiştir. Bu kafa karıştırıcı yazılar grubu genelde mantıksız, manasız veya anlamsız olarak tanımlanmaktadır; bilinen Hellence kelimelerle eşleşmeyen Hellence harf kümeleri ve Hellence olmayan isimlerden oluşmaktadır. Şimdiye kadar kataloglanan bu türden Attika yazıtlarının sayısı 1500 civarında olmasına rağmen şimdiye kadar çok azı üzerinde akademik çalışma yapılmıştır. Yakın zamanda yayımlanmış bir çalışmada bazı yazıtların lisan yazımı üzerinden sistematik dilbilimsel araştırması yapılmıştır; buna göre yazıtlar Eski İran, Abhazya, Çerkesya veya Karadeniz ve Antik İskitya bölgesinin bir kısmını kapsayan Kafkasya dillerinden kelimelerin harf çevirisidir. Kelimeler anlam ifade etmektedir ve İskit tarzı ayırt edici kostümleri giyenlerin etnik kimlikleriyle de bağlantıları olabilir.⁶⁹ Bu kelimeleri kullanan vazo ressamalarının bazıları, yukarıda bahsettiğimiz üzere İskitliler gibi yabancı kökenli olabilir. Ancak İskitlerde yazı geleneği olmadığı için ismi bilinmeyen İskitli zanaatkarların çoğu tarihe karışmış olmalıdır. Yine de özellikle Atina'da İskitler de dahil yabancı kültür etkisinin yazıya ve dönemin modasına yansıtıldığı kesin işaretlerini vermektedirler. Bu bağlamda vazolar üzerinde bazı Hellence olmayan orijinal isimler gerçek hayatın içinden İskitçe konuşan okçuların talebi doğrultusunda da yazılmış olabilir. İskitliler gibi giyinen ve hareket edenlere İskitliler gibi konuşanların da eklenmesi onların Atina'daki varlıklarını daha da güçlü kılmaktadır. Başta Herodotos ve Aristophanes olmak üzere diğer yazarlar da MÖ V. yy.'da Atina'da çift dil konuşan ve kamu hizmeti yapan İskitli okçulardan ve diğer İskitli kölelerden bahsetmektedir.⁷⁰

Atina vazoları üzerindeki İskitli okçu kostümü tasvirlerine Karadeniz bölgesindeki kurganlardan gün yüzüne çıkarılan sanat eserleri üzerinde de rastlanmaktadır. Her ne kadar MÖ IV. yy.'a ait bir örnek olsa da Kırım'da Pantikapaion yakınındaki Kul Oba kurganı buluntuları bu kapsamda dikkati çekmektedir. Üst düzey bir İskit asili, eşi ve hizmetkârına ait olduğu anlaşılan kurganda, silahlar (*gorytos*, kırbaç, kılıç-sapları, İskit bıçakları vb.), iş aletleri, kıyafet detayları, süs-tuvalet eşyaları ve kült amaçlı kaplar bulunmuştur. Bunlar arasında İskit atlılarını temsil eden hepsi altından muhteşem bir tork, demir kılıç kılıfı ve kabartmalı libasyon kabı belirtilmeye değerdir. İskitli asil ve eşi, altın plaklarla süslenmiş görkemli giysilere sahiptir, en muhteşem buluntu ise kadının ayaklarının yanına yerleştirilmiş İskit figürleriyle süslenmiş bir kaptır. İskit figürleriyle süslenmiş kap ince detaylara sahip olup üzerinde tasvir edilen İskitli okçunun (İskit yayı çekmekte) uzun saçı ve sakalları, sivri başlığı, bol pantolonu, botları ve tunikleri Atina vazoları üzerindeki figürlerin kostümlerini andırmaktadır.⁷¹

Bir diğer örnek Kazakistan'dan gelmektedir. İskitlerin Kuzey Karadeniz coğrafyasına Kazakistan'ın da içinde bulunduğu coğrafyadan geldikleri bilinmektedir. Kazakistan'da Alma-Ata kentinin 50 km. doğusunda Issık Gölü'nün sol kenarında 45 büyük kurgandan oluşan Esik'te K. Akışev tarafından 1969-70 yıllarında

⁶⁹ Bu konudaki kapsamlı çalışma için bkz. Mayor *et al.*, "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", s. 447-493.

⁷⁰ Konuyla ilgili görüşler için özellikle bkz. Mayor *et al.*, "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", s. 487-489.

⁷¹ Kul-Oba kurganındaki buluntular için bkz. N. F. Fedoseev, "The Necropolis of Kul Oba and Juz Oba", *Ancient Greek Colonies in the Black Sea II*, Edt. D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos, BAR International Series 1675, Oxford 2007, s. 990-991; B. Piotrovsky, "Excavations and Discoveries in Scythian Lands", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 32.5, 1973-1974, 27. Bkz. Fig. 7. Ayrıca bkz. Fig. 8.

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATINA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

başlatılan kazılar sonucunda hükümdar ailesi mezarlığı gün yüzüne çıkarılmıştır. Kurganın MÖ V. yy.'a ait olduğu düşünülmektedir. Kurgan açıldığında genç bir prens/hükümdar veya tiginin sivri uçlu başlığından (tolga veya börük) ayağındaki çizmesine kadar döküm tekniğiyle işlenmiş ve imal edilmiş (kuşak ve zırhın üstünde) dört bin civarında altın plakadan (165 tanesi hayvan üslubu ile yapılmış ince süslemeler) oluşan bir elbise ile gömüldüğü ortaya çıkarılmıştır. Külâh şeklindeki deri başlığı üzerinde başta dört adet at olmak üzere, dağ keçisi, kuş ve diğer hayvanların yanında ok ve üçgen şeklinde dağ sıraları tasvirleri bulunmaktadır. Sol yanında altınla kaplanmış bir hançer ve hançerin üstünde at figürlü süs plakası, sağ kolunda ise ince tabaka altın kılıflı demirden kılıcı ve yanında yine altınla kaplı kamçısı yer almaktadır. Gün yüzüne çıkarılan kaplar içinde en önemlisi üzerinde 26 harften oluşan yazının bulunduğu gümüş kulplu çanak. ⁷² Çanak üzerindeki yazının Orhun-Yenisey yazılarının prototipi olduğu düşünülen Kharosthi (*abugidasının*) alfabesinin yazıldığı Hotan-Sakaca'dan türemiş olabileceği düşünülmektedir; İskit/Sakalar Hotan bölgesini işgal ettiklerinde yazıyı Budistlerden öğrenmiş olmalıdır. Bu yazıyla ilgili birbirinden farklı okumalar yapılmıştır. ⁷³ Bu ve İran coğrafyasında bulunan benzer yazılar, İskitlerin MÖ V. ve hatta MÖ VI. yy. itibarıyla yazıyı da kullanabileceği kültür seviyesine ulaştıklarına işaret etmektedir. Esik kurganı altın adamı ve bölgede bulunmaya devam eden benzerleri, yukarıda değindiğimiz Herodotos'un Kuzey Karadeniz İskitlerinin altını nasıl kullandıklarına dair verdiği bilgileri tam anlamıyla teyit etmektedir. Esik kurganında üstün bir sanat ve maden işçiliğine işaret eden ağaç, metal, deri ve tekstil ürünlerinden buluntular üzerindeki görseller de Atina vazoları üzerindeki İskitlilerin taşıdıkları silahları ve süslü elbiseleri andırmaktadır. ⁷⁴ Ayrıca kurganda bulunan yazıt Atina'daki İskitli okçu ve talfesinin yazıyı kullanma ve kendi görsellerini yazılarla süsleme taleplerinde bulunma ihtimallerini öne çıkarmaktadır.

Sonuçta, Attika vazoları üzerinde yabancı askeri kostümü giymiş figürlerin Atina'ya MÖ VI. yy.'ın başlarından itibaren getirilmiş ve uzun süre kalmış olan özel İskitli okçu birliklerini yansıtmış olma ihtimali yüksektir. Antik dönemlerden modern çağa belli milletlerin ordularında hizmet etmiş olan yabancı askerlerin kıyafetlerinde farklılıklar görülmektedir. Hitit ve Pers ordusunda bunun örneklerine rastlanmaktadır. MS XV. yy.'da Macar ordusunda hizmet eden paralı hafif silahlı süvari birliği olan Hussarlar öylesine etkiliydiler ki, pek çok diğer Avrupa ülkesi kendi insanlarını kullanarak benzer bir askeri birlik oluşturmuş ve bunlar için aynı adı kullanmıştır. 1830 yılında Cezayir'in fethinden sonra Fransız ordusu içine alınan hafif silahlı Mağribi Cezayir askeri kıtası olan Zouaves, bir diğer örneği teşkil etmektedir. Cesaretleriyle övgü almış olan Zouaves, bol kırmızı pantolon (arkadan ponponlu), kuşaklı, kısa açık mavi kot ve kırmızı fesleriyle ayırt edici elbiselere sahip olmuştur. Fransızlar, birkaç yıl içinde Cezayir kökenli olmayanlardan kendi Zouaves birliklerini oluşturmuşlardır. ⁷⁵ I. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunda değişik coğrafyalarda kendilerine özgü giysileriyle görev yapan Hintli askerler de örnek olarak gösterilebilir.

SONUÇ

Bazı İskit toplulukları MÖ VII. yy.'ın başlarından itibaren Uygur Özerk Bölgesi, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türmenistan gibi Türk halklarının yaşadığı coğrafyadan Kuzey Karadeniz stepleri boyunca Tuna Nehri'ne kadarki alana kadar yayılmışlardır. Hatta zaman zaman Tuna Nehri'nin ve Kafkas Dağları'nın da güneyine akınlar düzenlemişlerdir. Kuzey Karadeniz steplerinde özellikle Kırım ve Dinyeper nehir vadilerini yeni yurtları olarak benimsemişlerdir. VII. yy.'ın ikinci yarısından itibaren Kuzey Karadeniz sahillerinde kurulan Hellen kolonileri ile ilişkilere girmişlerdir. Bu Hellen kolonilerin çoğunun kuruluş aşamasında surlarının olmaması, yerel halklarla nispeten huzur ve barışçıl bir şekilde yaşadıklarına işaret etmektedir. Olbia gibi koloni kentleriyle ortak bir yaşam alanı oluşturmuşlardır. Hatta günümüz Kerç Boğazı'nın kıyılarında Doğu Kırım ve Taman Yarımadası bölgesinde MÖ 480'li yıllardan itibaren varlığını sürdüren Kırım Bosphoros krallığının bir Hellen-İskit devleti olarak kurulduğu ve MS II. yy.'a kadar varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Berezan Adası ve Olbia kentindeki Hellen yerleşimciler, MÖ VII. yy. sonlarından itibaren sahilten kuzeye doğru 400-600 km. iç kara bölgesinde bulunan başta Belsk olmak üzere İskit yerleşim yerlerine göç etmişler ve başta köle ticareti olmak üzere ilişkilerini geliştirmişlerdir. İskitlerin MÖ VIII. yy.'ın başlarından itibaren başta altın olmak üzere değerli maden imalatında da çok nadide eserler verdikleri kurgan buluntularından bilinmektedir. İskit-Hellen ortak yerleşim alanlarının metalürji veya değerli maden ürünleri başta olmak üzere renkli keramik imalatında da ileri safhada oldukları, dolayısıyla Hellen zanaatkarların içlerinde kölelerin de olduğu İskitli yerel meslektaşları aracılığı ile işçiliklerini daha da geliştirdikleri görülmektedir. Hellen zanaatkarlar veya yetiştirdikleri köleler bu

⁷² U. Karcıoğlu, "Avarasya ve Sibirya Bölgelerinde Bulunan Bazı Kurganlar", *Kafdağı*, 4.1, 2019, s. 66-68.

⁷³ Bu okumalar arasında özellikle bkz. A. S. Amanjolov, "Runic-like inscription from Saka's burial near Alma-Ata", *Bulletin of Academy Sciences KazSSR*, 12.320, 1971, s. 64-66.

⁷⁴ Bkz. Fig. 9. Batı'da Romanya'da Dobruđa bölgesinden doğuda Kuzey Kafkasya'ya kadar geniş bir alanda İskitli zanaatkarlar tarafından oyularak yapılan heykeller arasında gerçek savaşçıların görüntüsünü yansıtanlar da bulunmaktadır. MÖ VII. yy.'dan IV. yy.'a kadar 140'ın üzerinde heykel bilinmektedir. Savaşçıların çoğu ceket veya kaftan giymektedir. Bazı örnekler zengin koruyucu zırha, büyük çoğunluğu genellikle metal tabakalardan ima edilmiş görüntüsü veren kemerlere işaret etmektedir (Gleba, "You Are What You Wear; Scythian Costume as Identity", s. 19).

⁷⁵ Hussar ve Zouaves ile ilgili olarak bkz. Davis, *Archery in Archaic Greece*, s. 187-188.

tecrübelerini Kuzey Karadeniz Hellen kolonileri aracılığı ile Ege dünyasındaki diğer Hellen kentlerine yaymışlardır. Hizmet alışverişi kapsamında teknolojinin doğrudan her iki tarafın elit kesimleri tarafından transfer edildiği durumlar da olmuştur. Atina MÖ VI. yy.'ın başlarından itibaren Çanakkale boğazı girişinde koloniler kurmaya başlamış ve bu süreçte İskitlerle bağlantılar kurulmaya başlanmıştır. Solon, yarı Hellen ve yarı İskitli Olbia'dan Anakhsarsis isimli bilge, mühendis ve askeri MÖ VI. yy.'ın başlarında Atina'da çok iyi ağırlamıştır. Anakhsarsis sadece bilge bir kişi olduğundan değil, 47. Olimpiyat oyunları kapsamında maiyetiyle birlikte okçuluk ve yağlı güreşle ilgili askeri tecrübelerini aktarmak için de Atina'ya gelmiş olabilir. Ancak geldiği andan itibaren kendi toplumuna ait bildiği daha ileri seviyedeki vasıf ve tecrübelerini Atinalılara öğrettiği kesindir. Başta demircilik olmak metalürji ve çömlekçi çarkı keramik teknolojileri, okçuluk, at biniciliği ve avlanma teknikleri bunların arasında sayılabilir. Atina kentinin o zamana kadar ordusunda okçu birliği olmadığından, Anakhsarsis'in Atina kurumlarını korumak için getirdiği özel okçu birliği eğitim amaçlı olarak da Atinalılara hizmet vermiş olabilir. Nitekim VI. yy.'ın sonlarına doğru vazolar üzerindeki okçu figürlerinin Atinaların fizyonomisini andırması bu şekilde açıklanabilir. Bu egzotik ve özel İskit okçu birliği Atina toplumu ve kültürü üzerinde öylesine bir etki bırakmıştır ki, onların Atina kırmızı ve siyah figür vazoları üzerindeki tasvirleri MÖ 570'li yıllardan itibaren neredeyse yüzyıl boyunca, Pers savaşlarına kadar sürmüştür.

Bir diğer değerlendirilmesi gereken nokta batılı tarihçilerin önyargıya dayalı bakış açılarıdır. Başta yazı olmak üzere aslında uygarlığa ait pek çok yeniliğin doğudan batıya yayıldığı gerçeği bilinçli olarak görmezlikten gelinmektedir. Bu üslup günümüzde batının gelişmişliğini temel alan anakronik bir yaklaşımdır. Antik Hellen uygarlığının pek çok yönden Mezapotomya, Anadolu, özellikle Fenike ve Mısır'dan beslendiğini görmek gerekmektedir. İskitler yazıyı kullanmayan, göçebe ve ilkel bir topluluk olarak görüldüğünden ötekileştirilmiş, döneminin Yakın Doğu uygarlıklarına olan katkıları göz ardı edilmeye çalışılmıştır. Oysaki, Herodotos'un da özellikle IV. kitabında vurguladığı üzere, MÖ VIII. yy.'dan başlayarak Doğu Türkistan'dan Tuna nehrine kadar çok geniş bir alana yayılan kurganlardan gün yüzüne çıkarılan eserler, İskitlerin çok yaygın olmasa da yazıyı kullandıklarını ve başta altın, bakır, tunç, demir olmak metal işleme teknolojisinde (at koşum takımları, at zırhları, zırhtan elbiseler, çeşitli silahlar, madeni kap kacaklar ve ziynet eşyaları) ve hatta keramik üretiminde Hellenlerden ileri safhada olduklarını ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

Antik Literatür

Ath. *Deip.* (= Athenaios, *Deipnosophistai*).

The Deipnosophists. Translated by C. B. Gullick, vols. I-VII. Cambridge, Mass.-London: 1927-1999 (6). (The Loeb Classical Library).

Dem. (=Demosthenes, *Contra Phormionem*)

Demosthenes. Demosthenes with an English translation by A. T. Murray, Ph.D., LL.D. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1939.

Diod. (= Diodorus Sicilus)

Diodorus of Sicily. Translated by C. H. Oldfather, vol. VII; by C. B. Welles, vol. VIII; by R. M. Geer, vols. IX-X; by F. R. Walton, vols. XI-XII. Cambridge, Mass.-London: 1933-2004 (7). (Loeb Classical Library).

Diog. Laert. Lives of Eminent Philosophers. Diogenes Laertius. R.D. Hicks. Cambridge. Harvard University Press. 1972 (First published 1925).

Euseb. *chron.*

(= Eusebios, *Chronicorum*)

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATİNA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

- Eusebi, *Chronicorum (Liber Prior)*. Ed. A. Schoene. Berlin 1875.
- FGrHist* (Die fragmenta der griechischen Historiker)
Die fragmenta der griechischen Historiker. Edited by F. Jacoby, vols. I-XV. Berlin/Leiden: 1923-1958.
- Hdt. (= Herodotos, *Historiai*)
Herodotus. Translated by A. D. Godley. Cambridge, Mass.-London: 1920 (Loeb Classical Library).
Herodot Tarihi. Çev. : M. Ökmen - A. Erhat, İstanbul 1991 (2).
- IG (= Inscriptiones Graecae)
Inscriptiones Graecae XIV. Inscriptiones Siciliae et Italiae, additis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus (Inscriptions of Sicily and Italy, as well as inscriptions in Gaul, Hispania, Britannia, Germania), ed. Georg Kaibel. Berlin 1890.
- Klemes. *Strom.* (= Titus Flavius Klemens, *Stromata*)
Ante-Nicene Fathers II. Edited by A. Roberts-j. Donaldson-A. C. Coxe. Buffalo, NY. 1885, Translated by W. Wilson. Rev. and Ed. For New Advent by K. Knight.
www.newadvent.org/fathers (16.06.2021)
- Louk. *Skyth.* (= Loukianos, *Skythes*)
http://lucianofsamosata.info/wiki/doku.php?id=home:texts_and_library:essays:the-scythian (16.06.2021)
- Paus. (= Pausanias, *Periegesis tes Hellados*)
Pausanias Description of Greece. Translated by W. H. S. Jones - H. A. Ormerod, vols. I-IV. Cambridge, Mass.- London: 1918 (Loeb Classical Library).
- Plat. *Pol.* (= Platon, *Politeia*)
Plato. Plato in Twelve Volumes, Vols. 5 & 6 translated by Paul Shorey. Cambridge, MA, Harvard University Press; London, William Heinemann Ltd. 1969.
- Plin. *NH.* (= G. Plinius Secundus, *Naturalis Historia*)
Pliny the Elder. The Natural History. Translated by J. Bostock. London: Taylor and Francis, 1855.
Plut. *Mor.* (= Plutarkhos, *Moralia: Hepta Sophon Symposion/Septem Sapientum Convivium*)
Plutarch's Moralia. Translated by F. C. Babbitt - W. C. Helmbold, vols. I-XIV. Cambridge, Mass.- London: 1928-1967 (Loeb Classical Library).
- Polyb. (= Polybios, *Historiai*)
The Histories. Translated by W. R. Paton, vols. I-VI. Cambridge, Mass.-London: 1922 vd. (Loeb Classical Library).
- Strab. (= Strabon)

The Geography of Strabo. Edited by H. L. Jones. Cambridge, Mass.-London: 1924. (Loeb Classical Library).

Modern Literatür

ACTON, P. H., *Manufacturing in Classical Athens (Phd Thesis)*, University of Melbourne 2010.

ALEKSEEV, A., “Some Problems in the Study of the Chronology of the Ancient Nomadic Cultures in Eurasia”, *Journal on the Methods and Applications of Absolute Chronology: Geochronometria*, 21, 2002, 143-150.

AMANJOLOV, A. S., “Runic-like inscription from Saka’s burial near Alma-Ata”, *Bulltein of Academy Sciences KazSSR*, 12.320, 1971, 64-66.

ARMSTRONG, A. M., “Anacharsis the Scythian”, *Greece and Rome*, 17, 1948, 18-23.

ARMBRUSTER, B., “Gold technology of the ancient Scythians - gold from the kurgan Arzhan 2, Tuva”, *Archeo Sciences Revue d'archéométrie*, 2009, 33, 187-193. C:/Users/aidata169/Downloads/archeosciences-2193.pdf (16.06.2021).

ASHERI, D., “Herodotus on Thracian Society and History”, *Hérodote et les peuples non Grecs*, Entretiens sur l’Antiquité Classique, 35, Edt. N. Nenci, O. Reverdin, Geneva 1990, 131-163.

AVRAM, A., “Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries B.C.)”, *The Black Sea in Antiquity: Regional and Interregional Economic Exchanges*, *Black Sea Studies* 6, Edt. V. Gabrielsen, J. Lund, Aarhus 2008, 242-245.

BALCER, J. M., “The Date of Herodotus IV.1: Darius’ Scythian Expedition”, *Harvard Studies in Classical Philology*, 76, 1972, 99-132.

BARRINGER, J. M., “Hunters and Hunting on the François Vase”, *François Vase: New Perspectives*, *Papers of the International Symposium - Villa Spelman, Florence 23-24 May 2003*, Edt. H. Shapiro, M. Iozzo, A. Lezzi-Hafter, Bern 2013, 153-167.

BARRINGER, J. M., “Skythian Hunters on attic Vases”, *Greek Vases: Images, Contexts, and Controversies*, Edt. C. Marconi, Leiden 2004.

BOARDMAN, J., “Greek Archaeology on the Shores of Black Sea”, *Archaeological Reports*, 9, 1963, 34-51.

BOARDMAN, J., *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*. 4th Edition. London 1999.

BRAUND, D. A., “Scythian Archers, Athenian Democracy and a Fragmentary Inscription from Erythrae”, *Antichnyi mir i Vizantiya. A special volume in honour of the 70th birthday of Kadeyev V. I.*, Edt. V. Meshcheryakov, Kharkov 1997, 48-56.

BRAUND, D., ‘Neglected Slaves’, *Vestnik Drevnei Istorii*, 2005, 4, 24-45.

BRAUND, D., “Scythian laughter: conversations in the northern Black Sea region in the fifth century BC”, *Cultural Interactions in the Black Sea Region in Antiquity*. Edt. P. Guldager, Aarhus 2008, 347-368.

BRAUND, D., “Analogy, polarity and morality in Scythian Hippake: Reflections on Herodotus, Histories 4.2”, *Археологія і давня історія України*, 2.27, 2018, 427-433.

BUTYAGIN, A. M., “The History of the Northern Black Sea Region”, *Greeks on the Black Sea, Ancient Art from the Hermitage*, *J. Paul Getty Museum*, Edt. A. A. Trofimova, Los Angeles 2007, 8-17.

BUTYAGIN, A.M., “Barrows of the Bosporan Kingdom during the 4th century B.C. as a Greek-barbarian Phenomenon”, *Bollettino di Archeologia*, 100.106.3, 2010, 10-15.

http://hermitage.academia.edu/AlexanderButyagin/Papers/1235880/Barrows_of_the_Bosporan_Kingdom_during_the_4_th_century_BC_as_a_Greek-barbarian_Phenomenon (16.06.2021)

DAVIS, T. A., *Archery in Archaic Greece*, Columbia University 2013.

DAVYDOVA, L. I., “‘Bosporan art’: The Problem of Definition”, *Greeks and Natives in the Cimmerian Bosphorus 7th-1st Centuries B.C.*, Proceedings of the International Conference October 2000, Taman, Russia, Edt. S. L. Solovyov, BAR International Series 1729, Oxford 2007, 32-33.

DEMİR, M., “İskitli Okçuların Atina’ya Getiriliş Tarihi Üzerine Yeni Bir Yorum (M.Ö. 5. YÜZYIL)”

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATINA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

Belleten, 45.244, 2001, 905-910.

DEMİR, M., “M.Ö. 6. Yüzyılda Atina Şehir Devletinin Ticari Politikası ve Yerleşimleri”, *Arkeoloji ve Sanat*, 107, Mart-Nisan 2002, 31-40.

DEMİR, M., “Antik Dönem Atina Toplumunda Karyalı Köleler”, *Olba*, 11, 2005, 25-48.

DEMİR, M., “Arkaik ve Klasik Dönem’de Tymnes Adlı Kariyalılar Üzerine Yeni Düşünceler”, *Olba*, 14, 2006, 1-22.

DEMİR, M., “Lucianus’un Anakharsis adlı Eserinin İçerik Bakımından Tanıtımı ve Yorumu”, *Uluslararası Samsath Lucianus Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Edt. M. Çevik, Adyaman Üniversitesi 2008, 31-56.

DEMİR, M., “İskit - Sparta Bağlantıları Üzerine Değerlendirmeler”, *Archivum Anatolicum*, 14(2), 2020, 177-218.

DEMİR, M., “İskitlerin Kökeni Üzerine Değerlendirmeler: Coğrafi Yorum”, *Kâşgarlı Mahmut Anısına Türkiye ve Türk Dünyası Araştırmaları VII*, Edt. Y. E. Tansü, Ankara 2020, 242-285.

DREWS, R., “The Earliest Greek Settlements on the Black Sea”, *Journal of Hellenic Studies*, 96, 1976, 18-31.

DURAN, M. “Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21.3, 2019, 731-761.

EROĞLU, E., “İskitlerde Kuyumculuk”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences (CAHIJ)*, 2014, 3, 14-22.

https://cahij.com/?mod=tammetin&makaleadi=&makaleurl=222405728_14-22.pdf&key=23052
(16.06.2021)

FEDOSEEV, N. F., “The Necropolis of Kul Oba and Juz Oba”, *Ancient Greek Colonies in the Black Sea II*, Edt. D.V. Grammenos, E. K. Petropoulos, BAR International Series 1675, Oxford 2007, 979-1022.

GAVRILYUK, N. A., ‘The Graeco-Scythian Slave-Trade in the Sixth and Fifth Centuries BC’, *The Cauldron of Ariantas: Studies Presented to A.N. Shcheglovon his 70th Birthday*, Edt. P. G. Bilde, J. P. Guldager, J. M. Højte, V. F. Stolba, Aarhus 2003, 75-85.

GLEBA, M., “You Are What You Wear; Scythian Costume as Identity”, *Dressing the Past*, Edt. M. Gleba, C. Munkholt, M-L. Nosch, Ancient Textile Series 3, Oxbow Books 2008, 13-28.

GREENHALGH, P. A. L., *Early Greek Warfare: Horsemen and Chariots in the Homeric and Archaic Ages*, Cambridge 1973.

HALL, E., *Inventing the Barbarian: Greek Self-definition Through Tragedy*, Oxford 1989.

HELBIG, W., “Eine Heerschau des Peisistratos oder Hippias auf einer schwarzfigurigen Schale”, *SBMünchen*, 2, 1897, 259-320.

IVANTCHIK, A. I., “‘Scythian Archers on Attic Vases’ on Attic Vases: Problems of Interpretation”, *Ancient Civilisations from Siberia to Scythia*, 12.3-4, 2006, 197-271.

IVANTCHIK, A. I., “The Funeral of Scythian Kings: The historical reality and the description of Herodotus (IV, 71-72)”, *Barbarians of Ancient Europe*, Edt. L. Bonfante, Cambridge 2011, 71-106.

KARCIOĞLU, U., “Avarasya ve Sibirya Bölgelerinde Bulunan Bazı Kurganlar”, *Kafdağı*, 4.1, 2019, 54-78.

KHAZANOV, A. M., “Scythians and their Neighbours”, *Nomads as Agents of Cultural Change: The Mongols and Their Eurasian Predecessors*, Edt. R. Amitai, M. Biran, University of Hawai’i Press 2014, 32-49.

KINDSTRAND, J., *Anacharsis: the Legend and the Apophthegmata*, Upsala 1981.

KOÇAK, K., “Bozkır Türk Kültüründe Altının Ortaya Çıkışı ve İşlenip Yayılması”, *Cappadocia Journal of History and Social Sciences* 9, 2017, 275-287.

LAVELLE, B. M., “Herodotos, Skythian Archers, and the doryphoroi of the Peisistratids”, *Klio*, 74, 1992, 78-97.

LISSARRAGUE, F. M., *L'autre guerrier: archers, peltastes, cavaliers dans l'imagerie attique*, Rome 1991.

LOVEJOY, A. O, BOAS, G., *Primitivism and Related Ideas in Antiquity: A Documentary History of Primitivism and Related Ideas I*, Baltimore 1935.

MAYOR, A., COLARUSSO, J., SAUNDERS D., "Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases", *Hesperia*, 83, 2014, 447-493.

MILLER, M., "Foreigners at the Greek Symposium?", *Dining in a Classical Context*, Edt. W. J. Slater, Michigan 1991, 59-82. MILNE, J. G., "The Economic Policy of Solon", *Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 14.3, 1945, 230-245.

MINASYAN, S., *Scythian Archers in Ancient Attic Vase Painting: Their Identity and Function (MA Thesis)*, Thessaloniki 2016.

MINNS, E. H., *Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus*, Oxford 1913.

MURZIN, V. Yu., "Key Points in Scythian History", *Scythians and Greeks, Cultural Interactions in Scythia, Athens and the Early Roman Empire (sixth century BC - first century AD)*, Edt. D. Braund, Exeter 2005, 33-38.

PETERSEN, J. H., *Cultural Interactions and Social Strategies on the Pontic Shores. Burial Customs in the Northern Black Sea Area c.550-270 B.C.*, Aarhus University Press 2010.

PETROPOULOS, E. K., "Problems in the History and Archaeology of the Greek Colonization of the Black Sea", *Ancient Greek Colonies in the Black Sea I*, Edt. D. V. Grammenos, E. K. Petropoulos, Archaeological Institute of Northern Greece, Nr. 4, Thessaloniki 2003, 17-94.

PETROPOULOS, E. K., "Ancient Greek Colonisation and Modern Scholarship: Colonial Endeavours in the Black Sea", *Greek Colonisation: New Data, Current Approaches*, Proceedings of the Scientific Meeting held in Thessaloniki (6 February 2015), Edt. D. Tsangari, P. A.-Veleni, Athens 2015, 93-111.

PHILLIPS, E. D., "The Scythian Domination in Western Asia: Its Record in History, Scripture and Archaeology", *World Archaeology*, 4.2, 1972, 129-138.

PIOTROVSKY, B., "Excavations and Discoveries in Scythian Lands", *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 32.5, 1973-1974, 26-31.

<http://www.jstor.org/stable/3269232> (16.06.2016)

REEDER, E. D., "Scythian Art", *Scythian Gold*, Edt. E. D Reeder, New York 1999, 37-58.

RICHTER, D. S., *Ethnography, Archaism, and Identity in the Early Roman Empire (Phd Thesis)*, University of Chicago 2001.

ROSTOVTSSEFF, M. I., "South Russia in the Prehistoric and Classical Period", *American Historical Review*, 26.2, 1921, 203-224.

SAUNDERS, D., "Achilles in Malibu? A Cup Attributed to Skythes", *Getty Research Journal*, 4, 2012, 1-12.

SOLOVYOV, S. L., "Archaic Berezan: Results of Recent Archaeological Investigations and its Historical Interpretation", *Frühes Ionien Eine Bestandsaufnahme (Milesische Forschungen Band 5)*, Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September-1. Oktober 1999, Edt. J. Cobet, V. von Graeve, W.-D. Niemeier, K. Zimmermann, Berlin 2007, 531-540.

SULIMIRSKI, T., "Scythian Antiquities in Western Asia", *Artibus Asiae*, 17.3-4, 1954, 282-318.

SULIMIRSKI, T. – TAYLOR, T., "The Scythians", *Cambridge Ancient History III 2.2*, Edt. J. Boardman, Cambridge 1991, 547-590.

SZEMERENYI, O., *Scripta Minora IV*, Innsbruck: Institut für Sprachwissenschaft der Universität Innsbruck 1991, 214-215.

TSETSKHLADZE, G. R., "Greek Penetration of the Black Sea", *The Archaeology of Greek Colonization: Essays dedicated to Sir John Boardman*, Edt. G.R. Tsetskhladze, F. De Angelis, Oxford 1994, 111-135.

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATİNA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

TSETSKHLADZE, G. R. "Greek Colonization of the Black Sea Area: Stages, Models, and Native Population", *The Greek Colonization of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology*, Edt. G. R. Tsetskhladze, Stuttgart 1997, 9-68.

TSETSKHLADZE, G. R., *The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology*, Franz Steiner Verlag 1998.

TSETSKHLADZE, G. R., "The Scythians: Three Essays", *The Black Sea, Greece, Anatolia and Europe in the First Millennium B.C.*, Edt. G. R. Tsetskhladze, Leuven 2011, 95-140.

TSETSKHLADZE, G. R., "Greeks, locals and others around the Black Sea and Its hinterland: recent developments", *The Danubian Lands between the Black Aegean and Adriatic Seas*, Edt. G. R. Tsetskhladze, A. Avram, J. Hargrave, Oxford 2015, 11-42.

TSETSKHLADZE, G. R., "Once again about the Establishment Date of Some Greek Colonies around the Black Sea", *Settlements and Necropoleis of the Black Sea and its Hinterland in Antiquity*, Select papers from the third international conference 'The Black Sea in Antiquity and Tekkeköy: An Ancient Settlement on the Southern Black Sea Coast', 27-29 October 2017, Tekkeköy, Samsun, Edt. G. R. Tsetskhladze, S. Atasoy, Oxford 2019, 1-41.

USTINOVA, Y., "Apollo Iatros: A Greek God of Pontic Origin", *Die Griechen und ihre Nachbarn am Nordrand des Schwarzen Meeres*, Beiträge des Internationalen archäologischen Kolloquiums Münster 2001 Eikon 9, Edt. K. Stähler-G. Gudrian, Münster 2009, 245-298.

VINOGRADOV, J. A., "Rhythms of Eurasia and the Main Historical Stages", *Meetings of Cultures in the Black Sea Region, Between Conflict and Coexistence*, Edt. P. G. Bilde, J. H. Petersen, Aarhus 2008, 13-28.

VOS, M. F., *Scythian Archers in Archaic Attic Vase-painting*, Groningen 1963.

WERNICKE, K., "Die Polizeiwache auf der Burg von Athen", *Hermes*, 26, 1891, 51-75.

WILLIAMS, D., "Onesimos and the Getty Iliupersis", *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum V*, Occasional Papers on Antiquities 7, Edt. M. True, Malibu 1991, 41-64.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1837-0609-59 (16.06.2021)

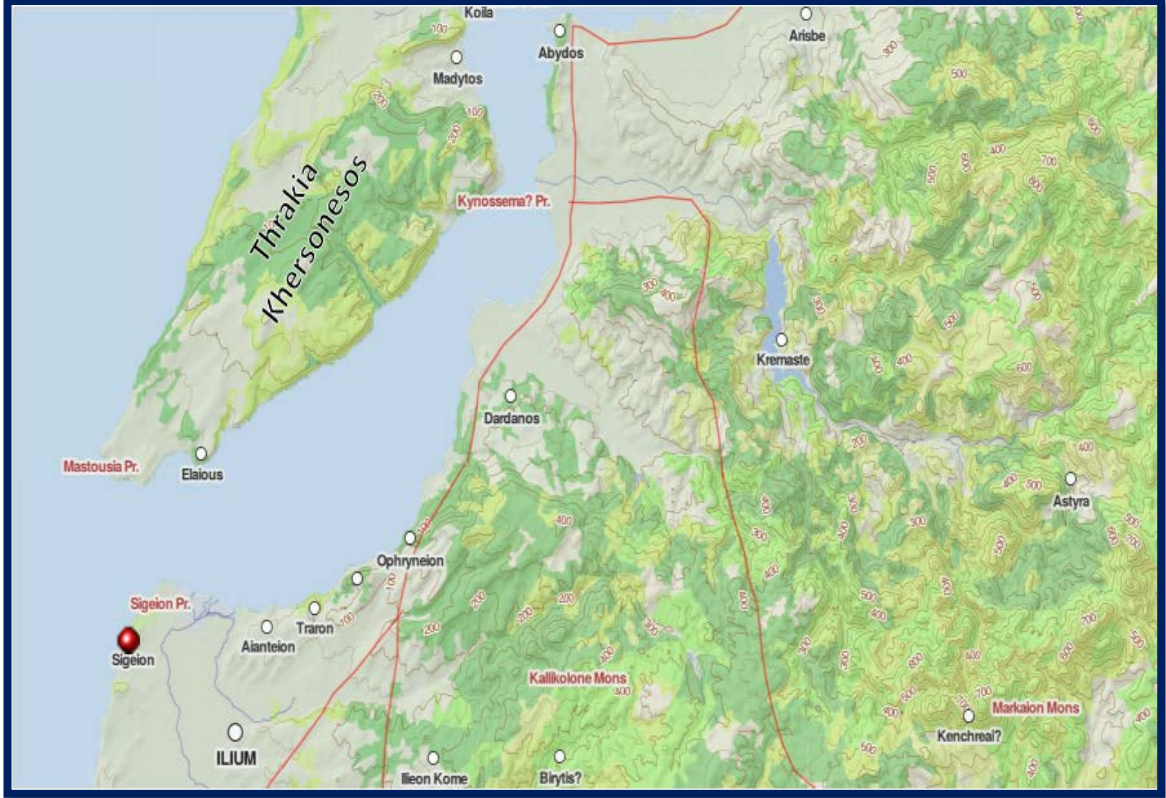
<https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2018/03/pazrktan-gordiona-turk-dunyas-ii.html> (16.06.2021)

https://www.researchgate.net/figure/Figure-Five-Vase-from-the-Kul-Oba-kurgan-in-the-Crimea-4th-century-BCE-Skythes_fig3_285316455 (16.06.2021)

https://www.researchgate.net/figure/Figure-Four-Silver-vessel-from-Tchastje-Kurgan-3-near-Voronez-4th-century-BCE_fig2_285316455 (16.06.2021)<https://www.sanatin Yolculugu.com/esik-kurgani-ve-altin-elbiseli-adam-zirhi/> (16.06.2021)

EKLER

Harita 1. Sigeion ve Thrakia Khersonesos.

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATINA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

Fig. 1. Atina kırmızı figür tabağı: İskit kostümlü okçu-pantolon (*anaxyrides*), daracık kollu ceket (*kandys*) ve uzun kulak-kapaklı yumuşak deriden sivri başlık (*kydaris/kyrbasia*) giymiş haliyle.

https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1837-0609-59

Fig. 2. François vazosu olarak bilinen Atina siyah figür krateri. Köpeklerle ava katılan İskitli okçu figürü.

<https://tarihvearkeoloji.blogspot.com/2018/03/pazrktan-gordiona-turk-dunyas-ii.html>

Fig. 3. Apadana Rölyefleri'nde 11. Delegasyon, genellikle İskit/Saka tigrakhauda ile bağlantılandırılmaktadır (Duran "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", s. 738, Figür 4).

Fig. 4. Atina siyah figür *hydriasi*. Hektor-Akhilleus mübarezesi ve Yere Düşmüş İskitli okçu (Ivantchik, “Scythian Archers on Attic Vases’ on Attic Vases: Problems of Interpretation”, s. 222, Fig.9).

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATİNA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

Fig. 5. Atina kırmızı figür amforası. İskit kostümü giymiş iki okçu tarafından etrafı çevrilmiş genç bir *hoplites* (Mayor *et al.*, “Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases”, s. 459 Figür 3).

Fig. 6. Atina kırmızı figür amforası. İskit kostümü giymiş okçu, bir genç, *hoplites* savaşçısı ve bir kadın (Mayor *et al.*, “Making Sense of Nonsense Inscriptions Associated with Amazons and Scythians on Athenian Vases”, s. 480 Figür 13).

MÖ VI. YY.'DA İSKİT-ATİNA İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI ÜZERİNE

Fig. 7. Kırım'da Kul-Oba kurganında bulunan vazo üzerinde yayını çeken İskitli (MÖ IV. yy.). State Hermitage Museum, St. Petersburg.

https://www.researchgate.net/figure/Figure-Five-Vase-from-the-Kul-Oba-kurgan-in-the-Crimea-4th-century-BCE-Skythes_fig3_285316455

Fig. 8. Tchastje kurganından gümüş kase (Voronež yakını, MÖ IV. yy.) State Hermitage Museum, St. Petersburg.

https://www.researchgate.net/figure/Figure-Four-Silver-vessel-from-Tchastje-Kurgan-3-near-Voronez-4th-century-BCE_fig2_285316455

Fig. 9. Esik Kurganı, Altın Elbiseli Adam.

<https://www.sanatin Yolculugu.com/esik-kurgani-ve-altin-elbiseli-adam-zirhi/>

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 187-198.

Geliş Tarihi–Received Date: 22.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.06.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

ŞEYDA BÜYÜKCAN SAYILIR**

ÖZ

Türk mitolojisi ve kültüründe Tanrı'nın yarattığı herşey bir ruha, töze sahiptir. Eski Türk kültüründen bugünkü Anadolu kültürüne uzanan süreçte bu inanç hâlen devam etmekte ve özellikle tabiattaki canlı cansız her varlığa saygı duyulmaktadır. Yeryüzü, gökyüzü ve yeraltını birbirine bağladığına inanılan ağacın, tüm dünya mitlerinde olduğu gibi Türk kültürü ve mitolojisinde de özel bir yeri vardır. Dalları, gövdesi ve kökleriyle çeşitli Türk mitolojik anlatılarının başrolünde yer alır. Kimi zaman yedi veya dokuza bölünendallarıyla, kimi zaman evreni çeviren ejderhaların köklerinden beslenmesiyle, kimi zaman da kovuğundan doğan Türklerin atasının eşi kutsal ışıkla Türklerin türeyiş efsanelerinde kozmik bir motiftir. Kutsal bir rahimdir, doğumdur ve yaşamın simgesidir. Ağaç kültü, kozmogonik, kozmolojik ve yeraltı dünyasına ait mitlerde ortak bir motif olup farklı uygarlıkların anlatılarında “Dünya Ağacı veya Hayat Ağacı” şeklinde sıklıkla geçmektedir. Türklerde ise Kutup Yıldızı ile bağlantılı olarak geçen kozmik ağaç kültü, *Temürkazuk (Demirkazık), Altunkazuk, Altankazuk, Bay Kayın, Evliya ağaç* gibi çeşitli isimlerle anılmaktadır. Ağaç, bu özellikleriyle aynı zamanda Tanrı'ya kurban sunumlarında yapılan spiritüel yolculukların da başlangıç noktası olması açısından ruhların göçtüğü/uçtuğu kozmik bir kapıdır. Uzun yaşamın, huzurun, refahın, sükûnetin ve bereketin simgesidir. Dalları gökyüzüne uzanır; burası kapısında çift başlı kartalın tünediği Tanrı'nın katıdır. Bu katın koruyucusu ve bekçisi kartaldır. Türk kamlık inancına göre dokuz dallı ağaçta bulunan kartal yuvaları kamların eğitimlerinde kullanılmaktadır. Kartalın yuvasında bulunduğu süre kadar, kam da namzetlikten bilgeliğe ulaşır. Kartalın ağacın yuvasında kuluçkaya yatma süresi arttıkça koruyucu ve yardımcı ruhları da artar; dolayısıyla bilgeliği artar. Özellikle kamın Tanrı ve ondan sudür olan göksel ruhlarla olan iletişimde ağaç bir köprü görevi görür. Kam davullarında kozmik motiflerin yanında ağaç da bulunmaktadır. Dolayısıyla kamlarının hayatının başlangıcında, eğitimlerinde ve ölümlerinde ağaç, önemli bir figürdür. Ölümünde davulları parçalanır, ömrünü tamamlar ve kayın ağacının dalına asılır. Bazen de kamın açık bir tabut içinde ağacın dalına konulduğu ve yırtıcı hayvanlar tarafından eti yenildikten sonra ağacın dibine gömüldüğü bilinmektedir. İnanişâ göre, demir kartalın içinden doğan, ağacın gövdesinde kartal yuvasında eğitimini tamamlayan kamın ölümünde de ruhu yine ağaç üzerinden göğe yükselir. Eski Türk inanç kültüründe ve şaman memoratlarında yeryüzüne doğru, yeryüzünden de göğe doğru ruh göçlerinin ağaç vasıtasıyla yapıldığı anlatılır. İslamiyetten sonra da bu inancın bir yansıması olarak mezarlara ağaç dikilmeye devam etmektedir. Türk mitolojik anlatılarında ve kam ritüellerinde Akçam, Karaçam, Kayın, Sedir, Çınar, İhlamur ve Servi ağaçları en çok isimleri geçen ağaç türlerindedir. İslamiyetten sonra ise hurma, elma, nar ve gül ağaçları kullanılmış hatta Osmanlı Devleti'nde düğün ve sünnet alaylarında süslenen ve hurma ağacı anlamına gelen nahıl şenliklerine de sembol olmuştur. Ağaç aynı zamanda devletin kendisi olup mitolojik anlatılarda merkezî otoriteyi simgeleyen bir metaforudur. Ata ruhlarının makamı ve hükümdarlık sembolüdür. İslamiyetle birlikte bu kültün kullanılmaya devam ettiği, şekil değiştirerek sanatta ve mimaride devletin sembolü, simgesi ve bir motifi olarak kullanılmaya devam ettiği görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kam, Ağaç, Kayın, Demirkazık, Türk Mitolojisi, Çift Başlı Kartal.

* Bu makale, 4-6 Mayıs 2021 tarihinde Ankara'da düzenlenen İCMUSS 3. Uluslararası Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: sbuyukan@ogu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8407-9403

AN EVALUATION ON THE MYTHOLOGICAL AND HISTORICAL TIES OF TURKS WITH THE TREE

ABSTRACT

Everything created by God in Turkish mythology and culture has a soul and substance. This belief still persists in the period from the old Turkish culture to today's Anatolian culture and especially all living and non-living things in nature are respected. The tree, which is believed to connect the earth, sky and underground, has a special place in Turkish culture and mythology as in all myths of the world. It plays the leading role in various Turkish mythological narratives with its branches, trunk and roots. It is a cosmic motif in the genesis myths of the Turks sometimes as seven or nine branches, sometimes as the dragons that surround the universe feeding on their roots, sometimes as the sacred light, wife of the ancestor of the Turks born out of its hollow. It is a sacred womb, birth and symbol of life. Tree cult is a common motif in cosmogonic, cosmological and underground myths, and it is frequently mentioned as "World Tree or Tree of Life" in the narratives of different civilizations. In Turks, the cosmic tree cult, which is related to the Polar Star, is referred to by various names such as Temürkazuk (Demirkazık), Altunkazuk, Altankazuk, Bay Kayın and Evliya tree. With these features, the tree is also a cosmic gate through which souls pass in terms of being the starting point of the spiritual journeys made in sacrificial presentations to God. It is the symbol of long life, peace, prosperity, tranquility and abundance. Its branches reach out to the sky; this is the place of God, where the double-headed eagle perches at its door. The guardian of this floor is the eagle. According to the Turkish "shaman" belief, the eagle nests on the trees with nine branches are used in the training of the "shaman". The longer the eagle incubates in the nest of the tree, the more its protective and helper spirits increase; hence his wisdom increases. Especially in the communication of the shaman with God and the heavenly spirits from him, the tree acts as a bridge. There are trees in shaman drums as well as cosmic motifs. Therefore, the tree is an important figure in the beginning of shamans' life, in their education and in their deaths. When they die, their drums are shattered, they end their life, and they are hanged on a beech tree branch. Sometimes it is known that the shaman was placed on the branch of the tree in an open coffin and was buried at the bottom of the tree after the flesh was eaten by predators. According to the belief, the soul of the shaman, who was born inside the iron eagle and completed his education in the eagle's nest on the trunk of the tree, also rises to the sky over the tree. In the ancient Turkish belief culture and shaman memorates, it is told that soul transmigrations towards the earth and from the earth to the sky are made by means of trees. As a reflection of this belief, trees continue to be planted in graves after Islam. In Turkish mythological narratives and shaman rituals, white pine, black pine, beech, cedar, plane, linden and cypress trees are among the most mentioned tree species. After Islam, date, apple, pomegranate and rose trees were used and even became a symbol of the "nahıl" festivals, which means date tree, decorated in wedding and circumcision processions in the Ottoman Empire. The tree is also the state itself and is a metaphor that symbolizes the central authority in mythological narratives. It is the seat of ancestor spirits and a symbol of rulership. It has been observed that this cult continued to be used with Islam, changing its shape and continuing to be used as a symbol, and motif of the state in art and architecture.

Keywords: Shaman, Tree, Beech, Demirkazık, Turkish Mythology, Double-Headed Eagle.

GİRİŞ

Ağaç ailedir; devlettir. Ağaç, ocağın, aile ocağının direğidir. O yıkılıp kurudu mu yeniden yerine konulmaz. İnanışa göre, o ayaktaiken, aile de millet de devlet de ayakta kalır. Uzun ömrün, mutluluğun, köklülüğün, huzurun, münbitliğin ve sükûnetin simgesidir. Dalları, gökyüzüne uzanır; burası kapısında çift başlı kartalın tünediği Tanrı'nın katıdır. Türk mitolojisinde gökten yeryüzüne doğru, yeryüzünden de göğe doğru ruh göçlerinin yapıldığına dair anlatılar yer alır. Bazen bir Türk boyunun adı olarak karşımıza çıkar ağaç; bazen de bir Türk devletinin kuruluş sembolü; kimi zaman anadır, atadır; evi ve aileyi korur; kimi zaman insan soyunun türediği kutsal bir mekândır. Oğuz Kağan Destanı'nda, "*Bizim mutluluğumuz senin mutluluğundur. Bizim uruğumuz senin uruk ağacının tohumudur*" şeklindeki hitapta belirtildiği üzere ağaç, soyu belirleyen baş aktördür. Bu bağlamda, gövdesiyle, dallarıyla, kökleriyle ağaç, Türk Milleti'nin bizatihi kendisini temsil etmektedir. Dolayısıyla Türk mitolojik anlatı ve memoratlarında, türeyiş, doğum ve ölüm mitlerinde ağaç, görkemi ve ihtişamıyla sıklıkla karşımıza çıkmış; sanata, kozmolojik düşünceye, kültüre ve tarihe şekil vermiştir.

1. Mitolojik Bir Öge Olarak Türklerde Ağaç Mefhumu

Tüm dünya mitlerinde ortak birtakım motifler bulunmakta olup bu mitler ekseriyetle türeyiş, kozmogonik, ilk insanın yaratılışı ve takvim mitleri olarak kategorize edilmektedir; bu bağlamda ağaç motifi hem genel kategoriler hem de Türk inanç ve ritüellerinin bulunduğu özel simgelerin olduğu özel kategori arasında yer almaktadır. Bunun yanısıra ulusların mitlerinde birbirinden farklı özellikler sergileyen fakat terim olarak tek çatı altında toplanan eskatoloji, kalgançı çak/kıyamet, dünyanın sonu mitleri, tufan mitleri, köken veya etiolojik mitler, totem ve kahramanlık mitleri bulunmakta olup, bunlar da “özel” olarak kategorize edilmektedir. Ağaç kültü de kozmogonik, kozmolojik ve yeraltı dünyasına ait mitlerde ortak bir motif olup, bu üçlü evrenin bağlayıcısıdır. Ağaç, farklı uygarlıkların anlatılarında “Dünya Ağacı, Hayat Ağacı” şeklinde geçmektedir. Bu kültürün içinde hem genel hem de özel olarak nitelendirilecek ortak anlatıların bulunmasının yanısıra spesifik olarak Türk mitolojisinde, kültürün, Türk kozmogoni ve kozmolojisinin, Erlik Han’ın hakim olduğu yeraltı dünyasının, zaman ve evren algısının, Tanrı’ya kurban sunumlarında yapılan spiritüel yolculukların mihenk taşı olmakta, dolayısıyla ilk yaratılışta varolduğuna inanılan su iyesinden sonra Türk mitolojisinin adeta başlangıç noktası olarak nitelendirilebilmektedir. Ağaç motifi, Ötügen’in ruhu, Tanrı’nın kut’u, Türk Devleti’nin kurucu müjdecisi ve sembolü, Türk askerinin moral ve motivasyon kaynağı, Türklerin atası ve kahramanı olarak görülen Oğuz Kağan’ın eşinin kovuğundan doğduğu kutsal ve mukaddes bir motif olarak pek çok destanda, mitolojik anlatıda, folklorik davranış ve inanışta karşımıza çıkmaktadır.

Türklerde ağaç, yeryüzü, gökyüzü ve yeraltını birbirine bağlayan bir bağlantı noktası olmasının yanısıra dallarıyla Tanrı katına ulaşılan uçmağı, kökleriyle yeraltı dünyasını, tamuyu ve gövdesiyle de her iki katı yer-subla birbirine bağlayan direktir. Türk mitlerinde çarkın tekerleği, saatin dişlileri gibi dünyanın dengesini de sağlayan bu bağlantı noktası, “Oğuz Kağan ormanda ava gittiği zaman, gölün ortasında bir ağaç uzuyordu, ağacın kovuğunda bir kız oturuyordu. Gözü gökten daha gök, bu bir Tanrı kızıydı, ırmak dalgası gibi saçları dalgalıydı. Bir inci idi dişi, ağzında hep parlayan...” şeklinde geçmekte ve ağaç burada aslında Tanrı’nın bizatihi kendisini temsil etmektedir.¹ Uygur türeyiş mitlerinde bu kovuk, ana rahmine benzetilir. Ayrıca bu mitlerde ağaç kültü ile ilgili doğurganlık, refah, huzur, mutluluk, bereket ve uzun ömür öğelerinin ağırlıklı olarak işlenmesinin yanısıra sembol olarak gökten gelen ışık, Tanrı’nın kut’u, Türklerin yaratılış ve türeyiş mitlerinde kutsal bir alan olarak da geçtiği görülmektedir. Uygurların yaratılış ve türeyiş anlatılarına göre; “Karakurum’dan doğan Togla ve Selenge nehirlerinin arasında iki ağaç (kayın ve çam ağaçları) bulunmaktaydı. Kışın bile bu ağaçların yaprakları dökülmezdi. Bir gün bu ağaçların arasına gökten bir ışık indi. Ardından yanındaki dağlar büyümeye başladı. Uygurlar hayret ve şaşkınlıkla, büyük bir saygıyla oraya doğru ilerlediler. Arkasından kulağa hoş gelen müzik naneleri duydular. Her gece buraya bir ışık inmeye ve ışığın etrafında otuz defa şimşek çakmaya başladı. Başka bir gün de aynı yerde ayrı ayrı kurulmuş beş tane çadır gördüler. Bunların her birisinde birer tane çocuk oturuyordu. Hepsinin karşısında da onları doyurmaya yetecek kadar içi süt dolu emzikler asılıydı... Çocuklar artık süt emmeyi bırakıp, konuşmaya başladıklarında Uygurlardan anne ve babalarını sordular. Onlar da iki ağacı gösterdiler. Halk çocukları da alıp, ağaçların yanına gitti. Çocuklar bunları görünce, tıpkı evlatların ana-babalarına gösterdikleri hürmette bulundular. Ağaçların karşısında diz vurup, yeri öptüler. Bunun üzerine ağaçlar da dile gelip; “güzel huy ve iyi özelliklerle donanmış çocuklar böyle olur ve ana-babalarına saygı gösterir. Ömrünüz uzun, adınız ünlü ve şöhretiniz devamlı olsun”, dediler.”² Yine bir başka destanda Tanrı’nın yarattığı dokuz dallı ağaca “Dokuz dalın her bir kökünden dokuz insan türesin!” buyruğuyla ağacın dalları altında dokuz insan yaratılmıştır.³ Cüveyni’ye göre, Uygurların türedikleri ağacın birer dalı, her Uygur evinde, duvarda asılı olarak dururdu.⁴ Bu davranış şekli, toplumun bir çeşit soy ağacı, ağaç atalı kağanlık algısı ve inancının bir yansıması olarak kabul edilebilir. Türklerde her bir neslin şahsi ağacı mevcuttur. Yaratılışın başlangıcından bu yana varolan soy ağaçları, dünyanın sonuna, kalgançı çaka kadar devam edecektir. Köken açısından soy ağaçları, türeyiş mitlerine kadar uzanabilir. Canlı, yeşil ağaç, soyun devam ettiğinin kanıtı; kuruyup kesilmesi ve devrilmesi ise soyun bittiğinin göstergesidir. Nitekim, kemik akrabalığı olan söökler ve ata akrabalığı olan çulaların da bu soy ağaçları sayesinde tespit edilebildiği ortaya konulmaktadır.⁵ Soyun başlangıç ve devamı manasında, Bay-Yığaç, Ala-Yığaç, Kara-yığaç gibi ağaca dair isimlerin Türk boy veya yer adları olarak da verildiği görülmektedir.⁶ Kaşgarlı Mahmud’a göre, Bay Yığaç ve Bay-ağaç gibi bu yer adları, 11’inci yüzyılda Küçe ve Uç şehirleri arasında, Tanrı Dağları’nın güneyindeki, İpek Yolu’nun üzerinde

¹ Wilhelm Bang, Reşit Rahmeti Arat, *Oğuz Kağan Destanı*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2012, s. 94.

² Saadettin Gömeç, “Uygur Türklerinin Destanlarındaki Tarihi Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, Mayıs-Haziran 2020, C. 125, S. 246, s. 13, 17.

³ Mustafa Necati Sepetçioğlu, *Dedem Korkut’un Kitabı*, İrfan Yay., İstanbul 2010, s. 31. Ayrıca bkz. Nihat Banarlı, *Resimli Türk Eebiyatı Tarihi*, C.I., Kubbealtı Neşriyatı Yay., İstanbul 1976, s. 31.

⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2002, s. 485.

⁵ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojik Sistemi, Kutsal Dişi, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji 2*, Ötügen Yay., İstanbul 2016, s. 185,186.

⁶ Ögel, *age*, s. 90.

TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

bulunmaktaydılar.⁷ 18'inci ve 19'uncu yüzyıllara gelindiğinde ise bir eşkıyalık hadisesi dolayısıyla yazılan hükümde,⁸ Denizli civarındaki bir köy adının “Kabağağaç” olduğuna rastlanmakta olup bugün de hâlen Türk dünyasında, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, Balkanlarda, Dedeğağaç, Kabağağaç, Kırkağağaç, Körpeğağaç, Beşğağaç veya Duacıları gibi adlar kullanılmaya devam etmektedir.⁹

2. Türk Mitolojisinde “Hayat Ağacı”

Hayat Ağacı'na neden “hayat” adının verildiği sorusunun cevabı, yine mitolojide yatmakta ve özellikle Anadolu masallarında ve destanlarında hayat/can suyu ile ilgili pek çok anlatı bulunmaktadır. Buna göre, bazı Altay efsanelerinde göğün 12'inci katına kadar yükselen Dünya Dağı'nın üzerinde bir Kayın ağacı vardı. Hayat suyu da bu kayının altındaki kutsal bir çukurun içinde bulunurdu. Bu hayat suyunun pek çok işlevi vardır. Bazı masallara göre yalnızca ölüleri veya hastaları iyileştirdiği; bazı efsanelerde ise ihtiyarlara gençlik verdiği anlaşılmaktadır. Yakut destanlarındaki hayat suyunun da Er Sogotoh'a yeni ve sonsuz bir güç kazandırdığı görülür.¹⁰ Sagay, Altay, Şor, Teleüt, Kaç gibi bazı Türklerin kamlarının kayın ağacı bulundurmadan ritüel yapmadığı bilinmektedir. Kayın ağacı yalnız ayin törenine katılan bir unsur olmakla kalmayıp bazen de bizzat kendisine tapınılan kutsal bir varlık hâline gelir. Kaç kamlarından kayın ağacına sunulan kurbanla ilgili olarak kam dualarında “*Altın yapraklı mübarek kayın, sekiz gölgeli mukaddes kayın, dokuz köklü, altın yapraklı bay kayın, ey mübarek kayınağacı, sana kara yanaklı, ak kuzu kurban ediyorum*” şeklinde hitap ve dua geçmektedir. Kamların davullarında güneş, ay, şimşegün yanısıra kayın ağacının resmi de bulunmaktadır. Bir Sagay kama, davulunda iki kayın ağacı resmini, “*Biz Ülgen atamızdan ilk türediğimiz zaman Umay anamızla beraber bu iki kayın ağacı yere indi*” şeklinde izah etmektedir. Buna göre, kayın ağacının koruyucu ve merhametli ana-dişi kutsal ruh Umay ile beraber Ülgen tarafından yere indirildiği anlaşılmaktadır. Altaylıların dualarında daima “Bay Kayın” geçmektedir. Sagaylar ve Beltirler, gök veya dağ kurban merasimlerini kayın ağaçları altında yaparlar; Saha Türkleri ise kayınla birlikte karaçam ağacını da kutsal saymaktadırlar. Çocuğu olmayan kadınlar, yuvalı karaçam ağacına gelir, beyaz at derisini ağacın altına serer ve ağacın karşısında dua ederler. İslamiyet sonrası da bu inanışların devam ettiği görülmektedir. Özellikle Yakut Türklerinde ilk doğum oldukça önemlidir. Doğum günü yaklaşınca erkek ormana gidip bir kayın ağacı keser. Bu ağaçtan bir buçuk arşın uzunluğunda üç kazık hazırlar. Bunlar tek bir kayın ağacından alınmalıdır. Kiler, ev, sandıkların hepsi açık bırakılır. Ateşe yağ atılıp “*Ey doğum tanrısı Ayısıt hatun ye! Yolun açık olsun!*” derler. Ağacın budaklarından doğacak bebeklerin beşikleri asılır. Çocuk doğunca yağlı bir yemek yenilir, bir hayvan kurban kesilir. Hayvanın kafası kırılmadan pişirilir. Kemikleri bir kaba konulur ve ormana götürülüp bir ağaca asılır. Doğumun üçüncü günü Ayısıt hatunu çıkarma ayini yapılır.¹¹ Çocuk doğduğu yere de geri dönsün diye ölen çocukları ağacın kovuğunda defnediler. Bu davranış, ağacın soyun anası olması inancının güzel bir örneğidir. Türk mitolojisinde hayat ağacının bazı mitolojik anlatımlarda kendisine danışılan bir motif olduğu da anlaşılmaktadır. Örneğin, Er-Sogotoh anlatılarında hayat ağacının önüne gitmeden önce güneşe üç defa selam verip Hayat Ağacının yanına gidiyor ve onunla görüştüğünden sonra Kara-Han'ın ülkesine giderek ondan kızını istiyordu.¹² Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda, hemen hemen her mitte görülen olağanüstü ve masalsi anlatıların, ağaçların dile gelmesi, bilgece sözler söylemesi, doğurması ve benzeri anlatılara bakıldığında genel olarak ağaç kültü ve etrafında gelişen düşünce yapısı aynı zamanda Türklerin dünyaya bakış açısını yansıtmaya açısından son derece kıymetli bilgiler vermektedir.

Türk destanlarında yerin üstüyle ilgili ağaç motifi sıklıkla, hayat ağacının göğe yükselen dalları ve göğün en yüksek katında tüneyen çift başlı kartal olarak karşımıza çıkmaktadır. İnanışa göre, kutsal gök kayın, akçam, karaçam veya selvi ağaçları, her şeyin üstünde bulunur ve bu ağaçların üzerinde de genellikle bir kuş tünerdi. Bu kuş veya çift başlı kartal, gökleri koruyan Tanrı'nın büyük ve güçlü bir bekçisiydi. Altay anlatılarında; “...karşıdaki siyahlılık, çok büyük bir ağaçtır, insana hayat verir, göklere ise taçtır... içinde kımıldayan Kartal Daruga Han'dır” şeklinde geçmektedir. Yerin altıyla ilgili anlatılarda ise; yerin üstüyle bir paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Yeraltında yer alan dokuz dallı büyük ağaç ve ulu kartal, özellikle Er-Töştük destanında karşımıza çıkmaktadır. Bu destanda yer alan büyük kartal, yeraltında yaşamakta ve Er-Töştük ile akrabalarını, yeraltından yeryüzüne çıkarmaktaydı. “...bir kara ağaç vardır, bu evin tam önünde, dokuz ağaç yükselir, bu ağacın kökünde, bu dokuz ağacın da, hepsi Han'ın malıdır, bu, Han'ın kazığıdır, atı ona bağlıdır...ağacın üzerinde bir yazı görür okur, Tanrı kutsal ağaca, bir yazıt vurmuş imiş, buraya gelenlere, şöyle buyurmuş imiş: Yine büyük Tanrı'dır, bu ağacı yaratan, yaratıldı bu ağaç, yerle gökle hem zaman, hiç kimse görmemiştir, bu yere canlı gelsin, hele insanoğlunun ayağı buraya değsin!...”¹³ Ağacın, yeryüzünün kutbu olduğu gibi, paralel

⁷Ziya Gökalp, *Türk Töresi*, İstanbul 1977, s. 43, 85. Ayrıca bkz. Mahmud Kaşgarî, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çev. Besim Atalay, I-IV (1941-43), Türk Dil Kurumu, Ankara, s. 158.

⁸ Mustafa Çağatay Uluçay, *18 ve 19 ncu Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955, s. 148.

⁹ Tuncer Gülsensoy, “Türk Dünyasında ve Anadolu'da Ortak Yer Adları”, *Erdem*, C.9, S. 26, 1996 s. 703-705.

¹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 107.

¹¹ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 64, 168.

¹² Ögel, *age*, C. I, s. 104.

¹³ Ögel, *age*, C. I, s. 111-113.

yeraltı dünyasında da yeraltının aynı şekilde bir kutbu, bir ruhu, “toyon”u olduğu ve yeraltındaki demirkazıkla ilişkisi olduğu bilinmekteydi. İnsanlar tarafından yerden görülen pek çok burcun Kutup Yıldızı'nın etrafında döndüğü inancı Türk kozmolojik anlayışında vardır. Kutup Yıldızı ise dönmeden, göğün kuzey yönlerinde parlak bir şekilde durmaktadır. Bu sebeple Türkler Kutup Yıldızı'nı göğün bir merkezi olarak kabul etmişler ve yerin gökle, bu noktadan demir bir kazıkla bağlandığına inanmışlardır. Dolayısıyla sonsuz gök gibi bir de Yer âlemi bulunduğu onun da kendine göre bir kutbu ve yeraltı kutsal ruhlarının atlarını bağladıkları kutsal bir ağaçları olduğu inancı hâkimdi. Saha Türklerinde Kutup Yıldızı'nın, insanlarla birlikte doğup büyüyen “demir bir ağaç” olduğu inancının hâkim olması¹⁴ ağaç iyisinin aynı zamanda kozmik bir bağlantısının da kanıtıdır.

3. Kutsal Bir Motif Olarak Ağaç

Türklerde ağaç, etrafında gerçekleşen tabiat olaylarıyla birlikte kutsal sayılmaktadır. Özellikle üzerine yıldırım düşen ağaçla ilgili “iyi ve uğurlu bir işaret” kabul edildiğine dair mitolojik anlatılar yer almaktadır. Yıldırım hem kendisinden çekinilen hem de gökten gelen ateş olma vasfından dolayı saygı duyulup ilahi bir işaret ve ruh olduğu için ağaç ve yıldırım ilişkine dair inanışlarda da çeşitlilik sözkonusudur. Eski bir Altay geleneğine göre “gökte ejderha üzerine binip, dolaşan bir Tanrı vardı. Bu Tanrı istediği zaman, yerlere, yıldırım çivileri atar ve narası ile de gökleri çınlatırdı.” Tunguzlar ise yıldırım ve şimşeklerin gökteki “yıldırım kuşu”nun, kanatlarını vurması ile gerçekleştiğine inanırlardı. Hatta kamların bu kuşu düşmanlarının üzerine gönderdikleri de rivayet edilirdi. İnanişna göre, bu yıldırım kuşu düşmanlarının üzerine yumulduğu zaman, yıldırımdan oklarını atar ve taştan pençeleriyle onları parçalarlardı. Batı Sibiryadaki Fin-Ugor kavimlerinden Yuraklar da “ağaçtan oyulmuş yıldırım kuşları” yaparlar ve bu kuşların gökte senelerce dolaşabileceklerine inanırlardı. Türklerde gök gürlemeleri, yıldırım ve şimşek gibi tabiat olaylarının gökte oturan çift başlı kozmik kartalın ses çıkarıp, kanatlarını vurmasıyla meydana geldiğine dair inanış hâkimdi. Bu bağlamda üzerine şimşek düşen yanmış ağacın, gökte oturan Tanrı'dan yani Gök katından gönderilen kutsal ateşle birleştiğinde kutsiyet değeri artmaktadır. Bu nedenle yıldırım düşmüş ve yanmış ağaçtan bir parça alıp saklanması yaygın bir durumdur. Uygurların ataları yıldırım düşen yere toplanır, törenler yapar ve bu törenlerden sonra da kurban keserek aynı yere gömerlerdi. Kamlar dualar okur, savaşılar da atlarına binerek, yıldırımın oyduğu çukurun veya yaktığı ağacın etrafında dönerlerdi. Yıldırım düşen yere saygı duyulduğu kadar düşen yerden çekinildiği, oraya yaklaşılmadığı ve korkulduğuna dair anlatılar da bulunmaktadır. Kırgızlar, yıldırım düşen yere ne kendileri yanaşırlar ne de hayvanlarını yanaştırırlardı. Onların inanişına göre bir yere yıldırım düştüyse, yıldırım çivisi de o yere saplanır kalırdı. Bu gibi yerlerde otlayan hayvanların tüyleri dökülür, çırıncıplak kalırlardı.¹⁵

Türk mitolojisinde ateşle ocak nasıl ayrılmaz iki motif ise, ağaç ile yış (orman), ağaç ile kamlık kültürü de öyledir. Türk kültüründe orman, genellikle “yış, tayga, koru, bük” kelimeleri ile ifade edilmektedir. Orman kültüründe de bu mekânın, ruhlara evsahipliği yaptığına inanılmış ve bu mekânlar barındırdıkları ruhların türlerine göre ayırıcı sıfatlar almıştır. Türklerin kutsal mekânı sayılan Ötüken adının etimolojisi “od+udagan” olarak bilinen dişi koruyucu ruhtan gelir ve onun dışında da Köğmen Yış, Çokay Yış ve Altun Yış Türklerin kutsal kabul ettikleri ormanlardandır.¹⁶Bununla birlikte, bu inanç ve çevresinde oluşan davranış ve ritüellerin karmaşıklığı veya yoğunluğu, daha ziyade ormana uzak veya yakın yaşamakla ilgili olup orman kültürüyle ilgili inanışlar bu kapsamda artmakta veya azalmaktadır. “Ormanlı Türkler” olarak bilinen Altayların kuzeyi ile kuzey taygalarında yaşayan Türklerin orman ve ağaç kültürleri diğerlerinden farklıydı; dolayısıyla coğrafyanın inanışlar üzerindeki etkisi büyüktür. Yardımcı ve koruyucu ruhların özellik ve çeşitliliği, mekânla paralellik göstermekteydi. Örneğin Göktürkler hayvancılık yapan tarımla uğraşan bir Türk devleti idi. Daha ziyade Göktürklerin doğusunda oturan “ormanlı iller, ormanlı kağanlar” başlamaktaydı. Kültigin yazıtında da “doğuda, gündoğusunda, Bükli (Böklü) Kağan'a kadar asker gönderivermiş...” ifadesinde “ormanlı halk”tan bahsederken, bunların doğudaki Proto-Moğol kavimlerinden olabileceği değerlendirilmiştir.¹⁷Dolayısıyla devlet kurmuş, konargöçer kültürle birlikte devleti de idare etmiş Türk topluluklarının hiçbirinin sık ormanlar içinde oturmadığı da bir gerçektir. Bu inanışların, Anadolu'ya göre az bilinir olma nedenleri arasında coğrafya, önemli bir faktör olarak yer almaktadır.

4. Kayın Ağacı Mitleri

Kayın ağacının Türk mitolojisi ile masallarındaki yeri çok ayrıdır. Altay Türklerindeki inanişna göre, “insanlar türediği zaman, Umay Anamızla beraber iki kayın ağacı da yere indi” şeklinde özellikle gökten inen kayın ağacından bahsedilmektedir.¹⁸Umay Ana'nın yeryüzüne kanatlı bir kuş kılığında indiği ve bu kuşa “hüma kuşu” adının verildiği bilinmektedir. Kuş ve ağaç ilişkisi, Türk mitolojik anlatılarında yaygındır. Bununla

¹⁴ Ögel, *age*, C. I, s. 114.

¹⁵ Ögel, *age*, C. II, s. 284, 290.

¹⁶ Abdulkadir Kıyak, “Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü -Elazığ Kültü-”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S.13, Yıl: 2011/2, İstanbul, s. 94-95. Ayrıca bkz. Emel Esin, “Ötüken Yış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)”, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, s. 147; Pervin Ergun, “Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü”, *Milli Folklor*, Yıl. 22, Sayı: 87, İstanbul 2010, s. 115.

¹⁷ Ögel, *age*, C. II, s. 467.

¹⁸ Ögel, *ege*, C. I, s. 94; Ögel, *age*, C.II, s. 478.

TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

birlikte devlet kuşu olarak da bilinen Hüma'nın ağaçla betimlenmesi, Türklerde yönetme kutu ve devlet anlayışı açısından dikkat çeken bir diğer husustur. Türk sanatında özellikle Selçuklu Dönemi seramiklerinde kadın başlı harpyler, hüma kuşu olarak yorumlanmaktadır.¹⁹

Uygurların atası olarak kabul edilen beş çocuğun anası ve atası, Umay Ana ile birlikte yeryüzüne inen efsanedeki iki kayın ağacıdır. Orta Asya'daki kayın ağacı ile Anadolu'daki kayın ağacı arasında benzerlik olsa da bu ikisi tümüyle aynı değildir. Kayın ağacının Anadolu'daki adı, karaağaçtır. Türkler, oklarını kayın ağacından yapar, Tehnel ağacını kutlu görmek suretiyle bu ağacın zeytine benzeyen tanelerinin yağı ile silahlarını yağlar, bunun altında and içerlerdi.²⁰ Bu ağaçlar sayesinde hem askerî teçhizatlarının bakım ihtiyaçları karşılanıyor hem de sefer öncesi, Tanrı'nın gücünü yanlarında hissediyor ve askerlere moral ve motivasyon sağlanıyordu. Bunun yanısıra manevi yolculuklarda, şaman memoratlarında özellikle ruh göçlerinin kayın ağacı vasıtasıyla yapıldığına dair izler de bulunmaktadır. Kamların ağaçla ilişkisinde kurbanın göğe sunulması ritüelinde ağaç üzerinden manevi yolculuk yaptığı, ruhlar tarafından kamlık tevdi edildiğinde ıssız ormana gittiği, davulunun kasnağının kutlu ağaçlardan yapıldığı ve ölümünden sonra kendisinin ya bir ağacın dalına ya da dibine gömüldüğü, davulunun da ağaca mezarının üzerine asıldığı bilinmektedir. Türkistan'ın kuzeyinde bu inanışlar ritüel olarak devam ederken güneyinde ise onun mitolojik senaryosu muhafaza edilir. İnsanların, hayvanların, kuşların ve balıkların embriyosu olarak adlandırılan "kava lozlar"la ilgili olarak, sıradan insanların ile kamların kava lozlarının farklı olduğu düşünülür. İnanışa göre, kamin ölümünden sonra, "kava lozu" onun eski sahibi olan ağacına götürülürdü. Burada, kayın ağacı kabuğundan yapılmış sepette kamin kuklası dallara asılır veya ağacın kovuğuna oturtulur. Bu kamin ağacı, ölen kamin yeteneğini elde edecek kişiye miras bırakılır. Hatta zamanla bu ağaç üzerinde kendine özgü bir mezarlık oluşur ve bu kava lozlar birikirdi. Böylece ağaç, zamanla ilişkilendirilir ve bir hayat döngüsü ortaya çıkar. Ölen kamin kuklasının ormana götürülmesinin ardından kamin yuvasının üstünde gelecekteki kam dünyaya gelir. Burada kamin yaşadığı barınağın tepesinde bir yuvanın ortaya çıkması, kutlu kam ağacının hayat ve ölümle ikiye bölünmesi demektir.²¹ Ağaçlarla ruhların bu karmaşık ve döngüsel ilişkisi dolayısıyla, ağaç diplerine bir şey atılınca ve hacet giderilince başlarına uğursuzluk geleceği, ıssız ve karanlık ormanların tekinsiz olduğu inanışları oluşmuş; ağaç ve ormana karşı Türklerde saygı ve kutsallığın yanısıra bir yandan da korkulan yerler olarak hafızalarda kodlanmak suretiyle günümüzde yaşayan halk inançlarında yerini almıştır. Korkuya temel olan inanışlardan bir tanesi, kırmızı yemiş veren bir ağaca "yemişen ağacı" denilmesi ve uğursuz sayıldığı için odununun yakılmamasıdır. İnanışa göre, cazı/cazu olarak bilinen kötücül ruhun mezarına yemişen kazığı çakılır; dolayısıyla, ağaçla cazıların mezarının ilişkilendirilmesi, bu korku kültürünün kaynağını da açıklamaktadır.²²

5. İnanış ve Âdetlerde Ağaç

Türklerde ağaç kültüründe ağacın iyisi olması inancı sebebiyle her bir ağacın belirli bir toplumun tözü, ongunu olabileceği inancı da hâkimdir. Dolayısıyla hem bu anlayıştan yola çıkılarak hem de ağacın ruh ile ilişkisi göz önünde bulundurularak, Türklerin doğumlarda ve ölümlerde ağaç dikmesi hususu daha da önem kazanmaktadır. En eski Türklerden günümüze kadar hâlihazırda bu anlayışın izlerini halk inanç ve uygulamalarında görmekteyiz. En eski Türklerde bir kağanın oğlu doğduğu zaman da Anadolu'nun herhangi bir bölgesinde bir çocuk doğduğu zaman da hep bir ağaç dikilir; zamanla da koruluk oluşturulurdu. Çocukla birlikte kendisi adına dikilen ağaç da büyüdü. İslamiyet öncesi destan ve şaman memoratlarındaki dualarda sıklıkla adı geçen ağaç ruhunun İslamiyet sonrası da ağacın kutsal bir motif olarak kabulünün devam ettiği görülmekte ve bunun halk inanışlarındaki davranışlara yansıdığı bilinmektedir. Özellikle başta Karadeniz bölgesi olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yeni doğan çocuklara onlar adına ağaç dikildiği bilinmektedir. Çocuk adına dikilen bu ağacın kaderi çocukla birlikte kabul edilir; onunla birlikte büyür, gelişir. Edremit/Kazdağı Tahtacı Türkmenlerinde ağaca niyaz yoktur. Yaşlı ağaçlar özellikle kutsal kabul edilir, onlara dokunulmaz. Anadolu'daki konargöçer gruplardan olan Yörük ve Türkmenlerin hemen hemen hepsinde ortak bir davranış şekli olarak, özellikle ulu ağaç dedikleri ağaçları kesmenin, onlara zarar vermenin iyi bir şey olmadığı ve bunu yapana uğursuzluk geleceği inancı hâkimdir. Kamlıktan pirlığe giden bir gelenek içinde Anadolu'nun pirlilerinin de bir ağaç piri olduğu bilinmektedir. Halk inançlarındaki ağaç pirlileriyle pirlerin ağacının olması hâlinin ortak noktalarına rağmen farklı hususlar olduğunu da belirtmek yerinde olacaktır.²³

Adlarına ağaç dikilen kişilerin hayatlarını kaybettiklerinde de mezarlarının yanına bir ağaç dikilirdi ki bu da ruhun göçü, dolayısıyla can kuşu/ruhun kuş olup uçuşa gitmesi inancıyla ilgili eski bir Türk ananesidir. Günümüzde de yaygın olan bu davranış biçiminin geçmişteki karşılığı kozmik bir inanışa dayanmaktadır. Buna göre, insanın öldükten sonra yükseleceği cennet ve "süt gölü", yersubdaki karşılığı hayat ağacı olan

¹⁹Nuray Bilgili, *Türk Mitolojisi*, Kripto Yay., Ankara 2017, s. 49.

²⁰Mehmet Eröz, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik-Bektaşılık*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul 1992, s. 105-106.

²¹Andrey Markoviç Sagalayev, *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017, s. 160.

²²Eröz, *age*, s. 105.

²³Yaşar Kalafat, *Türk Kültürlü Halklarda Pir Kültü*, Berikan Yayınları, Ankara 2016, s. 150-151.

Samanyolu'dur. Süt ak göl, hayat suyu düşüncesi ile kodlanır; inanışa göre hayat ağacının köklerinde hayat suyu bulunur. Can suyuyla beslenen kamın ağacında da aynı şekilde, ruhlara yardımcı ruh vazifesinde şekillenen kuşlar, cennete giden bu yolda ölü ruhların öbür dünyaya yükselmesini sağlar. Er-Sogotoh destanında, bu süt gölünün hiçbir zaman kurumadığı anlatılmakta ve dolayısıyla kozmik ağaç motifi gökle ilişkilendirilmektedir.²⁴

Ağaçlar, saçı saçma geleneklerinin gerçekleştiği kutsal alan ve kansız kurban denilen ritüellerin icra edildiği mekânlar olmaları dolayısıyla Türk kültüründe ayrı bir öneme sahiptirler. Saçı saçmaya *saçılga* veya *çaçılga* denir²⁵. Saçı, göçebe Türk kavimlerinde hayvansal ürünlerle (süt, kımız, yağ vs.) yapılmaktaydı. Göktürkler ve diğer Türk kavimlerinde kımız, yere, göğe, Han soyu ruhlarına (atalara), ocağa ve dört bucağa saçılırdı. Bu saçı yapılan mekânlar, daha sonra ağaçlandırılırdı.²⁶Saçı olarak saçılan kımız ve türevi içkilerin konulduğu kapların da kutsal sayılan "ıduk" hayvan derisinden veya ağaçtan dolayısıyla ahşaptan yapılması ve bu kaseler içinde sunulması adettendi.²⁷ Günümüzde de Siirt'te Kız Evliya Tepesi'nde, Diyarbakır'da Sin ve Sidaş adlı iki kardeşin türbesi etrafında, Elazığ, Tunceli, Adıyaman, Şanlıurfa, Mersin, Anamur, Antalya ve Anadolu'nun doğusundan batısına pek çok yerinde yer alanağaçlara dilek veya adak amaçlı renkli bez (çaput) parçaları bağlanmaktadır.²⁸Saçı saçma geleneğinin mitolojik anlatılarda yer alan kansız kurban ritüellerinin gerçekleştiği bu alanlar, tarihsel değişim ve dönüşümle ulu "evliya" ağaç veya kutsal mekân olarak görülme ve bu alanlara saygı gösterilmeye devam edilmektedir.

Türk mitolojisi ve kozmolojisi, tarihte Türklerin kurdukları devlet teşkilatlanmaları ve ordu yapılarının daha iyi anlaşılabilmesi ve sağlıklı yorumlanabilmesi açısından önemli birer sembol bilimidir. Modu'nun savaş stratejisinde de bu simge ve semboller kullanılmış; renklerin her birinin yön ile ilişkileri ve anlamları üzerinden kuşatılmada atların rengi adeta karşı tarafa karşı şifre olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla ağaçlar darenkler üzerinden ağaç-ruhanlatımında olumlu-olumsuz manalarda sembolleştirilmiş; mevsimsel değişimle geçirdikleri renk değişimleri veya türleri üzerinden manevi anlamlar yüklenmiştir. Her birinin farklı anlamları mevcuttur. Renklerin, ağaç iyeleriyle ilişkisi olarak değerlendirilebilecek bu adlandırmalarda; al ve kızıl ağaçlar, genellikle "karanlık ve korkunç ruhlar", al yış olarak anılırlar. Anohin'e göre, ev ve aileleri koruyan ruhlar için, "kızıl-ağaç sahipli" ifadesi kullanılırdı. Bu isimle pek çok yer adı bugün Anadolu'da bulunmaktadır. Aynı şekilde kara-ağaç adıyla ilgili de pek çok yer adı bulunmakla birlikte kuzey Türk destanlarında daha ziyade karanlık ormanlardan bahsedilirken "tün kara yış" olarak ifade edilmektedir. "Kaba ağaç" ise, Dede Korkut'ta sıklıkla geçen, "Atam, adını sorar isen, kaba ağaçtır!; babam adını sorar isen, kağan arslandır!", "Gölgelice kaba ağacın kesilmesin!" görkemli ifadelerinden de anlaşıldığı üzere çok daha derin, köklü, ebedi ve devletli manalarına geldiği görülmektedir. Kaba ağaç sözünün aynı zamanda, Oğuz destanlarındaki Kıpçak boyunun menşei hakkında rivayet edilen ağaçtan türeme efsanesi ile de ilgisinin bulunduğu düşünülmektedir.²⁹Osmanlı döneminde, Murad Han Gazi'nin Gelibolu'dan Malkara'ya kadar birçok yeri alması dolayısıyla Aşıkpaşazade, "...vardılar. Devletli kaba ağaç dedükleri yere kondular. Murad Han dahi bir kaba ağaca arkasını verdi. Okurdu. Bir lahza geçtikten sonra adamlar geldi. Birbiri ardınca kim: "Hanum! Hak Teala kudretiyle ol hisar yıkıldı deyu muştı verdiler.. ve hem ol ağaca "Devletli Kaba ağaçdur dedi. Ve ol ağaca vech-i tesmiye hanın sözü olub durur. Ve ol ağaç şimdi dahi vardır." olarak ifade eder. Katip Çelebi ise, Lala Şahin Paşa tarafından kuşatılan Polonya Kalesi'nin alındığı haberi Sultan'a ulaştırıldığında, o esnada gölgesinde oturduğu ağaca bu olayın bir hatırası olarak "Devletli Kavak" adının verildiğini aktarır.³⁰

Türklerde ağaç kültü, çeşitli tabiat unsurlarına atfedilen inançlar içerisinde kendisine kutsallık atfedilen bir yaşam şekillendirici olarak ortaya çıkmaktadır. Ağaca duyulan saygı ve sevginin, hem eski Türk inanışlarında hem kamlık kültüründe hem de daha sonraki dönemlerde kabul edilen çeşitli dinlerdeki davranış, inanç ve motiflerde daima varolduğu, sadece destan ve memoralarda birtakım değişim ve dönüşümlere uğramış olduğu değerlendirilmiş olup ağaca atfedilen kutsiyetin aynı şekilde devam ettiği görülmektedir. Türklerin gittiği farklı coğrafyalarda, kurdukları devletlerin sembol ve simgelerinde veya kabul ettikleri farklı din ve kültürlerde ağaca duyulan saygı ve sevginin eksilmediği bir gerçektir. Üç evreni birbirine bağlayan ağaç, medeniyetin de aynı zamanda beşiği olarak görülmekte ve Türkistan'da akçam, karaçam ve kayından, Anadolu'daki çam, kavak, ardıç, sedir, servi, meşe, dut, söğüt, elmaya ve özellikle Osmanlı Devleti'nin de sembolü olarak kullanılan çınar ağacına kadar kutsal olarak kabul edilip saygı duyulmaktadır.³¹ Bu ağaçlar aynı zamanda, hem insanın hem de

²⁴ Mehmet Ali Yolcu, Serkan Köse, "Türk Mitolojisinde Süt Gölüyle İlgili Tasarımlar", *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017, Niğde, Bildiriler Kitabı*, C. 3, Ed. Turgay Düğen, Sayavuş Quasimov, Niğde 2017, s. 483. Ayrıca bkz. Nuray Bilgili, *Türklerde 5 Element*, Kripto Yay., Ankara, s. 48.

²⁵ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1986, s. 100.

²⁶ Harun Güngör, Ünver Günay, *Türk Din Tarihi*, Latin yayınları, İstanbul 1998, s. 60-61, 75.

²⁷ Emel Esin, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk kültürü El Kitabı)*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, seri-2, c.1/b., İstanbul 1978, s. 73.

²⁸ Şeyda Büyükcän Sayılır, *Türk Kültüründe Konar-Göçerlik ve Emisite Meselesi*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2019, s. 178-179.

²⁹ Servet Karçıga, "Dede Korkut Kitabı'nda Ağaç Kavramının Semiyotik ve Semantik Açılımı", *International Journal of Languages Education and Teaching (IJLET)*, Nisan 2016, V.4, I. 1, s. 150.

³⁰ Eröz, *age*, s. 105. Ayrıca bkz. *Katip Çelebi'den Seçmeler*, haz. Orhan Şaik Gökyay, MEB: Devlet Kitapları, İstanbul 1968, s. 194.

³¹ Pervin Ergun, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 194, 244.

TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

devletin ömrünü simgelemektedir. Çünkü Türklerde, hayat ağacı kavramı, sürekli değişim ve gelişim içinde yaşanan evreni sembolize eder. Alaeddin Keykubad'ın sarayı Kubadabad'da, özellikle ağaç-kuş motifleri çokça bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde de dünyadaki insan sayısı kadar ağacın yaprağa sahip olduğuna dair bir inanış vardır. Her bir yaprağa da bir insanın kaderi yazılmıştır. Dolayısıyla her bir yaprak düştüğünde bir insanın öldüğü inanışı hâkimdir.³²Bu mitolojik inanışlar, sanata yansımış dolayısıyla medrese, cami, türbe gibi ibadet yerlerinde ve mimarisinde eski Türk inancının öğeleri yaygınlaşmıştır. Zoomorfik motiflerden en çok ejder, balık, yılan, kartal, aslan gibi figürlere rastlanmaktadır. Ağaçların üzerinde çoğunlukla çift veya tek başlı kartal, altında da ejder veya aslan çifti yer almıştır.³³Burada ejderler, ağacın köklerinden beslenen zamanın tengrileri olup mitolojik inanışta evreni çevirir; gece ile gündüzün oluşmasını sağlar ve mevsimleri düzenlerler. Evreni çevirmeleri şeklinde tasarlanan iki başlı ejderhalara, Ahlat'ta bulunan Selçuklu dönemi mezartaşlarında rastlanır ve bunlar İslamiyet sonrası Türk kozmolojik düşüncesinin en güzel örneklerini yansıtmaktadır. Yine Kırgızistan Saymalıtaş'ta da Türk kozmolojisine dair petroglifler bulunmaktadır. Buna göre, Büyükeyi takımıydı Güneş ve Ay'ı taşıyan, mevsimleri ve zamanı oluşturduğu düşünülür, bir sürücünün sürdüğü at arabasına benzetilir. Güneş ise bu at arabasının tekerleği ile betimlenir ve Türkler onu "çakır" veya "güneş tilgeni" olarak adlandırır. Bu bağlamda Büyükeyi takımıyıldızının zamanı sürdüğü düşünülür. Büyükeyi yedigen, yelbegen, yitken veya genel mahiyette evren gibi isimlerle anılır ve ejderle ilişkilendirilir. Dolayısıyla ağacın kökü, ejderlerin besin kaynağı olup tekerleğin dönmesini sağlamaktadır. Dünyanın düzeni bununla sağlanır.

5. Sanatsal Bir Tema Olarak Ağaç

Kader-ağaç ilişkisi tarih boyunca Türklerde kullanılmıştır. Türk sanatı ve mimarisine de yansıyan ağaç-yaprak-dal ve insan dörtlüsü, Ortaçağ Anadolu Türk mimarisinde kıvrım dal ve yapraklara eklenen insan veya hayvan başları veya figürlerinden oluşan bezemeler şeklinde ortaya çıkmaktadır. 13. yüzyılın ortalarından itibaren daha realist betimlenen ağaç motiflerinin sembolik zoomorfik unsurlarla birleştiği görülmektedir. Bu bezemeler, Türk sanatında mitoloji ile de ilişkilendirilerek "Vakvak" veya "Vak" adı verilen bezeme üslubudur. 1436 yılında Herat'ta ortaya çıkan Miraçnâme'de, Miraç sırasında Hz. Muhammed'in cehennemi ziyaretinin anlatıldığı resimde ok gibi sivri dallı, dallarının ucunda fil, ejderha, yılan, tilki, kaplan gibi hayvanların başları bulunan bir ağaç ile cehennem ateşiyle yanan günahkârlar görülmektedir. Sağ üst köşesinde Cebrail ile Burak üzerinde Hz. Muhammed tasviri bulunmaktadır. Çağatayca yazılan, sayfalarına Arapça ve Osmanlıca notlar ilave edilen yazmadaki Çağatayca metinde ağacın zakkum, yemişlerinin ise dev başları olduğu, Osmanlıca ilavede ise dallarının süngüye, yemişlerinin ise akrep ve aslan başlarına benzediği belirtilmektedir. Zakkûmun, 37/Saffât sûresinin 64. âyetinde, cehennem dibinde çıkan/biten bir ağaç olduğu buyurulmaktadır. Din alimleri tarafından zakkûm ağacının -ya da herhangi bir ağacın- nasıl olup da cehennem içinden çıktığı/cehennemde yetiştiği meselesi, ilgili bilim dalının uzmanları tarafından tartışma konusu olup bu çalışma ve ihtisasımızın kapsamı dışındadır. Taberi'ye göre, "bu ağaç ateşle beslenir, ondan yaratılmıştır. Cehennem ortasından biter, dalları da cehennem diğer katmanlarına (derekelere) uzanır."³⁴ Miraçnâme'nin sanatçısı, muhtemelen, Kur'an'da yemişlerinin şeytan başları gibi olduğu belirtilen bir zakkum ağacını, dallarında insan veya hayvan başlarının bulunduğu efsanevi Vakvak Ağacı'nı örnek alarak resimlemiştir. Bu nedenledir ki 1655 yılında İstanbul'da çıkan yeniçeri isyanı sırasında öldürülen devlet adamlarının kesilen başlarının asıldığı çınar, din alimleri tarafından cehennemdeki "meyveleri insan başı olan ünlü vakvak ağacına" benzetilmiş ve bu olay "Vak'a-i Vakvakiye" olarak anılmıştır.³⁵Tarihteki ağaca asılma ile ilgili yaşanan bir diğer olay ise, II. Mahmud'un 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kapatması esnasında gerçekleşmiştir. İsyan eden yeniçerilerden yakalananlar idam edilmiş, cesetleri ise yeniçerilerin daha önce devlet adamlarının cesetlerini astıkları çınarın altına bırakılmıştır. Şair Keçecizade İzzet Molla, bu manzarayı "Bir zaman ehl-i fitne Cami-i Han Ahmed'de, bî-günah asmıştı kullarını Hallâk'ın, şimdi erbâb-ı şeka'nın dökülüp kelleleri, meyva vaktine yetiştik Şecer-i Vakvak'ın" şeklinde tasvir etmektedir.³⁶Anlaşıyor ki, ağaç kimi zaman ölüm ve "cehennem" kavramlarıyla bir arada anılmış ve adeta bir cezalandırma aracı olarak tarihî olaylarda mitolojik anlatı ve rivayetlerle birlikte kullanılmıştır.

Ağacın bir motif olarak kimi zaman ölüm ve cehennemi çağrıştırmasının karanlık yüzü olduğu kadar kimi zaman da nahil adı verilen düğünlerin, şenlik ve sünnetlerin ayrılmaz bir figürü ve bir eğlence aracı olarak aydınlık bir yüzü de bulunmaktadır. Bu, hem mecazi hem de gerçek anlamda bir aydınlıktır. Nahil, kelime anlamı olarak hurma ağacı anlamına gelmekte olup nahıllar, gelin ve sünnet alaylarında, ağaç şeklinde ve üzeri balmumundan hayvan, yemiş, çiçek motifleriyle bezenmiş, değerli taşlar, altın, gümüş yapraklar ve renkli-yaldızlı kağıtlarla süslü ışıltılı yapılarıdır. Osmanlı döneminde uygulanan bu gelenekte son derece büyük ve

³² Ergun, *age*, s. 147.

³³ Gönül Öney, "Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi", *Belleter*, C. XXXII, S. 125-128, Ankara 1968, s. 32.

³⁴ Nihat Uzun, "Kur'an'da Üç Ağaç Türü Yahut Bazı Ayetlerin Anlamlarını Yeniden Düşünmek", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 3, İstanbul 2011, s. 160.

³⁵ Turgay Yazar, "Ortaçağ Anadolu Türk Mimari Bezemesinde Vakvak Üslubu", *Bilgi*, S. 42, Ankara 2007, s. 16, 17.

³⁶ Yazar, *agm*, s. 11. Ayrıca bkz. Saim Sakaoğlu, "Çınar Olayı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür Bakanlığı-Türk Tarih Vakfı Yayını: 500, Ankara 1994a

ŞEYDA BÜYÜKCAN SAYILIR

gösterişli nahıllar olduğu kadar halkın gücü nispetinde süslediği, hanedan üyelerininki kadar büyük olmayan, daha mütevazı ağaç şeklinde nahıllar da bulunmaktadır. Düğün veya sünnet sahibinin maddi gücünü gösteren figür olmasının yanı sıra kişinin toplumdaki yerini de gösteren önemli sosyolojik bir simgedir. Daha önce hurma ağacı şeklinde olan nahılların, en çok görünen ve yaygın olanı servi ağacı biçiminde olanıydı. Nahıllar o kadar çok önemliydi ki bazen büyük nahılların sokaklardan geçmesi imkânsız olduğu zamanlarda onun geçmesine engel olan binaların bile yıktırıldığı görülmüştür. Bazı evlerin cumbaları, saçakları, hatta evlerin kendisi yıktırılmış, yıktırılan yerler daha sonra ya yaptırılmış ya da parası sahibine ödenmiştir. Buna örnek olarak, I. Ahmed'in 1612'deki çifte düğün şenliğinde otuz kadar evin yıktırılmış olması gösterilebilir. Bir başka örnekte ise, Sultan İbrâhim'in dört yaşındaki kızı Fatma Sultan'ın Fazlı Paşa'ya nikâhlanması dolayısıyla düzenlenen 1056 (1646) şenliğinde de Darphâne yakınından başlayıp Kenan Paşa Sarayı önünden Topkapı Sarayı'na kadar olan ve Süleymaniye tarafındaki sokağa bakan saçaklar, balkonlar yıktırılarak sokaklar genişletilmiştir.³⁷ Ağacın mitolojik anlatılarda kadın rahmi, bereket ve doğurganlıkla ilişkilendirilmesi, Osmanlı döneminde yapılan nahıl törenlerinde de kendisini göstermektedir. Nahılın biçimi, güveyin erkeklik gücünü; üzerindeki yemiş ve/veya meyveler ise gelinin döl bolluğunu simgelemektedir. Kimi nahılın üzerinde bulunan yedi top, güveyin nişanlılıkta gelinin yedi yeri için verdiği yedi takı gibi gelinin bedeninin yedi bölgesini, kulaklar, alın, boyun, kol, gövde ve bacakları simgelemektedir. Bugün Anadolu'da nahıl geleneği devam etmekte olduğu gibi gelbere (çam dalının süslenmesi), toğlak, yom (yum), düğün veya toy bayrağı, şah gibi farklı isimlerle anılmaktadır.³⁸

Mitolojilerde çoğunlukla işlenen konular, ebedilik, bilgelik, ölümsüzlük, verimlilik olmakla birlikte bunlar mitolojik ve dinî inanç boyutunda gençlik, doğum, ilk ana veya ata, kutsal ışığın gökyüzünden gelip hayat verdiği mekân şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Tarihî kaynaklarda, davranış ve ritüel boyutunda bu inancın etkileri görülmektedir. Bununla birlikte, bu davranışların kökeni irdelenmeden merkezi otoriteler tarafından veya konjonktürel olarak reddediliş dolayısıyla zaman zaman bu tarz "aykırı davranış" sergileyen kişi veya gruplara tarihî kayıtlarda "harici, rafizi, mülhid, zındık ve ehl-i bidat" ifadeleri kullanılmıştır.³⁹ Bu bakış açısının tezahürleri, Türk mitolojik düşünce yapısının kültürel kodlanmadaki yansımaları kimi zaman geçmişten süregelen davranışlara olan tepkilerde görülmüştür. Örneğin, Müslüman Kırgız ve Kazakların eski Türk mitolojisinde tabiat kültlerine inanışlarıyla paralel olarak yaptıkları ritüellerinin, "şeriatı aykırı" görülerek, "kadınları kısır olursa sahrada tek başına biten bir ağaç, bir kuyu veya su yanında koyun kesip geceler" ifadeleriyle Molla Gazi Hoca tarafından şikayetçi olunmuş ve bu durumdan duyulan rahatsızlık dile getirilmiştir.⁴⁰ Oysaki, ağacın soy verme gücüne dair inanış, konargöçer Türk boyları arasında yaygın görülen bir davranış biçimidir. Türk kültür tarihi ile ilgili araştırmalarda bulunan Eröz, Çankırlı bir ihtiyar kadınla sohbetini paylaşarak, "Biz yatırlardaki evliyaya dua etmiyoruz. Sizin Allah'a nazımız geçer. Şu dileğimizi Allah'a ulaştırıver diye araya şefahtçi koyup rica ediyoruz. O evliyanın ruhu için de bir Fatıha okuyoruz"⁴¹ şeklinde aslında eski Türk inanışlarının gelenekselleşerek Müslümanlık içinde eritilmesi ve bu geleneklerin gerçekleştirilmesi esnasındaki niyetin önemine vurgu yapılmış; dolayısıyla Müslümanlığa bir zarar gelmeyeceği hususu paylaşılmıştır. Ağaç eksenli gerçekleştirilen eski Türk geleneği davranış şekillerinden olan renkli çaput bağlama da bu kapsamda değerlendirilebilir.

SONUÇ

Tıpkı hayatın kendisi gibi ağaç sembolü de aslında içinde doğumu, aydınlığı, ölümü, karanlığı, bilgeliği, uzun yaşamı, kaderi, soyun devamını ve devletin uzun ömürlü olma simgesini içinde barındırmış; ruhların uçmağa yolculuğunda yolun bizatihi kendisini sembolize etmiş, şaman ritüellerinde ise kutsal gök ve yer-sub ruhlarıyla olan iletişimi sağlamış; tarihî ve mitolojik olarak öteki dünya ile kimi zaman doğumun kimi zaman da ölümün bağlantı noktası olmuştur. Ağacın dikilmesi, doğması, büyümesi ve mevsimsel döngü ve değişimleri insan ömrüyle bir tutulmuş; köklülük ve uzun ömürlülüğü ise Türk devletinde şekil bulmuştur. Dünyanın merkezi kabul edilmiş, kökleri ve dallarıyla yeri ve göğü birleştirmiştir. Ağaç ve ruhu, ağaca duyulan sevgi ve saygı, ağaçla ilgili inanışlar, Türk milletinin ve devletinin gönlünde, tarihî hafızasında ve mitolojik kodlarında geçmişten bugüne yer almış ve bundan sonra da yer almaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

AND, Metin, "Nahıl", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C.6, Ankara 1994, ss. 27-28.

³⁷ Özdemir Nutku, "Nahıl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2006, s. 299-300.

³⁸ Metin And, "Nahıl", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul 1994, s. 27. Ayrıca bkz. Metin And, "Düğünlerle İlgili Eski Bir Türk Sanatı Nahıl", *Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl: 1/3, S. 2, Ankara 1989, s. 19.

³⁹ Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde "Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve ehl-i Bid'at" Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", *Yeniçağlar Anadolu'sunda İslam'ın Ayak İzleri: Osmanlı Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, s. 251.

⁴⁰ Bayat, *age*, s. 182.

⁴¹ Eröz, *age*, s. 142.

TÜRKLERİN AĞAÇ İLE MİTOLOJİK VE TARİHİ BAĞLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AND, Metin, “Düğünlerle İlgili Eski Bir Türk Sanatı Nahıl”, *Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl: 1/3, S. 2, Ankara 1989, ss. 19-25.

BANARLI, Nihat, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I.: Kubbealtı Neşriyatı Yayınları, İstanbul 1976.

BANG, Wilhelm, ARAT, Reşit Rahmeti, *Oğuz Kağan Destanı*, Örgün Yayınevi, İstanbul 2012.

BAYAT, Fuzuli, *Türk Mitolojik Sistemi, Kutsal Dışı, Mitolojik Ana, Umay Paradigmasında İlkel Mitolojik Kategoriler, İyeler ve Demonoloji 2*, Ötüken Yay., İstanbul 2016.

BİLGİLİ, Nuray, *Türklerde 5 Element*, Kripto Yayınları, Ankara 2019.

BİLGİLİ, Nuray, *Türk Mitolojisi*, Kripto Yay., Ankara 2017.

ERGUN, Pervin, “Türk Kültüründe Ruhlar ve Orman Kültü”, *Milli Folklor*, Yıl. 22, S. 87, İstanbul 2010, ss. 113-121.

ERGUN, Pervin, *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., Ankara 2004.

ERÖZ, Mehmet, *Eski Türk Dini (Gök Tanrı İnancı) ve Alevilik-Bektaşilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 3. Baskı, İstanbul 1992.

ESİN, Emel, “Ötüken Yıış (Türk Sanatında Ağaçlı Dağ Hakkında Notlar)”, *Atsız Armağanı*, İstanbul 1976, ss. 147-186.

ESİN, Emel, *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş (Türk Kültürü El Kitabı)*, Edebiyat Fakültesi Yayınları, seri-2, c.l/b., İstanbul 1978.

GÖKALP, Ziya, *Türk Töresi*, İstanbul 1977.

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “Uygur Türklerinin Destanlarındaki Tarihi Gerçekler”, *Türk Dünyası Araştırmaları (TDA)*, Mayıs-Haziran 2020, C. 125, S. 246, Ankara 2020, ss. 11-26.

GÜLENSOY, Tuncer, “Türk Dünyasında ve Anadolu’da Ortak Yer Adları”, *Erdem*, C.9, S. 26, 1996, ss. 693-710.

GÜNGÖR, Harun, GÜNAY, Ünver, *Türk Din Tarihi*, Latin Yayınları, İstanbul 1998.

İNAN, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*, 6. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

İNAN, Abdulkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 3. baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986.

KALAFAT, Yaşar, *Türk Kültürlü Halklarda Pir Kültü*, Berikan Yayınları, Ankara 2016.

KARÇIĞA, Servet, “Dede Korkut Kitabı’nda Ağaç Kavramının Semiyotik ve Semantik Açılımı”, *International Journal of Languages Education and Teaching (IJLET)*, Nisan 2016, V.4, I. 1, ss. 144-159.

KÂTİP ÇELEBİ’DEN SEÇMELER, haz. Orhan Şaik Gökyay, MEB: Devlet Kitapları, İstanbul 1968.

KIYAK, Abdulkadir, “Geleneksel Türk Dininde Ağaç Kültü -Elazığ Kültü-”, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:13, Yıl: 2011/2, İstanbul 2011, ss. 91-104.

MAHMUD KAŞGARÎ, *Divanü Lûgat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, I-IV (1941-43), Türk Dil Kurumu Ankara 1941.

NUTKU, Özdemir, “Nahil”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Araştırmaları Merkezi, Ankara 2006, ss. 299-300.

OCAK, Ahmet Yaşar, “Türk Heterodoksi Tarihinde “Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehl-i Bid’at” Terimlerine Dair Bazı Düşünceler”, *Yeniçağlar Anadolu’sunda İslam’ın Ayak İzleri:Osmanlı Dönemi, Makaleler-Araştırmalar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2011, ss. 251-263.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, Türk Tarih Kurumu Yay., C. II, Ankara 2002.

ÖGEL, Bahaedin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2003.

ÖNEY, Gönül, “Anadolu Selçuklu Sanatında Hayat Ağacı Motifi”, *Belleten*, C. XXXII, S. 125-128, Ankara 1968, ss. 25-36.

ŞEYDA BÜYÜKCAN SAYILIR

SAGALAYEV, Andrey Markoviç, *Ural-Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*, çev. Ali Toraman, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2017.

SAKAOĞLU, Saim, “Çınar Olayı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. 2, Kültür Bakanlığı-Türk Tarih Vakfı Yayını: 500, Ankara 1994a.

SAYILIR BÜYÜKCAN, Şeyda, *Türk Kültüründe Konar-Göçerlik ve Etnisite Meselesi*, İdeal Kültür Yay., İstanbul 2019.

SEPETÇİOĞLU, Necati, *Dedem Korkut'un Kitabı*, İrfan Yay., İstanbul 2010.

ULUÇAY, Mustafa Çağatay, *18 ve 19 ncu Yüzyıllarda Saruhan'da Eşkıyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1955.

UZUN, Nihat, “Kur'ân'da Üç Ağaç Türü Yahut Bazı Ayetlerin Anlamlarını Yeniden Düşünmek”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 11, S. 3, 2011, ss. 133-164.

YAZAR, Turgay, “Ortaçağ Anadolu Türk Mimari Bezemesinde Vakvak Üslubu”, *Bilig*, S. 42, 2007, ss.1-33.

YOLCU, Mehmet Ali, KÖSE, Serkan, “Türk Mitolojisinde Süt Gölüyle İlgili Tasarımlar”, *IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017, Niğde, Bildiriler Kitabı*, C. 3, Ed. Turgay Düğen, Sayavuş Quasimov, Niğde 2017, ss. 481-485.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 199-212.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 07.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

OĞUZ KAĞAN DESTANI'NDA İSKÂN: YAYLAK VE KIŞLAKLAR

HİKMET DEMİRCİ*-SELİME İNAN**

ÖZ

Türkler, tarih boyunca çok geniş ve farklı coğrafyalarda hâkimiyet sürdü. Türklerin geniş ve farklı coğrafyalarda hâkimiyet sürmesi göçebeliliğine bağlandı ve yaylak-kışlak hayatı yaşamaları batı literatüründe genellikle göçebelilik çerçevesinde “barbar” kavramıyla özdeşleştirildi. Türkiye’de yapılan çalışmalarda ise göçebelikten ziyade yaşam tarzından yola çıkılarak bozkır kültürü, konargöçer veya atlı göçerevli kültür içerisinde değerlendirildi. Göçebelilik, Dünya’da (Afrika, Ortadoğu, Yakın Doğu gibi) birçok topluluk tarafından benimsendi, ancak Türk atlı göçerevliliği diğerlerinden farklı olduğu gibi dünya medeniyetine önemli katkılarda bulunan (atın evcilleştirilmesi, askeri strateji /techizat, giyim- kuşam ve yiyecek vb) bir medeniyet olarak kabul edildi. Bu sebeple, Türkün dünya görüşüne, sosyal yaşam tarzına, hayvancılığa bağlı durumlarda ortaya çıkan göçebelilik ile yeri yurdu belli olmayan bazı kavimlerin yaşadıkları göçebeliliği birbirine karıştırmamak gerekir. Atlı göçerevli toplulukların diğer yerleşik topluluklara nazaran teşkilatlanmayı ve devletleşmeyi gerçekleştiremeyeceği, onların medeniyet ve kültürünün diğer toplulukları etkilemeyeceği de düşünülmemelidir. Tarihi süreçte, atlı göçerevli topluluk diğer yerleşik topluluklar gibi teşkilatlanabilir, devletleşebilir ve toplulukları etkileyebilir.

Türk kültürünün medeniyet seviyesine ulaşmasında atlı göçerevli yaşam tarzının önemli bir yeri vardır. Atlı göçerevli kültürde, atlarla uzak mesafelere aileleriyle / boylarıyla hızla hareket eden Türk toplulukları, teşkilat ve düzenlerini sağladı, yeni yurtlar elde etti. Atlı - göçerevli yaşamda yaylak – kışlaklar, Türklerin yaşadıkları coğrafya içinde teşkilatlandığı merkezî yerlerdi. Yaylak ve kışlakların, Türkistan coğrafyasının iklimsel özelliklerine ve ekonomilerinin temeli olan hayvanların beslenmesine bağlı ortaya çıktığı görüldü. Yaylak ve kışlaklar üzerinde bir düzen ve hukukun varlığı, otlaklar üzerinde hayvanlarıyla aile / boy mülkiyetinin hüküm sürmesi kargaşayı önlediği gibi yurtların kalıcılığını da sağladı. Buna bağlı olarak, kadim zamanları aydınlatan Oğuz Kağan Destanı, toplumun dünya görüşü, sahip olduğu inanç ve değerleri, sosyal yapısı hakkında önemli bilgiler verdi. Oğuz Kağan Destanı, atlı göçerevli hayat tarzını ve kültürünü temsil ederek ideal insan tipini resmetti.

Makalede görüleceği gibi Oğuz Kağan Destanı temel alınarak atlı göçerevli yaşam tarzıyla yurt edindikleri yaylak ve kışlak ilişkisi ile konu açıklığa kavuşturuldu. Makalenin yöntemi, destanın içerik çözümlemesi, göçebelilik hakkındaki kuramsal yaklaşımların analizi ve eleştirisidir. Makale kapsamında, göçebelilik, konargöçerlik veya atlı göçerevli terimleri incelendi, destan üzerinde yaşam tarzı tartışıldı, destanda yaylak ve kışlakların nasıl belirlendiği ve nereler olduğu üzerinde duruldu. Bu konunun inceleme aşamasında, Türklerin yaylak ve kışlaklar arasındaki hareket süreci ve tesir alanlarının günümüzdeki bazı coğrafi karşılıkları kıstas alınacaktır. Söz konusu destanda, yaylak kışlak hayatının ilk kuruluş özellikleri, bölgeleri, yaylak ve kışlakların töre ve orun, ülüş sistemiyle bağlantısı, boylar arasında paylaşıldığı, yaylak ve kışlaklara mevsimlik göçün yaşandığı ortaya çıktı. Atlı göçer yaşamın devletten bağımsız veya başıboş şekilde gerçekleşmediği de görüldü.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Oğuz Kağan Destanı, Atlı Göçerevli, Mekân, Yaylak, Kışlak.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: hdemirci@ksu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8756-5909

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, E-Posta: selimeinan56@outlook.com, ORCID ID: 0000-0003-0796-9060.

INHABITING IN THE EPIC OF OGUZ KHAN: THE SUMMER PASTURE AND WINTER
QUARTERS

ABSTRACT

The Turks has dominated wide and diverse range geographies throughout history. The Turks' dominance in different geographies is attributed to their nomadism, and plateau-winter life is generally associated with the concept of "barbarian" in Western literature within the framework of nomadism. The steppe culture is shown within the migrant settler or horse-riding steppe culture, which is evaluated on the lifestyle rather than nomadism, especially in the studies in the Turkey. Many communities around the world have adopted nomadic lifestyles (such as those in Africa, the Middle East, and the Near East), however Turkic horse - riding steppe culture is unique in that it has made significant contributions to world civilization (such as horse domestication, military equipment and strategy, clothing and food, and so on) it was regarded as a civilization. As a result, it should not be confused with nomadism, which occurs in situations related to Turkic worldview, social life, and animal husbandry, and nomadism of tribes inhabited by some nations whose homeland is unknown. It should not be assumed that nomadic societies on horse- riding culture cannot organize and state in the same direction that other settled societies can, and that their civilization and culture will have no impact on other communities. In the historical process, like many other settled societies, horse-riding steppe culture can organize, govern, and influence their communities.

The life style of the horse riding steppe has plays an important role in Turk culture as it reaching toward civilization. The horse- riding steppe culture, Turk communities that move rapidly with their families / tribes to long distances by horses maintain their organization and order, and acquired new dormitories. The plateau and winter quarters are the central places organized by the Turks within the geography in which they live in the horse- riding steppe life. Plateaus and winter quarters arosed as a result of Turkestan geography's climatic characteristics and the feeding of animals, which are the basis of economies. The presence of order and law on the plateaus and winterlands, as well as the prevalence of family / tribe ownership of pastures with their animals, prevents chaos and ensures the dormitories' long-term survival. As far as is known, epics that reveal the oldest times was provided important information about the world view of the society inhabited, its beliefs and values, and its social structure. With this in mind, in the Oguz Khan, which is one of the important examples of the steppe lifestyle, represents the horse- riding steppe lifestyle and culture, and the ideal human type. Therefore, the subject was clarified with the relationship between the nomadic life style of the horse and the highlands and winter quarters they had settled in, according to the Oguz Khan epic.

As will be seen in the article, a relationship was established between the pastures and winter quarters, where the horse- riding steppe lifestyle, the places and waters suitable for the steppe life culture of the Turks, settled on the basis of the Oguz Khan Epic. The method of the article is the content resolution of the epic, the analysis and criticism of the theoretical approaches about nomadism. The subject was clarified based on the epic of the Oghuz Khan by establishing a relationship between the nomadic life style of the horse and the pastures and winter quarters where they settled. While the terms nomad, nomadic, or horse-riding steppe terms were discussed in the article, it was determined how and where the pastures and winter quarters were in the Oguz Khan epic. Within the limits of the article, the terms of nomadic, migrant settler, or horse- riding steppe were examined within the scope of the article, as was the life style on the epic, as well as how the plateaus and winter quarters were determined and where they were located. The movement process of the Turks between the summer pasture and winter quarters, as well as their current geographical counterparts, will be used as a criterion in the examination phase of this subject. It is possible to list the results of this article as follows: It emerged that the establishment of the plateaus and winter quarters were closely connected with the *töre* (yasa) and *orun* (position) – *ülüş* (share among members of a dynastic family), as well as being shared between the tribes in seasonal and specific times. It was also found that the horse-riding steppe life was also revealed to not be autonomous or free from the state.

Keywords: Turkic Culture, Epic of Oguz Kagan, Horse- Riding Steppe Culture, Place, The Plateaus, The Winter Quarters.

GİRİŞ

Tarihte Türkler, kadim zamanlarda göçebe olarak tanımlandı. Türklerin günlük yaşam alışkanlıkları söz konusu olduğunda Batılı ve Rus araştırmacılar, göçebe terimini barbar, medeniyetsiz, yerleşik olmayan, başıboş anlamında kullandı. Türklerin göçebeliği noktasında, onların hayvan yetiştiriciliğine dayanan ekonomileri sebebiyle doğuştan göçebe olduğuna dair söylemler ve kuramlar (Marksist) geliştirildi. Türkiye’de yapılan çalışmalarda Türklerin göçebe olmalarından ziyade onların dünya kültürüne ve medeniyetine katkıları ele alındı. Türklerin bozkır kültüründe, atlı göçerevli¹ oldukları, çoban kültürüne, konargöçer kültüre sahip oldukları ve göçebe olarak değerlendirilemeyeceğine vurgu yapıldı. Genellikle atlı göçerevli kültürün at, koyun ve demir gibi unsurları ve onları kullanma kabiliyetleriyle Türk kültürüne haklı atıflarda bulunuldu.

Atlı göçerevli kültürde, insan ve toplulukların özgür hareket etmeleri ve yeri yurdu belli olmayan yaşam alışkanlıklarından ziyade sistematik ve devam edegelen bir düzen mevcuttur. Oğuz Kağan Destanı, Oğuz Kağan’ın devletini teşkilatlandırması, yaylak ve kışlak yerlerini belirlemesi, Oğuz Kağan etrafında toplanan boyların ülüşçü (paylaşım) bir Türk devlet tipinin çekirdeğini ve özelliklerini gösterir. Bu noktada, Türklerde yaylak ve kışlak hayatının önemli özellikleri, hareket ve tesir alanları değerlendirilecektir. Bilindiği üzere, bu devlet teşkilatlanmasını tarihî gelişim noktaları açısından ele almak önemlidir, Oğuz Kağan Destanı ise kaynak açısından bizleri başlangıç noktasına götürmektedir.

Oğuz Kağan Destanı Varyantlarının Atlı Göçerevli Yaşam Tarzına Göre İncelenmesi

Milletlerin yaşamsal özelliklerini, düşünce ve inançlarını araştırırken en eski zamanları aydınlatmada birinci derecede önem taşıyan kültürel kaynaklar, destan, menkıbe ve efsanelerdi. Destanların ana kaynak olmasının nedeni ise destanlarda olaylar, tabiatüstü varlıklar üzerinden mübalağalı anlatılsa da esas kültürel düşünce sistemini yansıtarak tarihî hakikatleri ortaya koymasıydı.² Milli destanların ilk müellifleri milletin kendisi olduğu için destanlar bir ferdin ya da sanatkârın değil bir milletin kendi yaşamının sonucu ortaya çıkmış müşterek bir mahsul ürünüydü.³ Dünya milletleri içinde köklü bir kültüre sahip Türkler, yazılı edebiyat noktasında kadim zamanları aydınlatma eksiklikleri mevcut ise de Türkler destanlar noktasında zengin bir millettir. Bu destanların arasında Oğuz Kağan Destanı da Türk milleti ve akraba toplulukları için geçmişi aydınlatmada önemli bir kaynak durumundadır.⁴ Türk edebiyatında yazılı dönemlerin göstergesi olan destan terimi, dilimize İslamiyet sonrası dönemde Farsçadan “efsane, masal, hikayet-i güzeştegan,” anlamlarında kullanılan “dâstan” kelimesinden geçti. Türk halk edebiyatı içinde hem olağanüstü kahramanlık anlatılarından sonra ortaya çıkan halk hikâyelerinde hem de hece vezniyle yazılan âşık şiirinde görüldü. Batı dillerinde destan terimine karşılık “epos”, “épique”, “epopée”, “epic”. “légende” terimleri kullanıldı.⁵ Ziya Gökalp, destan kelimesi yerine “menkıbe”⁶ ifadesini kullanırken Fuat Köprülü, “milli destan” ifadesini kullanmayı tercih etti.⁷

Oğuzların atası Oğuz Kağan ve oğullarının destanını anlatan başlıca iki kaynak elimizde bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Paris kütüphanesinde bulunan Uygur harfleriyle yazılan eksik, yazma nüshadır. “Oğuz Kağan Destanı”, Rıza Nur tarafından keşfedilerek ilmî olarak W.Bang ve R.Rahmeti Arat tarafından Almancaya (1932) daha sonra 1936 yılında Türkçeye çevrildi. Muharrem Ergin aynı eseri Millî Eğitim Bakanlığının çıkardığı 1000 Temel Eser serisinde de yayımlandı. Oğuz Kağan Destanı’nın Farsça varyantı, İlhanlı sarayında yaşamış Doktor Reşideddin Fazlullah’ın aktardığı Oğuz Kağan ve oğullarına ait rivayetlerdi. Bu eser, İstanbul Topkapı sarayındadır. Faruk Sümer, Reşideddin’in “Cami’üt Tevârih”de doğrudan doğruya sözlü kaynaklardan yararlandığını söylese de Uygurca Oğuz Kağan Destanı’ndan faydalanmadı, Zeki Velidi Togan yazılı kaynaklardan kullandığını, iki eser arasında büyük farklar bulunduğunu ifade etti. Son olarak XVII. yüzyılda ise Ebu’l Gazi Bahadır Han’ın “Şecere-i Terâkime” adlı kitabında bulundu. Reşideddin tarafından kaleme alınan Farsça varyantını Zeki Velidi Togan Türkçeye aktarmış, tarihi ve coğrafi bakımdan değerlendirdi.⁸ Nihad Sami Banarlı, “Resimli Türk Edebiyatı”⁹ isimli eserinde son kısmı eksik olan Uygurca varyantını günümüz Türkçesine çevirdi. Bahaeddin Ögel, “Türk Mitolojisi”¹⁰ başlıklı eserinde Uygurca ve Farsça varyantlarından yararlandı.

¹ Makalede “atlı göçerevli” terimi kullanılacaktır. Atlı göçerevli terimi, başıboşluktan ziyade bir aileye, bir topluluğa ve bir yurda bağlılığı gösterdiği için bu kavram tercih edilmiştir. İbrahim Kafesoğlu, Bahaeddin Ögel gibi önemli Türk kültür tarihi araştırmacıları, Türklerin yaşadıkları sahadan dolayı “Bozkır Kültürü”, “Atlı göçerevli kültür” olarak tanımlamalarından ve at / koyunun hayatlarında belirleyici unsur olarak görülmesinden dolayı makalede “atlı göçerevli” terimi kullanıldı. Atlı göçerevli kültür, Türk medeniyetinin temeli olduğu gibi diğer medeniyetlere üstünlük sağlama da etkili oldu.

² Mübahat S. Kütükoğlu, *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, Ankara 2017, s. 20.

³ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınevi, İstanbul 1971, s. 5.

⁴ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 1, Ankara 2010, s. V.

⁵ M. Öcal Oğuz, “Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları”, *Millî Folklor Dergisi*, Y.16, S. 62, Ankara 2004, s. 5.

⁶ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyet Tarihi*, Haz. İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprıman, Kültür Bakanlığı Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 90.

⁷ M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 1980, s. 41.

⁸ Mehmet Kaplan, “Oğuz Kağan- Oğuz Han Destanı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2003, s. 511.

⁹ Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Millî Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul 1983, s. 17-21.

¹⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, C. 1, Ankara 2010.

OĞUZ KAĞAN DESTANI'NDA İSKÂN: YAYLAK VE KIŞLAKLAR

Oğuz Kağan Destanı'nın kaynak olarak değerlendirilmesi, birden fazla yazılı varyantının olması ve bu varyantlarda bazı farklılıkları beraberinde getirmiştir. Belli dönemlerin karakteristik özellikleri, belli siyasi yapılar içinde kazandığı özellikler olsa da kültürün ve önemli yaşam unsurlarının süreklilik çizgileriyle ortak karakterler gösterdiği gerçektir. Bu anlamda, Uygurca Oğuz Kağan Destanı ile Farsça Oğuz Kağan Destanı arasında farklar ise şu şekildedir:

a) Uygurca metinde Oğuz Kağan, Tanrı elçisi olarak semavi bir bozkurtla konuşup onun kılavuzluğunda hareket etti. Kurt, Tanrı yurdunu koruyan, gökte yaşayan bir kurt değil; sadece Oğuz Kağan'a yol gösteren kutsal hayvandan söz edildi; ancak İslami Oğuz Kağan Destanı'nda bozkurt'a rastlanmadı.¹¹

b) İslami Oğuz Kağan destanında, Oğuz Kağan Çin, Hindistan, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye, Mısır, Anadolu, Rus ve Frank ülkelerini fethettiğini anlatırken Hun, Kök-Türk ve Selçuklu devirlerini, hatta Osmanlı devletini kapsadı.¹² Ancak Uygurca metinde sadece Urum (Roma), Hint, Tangut (Tibet), Mısır ülkeleri geçti.

c) İslami Oğuz Kağan destanında, Kur'an-ı Kerim'den ayetler, hadisler, İran edebiyatından örnekler bulunurken Uygurca metinde bu tür örneklerle rastlanmadı.

d) Uygurca metinde, İslami dönem izlerine rastlanmadı, ancak burada da Oğuz'un babası Ay Kağan olarak adlandırıldı. İslami dönem anlatışlarına göre ise Kara Han'dı. Bu nüshada babasıyla mücadele söz konusudur, Uygurca metinde böyle bir mücadele görülmez. Diğer taraftan, Uygurlar M.S.763'ten itibaren Mani dinine girdiler. Eski Türk dininde ise; gök ve güneş önemli bir yer tutmaktadır. Uygurlar Mani dinini kabul ettiği için ay birinci sıraya geçmiştir. Uygurca Oğuz Kağan Destanı'nda "Bir gün Ay Kağan'ın Gözleri aydın oldu" diye söze başlar; Türklerin bildikleri Tek bir Ay Han vardır o da Oğuz Kağan'ın ilk eşinden olan ikinci oğlu Ay Han'dır. Türkler Tanrıya "Gök Tanrı" derken Manihaizm'e giren Uygurlar, Ay Tanrı demişlerdi.¹³

e) Uygurlar, Oğuz Kağan Destanı'nın esas konusuna dokunmadı, planını değiştirmede, bu milli ananeden ayrılmadı. İslami dönem Oğuz Kağan Destanı'ı ise Cengiz Han'dan sonra yazıldı, Cengiz devrinden kalma terimler de kullanıldı.

f) İslami Oğuz Kağan Destanı'nda, destan Türklerin atası Hz. Nuh'un oğlu Yafes'e bağlanmak suretiyle başlarken Uygurca metinde başlangıç noktası kayıptır.

g) İslami Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz Kağan babasının isteği üzerine amca kızlarıyla evlendirildi. Exogami (dıştan evlilik) yasasına aykırı olan bu rivayetin İslam devrinde girdiğine şüphe yoktur.¹⁴ Uygurca metinde gökten inen ve ağaç kovuğundan olan bir kızla evlendirildi.

Oğuz Kağan Destanı'nın her iki varyantında farklılıklar bulunsa da günümüze kadar yapılan araştırma ve tetkikler sonucunda çok geniş sahalarda yaşayan ve tarihlerinde muhtelif destan devirlerini geçiren Türklerin umumi destanı olduğu kesindir. Türklerin yaşadıkları coğrafi sahalar ve geçirdikleri çeşitli destan devirleri ve o devirlerde ortaya çıkan birçok destana, destan parçalarına ya da destan kalıntısına nadiren halk şiirlerinde rastlamakla birlikte tarihi metinlerde de görüldü.¹⁵ Türk edebiyatının önemli bir bölümünü oluşturan İslamiyet öncesi Türk destanları, Türklerin İslam dinine girmeden ve yerleşik hayata geçmeden evvel yaşadıkları atlı göçerevli kültürün özelliklerini taşımaktadır. Oğuz Kağan Destanı da, Türklerin içinde yaşadığı atlı göçerevli kültürün bir yansımasıydı. Kültür tarihçisi O. Menghin, Ural-Altay kavimlerinin sahip oldukları atlı göçebe kültürün, dünya medeniyetine ekonomik alanda hayvan yetiştirmeyi geliştirmede mahir olduklarını, toplumsal alanda devlet kurma kabiliyetleri olduğunu söyledi. Bunun yanı sıra, dünyanın başka coğrafyalarında güçlü ve sürekli devlet kurulmuş olsa da orada muhakkak hayvan yetiştiren unsurlar görüldü, bu kültürlerin kökü araştırıldığında ise Ural-Altaylı kavimlerin tesirleri olduğu anlaşıldı. Atlı göçerevli boyların yaşamı ve kültürleri üzerinde fikir belirten Koppers ise hayvan yetiştiren kültürün İç Asya'da doğduğunu, İndo-Germen kavimlerin bu kültürün yaratıcısı olmadığını, ancak ilk alıcısı olduklarını ifade etti. Son araştırmalarla bu kültürü ortaya çıkaranların Proto-Türkler olduğu da kanıtlandı.¹⁶ Bozkır kültürü içinde atlı göçerevli yaşamın dünya medeniyetine katkıları değerlendirmelidir. Bu konuda göçebeler olarak görülen Türklerin, sadece yüksek kültür inşasında bulunmadığı diğer devlet ve kültürlerin sınırlarında (Çin, İran, İslam Dünyası, Orta Çağ Slavları, Avrupalılar) yaşayarak onların kültürlerine yeni özellikler kazandırdıkları da bir gerçektir. Türkleri göçebe

¹¹ Fuzuli Bayat, "Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni Düşünceler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 523.

¹² Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi*, Ötüken Yayınları, Ankara 2014, s. 146.

¹³ Ögel, *age*, s. 130.; Osman Karatay, *İlk Oğuzlar, Köken, Türeyiş ve Erken Tarihi Üzerine Çalışmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 34.

¹⁴ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Yayınları, İstanbul, 1982, s. 18; Abdulkadir İnan, "Türk Düşünlerinde Exogami İzleri", *Makaleler ve İncelemeler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, s. 342.

¹⁵ Gökalp, *age*, s. 42.

¹⁶ Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 4-5.

olarak gördükleri için olumsuz çağrışımlarla tanımlayan yerleşik halklara rağmen, Türklerin sadece siyasi ve askerî alanda değil kültür ve üretim alanında da katkı yaptıkları görülmüştür.¹⁷

Atlı göçerevli kültürde yer alan bozkır toplum teşkilatında ailelerin ve boyların belli bir araziye kendi mülkü ve yurtları olarak baktıkları ve burayı herhangi bir boy veya düşman devletin işgal etmesine tahammüllerinin olmadığı ve barışçı düzenin bozulmamasına dikkat edildiği görüldü. Yaylak ve kışlakların aileler ve boylar arasında paylaştırıldığı (ülüşleştirildiği), devlet merkezîyetçiliğini belirleyen unsur olarak atlı göçerevli boylar arasında yaylak-kışlak bölgelerin belirlenmesi önemliydi. Atlı göçerevli yaşam ve iklimsel özellikler göz önüne alındığında yaylak ve kışlakların (orda) varlığıyla yaşam belirli zaman ve belirli yerler arasında gerçekleşti. Mevsimlik göçler, düzenli, doğrusal bir hat üzerinde kuzey ve güney doğrultusunda idi. Göç güzergâhları oldukça sabit, mevsimlere göre geçilecek otlaklar belirli ve öncelikli ihtiyaç yazın su, kışın ise hayvanların yiyecek tedarikiydi. Bu ihtiyaçlar, konaklanan yerlerde kalış süreleri, göçün yönü ve sıklığı, göç mesafesine göre belirlendi. Herhangi bir savaş veya yenilgi olmadığı takdirde bu yaylak ve kışlaklar birbirinden ayrılmadı.¹⁸ Teşkilat ve düzene sahip bir topluluğun başıboş ve serserice gezmesi de mümkün değildi. Bu mevsimlik göçler, belirli bölgeler (yaylak- kışlaklar) arasında gerçekleşti ve yeni yurtların paylaşılması da karmaşıklık ve çatışmanın oluşmasını engelledi.

Atlı göçerevli kültürünün gelişme nedenlerinden en önemlisi ve genel karakteristik özelliği, yazların sıcak ve kurak, kışların ise aşırı soğuk geçtiği bozkır iklimidir. Bu iklim tipi tarımın gelişmesine elverişli olmadığı için hayvancılığın yapılmasına ve hayvancılığın gelişmesi sebebiyle de otlaklara ihtiyaç duyuldu. Bu ihtiyaçlar sonucunda yazın serin bölgelere, kışın ise daha ılıman bölgelere mevsimlik göçler meydana geldi. Türklerin hayat felsefesinde yaylak ve kışlak hayatı bu şekilde oluştu.¹⁹ Hayvanlar için ilkbahar ve sonbahar mevsimleri hemen hemen her bölgede beslenme açısından uygundu, ancak yazın ve kışın beslenmede yaşam koşullarının çok iyi belirlenmesi gerekti. Bu şartlar uygun olmadığı takdirde insan yaşamlarının son bulması ve yaşamlarının bağlı olduğu hayvanların telef olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Yaylak ve kışlak hayatı, besinlere ve kuraklık veya zorlu iklimsel şartlara göre belirlendi. Atlı- göçerevli Türklerin besin kaynağı, süt ve süt ürünleri, et olmakla birlikte tahıl da önemliydi. Bacon'un dediği gibi et ve süt ürünleri ile sınırsız süre yaşayabilirler tanımlaması da eksiktir, çünkü yaylak ve kışlaklarda Türklerin tahıl ve bitkiler de tüketebilecekleri yerler olmalıydı. Kışlaklar, soğuk ve rüzgârlardan korunan, ağaç ve meraların bulunduğu, karın az yağdığı yerlerdi. Yazın ise göl ve nehirlerin bulunduğu sulak, haşarattan korunmuş açık alanlar olmasına dikkat edildi. Bunun yanı sıra, kışlak ve yaylaklar arasındaki göç yolu yüzlerce kilometreye uzanabilmekteydi.²⁰

Atlı göçerevli kültürde at mühim bir yer tutmaktadır. Önemli kültür tarihçilerinden W. Schmidt, O. Menghin, W. Koppers, F. Flor ve W. Koppers Türklerin atı ehliştiren ve hayvanların evcilleştirilmesinde önemli rol oynayan ilk topluluk olduğunu vurguladılar.²¹ Öyle ki Türk biniciler atlarıyla adeta tek vücut hâlindeydi, at üstünde görenler onların atın üstünde doğup orada yaşadıklarını düşündü.²² Bozkırda yükselti farklılıkları fazla olduğu için bölgeler arasında sıcaklık farkları bulunmaktadır. Dolayısıyla otlaklar her bölgede farklı zamanlarda yeşermektedir. Bu nedenle bozkır kültüründe hayvan sürülerinin beslenebilmesi için yer değiştirmek icap etti. At, hızlı yer değiştirme ve meraların önceden seçilmesi, aynı zamanda yarı vahşi hayvanlarının gerekli müdafaası, bir arada tutulması ve süratle hareket etmek gibi durumlar açısından büyük ölçüde çobanlıkla bağlantılıydı. Atlı göçerevli kültürünün bir diğer önemli unsuru da geçim kaynağı olarak koyundu. Bu koyun sürülerinin beslenmesi, güvenliği, bir arada tutulması gibi işler aile arasında ve boy sistemi içinde birlik oluşturdu. At ve koyun sürülerinin bir arada tutulması, otlakların tayini ve müdafaası, bedeni faaliyetten ziyade akıl gücü ve beceri gerektirdi; bu durum Türk insanına idare, emretme ve hâkimiyet gücü verdi.²³ At ve koyun sayesinde şekillenen yaşam tarzları ve geniş kitlelerin hâkimiyet altına alınması, merkezîyetçi devlet anlayışında geniş bozkırları teşkilatlandırmayı ve düzeni de beraberinde getirdi.

Türk düşünce yapısı, kültür ve geleneği, sosyal yapısı, coğrafi şartlar, çevresel etkenler, başka devletlerle siyasi ilişkiler gibi pek çok değişkenden etkilenerek şekillendi. Oğuz Kağan Destan'ında da Türk'ün yaşam biçiminin bozkır kültürü çerçevesinde atlı göçerevli yaşam tarzından şekillendiği görülmektedir. Bu çerçevede Oğuz Kağan'ın temel hedefi, dünya hâkimiyetini sağlamaktır. Oğuz Kağan hâkimiyetini kabul etmek istemeyen

¹⁷ Michal Biran, "Nomads as Agents Of Culture Change", *The Mongols and Eurasians Predecessors Nomadic Culture*, Edited By. Reuven Amitai, Michal Biran, *University of Hawai'i Press, Honolulu*, 2015, s. 1-2.

¹⁸ Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 112.; Anatoly M., Khazanov, *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015, s. 138-139.

¹⁹ İlhami Durmuş, "Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırılmaları", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 8, S. 15, 2014, s. 272.

²⁰ Rasonyi, *age*, s. 49-50.; Nikolai N. Kradin, *Nomadism, Evolution and World -System: Pastoral Societies in Theories of Historical Development*, *Journal of World Systems Research*, 8, (3), 2002, s.369-370.; Khazanov, *age*, s. 141.

²¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 1998, s. 220.

²² Jean Paul Roux, *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2017, s. 55.

²³ Jozsef Deer, "İstep Kültürü", çev. Şerif Başstav, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1-2, 1954, s. 160-161.

kavimler ve devletler üzerine sefere çıktı. Oğuz Kağan bu idealini gerçekleştirirken Türk yaşam biçimi olan atlı göçrevli kültürden de uzaklaşmadı. Gittikleri sahalarda, boyların yaşamlarına uygun olan bölgeleri yaylak ve kışlaklar olarak belirledi. Oğuz Kağan'ın yaylak ve kışlak olarak belirlediği sahalara, su kaynakları bol olan ve hayvanlarını otlatabilecekleri yerler oldu. Yine bu bölgeler, dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı kendilerini koruyabilecekleri bölgelerde kuruldu. İklimi ve coğrafi şartları yaşam şekillerine uygun yaylak ve kışlaklar savunma ve saldırılara karşı korunaklı yerlerdi.

1. Türklerde Göçebelik ve Atlı Göçrevli Meselesi

Göçebe terimi, dünyadaki çeşitli toplumları tanımlamak için batılı araştırmacılar tarafından kullanıldı. Barbar kelimesiyle özdeş kullanılan göçebe teriminin birinci ölçütü, yerleşiklik noktasında tarıma geçmemek, böylece yerleşik uygarlığa yabancı kalmak, ikinci ölçütü ise yerleşik uygarlıklara yapılan saldırılardı. Böylece, yerleşik hayata geçmeyen, yerleşik toplumlara sürekli saldırılar yaparak onların tarlalarına zarar veren topluluklar göçebe / barbar olarak nitelendirildi.²⁴

Göçebe kelimesinin terim tanımlaması birçok şekilde yapıldı; bu tanımlamalar mesela Türk Dil Kurumunun Türkçe Sözlük'ünde, *Farklı şartlara bağlı olarak belli bir bölge içerisinde çadır, hayvan ve diğer araç – gereçlerle yer değiştiren, yerleşik olmayan, göçer ve göçkün kimselerdi*. Bahaeddin Ögel, Farsça “göç-ave” kavramının Türk dilinde “göç-oba” kelimesinden gelir diyerek bu kavramı *Hayvancılığa, otlak sahalara bağlı yılın belirli dönemlerinde yer değiştirenler için kullanıldığını* vurguladı.²⁵ İsmet Zeki Eyüpoğlu'nun Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü'nde, “köçer-oba”dan türediğini, *köçer oba, köçebe /göçebe* olarak belirtti. Tuncer Baykara ise *Göçebelerin bir yerde karar kalmaksızın hem zaman hem de mekânda hareket eden kimse, gruplardı*. Tarama Sözlük'ünde “göçer” kelimesi *Gezer, bir yerde durmaz, göçebe* olarak açıklandı.²⁶ Sosyoloji Sözlük'ünde ise *Geçim araçlarını elde etmek için mevsimlere göre yaylak ve kışlak değiştiren, toprağa yerleşmemiş olan toplumların hayat tarzıdır. Avcılık, hayvan yetiştirme, çiftçilikle geçinen boy halindeki kavimler, esasta göçebedirler. Göçebeler, otlaklara ulaşmak ve bereketli bölgelere topluluklar halinde yer değiştirir ve akınlar gerçekleştirirler*, şeklindeydi.²⁷ Tuncer Gülensoy'un Etimolojik Sözlük'ünde *Göç- köç- + göçme'den türemiş, Anadolu ağzlarında, göçer, göçme, köşpe şeklinde geçerken Türk Dünyasında köçeri (Az.), kısme xalık (Başk.), köşpeli (Kazak); köçmön, köçamal, (Kırgız); köçmançı (Özb.); küçme xalık (TatK.); köçman (Uygur); göçmen (Türkmen.); Doefer'da köç-oba* şeklinde geçtiğini ifade etti.²⁸ Göçebe tanımı, göçebe yaşamlarla tam örtüşmediği gibi eksik ve hatta hatalı da kullanıldı. Önemli araştırmacıardan Anatoly M. Khazanov, hayatlarını tüketime dayalı idame ettiren Türkler için “pastoral göçebe” terimini kullandı ve hayvan sürülerine sahip çobanların yaşamında bir üretimin söz konusu olduğunu ifade etti. Araştırmacı, sürekli gezerek ve arayarak hayatını devam ettiren, doğada buldukları ile beslenen, buna uygun bir kültür oluşturan avcı-toplayıcılarla, hayvan sürüleri için yılın belli dönemlerini belirli yerlerde geçiren pastoral göçebeler ile bir amacı olmaksızın gezen gezgin (wandering) gruplar için göçebe terimini kullanır.²⁹ Çeşitli araştırmacılar tarafından farklı ifade edilmesine rağmen göçebelikte iki ana husus üzerinde durulmaktadır: Araştırmacıların bir kısmı göçebeleri iktisadi yapılarından bağımsız şekilde ele alıp onların gezgin bir hayat sürdüklerini; bir kısmı ise tarım ile çok az uğraşan veya hiç uğraşmayan gezgin kavimleri göç merkezli bir hayat tarzından ayrılmak amacıyla pastoral nomadizm terimini tercih ettiler. Khazanov, bütün gezgin pastoralistlerin de göçebe kavramı içine konduğunda sınıflamanın ve tanımın tam olmayacağını vurgularken pastoral göçebeliliğin açıklamasını geçim kaynaklarının karakteristik özelliklerine göre yaptı. Pastoral yaşamın ilkel karakterini, hayvancılıkta otlakların yıl boyunca açık alanda yapılmasına ve bir kapalı alan (ahır) bulunmamasını göçebeliliğe bağladı. Belirli otlaklar arasında mevsimsel yer değiştirmeler topluca gerçekleştiği ve hayvanlarla birlikte göç edildiği için pastoral göçebe terimini kullandı.³⁰ Bu özelliklerle aslında, Khazanov göçebelik içinde tanımladığı pastoralistlerin farklı özelliklere sahip olduğunu da ifade etti.

Türklerin yaşam tarzlarından dolayı yapılan tanımlamalardan biri, yarı yerleşik pastoralizmdi. Bu türü yarı göçebe pastoralizmden ayıran en temel özellik geçim kaynağının hayvancılıktan ziyade tarıma dayanmasıydı. Yarı yerleşik pastoralist topluluklar, mevsimlik göçleri aileleriyle birlikte yapmasıydı. Bu göçler, genellikle aynı coğrafi bölgede yaşayan göçebe toplulukların göçlerine nazaran daha kısa mesafeli ve daha kısa süreliydi. Zeki Velidi Togan da İbrahim Kafesoğlu gibi Türklerde göçebelik meselesi için onların tam göçebe olmadıklarını yaylak ve kışlaklarda hayat sürdüklerini dile getirdi. Mesela, Asya Hunlarından itibaren Isık Gölü ve

²⁴ Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979, s. 82.

²⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978, s. 5.

²⁶ Anıl Yılmaz ve Cahit Telci, “Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C.7, S. 2, 2010, s. 15-16.

²⁷ Hilmi Ziya Ülken, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969, s. 119.

²⁸ Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1, Ankara 2007, s. 374.

²⁹ Khazanov, *age*, s. 93-94.

³⁰ Khazanov, *age*, s. 93-95.

Karakum'da kışlaklar bulundu. Asya Hunları, dinî ve siyasi birçok toplantının yapıldığı Şansi bölgesinde ve Orhun havalisinde yaylak yerlerine sahiptiler. Göktürklerin ise kış aylarında köy ve şehirlerde kalırlar yaz ayları gelince Tiyanşan (Tanrı) Dağları'nın yüksek yerlerine çıkıp yayladıkları bilinmektedir. Yine Batı Göktürklerin önemli yaylak yeri Talas şehrinin batısında bulunan Bingöl yöresi, İstemi Yabgu'nun bulunduğu ve Oğuz Kağan Destan'ında geçen önemli bir dağ olan Ak Dağ, İli nehri üzerindeki Kong-Yue şehri gibi birçok yer Türkler tarafından yurt edinildi ve yaylak olarak kullanıldı. Emel Esin ise Beşbalık şehrinin, Uygur Kağanlığı'nın yaylak (yazlık) başkenti olduğunu ifade etti. Türklerin Ötügen, Isık Gölü ve çevresi, Barsagan bölgesi ve Talas bölgesi gibi yerlerde kışlakları bulunmaktadır.³¹ Türkistan'da yaşayan Karakalpaklar diğer Türk toplulukları gibi kışları "aul"larda yaşarlar, yaz geldiğinde yaylak / otlak alanlara göç ederler, "yurt" adı verdikleri otağ / çadırlarda yaşarlardı. Bu otlaklar aullara çok yakın, birkaç yüz metre uzaklıkta olabilir³² örneğiyle de konargöçer / atlı göçerevli Türkler tanımlaması uygundu.

İnsanoğlunun iklim, tabiat ve coğrafya ile mücadele etme noktasında yetersiz kaldığı dönemlerde farklı yaşam tarzlarını belirlediği bir gerçektir. Kadim dönemlerde, insanların verimli topraklarda ve suyun bol olduğu bölgelerde çiftçilik; bozkır alanlarında bol otlakların bulunduğu bölgelerde hayvancılık, ormanların bulunduğu daha yüksek rakımlı yerlerde ise avcılık ve toplayıcılık yaparak hayatlarını idame ettirdikleri görüldü. İnsanların yaşam serüvenini iklim, tabiat ve coğrafya belirledi. Bu dönemde, orman kavimleri, asalak kültürüne bağlı avcılık, devşiricilik; tarım bölgelerinde yerlerde oturanlar köylü kültürüne bağlı çiftçilik; bozkırdakiler ise çoban kültürüne bağlı besicilikle uğraştı.³³ Türkler, Türkistan coğrafyasının iklimsel yapısından ve coğrafi özelliklerinden dolayı kendilerine has bir kültür / medeniyet meydana getirdi. Bu sebeple kültürleri farklı şekillerde tanımlandı. "Türklerin yaşadıkları coğrafyaya bağlı "bozkır kültürü", koyun ve at sürülerini hem evcilleştirmeleri hem de otlatmalarından dolayı "çoban kültürü", bölgeler arasında hareketli yaşam tarzından dolayı "konargöçer kültür" çerçevesinde tanımlandı. Günlük yaşamlarında atı kullanarak hızla uzak bölgelere gidebilmelerinden dolayı "atlı kültür", başıboş göçmedikleri ve yaşadıkları çadır / otağ evlerden, aileleriyle göç ettiklerinden "atlı göçerevli kültür" ve yazılı dönem öncesi kültürlerini aydınlatan kurganlardan çıkarılan buluntular nedeniyle de "kurgan kültürü" nün temsilcileri" olarak görüldü.³⁴

Yakın döneme kadar Kazakların, yaylak ve kışlak hayat yaşadığı varsayıldığında, yazın yaylaya çıkmakla birlikte kışın kerpiçten yapılmış evlerde (kışlak) oturdu. Mesela Aşağı Sırderya boylarında, Çimkent, Evliya-Ata, Pişmek'de "yatak" lar (Kazak ve Kırgızcada catag) göç taşıyacak hayvanları olmadığında göç etmeyerek kışlaklarda kalan göçebeler vardı.³⁵ Sergei Grigoreviç Aganacov'dan aktarılan ve Oğuz Kağan'a atfedilen "Hep hareket edin, yerleşik olmayın, bahar, yaz veya kış otlaklarında, topraklarda dolaşın; başka bir şey istemeyin. Süt, yoğurt ve kirmanlarınızın (deve ve kısrak sütünün karıştırılmasıyla oluşan içecek) azalmasına izin vermeyin." sözleri ile atlı göçerevli yaşamın Oğuz Kağan / devlet tarafından desteklendiği görüldü.³⁶

1.1. Türk Kültüründe Yaylak –Kışlaklar

Türkler çok geniş alanlar ve coğrafyalarda yaşayan bir millettir. Bu coğrafyada iklim şartları, yer şekilleri, su kaynakları, otlaklar ve toprak göz önüne alındığında Türkler yaşadıkları coğrafyayı genişletti ancak zaruri bir durum olmadığı sürece yaşadığı yerleri terk etmedi. Ayrıca Türkün hayatında hayvan beslemek esas olduğundan yaylak ve kışlaklara bağlı bir hareketlilik görüldü. Türkistan coğrafyası hem iklimsel özellikler hem de geniş arazileri ve coğrafyasıyla yaylak ve kışlak alanlar için uygundu. İklimsel özellikleri, yazların sıcak ve kurak, kışların ise sert ve rüzgârlı geçmesinden yaşamsal alanları özellikle yaz ve kış aylarında doğru belirlemek de gerekliydi. Bu sebeple kışlak seçilen mekânlar hayvanları kışın sertliğinden korumalı, yani ormanlık veya derin vadi olmalı, aynı zamanda bol su ve odun bulunmalı, otlaklar kar altında kalmamalıydı. Yaylaklar ise göl ve akarsu boylarında, hayvanların haşarattan korunduğu açık ve düz araziler olmalıydı.³⁷ Yaylak ve kışlak, Türklerin yaşamlarında vazgeçilmez iki unsurdur. Boylar, bir düzen içinde yazın belirli yerlerde yaylanırken kış aylarına gelindiğinde yine belirli yerlerde kışladı.³⁸ Yayağa çıkma zamanı geldiğinde halk boy beyinin emriyle hareket ederdi. Nisan ayları yayağa çıkmak için en uygun zamandı.³⁹ Belirli mevsimlere bağlı olan bu hareketlilik yılın belirli zamanlarında yapıldı. Bu mevsimlerin isimleri; yaylak (yaz), yazlak (ilkbahar), kışlak

³¹ Zeki Velidî Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 107.; Özcan Kayalı, 8. ve 11. *Yüzyıllar Arasında Göçebe Türklerin Yaylak ve Kışlak Hayatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010, s. 29.; Esin, *age*, s. 227; Kafesoğlu, *age*, s. 322.; Kayalı, *agt*, s. 50.

³² Khazanov, *age*, s. 94- 102.

³³ Kafesoğlu, *age*, s. 213.

³⁴ Durmuş, *agm*, s. 271.

³⁵ Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C. 1, Güven Basımevleri, İstanbul 1942, s. 19.

³⁶ Khazanov, *age*, s. 179.

³⁷ Durmuş, *agm*, s. 272.

³⁸ Tuncer Baykara, "Göktürk Yazıtlarının Türk İskân (Yerleşme) Tarihindeki Yeri", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, C. 38, 1990, s. 24.

³⁹ Rasonyi, *age*, s. 49.

(kış) ve güzlek (sonbahar)tir. Ancak yoğun hareketlilik daha çok yaz ve kış mevsimlerinde gerçekleşmekteydi⁴⁰ Atlı göçrevliler, genelde kış otlaklarında dört-beş ay, yaz otlaklarında iki ay kadar kalıp, yılın geri kalan bölümünü bu iki bölge arasında göç ederek geçirirler. Otlak bölgelere gelindiğinde ayda bir veya üç defa mera değişikliği yapılır. Göç esnasında sürüler her gün hareket hâlinde olur, doğumlar dışında ara verilmez.⁴¹ Türklerin ancak yaz ve kış mevsimlerini geçirmek için yaşam tarzlarına ve iktisadi yapılarına uygun karar verdikleri yaşamlarını yaylak ve kışlaklarda belirli bölge ve zamanda geçirdikleri ortaya çıktı.

Türk göçlerinin sebeplerini yalnızca otlak ya da sulak alanlar olarak söylemek doğru olmaz. Göç sebepleri arasında, Türklerin bağımsızlık ruhu, başka bir milletin hâkimiyeti altında yaşamamak ya da boylar arasındaki mücadeleler de önemliydi. Kaynaklardan anlaşılacağı üzere Türklerin cihangirlik ülküsü gereği yayıldıkları coğrafi sahalar da çok geniştir. Bu geniş coğrafi sahanın batısında; Tuna, Tın, Yayık kıyıları, Aral Gölünden Isık Gölüne, Tanrı Dağları'na, Kuzeyde Ertiş ve Yumar Vadileri, Altunış Dağlar'ından Yenisey Vadisine, Kögmen Dağları'ndan Orhun vadisine, Baykal Gölü'nden Kingan Dağları'na, Ordos Yaylası'ndan Shantung Ovası'na kadar olan bölgelerinde yaylak ve kışlak bölgelerde Türk boylarının yaşadığı, doğusunda ise Göktürkler, Uygurlar ve Kırgızların yaşadıkları görüldü.⁴² Türk bozkır kültürünün ilk geliştiği bölge, Altay Sayan Dağları'nın güneybatı düzlüklerinde bol otlaklarıyla yaylaklardı.⁴³ Çin kaynakları, Hunların yaylakları yitirdikleri için söyledikleri türküyü şöyle ifade etmektedir: *Yen-çi shan Dağını yitirdik, Kadınlarımızın güzelliğini aldılar. Si –Lan şan Yaylasını yitirdik. Hayvanlarımızı üretecek yeri aldılar.*⁴⁴

Göktürk Yazıtları'nda da kışlak terimi geçmektedir. Etimolojik olarak kışlamak fiilinden türediği görüldü. Bahaeddin Ögel bunu mevzu bahis ederken Kaşgarlı Mahmud'un "*Öz Köz ir kışlag*" atasözünü şöyle açıkladı: *Kışlağın güney taraflarını alan bir adam ile ilgilidir. Çünkü kışlağın güney taraflarında uzun otlar bulunur ve oralar don olmaz pek kar düşmezdi.*⁴⁵ Divanü Lugat-it Türk'te de kışlamak sözcüğü şöyle geçmektedir: *Er evinde kışladı* (Adam evinde kışladı).⁴⁶ Yaylak ise kışlağın tersi yani yazın oturlan çoğunlukla yüksek dağların tepeleriydi. Eski Türk dilinde söylenen *Ol koyun yaylagda yazlattı ve ol yaylagda küzledi* sözlerinden anlaşıldığına göre bahar aylarından sonbahara kadar devam eden zaman dilimini kapsadı.⁴⁷ Bozkır kültürünün temsilcileri olarak yaşamlarını sürüleriyle birlikte geçiren Türkler, mevsimlere göre kışlak ve yaylaklarda oturlurdular. Eski Türk metinlerinde bu iki kavram şöyle geçmektedir: *Yırtıcı kartalım, yeşil kayalar yazın geçirdiğim, kızıl kayalar ise kışın geçirdiğim yerler....* Bu iki kavram daha sonraki zamanlarda da temel anlamını korumaya devam etti.⁴⁸

Kışlak denilince akla yalnızca hayvanlarını otlatabilecekleri bir yer gelmemelidir. Kışlaklar, bazen ırmak, bazen bir köy bazen de bir şehir olabilmektedir.⁴⁹ Yaylaklar ise yüksek dağlık kesimlerdi, büyük hayvan sürülerine sahip eski Türk devletlerinde her boya ikta olarak yaylak yeri verildi. Türk destanlarında da sık sık geçen *yurt bulmak*, *yurt ermek* sözü buradan kaynaklanmaktadır.⁵⁰ Kışlaklarda sert iklim koşullarını atlama için bir arada yaşama arzusu bulunmaktaydı. Bu sayede karşılıklı çıkabilecek tehlikelere karşı birlikte hareket ederlerdi. Böylece Türk boyları arasındaki siyasi ve askerî bağ güçlenirdi. Göktürk Yazıtları'nda Türklerin mücadele esaslarının ve savaş özelliklerinin yaylak hayatına göre belirlendiği, kış aylarında ise hayatın geri kalan zamanının geçirildiği söylendi. Kışlaklarda, coğrafyanın sert iklim koşullarına bağlı olarak yurtlarında rüzgârın devamlı estiği yönüne doğru taş ve toprakla korunaklı setler inşa ederlerdi. Ayrıca dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı han ya da hakanların otağının çevresi çitlerle korunurdu.⁵¹

Hayvancılıkla geçinen Türkler, her mevsim taze yeşil ot biten yaylaklarda hayvanlarını semirtirlerdi.⁵² Beslenmede önemli bir yer tutan hayvanların eti, ülüş adı verilen on iki parçaya ayrılırdı ve hayvan kesildiğinde etin belli yerleri belirli kişiler tarafından paylaşılırdı.⁵³ Bu paylaşım, ülüş, sadece siyasi hayatta değil toplum hayatında da insanların yerlerinin, konumlarının ve statülerinin, ikramlarda pay ve parçaya göre düzenlenmesi

⁴⁰ Baykara, *agm*, s. 21- 22.

⁴¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s. 10.; Khazanov, *age*, s. 129- 130.

⁴² Esin, *age*, s. 85.

⁴³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 212.

⁴⁴ Banarlı, *age*, s. 45.

⁴⁵ Ögel, *age*, s. 10.

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it Türk Tercümesi*, çev. Besim Atalay, C. III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1941, s. 299.

⁴⁷ Ögel, *age*, s. 23.

⁴⁸ Mesut Şen, "Türklerde Kışlag ve Yaylag Kavramları Üzerine Düşünceler", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 2, 2018, s. 134.

⁴⁹ Ögel, *age*, s. 39.

⁵⁰ Ögel, *age*, s. 25.

⁵¹ Baykara, *agm*, s. 22-23.

⁵² Osman Gümüşçü, "Yaylak ve Kışlak", *TDV İA*, s. 669.

⁵³ İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, İstanbul 1931, s. 131.

töre olarak görüldü.⁵⁴ Yaylaklarda düzeni oluşturan bir olgu da orun meselesidir. Orun genel olarak yaylaya çıkıldığında ailelerin çadırlarını kurma nizamıdır. Hakanın çadırı merkezî korunaklı bir alanda kurulur ve etrafına belirli kurallar çerçevesinde diğer çadırlar dizilir.⁵⁵

Kışlaktaki yemek kültürü göre et, en önemli besindi. Yaylaklarda kesilen hayvanların etleri çeşitli şekillerde muhafaza edildi. Örneğin bu etler hayvan bağırsağının içine konularak kış aylarına saklanırdı. Yine bu etlerden sucuk ya da pastırma yapılarak sonraki mevsime ayrılırdı. Kışlaklarda beslenmenin önemli bir bölümü süt ve süt ürünlerinden oluşurdu. Sütten; peynir, kaymak, yoğurt gibi ürünler yaparlardı. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi az da olsa buğday ekilir, buğdaydan üretilen içecek ugut yapılırdı.⁵⁶ Yaylak ve kışlak hayatı mevsimsel düzenlendiği gibi beslenmeleri de mevsimsel düzenlenirdi. Kışlaklarda etler avlanılan hayvan eti ile evcil hayvanların etleri olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Evcil hayvanların etinin büyük bir bölümü at ve koyun etinden oluşmaktadır.⁵⁷ Bununla birlikte Bahaeddin Ögel, Oğuzların İslam'a girişiyle birlikte at etinin önemini kaybettiğini ve bunun yerini koyun etinin almaya başladığını söyler. Ancak birçok içecek olduğu hâlde at sütü (kımız) diğer içeceklere tercih edilirdi.⁵⁸

1.2. Oğuz Kağan Destanı'nda Yaylak ve Kışlaklar

Milletlerin yaşayış, düşünüş ve inanışlarına bakıldığında milli destanlar birinci derecede ehemmiyet göstermektedirler. Destanlar yalnızca tarihin eksikliklerini doldurmakla kalmaz aynı zamanda toplumun sosyal yaşamlarını düşünüş ve inançlarını meydana getirir.⁵⁹ Bu hususta Türklerin bir cihan şümül devleti kurmasının ilk örneği Oğuz Kağan Destanı'nda açıkça görülür. Oğuz Kağan, Çin ve Hint bölgelerinden başlayarak Gur ülkesine daha sonra Doğu memleketlerini itaat altına almak üzere İdil Volga havzasına gelir oradan da Demir kapı üzerinden Kafkaslara ve Anadolu'ya ulaşır. Buradan İran ve Semerkant bölgelerini ele geçirir.⁶⁰ Oğuz Kağan, vatan olarak kabul ettiği bu dağlarda cihangirlik seferine çıkarken hazırlık yapar, hayvanlarını semirtir, boylarının yaylak ve kışlak yerlerini belirler.⁶¹ Nitekim Oğuz Kağan ve halkı bu bölgeleri ele geçirdikten sonra yaylak ve kışlak alanlarda otağlarını kurdu. Destanda gösterildiği üzere, Türklerin ilk yurdu Or ve Kür Dağ⁶²'dir. Bu bölgeler Oğuz Kağan'ın dönüp dolaşıp geldiği kendi öz yaylaları, anayurdu oldu. Üçoklara ait yaylaları Kür Dağ'ının Almalığ bölgesine yakın bölgesi; Bahaeddin Ögel ve Andrey N. Kononov ise Or ve Kür Dağ'ının günümüzde Alma Ata bölgesindeki Çu havalisinde bulunabileceğini ifade ettiler.⁶³

Oğuz Destanı'nda devletin merkezi, Balkaş Gölü ve Sırderya ırmağının kuzeyindeki Or Dağ ve Kür Dağları oluşturdu. Or ve Kür Dağlar yaylakları oluştururken kışlakları Borsuk Kum ile İle nehri, Taşkent'in kuzeyindeki Kazıkurt Dağ (kırk kapılı Sayram) ve çevresini, Semerkant'ı kapsadı.⁶⁴ Destanda Türklerin ilk atası kabul edilen Abulca Han'ın yaylak ve kışlağı olarak Türkistan belirtilmektedir. Destanda sıkça bahsedilen Oğuzların kışlakları olarak ise Or ve Kür Dağlar'la aynı bölgede olan Karakurum'a yakın Borsuk ve Kakyan şehirleriydi.⁶⁵ Yukarıda da belirtildiği gibi han ya da hakanın otağları yaylak ve kışlaklarda kuruldu ve bunların etrafı çitlerle çevrildi. Bu otağların yerlerinin yaylak ve kışlaklarda en yüksek ve korunaklı yerlerde inşa edilmesi ise güvenlik sebebiyleydi.⁶⁶ Oğuz Kağan ana yurt olarak kabul ettiği yaylaklarda Or ve Kür Dağları'nda büyük bir toy vererek oğullarından Bozokları sağ tarafında, Üçokları ise sol tarafına oturarak onlara: *Ey oğullarım! Çok savaştım; artık çok yaşlandım. Düşmanları ağlattım; dostları sevindirdim. Gök-Tanrı'ya borcumu ödedim* diyerek oğullarına yaylak ve kışlak yurtlarını paylaştığı görüldü.⁶⁷

Yaylaklarda yaz aylarında savaşlar yapılırken kış aylarında kışlaklarda savaş hazırlıkları yapıldı. Nitekim Göktürkler, kışın uç kalelerinde kışlayarak yaz ayları geldiğinde Oğuzlara karşı harekete geçmişlerdi.⁶⁸ Oğuz Kağan, Azerbaycan taraflarına gelirken o yıl yaylak olarak Tebriz'in güneyindeki Ucan yaylaları, Aladaglar, Sebelan Dağları'nı (Ağrıböri) belirledi, buraya Aladag ve Sebelan adını da verdi, bu yaylaklarda kaldıkları sürece ülkeleri ele geçirdi. Arran ve Mugan ovalarını kışlak yeri olarak belirledi.⁶⁹ Arran ve Mugan bölgeleri

⁵⁴ Hikmet Demirci, Şınaray Bürkütbayeva, "Kazak Misafirperverliği: Ülüş, Misafir Ağırılama ve Tabak Kültürü", *Milli Folklor*, Y. 32, S. 126, Ankara 2020, s. 207-208.

⁵⁵ İnan, "Orun ve Ülüş Meselesi", s. 121.

⁵⁶ Kayalı, *agt*, s. 43-47.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s. 106.

⁵⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, s. 51.

⁵⁹ Turan, *age*, s. 97.

⁶⁰ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 109.

⁶¹ Togan, *Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlihi*, Enderun Yayınları, İstanbul 1982, s. 21-22.

⁶² Bahaeddin Ögel, bu dağın "Kaz-Tag" şeklinde okunmasının doğru olacağını söylemektedir. bkz. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.1., s.153.

⁶³ Togan, *age*, s. 18.; Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.1, s. 153.

⁶⁴ Togan, *age*, s. 18.

⁶⁵ Tufan Gündüz, *Oğuz Kağan Destanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2019, s. 43.

⁶⁶ Baykara, *agm*, s. 23.

⁶⁷ Turan, *age*, s. 100-101.

⁶⁸ Baykara, *agm*, s. 23.

⁶⁹ Togan, *Umumi Türk...*, s. 30.

OĞUZ KAĞAN DESTANI'NDA İSKÂN: YAYLAK VE KIŞLAKLAR

Azerbaycan'ın Şirvan taraflarındadır. Oğuz buraya geldiğinde yaz mevsimiydi, Şirvan ülkesinin yakıcı güneşinde sefere çıkmak zor olduğu için bir araya gelerek yazlarını yaylalarda geçirmeye karar verdi. Yaylaklar, o vilayetteki Ağrıböri (Ağuri) ve Ala Dağları (Sebelan Dağları) varıncaya kadar bütün dağları aşıp buraları topraklarına kattı.⁷⁰ Oğuz Kağan, Mazenderan'a giderek Amul, Sarı, Astrabad gibi şehirleri aldıktan sonra yazın Herat'a gelerek burayı yaylak yaptı.⁷¹ Dimaşk (Suriye) taraflarına gelince burayı il yaptıktan sonra Mısır'a doğru yol aldı. Oğuz Kağan buraya vardığında Kudüs ve Halil vilayetlerinde kışladı. Bundan sonra yaz aylarında Oğuz Kağan, Bağdat ve Basra taraflarına geldi, bu bölgeye geldiğinde yaz ayları olduğu için Baalbek Dağları'nı yaylak yaptı.⁷² Bundan sonraki zamanlarda Oğuz Kağan, Irak-ı Acem taraflarına gittiği yıl Demavend Dağı'na çıktı ve orayı yaylak yaptı. Oğuz Kağan tüm yazını buradaki yaylakta geçirdi. Yaz mevsimi sona erdiğinde Demavend'den hareket etmeye başladı ve bu bölgede bulunan diğer şehirleri alma niyetiyle yola çıktı.⁷³ Oğuz Kağan'ın Demavend Dağı yüksekliği itibarıyla ulu ve yüce bir dağ olarak gördü ve burayı da yaylak yaptı. Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, Oğuz Kağan, gittiği bölgelerde de yaylak ve kışlaklarını belirledi. Bu belirlenen yerlerde Türkler tarih boyunca yaylak ve kışlak olarak konakladı. Nitekim Oğuzların yaylak yerleri olduğu gibi diğer İran, İlhanlı, Avşar Türkleri için de önemli bir yer teşkil etti.⁷⁴

Oğuz Kağan Destanı'nda, Türk töresi gereği, birçok bölge ele geçirildikten sonra bu bölgelerin paylaşılması (ülüşleştirilmesi) hakkında da önemli bilgiler verildi. Mesela destanda,

“Bir gün Irgıl Hoca Kün Han'a dedi ki: Oğuz büyük bir kağandı ve yeryüzünü idaresi altına alıp pek çok hazine ve sayısız hayvan topladı. Şimdi onların hepsi sizindir. Siz altı oğlun, Tanrının izniyle her birinizin dörder taneden yirmi dört evladınız var. Olabilir ki onlar sonradan birbirleriyle çekişirler. Bunun çaresi, her birinin rütbesi, mesleği, adı ve lakabı kararlaştırsın; her birinin bir nişanı ve tamgası olsun. Bununla bilinip tanınsınlar ve hiçbirinin diğeriyle bir çekişmesi olmasın, Onların evladının da her biri kendi yerini bilsinler. Bunu yapmak devletin devamlılığı ve uruğunuzun iyi nam kazanmasının gereğidir.”

Bu sözler Kün-Han'a çok uygun gelmiş ve Kün-Han Irgıl Hoca'ya söylediklerini yerine getirmesini emretti. Irgıl Hoca daha Oğuz'un hayatta iken Gün, Ay, Yıldız oğullarının topluluğuna Bozok, Gök, Dağ, Deniz oğullarının topluluğuna Üçok ismini alan bu oğullardan olan tam yirmi dört evladın her birine birer lakap verdi; yine birbirine bunlardan kime ait olduğunu belirtmek üzere hayvanlara vurmak için birer tamga tespit etti. Her bir oğula hangi hayvanın ongun olacağını da belirtti.⁷⁵ Böylece her boyun tamgası ve ülüğü Irgıl Hoca sayesinde belirlenmiş oldu. Irgıl Hoca at etinden hangi boya hangi parçanın üleş olarak verileceğini, bir daha hiçbir anlaşmazlık ve dedikodu olmaması için tespit etti. Bir toy yapılacağı zaman iki at kesildi. At on iki parçaya ayrılabilirdiğinden bir atı Bozoklara, diğer atı da Üçoklara versinler. Boyuna yakın olan bir arka kemiği, arkaya yakın olan sırt omurgası ve bir sağ kol hükümdarın ve milletin büyüğünün hissesi oldu. Diğer parçalar ise her boya ve Oğuz'un oğullarına has üleş olarak ayrılıp verildi. Bu şekilde tafsilat her kabilenin altına yazıldı. Ayrıca Oğuz oğulları şöyle emrettiler: Sağ kol olan Bozoklar, Sayram sınırları ve Başgurd Dağları'ndan Karabah (Karaağaç)'a kadar yaylak edinsinler. Kışlık yerler olarak sağ kol için Borsuk⁷⁶, Aktag, Namalmış ve Basakımı tayin olundu. Sol kol olan Üçoklara ise yaylak olarak, Kürtag, Yeryud, Tuğluk ve Bozyaka'dan Almalık'ın Akdağı'na kadar olan yerler ayrıldı. Qayı (Qarlu) Dere, Asanaş, Qum Sengri, Qayı Durdu ve Yar Sengri kışlak olarak ayrıldı.⁷⁷

Oğuz Kağan Destanı'nda boy teşkilatları ve merkeziyetçi devletin kuruluş ve genişleme çerçevesinde töre ve üleş- orun meselesiyle yaylak ve kışlak alanların yakından ilişkili olduğu görüldü. Zeki Veli Togan, Oğuz Kağan Destanı'nı tercümesinde yaylak ve kışlakları ile ilgili yer adlarının çözülmesinde güçlük çekildiğini belirtmektedir. Ancak nüshalarda okunabilen kısımlarından Almalık Üçokların önemli yaylak yerlerinden biri olduğunu Bozokların yaylaklarının Sayram, Kazgurt dağlarında Kara Dağlar'a kadar olan kısımları teşkil ettiğini kışlaklarını ise Borsuk ve Ak Dağlar olarak verilen yerler olduğunu belirtmektedir.⁷⁸ Böylece yaylak ve kışlakların yerleri ve sınırları üleş olarak her bir Oğuz boyu için belirlenmiştir. Herhangi bir düzensizlik, kargaşa ve belirsizlik yoktur, göçebe tanımı gereği başıboş gezme mümkün değildir.

⁷⁰ Gündüz, *age*, s. 79.

⁷¹ Togan, *Oğuz Destanı...*, s. 46.

⁷² Togan, *Oğuz Destanı...*, s. 41-42.

⁷³ Togan, *Oğuz Destanı...*, s. 45-46.

⁷⁴ Togan, *Oğuz Destanı...*, s. 100.

⁷⁵ Togan, *Oğuz Destanı...*, s. 49-50.

⁷⁶ Burası hem Oğuz Destanı'nda hem de Cengiz Han dönemi Cuci seferlerinin anlatıldığı Karakum şehri kışlak olarak geçmektedir. Bkz. Togan, *Bugünkü Türk İli...*, s. 17-18.

⁷⁷ Togan, *Oğuz Destanı...*, s. 52-53.

⁷⁸ Ögel, *Türk Mitolojisi, C.I.*, s. 153-154.

SONUÇ

Oğuz Kağan Destanı, Türk yaşam biçimini yansıtan önemli örneklerden biridir. Destan, Oğuz Kağan'ın cihanı ele geçirme arzusunu, bu arzuyu gerçekleştirme yolunda teşkilatçılığını ortaya koyar. Oğuz Kağan Destanı boyunca Oğuz Kağan tarafından gerçekleştirilen devlet kurma ve teşkilatlandırması aslında onu yaratan toplumun töre ve yaşayışına uygun hareket etmesinden kaynaklandığı söylenebilir. Makalede, Türklerin atlı göçerevli yaşam, Oğuz Kağan Destanı'na göre diğer millet ya da toplulukların göçebeliliği gibi olmadığı Türklerin yaşadıkları coğrafya ve hayvancılığa göre şekillendiği görüldü. Türkler, yaz aylarında hayvanlarını otlatabilecekleri yaylaklara giderken kışın daha sıcak bölgelere kışlaklara göç etti. Yaylak ve kışlaklar belirlenirken orun (mevki) – ülüşler (paylaşım)'in töreye uygun, yani adaletli ve düzenli şekilde yapıldığı görüldü. Destan, batılı ve diğer araştırmacılar tarafından “göçebe / barbar” olarak nitelendirilen Türklerin, göçebelikten ziyade atlı göçerevli yaşamını ve teşkilatçılığını ortaya koymaktadır. Bu hususta, atlı göçerevli hayatın, aileleriyle ve boylarıyla birlikte gerçekleştirildiği gibi yaylak – kışlak alanların belirli olduğu, sosyal düzenin oluşmasına katkı sağladı.

Oğuz Kağan, atlı göçerevli bir toplumun beklentilerini ve özelliklerini anlatırken birçok yeri yurt edindiği ve uygun bulduğu yerlerde yaylak ve kışlaklar kurduğunu görür. Destanda Oğuz'un anayurt topraklarını kendi oğulları arasında yaylak ve kışlak olarak belirlerken yeni aldığı topraklarda da kendi isimlendiği Türk boylarına yurt ve yaylak – kışlaklar verir. Oğuz Kağan'ın, seferlere çıktığında yol üzerinde de askerleri ve atları için yaylak ve kışlaklar seçtiği, yaşam tarzını o bölgelere taşıdığı anlaşılır. Sonuç olarak, Türklerin yaşamlarını sürdürebilmelerinde sık otlaklar, serin su kaynakları, dağlar ve taze otu hiç bitmeyen vadi ve ırmaklar önemlidir. Su kenarları, ırmaklar Oğuz boylarının kışlak yerleri iken dağlar da bunların önemli yaylak yerlerini oluşturmaktadır. Oğuzların teşkilatlanmasında sağ kol olarak bilinen Bozoklar, Sayram bölgesini, Başgurd dağlarından Karabag (Karaağaç)'a kadar olan bölgeyi yaylak olarak aldı. Kışlaklar ise Borsuk, Aktag, Namalmış ve Basakumı olarak belirlendi. Sol kol olarak bilinen Üçoklara ise yaylak olarak Kürtaq, Yeryud, Tuğluk, Bozyaka, Almalık Akdağı'na kadar olan yerler ayrıldı. Kışlaklar ise Kayı Dere (Karlu), Asanaş, Kum Sengri, Kayı Durdu ve Yar Sengri bölgeleridir. Oğuz Kağan Destanı'nda yaylak ve kışlaklar, Bozok, Üçok veya isim verdiği Türk boylarının yaşam alanlarını belirledi, bu bölgeler geleneksel ve tarihi yurtları hâline geldi.

KAYNAKÇA

AGACANOV, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiye, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.

BANARLI, Nihad Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, Milli Eğitim Basımevi, C. 1, İstanbul 1983.

BAYAT, Fuzuli, “Oğuz Kağan Destanı Üzerine Yeni Düşünceler”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss.520-526.

BAYKARA, Tuncer, “Göktürk Yazıtlarının Türk İskân (Yerleşme) Tarihindeki Yeri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, C. 38, 1990, ss.17-29.

BİRAN, Michal, “Nomads as Agents Of Culturel Change , The Mongols and Eurasians Predecessors Nomadic Culture”, Edited By. Reuven Amitai, Michal Biran, *University of Hawai'i Press, Honolulu*, 2015, pp.1-9.

DEER, Jozsef, “İstep Kültür”, çev. Şerif Baştav, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 12, S. 1-2, 1954, ss.159-176.

DEMİRCİ, Hikmet ve Şınaray Bürkütbayeva, “Kazak Misafirperverliği: Ülüş, Misafir Ağırlama ve Tabak Kültürü”, *Milli Folklor Dergisi*, 2020, Y. 32, S. 126, Ankara 2020, ss.198- 209.

DURMUŞ, İlhami, “Türk Kültür Çevresinde Kültür Adlandırmaları”, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 8, S. 15, 2014, ss.269-298.

ERGİN, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayinevi, İstanbul 1971.

ESİN, Emel, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978.

GÖKALP, Ziya, *Türk Medeniyet Tarihi*, Haz. İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprıman, Kültür Bakanlığı Yayinevi, İstanbul 1976.

GÜLENSOY, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, C. 1, Ankara 2007.

OĞUZ KAĞAN DESTANI'NDA İSKÂN: YAYLAK VE KIŞLAKLAR

- GÜMÜŞÇÜ, Osman, “Yaylak ve Kışlak”, *TDV İA*, C. 2, ss.669-670.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Oğuz Kağan Destanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2019.
- İNAN, Abdulkadir, “Orun” ve “Ülüş Meselesi”, *Türk Hukuk ve İktisat Mecmuası*, İstanbul 1931, ss.121-133.
- İNAN, Abdulkadir, “Türk Düğünlerinde Exogamie İzleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, C.1., Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1968, s.341-349.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat Yayınları, İstanbul 1998.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Bozkır Kültürü*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.
- KAPLAN, Mehmet, “Oğuz Kağan- Oğuz Han Destanı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 3, Ankara 2003, ss.511-519.
- KARATAY, Osman, *İlk Oğuzlar, Köken, Türeyiş ve Erken Tarihi Üzerine Çalışmalar*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.
- KAŞGARLI, Mahmud, *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi*, C.III, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1941.
- KAYALI, Özcan, *8. 11. Yüzyıllar Arasında Göçebe Türklerin Yaylak ve Kışlak Hayatı*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2010, s. 29Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2010.
- KHAZANOV, Anatoly M., *Göçebe ve Dış Dünya*, çev. Ömer Suveren, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2015.
- KRADİN, Nikolai N., *Nomadism, Evolution and World –System: Pastoral Societies in Theories of Historical Development*, *Journal of World Systems Research*, 8,(3), 2002, ss.368-388.
- KOCA, Salim, *Türk kültürünün Temelleri*, Ötüken Yayınevi, İstanbul 2007.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, *Türk Edebiyat Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1980.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Tarih Araştırmalarında Usûl*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Basım, Ankara 2017.
- OĞUZ, M. Öcal, “Destan Tanımı ve Eski Türk Destanları”, *Milli Folklor Dergisi*, Y.16, S. 62, Ankara 2004, ss.5-7.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 1, Ankara 2010.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, C. 2, Ankara 1995.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş I.*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1978.
- ROUX, Jean Paul, *Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl*, çev. Aykut Kazancıgil, Lale Arslan Özcan, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2017.
- RASONYI Laszlo, *Tarihte Türkler*, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü, Ankara 1993.
- SEZER, Baykan, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1979.
- ŞEN, Mesut, “Türklerde Kışlag ve Yaylag Kavramları Üzerine Düşünceler”, *Çukurova Üniversitesi Türköloji Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S.2, 2018, ss.131-148.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitapevi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Bugünkü Türk İli (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, C.1, Güven Basımevleri, İstanbul 1942.
- TOGAN, Zeki Velidi, *Oğuz Destanı-Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.
- TURAN, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

HİKMET DEMİRCİ-SELİME İNAN

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1969.

YILMAZ, Anıl ve Cahit Telci, “Türk Kültür Terminolojisinde Göç Kavramı Üzerine”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, 2010, ss.14-33.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Ocak /July 2021, ss. 213-228.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.11.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 07.04.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

PEÇENEK - RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ (MS 915-978)

AYHAN AFŞİN ÜNAL*

ÖZ

Tarihte önemli tesirler bırakan Türk kavimleri çeşitli nedenlerden dolayı anavatanları kadim Türkistan coğrafyasını terk ederek batıya doğru göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göç hareketleri esnasında gittikleri coğrafyalarda kendi hâkimiyetlerini kurmak için bazen kendi akrabalarıyla bazen de başka kavimlerle mücadele etmişlerdir. Bu Türk kavimlerinden biri olan Peçenekler anavatanlarından hareket ederek batıya doğru yayılmışlardır. 860-880 yılları arasında da Karadeniz'in kuzey bölgelerine gelerek buraya yerleşmiş ve hâkimiyetlerini kurmuşlardır. Bu bölgede daha önce güçlü bir devlet kurmayı başarmış olan Hazarlar bulunmaktadır. Ancak Hazarların zayıflamaya başlamasıyla Peçenekler rahat hareket etme fırsatı bulmuşlardır. Hazarların gücünü kaybetmesi ve diğer yandan Kiev Rusya'sının güçlü hale gelmesi bölgede hâkimiyet mücadelelerinin çıkmasına zemin hazırlamıştır. Böylece Peçenekler ilk defa hâkimiyet için 915 yılında Kiev Rus sınırlarına geldikleri bilinmektedir. Peçenekler bu coğrafyada Rus Knezlikleri ile 915 yılından başlayıp 1036' ya kadar mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerin içinde bazen düşmanlık bazen de ittifakların yapıldığını görmekteyiz. Özellikle ittifaklarda akraba evliliği de yer almaktadır. Peçenek hatunlarının Kiev Knezleriyle evlenmesi sonucu Peçeneklerin daha fazla Rus sınırlarına gelmeleri ve hatta Knezler arası çıkan çatışmalarda büyük rol oynadıklarını söyleyebiliriz. Bu çalışma Peçenek-Rus mücadelelerinin belli bir dönemini (915-978) aydınlatmaya yönelik olmuştur. 978-1036 yılları arasındaki Peçenek-Rus ilişkileri bu makalenin devamı niteliğinde başka bir çalışmanın konusu olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Peçenekler, Kuzey Karadeniz, Kiev Rusya'sı.

POLITICAL RELATIONSHIP OF PECHENEGS WITH RUSSIA (AC 915-978)

ABSTRACT

The Turkish tribes, which left important influences in the history, had to leave their homeland of the ancient Turkestan geography and migrate to the west due to various reasons. During these migration movements, they struggled sometimes with their relatives and sometimes with other tribes in order to establish their own domination in the geographies they went to. Pechenegs, one of these Turkish tribes, spread to the west, moving from their homeland. Between the years 860-880, they came to the northern regions of the Black Sea, settled here and established their sovereignty. The Khazars, who had previously managed to establish a strong state, were in this region. However, as the Khazars began to weaken, the Pechenegs had the opportunity to move freely. The Khazars' losing the power and Kievan Russia's gaining strength paved the way for domination struggles in the region. Thus, it is known that the Pechenegs came to the borders of Kievan Russia for the first time in 915. The Pechenegs fought with Kievan Rus in this geography, starting from 915 until 1036. The Pechenegs achieved great success with their raids against Kievan Russia and returned to their lands of residence by gaining a lot of booty. The Kievan Rus were defeated many times against the Pechenegs, so they wanted to get along with them and keep them on their side. In these struggles, we see that sometimes there is hostility and sometimes alliances. Particularly in alliances, consanguineous marriage also takes place. It can be said that as a result of the marriages of Pecheneg girls with Kievan Rus, the Pechenegs came to Russian borders more and even played a major role in the conflicts between the Kievan Rus. This study aimed to shed light on a certain period of the Pecheneg-Russian struggles.

Keywords: Turkestan, Pechenegs, North Black Sea, Kievan Russia

GİRİŞ

* Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat fakültesi, Tarih bölümü, E-posta: afsin@erciyes.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-4730-2159

Türk Tarihinin geçtiği, cereyan ettiği coğrafyalar incelendiğinde Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerin ayrı bir yere, konuma ve stratejik öneme sahip olduğu görülecektir. Çünkü Türk Tarihinin önemli bir kısmı belirli yüzyıllar içinde burada geçmiş, Türk Devletleri ve toplulukları burada kurulmuş, bulunmuş, burayı yurt tutmuşlardır. Hazarın kuzeyinden başlayarak Kafkaslara, buradan da Karadeniz'in kuzeyine, Doğu Avrupa'ya Macar ovalarına ve Balkanlara kadar uzanan tabii bir göç yolu oluşmuş ve Orta Asya'dan çeşitli sebeplerle göç eden Türk boy ve toplulukları hep bu yolu takip ederek hareket etmişlerdir. Hun, Göktürk ve Uygurlardan sonra Sabarlar, Ogurlar, Avarlar, Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Kuman-Kıpçaklar Karadeniz'in kuzeyine sırayla gelip yerleşmiş ve bu toprakları her manada etkilemişlerdir. Karadeniz'in kuzeyinden Doğu Avrupa topraklarına kadar uzanan sahada Doğu Avrupa Slav topluluklarıyla, Bizans ile ve Rus derebeylikleri de diyebileceğimiz Knezliklerle uzun süreli mücadelelere girmişler, çoğu zaman galip gelmişler bazen de mağlup olmuşlardır. Türk tarihinin önemli bir dönemini kapsayan ve Avrupa'daki "Türk algısının" veya "Türk korkusunun" temelini oluşturanlar, Doğu Avrupa ve Balkanlarda kurulan Türk Hakanlıkları, devletleri ve toplulukları olmuşlardır. Bu Türk Hakanlıkları coğrafyanın o dönemdeki en güçlü devletleri olan Bizans ve sonradan Rus Çarlığı'na dönüşecek olan Kiev Knezliği ile sıkı bir mücadeleye girişmişlerdir. Mücadeleden genelde başarı ile çıkanlar da hep Türk Hakanlıkları olmuştur. Bu durumdan son derece rahatsız olan Bizans her zamanki gibi "düşmanını düşmanına kırdırma politikası" gütmüş ve bu politika Türklerin aleyhine çok başarılı olmuştur. Doğu Avrupa ve Balkanlarda Avrupa Hunlarından Kuman-Kıpçaklara kadar, yani V. yy'dan XII. yy'a kadar kurulan her Türk Hakanlığı bu politikadan maalesef kendi payına düşeni almıştır. Siyasi anlamda önemli güç elde eden bu Türk Hakanlıkları kültürel anlamda da bu toprakları etkilemişlerdir. Özellikle de Hakanlık teşkilatı, ordu düzeni ve askerlik alanlarında bu coğrafyanın yerli halklarına model oluşturmuşlardır. Bu manada Peçenekler ve Peçenek-Rus mücadelelerinin gerçekleştiği dönemler ayrı bir yere ve öneme sahiptir.

Peçenek-Rus ilişkileri, özellikle Rus tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Kiev Rus Knezliği üzerinde önemli etkileri olan Peçenekler, adeta Rus tarihinin başka yönünü meydana getirirler. Ünlü Rus tarihçisi, Kluçevski'nin belirttiği gibi "*Rusların steple mücadeleleri Peçeneklerle başlamaktadır.*" Peçeneklerin Karadeniz'in kuzeyine geldikleri sırada, bu bölgedeki en güçlü siyasi birlik Kiev Rus Knezliği idi. Bu knezlikle Peçenekler 900 yıllarından 1036 yılına kadar yan yana yaşadılar. Bu süre Peçenekler içerisinde ilki 915 yılında olmak üzere 121 yıl içinde on bir büyük akın yaptılar (Rus arazisine). Rus Vakayinamelerine göre Peçenekler Rus kasabalarını yağmalıyorlar ve halkı esir alıp götürüyorlardı. Peçeneklerle Ruslar arasındaki mücadelelerin kökenine bakıldığında üç önemli sebep belirlemektedir: Rusların sık sık Peçenek arazisine girme teşebbüsleri, Peçeneklerin düşmanlarını korumaları ve birbirine düşen Rus knezlerinden bazılarının Peçeneklerden yardım istemesidir.¹

Karadeniz'in kuzeyinde bulunan bozkır bölgelerinde Türk tarihinin güçlü kavimlerinden biri olarak tarihteki yerini alan ve coğrafyadaki yer adlarında, isimlerini zamanımıza kadar koruyabilen Peçenek kavim adı kaynaklarda farklı biçimlerde karşımıza çıkmaktadır.² Bunlar şu şekilde ifade edilmiştir.

Ruşça; "Печенег", Bulgarca "Печенеги veya Печенежи" Sırpça; "Печенежи", Hırvatça; "Pecenezi", Yunanca; "Patzinag, Pecenaci, Pacinacae, Pezengi," Latince; "Pacinacae, Bisseni, Bizzenus", Ermenice; "Badzinag", Macarca; "Besenyö, Beşeryö, Besseneyö, Bessenais, Besenev, Besseneu, Bisseni" Çince; "Pei Ju, Pei Chen, Pei Nou".³

1. Peçeneklerin Tarih Sahnesine Çıkışları

Peçenekler hakkında en çok malumatı Bizans, Rus ve Macar kaynakları vermiştir. Peçeneklerin, konar-göçer bir hayat yaşadıkları kesin olarak bilinmektedir. Kaynaklardan ve arkeolojik çalışmalardan edinilen bilgilerle, onların çok sayıda koyun ve at sürülerinin olduğu söylenilebilir.⁴ Altın ve gümüş araç-gereç kullanan Peçeneklerin, ekonomik anlamda da iyi bir durumda oldukları bilinmektedir. Peçenekler hakkında, kesin olarak söylenecek bilgiler arasında çok iyi savaşçı olduklarını da belirtmek yerinde olacaktır. Ancak onların Ural Dağları'na gelmeden evvelki durumları hakkında, yani Issık ve Balkaş Gölü çevresinde yaşadıkları dönem ile ilgili fazla bir kaynak yoktur ve buradaki boy teşkilatlanmaları hakkında da teferruatlı bilgimiz maalesef bulunmamaktadır.⁵ 922 yılında Hazar ve İtil boylarına bir seyahat gerçekleştiren İbn Fadlan, Peçenekler hakkında şu ifadelerle yer vermiştir:

"Peçenekler yağmur ve ot bulunan yerleri takip eden göçebe kavimdir. Peçeneklerin ülkesi yürüyüşle 30x30 günlük yol tutan genişliktedir. Etraflarını çok sayıda kabile kuşatmıştır. Kuzey taraflarında Kıpçaklar, güney ve batılarında Hazarlar, doğularında Oğuzlar batılarında Bulgarlar vardır. Bu kavimler Peçenekler

¹Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, s. 289.

²Laszlo Rásonyi, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, çev. Ş.K Seferoğlu, Adnan Müderris, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1983, s. 21.

³Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 22-23; Mualla Uydu Üçel, "Peçenekler", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Edt. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 449-451.

⁴Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 64.

⁵Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 26.

üzerine, Peçenekler onlar üzerine sefer yaparlar. Peçenekler servet, hayvan, koyun, eşya, altın, gümüş, silah, buyruk ve sancak sahibidirler. Peçeneklerle Hazarlar arası bozkırlar, ormanlar arasından 10 günlük yol tutar. Aralarındaki bu mesafeyi yıldızlara, alametlere bakarak zahmetle kat ederler”.⁶

Peçeneklerin, Emba-Yayık ve İtil boylarına gelmeden evvelki tarihleri hakkında maalesef elimizde yeterli kaynak bulunmamaktadır. Ancak mevcut kaynaklara dayanarak Peçeneklerin, köken itibariyle Türklerin, anayurdu kadim Türkistan coğrafyasında, Aral’dan Hazar Denizi’nin batısına kadar uzanan bölgelerde, yaşadıkları tahmin edilmektedir.⁷ Anayurtlarının İli havzası ile Isıkgöl etrafında olduğu düşünülmektedir. VIII. asırda, Peçenekler İli havalisinde yaşarlarken, Moğolistan’da Orhun Irmağı çevresinde kurulan Göktürk Devleti bulunmaktadır. Peçenekler, Göktürk Devleti’ne bağlı olup, batı sınırlarında konargöçer olarak yaşamlarını sürdürüyorlardı. Peçenekler esasen bu isimle anılmamışlardır. Yukarıda da bahsedildiği üzere; Peçenek ismine, Göktürk kitabelerinde rastlanmamaktadır. Peçenekler “Tüngiş” adı verilen birliğin içerisinde ayrı bir kabile olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir. Göktürk kitabelerinde geçen ve Göktürkler döneminde, Seyhun Nehri etrafında yaşayan Kengeresler ise, Kanglılar ve Kang-Külüler memleketi olarak bilinip, Peçeneklerin de ataları olarak kaydedilmiştir.⁸ Çin kaynaklarında ise, “K’ang” ya da “Kangar” olarak geçmektedir. Söz konusu kavim MÖ. 73-46 yıllarında Hunların, Çin’e karşı yürütmüş olduğu mücadelede Hunları destekleyip yanlarında olmuşlardır.⁹

Göktürk Devleti’nin, Uygurlar tarafından yıkılmasıyla birlikte Uygurların hâkimiyeti altına girmek istemeyen Peçenekler, bu tarihte Türgişlerle yakın münasebetlerde bulunup Balkaş Gölü çevresinde yaşamaya başlamışlardır. Bu dönemde Uygurların, Peçenek boylarının yaşadıkları coğrafyada tahminen 5000 asker çıkararak bir topluluk olduklarını ifade eden kaynaklar Peçenek boyunun, yaşadıkları coğrafyada yavaş yavaş da olsa teşkilatlanmaya başladıklarını göstermektedir.¹⁰ Bir başka deyişle; İç Asya coğrafyasında yaşayan Türk Devletleri veya Türk kavimleri zayıflamaya başladıklarında veya bir başka devlet tarafından yıkılmaya maruz bırakıldıklarında yeniden birleşip buldukları yerlerden nehir kıyılarına göç etmişlerdir. Diğer Türk boyları gibi, Peçenekler de Göktürk Devleti’nin yıkılmasıyla kendi aralarında teşkilatlanarak bir birliktelik sağlamayı başarmışlardır. Ancak belli bir zaman sonra doğuda, Karluklar yükselmeye başlamıştır. Türgişlerle birbiri arasında süren çatışmalar neticesinde, Karluklar galip çıkmış ve Türgiş Devleti’nin yıkılması üzerine, Oğuz (Uz) ve Karluklar gibi Türk toplulukları ile karşı karşıya gelmişlerdir. Diğer taraftan Türgiş Devleti’nin yıkılması üzerine bir kısım Türgiş nüfusu, Peçeneklere dâhil olmuşlardır.¹¹ Karluklar ile siyasi ilişkilerde bulunmuşlarsa da bu uzun sürmemiş, özellikle Karlukların baskıları sonucunda, batıya doğru gitmek mecburiyetinde kalmışlardır.¹² VIII. asır İç Asya coğrafyasında büyük kavim hareketlerinin başladığı bir dönem olmuştur. 744 yılında, Göktürk Devleti’nin, yıkılmasının ardından iktidara sahip olan Uygurların güç kazanmasıyla Güney Batı Moğolistan’dan, göç eden Oğuz boyları, çok kısa bir zaman içerisinde, Aral bölgesi taraflarına gelmişlerdir.¹³ Yurtlarından itilen Oğuz/Uzlar, Aral Gölü ve Aşağı Sır-Derya, etrafındaki bozkırlara yerleşerek, Peçenek/Kangarların komşuları olmuşlardır. Peçenek boyunun, ilk büyük göç hareketi IX. asrın ilk yarısında gerçekleşmiştir. Yukarıda da bahsetmiş olduğumuz üzere Peçeneklere karşı birlik olan Oğuzlar, Karluklarla beraber Kimekleri de bu ittifak grubunun içerisine dâhil ederek yenilgiye uğratmışlardır. Karluklar, Peçeneklere ya doğu bölgesinden; Talas ve Çu havalisi, ya da güney bölgesinden; Maverâünnehir’den, Kimekler ise kuzey bölgesinden; İrtiş’in orta kısımlarından saldırılar yapmışlardır. Bu durumda, üçlü ittifak, karşısında sıkışık kalan Peçenek boyları, batıya yönelmekten başka çareleri olmadıkları için Emba, Ural ve Volga Nehirleri civarına gelmişlerdir.¹⁴ Burada şu önemli bilgiyi paylaşmak yerinde olacaktır. Peçenekler göç ederken, bir kısmının Oğuz Boyları ile kaldıkları ve daha sonraki dönemlerde de Oğuzlarla beraber göç ettikleri bilinmektedir.¹⁵ Hatta daha sonraki dönemlerde, Anadolu’da “Peçenek” adında bir boya rast gelinmektedir. Esasen; Oğuzların ve diğer saydığımız Türk boylarının, Peçeneklere karşı hareket etmesinde şüphesiz Talas Savaşı yer almaktadır.¹⁶ Araplar ile Çinliler arasında 751 yılında, Kırgızistan’ın Talas şehrinde geçen Talas Meydan Muharebesinde; Karluklar, Arapları destekleyerek onların Çinlilere karşı zafer kazanmalarında önemli rol oynamışlardır. Bu savaştan sonra Talas’ta yaşayan boylar arasında Peçenekler de bulunmuşlardır. Hayvancılık yapan Peçenekler ile İli, Çu ve Talas topraklarında meralara sahip olabilmek için diğer boylarla aralarında devamlı olarak çetin mücadeleler

⁶ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 72.

⁷ Hüseyin Namık Orkun, *Peçenekler*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1933, s. 10.

⁸ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.59; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1972, s. 36; Yücel, “Peçenekler”, s. 451.

⁹ Saadettin Y. Gömeç, “Türk Tarihinde Peçenekler”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 53, Ocak 2013, s. 252-253.

¹⁰ Akdes Nimet Kurat, *Peçenekler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2016, s. 512-513.

¹¹ Faruk Sümer, “Peçenekler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 34, İstanbul 2007, s. 213.

¹² Yücel, “Peçenekler” s. 451; Ahmet Taşağul, *Eski Türk Boyları Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.- MS X. Asır)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016, s. 119.

¹³ István Vasary, *Eski İç Asya’nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 232.

¹⁴ Yücel, “Peçenekler”, s. 452.

¹⁵ Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 37.

¹⁶ Bolat E. Kumekov, *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu, Ankara 2013, s. 61-63; Vasary, *age*, s. 232.

yaşanmıştır. Karluklar, Oğuzların bir kolu olan Uzlara baskı yaparak yurtlarını terk etmelerine, Uzlar ise önderinde olan Peçeneklerin yeniden yer değiştirmesine ve batıya doğru göç etmelerine sebep oldukları tahmin edilmektedir.¹⁷

X. asırda İslam tarihçilerinden el-Mesudi Peçeneklerin, düşmanları arasında Uz, Karluk ve Kimekler olduğunu ifade etmiştir. Kimeklerin, Peçenek boylarının yaşadıkları bölgeye kuzeyden XI. veya XIII. asırlarda gelmiş oldukları bilinmektedir. Karluklar ise Kimeklerden daha önce, Sır-Derya bölgesine geldiklerini ifade etmiştir. el-Mesudi'nin vermiş olduğu malumatlara göre Oğuzlar, Sır-Derya ve Aral bölgesinde yaşayan Peçeneklerin, topraklarını işgal etmişlerdir. Kimeklerin ise Oğuzlar ile beraber Ural Nehri bölgesinde yer alan, Aral ve Hazar Gölü civarındaki yerleşim yerlerinde yaşamaya başlamış oldukları kaydedilmiştir. Bu bilgiler Arap ve Fars kaynaklarında da yer almaktadır. el-İstahri ve İbn Havkal'ın yazılı kaynaklarda vermiş oldukları bilgiler şu şekilde kaydedilmiştir:

“Kimekler, Karlukların kuzey taraflarında, Oğuzlar ile Kırgızlar ve Saklabi¹⁸ Dağı arasında yerleşmişlerdir.”¹⁹ IX-X. asırlarda, Kimek ve Oğuz boyları arasındaki ilişkilerin iyi olduğu bilinmektedir ki; Peçeneklere karşı Oğuz ve Kimek birliğinin oluşması bunu açık bir şekilde göstermektedir. *Hudud el-âlem* ve el-Mervezi' de onlar arasındaki ilişkiden kısaca bahsetmiştir: “Onlar arasında barış olduğu vakit Kimekler kışın Oğuzlara göç ediyorlardı.”²⁰

Buradan da anlaşılacağı üzere; Talas boylarında ortaya çıkmış olan mücadeleler ve sonrasında Peçenekler Emba ve Yayık Nehri kıyılarına gelerek yerleşmişlerdir. Peçenekler, bu coğrafyaya yerleşince komşuları Hazarlar ve Uzlar olmuştur. Bu nedenle Hazar Kağanlığına ayrıntılı bir şekilde değinmek hem coğrafya açısından hem siyasi açıdan aydınlatıcı olacaktır. Şarki Avrupa'da ilk intizamlı devlet kuran Türk kavmi Hazarlardır.²¹ Hazarlar Orta Asya'da tek bir millettten oluşmuş Türk kavmi idiler. Hunların egemenliğinde olan Hazarların, Atilla'nın ölümü sırasında Aşağı İtil sahasında buldukları bilinmektedir. Onların bu sahaya ne zaman geldikleri hakkında bir malumatımız yoktur. Hazarlar ile Suvarların birbirine çok yakın kavim oldukları zannedilmektedir. Suvarların MÖ I. asırda Kama ve İtil sahasında bulduklarını gösteren bazı deliller sayesinde Hazarların, İtil boyunun en eski ahalisinden biri olduğu kanısına varılmaktadır. Hazarlar Çin kaynaklarında “Tu-kiu Ho-se” (Türk-Hazar) olarak zikredilmişlerdir.²² Hunların yıkılmalarıyla diğer Türk kavimleri gibi onlarda topraklarından koparak, Kafkaslara gelmişlerdir. Hazarlar bu coğrafyaya geldikten hemen sonra, zaman zaman Bizans ve İran topraklarına akınlarda bulunmuşlardır.²³ V. ve VI. asırlarda anayurtta büyük dalgalanmalar olmuş, Orta Asya tümüyle ayağa kalkmış, Turan yurdunun destan kahramanları, insanlık ve Türk tarihine “Göktürkler” adıyla geçecek olan güçlü ve geniş bir imparatorluk kurmuşlardır.

Avarlar Asya'dan Avrupa'ya geçerken Kuzey Kafkasya coğrafyasındaki Sabarların yurtlarını ellerinden almışlardır. Ancak Sabar Türkleri, Avar baskısı geçtikten sonra yeniden toparlanmayı başarmışlar, Sabarlar Göktürk Devleti'nin batı ucunda Göktürkler adına Bizans ve İran İmparatorlukları ile mücadeleler etmişlerdir. 630 yılından sonra Göktürk Devleti Çin hâkimiyeti altına girince Sabarlar bağımsız bir devlet haline gelmişlerdir.²⁴ İşte Hazarlar bunların eseridir. Hazar isminin tarihi kaynaklarda 558 yılında yani Sabarların, siyasi varlıklarını kaybetmeden önceki Sasani-Sabar savaşları dolayısıyla geçer. Esasen birdenbire Sabar adının yerine Hazar adının kullanılması, Sabarlar ile Hazarların birbiri arasında bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Aslında Belencer ve Semender adlı iki Sabar kabilesinin Hazarlarda da ortaya çıkması, Hazar kelimesinin aynı Sabar kelimesi gibi anlam taşınması Hazarlarında Sabarların içinde bir kabile olduğunu ve Sabarların yıkılışından sonra tamamen Sabar topluluğuna bu adın verildiğini göstermektedir.²⁵ Bu görüşü destekleyen diğer bir delil ise, X. asır tarihçilerinden, el-Mesudi'nin, “İranlıların, Hazar dediği topluluk Türkler tarafından, Sabar diye anılır” şeklindeki kayıdır. Hazarlarda tıpkı kendinden önceki Sabarlar gibi kaynaklarda farklı şekilde zikredilmişlerdir.²⁶

¹⁷ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 31.

¹⁸ Osman Karatay'ın da ifade etmiş olduğu üzere; Oğuz Destanı'nda coğrafi atıflar bariz gözükmektedir. En başta Oğuz'un hükümdar olduğu memleket Urum Kağan' a, yani Roma'ya komşudurlar. Urum Kağan'ın kardeşi Uruz (Rus) Kağandır. Oğuz, ona sadakati neticesinde Saklap “saklayan” adını verir. Saklap kelimesi (Slav)'ın Orta Çağ'daki söylenişidir ve burada Türkçe üzerinden bir halk etimolojisi yapılmıştır. Bu doğrudan Hazar çevresi anlamına gelmektedir.

¹⁹ Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001, s. 24-71.

²⁰ Şeşen, *age*, s. 24-71.

²¹ Mualla Uydu Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 65.

²² Laszlo Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1971, s. 114; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 70-71.

²³ Arthur Koestler, *13. Kabile*, çev. Belkıs Dışbudak Çorakçı, Plato Yayınları, İstanbul 2010, s. 24-25.

²⁴ Mehmet Bilgin, *Doğu Karadeniz*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017, s. 108.

²⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 274.

²⁶ Vasary, *age*, s. 214-215.

Arapça kaynaklarda “Hazar”, İbranicede “Kuzari”, Latince “Chazari” veya “Gazari”, Grekçede “Khazaroi”, Rusçada “Kozari” veya “Kazarin”, Macarcada “Kozar” veya “Kazar”, Ermenicede “Hazir-k”, Gürcüce de “Hazar-i”, Çince “T”u-Chüe Ho-sa” (K’o-sa) şeklinde ifade edilmektedir.²⁷

Hazar ülkesi, Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki sahayı kaplıyor. Güneyde Kafkas Dağları sınır olmuştur. Bu topraklar, kuzeyde İdil (İtil) Bulgar Türkleri’nin ülkesine, Karadeniz’in kuzeyindeki bozkırlara hatta Kiev’e kadar uzanmaktaydı. Hazar Devleti’nin, esas merkezi önceleri Terek Nehri boyunca iken daha sonra İdil, Yayık, Don ve Kuban Nehirlerinin havzalarına yayılmış ve önemli ticaret yollarını kontrol altına almışlardır. Bu yollardan en önemli nehir ise İtil (Volga) idi.²⁸ Hazarlar çok geçmeden yerleşik şehirler kurmuş, bu kurulan şehirler, dönemin en zengin ve çok gelişmiş şehirleri olmuştur. İlk Hazar merkezi, Belencer şehri idi. Fakat Belencer şehri Araplar tarafından 722-723’te tahrip edildikten sonra merkez İtil olmuştur.

Önemli diğer şehirleri Sarıgışın²⁹, Han-balıg³⁰, Semender³¹, Tmutorokan’dır.³² Hazarlar, geniş sahalara hâkim olmuş ve bu bozkırlarda asayiş ile güvenliği temin etmiştir.³³ Bu maksatla herhangi bir dış saldırıya karşı önlem amacı ile Şarkel kalesini³⁴ inşa ettirmişlerdir. Hazarlar; en geniş sınırlarına ulaştıklarında Karadeniz kıyılarından, Dnyeper Nehri’ne ulaşmış, kuzeyde de Yukarı İtil ve Don kıyılarını da içine almıştır. Devletin temel unsuru, Ak Hazar ve Kara Hazar diye ikiye ayrılmış, Hazar ahalisinden oluşmaktadır.³⁵ VIII. ve IX. asırlarda sınırları genişleyen Hazar Hakanlığına; İdil Bulgarları, Kama ve İdil boylarındaki çeşitli Fin kavimleriyle Burtaslar ve Orta Dinyeper (Özü) yöresindeki Slavyan kavimlerini de egemenlikleri altına almışlardır. Hazar ülkesinin en geniş sınırlarına ulaştığında, Yayık ve Cim Nehirlerinden, Dinyeper Nehrine kadar yayılmışlardır. Batı Göktürk Devleti yıkılınca, Hazarlar, bağımsız bir devlet oluşturdu ve bu dönemde Karadeniz’in kuzeyinde bulunan Büyük Bulgar (Magna Bulgaria) Türk Devleti kurulmuştur. Ancak Hazarlar tarafından yıkılınca Hazar ülkesinin sınırları iki katına ulaşmıştır.³⁶

Hazar Devleti’nin kuzeydoğu sınırları sürekli İç Asya’dan gelen diğer Türk topluluklarının yapmış oldukları akımlarla tehdit altındaydı. Özellikle Peçenek ve Uz (Oğuz) boyları, Hazar topraklarını zorluyordu. Fakat aynı zamanda bu boylara mensup pek çok kişi, Hazar ordusunda hizmet etmiştir.³⁷ Kuzeybatıda ise; Kiev şehrine kadar uzanan topraklar, Hazarların hâkimiyeti altındaydı. 860 yılından sonraki dönemlerin de, Peçenek ve Uzluların, Don ve Dinyeper bölgelerine yapmış oldukları akımlarla bu bölgeyi Hazarların ellerinden alarak zayıflamasına sebep olmuşlardır. Hazar Kağanlığı’nın zayıflamasındaki en mühim etken doğudan gelen Peçenekler olmuştur.³⁸ Peçeneklerin, tahminen 850 yıllarında geldikleri ve Hazarlarla komşu olduktan sonra Hazarlara karşı saldırıları görülmektedir. Bu saldırıların, Harızın - İtil ticaret kervan yolundan dolayı çıkmış olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü buraya yapılan saldırılarda Hazarların ekonomisine büyük darbe vurulmuş olmuştur. Ticaretin zayıflamasıyla birlikte Hazarlar arasında da huzursuzluk baş göstermiştir. Esasında Hazarların sadece Peçeneklerin saldırısıyla zayıflamış olabilecekları düşünülmemelidir. Çünkü Hazarlar, bu dönemde takriben 940 yıllarında Peçenekler dışında, Rus Slavyanları da büyük ve önemli merkez olan Tamatarhan bölgesine saldırı yapmaya başlamışlardır. Rus Slavyanları Karadeniz coğrafyasına büyük şaykalarla³⁹ çıkarak, Dnyeper (Özü) Nehri’ne doğru hareket ederek, Kuban’a kadar olan bölgeyi önce yağma etmişlerdir. Daha sonraki dönemlerde ise Kiev Knezi Svyatoslav zamanında ele geçirmişlerdir.⁴⁰

Sır Derya Nehri etrafında olan Türk kavimlerinin göç hareketi, Hazar Kağanlığını etkilemiştir. IX. asrın ortalarına doğru Oğuz boylarından bazıları, Sır Derya bölgesine gelerek, Peçenekler ile mücadele etmiş ve onları bölgeden uzaklaştırmışlardır. Bu mücadeleler neticesinde Peçeneklerin, İdil Nehri’ne doğru hareket etmesi ve Hazarlara olan saldırılarının artmasına sebep olmuştur.⁴¹

²⁷ Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, SE-DA Yayınları, Ankara 1985, s.15; D.M. Dunlop, *Hazar Yahudi Devleti*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008, s.14; Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 273.

²⁸ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Yayınevi, Ankara 1992, s. 30-31.

²⁹ Arap Kaynaklarında “Al- beyzâ” olarak geçmektedir. Bugünkü Türkçe ile “Ak-şehir” dir.

³⁰ Başkentte hâkânın oturduğu batı semtine denilmiştir.

³¹ Dağıstan bölgesinde deniz kenarından yer alır.

³² Kuban nehrinin Karadeniz’e döküldüğü saha da yer alır.

³³ Rus Yıllıklarında “Bela Vedza” (Beyaz kale) olarak zikredilen bu kale beyaz taştan ve tuğladan inşa edildiği için batı Türkçesi ile Şarkel (ak-ev=ak-kale) diye adlandırılmıştır. Kafesoğlu, *age*, s.165-166.

³⁴ Don nehrinin orta kısmında, bugünkü Tsimlyanka (Trimlyanskaya?) mevkiinde 1951 kazılarında harabeleri ortaya çıkarılmıştır. Kafesoğlu, *age*, s.166.

³⁵ Koestler, *age*, s.10-11; Osman Karatay, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Edt. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 254.

³⁶ Nazım Tektaş, *Tanrının Askerleri 3*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007, s. 226.

³⁷ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 41; Taşağul, *Kök Tengri’nin Çocukları*, s.278.

³⁸ Vasary, *age*, s. 218; Taşağul, *Kök Tengri’nin Çocukları*, s. 278; Rásony, *Tarihte Türklük*, s. 117.

³⁹ Altı düz, yayvan, birkaç topu ve kırk elli savaşçısı bulunan küçük bir savaş gemisidir.

⁴⁰ Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 92.

⁴¹ Rásony, *Tarihte Türklük*, s.117.

Peçeneklerin Karadeniz'in kuzey bölgelerine gelmesiyle bu bölgede bilhassa Kiev Rusya'sı üzerinde önemli tesirler bıraktıkları görülmektedir.

2. Peçenek - Rus Münasebetlerinin Başlaması (915)

Peçeneklerin, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan bozkırlara hâkim olduktan sonra Doğu Slav kabileleri ile münasebetlerinin başlamış olduğu tahmin edilmektedir. Kaynaklarda 915 tarihi ilk münasebetlerin başladığı tarih olarak dikkati çekmektedir. İdil bölgesini geçerek Rusya bozkırlarına gelmiş oldukları kabul edilmektedir. Akdes Nimet Kurat'ın da ifade etmiş olduğu gibi, Rus yıllıklarında da Peçeneklere dair ilk bilgi olarak 915 yılı gösterilmektedir.⁴² Aynı sene içinde Knez İgor⁴³ (912-946) ile bir anlaşma yaptıkları ve Tuna bölgesine hareket ettikleri bilinmektedir. 917 yıllarında, Bulgar Çarı Simeon ile Bizans ilişkilerinin bozulduğu yönünde malumatlar kaynaklarda yer almaktadır.⁴⁴ Peçenek-Rus münasebetlerine başlamadan evvel Bizans ile olan ilişkilerinden kısaca bahsetmek konunun daha iyi anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Peçenekler, Karadeniz'in kuzey sahillerine geldiklerinden sonra bu bölgede yapmış oldukları faaliyetlerle oldukça başarılı olmuşlardır. Daha önce bu bölgede faaliyet gösteren Hunlar ve Avarlar ile tecrübe edinen Bizans İmparatorluğu, Peçeneklerin bu faaliyetlerinden haberdar olup ilişkilerinin bozulmaması için devamlı olarak elçiler göndermişlerdir. Burada Bizans İmparatorluğu'nun, Peçeneklerden çekinmesi ve devamlı elçilerin gönderilmesinde bir takım nedenler vardır. Öncelikle; Peçenekler, yerleştikleri sahalarda nüfusu genişlemiş, bununla beraber askeri güç olarak da önemli bir güce sahip olmuşlardır. Bu dönemde, Bizans İmparatorluğunun Balkanlarda ki komşusu olan Bulgar Çarı Simeon ile beraber önemli bir güç elde etmişler ve bu durum Bizans İmparatorluğunda tedirginlik oluşturmuştur. Tabi ki yalnız bu coğrafyada tehlike oluşturan Bulgarlar değildir. Peçeneklerin, Macarları yurtlarından kovmasıyla beraber Macarların, Pannonia ve Orta Avrupa'da bulunan Tisza (Tisa) sahalarına gelmesi, bununla beraber Macarların Dnyeper vasıtası ile Karadeniz'e inmeleri ve Bizans sınırlarına baskı yapan Ruslar'ın var olmasıdır. Hal böyle iken Peçenekler, Bizans İmparatorluğu ile temasta bulunarak işgal ettikleri araziler ile bir anlaşma önerisinde bulunmuşlardır.⁴⁵ Bizans İmparatorluğu'nun harp yaptıkları diğer komşulardan daha kuvvetli olmaları bakımından bu öneri dikkatlerini çekmiştir. VII. Konstantin Porphyrogenetos'un saltanatı döneminde, Peçenekler ve Bizanslıların iyi ilişkiler içerisinde oldukları ve devamlı elçilerin gidip geldikleri aşikârdır. Esasen Konstantin döneminde, Peçenekler ile barışın korunması çok önemli olmuştur, çünkü Bulgarların başına Çar Simeon (893-927) geçtiğinde onun hedefinin İstanbul'u almak ve Bizans İmparatorluğuna son vermek olduğu apaçık ortadadır.⁴⁶ Fakat bu amacını gerçekleştirmek için ittifak oluşturmalıydı, tabi Bizans İmparatorluğu da aynı şekilde yanına güçlü bir ittifak oluşturacaktı, hal böyle iken Bizans'ın önceden belli yürüttüğü bir politikası vardır: "Bir barbar kavmine karşı, ikinci bir barbar kavimini karşı karşıya getirmek".⁴⁷ Ancak Bulgarlar ile Peçeneklerin yakın komşu olması ve Bulgarların hediye ve ganimetlerle elçiler yollaması, Peçenekleri ikna etme konusunda yetersiz olmuştur çünkü Peçenekler, Bulgarların güçlenmesini tehlikeli bulmuşlardır. Bu yüzden Peçenekler, Bizanslılar ile ittifak yaptıktan sonra, Tuna'ya gelerek Bizans komutanı Joann Bogas ile bir araya gelmişlerdir. Burada Bizans - Peçenek ittifakının kurulmasında Joann Bogas'ın rolü etkili olmuştur şöyle ki; Joann Bogas, Peçenekleri ikna etmesi karşılığında, "Patriciusluk"⁴⁸ verilmesini şart koymuş ve bunun içinde Peçenekleri yukarıda da dediğimiz üzere bol hediyeler ve ganimetler ile onları ikna edebilmiştir. Ancak beklenmedik bir durum yaşanmıştır. Bizans donanma Generali Roman Lekapenos ile Joann Bogas arasında bir tartışmanın meydana gelmesiyle, Peçenekler tedirgin olmuş ve Bulgar sınırlarına yapılacak olan sefere katılmama kararı almışlardır.⁴⁹ Böylelikle Peçenekler kendi yurtlarına geri dönmüşlerdir.

Peçeneklerin, Bulgarlara gitmeden önce 915 yılında Knez İgor ile barış yapmış oldukları bilinmektedir ki, geride bir emniyet oluşturma fikirlerinin olabileceği düşünülmektedir.⁵⁰ İgor, Bizanslılara karşı 944 yılında yapacağı seferde ordusunda birçok kabile bulundurmıştır. Bunlar Varegler, Slavlar, Kiriviçler, Tiverstler, Peçeneklerdir.⁵¹ Peçeneklerin, Ruslar ile ilk ilişkilerinde bir çatışmanın olmadığı görülmektedir hatta Rusların ordusunda yardımcı kuvvet olarak görev yaptıkları bilinmektedir. Knez İgor'un 946 yılında ölümünden sonraki

⁴² D.S. Lihaçeva, B. A. Romanova, *Povesti Vremennih Let (Geçmiş Yılların Hikayesi)*, Moskova-Leningrad 1950, s. 31-32; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 36; Orkun, *age*, s. 12; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 289.

⁴³ Knez İgor, Rurik' in oğludur. 33 yıl (912-945) hüküm sürmüştür.

⁴⁴ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 245.

⁴⁵ Sezgin Güçlüay, Fatma Çapan, "Peçenek-Bizans Siyasi İlişkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.192, İstanbul 2011, s. 126.

⁴⁶ Mualla Uydu Yücel, "Kuman-Kıpçaklar", *Ortak Türk Tarihi*, C.2, Edt. Bilgehan Atsız Gökdag, Osman Karatay, vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2019, s. 429.

⁴⁷ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s.111-112.

⁴⁸ Roma İmparatorluğunda halk meclisi dâhilinde en yetkin sınıf olan gens' lere mensup kişileri tanımlayan kavramdır.

⁴⁹ Ostrogorsky, *age*, s. 111.

⁵⁰ Orkun, *age*, s. 12

⁵¹ Sergey Solovyev, *İstoriya Rossii c Drevnih Vremen*, Kniqa I-V, Moskova 1838-1844, s. 124; Kurat, *Peçenekler*, s. 88; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 36; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 286; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2013, s. 175.

22 yıl boyunca yıllıklarda Peçeneklere dair herhangi bir bilginin olmaması muhtemelen ilişkilerinin bu dönemde iyi olduğunun bir göstergesi olabilir.⁵²

Peçeneklerin, Tın, Kuban, Orta-Aşağı Özi, Kırım ve Tuna'yı da içine alan Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara geldiklerinde ilk işleri sınırdaş oldukları devletlerle siyasî ilişkiler kurmak olmuştur. Bu amaçla bu sırada bölgenin en etkili ve önemli devleti olma yolunda emin adımlarla ilerleyen Kiev Knezliği ile sıkı ilişkiler kurma yoluna gitmişlerdir. Bölgede kendisine etkili bir güç ve konum oluşturmaya çalışan Peçenekler ile Kiev Rusyası arasında, siyasî ve ticarî yönden birtakım ilişkiler kurulmuştur. Peçenekler ile Ruslar arasında 900'lerde başlayıp 1036'ya kadar devam eden yaklaşık 130 yıllık komşuluk ilişkilerine ait yegâne bilgileri Rus Yıllıklarından öğreniyoruz. Rus Yıllıklarında Peçeneklere ait ilk kayıt tarih olarak 915 yılına âittir. Yaklaşık 121 yıl içinde 11 Peçenek akımından bahsedilmiştir.

Daha önce de bahsedildiği üzere Rus knezleri ile Peçeneklerin, askeri orduda görev aldıkları ve ticaret yaptıkları ifade edilmiştir. Bu konu ile ilgili Konstantinos'un vermiş olduğu malumatlar oldukça önemlidir. Konstantinos; Peçenek ve Rus knezlerinin komşu olduklarını ve birbiriyle iyi ilişkiler içerisinde olmadıkları zaman, bilhassa Peçeneklerin devamlı Rusya'ya akınlar düzenlediklerini ve bu düzenledikleri akınlarda zarar vermiş olduklarını ifade etmiş ve sözlerine şu şekilde devam etmiştir:

“Ruslar, Peçeneklerle barışı muhafaza etme konusunda çok istekliydi. Bu Rusların onlardan, kendilerine daha rahat ve gönencli⁵³ bir hayat sağlayan sığır, at ve koyun aldıkları içindir; çünkü bu adı geçen hayvanlardan hiçbiri Ruslarda bulunmaz. Bundan başka Ruslar, Peçeneklerle barış içinde olmadıkları zaman sınırlarının dışında savaş yapamazlardı. Çünkü evlerinden uzakta iken bunlar, gelip mallarını tahrip edip tecavüz edebilirler. Bu yüzden, Ruslar hem onlardan gelecek zarardan kaçınmak hem de bu halkın gücünden çekindikleri için onlarla ittifak kurup desteklerini almakta daima isteklidirler. Böylece hem düşmanlıklarını bertaraf edecekler hem de yardımlarından faydalanmış olacaktırlar. Ruslar, Peçeneklerle barış içinde olmazlarsa Romalıların, İmparatorluk şehrine ne savaş ne de ticaret amaçlı gelebilirler, Çünkü Ruslar gemileri ile nehrin barajlarına geldiklerinde, gemilerini omuzlarında taşıyamazlarsa o vakit Peçenek halkı onların üzerine üşüşür ve aynı anda iki işi yapamayacaklarından dolayı Ruslar kolaylıkla yağmalanı ve parça parça edilirlerdi.”⁵⁴

Konstantinos'un vermiş olduğu malumatlardan da anlaşılacağı üzere Peçenekler ile Rusların komşu oldukları ve daima iyi bir ilişkilerinin olması yönünde çaba sarf ettikleri aksi takdirde Peçeneklerin, Rus sınırlarına akınlar düzenleyerek büyük zararlar verebilecekleri hususunda endişe duydukları bilinmektedir. Ayrıca Rusların barış içinde olmaktan başka, sınırlara akınlarda bulunma cesaretlerinin olmadığı anlaşılmaktadır. Esasında bu ilişkinin temelinde, Özi bölgesi vardır. Çünkü bölge ticari açıdan çok ehemmiyete sahiptir. Şöyle ki, ticaretin yapılmış olduğu güzergâhın en önemli yeri Özi bölgesindedir. Peçeneklerle arasının kötü olması demek, buradan geçen her bir Peçenek hücumunun olması onların hep endişe içinde yaşamasına sebep olmuştur. Böyle bir durumun olması ticaretlerine de sekte vurmak demektir. Konstantinos kayıtlarında Peçeneklerin hangi bölgelerde Ruslara saldıracaklarını de ifade etmektedir:

“Rusların; Rusya'dan, İstanbul'a kayık (Monokhila) ile gelişlerine dair⁵⁵: Dış Rusya' dan⁵⁶ İstanbul' a inen “Monokhila” lar⁵⁷, Rusya knezi İgor' un oğlu olan Svyatoslav' ın tahta oturmuş olduğu Novgorod' dan, diğerleri ise Smolensk⁵⁸ şehrinden, Teliutza (Lübeç), Çerginov' dan ve Vişgorad' dandır⁵⁹. Tüm bunlar Dnyeper Nehri üzerinden gelir ve Sambatas⁶⁰ olarak da adlandırılan Kiev şehrinde toplanırlar. Onlara vergi veren Slavlardan Kriviçler⁶¹ ve Lenzanenler⁶² ve Slav bölgelerinin arta kalanı,⁶³ monokhilaları kendi

⁵² Akdes Nimet Kurat, *Başlangıçtan 1917' ye Kadar Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 49; Mualla Uydu Yücel, *Türkistan'dan Tuna' ya Peçenekler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2020, s. 128.

⁵³ Refah ve varlık içinde yaşayan toplum anlamına gelmektedir.

⁵⁴ Constantine Porphyrogenitus, *De administrando Imperio*, Edt. G.G. Litavrina, A.P. Novoseltseva, Moskova Nauka 1989, s. 37-39.

⁵⁵ Konstantin'in eserinde yer alan kayıta Kiev şehrinden, İstanbul'a kadar olan ticaret yolu üzerindeki yerler sayılarak özellikle aşağı Dnyeper bölgesinde hücumlara karşı yapılmış setler sıralanmıştır. Adı geçen bir sıra şehir Baltık Denizi ve su yolları Novgorod-Kiev bölümüne serpilmektedir.

⁵⁶ Mualla Uydu Yücel'in de ifade etmiş olduğu üzere Dış Rusya'nın neresi olduğu hususunda iki görüş mevcuttur: İlki, Kiev dışında ve Kiev'e vergi ödeyen tüm Slav bölgeleri; ikincisi ise, sadece Novgorod şehri ve etrafı olduğudur.

⁵⁷ İçi oyulmuş, basit ağaç gövdeli kanolardır (her iki ucu sivri, düz dipli, hafif ve elde taşınabilen teknelerdir). Ruslar bu kanoları Bizans' a karşı savaşlarında kullanmışlardır.

⁵⁸ Dnyeper, Batı Dvina, Lovat ve Volga arasındaki akım havzasındadır.

⁵⁹ Dnyeper Nehri'nin sağ sahillerinde, Kiev şehrinden 20 km. üst akıma doğru yerleşir.

⁶⁰ Mualla Uydu Yücel'in de ifade etmiş olduğu üzere genel görüşün eski Kiev şehri olduğu yönündedir.

⁶¹ Çok eski Slav kabilelerinden birisini teşkil etmektedir.

⁶² Volnya'daki Lutsk şehrinde yaşayanları kastetmektedir.

Dağları'nda⁶⁴ kışın keserler ve hazırlar, bahar yaklaşip buzlar eridiğinde, bunları yakındaki göllere taşırlar. Bu göller Dnyeper Nehri ile bağlantılı olduklarından⁶⁵, oradan bu nehre doğru ilerleyip, Kiev'e gelirler ve gemileri tamamlamak üzere kıyıya çekerler ve Ruslara satarlar. Ruslar, sadece bu tekneleri alırlar; kürekler, iskamozlar ve eski monokhilalarından söktükleri diğer parçalarla teçhiz ederler ve böylece hazır duruma getirirler. Haziran ayında, Dnyeper Nehri üzerinde, harekete geçerler ve Ruslara vergi veren bir kent olan Vitiçev'e⁶⁶ gelirler ve orada iki veya üç gün boyunca toplanırlar ve bütün monokhilalar bir araya geldikten sonra yola çıkıp, bu bahsetmiş olduğumuz Dnyeper Nehri'nden aşağı doğru inerler. İlk olarak, Rusça ve Slavcada "Uyuma!" manasına gelen, Essoupi adlı, bende bent' de gelirler bendin kendisi çevgen sahasının genişliği kadar dardır; ortasında ada gibi duran yüksek kayalıklar köklenmiştir. Sular bunlara doğru gelir ve yukarı doğru kaynarak, oradan güçlü ve müthiş bir gürültüyle diğer tarafa sıçrar. Bu yüzden Ruslar, bunların arasında geçerek gitme tehlikesini göze alamazlar; ancak adamlarını kuru toprağa çıkartarak, eşyaların geri kalanını güvertede bırakırlar ve ırmağın sahiline sığınurlar. Aynı şekilde, Slavcada, "bent gürültüsü" manasına gelen, Gelandri adlı üçüncü bir bendi, sonra da pelikanlar bu bendin taşlarında, yuva yaptıkları için Rusçada Aeifor, Slavcada Neasit adlanan büyük bir bent olan dördüncüsünü geçerler. Bu bentte, hepsi gemilerinin pruvalarını⁶⁷ karaya çekerler; onları korumakla görevlendirilenler ayrılırlar ve giderler, bu adamlar her an tetikte Peçenekleri gözlerler... Oradan, "küçük bent" manasında Rusçada Stroukoun, Slavcada Naprezi adlanan yedinci bende yelken açarlar. Burasını, Kersonluların Rusya' ya ve Peçeneklerin Kerson' a geçtikleri Vrar sığılığında yürüyerek geçerler; bu sığılık, hippodrome⁶⁸ kadar enlidir, uzunluğun ok menzili kadardır, akıntı ise kaya gibi serttir ve kaplamayı parçalar. Peçeneklerin, gelip Rusya' ya saldırdıkları yer de işte burasıdır. Burasını kat ettikten sonra Aziz Gregorius⁶⁹ adlı adaya varırlar, bu adada kurbanlarını sunarlar, çünkü dev bir meşe ağacı vardır ve canlı horoz kurban ederler... Bu adadan itibaren Ruslar, Selinas⁷⁰ ırmağına varıncaya kadar Peçeneklerden korkmazlar... Selinas ırmağını geçinceye kadar Peçenekler, onları adım adım izlerler. Deniz bir monokhilayı sahile fırlatırsa, (Rusların) hepsi, Peçeneklere birleşik bir muhalefet sunmak amacıyla karaya çıkarlar. Selinas' tan sonra kimseden korkmazlar; fakat Bulgaristan sınırına girerken, Tuna' nın ağzına gelirler. Tuna' dan Konopas 'a⁷¹, Konopas' tan Konstantia' ya⁷², Konstantia' dan Varna (Varnas) ırmağına ve Varna' dan Ditzina⁷³ ırmağına ilerlerler ki, hepsi de Bulgar arazisidir. Ditzina' dan, Mesembria⁷⁴ bölgesine varırlar ve orada böylece zahmet, korku zorluk ve tehlikeyle dolu yolculukları sona erer."⁷⁵

Yukarıda Konstantinos'un vermiş olduğu bilgilerden anlaşılacağı üzere; Dnyeper Nehri'nin yedinci kayalığını oluşturan Porog ki, İskandinavya dilinde (yani İsveç) Strukun ve Slavca Naprezi adı ile bilinmektedir. Bu bölgeden geçtikten sonra Kariros adı ile bilinen geçide gelinmektedir. Bu geçidin genişliği, Hipodrom genişliğindedir. Rusya, sınırlarından dönen, Korsunlular ile Korsuna giden Peçenekler, Dnyeper Nehri'ne bu geçit vasıtasıyla ulaşmışlardır. Peçenekler, özellikle bu yerde Ruslara karşı saldırmışlardır. Genellikle, Dnyeper Nehri'nin bitimine kadar ve Karadeniz sahiline çıktıktan sonra, Ruslar için Peçenek tehlikesi devam etmektedir. Ancak Selina Nehri'ne varınca Ruslar, Peçenek tehlikesinden kurtulmuş olmaktadır. Konstantinos'un da vermiş olduğu bilgiler de göz önünde bulundurulduğunda; Rusların bu dönemdeki siyasi ve ticari durumları, Peçenek kabilesi ile arasındaki ilişkinin iyi veya kötü olmasına bağlı olduğu çok açık bilinmektedir. Nitekim Kiev knezleri de bu durumdan endişe ettikleri için onlarla iyi geçinmeye çalışmışlardır.⁷⁶

3. Rus Knezi Svyatoslav Döneminde Peçenek- Rus Münasebetleri

Knez İgor döneminden sonra; Svyatoslav' ın, başa gelmesiyle Peçenek ilişkilerinde bozulmalar olduğu görülmektedir. Şöyle ki; Svyatoslav Kiev şehrinde kalmak istememiş ve ordusunu da alarak yabancı sınırlara doğru hareket etmiştir.⁷⁷ Svyatoslav'ın ilk seferi Oka Nehri'nin civarında yaşayan ve Hazarlara vergi veren

⁶³ Terim, Balkan sınırlarının Slavlar tarafından ele geçirdikleri yerleri ifade etmektedir. Bahsetmiş olduğumuz bu sınırlar; Tuna sahilinin sağ kısımları, Trakya ve Makedonya' dır.

⁶⁴ Bu ismin tam olarak ifade edilmesine de bizce burasının Valdei Tepeleri, Oka Ormanı yaylası, İtil, Dnyeper ve Batı Dvina tarafından sınırları belirlenen üst bölgesidir.

⁶⁵ Mualla Uydu Yücel' in de bahsetmiş olduğu üzere, bu ifadenin yanlış olabileceği kanaatindeyiz. Çünkü Dnyeper Nehri için herhangi bir göl bağlanmak söz konusu değildir.

⁶⁶ Dnyeper üzerinde Kiev' den 60 km. aşağı akımda yer almaktadır. Peçenek bozkır saçağındaki son Rus istihkâmı olduğu için stratejik öneme sahiptir.

⁶⁷ Geminin baş bölümüne denir.

⁶⁸ Son kazı araştırmalarında ortaya çıkarılan sonuçlara göre; hippodromenin eni oturma alanları dâhil olmak üzere 117,5 m. olarak tespit edilmiştir.

⁶⁹ Dnyeper üzerinde Kiçkas sığılığının hemen altında bulunan Hortitsa adasıdır.

⁷⁰ Tuna Nehri'nin kollarından birini teşkil eder.

⁷¹ Konopa, Kuzey Dobruca sahil bölgesinde, Köstence'nin kuzeyinde dönemin en önemli Bulgar limanlarından birisini teşkil etmektedir.

⁷² Köstence adı ile bilinen bölgedir.

⁷³ Günümüzdeki adı ile bilinen Kamçıya Nehri' dir.

⁷⁴ Burgaz Körfezi'nin kuzey çıkışına doğru, enine, burnuna gelmeden evvel ki çok eski yerdir. Günümüzde, bu bölgeye eski isminin bozması olarak Nesebir olarak adlandırılmaktadır.

⁷⁵ Yücel, *Peçenek Türkleri*, Titiz Yayınları, İstanbul 2011, s. 89-90; Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, s. 45,47,49,51,143.

⁷⁶ Yücel, *Peçenek Türkleri*, s. 91-92.

⁷⁷ Yücel, "Peçenekler", s. 472.

Krivıç adlı, Slav kabilesi üzerine olmuştur. Şunu belirtmek gerekir ki, bu kabilenin savaşı bir özelliği olmadığı için, kolay bir şekilde teslim oldukları bilinmektedir.⁷⁸ Buradan da hareketle; Svyatoslav, Don Nehri boyunca ilerleyerek, Hazarların daha evvel yani 830 yılında Bizans mühendislerince yapılan Sarkel adındaki kaleyi ele geçirmiştir.⁷⁹ Bu hadise Rus yıllıklarında da geçmektedir. Kayıtlara göre; 965 de vuku bulmuş ve tahmin edildiği üzere, başka şehirleri de ele geçirmiş oldukları muhtemeldir.⁸⁰

Hazarların hâkimiyetinde bulunan Sarkel Kalesi'nin, kolay bir şekilde alınmasının nedeni; Peçeneklerin, 860 yılından itibaren İtil Nehri'ni geçmeleri ve Deşt-i Kıpçak bölgesine ulaşmaları neticesinde, Hazarların bu kaleyi ihmal etmiş olmaları ile açıklanabilir. Peçenek saldırılarından, Hazarlar endişe duymamış, çünkü buraya olası bir saldırıda kalenin hemen yanında savunacak güçler bulundurmışlardır. Daha önce de Peçenek-Hazar ilişkilerinden bahsedildiği üzere Uzların, Hazarlarla bir olup, Peçenekleri eski yurtlarından çıkardıkları ifade edilmiştir. Bahsi geçen kalenin yanı başında duran güçlerinin ise Uzlardan meydana geldiği bilinmektedir. 965 yılına gelindiğinde ise, Hazarların eski güçlerinin kalmadığı da açık bir şekilde görülmektedir. Peçeneklerin, ticari açıdan önemli olan Azak sahillerine saldırmasının, Hazarların zayıf düşmesine çok büyük etki etmiş olabileceği düşünülmektedir. Bilhassa, Hazarların içten de zayıflamış olması etkenlerden biri olmuştur. Hazar uruklarından olan Kabar, asil kitleden ayrılarak Macarlara katılmıştır. Bundan dolayıdır ki, Hazarlar 965 yılında Svyatoslav'ın saldırıları karşısında olduğu gibi 969 yılında da, diğer bir Rus kitlesi karşısında çok zayıf düşmüştür.⁸¹ Esasen Svyatoslav'ın bu sefer esnasında Ten Nehri'ni geçerek, Azak Denizi sahil bölgesi yakınlarında yaşayan Çerkeslere ve Alanlara karşı da savaşmış olduğu bilinmektedir.⁸²

Svyatoslav'ın başa gelmesi, Peçenekler ile Ruslar arasındaki ilişkilerin bozulmasına sebep olmuş ve mücadeleler yeniden başlamıştır. Mücadelelerde bilhassa bu dönemde Balkan coğrafyasında meydana gelen şiddetli çatışmalar da önemli bir faktör olmuştur. Balkanlarda yaşayan Bulgarların, Bizans sınırlarına saldırımları neticesinde Bizans İmparatoru Nikifor Fokasın, Rus knezi Svyatoslav'dan yardım istemesi üzerine knez imdadına yetişmiştir. Burada mühim olan esas hadise, Svyatoslav'ın yanında Peçeneklerin de savaşa iştirak etmiş olmalarıdır. Svyatoslav, 967 yılının Ağustos ayında, önceden "Noviodumum" adı ile bilinen ve günümüzde İsakçı şehri ile adlandırılan mevkiden geçerek, Tuna'ya ulaşmış ve Bulgar sınırlarına girmiştir. Burada Peçeneklerin de iştirak etmesi belki de Svyatoslav'ın, Tuna boylarına gidebilmesinde önemli rol oynamış olabileceği tahmin edilmektedir. Burada bulunan Peçeneklerin, sayısının da az olması çok büyük ihtimaldir. Svyatoslav, Tuna boyuna geldikten sonra Peçeneklerle beraber Bulgarlara karşı savaş başlatmış ve 967 Ağustos'ta, önceden Bulgar Hanı Asparuh'un oturduğu Pereyeslavlı'ı ele geçirmiştir.⁸³

Esasında Rus knezinin, Bizans İmparatoru'na yardım etme gayesiyle değil de burayı almak için yapmış olduğu aşikârdır. Burada hükümranlık kurma gayesi vardır. Tam bu sırada, Kiev civarında Peçeneklerin faaliyete geçmiş oldukları bilinmektedir. Burada, Bulgarlar ile Peçenekler arasında bir anlaşma zuhura geldiği ifade edilse de kesin değildir. Rus yıllıklarında, Svyatoslav'ın, Bulgar sınırında bulunduğu sırada Peçeneklerin, Kiev şehrine saldırımları hakkında bilgi verilmektedir.⁸⁴ Buna göre;

"968 senesi; Peçenekler, Rus yurduna ilk defa geldiler. Bu zaman Svyatoslav, Pereyeslavlı'da bulunmaktaydı. Knez'in annesi Olga ve oğulları, Yarapolk, Oleg ve Vladimir'i Kiev şehrinde kapamışlardı. Peçenekler büyük kuvvetlerle şehri muhasara altına almışlar, haddi hesabı olmayan bu kitle, Kiev şehrinin etrafında durmaktaydı. Kiev şehrinde ne çıkmak ne de içeriye bir haber göndermek bile mümkün olmamış, insanlar aklıktan ve susuzluktan yorgun düşmüşlerdir. Bu duruma daha fazla dayanmak istemeyen, Dnyeper'in diğer tarafındaki sakinler toplanıp, kayıklara binerek Dnyeper'in karşı kıyısına geçmişler ve kayıklardan inmek için hazırlanmışlarsa da bunu başaramamışlardır. Halk, Peçeneklerin şehirde bulunan kuvvetlerini görünce birbirlerine: "Bizim aramızda o tarafa geçerek, eğer yarın sabaha kadar şehrin önlerine gelmezlerse Peçeneklere teslim olacağımızı söyleyecek birisi yok mu?" diye sormaya başlamışlardır. Bu soruları duyan bir genç, "Ben gideceğim" diyerek izin almış ve atının dizginlerini tutarak şehirden çıkmıştır. Kievli genç, Peçeneklerin konakladıkları yerin arasından koşarak geçerken onlara Peçenekçe "benim atımı gördünüz mü?" diye sormuş, onlar da onu kendilerinden biri zannetmişlerdir. O Dnyeper Nehrine yaklaştığında elbiselerini çıkarıp, yüzerek karşıya geçmiştir. Bunu gören Peçenekler, onun arkasından koşup ok atmışlarsa da hiçbir şey yapamamışlardır. Onun kendi tarafına geçtiğini gören kıyıdakiler, kayıkla alarak drujinanın (askerlerin) bulunduğu yere götürmüşlerdir. Gencin oradakilere: "eğer yarın şehre gitmezseniz, insanlar Peçeneklere teslim olacaklar" demesi üzerine voyvoda Pretiç: "Yarın sabah, kayıkla giderek şehirde mahsur kalan knez'in annesi ile çocuklarını kurtarıp bu taraftaki sahile getireceğiz. Eğer bunu yapmazsak, Svyatoslav bizi öldürür" demiştir. Sabah erkenden şafak sökerken, kayıklara binip, borazan ve trampet

⁷⁸ Kurat, *Peçenekler*, s. 90-91.

⁷⁹ M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 23.

⁸⁰ *Povest Vremennih Let*, s. 47.

⁸¹ Kurat, *Peçenekler*, s. 90-91.

⁸² Yücel, *Peçenek Türkleri*, s. 94.

⁸³ *Povest Vremennih Let*, s. 47; Yücel, "Peçenekler", s. 472.

⁸⁴ Kurat, *Peçenekler*, s. 92.

çalarak insanları şehre çağırmaları ile insanlar bağırmağa başlamışlardır. Bu bağırışmaları duyan Peçenekler, knez'in geldiğini düşünerek bölgeden uzaklaşmışlardır. Karşıda bulunan askerler, kayıkları ile Kiev sahiline yanaşmışlar, Olga ile torunlarını şehirden kaçırmışlardır. Peçenek başbuğu bunu göreyek tek başına Voyvoda Pretiç' in yanına gidip, "Sen knez misin?" diye sormuştur. Voyvoda Pretiç ise, "hayır onun adamıyım ve ön Kıta'sıyım; arkamdan knez haddi hesabı olmayan büyük bir ordu ile gelmektedir" demişti. Bunun üzerine, Peçenek başbuğu korkmuş, Pretiç'e dostluk teklifinde bulunmuştu. Pretiç de bunu kabul edince, birbirlerine ellerini uzatmışlardı. Peçenek başbuğu, Pretiç'e; at, kılıç ve ok hediye etmiş; Pretiç de zırh, kalkan ve büyük bir kılıçla karşılık vermişti. Peçenekler, şehrin yanından çekilmişler, ama atlara su vermek olanaklı değildi: Çünkü Lebedi (bir ırmak) üzerinde bulunuyordu. Bu durum karşısında Kiev halkı, Svyatoslav'a adam göndererek: "Knez sen başkalarının arazisini ele geçirmek istiyorsun, ancak kendi devletini korumuyorsun: az daha şehri, anneni ve çocuklarını Peçenekler ele geçireceklerdi. Ve iş böyle devam ederse onlar şehri, anneni ve çocuklarını alacaklardır; onlara hiç acımayor musun?" Svyatoslav bu sözler üzerine atına binerek, Kiev' e hareket etmiş ve Peçenekleri şehrin yanından kovmuş ve güvenliği sağlayarak barışı gerçekleştirmiştir."⁸⁵

Yıllıkların vermiş olduğu bilgiler; Peçeneklerin, Kiev şehrini muhasara altına aldıklarını doğrulamaktadır. Peçeneklerin, geri çekilmelerinin asıl nedeni ise muhasara aletlerinden yoksun olmalarıdır. Burada iki şey dikkat çekmektedir. İlki; Kiev ahali arasında Peçenekçe konuşanlar, ikincisi ise Peçenek başbuğu ile voyvodanın birbirlerine vermiş olduğu karakteristik hediyelerdir. Bu da her iki milletin birbirine karşı olan durumlarını açık bir şekilde göstermektedir.⁸⁶ Peçeneklerin, oluşturmuş olduğu tehdidi şimdilik ortadan kaldıran Svyatoslav, Kiev'de çok kalmamış 969 yılının yaz aylarında yeniden Tuna'ya hareket etmiştir. Burada kısa bir zaman içinde Bulgar hanı Boris'i, Pereyeslav şehrinde esir alarak 970 yılında Trakya' ya kadar uzanmıştır. Svyatoslav'ın burada kalması, Bizans için bir tehdit oluşturmuştur. Bu yüzden, 969 yılında tahta geçen Tzimisces, kuvvetli bir orduyla Rus knezi Svyatoslav' a karşı hareket etmiş ve onu mağlup etmeyi başarmıştır. Burada Svyatoslav, İmparatora teslim olmak zorunda kalmış ve Bulgaristan sınırlarından çekilmek, bir daha Balkan coğrafyasına gelmemek, Bizans'ın korsun bölgesine saldırıda bulunmamak ve tam tersi düşmanlarına karşı yapacağı müdafaada Bizans'a destek vermek gibi şartlarını kabul eden bir anlaşma imzalamışlardır. Bizans İmparatoru, anlaşmanın akabinde, aklıktan yorgun düşen Rus askerlerine yiyecek vererek, bunların daha önceki ticaret imtiyazlarını yeniden onaylamıştır.⁸⁷ Svyatoslav, kendisini mağlup eden İmparatorla buluşma yaptıktan sonra ülkesine dönmüştür. Bu hadise yıllıklarda şu şekilde ifade edilmektedir:

"971 sene: Svyatoslav, bu esnada Derester (Silistre)'de bulunan Bizans İmparatoru Joann Tzimisces (969-976)'e, bir elçi göndererek şöyle dedi: "Seninle aramda güçlü bir barış ve dostluk istiyorum". İmparator bunları duyunca çok sevindi ve Svyatoslav'a öncekinden daha fazla hediyeler gönderdi. Svyatoslav, hediyeleri kabul etti ve drujinası (askeri) ile beraber şöyle düşündü: "Eğer İmparator'la barış anlaşması yapmazsak, imparator o zaman bizim az olduğumuzu öğrenecek ve bizim şehrimize gidip yerleşecektir. Rus sınırları uzaklarda kaldı ve Peçenekler ile savaşıyoruz. Bu zamanda bize kim yardım eder? İmparator ile barış anlaşması yapalım; onlar bize vergi vereceklerini taahhüt ettiler ki, bu da bize yeter. Eğer, bize verecekleri verginin miktarını değiştirirlerse, Rusya'dan asker toplayarak, tekrar Çargrad'a⁸⁸ gideriz". Bu sözler, drujinanın hoşuna gitti ve en iyi askerlerini Çargrad'a gönderdiler. Onlar Silistre'ye geldikleri zaman imparatora, onların geldiklerini haber verdiler. Bir sonraki gün, İmparator onları yanına çağırdı ve şöyle dedi: "Rus elçileri konuşunuz". Onlarda konuşmaya başladılar: "Bizim knezimiz şöyle diyor: "Bizans İmparatoru ile gelecek yıllarda da devam edecek güçlü bir sevgi istiyorum". İmparator bunun üzerine yazıcılara dönerek Svyatoslav'ın bütün şartlarını yazmalarını emretti."⁸⁹

Kaynakların ifade etmiş olduğu üzere, yapılan anlaşmanın akabinde, 970 yılında Knez Svyatoslav, Silistre bölgesinde bulunurken, büyük bir ordu ile Roma papazının bulunduğu bölgeye doğru hareket etmiştir. Svyatoslav, Roma papazını yanına alarak saygı değer unvanlar vermiştir ve kendisini Peçenekler gelinceye kadar yanında tuttuğu bilinmektedir. Ancak onların Peçenekleri beklerken aklıktan yorgun düştükleri ve öldükleri ifade edilmiştir.⁹⁰

Knez Svyatoslav'ın, Bizans ile yapmış olduğu savaş ve akabinde yaptıkları anlaşmadan sonra, Bizans İmparatoru Tzimisces'e başvurarak yurduna dönerken, Peçeneklerin kendisine hücum etmesinden endişe duyduğu için ondan yardım isteyerek, Peçeneklerin olası bir saldırısına engel olmasını istemiştir. İmparator Tzimisces' in de bunun üzerine, Peçeneklere bir elçi göndererek, onlardan Tuna'yı geçerek hücum etmemelerini ve Knez Svyatoslav'ın sınırlarından serbest bir şekilde geçebileceklerini söylediği bilinmektedir. Peçenekler

⁸⁵ *Povesti Vremennih Let*, s. 47-48; Solovyev, *age*, s. 142-144; Kurat, *Peçenekler*, s. 92-93; Yücel, *Peçenek Türkleri*, s. 101-103.

⁸⁶ Kurat, *Peçenekler*, s. 94.

⁸⁷ Kurat, *Peçenekler*, s.125.

⁸⁸ Slavlar tarafından İstanbul' a verilen addır.

⁸⁹ *Povesti Vremennih Let*, s. 52; Yücel, *Peçenek Türkleri*, s. 97-98.

⁹⁰ Yücel, *Peçenek Türkleri*, s. 98.

gelen elçilere cevap olarak, imparatorla müttefik olduklarını ve bundan dolayı da Tuna'yı geçmelerine izin vermeyeceklerini bildirmişlerdir. Kaynaklardan edinilen bilgilere göre; Svyatoslav ve kuvvetleri 971 yılında kayıklara binerek, Dnyeper Nehri'nin kayalık ve şelalelerinden biri olan Dneprovskie Porog (Sarp Dağlar) olarak bilinen yere gitmişlerdir. Bu esnada, Kievli Voyvoda olan Sveneld' in oğlu Knez Svyatoslav'ı şu sözlerle uyardığı bilinmektedir: “Çayın etrafını atlarla dolaş, çünkü çayın dibindeki kayalıklarda Peçenekler duruyorlar”. Voyvoda Sveneld' in uyarılarına rağmen, Knez Svyatoslav babasını dinlememiştir. Bu esnada Preyeslav halkının, Peçeneklere haber göndererek şu sözleri söyledikleri bilinmektedir: “Sizin önünüzden, Svyatoslav küçük bir kuvvetle Rusya sınırlarına, Bizans'tan almış olduğu sayısız esir ve ganimetle geliyor.”⁹¹

Bu haber üzerine Peçenekler, hızlı bir şekilde hareket ederek bahsi geçen kayalıklara gelmişlerdir. Bu esnada, Knez Svyatoslav da askerleriyle kayalık olan bu bölgeye gelmiş ve buranın çok dar, geçilebilecek gibi bir yer olmadığını görmüştür. Svyatoslav Peçeneklerin de kendilerini kuşatmasıyla beraber, askerleri ile Dnyeper Nehri'nin yukarı kısmında yer alan “Belobereje” de kalıp, kışı burada geçirdikleri bilinmektedir. Fakat uzun süren kış mevsiminde, yiyeceklerinin kalmamasına ve büyük bir açlık baş göstermesine rağmen sonunda bahar ayı gelmiştir.⁹² Svyatoslav, Dnyeper Nehri'nin kayalıklarını geçip Kiev şehrine ulaşabilmek için 972 yılı ilkbahar aylarında harekete geçmiş, ancak Peçenekler, hemen Svyatoslav'ın ordusunun etrafını kuşatmışlar ve hepsini de kılıçtan geçirmişlerdir. Ölenler arasında Svyatoslav'ın da yer aldığı bilinmektedir.⁹³ Yıllıkların vermiş olduğu bilgilere göre; Peçenek başbuğu olan Küre'nin Svyatoslav'ın kafatasından bir kadeh yaptırdığı ifade edilmektedir:

“Sene 972: Bahar ayı geldi ve Svyatoslav kuvveti ile nehirdeki kayalıkların arasına geldiği vakit, Peçenek başbuğu Kurya (Küre), onlara saldırdı. Peçenekler, Svyatoslav'ı öldürdüler. Onun başını alarak, kafatasından kâse yaptılar ve daha sonra onu altın ile kaplayarak içki içtiler. Voyvoda Sveneld, Kiev' e Svyatoslav'ın oğlu, Yarapolk' un yanına ulaştı. Svyatoslav 28 yıl knezlik yaptı.”⁹⁴

Yıllıkların vermiş olduğu bilgilere göre; Peçeneklerin, Svyatoslav ve askerlerine saldırımları, Bizanslıların teşviki ile olduğu ifade edilmektedir. Esasen Peçenek başbuğu Küre' nin, bu saldırıda veya daha öncesinde yanında, Bizans İmparatorunun elçisi Philotheus Euchaita' nın bulunmuş olduğu bu malumatı doğrulamaktadır. Elçi, Bizans ile Peçenek arasında bir barış anlaşması yapmıştır. Yapılan bu barış anlaşması gereği, Peçenekler; Bizans'a, Tuna' yı geçmeyecekleri sözünü vermişlerdir. Elçi bunun üzerine Peçeneklerden imparator adına, Svyatoslav'a Peçenek sınırlarından geçme imkânını vermelerini rica etmişse de Peçeneklerden bazı kesimin bunu kabul etmediği bilinmektedir.⁹⁵

4. Rus Knezi Svyatoslav'ın Ölümünden Sonra Başlayan İç Mücadeleler ve Bu mücadelede Peçeneklerin Rolü

Knez Svyatoslav'ın, meşru karısından iki oğlu olduğu ve bunların adlarının Yarapolk ve Oleg olduğu bilinmektedir. Bu çocuklarından başka; Olga'nın cariyelerinden biri olan “Maliuşa” adında, Lübeçli bir Slav kökenli kadından da oğlu Vladimir dünyaya gelmiştir.⁹⁶ Kardeşleri olan Yarapolk ve Oleg'in, Vladimir'i önemsemedikleri bilinmektedir. Bu durumdan çok etkilenmiş olan Vladimir, babası Svyatoslav tarafından kendisine karşı beslemiş olduğu muhabbetle teselli olmuştur. Svyatoslav, annesi Olga' nın ölümünden sonra Tuna sahillerinde, yeni bir Rus Devleti oluşturma gayesiyle ikinci defa olarak, Rusya'dan ayrılırken, Svyatoslav Rus topraklarını oğulları arasında paylaştırmıştır. Buna göre; Yarapolk Kiev, Oleg Drevlian, Vladimir ise Novgorod Knezi olmuşlardır. Svyatoslav öldüğünde, muhtemelen 30 veya 31 yaşlarında olduğu dikkate alındığında; bu tarihlerde en büyük oğlu 15 yaşında olabileceği düşünülmektedir. Svyatoslav'ın ölümüyle başlayan kardeşler arasındaki mücadele de Kiev knezi Yarapolk, bütün topraklara hükmetme ve tek başına idare etme gayesiyle kardeşlerini ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Bu mücadele tam 3 yıl sürmüştür. Bu mücadelenin sonucunda, Oleg'in mağlup olduğu ve Bruçay⁹⁷ şehrine giderken Bruş çayında boğulduğu bilinmektedir.⁹⁸ Aynı duruma düşmekten korkan Vladimir'in ise, dayısı Dobrinya⁹⁹ ile beraber İsveç'e kaçtıkları bilinmektedir.¹⁰⁰

⁹¹ Kurat, *Peçenekler*, s. 96-97; Yücel, *Peçenek Türkleri*, s. 99.

⁹² Uydu Yücel, *Peçenek Türkleri*, s. 98-99; *Povest Vremennih Let*, s. 53.

⁹³ Fuat Tuğay, *Rusya Tarihi*, Fazilet Matbaası, İstanbul 1948, s. 97; Petr Golubovsky, *Peçeneği, Torki i Polovtsi Do Naşestviya Tatar*, Moskova Veçe, 2011, s. 58; Vladimir Markov, *Türkskiy Sled v İstorii Ukraini X-XVII Asır*, Petersburg 2016, s. 50; Kurat, *Peçenekler*, s. 96.

⁹⁴ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 105.

⁹⁵ Kurat, *Peçenekler*, s. 96; Yücel, *Peçenek Türkleri*, s. 100.

⁹⁶ Tuğay, *age*, s. 97.

⁹⁷ Bruçay şehrinin, günümüzdeki adı “Ovruc” tur. Bu şehir; Pripet Nehri'ne dökülen Bruş çayının kuzeyinde yer almaktadır.

⁹⁸ Tuğay, *age*, s.98.

⁹⁹ Svyatoslav'ın ölmesi ve çocuklarının da küçük yaşta olmasından dolayı bizzat Svyatoslav tarafından çocuklarının sorumluluğunu idare edecek birisine vermiştir. Vladimir'in sorumluluğunu da dayısı Dobrinya üzerine almıştır.

Yarapolk, kardeşleri ile arasındaki mücadeleyi ilk başlarda kazanmış (973-980) ve ardından 978 yılında Peçenekler üzerine hareket edip onları mağlup ederek vergiye bağlamıştır.¹⁰¹ Yarapolk böylece Kiev’ de güçlü bir konuma gelmiş, bazı Peçenek başbuğlarının da onun himayesine girmesini sağlamıştır. Bunlardan birisinin de İlya olduğu kaynaklarda ifade edilmektedir. İlya 979 yılında Yarapolk’un yanına gelip onun üstünlüğünü kabul etmiştir.¹⁰² Yarapolk, başbuğ İlya’ya şehirler verip, idaresi altına almış, İlya da bundan çok memnun kalmıştır. Ancak Yarapolk’ un knezliği, fazla sürmemiş ve kardeşi Vladimir, dayısı ile gitmiş olduğu İsveç’ te iki yıl kalıp, daha sonra birtakım İskandinavlıları etrafına toplayarak bir ordu teşkil etmiştir. Hazırlıklarını tamamladıktan sonra, Novgorod şehrine doğru hareket etmiştir.¹⁰³ Vladimir’ in bu hareketini duyan, Yarapolk’ un adamlarından biri olan Varyajko, Yarapolk’a; “Vladimir’in karşısına çıkmaması, çıktığı takdirde öldürüleceği, bunun yerine Peçeneklere gidip yardım istemesi”¹⁰⁴ şeklinde tavsiyede bulunmuştur. Ancak Yarapolk, Varyojko’ nun tavsiyesini dikkate almamış ve haince kurulan plan sonucunda öldürülmüştür.¹⁰⁵

5. Peçeneklerin Kültürüne Dair

Peçeneklerin kültürüne geçmeden evvel Doğu Avrupa coğrafyası hakkında kısa bir bilgi vermemiz konunun anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Eski çağda, Doğu Avrupa bölgesinin güney kısmında, yerleşik ve göçebe nüfus arasında sürekli ve uzun mücadeleler yaşanmış olduğu bilinmektedir.¹⁰⁶ Doğu Avrupa coğrafyasının kuzey kısmı ormanlık alanlara sahipken, güney kısmında bozkır hâkim olmuştur. Bilhassa bölgenin güney kısmında tarım çok eskilere dayanmaktadır. Herodot kayıtlarında bahsetmiş olduğu üzere, Dnyeper Nehri bölgesinde bir yerde İskit pulluklarının hala var olduğunu ifade etmiştir. Bunun dışında, İskit efsanesine göre gökten düşen altın saban örneği tarımsal nüfusun çok eskilere dayandığını göstermektedir. Doğu Avrupa bölgesinde Herodot zamanından beri göçebelerin var olduğu bilinmektedir. Bu bölgede önce İskitler sonra Hunlar, Avarlar, Macarlar, Peçenekler, Uzlar ve Kumanlar ve ardından Tatarlar görülmüştür. Bu kabilelerin her biri orman alanlarının azalmasında bir etki bırakmıştır.¹⁰⁷

Bizans tarihçisi Kedren; Peçeneklerin Balkanlar, Tuna ve civarındaki yerlerde bulunan her tür orman ve otlak bakımından bol bir alanda yaşadıklarını ifade etmiştir.¹⁰⁸

Peçeneklerin Doğu Avrupa coğrafyasına yerleşmeleri ve bu yerleşim yerlerinin coğrafi açıdan büyük öneme sahip olması bakımından iktisadi ve siyasi çatışmaların yaşanılması kaçınılmaz olmuştur. Peçeneklerin yerleştikleri alan bilhassa önemli ticaret güzergâhları üzerinde konumlanmaktadır. Peçeneklerden evvel de bölge ticari ve siyasi merkez olma özelliğine sahiptir. İskandinavlılarla her alanda münasebette bulunmak için Güney Rusya bölgesine gitmek zorunlu olmuştur. Bununla ilgili Akdes Nimet Kurat şu şekilde kaydetmiştir: “Dnyeper Nehri’nin ortalarında Kiev gibi bir ticaret merkezi vücuda gelmişti. Bizans’ı ve dolayısıyla Akdeniz ticaret merkezlerini şimal memleketlerine bağlayan yol Karadeniz, Dnyeper vasıtasıyla Fin körfezine gider.”¹⁰⁹

Bir diğer husus, önemli ticaret şehirlerinden olan Kırım ve Korsun şehirlerine giden güzergâhın Peçenek sınırlarından geçmesi, onların önemli bir kağanlık olmasını sağlayacaktır. Bununla ilgi Mualla Uydu Yücel’in tespitleri önemlidir:

“Dünya ticaretinde Karadeniz sahillerinin emniyetli Ten boyundaki Tanais¹¹⁰ şehrine giden yol ile Hazar Kağanlığı topraklarından geçerek Türkistan ve Çin’e kadar uzanan yolun bir kısmının da Peçenek topraklarına çok yakın bir yerde bulunması bunu daha da sağlamlaştıracaktı.”¹¹¹

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Peçeneklerin komşularıyla sık sık münasebetlerde buldukları ve bilhassa kuzey komşuları olan Rus kabileleri ile alışveriş yaptıkları anlaşılmaktadır. Bu alışverişte Rus kabilelerinden ziraat öğrenmişler ve kendileri için önemli olan “darı” yı almışlardır. İlerleyen zamanlarda bu iki kabile arasında kürk, bal, deri ile köle ticareti de yer almıştır. Ayrıca Peçenekler savaşımlardan elde ettiği esirleri Karadeniz ve Azak Denizi sahilindeki ticaret iskelelerinde sattıkları bilinmektedir. Bilhassa bu esirleri Rus savaşımlarından elde ettikleri aşikârdır.¹¹²

¹⁰⁰ Tugay, *age*, s. 98.

¹⁰¹ Orkun, *age*, s. 15.

¹⁰² Yücel, “Peçenekler”, s. 475; Markov, *age*, s.51.

¹⁰³ Kezban Acar, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi’ ne Kadar Rusya Tarihi*, Nobel Yayınevi, Ankara 2004, s. 27.

¹⁰⁴ Markov, *age*, s. 51; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 107.

¹⁰⁵ Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 107, 150.

¹⁰⁶ Golubovsky, *age*, s. 5.

¹⁰⁷ Golubovsky, *age*, s. 6-7.

¹⁰⁸ Golubovsky, *age*, s. 8.

¹⁰⁹ Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 61.

¹¹⁰ Ten nehri üzerinde kurulan antik kent.

¹¹¹ Yücel, *Türkistan’dan Tuna’ ya Peçenekler*, s. 419.

¹¹² Kurat, *Peçenek Tarihi*, s. 68-69.

Peçenekler, Orta Asya'da iken göçebe bir hayat tarzına sahiptiler. İdil ve Yayık Nehirleri civarında yaşarlarken de bu hayat tarzlarını bozmayıp devam ettirmişlerdir. Bu yüzden Peçenekler geldikleri bölgeye hayvan sürülerini de getirmişlerdir. Onların hayatlarında hayvancılık önemli rol oynamaktadır. Bu yüzden her zaman bol otlaklı bir yer aramışlardır. Yukarı da Kiev-Rus kabileleri ile yaptıkları mücadeleler ve kazandıkları başarılarından da anlaşılacağı üzere askeri teşkilatlarının çok iyi olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Esasen Orta Asya'dan beri hem askeri teşkilat hem de kültürlerini muhafaza ederek korumuş olduklarını söyleyebiliriz, elbette komşu oldukları kabile veya devletlerin kültürlerini etkilemişlerdir. Ancak bu tesir çok fazla olmamış, sadece göç hayatını bırakıp, şehirlere yerleşen gruplar özelliklerini kaybetmiştir.

Peçenekler komşularıyla kendi sınırlarında mücadele etmeleri onların her zaman savaşçı özelliğini korumuştur. Göçebe bir at üzerinde doğmuş gibilerdir. Göçebe Türklerin silahları yay, ok, kılıç ve mızraktan oluşmuştur. Kiev knezlerinin her başarılı seferlerinde, Peçeneklerden at, koyun sığır aldıklarını kaynaklar belirtmektedir. Yemek olarak genel itibariyle; et, süt ve darıdan oluşmaktadır.

Diğer Türk Kavimlerinde görüldüğü üzere Peçeneklerde de bir yaylak ve kışlak yerlerinin olduğu bilinmektedir.¹¹³ Şubat veya Mart ayında yaylak alanlarına gidip, ekim veya kasım ayında kışlak yerlerine gelirler. Peçenekler kış ayında elverişli bir bölge olan ve Karadeniz'e dökülen Tuna, Turla ve Özi arası yerlerde yaşamışlardır.¹¹⁴

Diğer Türk kavimlerinin sanatlarında olduğu gibi dökme, savaş ve baskı tekniğinin uygulandığı madeni eserlere sahip Peçeneklerin Orta Asya sanat geleneğini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Çeşitli aletler, silahlar, at koşumları ve benzeri eserler bu duruma işaret etmektedir. Peçeneklere ait olduğu ileri sürülen en önemli sanat eserleri ünlü "Nagy Szent Miklos" hazinesidir. Bu hazine daha önce Avarlara da atfedilmişti. 23 parçadan oluşan hazinede meyve tabakları, altın çanaklar ve sürahiler yer almaktadır. Kaplardan bazılarının üzerinde runik denilen Türk yazıları bulunmaktadır. Bu eserler üzerinde yer alan figürlü kompozisyonlar Orta Asya'nın ikonografisini aksettirmektedir. Bu tür kompozisyonlar bakımından en zengin parçalardan birisi 2 numaralı sürahidir. Burada bir grifonun bir geyiğe saldırdığı hayvan mücadele sahnesi, miğferli, hafif çekik badem gözlü, bıyıklı ve sakallı zırh giymiş ve kuyruğu düğümlü bir ata binen süvari tasviri gibi sahneler yer almaktadır. Bir elinde flamalı bir mızrak tutan süvari, bir esiri sürüklemekte olup, atının terkinde bir de kesik baş götürmektedir. 2 ve 7 numaralı sürahide yer alan insan kaçıran Garuda tasviri de çok önemlidir. Hazinedeki kapların bazıları boğa ve at başlıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz eserlerin dışında kalan tabakların veya sürahilerin içinde ve dışında hayvan figürlü veya bitki motifli kabartmalar ve hayvan mücadele sahneleri ile çeşitli mitolojik kompozisyonlar yer almaktadır.¹¹⁵

Peçeneklerde dini hayat ise; diğer Türk kavimleri gibi Gök-Tanrı dinine mensup olmuşlardır. Ancak Orta Asya'da diğer dinlerin de görülmeye başlanması ile bir kısmının bu dinlere girmiş oldukları bilinmektedir. Rusya, Macaristan ve Balkan coğrafyasına göç edenler Hristiyan dinine geçerken, Bizans İmparatorluğu tarafından Anadolu'ya getirilip orda yerleşenler ise İslam dinine girmişlerdir.

Peçeneklerin daha ziyade İslam dinine geçmeleri IX. Asrın ikinci yarısından itibaren Horasanlı ve Azerbaycanlı Müslüman tüccarların güney Rus sınırlarında görülmeyle gerçekleştiği bilinmektedir.¹¹⁶

SONUÇ

Türk Kavimleri başta kadim Türkistan coğrafyası olmak üzere Avrupa ve Afrika kıtalarında da yaşamışlar ve önemli tesirler bırakmışlardır. Bilhassa bu Türk Kavimleri içerisinde önemli bir rol oynayan Peçenekler, diğer Türk Kavimleri gibi anayurtları kadim Türkistan coğrafyasından çeşitli nedenlerden dolayı yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. Böylelikle Peçenekler batıya doğru göç etmişlerdir. Peçenekler gittikleri yerlerde yurt bulma ve hâkimiyet mücadelelerine girişmişler, bu girişimler bazen zaferle bazen yenilgi ile sonuçlanmıştır. Peçenekler Karadeniz'in kuzey sahillerine gelerek bölgeye hâkim olmuşlardır. Peçeneklerin bu bölgede en çok münasebette buldukları halk Kiev Rusya'sı olmuştur. Kiev Rusyası Hazarların zayıflamasından itibaren bunu bir fırsat olarak görmüş ve bölgeye hâkim olmak istemiştir böylece Peçeneklerle Kiev Rusya'sı arasındaki çatışma kaçınılmaz bir hal almıştır. Peçeneklerin ilk defa Kiev Rus sınırlarına 915 yılında geldikleri bilinmektedir. Kiev Rusyası ile ilk münasebetlerin bu tarihte başladığını söyleyebiliriz. Peçenekler 915 yılından başlayıp 1036 yılına kadar Kiev Rusya'sı sınırlarında bulunmuşlardır. Bu süreç içerisinde bazen akınlar yapıp, bol ganimet toplayıp geri dönmüşler bazen de ittifak halinde bulunmuşlardır. Esasen Kiev knezlerinin Peçenekleri yanlarına tutma çabası sarf ettiklerini de ifade edebiliriz. Bu bağlamda Konstantin Porphyrogenetos'un da ifade etmiş olduğu gibi, Kiev Rusya'sı Peçeneklerle barışı muhafaza etmek adına çok hassas davranmışlardır. Kiev Rusya'sı Peçeneklerden gelecek olan zararlardan kaçınmışlardır. Bu yüzden de Peçeneklerle ittifak halinde kalmaya çalışmışlardır. Peçenekler ile Kiev Rusya'sı arasındaki ilişkiler ilk

¹¹³ Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 370.

¹¹⁴ Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 399.

¹¹⁵ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 293.

¹¹⁶ Yücel, *Türkistan'dan Tuna'ya Peçenekler*, s. 408,413.

PEÇENEK - RUS SİYASİ İLİŞKİLERİ (MS 915-978)

zamanlarda dostane olsa da sonradan ilişkilerin bozulduğu ve mücadele döneminin başladığı görülmektedir. İlişkilerin bozulmasında Balkan coğrafyasında yaşanan şiddetli çatışmalar önemli bir rol oynamıştır.

Netice olarak IX. asırda güçlenmeye başlayan Kiev Knezliği daha başlangıç aşamasında güney topraklarını Peçeneklerle paylaşmak ve daha sonra da bu toprakları bir süreliğine de olsa onlara terk etmek zorunda kalmıştır. Bu terk tafisi mümkün olmayacak bir durumu da beraberinde getirmiştir. Bu durum başkenti Kiev olan Rus devletinin güneye inememesi yani Peçenekler tarafından durdurulmaları olmuştur. Peçeneklerin hâkim olduğu bu 150 yıllık süre içerisinde Kiev Rusyası ancak 30-40 km kadar genişleyebilmiştir. Kiev Rusyası'nın hedefi güneyi ele geçirerek Kırım üzerinden denizlere ulaşmak olmuş ancak bu hedefi gerçekleştirecek şartlara o dönemlerde sahip olamamıştır. Peçeneklerin yaklaşık 150 yıl boyunca Ruslara güney sınırlarında komşuluk yapmaları onlara Özi'yi takiben Karadeniz'e inememelerine mal olmuştur. Ancak bilindiği üzere bu hedef bundan sonra kurulan her Rus devletinde mutlaka gerçekleştirilmesi gereken bir ülkü niteliğini kazanmıştır. Bu yüzdendir ki Ruslar, önce Peçenekleri daha sonra da arkalarından gelen diğer Türk boylarını Karadeniz'e açılmamalarındaki en büyük engel olarak görmüşlerdir. Bu engel onları Peçeneklere karşı mücadelede bütün kuvvetlerini güneye Kiev'e sevk etmek mecburiyetinde bırakmış bu da Kiev'de kuvvetli bir Hakanlık teşkilatının ortaya çıkmasına ve Doğu Slavyan boylarının millet olma yönünde harekete geçmelerine yol açmıştır.

KAYNAKÇA

ACAR, Kezban, *Başlangıçtan 1917 Bolşevik Devrimi' ne Kadar Rusya Tarihi*, Nobel Yayınevi, Ankara 2004.

ARTAMONOV, M. İ., *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

BİLGİN, Mehmet, *Doğu Karadeniz*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2017.

Constantine, Porphyrogenitus, *De administrando Imperio, (İmparatorluğun Yönetimi Hakkında)*, Edt. G.G. Litavrina, A.P. Novoseltseva, Moskova Nauka 1989.

DUNLOP, D. M., *Hazar Yahudi Devleti*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008.

GOLDEN, B. Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.

GOLDEN, B. Peter, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

GOLUBOSKY, Peter, *Peçenegi, Torki i Polovtsi Do Naşestviya Tatar (Moğol İstilasına kadar Peçenekler, Uzlar ve Kuman-Kıpçaklar)*, Moskova, Veçe 2011.

GÖMEÇ, Y. Saadettin, "Türk Tarihinde Peçenekler", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 53, Ocak 2013, s. 251-266.

GÜÇLÜAY, S.,-Fatma Çapan, "Peçenek-Bizans Siyasi İlişkileri", *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S.192, İstanbul 2011, s. 121-138.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2013.

KARATAY, Osman, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Edt. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2013.

KOESTLER, Arthur, *13. Kabile*, çev. Belkıs Dişbudak Çorakçı, Plato Yayınları, İstanbul 2010.

KUMEKOV, Bolat E., *Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti*, çev. Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Samudinuulu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

KURAT, Akdes Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Yayınevi, Ankara 1992.

KURAT, Akdes Nimet, *Başlangıçtan 1917' ye Kadar Rusya Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

- KURAT, Akdes Nimet, *Peçenekler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2016.
- KUZGUN, Şaban, *Hazar ve Karay Türkleri*, SE-DA Yayınları, Ankara 1985.
- LIHAÇEVA, D.S, B. A. Romanova, *Povesti Vremennih Let (Geçmiş Yılların Hikayesi)*, Moskova-Leningrad, 1950.
- MARKOV, Vladimir, *Türkskiy Sled v İstorii Ukraini X-XVII v.v(10-17. Asırlarda Ukrayna Tarihinde Türk İzleri)*, Petersburg 2016.
- ORKUN, Hüseyin Namık, *Peçenekler*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1933.
- OSTROGORSKY, George, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 2017.
- RASONYİ, Lászlo, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1971.
- RASONYİ, Lászlo, *Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler*, Çev. Ş.K Seferoğlu, Adnan Müderris, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Ankara 1983.
- SOLOVYEV, Sergey, *İstoriya Rossii c Drevnih Vremen, (Eski Zamanlardan Beri Rusya Tarihi)* Kniqa I-V, Moskova 1838-1844.
- SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1972.
- SÜMER, Faruk, “Peçenekler”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.34, İstanbul 2007, s. 213-214.
- ŞEŞEN, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Kök Tengri 'nin Çocukları*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.
- TAŞAĞIL, Ahmet, *Eski Türk Boyları Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III. - MS X. Asır)*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2016.
- TEKTAŞ, Nazım, *Tanrının Askerleri 3*, Çatı Yayınları, İstanbul 2007.
- TUGAY, Fuat, *Rusya Tarihi*, Fazilet Matbaası, İstanbul 1948.
- YÜCEL, Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.
- YÜCEL, Mualla Uydu, *Peçenek Türkleri*, Titiz Yayınları, İstanbul 2011.
- YÜCEL, Mualla Uydu, “Peçenekler”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Edt. Osman Karatay, Serkan Acar, Kitapevi Yayınları, İstanbul 2013, s. 449-527.
- YÜCEL, Mualla Uydu, “Peçenekler”, *Ortak Türk Tarihi*, C.2, Edt. Bilgehan Atsız Gökdağ, Osman Karatay, vd., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2019, s. 401-476.
- YÜCEL, Mualla Uydu, *Türkistan'dan Tuna' ya Peçenekler*, Doğu Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2020.
- VASARY, István, *Eski İç Asya 'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 229-240.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.03.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 08.05.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

FATİH BOSTANCI*

ÖZ

Çingiz Han Moğol kabilelerini bileştirip devletini tesis ettikten sonra hanlığının on dördüncü yılında Batı Seferlerini başlattı. Bu seferler oğlu Cuci Han'ın kumandasında Cebe ve Sübütey Noyanların yardımlarıyla Moğol Devleti'nin Kuzey Batısı'na yapıldı. Seferler başarıyla tamamlanmış bunun sonucunda Azerbaycan topraklarını da içine alan batı toprakları Cuci Han'a bırakıldı. Çingiz Han'dan önce ölen Cuci Han'ın topraklarına oğlu Batu Han ve kendisinden sonra gelenler sahip çıktılar. Çingiz Han'ın ölümünden sonra Moğol Devleti'nin başına geçen Ögedey Han zamanında İkinci Batı Seferleri başlatıldı. Bu seferler yine Cuci Ulusu'nun komutasında gerçekleşti. Bu kez Moğol ordularının başında Batu Han ve yanında Cebe ve Sübütey Noyan yer aldı. İkinci Batı Seferleri neticesinde büyük bir alana yayılan Moğol Devleti, Rusya topraklarının büyük bir kısmını da ele geçirdi. Batu Han bu sefer sonucunda dedesi Çingiz Han hayatta iken kendisinden elde etmiş olduğu *Altın Busagalı Ak-Orda*'nın temellerini Rusya topraklarında bulunan bugünkü Aktübe bölgesinde Saray adını verdiği şehirle attı. Bu devlete Altın Orda denildi. Çeşitli kaynaklarda farklı isimlerle anılan bu devlet birçok defa Cuci Ulusu şeklinde anılırken, bazen de başında bulunan hükümdarın adıyla anıldı. Batu Han Saray şehrini ilk kurduğu zaman Büyük Moğol Devleti'nin Kara-Kurum'daki Ordası'na benzer bir yapıda kurdu. Şehirleşme adına önemli teşebbüsleri olan Batu Han'dan sonra gelişim ve genişlemeye önem veren kardeşi Berke Han hükümdar oldu. Çeşitli zanaat ve sanat faaliyetlerinin yanında ticari hayatın da canlanması konusunda Altın Orda şehirlerinde önemli gelişmeler meydana geldi. Altın Orda şehirleri, bozkır kültürünün etkilerini üzerinde barındırdığı gibi, diğer taraftan burada yerleşik olan Bulgar medeniyetinin de şehirleşme kültüründen önemli derecede etkilendi. Nitekim ilk Moğol seferlerinde Bulgarlar ortadan kaldırılmasına rağmen şehirleşme ve kültürel faaliyetleri önemli ölçüde varlığını korudu. Şehirleşme yapısını kuruluşunun ilk yıllarında Büyük Moğol Hanlığı'nın bir benzeri şeklinde sürdüren Altın Orda Devleti, Kuzey topraklarında Doğu-Batı ticaretinin kesişim noktasında olduğundan dolayı gelişimini bu minvalde sürdürdü. İçinde Doğu ülkelerinden zengin Harezmi ve Gürgenç gibi medeniyeti yüksek şehirlerin emarelerini barındırdığı gibi, bu bölgelerde daha önceden yerleşik olan Bulgar ve Kıpçak halklarının mimari ve şehir yerleşiminden de etkilendi. Moğolların, merkez şubesinin kuzey topraklarında egemenlik süren Altın Orda Devleti'nin şehirleşmeye verdiği önemle de çağdaşı olan devletlerden geri kalmadığı açıkça görülmektedir. Bozkır hayatını yaşayan topluluklar, yerleşik yaşama geçtiklerinde dahi göçebe yaşam koşullarını da sürdürmekteydiler. Nitekim yaylak ve kışlaklar onların tek bir merkezde yaşamadıklarını göstermektedir. Moğolların tahripkâr faaliyetlerini konu alan birçok kaynak olmasına karşın, onların yerleşik medeniyetlerle bir bütünlük arz etmeleri sonucunda yerleşik hayata katkıları da göz ardı edilmemelidir. Bu çalışmada XIII. yüzyılda kurulmuş olan Altın Orda Devleti'nin kentleri hakkında bilgi verilecektir. Özelde Berke Han döneminde Saray şehrinin yapısı ve şehirdeki sosyo-kültürel yaşam incelenecektir. Bu çalışmada Altın Orda Devleti'nin bozkır kültüründen yerleşik hayata geçişlerinin ilk emareleri olan şehirleşme hakkında bilgi verilecektir. Özelde Berke Han döneminde Saray şehrinin yapısı ve şehirdeki sosyo-kültürel yaşam incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Moğollar, Altın Orda Devleti, Saray Şehri, Kent

THE FIRST TRACES OF SETTLED LIFE IN THE GOLDEN HORDE STATE: THE CITY OF THE SARAI

ABSTRACT

After Genghis Khan united the Mongol tribes and established his state, he started the Western Expeditions in the fourth year of his khanate. These expeditions were carried out to the North West of the Mongol Khanate with the help of Cebe and Subetei Noyans under the commander of his son Cuci Khan. The expeditions were

* Doktora Öğrencisi, Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: bostanci.fatih@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3432-0320

completed successfully and as a result, the western lands, including the Azerbaijan lands, were left to Cuci Khan. His son Batu Khan and those who came after him took care of the lands of Cuci Khan, who died before Genghis Khan. After the death of Genghis Khan, the Second Western Expeditions were initiated during the time of Ogetei Han, who took over the Mongol Khanate. These expeditions took place under the commander of Cuci Nation. This time, Batu Khan was at the head of the Mongol armies, and Cebe and Subetei Noyan were next to him. The Mongolian Khanate, which spread over a large area as a result of the second Western expeditions, captured a large part of Russia. As a result of this expedition, Batu Khan laid the foundations of the Golden Busaşan Ak-Horde, which he obtained from him while his ancestor Genghis Khan was alive, with the city he called Sarai in today's Aqtube region in Russia. This state was called the Golden Horde. This state, which is referred to by different names in various sources, was referred to many times as the Cuci Nation, sometimes with the name of the ruler who led it. When Batu Khan founded the city of Sarai for the first time, he established a structure similar to the Horde of Great Mongolian Khanate in Qaraqorum. After Batu Khan, who made important attempts for urbanization, his brother Berke Khan, who gave importance to development and expansion, became the ruler. The cities of the Golden Horde were significantly influenced by both the influence of the steppe culture and the urbanization culture of the Bulgarian civilization settled here. As a matter of fact, although Bulgarians were eliminated in the first Mongolian expeditions, urbanization and cultural activities continued to exist significantly. The Golden Horde, which continued its urbanization structure in the form of the Great Mongol Khanate in the first years of its establishment, continued to differentiate at the intersection of East-West trade in the Northern territories. It contained signs of high civilization cities such as Khwarazm and Gurgenc from the Eastern countries, and was also influenced by the architectural and urban settlements of the Bulgarian and Kipchak peoples who previously settled in these regions. It is clearly seen that the Mongols did not lag behind their contemporary states with the importance given to urbanization by the Golden Horde State, which dominated the northern lands of its central branch. Communities living the steppe life also maintained their nomadic living conditions even when they settled down. As a matter of fact, highlands and winter quarters show that they do not live in a single center. Although there are many sources on the destructive activities of the Mongols, their contribution to the settled life as a result of their integrity with the settled civilizations should not be ignored. In this study, information will be given about urbanization, which are the first signs of the Golden Horde State's transition from steppe culture to settled life. In particular, the structure of the city of Sarai and the socio-cultural life in the city during the Berke Khan period will be examined.

Keywords: Mongols, Golden Horde State, Sarai City, City.

GİRİŞ

Farsça şehir kelimesi çoğunluğu, ticaret, sanayi ve yönetim gibi işlerin bir arada bulunduğu büyük ve düzenli yaşam alanlarını ifade etmektedir. Türkçede XI. yüzyıldan itibaren halk dilinde “şar” biçiminde telaffuz edilen şehir, Soğd dilinde “kent” ile “kale ve saray” gibi anlamlara da gelen “balk” kelimeleri kullanılmıştır.¹ Şehir aynı zamanda Moğolca “Orda, çadır, otağ” anlamına gelmektedir.² Moğollar Çingiz Han bünyesinde inkişaflarını tamamlayınca bozkır hayatını terk etmeden yerleşik hayata geçmişlerdi. Özelde Uygur kökenli toplulukları genelde ise Türk unsurlarını uhdesine alan Çingiz Han, stepler üzerinde medeniyet inşasını mühim derecede yükseltmiştir. Türk kökenli kabilelerin birçoğu, devletini kısa zamanda bir imparatorluk hâline getiren Çingiz Han'a bağlandı. Kalabalık bir nüfusa sahip olan Kıpçak ve Kırgız kabileleri Moğol Devleti'nin imparatorluk hâlini almasında önemli rol oynadılar. Uygurlar, Moğol İmparatorluğu bünyesinde kültürel anlamındaki etkileri ile imparatorluğun merkezinde ve doğu kısımlarında kültürlerini oldukça hissettirmişlerdir.³

Çingiz Han'ın ölümünden önce imparatorluğun dört temel direği olan evlatları arasında ülke pay edildi. Bu paydan en büyük oğlu Cuci Han ülkenin batı topraklarına sahip oldu. Fakat Cuci Han'ın erken ölümü nedeniyle Çingiz Han tarafından torunu Batu Han'a bu topraklar tevdi edildi. Batu Han'ın Deşt-i Kıpçak topraklarına sahip olmasıyla birlikte Moğol Büyük Hanlığı'ndan bağımsız olarak bugünkü Rusya toprakları üzerinde Altın Orda Devleti kuruldu.⁴ Batu Han'ın “Ak Otağı'nın” üst kısmının yaldızlı olmasından dolayı bu

¹ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2010, s. 441

² Mehmet Saray, “Altın Orda Hanlığı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 538.

³ Ahmet Taşağıl, “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”, *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizöğulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemalöğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 12.

⁴ Altın Orda Devleti hakkında detaylı bilgi için bkz. A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017; Rızaeddin Fahreddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, not-çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003; İlyas Kemalöğlu, *Altın Orda ve Rusya “Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015; Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, çev. İlyas Kemalöğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976; Berthold Spuler, *Zolotoya Ordı-Mongoliy v Russiy, 1223-1502 gg*, Institut Istoriy İm. Ş. Marjani AN RT, Kazan 2016.

devlete “*Altın Orda veya Ak Orda*” denmiştir.⁵ Papa Innocentius tarafından görevlendirilen Plano Carpini 1245 tarihinde Deşt-i Kıpçak bölgesinden geçtiğinde bozkırlarda yaşayan Türk ve Moğol halklarını anlatırken, onların; “*at, deve, sığır ve koyun sürülerine*” sahip olduklarını ve belki de hayvan bakımından dünyanın en zengin insanları olduklarını söylemektedir.⁶ Fransa Kralı Ludwing’in emriyle Batu Han’ın oğlu Sartak Han’a yazılan mektubu iletmek üzere seyahate çıkan ve 1253 tarihinde Deşt-i Kıpçak bölgesini güzergâhı olarak kullanan Rubruck, bozkırda yaşayanların hayatı hakkında hayvancılık, avcılık, bazı bölgelerde tarım ile iştigal olduklarını naklederek buradaki ahalinin çadırlarda oturduklarını zikreder.⁷ Bozkır halkı ister sefere çıksın, ister göç etsin çadırları muhakkak surette beraberlerinde götürürlerdi.⁸ Deşt-i Kıpçak ülkesi, karakter itibarıyla, sekencesini step hayatına sevk eden bölgelerin yanında, bazı bölgeleri de kadim iskân sahalarını ihtiva etmekle bünyesinde her iki hayat tarzını barındırmaktaydı.⁹ Moğolların batı seferleri sonucunda umumiyetle buralara gelen Moğol ve Türkler, çadır şehirler kurarak bu bölgelerde ikamet ederlerdi. Bu çadır şehirlerin kurulduğu yerler, sonradan yerlerini tuğla ve çeşitli malzemelerden inşa edilen evler aldı. Şehir inşasında bölge halkının umumiyetle İslam dinine bağlı olması buradaki mimarinin de Türk-İslam mimarisıyla donatıldığını göstermektedir.¹⁰

1.1. Saray Şehrini Kuruluşu ve Muhtevası

Başkent Saray, Çinggis Han’ın torunu Batu Han tarafından II. Kıpçak Seferi dönüşünde İtil (Volga) Nehri’nin sol yakasındaki bir ovada kuruldu. Cüveynî’ye göre; Batu Han, çok hoşuna giden ve birçok vakitler otağını kurup oturduğu İtil bölgesindeki bir alana Saray adında bir şehir meydana getirdi.¹¹ Batu Han, devlet yönetimini kolaylaştırmak için İtil Nehri civarında başkent Kara-Kurum’a benzeyen Saray adında bir şehir yaptırdı ve burayı başkent ilan etti.¹² Burası kısa bir zamanda Bulgar ve İtil kentlerinin cazibesini uhdesine aldığı gibi, aynı zamanda Avrupa’nın doğusunda, Hazar ve Aral civarları ile Sibir’in batısındaki en mühim yönetim ve ticaret konumu haline geldi.¹³ Saray, mevkii olarak Cuci Ordası’nın ortasında bulunması ve ticaret yolları üzerinde olması ile kısa sürede adından söz ettirmesine sebep oldu.¹⁴ Henüz kuruluşunu yeni tamamlayan bu kent Altın Orda Devleti’nin coğrafi olarak merkezinde olması ve Kırım, Bulgar ve Harezmi kentlerinin ticari güzergâhların yolu üzerinde olması münasebetiyle kısa zaman içerisinde gelişerek bölgenin en önemli merkezi haline geldi. Saray başkentinin Türkistan, İran, Anadolu, Bizans, Rus Knezlikleri, Ceneviz ve Orta Avrupa’dan gelen tüccarların ortak paydada buluştukları önemli bir konumda olması buranın büyük bir ticari merkezi olmasını da sağladı. Çeşitli kaynaklarda devletin kurucusu Batu Han’a nispeten “*Saray-Batu*” diye zikredilen şehir, aynı zamanda “*Saray-Berke*” ve “*Saray-ı Cedid*” olarak da anılmıştır.¹⁵ Bu husus Saray şehriyle ilgili zıt görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Zira “*Saray-Batu*” ile “*Saray-Berke*”nin aynı kentler olduğunu; “*Saray-ı Cedid*”in ise yeni kurulmuş bir kent olarak Özbek Han zamanında kurulduğu tahmin edilmektedir.¹⁶ Yine “*Saray-Berke*”nin “*Saray-ı Cedid*” olduğu görüşünü kabul edenler de bulunmaktadır.¹⁷ Fakat “*Saray-Batu*”nun zamanla “*Saray-Berke*” adını almış olma ihtimali ve/veya aynı bölge üzerinde kurulmuş olması da ihtimal dâhilindedir. Zira bölgenin tam bir kent görünümü alması Berke Han zamanına tesadüf etmektedir. Sahih olarak hemfikir olunan görüş ise gerek “*Saray-Batu*”nun gerekse “*Saray-Berke*” ve “*Saray-ı Cedid*”in Altın Orda Devleti’nin başkenti olmasıdır.¹⁸ Vernadsky, Berke Han’ın, Batu Han’ın kurduğu Saray adındaki eski şehre ilaveten yine Saray denilen yeni bir şehir inşa ettiğini ifade etmektedir. Şehir Yukarı Aktübe (Aktepe) bölgesinin doğu yakasında bulunmaktadır.¹⁹ Saray şehri dönemin müelliflerine göre farklı isimlendirmeler ile zikredilmiştir. Bunun sebebi, bu dönemde devletlerin birbirleri ile olan siyasi ilişkilerinden kaynaklanmıştır. Nitekim Batu Han döneminde İran’daki İlhanlılar ile ilişkiler dostane bir şekilde yürütüldüğünden İranlı tarihçiler Saray şehrini genellikle “*Saray-Batu*” olarak zikretmişlerdir. Berke Han döneminde ise söz konusu siyasi ilişkiler bozulmuş uzun yıllar devam eden savaşlar yaşanmıştır. Bunun neticesinde İslam hukukçuları ve din adamları Berke Han’ın

⁵ Altın Orda Devleti’nin adı üzerine bkz. İlyas Kemalolu, “Altın Orda Devleti’nin Adı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 141, 2002, s. 115-120.

⁶ Plano Carpini, *Moğolistan Seyahatnamesi*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2018, s. 44.

⁷ Wilhelm Von Rubruck, *Moğolların Büyük Han’na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019, s. 45-54.

⁸ Kafalı, *age*, s. 139.

⁹ Kafalı, *age*, s. 140.

¹⁰ Nadir Devlet, “Altın Ordu”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarih*, C. 9, Çağ, İstanbul 1992, s. 172-173.

¹¹ Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 245; Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb’ü’s-Seyyâr fî- Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*, haz. Yavuz Söylemez, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020, s. 91.

¹² Fahreddin, *age*, s. 39; George Vernadsky, *Moğollar ve Ruslar*, çev. Eşref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s. 82.

¹³ Altay Tayfun Özcan, *Moğol-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017, s. 135-136.

¹⁴ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 124.

¹⁵ Bir diğer görüşe göre Saray-ı Cedid ya da Yeni Saray şehri Özbek Han zamanında 1320’lerde yeni kurulan bir diğer kenttir. Saray Batu, bu yeni kentin kuruluşuyla önemini yitirmiştir. Özcan, *age*, s. 136.

¹⁶ G. A. Federov Davidov, *Obşestvennyy Story Zolotoy Ordı*, İzdatelystvo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1973, s.79; Yakubovskiy, *age*, s. 84-85.

¹⁷ F. V. Ballod, *Stary i Noviy Saray, Stolitsi Zolotoy Ordı*, Kazan 1923, s. 3.

¹⁸ İlyas Kamalov, “Saray”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, s. 121-122.

¹⁹ Vernadsky, *age*, s. 191; Kafalı, *age*, s. 143.

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

hem ilk Müslüman Altın Orda hanı olması hem de ülkesinde pek çok dini yapı inşa etmesi nedeniyle şehrin adını Berke Han ile ilişkilendirerek kullanmışlardır.²⁰

Başkent Saray, adını şehrin merkezinde bulunan hanların oturduğu “*Altun-Taş*” isimli saraydan almaktadır.²¹ Saray şehrinin adını ilk defa buraya gelen William Rubruck zikretmektedir. Rubruck’a göre; burası Batu Han tarafından Volga kenarında yeni kurulan bir yerleşim yeri olup adını buradaki saraydan almaktadır.²² Rubruck, Batu Han’ın hayatının son senelerinde Volga Nehri’nin sol sahilinde oturduğunu, yaz aylarında bu nehir boyunca doğuya doğru çıkıp kışın da nehrin munsabında yerleştiğini ve burada bu kış mevsimlerinden birinde Aktübe üzerinde Saray şehrini kurduğunu ifade etmektedir.²³ Altın Orda Devleti’nde sadece Saray şehri dönemin önde gelen şehirlerinden biri değildi. Bu şehrin yanında Bulgar²⁴, Ükek²⁵, Gülistan²⁶, Hacitarhan²⁷, Akkerman²⁸, Eski Orhey (Yeni Şehir)²⁹, Kırım³⁰, Kırk-yer (Çufut-Kale)³¹, Kefe³² ve daha pek çok şehir bulunmaktaydı.³³

Saray şehrinin konumu ile ilgili olarak, İtil Nehri’nden ayrılan Aktübe bölgesinin kenarında iki şehir harabesi kabul edilmektedir. Her iki harabe yerinden hangisinin Altın Orda Devleti’nin başkenti olduğu, ne zaman harabe haline geldiği ve bir veya iki Saray şehrinin mi kurulduğu meselesi 18. yüzyıldan beri en çok tartışılan konulardandır.³⁴ Ancak Fuat Köprülü, şehrin yeri ile ilgili Yakubovskiy’in diğer müelliflere göre daha doğru bir neticeye vardığını ifade ederek, “*Saray-Batu*”nun Ejderhan’da (Selitrennoye), “*Saray-Berke*”nin ise şimdiki Stalingrad bölgesinde İtil Nehri’nin bir kolu üzerinde, bugünkü Tzarev şehrinin bulunduğu bölgede olduğunu belirtmektedir.³⁵

el-Ömerî, Saray şehri hakkında şu bilgileri vermektedir:

“*Saray şehrini Bereke Han, Turan (İtil) Nehri sahilinde kurdurdu. Şehir, çevresinde sur bulunmayan çorak bir arazidedir. Han’ın sarayı oldukça büyüktür ve tepesinde iki Mısır kantarı ağırlığında altın bir hilal bulunur. Sarayın çevresi beylerin oturması için yapılmış hisarlarla çevrilidir. Bu saray onların kışın yaşadıkları yerdir. Nehir, Nil’den üç misli veya biraz daha büyüktür. Saray şehri, pazarları, hamamları ve önemli binaları olan büyük bir şehirdir. Şehirde dışarıdan getirilmiş pek çok köle vardır. Şehir ortasında nehirden açılan bir kanalla oluşturulmuş bir göl vardır. Şehir halkı su ihtiyacını bu gölden karşılar. İçme suyunu ise arabalarla taşınan seramik küplerle nehirden getirip parayla satarlar*”.³⁶

²⁰ Ekrem Kalan, “Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray) Örneği”, *Gazi Eğitim*, s. 452.

²¹ İlyas Kemalöglü, “Altın Orda Devleti” *Ötüken’den Kırım’a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemalöglü, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, s. 284.

²² Rubruck, *age*, s. 179; V.V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019, s. 140.

²³ V.V. Barthold, “Batu Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 353.

²⁴ Volga Bulgarlarının başkenti olup Moğol istilası ile şehir tahrip edilmiştir. Daha sonra Altın Orda Devleti tarafından şehir düzenlenip önemli kentlerinden biri haline gelmiştir; Ebu’l Fida, *Ebu’l Fida Coğrafyası (Takvim’ül Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 192-193.

²⁵ Moğollar tarafından 13. yüzyılın ortalarında kurulmuş olup, kalıntıları İtil Nehri’nin sağ kıyısındaki Saratov şehri yakınlarındadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uli Schamiloğlu, “Altın Orda’daki Kent Merkezlerinin Gelişimi ve Ükek Şehri”, çev. Umut Yolsever, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları*, S. 2/3, 2020, s. 209-226.

²⁶ 14. yüzyıl ortalarında Aktübe Nehri’nin sol kıyısında, Saray el-Cedid şehri yakınlarında kurulmuştur; Kalan, *Altın Orda Kent Kültürü*, s. 450.

²⁷ İtil Nehri’nin sağ kıyısında bugünkü Astrahan şehri yakınlarında 13. yüzyılda kurulmuştur; Fatih Ünal, “Geçmişten Günümüze As-tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 38, Erzurum 2008, s. 227-252.

²⁸ 14. yüzyılın ortalarında kurulmuştur. Dnyester Limanı’nın sağ tarafında yer almaktadır; Mustafa L. Bilge, “Akkıman”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, s. 269-270.

²⁹ 14. yüzyıl başlarında kurulan şehrin kalıntıları Moldova’daki Orgeyev bölgesinde yer almaktadır; Kalan, *Altın Orda Kent Kültürü*, s. 450.

³⁰ 13. yüzyıl ortalarında kurulan şehrin kalıntıları Eski Kırım şehri civarındadır. Cenevizliler bu şehri Solhat olarak adlandırmışlardır; DİA, “Kırım”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 447-450.

³¹ 13. yüzyıl ortalarında kurulmuş olan şehrin kalıntıları Kırım Yarımadasındaki Bahçesaray şehri yakınlarındadır; Kalan, *Altın Orda Kent Kültürü*, s. 450.

³² 13. yüzyıl ortalarında kurulan şehir bugün Feodosiya adıyla bilinmekte olup, devrin en önemli ticaret şehirlerinden birisi idi; Yücel Öztürk, “Kefe”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, s. 182-184.

³³ Kalan, *Altın Orda Kent Kültürü*, 450; Akdes Nimet Kurat bu şehirlere ilaveten Altın Orda Devleti’ne ait şimdiki kadar yirmi beş şehir tespit edildiğini ifade etmektedir. Bu şehirler: Azak, Batçin, Bakü, Büler, Derbend, Kırım-Cedid, Macar, Macar-Cedid, Mahmudabad, Muhsı, Ordu, Ordu-Cedid, Tebriz, Sabran, Şamaha şehirleridir. Kurat, *age*, s. 133.

³⁴ V.V. Barthold, “Saray”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, s. 206-207.

³⁵ Fuat Köprülü, “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Belleten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995 s. 424; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2001, s. 363.

³⁶ el-Ömerî, *Mesâlikü’l-ıbsâr fi Memâlikü’l-ımsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 128.

el-Ömerî bu bilgileri, Saray şehrini gören kişilerin aktardıkları gözlemlere göre nakletmiştir. Zira kendisi Saray şehrini ziyaret etmemiştir. Şehir surlarının bulunmaması konusunda arkeologlara göre; ülkenin dört bir yanında yeni kurulan şehirlerde herhangi bir savunma duvarı veya sur bulunmamaktadır. Nitekim Moğollar şehirleri surların değil, ülkenin kendisinin koruduğunu düşünmektedir.³⁷ Berke Han erken dönemlerde İslam dinine bağlandı.³⁸ Müslüman bir hükümdar olarak İslam ülkeleri ile diplomatik ilişkilerini sağlam temeller üzerine atmasıyla şehirde cami, medrese, türbe, kervansaray, hamam vb. yapılar inşa ettirdi. İslam mimari sanatının etkisiyle Saray şehri aynı zamanda ilim merkezi haline geldi. Bu dönemde başkent Saray'da Rus Ortodoks kilise ve piskoposluğu da bulunmaktaydı.³⁹

Berke Han dönemi için muahhar bir kaynak olan İbn Arabşah'ın Acaibu'l Makdûr adlı eseri Saray şehri hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir. Müellif İbn Arabşah, Saray şehrini bizzat gezdiği için onun vermiş olduğu bilgiler kıymete değerdir. Nitekim İbn Arabşah Saray şehri hakkında şunları söylemektedir: “*Deşt-i Kıpçak'ın başkenti Saray şehridir. İslami mimari tarzına göre kurulmuştur ve zevkli bir yapılanması vardır. Sultan Bereke, İslam'ı kabul ettikten sonra bu şehri kurdurdu. Onu kendisine Daru's-Saltana (başkent) olarak seçti. Bozkır halklarını İslam dinini kabule teşvik edip, onlara kol kanat verdi. Böylece bozkır hayır ve bereket diyarı haline geldi ve daha önce Deşt-i Kıpçak denilirken onun adına izafeten Deşt-i Bereke dediler*”.⁴⁰ Çoğu zaman özelde devletler ve genelde şehirler, dönemin başta olan hükümdarlarının adıyla anıldığı görülmektedir.⁴¹

Saray şehri hakkında gerek Arap müellifleri tarafından gerekse İranlı müellifler tarafından ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.⁴² Ebu'l-Fida'nın verdiği kayıtlara göre Saray şehrinin durumu ve konumu şu şekildedir:

“*Berke Han'ın ülkesinin başşehridir. Saray, büyük bir şehir olup kuzey ülkelerine hâkim Tatarların ülkesinin merkezidir. Şimdi oranın sahibi Özbek'tir. Saray, düz bir yerde Hazar Denizi'nin kuzeybatısında iki günlük mesafededir. Hazar Denizi onun güneydoğusundadır. Yakınında kuzeybatıdan güneydoğuya doğru İtil Nehri akar ve Hazar Denizine dökülür. Saray şehri İtil Nehri'nin kuzeydoğu kıyısında olup Türk kölelerin satıldığı büyük bir limandır. Şehir yeni olup Çingiz Han'ın torunu Batu tarafından kurulmuştur. Yolculardan biri orada uzun günlerin on yedi saat olduğunu söyledi*”.⁴³

Ortaçağ dünyasının seyyahlarından olup Altın Orda Devleti'nin hüküm sürdüğü toprakları da gezmiş olan İbn Battûta, Saray şehri hakkında dönemindeki şehirlerin en güzeli, caddeleri geniş, halkına müreffeh bir ortam sunan güzel bir şehirdi demektedir. Aynı şekilde İbn Battûta:

“*Saray şehri, koca bir ovaya kuruludur. Şehir çok büyüktür ve dünyanın en güzel şehirlerindedir. Kalabalık nüfusu caddeler ve sokakları tıklım tıklım dolmaktadır. Çarşıları şirin, yolları geniştir. Şehri gezmek, genişliğini anlamak için oranın kodamanlarıyla atlarımıza bindik. Sabahın erken saatlerinde yola koyulduğumuz hâlde öteki ucuna ancak öğleden sonra varabildik. Namazı orada kılp yemek yedik. Tekrar konak yerine döndüğümüzde neredeyse akşam oluyordu. Başka bir gün şehri enlemesine dolaştık. Gidiş gelişimiz tam yarım günümüzi almıştı. Şehir baştan aşağı binalarla donanmıştır. Evler arasında ne bostan var ne köhne yapılar. Gezimizde Cuma namazı kılınan on üç cami gördük. Bunlardan biri Şafi mezhebine mensup Müslümanlar içindi. Gezdiğimiz yerlerde Müslüman ve Hıristiyan halk kendi sınırları içinde yaşamaktaydı. Ancak çarşılarda Irak-ı Acem'den ve Irak-ı Arap'tan, Mısır'dan, Şam'dan ve diğer milletlerden olan halklar da bulunmaktaydı.*” Diyerek şehrin büyüklüğü ve gelişmişliğinden bahsetmektedir.⁴⁴

Moğol hükümdarları ordugâhlarını ekonomik koşullar ve nüfus açısından daima hareketli tutmuşlardır. Hükümdarların ve nüfusun geri kalanının mevsimlik göçlerinde kullanılan bu ordugâhların, Saray şehri için değilse de en azından daha sonra meydana getirilen Yeni Saray şehri gibi bazı sabit şehir merkezleri için bir proto-şehir modeli oluşturdukları görülmektedir. Nitekim Plano Carpini ve Rubrucklu William gibi Batu Han'ın ordugâhlarını ziyaret eden seyyahlar, genellikle bu ordugâhların gezici bir şehirden ibaret olduklarını düşünmüşlerdir.⁴⁵ Carpini, Batu Han'ın sarayından söz ederken, buranın bir şehirden çok çadır kentler olduğunu

³⁷ Ekrem Kalan, “XIII. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları'nın Ticaret Politikaları, *Avrasya Etüdüleri* 45/2015-1, *İpek Yolu Özel Sayısı*, TİKA, Ankara 2014, s. 55.

³⁸ Enver Konukçu, “Berke Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 506-507.

³⁹ Kamalov, *agm*, C. 36, s. 122.

⁴⁰ İbn Arabşah, *Acaibu'l Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012, s. 136; İbn Arabşah Saray şehrinin büyüklüğü hakkında şunları zikretmektedir: “*Rivayete göre Saray şehri ayanlarından birinin kölesi kaçıp gitmiş. Ana yoldan uzak bir yerde bir dükkân açmış ve öteberi satıp maiyetini kazanmaya başlamış. Bu durum on yıl kadar devam etmiş ama efendisi bir kez olsun ona rastlamamış ve yüz yüze gelmemiş. Bu, Saray şehrinin büyüklüğünün ve nüfusunun kalabalık oluşunun delilidir.*” bkz. İbn Arabşah, *age*, s. 137.

⁴¹ Yakubovskiy, *age*, s. 30-31; Fahreddin, *age*, s. 189-190; İlyas Kemaloğlu “Altın Orda Devleti” *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan- İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 99-100.

⁴² Yakubovskiy, *age*, s. 84.

⁴³ Ebu'l-Fida, *age*, s. 192.

⁴⁴ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 517-518; Mehmed Murad er-Remzi, *Telfik'ul Ahbar, ve Telhikü'l-Â'sâr fi Vakâyî-i Kazan, Bulgar ve Müluki't-Tatar*, tah. İbrahim Şemseddin, C. I, Dâru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut H.1423, s. 406.

⁴⁵ Schamiloglu, *agm*, s. 210.

ifade etmektedir.⁴⁶ Bunun yanında Batu Han, Saray şehrini kurduktan sonra, Saray'ı ne kadar zaman kullandığı, hatta kullanıp kullanmadığını bilmek mümkün değildir. Nitekim Rubruck William'ın ifade ettiğine göre Batu Han, sabit şehirler kurmasına rağmen göçebe hayatı devam ettirmiştir.⁴⁷ Rubruck Batu Han'ın huzuruna çıkmadan önce ülkesine geldiği sırada:

“...Karargâhını gördüğümde sonsuz bir hayrete kapıldım. Çünkü sadece kendi şahsi yurtları bana, etrafında üç-dört millik banliyöler bulunan büyük bir şehir intibaini verdi. Herkes çadırını hangi istikamette, nereye çivileyeceğini bildiği gibi, buradaki insanlar da çadırını arabadan indirdiği zaman kampın neresinde yerleşeceğini bilmekteydi. Moğolların lisanında saray çadırına “orda” adı veriliyordu. Bunun anlamı ortadır, çünkü daima kampın ortasına kurulur”.⁴⁸ Şeklindeki ifadeleriyle Batu Han'ın İtil Nehri'nin kenarında bulunan Saray şehrinden mi yoksa Batu Han tarafından kullanılan küçük bir şehri mi kast ettiği kesin değildir. Eğer Batu Han'ın hanlık süreci soylu sınıfın göçebe olarak varlık sürdürdüğü bir dönemi belirtiyorsa onun halefi Berke Han'ın dönemi de soylu sınıfın yerleşik hayata başladığı dönem olarak görülmelidir.⁴⁹ Marco Polo Seyahatnamesi'nde, Marco Polo'nun babası Niccolo ve amcası Maffeo, H. 658/1260 yılında Bulgar şehri ile Saray şehri arasında yaşayan Berke Han'ın yurduna gitmişlerdir.⁵⁰ Schamiloglu'na göre; Berke Han'ın Bulgar şehri ile Saray şehri arasında bir bölgede yaşadığını ifade eden Marco Polo'nun raporları doğrusa, Berke Han H. 658/1260 yılında Bulgar'ı kuzey yurdu, Saray'ı ise güneydeki yurdu olarak görüyordu. Berke Han büyük bir ihtimalle yazları Bulgar şehrinde, kışları ise Saray şehrinde ikamet ederek devleti yönetti. Berke Han, diğer Moğollara göre erken bir dönemde İslamiyet'e geçtiğinden çok yüksek ihtimalle Bulgar kenti de İslam eğitimi kaliteli bir yer olduğu için Berke Han oraya gitmeyi tercih etti.⁵¹

Altın Orda Devleti'nin görkemli başkenti Saray şehri, önemini Özbek Han zamanında 1320'lerde “Yeni Saray” adlı bir diğer kentin kurulmasına kadar devam ettirdi.⁵² Fakat Emir Timur ile Altın Orda Hanı Toktamış arasında meydana gelen mücadeleler neticesinde Deşt-i Kıpçak şehirleri mühim miktarda zarar gördü. Emir Timur, başta Harezm şehrinin merkezi Ürgenç olmak üzere İtil Irmağı'nın doğu sahili boyunca güneye doğru inerek Yeni-Saray (Saray-Berke), Eski-Saray (Saray-Batu), Astarhan ve Saraycık şehirlerini ordusuna yağma ve tahrip ettirdi. Sır-Derya boyunca ilerleyerek başkenti Semerkand'a döndü.⁵³

2.2. Saray Şehrinde Kültür-Medeniyet

Saray şehrinin sadece Altın Orda Devleti'nin bir başkenti olmadığı, aslında büyük bir liman ve ticaret kenti olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴ Ticari hayatın ve sanayi faaliyetlerinin oldukça kapsamlı olduğu Saray şehrinde Arkeolog Aleksandır Vlaseviç Tereşçenko'nun yaptığı kazılarda ortaya çıkarılan orijinal kalıntılar başkent Saray'da zanaatların anlaşılmasını kolaylaştırmıştır. Nitekim Tereşçenko:

“İki yüz kadem büyüklüğünde ve on beş kadem genişliğinde küçük tuğlalarla örtülü dört köşe bir alanda: yanmış bir halde kırık, renkli cam kaplar, bardaklar, hokkalar, deri parçaları, çizme ve ağaç ayakkabıları için biçilmiş deriler, keten bezi, ipek kumaş, elbise, bıçaklar, yatağanlar, kılıçlar, baltalar, kürekler, tavalar, abdest leğenleri, köşegiler, kavlar, çakmaklar, kazanlar, bakır maşrapalar, bakır kupalar, bakır şamdanlar, örgü işlerine mahsus kemik şişler, makas parçaları, kolyeler, yanık kâğıtlar, bıçaklar, kayın ağacı kabukları, çiviler, çengeller, kapı rezeleri, takma ve asma kilitler, yanık ekme parçaları, çavdar, buğday, ceviz ve fındık, mazi, palamut, badem, kuru üzüm, erik kurusu, erik, incir, keçiboynuzu, şeftali, fıstık, karanfil, biber, bakla, pirinç ve kahve bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca boyalar (mavi, sarı, gök, yeşil, kırmızı ve beyaz) gem kalkanları, demir zincirler, nallar, demir tekerlek bilezikleri, katran, bakır levhalar, taş tahtalar, boya ezme mahsus taşlar, bakır teller, kazmalar, kükürt, şap, güherçile, darı da bulunduğunu” da ifade etmiştir.

Altın Orda Devleti'nin, çağdaşları Moğollara göre erken bir dönemde yerleşik hayata geçtiği görülmektedir. Toplu olarak meydana çıkarılan malzemelerin miktarı göz önüne alındığında, burasının zanaat, ticaret ve sanayi imalatının yapılıp satışı sunulduğu büyük bir çarşı merkezi olduğu kuvvetle muhtemeldir.⁵⁵

Saray şehrinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde gün yüzüne çıkarılan büyük bir maden imalathanesi, çömlek ve çini fabrikaları, tunç ve bakır kap-kacak atölyeleri, silah fabrikaları ve tabakhaneler sanayinin belirgin bir şekilde gelişmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Ülkede tarım o kadar gelişmiş olmamasına rağmen ziraat

⁴⁶ Carpini, *age*, s. 136-137.

⁴⁷ Schamiloglu, *agm*, s. 211.

⁴⁸ Rubruck, *age*, s. 86.

⁴⁹ Schamiloglu, *agm*, s. 211.

⁵⁰ Marco Polo, *Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs, İstanbul 2003, s. 30.

⁵¹ Schamiloglu, *agm*, s. 211.

⁵² Özcan, *age*, s. 136.

⁵³ İbn Arabşah, *age*, s. 141-143; Şerefüddin Ali Yezdi, *Emîr Timur (Zafername)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 194-196; Nizamüddin Şâmî, *Zafername*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 199-200.

⁵⁴ Leonard Fyodorovich Nedashkovsky- Marsel Radikovich Nurkhamitov, “Historical characteristics of the Golden Horde city”, *Opcion Revista de Ciencias Humanas y Sociales*, Año 35, Especial No: 23 Venezuela 2019, s. 290.

⁵⁵ Yakubovskiy, *age*, s. 86.

aletleri (orak, sapan demiri vs.) ayrıca balıkçılık aletlerinin (olta, zıpkın) Saray şehrinde üretilmesi, bunların ticaret maksadıyla üretildiğini ve yine bu alanlarda ticaretin gelişmişliğini göstermektedir.⁵⁶ Kazılarda gün yüzüne çıkarılan “*maden eritme ve işletme tesisatının*” son derece gelişmiş olması Altın Orda zanaat erbabının bu hususta çağdaşı olan diğer devletlerin zanaat ustalarından gayet önde olduğunu göstermektedir. Nitekim Başkent Saray’da, özellikle “*Saray-Berke*”de Bulgar kentlerinin anânesi korunmakla kalmadığı gibi inkişafını sürdürmüştür.⁵⁷

Saray şehrinde, her esnafın ayrı bir mahallesi bulunmaktaydı. Muayyen günlerde, bu mahalleler büyük ve canlı bir pazar manzarası alıyordu. Silahlar, ziraat aletleri, ev eşyası gibi çeşitli maden işleri yapan büyük imalathaneler vardı.⁵⁸ “*Saray-Berke*” şehrinde madeni eşya yapan birçok esnaf mahallesi de bulunmaktaydı. Demirciler, bıçakçılar, çiftçi aletleri (orak, sapan demir vs.) yapan esnaf, bronz ve bakır kaplar yapan esnaflar yer almaktaydı. Bu durum Altın Orda Devleti’nin başkentinde madeni eşya yapımının üretim hayatında ne kadar büyük bir yer tuttuğunu göstermektedir.⁵⁹ Berke Han döneminde nüfus sayımı yapıldığı zaman zanaatkârlar ve ustaları belirlenip devlet hizmetinde görevlendirilmek istenmiştir. Han ile münasebetleri iyi olan Rus Knezleri, Moğol akınlarının ilk yıllarında Rus zanaatkârların Han’ın hizmetinde devşirilmemesi ya da esir alınan bazı zanaatkârların fidye karşılığı serbest bırakılması için çaba sarf etmişlerdir.⁶⁰ Bu şekilde çok sayıda demirci, çömlekçi, marangoz, kunduracı, terzi Moğollardan kaçarak prenslerin ve manastırların topraklarında malikânelere yerleşmişlerdir.⁶¹

Altın Orda Devleti, Avrupa’nın doğusunda orman ve av hayvanları yönünden zengin olan kuzey bölgelerine sahipti. Aynı zamanda Karadeniz sahillerinde bulunması devletin Akdeniz, Bizans ve İran ile zengin bir ticaret hacmine imkân vermekte idi.⁶² Ticaret hayatı özellikle Kırım, Bulgar ve Harezmi’de gelişmiş, bu üç bölgeye giden yolların ortasında bulunan Saray şehri ise cereyan eden ticari münasebetlerin kesişme noktası durumunda bulunuyordu. “*Saray el-Cedid*”e farklı ülkelerden tüccarlar gelmekteydi. Kervansaraylar Yeni ve Eski Saray’dan Harezmi’ye kadar uzanmakta idi.⁶³ Ticari alanda Bulgar ve Rus şehirlerinden hayvan kürkleri çok önemli yer tuttuğu gibi, köle ticareti de Deşt-i Kıpçak sahasında önemli bir yer tutmaktaydı. Nitekim Memlûk Devleti için Altın Orda Devleti köle ticareti bakımından çok ehemmiyetli bir bölge idi. Altın Orda Devleti için ise esirler önemli bir ticaret malı idi. Bu esirler Kıpçak, Oğuz, Çerkes, As (Alan), Rus, Macar, Lehli vs. gibi muhtelif milletlere mensuptu.⁶⁴ Daha önce varlıklarından haberdar olduğumuz Kırım, Bulgar ve Harezmi’ye ek olarak yeni kurulmuş olan Saray ve Astarhan gibi şehirler hususen milletlerarası ticaretin etkisiyle mühim bir gelişme kaydetmişti.⁶⁵

Berke Han zamanında başkent Saray’dan İtil Irmağı’nın daha yukarı kısmındaki Yeni Saray’a taşınması, muhtemelen bu yerin ticaret yollarının geniş istikameti bakımından daha uygun olması sebebiyledir. Pazar yerleri, imâlathaneler ve muhtelif tüccarın emniyetle barınma yeri ile Saray şehri, pek mühim bir ticaret merkezi olacaktı.⁶⁶ Aynı zamanda Volga ve Kama Bulgaristan’ının buğday ve fabrika ürünlerinin Saray şehrine ve liman kentlerine taşındığı bir güzergâh temelinde bir eksen oluşmaktaydı.⁶⁷

Altın ve mücevherat alanlarında hükümdarların ticari faaliyetlere giriştikleri bilinmektedir. Nitekim Marco Polo Çin Seyahatnamesi’nde Berke Han’ın mücevher alışverişinde bulunduğunu şu sözlerle ifade etmektedir: “*...Polo kardeşleri, mücevherlerini takas etmek koşuluyla öyle bir bolluk içinde yaşattı ki koca bir sene onun egemenliği altında kaldılar*”.⁶⁸

Batu Han’dan sonra tahta geçen Berke Han’ın, erken yaşlarda İslam dinine intisap etmesinin ardından eski Moğol kültürel geleneklerini sürdürdüğünü dönemin Memlûk Arap tarihçilerinin aktarmış oldukları kayıtlardan bilgi sahibi olmaktayız. Nitekim Kadı İbn Abdüzzâhir tarafından aktarılan kayıtlara göre Sultan Baybars’ın emri ile Berke Han’a gönderilen elçiler Saray şehri ve Berke Han’ın Saray’ı hakkında şu bilgileri vermektedir:

“*...Seyfeddin Küşer Beg ile iki Moğol yola çıktılar. Kırım valisi Tabuk onları burada karşıladı. Sonra Kırım’dan bir günde başka bir yere gittiler. Orada bu cihette hâkim olup on bin atlıya kumanda eden Tok-Buğa’yu*

⁵⁶ Abdülkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 328-329; Yasemin Göktürk, *Altın Orda Devletinde Ekonomik Hayat*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019, s. 43.

⁵⁷ Akdes Nîmet Kurat, “Altın Orda Devleti”, *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976, s. 930.

⁵⁸ Köprülü, *agm*, s. 432.

⁵⁹ Yakubovskiy, *age*, s. 86-87.

⁶⁰ Emel Kılıç, *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, C. 2, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017, s. 136.

⁶¹ Vernadesky, *age*, s. 406.

⁶² Devlet, *age*, s. 166-167.

⁶³ Kılıç, *agt*, s. 151.

⁶⁴ Köprülü, *agm*, s. 428.

⁶⁵ Roux, *age*, s. 475.

⁶⁶ Kafalı, *age*, s. 146.

⁶⁷ Roux, *age*, s. 458.

⁶⁸ Polo, *age*, s. 30.

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

*buldular. Sonra otaklar, koyunlar ve memur olan sahrada yirmi günde İtil Denizi'ne vardılar. İtil Denizi tatlı bir denizdir, genişliği Nil Denizinin genişliği kadardır, burada Rus gemileri vardır, Bereke Han'ın Saray'ı onun sahilindedir. Orda'ya yaklaşınca Vezir Kazvinli Şerafeddin onları karşıladı, sonra Bereke Han'ın huzuruna çıktılar. Huzurunda yapılacak merasimi öğrenmişlerdi, yani sol taraftan girilir, kendilerinden mektup alınınca sağ tarafa geçilir, iki diz üstüne oturulur; hiçbir kimse otağa ne kılıç ile ne bıçak ile ne yat, yarağ ile giremez, ayağıyla otağın eşğine basamaz idi. Bereke Han'ın dokuz yüz kişi alır büyük bir otağda oturuyor idi. Otağ ak keçeden olup içi ipek, hutaî kumaş ile dokunmuş, mücevherat ile inci ile bezenmiş bulunuyor idi. Huzurunda elli veya altmış emir otağdaki sedir üzerinde oturuyorlar idi”.*⁶⁹

İbn Battuâ, halkın ekseriyetinin İslam dinine mensup olduğunu söylemektedir. Yerli halktan olup saltanat ailesinin kendisinden çıktığı Moğolların bir kısmı bu dönemde Müslümandır. Ayrıca Âs ırkına mensup halkların tamamı Müslümanlardan oluşmaktadır. Kıpçak, Çerkez, Rus ve Rumlar da Saray şehrinde ikamet etmekteydiler. Son zikredilen halkların ekseriyeti Hıristiyan dinine mensuptur. Bu taifelerin her biri kendine ait bir semtte oturmaktaydılar. Her taifenin kendine ait çarşıları bulunmaktaydı.⁷⁰

Kültürel sahada Berke Han'ın İslamiyet'i kabul etmesi ile Saray şehri gibi ticari ve sanayi şehirleri ehemmiyeti haiz olan bölgelere camiler, medreseler, Kur'an kursları yapıldığı dönemin Memlûk tarihçileri tarafından belirtilmektedir.⁷¹ Nitekim bu konuda Arap tarihçisi İbn Abdüzzahir'in verdiği kayıtlara göre; Berke Han'ın sarayına gelen Mısır elçileri, sarayında Kur'an-ı Kerim okuyan çocukların olduğunu ve bu çocukların Kur'an eğitimini mekteplerde gördüklerini ifade etmektedir.⁷² el-Ömerî Berke Han'ın Abaka Han ile savaşa girişmeden önce aralarında ticari ve sosyal alışverişin iyi olduğunu ifade etmektedir. Buna mukabil olarak Berke Han, Tebriz şehrinde kendi adına bir cami ve bir kumaş fabrikası kurulmasını Abaka Han'dan istemiş, Abaka Han da Berke Han adına Tebriz'de adına bir cami ve bir kumaş fabrikası yaptırmıştır.⁷³

Berke Han döneminde şehirlerde kültürel hayat bütünü biribirinden farklı alanlarda gelişme göstermiştir. Altın Orda kentleri kültürel hayatını içinde barındırdığı farklı milletlerin olmasından dolayı bir birlik içinde olduğu ileri sürülemez. Nitekim Altın Orda'nın Kırım ve Harezmi kentlerinin varlıklı kültür anânesi arasında sığ ayırım vardı. Kırım ile Bizans, Anadolu, Suriye, Mısır arasında kültürel ilişkiler bulunduğu gibi, Harezmi, İran, Maverâünnehir ve Çin arasında da eski kültürel ilişkiler bulunmakta idi. Berke Han döneminde gerek ticari alanlarla gerekse kültürel faaliyetlerle bu ülkelerden gelen milletlerin Saray şehrinde toplanması ile çok çeşitli bir zengin kültür oluşturulduğu görülmektedir.⁷⁴

Berke Han döneminde yazı ve edebiyat alanlarında da önemli gelişmeler kaydedilmiştir. 13. yüzyıldan başlayarak, Moğolca kullanımdan çıkmış, uzun bir süre içinde çeşitli yapay engeller nedeniyle resmi dil olarak kabul edilemeyen Türk dili, uzun süreden beri esas edebi dil ve konuşma dili olarak kullanılmıştır.⁷⁵ Dönemin Memlûk tarihçilerinden öğrendiğimiz bilgilerden istifade ederek, Saray şehrinde Türkçe konuşulduğuna dair bilgiler mevcuttur. Memlûklu elçilerinin verdiği bilgilere göre, Berke Han'ın huzurunda bulunan elçiler, mektubu Berke Han'a iletince Berke Han, Saray'da bulunanlar huzurunda mektubun Türkçe okunmasını emrettiği söylenmektedir.⁷⁶

Yazınsal metinlerde ve edebiyat anânesinde Harezmi kültürünün mühim bir payı vardır.⁷⁷ Dönemin ilim adamları, şairler ve yazarlar eserlerini sık sık kendi hamilerine adanmışlardır. Berke Han döneminde meşhur imam ve fakih İbn Mahmud ez-Zahidi “*Risale en-Nasriye*” adlı eserini Berke Han'a ithaf etmiştir.⁷⁸

⁶⁹ İbn Abdüzzâhir, *Siret'ül Melik-Zahir*, W. De. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941, s. 133-134; el-Mufaddal İbn Abdüzzâhir'in aktardığı kayıtlara şu bilgileri ilave etmiştir; “...*Bereke Han beş yüz atlı sığar beyaz keçe ile örtülü, içi ipek kumaşlarla, Hatayı denilen ipek ile astarlı, mücevherat ve inci ile donatılmış büyük bir otağda, taht üzerinde, nikris hastalığından dolayı üzerinde yastık bulunan bir sandalyede idi, yanında Tağtagay adlı büyük bir hatun var idi. Bundan başka onun Çiçek Hatun ile Güher Hatun adlı iki karısı daha var idi.*”; el-Mufaddal, *en-Nehcüs-Sedid*, s. 328.

⁷⁰ İbn Battûta, *age*, C. 1, s. 518.

⁷¹ Tiesenhausen tarafından derlenip toplanan, İsmail Hakkı İzmirli tarafından Türkçeye tercüme edilen *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler* adlı eserde, Berke Han'ın bu hususlarda yapmış olduğu icraatlar hakkında tafsilatlı bilgi bulunmaktadır. .

⁷² İbn Abdüzzâhir, *age*: s. 134; Gamirzan Davletşin, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, çev. Albina Tuzlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 314-315.

⁷³ el-Ömerî, *age* s. 125-126.

⁷⁴ Yakubovskiy, *age*, s. 102.

⁷⁵ Davletşin, *age*, s. 285; Moğol akınlarından önce, Deşt-i Kıpçak bölgesinde çok sayıda göçebe Türk toplulukları bulunmakta idi. Bundan dolayı Türkçe burada yaşayan topluluklar arasında yaygın bir dil idi. Moğolların bu bölgelere gelerek yerleşmeleri, ardından devlet kurlmaları Türk toplulukları arasındaki konuşma dilinde büyük bir değişiklik yaratmadı. Nitekim Altın Orda Devleti'nin kurulmasının ardından ve bu sahaya hâkim olmasıyla da halk Türkçe konuşuyordu. Moğolca ise sadece devlet ve idari birimlerde kullanılmakta idi. Şirin Beyani, *Moğolan ve Hükümet-i İlhan-i der İran*, Sazman-ı Mutalaa- ve Tedvin Kitab-ı Ulum-ı İnsani Danişgah-ha-i Merkez-i Tahkik ve Tovsee-i Ulum-ı İnsani, Tahrân 1389, s. 265.

⁷⁶ İbn Abdüzzâhir, *age*, s. 134.

⁷⁷ Yakubovskiy, *age*, s. 106; Peter B. Golden : “*Yönetici seçkinlerin 13.yüzyıl sonları gibi erken bir tarihte bile Türkçeye aşina ve onu kullanıyor olmalarına rağmen, Altın Orda'nın resmi dili tarihinin çoğunda Moğolca olarak kalmıştır. Altın Orda'nın Memlûkler ile diplomatik yazışmalarının çoğu Moğolca yapılmıştır. Moğolcanın yanında, Uyğurca veya Uyğur harfi Doğu Türkçesi de kullanılmıştır. Hatta Çağatay Türkçesi'nin gelişimi, Altın Orda'nın kültürel ortamı ve etkisi dâhilinde değerlendirilmelidir.*” diyerek, *Altın Orda* sahasında

Altın Orda Devleti'nde Berke Han, ilk para basımını gerçekleştirip kendi adına sikke⁷⁹ bastırmak suretiyle Kara-Kurum ile ilişkisini keserek bağımsızlığını ilan etmiştir.⁸⁰ Mevcut bilgilere göre; ilk Altın Orda parası, Batu Han döneminde H. 637-647/1240-1250 yıllarında Bulgar şehrinde basılmış olup Saray ve Saratov gibi birçok Altın Orda şehrinde de aynı şekilde paralar basılmıştır.⁸¹ Berke Han dönemine ait paralarda artık Büyük Kağanlık'ın adı ve tamgası yerine Batu Han ailesinin tamgası basılmıştır. Bu durum Berke Han'ın halefi Mengü Timur döneminde de devam etmiştir.⁸² Altın Orda devrinde kâğıt para basımı kesin olarak bilinmemektedir. Paralar daha çok gümüş madeni üzerine üretilmiştir. Berke Han döneminde, Altın Orda Devleti'nin büyük miktarda sikke ihraç ettiği bilinmektedir.⁸³ Berke Han'ın çok miktarda sikke darp ettirmesinin önemli nedenlerinden biri Müslüman olması idi. Müslüman olduğu zamandan itibaren madeni paraların onun hâkimiyetinin de bir simgesi olarak adının sikkelerin üzerine basılması şarttı. Kıpçak ekonomisinde Batu Han döneminde para meselesi fazla önem arz etmese de Berke Han döneminde, hızla büyüyen uluslararası ticaret ve devlet için son derece kârlı olan vergilendirme siyaseti gereği bol miktarda sikke darp edilmiştir.⁸⁴

SONUÇ

Bozkır kültürünün tüm unsurlarını üzerinde barındıran Moğollar, devletleşme sürecinde Türk medeniyet ve kültüründen birçok kurum ve modeli uhdesinde barındırmıştır. Çinggis Han, Moğol Devleti'ni tesis ettiği zaman ilk olarak Türk medeniyet ve yaşamını bünyesinde muhafaza eden Uygur kavimlerini bozkır yaşamında da ayakta tutmuştur. Uygurlar devlet kademesinde, gerek askeri alanda ve gerekse de sosyo-kültürel alandaki birçok modelini Moğol Devleti'ne uyarlamıştır. Sayıca Türk kavimlerinden az bir nüfusa sahip olan Moğollar, gittikleri her bölgede yöre halkından etkilenmişlerdir. Birçok kaynağa göre de sabit olan Türk-Moğol yaşam benzerliğinin etnik bir inkırazın yanında devlet kademesinde, askerî alanda veya kültürel alanda da kendi benliklerini kaybetmemişlerdir. Bilâkis Moğollar Türk kavimleriyle bir arada yaşayarak kendi medeniyet seviyelerini en üst düzeye çıkarmışlardır. İlk Moğol seferlerinin tahrip edici ve yıkıcı olduğu gerçeği inkâr edilemez bir durumdur. Ancak Moğol kavimleri genelde İslam topraklarıyla özeldir Türk kavimleriyle olan etkileşimlerinin ardından, yönetim sahalarını genişlettikleri her alanda tahrip ve yıkıcı faaliyetlerinin yerini imar ve bayındırlık faaliyetlerinin aldığı da bir hakikattir. Bozkır kavimlerinin önemli bir halkasını meydana getiren Moğollar, yerleşik hayata geçtikleri halde, kendi öz kültürlerini terk etmemişlerdir. Nitekim yerleşik oldukları şehirlerde kurdukları saraylarda yaşamak yerine saraylarının yanında meydana getirdikleri otağlarda bozkır kültürünü devam ettirmişlerdir. Büyük Moğol Devleti'nin şubelerinden biri olan Altın Orda Devleti de, Büyük Hanlık gibi kurulduğu sahrada şehirleşmeye önem vermiştir. Altın Orda Devleti, kendisinden önce aynı topraklarda bulunan Bulgarlardan önemli derecede etkilenmiştir. Bölgenin Bulgarlar döneminden itibaren Türkleşmesi, aynı zamanda ilk Moğol akınlarının da etkisiyle Türk nüfusunun artması neticesinde devlet Büyük Hanlık gibi Moğol-Türk Hanlığı şeklinde gelişimini tamamlamıştır. Gerek Batu Han zamanında gerek kendisinden sonra gelen Berke Han, Mengü-Timur, Özbek Han dönemlerinde şehirleşmeye önem veren hükümdarlar sayesinde Altın Orda coğrafyası medeniyet seviyesi bakımından çağdaş devletlerin büyük merkezleri kadar kıymete değer bölgeler haline gelmiştir. Ticaret limanlarının varlığı, köle ticareti ve kürk gibi değerli malların ticaret merkezi olan şehirler, birçok bölgeden tüccar akınının da uğrak yeri olmuştur. Altın Orda Devleti kurulduğu tarihten itibaren yerleşik hayat düzeninde önemli gelişmeler kaydetmiştir. Batu Han'ın kurduğu Saray şehri ile başlayan ilk şehirleşme faaliyetleri, ardılı Berke Han ve diğer hükümdarlar tarafından geliştirilerek önemli neticeler vermiştir. Altın Orda Devleti'nin yerleşik hayata adapte süreci uzun sürmemiştir. Nitekim Batu Han Batı Seferleri'nin hemen ardından Saray şehrini kurarak temelini attığı devletin başkentine ne derece ehemmiyet verdiğini göstermiştir. Gerek Batu Han ve kardeşi Berke Han, gerekse de Özbek Han gibi Altın Orda Devleti'nin güçlü hükümdarları şehirleşme alanında da ön plana çıkmışlardır. Saray şehrinin bir sanayi, ticaret ve kültür şehri olma konusunda hükümdarların teşebbüsleri son derece mühim rol oynamıştır. Berke Han döneminde bilim ve ilim konularında Saray şehrindeki gelişmeler şehrin sanayi ve ticaret şehri olmasının yanında ilim ve irfan merkezi olması konusunda da önemli katkılar sağlamıştır. Sonuç olarak, Büyük Moğol Devleti'nin şubelerinden biri olan Altın Orda Devleti, kuruluşundan itibaren özellikle Özbek Han döneminden sonraki devreye kadar şehirleşme alanında önemli gelişmeler meydana getirmiştir. Bu gelişmeler neticesinde devletin şehirleri her

Moğolcanın Saray da dâhil olmak üzere tüm bölgelerinde kullanılmakta olduğunu ifade etmektedir. Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002 s. 247.

⁷⁸ Davletşin, *age*, s. 399-400.

⁷⁹ Sikke: "Ağırlığı önceden ayarlanmış, üzerinde darb edip tedavüle çıkararak ve istendiğinde geri almayı taahhüt eden devletin, hükümdarın ya da resmi otoritenin simge veya yazısının yer aldığı madeni para türüdür. Kelime Arapçadan gelmekte olup "damga veya nakış basmak için hazırlanmış kalıp, demir kalıp" demektir. Çoğulu olan meskûât da "damga ile damgalanmış" anlamına gelir". Oğuz Tekin, "Sikke", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, s. 179.

⁸⁰ Konukçu, *agm*, s. 506.

⁸¹ Kılıç, *agt*, C. 2, s. 419.

⁸² Ekrem Kalan, "Numismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1257)", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 33, 2012, s. 26.

⁸³ Kılıç, *agt*, C. 2, s. 425.

⁸⁴ Kılıç, *agt*, C. 2, s. 432-433.

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

alandaki önemli merhaleler kaydetmiştir. Bozkır yerleşik hayatını şehir hayatına yansıtan önemli devletlerden biri olan Altın Orda Devleti'nin özelde Saray ve diğer şehirleri bu bakımdan kıymete değerlidir.

KAYNAKÇA

ALAADDİN, Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihânguşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

BALLOD, F. V. *Stary i Noviy Saray, Stolitsi Zolotoy Ordi*, Kazan 1923.

BARTHOLD, V.V. "Saray", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 10, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 206-207.

BARTHOLD, V.V., "Batu Han", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1979, ss. 351-353.

BARTHOLD, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. Kâzım Yaşar Koprıman-İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.

BEYANİ, Şirin, *Moğolan ve Hükümet-i İlhan-i der İran*, Sazman-ı Mutalaa- ve Tedvin Kitab-ı Ulum-ı İnsani Danışgah-ha-i Merkez-i Tahkik ve Tovsee-i Ulum-ı İnsani, Tahran 1389.

BİLGE, Mustafa L., "Akkirman", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 269-270.

CARPİNİ, Plano, *Moğolistan Seyahatnamesi*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2018.

DAVİDOV, G. A. Federov, *Obşestvenniy Story Zolotoy Ordi*, İzdatelystvo Moskovskogo Universiteta, Moskva 1973.

DAVLETŞİN, Gamirzan, *Türk Tatar Kültür Tarihi*, çev. Albina Tuzlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.

DEVLET, Nadir, "Altın Ordu", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarih*, C. 9, Çağ, İstanbul 1992, ss. 103-178.

DİA, "Kırım", *Diyanet Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, ss. 447-450.

Ebü Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

Ebu'l Fida, *Ebu'l Fida Coğrafyası (Takvim'ül Büldan)*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

el-Mufaddal, *en-Nehcüs-Sedid*, W. De. Tiesenhausen, *Altın Orda Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr fî Memâlikü'l-emsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

er-Remzî Mehmed Murad, *Telfik'ul Ahbar, ve Telhikü'l-Â'sâr fî Vakâyî-i Kazan, Bulgar ve Müluki't-Tatar*, tah. İbrahim Şemseddin, C.1, Dâru'l-Kitabu'l-İlmiyye, Beyrut H.1423.

FAHREDDİN, Rızaeddin, *Altın Ordu ve Kazan Hanları*, not-çev. İlyas Kamalov, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

GOLDEN, Peter B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.

GÖKTÜRK, Yasemin, *Altın Orda Devletinde Ekonomik Hayat*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2019.

GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzmen, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

İbn Abdüzzâhir, *Siret'ül Melik-Zahir*, W. De. Tiesenhausen, *Altın Ordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakkı İzmirli, İstanbul Maarif Matbaası, İstanbul 1941.

İbn Arabşah, *Acaibu'l Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2012.

İNAN, Abdülkadir, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1976.

- KALAN, Ekrem, “Altın Orda Kent Kültürü: Saray el-Cedid (Yeni Saray) Örneği”, *Gazi Eğitim*, ss. 448-462.
- KALAN, Ekrem, “Numismatik Materyallere Göre İslamlaşma Sürecinde Altın Orda Hanlarının Kullandığı İsim ve Unvanlar (1227-1257)”, *Karadeniz Araştırmaları*, S. 33, 2012, ss. 23-34.
- KALAN, Ekrem, “XIII. Yüzyıllarda Kuzey İpek Yolu ve Altın Orda Hanları’nın Ticaret Politikaları, *Avrasya Etüdüleri 45/2015-1, İpek Yolu Özel Sayısı*, TİKA, Ankara 2014, ss. 43-62.
- KAMALOV, İlyas, “Saray”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2009, ss. 121-122.
- KEMALOĞLU, İlyas “Altın Orda Devleti” *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, ss. 98-150.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Altın Orda Devleti’nin Adı Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 141, 2002, 115-120.
- KEMALOĞLU, İlyas, “Altın Orda Devleti” *Ötüken’den Kırım’a Türk Dünyası Kültür Tarihi*, haz. Ahmet Kanlıdere-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2020, ss. 273-293.
- KEMALOĞLU, İlyas, *Altın Orda ve Rusya “Rusya Üzerinde Türk-Tatar Etkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- KILIÇ, Emel, *Altın Orda Devletinin İktisadi Tarihi (XIII-XV. Yüzyıllar)*, C. 2, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017.
- KONUĞU, Enver, “Berke Han”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, ss. 506-507.
- KÖPRÜLÜ, Fuat, “Altın Ordu’ya Ait Yeni Araştırmalar”, *Bulleten*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995, ss. 397-436.
- KURAT, Akdes Nimet, “*Altın Ordu Devleti*”, Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1976.
- KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2019.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Şehir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 36, İstanbul 2010, ss. 441-446.
- Nizamüddin Şâmî, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Ötemiş Hacı, *Çengiz-name*, çev. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- ÖZCAN, Altay Tayfun, *Moğol-Rus İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2017.
- ÖZTÜRK, Yücel, “Kefe”, *Diyanet Ansiklopedisi*, C. 25, Ankara 2002, ss. 182-184.
- POLO, Marco, *Doğu ve Batı Kaynaklarında Çin Seyahati*, çev. Hande Loddo, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Kabalıcı Yayınları, İstanbul 2001.
- RUBRUCK, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanı’na Seyahat*, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul 2019.
- SARAY, Mehmet, “Altın Orda Hanlığı”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 2, İstanbul 1989, ss. 538-540.
- SCHAMİLOĞLU, Uli, “Altın Orda’daki Kent Merkezlerinin Gelişimi ve Ükek Şehri”, çev. Umut Yolsever, *Genel Türk Tarihi Araştırmaları*, S. 2/3, 2020, ss. 209-226.
- Seyyid Mehmed Rızâ, *Es-Seb’ü’s-Seyyâr fi- Ahbâr-ı Mülûki’t-Tatar*, haz. Yavuz Söylemez, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2020.
- SPULER, Berthold, *Zolotoya Ordı, Mongoliy v Russiy, 1223-1502*, gg. İnstitut İstoriy İm. Ş. Marjani AN RT, Kazan 2016.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Çengiz Öncesi Türkler ve Moğollar”, *Avrasya’nın Sekiz Asrı Çengizogulları*, haz. Hayrunnisa Alan-İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, ss. 11-29.
- TEKİN, Oğuz, “Sikke”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 37, İstanbul 2009, ss. 179-181.
- ÜNAL, Fatih, “Geçmişten Günümüze As-tarhan (Astrahan/Hacı Tarhan)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, S. 38, Erzurum 2008, ss. 227-252.

ALTIN ORDA DEVLETİ'NDE YERLEŞİK HAYATIN İLK İZLERİ: SARAY ŞEHİRİ

VERNADSKY, George, *Moğollar ve Ruslar*, çev. EŞref Bengi Özbilen, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.

YAKUBOVSKIY, A.Yu., *Altın Ordu ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1992.

Yezdi, Şerefüddin Ali, *Emîr Timur (Zafername)*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2019.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 241-250.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.04.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 01.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

HÜLEGÜ'NÜN İLHANLI HANEDANINA MEŞRU ZEMİN İNŞAASI

ÇETİN KAYA*

ÖZ

Cengiz Han zamanından beri Ceyhun Nehri'nin batısında Moğollar adına askerî faaliyetleri yürütmek için bazı komutanlar görevlendirilmiştir. Bölge Cengiz Han'ın ölümü öncesinde tam olarak ele geçirilemediği için herhangi bir hanedana ilhak da edilmemiştir. Bu nedenle bölgede bulunan yöneticiler Büyük Kağanlık tarafından atanmıştır. Ama Möngke Kağan zamanında bölgenin tam olarak ele geçirilmesi için büyük bir ordu toplanmıştır. Gönderilen ordunun yönetimine Cengiz Han'ın oğullarının hanedanından bazı şehzadeler getirilmiştir. Bu şehzadeler haricinde birçok önemli komutan da bu orduda yerini almıştır. Möngke Kağan tarafından gönderilen şehzadelere yapmaları için birtakım görevler verilmiştir. Verilen görevler şunlardır: Bölgede Moğol hâkimiyetine karşı direnen bazı guruplar ortadan kaldırılmalıdır. Kale ve surlar yıkılmalıdır. Ayrıca Bağdat Halifeliği Moğollara tabi olmaya çağırılmalıdır. Bu görevler tamamlandıktan sonra da Moğol akınları daha ileriye taşınarak yeni bölgelerin ele geçirilmesine zemin hazırlanmalıdır. Şehzadelerin Ceyhun Nehri'nin batısında sürdürdükleri faaliyetlerle uyumlu olduğu görülen bu görevler, bir bakıma onların bölgeye gönderiliş nedenlerini ortaya çıkarmaktadır. Ancak Bağdat Halifeliği, Moğollar tarafından ele geçirildikten sonra bazı şehzadelerin artık seferlere iştirak etmedikleri görülmektedir. Bu durum şüphesiz bölgede yaşanacak olan yeni sürecin başlangıcı olmuştur. Bölgeye gelen şehzadelerden Toluy'un oğlu Hülegü'nün Ceyhun Nehri'nin batısına gönderiliş nedenleri ve sonrasında üstlenmiş olduğu rol arasında kaynaklarda bir takım çelişkiler bulunmaktadır. Bazı kaynaklar Hülegü'nün Möngke Kağan tarafından Ceyhun Nehri'nin batısına gönderildiği zaman bölgeye idari maksatla geldiğini rivayet etmektedirler. Ancak bu rivayet tarihî süreç incelendiğinde meydana gelen olayların nedenlerini tam olarak açıklığa kavuşturamamaktadır. Diğerleri ise, Hülegü'nün bölgeye sadece askerî ve siyasi amaçları sürdürmek için geldiğini söylemektedirler. Bu kaynaklara göre, Hülegü'yü bölge idaresini üstlenmeye götüren sürecin 1258 yılında Bağdat Halifeliği'nin ele geçirilmesinden sonra başladığı görülmektedir. Halifeliğin ele geçirilmesinin ardından Hülegü bir elçilik heyeti yollayarak bölgede bulunan şehzadelerin kendi başına buyruk hareket etmelerinden şikâyetlerini ağabeyi Möngke Kağan'a bildirmiştir. Heyetin, Möngke Kağan'ın huzuruna çıkması ve durumu anlatması sonrasında Ceyhun Nehri'nin batısı artık idari anlamda yeni bir sürece girmiştir. Yeni sürecin başlamasında, Möngke Kağan'ın 1259 yılında ölümü öncesi, kardeşi Hülegü'ye bölgenin idaresini vermiş olması etkili olmuştur. Bu süreç içinde idareyi ele almak isteyen Hülegü'nün, en kuvvetli muhalifleri Çuci Hanedanı'ndan şehzadeler olmuştur. Ama Hülegü muhalif şehzadeleri ortadan kaldırmayı başarmıştır. Sonrasında Büyük Kağanlık için çıkan taht kavgalarının vermiş olduğu fırsatla meseleye Altın Orda hanı Berke'nin de dâhil olduğu görülmektedir. Dönemi aydınlatmada önemli role sahip tarihî vesikaların detaylı incelemesi yapılırca Hülegü'nün en erken 1259-1260 yıllarında Ceyhun Nehri'nin batısında idari hak iddiası ile ortaya çıktığı görülmektedir. Verilen bu tarih, birçok kronik ve nümizmatik veriyle de doğrulanmaktadır. Görüldüğü üzere Hülegü, hiçbir idari maksat taşımadan gelmiş olduğu coğrafyada hakimiyet iddiasıyla ortaya çıkmış ve verdiği başarılı mücadele ile idareyi eline almayı başarmıştır. Böylece hem kendisinin hem de hanedanının bölge yönetiminde söz sahibi olmasına zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Hülegü, İlhanlılar, Möngke Kağan, Büyük Kağanlık.

CONSTRUCTION OF LEGITIMATE GROUND FOR THE ILKHANID DYNASTY OF HULAGU

ABSTRACT

Since the time of Genghis Khan, some commanders have been assigned to carry out military activities on behalf of the Mongols west of the Oxus River. It was also not annexed to any dynasty, as the region was not fully captured before Genghis Khan's death. For this reason, the rulers in the region were appointed by The Great Khaganate. But in the time of Mongke Khagan, a large army was assembled to fully capture the region. Some princes from the dynasty of Genghis Khan's sons were brought to the administration of the sent army. Apart

* Dr., E-Posta: cetinkayaa.58@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3876-5140

from these princes, many important commanders also took their place in this army. The princes sent by Mongke Khagan were given a number of tasks. According to the tasks assigned: Some groups that resist Mongol rule in the region must be eliminated. The castle and fortifications must be demolished. In addition, the Baghdad Caliphate should be called upon to be subject to the Mongols. After these missions are completed, the Mongol raids should be moved further and the ground should be prepared for the capture of new territories. These duties, which are seen to be compatible with the activities carried out by princes west of the Oxus River, in a way reveal the reasons why they were sent to the region. However, after the Caliphate of Baghdad was captured by the Mongols, it seems that some princes no longer participated in the expeditions. This is undoubtedly the beginning of a new process that will take place in the region. There are a number of contradictions in the sources between the reasons why Tolui's son Hulagu, one of the princes who came to the region, was sent to the west of the Oxus River and the role he took on afterwards. Some sources say that Hulagu came to the region for administrative purposes when he was sent by Mongke Khagan to the west of the Oxus River. But this story does not fully clarify the reasons for the events that occurred when the historical process was examined. Other sources say that Hulagu came to the region only to pursue military and political goals. According to these sources, it seems that the process that led Hulagu to assume the administration of the region began after the capture of the Caliphate of Baghdad in 1258. After the capture of the caliphate, Hulagu sent an embassy delegation to inform his brother Mongke Khagan of his complaints that the princes in the region were acting on their own. After the delegation appeared before Mongke Khagan and explained the situation, the west of the Oxus River entered a new process in administrative terms. In the beginning of the new process, Mongke Khagan's death in 1259, before his brother to Hulagu administration of the region was effective. Hulagu's strongest opponents, who wanted to take over the administration in this process, were the princes of the Jochi dynasty. However, Hulagu managed to eliminate these dissident princes. Afterwards, with the opportunity of the throne fights for the Great Khaganate, it is seen that Berke, khan of Golden Horde, was also involved in the issue. When the historical documents, which have an important role in illuminating the period, are examined in detail, it is seen that Hulagu emerged at the earliest in 1259-1260 with the claim of khanate in the west of the Oxus River. This date is confirmed by many chronic and numismatic data. As can be seen, Hulagu emerged with an administrative claim in the geography in which he came without any administrative purpose and managed to take over the administration with his successful struggle. Thus, he prepared the ground for both himself and his dynasty to have a say in the regional administration.

Keywords: Hulagu, Ilkhanids, Mongke Khagan, Great Khaganate.

GİRİŞ

Cengiz Han 1227 yılında ölümünden önce oğulları ve diğer akrabaları arasında ülkesini idari alanlara bölmüştür. Bu paylaşımın bir siyasi bölünmeye dönüşmemesi için de bütün idari alanları Büyük Kağanlık makamına bağlamıştır. Oluşan idari paylaşım sonrası Cengiz Han'ın, Börte Üçin'den olma dört oğlu kendilerine düşen arazilerde hanedanlarını kurma fırsatı bulmuşlardır. Ancak paylaşım yapılırken bazı bölgelerin yönetimi herhangi bir hanedana değil de gönderilen idareciler yoluyla doğrudan Büyük Kağanlık makamına bağlanmıştır. Ceyhun Nehri'nin batısı da kağanlık makamına bağlanan bölgelerden biridir. Bölge Cengiz Han'ın ölümü öncesinde daha tam olarak elde edilemediği için paylaşımından muaf tutulmuştur. Ama bu bölgede Moğollar adına askerî faaliyetleri yöneten komutanlar, Cengiz Han zamanında düzenlenen Harezmsahlar Seferi'nden (1219-1224) itibaren varlıklarını göstermeye başlamışlardır. Bu nedenle de Moğolların bölgeyi kontrol altına alma emelleri daima canlılığını korumayı sürdürmüştür.

1. Hülegü'nün Ceyhun Nehri'nin Batısına Gelişi ve Hâkimiyetini Kurması

Ceyhun Nehri'nin batısında Moğollar adına faaliyetleri sürdürmek ile mükellef ilk atanan askerî idareci Ötegedey Çormagan, Bağdat Halifeliği ile mücadele etmesi için Harezmsah Seferi sırasında gönderilmiştir.¹ Daha sonra da Ögedey (1229-1241) ve Göyük (1246-1248) zamanında bazı kişiler kağanlık adına mezkûr yerde görev yapmıştır. Böylece bölge Môngke Kağan'ın (1251-1259) iktidarına kadar herhangi bir hanedan üyesinin iradesi altında olmayıp gönderilen askerî ve sivil yöneticilerin kontrolünde bulunmuştur.² Hatta Môngke Kağan'ın iktidara gelişi ile birlikte Ceyhun Nehri'nin batısında bulunan yöneticilerin çoğu eski görev yerlerine yeniden tayin edilmiştir.³

¹ Anonim, *Mongolun Niçoça Tobçıyan*, trs. B. Sumyabaatar, Ulsin Hevleliin Gazar, Ulaanbaatar 1990, s. 795-796; Anonim, *The Secret History of the Mongols*, tr. Igor de Rachewiltz, Brill, Leiden 2004, s. 956-957.

² Abbas İkbâl Aşteyâni, *Târîh-i Moğol*, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1987, s. 165-170; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957, s. 44-58; George Lane, "Arghun Aqa Mongol Bureaucrat", *Iranian Studies*, C. 32, S. 4, Oxford 1999, s. 461-463.

³ Alâeddîn Atâ-Melik Cuveynî, *Târîh-i Cihân Guşâ*, Neşr. Muhammed Kazvinî, İntişarat-ı Hermes, Tahran 2016, s. 585; George Lane, *Early Mongol Rule in Thirteenth Century Iran*, Routledge Curzon Press, London 2003, s. 162-163; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017, s. 102-103.

Möngke Kağan zamanında, Çormagan'ın ölümünden sonra yerine geçen Besüt boyuna mensup Baycu Noyan,⁴ kağanlık makamına bir elçilik heyeti göndermiştir. Heyet, Möngke Kağan'ın yanına vardığı vakit Baycu'nun, İsmaililer ve Bağdat Halifeliği'nden şikâyetlerini bildirmiştir. Böylece kağanlık makamından yardım talebinde bulunulmuştur. Möngke Kağan yanında bulunan Şemseddin Kazvinî'nin de teşviki ile Ceyhun Nehri'nin batısına sefer düzenleme kararı almıştır.⁵ Verilen karar doğrultusunda Cengiz Han'ın oğulları ve akrabaları arasında pay ettiği ordunun beşte biri talep edilmiştir.⁶ Diğer hanedan mensupları tarafından gönderilen ordunun kontrolünü sağlamak amacıyla bazı şehzadeler de gelen birliklere eşlik etmişlerdir. Bu şehzadeler arasında Çuci Hanedanı'ndan Şiban'ın oğlu Balaga⁷, Boal'ın⁸ torunu Tutar⁹ ve Ordu'nun oğlu Kuli¹⁰ bulunmaktadır. Çağatay Hanedanı'ndan ise, Moçi Yebe'nin oğlu Teküder¹¹ bu orduya dâhil olmuştur. Toluy Hanedanı'ndan Hülegü¹² ve diğer kardeşi Sübütey¹³ ve Cengiz Han'ın Oyrat boyuna gelin giden kızı Çiçegen Beki'nin oğlu Buka Timur, Möngke Kağan'ın emri ile sefere katılanlar arasındadır. Ayrıca bahsedilen kişiler haricinde birçok hanedan mensubu ve komutanlar gönderilen orduya eşlik etmek için hazır bulunmuştur.¹⁴

Hanedana mensup birçok şehzadenin katıldığı bu seferin askerî ve siyasî amaçları bazı kaynaklara göre şunlardır: Ceyhun Nehri'nin batısında ele geçirilen her yerde Cengiz Han yasaları hâkim kılınmalıdır. Horasan'dan başlanarak kale ve surlar yıkılıp kullanılamaz hâle getirilmelidir. Moğollara karşı direnç gösteren herkes ortadan kaldırılmalı ve itaat edenler ödüllendirilmelidir. Bölgede asayiş bozan ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Kürt ve Lor aşiretlerine boyun eğdirilmelidir. Bağdat Halifeliği Moğol hâkimiyeti altına girmeye çağırılmalıdır. Halife bu durumu kabul ederse hiçbir şekilde ona kötü muamelede bulunulmamalıdır. Eğer kabul etmez ise, o da ortadan kaldırılmalıdır. Bu işler halledildikten sonra Moğol nüfuz ve hâkimiyeti daha ileriye taşınmalıdır.¹⁵

Tarihî süreç göz önüne alındığında yukarıda bahsedilen askerî ve siyasî amaçlar ile doğru orantılı bir şekilde ilerlendiği görülmektedir. Möngke Kağan tarafından gönderilen ordu Zilhicce 653 yılında (Ocak 1256) Ceyhun Nehri'ni geçmiştir. Almış oldukları görev doğrultusunda zaman kaybetmeden bölgedeki itaat etmeyen kale ve şehirlerin ele geçirilmesi işine girişmişlerdir.¹⁶ İsmaililer üzerine yürünerek merkez edindikleri Alamut Kalesi, Zilkade 654 yılında (Aralık 1256) ele geçirilmiştir.¹⁷ Civarda bulunan diğer Moğol birliklerinin katılımıyla düzenlenen kuşatma sonrası Bağdat şehri h. 656 yılında (1258) ele geçirilmiştir. Böylece beş yüz yılı aşkın bir süredir varlığını idame ettiren Abbasi Halifeliği'ne son verilmiştir.¹⁸ Bağdat şehrinin ele geçirilmesi sonrasında da Moğollar akınlarına devam ederek Suriye üzerinden Mısır'a yönelecek büyük bir sefer tertiplemişlerdir. Ancak bu sefer tam olarak amacına ulaşamamıştır. Çünkü, Möngke Kağan'ın Çin seferinde

⁴ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, S. 3, çev. Hrant D. Andreasyan, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, s. 228; Ch'i T'ang, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temaslarda Bulunan Şahsiyetler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1970, s. 154.

⁵ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiu'ti Tevârih*, C. II, Neşr. Muhammed Ruşen- Mustafa Musevi, İntişarat-ı Elburz, Tahran 1995, s. 973-974; Muhammed Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, Neşr. Cafer Şear, Encümen-i Asar Mefahir-i Ferhengi, Tahran 2000, s. 413-414; Mahmud Mirhand, *Târîh-i Ravzatu's Safâ*, C. VIII, Neşr. Cemşid Kiyânfer, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2006, s. 4015-4016.

⁶ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C.II, s. 974-976; Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999, s. 556.

⁷ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Kitab-ı Nesebname-i Müluk*, Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kitaplığı, Envanter Nu: 2937, vr. 124b; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiu'ti Tevârih*, C. I, s. 724-725.

⁸ Bu kişinin ismi *Kitab-ı Nesebname-i Müluk* adlı eserin Uyğur Harfleri ile yazılmış kısmında Çilegün olarak verilmektedir. Bk. Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, vr. 119a.

⁹ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, vr. 126b; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. I, s. 729.

¹⁰ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, vr. 119a; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. I, s. 716.

¹¹ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, vr. 132b; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. I, s. 759.

¹² *Kitab-ı Nesebname-i Müluk*'un Uyğur harfleri ile yazılmış kısmında bu isim "Ülegü" şeklinde kaydedilmiştir. Bk. Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, vr. 141a, 150a.

¹³ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, vr. 136a; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *Câmiu'ti Tevârih*, C.II, s. 783.

¹⁴ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 977-978, 1008; Alâeddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, 2016, s. 707-709; Gregory Abu'l Farac, *age*, C. II, s. 556; Vassâf, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Neşr. Abdul Muhammed Ayeti, İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1968, s. 342; Muhammed Benâketî, *age*, s. 414, 417.

¹⁵ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 976-977; Muhammed Benâketî, *age*, s. 414; Mahmud Mirhand, *age*, s. 4016.

¹⁶ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 979; Muhammed Benâketî, *age*, s. 415; Alâeddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 714-717.

¹⁷ Fevîh Hafî, *Mucmel Fesih*, C. II, Neşr. Seyid Muhsin Naci Nasrabadi, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2009, s. 807; Alâeddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 742-743; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *Târîh-i Güzide*, Neşr. Abdulluseyin Nevai, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 2015, s. 589.

¹⁸ Muhammed b. Ali b. Tabataba, *Târîh-i Fahri*, tr. Muhammed Vahid Gulpayegani, İntişarat-ı Bengah Tercüme Neşr Ketab, Tahran 1981, s. 18-19; Gregory Abu'l Farac, *age*, C. II, s. 568-570; Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *age*, s. 589; Müverrih Vardan, *agm*, s. 232; Korykoslu Hayton, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yay., İstanbul 2015, s. 104-108.

HÜLEGÜ'NÜN İLHANLI HANEDANINA MEŞRU ZEMİN İNŞAASI

iken 1259 yılında öldüğü¹⁹ haberi gelince Moğol orduları ilerleyişine devam edememiştir. Böylece sefer yarıda kesilerek mevcut ordunun büyük bölümü İran'a dönmüştür.²⁰

Şehzadelerin, Ceyhun Nehri'nin batısında yapması gereken askerî ve siyasî görevleri kaynaklarda açık bir şekilde kronolojiye de uygun olarak anlatılmasına rağmen, idari görevleri konusunda birtakım çelişkiler göze çarpmaktadır. Bu konuda bilgi veren kaynakların çoğu idari anlamda Hülegü'yü ön plana çıkarmaktadırlar. Hatta bu kaynaklarda Ceyhun Nehri'nin batısının Cengiz Han ve Hülegü'nün babası Toluy tarafından ele geçirildiği vurgulanmaktadır.²¹ Böylece Toluy Hanedanı'nın bölge hâkimiyetine meşru zemin atfedilmektedir. Çünkü, Moğol geleneklerine göre, hanedan üyeleri ele geçirdikleri bölgelerde idari haklara sahip olabilirlerdi.²² Bu nedenle *Muntehabû't Tevârih-i Muîni*, diğer kaynaklarda geçen bu söylemleri daha da ileriye götürerek, Hülegü'nün İran'a babası Toluy'un mirasına sahip çıkmak amaçlı geldiği bilgisini vermektedir.²³ Çoğu kaynak bölgedeki idari hakları Toluy Hanedanı lehine olacak şekilde aktarsa da, dönemin aydınlatılmasında önemli yere sahip bazı kaynaklar, Cengiz Han'ın diğer oğulları Çağatay ve Ögedey'in Ceyhun Nehri'ni geçerek bölgede askerî faaliyetler üstlendiklerine dair bilgilere değinmektedirler.²⁴ Ceyhun Nehri'nin batısının Moğol hâkimiyetine girişinden itibaren Toluy Hanedanı'nın tasarrufunda değil de, Büyük Kağanlık idaresinde olması buranın herhangi bir hanedana ait olmadığı düşüncesini desteklemektedir. Hatta Toluy Hanedanı'na nazaran diğer hanedanların bölge üzerinde daha fazla haklara sahip oldukları kaynaklardan takip edilebilmektedir.²⁵

Ceyhun Nehri batısında kalan toprakların yönetiminde uzun yıllar söz sahibi olacak olan İlhanlı Hanedanı'nın kurucusu Toluy oğullarından Hülegü'nün, bölgeye idari bir maksat ile gelip gelmediği konusunda bazı şüpheler bulunmaktadır. Birçok araştırmacının konu hakkındaki farklı görüşleri mevcut şüpheleri daha da artırmaktadır.²⁶ Hülegü'nün bölgeye gelişi sırasında idari konumunun aydınlatılmasında önemli yere sahip olan kaynakların başında *Târîh-i Cihân Guşâ* gelmektedir. Bu eserin müellifi Alâeddîn Atâ-Melik Cuveynî, İran'dan yola çıkarak Karakorum şehrine gitmiştir. Sonrasında Môngke Kağan tarafından batıya gönderilen orduya eşlik ederek İran'a geri dönmüştür. Müellifi tarafından bazı önemli kısımlarının günlük olarak not edildiğini düşündüğümüz eserde, ordu Môngke Kağan'ın yanından ayrılırken Hülegü'den "Cihan Şehzadesi" unvanı ile bahsedildiği görülmektedir.²⁷ Ceyhun Nehri'ni geçtikten sonra Hülegü'ye "Cihan Padişahı", "İlhan"²⁸ ve "Han" denilmeye başlanmıştır. Ama "İlhan" ve "Han" unvanlarına ancak eserin son cildinde yer verildiği dikkatten kaçmamalıdır.²⁹ Ayrıca eserde, Hülegü'nün gönderildiği coğrafyada yönetimi altına girecek bölgeye dair hiçbir kayda rastlanılmamaktadır.³⁰ Bu durum Hülegü'nün gönderilme amacının farklı olup, gelişen olaylar neticesinde değişime uğradığı düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî'nin verdiği bilgiler de bu değişimi kanıtlar niteliktedir. Ona göre, Môngke Kağan içten içe zihninde Hülegü'nün İran'da kalmasını ve orada hanedanını kurmasını istemekteydi. Ancak bu isteğini Hülegü'ye söyleyememiştir. Bu nedenle Hülegü, askerî ve siyasî amaçlar uğruna, bölgenin idaresine yönelik hiçbir niyet içermeksizin batıya gelmiştir. Ayrıca

¹⁹ Fesih Hafî, *age*, C. II, s. 811; Sagan Setsen, *Erdeniin Tovç*, haz. M. Bayarsaihan, Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar 2006, s. 91; Lubsandanzan, *Altan Tovç*, haz. Ş. Çoimaa, Mongol Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar 2006, s. 227; V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yay., İstanbul 1981, s. 620.

²⁰ Gregory Abu'l Farac, *age*, s. 571-577; Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1025-1034; Reşidüddîn Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka – Mehmet Ersan – Ahmad Hesamipour Khelejanı, TTK, Ankara 2013, s. 53-60; Reuven Amitai, "The Resolution of the Mongol-Mamluk War", *Mongols, Turks and Others Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Brill, Leiden 2015, s. 359-360; Yuvalı, *age*, s. 172.

²¹ Alâeddîn Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 220-242; Reşidüddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. I, s. 505; Hamdullah Müstevfi Kazvîni, *Zafername*, Türk İslam Eserleri Müzesi Kütüphanesi, Mikrofilm Arşiv Nu: 1490, Envanter Nu: T 2041, vr. 349 a-b; Vassâf, *age*, s. 323-325; Minhâc-ı Sirâc el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsiri*, Neşr. M. Uyar, Ötüken Yay., İstanbul 2016, s. 295-296.

²² H. F. Schurmann, "Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 19, No. ¾, 1956, s. 306; Habibe Temizsu, *Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim Yasak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 191.

²³ Muineddin Natanzi, *Muntehabû't Tevârih-i Muîni*, Neşr. Pervin İstahri, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2005, s. 259.

²⁴ Djamal al-Karşi, *İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah Djamal al- Karşi al-Mulhakat Bissurah*, C. I, tr. Ş. H. Vohidova, B. B. Aminova, Daik Pryess, Almatı 2005, s. 119; E. Bretschneider, *Mediaeval Researchers From Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, Trübner & Co. Ludgate Hill, London 1888, s. 80; *Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri*, haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Yay., İstanbul 2013, s. 247; Alâeddîn Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 212.

²⁵ Seyfi Herevî, *Târîhnâme-i Herât*, Neşr: Golam Rıza Tebatabayi, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2005, s. 260, 276; Thomas T. Allsen, *Mongol Imperialism*, University of California Press, London 1987, s. 87-88; Spuler, *age*, s. 44; Yuvalı, *age*, s. 199; Osman Gazi Özgüdenli, "Merâga mad.", *DİA*, C. 29, TDV Yay., İstanbul 2004, s. 162.

²⁶ Allsen, *age*, s. 49; David Morgan, *The Mongols*, Basil Blackwell, Cambridge 1986, s. 149; Peter Jackson, "The Dissolution of the Mongol Empire", *Central Asiatic Journal*, Vol. 22, No. ¾, Leipzig 1978, s. 232; Krenina Kollmar Paulenez, *Moğollar Cengiz Handan Günümüze*, çev. Hakan Aydın, Runik Kitap, İstanbul 2020, s. 51; Spuler, *age*, s. 59; A. Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020, s. 310; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 2006, s. 391.

²⁷ Alâeddîn Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 706.

²⁸ "İlhan" unvanı tabii, boyun eğmiş han anlamına gelmektedir. Bk. Osman Gazi Özgüdenli, "İlhanlılar'da Hükümlerlik Telâkkisi ve Hükümdar Algısı", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 1, İstanbul 2018, s. 74; Amitai Preiss, "İlhan Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler", çev. Mustafa Uyar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIX, Nu. 2, İzmir 2014, s. 645.

²⁹ Alâeddîn Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 719, 738, 855.

³⁰ Bk. Alâeddîn Atâ-Melik Cuveynî, *age*.

Möngke Kağan hedeflenen askerî ve siyasî amaçlara ulaşıldığı zaman Hülegü'nün geri Moğolistan'a dönmesini istemiştir.³¹

Yukarıda bahsettiğimiz kaynakları destekler mahiyette Aknerli Grigor tarafından kaleme alınmış eserde de bazı bilgiler bulunmaktadır. Müellife göre, Ceyhun Nehri'nin batısına gelen şehzadelerin en büyüğü Hülegü, tümen başı (on bin) olarak yanında onunla aynı statüye sahip yedi tane daha Cengiz Han hanedanına mensup kişi ile bölgeye gelmiştir. Bu şehzadeler Bağdat'ın alınmasından sonra ele geçirdikleri ganimetlerin de etkisiyle kendi başına buyruk hareket etmeye başlamışlardır. Bölgede yer alan şehirleri yağmalayarak kendi hesaplarına geldiği şekilde davranmışlardır. Hülegü, ağabeyi Möngke Kağan'a rapor yollayarak verilen görevleri yerine getirdiklerini bildirmiştir. Ancak Bağdat'ın alınması sonrasında oluşan yeni düzenden şikâyetini beyan etmiştir. Şehzadelerin bölgede düzensizliğe sebebiyet verdiğini belirtmiştir. Başlarında bir idareci bulunmadığı için istedikleri gibi davrandıklarından yakınmıştır.³²

Aknerli Grigor tarafından verilen bu bilgilerin çeşitli kaynaklarca da teyit edildiği görülmektedir. Hülegü'nün içerisinde bulunduğu yedi şehzadenin bölgeye geldiği bilgisi, çoğu kaynaktan verilen Balaga, Tutar, Kuli, Teküder, Sübütey ve Buka Timur isimleri ile uyumaktadır.³³ Ayrıca bu yedi şehzadenin tümenbaşı olarak aynı statüde geldiği ifadesi de ordunun yetmiş bin kişiden oluştuğunu söyleyen kaynaklar tarafından onaylanmaktadır.³⁴ Ordu içinde Hülegü'nün hanedana mensup en yaşlı şehzade olması meselesi ise biraz düşündürücü olmakla birlikte tutarlılığını korumaktadır. Çünkü, Çağatay ve Çuci hanedanından şehzadeler Cengiz Han'ın torunlarının çocukları veya torunlarının torunlarıdır.³⁵ Hülegü'nün hem Cengiz Han'ın torunu hem de diğer kardeşi Sübütey'den büyük olduğu bilinmektedir.³⁶ Ancak Buka Timur ise, Hülegü gibi Cengiz Han'ın torunudur.³⁷ Çiçegen Beki'nin Toluy'dan büyük olmasından dolayı³⁸ oğlu Buka Timur'un, Hülegü'den daha yaşlı olabileceğine dair bir ihtimal bulunmaktadır. Ama tarihî süreç bu ihtimalin gerçek olma oranını düşürmektedir. Hülegü'nün sefere katılan şehzadelerin en yaşlısı olması onu aka³⁹ konumuna yükselterek itibarını artırmaktadır. Hülegü'yü itibarlı kılan durumlardan bir diğeri de ağabeyi Möngke'nin, Büyük Kağan olmasıdır. Bu ise, Hülegü'ye Ceyhun Nehri'nin batısına gelişi sırasında gösterilen ihtiram ve adına tertip edilen şaşaalı şenliklerin nedenlerini açıklığa kavuşturmaktadır. Ayrıca Ceyhun Nehri'nin batısında bulunan birçok yerel yöneticinin Moğol hâkimiyetinin bölgedeki sorumlusu olarak Hülegü'yü görmesi⁴⁰ de gelen şehzadeler arasında bahsettiğimiz nedenlerden dolayı bir adım önde olmasından kaynaklanmaktadır.

Möngke Kağan tarafından gönderilen ordunun Ceyhun Nehri'nin batısına gelişi sırasında Maveraünnehir şehirlerinin yönetimini üstlenen Mesud Bey'in, sefere katılan şehzadeler için 1254 yılı yaz (h. 652) aylarında Kân-i Gul ovasında şölen düzenlemiştir. Şölende Toluy'un oğlu Sübütey hayatını kaybetmiştir. Bu durum Hülegü'yü, Toluy Hanedanı'nın bölgedeki tek temsilcisi hâline getirmiştir.⁴¹ Ağabeyi Möngke Kağan nazarında Hülegü'nün daha fazla değerinin artmasına katkısı olmuştur. Ayrıca Sübütey'in ölümü ile ordunun yönetiminde Cengiz Han Hanedanı'ndan Hülegü haricinde beş şehzade kalmıştır. Şehzadelerin hepsinin Bağdat şehri alınana kadar Hülegü ile birlikte hareket ettikleri kaynaklardan takip edilebilmektedir.⁴² Ancak sonrasında gerçekleşen Suriye Seferi'ne katıldıklarına yönelik herhangi bir bilgiye rastlanamamıştır.⁴³ Bu durum da Aknerli Grigor'da geçen Hülegü'nün ağabeyi Möngke'ye gönderdiği raporun içeriğini doğrulamaktadır. Ayrıca 1258 yılında Bağdat'ın alınması ile birlikte şehzadelerin Hülegü'den ayrılarak kendi başlarına buyruk hareket ettikleri

³¹ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 977.

³² Robert P. Blake, Richard N. Frye, "History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc Hitherto Ascribed to Malak'ia The Monk: The Armenian Text Edited with an English Translation and Notes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, No. ¾, 1949, s. 337-339; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, çev. Hrant D. Andresyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2012, s. 55-57; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007, s. 137-139.

³³ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 977-978, 1008; Alâeddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 707-709; Gregory Abu'l Farac, *age*, C. II, s. 556; Vassâf, *age*, s. 342. Aknerli Grigor da bu kişilerin ilk beş tanesinin isimleri kısmen tespit edilebilmesine rağmen Sübütey ve Buka Timur konusunda emin olunamamaktadır. Ayrıca vermiş olduğu Kadagan ismini de Ögedey hanedanıyla bile ilişkilendirmek mümkündür. Bk. Blake, Frye, *age*, s. 327; Francis Woodman Cleaves, "The Mongolian Names and Terms History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, Nu. ¾, Harvard-Yenching Institute, Cambridge 1949; s. 415, 421; Aknerli Grigor, *age*, s. 46-47; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009, s. 85.

³⁴ Muineddin Natanzi, *age*, s. 108.

³⁵ Bk. Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*.

³⁶ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 779-783.

³⁷ Alâeddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 708; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. I, s. 100; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 971.

³⁸ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. I, s. 132.

³⁹ Bk. Francis Woodman Cleaves, "Aqa Minu", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 24, Harvard-Yenching Institute, Cambridge 1963; Volker Rybatzki, *Die Personennamen Und Titel Der Mittelmongolischen Dokumente*. Publications of the Institute for Asian and African Studies, Helsinki 2006, s. 45-46.

⁴⁰ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 978-979; Seyfi Herevî, *age*, s. 276; Mahmud Mirhand, *age*, C. VIII, s. 4017; Alâeddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 712-714.

⁴¹ Alâeddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 713; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 978-979; Mahmud Mirhand, *age*, C. VIII, s. 4017.

⁴² Alâeddin Atâ-Melik Cuveynî, *age*, s. 860-861; Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1008-1020; Muhammed Benâkefi, *age*, s. 414-420.

⁴³ Reşidüddin Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1025-1028; Muhammed Benâkefi, *age*, s. 420-422.

bilgisini⁴⁴ kanıtlamaktadır. Ancak şehzadelerin kendi başına buyruk davranışlarının Hülegü ile onlar arasında husumet doğurduğuna dair kaynaklarda bir işaret bulunmamaktadır. Bu nedenle Hülegü herhangi bir çekincesi olmadan Suriye Seferi'ne çıkabilmiştir. Ancak Möngke Kağan'ın huzuruna giden elçilik heyeti, Möngke'nin ölüm haberi ile gelmiştir.⁴⁵ Ansızın gelen bu haber üzerine Hülegü, çıkmış olduğu seferi yarıda bırakarak geri dönmüştür.⁴⁶ Zira Çin'de bulunan ve sonradan kağanlık davası güdecek olan Kubilay bile Möngke'nin ölümüne Hülegü gibi çıkmış olduğu seferi yarıda bırakacak kadar önem atfetmemiştir.⁴⁷ Hülegü'nün bu kararı mevcut durumda önemli bir değişiklik veya kendisinin birtakım planlar içinde olduğunu göstermektedir.

Hülegü'nün Suriye Seferi'nden dönüşü çoğu kaynaktaki ağabeyi Möngke'nin ölümü ile alakalandırılmaktadır.⁴⁸ Korykoslu Hayton ise, Hülegü'nün Büyük Kağan olmak amacıyla Moğolistan'a gitmek için geri döndüğünü belirtmektedir.⁴⁹ Ayrıca Hülegü'ye ait olduğu düşünülen bir mektupta ise, otlak sorunları nedeniyle Suriye'de kalınmadığı belirtilmektedir.⁵⁰ Ama Hülegü'nün İran'a dönmesi yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Çünkü, Hülegü ile özellikle Çuci Hanedanı'ndan şehzadeler arasında birtakım husumetler ortaya çıkmaya başlamıştır.⁵¹ Çıkan husumetin nedeni, Aknerli Grigor'da, Möngke Kağan'ın ölmeden önce vermiş olduğu emir olarak gösterilmiştir. Bu emire göre, Hülegü bölgenin idaresini üstlenip han ilan edilmeli ve diğer bütün şehzadeler de ona itaat etmelidir. Hülegü, Möngke Kağan'dan almış olduğu yetki gereğince şehzadeleri yanına çağırarak durumu bildirmiştir. Çağatay Hanedanı'ndan Teküder itiraz etmeden oluşan yeni düzeni kabullenmiştir. Ancak aralarından bazıları Hülegü'nün idaresine girmeyi reddetmiştir. Reddeden şehzadeler arasında Kuli öldüğü için yerine geçen oğlu Migan,⁵² Tutar ve Balaga gibi Çuci Hanedanı'ndan şehzadeler bulunmaktadır. Hülegü tarafından daha önceden yerleştirilmiş olan askerî birlikler tarafından Migan haricinde diğer şehzadeler yakalanarak idam edilmiştir. Migan ise, yaşı küçük olduğu için bir adaya kapatılmıştır. Böylece Hülegü, Möngke Kağan'ın göndermiş olduğu elçilik heyetince han ilan edilmiştir.⁵³

Hülegü ve şehzadeler arasında çatışmanın başlaması ile ilgili *Câmiu't Tevârih* farklı bir rivayette bulunmaktadır. Esere göre, şehzadeler ilk başta kendi aralarında bir anlaşmazlığa düşmüştür. Bu arada Balaga aniden ölmüştür. Balaga'nın ölümünden Tutar sorumlu tutulmuş ve isyan ile suçlanmıştır. Hülegü, Çuci Hanedanı şehzadelerinin aralarında çıkan bu olaya dâhil olarak Tutar'ı yakalatıp Altın Orda tahtına geçmiş olan Berke'nin yanına yollamıştır. Berke de Tutar'ı Cengiz Han yasasına göre, tekrar Hülegü'nün yanına göndermiştir. Böylece Hülegü onu Şubat 1260 (17 Safer 658) tarihinde idam ettirmiştir. Bu olaydan kısa süre sonra da Kuli vefat etmiştir. Çıkan karmaşa yüzünden Memlukler tarafından esir edilip öldürülen Kitbuka'nın intikamı için herhangi bir girişimde dahi bulunulamamıştır. Şehzadelerin ölümüyle birlikte Hülegü ile mücadeleye girişen mahiyetleri de Derbend ve Hazar Denizi'nden geçerek Çuci Hanedanı topraklarına kaçmışlardır. Bu olaydan kısa süre sonra da Berke ile Hülegü arasında ihtilaf çıkmıştır. Berke, Tutar'ın kanının alınması için akrabalarından Buka'yı otuz bin asker ile Hülegü üzerine yollamıştır.⁵⁴

Yukarıda görüldüğü üzere *Câmiu't Tevârih*'te Tutar'ın, Hülegü tarafından idamı ilk başta Berke'nin rızasıyla gibi gösterilmektedir. Ancak sonrasında Berke'nin bu idamın hesabını sormak için Hülegü'ye savaş açması, ilk verdiği bilgi ile çelişmektedir. Gerçekleşen olayın eserde aktarıldığı gibi olup olmadığını şüpheli hâle getirmektedir. Ayrıca Tutar'ın neye karşı isyan ettiği konusu da belli değildir. Ama bu çelişkileri yine aynı eserin Merağa Rasathanesi hakkında vermiş olduğu bilgi bir nebze de olsa aydınlatmaktadır. Çünkü esere göre, rasathanenin inşaatı Hülegü'nün tahta çıkışından yedi yıl sonra tamamlanmıştır.⁵⁵ Merağa Rasathanesi'nin Hülegü'nün 8 Şubat 1265 senesinde (19 Rebiülahir 663)⁵⁶ ölümünden birkaç yıl sonra bitirildiği bilinmektedir.⁵⁷

⁴⁴ Blake, Frye, *agm*, s. 337; Aknerli Grigor, *age*, s. 56.

⁴⁵ Muhammed Benâketî, *age*, s. 421; Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1025-1026.

⁴⁶ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1027-1028; Korykoslu Hayton, *age*, s. 112-113; Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *age*, s. 305-306.

⁴⁷ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 871; Muhammed Benâketî, *age*, s. 403-404; A. C. M. D'ohsson, *Moğol Tarihi*, haz. Ekrem Kalan, I. Q Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014, s. 233-234; Morris Rossabi, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015, s. 46-47.

⁴⁸ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1027-1028; Muhammed Benâketî, *age*, s. 421; Mahmud Mirhand, *age*, C. VIII, s. 4049.

⁴⁹ Korykoslu Hayton, *age*, s. 112-113.

⁵⁰ Morgan, *age*, s. 156; Korykoslu Hayton, *age*, s. 113.

⁵¹ A. G. Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe, İstanbul 2017, s. 67, 138, 151; Oktay, *age*, s. 235; Müverrih Kiragos, *age*, s. 85.

⁵² Migan'ın İran'a geldiği *Câmiu't Tevârih* tarafından da doğrulanmaktadır. Bk. Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *Câmiu't Tevârih*, Neşr. Behmen Kerimi, İntişarat-ı İkbâl, Tahran 2014, s. 511; Rashiduddin Fazlullah, *Jami'u't-Tawarikh*, tr. W. M. Thackston, Part 2, Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Boston 1998, s. 351.

⁵³ Blake, Frye, *agm*, s. 339; Aknerli Grigor, *age*, s. 56; Oktay, *age*, s. 137-138.

⁵⁴ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1034; Fesih Hafî, *age*, C. II, s. 811; Muhammed Benâketî, *age*, s. 421; Ömer Subaşı, "Moğol Neküderilerin Kökeni ve Faaliyetleri", *Belleten*, C. 83, S. 298, Ankara 2019, s. 862.

⁵⁵ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1025.

⁵⁶ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1051; Vassâf, *age*, s. 30; Gregory Abu'l Farac, *age*, s. 584-585.

⁵⁷ Vassâf, *age*, s. 30; Fuat Sezgin, *İslam'da Bilim ve Teknik*, C. II, TÜBA Yay., Ankara 2015, s. 28; Mehmet Sami Baga, Sadi Yılmaz, "Fuat Sezgin'in Tarih Yazıcılığında Rasathaneler: Meraga Rasathanesi Örneği", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. Özel Sayı, Bingöl 2019, s. 126; M. Fuad Köprülü, "XIII. Asırda Marğa Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, C. VI, TTK Yay., Ankara 1942, s. 212-216.

Bu bilgi ışığında yapılan hesaba göre, Hülegü'nün en erken 1259-1260 yılı sonrasında Ceyhun Nehri'nin batısında hâkimiyet iddiasıyla ortaya çıktığı düşüncesini doğrulamaktadır. Bu durum da Hülegü'nün Çuci Hanedanı'ndan şehzadeler ile arasının bozulmasında, bölge hâkimiyeti üzerinden çıkan anlaşmazlığın etkili olduğunu rivayet eden kaynakları teyit etmektedir. Ancak bu düşünceye *Tarih-i Güzide*'nin vermiş olduğu bilgiler gölge düşürmektedir. Çünkü esere göre, Hülegü'nün hanlık süresi dokuz yıldır.⁵⁸ Bu hesaba göre, 1265 yılında öldüğü bilinen Hülegü 1256 yılında han olmuştur. 1330 yılında tamamlanmış olan⁵⁹ eserin vermiş olduğu bu beyanat muhtemelen kendisinden önce yazılmış olan, Hülegü'nün 1256 yılında Ceyhun Nehri'ni geçişine istinaden verilmiştir.

Hülegü'nün Ceyhun Nehri'nin batısında hâkimiyetini simgeleyen önemli delillerden biri de onun adına basılmış olan paralardır. Paraları önemli kılan sebeplerin başında, dönemi aydınlatmak için başvurduğumuz kroniklerde uygulanan yazım tarzına istinaden kişilere kronolojiye uygun olarak unvan verilmemesi gelmektedir. Bu nedenle kroniklerde ele alınan kişiler en son kullandıkları unvan temel alınarak olaylara dâhil edilmektedir. Ama paralar, üzerlerinde bulunan basım tarihleri ile uyumlu olarak unvanlara yer verdikleri için, belirsizliği ortadan kaldırarak meselenin aydınlatılmasında bir adım öne geçmektedirler. Bu açıdan bakıldığında Hülegü'nün, bölgedeki hâkimiyetini simgeleyen "İlhan" unvanına yer verilerek basılan paralarının en erken tarihli olanları 1259-1260 (h. 658) senelerine denk gelmektedir.⁶⁰ Ancak bu paralarda Büyük Kağan Möngke'nin isminin altında Hülegü'nün adına yer verilmiştir. Bu nedenle el-Ömerî eserinde, Hülegü'nün yaşamı boyunca bağımsız bir hükümdar olmayıp, Möngke Kağan'a bağlı bir naip olarak bölgede idareyi ele aldığını belirten bir rivayete yer vermektedir.⁶¹ El-Ömerî'de yer alan bu rivayet dikkate alındığında gözden kaçırılmaması gereken husus Möngke Kağan'ın 1259 yılında ölümüdür. Yukarıda doğruluğunu sorguladığımız eserlerde de Hülegü'nün, Möngke'nin ölümü sonrasında bölge yönetimini üstlendiği görülmektedir. Bu açıdan bakıldığında el-Ömerî'nin de ele aldığımız kaynaklarla doğru orantılı olduğu söylenebilir.

Tüm anlatılanlardan sonra yeniden tarihî sürece dönülecek olursa Hülegü, kaynaklardan görüldüğü üzere sadece Çuci Hanedanı'ndan şehzadeler ile sorunlar yaşamıştır. Bu sorunlar neticesinde ilk başta şehzadelere karşı yürütülen mücadele daha sonra farklı bir hâl almıştır. Böylece Altın Orda Hanlığı, Hülegü'nün Ceyhun Nehri'nin batısında üstlenmiş olduğu role muhalefet etmeye başlamıştır. Tam da bu sırada Büyük Moğol Ulusu'nda iki Büyük Kağan ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan iki kağan da Hülegü'nün kardeşidir. Bunlardan küçük kardeşi Arık Buka, Karakurum'da kağan ilan edilmiştir. Diğer kardeşi Kubilay ise, Şandu (Kaipig-fu)⁶² şehrinde kağanlık tahtına çıkmıştır.⁶³ Bu şekilde kağanlık tahtında iki kağan olması diğer hanedan üyelerinin taraflar arasında seçim yapmasını sağlamıştır. Seçilen taraflar Cengiz Han Hanedanı'na mensup şehzadelerin bir bakıma hesaplaşmasının da önünü açmıştır. Arık Buka, ilk başta Hülegü, Altın Orda hanı Berke, Çağatay hanı Algu ve Ögedey Hanedanı'ndan bazı şehzadelerin kendisini desteklediği iddiası ile güçlü bir kağan imajı çizse de bu durum fazla uzun sürmemiştir.⁶⁴ Çünkü Hülegü ve Algu kısa süre içinde Kubilay'ın yanında yer aldıklarını açıklamışlardır. Böylece Arık Buka da Berke ve Ögedey Hanedanı şehzadelerinden aldığı destekle Kubilay taraftarlarına karşı savaş açmıştır. Bu hizipleşme neticesinde Hülegü, Ceyhun Nehri'nin batısında kalan toprakların Arık Buka taraftarlarına karşı savunucusu olmuştur. Hülegü ve Berke arasındaki mevcut gerginliklerin de vermiş olduğu fırsat ile 1262 yılından itibaren savaşlar başlamıştır.⁶⁵ Ayrıca Algu da, Arık Buka ve Berke'ye karşı mücadeleye fiili olarak katılmıştır.⁶⁶ Bu şekilde 1264 yılına kadar verilen mücadele sonucunda Arık Buka, ağabeyi Kubilay'a teslim olmuş ve kağanlık tahtından vazgeçmiştir.⁶⁷ Ancak bu olay sonrasında bile taraflar arasındaki savaşlar son bulmamıştır. Bu durum diğer Moğol hanedanlarından ve Büyük Kağanlık'tan ziyade bölgede Hülegü Hanedanı'nın meşruiyetini kuvvetlendirmiştir. Hatta Hülegü'nün oğlu

⁵⁸ Hamdullah Müstevfî Kazvinî, *age*, s. 590; Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî, *Tarih-i Güzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018, s. 479.

⁵⁹ Abdülkerim Özyayın, "Hamdullah el-Müstevfî mad.", *DİA*, C. 15, TDV Yay., İstanbul 1997, s. 454.

⁶⁰ Bk. Ömer Diler, *İlhanlılar İran Moğollarının Sikkeleri*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006; Badarch Nyamaa, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Admon Print, Ulaanbaatar 2005; Preiss, *agm*, s. 645-646; Alican Kirişoğlu, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2018, s. 21.

⁶¹ El-Ömerî, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014, s. 73.

⁶² Christopher P. Atwood, *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004, s. 457-458; Nancy Shatzman Steinhardt, *Chinese Imperial City Planning*, University of Hawaii'i Press, Hawaii 1990, s. 151-153; Dalai Çuluuni, *Mongolin Tüüh (1260-1388)*, C. III, Tüüh - Arkeolojin Hureelen, Ulaanbaatar 2015, s. 61-62.

⁶³ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 875-876; Muhammed Benâketî, *age*, s. 405; Jamba, Asragç Nertiin Tüüh, haz. D. Zayaabaatar, Mongol Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar 2006, s. 40; Sagan Setsen, *age*, s. 91; Mustafa Uyar, "Kubilay Han'ın Hülegü Hanedanlığı'na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buka Çingsang", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, çev. Erhan Ateş, C. 7, S. 1, İstanbul 2020, s. 218.

⁶⁴ Barthold, *age*, s. 620.

⁶⁵ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. II, s. 1045.

⁶⁶ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. I, s. 768; Muhammed Benâketî, *age*, s. 405-406; Müverrih Kiragos, *age*, s. 84-85.

⁶⁷ Reşiduddîn Fazlullah Hemedânî, *age*, C. I, s. 886; Muhammed Benâketî, *age*, s. 406; Hafız Ebru, *Zeyl-i Cami'üt Tenvârih-i Reşidî*, Neşr. Hanbaba Beyanı, İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli, Tahran 1972, s. 193.

HÜLEGÜ'NÜN İLHANLI HANEDANI'NA MEŞRU ZEMİN İNŞAASI

Abaka, babasının 1265 yılında ölümü sonrasında Büyük Kağan'ın rızasını beklemeden sadece devlet erkânının isteği ile babasının yerine geçebilmiştir.⁶⁸

SONUÇ

Kaynaklardan edinebildiğimiz ipuçları neticesinde Hülegü'nün Ceyhun Nehri'nin batısına gelir iken bölge idaresine yönelik herhangi bir niyet taşımadığı düşüncesi ağır basmaktadır. İncelediğimiz kaynaklar ışığında, Hülegü'nün ancak 1258 yılında Bağdat'ın alınması sonrasında bu niyete girmiş olabileceğine dair çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Niyetini de ağabeyi Mönke Kağan'a bildirerek onun icazeti sonrasında bölge idaresini üstlendiği görülmektedir. Böylece İlhanlı Hanedanı'nın temelleri de Hülegü tarafından en erken tarih olarak verebileceğimiz 1259-1260 yıllarında atılmıştır. Hülegü'nün bölge hâkimiyetinin sembolü olarak görebileceğimiz dönemin paraları da bu görüşü desteklemektedir. Bu nedenle bölgede bulunan Çuci Hanedanı'ndan şehzadeler ile birtakım mücadelelere giriştiği anlaşılmaktadır. Hülegü, bu muhalif şehzadeleri bastırmayı başararak bölge idaresini tek başına üstlenmiştir. Ama sonrasında Büyük Kağanlık tahtı için çıkan kavgaların da etkisiyle Altın Ordu hanı Berke ve Hülegü arasında savaşlar başlamıştır. Verilen bu mücadele de bir bakıma Hülegü'nün ve hanedanının bölgedeki konumunu güçlendirmiştir. Böylece Hülegü'nün oğlu Abaka, kağanlık icazetini beklemeden babasının yerine geçebilmiştir. Bu durum, herhangi bir idari maksat ile Ceyhun Nehri'nin batısına gelmemiş olan Hülegü'nün yaşarken kendisini, ölümü sonrasında da hanedanını bölge yönetiminde meşru bir konuma getirdiğinin açık bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

ALÂEDDİN ATÂ-MELİK CUVEYNÎ, *Târîh-i Cihân Guşâ*, Neşr. Muhammed Kazvini, İntişarat-ı Hermes, Tahran 2016.

AKNERLİ GRİGOR, *Okçu Milletinin Tarihi*, çev. Hrant D. Andresyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2012.

ALLSEN, Thomas T., *Mongol Imperialism*, University of California Press, London 1987.

AMİTAİ, Reuven, "The Resolution of the Mongol-Mamluk War", *Mongols, Turks and Others Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Brill, Leiden 2015, s. 359-390.

ANONİM, *Mongolun Nigoça Tobçıyan*, Trs. B. Sumyabaatar, Ulsin Hevlelin Gazar, Ulaanbaatar 1990.

ANONİM, *The Secret History of the Mongols*, tr. Igor de Rachewiltz, Briil, Leiden 2004.

AŞTEYANİ, Abbas İkbâl, *Târîh-i Moğol*, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1987.

ATWOOD, Cristopher P., *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, Facts on File, Inc, New York 2004.

BAGA, Mehmet Sami, YILMAZ, Sadi, "Fuat Sezgin'in Tarih Yazıcılığında Rasathaneler: Meraga Rasatanesi Örneği", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9, S. Özel Sayı, Bingöl 2019, s. 121-135.

BARTHOLD, V. V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Kervan Yay., İstanbul 1981.

BLAKE, Robert P., FRYE, Richard N., "History of the Nation of the Archers (The Mongols) by Grigor of Akanc Hitherto Ascribed to Malak'ia The Monk: The Armenian Text Edited with an English Translation and Notes", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, No. ¾, Harvard-Yenching Institute, Cambridge 1949, s. 269-399.

BRETSCHNEİDER, E., *Mediaeval Researchers From Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, Trübner & Co. Ludgate Hill, London 1888.

CLEAVES, Francis Woodman, "Aqa Minu", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 24, Harvard-Yenching Institute, Cambridge 1963, s. 64-81.

CLEAVES, Francis W., "The Mongolian Names and Terms History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, Nu. ¾, Harvard-Yenching Institute, Cambridge 1949, s. 400-443.

Çin Kaynaklarında Türkistan Şehirleri, haz. Kürşat Yıldırım, Ötüken Yay., İstanbul 2013.

ÇULUUNİ, Dalai, *Mongolin Tüüh (1260-1388)*, C.III, Tüüh - Arkeolojin Hureelen, Ulaanbaatar 2015.

D'OHSSON, A. C. M., *Moğol Tarihi*, haz. Ekrem Kalan, I.Q Kültür Sanat Yay., İstanbul 2014.

⁶⁸ Reşiduddin Fazlullah Hemedâni, *age*, C.II, s. 1059.

- DİLER, Ömer, *İlhanlılar İran Moğollarının Sikkeleri*, Mas Matbaacılık, İstanbul 2006.
- DJAMAL AL-KARŞİ, *İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah Djamal al- Karşi al-Mulhakat Bissurah*, C. I, tr. Ş. H. Vohidova, B. B. Aminova, Daik Pryess, Almatı 2005.
- EL-ÖMERİ, *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2014.
- FESİH HAFİ, *Mucmel Fesih*, C. II, Neşr. Seyid Muhsin Naci Nasrabadi, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2009.
- GALSTYAN, A. G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe, İstanbul 2017.
- GREGORY ABU'L FARAC, *Abu'l Farac Tarihi*, C. II, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1999.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 2006.
- HAFİZ EBRU, *Zeyl-i Cami'üt Tevârih-i Reşîdî*, Neşr. Hanbaba Beyani, İntişarat-ı Encümen-i Asar-ı Milli, Tahran 1972.
- HAMDULLAH MUSTEVFÎ KAZVİNÎ, *Târîh-i Gûzide*, Neşr. Abdülhuseyin Nevai, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 2015.
- HAMDULLAH MÜSTEFİ-Yİ KAZVİNÎ, *Târîh-i Gûzide*, çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2018.
- HAMDULLAH MUSTEVFÎ KAZVİNÎ, *Zafername*, Türk İslam Eserleri Müzesi Kütüphanesi, Mikrofilm Arşiv Nu: 1490, Envanter Nu: T 2041.
- JAMBA, Asragç Nertiin Tüüh, haz. D. Zayaabaatar, Mongol Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar 2006.
- JACKSON, Peter, "The Dissolution of the Mongol Empire", *Central Asiatic Journal*, Vol. 22, No. ¾, Leipzig 1978, s. 186-244.
- KİRİŞOĞLU, Alican, *İlhanlı-Avrupa İlişkileri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2018.
- KORYKOSLU HAYTON, *Doğu Ülkeleri Tarihinin Altın Çağı*, çev. Altay Tayfun Özcan, Selenge Yay., İstanbul 2015.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, "XIII. Asırda Marâga Rasathanesi Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, C. VI, TTK Yay., Ankara 1942, s. 207-227.
- LANE, George. "Arghun Aqa Mongol Bureaucrat", *Iranian Studies*, C. 32, S. 4, Oxford 1999, s. 459-482.
- LANE, George, *Early Mongol Rule in Thirteenth Century Iran*, Routledge Curzon Press, London 2003.
- LUBSANDANZAN, *Altan Tovç*, haz. Ş. Çoimaa, Mongol Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar 2006.
- MUHAMMED B. ALİ B. TABATABA, *Târîh-i Fahri*, tr. Muhammed Vahid Gulpayegani, İntişarat-ı Bengah Tercüme Neşr Kitab, Tahran 1981.
- MUHAMMED BENÂKETÎ, *Târîh-i Benâketî*, Neşr. Cafer Şear, Encümen-i Asar Mefahir-i Ferhengi, Tahran 2000.
- MAHMUD MİRHAND, *Târîh-i Ravzatu's Safâ*, C. VIII, Neşr. Cemşid Kiyanser, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2006.
- MİNHÂC-I SİRÂC EL-CÛZCÂNÎ, *Tabakât-ı Nâsiri*, Neşr. M. Uyar, Ötüken Yay., İstanbul 2016.
- MORGAN, David, *The Mongols*, Basil Blackwell, Cambridge 1986.
- MÜVERRİH KİRAGOS, *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar*, çev. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.
- MUİNEDDİN NATANZÎ, *Muntehabû't Tevârih-i Muînî*, Neşr. Pervin İstahri, İntişarat-ı Esatir, Tahran 2005.
- MÜVERRİH VARDAN, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", *Tarih Semineri Dergisi*, S. 3, çev. Hrant D. Andreyan, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul 1937, s. 153-244.
- NYAMAA, Badarch, *The Coins of Mongol Empire and Clan Tamgha of Khans (XIII-XIV)*, Admon Print, Ulaanbaatar 2005.

HÜLEGÜ'NÜN İLHANLI HANEDANI'NA MEŞRU ZEMİN İNŞAASI

- OKTAY, Hasan, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul 2007.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Hamdullah el-Müstevfî mad.,” *DİA*, C. 15, TDV Yay., İstanbul 1997, s. 454-455.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “İlhanlılar’da Hükümlerlik Telâkkisi ve Hükümdar Algısı”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 1, İstanbul 2018, s. 73-91.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Merâga mad.,” *DİA*, C. 29, TDV Yay., İstanbul 2004, s. 162-163.
- PAULENEZ, Krenina Kollmar, *Moğollar Cengiz Handan Günümüze*, çev. Hakan Aydın, Runik Kitap, İstanbul 2020.
- PREİSS, Amitai, “İlhan Unvanının Moğollar Arasında İlk Kullanımına Dair Tespitler”, çev. Mustafa Uyar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXIX, Nu. 2, İzmir 2014, s. 645-656.
- RASHİDUDDİN FAZLULLAH, *Jami’u’t-Tavârih*, tr. W. M. Thackston, Part 2, Harvard University Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Boston 1998.
- REŞİDUDDİN FAZLULLAH HEMEDÂNÎ, *Câmiu’t Tevârih*, C. I-II, Neşr. Muhammed Ruşen- Mustafa Musevi, İntişarat-ı Elburz, Tahran 1995.
- REŞİDUDDİN FAZLULLAH HEMEDÂNÎ, *Kitab-ı Nesebname-i Mûluk*, Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kitaplığı, Envanter Nu: 2937.
- REŞİDUDDİN FAZLULLAH HEMEDÂNÎ, *Câmiu’t Tevârih*, Neşr. Behmen Kerimi, İntişarat-ı İkbâl, Tahran 2014.
- REŞİDUDDİN FAZLULLAH, *Câmiu’t-Tevârih (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka – Mehmet Ersan – Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara 2013.
- ROSSABİ, Morris, *Kubilay Han*, çev. Özgür Özol, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2015.
- RYBATZKİ, Volker, *Die Personennamen Und Titel Der Mittelmongolischen Dokumente*. Publications of the Institute for Asian and African Studies, Helsinki 2006.
- SAGAN SETSEN, *Erdeniin Tovç*, haz. M. Bayarsihan, Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar 2006.
- SEYFİ HEREVÎ, *Târîhnâme-i Herât*, Neşr: Golam Rıza Tebatebayi, İntişarat-i Esatir, Tahran 2005.
- SEZGİN, Fuat, *İslam’da Bilim ve Teknik*, C. II, TÜBA Yay., Ankara 2015.
- SCHURMANN, H. F., “Mongolian Tributary Practices of the Thirteenth Century”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 19, No. ¾, Harvard-Yenching Institute, Cambridge 1956, s. 304-389.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1957.
- STEINHARDT, Nancy Shatzman, *Chinese Imperial City Planning*, University of Hawai’i Press, Hawaii 1990.
- SUBAŞI, Ömer, “Moğol Neküderilerin Kökeni ve Faaliyetleri”, *Belleten*, C. 83, S. 298, Ankara 2019, s. 853-886.
- T’ANG, Ch’i, Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temaslarda Bulunan Şahsiyetler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1970.
- TEMİZSU, Habibe, *Cengiz Han Yasası ve Moğol Devletleri Tarihinde Yaşadığı Değişim Yasak*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- TOGAN, A. Z. V., *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2020.
- UYAR, Mustafa, “Kubilay Han’ın Hülegü Hanedanlığı’na Karşı Düzenlediği Başarısız Darbe Girişiminin Ana Karakteri: Buka Çıngsäng”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, çev. Erhan Ateş, C. 7, S. 1, İstanbul 2020, s. 217-227.
- VASSÂF, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Neşr. Abdul Muhammed Ayeti, İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran 1968.
- YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2017.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 251-260.

Geliş Tarihi–Received Date: 12.06.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İLHANLI DEVLETİ’NİN HİCÂZ BÖLGESİ İLE İLİŞKİLERİ

ÖZKAN DAYI*

ÖZ

Mengü Kaan’ın Ön Asya’daki Moğol varlığını güçlü bir şekilde tesis etmek amacı ile bu coğrafyaya tayin ettiği kardeşi Hülegü’nün Horasan, İran ve Azerbaycan bölgelerini tamamen ele geçirmesinden sonra Abbâsî hilafetinin hâkim olduğu Irak’a askerî anlamda yönelmesi akabinde İlhanlı-Hicâz bölgesi ilişkilerinin dolaylı olarak başladığı görülmektedir. Hülegü’nün Ön Asya’ya gelişi ile kurulan İlhanlı Devleti, Irak bölgesinden geçen hac yollarına hâkim olması ve Mekke emirliği için Hicâz bölgesinde ortaya çıkan çatışmalara taraf olması ile Hicâz bölgesi üzerinde özellikle XIV. yüzyılın başlangıcında önemli bir siyasî faktör olarak karşımıza çıkmaktadır. İlhanlı coğrafyasından hac yolculuğuna çıkan Müslümanların organizasyonu ve emniyeti için İlhanlı yönetimi tarafından Hac Emirliği müessesesi de meydana getirilmişti. Bu da bizlere İlhanlıların, Hicâz bölgesinde su sıkıntısı çeken hacıların sorunlarını gidermeye çalışmasıyla ve aynı zamanda İlhanlıların Irak hac kafillesi ile gönderdikleri hediyeler ile Hicâz bölgesi ile yakından ilgili olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada da İlhanlı Devleti’nin Hicâz bölgesi ile olan ilişkilerini, yukarıda kısaca bahsettiğimiz konular çerçevesinde daha geniş bir şekilde ele almayı hedeflemekteyiz.

İlhan Hülegü zamanından itibaren başlayan İlhanlıların Hicaz bölgesi ile ilişkileri, özellikle Gâzân Han ve Olcâytû Hanlar zamanında siyasî açıdan zirve dönemini yaşamıştır. Horasan, İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu gibi geniş coğrafyalarda yaşayan Müslüman halkın ihtiyaçları, Müslüman İlhanlı devlet adamlarının ve İlhanlı hükümdarlarının tutumu açısından Gâzân Mahmûd Han dönemine kadar Müslüman ahalinin lehinde ve aleyhinde değişkenlik gösteren bir durumda idi. Bu dönemde İlhanlı ülkesinin çoğunluğunu teşkil eden Müslüman halkın İlhanlıların kontrolüne geçen Hac yolunun yine bu devlet adamları tarafından açılmasını beklemekten başka seçenekleri yoktu. Bu bağlamda İlhanlı Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar İlhanlıların Hac organizasyonuna bakış açılarını ve Hicaz bölgesi ile olan siyasî ilişkilerini dönemin kaynaklarını merkeze alarak açıklamaya gayret edeceğiz.

Hicaz bölgesindeki emirlik meselesi bu coğrafyada yaşayan aileler arasında bir çekişmeye dönüşmüştür. Özellikle Mekke şehrinin ve Harâmeyn’in idaresi İslâm dünyası içinde oldukça prestijli bir mevzuu teşkil etmekteydi. Bu bağlamda Yakındoğu coğrafyasının on üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda iki büyük gücü olan Memlûklüler ve İlhanlılara Hicaz bölgesindeki emirlik meselesi üzerinden İslâm dünyasında bir rekabet içerisinde idiler. Bu yüzden Memlûklar Ebû’l-Gays’ı desteklerken İlhanlılar ise Ebû’l-Gays’ın kardeşi Humayza’yı desteklemekteydiler. İlhanlıların bölge siyasetine özellikle Gâzân Mahmûd Han ve Olcâytû Han zamanında etkin olarak dâhil olduklarını görmekteyiz. Mekke emirliğini ele geçirme teşebbüsünde başarısız olan Humayza, İlhanlıların sınırları dâhilinde bulunan Irak bölgesine kaçmış, İlhanlı hükümdarı Sultan Olcâytû Muhammed Han’a sığınmıştır. İlhanlı Devleti’nin tarihi süreci ve mezkûr sorular doğrultusunda, İlhanlı tarihi hakkındaki incelemeler içerisinde daha önce ele alınmadığını fark ettiğimiz İlhanlı-Hicâz ilişkilerini, İlhanlılarda hac yolculuğunu ve hac emirliği meselesini detaylı bir şekilde aktarmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: İlhanlı Devleti, Hicâz, Hac, Mekke Emirliği.

RELATIONS OF THE ILKHANATE STATE WITH THE HIJAZ REGION

* Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: daviozkan2525@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8192-3445

ABSTRACT

After Mengü Kaan's brother Hülegü, who was appointed to this region in order to establish a strong Mongol presence in the Middle East, he completely captured the regions of Khorasan, Iran and Azerbaijan, he turned to Iraq, which was dominated by the Abbasid caliphate. It seems that the İlhanlı-Hijaz region relations started indirectly. The İlkanid State that was established with the arrival of Hülegü to the Middle East, with its dominance on the pilgrimage routes passing through the Iraq region and it took a side to the conflicts that emerged in the Hijaz region for the emirate of Makkah, The İlkanid State emerged as an important political factor on the Hijaz region, especially at the beginning of the XIV. century, For the organization and safety of the Muslims who went on a pilgrimage from the İlkanid geography, the Haj Emirate Establishment was set up by the İlhanlı administration. This shows us that the İlkanians are closely related to the Hijaz region with the efforts of the pilgrims who have water shortages in the Hijaz region and the gifts sent by the İlkanians with the Iraqi pilgrimage group. In the study, we aim to discuss the relations of the İlkanian State with the Hijaz region in a broader way within the framework of the issues we briefly mentioned above.

The relations of the İlkanids with the Hijaz region, which started from the time of İlkan Hülegü, experienced a political peak especially during the time of Gâzân Khan and Olcâyâtû Khans. The needs of the Muslim people living in large geographies such as Khorasan, Iran, Iraq, Azerbaijan and Anatolia, in terms of the attitude of the Muslim İlkanite statesmen and İlkanid rulers, were in a situation that varied in favor and against the Muslim people until the period of Ghazan Mahmud Khan. In this period, the Muslim population, who constituted the majority of the İlkanite country, had no choice but to wait for the Hajj road, which was under the control of the İlkanids, to be opened by these statesmen. In this context, we will try to explain the perspectives of the İlkanids on the organization of Hajj and their political relations with the Hejaz region, from the establishment of the İlkanid State to its collapse, by focusing on the sources of the period.

The Emirate issue in the Hejaz region has turned into a conflict between families living in this geography. In particular, the administration of the city of Mecca and Harâmeyn was a very prestigious issue in the Islamic world. In this context, the two great powers of the Near East geography in the thirteenth and fourteenth centuries, the Mamluks and İlkanids, were in competition in the Islamic world over the issue of emirate in the Hejaz region. Therefore, while the Mamluks supported Abu'l-Gays, the İlkanids were supporting Abu'l-Gays' brother Humayza. We see that the İlkanids were actively involved in the regional politics, especially during the time of Ghazan Mahmud Khan and Olcaytu Khan. Unsuccessful in his attempt to seize the Emirate of Mecca, Humayza fled to the Iraqi region within the borders of the İlkanite and took refuge in the İlkanid ruler Sultan Olcaytû Muhammed Khan. In line with the historical process of the İlkanite State and the aforementioned questions, we will try to convey in detail the İlkanid-Hicaz relations, the pilgrimage journey of the İlkanids and the issue of the pilgrimage emirate, which we realized that had not been addressed before in the studies on the İlkanid history.

Keywords: The İlkanid State, Hijaz, Haj, The Emirate of Mecca.

GİRİŞ

Ön Asya coğrafyasında Moğol istilasının neden olduğu siyasî, iktisadî ve demografik tahrip¹ ile bölge halklarının zihninde yüzyıllarca yer edinen Moğol valileri Cin Timur,² Nosal,³ Körgüz⁴ ve Emîr Argûn Aka⁵

¹ Moğol ordularının 1220-1222 yılları arasında Horasan ve İran coğrafyasında yaptıkları tahribat hakkında bkz. Şihâbüddin Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî en-Nesevî, *Siretu's-Sultân Celâleddin Mengübürtü*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-ı Sa'dî, Tahrân 1366 hş., s. 46; Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddin Davud b. Tâcuddin Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud el-Benâketî, *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş., s. 368; Gıyâseddin b. Humâmeddin el-Hüseynî Hândmîr, *Habîbu's-Siyer*, III, (haz. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş., s. 32-34; Hamdullah Müstevfî, *Nuzhetü'l-Kulûb*, (Tsh. G. Le Strange), Dûnyâ Kitâb, Tahrân 1342 hş., s. 85; Muhammed b. Ali b. Muhammed Şebânkâreî, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş., s. 240-241; Abbâs İkbâl Aştîyânî, *Târîh-i Moğûl ve Evâyl-i Eyyâm-i Teymûri*, I-II, İntişârât-ı Nâmek, 1374 hş., s. 34-35; Abbâs Kadyânî, *Târîh Ferheng-i ve Temeddun-i İrân der Devre-i Moğûl*, Tahrân 1384 hş., s. 41.

² Cin Timur'un Körgüz, Nosal ve Emîr Argun isimli Moğol devletinin Ön Asya'da görevlendirdiği Moğol valileri dönemi (1231-1256), Hülegü'nün kardeşi Mengü Kaan adına bu coğrafyaya gelene kadar devam edecektir. Bilgi için bkz. Müstevfî Kazvîni, Hamdullah Ebî Bekr b. Ahmed b. Nasr, *Târîh-i Guzîde*, (haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş., s. 584; Reşîdüddin Fazlullâh Hemedânî, *Câmi'u'l-Tevârîh*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-ı İkbâl, Tahrân 1374 hş. 469-471, s. 483-486.

³ Körgüz'ün Horasan valiliği hakkında bkz. Alâeddin Ata Melik b. Bahâeddin b. Muhammed b. Muhammed Cüveynî, *Târîh-i Cihânguşâ*, (haz. Muhammed b. Abdülvehhâb Kazvîni), II, İntişârât-ı Donyâ-yi Kitâb, Tahrân 1329hş., s. 224-225; Reşîdüddin, *age*, s. 484; Mîr Seyyid

tarafından 1231-1256 tarihleri arasında tesis edilen yönetim sistemi, Hülegü'nün bu coğrafyaya gelmesi ve İlhanlı Devleti'nin kurulması ile yeni bir görünüm, dönüşüme şekil değiştirmeye başlamıştır.

İlhan Hülegü'nün Bağdâd'ın zaptından sonra idarî ve malî anlamda İlhanlı Devleti'ni tesis etme gayreti içerisinde olması ve bu anlamda Müslüman devlet adamlarından Hâce Nâsiruddîn Tûsî,⁶ Seyfeddîn Bitikçi⁷ ve Şemseddîn Cüveynî⁸ yeni düzenin oluşturulması için destek alması İlhanlı hükümdarlarının Müslüman halkın ihtiyaçlarına yönelik bazı çalışmalara da başlamalarına sebep olmuştur. Horasan, İran, Irak, Azerbaycan ve Anadolu gibi geniş coğrafyalarda yaşayan Müslüman halkın ihtiyaçları, Müslüman İlhanlı devlet adamlarının ve İlhanlı hükümdarlarının tutumu arasında Gâzân Mahmûd Han dönemine kadar Müslüman ahalinin lehinde ve aleyhinde değişkenlik gösteren bir durumda ele alınmakta idi.

İslâm dininin beş şartından biri olan hac farızasını yerine getirmek için İlhanlı Devleti'nin desteğine ve organizasyonuna İlhanlı ülkesinin Müslümanları muhtaç olmakla birlikte, ayrıca Irak coğrafyasından geçen ve Abbâsî hilafetinin ortadan kaldırılması ile kapanan ve İlhanlıların kontrolüne geçen hac yolunun açılmasını beklemekten başka çareleri yoktu. İlhanlı tarihi göz önünde tutularak siyasî ortamın değişmesi ile kapanan hac yolunun akıbetini ve İlhanlı-Hicâz ilişkilerini şu sorular doğrultusunda inceleyeceğiz;

1. İlhanlı Devleti'nin Irak coğrafyasına hâkim olmasından sonra Horasan, İran ve Azerbaycan bölgelerinden Irak'a uzanan hac kara yolunun işleyişi nasıl devam etti?
2. İlhanlı hükümdarlarının ve devlet adamlarının, hac yolunun açılması ve emniyeti için ne gibi girişimleri olmuştur?
3. İlhanlı Devleti'nin Hicâz bölgesi ile siyasî ilişkileri var mıydı ve bu ilişkiler hangi seyirde devam etmişti?
4. İlhanlı devlet teşkilatı içerisinde hac işlerini organize eden bir kurum var mıydı ve böyle bir kurum mevcut ise, bu sistemin işleyişi nasıldı?

İlhanlı Devleti'nin tarihi süreci ve mezkûr sorular doğrultusunda, İlhanlı tarihi hakkındaki incelemeler içerisinde daha önce ele alınmadığını fark ettiğimiz İlhanlı-Hicâz ilişkilerini, İlhanlılarda hac yolculuğunu ve hac emirliği meselesini detaylı bir şekilde aktarmaya çalışacağız.

1. İlhan Hülegü'nün Bağdâd'ı Zaptı ve Hac Yolunun Kapanması

Abbâsî hilafetinin merkezi Bağdâd'ın 1258 tarihinde İlhanlıların eline geçişinden sonra⁹ İslâm âleminde özellikle İlhanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Müslüman ahali arasında dinî vecibeler hususunda danışılacak bir makamın yani hilafet makamının ortadan kaldırılması büyük bir boşluğun oluşmasına sebep olmuştu. Bu doğrultuda hac farızasının yerine getirilmesi konusunda İlhanlı coğrafyasında yaşayan Müslümanların hac mevsiminde bir organizasyon ve makam tarafından bir süre temsil edilemeyeceği, İlhanlı yönetimi için bir sorun teşkil etmekteydi.

Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî Mîrhând, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, Pîrûz, Tahrân 1339 hş., s.186.

⁴ Nosal Noyan'ın Horasan valiliği hakkında bkz. Cüveynî, *age*, II, s. 228-229; Müstevfî, *age*, s. 584; Benâketî, *age*, s. 390;

⁵ Emîr Argun Aka'nın Horasan ve İran valiliği hakkında bkz. Mîrhând, *age*, V, s. 186; Cüveynî, *age*, II, s. 242-243.

⁶ Hülegü'nün danışmanlığını yapan, ünlü âlim Hâce Nâsiruddîn Tûsî hakkında bkz. Hândmîr, *age*, III, s. 103-106, 116; Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah Şîrâzî, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş., s. 29; Müstevfî, *age*, s. 590; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941, s. 967; Muhammed b. Şâkir el-Kutbî, *Fevâtu'l-Vefeyât*, III, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974, s. 246-251; 'Umar Kehhâle, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, XI, Dâr-i İhyâü't-Turâsü'l-'Arabiyye, Beyrut ty., s. 207.

⁷ İlhanlı devletinin ilk veziri olan Seyfeddîn Bitikçi hakkında bkz. Reşîduddîn, *age*, s. 692, 696, 715; Gregory Abû'l Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1950, s. 571; Hândmîr, *age*, III, s. 102,104.

⁸ İlhanlı devletinin idarî ve malî anlamda kurumsallaştıran Vezir Şemseddîn Cüveynî hakkında bkz. Reşîduddîn, *age*, s.732,734; Mîrhând, *age*, V, s. 271; Benâketî, *age*, 425,427; Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ebî'l-Hayr Zerkûb-i Şîrâzî, *Şîrâznâme*, (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahrân 1310-1350 hş., s. 65.

⁹ Bağdâd'ın Hülegü tarafından zaptı hakkında bkz. Reşîduddîn, *age*, s. 706-707, 713; Mîrhând, *age*, V, s. 250; Abû'l Farac, *age*, II, s. 569; Mîrhând, *age*, V, s. 248-249; Şîrâzî, *age*, s. 20.

İLHANLI DEVLETİ'NİN HİCÂZ BÖLGESİ İLE İLİŞKİLERİ

İlhanlıların Irak coğrafyasını ele geçirmeleri İran, Horasan ve Orta Asya'nın hac yollarını karadan kesintiye uğratmıştı. Ayrıca Memlûk Devleti ile İlhanlı Devleti'nin arasında İlhan Hüleğü¹⁰ zamanından itibaren Suriye bölgesinde çatışmaların¹¹ yaşanması Memlûklerin himayesinde bulunan Hicâz bölgesine ulaşımı İlhanlı coğrafyası için imkânsız kılmaktaydı. Abbâsî hilafetinin ortadan kaldırılmasından sonra Memlûk yönetimi, hilafetin boşluğundan istifade ederek Hicâz bölgesinde egemen olmaya çalışmaktaydı.

Tüm bu gelişmeler doğrultusunda İlhanlı coğrafyasının Müslümanları hac yolunun tekrar açılmasını ve İlhanlı yönetiminin hac kabilelerini himaye etmesi beklemek zorunda idiler. Ayrıca İlhan Hüleğü ile teşkil olan İlhanlı hanedanının ilk dönemleri göz önünde bulundurulduğunda, bu hanedana mensup olanların İslâm inancından olmamaları ve İslâm'a dair bir endişelerinin olmaması hac yolunun açılmasını mümkün kılmamakta idi. Buna rağmen İlhanlı Devleti'nin idarî kadrolarında Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî ve kardeşi Bağdâd hâkimi Atâ Melik Cüveynî¹² gibi hizmet veren önemli devlet adamlarının Müslüman olmaları bu sorunun daha sonraki dönemlerde ele alınmasına sebep olacaktır.

2. İlhan Abâkâ Zamanından Hicâz Bölgesi İle İlişkiler

İlhan Hüleğü'nün 1265 tarihinde vefatından sonra yerine oğlu Abaka¹³, İlhanlı hükümdarı olmuştu. İlhan Abaka, 1267 tarihinde Bağdâd'a gelmiş, Atâ Melik Cüveynî'yi Irak hükümetinin başına getirmişti. Atâ Melik'in İlhan Abaka zamanında da Irak hükümetinin yönetimine getirilmesi ile hac yolunun açılması hakkındaki çalışmaların Atâ Melik Cüveynî tarafından İlhanlı tarihinde ilk kez ele alındığını bilmekteyiz. Bu dönemde Irak coğrafyasından geçen hac yolunun tekrar işler bir hale getirmesi ile ilgili bir fermanın sadır olduğu bilinmektedir. Böylece İlhan Abaka döneminde İran ve Irak coğrafyasından İlhanlı Devleti'nin himayesinde bir hac kafilesinin bu dönemde ilk kez yola çıktığı bilinmektedir. Fakat dönem itibarı ile İlhanlı hükümdarlarının Müslüman olmaması hac yolunun açılmasını İlhanlı yönetimi için çok mühim bir hadise haline getirmemekteydi.¹⁴

Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin ait mektubu ile İlhan Hüleğü zamanından sonra kapanan Irak bölgesinden Hicaz'a doğru uzanan hac yolu İlhan Abaka zamanında Şemseddîn ve Atâ Melik kardeşlerin uğraşları sonucunda tekrar açılmıştı. Bu mektupta; İslâm'ın beş şartından biri olan hac farızasının yerine getirilme gerekliliğinin *Kur'an-ı Kerim*'de yer alan hükümlere yer verilerek açıklanmıştır. Daha sonra İlhan Abaka'nın lütfu ve merhamet göstererek bir ferman ile hac yolunun tekrar İran ve Irak hacıları için açıldığı haberi aktarılmaktadır. Hac yolunun açılması, Ka'be ziyaretine hac mevsiminde izin verilmesi ve bu yolda sadaka ve ayır işlerine icazet verilmesi büyük bir mutluluk ile mektuba aktarılmaktadır. 1267 tarihinde yazılan bu mektupta hac yolunun İlhanlı devletinde yaşayan Müslümanlara açılması İlhan Abaka'nın merhameti ve suygamişi¹⁵ olarak özellikle ifade edilmektedir.¹⁶

İlhanlı devletinin idarî yapılanmasında önemli yere sahip olan Cüveynî ailesinin hac yolunun açılması mevzusundaki başarıları, Cüveynî ailesi ve İlhanlı devlet ricâli tarafından oldukça saygı gören Moğol döneminin

¹⁰ Hüleğü hakkında bkz. Reşiduddîn, *age*, s. 553, 560-562, 612, 676; Abû'l Farac, *age*, II, s. 531; Mîrhând, *age*, V, s. 195; Hândmîr, *age*, III, s. 50.

¹¹ Moğol ordusunun Hüleğü zamanında Ayn Calût'a kadar ilerlemesi, Suriye bölgesinde Memlûklarla İlhanlıların çatışmaları, Memlûk himâyesinde olan Hicâz bölgesi ile İlhanlıların ilişkilerini de etkilemekteydi. Reşiduddîn, *age*, s. 721-723; Hândmîr, *age*, III, s. 60; Benâketî, *age*, s. 421.

¹² Atâ Melik Cüveynî, Sâhib-i Divân Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi ve *Târîh-i Cihânguşâ*'nın yazarı olup İlhanlılar zamanında Bağdad'da yöneticilik yapmıştır. Şebânkârî, *age*, s. 264; Seyyid Ali Mü'eyyid-i Sâbitî, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhi*, Kitâbhâne-i Tuhûrî, Tahrân 1346 hş., s. 210; Nâsireddîn Münşî Kirmânî, *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty., s. 103; Şîrin Beyânî, *Dîn ve Devlet der İrân 'Ahd-i Mogûl*, II, Tahrân 1993, s. 385; Muhammed Takî Müderris Rezevî, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, İntişârât-i Bonyâd-i Ferheng-i İrân, Tahrân 1354 hş., s. 150; Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i Nazm ve Nesr der İrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-i Furûğî, Tahrân 1363 hş., s. 136.

¹³ İlhan Abaka hakkında bkz. Reşiduddîn, *age*, s. 743, 777-779; Mîrhând, *age*, V, 317.

¹⁴ Sâbitî, *age*, s. 213-214.

¹⁵ Suygamişi, İlhan tarafından bir yerin veya bir görevin iktâ, ihsan, lütuf ve iltifat olarak birine verilmesi anlamında kullanılmıştır. Şemîs Şerîk Emin, *İstulâhât-i Divân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i İrân, Tahrân 1357 hş., s. 155; Kâdî Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi Kâşânî, *Târîh-i Nigâristân*, (Tsh. Âkâ Murtezâ-Muderris Gilânî), Ketâbfurûşî Hâfız, Tahrân 1341 hş., s. 10; Mollâ Ahmed Tetevî, – Asâf Hân Kazvîni, *Târîh-i Elfi*, (Tsh. Gulâm Rızâ Tabâtabâyî Mecd), Şirket-i İntişârât-i 'İlmî ve Fehengî, Tahrân 1382 hş. V, s. 3630.

¹⁶ Bu mektup, Şîrin Beyânî'nin Dîn ve Devlet adlı kitabında Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi Atâ Melik'e ait olarak gösterilmiştir. Sâbitî, *age*, s. 213-214.

önemli müeddiblerinden olan Sa'dî-yi Şîrâzî¹⁷, tarafından Sâhib-i Dîvân¹⁸ Şemseddîn Cüveynî'nin şairin şiirlerinde methedilmesine sebep olmuştur;

خدايگان صدور زمانه شمس الدين

عماد قبه اسلام و قبله زوار

*İslâm kabilesinin hizmetçisi ve İslâm kubbesinin desteği zamanın büyüklerinin kudretlisi Şemseddîn.*¹⁹ Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin İlhanlı ülkesinin Müslümanları için oldukça önemli olan bu hizmeti Sa'dî tarafından Cüveynî'nin İslâm'ın hizmetkârı olarak nitelendirilmesine ve onun bir hâmi olarak Müslümanlar tarafından algılandığını göstermektedir.

İlhan Abâkâ'dan sonra iki yıllık kısa iktidarında Ahmed Teküdâr²⁰, Memlûklerle ticareti geliştirmek ve ticaret yollarını emniyet altına almak niyetinde idi. Teküdâr'ın bu niyetini Memluk Sultanı Kalavun'a yazdığı mektuptan anlamaktayız. Bu mektupta Ahmed Teküdâr; şehirler ve ülkeler arasında yapılan ticaretin güvenlik içerisinde olması gerektiğine, güvenliği sağlamak adına İlhanlı askerinin ticaret kafilelerine taarruzunun kendisi tarafından yasakladığına ve bu konuda emir verdiğine değinmektedir (İbn'ul-İbrî, 2011: 55). Ticaret yollarının koruma altına alınması düşüncesi, beraberinde hac yollarının da emniyete kavuşmasına yol açacaktı. Fakat Ahmed Teküdâr döneminin oldukça kısa sürmesi ardından Müslüman devlet adamlarına oldukça ön yargılı olan İlhan Argûn'un²¹ İlhanlı tahtına oturması ve İlhan Argûn'dan sonra İlhan Keyhâtû²² döneminden başlayarak Gâzân Mahmûd Han'ın tahta çıkışına kadar devam eden siyasî ve malî bunalımlar, İlhanlıların ilgisini hac yolu güvenliğinden ve Hicâz'dan oldukça uzaklaştırmış olmalıydı (Reşiduddîn, 1374 hş.: 790-795, 836-862; Şîrâzî, 1346 hş.: 150-251, 188-192).

3. Gâzân Mahmûd Han Zamanında Hicâz Bölgesi İle İlişkiler

Gâzân Mahmûd Han'ın²³ İslâmiyet'i kabulü öncesinde İlhanlı coğrafyasının Müslümanları için hac farızasını yerine getirmek ve hac kafilelerinin organizasyonu sağlamak üzere İlhanlı yönetimi tarafından atanan bir hac emiri de olmamıştır.²⁴ Kâdı Nurullah'ın aktardığına göre; Mekke Emîri Ebû'l-Gays Muhammed'in oğullarından Abdullah, Mekke emirliği çekişmesinden dolayı Gâzân Mahmûd Han'a sığınmış, Gâzân Mahmûd Han, Hille civarını ona bırakmıştı.²⁵

Gazan 1302 tarihinde hacıların korunması ve hac yolunun emniyeti için Emir Kutluğşâh'ı getirmişti. Hac kafilelerini korumak için bin atlı hazırlanmış, Mekke'ye birçok hediyeler hazırlanmış ve Ka'be için bir örtüde bu kafiye ile gönderilmişti. Gazan ayrıca Mekke ve Medine ileri gelenleri için hazırlanan birçok hediye ile on iki bin tümenlik bir zekâtın Hicâz'da dağıtılması için hazırlanmıştı.²⁶

4. Olcâyâtü Muhammed Han Zamanında Hicâz Bölgesi İle İlişkiler

İlhanlıların Hicâz bölgesi ile olan ilişkilerini gösteren en belirgin hadise Sultan Olcâyâtü Muhammed Han²⁷ zamanında (1304-1316) meydana gelmiş ve Ebû'l-Kâsım Kâşânî'nin eseri *Târîh-i Olcâyâtü*'de bu olay aktarılmaktadır. Mekke eşrafının Mekke şehri üzerindeki egemenlik rekabeti üzerinden bu dönemde Memlûkların ve İlhanlıların bir çıkar çekişmesine girdiklerini görmekteyiz. Mekke eşrafının kendi arasındaki bu rekabeti İlhanlı yönetiminin taraflardan birini himaye etmesine, Hicâz bölgesine ve hac meselelerine daha fazla ilgi göstertmesine sebep olmuştur. Mekke eşrafı bu dönemde; Memlûk ve İlhanlı olmak üzere iki taraftar gurubuna bölünmüş idi.

¹⁷ Sa'dî-yi Şîrâzî hakkında bkz. Kehhâle, *age*, IV, s. 151; Bağdâdî, *age*, II, s. 462; Nefîsî, *age*, I, s. 167-169; Zebihullah-i Safa, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş., s. 587-622.

¹⁸ Sâhib-i Dîvân İlhanlı devletinde baş vezire verilen unvanlardan biri idi. Bkz. Nahcivânî, Muhammed b. Hindüşâh, *Dustûru'l-Kâtib ft Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, II, (Tsh. Abdulkarîm Alioğlu Alizâde), Moskova 1976, s. 92-93; Emîn, *age*, s. 143.

¹⁹ Sa'dî-yi Şîrâzî, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh. Muhammed Ali Furûği), İntişârât-i Hestân, s. 910.

²⁰ İslâmiyet'i kabul eden ilk İlhanlı hükümdarı. Bilgi için bkz. Reşiduddîn, *age*, s.785.

²¹ İlhan Argûn hakkında bkz. Reşiduddîn, *age*, s. 807-808

²² Keyhâtû hakkında detaylı bilgi için bkz. Reşiduddîn, *age*, s. 180.

²³ İlhanlı hükümdar Gâzân Mahmûd Han hakkında bilgi için bkz. Reşiduddîn, *age*, s. 917.

²⁴ Şîrâzî, *age*, s. 215.

²⁵ Kâdı Nurullah el-Mar'âşî el-Tusterî, *Mecâlisu'l-Mu'mînîn*, III, Dâru'l-Hişâm, 1019 h., s. 330

²⁶ Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullah b. Ebî Na'im b. Yezdî / Şîrâzî, *Tecziyetu'l-Emsâr ve Tezciyetu'l-A'sâr (Târîh-i Vassâf)*, (Tsh. İrec Efsâr, Mahmûd Omîdsâlâr, Nâdir Mottalîbî Kâşânî), Tahrân 1388 hş., s. 389-390.

²⁷ İlhanlı hükümdarı Olcâyâtü hakkında bkz. Şîrâzî, *age*, s.276.

İLHANLI DEVLETİ'NİN HİCÂZ BÖLGESİ İLE İLİŞKİLERİ

Bu önemli çatışmalardan biri Mekke'de meydana gelmiş ve Mekke Şerifi Ebû Numeyye Muhammed b. Hasan b. Ali b. Kutâde'nin (1301) çocukları Mekke şehrinin imameti için mücadele etmişlerdir. Ebû Numeyye, Hz. Hasan soyundan gelen bir seyyid olup 1270 tarihinden 1301 tarihine kadar Mekke'yi yönetmiştir.²⁸ Birçok çocuğu olan Ebû Numeyye'nin vefatından sonra çocukları arasında şiddetli ihtilaf ortaya çıkmış, Ebû'l-Gays, Rumeysa, Humayza ve Utayfe adlı dört çocuğun arasında çekişme meydana gelmiştir. Bir müddet Rumeysa ve Humayza müşterek bir şekilde Mekke'yi idare etmişlerdir. Ebû'l-Gays, Humayza'nın muhalifi olmuş ve öldürülmüştü. Bu gelişmeden bir müddet sonra ise Rumeysa ve Humayza arasında çatışma yaşanmış, yıllarca Mekke'yi yöneten Humayza, 1320 tarihinde öldürülmüştü. Bu olaylardan sonra Rumeysa tek başına Mekke'nin imametini üstlenmişti.²⁹

Mısır hükümetinden yani Memlûklardan askerî yardım alan Ebû'l-Gays, Mekke'nin zaptı için gönderilmiş ise de başarılı olamamış ve kardeşi Humayza tarafından öldürülmüştü bu hadise Memlûklerin Hicâz bölgesindeki etkinliklerine büyük bir darbe vurmuştu. Bu olaydan sonra Rumeysa'nın himayesindeki yeni ordu, Humayza'ya karşı başarılı olmuş ve Humayza, İlhanlıların sınırları dâhilinde bulunan Irak bölgesine kaçmış, İlhanlı hükümdarı Sultan Olcâyâtü Muhammed Han'a sığınmıştır. Böylece İlhanlı Devleti, Hicâz bölgesindeki Mekke imameti çatışmasına dâhil olmuştur. Irak bölgesine gelen Humayza, bu bölgede bir ordu oluşturmak niyetinde idi. Hatta Horasan'da bulunan Râfizilerden tam teçhizatlı bir askerî birlik de oluşturulmuştu. Fakat 1316 tarihinde Sultan Olcâyâtü Han'ın ölümü üzerine Hicâz bölgesine asker sevk etme fikri sonuçsuz kalmıştı.³⁰

Fahru'l-Hâşimî'ye göre; Humayza, cesur ve sert tabiatlı bir kişi idi. Irak'a sığındığında ondan önce Irak'a gelen kardeşi 'Aduddîn burada idi. Humayza, Sultan Olcâyâtü Han'ın huzuruna çıkmış, Olcâyâtü'nun huzurunda çok iyi ağırlanmış ve Sultan Olcâyâtü'dan Mekke'yi ele geçirmek için asker talep etmişti. Sultan Olcâyâtü Muhammed Han, Emîr Tâlib Delkandî-yi Hüseyinî komutasındaki bir orduyu Humayza'ya göndermişti. Bu ordu Kafî'e geldiğinde Olcâyâtü'nun vefat ettiği haberi orduya ulaşmıştı. Emîr Tâlib ile arası açık olan Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî³¹, Emîr Tâlib'in ordusundaki askerleri Emîr'e karşı kıskırtmış, bunun sonucunda Emîr Tâlib, çok az sayıdaki asker ile Humayza'ya katılmıştır. Humayza'nın küçük ordusuna karşı Memlûk Sultanı Kalavun, Arapları kıskırtmış ve Humayza, muhalifleri karşısında oldukça zayıf vermiş, malları yağmalanmıştı. Daha sonra Necd bölgesine çekilen Humayza, bu bölgede Şam ve Mısır kabilelerini yağmalamak ile meşgul olmuştu. Mısır sultanı Humayza'nın yanına gönderdiği adamları vasıtası ile onu öldürtmüştü.³²

Humayza'nın İlhanlılardan aldığı destek ile Hicaz'a doğru askerî harekâtına dair bir diğer rivayette ise; Humayza, Irak coğrafyasından asker toplamış, ona Delkandî ve Melikşâh adında iki İlhanlı emiri de eşlik etmişlerdir. Fakat yolda yağmalanmışlar, Mekke'ye ulaşmışlar ve şehre girmek için izin istemişlerdir. Mekke'nin hâkimi olan Rumeysa, Memlûk sultanına konu hakkında bir mektup yazmış ve Humayza'ya sadece sultanın şehre girmelerine izin verebileceğini söylemiştir. Mısır'dan gelen mektupta cevaben; Humayza'nın Mısır'a gelip özür dilemesi gerektiği ifade edilmiş ve asla Mekke'ye Humayza ve taraftarlarının girmeme gerektiği söylenmiştir.³³

Kâdî Nûrullah Tusterî'nin aktardığına göre; Ebû Numeyye'nin çocuklarından Ebû 'Arâde, kardeşleri tarafından Mısır sultanının yanına rehin olarak gönderilmiş, fakat o bir yolunu bulup Mısır'dan kaçarak Sultan Olcâyâtü'ya sığınmış ve ondan yardım talep etmiştir. O, Sultan Olcâyâtü'dan aldığı destek ile bir ordu kurmuş, bu ordu ile Basra'ya geldiğinde Sultan'ın vefat ettiği haberini almıştı. Bu haberden sonra kendisi Hicaz'a ilerlemiş, bu bölgede yağma hareketinde bulunmuş ve Mısır Sultanı Melik Nâsır tarafından öldürülerek ortadan kaldırılmıştı.³⁴ Farklı kaynaklarda ele alınan bu olay, çeşitli şekillerde aktarılmıştır. Bu rivayetlerden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki; Sultan Olcâyâtü Han zamanında meydana gelen bu Mekke imameti hadisesine İlhanlıların askerî yardım yapacak kadar müdahil olduğu anlaşılmaktadır.

1316 tarihinin olaylarını aktaran Ebû'l-Kâsım Kâşânî, Mekke emirliği üzerine yaşanan bu hadiseyi eseri *Târîh-i Olcâyâtü*'da şöyle aktarmaktadır; Mekke emirinin oğlu Humayza, Mısır Sultanı Nâsır'ın tarafından desteklenen kendi kardeşini öldürmüş ve Muhammed Olcâyâtü'nun hizmetine girmek için girişimde bulunmuştu. Kardeşinin yerine geçip Mekke'de emir olmak için Sultan Olcâyâtü'dan yardım ve izin istemişti. Sultan Muhammed Olcâyâtü Han, kendi akrabalarından ve yakınlarından olan Hacı Delkandî'yi bin kişilik bir süvari birliği ile Humayza'ya yardım için tayin etmişti. Humayza'nın muhaliflerinin ortadan kaldırılması, onun

²⁸ Tusterî, *age*, III, s. 330.

²⁹ İzzeddin b. Abdulaziz b. Ömer b. Muhammed b. Fahru'l-Hâşimî el-Karşî, *Gâyetu'l-Merâm*, II, Mekke, 1988, s. 61-62;

³⁰ Fahru'l-Hâşimî, *age*, II, s. 61; Tusterî, *age*, III, s. 330.

³¹ Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî hakkında bkz. Hândmîr, *age*, III, s. 312-321.

³² Fahru'l-Hâşimî, *age*, II, s. 61.

³³ Fahru'l-Hâşimî, *age*, II, s. 62.

³⁴ Tusterî, *age*, III, s. 330.

Mekke’de emirlik makamına gelmesi ve Mekke şehrinin huzura kavuşturulması için Delkandî görevlendirilmişti. Ayrıca Sultan Olcâytû, Basra şehrinin yönetimini de Delkandî’ye bırakmış, bu şehirden elde edilen vergilerin hac güzergâhında kullanılmasını emretmiş ve birçok hayvanı da hac yolunda kullanılması için vakfetmişti. Emîr Delkandî birçok mal ve çok sayıda deve ile Basra şehrine göç etmişti. Fakat Bâdiye Arapları, Emîr Delkandî’ye saldırmışlar, yaklaşık yüz tümenlik emvâli de Emîr Delkandî’den yağma etmişlerdi. Daha sonra bir müddet Mekke emirliğini eline geçirmişti.³⁵

5. Ebû Sa’îd Bahâdır Han Zamanında Hicâz Bölgesi İle İlişkiler

Bir müddet sonra 1318 tarihinde Mekke’nin egemenliğini ele geçiren Humayza, kardeşi Rumeysa’yı şehirden dışarı çıkarmış ve aynı yıl Memlûklar adına okutulan hutbeyi Sultan Olcâytû’nun oğlu Ebû Sa’îd Bahâdır Han adına okutmuştur.³⁶ Bu durum üzerine Memlûklar Mekke üzerine bir ordu sevk etmişler, 1316 tarihine kadar çatışmalar devam etmiş ve Humayza öldürülmüştür.³⁷ Humayza’nın ölümünden sonra Mekke bir müddet Utayfe ve daha sonra 1336 tarihine kadar Rumeysa tarafından idare edilmiştir.

İki yıllık bir süre zarfında Humayza, Sultan Ebû Sa’îd Bahâdır Han adına hutbe okutmuştu. Bu dönem içerisinde Mekke’ye gelen İlhanlı ülkesinin hac kervanları ve kabileleri Mekke’ye bol hediyeler getirmişlerdi. Ebû Sa’îd Bahâdır Han’ın veziri Ali Şâh, her biri bin miskal altın kıymetinde olan iki altın halkayı Kâbe’ye asılması için Mekke’ye göndermişti. Bu altın halkaların, Hâce Reşîduddîn Fazlullah Hemedânî’ye karşı muvaffak olan vezarete getirilen Ali Şâh tarafından adak olarak gönderildiği rivayet edilmektedir.³⁸

Müslüman olan İlhanlı hanedanına mensup kişilerin de Hac’a gittikleri bilinmektedir. İlhan Abâkâ’nın kızı Kutluk Hatun, 1323 tarihinde Şam güzergâhını kullanarak Hicâz’a gitmiş, Mekke ve Medine şehirlerini ziyaret etmiş ve bu şehirlerde hayır kurumlarına önemli miktarlarda yardımlarda bulunmuştur. Mekke ve Medine’ye otuz bin dinarı vakfetmiştir. Hac dönüşünde Şam bölgesinde Memlûk yöneticilerinden olan Seyfeddin Tangız ile de görüşen Kutluk Hatun’un, bu bölgede avlandığı da aktarılmaktadır.³⁹

İbn-i Fahd, İlhanlı hükümdarı Ebû Sa’îd Bahâdır Han’ın hac meseleleri için özel bir ilgi gösterdiğini aktarmakta, Ebû Sa’îd Bahâdır Han’ın bu anlamda yaklaşık iki yüz elli bin Mısır altın dinarını harcadığını söylemektedir.⁴⁰ 1325 tarihinde İlhanlı devletinde nüfuzunu artıran ve Moğol ümerasından olan Emîr Çoban, Bâzân adlı bir adamını, Arife çeşmesini yeniden hacıların kullanımına açmak Mekke şehrine göndermişti. Bu dönemde hacılar, Mekke’de susuzluk sıkıntısı çekmiş, içme suyu için yüksek ücretler ödemek zorunda kalmışlardır. Bâzân, Mekke’deki su sorununu çözmek için Emîr Çoban’dan elli bin dinar almış, hac mevsiminden sonra birçok içlerinde kadınlarında bulunduğu birçok işçi toplamış, su getirmek için Safa ve Merve tepelerinin bulunduğu yere kadar Mekke’nin dışına çıkmıştır. Bâzân, bu sorumluluğundan sonra Kahire’ye gitmiş ve Memlûk sultanı ile görüşmüştür.⁴¹ Bu olaydan sonra 1327 tarihinde Emîr Çoban, öldürülmüş, onun cansız bedeninin bulunduğu tabutu Irak hacıları tarafından Mekke’ye getirilmiş, daha sonra Medine’de defnedilmiştir.⁴² Emîr Çoban’ın defni ile ilgili olarak Semerkandî, Sultan Ebû Sa’îd Bahâdır Han’ın Emîr Çoban’ın kızı Bağdâd Hatun’un hatırı üzere, kırk bin dinarı Emîr’in na’sının Hicâz’da defni için verdiğini, İlhanlı hac kafilesinin Emîr’in tabutunu Hicâz’a getirdiği ve kurban bayramı namazından sonra Bakî‘ mezarlığında Hz. Hasan’ın kabrine yakın bir yere defnedildiğini aktarmaktadır.⁴³

1329 tarihinde Memlûklu sultanı, Mekke şerifine Irak hacıların başında olan Muhammed el-Hacîc’in yakalanmasını ve ortadan kaldırılmasını emretmişti. Hac ziyareti sırasında Mekke şerifinin adamları, Mescid-i Harâm’da Muhammed el-Hacîc’i yakalamak istemiler, çıkan çatışmada bir Memlûk emiri ölmüş ve Muhammed el-Hacîc salim bir şekilde Bedir sahrasına kaçarak canını kurtarmıştı.⁴⁴

1335 tarihinde Ebû Sa’îd Bahâdır Han, İran’daki karışık siyasî durumun nedeni ile İran ve Irak hac ziyareti için kervanların yola çıkmasına izin vermemiş, böylece hac ziyareti birkaç yıl ertelenmişti.⁴⁵ İlhanlılar, Mekke

³⁵ Ebu’l-Kâsım Abdullah b. Muhammedü’l-Kâşânî, *Târîh-i Olcayto*, (Tsh. Muhîn Hambeli), İntişârât-i be Negâh-i Tercome ve Neşr-i Ketâb, Tahrân 1348 hş., s. 199-200.

³⁶ Fâhru’l-Hâşimî, *age*, II, s. 84-85.

³⁷ Fâhru’l-Hâşimî, *age*, II, s. 64-67.

³⁸ en-Necm Ömer b. Fehd, *İthâfu’l-Varâ*, III, Mekke, ty., s. 161.

³⁹ Yoni Brack, “A Mongol Princess making Hajj: The Biography of El Qutlug Daughter of Abagka İlkan (r. 1265-82)”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2011, s. 333-334.

⁴⁰ Fehd, *age*, III, s. 171.

⁴¹ Fehd, *age*, III, s. 181-182.

⁴² Fehd, *age*, III, s. 185.

⁴³ Kemâleddîn Aburrezzâk Semerkandî, *Matla’u’s-Sa’deyn ve Mecma’u’l-Bahreyn*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâî), Tahrân 1353hş., s. 78.

⁴⁴ Fehd, *age*, III, s. 189.

⁴⁵ Fehd, *age*, III, s. 205.

İLHANLI DEVLETİ'NİN HİCÂZ BÖLGESİ İLE İLİŞKİLERİ

emirliği mevzusunda Hasanî eşrafının birbiri ile olan mücadelesine dâhil olmuşlar ve taraftarlarına malî ve askerî yardımda da bulunmuşlardır.

6. İlhanlı Devleti'nde Hac Emîrliği Makamı

İlhanlı döneminin Hicâz ve hac yolları ile bir başka sorunu ise, Irak coğrafyasından Hicaz'a uzanan hac yolunun güvenliği meselesidir. Bu konu hakkında Hindûşâh Nahcivânî'nin eseri *Dustûru'l-Kâtib* adlı eserinde İlhanlıların nasıl bir sistem ile hac yollarını kontrol altına almaya çalıştıkları ve hac organizasyonu ile ilgili olarak nasıl bir teşkilat kurulduğuna dair bilgiler verilmektedir. *Dustûru'l-Kâtib*'te İslâm'ın beş şartından biri olan hac farızasının emniyet içerisinde, haramilerin baskın ve yağmalarından uzak bir şekilde yapılması gerektiğine dikkat çekilmektedir. Nahcivânî, hac kafilasını korumakla yükümlü olan bir İlhanlı askerî birliğinin mevcut olduğu; bu askerî birliğin, kabileye hizmet ettiği, yol kesen haramiler ve bazı soyguncu kabileleri hac yolundan uzaklaştırmak ile görevlendirildiğine değinmektedir.⁴⁶

Dustûru'l-Kâtib'in aktardığı bilgilere göre, hac kafilasını koruyan bu İlhanlı askerî birliğinin başında hac kafilasının emiri Pehlivân Sirâcuddîn isimli bir şahıs bulunmakta idi. Bağdâd'dan Harâmeyn'e kadar yol üzerinde bulunan bütün menzillere yakın yerlerde bulunan Arap aşiretleri ve kabileleri de hac kafilasının hırsız ve haramilerden korunması için tayin edilmişti. Hac kafilasının emiri Pehlivân Sirâcuddîn'in komutasında olan beş yüz tam teçhizatlı, cesur askerlerden oluşturulan bu askerî birlik, Bağdâd'dan Harâmeyn'e kadar İlhanlı hac kafilasının hacca gidiş gelişini güvenli bir şekilde sağlamak ile sorumluydu. Bağdâd, Hille, Kûfe ve tüm Irak coğrafyasında yer alan şehirlerin ve makamların Pehlivân Sirâcuddîn'i Hicâz kafilasının emiri olarak tanınmaları gerektiği de özellikle Nahcivânî'nin eserinde belirtilmişti.⁴⁷

Dustûru'l-Kâtib'te Pehlivân Sirâcuddîn'in Hicâz kafilası emirliği görevi, altın tamgalı yarlıg ile tasdiklenmiş, bu yüzden her mahalde ona yardımcı olunması gerektiği hatırlatılmıştır. Ayrıca Nahcivânî, İlhanlı ülkesinin hac kafilası emiri olan Pehlivân Sirâcuddîn'e Hicâz yolu üzerinde bulunan Bevâdî emirlerinin, Benî Lâm ve Benî Hâlid gibi Arap kabilelerinin askerî anlamda gece gündüz demeden yardım etmeleri gerekliliğini hatırlatmaktadır.⁴⁸ Nahcivânî'nin İlhanlı bürokrasisi ve devlet teşkilatı hakkında bizlere birçok bilgi veren eseri *Dustûru'l-Kâtib*'te İlhanlı Devleti'nin hac kafilelerini nasıl organize ettiğine ve Bağdâd merkezli hac kafilası emirliğinin nasıl bir teşkilata sahip olduğunu açıkça resmetmektedir.

SONUÇ

Ön Asya coğrafyasını XIII. yüzyılda her alanda etkileyen İlhanlı Devleti, farklı dönemlerde hac yolculuğuna ve Hicâz bölgesine kendi tarihî süreci içerisinde değişen politikalar izlemiştir. Hülegü zamanında Bağdâd'ın İlhanlılar tarafından zaptı ile kapanan hac yolu, İlhan Abâkâ'nın tahta oturması ve onun döneminde vezârette bulunan Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî'nin ve Bağdâd hâkimi olan Atâ Melik Cüveynî'nin gayretleri ile tekrar açılmıştı. Abâkâ zamanında Cüveynîler hac güzergâhını açarak oluşturdukları bu olumlu ortam, İslâmiyet'i kabul eden İlhanlı hükümdarı Ahmed Teküdâr'ın Cüveynî ailesinin düşmanı olan Horasan valisi Şehzâde Argûn'un muhalefeti ile karşı karşıya kalması ve Ahmed Teküdâr'ın Şehzâde Argûn tarafından tahtan indirilmesi ile son bulmuştu. İlhan Argûn'un Müslüman devlet adamlarına karşı olumsuz bir tutumda olması Müslüman ahalîyi ve İslâmî vecibeleri de etkilemekte idi.

Gâzân Mahmûd Han'ın İslâmiyet'i kabul etmesi, Gâzân Mahmûd Han'dan sonra İlhanlı tahtına oturan hükümdarların Müslüman olmaları İlhan Abâkâ zamanında kesintiye uğrayan ve belirsizliğe sürüklenen hac yolculuğunun ve İlhanlıların Hicâz ile ilişkilerinin İlhanlı yönetimi tarafından daha yakından ve alakalı bir şekilde ele alınmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Gâzân Han'ın İlhanlı hac kafilasına bir emir tayin etmiş ve hac mevsiminde Hicâz bölgesine hediyeler göndermiştir. Bu tutumun Sultan Olcâyâtü Muhammed Han ve Ebû Sa'îd Bahâdır Han'lar zamanında da devam ettiğini görmekteyiz.

İlhanlı hanedanının Müslüman olmalarına rağmen Memlûklerle Hülegü zamanından beri bazen çatışmalarla bazen de diplomasi yolu ile devam eden çekişmeli durumlarının, Hicâz emirlerinin kendi içlerindeki çıkar kavgaları üzerinden de devam ettiğini görmekteyiz. Sultan Olcâyâtü Muhammed Han döneminden itibaren İlhanlılara sığınan ve Mekke emirliği için mücadele eden kişiler, İlhanlı Devleti'nin Hicâz siyasetine dâhil olmasına neden olmakta idiler. Bu fırsatı askerî ve malî yardımlar ile değerlendiren İlhanlı hükümdarları, Ebû Sa'îd Bahâdır Han zamanında kısa bir sürede olsa Mekke'de kendi adlarına hutbe okutulması gibi İslâm hükümdarları için oldukça prestijli olan bir hakkı da elde geçirmişlerdi. İlhanlıların, İlhanlı hac emirliğinin

⁴⁶ Nahcivânî, *age*, II, s. 213-214.

⁴⁷ Nahcivânî, *age*, II, s. 215.

⁴⁸ Nahcivânî, *age*, II, s. 216.

devlet teşkilatında tesis etmesi, İlhanlı hükümdarlarının ve devlet adamlarının Hicâz bölgesinin ve Irak'tan başlayıp Hicâz'a kadar uzanan hac yollarının sorunları ile özellikle alakadar olmaları Hicâz bölgesine ve siyasetine ne kadar önem verdiklerinin en güzel göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Abû'l Farac, Gregory, *Abû'l-Farac Tarihi*, I-II, (çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1950.
- Âştîyânî, Abbâs İkbâl, *Târîh-i Mogûl ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymûrî*, I-II, İntişârât-i Nâmek, 1374 hş.
- Benâketî, Seyyid Ebû Süleyman Fahrüddîn Davud b. Tâcuddîn Ebû'l Fazl Muhammed b. Muhammed b. Dâvud *Târîh-i Benâketî*, (Tsh. Ca'fer Şe'âr), Tahrân 1348 hş.
- Beyânî, Şîrîn, *Dîn ve Devlet der Îrân 'Ahd-i Mogûl*, II, Tahrân 1993.
- Brack, Yoni, "A Mongol Princess making Hajj: The Biography of El Qutlug Daughter of Abagka İlkhân (r. 1265-82)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2011, 331-359.
- Cüveynî, Alâaddin Ata Melik b. Bahâeddîn b. Muhammed b. Muhammed, *Târîh-i Cihânguşâ*, (haz. Muhammed b. Abdulvahhâb Kazvînî), II, İntişârât-i Donyâ-yi Kitâb, Tahrân 1329 hş.
- Çelebi, Kâtib, *Keşfu'z-Zunûn*, II, Ma'ârif Matbaası, İstanbul 1941.
- el-Karşî, İzzeddin b. Abdulazîz b. Ömer b. Muhammed b. Fahru'l-Hâşimî, *Gâyetu'l-Merâm*, II, Mekke, 1988.
- el-Kutbî, Muhammed b. Şâkir, *Fevâtu'l-Vefeyât*, I-IV, Dâr-i Sâdir, Beyrut 1974.
- el-Tusterî, Kâdı Nurullah el-Mar'aşî, *Mecâlisu'l-Mu'mînîn*, III, Dâru'l-Hişâm, 1019 h.
- Emîn, Şemîs Şerîk, *İstîlâhât-i Dîvân-i Dovrân-i Mogûl*, İntişârât-i Ferheng-i Edeb ve Hüner-i Îrân, Tahrân 1357 hş.
- en-Nesevî, Şihâbüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ali el-Hurendizî ez-Zeyderî, *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübertî*, (Trc. Muhammed Ali Nâsîh), İntişârât-i Sa'dî, Tahrân 1366 hş.
- Hândmîr, Gıyâseddîn b. Humâmeddîn el-Hüseynî, *Habîbu's-Siyer*, III, (haz. Doktor Muhammed Debîr Siyâkî), Kitâbfurûş-i Hayyâm, Tahrân 1333 hş.
- Hemedânî, Reşîduddîn Fazlullâh, *Câmi'u't-Tevârîh*, (Tsh. Doktor Behmen Kerîmî), İntişârât-i İkbâl, Tahrân 1374 hş.
- Kadyânî, Abbâs, *Târîh Ferheng-i ve Temeddin-i Îrân der Devre-i Mogûl*, Tahrân 1384 hş.
- Kâşânî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed, *Târîh-i Olcayto*, (Tsh. Muhîn Hambelî), İntişârât-i be Negâh-i Tercome ve Neşr-i Ketâb, Tahrân 1348 hş.
- Kâşânî, Kâdı Ahmed b. Muhammed Gaffârî-yi, *Târîh-i Nigâristân*, (Tsh. Âkâ Murtazâ-Muderris Gîlânî), Ketâbfurûşî Hâfız, Tahrân 1341 hş.
- Kazvînî, Müstevfî Hamdullah, *Târîh-i Guzîde*, (haz. Abdülhüseyn Nevâ'î), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1387 hş.
- Kazvînî, Hamdullah Müstevfî, *Nuzhetu'l-Kulûb*, (Tsh. G. Le Strange), Dünyâ Kitâb, Tahrân 1342 hş.
- Kehhâle, 'Umar, *Mu'cemu'l-Mü'ellifîn*, XI, Dâr-i İhyâü't-Turâsü'l-'Arabiyye, Beyrut ty.
- Kirmânî, Nâsireddîn Münşî, *Nesâ'imü'l-Ashâr min Letâ'imü'l-Ahbâr der Târîh-i Vuzerâ*, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahrân, (Tsh. Mîr Celâleddîn Hüseyinî Urmevî), Tahrân ty.
- Mîrhând, Mîr Seyyid Hamîdeddîn Muhammed b. Seyyid Burhâneddîn Hâvendşâh b. Kemâleddîn Mahmûd el-Belhî, *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, V, Pîrûz, Tahrân 1339 hş.
- Nahcivânî, Muhammed b. Hindûşâh, *Dustûru'l-Kâtib fî Ta'yînu'l-Merâtib*, İdâre-i İntişârât-i Dâniş, I-II, (Tsh. Abdülkerîm Alîoğlu Alîzâde), Moskova 1976.
- Nefîsî, Sa'îd, *Târîh-i Nazm ve Nesr der Îrân ve Zebân-i Fârsî*, I, İntişârât-i Furûgî, Tahrân 1363 hş.

İLHANLI DEVLETİ'NİN HİCÂZ BÖLGESİ İLE İLİŞKİLERİ

Rezevî, Muhammed Takî Müderris, *Ahvâl ve Âsâr-i Nasîreddîn Tûsî*, İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1354 hş.

Sâbitî, Seyyid Ali Mü'eyyîd-i, *Esnâd ve Nâme-hâ-yi Târîhî*, Kitâbhâne-i Tuhûrî, Tahrân 1346 hş.

Safa, Zebihullah-i, *Târîh-i Edebiyât der İrân*, III, İntişârât-ı Firdovs, Tahrân 1349 hş.

Semerkindî, Kemâleddîn Aburrezzâk, *Matla'u's-Sa'deyn ve Mecma'u'l-Bahreyn*, (Tsh. Abdülhüseyn Nevâî), tahrân 1353hş.

Şebânkâreî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Mecma'u'l-Ensâb*, (Tsh. Mîr Hâşim Muhammed), İntişârât-ı Emîr Kebîr, Tahrân 1343 hş.

Şîrâzî, Sa'dî-i, *Külliyât-ı Sa'dî*, (Tsh Muhammed Alî Furûgî), İntişârât-ı Hestân.

Şîrâzî, Şehâbeddîn Abdullah b. Fazlullah, *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, (Tsh. Abdulmuhammed Âyetî), İntişârât-ı Bonyâd-ı Ferheng-i İrân, Tahrân 1346 hş.

Şîrâzî, Şerefeddîn Abdullah b. İzzeddîn Fazlullah b. Ebî Na'im b. Yezdî, *Tecziyetu'l-Emsâr ve Tecziyetu'l-A'sâr (Târîh-i Vassâf)*, (Tsh. İrec Efsâr, Mahmûd Omîdsâlâr, Nâdir Mottalîbî Kâşânî), Tahrân 1388 hş.

Zerkûb-i Şîrâzî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ebî'l-Hayr, *Şîrâznâme*, (Tsh. Behmen Kerîmî), Tahrân 1310-1350 hş.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 261-268.

Geliş Tarihi–Received Date: 13.03.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.04.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TİMURLULAR VE AK-KOYUNLU, KARA-KOYUNLU TÜRKMENLERİNDE KENGES MECLİSİ

KAZIM PAYDAŞ*

ÖZ

Türk devlet geleneğinde kengeş veya kurultay olarak bilinen bir meşveret meclisi bulunmaktadır. Bu meclisin ilk yapısı da Asya Hun Devleti'nde görülmektedir. Eski Türk devletlerinde mevcut olan kengeş meclisi Timurlu, Kara-Koyunlu ve Ak-Koyunlu devlet yapısında da bulunmaktaydı. Kengeş, danışma ya da müzâkere etme anlamlarına gelir. Timurlular, Kara-Koyunlular ve Ak-Koyunlularda hükümdar, hükümdarın kardeşleri, oğulları, hanımları, aşiret reisleri ve askerî komutanlar, devlet ile ilgili meseleleri ele almak için kengeş meclisleri düzenlerlerdi. Özellikle Timurlular döneminde kengeş meclisi ziyadesiyle ehemmiyet arz etmekteydi. Emir Timur her ne kadar katî emirlerle hâkimiyetini sürdürmüşse de kengeş düzenlemeyi ihmal etmemişti. Emir Timur devletini tesis ederken istişaresiz iş yapmanın önemine sürekli olarak vurgu yapmaktaydı. Timurlular döneminde düzenlenen kengeş meclisleri eski Türkler döneminde düzenlenen istişare meclislerinin devamı niteliğindedir. Emir Timur'un ölümünden sonra da Timurlu Devleti'nde kengeş meclisi düzenleme geleneği devam etti. Ak-Koyunlu Türkmenlerinde de uygulanan kengeş düzenleme geleneği, onlara Timurlulardan tevarüs etmişti. Aynı şekilde Kara-Koyunlu Devleti'nde de kengeş meclisleri düzenlenirdi. Kengeş meclisi Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenleri döneminde de genel olarak devletin önemli meselelerini görüşmek için toplanmaktaydı. Ayrıca Mirzalar da bağımsız olarak hâkim olduğu bölgelere kendilerinden sonra başa geçmesini istediği kişiyi belirlemek için kengeş meclisi düzenlerlerdi. Bunun yanı sıra kengeş meclisi savaş esnasında da toplanmaktaydı. Hükümdarın bazı durumlarda meclisin kararının dışında kendi fikrini uyguladığı da olmaktadır.

Kengeş meclisi çoğunlukla devletin önemli meselelerini görüşmek için toplanıyordu. Kengeş meclisi hükümdar başkanlığında toplandığı zaman, hükümdar meclisin kararı üzerinde büyük etkiye sahip oluyordu. Kengeş meclisleri hükümdarın katılımı dışında toplanmış ise o anda en yetkili şehzade yoksa önemli bir konumda olan emirin yönetiminde toplanıp karar alabilirdi. Savaş kararı, genellikle kengeş meclisinde verilmekteydi. Ancak meclisin çoğunluk kararına rağmen son sözü hükümdar söylerdi. Bu açıdan kengeş meclisinde alınan kararların hükümdar üzerinde bağlayıcı etkisi bulunmamaktaydı. Ayrıca, kengeş meclisine bazen ve gerektiğinde hatunların da başkanlık etmeleri eski Türk devletlerinde kadına verilen önemi göstermesi açısından mühimdir. Bu çalışmada kengeş meclisinin kökeni irdelendikten sonra Timurlular özellikle de Emir Timur Dönemi'nde kengeş meclisinin işleyişi ve önemine vurgu yapılmaya çalışılmıştır. Ardından da Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu Türkmenlerinde kengeş meclisinin işleyişi ve önemi üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Timurlu, Ak-Koyunlu, Kara-Koyunlu, Kengeş, Meclis.

THE KENGESH ASSEMBLY IN TIMURIDS AND AQ-QOYUNLU, QARA-QOYUNLU TURKMENS

ABSTRACT

In the Turkish state tradition, there is a consultation council known as kengeş or congress. The first structure of this assembly is also seen in the Asian Hun State. The kengesh council, which was present in the old Turkish states, was also in the Timurid, Qara-Qoyunlu and Aq-Qoyunlu state structure. Kengesh means to consult or negotiate. In Timurids, The Qara-Qoyunlu, and The Aq-Qoyunlu, the ruler, the ruler's brothers, sons, wives, tribal chiefs and military commanders held kengesh assemblies to deal with state related issues. Especially during the Timurid period, the kengesh council was of great importance. Although Emir Timur maintained his dominance with strict orders, he did not neglect to organize the kengesh. While establishing the Emir Timur state, he constantly emphasized the importance of not doing business without consultation. The kengesh assemblies held during the Timurid period were a continuation of the consultation assemblies held in

* Prof. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: kpaydas@harran.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0002-9683-9016

TİMURLULAR VE AK-KOYUNLU, KARA-KOYUNLU TÜRKMENLERİNDE KENGES MECLİSİ

the old Turks period. After Emir Timur's death, the tradition of holding kengesh councils continued in the Timurid State. The tradition of kengesh arrangement, which was also practiced among the Aq-Qoyunlu Turkmen, inherited them from the Timurids. Likewise, kengesh assemblies were held in the Qara-Qoyunlu State. In addition, the Mirzas also held kengesh councils to determine the person they wanted to succeed them in the regions they ruled independently. In addition, the kengesh council was also convened during the war. In some cases, the monarch also applied his own opinion outside of the council's decision.

Kengesh council would often meet to discuss important matters of the state. When the kengesh council met under the chairmanship of the monarch, the monarch would have a great influence on the decision of the council. When kengesh assemblies met without the participation of the monarch, if the most authoritative prince was not present, they could meet and make decisions under the leadership of the eminent emir. The war decision was usually made in the kengesh council. However, despite the majority decision of the assembly, the monarch had the last word. In this respect, the decisions taken in the kengesh council did not have a binding effect on the monarch. In addition, it is important that women preside over the kengesh council sometimes and when necessary, in terms of showing the importance given to women in the old Turkish states. In this study, after examining the origin of the kengesh council, it has been tried to emphasize the functioning and importance of the kengesh council in the Timurids, especially in the Emir Timur Period. Then, the functioning and importance of the kengesh council in Aq-Qoyunlu and Qara-Qoyunlu Turkmens is emphasized.

Keywords: Timurid, Aq-Qoyunlu, Qara-Qoyunlu, Kengesh, Parliament.

GİRİŞ

Türk kağanları, devlete ait işlerde kararları tek başlarına almazlardı. Eski Türk devletlerinde siyasî, askerî, ekonomik, sosyal ve kültürel konulardaki meselelerin görüşüldüğü, tartışıldığı ve karara bağlandığı meclisler vardı. Bu meclislere “toy”, “kengesh”, “ternek” ve “kurultay” gibi adlar verilmekteydi. Başta hatun ve şad olmak üzere “yabgu, tigin, il-teber, erkin, kül-çor, apa, tudun, tarkan” gibi askerî ve idari yüksek görevliler, devlet meclisinin tabii üyeleri idi. Bu duruma göre, devlet meclisindeki üyelerin bir kısmı hanedan bir kısmı da hanedan dışından seçilmekteydi.¹ Diğer Türk devletlerinde de benzer meclisler vardı. Atilla döneminde, 448 yılında, Bizans elçi heyetine dâhil olarak Hun başkentine giden tarihçi Priskos, Bizans tekliflerini müzakere eden bir Hun “Seçkinler Meclisi”nden bahsetmektedir.² Yine Peçenekler’in “komenton” olarak adlandırdıkları istişare meclisleri bulunmaktaydı.³

Eski Türk devletlerinde mevcut olan kengesh, danışma ya da müzakere etme anlamlarına gelir.⁴ Timurlu, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlu dönemlerinde kengesh⁵ veya meşveret⁶ olarak geçen bu ıstılah, Dîvânu Lugâti't-Türk'te “danışmak, istişare ve işlerde tedbir” anlamına gelmektedir.⁷ Esasen kengesh meclisinin aslı olan ilk meclis diyebileceğimiz toplantılar Asya Hun devletinde Mao-tun zamanına (209-174) kadar geriye gitmektedir. Bu dönemde Hunlar senede üç defa (birinci ve beşinci aylar ile sonbahar) toplanırlardı. Hunlar bu toplantıda dinî ayinî ve törenini icra ettikleri gibi ahalinin ve hayvan sürülerinin sayısını kontrol edip kabileleri toplayıp devlet işlerini danışmaktaydılar. Asya Hunları, bu toplantılarında stratejik meseleler, hanedan arasındaki dışişleri konuları, Han'dan gelen elçilerine yapılacak muameleler gibi mühim devlet işlerini müzakere etmek amacıyla olağanüstü toplantılar şeklinde düzenlemişlerdir. Kengesh meclisinin ilk şekli diyebileceğimiz bu toplantıya sol ve sağ'da bulunan başbuğlar katılmak zorundaydılar ve buna iştirak etmedikleri takdirde ikiyüzlü ve isyankâr olarak kabul edilirdiler. Bunlardan başka Hunların hâkimiyeti altına girmiş kabile ve devletlerin başbuğu veya kralı da buna iştirak etmekteydiler.⁸ Diyebiliriz ki bu mecliste bütün ülke meseleleri üzerinde genel müzakereler açılarak, bu meseleler görüşülüp kararlara bağlanırdı.⁹

1. Timurlularda Kengesh Meclisi

Timur, devlet işlerinde üç şeyi ihmal etmemeyi kendisine şiar edinmiştir. Birincisi istişare, ikincisi sabır, üçüncüsü ise sağlam iş yapma. Çünkü istişaresiz giden saltanat yolu yanlış, sonu pişmanlık olur diye

¹ Salim Koca, *Türk Kültürünün Temelleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2003, s. 78.

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986, s. 248.

³ Akdes Nimet Kurat, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 136.

⁴ Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1982, s. 103; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari, Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988, s. 77.

⁵ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Neşr. Necati Lugal- Faruk Sümer, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1993, s. 179, 180, 183, 272; Terc. *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 121.122,123,178.

⁶ Şerefüddin Ali Yezdi, *Zafername*, C. I tas. Muhammed Abbasi, Çap-ı Rengin, Tahran, 1336/1957, s. 266, 268, 286; C. II, s. 1136, 1167; Tihranî, *age*, C. I, s. 56, 104, 124, 126; Terc, s. 48,76,89,90.

⁷ Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yayınları, 3. bs. Ankara 2018, s. 703.

⁸ Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, 1978, s. 220.

⁹ Kafesoğlu, *age*, s. 246.

düşünmüştür. Bu sebeple saltanat işlerini yürütürken hiçbir şey istişaresiz yapılmamalı ki, pişmanlık duyulmasın diye öğütlemiştir.¹⁰ İstişarenin yani kengeşin bu öneminden dolayı Emir Timur birçok konuda kengeş yapmıştır. Nitekim Emir Timur devletinin kuruluşundan önce,¹¹ saltanatını oluşturma yolunda yaptığı kengeş¹² ve saltanatının ilk devirlerinde ve daha sonraki faaliyetlerinden önce yaptığı kengeşler ile bu konuya verdiği önemi göstermiştir.¹³

Timur her ne kadar katî emirlerle hâkimiyetini sürdürmüşse de bu dönemde de kengeş (meşveret) yaptığı görülmektedir. Örneğin o emirleri ile Nehşeb'in alınması konusunda bir meşveret yapmıştır. Ancak bu mecliste daha çok o Nehşeb şehri ve kalesinin nasıl alınacağı konusunda bilgi vermiştir ki bu mecliste daha çok Timur görüşlerini belirtmiş ve biraz müzakere yapıldıktan sonra da şehre saldırma kararı alınmıştır.¹⁴ Timur bazen bir kişi ile de meşveret etmekteydi. Nitekim o Şiraz'a yöneleceği sırada Şiraz'da es-Seyid Muhammed adındaki bir zat ile Horasan konusunda meşverette bulunarak müzakere etmiştir.¹⁵ Emir Timur düşmanlarına karşı harekete geçtiğinde kengeş meclisi tertip etmiştir. Bu anlamda o, Karşı Kalesi'ni almak için harekete geçtiğinde yaptığı ilk iş bir kengeş yapmak olmuştur. Bu kengeşte Timur'un bazı emirleri kaleyi kuşatıp savaşa ele geçirmeyi önermişlerdir. Ancak Emir Timur bunun tehlikelerinin çok olduğunu görerek başka bir tedbir yoluna gitmeye karar vermiştir. Buna göre Emir Timur, Horasan tarafına gidiyormuş gibi görünüp Karşı Kalesi muhafızlarını uyutup sonra askeri ile geri dönüp gece aniden kaleye hücum edip ele geçirmeyi düşünmüş ve meclisteki emirlerin görüşlerinin dışında kendi düşüncesini uygulamaya sokmuştur.¹⁶ Öyle anlaşılıyor ki Emir Timur çıktığı seferlerinin hemen hemen hepsinde kengeş meclisi düzenlemiştir. Nitekim o Gilan, Cürcan, Mazenderan gibi yerlerin hâkimi Muzafferilerin ahaliye zulmetmeleri, halkın kendi hükümetlerinin cebir ve zulmünden şikâyetleri Emir Timur'a yapınca onların üzerine yürümek için kengeş yapmıştır. Askerî komutanların savaşa hazırlıklı gitmeyi tavsiye etmişler ancak Emir Timur bunu uygun görmemiştir. Çünkü bu derebeyler Emir Timur'un kendileri üzerine geleceği haberini duyunca hepsi birleşerek kendisine karşı koyarlarsa o zaman işinin zor olacağını, bu sebeple bunları birer birer kendisine boyun eğdirmeye karar vermiştir.¹⁷

Asya Hun Devleti döneminde nasıl ki başbuğlar kurultaya katılmak zorunda idiler ve katılmadıkları zaman ikiyüzlü ve isyankâr olarak kabul edilmekteydiler ise,¹⁸ Timurlular döneminde de bu uygulama aynı şekilde devam etmekteydi. Nitekim Emir Timur ulus emirlerini kurultaya davet ettiğinde, emirlerden Zinde Haşm ve Musa gelmedikleri gibi, bununla da yetinmeyerek, Emir Hüseyin'e dostluk göstermeyen ve Timur'un zaferini tebrik etmek üzere yola çıkan iki Arlat emirini de yakalayıp öldürmüşlerdir. Timur'un kendisi böyle bir hakareti sineye çekmemiş ve hemen bir ordu hazırlayarak Şaburgan üstüne yürümüştür. Bunun sonucunda Zinde Haşm teslim olduğu gibi, Emir Musa'yı da teslim ederek, küçük kardeşini de rehin bırakmıştır. Ancak Emir Timur henüz bu dönemde yeterince güçlü bir durumda olmadığı için Musa ve Zinde Haşm gibi son derece güçlü iki emire sert muamele etmeyi göze alamadığı için her ikisini de affederek itibarlarını geri vermiştir.¹⁹ Yine benzer bir şekilde Emir Timur 782/1380-1381 yılında oğlu Miranşah'ı Horasan valisi olarak atayıp, bu havalıyı hâkimiyeti altına almanın planlarını yapmaya başlamıştır. Bu amaçla da Horasan önderlerini kurultaya davet etmiştir fakat Herat hâkimi Melik Gıyaseddin Kert davete icabet etmediği için, bir sonraki baharda onun üzerine yürüyerek Herat'ı kuşatmış ve 783/1381-1382 yılında büyük bir güçlkle karşılaşmadan da şehri ele geçirmiştir.²⁰

Emir Timur yapacağı önemli işler için öncelikle emirleri ve yakınlarının görüşlerine başvurmuştur. Bu cümleden o, Hindistan'a sefer yapıp yapmama konusunda karar almak için ilk olarak emirleri ve oğulları ile bir kengeş yapmıştır. Bu meclise katılanlar ise düşüncelerini açıkça ve çekinmeden ifade etmişlerdir. Buna göre Emirzade Pîr Muhammed Cihângir, eğer Hindistan'ı fethederlerse, oranın altınıyla tüm dünyayı alacaklarını belirtmiştir. Bunun üzerine Emirzade Muhammed Sultan da fikrini beyan ederek, Hindistan'ın fethedilebileceğini, ancak oraya girmenin önünde, pek çok engellerin olduğunu bunlarında ilk olarak nehirler, ikincisi sığ ormanlar, üçüncüsü mükemmel silahlanmış sipahiler, dördüncüsünü de canavar olarak telakki ettiği harp fillerinin çok olduğunu söyleyerek bu engellere karşı alınacak önlemlerin düşünülmesine sebep olacak fikrini beyan etmiştir. Bu konuşma üzerine Sultan Hüseyin, eğer Hindistan'ı ele geçirebilirlerse, arzın yedi ikliminden dört iklimine hükümran olacaklarını ifade etmiştir.²¹ Bundan sonra Emirzade Şahrüh kalkarak

¹⁰ *Tüzükat-ı Timur*, haz. Kutluhan Şakirov-Adnan Aslan, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004, s. 1.

¹¹ *Tüzükat-ı Timur*, s. 6.

¹² *Tüzükat-ı Timur*, s. 9.

¹³ *Tüzükat-ı Timur*, s. 10.

¹⁴ İbn Arabşah, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 42-43.

¹⁵ İbn Arabşah, *age*, s. 66-68.

¹⁶ *Tüzükat-ı Timur*, s. 26.

¹⁷ *Tüzükat-ı Timur*, s. 34.

¹⁸ Mori, *agm*, s. 82.

¹⁹ Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 73-74; Beatrice Forbes Manz, *Timurlenk*, çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006, s. 84.

²⁰ Manz, *age*, s. 98.

²¹ *Tüzükat-ı Timur*, s. 38.

TİMURLULAR VE AK-KOYUNLU, KARA-KOYUNLU TÜRKMENLERİNDE KENGES MECLİSİ

kendisinin Türk kanunnamesinde okuduğuna göre, dünyada beş büyük hükümdarın olduğunu ve bunlara saygıdan ötürü, adlarıyla değil unvanlarıyla zikredildiğini Hint hükümdarını Ray, Rum hükümdarını Kayser, Hitay, Çin-i Maçin Han'ını Fağfur, Türkistan hükümdarını Hakan, İran-Turan Padişahına Şahinşah denildiğini belirtir. Ardından da evvelden beri Şahinşah'ın hükmünün Hindistan'da sürmüş olduğunu ve İran-Turan iklimlerinin ise kendilerinin elinde olduğunu, durumun böyle olmasının da Hindistan'ı da ele geçirip, kendilerine tabi kılmaları gerektiğini belirtmiştir. Emirzade Şahrüh'un bu düşüncesinden sonra asker başı olan emirler, eğer Hindistan'ı alıp oraya yerleşirlerse nesillerinin yok olacağını, sonradan olan çocuklarının ise asıllarından ayrılarak, dillerinin de Hintçe olup gideceğini belirterek bu sefere karşı çıkmışlardır. Emirlerin bu mecliste düşüncelerini bu şekilde ifade etmeleri Timurlularda yapılacak bir sefer hakkında kengeşte bulunanların düşüncelerini açıkça belirtmelerinin yanında onların ileride olabilecekler hakkında da fikirlerini beyan etmeleri mecliste meselelerin kapsamlı bir şekilde ele alındığını bize göstermektedir. Ancak mecliste herkesin fikrini söylemesi konusunda gösterilen hoşgörünün karar alınmasında pek gösterilmediği anlaşılmaktadır. Nitekim Emir Timur Hindistan'ı ele geçirmeye kesin karar verdiğinden dolayı niyetinden geri dönmeyi istememiştir. Ayrıca Emir Timur kendisi ile muhasebe ederek Hindistan seferine razı olmayan emirleri mevkillerinden azlederek yerlerine koldaşlarını tayin etmeyi düşünmüştür. Ancak Emir Timur daha sonra onları kendisi yetiştirdiği için bertaraf etmek istememiştir. Bu sebeple itirazlarına rağmen onlara yumuşak davranmıştır. Bu hususta onlar her ne kadar Emir Timur'un canını sıkmışlarsa da sonunda fikirlerini değiştirerek Emir Timur'un gönlünü rahatlatmışlardır. Bu meselenin bu şekilde sonuca bağlanması bize meclis üzerinde hükümdarın nihaî kararının nasıl gerçekleştiği konusunda da önemli bir fikir vermektedir.²²

Emir Timur, Yıldırım Bayezid ile yapacağı mücadele konusunda da emirleri ile kengeş yapmış ve bu mecliste de emirlerinin görüşünü almış neticede emirler savaş açmayı önermişlerdir.²³ Bu durum Emir Timur'un yapacağı seferlerden önce genellikle bir kengeş meclisi tertip ettiğini göstermektedir. Nitekim Emir Timur saltanat kurma, devlet tutma işlerini belli tüzüklere bağladığını belirtmektedir.²⁴ Bunlardan ve en önemlilerinden biri olarak da bütün işlerini kengeşe bağladığını belirterek bu sayede birçok orduları kırıp, memleketleri kendine bağımlı kıldığını belirtmektedir.²⁵

Timur'un bu konudaki hassasiyeti kendisinden sonrada evlatları ve emirleri tarafından sürdürülmüştür. Nitekim Timur'un vefat etmesi üzerine Timur'un cesedi mirzalar ve emirleri tarafından Otrar'dan alınarak Semerkand'a doğru yola çıkmıştır. Ardından da hemen o gece Hocend Suyu'nu buzlar üzerinden geçip konakladıktan sonra ertesi gün bir kengeşte bulunarak herkesin fikrini almayı uygun gören beyler, çok büyük bir ordunun toplandığını ifade ile Moğollar üzerine gidilmesine karar vermişlerdir.²⁶ Yine o sırada Timur ile birlikte sefere katılmış olan İbrahim Sultan, Taşkent'te bulunan Emirzade Halil Sultan ve diğer beyleri de alıp, hazır bulunan mirzalar içinde yaş itibarıyla en büyük olan Halil Sultan'ı hükümete tayin ile sefere devam edilerek, buraların tahribi üzerine Semerkand'a dönülüp, hatunlar, emirzadeler ve beylerin de iştirak ettiği bir kurultay toplanarak Timur'un vasiyetinin yerine getirilmesinin uygun olacağına karar verilmiştir. Bütün bunlar da bize Timur'un vefatından sonrada kengeş meclisinin varlığının önemli bir şekilde devam ettirildiğini göstermektedir.²⁷

2. Ak-Koyunlularda Kengeş Meclisi

Ak-Koyunlu Türkmenlerinde hükümdar, hükümdarın kardeşleri, oğulları, hanımları, aşiret reisleri ve askerî komutanlar, devlet ile ilgili meseleleri ele almak için kengeş meclisleri düzenlerlerdi.²⁸ Esasen Ak-Koyunlular Timurlular ile yakın ilişki içerisinde bulduklarından dolayı bu meclisin uygulanması konusunda onlardan etkilenmişlerdir. Bunun en açık göstergelerinden biri olarak Ak-Koyunluların Timurlular ile yapmış oldukları kengeş meclisini gösterebiliriz. Kara Yülük Osman Bey'in vefatından sonra yerine geçen oğlu Ali Bey hükümdarlığını güçlendirmek için Ak-Koyunlu Muhammed, Mahmud ve kendi oğlu Cihângir'den oluşan bir kengeş meclisini Tercan yakınlarında düzenledi. Bu mecliste alınan karar ile Kara Yülük Osman Bey'in Ali Bey'i veliaht olarak atamış olmasını kabul ederek onun hâkimiyetini onayladılar. Ancak bu meclise Ali Bey'in kardeşi Hamza Bey, Erzincan ve Kemah'a hükmeden Yakub Bey ve oğlu Cafer gibi güçlü olan Kara Yülük Osman Bey'in diğer çocukları katılmamışlardı. Bunların yanında Ak-Koyunlu aşiretleri de bu mecliste temsil edilmemişlerdi. Bu sebeple bu mecliste alınan karar fazla bir öneme sahip değildi. Bunun farkında olan Ali Bey de bu sıralarda Şahrüh'un oğlu Cuki'nin Timurlu kuvvetlerinin başında Kara-Koyunlu İskender Bey'i izlerken karargâh kurduğu Erzurum'a gitti. Burada Muhammed Cuki'nin gözetiminde Ali Bey, Şeyh Hasan, Yakub,

²² *Tüzükat-ı Timur*, s. 39.

²³ *Tüzükat-ı Timur*, s. 44.

²⁴ *Tüzükat-ı Timur*, s. 47.

²⁵ *Tüzükat-ı Timur*, s. 48.

²⁶ İsmail Aka, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994, s. 33.

²⁷ Aka, *age*, s. 34.

²⁸ Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 2003, s. 173.

Cafer ve Pîr Ali hanesinden Nur Ali'nin katıldığı ikinci bir kengeş meclisi düzenlendi. Bu mecliste alınan kararlar belirsiz olmakla beraber, Muhammed Cuki, Kara Yülük Osman Bey'in Ali Bey'i veliaht olarak atamasını tanıyarak onu Diyarbekir valiliğine getirdi. Ayrıca Ali Bey'in ağabeyi Yakub Bey'e de Erzincan'ın yönetimi verildi. Muhammed Cuki burada Ak-Koyunlular ile yaptığı görüşme sonucunda Timurluların Ak-Koyunlular ile bağlarını daha da güçlendirmek için Kara Yülük Osman Bey'in kızı Hanım ile evlendi.²⁹ Bu kengeş meclisinin yapılış amacına bakıldığında bir önceki hükümdarın atamış olduğu veliahtın hükümdarlığının bütün ulusça tanınmasını sağlamak için yapıldığı görülmektedir. Bunun gibi Ak-Koyunlularda kengeş meclisi birçok önemli konu ve durumda toplanmaktaydı.

Bu duruma bağlı olarak kengeş meclisi savaş esnasında da toplanmaktaydı. Kara Yülük Osman Bey, Kara-Koyunlu İskender Mirza ile mücadele ederken, İskender Mirza'ya karşı nasıl bir yol takip edileceği konusunda kengeş meclisi tertip etmişti. Bu mecliste Osman Bey, oğlu Ali Bey, vezirler, emirler ve devlet ayanı hazır bulunmuştu. Yapılan müzakereler de ise Kara-Koyunlu İskender Mirza'ya engel olma, onunla çarpışıp savaşma konusunda karar çıkmış ve uygulanmıştı.³⁰ Ancak her zaman meclisin kararı uygulanmazdı. Nitekim hükümdarın bazı durumlarda meclisin kararının dışında kendi fikrini uyguladığı da olmaktaydı. Kara Yülük Osman Bey'den sonra Ak-Koyunlu hükümdarı olan Ali Bey, kardeşleri ve devlet ileri gelenleri ile meclisi toplayarak Kara-Koyunlu İskender Mirza'ya saldırma konusunu görüşmüştü. Bu kengeşte emirler saldırıya razı olmamışlar, fakat Ali Bey bu karara rağmen asker toplayarak harekete geçmişti.³¹ Bu karardan sonrada Ak-Koyunlu emirzadelerin hepsi kendi aralarında birleşerek silah temini ve Kara-Koyunlu İskender'e nasıl karşı konulacağı konusunda kengeş meclisinde bulundular. Bu mecliste Ali Bey, İskender'in Harput yolundan geleceğini bu nedenle bu yoldan gitmeyi buyurunca emirler onun yukarı yoldan geleceğini çünkü onun Saruçiçek denilen yerde konakladığını belirtip bu konuda Ali Bey'i uyarılmışlardır. Bu sebeple önce Erzincan hâkimi olan Ali Bey'in yeğeni Cafer Bey'in itaat dairesine alınması ve ardından da Kara-Koyunlu İskender Bey'in tarafına yönelmesi konusu üzerinde durularak bu konuda ittifak etmişlerdir.³²

Kengeş meclisi Ak-Koyunlularda da genel olarak devletin önemli meselelerini görüşmek için toplanmaktaydı. Kara-Koyunlu hükümdarı Cihanşâh Mirza, Kara Yülük Osman Bey'in oğlu Mahmud Bey yönetimindeki Erzincan'a saldırınca Ak-Koyunlular kengeş meclisi yaparak çözüm aramışlardı. Müzakereler sırasında Uzun Hasan Bey yabancıların kendilerine musallat olup galip gelmemeleri için kendilerinin Mahmud Bey'e yardım etmeleri gerektiğini söyleyerek görüşünü belirtmiş, ancak bu görüş kabul görmeyince Erzincan Ak-Koyunluların yönetiminden çıkmıştı.³³ Öyle anlaşılıyor ki, meclis hükümdar başkanlığında toplandığı zaman, hükümdar meclisin kararı üzerinde büyük etkiye sahip oluyordu.

Savaş kararı da genellikle kengeş meclisinde verilmekteydi. Meselâ, Kara-Koyunlular ile Ak-Koyunlular arasında Sultan Cihanşâh'ın yeğeni Elvend'in Ak-Koyunlulara sığınması sebebiyle anlaşmazlık çıkmış ve bunun sonucunda Sultan Cihanşâh Ak-Koyunluların üzerine otuz bin kişilik bir ordu göndermişti. Bunu öğrenen Cihângir Mirza emirleriyle bir kengeş meclisi düzenlemişti. Bu mecliste, Uzun Hasan Bey karşı koymak ve savaşmak gerektiğini belirtmiş, fakat bu görüş meclis tarafından kabul görmemişti.³⁴ Kengeş meclisi bazen sadece ordu ileri gelenlerinden oluşuyordu. Kara-Koyunlular Urfa Kalesi'ni kuşatınca, Uzun Hasan Bey Urfa önlerine gelerek ordunun ileri gelenleri ile kengeş meclisi tertip etmişti. Mecliste görüş alış verişinde bulunulurken, Uzun Hasan Bey kaleden şehre girilmesi gerektiğini söylemiş, fakat mecliste bulunanların hiçbiri bu görüşü kabul etmemişti. Onlar düşmandan bin iki yüz kişinin şehirde olduğunu, kendilerinin ise üç yüz kişiden fazla olmadıklarını belirtmişlerdi. Ayrıca çok dar bir mahalde ve iyice tahkim edilmiş bir şehirde savaşmaya imkân olmadığını ve ölüm sıkıntısına düşeceklerini belirtmişlerdi. Ancak meclisin bu görüşüne rağmen Uzun Hasan Bey bu kararın aksini uygulamıştı.³⁵ Bu durum, meclisin çoğunluk kararına rağmen, kengeş meclisinin hükümdar başkanlığında toplanılması durumunda, mutlak anlamda bağlayıcı olmadığını bize göstermektedir.

Ak-Koyunlular düşman ile karşılaştıklarında savaşın yapılıp yapılmaması konusunda da kengeş meclisi düzenlemekteydiler. Mecliste düşmanın durumunu kendi durumlarıyla karşılaştırarak karar vermekteydiler. Kara-Koyunlu Rüstem-i Tarhan'ın ordusu, Ak-Koyunlu ordusuna yeterince yaklaşmış üstün bir konum alınca Uzun Hasan Bey ordunun ileri gelenleri ile görüş alış verişinde bulunmak için kengeş meclisi düzenlemişti. Bu mecliste emirler işin doğrusu, bir şeyin peşinde olan ve bunun için sağlam bir yer tutanların onlar olduğunu ve üzerlerine gelmedikleri sürece kendilerinin yerlerinde kalmaları gerektiği ve gelmenin onların görevi, onları

²⁹ John E. Woods, *The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire*, Mineapolis and Chicago, 1976, s.72; Türkçeye çev. Sibel Özbudun, *Akkoyunlular*, Milliyet Yayınları İstanbul 1993, s. 126; İlhan Erdem-Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Kitabevi Ankara 2007, s. 68-69.

³⁰ Tihranî, *age*, C. I, s. 111-112; Terc., s. 81-82.

³¹ Tihranî, *age*, C. I, s. 127; Terc., s. 91.

³² Tihranî, *age*, C. I, s. 126; Terc., 90.

³³ Tihranî, *age*, C. I, s. 178-179; Terc., s. 120-121.

³⁴ Tihranî, *age*, C. I, s. 180; Terc., s. 122.

³⁵ Tihranî, *age*, C. I, s. 183; Terc., s. 123-124.

TİMURLULAR VE AK-KOYUNLU, KARA-KOYUNLU TÜRKMENLERİNDE KENGES MECLİSİ

kovmanın da kendilerinin görevi olduğunu belirtmişlerdi. Fakat Uzun Hasan Bey meclisin bu kararını kabul etmemişti.³⁶

Ak-Koyunlularda kengeş meclisine bazen ve gerektiğinde hatunlar da başkanlık edebilmekteydiler. Yakub Bey, Sultan Halil'e karşı saltanat mücadelesine giriştiği zaman, valideleri Selçukşah Begüm, Sultan Halil'in tutumu ile ilgili olarak bir kengeş meclisi toplayarak başkanlık etmişti. Esasen Selçukşah Begüm, Sultan Halil'in kendisine boyun eğmediği ve kendisi ile iyi ilişkiler içerisinde girmediğini fark ettiği için bu konu üzerinde emirler ile bir kengeş meclisi düzenlemişti.³⁷

Benzer bir şekilde Sultan Halil öldürüldükten sonra dul hanımı Kadı Hasan'ın kardeşi Çelebi Hüseyin ile evlenmesi olayında görmekteyiz. Nitekim Selçukşah Begüm bu durumu öğrendiği zaman, hiddetlenmiş ve bu konuyu ele almak için Sultan Yakub Bey, Şahzâde Mesih Mirza, Yusuf Mirza ve Ali Mirza'yı çağırarak bir kengeş meclisi düzenlemişti. Selçukşah Begüm meclistekilere, bir raiyetin kendisinin eski gelini ile evlenemeyeceğini dolayısı ile ikisinin de öldürülmesi gerektiğini belirtmiş ve ardından mecliste de bu doğrultuda karar aldırarak, o gece onların öldürmesi için harekete geçilmesini sağlamıştı. Ancak bu durumu öğrenen Hüseyin Çelebi, Sultan Yakub üzerinde etkisi bulunan meşayihden Gülşeni'ye durumu anlatarak ondan yardım istemişti. Bu sayede ortaya çıkan müşkül durumdan kurtulmuşlardı. Böylece bu mecliste her ne kadar Sultanın validesi kendi isteği doğrultusunda karar aldırmışsa da uygulamada mutlak anlamda hükümdarın söz sahibi olduğu görülmüştür.³⁸

3. Kara-Koyunlularda Kengeş Meclisi

Kara-Koyunlu Devleti'nde de hükümdar savaş, barış veya olağanüstü bir durumla karşılaştığı zaman kengeş meclisini toplar ve meclise katılanların görüşlerini alırdı. Genel olarak Kara-Koyunlularda, Ak-Koyunlularda olduğu gibi kengeş meclisine hükümdar, hükümdarın kardeşleri, oğulları, hanımları, aşiret reisleri ve askerî komutanlar katılırdı.³⁹

Kara-Koyunlu Devleti'nde savaş kararı alınmadan önce hükümdar genellikle kengeş meclisi düzenlerdi.⁴⁰ Örneğin Kara Yusuf ile Ebu Bekir Mirza arasında 809/1406 yılında meydana gelen savaş öncesi Kara Yusuf kengeş meclisini toplamıştı. Bu mecliste emirlerin isteği ile Ebu Bekir ile savaşa kararı çıkmıştı.⁴¹ Aynı şekilde Kara Yusuf, 813/1410 yılında, Erzincan'a yönelince oğlu Şah Mehmed'i Azerbaycan'ı koruması için Ucan'da bıraktı. Kara Yusuf'un Azerbaycan'da yokluğundan istifade etmek isteyen Celâyirli Sultan Ahmed, Bağdad'dan Hemedan'a gelip oradan da Tebriz'e yöneldi. Şah Mehmed ise Celâyirli ordusuna karşı koyamayınca Hoy taraflarına kaçtı. Celâyirli ordusu Şah Mehmed'e yetişerek aralarında çetin bir savaş meydana geldi. Erzincan'da bulunan Kara Yusuf bu olayı duyunca devlet erkânını toplayarak savaş veya barış konusunda meşveret yaptı. Meşveret sonucunda Celâyirli ile savaşa kararı alındı. Bu kararın neticesi olarak Tebriz'de Celâyirli Sultan Ahmed ile Kara Yusuf arasında savaş meydana geldi.⁴² Kara Yusuf, Şahruh'un Herat'tan ayrılıp kendi üzerine gelmekte olduğunu öğrenince de beylerini toplayarak danışma meclisi yani kengeş meclisi düzenlendi. Bu mecliste Şahruh ile muhabere kararı çıktı.⁴³

Mirzalar da bağımsız olarak hâkim olduğu bölgelere kendilerinden sonra başa geçmesini istediği kişiyi belirlemek için kengeş meclisi toplamışlardır. Örneğin; Kara Yusuf'un oğlu İsfend Mirza, kardeşi Şah Mehmed'i 17 Zilhicce 837/25 Temmuz 1434 tarihinde bertaraf ettikten sonra, Bağdad'ın idaresini ele geçirmişti.⁴⁴ 848/1444 yılında Huveyze'de Muşa'sa⁴⁵ ile mücadelesinin ardından Bağdad'a döndü. Burada ağır bir hastalık geçiren İsfend; emirleri Şeyhi Bey, Emir-i Ahur Hasan, Mezid Çora ve Muhammed b. Şeyillah toplayarak ölümünden sonra Elvend'in emaretin başına geçirilmesi için istişarede bulundu. Fakat emirler İsfend'in

³⁶ Tihranî, *age*, C. II, s. 272; Terc., s. 178.

³⁷ Fazlullâh b. Rûzbihan Hunci-i İsfahani, *Tarih-i Alem Aray-ı Emini*, Persian text edited by John E. Woods, London 1992, s. 142; V. Minorsky, *Persia A.D 1478-1490 (An Abridged Translation of Fadhullâh b. Rûzbihan Khunji's Tarikh-i Alem-Ârâ-yı Amini)*, London 1957, s. 33.

³⁸ Muhyî-yi Gülşenî, *Menâkıb-ı İbrahim Gülşenî*, Neşr. Tahsin Yazıcı, TTK Yayınları, Ankara 1982, s. 93.

³⁹ Kazım Paydaş, "Karakoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, ed. Muhammet Hanefî Palabıyık-Osman Çetin, C. 9, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 396.

⁴⁰ Ahmet Korkmaz, "Kara-Koyunlu Ordusunda İnsan Unsuru ve Görevliler", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/5, Ocak 2021, s. 66.

⁴¹ Mirhvand, *Tarih-i Ravzatü's Safâ fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Mülâk ve'l-Hulefâ..* haz. Cemşid Kıyanfer, İntaşarat-ı Esatir, C. VI/II, Tahran 1385/2006, s. 5215; Mahmud b. Abdullah-ı Nişaburî, *Tarih-i Türkmâniye*, The National Library of Israel, Jerusalem, Israel Ms. Yah. Ar. 1132, vr. 48a-48b.

⁴² Mirhvand, *age*, C. VI/II: 5249; Rumlu, *age*, C. I s. 175-179; Terc. 80-83; Muhammed Yusuf Vale-i İsfahanî Kazvîni, *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmânân)*, haz. Mir Haşim Muhaddis, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1379/2000, s. 693-694.

⁴³ Faruk Sümer, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s. 108.

⁴⁴ Yahyâ-yi Kazvîni, *Lübbü't-Tevârih*, Yay. Seyyid Cemâleddin-i Tahrani, Müessesesi-i Haver, Tahran, 1314/1935. s. 250; Abbas el-Azzâvî el-Mehâmî, *Tarihü'l Irak Beyne İhtilâleyn el-Hükümetü'l-Türkmâniyye*, C. III, Dâru'l-Arabîyyetü'l-Mavsuât, Bağdat, 1939. s. 77.

⁴⁵ Hanedan'ın kurucusu Seyyid Muhammed b. Felâh Vâsit'ta dünyaya geldi. Hz. Muhammed ve Hz. Ali'nin yerde ve gökte devreden bir sır, Hz. Muhammed'in bir peygamber olarak hakikatin bir perdesi, kendisinin de diğer peygamberler gibi bir peygamber ve mehdî olduğunu iddia eden Seyyid Muhammed görüşlerini önce Vâsit yakınlarında yaşayan Arap kabileleri arasında yaymaya çalıştı. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Muşa'sa'lar" *Diyanet İslam Ansiklopedisi* C. 32 İstanbul, 2006, s. 155.

KAZIM PAYDAŞ

ölümünden sonra tekrardan kengeş meclisi düzenleyerek İsfend'in oğlu Fulat'ı emaretin başına getirmeye karar verdiler.⁴⁶

Hükümdarın kengeş meclisinde alınan kararlarda genelde çoğunluğunun görüşlerine uygun davranması beklenirdi.⁴⁷ Fakat zaman zaman hükümdarın kengeş meclisinde çıkan karara uymadığı da görülmektedir. Cihanşâh Mirza, Ak-Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a karşı mücadele ederken başarısız olmuştur. Bunun ardından korkuya kapılan Cihanşâh Mirza bu duruma son vermek ve gerekli tedbirleri almak için emirlerini ve ordunun kumandanlarını toplayarak bir kengeş meclisi düzenledi. Kengeş meclisinde, kış mevsiminin ağır şartlarından dolayı Azerbaycan kışlağına gidilerek bahara kadar bekleyip daha sonra Uzun Hasan Bey'e karşı sefere çıkılması yönünde karar çıktı. Ancak Cihanşâh Mirza kengeş meclisinde çıkan bu karara uymadı.⁴⁸

SONUÇ

Türk devlet geleneğinde kengeş, toy veya kurultay olarak bir meşveret meclisinin var olduğu ve bu meclisin ilk yapısının da Asya Hun Devleti'nde görüldüğü anlaşılmaktadır. Bu duruma bağlı olarak Asya Hun Devleti'nde görülen bu meclisin daha sonraları birçok Türk devletinde benzer bir şekilde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Aynı şekilde kengeş meclisinin Timurlularda, Ak-Koyunlularda ve Kara-Koyunlularda devam ettirildiğini görüyoruz.

Bu mecliste siyasî, idarî, kültürel, askerî ve ekonomik meseleler ele alınırdı. Kengeş meclisinin toplanma amacı ise genel olarak karşılaşılan sorunlar ve bu sorunların giderilmesi için alınacak tedbirlerin görüşülmesi amacıyla yapılmıştır. Timurlu, Ak-Koyunlu ve Kara-Koyunlular döneminde kengeş meclisinin toplanma zamanı belirlenmemiştir. Bu sebeple meclisin toplanması zamana bağlı kalınmadan gerekli olduğu bir durumda yapılmaktaydı. Kengeş meclisine hükümdar, hükümdarın kardeşleri, hatunu, oğulları ve emirler katılmaktaydılar. Meclis hükümdarın katılımı dışında toplanmış ise o anda en yetkili şehzade yoksa önemli bir konumda olan emirin yönetiminde toplanıp karar alabilirdi. Bazı durumlarda meclise hatunlar da başkanlık etmişlerdir. Kengeş meclisi hükümdar başkanlığında toplanmışsa hükümdar meclisin vermiş olduğu kararın dışında bir karar uygulayabilirdi.

KAYNAKÇA

AKA, İsmail, *Mirza Şahrüh ve Zamanı*, TTK Yayınları, Ankara 1994.

ARAYANCAN, Ayşe Atıcı, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşâh ve Dönemi 1438-1467 (Dini-Siyasi-Kültürel, Sosyal)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2010.

DONUK, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî, Askerî Unvan ve Terimler*, Türk dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1988.

EBU BEKR-İ TİHRANÎ, *Kitâb-ı Diyarbekriyye*, Neşr. Necati Lugal- Faruk Sümer, C. I, TTK Yayınları Ankara 1993; Türkçe Terc., *Kitab-ı Diyarbekriyye*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

ABDULLAH B. FETHULLAH EL-BAĞDADÎ, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark*, tah. Târik Nâfi' el-Hamdânî, Dâr'ul-Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2010.

EL-MEHÂMÎ, Abbas el-Azzâvî, *Tarihü'l Irak Beyne İhtilâleyn el-Hükümetü'l-Türkmâniyye*, C. III, Dâru'l-Arabiyetü'l-Mavsuât, Bağdat, 1939.

ERDEM, İlhan - Paydaş Kazım, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Birleşik Kitabevi Ankara 2007.

HASAN-I RUMLU, *Ahsenü't-Tevârih*, nşr. Abdul-Hüseyn Nevaî, İntişarat-ı Esatir, C. III, Tahran, 1389/2010; Türkçe terc., *Ahsenü't-Tevârih*, çev. Mürsel Öztürk, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.

İBN ARABŞAH, *Acâibu'l-Makdûr*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

MUHAMMED YUSUF VALE-İ İSFAHANÎ KAZVİNÎ, *Hold-i Berin (Tarih-i Timuriyân ve Türkmenân)*, haz. Mir Haşim Muhaddis, Mirâs-ı Mektûb, Tahran 1379/2000.

⁴⁶ Abdullah b. Fethullah el-Bağdadî, *el-Düvelü'l-İslamiyye fi el-Şark*, tah. Târik Nâfi' el-Hamdânî, Dâr'ul-Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 2010, s. 299-302; el-Mehâmî, *age*, C. III, s. 133; Ahmet Korkmaz, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2020, s. 42.

⁴⁷ Ayşe Atıcı Arayancan, *Karakoyunlu Hükümdarlarından Cihanşâh ve Dönemi 1438-1467 (Dini-Siyasi-Kültürel, Sosyal)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2010, s. 263.

⁴⁸ Şerefhan Bitlisi, *Şerefname*, çev. Mehmet Emin Borzaslan, Ant Yayınları, C. II, İstanbul, 1971, s. 117; Rumlu, *age*, C. II, s. 671; Terc. s. 440.

TİMURLULAR VE AK-KOYUNLU, KARA-KOYUNLU TÜRKMENLERİNDE KENGES MECLİSİ

FAZLULLÂH B. RÜZBİHAN HUNCİ-İ İSFAHANİ, *Tarih-i Alem Aray-ı Emîni*, Persian text edited by John E. Woods, London 1992; İngilizce Terc. MİNORSKY, V. *Persia A.D 1478-1490 (An Abridged Translation of Fadlullah b. Ruzbihan Khunji's Tarikh-i Alem-Ârâ-yı Amîni)*, London 1957.

JOHN E. Woods., *The Aqqoyunlu Clan, Confederation, Empire*, Mineapolis and Chicago, 1976, Türkçe'ye çev. Sibel Özbudun, *Akkoyunlular*, Milliyet Yayınları İstanbul 1993.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1986.

KÂŞGARLI MAHMUD, *Dîvânü Lugâti't-Türk*, haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu, TDK Yayınları, Ankara 2018.

KOCA, Salim, *Türk Kültürünün Temelleri*, Berikan Yayınları, Ankara 2003.

KORKMAZ, Ahmet, "Kara-Koyunlu Ordusunda İnsan Unsuru ve Görevliler", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 3/5, Ocak 2021, s. 65-76.

KORKMAZ, Ahmet, *Kara-Koyunlu Devleti'nin Askerî Teşkilâtı*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2020

KURAT, Akdes, Nimet, *Peçenek Tarihi*, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

MANZ, Beatrice Forbes, *Timurlenk*, Çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2006.

MİRHVAND, *Tarih-i Ravzatu's Safa fi Sîreti'l-Enbiya ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ*, Haz. Cemşid Kiyânfer, İntaşarat-ı Esatir, C. VI/II, Tahran 1385/2006.

MORİ, Masao, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 9, 1978, s. 209-227.

MUHYÎ-Yİ GÜLŞENÎ, *Menâkıb-i İbrahim Gülşenî*, Neşr. Tahsin Yazıcı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1982.

MAHMUD B. ABDULLAH-I NİŞABURÎ, *Tarih-i Türkmâniye*, The National Library of Israel, Jerusalem, Israel Ms. Yah. Ar. 1132.

NİZAMÜDDİN ŞÂMÎ, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Başbakanlık Basımevi Ankara 1982.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Muşa'sa'lar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 32 İstanbul, 2006, s. 155-156.

PAYDAŞ, Kazım, "Karakoyunlular", *İslam Tarihi ve Medeniyeti Müslüman Türk Devletleri-II*, ed. Muhammet Hanefi Palabıyık-Osman Çetin, C. 9, Siyer Yayınları, İstanbul 2018, s. 375-406.

PAYDAŞ, Kazım, *Ak-Koyunlu Devlet Teşkilâtı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Ankara, 2003.

SÜMER, Faruk, *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a Kadar)*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.

ŞEREFHAN BİTLİSİ, *Şerefname*, çev. Mehmet Emin Borzaslan, C. II, Ant Yayınları, İstanbul, 1971.

ŞEREFÜDDİN ALİ YEZDÎ, *Zafername*, C. I, tas. Muhammed Abbasi, Çap-ı Rengin, Tahran, 1336/1957.

Tüzükat-ı Timur, haz. Kutluhan Şakirov-Adnan Aslan, Kaynak Yayınları, İstanbul 2004.

YAHYÂ-Yİ KAZVÎNÎ, *Lübbü't-Tevârih*, Yay. Seyyid Cemâleddin-i Tahrani, Müessesesi-i Haver, Tahran, 1314/1935.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 269-282.

Geliş Tarihi–Received Date: 31.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 29.06.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TUĞLUKLU SULTANLARININ KARAKTERLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

BİLAL KOÇ**

ÖZ

Bu çalışmada Delhi Türk Sultanlığı'nın son hanedanı olan Tuğluklu sultanlarının dönem kaynaklarına yansıyan karakteristik özellikleri ile şahsî hususiyetleri konu edinilmiştir. Sultanlardan hanedanın kurucusu Sultan Gıyâseddîn Tuğluk Şâh, oğlu ve halefi Sultan Muhammed Tuğluk Şah ve son olarak da yeğeni Sultan Fîrûz Şâh'ın dönemlerinde meydana gelen olaylar karşısında nasıl ve ne gibi tavırlar aldıkları üzerinden geliştirilen yaklaşımlar ele alınmıştır. Söz konusu yaklaşımlar, özellikle dönemin müelliflerinden Ziyâeddîn Berenî ile Şems-i Sirâc Afîf'in eserlerinde etraflıca yer bulmuştur. Bu itibarla adı geçen sultanların dönemleri üzerinde değerlendirmelerde bulunurken yer yer onların takındıkları tutumları ve kişisel özellikleri merak konusu olmuştur. Müelliflerin kayıtları ve nakilleri bu merakı belli ölçülerde karşılamakla birlikte üzerinde dikkatli bir şekilde durmayı da beraberinde getirmektedir. Burada yer verilen nakilleri, müelliflerin tarihî dayatmaları olarak görmemek gerekir. Çünkü onların nakilleri üzerinden hükümdarların dönemlerinden hareketle nakledilen imajlarını ortaya koymak ana hedeflerden biri olmuştur. Orta Çağ'da hükümdarlara dair güçlü referanslar olarak duran karakter tahlilleri, onların tecrübî birikimlerine deliller oluşturduğu için güçlü algılar oluşturulmasını da sağlamaktadır. Aşağıda ayrıntılarına yer verileceği üzere temsil makamı olan hükümdarlığın onlara ne kadar güven verdiğini ortaya koyan kaynaklar ışığında konu işlenecektir. Burada bugünden düne bakarak görmek istedikleri üzerinden hükümler inşa etmek yerine hükümdarların politikalarına yön veren hususlar üzerinden değerlendirmelerin ve nakillerin yapılması bir diğer hedef olmuştur. Sultanlara dair nakledilen imajların istinat ettiği noktaların en başında onların dindar bir kimliğe sahip oldukları ve İslâmiyet'in yayılması için çaba sarf ettikleri şeklinde gelişen bir değerlendirme gelmektedir. Yine onların adaleti tesis etmek için ciddi davrandıkları şeklinde gelişen yaklaşım ise hükümdarlık makamına yüklenen adalet imajının bir tezahürü olarak durmaktadır. Sultanların karakterlerinin yansıması olarak verilen şefkatli tutumları ve devlet tecrübesiyle şekillenen bir anlayış içinde toplumu idare ettikleri anlaşılmaktadır. İdarî, siyasî ve özellikle de askerî meselelere dönük karar alma süreçlerinde ani bir tepki vermeden ve telaşa kapılmadan çözüm yoluna gitmişlerdir. Sultanların devlet hayatında olduğu gibi özel hayatlarında da akıl, ilim ve liyakat çizgisinde kararlar aldıkları nakledilenler arasında yer almıştır. Bu doğrultuda yine karar alma süreçlerinde meşveret ettikleri ve en doğru kararı almaya çalıştıkları belirtilmiştir. Yine Sultan Muhammed'in analiz, hitabet ve yazı yazma gibi hususlarda da oldukça iyi olduğu kaydedilenler arasında olmuştur. Ayrıca Sultan Muhammed'in şiire ve sair ilimlere karşı son derece meraklı bir sultan olarak kaynaklarda tasvir edilmesi burada konu edinilen hususlardandır. İlmî toplantılarda devrinin ilim adamlarının münazaralarına katılarak dikkatlice dinleyip sualler çerçevesinde toplantıları şekillendirdiği yer verilen hususlardan olmuştur. Bu olumlu özelliklerinin yanı sıra yer yer sultanların karakteristik vasıflarıyla tenakuz eden durumlar içine düştükleri de nakledilmiştir. Çalışmanın son kısmında ise Hindistan'daki Türk ve İslâm tarihinin önde gelen hükümdarlarından Sultan Fîrûz Şâh'ın dönem gelişmelerinden hareketle kaynaklarda nakledilen şahsî hususiyetlerine yer verilmiştir. Sultan Fîrûz, toplumun dar gelirli kesimlerine destek olmak için Divân-ı Hayrat adıyla bir birim kurmuştur. Buradan öğrencilere ve fakir kız çocuklarına ihtiyaçları nispetinde bağışlarda bulunulması sağlamıştır. Sultan'ın imar faaliyetlerine verdiği önem ise dikkat çekici olmuş ve pek çok bina, mescit, han, hamam ve sair yerler inşa edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Delhi, Tuğluk, Gıyâseddîn, Muhammed, Fîrûz.

* Bu makale, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim, Ortaçağ Tarihi Bilim Dalında 24.04.2017 tarihinde yapılan Doktora Tez çalışmasından üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: bilal.koc@hbv.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0002-2489-6580

AN EVALUATION ON THE CHARACTERS OF THE SULTANS OF TUGHLUQ

ABSTRACT

In this study, the characteristics and personal characteristics of the Tughluq Sultans, the last dynasty of the Delhi Turkish Sultanate, are discussed. The approaches developed by the Sultan Gıyas al-din Tughluq Shah, his son and successor, Sultan Muhammed Tughluq Shah, and finally his nephew Sultan Firuz Shah, in the face of the events that took place during are discussed. The subjects in question, especially Ziya al-din Bereni and Şemsi Sirac Afif, who were the authors of the period, were published in detail. In this respect, while making evaluations on the periods of the mentioned sultans, their attitudes and personal characteristics have been the subject of curiosity. The recordings and transfers of the authors meet this curiosity to a certain extent, but they also require careful consideration. The quotations given here should not be regarded as the historical impositions of the authors. Because, one of the main goals has been to reveal the images of the rulers based on their transfers. Character analyzes, which stand as strong references to rulers for the Middle Ages, provide strong perceptions as they provide evidence for their experience. As the details will be given below, the subject will be discussed in the light of the sources that reveal how much confidence the monarchy, which is the representative authority, gave them. Here, instead of constructing judgments based on what they want to see from today, it has been another goal to make evaluations and transmissions on the issues that guide the policies of the rulers. At the beginning of the points on which the transmitted images of the sultans are based, there is an evaluation that develops that they have a religious identity and make efforts for the spread of Islam. The approach that developed as they acted seriously to establish justice stands as a manifestation of the image of justice imposed on the rulership. It is understood that the sultans governed the society in an understanding shaped by their compassionate attitudes and state experience given as a reflection of their characters. In the decision-making processes regarding administrative, political and especially military issues, they went for a solution without any immediate reaction or panic. It is among those reported that the sultans made decisions on the line of reason, science and merit in their private lives as well as in their state life. In this direction, it was stated that they consulted in the decision-making processes and tried to take the right decision. Again, it has been noted that Sultan Muhammad was also very good in analysis, oratory and writing. In addition, the depiction of Sultan Muhammed in the sources as a very curious sultan towards poetry and other sciences is one of the issues discussed here. In scientific meetings, it was one of the issues mentioned that he participated in the debates of the scholars of his time, listened carefully and shaped the meetings within the framework of questions. In addition to these positive features, it is also reported that the sultans sometimes fell into situations that contradicted their characteristic features. In the last part of the study, the personal characteristics of Sultan Firuz Shah, one of the leading rulers of Turkish and Islamic history in India, conveyed in the sources based on the developments of the period are included. Sultan Firuz established a unit called Divan-ı Hayrat to support the low-income segments of the society. From here, donations were made to students and poor girls in proportion to their needs. The importance given by the Sultan to the zoning activities was remarkable and many buildings, mosques, inns, baths and other places were built.

Keywords: Delhi, Tughluq, Gıyas al-din, Muhammed, Firuz.

GİRİŞ

Tarihî hadiselerin çok yönlü cephelerinin olduğu bilinmekle birlikte bunların merkezinde ise tahtta bulunan hükümdarların ve devlet adamlarının belirleyici rol oynadıkları görülmektedir. Onların belirleyici rolleri tarihî hadiselerin seyrine etki ettiği gibi olaylar hakkında da güçlü referanslar sunmaktadırlar. Özellikle zamanın, hanedanın ve coğrafyanın yüklediği misyonla hareket etmeleri, bir karar organı olarak görülmeleri ve tabir yerindeyse gündem oluşturmaları onların karakterlerine dair ipuçları sunmuştur. Burada Tuğluklu sultanlarının tahta çıktıktan sonra ortaya koydukları hükümdar karakteri ve etrafındakiler konu edinilmiştir. Sultanların şahsî hususiyetlerine yer veren müelliflerin kayıtları idealde ve fiiliyatta olması gereken sultan anlayışı ve vaki duruma açıklık getirmektedir. Bu kayıtlar, tahtta bulunan hükümdarın taht öncesi ve tahta çıktıktan sonra kendisini nerede liderliğe hazırladığına ve nasıl bir süreçten geçerek tahta ulaştığının da hikâyesini aksettirmektedir. Yine kendi özel yaşam tarzlarının sultanları nasıl bir karar alma sürecine ittiğine de açıklık getirmektedir. Sultanlara dair nakledilenler, her yönüyle dikkat çekici olmakla birlikte bir taraftan da bir insanın, kaynaklara yansıyan şekliyle hayatının her safhasını okuma imkânı vermektedir.

Bu hayatın, dönem kaynaklarının ve müelliflerinin dayattığı idealize edilen hayattan ziyade büyük oranda olaylar ekseninde yansıtılan veya ortaya çıkan gerçeklikleri yansıtan kayıtlar olduğu akıldan uzak tutulmamalıdır. Aşağıda yer verilecek hususlar, bir diğer yönüyle dönemin telakkilerine dolaylı da olsa açıklık getirmektedir. Tarihî kaynaklar bize devleti yöneten sultan ve çevresini aksettirirken kimi zaman olayları ve vaki durumları bize yansıdıkları gibi verip kimi zaman da tarihçilerin idealleştirme gayretleri sebebiyle gerçekten biraz uzaklaştırarak verebilmektedirler. Orta Çağ kaynaklarını okuyan tarihçiler metodolojik açıdan bu durumların farkında olarak meselelere yaklaşırlar ve gerçeğe en yakın olan bilgiyi tespitte çalışırlar. Bu

çalışmada da Tuğluklu sultanlarının karakter özellikleri ortaya konulurken tarihçilerin bu durumları da dikkate alınarak konuya açıklık getirilmeye çalışılmıştır.

1. Sultan Gıyâseddîn Tuğluk Şah (1320-1325)

Tuğluklular, 1320-1414 yılları arasında Delhi başta olmak üzere Kuzey, Orta ve Güney Hindistan'a uzanan bölgelere kadar hâkimiyetini genişleten bir Türk-İslâm Hanedanı'dır. Kurucusu, Halaçlar Hanedanı'nda ordu kumandanlığı ve valilik görevlerinde bulunan Melik Gazi olup, 1320'de adı geçen hanedanın Hindu asıllı bir devşirmesi olan Nâsreddîn Hüsrev Han'ın eline geçmesinin ardından onun saltanatını tanımayıp tahta hak iddia etmiştir. Hemen ardından da bulunduğu Dibâlpûr'dan Delhi yönüne doğru harekete geçip, kısa süreli bir mücadelenin ardından "Sultan Gıyâseddîn Tuğluk Şâh" unvanıyla tahta çıkmıştır. Saltanatı döneminde başta Delhi olmak üzere hâkimiyeti altında bulundurulmuş yerlerde gerekli askerî ve idarî düzenlemeleri yapmıştır. Özellikle onun Hint Racalıkları üzerine düzenlediği akınlar ile Doğu Hindistan seferleri ayrı bir öneme sahiptir. Bunların yanı sıra önceki dönemlerden itibaren Hindistan'a saldırı girişiminde bulunan Moğollara ve özellikle de Çağataylara karşı başarılı bir direniş göstermiştir. Döneminde toplumu rahatlatarak şekilde uygulamalara gitmiş ve idarede adaletle, ekonomiden tarıma kadar pek çok konuya ilgi göstermiş ve yakından ilgilenmiştir.

1.1. Sultan'ın kimliği ve zamanın ruhu: Sultan Gıyâseddîn'in kişisel özelliklerine dair ilk kayıtlardan birini dönemi yakından gören tarihçi Ziyâeddîn Berenî vermektedir. O, Sultan'ın temiz itikatlı bir Müslüman olduğunu, beş vakit namazı mescitte cemaatle kıldığını, cuma ve bayram namazlarında da tebaanın arasında yer aldığını nakletmektedir. Ayrıca Ramazan aylarında teravih namazlarını kıldığını belirtmektedir. Bu itibarla Sultan'ın dinini tam olarak yaşamaya çalışan bir Müslüman olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.¹ Orta çağlarda kimliğe yapılan önemli vurgulardan biri olan din ve kişinin dinî inancı meselesi, burada da Sultan'ın kimliğine göndermelerde bulunan dönem müellifinin nakillerinden görülmektedir. Sultan Gıyâseddîn'in şahsı üzerinden yeni bir hanedan ortaya çıkarken bir taraftan da hanedanı var kılabilecek temel yapı olarak İslâmiyet'in de yaygınlaşacağı anlaşılmaktadır. Sultan'ın kısa kısa yer verilecek faaliyetlerinden de görüleceği üzere meselelere yakından nüfuz etmesini bilen bir idareci olduğu görülmektedir. Bu noktada İbn Haldun'un "*bir beyin şahsî hususiyetlerinin neler olduğunu ve onun nasıl politikalar sunması gerektiğine*" dair tespitlerini burada nakletmek faydalı olacaktır:

*"Saygı ve cömertliğin ancak ululuk, fazilet, kemâlât ve tamamıyla politika bakımından yapılmış olduğu anlaşılır. Çünkü fazilet ve şerefe kendilerine denk olanlara saygı göstermek, uruğlar ve benzerler arasındaki münasebetlerde, özel bir politika işidir. Bilginler vesaire gibi fazilet ve meziyet sahiplerini ululamak ise politikada bir olgunluk ve üstünlüktür. Din ve diyanet ehline ve bilginlere gelince, şeriâtın hüküm ve emirlerini yerine getirmek hususunda onlara başvurulur. Tacirlere saygı göstermekten maksat, ellerinde bulunan mal ve metadan istifadenin umumi olması için onları alış verişe teşviktir. Garip ve yabancılara saygı göstermek ise güzel ahlâktan sayılır, herkese derecesine göre muamele etmek adaletten sayılan bir insaftır. Asabiyyet sahibi olan hükümdarın akrabalarında bu gibi ululuk sayılan fazilet ve meziyetlerin bulunmasından onların amme siyasetini idare edecek kişiler olduğu anlaşılır; bu ise devletçilikten ve devlet idaresinden ibarettir. Tanrı bir devletin yıkılmasını ve saltanatlarının çökmesini istediğinde ilk önce devletin başında bulunan uruğu yukarıda andığımız sınıflara saygı göstermekten alıkoyar."*²

1.2. Adil tutumu ve cezalandırmadaki sert tarafı: Es-Sihrindî, Sultan Gıyâseddîn'in hükümdarlık özellikleri faslına yer verdiği pasajında onun oldukça adil ve cömert bir padişah olarak hayat sürdürdüğünü kaydetmektedir. Kayıtlarının devamında Sultan'ın aldığı kararlardan hareketle akıllı ve bilgili bir idareci olduğuna hükmetmenin yerinde olacağını ve bunu da uygulamalarıyla gösterdiğini ifade etmektedir.³ Sultan'ın saltanatı döneminde toplum içinde gayri ahlâkî uygulamaları en ağır şekilde cezalandırdığı bilinmektedir. Zina yapanlara, kumar oynayanlara ve şarap içenlere karşı da caydırıcı tedbirler almıştır.⁴ Sultan'ın adil tutumu ve cezalandırma işlemlerindeki temel yaklaşımının yerinde bir üslup çerçevesinde geliştiği kaydedilmektedir. Bu itibarla onun konuşurken karşısındakileri incitecek şekilde nispetsiz bir söz söylemediği ve doğru konuşmayı tercih ettiği de bu hususiyetlerine örneklik teşkil eden durumlar olmuştur. Sultan'ın cezalandırmadaki katı tutumunun bir gerçeklik taşıdığı ortaya konulmakla birlikte burada da bir ölçü tutturduğu ve idarî birimlerde görev aldığı dönemlerden itibaren süre gelen bir alışkanlık olarak cezayı zulme ulaştırmadığı anlaşılmaktadır. Yine mizacının gereği olarak hile yapmaktan uzak durduğu vefatına kadar olan süreçte hem devlet adamları hem de halk nezdinde itibarını ve saygınlığını koruduğu ifade edilmektedir.⁵ Onun bu hususiyetlerine dair bilgi veren Berenî, kayıtlarının devamında bir padişahın insanların hakkını koruyan, gözetken ve dahi idarî birimlerde görev almış eski hizmetkârlara karşı sonsuz bir mükâfat içinde hareket eden kişi olarak Sultan'ın gösterilebileceğini

¹ Ziyâeddîn Berenî, *Târîh-i Firûzşâhi*, Tash. Mevlevî Seyyid Ahmed Han Sahib, Captain W. Nassau Lees, Kalküta, 1862, s. 443.

² İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadirî Ugan, Şark İslâm Klasikleri (MEB), C. I-II, İstanbul 1990, s. 367-368.

³ Yahya b. Ahmed b. Abdullah es-Sihrindî, *Târîh-i Mübârekşâhi*, Tash. Muhammed Hidayet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtir, Tahran 1391 s. 92.

⁴ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhi*, s. 444; Mevlânâ Herevî b. Muhammed Mukîm Herevî, *Tabâkât-ı Ekberî*, By De Calcutta, Calcutta 1929, s. 97.

⁵ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhi*, s. 444; Herevî, *age*, s. 97.

TUĞLUKLU SULTANLARININ KARAKTERLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

belirtmektedir. Bu itibarla Sultan'ın yer verilen hususiyetleriyle birlikte döneminde müstesna bir yer edindiğini nakletmektedir.⁶

1.3. Yakınlarına karşı gösterdiği şefkatli tutumu: Sultan Gıyâseddîn, sadece kendi çocuklarına karşı değil aynı zamanda yakın akrabalarına karşı da son derece şefkatli ve merhametli bir tutum içinde olmuştur. Onları himayesi altına aldığı gibi yetişmelerine de katkı sağlamıştır. Ayrıca onların hizmetinde bulunanlara karşı da aynı derecede saygı gösterilmesini temin etmiştir. Dolayısıyla eza ve cefa içeren kurallar ve uygulamalardan kaçınarak hareket etmiştir. Yakınları ve önceden birlikte hareket ettiği kimselere karşı padişahlığın getirdiği gurur ve katı kurallarla iş yapmamıştır.⁷ Bu minval üzere o, daima mütevazı bir davranış sergilemiş ve insanlara yaklaşımında da merkeze aldığı hususiyet -anlayış- olmuştur. Söz konusu bu anlayışın istinat ettiği yer ise devlet geleneklerinin ve hükümdarlık makamının icap ettirdiği sorumluluk duygusu olmuştur. Bu itibarla saldırgan bir tutum ve insanların üzerinde baskıcı bir şekilde durmaktan imtina etmiştir.⁸ Halkın ve maiyetinde bulunanların haklarını vermek ve almak noktasında ihmalkâr davranmadığı da nakledilenler arasındadır.⁹ Öyle ki döneminin en büyük yargı organı olan Divân-ı Mezâlîme başkanlık ederek halkın farklı kesimlerinin sorunlarını dinleyerek çözüme kavuşturmuştur.¹⁰ Yine Sultan'ın nazik, zarif ve yardımseverlik gibi kişilik özelliklerinin izlerini din adamlarına ve döneminin ilim adamlarına karşı gösterdiği yaklaşım ve himaye eder tutumundan da görmek mümkündür. Bunlara örnek teşkil etmesi bakımından Şeyh Nizâmeddîn Evliya'nın büyük bir veli olarak Sultan'dan saygı gördüğünü söylemek yerinde olacaktır. Yine döneminde Farsçayı en iyi yazan ve konuşan Türk olarak şöhret kazanan şairlerden Emir Hüsrev Dihlevî'nin Sultan'ın yakınları arasında yer aldığı söylemek mümkündür.¹¹

1.4. Devlet tecrübesinin yerleşmesi: Sultan'ın 1320'de Delhi tahtına çıkmadan önce Halaçlar Hanedanı döneminde farklı idarî birimlerde görev aldığı nakledilmektedir. Onun bu görev alanlarında elde ettiği büyük bir tecrübî birikim olmuştur ki tahta çıktıktan sonra bu birikim sayesinde daha net kararlar alabilmiştir. Öyle ki tecrübenin beraberinde getirdiği anlayış ve hoşgörü insanları dinlemeyi ve sorunlarına çözüm bulmayı sağlamıştır. Kaynaklar, Sultan'ın bu özelliğinin ise insanları huzurundan kovmadan dinlemesini sağladığını belirtmektedirler. Sultan, kırıncı ve incitici şekilde bir üslûp içinde olmadığı gibi hiçbir kimsenin kınışına sebep olacak şekilde davranışta da bulunmamıştır. Konuşmalarından kaynaklı olarak doğabilecek nefret hâline fırsat vermemiş ve olabildiğince insanların itimadını kazanmak istemiştir. Yine tecrübenin, aldığı kararlarda etkili olduğunu ve sorunlar karşısında ani tepkiler geliştirmeden, telaşa düşmeden sağlıklı bir şekilde düşünmesine ve çözüm yoluna gitmesine izin vermiştir.¹² Berenî, kendisi gibi dönem müelliflerinden Emir Hüsrev Dihlevî'den naklen Sultan'ın hükümdarlığın gereği olarak kudretini gösterdiğini, hakkını ve hukukunu korumayı bildiğini ifade etmektedir.¹³ Yine Sultan'ın tecrübesiyle devleti konumlandığı yer de dikkat çekici olup bunun belirgin örneklerini yer yer Hinduların siyasî ve askerî varlıklarını sonlandırmasında da görmek mümkündür. Başkent Delhi'de sağladığı hızlı ve sıkı kontrolün ardından devlet hazinesinin boşaltılmasına katılanların tespit edilmesini sağlayarak yağmaladıkları eşyaları ve paraları tekrar yerine koymasına da onun kararlı ve devlet tecrübesine sahip yetkin bir idareci olduğuna delildir.¹⁴

1.5. Akıl-ilim ve liyakat çizgisinde iş görme: Sultan Gıyâseddîn'in iyi bir konuşma ve yazma kabiliyetine sahip olduğu bilinmektedir. Berenî, bir padişahda bulunması lazım gelen şartlar arasında sıraladığı ilim, akıl ve liyakat gibi özelliklerin Sultan'da var olduğunu bildirmektedir.¹⁵ Bu özellikleri biraz daha müşahhas hâle getiren Herevî ise Sultan'ın tahta çıkmadan önce Sultan Alâeddîn Muhammed Halacî'nin yakın emirleri arasında yer almasından dolayı toplum içinde gelişecek durumlara göre nasıl bir vaziyet alacağını en iyi şekilde tecrübe eden isimlerden biri olarak tanıdığını ifade etmektedir. Öyle ki Delhi'deki ilk icraatı toplumun beklentisi olan ve Hindulardan Sultan Kutbeddîn Mübârek Şah'ın intikamının alınması olarak beklenen durumu gerçekleştirmiştir. Yani Hindu asıllı Nâsireddîn Hüsrev Han'ın kendisine bağlı Berveran adlı Hindu topluluğun desteğiyle Halaçların son hükümdarı Sultan Kutbeddîn'i gece yarısı öldürüp kafasını sarayın çatısından atması o dönem Delhi toplumunda ve özellikle de Müslüman ahalide infial uyandırmıştır. Dolayısıyla Sultan Gıyâseddîn'in bu beklentiye kısa sürede cevap vermesi beklenmiştir ki o da ilk icraatlarından biri olarak Nâsireddîn Hüsrev'in aynı şekilde öldürülmesini emretmiştir. Bu durum, Sultan'ın işlerinde ne denli gayretli olduğuna da işarettir. Mücadeleye tek başına girmekten çekinmediğini ancak birlikte hareket edilmesi hâlinde daha iyi bir cephe

⁶ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 444.

⁷ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 444-445.

⁸ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 445.

⁹ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 429.

¹⁰ Bilal Koç, *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017, s. 95.

¹¹ Koç, *agt.*, s. 95.

¹² Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 428-429.

¹³ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 429.

¹⁴ Koç, *agt.*, s. 96.

¹⁵ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 440-441.

açılacağını düşünerek diğer emirleri ve melikleri de Hindularla mücadeleye teşvik etmiştir. Bu, onun işlerinde takip ettiği ciddi bir usulün ve üslubun varlığını çağrıştırmaktadır.¹⁶

İdarede öncelenen husus olarak liyakatli davranışı benimsediği anlaşılan Sultan'ın tahta çıktıktan sonra idarî birimlerde istihdam edilen görevlilerin durumuna bakarak liyakatli olanları görevlerinde bırakmıştır.¹⁷ Yine devlet kademelerine yaptığı tayinlerde de liyakati esas alması iyi işleyen bir idari sistemin önünü açmıştır.¹⁸ Burada onun idarî işleyiş düzenini temin ederken kendisinden önce Delhi'de hükümdarlık yapan Sultan Gıyâseddin Balaban (1266-1286) ve Sultan Alâeddin Muhammed Halacî'yi (1296-1316) örnek aldığı ve onların uygulamaya koydukları idarî düzenlemeleri esas kabul ederek hareket ettiğini söylemek mümkündür.¹⁹ Bu itibarla Sultan'ın adil bir idarî düzen tesis ederken yeni atamalar yaptığında da liyakati merkeze aldığı anlaşılmaktadır. O, yeni yaptığı tayinlerle birlikte bir taraftan devleti Hindu tahakkümünden kurtarıırken diğer taraftan ise liyakatli olduğunu düşündüğü devlet adamlarının tayinlerini yapmıştır. Böylelikle de kısa veya orta vadede yaşanması muhtemel idarî boşluklardan kaynaklı olarak çıkabilecek karışıklıkları önlemeyi hedeflemiştir. Devlet adamlarının tayinlerini yaptıktan sonra onları sıkı bir şekilde kontrol ettiği de dönem kaynaklarından anlaşılmaktadır.²⁰

1.6. Askerî özellikleri: Sultan, tahta çıkmadan önce olduğu gibi tahta çıktıktan sonra da akınlarını devam ettirmiştir. Bunların daha ziyade Hindular üzerine tertip edildiği bilinmektedir.²¹ Berenî, Sultan Gıyâseddin'in askerî özelliklerinin Hindistan ve Horasan ordularını kumanda eden diğer komutanlarla kıyaslandığında savaş sanatını ve onun inceliklerini daha iyi bildiğinin ortaya çıkacağını kaydetmektedir. Dolayısıyla giriştiği mücadelelerden de bu hususiyetlerinin daha belirgin olarak görüleceğini belirtmiştir.²² İbn Battûta'nın Multan civarındaki bir mescidin mihrabındaki kitabeye dayalı olarak naklettiği kayıta Sultan Gıyâseddin'in Moğollara karşı yirmi dokuz defa mücadele ettiği ifade edilmektedir. Öyle ki Sultan'ın tahta çıkmadan önce kullandığı isimlerden veyahut onu adlandırmak için kullanılan Melik Gazi adlandırmasının da Moğollara karşı ortaya koyduğu mücadeleden ileri geldiği görülmektedir.²³

1.7. Yöneten-yönetilen ilişkisindeki tutumu: Sultan Gıyâseddin, yöneten olarak yönettiği halkın beklenti ve talepleri doğrultusunda politikalarına yön vermiştir. Özellikle saltanatı döneminde vergi tahakkukunda mevcut olan aksiliklerin ve eksikliklerin yerinde tespit edilmesini istemiştir. Belirlenen miktarların ve oranların daha önceden takip edilen oranlarla mukayese edilmesini ve adaletli bir şekilde alınmasını emretmiştir. Belirlediği malî disiplin içinde gelenekleri ve uygulamaları itibara aldığı gibi halkın kendisine karşı beslediği güven duygusunu da zedelememeye dikkat etmiştir.²⁴ Özellikle arazi vergilerinin alınması sırasında nüfusu kalabalık yerler için ürün bazlı olarak alınmasını ve devlete ait ambarlarda depolanmasını sağlamıştır. Pazarlarda satışa sunulan ürünlerin fiyatlarının belirli tarife üzerinden satışa çıkarılmasını ve böylelikle de fahiş fiyatlar üzerinden halkın ezilmesini önlemiştir.²⁵

1.8. Sultanlığın alametlerinden kullandığı unvanlar: İslâm ve Türk devletlerinde görüldüğü gibi Tuğluklar Hanedanı'nda da hükümdarların bazı unvan ve lakapları kullandıkları bilinmektedir. Bunlardan bazılarını kitabelerde ve dönem kaynaklarından önemli bir kısmını da darp ettirdikleri sikkelerden görmek mümkündür. Bu noktada Sultan Gıyâseddin'e yönelik de kaynaklarda ortaya konulan bazı adlandırmaların ve unvanların varlığı dikkat çekmektedir. Bunlara bakıldığında “*Ebû'l-Muzaffer, es-Sultanü'l-a'zam, es-Sultanü'l-gazi, Gıyâsü'd-dünya Ve'd-Dîn, Tuğluk Şâh es-Sultan, Nâsürî Emîri'l-mü'minîn*” gibi unvanların varlığı görülmektedir.²⁶ Yine dönemin bazı kaynaklarında Sultan'ın “*Haydar-ı sani*” unvanını kullandığı da görülmüştür.²⁷ Ayrıca Kortel, Thomas'tan naklen Sultan'ın bazı sikkelerinde “*Sikenderü's-sânî*” ve “*Yemînü'l-hilâfe*” unvanlarını kullandığı da bildirilmektedir.²⁸

Sultan Gıyâseddin'in belirgin kişisel özelliklerine yer verilen bu nakillerin ardından bilgiler toparlanacak olunursa; o, genel olarak Delhi Türk Sultanlığı'nı özel olarak ise Tuğluklar Hanedanı'nı daha sağlam bir zemin

¹⁶ Herevî, *age*, s. 94.

¹⁷ Herevî, *age*, s. 96.

¹⁸ Koç, *agt*, s. 97.

¹⁹ Agha Mahdi Husain, *The rise and fall of Muhammad bin Tughluq*, Idarah-ı Adabiyat-ı Delli, Delhi 2009, s. 13; Koç, *agt*, s. 95.

²⁰ Koç, *agt*, s. 96-97.

²¹ Hâce Abdülmelik İsemî, *Fütûhu's-Selâtin*, Neşr. A. S. Usha, B. A., Junior Lecturer in Persian, University of Madras, Madras 1948, s. 412.

²² Berenî, *Târîh-i Firûzşâhi*, s. 445.

²³ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2005, s. 420; S. Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, TTK, Ankara 2006, s. 38-39.

²⁴ Koç, *agt*, s. 96.

²⁵ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhi*, s. 432; Syed Mounui Haq, *A Short History of the Sultanate of Delhi*, HMS Company, Karachi 1956, s. 122-123; Koç, *agt*, s. 85-86, 96.

²⁶ Stanley Lane-Poole, *Catalogue of Indian Coins in the British Museum, The Sultans of Dehli*, Printed by order of Trustees, London 1884, s. 50-53; Edward Thomas, *The Chronicles of the Pathan Kings of Dehli*, Apa-Oriental Press, Amsterdam 1981, s. 189; Enver Konukçu, “Gıyâseddin Tuğluk”, *DİA*, c. 14, İstanbul 1996, s. 61; Kortel, *age*, s. 38-39.

²⁷ Kortel, *age*, s. 39.

²⁸ Kortel, *age*, s. 39.

TUĞLUKLU SULTANLARININ KARAKTERLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

üzerine oturtmuştur. Burada ön plana çıkan hususiyetleri idaredeki tecrübi birikimi ile kendisinin ve askerlerinin ortaya koyduğu cesaret olmuştur. Onun hükümdarlık makamına ulaşmasının arka planında da bu özellikleri vardır ki İbn Haldun bu arka planın teorik varlığını şu şekilde nakleder:

“Hükümdarlık, şerefli bir derece olup, kuvvetle talep edilir; koruma mecburiyetleri hâsıl olur. Bunlardan hiçbiri asabiyesiz husule gelmez. Asabiyeler ise birbirinden farklıdır. Her asabiye kendisine komşu olan diğer boy ve aşiretlere tahakküm eder. Bundan dolayı her asabiye sahibi devlet kurarak hükümdar olamaz, ancak tebaayı kendisine boyun eğdiren, vergiler toplayan, elçiler gönderen ve sınırları koruyan hükümdar olabilir. Yurtta onun kuvvetinden üstün diğer bir kuvvet bulunmaz. Hükümdarlığın manası işte budur. Sınırları koruma, vergileri toplama ve delegeler gönderme gibi devletlere mahsus olan görevleri yapabilecek asabiyesi, yani kendisine arka olan kuvvet ve kudreti olmayan kimse tam manasıyla hükümdar değildir.”²⁹

Bu pasajdan hareketle Sultan Gıyâseddîn'in süreç içinde gelişen yönetim anlayışının kendisine bağlananların sayısını artırdığı aşikârdır. Burada ortaya koyduğu gücün ve sağlam otoritesinin de katkısı büyüktür. Halaçlar Hanedanı'nın son döneminde vaki olan tehlikeleri göğüsleyerek ve dahi savaşın zorluklarını göze alarak hareket etmesi düşünce dünyasını siyasi olarak kendisinin ve bölgedeki Müslüman ahalinin varlığını devam ettirme gayesinin doldurduğu görülmektedir ki bunda da başarılı olmuştur. Sultan'ın mevcut başarılı geçmişin üzerine tehlikelere ve savaşın zorluklarına katlanarak oluşturduğu sağlam idareci imajı kaynaklarda akis bulan yönlerinden olmuştur. Merkezinde Hinduların yer aldığı ve Delhi'de tahta çıkan Türk ve İslâm hükümdarlarının büyük oranda mesailerini harcadıkları ve her defasında kendini yenileyerek baş gösteren isyanları, merkezdeki ve taşradaki halk üzerinde kurduğu otorite ile etkisiz kılmayı ve yer yer de dengelemeyi bilmiştir.

2. Sultan Muhammed Tuğluk Şah (1325-1351)

Sultan Gıyâseddîn Tuğluk Şah'ın 1325 yılında Afganpûr civarında ölmesinin ardından devlet adamlarının onayıyla Fahreddîn Cunâ adlı oğlu “Sultan Muhammed Tuğluk Şah” unvanıyla tahta çıkmıştır. Onun döneminde siyasi ve malî nedenlere dayanan pek çok isyan girişimi olmuştur. Öyle ki tahtta bulunduğu zaman zarfında mesaisinin büyük bir kısmını bunları bastırmakla geçirmiştir. Aynı zamanda onun devreye koyduğu bazı yeni uygulamalar da olmuştur.³⁰ Burada ise onun bu gelişmeler karşısında nasıl bir tavır aldığı üzerinde durulacaktır. Dolayısıyla dönem kaynaklarına yansıyan şekliyle ona dair sunulan hükümdar imajının neler olduğu etraflıca ele alınacaktır.

2.1. Analiz yeteneği-meşveret etmesi ve hitabeti: Sultan Muhammed Tuğluk Şah dönemini yakından gören tarihçilerden Berenî, onun bu özelliklerine dair verdiği bilgilerde; Sultan'ın gelişen hadiseler karşısında acil kararlar vermek yerine derinlemesine meseleler üzerinde durduğunu ve çok yönlü bir şekilde düşündükten sonra kararlar aldığını bildirmektedir.³¹ Onun bu özelliğine bağlı olarak bulunduğu ortamlarda ileri gelenler ve ilim adamlarıyla da hadiselerin seyrine dair meşveret ettiği kaydedilmektedir. Söz konusu meşveret etme durumunun salt bir dinlemeden ziyade özen göstererek dinlediği ve söylenenlere de bizatihi değer atfettiğini davranışlarıyla ortaya koymuştur.³² Berenî aynı zamanda Sultan'ın iyi bir konuşma yeteneğine sahip olduğunu da Berenî kaydetmektedir. Konuşmasının içerik ve hitabet olarak muhataplarını sıkmadığını ve aynı şekilde dinleyenlerin de usanmadan dinlemekten keyif aldığı bir konuşma yeteneği taşıdığı ifade edilmektedir. Sultan'ın hitabetinde insanları incitecek şekilde kaba sözlerin olmadığı özel olarak kaydedilen husus olmuştur ki Berenî bunu Sultan'ın uzun yıllar Halaçlar Hanedanı'nın farklı idarî birimlerde görev almasına ve oturmuş mizacına bağlamaktadır.³³ Burada dönem kaynaklarının dönüşümlü okunması neticesinde Sultan'ın yer yer zıtlıklar içerisine düştüğünü ve bazı durumlarda yanlış kararlar aldığını da ifade etmek yerinde olacaktır.³⁴ Bunun en net örneklerinden biri başkentini Delhi'den Devletâbâd'a doğru bir değişime gitmesidir. Ancak onun bu kararı devlet adamları için geri dönülmez sonuçlar doğurmuştur.³⁵

2.2. Hattı, yazı yazma kabiliyeti, şairliği ve sair ilimlere olan merakı: Sultan Muhammed'in yaptığı yazışmalar ve mektuplar üzerine değerlendirmelerde bulunan müellifler, iyi yazma kabiliyetine sahip olduğunu ve yazı hattı olarak da hattatlar kadar becerikli olduğunu kaydetmektedirler. Döneminin önde gelen ve kabiliyetli hattatları gibi uzun ibareler yazabildiği ve terkip olarak da akıcılığının iyi seviyede olduğu nakledilmektedir. Yine Sultan'ın İskendernâme okuduğu ve içeriğinden çok etkilendiği bilinmektedir. Sultan'ın Arapçayı anladığı ancak konuşmadığı buna mukabil Farsça nazım tarzında şiirler okuyacak kadar yetkinleştiği ortaya konulmaktadır. Sultan'ın bahsi geçen bu özelliklerinin yanı sıra tıp ve sair aklî ilimlerle de alakadar olmuştur.

²⁹ İbn Haldun, *age*, s. 473.

³⁰ Koç, *agt*, s. 107-116.

³¹ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 463; ayrıca bkz. Muhammed Kâsım Hinduşâh Esterâbâdî, *Târîh-i Firîşte*, Tash. Muhammed Rıza Nâsırî, Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1387, s. 447; Koç, *agt*, s. 175.

³² Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 463; ayrıca bkz. Esterâbâdî, *age*, 447; Koç, *agt*, s. 175-176.

³³ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 463.

³⁴ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 463.

³⁵ Koç, *agt*, s. 108-110.

Bunlardan tıp ilmiyle yakından ilgilendiği anlaşılan Sultan'ın bazı hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaçların hazırlanmasında hangi hastalığa karşı kullanılacağını bildiği ifade edilmektedir. Hatta onun pek çok hastaya ilaç hazırlayarak iyileşmelerine katkı sağladığı kaydedilmekle birlikte o dönem Delhi'de bulunan hekimlerle de yer yer tartışmalara girdiği bilinmektedir.³⁶

2.3. İlim meclislerindeki âlim durumu: Tartışmalar cümlesinin içinde Sultan'ın sarayda tertip ettiği toplantılarda şairler, tarihçiler, tabipler ve sair ilim adamlarıyla münazaralarda bulunduğu nakledilmektedir. Bu toplantılarda Sultan'ın karşısındakileri sonuna kadar dinlediği ve yer yer derinlikli noktalara varıncaya kadar ilim adamlarıyla münazaralarda bulunduğu olmuştur. Öyle ki bu meclislerde muhataplarının da görüşlerini çekinmeden ifade etmelerine tecrübesiyle imkân vermiştir. Yine dönem kaynakları Sultan'ın aldığı eğitimlerin, bilgi ve görgüsüyle münazaraları çeşitlendirdiğini ve dahi boyut kazandırdığını kaydetmişlerdir. Sultan'ın dikkate değer görülen yaklaşımları, hem ilim adamlarını hem de sarayda bulunan diğer görevlileri memnun etmiştir ki bu memnuniyetin sağlanan maddî desteklerle gösterildiği görülmektedir. Bu minval üzere Sultan'ın ilim adamlarına karşı pek çok bağış ve ikramda bulunduğu döneme dair nakiller arasında yer almıştır.³⁷ Bu fasla dair son nakillerden birini yine Berenî vermektedir. İlim adamlarına münazaraların akabinde sorular sorduğunu ki bunların karşısındakinin nefesini kesecek kadar derinlik istediğini kaydeder. Münazaraların tamamlanmasının akabinde Sultan'ın bahsi geçen konularla alakalı kendi kanaatlerini ve meydana getirdiği düşünceleri ifade ettikten sonra toplantıları nihayete erdirdiğini belirtir.³⁸

2.4. Coğrafyasını aşan askerî kabiliyetleri: Sultan Muhammed'in de Orta Çağ Türk ve İslâm dünyasındaki diğer hükümdarlar gibi öne çıkan meziyetlerinden biri de askerî hususiyetleri olmuştur. Bu doğrultuda dönem müelliflerinden Berenî, Sultan'ın ok atmayı, ata binmeyi, çevgen oynamayı ve ava gitmeyi rutin sportif faaliyetleri olarak yapmasının ötesinde bu alanlarda oldukça profesyonel olduğunu kaydetmektedir. Babası Sultan Gıyâseddin ile birlikte askerî hususiyetlerinin Hindistan'ın farklı yerlerinde ve Horasan'da duyulduğunu ifade etmektedir. Sultan'ın askerî meselelerde ortaya koyduğu azmin ve gösterdiği yiğitliğin hâkimiyeti altında bulundurduğu yerlerde aynı zamanda genel asayişin tam olarak sağlanmasında da tesirli olduğunu bildirmektedir.³⁹ Ancak onun döneminde Delhi merkeze uzak yerlerde baş gösteren isyanları akıldan uzak tutmamak gerekir. Çünkü Sultan'ın devreye koyduğu ve sıkı bir şekilde de devamını sağlamaya çalıştığı idarî, iktisadî, malî ve adlî gelişmeler bu isyanların doğrudan veya dolaylı olarak ana etkenleri olmuşlardır. Kaldı ki Sultan'ın uygulamaya koyduğu bazı tedbirler de coğrafyasını aşacak şekilde ona ün kazandırmıştır. Bu minval üzere Irak, Horasan ve Hârezm başta olmak üzere civar bölgelerde Sultan'a dair anlatılan veya sunulan imajlardan olmuştur.⁴⁰

Sultan Muhammed'e dair nakledilen bu özellikler, bir yönüyle de onun faziletlerine, büyüklüğüne, liderliğine, halkına ve askerlerine karşı gösterdiği cömertliğine ve dahi kabiliyetlerine bir bütün olarak işaret etmektedir. Kaldı ki bunlar dönemine yönelik kayıtlara yer veren eserler içinde yer bulmuştur.⁴¹ Bunlar kadim dönemlerden itibaren hükümdarlara, yazılı olmayan geleneklerle ve yazılı olan kurullarla sunulan hususiyetlerin bir bütünüdür arz ettirmektedir. İşte devlet veya hanedan özelinde bu geleneğin aktarımı siyasi, içtimâî ve dinî gelenekler üzerinden devlet işlerini yürütme imkânı vermiştir. Bu itibarla Sultan Muhammed açısından da böyle bir çalışma usulünü takip ettiğini söylemek imkân dâhilindedir.⁴² Çalışma usulü açısından bakıldığında da Sultan, İslâmiyet'in temel öğretilerinden hareketle politikalar belirlemiştir. Sultan'ın dindar olduğu dinin emrettiği şeyleri yaparken yasakladığı şeylerden uzak durduğu nakledilenler arasındadır.⁴³ Berenî, Semavî kitaplarda nakledilen hususların, peygamberlerin sözlerinin ve özellikle de Hz. Muhammed'in hayatının Sultan'ın düşünce dünyasına yön verdiğini nakletmektedir.⁴⁴ Sultan'ın devlet görevlilerine yönelik bağış ve ikramlarında da herkesin mertebesine ve konumuna uygun olacak şekilde adil bir uygulamayı esas kabul ettiği de bilinmektedir.⁴⁵

2.5. Sultan'ın karakteriyle tenakuz arz eden hususlar: Her Sultan'ın özgün ve özel kişisel özellikleri olduğu gibi dönem müelliflerinin yaşanan olaylar üzerinden hareketle verdikleri olumlu imajlarının yer yer olumsuz evirilen yönlerinin olduğu da bir gerçektir. Özellikle Sultan Muhammed döneminde pek çok isyanın meydana gelmesini değerlendiren müellifler, bunları pek çok sebebe bağlamışlardır. Bunlara bakıldığında;

³⁶ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 463-464; Herevî, *age*, s. 100; Esterâbâdî, *age*, s. 447; İbn Battûtâ, *age*, s. 496; Husain, *age*, s. 196-197; Ishwari Prasad, *Medieval India*, Allahabad 1933, s. 295-296; Koç, *agt*, s. 176.

³⁷ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 463-464; Herevî, *age*, s. 100; Esterâbâdî, *age*, s. 447; İbn Battûtâ, *age*, s. 496; Husain, *age*, s. 196-197; Prasad *age*, s. 295-296; Koç, *agt*, s. 176.

³⁸ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 464; Herevî, *age*, s. 100; Esterâbâdî, *age*, s. 447; İbn Battûtâ, *age*, s. 496; Husain, *age*, s. 196-197; Prasad *age*, s. 295-296; Koç, *agt*, s. 176.

³⁹ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 464-465; Esterâbâdî, *age*, s. 447; Koç, *agt*, s. 176-177.

⁴⁰ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 465; Esterâbâdî, *age*, s. 447; Koç, *agt*, s. 176-177.

⁴¹ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 447; Koç, *agt*, s. 177.

⁴² Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 465; Koç, *agt*, s. 177.

⁴³ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 465; Koç, *agt*, s. 177.

⁴⁴ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 466.

⁴⁵ Berenî, *Târîh-i Firûzşâhî*, s. 466; Koç, *agt*, s. 177.

TUĞLUKLU SULTANLARININ KARAKTERLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Hindistan'ın iç kesimlerinde gelişen isyanlara karşı gerekli cevapların verilmesine rağmen Çağatay Hanı Tarmaşirin'in istila girişimleriyle başlayan ve geçilen güzergâhlar üzerindeki köy, kasaba vesair yerleşim yerlerinin harap edilmesinin ardından Sultan'ın buraların imar edilmesi için yeni bir politika geliştirmemesidir. Öyle ki buralarda yaşayan halkın zor duruma düşmesinin görmezden gelinmesi bu isyanların ana sebeplerden biri olarak kaydedilmiştir. Bu ana sebebe bağlı olarak buldukları yeri terk edenlerin şehir merkezlerine ulaşmaları ve buralarda meydana getirilen asayiş problemleri Sultan'ın idaresi açısından bir diğer açmazı oluşturmuştur. Sultan Muhammed döneminin bir diğer açmazı ise saltanat dönemi içinde baş gösteren ve yedi yıl sürdüğü ifade edilen kuraklığın sonucu olarak kıtlık hâlinin baş göstermesidir.⁴⁶

Sultan Muhammed döneminin ana kırılma noktalarından birisi de başkent değişikliğine gidilmek istenmesi ve bunun hemen fiiliyata geçirilmesi üzerine ortaya çıkmıştır. Başkent Delhi'den yeni başkent olarak belirlenen Devletâbâd'a halkın zorunlu göçe tabi tutulması sonuçları açısından bir yıkım oluşturmuştur. Yine Sultan'ın başarılı idaresini gölgeleyen durumlardan biri de Karaçil Dağı civarına sevk edilen 70 binden fazla askerin beklenen bir sonuç elde edemeden dağın zor koşullarından kaynaklı hayatlarını kaybetmeleri Sultan'a karşı büyük bir tepkinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Sultan Muhammed'in eş zamanlı olarak gelişen ve bölge idarecilerinin de yer yer merkezinde bulunduğu isyan girişimlerine karşı tepkisiz kalışı halkın saltanatına karşı tepki göstermesine sebep olmuştur. Kaldı ki kaynaklar Sultan'ın bu tepkisizliğini devlet adamlarını ve halkın durumunu görmezden gelen ve onları yokluğa mahkûm eden bir vaziyet olarak tasvir etmişlerdir.⁴⁷ Sultan'ın idaresindeki son açmazı ise adaleti ve sağlam idarî düzenin tesis etmek hedefinin sonucu olarak gelişen ağır cezalandırma uygulamasıdır. Bu itibarla Sultan'ın devlet adamlarına olduğu gibi toplumun farklı kesimlerine yönelik de ağır cezalar uygulaması saltanatına karşı içten içe nefret oluşturmuştur.⁴⁸

Berenî, burada nakillerine yer verilen *Tarih-i Fîrûzşâhî* adlı eserinin dışında *Fetâvâ-yı Cihandârî* adıyla yazdığı siyasetname türündeki eserinde de hükümdarlarının saltanatına karşı gelişen isyan girişimlerinin arka planını değerlendirmektedir. Bu doğrultuda o, isyanların padişahların etkili bir yönetim oluşturmalarına yer yer engel teşkil eden durumlar olduğunu bildirmektedir. Dolayısıyla sağlam bir idare tesis etmek isteyen hükümdarların bunlara fırsat vermemesi gerektiğini ifade etmektedir. Bu girişimlerin arka planını değerlendirdiği kısımda ise bir hükümdarın saltanatında isyanların ortaya çıkmasının artık onun hâkimiyet döneminin sonunun geldiğinin habercisi olduğunu kaydetmektedir.⁴⁹ Benzer şekilde değerlendirmelere; bir devletin geçireceği muhtemel hâller ve tavırlar kısmında İbn Haldun da yer vermektedir.⁵⁰

2.6. Sultanın kullandığı unvanlar: Sultan Muhammed'in dönem kaynaklarında yer alan şekliyle bazı unvanlar kullandığı bilinmektedir. Bunlara bakıldığında; “*Ebû'l-Mücahid Gazi Muhammed Tuğluk*”, “*Sultan-ı Selâtîn-i Cihân Şâh Muhammed*”, “*Sultan-ı 'Âzâm*”, “*Şâh-ı Âlem Muhammed Tuğluk*”, “*Hodayigân-ı Selâtîn-i Muhammed Tuğluk*”, “*Şarkın ve Garbın Hükümdarı Muhammed Şâh b. Tuğluk*”, şeklinde bir dizi unvanlar olduğu görülmektedir.⁵¹ Bedr-i Çâç, bu unvanların yanı sıra Sultan'ın dönemin Abbasî Halifesi tarafından verilen unvanları da kullandığını nakletmektedir. Bunları ise “*Veliâhd-ı Halife-i Zaman*”, “*Veliâhd-ı Halife Muhammed Tuğluk*”, “*Güzide-i Hulefâ Ebû'l-Mücâhid 'Âzâm*” şeklinde sıralamaktadır.⁵²

3. Sultan Fîrûz Şah Tuğluk (1351-1388)

Tuğluklular Hanedanı içinde taht için diğer bazı isimlerin varlığı bilinse de Fîrûz Şah'ın tercih edilmesinin sebeplerine bakıldığında görev aldığı idarî birimlerde ortaya koyduğu başarıları ve buralarda elde ettiği tecrübelerin ana sebepleri oluşturduğu görülmektedir. Çağataylılara karşı ortaya koyduğu mücadele ve tahta çıktuktan sonra bu tehlikeyi sınırlar dışına taşınması, devlet geleneklerine sadık kalarak halkı ve devleti idare etmesi, toplumun ihtiyaçları doğrultusunda politikalar belirlemesi ve faaliyete geçirmesi şeklinde sıralanabilecek bir dizi uygulamayı başarılı şekilde yürütmesi uzun yıllar tahtta kalmasını sağlamıştır. Döneminde yazılmış eserler kadar döneminden sonra yazılmış ve Sultan Fîrûz'a dair pasajlar nakleden kaynakların oluşturdukları imaj, meselelere bir bütün olarak eğilebilen, talepleri dikkatli bir şekilde inceledikten sonra mevcut uygulamaya devam veyahut yeni baştan bir uygulama düzeni tesis eden sultan imajı çıkmaktadır. Bu itibarla Sultan Fîrûz'un dönemi bir bütün olarak incelendiğinde; idarede mutlak otorite, askerî seferlerde kesin sonuca odaklanma, iktisadî gelişmelerde devlet kadar halkın geleceğini nazar-ı itibara alarak politika geliştirme ve buna bağlı olarak vergi çeşitlerini azaltarak halkın rahatlamasını temin ettiğini söylemek mümkündür. Dinî gelişmeleri yakından takip eden dindar bir padişah olmasına rağmen din adamlarının idareye nüfuz etmelerine imkân tanınamaması,

⁴⁶ es-Sihriñdî, *age*, s. 113-114; Bedâûnî, *age*, s. 164; Esterâbâdî, *age*, s. 450; Koç, *agt*, s. 178-179.

⁴⁷ es-Sihriñdî, *age*, s. 113-114; Bedâûnî, *age*, s. 164; Esterâbâdî, *age*, s. 450; Koç, *agt*, s. 179.

⁴⁸ es-Sihriñdî, *age*, s. 114; Bedâûnî, *age*, s. 164; Koç, *agt*, s. 179.

⁴⁹ Ziyâeddîn Berenî, *Fetâvâ-yı Cihandârî*, Tash. Mirza Süleyman Hân, İdâre-i Tahkikât-ı Pakistan, Danişgâh-ı Pencâp, Lahor 1972, s. 292.

⁵⁰ İbn Haldun, *age*, s. 444-447.

⁵¹ Bedr-i Çâç, *Divân-ı Bedr-i Çâç*, Tahk. Ali Muhammed Gitifirûz, Kütüphâne, Müze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şurâ-yı İslâmî, Tahran 1387, s. 101, 123, 182, 186, 188, 214, 256; Koç, *agt*, s. 175.

⁵² Bedr-i Çâç, *age*, s. 113, 182, 233.

öğrencilere ve dönemin ilim adamlarına yakından ilgi göstermesi onun saltanatının ve yansıtılan imajının işaretleri olmuştur.

3.1. Fiziksel özelliklerine dair: Sultan Fîrûz Şâh Tuğluk'un fiziksel özelliklerine yönelik ilk kayıtlardan birini dönemini yakından gören Afif vermektedir. Bu doğrultuda Sultan'ın beyaz tenli, uzun burunlu ve sakallı bir çehreye sahip olduğunu nakleder. Ayrıca Sultan'ın orta boylu olduğunu ve kilosunun da yerinde olduğunu belirtir.⁵³

3.2. Sultan'ın kullandığı mekânlar: Sultan Fîrûz Şâh'ın da diğer Orta Çağ Türk ve İslâm hükümdarları gibi farklı yerlerde ikamet ettiği bilinmektedir. Bunlara bakıldığında özellikle *Sahn-ı Golin* adı verilen yeri hanları, melikleri, emirleri, şairleri ve önde gelen kimseleri selamlamak için kullanmıştır. Yine *Çehçe-i Çubîn* adı verilen yeri ise Sultan'ın daha ziyade halkın seçkin kesimlerini ağırlamak için kullandığı bir makam olarak değerlendirmek mümkündür. Sultan'ın kullandığı üçüncü makam ise *Mahall-i Bâr-ı Amm* adlı yer olmuştur. Burada ise bayram şenlikleri, berat gecesi, nevruz kutlamaları ve elçilerle görüşmeleri yapılmıştır. Kutlamaların tamamlanmasının ardından burada halka yemek dağıtıldığı bilinmektedir.⁵⁴ Sultan Gıyâseddîn ile Sultan Muhammed dönemlerinde bu şekilde farklı heyetlerin karşılandığı ve ağırlandığı yerlerden kaynaklar bahsetmektedirler. Dolayısıyla bunların varlığı Sultan Fîrûz döneminde devletin ulaştığı refah düzeyinin varlığını ortaya koymaktadır.

3.3. Sultan-halk ilişkisindeki tutumu: Sultan Fîrûz, tahta çıkmasının ardından halkın geneli üzerinde siyasi ve askerî gelişmelerden dolayı oluşan yığınlığı ortadan kaldırmıştır. Sultan Muhammed ile Tuğluklular Hanedanı'nda başlayan kurumsallaşmayı daha işler ve düzenli hâle getirmiştir. Yine Sultan Muhammed dönemindeki ağır kuraklık, kıtlık, sel baskınları, veba salgını, siyasi ve mali nedenlere bağlı olarak gelişen isyan girişimleri ve ağır cezalandırmalar sonucu yıpranan halkı rahatlatmaya çalışmıştır. Zikri geçen bu durumlardan dolayı Delhi'yi terk edenlerin yeniden yerlerine dönmelerine izin verilmiştir.⁵⁵ Sultan'ın önemli gün ve gecelerde halka yemek verdiği bilinmekle birlikte yer yer onların aralarına girerek sorunlarını yakından dinlemiştir. Ayrıca Sultan'ın toplumun bir kesimini oluşturan din adamlarına karşı da gerekli tedbirleri alarak olumsuz davranışlar içerisine girmelerini önlemiştir.⁵⁶ Afif, Sultan'ın fitrattan gelen özelliklerine yer verdiği kısımda; şefkatli ve oldukça sevgi dolu bir kişiliğe sahip olduğunu ve bunun sonucu olarak halkını Hz. Muhammed'in emaneti görenek idare etmeye çalıştığını nakletmektedir.⁵⁷

Sultan'ın bu anlayışı kısa zamanda halkın farklı kesimlerinde, ordu mensupları dâhil olmak üzere yankı bulmuş ve genel bir rahatlama hâli tezahür etmiştir. Zulme veya adaletsizliğe varabilecek uygulamaların önü kesilmeye çalışılmıştır.⁵⁸ Bu kayıtlarla birlikte dönemi açısından dikkat çeken bir diğer uygulama ise Sultan'ın *Divân-ı Hayrat* adıyla ihdas ettiği birim kanalıyla toplumun dar gelirli kesimlerine hızlı bir şekilde nakdî ve aynı yardımlar ulaştırılması hedeflenmiştir. Bunun yanı sıra kurulan hastanelerde bu kesimlerin ücretsiz olarak tedavileri yapılmıştır. Bu birimlerin giderlerinin devlet hazinesinden sağlanılmasını isteyen Sultan, önemli bir kesimin ihtiyaçlarını gidermiştir. Bunların bir diğeri ise fakir ailelerin kız çocuklarına dönük olarak geliştirilmiştir. Bu doğrultuda evlilik çağına erişen ve babasının maddî durumu yerinde olmayanlara hazineden ayrılan parayla destek sağlanmıştır.⁵⁹ Sultan Fîrûz döneminde halkın rahatlamasını sağlayan hususların devletin doğal seyri içinde geçirdiği değişim-dönüşüm çabalarının doğal bir sonucu olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bu noktada İbn Haldun, devletlerin geçireceği aşamaları değerlendirdiği kısımda bu hususları şu şekilde nakletmektedir.⁶⁰

"Üçüncü devre ise, insanın tabiatı ile meylettiği devletin servet ve meyvelerinden faydalanmak, feragat ve rahatlık çağıdır. Hükümdarlar bu devrede para ve servet toplayarak büyük binalar, büyük köşkler, kaleler vesaire, büyük şehirler ve yüksek heykeller bina etmek ve kavimlerin eşrafından katına gelen heyet ve uruğların ileri gelenlerine başlılarda, ehil ve müstahak olanlara ihsanlarda bulunmakla, ihsan ve terbiyesinde yetişenlerin ve maiyetinde bulunanların sayılarını çoğaltmakla, paralar vererek, rütbelerini yükseltmek suretiyle onların hâllerini düzenlemek, askerleri teftiş edip önünden geçirmek ve tahsisatlarını çoğaltmakla meşguldür. Bunların aylıkları hakkında insaf ve adaletle hareket etmekte ve her ayın başında aylıklarını vermektedirler. Bu yolda askerinin maddî hâllerini düzenlemekten maksat, süslenerek güzel giyim, silah ve kıyafetler ile törenlerde hazır bulunmalarını temin etmek ve barış hâlinde yaşayan devletlere öğrenmek, savaş hâlinde bulunan düşman devletleri korkutmaktır. Bu devre, devletin başında bulunanların istibdat devirlerinin son çağıdır ve bu devrede bütün hükümdarlar tek başlarına kendi düşünceleri ile iş

⁵³ Şems-i Sirâc Afif, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, Tash. Velâyet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1385, s. 20-23, 178-179; Koç, *agt.*, s. 247.

⁵⁴ Afif, *age.*, s. 277-278; Kortel, *age.*, s. 177, 180; Koç, *agt.*, s. 248.

⁵⁵ Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, s. 571-574; Esterâbâdî, *age.*, s. 501.

⁵⁶ Koç, *agt.*, s. 252.

⁵⁷ Afif, *age.*, s. 20-23, 178-179; Koç, *agt.*, s. 247.

⁵⁸ Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, s. 548-553, 599; Esterâbâdî, *age.*, s. 500-501; es-Sihriîndî, *age.*, s. 118; Koç, *agt.*, s. 247-248.

⁵⁹ Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, s. 558; Afif, *age.*, s. 99-100, 19-181, 184-185, 349-350; Anonim, *Siret-i Fîrûzşâhî*, Hodabâhş Orneall Public Library, Patna 1387, s. 242; Koç, *agt.*, s. 236.

⁶⁰ Koç, *agt.*, s. 249-250.

TUĞLUKLU SULTANLARININ KARAKTERLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

görürler, bu çağ onların ululuklar içinde yaşadıkları ve kendilerinden sonra gelenlere yolu açık olarak gösterdikleri bir çağdır.”⁶¹

3.4. Devlet geleneğini aslına döndürmesi: Sultan Muhammed Tuğluk, tahta çıktıktan sonra Abbasi Halifeliği tarafından sultanlığının tasdik edilmesinin akabinde önceki Delhi sultanlarının adlarını hutbelerden kaldırtmıştır. Sultan Firuz ise bu durumun kabul edilemez olduğunu ve devletin mevcut geleneğinin aslına döndürülmesini ve kendisine kadar uzanan süreçte Delhi’de hâkimiyet sürmüş olan sultanların adlarını hutbede okutturmuştur.⁶² Sultan’ın bu tutumu, Delhi tahtındaki Türk ve İslâm hükümdarlarının hâkimiyetini tarihî bir bütünlük ve süreklilik içinde gördüğüne delildir. Bir diğer yönüyle de yönettiği toplumun hassasiyetlerini dikkate aldığını göstermektedir.⁶³ Öyle ki Sultan’ın talimatı doğrultusunda hutbelerin hükümdarlar faslı güncellenmiştir. Sultan Firuz, bu mesele etrafında beraberinde bulunan devlet adamlarına yaptığı konuşmada ismi hutbelerden kaldırılan sultanların gayrimüslimlerin idaresinde bulunan yerleri fethederek İslâmiyet’e açtıklarını, onların sayesinde bölgede mescitlerin açılabilirdiğini ve İslâmiyet’in bölgede ancak onlarla birlikte ivme kazandığını ifade ederek mevcut hatadan dönüleceğini bildirmiştir.⁶⁴

3.5. Gelenekler üzerinden işleyen karar alma süreci: Sultan Firuz’un karar alma sürecinin de diğer kişisel özelliklerinde ön plana çıktığı şekilde belli kurallara istinat ettiği anlaşılmaktadır. Hâkimiyeti altında bulundurulmuş yerlerde herhangi bir grubun saltanatına karşı vaziyet aldığını haber alır almaz öncelikle sağlam bir araştırma süzgecinden geçirdiği bilinmektedir. Doğru olması durumunda Sultan’ın karar alma sürecinde daha önceden benzer durumlar karşısında Delhi’de hüküm süren sultanların takip ettikleri yolu takip etmiştir.⁶⁵ Sultan’ın tahta çıkmasını ve akabinde karşı karşıya kaldığı durumları değerlendiren Afif, bu dönemi zorlu bir süreç olarak tasvir etmektedir. Kayıtlarının devamında zorlu süreci, anne-bebek ilişkisinin süreç içerisindeki zorluğuna benzeterek müşahhas kılmaya çalışmıştır.⁶⁶ Bu doğrultuda müellif, bir annenin gebe kalma sürecinden başlayarak süt emzirmesine ve adeta bebeğine kendi canından can vermesine kadar uzanan zorlu süreci hikâye ederek, Sultan’ın da çok zorlu bir taht sürecinden geçtiğini bildirmektedir. Müellif özdeş kıldığı zor duruma rağmen Sultan’ın devlet işlerinde kısa vadede devlete tam manasıyla vaziyet edebildiğini ortaya koymuştur.⁶⁷

3.6. İlim adamları, din adamları ve öğrencilere yaklaşımı: Sultan Firuz’un hem Delhi de bulunan bahsi geçen bu kesimlere karşı hem de Delhi dışından gelenlere karşı büyük saygı ve sevgi beslediği bilinmektedir. Sultan öğrencilerin de aralarında yer aldığı bu kesimlere bağışlarda bulunarak eğitimlerine katkı sağlamayı hedeflemiştir. Hatta dönem kaynaklarından anlaşıldığı kadarıyla Sultan’ın devlete ait arazilerden özellikle yüksek gelir elde edilenleri hocalara bağışlayarak maddi ihtiyaçlarını rahat bir şekilde temin etmelerini sağlamıştır. Yine medreselerde okuyan öğrencilere bağlanan bağışların miktarını birkaç kat artırarak rahat etmelerini istemiştir.⁶⁸ Müellifler, Sultan’ın özellikle dönemin önde gelen din adamlarından ve Şeyhü’l-İslâm makamında bulunan Şeyh Feridü’l-Din Ucdhenî’nin büyük saygı gördüğünü bildirmektedirler. Sultan’ın iktisadî, malî, adlî, siyasi ve sair hususlarda zuhur eden gelişmelerde doğru karar verebilmek ve İslâm hukuku içinde hareket etmek için bunların görüşlerine başvurduğunu ifade etmektedirler.⁶⁹

3.7. Gulâmlara ve hizmetkârlara karşı yaklaşımı: Tuğluklular Hanedanı’nın siyasi ve iktisadî olarak ulaştığı konumun sonucuna bakıldığında Sultan Firuz’un saltanat döneminde sınırlar dâhilinde bulunan Multan, Dibalpûr, Hisar-ı Firûze, Samane ve Gücerat gibi yerlerden pek çok gulâmın Delhi’ye getirilmesini istemiştir. Sultan, bunların başkente ulaşmalarının ardından belli bir süre eğitime tabi tutulmalarını ve becerilerine uygun olarak özellikle de iktalı arazilerde istihdam edilmelerini emretmiştir. Yine yaptıkları işlere ve görevlendirildikleri birime göre belirli oranda maaşlar bağlanmasını sağlamıştır. Bu maaşların ödemelerinin ise aylık, üç aylık, dört aylık ve altı aylık periyotlar hâlinde ödenmesi kararlaştırılmıştır. Yine Sultan’ın kararı üzerine maaşların nakit olarak verilmesi istenmiştir.⁷⁰ Sultan’ın bu gulâmlarının sayısının 180 bin civarında olduğu; bunların 40 bin civarında olan kısmının atlı birlikler içinde yer aldığı bilinmektedir. Gulâmların belli bir kısmının ise hizmet etmeleri için Kâbe’ye gönderildiği kaydedilmektedir.⁷¹ Sultan, hizmetkârlara ise köylerden elde edilen gelirleri maaşlarına karşılık olarak vermiştir. Yerel idareciler ile aralarında gelişmesi muhtemel

⁶¹ İbn Haldun, *age*, s. 444-447.

⁶² Afif, *age*, s. 105; Anonim, *age*, 121; R. P Tripathi, *Some Aspects of Muslim Administration*, Central Book Depot, Allahabad 1966, s. 68-69.

⁶³ Koç, *agt*, s. 196-197.

⁶⁴ Firuzşâh Şâh Tuğluk, *Fütühât-ı Firuzşâhî*, Tash. Şeyh Abdü’r-reşîd, Department of History, Muslim University, Aligarh 1954, s. 4-5; Koç, *agt*, s. 197-198.

⁶⁵ Afif, *age*, s. 20-23; Koç, *agt*, s. 248.

⁶⁶ Afif, *age*, s. 20-23; Koç, *agt*, s. 248.

⁶⁷ Afif, *age*, s. 2023; Koç, *agt*, s. 248.

⁶⁸ Berenî, *Târîh-ı Firuzşâhî*, s. 558-560; Anonim, *age*, s. 255; Kortel, *age*, s. 234-235; Koç, *agt*, s. 237.

⁶⁹ Afif, *age*, s. 25-27, 371-377; es-Sihriñdî, *age*, s. 118; Agha Mahdi Husain, *Tughluq Dynasty*, S. Chand & Co (Pvt) Ltd, New-Dehli 1976, s. 510; Koç, *agt*, s. 248.

⁷⁰ Afif, *age*, s. 268-270; Koç, *agt*, s. 221.

⁷¹ Afif, *age*, s. 267-271; Banarsi Prasad Saksena, “Firuz Shah Tughluq”, *A Comprehensive History of India*, Ed. Muhammad Habib-Khaliq Ahmad Nizami, The Indian History Congress/People’s Publishing House, V. 5, 1970, s. 600; Mouni Haq Syed, *History of Delhi Sultanate*, Anmel Publications Pvt. Ltd., V. I, New-Dehli 2004, s. 138; Kortel, *age*, 296-297; Koç, *agt*, s. 220-222.

uyuşmazlıkları önlemek için kendilerine tahsis edilen yerleri bildiren fermanlar verilmiştir. Yine Sultan, bu görevlilerin haksızlığa maruz bırakılmamaları için de vergi tahsildarlarını merkezden tayin ederek gerekli otoriteyi tesis etmiştir.⁷²

3.8. Sultan'ın kullandığı unvanlar: Sultan'ın 1356'da döneminin Abbasî Halifesi el-Mutezid Billah tarafından saltanatını tasdik eden buyrukla birlikte kendisine “*Nâib-i Emîrû'l-Mü'minîn*” ve “*Seyyidü's-Selâtîn*” unvanları verilmiştir.⁷³ Yine Sultan'ın bunların dışında “*es-Sultânü'l-â'zam, el-Vâsık bi-te'yîdi'r-Rahmân, Ebû'l-Muzaffer Fîrûz-Şâh es-Sultân* ve *Seyfî Emîrû'l-Mü'minîn*” unvânlarını da kullandığı görülmektedir.⁷⁴ Bunların yanı sıra Afif, Sultan Fîrûz'un iki tane fili sembol olarak kullandığını, bunların tahtın sağında ve solunda yer aldığını kaydetmektedir.⁷⁵

3.9. İmar faaliyetleri: Delhi sultanları arasında Delhi başta olmak üzere hâkimiyet altında bulundurulmuş yerlerde pek çok imar faaliyetinin gerçekleştiği dönem Sultan Fîrûz'un saltanatı olmuştur. Delhi Cuma Mescidi'nin ve Medrese-i Fîrûzşâhî'nin inşa edilmesi ve buraların etrafında yeni yerleşim yerlerinin oluşturulması şehrin çehresini değiştirmiştir.⁷⁶ Yine inşa edilen su kanallarıyla birlikte şehrin pek çok yerine suyun ulaşması sağlandığı gibi bağlar ve bahçeler oluşturulmuştur. Bu dönemde yeni şehirler, köşkler, limanlar, mescitler ve kabristanlar inşa edilmiştir.⁷⁷ Sultan Fîrûz döneminde kaynaklardan naklen, 150 tane su kuyusu, 100 tane köşk, 100 tane köprü, 40 tane mescit, 30 tane medrese, 20 tane misafirhane, 10 tane hamam ve 5 tane de hastane inşa edildiği bilinmektedir.⁷⁸ Dikkat edilirse imar faaliyetlerinin toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek ölçüde planlandığı görülmektedir. Buraların giderlerin nasıl karşılanacağına dair vakıf senetleri hazırlanarak varlıklarını ve faaliyetlerini devam ettirmeleri hedeflenmiştir.⁷⁹

3.10. Döneminin sportif faaliyetlerinden avcılık merakı: Berenî, Sultan Fîrûz'un avcılık merakıyla alakalı pek çok şeyin söylenebileceğini ortaya koyarak güçlü bir yönünün varlığına dikkatleri çekmektedir. Bu doğrultuda “Sultan Fîrûz'un Şikarnâmesi” adı altında iki cilt hâlinde bir kitabın yazılabileceğini de belirtmektedir.⁸⁰ Sultan'ın avcılığa ilgisinin küçük yaşta başladığı ve ilerleyen süreçte de bütünü av merasimlerine katıldığı nakledilmektedir. Hatta onun avcılık yeteneklerini gözlemleyen Sultan Muhammed Tuğluk Şah'ın takdirini kazandığını kaynaklar ortaya koymaktadır. Yine avcılık konusunda bilgi ve yeterliliklerinin yerinde olduğunu kaydeden Sultan Muhammed, bu hususta özel bir yerinin olduğunu da ifade etmiştir. Sultan Fîrûz'un askerî mahiyete dönük tatbikatlardan biri olarak kuşatma şeklinde yapılan av merasimlerine daha çok ilgi gösterdiği bilinmektedir. Doğal olarak da en çok bu av merasimlerine katılmıştır.⁸¹

Sultan Fîrûz, avcılığın gerekli şartlarını ve aşamalarını da profesyonel şekilde yürütmüştür. Tahta çıktıktan sonra da av merasimlerini etkin şekilde sürdürdüğü anlaşılan Sultan'ın ava çıkmasından önce ilk aşamada mertebelerine uygun olarak gruplar hâlinde devlet adamları yola çıkmıştır. Bu sıralama doğrultusunda emirler, melikler ve şehzadeler kendilerine bağlı birliklerle yol almışlardır.⁸² Yine Afif, Sultan'a bağlı avhanede 1200 civarında profesyonel atlı avcının hazır tutulduğunu kaydetmektedir. Sultan'ın bu minval üzere devreye koyduğu uygulamalardan biri de avcılığa merakı olanların öncelikle profesyonel eğitime tabi tutulmalarını sağlaması olmuştur ki hayatının sonuna kadar bu faaliyetleri yakından takip etmiştir.⁸³ Nakledilenlerden de anlaşılacağı üzere tarihî kaynakların hükümdarlara dair verdiği bu bilgiler, sadece olaylara değil olayların akışlarına odaklanmayı da zorunlu hâle getirmektedir. Buradan hareketle yoğun siyasi faaliyetlerine yer verilen Sultan Fîrûz'un askerî mahiyete dönük olarak gerçekleştirdiği sportif faaliyetlerinin de olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Orta Çağ Türk ve İslâm tarihini ortaya koyan vakayinamelerin nakilleri dönem gelişmelerini büyük oranda anlama imkânı sunmaktadırlar. Onların nakilleri, dönemlerini zamana aksettirdikleri için kıymetlidirler. Delhi Türk Sultanlığı dönemini ortaya koyan kaynaklarda bu açıdan büyük bir boşluğu doldurmaktadırlar. Bunlardan hareketle sultanlara dair nakledilen karakter özelliklerinin daha ziyade olumlu olmaya dönük geliştiği anlaşılmaktadır. Ancak olayların içerisinden hareket ederek bakıldığında sultanların nakledilenin ötesinde yer yer yanlış kararlar aldıkları veyahut tedbirsiz davrandıkları görülmektedir. Bu itibarla dönem kaynaklarının devletin görünen yüzü sultanlara dair naklettiklerinin daha ziyade müelliflerinin öznel hareket ederek

⁷² Koç, *agt.*, s. 252.

⁷³ Anonim, *age.*, s. 275; Kortel, *age.*, s. 39-40; Koç, *agt.*, s. 247.

⁷⁴ Anonim, *age.*, s. 275; Kortel, *age.*, s. 39-40; Koç, *agt.*, s. 247.

⁷⁵ Afif, *age.*, s. 369-370.

⁷⁶ Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, s. 561-565; Anonim, *age.*, s. 208; Koç, *agt.*, s. 245.

⁷⁷ Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, s. 565; Kamal Shankar Srivastava, *A Political, Social, Cultural History of Delhi Sultanate*, APH Publishing Corporation, New Delhi 2007, s. 246; Koç, *agt.*, s. 245.

⁷⁸ Esterâbâdî, *age.*, s. 503; Koç, *agt.*, s. 246.

⁷⁹ Koç, *agt.*, s. 246-247.

⁸⁰ Berenî, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, s. 599; Herevî, *age.*, s. 114; Koç, *agt.*, s. 249.

⁸¹ Afif, *age.*, s. 316; Koç, *agt.*, s. 249.

⁸² Afif, *age.*, s. 316-325; Koç, *agt.*, s. 249.

⁸³ Afif, *age.*, s. 316-325.

TUĞLUKLU SULTANLARININ KARAKTERLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

yazdıkları hususlar olarak durmaktadır. Öyle ki kaynaklardan yansıyan karakter özelliklerinin anlatımında idealize edilen/edilmeye çalışılan bir görüntünün varlığı da dikkati çekmektedir.

Yine kaynakların sultanların karakterlerine dair önceledikleri kavramların “adalet, hoşgörü, şefkat, saygı, bilgi, erdem, davranış, anlayış ve sair” olduğu görülmektedir. Bunlar ise sultanların kültür ve medeniyet dairesi içerisinde hareketi, esas kabul ettiklerine işaret olmakla birlikte bazı durumlarda çelişkiye düştüklerini de söylemek mümkündür. Bu çelişki noktaları ise dönemlere ve gelişmelere daha etraflı şekilde bakmak tercihini sunmaktadır. Bu itibarla ilgili kısımda, önceki Delhi sultanlarının adlarının hutbelerden kaldırılması faslında, temas edildiği üzere Sultan Muhammed’in yeni gelişen durum karşısında kendisini merkeze koymasını ve siyasi nokta-i nazardan öncesini görmezden gelmesini kabul etmeyen Sultan Fîrûz’un gelenekçi devlet yaklaşımı onun tarihî rolüne ve geliştirdiği politikaya bir gönderme olduğu görülmektedir. Dolayısıyla devlet politikası gereği sultanın belirlediği tayin ve tercihler, halkın da şekillenmesine etki etmiştir. Bunlar halk nezdinde zamanla oluşacak olan sultan imajına da katkı sağlayan yönler olmuştur.

Nihai olarak sultanların karakterlerine dair nakledilen bilgilerin ihtisar ettiği noktalar, dönemlerindeki belirli dinamiklerin etkili olduğuna işaret etmektedir. Bu yönüyle yüksek bir siyasi ve idari bilinç içerisinde kararlar aldıklarını ve icra ettiklerini ifade etmek mümkündür. Bu doğrultuda onlara aydınlık veren ve yol gösterenlerin olduğu bilinmektedir. Liyakati ve meşvereti idarenin ana ilkesi olarak tesis ettikleri görülmekle birlikte bağımsız olarak icrasına giriştikleri faaliyetlerin yıkıcı sonuçlar meydana getirdiğini ifade etmek de yerinde olacaktır. Bu itibarla sultanların sağlam ve güçlü bir karakter yapısına ve özelliklerine sahip oldukları görülmekle birlikte yer yer bu özellikleriyle tenakuz arz eden durumlar içerisine düştükleri de anlaşılmaktadır. Özellikle Sultan Muhammed ve Sultan Fîrûz dönemlerinde üretilen siyasetin ve hızlandırıldığı görülen değişikliklerin sonucu, yine bir taraftan sultanların değişime açık karakter özelliklerini yansıtırken diğer taraftan ise idarede önü alnamaz olayların ateşleyicisi olmuştur.

KAYNAKÇA

- AFÎF, Şems-i Sirâc, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, Tash. Velâyet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1385.
- ANONİM, *Siret-i Fîrûzşâhî*, Hodabâhş Orneall Public Library, Patna 1387.
- BEDÂÛNÎ, Abdülkadir, *Müntehâbü't-Tevârîh*, Tash. Mevlvî Ahmed Ali Sahib, Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1385.
- BEDR-İ ÇÂÇ, *Divân-ı Bedr-i Çâç*, Tahk. Ali Muhammed Gitifîrûz, Kütüphâne, Müze ve Merkez-i Esnâd-ı Meclis-i Şurâ-yı İslâmî, Tahran 1387.
- BERENÎ, Ziyâeddîn, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, Tash. Mevlvî Seyyid Ahmed Han Sahib, Captain W. Nassau Lees, Kalküta 1862.
- BERENÎ, Ziyâeddîn *Fetâvâ-yı Cihândârî*, Tash. Mirza Süleyman Hân, İdâre-i Tahkikât-ı Pakistan, Danişgâh-ı Pencâp, Lahor 1972.
- ES-SÎHRİNDÎ, Yahya b. Ahmed b. Abdullah *Târîh-i Mübârekşâhî*, Tash. Muhammed Hidayet Hüseyin, İntişârât-ı Esâtîr, Tahran 1391.
- ESTERÂBÂDÎ, Muhammed Kâsım Hinduşâh, *Târîh-i Fîrûzşâhî*, Tash. Muhammed Rıza Nâsîrî, Encümen-i Asâr ve Mefâhîr-i Ferhengî, Tahran 1387.
- FÎRÛZ ŞÂH TUĞLUK *Fütûhât-ı Fîrûzşâhî*, Tash. Şeyh Abdü'r-reşîd, Department of History, Muslim University, Aligarh 1954.
- HABİB, Muhammed, “Successors of Firuz Shah Tughluq”, *A Comprehensive History of India*, V/5, 1970.
- HEREVÎ, Mevlânâ Nizâmeddîn Ahmed b. Muhammed Mukîm, *Tabâkât-ı Ekberî*, By De Calcutta, Calcutta 1929.
- HUSAİN, Agha Mahdi, *Tughluq Dynasty*, S. Chand & Co (Pvt) Ltd, New-Dehli 1976.
- HUSAİN, Agha Mahdi, *The rise and fall of Muhammed bin Tughluq*, Idarah-ı Adabiyat-ı Delli, Delhi 2009.
- İBN BATTÛTA, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûtâ Seyahatnamesi*, çev. A. Sait Aykut, YKY, İstanbul 2005.

BİLAL KOÇ

İBN HALDUN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî, *Mukaddime*, Haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları İstanbul 2018.

İSEMÎ, Hâce Abdülmelik, *Fütûhu's-selâtin*, Neşr. A. S. Usha, B. A., Junior Lecturer in Persian, University of Madras, Madras, 1948.

KOÇ, Bilal, *Delhi Türk Sultanlığında Tuğluklular Dönemi Siyasi Tarihi (1320-1414)*, GÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017.

KONUĞU, Enver, “Gıyâseddîn Tuğluk”, *DİA*, C. 14, İstanbul 1996, ss. 60-61.

KORTEK, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, TTK, Ankara 2006.

POOLE, Stanley Lane, *Catalogue of Indian Coins in the British Museum, The Sultans of Dehli*, Printed by order of Trustees, London 1884.

PRASAD, Ishwari, *Medieval India*, Allahabad 1933.

SRİVASTAVA, Kamal Shankar, *A Political, Social, Cultural History of Delhi Sultanate*, APH Publishing Corporation, New Delhi 2007.

SAKSENA, Banarsi Prasad, “Firuz Shah Tughluk”, *A Comprehensive History of India*, Ed. Muhammad Habib-Khaliq Ahmad Nizami, The Indian History Congress/People's Publishing House, V. 5, 1970, ss. 566-619.

SYED, Mouni Haq, *History of Delhi Sultanate*, Anmel Publications Pvt. Ltd., V. I, New-Dehli 2004.

SYED, Mounui Haq, *A Short History of the Sultanate of Delhi*, H. M. Said Company, Karachi 1956.

THOMAS, Edward, *The Chronicles of the Pathan Kings of Dehli*, APA-Oriental Press, Amsterdam 1981.

TRIPATHI R. P., *Some Aspects of Muslim Administration*, Central Book Depot, Allahabad 1966.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 283-292.

Geliş Tarihi–Received Date: 23.02.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 02.06.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

İHTİYAR B. GİYASÜDDİN (Ö. 928/1521): BİR TİMURLU KADISININ BİYOGRAFİSİ

ÖZ

ERTUĞRUL ÖKTEN*

Timurlu tarihinde toplumdaki etkileri, eseriyle dikkat çekici birçok şahsiyet bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi Herat kadısı olarak bilinen İhtiyar b. Gıyasüddin'dir (ö. 1521). Tarihte birçok eseriyle iz bırakan İhtiyar *Muhtar el-İhtiyar* adlı eseri ile Timurlu kaza dünyası hakkında fikir verirken, *Zinetü'l-libas* ile gününün giyim kültürüne, *Şerh-i Kaside-yi Cami* adlı eseri ile de Herat entelektüel dünyasına ışık tutar. En bilinen eseri olan *Esasü'l-İktibas* adlı inşa kitabı onun Nevai (ö. 1501)-Cami (ö. 1492) çevresinin bir üyesi olduğunu açıkça gösterir. Bu çalışmanın hedefi kaynaklarda bulunan bilgileri bir araya getirerek basit bir biyografik portre oluşturmak ve böylece İhtiyar'ı tarihsel çalışmanın nesnesi haline getirmektir.

Babası kadı olan İhtiyar b. Gıyasüddin Horasan'ın Zave şehrindendi. Gençliğinde Herat'a geldi. Herat'ta aldığı eğitimden sonra kaza alanına girdi. 1490'larda Kadı Nizamüddin'in (ö. 1495) mahkemesinde çalıştı. Kadı Nizamüddin mahkemesinde belge düzenleme işi bu alandaki kabiliyetinden dolayı ona verildi. Sultan-Hüseyin Baykara (ö. 1506) devrinin sonlarında Herat kadısı olduğunu bilinmektedir. Bir mahkemeden başlayıp şehrin kadılığına kadar yükselmesi kaza alanından hiç uzaklaşmadığını düşündürür. Kazanın aile geleneği olması bu alana girmesini ve yükselmesini kolaylaştırmış olmalıdır. Ayrıca daha 1490'larda fıkıh bilgisi ile ün kazanmasında da yine babasından gelen hukuk birikiminin payı olması yüksek bir ihtimaldir. 1500'lerin başında Nevai Medresesi'nde müderrislik de yapmıştır. İhtiyar bir şair olarak da Herat'ta görünür bir kişi haline geldi. 1490'ların ve 1500'lerin başında belli mimari eserler için düşürdüğü tarihler onu kamusal alanda daha görünür kıldı.

Şehri temsil ya da şehir adına karar verme pozisyonunda olanlardan biri haline gelen İhtiyar Herat'ın Özbek Şeybani Han'a (ö. 1510) teslimine (1507) karar verenlerden biriydi. Bu hareketi ile Timurlu idaresinden Özbek idaresine geçişi kolaylaştırdığı düşünülebilir. Kadılık pozisyonunu kaybetmemesine bakılırsa kendisi de yeni idareye uyum sağlamıştır. Safevilerin 1510'da Herat'ı ele geçirmeleri ise talihini tersine çevirmiş görünüyor. Ömrünün sonuna doğru memleketi olan Zave'ye çekildi ve orada öldü. Kendisinden sonra oğlu Herat'ta kadılık yapmıştır.

İhtiyar'ın hayatı Herat'ın bir eğitim, kültür merkezi olarak çevresi için çekim merkezi olması, şehrin kadı tarafından temsili, ailelerin aynı görevlere nesiller boyu sahip olmaları gibi Timurlu dünyasının bazı özelliklerini yansıtır.

Anahtar Kelimeler: İhtiyar b. Gıyasüddin, Timurlu, Herat, Kadı, Biyografi, İnşa.

İKHTİYAR B. GHIYATH AL-DİN (D. 928/1521): A BIOGRAPHICAL ESSAY ON A TIMURID QADI

ABSTRACT

Timurid history is rich with figures who made an impact in the society by their actions or works. One such figure is Ikhtiyar b. Ghiyath al-din (d. 1521), also known as Qadi of Herat. Ikhtiyar left his mark in history through a number of works. For example, *Mukhtar al-Ikhtiyar* sheds light on the Timurid world of qada, *Zinat al-Libas* illuminates the clothing culture of the 15th century, *Sharh Qasida-ya Jami* gives us a glimpse of the

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: eiokten@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9349-2646

intellectual world in Herat. *Asas al-Iqtibas*, an insha work which became his best-known work, clearly demonstrates that Ikhtiyar was a member of the Nawai (d. 1501)-Jami (d. 1492) circle. The purpose of this article is drawing a simple biographical sketch of Ikhtiyar by bringing together the information found in the sources, and thus making him the object of historical research.

Ikhtiyar, whose father was a qadi, was from Zave, Khorasan. In his youth he moved to Herat. After completing his education in Herat, he started to work in the field of qada. In 1490's he worked in the court of Qadi Nizam al-din (d. 1495). Since he proved to be particularly talented in composing legal documents, he was given that task in the court. He became the qadi of Herat towards the end of Sultan-Husayn Bayqara's reign. His ascension to the position of the qadi of the city starting from a legal scribal position in a court makes one think that he never distanced himself from qada. Possibly, the fact that qada was a family occupation facilitated his initiation to and rise in the field of qada. His renown due to his competency in fiqh could have been a result of the legal expertise he inherited from his father. In the beginning of 1500's he served as mudarris in the madrasa of Nawai. Also, he acquired fame as a poet in Herat. Certain chronograms he composed at the beginning of 1490's and 1500's were used as epigraphs in public buildings contributing to his public visibility.

Ikhtiyar gained a representative capacity for the city of Herat. He was among the group that decided handing over of the city to the Uzbek Shaybani Khan (d. 1510) in 1507. One can say that his role in that process facilitated the transition from the Timurid to the Uzbek rule. Since he kept his position as qadi under the Uzbek administration one can surmise that he somehow adapted himself to the new administration. Safavid conquest of Herat in 1510 changed his destiny for worse. Towards the end of his life he moved to Zave and died there. After him his son served as qadi in Herat.

Ikhtiyar's life reflects several realities of the Timurid world such as Herat being a point of attraction as a cultural and educational center, qadi representing the city, and particular families assuming the same official function in a city for generations.

Keywords: İhtiyar b. Ghiyath al-din, Timurid, Herat, Qadi, Biography, Insha.

GİRİŞ

Timurlu tarihi çalışmalarında belli konular ve kişilerin çok vurgulandığı söylenebilir. Özellikle siyasi ve askeri tarih açısından incelenen Timur ve dönemi; daha çok siyasi ve entelektüel tarih ile sanat tarihi çalışmalarının konusu olan Şahruh (ö. 1447) ve dönemi; edebiyat ve sanat tarihi açısından incelenmekle beraber siyasi tarih açısından da ele alınan Sultan-Hüseyin Baykara (ö. 1506) ve saltanatı Timurlu tarihinin üzerine çok yoğunlaşan alanlarından¹ Bunlara hayatlarının en üretken kısımları Sultan-Hüseyin Baykara devrine denk düşen Nevai (ö. 1501), Cami (ö. 1492) ve Hüseyin Vaiz-i Kaşifi (ö. 1504) üzerine yapılan çalışmalar eklenebilir. Bu kişiler eylemleri, bıraktıkları eser ve etkiler, ya da yazılmasına sebep oldukları eserler nedeni ile Timurlu tarihinde araştırmacıların ilgisi en çok çeken kişiler olmuşlardır. Araştırmaların konular açısından çeşitlenmemesi bazı alanların ihmal edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu eksiklerden bir tanesinin entelektüel/sosyal 'çevre/muhit' araştırmaları olduğunu söyleyebiliriz. Tanımı gereği birçok kişiden oluşan 'çevre'lere ışık tutabilmenin bir yolu daha önce araştırılmayan kişilere yönelmek ve bunların uğraştıkları meseleleri tanımlamaya çalışmaktır.

Bu makale daha önce araştırmalarda pek dikkati çekmeyen bir Sultan-Hüseyin Baykara devri kişiliğini konu edinmektedir. Bir Timurlu münşisi, kadısı ve yazarı olan İhtiyar b. Gıyasüddin, Nevai-Cami çevresinin bir üyesi olarak görünmektedir. İhtiyar Timurlu başkenti Herat'a gelip kariyer basamaklarını tırmandıktan sonra Sultan-Hüseyin Baykara saltanatının sonlarına doğru Herat kadısı oldu. Safevilerin ve Özbeklerin Herat'ı fethine şahitlik etti. Safevi-Özbek rekabetinde Herat nihai olarak Safevilerin elinde kalınca o da artık Safevi toprağı haline gelmiş olan memleketi Zave'ye döndü ve burada öldü.

Literatürde İhtiyar'ın biyografisi üzerine kısa tespitler bulunmaktadır.² Bu makale İhtiyar hakkındaki kaynaklarda bulunabilen bilgiyi bir araya getirerek İhtiyar'ın biyografisini oluşturmayı hedefler. İhtiyar'ın çevresinde Sultan-Hüseyin Baykara, Nevai, Cami, Hüseyin Vaiz-i Kaşifi gibi şahsiyetler vardır. İhtiyar'ın

¹ Sultan-Hüseyin Baykara isminde "sultan" bir unvan değil isim olduğu için yaygın olan "Sultan Hüseyin Baykara" yerine "Sultan-Hüseyin Baykara" yazımı tercih edilmiştir. "Sultan" kelimesinin Timurlularda isim olarak kullanılması hakkında bkz. John E. Woods, *The Timurid Dynasty*, Indiana University, Bloomington Indiana 1990, s. 25, 55. Aynı durum Sultan-Ebu Said için de geçerlidir.

² Muhammed Hasan Simsar, "İhtiyarüddin Türbeti", *Daire-ye Bozorg-e Maarif-e İslami*, C. 7, Tahran 1377/1998, s. 174, 175. Buna ek olarak Handmir'in *Mekarimu'l-Ahlak*'ında Aşık'in hazırladığı notlar (talik) kısmında İhtiyar hakkında kısa bir bilgi vardır. Gıyasüddin b. Himamüddin Handmir, *Mekarimu'l-Ahlak Şerh-e Ahval u Zindegani-ye Emir Alişir Nevai*, haz. Muhammed Ekber Aşık, Merkez-e Neşre Miras-e Mektub, Tahran 1378/1999, s. 174, 175. Bu ikisinden başka İhtiyar hakkında detaylı bilgi veren başka bir kaynağa ulaşılamamıştır.

biyografisi bu çevrenin anlaşılmasına da bir katkı olacaktır. Makalede ayrıca “Kadı olmak ne demek?” sorusu üzerinden kadı ve şehir ilişkisi üzerine fikir yürütülecektir. Bu soru bir şehrin sosyo-ekonomik, politik hayatını anlayabilmek için üzerine düşünülmesi gereken önemli bir sorudur.

1. İhtiyar’ın Gençliği ve Kariyerinin İlk Aşamaları

İhtiyar’ın 1491’de kaleme aldığı *Esasü’l-İktibas*’ta bu eseri 30’lu yaşlarda yazdığını söylemesinden hareketle 1460’larda doğduğu tahmin edilebilir.³ Türkçe bilmemesi İrani kökenli olduğuna işaret etmektedir.⁴ Hayatına dair bilinen ilk şey gençliğinde Zave’den Herat’a geldiğidir.⁵ Herat bu dönemde çevre şehir ve bölgelerden şairleri, hüner sahiplerini ve öğrencileri kendine çeken önemli bir çekim merkeziydi. Kaynaklar İhtiyar’ın genç iken Herat’a geldiğini söylediklerine göre o 1469’da ölen Sultan-Ebu Said devrinde değil, ondan sonra tahta geçen Sultan-Hüseyin Baykara devrinde Herat dünyasına girmiş olmalıdır. Ekberi geleneğe yakın duran Nakşibendi ve Zeynileriyle, felsefe taraftarı mehdici bir grupla ve 1470’ler ve sonrasında zaman zaman daha görünürlük kazanan Şii odaklarıyla Herat zengin bir entelektüel hayata sahipti. Eğitimi Herat’ta böyle bir ortamda alan İhtiyar’ın belli bir entelektüel pozisyonu benimsediğini eserlerinden görebilmekteyiz.⁶

İhtiyar’a dair bilinen diğer bir nokta da babası Gıyasüddin Türbeti’nin kadı olduğudur.⁷ Maalesef Gıyasüddin’in nerede kadılık yaptığını, Herat’a taşınırken İhtiyar ile beraber gelip gelmediği karanlıktır. İhtiyar’ın tespit edilebilen ilk işi Kadı Nizamüddin’in (ö. 1495) Herat’taki mahkemesinde sukuk ve sicillat yazma işiydi.⁸ Bu Mevlana Nizamüddin’in ölüm tarihi olan 900/1495’ten önce olmalıdır. Kadının merkezinde olduğu hukuk uygulamaları anlamına gelen kaza alanında belge düzenleme önemli bir işti ve neredeyse bir kadı kadar donanımlı ve yetenekli olmayı gerektiriyordu. Nevai *Mecalisü’n-nefais*’te İhtiyar’ın bu işte bilhassa iyi olduğunu söyler.⁹ İhtiyar’ın babasının kadı olmasının hem İhtiyar’ın kaza alanına girmesine hem de bu işte gerekli olan belge düzenleme işinde yeteneklerini geliştirmesine yardımcı olmuş olması mümkündür. Kaza alanındaki bu görev İhtiyar’ın kadılık kariyerinin habercisi olarak görülebilir.¹⁰

Nevai *Mecalisü’n-Nefais*’te İhtiyar’dan bahsederken şu sözleri kullanır: *Nizamuddin kaza mesnedide mütemekkin irkende mahkemesi ve daru’l-kazasıda sicillat ve kabalecat ve şer’iyyat anga ivrülür irdi*.¹¹ Nevai’nin burada geçmiş zaman kullanması *Mecalis*’in yazıldığı sırada Nizamüddin’in artık hayatta olmadığını düşündürüyor. Eğer bu doğruysa Nevai’nin İhtiyar hakkında yaptığı gözlemler *Mecalis*’in 1492 değil, 1498 versiyonundan geliyor olmalıdır.¹² O halde İhtiyar hakkında yaptığı “güzel tabiatlı ve davranışlı bir genç” gözlemi 1498 öncesinde şehirde İhtiyar’ın nasıl tanındığını gösterir.

1490’ların başında İhtiyar Timurlu çevrelerinde kendini gösterecek bazı işler yapmıştı. Bunlardan birincisi 1491’de *Esasü’l-İktibas*’ı yazmasıdır ki bu hayatında tarihleyebildiğimiz ilk olaydır. Eserin *beyan ve inşa*dan bahsettiği önsözünde eserlerinde Kuran’dan alıntı (iktibas) yapmayanların aydınlıktan (nurdan) nasibi olmadığını söyledikten sonra yazdıklarına hadis, hikmet, emsalden alıntı yapmayanların dalaletten kurtulamayacaklarını ekler.¹³ İhtiyar’a göre beyan (ve inşa) Kuran’ı anlamının anahtarı; i) Kuran, ii) hadis, iii) hikmetli sözler (ve şiiir)den alıntı yapmak da aydınlanmanın yoludur.¹⁴ Eser saltanattan gündelik hayat seviyesine insan davranışları, değerler, vs. üzerine bu dört alandan yapılan alıntılardan oluşur. Esas önemli olan nokta bu eseri inşa ehli için Nevai’nin talep etmiş olmasıdır. O halde 1491 civarında Nevai’nin Herat’taki inşa dünyası üzerinde etkili olmaya çalıştığını iddia edilebilir ki İhtiyar da bu çabanın bir parçasıdır.¹⁵ Eseri bitirince Cami’ye takdim etmesi, Cami’nin eseri takdir edip bir takriz yazması da İhtiyar’ın bu noktada Nevai-Cami çevresinin bir üyesi olduğunu kanıtlar.

³ İhtiyar b. Gıyasüddin, *Esasü’l-İktibas*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Arapça 2168, vr. 127a.

⁴ Bahaüddin Hasan Nisari, *Müzekkir-i Ahabab*, haz. Seyyid Muhammed Fazlullah, Dairetü’l-Maarif, Yeni Delhi 1969, s. 22, 68.

⁵ Günümüzdeki adı Türbet-i Haydariye olan bu şehir Meşhed’in yaklaşık 150 km. güneyindedir.

⁶ İhtiyar’ın bu pozisyon alışında eğitiminin belirleyici bir rol oynayıp oynamadığı önemli bir sorudur ancak bu soruyu cevaplamak şu an için mümkün değildir. Medreselerin kendilerine özgü duruşları, entelektüel pozisyonları var mıydı? Duruş sahibi olduğunu bilinen Cami ve Nevai’nin kendi medreseleri vardı. Burada eğitim görenlerin Cami ve Nevai’nin fikirlerinden etkilenip onların düşünsel, siyasi kamp(lar)ına yakınlaşacakları varsayılabilir. Maalesef İhtiyar’ın hangi medreseye gittiği, Herat’taki diğer medreselerin ne tür kimliklere sahip oldukları henüz açıklığa kavuşmamış konulardır.

⁷ Handmir, *age*, s. 174.

⁸ Handmir, *age*, s. 174.

⁹ Ali-şir Nevai, *Mecalisü’n-Nefais*, haz. Kemal Eraslan, C. 1, TDK Yayınları, Ankara 2001, s. 142, 143.

¹⁰ Fahrettin Atar, “Şürüt ve sicillât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 23, s. 271.

¹¹ Nevai, *age*, s. 142, 143.

¹² Kemal Eraslan, “Mecâlisü’n-Nefâis”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, s. 216.

¹³ İhtiyar, *age*, vr. 2a.

¹⁴ İhtiyar, *age*, vr. 3b. *Beyan* basit tanımı ile bir anlamı değişik yollarla ifade etme sanatıdır. Ancak aşağıda görüleceği üzere kutsal anlamları insanlara ulaştırın *Kuran* da beyan olarak görülebilir. *İnşa* yazı yazma sanatı ve usulü olarak tanımlanabilir.

¹⁵ Modern dönem öncesi İslam toplumunda entelektüeller, edipler, şairler, devlet görevlileri vb.nin dil vasıtası ile birbirleri ile iletişim kurması yazı ve söz imkanlarının ustalıkla kullanılmasını gerektirebiliyordu. Bu ihtiyacın inşayı ortaya çıkaran nedenlerden biri olduğu söylenebilir. ‘Herat’taki inşa dünyası’ndan kasıt bu merkezde ortaya konan inşa eserleri ve faaliyetidir.

İHTİYAR B. GIYASÜDDİN (Ö. 928/1521): BİR TİMURLU KADISININ BİYOGRAFİSİ

İhtiyar bundan sonra 1492 tarihinde görünür. Pay-ı Hisar Havuzu inşaatının tamamlanmasına düştüğü 897/1492 tarihi bu yıllarda şair olarak da kendisini Herat'ta kabul ettirmiş olduğunu gösteriyor.¹⁶

Görünen o ki İhtiyar'ın ünü şiirle sınırlı kalmamıştır. Nevai, yukarıda belirtildiği gibi 1498'de yazdığı *Mecalis* versiyonunda İhtiyar'ın Arapça ve fıkıh alanında ünlü olduğunu, yeteneğinin yazdığı eserlerden anlaşıldığını, bazı eserlerinde kusur bulunup bu sebeple eleştiri aldığını söyler.¹⁷ Bu sözlerini *-Kim ilim yoluna çıksa eleştirenler çok olur.-* diyerek bitirir. Buradan hareketle 1490'ların sonuna doğru İhtiyar'ın *Esasü'l-İktibas*'a ek olarak başka ilmi eserler de yazdığı sonucuna varılabilir. Maalesef eleştirilenlerin hangi eserler oldukları ve niye eleştirildikleri bilinmemektedir.

İhtiyar'ın fıkıh alanındaki yetkinliği 1500'lerde de takdir edilmiş olmalı ki kaynaklar onun zamanın meşhur fakihlerinden olduğunu ve 1506'da vefat eden Sultan-Hüseyin Baykara'nın son yıllarında Herat kadısı olduğunu söylerler.¹⁸ Kadı olarak iftayı da kapsayan çok geniş yetkileri olduğu Abdullah Mervarid'in (ö. 1541) *Şerefname*'si'ne aldığı kadılığa atanma (nişan-ı kaza) dokümanından anlaşılmaktadır.¹⁹ İhtiyar bu yetkilerle Herat'ta oldukça görünür bir kişi haline gelmiş olmalıdır.

2. Herat'ta Kadılık Meselesi

İhtiyar'ın Herat kadılığına tayininin tam tarihi bilinmemektedir. Herat'ta kadılığı Timur öncesinden başlayarak inceleyen Manz ve Yüksel'in araştırmalarına göre Herat kadılığı uzun süre bir ailenin üyeleri tarafından üstlenildi. Kertler döneminde şehrin baş kadısı Celalüddin Mahmud el-İmami idi. Onun oğlu Kutbuddin Abdullah, Timur zamanında ve Şahrüh saltanatının başında Herat kadılığı yaptı. Kutbuddin Abdullah'ın oğlu Sadruddin Muhammed (ö. 1435) bu görevde babasının halefi oldu. Arkasından aynı göreve gelen Kutbuddin Ahmed (ö. 1474) muhtemelen Sadruddin'in yeğeni idi. O öldükten sonra da Sadruddin Muhammed'in büyük oğlu Nuruddin Muhammed (ö. 1486) bu görevi üstlendi.²⁰ Manz'a göre bu aile Safeviler devrinde de kadılığa devam etmiştir. Manz Herat kadılarına başkalarını da ekler. Örneğin, *Matlau's-Sadeyn*'in yazarı Abdurrezzak Semerkandi'nin (ö. 1482) babası Celalüddin İshak Şahrüh döneminin kadılarından olarak görünür.²¹

Bu anlatılarda ne Nevai'nin bahsettiği Kadı Nizamüddin ne de İhtiyar görünürler. Akla gelen ihtimallerden biri şehirde aynı anda birden çok kadı olabileceği ve Nizamüddin ile İhtiyar'ın bahse değer görülmemiş olmalarıdır. Ancak Herat kadılığının başka kişi/ailelerin eline geçmiş olma ihtimalini de ihmal etmemek gerekir. Görüldüğü kadarı ile Herat kadılığı üzerine biraz daha çalışılması gereken bir konudur.

3. Şehri Temsil

Maalesef bir kadı olarak İhtiyar'ın şehirde yaptıkları hakkında fazla bir bilgi yoktur. Ancak şehri temsil etme işlevine dair bazı gözlemler yapılabilir.

Vasıfı (ö. 1552) İhtiyar'ı 902/1496 tarihinde Nişabur'da ortaya çıkan ilm-i iksir ve kimya (simya) uzmanı kimyageri türlü hediyelerle Herat'a davet eden şehrin ileri gelenleri (başta Sultan-Hüseyin Baykara olmak üzere) arasında sayar. Bakır ve kalayı altın ve gümüşe çevirip değerli taşlar yapabilen ve tıp ve hikmetten de anlayan bu bilgini Herat'a girerken karşılayan şehrin ileri gelenleri arasında İhtiyar da vardı.²² Vasıfı'nın bu olayı anlatırken İhtiyar'dan Kadı İhtiyar olarak bahsetmesi 1496'da İhtiyar'ın kadılık makamında olduğunu şüpheden uzak bir şekilde ispatlamasa da şehirde üstlendiği şehir/yönetimi temsil işlevinin kadılık makamına uygun bir işlev olduğu söylenebilir. Şehrin/yönetimin görünen yüzünü temsil edenler ya da şehir/yönetim adına söz söyleyebilecekler arasında artık İhtiyar da vardır.

Şaban 905/Mart 1500'de Herat Cuma Cami'sinin tamirinde eskiyen ahşap minberin mermer minberle değiştirilmesine tarih düşürme görevi İhtiyar'a verilmişti. Yapının Cuma camii olmasının ötesinde daha önce bu

¹⁶ Nevai, *age*, s. 142, 143.

¹⁷ Blochet'ye göre İhtiyar Şafii mezhebini edindi. Edgar Blochet, *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale*, C. 2. E. Leroux, Paris 1912, s. 37.

¹⁸ Handmir, *age*, s. 174, 175.

¹⁹ Hans Robert Roemer, *Staatsschreiben der Timuridenzeit: das Şaraf-nâmâ des 'Abdallâh Marwârüd in kritischer Auswertung*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1952, s. 49, 38a. Timurlularda kadılık görevinin idari boyutu için bkz. Musa Şamil Yüksel, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK, Ankara 2009, s. 173, 174. Yetki alanının iftaya kadar uzanması akla İstanbul'un fethinden hemen sonra İstanbul kadısı ve müftüsü olarak atanan Hızır Bey'i (ö. 1459) getiriyor. Onun da aynı anda kaza ve ifta yetkisi olması tarihin bu devresinde İslami bürokrasilerde iki yetkinin ayrı görülmemiş olabileceği ihtimalini düşündürür. İftanın bürokratik kurumsallaşması farklı seviyelerde ortaya çıkmış görünüyor.

²⁰ Beatrice Manz, *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge University Press, New York 2007, s. 212. Musa Şamil Yüksel, *age*, s. 174, 175.

²¹ Manz, *age*, s. 57.

²² Zeynüddin Mahmud Vasıfı, *Bedayi'ü'l-Vekayi*, haz. Alexander Boldrev, C. 2, İntişarat-e Bünyad-e Ferheng-e İrani, Tahran 1349/1970, s. 391, 392.

çevrede mermer bir minberin hiç görülmemiş olması bu tarih düşürmenin önemini arttırmıştır. Düşürdüğü tarihte de minberin bu özelliğini vurgulayan İhtiyar bu tarihte şair olarak da kendini Herat muhitinin kayda değer şairlerinden biri olarak kabul ettirmiş görünmektedir.²³ Pay-ı Hisar Havuzu ile beraber kamusal alanda bu ikinci tarih düşürmesi olduğuna göre özellikle bu alanda yetenekli olduğunu söylenebilir. Bu tarih düşürmeler kimyageri davet olayı ile beraber düşünülürse İhtiyar'ın Herat'ın görünen yüzünü temsil ettiği yorumu güç kazanır.

4. İlimde Seçkinlik

Handmir (ö. 1535), İhtiyar'ı 906/1500-01'de Nevai'nin yaptırdığı İhlasiye Medresesi'nin dört 'mütebahhir' (engin bilgi sahibi) müderrisinden biri olarak gösterir.²⁴ Vakfiyesine göre iki müderrisi olan bu medresenin Nevai'nin öldüğü yıl olan 1501'de kadrosunun genişlemiş olması Nevai'nin Herat medrese dünyasını kontrol etme çabasının bir sonucu olmalıdır. İhtiyar da bu çabaya uygun birisidir.²⁵

İhtiyar 908/1502'de bazı kişilerin isteği üzerine, fıkıh alanında (fetva ve şurut) iyi bilinen eserleri kullanarak *Muhtariü'l-İhtiyar ala Mezhebi'l-Muhtar* adlı eserini derlemiştir.²⁶ Yaklaşık yüz yıl sonra yazılan *Müzekkiri-i Ahbab*'da Nisari, İhtiyar ve eseri hakkında şunları söyler: *nesr ve nazm ilimlerinde güzel musannifati vardı, bunlardan Muhtariü'l-İhtiyar vardır ki bütün seçilmişlerin seçtiği ve bütün ileri gelenlerin tercihidir, (اختيار كل مختار و مختار كل اختيار) ve 'kadınların düsturu'l-amelidir'.²⁷*

Burada özellikle 'kadınların düsturu'l-amelidir' ifadesi çok dikkat çekicidir çünkü kadınların eseri bir referans metni olarak kullandığını ima etmektedir. İhtiyar'ın eserinin gerçekten bu statüye ulaşmış olmadığını anlamak için daha fazla araştırma gerekse de elimizde 912/1506'dan bir nüshanın olması eserin kısa zaman içinde popülerite kazanmış olabileceğini düşündürüyor.²⁸

İhtiyar'ı 1500'lerin başında müderris ve kadılıkla ilgili bir kitabın yazarı olarak görmemiz onun artık bu tarihlerde fıkıh temelli daha yüksek görevlere geçtiğini, münşilik safhasının geride kaldığını düşündürüyor. Münşi iken çevre hükümdarlarla yazışmış olması ona bölgeler arası siyaset hakkında da bir fikir vermiş olmalıdır.²⁹

5. Sultan-Hüseyin Baykara Sonrası

1506 Mayıs'ında Sultan-Hüseyin Baykara öldü. Büyük oğlu Bediüzzaman Mirza (ö. 1517) ve kardeşi Muzaffer Hüseyin Mirza (ö. 1507) Timurlu geleneklerinde görülmemiş bir şekilde Herat'ta ortak sultan ilan edildilerse de Timurlu mirzaları arasındaki çekişmeler bitmedi. Mirzalar, aralarında bir uzlaşmaya varabilmek amacıyla 1506 Ekim'inde Murgab Irmağı kenarında buluştular. Buluşmaya gelen gruplardan birinin içinde İhtiyar da vardı.³⁰ Bu tarihi anda İhtiyar ileride Hindistan'da Babürlü Devleti'ni kuracak olan Babür'ü (ö. 1530) ziyaret ederken görünür.

Bediüzzaman ve Babür görüştüktan sonra Kadı İhtiyar, Heratlı alim Muhammed Mir Yusuf ile birlikte gelip Babür'ü ziyaret etmişti. Babür, İhtiyar'ın kimin maiyetinde olduğunu söylemeye de Bediüzzaman ile görüşmesinden sonra İhtiyar'ın ziyaretinden bahsetmesi ve anlatısındaki Bediüzzaman vurgusu İhtiyar'ı ona

²³ Handmir, *age*, s. 99, 100. Bu minber günümüzde mevcut değildir. Dönemin tipik bir eğitilmiş Timurlu figürü olarak İhtiyar muammada da yetenekli görülüyordu. Handmir, *age*, s. 174, 175. 'Seçkin' değil 'kayda değer' daha uygun bir nitelendirme olarak gözükmüyor çünkü diğer Timurlu kaynaklarında İhtiyar bir şair olarak dikkat çekmez. Akla şairlik yeteneğinin yanı sıra Nevai ile olan yakınlığının bu işi üstlenmesinde bir rol oynayıp oynamadığı geliyor. Öte yandan şair zengini Herat ortamında diğer adaylar arasında İhtiyar'ın düşürdüğü tarih güzel bulunmuş olabilir.

²⁴ Handmir, *age*, s. 63. Medrese kompleksi (İhlasiye) 881-86/1476-82 arasında yapılmıştı. Maria Eva Subtelny, "A Timurid Educational and Charitable Foundation: The İhlāsiyya Complex of 'Alī Shīr Navā'ī in 15th-Century Herat and Its Endowment", *Journal of the American Oriental Society*, C. 111, S. 1, 1991, s. 38.

²⁵ Nevai'nin Herat medreselerini kontrol etme çabası için bkz. Subtelny, *agm*, s. 47.

²⁶ El-Biruni Şarkşinâşlık Enstitüsü (Tashkent) kataloğuna göre *Muhtariü'l-İhtiyar ala Mezhebi'l-Muhtar* da alıntılardan oluşan bir derlemedir. *Sobranie Vostochnykh Rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoi CCR*, C. 4, Fan, Tashkent 1998, s. 292 (Bundan sonra SVR). Anlaşılan İhtiyar için alıntı derlemeleri önemli bir eser yazma yoluydu. Eserlerinin, özellikle de *Esasü'l-İktibas* ve *Muhtariü'l-İhtiyar*'ın, daha sonraki yüzyıllarda gördüğü rağbetten İhtiyar'ın alıntı derleyerek eser oluşturma işinde oldukça başarılı olduğu anlaşılıyor.

²⁷ Nisari, *age*, s. 68. Bu ifadeleri *Müzekkiri-i Ahbab*'ın bir 17. yy. nüshasında İhtiyar maddesine eklenmiş olarak görüyoruz, eseri yayına hazırlayan Fazlullah daha erken nüshalarda olmadığı söylüyor. Nisari, *age*, s. 68.

²⁸ SVR, C. 4, s. 292. Bu esere maalesef ulaşamadım.

²⁹ *Fihristegān Nūshaha-ye Hattī-ye İrān (Fenha)*, haz. Mustafa Dirayeti, C. 31, Sazman-e Esnad ve Kitabhane-ye Milli-ye Cumhuri-ye İslami-ye İrān, Tahran 1392/2013, s. 308 (bundan sonra *Fenha*). Buradaki *Mekatib* adlı eser İhtiyar'ın Sultan-Hüseyin Baykara adına yazdığı mektupları içerir. Bu eser gibi *Münşeat-ı Hace İhtiyar* adlı eser de İhtiyar mektuplarını içerir, *Fenha*, C. 32, s. 110. Ayrıca *Münşeat*, Tahran Meclis 1513'de de İhtiyar'ın bir mektubu vardır. *Fenha*, C. 32, s. 27. Bu eserlere de maalesef ulaşamadım. Eserleri fark etmemi sağlayan Sn. Mehmet Arkan'a çok teşekkür ederim. Katalogdan görüldüğü kadarı ile *Münşeat*, Tahran Meclis 1513, Timurlu siyasi/kültürel elitinden çok zengin malzeme içermektedir.

³⁰ Öte yandan bir şehrin kadısı ne kadar şehrin temsilcisi sıfatı ile kendi başına/shehir adına bir politik kişiliktir, ne kadar bir hükümdara tabii bir maiyet üyesidir sorusu da sorulabilir.

yakın göstermektedir. Babür Bediüzzaman'ı divanı olan güç sahibi bir hükümdar olarak anlatır. İhtiyar'ın Bediüzzaman'ın idaresi içinde olması mümkündür.³¹

İhtiyar-Babür buluşmasında söz Babür'ün yeni icat ettiği Babürî hattına gelmiş, İhtiyar bu hattın harflerini inceleyip kurallarını çıkarmış ve bazı yazı denemeleri yapmıştı.³² Mirzalar arasındaki esas konuşmalar gerçekleştirilip daha alt seviye görüşmeler, kişisel ziyaret ve sohbetler başladığı zaman konu hatta gelebiliyordu.³³ Murgab Irmağı buluşmasında Babür'ün İhtiyar'dan kadı diye bahsetmesi onun Sultan-Hüseyin Baykara'dan sonra da kadılığa devam ettiğini akla getiriyor. İhtiyar hakkında Babür'ün gözlemleri kısa olmakla beraber onu şahsen tanıdığı için değerlidir. Babür'e göre İhtiyar Herat'ın ünlü ve zevk sahibi alimlerinden idi.³⁴ Kadılığı iyi yapmış ve fıkıh hakkında güzel bir Farsça risale yazmıştı.³⁵

Handmir İhtiyar'ın Babür Mirza'nın hocası ve dostu olduğunu söyler.³⁶ Halbuki Murgab Irmağı yanındaki Babür-İhtiyar görüşmesini anlatırken Babür İhtiyar'ı böyle bir pozisyonda göstermez. Bir hocalık ilişkisi kuruldu ise bunun daha sonra olmuş olması muhtemeldir.

6. İhtiyar ve Şeybani Han

İhtiyar bundan sonra Muhammed Şeybani Han'ın Herat'ı fethi sırasında karşımıza çıkar. Şeybani Han'ın 913/1507'deki fethinin hemen öncesinde Muzaffer Hüseyin Mirza'nın annesi Hadice Begim, Bediüzzaman ve Muzaffer Hüseyin Mirza için Herat ileri gelenlerinin desteğini istedi. Kadı İhtiyar da dahil olmak üzere ileri gelenler bu ikisinin iyi padişahlık yapamadıklarını Hadice Begim'e söylerken onların şahıflarının ancak satranç tahtasındaki şahlık olduğunu ifade ettiler. Sonra Şeyhülislam Medresesi'nde kendi aralarında tartışıp şehrin anahtarlarını teslim etmeye karar verdiler.³⁷ Bu noktada İhtiyar şehir adına karar verenler arasındadır.

Şeybani Han'ın şehre girdikten sonra ilk yapmak istediği şeylerden biri Muzaffer (Hüseyin) Mirza'nın eşi ile evlenmekti. Bu hanımın hala Muzaffer Mirza ile nikahlı olduğunu söyleyenlere karşı Kadı İhtiyar ve Mir Muhammed Emir Yusuf (yukarıda Babür'ün bahsettiği Muhammed Mir Yusuf ile aynı olmalı), Muzaffer Hüseyin Mirza'nın onu üç talak ile boşadığını ileri sürdüler. Vasıfî'ye göre bu talaktan sonra Muzaffer Hüseyin Mirza eşini tekrar nikahlamış ancak İhtiyar ve diğerleri bunu Şeybani Han'dan gizlemişlerdi.³⁸ Burada İhtiyar'ın yeni yönetimle iş birliğine gitmeyi tercih ettiği görülüyor. Şeybani Han bu hanımla evlenmeyi çok istiyordu ve anlaşılabilir yönetimde söz sahibi olan Herat fakahası yeni fatihin arzuları yönünde görüş bildirmişlerdi.

İhtiyar Muhammed Şeybani Han'ın Herat fethinden sonra Herat kadısı olarak kalmış görünüyor.³⁹ Babür yeni hanın haddini bilmediğini ve çeşitli kabul edilemez aşırılıklar sergilediğini söylerken örnek olarak cehaletine rağmen Herat'ın meşhur ve zevk sahibi mollalarından Kadı İhtiyar ve Muhammed Mir Yusuf'a tefsir dersi vermesini gösterir.⁴⁰ Bunu Şeybani Han'ın yeni bir düzen oluşturma girişimi olarak görmek isabetli olabilir.⁴¹ Yeni düzende İhtiyar ile Şeybani Han arasındaki ilişkinin iyi olduğunu gösteren bir işaret olarak Şeybani Han'ın Hezarelere karşı sefer düzenleyeceği zaman Kadı İhtiyar ve Herat şeyhülislamına bir Türkçe gazel yazıp göndermesi öne sürülebilir.⁴² Şeybani Han böylece şehrin kadısının ve şeyhülislamının desteğini

³¹ Babur, *Baburnâme: Babur'un hâtıratı*, haz. Reşit Rahmeti Arat, C. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul 1970, s. 293, 294.

³² Babur, *age*, s. 280.

³³ İhtiyar'ın Babürî hattını merak etmesi akla ilk olarak münşilikten gelen yazı ilgisini ilerleyen yıllarda da devam ettirdiğini getiriyor. Ancak münşilerin de iktidarı paylaştıkları/oluşturdukları bu dünyada yeni bir hattın ortaya çıkışı üzerine kapsamlı bir çalışma henüz yoktur. Bunun bir estetik iddiada bulunmak, isminden bahsettirerek propaganda yapmak gibi amaçlarının yanında belki bürokratik faydaları da (yazışma, kayıtların tutulmasında yenilik) olabilir. Sn. Selahattin Polatoğlu yeni bir yazı stili geliştirmenin uzun ömürlü, güçlü devletlerde görülebilen bir durum olduğuna, zevkte ve sanatta ulaşılan seviyeyi gösterdiğine, Abbasiler'de iki vezirin -Fadl b. Sehl (ö. 202/818) ve İbn Mukle (ö. 328/940)- yeni yazı stilleri geliştirdiğine dikkatimi çekti. Bunun için kendisine teşekkür borçluyum. Bu durumun Timurlulara uyduğu söylenebilir. Timurlular gibi kitap kültürünün çok gelişmiş olduğu bir ortamda yeni bir hattın yayılması acaba ne anlama gelirdi? İlginç bir şekilde Şeyh Hamdullah (ö. 926/1520) da Osmanlı topraklarında Babür'den az önce II. Beyazıt'ın isteği ile yeni bir yazı stili ortaya çıkarmış ve bu yazı stili yaygınlaşmıştır. Muhittin Serin, "Hamdullah Efendi, Şeyh", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, s. 451. Acaba, bu arayışların ortak bir noktası var mıydı?

³⁴ Babur, *age*, s. 326. Babür yukarıda adı geçen Heratlı alim Muhammed Mir Yusuf'u da bu sıfatlarla betimler.

³⁵ Babur, *age*, s. 280.

³⁶ Handmir, *age*, s. 174, 175. Babur, *age*, s. 280, 326.

³⁷ Vasıfî, *age*, s. 280- 282.

³⁸ Vasıfî, *age*, s. 283.

³⁹ Handmir, *age*, s. 174. İhtiyar'ın Şeybani Han fethinden sonra da kadı olarak anılması için Nisari, *age*, s. 21, 22; Babur, *age*, s. 326.

⁴⁰ Babür Şeybani Han'ın bu tip davranışlarına Behzat'a minyatürde müdahale etmesi gibi bir örneği de eklerken Şeybani Han hakkında oldukça eleştireldir. Babur, *age*, s. 326.

⁴¹ Fazlullah b. Ruzbihan Huncî'nin *Mihname-i Buhara*'sında Şeybani Han'ın entelektüel ilgilerine dair önemli gözlemler vardır. Şeybani Han'ın kendi eserlerinde de onun siyasi ve ahlaki düşünceleri görülür. Bunlardan hareketle Şeybani Han'a yoğunlaşan bir entelektüel tarih çalışması alanda önemli bir boşluğu doldurabilir.

⁴² Nisari, *age*, s. 21.

arak olarak askeri hareketine meşruiyet sağlamayı amaçlamış olmalıdır. Şeybani Han'ın İhtiyar'ı önemseydiği, İhtiyar Türkçe bilmediği için ona Türkçe öğretici bir eser yazmasından çıkarılabilir.⁴³

7. İhtiyar ve Safeviler

Şeybani Han'ın Herat hakimiyeti Safevi Şah İsmail'le (ö. 1524) olan 916/1510'daki mücadeleyi kaybetmesi ile sona erdi. Bu mücadele sonucunda Şeybani Han öldü ve Herat Safevilerin eline geçti. Vasıfî şehir teslim olduktan sonra Herat Cuma Mescidi'nde Şah İsmail'in fetihnamesinin okunma sahnesini dramatik bir şekilde anlatır.⁴⁴ Fetihname okunurken hazır bulunan şehrin önde gelenleri (mevali) arasında İhtiyar da vardı. Fetihnameyi Molla Cami'nin müridi olan Hafız Zeynüddin'in okumasına karar verildi. Fetihnamede sahabeye lanet eden bir bölüm olduğu için metnin kimin tarafından okunacağı önemli bir karardı. Gerçekten de korkulan oldu ve Hafız Zeynüddin metindeki sahabeye lanet satırlarını atladı. Bu noktada Herat Şeyhülislam'ı Ahmed Taftazani (ö. 1510), Zeynüddin'e seslenerek kan dökülmemesi için fetihnameyi olduğu gibi okumasını söyledi. Lanet içeren satırları atlamamanın karşılığında Zeynüddin minberden iner inmez bir grup Kızılbaz tarafından katledildi. Çok fazla insan toplandığı için duvarların üstünde bile insan vardı ve birkaç kişi çıkan kargaşada duvarlardan düşerek öldü. Hafız Zeynüddin'in parçalandığını gören Molla Cami'nin oğlu Ziyüddin Yusuf kendisini kaybetti ve omuzlar üstünde dışarı çıkarıldı. Vasıfî, Şeyhülislam Ahmed Taftazani ve bazı başka ekabirin de aynı şekilde camiden çıkarıldığını söyler.

Vasıfî İhtiyar'ın katil sahnesinde olduğunu söyler ancak İhtiyar'ın tepkilerine dair herhangi bir bilgi vermez. Tepkisini bildiğimiz üç kişiden ikisi, Hafız Zeynüddin ve Ziyüddin Yusuf yeni durumu kaldıramamış, Herat şeyhülislamı ise politik davranmayı bilmişti. İhtiyar'ın tepkilerinin görülmemesi belki de şeyhülislam gibi politik davranarak şehir halkının güvenliğini öncelikle, yani yine bir yerde şehri temsil etmek ile ilgili olabilir miydi? Eğer böyleyse İhtiyar bu pozisyonunu kısa zaman içinde kaybetmiş görünüyor. Buna kanıt olarak bir hami arayışına geçip Babür'e *Ahlak-ı Hümayun* adlı eserini ithaf ederken eserin önsözünde -yüz hile ile katilden kurtulduğunu, büyük ailesinin perişan olduğunu, çareyi inzivaya çekilip meşayih ruhlarına teveccühte bulduğunu- söylemesi verilebilir.⁴⁵

Bloch İhtiyar'ın Timuruların 16. yy'ın başındaki çöküşünden sonra 920/1514 yılında Sultan-Hüseyin Baykara'nın oğlu Bedüzzaman Mirza ile beraber İstanbul'a gelmiş olabileceğini söyler.⁴⁶ Heyecan verici bir ihtimal olmakla beraber böyle bir ziyarete başka bir kaynakta değinilmemiştir.

Ahlak-ı Hümayun'un yazılması İhtiyar'ın hayatına dair bildiğimiz son şeylerden biridir. Bu eserde İhtiyar değindiği konuları çok sayıda tablo ile olağanüstü sistematik bir halde sunar.⁴⁷ Bu sistematik yaklaşım *Esasü'l-İktibas*'ta da hemen fark edilir. İçerik açısından birbirine yakın olan bu iki eser aynı zamanda sağlam bir iç organizasyon anlayışını paylaşırlar ki buradan hareketle İhtiyar'ın oldukça sistematik bir zihne sahip olduğu söylenebilir.

Eserin ithafı ve tarihlendirmesi konusu tartışmalıdır. Alam eserin ilk versiyonunun Sultan-Ebu Said zamanında henüz genç bir mirza olan Sultan-Hüseyin Baykara için yazıldığını söyler.⁴⁸ Sultan-Ebu Said zamanında İhtiyar çok genç olduğu için bu zor gözüküyor. M. Ekber Aşık'e göre ise İhtiyar bu eseri 912/1506-07'de yazmıştı.⁴⁹ Eserin başlığı Babür'ün oğlu Hümayun'a bir ithafın söz konusu olabileceğini düşündürse de bunu destekleyecek bir işarete rastlanmamıştır.

8. Zave'ye Dönüş

Eser ne zaman yazılmış olursa olsun yazarın önsözdeki sözleri İhtiyar'ın 1510'larda Afganistan coğrafyasındaki Timurilerle şansını denediğini gösteriyor. Ancak İhtiyar'ın hayatının sonunda memleketi olan Zave'ye çekildiği bilinmektedir. Neden Babür çevresinde kalmadığına dair henüz bir açıklama yoktur. Herat'a uzanan yolun başında bulunması sebebi ile Türkmenler, Timurular, Afganlar gibi birçok grubun zaman zaman

⁴³ Nisari, *age*, s. 22.

⁴⁴ Vasıfî, *age*, s. 248, 249.

⁴⁵ İhtiyar b. Gıyasüddin, *Ahlak-ı Hümayun*, Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Supplément Persan 266, Gallica. <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60012688?rk=21459:2>, 18.10.2020 09:40, 4b.

⁴⁶ Blochet, *age*, s. 37. Blochet'e göre İhtiyar Babür'ün kurucusu olan Zahirüddin Babür'e ithaf ettiği *Ahlak-ı Hümayun* adlı eserinin bir başka versiyonunu *Desturü'l-Vizare* adıyla Osmanlı hükümdarı I. Selim'e ithaf etmişti. Blochet, *age*, s. 37, katalog no. 767. İhtiyar *Ahlak-ı Hümayun*'u çevresindeki insanların isteği üzerine hükümdarların hallerini anlatan bir eser olmak üzere daha önce bu konuda yazılmış olan belli başlı eserlerden özetle 912/1506 yılında yazmıştır. *Desturü'l-Vizare* adıyla Sultan Selim'e ithaf edilen nüsha 926/1520 tarihlidir. Blochet, *age*, s. 38, katalog no. 768.

⁴⁷ Bu hali ile eserin pedagojik bir amaca hizmet ettiği de akla gelmektedir.

⁴⁸ Muzaffar Alam, "A Muslim State in a non-Muslim context: the Mughal Case", *Mirror for the Muslim Prince*, haz. Mehrzad Bourujerdi. Syracuse University Press, Syracuse, NY 2013, s. 171, 172.

⁴⁹ Handmir, *age*, s. 174, 175. Muzaffar Alam ise eserin Tusi'nin *Ahlak-ı Nasirisi*'nin Sultan-Hüseyin Baykara'nın isteği üzerine yazılan iki uyarlamasından biri olduğunu söylüyor. Alam'a göre diğer uyarlama da Hüseyin Vaiz-i Kaşifi'nin *Ahlak-ı Muhsinisi* idi. Alam, *age*, s. 171.

kontrol etmeye çalıştığı Zave 1510'larda daha ziyade Safevi etki alanı içinde kalmıştır. Bu sebeple İhtiyar'ın Şah İsmail'e ithaf ettiği söylenen *Adl u Cevr* isimli mesnevisi onun bu döneme ait eseri olabilir.⁵⁰ Sam Mirza'ya (ö. 1532) göre hayatının sonlarına doğru yazdığı beş bin beytlik bu mesnevi Sadi'nin (ö. 1292) *Bostan* ve *Güllistanı*'nı örnek alarak yazılmıştı.⁵¹ Şah İsmail'i 'Şeh-i Hızır-rey-i Sikender-zamir / Feridun-ilm-i Husrev-i Cem-serir' diyerek överken İhtiyar'ın hedefi Safevi hakimiyetindeki topraklarda tepki çekmeden kalabilmek olmalıdır.⁵² Hedefine ulaşmış olmalı ki İhtiyar 928/1521-2 yılında Zave'de vefat etti ve oradaki aile mezarlığına gömüldü.⁵³

9. İhtiyar'ın Ailesinin Devamı

İhtiyar'ın evlatları arasında en dikkat çeken büyük oğlu Emir Muhammed Bed'i'l-kadı'dır. Emir Muhammed, Nisari'nin *Müzekkir-i Ahabab*'ına almaya layık göreceği kadar iyi bir şair, kadı olabilecek kadar donanımlı bir alim ve yetenekli bir idareciydi. Nisari'nin Emir Muhammed'in uzun yıllar Herat'ta kadılık yaptığını, sultanlar ve hakanların onu kendisine uygun yüksek mevkilere getirmekte gecikmediklerini söylemesi akla 1500'lerin ilk yarısında Herat Safevi (sultan?) ve Özbek (hakan?) yönetimleri arasında el değiştiren Emir Muhammed'in pozisyonunu korumayı başardığını düşündürür. İhtiyar'ın büyük ailesi bir noktada perişan olsa da en azından oğullarından birinin yüksek statü sahibi bir alime uygun bir şekilde yetişmiş olduğunu söylenebilir.⁵⁴ İhtiyar hayatının sonunda köşesine çekilmiş olsa bile aile geleneği ve itibarının devam ettiği, Herat'ta unutulmadıkları da iddia edilebilir. Bu aynı zamanda İran dünyasında gördüğümüz belirli makamların aynı ailelerin elinde kalması uygulamasının bir başka örneğidir.

10. Eserler

İhtiyar'ın eserleri şunlardır: *Esasü'l-İktibas*, *Ahlak-ı Hümayun*, *Zinetü'l-Libas*, *Şerh-i Kaside-i Cami*, *Muhtar el-İhtiyar*, *İktibasat*, *Adl u Cevr*, *Münşeât-ı Hâce İhtiyar*, *Şerh-i Mukaddimeti's-Salat* ve bazı fikh risaleleri.⁵⁵ Bunlardan *Muhtar el-İhtiyar*, *İktibasat*, *Adl u Cevr* ve fikh risalelerine ulaşamadık.

SONUÇ

Bu makale İhtiyar'ın Timurlu dünyasında başlayıp Safevilere kadar uzanan hayatının ana hatlarını tespit etmiştir. İhtiyar'ın biyografisine ek olarak öne çıkan bulgular şunlardır: Bir kadı olarak İhtiyar'ın şehrin temsilcisidir. İhtiyar ve oğlunun Herat'ta kadılık yapmalarından hareketle Timurlu-Özbek-Safevi geçişinde bürokratik devamlılığın söz konusu olduğu, yeni yönetimlerin iş başına gelmesi ile şehrin bürokratik yapısının baştan aşağıya değişmediği ileri sürülebilir.

Kadı, şehir ve İhtiyar'ın pozisyonunun devamlılığını bir arada değerlendirince ilk bakışta görünmeyen bir tarihi aktör daha öne çıkar: şehir halkı. Değişen iktidarlara rağmen İhtiyar'ın pozisyonunu korumasının bir nedeninin şehir halkının kendini desteklemesi olduğu düşünülebilir. Safevi fetihnamesinin okunması sahnesinde İhtiyar'ın tepkisiz gözükmek istemeyen tarafa yakın görünmesi onun 'idare-i maslahat' becerisine ve bu yeteneği ile şehir halkının da menfaatlerini kollama endişesine işaret ediyor olabilir. Ömrünün sonunda artık Safevi toprağı olan Zave'ye dönmesi de idare-i maslahatta yetenekli olmasına bir kanıt olarak sunulabilir. Ayrıca, İhtiyar'ın şehirle olan ilişkisini düşünmeye başlayınca Herat kadısının başka şehirlerdeki kadılara göre daha güçlü bir konumda olduğu iddia edilebilir. Şehri Şeybani Han'a teslim tartışmalarında Timurlu tarafını desteklemek isteyen Hadice Begim'e verdiği cevap, sonraki teslim tartışmalarındaki rolü bu güçlü konumu destekler.

⁵⁰ Sam Mirza, *Tuhfe-i Sami*, haz. Vahid Destgiri, Matbaa-ye Armagan, Tahran 1314/1935, s. 31.

⁵¹ Sam Mirza, *age*, s. 30, 31. M. Ekber Aşık bu eseri 909-911/1503-05 arasına tarihlendirir ki bu noktada Timurlu çöküşüne henüz birkaç yıl vardır. Bu durumda, eğer Şah İsmail'e ithaf edilen daha geç bir nüsha yoksa ya Şah İsmail'e ithaf ya da tarihlendirme problemlidir. Handmir, *age*, s. 175. Maalesef eseri görmek mümkün olmadı.

⁵² Sam Mirza, *age*, s. 30, 31.

⁵³ Simsar, *agm*, s. 174.

⁵⁴ Nisari, *age*, s. 407. Nisari Emir Muhammed Bed'i'l-kadı'nın birçok ilimde güzel ve rağbet edilen eseri olduğunu söyler. İhtiyar'ın biyografisini araştırmaya devam etmek için bu eserleri incelemek bir yol olabilir. Sultan, hakan arasında bir derece farkı olması da mümkündür: *Siret-e Celaladdin'e* göre Harzemşahlarda hakan sultandan daha üstündü. Şihabüddin Muhammed Hurendizi Zeyderi Nesevi, *Siret-e Celalüddin*, haz. Mücteba Minuvi, Şirket-e İntişarat-e İlmi ve Ferhengi, Tahran 1384/2005, s. 281, 282.

⁵⁵ Handmir, *age*, s. 174, 175. Blochet, *age*, s. 37. Simsar, *agm*, s. 174, 175. *Şerh-i Kaside-yi Cami* için Sam Mirza ve Nisari bu eserin doğru adının *Muhtari'l-Envar* olduğunu söylerler. Sam Mirza, *age*, s. 31; Nisari, *age*, s. 68. Münşeât için bkz. *Münşeât-ı Hâce İhtiyar*, Tahran, Saltanatı, s. 100. *Münşeât*, Tahran, Meclis, 1513'te de İhtiyar'ın mektupları vardır. Bu eserlerden yalnızca *Esasü'l-İktibas* basılmıştır: El-Hüseyn b. Gıyasüddin el-Hüseyni İhtiyarüddin el-Herevi, *Esasü'l-İktibas fi'l-Belaga ve'l-İnşa*, haz. Nasır Muhammedi Muhammed Cad, Darü'l-Meyman, Riyad 2018.

KAYNAKÇA

ALAM, Muzaffar, “A Muslim State in a non-Muslim context: the Mughal Case”, *Mirror for the Muslim Prince*, haz. Mehrzad Bouroujerdi, Syracuse University Press, Syracuse, New York 2013, ss. 160-189.

ATAR, Fahrettin, “Şürût ve sicillât”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 270-273.

BABUR, *Baburnâme: Babur'un hâtıratı*, haz. Reşit Rahmeti Arat, C. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, İstanbul 1970.

BLOCHET, Edgar, *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque nationale*, C. 2, E. Leroux, Paris 1912.

ERASLAN, Kemal, “Mecâlisü'n-Nefâis”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, Ankara 2003, ss. 216-217.

Fihristegan Nüshaha-ye Hattı-ye İran (Fenha), ed. Mustafa Dirayeti, C. 31, Sazman-e Esnad ve Kitabhane-ye Milli-ye Cumhuri-ye İslami-ye İran, Tahran 1392/2013.

HANDMİR, Gıyasüddin b. Himamüddin, *Mekarimu'l-Ahlak Şerh-e Ahval u Zindegani-ye Emir Alişir Nevai*, haz. Muhammed Ekber Aşık, Merkez-e Neşr-e Miras-e Mektub, Tahran 1378/1999.

İHTİYAR b. GIYASÜDDİN, *Ahlak-ı Hümayun*, Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Supplément Persan 266, Gallica, [https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60012688?rk=21459;218.10.2020 sa. 09:40](https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b60012688?rk=21459;218.10.2020%20sa.09:40).

İHTİYAR b. GIYASÜDDİN, *Esasü'l-İktibas*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Arapça 2168.

MANZ, Beatrice. *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*, Cambridge University Press, New York 2007.

NESEVÎ, Şihabüddin Muhammed Hurendizi Zeyderi, *Siret-e Celaliüddin*, haz. Mücteba Minuvi, Şirket-e İntişarat-e İlmî ve Ferhengi, Tahran 1384/2005.

NEVAİ, Ali-şir, *Mecalisü'n-Nefayis*, haz. Kemal Eraslan, C. 1, TDK Yayınları, Ankara 2001.

NİSARİ, Bahaüddin Hasan, *Müzekkiri-i Ahbab*, haz. Seyyid Muhammed Fazlullah, Dairetü'l-Maarif, Yeni Delhi 1969.

ROEMER, Hans Robert, *Staatsschreiben der Timuridenzeit: das Şaraf-nâmâ des 'Abdallâh Marwârîd in kritischer Auswertung*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden 1952.

SAM MİRZA, *Tuhfe-i Sami*, haz. Vahid Destgiri, Matbaa-ye Armagan, Tahran 1314/1935.

SERİN, Muhittin, “Hamdullah Efendi, Şeyh”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul 1997, ss. 449-452.

SİMSAR, Muhammed Hasan, “İhtiyarüddin Türbeti”, *Daire-ye Bozorg-e Maarif-e İslami*, C. 7, Tahran 1377/1998, ss. 174, 175.

Sobranie vostochnykh rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoi CCR, C. 4, Fan, Tashkent 1998.

SUBTELNY, Maria Eva, “A Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlâşiyya Complex of 'Alî Shîr Navâ'î in 15th-Century Herat and Its Endowment”, *Journal of the American Oriental Society*, C. 111, S. 1, 1991, ss. 38-61.

VASİFİ, Zeynüddin Mahmud, *Bedayi'ü'l-Vekayi*, ed. Alexander Boldrev, C. 2, İntişarat-e Bünyad-e Ferheng-e İrani, Tahran 1349/1970.

WOODS, John E., *The Timurid Dynasty*, Indiana University, Bloomington Indiana 1990.

YÜKSEL, Musa Şamil, *Timurlularda Din-Devlet İlişkisi*, TTK, Ankara 2009.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 293-308.

Geliş Tarihi–Received Date: 24.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.06.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

HERATLI FAHRÎ VE ESERLERİ*

SONAY ÜNAL**

ÖZ

Fahrî b. Mevlânâ Sultan Muhammed Emîrî-i Herevî (ö. 16.yüzyıl sonları), Türk asıllı devlet adamı ve şair Mevlânâ Emîrî-i Horâsânî'nin oğludur. Tarihî ve kültürel öneme sahip olması hasebiyle uzun vadede yoğun bir şekilde debdebeli mücadelelere sahne olan Horasan'ın Herat vilâyetinde dünyaya gözlerini açmıştır. Herat'ta doğduğu için "Herevî" ve "Heratî" nisbeleri ile anılmaktadır. Bunların yanı sıra "Fahrî" ve "Emirî" nisbesi de kendisi için kullanılmaktadır. "Fahrî-i Herevî" adıyla şöhret bulmuş olup hicrî onuncu asrın önemli mütercim, şair ve yazarlarından. Kırklı yaşlarına doğru doğup büyüdüğü yerden ayrılıp Hindistan'a yönelenlerden olmuştur. Safevî Devleti (907-1148/1501-1736) ve Hindistan topraklarında varlık göstermiş Türk devletlerinden Argûn Hânedanlığı (884-962/1479-1555) ve Bâbü'r Devleti (933-1275/1526-1858)'nin önemli simalarındandır. Fahrî-i Herevî'nin nam-ı diğer Heratlı Fahrî'nin büyük şöhretinden bahsedilmesine rağmen hayat hikâyesi hakkında derli toplu bir bilgi bulunmamaktadır ve kendisi ile ilgili çok az kaynakta malumat vardır. Var olan bilgiler de birbirinin tekrarı niteliğinde olup son derece sınırlı, yetersiz ve eksiktir. Fahrî-i Herevî'den bizleri haberdar kılıp onun *Ravzatu's-Selâtin* adlı eserinin önemini bizlere aşikâr kılan ilk kişi merhum tarihçi ve edebiyatçı Mehmed Fuad Köprülü'dür. Günümüz bazı araştırma kitaplarında ve makalelerinde de Fahrî-i Herevî'nin kaleme almış olduğu ve konusu itibarıyla alanında ilk olarak nitelendirilen *Ravzatu's-Selâtin* ve *Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı iki kıymetli eserinin önemine değinilmiştir. İsimleri anılan iki eserin dışında muhtelif alanlara katkı sağlayan, yüzyıllar ötesinden günümüze ulaşmış, henüz pek bilinmeyen bilimsel açıdan farklı disiplinlere katkı sağlayan başka birkaç müstakil eseri ve bir divanı da vardır. Hicri onuncu asır içerisinde yaşamış olan müellifin eserleri dönemin edebiyatına, kültür ve sosyal tarihine ışık tutan mühim değerlerdendir. Yazıldığı dönemin edebî özelliklerini dil ve üslup açısından açık bir şekilde yansıtmaktadır. Farsça kaleme alınmış olan bahse konu eserlerinde dönemin siyasi, coğrafi ve kültürel gelişmelerini konu edinen tarihi anekdotlar da bulunmaktadır. Kaynaklarda Heratlı Fahrî, İran - Hint edebiyatının ve tarihinin meşhur şahsiyeti olarak anılmaktadır ve onun eserleri daha çok o sahalarda çalışmalara konu edinilmiştir. Onun çalışmaları edebiyatımız için önemli kaynaklar olmakla birlikte aynı zamanda kadim Türk tarihine ve kültürüne de ışık tutan son derece değerli eserlerdir. Belirtmek gerekir ki, Fahrî-i Herevî sadece İran-Hint edebiyatı ve tarihi için değil aynı zamanda Türk tarihi ve edebiyatı için de çok kıymetli bir yazardır. Eserleriyle Türk tarihi ve edebiyatına da katkı sunmuş, döneminin Türk asıllı mühim şair ve ediplerinden olmasına rağmen ülkemizde yeterince tanınmamakta ve eserleri de pek bilinmemektedir. Hülâsa hem yaşamı hem de eserleri hakkında noksanlığa binaen bu makalede Fahrî-i Herevî'nin çok az bilinen hayatı ve edebî kişiliği elde edilen bilgiler eşliğinde detaylı bir şekilde ortaya konmaya çalışılacaktır. Ayrıca çalışmada yazarın telif ettiği eserler ayrı başlıklar altında incelenecek ve eser içerikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Fahrî-i Herevî, Letâifnâme, Tuhfetu'l-Habîb, Bostân-i Hiyâl, Heft Kişver, Senâiyu'l-Hüsn, Ravzatu's-Selâtin, Cevâhiru'l-'Acâyib, Tezkiretu'n-Nisâ

* Bu çalışma yazarın Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne sunulan "Şair ve Tezkire Yazarı Olarak Fahrî-i Herevî" adlı yayımlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, E-Posta: sonay.unal@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-8650-4311

FAKHRI FROM HERAT AND HIS WORKS

ABSTRACT

Fakhri b. Mawlana Sultan Mohammad Amiri Haravi (d. late 16th century) is the son of Turkish origin statesman and poet Mawlana Amiri Khorasani. He opened his eyes to the world in the Herat province of Khorasan which witnessed intense struggles in the long term due to its historical and cultural importance. Since he was born in Herat, he is known with the pseudonyms of "Haravi" and "Harati". In addition to these, the pseudonym "Fakhri" and "Amiri" are also used for himself. He became famous with the name "Fakhri Haravi" and is one of the important translators, poets and authors of the tenth century. He was one of those who left the place where he was born and grew up towards his forties and headed to India. He is one of the important figures of the Arghun Dynasty (884-962/1479-1555) and the Mughal State (933-1275/1526-1858), which is one of the Turkish states that existed in the Safavid State and India. Although Fakhri Haravi, also known as Fakhri from Herat, is mentioned about his great fame, there is no compact information about his life story and there is very little information about him in the sources. Existing information is also a repetition of each other and is extremely limited, insufficient and incomplete. The first person who made us aware of Fakhri Haravi and made the importance of his work *Rawzat al-Salatin* obvious to us was the late historian Mehmed Fuad Köprülü. In some of today's research books and articles, it has been mentioned significance of his two precious works, *Rawzat al-Salatin* and *Jawahir al-Ajayeb*, which are described as the first in their field in terms of their subject. Apart from the two works whose names are aforementioned, he has several other independent works and a divan, which contribute to various fields, have reached the present day from centuries, and contribute to different disciplines in scientific terms, which are not yet known. The works of the author, who lived in the tenth century of Hijri, are important values that shed light on the literature, culture and social history of the period. It clearly reflects the literary characteristics of the period in which it was written in terms of language and style. In his works written in Persian, there are also historical anecdotes about the political, geographical and cultural developments of the period. In the sources, Fakhri Haravi is mentioned as the famous figure of Iranian-Indian literature and history, and his works have been the subject of studies in those fields. While his works are important sources for our literature, they are also extremely valuable works that shed light on ancient Turkish history and culture. It should be noted that Fakhri Haravi is a very valuable writer not only for Iranian-Indian literature and history, but also for Turkish history and literature. He also contributed to Turkish history and literature with his works, and although he is one of the most important poets and writers of Turkish origin, he is not well known in our country and his works are not known. In short, due to the shortcomings about both his life and his works, this article will try to reveal the little-known life and literary personality of Fakhri Haravi in detail with the information obtained. In addition, the works written by the author will be examined under separate headings and the contents of the works will be emphasized.

Keywords: Fakhri Haravi, Lata ef-name, Tohfat al-Habib, Bostan al-Khayal, Haft Keşvar, Sanaye al-Husn, Rawzat al-Salatin, Jawahir al-Ajayeb, Tadhkirat al-Nisa

GİRİŞ

Heratlı Fahrî ya da yaygın olarak bilinen diğer adı ile Fahrî-i Herevî, yaşamını sürdürdüğü dönem ve coğrafya itibari ile hem Hint hem de İran edebiyatı için oldukça önemli bir şahsiyettir. Hicri onuncu asır içerisinde yaşamını sürdüren yazarın kaleme aldığı eserler Farsça yazılmış olup İran ve Hindistan sahasında araştırmalara konu edinilmiştir. Aslen Türk olan Fahrî-i Herevî'nin eserleri dikkate alındığında onun Türk tarihi ve edebiyatı için de son derece değerli bir yazar olduğunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Ülkemizde hayatı, edebî kişiliği ve eserleri pek bilinmeyen müellifin adından bahsedilmesini sağlayan *Rawzatü's-Selâtin* ve *Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı iki önemli eseri bulunmaktadır. Adı anılan iki eseri dışında başka eserleri de bulunmaktadır. Bu iki eseri başta olmak üzere eserlerinin hak ettiği değeri bulması ve Türkçe literatüre kazandırılması amacıyla hazırlanan bu çalışma Fahrî-i Herevî'nin hayatını ve edebî kişiliğini konu edinmektedir. Bu bağlamda makalede, tarihsel okuma yöntemleri kullanılarak Fahrî-i Herevî'nin şahsi hayatı ve edebî kişiliği detaylı bir şekilde tetkik edilecektir. Bunun yanı sıra yazarın eserleri ayrı başlıklar altında ele alınacaktır.

1. Fahrî-i Herevî'nin Hayatı

Hem tarihî hem de edebî sahada önemli kaynak eserler sunmuş olan Fahrî b. Mevlânâ Muhammed Emîrî-i Herevî'nin doğum tarihi tam olarak bilinmemektedir. Hicri dokuzuncu asrın sonu hicri onuncu asrın başlarında Horasan'ın Herat vilâyetinde dünyaya geldiği tevatürle sabittir.¹ Kendisinin takribî olarak 903/1498 senesinde

¹ Zebihullâh-i Safâ, *Târîh-i Edebiyât der İran ve der Kalemrov-i Zebân-i Fârsî*, C.5/3, İntişârât-i Firdevs, Tahran 1373/1994, s. 1645-1646.

doğduğu belirtilmektedir.² Mevlânâ Emîrî-i Horâsânî'nin oğludur. İran'ın ve Hindistan'ın hicrî onuncu yüzyıl önemli mütercim, şair ve yazarlarından.³ Dünyaya geldiği dönemde düzenli herhangi bir soyadı düzenlemesi olmadığı için eski dönemlerdeki herkes gibi mahlası bulunmaktadır ve malum olduğu üzere Heratlılar çoğunlukla "Herevî" nisbesiyle anılmaktadır. Bu nisbeyle tanınan birçok meşhur sima bulunmaktadır.⁴ Bu mahlas ile bilinen ünlü isimlerden olup "Fahrî-i Herevî" adıyla şöret bulmuştur.⁵ Onun ile ilgili kaynaklarda "Herevî", "Heratî", "Fahrî" yahut "Emîrî" mahlaslarının kullanıldığı görülmektedir. "Herevî", "Heratî" ve "Fahrî" mahlasları üzerine herhangi bir görüş ayrılığı bulunmamaktadır. Fakat "Emîrî" mahlası üzerine birkaç farklı şahsi fikir yer almaktadır

Türk tarihi ve edebiyatına büyük katkı sunan *Kâmûsu'l-A'lâm*'in müellifi Şemseddîn Sâmî'nin, yukarıda bahsi geçen ve Herevî'ye nispet edilenlerden "Emîrî" mahlasıyla "Kaleme aldığı *Bostân-i Hiyâl* manzumesi, birkaç mesnevisi vardır, Şâh Tahmasb-ı Safevî (930-984/1524-1576) zamanında yaşamış İran şairlerindedir ve Ali Şîr Nevâî'nin Çağatay Türkçesiyle yazdığı *Mecâlisü'n-Nefâis*'ini Farsçaya çevirmiştir.", şeklinde Fahrî-i Herevî'ye işaret etmiştir.⁶ Bu hususta edebiyatçı, şair ve devlet adamı olan Ali Asgar Hikmet ise, Şemseddîn Sâmî'nin onu Safevî Hükümdarı Şâh Tahmasb döneminde yaşamış *Bostân-i Hiyâl* adlı manzumesi ve birkaç mesnevisi bulunan "Emîrî" mahlaslı başka bir şair ile karıştırmış olduğunu belirtmektedir.⁷ Seyyid Ali Rızâ Nakâvî de Şemseddîn Sâmî'nin Fahrî-i Herevî için "Emîrî" mahlasını nispet etmesinin bir yanlışlık olduğunu kaydedip *Kâmûsu'l-A'lâm*'da hem Emîrî hem de Mevlânâ Fahrî b. Emîrî başlıkları altında müellif ile ilgili verilen bilgilere yer vermiştir.⁸

Şemseddîn Sâmî'nin bu lakabı bilerek ya da sehven kullanıp kullanmadığı yönünde net bir fikir ileri sürmek normal şartlarda mümkün görünmemektedir. Zira Ali Asgar Hikmet'in iddia ettiği üzere Şâh Tahmasb zamanında *Bostân-i Hiyâl* adlı eseri ve birkaç mesnevisi bulunan ve hatta aynı mahlasla anılan başka bir şairin olması da muhtemeldir. Ancak bu mahlas adı altında ayrıca "Ali Şîr Nevâî'nin *Mecâlisü'n-Nefâis*'ini Çağatay Türkçesi'nden Farsçaya çevirmiştir", şeklinde bir cümle de vardır. Bu sebeple Şemseddîn Sâmî'nin bu lakabı bilerek ve farkında olarak kullandığı söylenebilir. Bunun yanı sıra Agâh Sırrı Levend kaleme aldığı Ali Şîr Nevâî adlı eserinde "*Kâmûsu'l-A'lâm*'da kaydedilen "Emîrî" mahlaslı kişi Fahrî-i Emîrî-i Heratî'dir" şeklinde bir ifadeye yer vermektedir.⁹ Öyle ki, Fahrî-i Herevî'nin babasının Herat emirlerinden olmasından mütevellid "Emîrî" mahlasını kullandığı yönünde bir rivayet de mevcuttur. Bu söylem göz önünde bulundurulursa Şemseddîn Sâmî'nin bahse konu mahlası, Fahrî-i Herevî için de kullanmış olması ihtimal dâhilindedir. Ayrıca kaynaklarda anılan tam ismi içerisinde "Emîrî" adının mutlaka geçtiği dikkati çekmektedir. Bu açıdan da bakıldığında böyle bir mahlasın Şemseddîn Sâmî tarafından kullanılmış olması mantıksal olarak oldukça doğal bir yaklaşım görünmektedir. İlave olarak Sa'îd Nefîsî de onun hakkında bilgi verirken mahlasını "Emîrî" olarak vermektedir.¹⁰

Kaynaklarda dört farklı nisbesinin kullanıldığı görülen Fahrî-i Herevî'nin tam adı hususunda ise birbirine yakın ama çeşitlilik arz eden söylemler bulunmaktadır. Kendisi ve eserleri hakkında bilgi bulunan kaynaklardan "*Kâmûsu'l-A'lâm*" da Mevlânâ Fahrî b. Muhammed Emîrî; "*Hülâsatu'l-Efkâr*" da Mevlânâ Sultan Muhammed Emîrî; "*Târîh-i Edebiyât der İran*" ve "*Târîh-i Tezkirehâ-i Fârsî*"de Sultan Muhammed b. Emîrî-i Herevî; "*Târîh-i Nazm u Nesr der İran ve der Zebân-i Fârsî*"de Sultan Muhammed Fahrî-i Herevî, Sultan Muhammed Fahrî b. Emîrî-i Herevî; *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*'de "Mevlânâ Sultan Muhammed"; *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*'de Sultan Muhammed Fahrî b. Muhammed Emîrî-i Herevî, Fahrî b. Emîrî Herevî, Fahrî b. Muhammed Emîrî, Fahrî b. Muhammed Emîrî Herevî isimleri ile zikredilmektedir. Adı geçen bazı çalışmalarda ise yukarıda belirtilen isimlerden biri ya da Muhammed b. Emîr, Muhammed b. Emîrî-i Herevî, Fahrî b. Sultan Muhammed Emîrî, Fahrî Sultan Muhammed b. Emîrî gibi künyelerle anılmaktadır.

Babası Mevlânâ Emîrî-i Horâsânî Orta Asya, İran ve bugünkü Afganistan topraklarını kapsayan alanda hüküm süren Türk-Moğol başta olmak üzere diğer reâyâ unsurlarının kültürel değerlerinin karışmasından oluşan İslâm hanedanı Timurlular¹¹ (771-912/1370-1507)'in son yıllarında ve Türkmen bir devlet olup mezhepsel olarak On İki İmâm Şiîliğini benimseyerek İran'da hüküm süren Safevîler¹² (906-1148/1501-1736) döneminin ilk zamanlarında yaşamıştır. Horasan'ın ileri gelen devlet adamlarından olup çağının şiiir söyleyenlerindedir.

² Mehdî Firûzyân, "Peyvendhâ-i Beynâmetnî-i Dîvân-i Fahrî-i Herevî ve Hâfiz-i Şîrâzî", *Nâme-i Ferhengistân*, No. 3, 1393/2014, s. 352.

³ Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1646; Mansûr Restgâr Fesâî, *Envâ-i Nesr-i Fârsî*, İntişârât-i Simet, Tahran 1380/2001, s. 522-523.

⁴ Seyfî-i Herevî, Abdullah-i Herevî, Mîr Ali-i Herevî bu nisbeyle tanınmış meşhur isimlerdendir. Bkz., Recep Uslu, "Herat", *İslâm Ansiklopedisi*, C.17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 217.

⁵ Fahrî-i Herevî, *Divân-ı Fahrî-i Herevî*, (Haz. Ahmed Keremî), İntişârât-i Tâlâr-i Kitâb Tahran, 1366/1987, s. f.

⁶ Şemseddîn Sâmî, "Emîrî", *Kâmûsu'l-A'lâm*, C.2, Mihrân Matbaası, İstanbul 1306/1888, s. 1042.

⁷ Ali Şîr Nevâî, *Mecâlisü'n-Nefâis*, çev. Hekim Şâh Muhammed Kâzvinî, Nşr. Ali Asgar Hikmet, *Bank-i Millî-i İran*, Tahran 1323/1944, s. ٥٤.

⁸ Seyyid Ali Rızâ Nakâvî, *Tezkire Nivîsî-i Farsî der Hind ve Pakistan*, Mu'essese-i Metbû'ât-i İlmî, Tahran 1347/1968, s. 92-93.

⁹ Agâh Sırrı Levend, *Ali Şîr Nevâî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 261, d. 17.

¹⁰ Sa'îd Nefîsî, *Târîh-i Nazm u Nesr der İran ve der Zebân-i Fârsî*, C.2, Çâphâne-i Mîhen, Tahran 1344/1965, s. 438.

¹¹ Timurlular ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Aka, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995, s. 1-220.

¹² Safevî Devleti ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Cihat Aydoğmuşoğlu, *Safevî Devleti Tarihi*, Kimlik Yayınları, Ankara 2015, s. 1-157.

HERATLI FAHRÎ VE ESERLERİ

Mevlânâ Hilâlî-i Çağatâyî (ö. 936/1530) ve Mevlânâ Abdullah Hâtîfî (ö. 927/1521) gibi şairlerle yakın dostluğu bulunmaktadır.¹³ Umumî olarak bu ifadelerden hareketle onun saygın ve tanınan bir aileye mensup olduğu, çocuk yaştan itibaren asil aile ortamında ilim sahiplerinin meclislerinde bulunarak devrin ilimlerine vakıf olarak yetiştiği yönünde bir kaniya ulaşabiliriz. İlmî olarak ilham alıp beslendiği çevreler kesin bir şekilde bilinmemekle birlikte dönemin meşhur şairleri olan Mevlânâ Hilâlî-i Çağatâyî ve Mevlânâ Abdullah Hâtîfî'nin gençlik yıllarının tamamını Herat'ta geçirdiği bilinen Fahrî-i Herevî'ye edebî ve ilmî olarak katkı sağlamış olmaları ihtimal dahilindedir.

İranlı şair ve tezkire yazarı Takiyuddîn Evhadî-i Belyânî (ö. 1042/1633) '*Arafâtu'l-Ârifîn ve 'Arasâtu'l-Âşıkîn ya da 'Arafâtu'l-Âşıkîn ve 'Arasâtu'l-Ârifîn* adlı tezkiresinde Mevlânâ Emîr-i Horâsânî hakkında dönemin hoş tabiatlı, hekim, bilge, belagat sahibi, itibar gören ileri gelenlerinden ve büyüklerinden olduğunun söylendiğine yer vermektedir. Ayrıca onun emir olmasından ötürü "Emîrî" mahlasını kullandığının rivayet edildiğinden bahsetmektedir. İlaveten Şâh İsmâil (907-930/1501-1524)'in Herat'ı 916/1510'da ele geçirdikten sonra orayı onun ve Durmuş Hân Şamlu (ö. 930/1524)'nun sorumluluğuna bıraktığını, onların da burayı oldukça iyi bir şekilde idare ettiklerini aktarmaktadır.¹⁴ Fahrî-i Herevî'nin babası ile ilgili verilen bu ifadeler dışında hayatının evreleriyle ilgili kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak anlaşılacağı üzere onun babası dönemin yüksek makam sahibi Şamlu oymağı emirlerindedir.

Fahrî-i Herevî de dönemin oldukça mahir, güçlü şair ve mümtaz ediplerinden olup ziyadesiyle güzel gazeller söylemiştir.¹⁵ Ayrıca son derece hoş tabiatlı ve fazilet sahibiydi. İçinde bulunduğu zamanın ender kişilerindendi.¹⁶ Şâh İsmâil zamanında Horasan valisi Sâm Mîrzâ Safevî'nin naibi Durmuş Hân'ın ve onun veziri Hâce Kerimüddîn Habîbullah Sâvecî (ö. 936/1530)'nin himayesine girdi. Habîbullah Sâvecî'nin methiyecisi oldu.¹⁷ Habîbullah Sâvecî'nin, Fahrî-i Herevî'nin en kadirşinas ve en değerli memduhu olduğu söylenmektedir. Ayrıca Habîbullah Sâvecî'ye onun her zaman "Velînîmet" olarak hitap ettiği de rivayet edilmektedir.¹⁸ Fahrî-i Herevî bir süre yaşamını onun yanında idame ettirdi. Burada onun gözetiminde Alî Şîr Nevâî'ye ait *Mecâlisü'n-Nefâis*'in tercümesini Şâh İsmâil ve oğlu Sâm Mîrzâ namına 928/1522 yılında tamamlayıp ismini *Letâifnâme* koydu.¹⁹

Edebî kariyerine genç yaşta başlamış olan Fahrî-i Herevî, Şâh İsmâil (ö. 930/1524)'in ölümünün ardından henüz on yaşında iken Safevî Devleti'nin başına geçen Şâh Tahmasb'ın himayesine girdi ve onun methiyecisi oldu.²⁰ Şâh Tahmasb'ın hâkimiyet sürecinin bir dönemine kadar Herat'ta yaşadı.²¹ Bir müddet sonra Herat'tan ayrıldı. Fahrî-i Herevî'nin Herat'tan nasıl ayrıldığı ile ilgili bir ifade farkı yoktur. Sadece özünde küçük bir deyiş nüansı aksettirmektedir. *Târîh-i Nazm u Nesr der İran ve der Zebân-i Fârsî'de ve Kâmûsu'l-A'lâm*'da Fahrî-i Herevî'nin hac görevini yerine getirmek üzere Herat'tan ayrıldığı ve hac vazifesini ifa ettikten sonra Hindistan sınırları içerisinde yer alan Sind eyaletine doğru yola çıktığı kaydedilir.²² Öte yandan Fahrî-i Herevî'nin Şâh Tahmasb zamanında hac vazifesini yerine getirmek niyetiyle Herat'tan çıkıp doğrudan Sind'e gittiği ve bahsi geçen yerde bir müddet kaldığı zikredilir.²³

Fahrî-i Herevî'nin doğduğu yer olan Herat'tan neden ayrıldığı üzerine kaynaklarda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak onun ayrılma nedenleri ile ilgili birkaç gerekçe sunmak mümkündür. Bunlar; Safevî Devleti ile birlikte bölgede filizlenen Şîî mezhebinin vizyon kazanıp kendisini ciddi anlamda hissettirecek boyuta gelmesi, Horasan'da yaşanan siyasi gergin ortamın varlığı neticesinde endişelenmiş olmasından mütevellit sakin bir ortam arzulanması, bilgisinin sınırlarını genişletip kendisini geliştirebilmek ve ilmî olarak yeni şeyler öğrenip ilerleyebilmek isteği, Hindistan saraylarında hükümdarların kalem ehline şaşalı bir yaşantı sunmaları hakkında duyulan baş döndürücü söylemler ve Hindistan'da Türk asıllı hânedanlıkların hüküm sürüyor olması şeklinde sıralanabilir. Aslında Fahrî-i Herevî'nin Herat'tan Hindistan'a gidişi bir göçtür. Zira doğduğu topraklara geri dönmemiştir. Ancak bu göç evvela kişinin kendisine daha sonra çevresine ışık tutup faydalı olmak için umuda doğru atılan bir adım olarak düşünülmelidir.

¹³ Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1645-1646.

¹⁴ Gıyâsüddîn-i Hândmîr, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, C.4, İntişârât-i Kitâbhâne-i Hayyâm, Tahran 1333/1954, s. 575-594; Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1646; Ahmed Gülçîn-i Meânî, *Târîh-i Tezkirehâ-i Fârsî*, C.1, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1348/1970, s. 430.

¹⁵ Nefîsî, *age*, s. 277, 377.

¹⁶ Nakâvî, *age*, s. 93; Ahmed Gülçîn-i Meânî, *age*, s. 429.

¹⁷ Nefîsî, *age*, s. 277-278,438; Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1646.

¹⁸ Nakâvî, *age*, s. 93; Hüsâmeddîn Râşidî, "Fahrî-i Herevî ve Se Eser-i U", çev. Muhammed Muzaffer, *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî-i Meşhed*, S. 2, 1350/1971, s. 442.

¹⁹ Nefîsî, *age*, s. 277-278,438; Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1646.

²⁰ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Cevâhiru'l-'Acâyib*, Yz., National Library of Kalkûta, No: 482, Kütüphane Katalog Bilgisi; Ahmed Gülçîn-i Meânî *age*, s. 420, 430.

²¹ Nefîsî, *age*, s. 377.

²² Şemseddîn Sâmî, "Mevlânâ Fahrî b. Muhammed Emîrî", *Kâmûsu'l-A'lâm*, C.5, 1314/1896, s. 3348.

²³ Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1646; Sind'te yaklaşık olarak on altı, on yedi sene kaldığı rivayet edilmektedir. Bkz. Râşidî, *agm*, s. 455; Firûzyân, *agm*, s. 352-353.

Kaynaklarda hangi mezhebe bağlı olduğu, hangi mezhebi tercih ettiği hususunda da bir ifade bulunmamaktadır. Ancak *Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı eserinde kendisinin verdiği bilgiye göre Haremeyn-i Şerife'nin ziyaret etmek için yola çıkmıştır ancak yolu Sind'e düşmüştür.²⁴ Hac vazifesini yerine getirip getirmediği hususunda kaynaklarda üzerinde hemfikir olunan bir söylem bulunmasa da bazı kaynaklarda zikredildiği ve kendi ifadesine göre niyetini gerçekleştirmeden Sind'e gittiği anlaşılmaktadır. Ehli sünnetten olması muhtemeldir. Bahsi geçen "Hac"dan kasıt da İslâm alemi için kabul gören Mekke ve Medine olmalıdır. Fakat Şii inancına mensup bir Türk devleti olan Safevîler döneminde bahsedilen hac söyleminden Meşhed'e yahut Necef'e gitmek üzere ayrılmış olması da muhtemeldir. Zira Şâh İsmâil zamanında Tebriz ele geçirildikten sonra Sünnî mezhebine mensup ahâlinin kılıçtan geçirildiği bilinmektedir.

Herat'tan ayrıldıktan sonra Sind bölgesindeki Tatta vilâyetine gitti ve burada hüküm süren Argûn Hanedanlığı hükümdarlarından Ebû Feth Hüseyin Şâh Argûn'un (928-962/1522-1554) himayesine girdi.²⁵ *Senâiyu'l Hüsn ve Ravzatu's-Selâtin* adlı çalışmalarını onun adına yazdı.²⁶ Fahrî-i Herevî'nin Herat'ta ne kadar kaldığı ve buradan ne zaman ayrıldığı yönünde net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Sind'te yaklaşık olarak on yedi sene kaldığı rivayet edilmektedir.²⁷ Onun *Ravzatu's-Selâtin*'i Ebû Feth Hüseyin Şâh Argûn'un namına 958/1551'de kaleme almaya başlayabilmesi için bu tarihten evvel Sind'e ulaşmış olması gerekmektedir.

Ayrıca Sind'te takribî on yedi sene kaldığı ve 963/1556 senesinde tahta yeni çıkmış olan Ekber Şâh'ın sarayına intisap etmiş olduğu zaman dilimi dikkate alınırsa onun Sind'e 946/1539 yılı civarında varmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Memleketi olan Herat'tan ayrılmış olabileceği yıl aralığı da hicri onuncu asrın ilk yarısının sonlarına vârid olunan 944-945/1537-1538 seneleri öngörülebilir. Zira yukarıdaki verilere dayanarak yapılan bu çıkarımlar Fahrî-i Herevî'nin, Şâh Tahmasb'ın hâkimiyet sürecinin bir dönemine kadar Herat'ta yaşadığı bilgisi ile de örtüşmektedir.

Fahrî-i Herevî'nin himayesinde bulunduğu "Meliku'l Müeyyed" ünvanına sahip olan Hüseyin Şâh Argûn, takribî olarak altmış üç yaşındayken geçirdiği felç sonucu hareket edemez ve konuşamaz hale geldi. Bu durumu fırsat bilen aynı soya mensup olan Muhammed İsâ Tarhân ve devletin ileri gelenleri Tatta şehrini yağmalayıp 961/1554 senesinin Aralık ayında yönetimi ele geçirdi. Ertesi yılın Şubat ayında Hüseyin Şâh Argûn'un vefatı ile Muhammed İsâ Tarhân'ın hükümrânlığı başlamış oldu.²⁸

Ancak Ebû Feth Hüseyin Şâh'ın ölümünün akabinde Argûn Hanedanlığı için Muhammed İsâ Tarhân ve Sultan Mahmûd Gökeltaş arasında taht mücadelesi vuku buldu. Mücadele sonrası pek çok kültüre ev sahipliği yapmış Sind bölgesi ikiye bölündü. Tatta merkezli Aşağı Sind Muhammed İsâ Tarhân (962-974/1555-1567)'in ve Bakkar merkezli Yukarı Sind Sultan Mahmûd Gökeltaş (962-974/1555-1566)'in hâkimiyetine geçti. Böylece Argûn Tarhân Hanedanı (962-999/1555-1591) dönemi başlamış oldu.²⁹ O vakit Tatta'da bulunan Fahrî-i Herevî, Ebû Feth Hüseyin Şâh'tan sonra Argûn Tarhân Hanedanı'nın Tatta merkezli Aşağı Sind bölgesinin başına geçen Hindistan ümerasından Muhammed İsâ Tarhân'ın ilgisine ve ihsanına mazhar oldu.³⁰ Ancak Ahmed Gülçîn-i Meânî'nin vermiş olduğu bilgiye göre Fahrî-i Herevî, Ebû Feth Hüseyin Şâh'ın ölümünün ardından Sind'ten ayrılarak Hindistan'a gitti. Bu yolculuğu Bâbürlülerin üçüncü hükümdarı Hümâyün Şâh (937-963/1530-1556)'in vefatına ve Ekber Şâh'ın tahta geçtiği zaman dilimine tesadüf etmektedir.³¹

Hindistan'da Ekber Şâh'ın cülûs merasimi cihetiyle Süleyman (a.s.)'a hediye sunan karınca misali herkesin hediye gönderdiğini dile getiren Fahrî-i Herevî, kendilerinin de törene katılıp tüm güzellikleri üzerinde toplayan o hazret için kaside inşa edip tahta geçişi münasebetiyle övgüde bulduklarını belirtmektedir.³² Bu vesileyle 963/1556'da henüz yeni tahta geçmiş olan Hümâyün Şâh'ın oğlu Ebû Feth Celâleddin Muhammed Ekber Şâh (963-1014/1556-1605)'in himayesine girdi³³ ve ömrünün geri kalan yıllarını Hindistan'da geçirdi.³⁴

Fahrî-i Herevî'nin Ekber Şâh'ın tahta çıktığı yıl olan 963/1556 senesinin Şubat ayında Hindistan'da olabilmesi için Sind'te başlayan yolculuğunun Ebû Feth Hüseyin Şâh'ın ölümünden hemen sonraki aylara tekabül ediyor olması gerekmektedir. Şairi, edipleri himaye altına alıp koruyup gözetmek dönemin büyüklük alametlerinden olması sebebiyle Muhammed İsâ Tarhân'ın Fahrî-i Herevî başta olmak üzere sarayda bulunan diğer kalem erbablarına alâka göstermiş olması ve Fahrî-i Herevî'nin bu esnada onun himayesine sığınmış

²⁴ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*, (Nşr. Hüsâmeddîn Râşidi), Haydarâbâd, 1388/1968, s. 113.

²⁵ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, (Nşr. Hayyâmpûr), İntişârât-ı Mu'essese-i Târîh ve Ferheng-i İrân, Tebriz, 1345/1966, s. ١١٣. Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1646.

²⁶ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, s. ٤; Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1647,1652.

²⁷ Fîrûzyân, *agm*, s. 353.

²⁸ Râşidi, *agm*, s. 452.

²⁹ Abdülkerim Özeydin, "Argûn", *İslâm Ansiklopedisi*, C.3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 357.

³⁰ Şemseddin Sâmî, "Mevlânâ Fahrî b. Muhammed Emîrî", s. 3348; Nefîsî, *age*, s. 377.

³¹ Ahmed Gülçîn-i Meânî, "Tuhfetu'l Habîb", *Neşriyye-i Ferheng-i Horasan*, Yıl 5, S. 3-4, 1343/1964, s. 8.

³² Ahmed Gülçîn-i Meânî, *agm*, s. 8; Nefîsî, *age*, s. 377; Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*, s. 114.

³³ Fîrûzyân, *agm*, s. 353.

³⁴ Nefîsî, *age*, s. 376.

olması gayet doğal bir durumdur. Yani bazı kaynaklarda belirtildiği gibi onun ilgi ve ihsanına mazhar olduğu doğru bir bilgi olmalıdır. Ancak kısa ve geçici bir dönemi kapsadığını vurgulamak yerinde olacaktır. Fahrî-i Herevî'nin, Muhammed İsâ Tarhân'ın himayesinde uzun süre kalmasına engel olan sebep ya da sebepler neydi? Bu suâle cevap mukabilinde, elde bir veri olmadığı için burası tamamıyla karanlıktır. Bu hususta bir bilgi olmasa da onun Sind'ten ayrılışı ile ilgili de birkaç neden öne sürmek mümkündür. Fakat en önemli sebep tanışıklıkları Herat'ta iken başlayan, yaklaşık olarak on yedi yılını birlikte geçirdiği ve ifadelerinden kendilerine karşı gönül bağının olduğu anlaşılan Ebû Feth Hüseyin Şâh Argûn'un rahatsızlık geçirmesinin hemen akabinde Muhammed İsâ Tarhân'ın zorbalıkla tahtı ele geçirmeye çalışmasının ve Ebû Feth Hüseyin Şâh Argûn'un bu hadiseden iki ay sonra vefat etmesinin Fahrî-i Herevî'yi duygusal anlamda etkilemesi olmalıdır.

Yaşamı boyunca birçok alanda eserler veren Fahrî-i Herevî'nin hangi tarihte öldüğünü belirten kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Nimet Yıldırım'ın çalışmasında onun ölüm tarihi 970/1562'den sonra olarak kaydedilmiştir.³⁵ Şemseddin Sâmî de onun hicrî onuncu asrın sonlarında hayata gözlerini yumduğunu belirtmektedir.³⁶ Bu sebeple tam olarak öldüğü tarih ve mezarının nerede olduğunu tespit etmek mümkün gözükmemektedir. Ancak ömrünün son yıllarını Ekber Şâh'ın himayesinde geçirdiği bilinen Fahrî-i Herevî var olan yukarıdaki bilgilere göre yüz yıla yakın uzun bir ömür sürmüş olmalıdır.

2. Edebî Kişiliği

Hicrî onuncu asrın önemli simalarından olan Fahrî-i Herevî'nin tahsil ve terbiyesi hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Eğitim ve öğretimini nerelerde yaptığı, kimlerden ders aldığı bilinmemektedir. Tesadüf edilen kaynaklarda ve eserlerinde bu hususta herhangi bir bilgi hemen hemen bulunmamaktadır. Fakat bu husustaki küçük veriler bir araya toplanıp beyin süzgecinden geçirilirse onun edebî kişiliğini kısmen aydınlatmak mümkündür. O, ömrünün en güzel çağları olan çocukluk evresinin ve gençlik yıllarının tamamını doğmuş olduğu Herat'ta geçirmiştir. Şüphesiz, Herat dönemin önemli bilim, kültür, fikir, sanat, siyaset faaliyetlerinin merkeziydi. Şairler, yazarlar, kalem ehilleri için gözde mekân olarak görülmekteydi. O dönemde ilim, irfan ve fazilet sahibi kalem erbabı evde, sokakta, meclislerde bir araya gelmekteydi ve bu topluluk arasında ilmi konularda üstün olma rekabeti mevcuttu. Çocukluk döneminden itibaren Fahrî-i Herevî'nin büyüklerin mertebesine ulaşmak için âlimlerin yetiştiği bu çevreden kolayca imkân elde edip kendisini edebî terbiye ve bilgilerle donatmış olması, devrin geçerli ilimlerini öğrenmesi pek tabiidir.

Şair, mütercim ve yazar vasıflarını üzerinde barındıran Fahrî-i Herevî, baba tarafından âlim ve şair bir aileden gelmektedir. Bilgi, zekâ, yetenek işi olan nazım ve nesir alanında ustaca kalem oynatıp başarılı eserler ortaya çıkarmıştır. Edebiyat dünyasına kazandırdığı ilk eseri olan ve “*Letâifnâme*” adını koyduğu *Mecâlisü'n-Nefâis*'in tercümesini yirmili yaşlarında tamamlamıştır. Ülkemizde bilhassa bu eseri ile tanınmaktadır. İlim çevresinde kendisinden ve *Ravzatu's-Selâtin* adlı eserinden bahseden ilk kişi Türk tarihinin ve edebiyatının önemli ismi Mehmed Fuad Köprülü'dür. Türk edebiyatının mühim şahsiyetlerinden biri olan büyük şair ve devlet adamı Ali Şir Nevâî'nin (ö. 906/1501) Çağatay Türkçesi ile yazdığı bu eserini ustalıkla Farsçaya çevirmiş olması Fahrî-i Herevî'nin hem disiplinli bir mizaca sahip olduğunun kanıtı hem de Türkçe ve Farsça ile yazılmış olan edebî klasik eserleri okuyup incelemiş olduğunun göstergesidir. Fahrî-i Herevî, Farsça yazdığı *Ravzatu's-Selâtin* ve *Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı eserlerinde de Türk dili ile şiir yazmış şairlere ve bu şairlerin eserlerinden örnekler yer vermektedir. Bu onun şüpheye mahal bırakmaksızın Türk dilini rahatlıkla kullanabildiğini ortaya koymaktadır. Bu durum aynı zamanda onun kıymete hâiz bir derecede Türkçe ve Farsça dilbilgisi kurallarına vâkıf olduğuna da bir nişanedir. Ayrıca eserlerinde yeri geldiğinde uygun düşen yerlere Arapça beyitleri yerleştirerek aktardığı bilgileri pekiştirmiş olması kendisinin Arapçayı da iyi bildiğini göstermektedir.

Safevî Devleti'nde konuşma dili olarak Türk dilinin hâkim bir dil olması ve Fahrî-i Herevî'nin babasının “Türkmen Şamlu” aşiretine mensup emirlerden olması ve hatta soyunun bu oymağa dayanması hasebiyle Türkçeyi iyi derecede bildiği düşünülmektedir. Kaleme aldığı eserlerinden onun hem Türkçenin hem Farsçanın hem de Arapçanın dil ve edebiyatının teknik ve inceliklerine vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum onun küçük yaşlardan itibaren hocalardan ders alarak iyi bir edebiyat kültürüne sahip olduğunu, sağlam bir medrese tahsili gördüğünü, zihin hazinesini edebî ve ilmi sahada bilgiler ile donattığını da kanıtlar niteliktedir. Dönemin hangi hocalarından ders aldığı bilinmemektedir. Fakat Fahrî-i Herevî'nin çocukluk evresinde babasının yakın dostluğu bulunduğu bilinen zamanın ünlü âlimleri Mevlânâ Hilâlî-i Çağatâyî, Mevlânâ Abdullah Hâtîfî'nin edebî görgü ve ilminden faydalanmış olması muhtemeldir. Gençlik evresinde ise şair ve fazıl şahsiyetler yetiştirdikleri bilinen mesleğinde mâhir ilk hâimleri Durmuş Hân ve onun veziri Hâce Kerimüddin Habîbullah Sâvecî'den ders almış olması ve hatta şairlere oldukça önem veren Şâh Tahmasb'ın meclislerinde çok şey öğrenmiş olması da mümkün gözükmektedir. Özellikle gençlik dönemi memduhlarından olan Hâce Kerimüddin Habîbullah

³⁵ Nimet Yıldırım, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2001, s. 10.

³⁶ Şemseddin Sâmî, “Mevlânâ Fahrî b. Muhammed Emirî”, s. 3348.

Sâvecî'ye "Velînimet" olarak hitap ettiği nakledilen Fahrî-i Herevî'nin ondan edebî ve ilmî anlamda iyi bir eğitim aldığını ve insanî yönden çokça şeyler öğrendiğini söylemek mümkündür.

Küçük yaştan itibaren tertip edilen türlü meclislerde bulunarak kendisini yetiştirdiği, edebî ve ilmî yönüne mütemadiyen katkı sağladığı düşünülen Fahrî-i Herevî'nin, eserlerinden zamanının edebiyat ve tarihle uğraşan ilim erbabı âlim, edip ve fazîllar ile ünsiyet kurup onların bilgi ve fazilet harmanlarından kendisine lazım gelen faydalı bilgilerden istifade ettiğine, kendisini etkileyen konuşmaların tesiri altında kalarak zamanının ilimlerini öğrendiğine *Ravzatu's-Selâtin* adlı eserinin ön sözünde bizzat kendisi de işaret etmektedir. Örneğin, şeref ve şan sahibi Ebû Feth Hüseyin Şâh'ın meclisinde bulunarak benzeri olmayan manaların inceliğini ve akıl kulağını etkileyen söz cevherleri ile gönül sayfasını doldurduğunu söylemektedir. Bu hususta Fahrî-i Herevî, Ebû Feth Hüseyin Şâh'a sunduğu *Ravzatu's-Selâtin* adlı eserinde şunları kaydetmektedir: "Cennetmekân Hâkânî-i Şîrvânî hazretlerinin şiir divanını ve şahsiyetlerinin büyüklüğünü niyaz halinde anlattıkları bir gün akıllarına şiirin başlamasından, kimi zaman şiire alâka göstermiş şerefli mizaca sahip yerel cevherlerden olan sultanların ahvâlî, şiir yazma yetenekleri, inciler saçan söyledikleri güzel beyitleri yadigâr olarak kaydetmek geldi ve buna binâen dostların günlünü ferahlatmak için gül yaprakları misali her bahçeden bir araya topladım".³⁷

Fahrî-i Herevî'nin muhtelif meclislerde gönül sayfasını doldurmasının yanı sıra ilham aldığı ve zihin dünyasının güçlenmesine vesile olan şeylerden diğeri de kendisinden önceki usta isimlerin eserleridir. Fahrî-i Herevî'nin *Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı eserinin ön sözünde yer verdiği küçük olan evinin bir köşesinde *Tuhfetu'l-Habîb* mecmuasının içinde bulunan güzide şiirlere göz gezdirirken ansızın gözlerinin Hâce Hâfız hazretlerinin gazeline nazîre yaparak yazdığı Mihrî'ye ait bir gazele iliştirdiği söyleminden de onun Hâfız'ın şiirlerini çok iyi incelediği ve Hâfız'ın şiir sanatına hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Fahrî-i Herevî ayrıca adını andığı Mihrî'nin gazelinin mükemmelliğini dile getirdikten sonra bazı insanların bu gazelin Hâfız'ın şiiri olduğu düşüncesine kapıldıklarına yer vermektedir.³⁸ Verdiği bu bilgiler ışığında kendisi başta olmak üzere çağındaki kimi aydın çevrenin de Hâfız-ı Şîrâzî'nin tesiri altında kaldığını açıkça gözler önüne sermektedir. Böylece hicrî sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda olduğu gibi onuncu yüzyılda da Hâfız-ı Şîrâzî'ye ilgisiz kalınmadığını ispat etmektedir.

Fahrî-i Herevî şairlik vadisinde kılavuzsuz ilerlenemeyeceğini benimseyerek tasavvuf neşvesine sahip olan eski üstadlardan Hâfız-ı Şîrâzî-yi adeta kendisine rehber olarak seçmiştir. Onun kaleme aldıklarını derinlemesine okuyup irdelediği ve etkilenerek onun üslubuna yakın şiirler yazdığı net bir şekilde görülmektedir. Müellifin eserleri incelendiğinde Unsurî (ö. 431/1040), Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (ö. 515/1221), Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292), Hâfız-ı Şîrâzî (ö. 792/1390) gibi kendisinden önceki güçlü şairlerin divanlarından istifade ettiği ve ilham aldığı anlaşılmaktadır. Divanların dışında hem edebî hem de tarihî kaynaklardan iltikat ettiği de eserlerinde âşikârdır. *Lübâbü'l-Elbâb*, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, *Mecâlisü'n-Nefâis*, *Silsiletü'z-Zeheb*, *Nasuh-i Ekâbir*, *Mantıku't-Tayr* ve *Ahlâk-i Nâsirî*, *Enisu'l-'Âşîkîn*, *Hadâiku's-Sihr*, *Târîh-i Mîr*, *Zafernâme* bunlardan bazılarıdır.

Fahrî-i Herevî'nin eğitim ve öğretimi ile alâkalı engin bir bilgiye maalesef sahip değil. Fakat devrin hâkim dillerinden olan Türkçe ve Farsçayı kalem oynatacak kadar iyi bilmektedir. Bu bağlamda tercüme ve telif eserleri vardır. Döneminin şöhret bulup saygı uyandırmış kimselerinden olduğu söylenmektedir. Tüm yaşamını saray erkânı çevresinde himaye ve lütuf göreberek geçirdiği anlaşılmaktadır. Böyle mahfillerde yetişmiş olması hasebiyle kaynaklarda zikredildiği gibi Fahrî-i Herevî'nin hem döneminin zengin bilgi birikimine sahip olduğu hem de oldukça iyi bir edip ve şair olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca yaşamı süresince zamanının hükümdarlarının lütfuna ve ihsanına nail olmuştur. Yani edep bakımından da üstün vasıflara sahip olduğu aşikârdır. Zira lütfu uğramanın yolu hem edep hem de bilgidir. Fahrî-i Herevî'nin devrin hükümdarları tarafınca ihsanla lütfedilmesi ve ömrünün sonuna kadar bu makamını korumuş olması onun saray şairi olduğunu akıllara getirebilir. Zira himayesi altına girdiği hükümdarlarla ilgili övgü niteliği taşıyan şiirleri bulunmaktadır. Ancak kalem ehli kimselerin himayesi altına girdikleri kişilere övgü dolu sözlerle methiyeler yazmış olmaları doğal bir yaklaşımdır. Nitekim, methiye kimi zaman bir şeyler elde etmek için zarurî olarak yapılmış olsa da çoğu zaman saygının, hayranlığın, sevginin, en samimî ve içten duyguların ifadesi de olabilmektedir.

Bunun yanı sıra divanında yer alan gazellerinde lütfu uğramış olsa da sarayda gözünün olmadığı yaşam anlayışını yansıtan ve örnek teşkil eden ipuçları bulunmaktadır. Şiirleriyle dünyevî âlemdeki maddî varlıklara karşı istek ve eğilim gayesinin olmadığını çok güzel bir şekilde ifade etmiştir. Bu sebeple kendisinin saray şairi olduğunu söylemek yanlış olur. Hükümdarlar başta olmak üzere diğer devlet büyüklerinden maddî bir beklentiye girmediğini yansıtan beyitlerinden bir tanesi şöyledir.³⁹

می نهم بر سرچو تاج شه سبوی خویش را

پادشاه وقت خویش فقر فخری را از آن

Kendi vaktimin padişahıym fakirliğim ondan gelen bir iftihardır,

³⁷ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, s. 2; Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*, s. 3.

³⁸ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*, s. 116.

³⁹ Fahrî-i Herevî, *Divân-ı Fahri-i Herevî*, s. 11.

Padişah tacı gibi başıma koyarım kendi testimi.

3. Eserleri

Fahrî-i Herevî'nin *Letâifnâme* isimli bir de tercüme çalışması, dönemin şairlerinin gazellerini bir araya getirdiği *Tuhfetu'l Habîb* ve *Bostân-i Hiyâl* adlı iki eseri, lafzî ve mânevî sanatlar üzerine yazdığı *Senâyiu'l Hüsn*, *Hefti Kişver* adlı efsanevî ve ahlâkî konuları harmanlayarak yazdığı tarih konulu bir kitabı, bilimsel açıdan farklı disiplinlere katkı sağlayan iki tezkire kitabı ve bütün şiirlerinin toplandığı bir divanı vardır. Eserleri ve içerikleri üzerine şu bilgileri vermek mümkündür:

3.1. Letâifnâme (Tercüme-i Mecâlisü'n-Nefâis)

Mecâlisü'n-Nefâis, Alî Şîr Nevâî'nin 897/1492 senesi dolaylarında Çağatay Türkçesi ile yazdığı eseridir. Türk edebiyatının ilk tezkiresi olarak kabul edilmektedir. Giriş ve sekiz meclisten (bölüm) oluşmaktadır. Eserde yer alan şairlerin büyük bir kısmı Farsça şiirde şöhret kazanmış kişilerdir. Türkçe şiirler yazan şairler de bulunmaktadır. Türkçe şiir söyleyenlerin "Türkî Gûy" şeklinde nitelendirildiği görülmektedir. Eser çocukluk döneminden itibaren isimlerini duyup tanıma fırsatı bulmadığı ve küçüklüğünde tanıyıp gençliğinde görüştüğü belli başlı şairler başta olmak üzere sultanlar, şehzâdeler, çağın ileri gelen şairleri ve örnek şiirlerini içermektedir. İsimleri anılan kişilerin şair vasıflarının yanı sıra ön planda olan insanî mizaçları da ele alınmaktadır. Sekizinci meclis tamamıyla Hüseyin Baykara (875-912/1470-1506)'ya ayrılmıştır.⁴⁰

Hüseyin Baykara⁴¹ adına Semerkand'ta Türkçe olarak yazılan *Mecâlisü'n-Nefâis* ilk şairler tezkiresi olması bakımından önem arz etmektedir. Bir giriş ve sekiz meclisten oluşmaktadır. Takriben dört yüz elli şairin biyografisi ve örnek şiirlerini içerdiği söylenebilir. Sahasında büyük bir önem arz eden bu eser ilk olarak şair ve yazar Fahrî-i Herevî tarafından Farsçaya çevrilmiştir. Fahrî-i Herevî tercüme yaparken temin ettiği yazma nüshalara müsteniden ilavelerde bulunarak Alî Şîr Nevâî'nin eserinde bulunmayan yüz seksen civarında şairin biyografisi ve örnek şiirlerini ihtiva eden orijinal bir bölüm ekleyerek çalışmasının hatime kısmını Nevâî'ye hasretmiştir. Yaptığı çeviriyi Safevîler dönemi hükümdarı Şâh İsmâil ve oğlu Sâm Mirzâ Safevî'ye sunmuştur.⁴² Fahrî-i Herevî, *Mecâlisü'n-Nefâis*'in tercümesini tamamladıktan sonra adını *Letâifnâme* koyduğu bu eseri Dürmüş Hân'ın ve veziri Hâce Kerimüddîn Habîbullah Sâvecî'nin himayesi altındayken kaleme almıştır.⁴³ Eser tamamlandığında bu çalışmasını ilgi ve alâka gördüğü Hâce Kerimüddîn Habîbullah Sâvecî'ye de takdim etmiştir.⁴⁴ *Letâifnâme* adı ile Farsçaya tercüme edilmiş olan bu eser ilk olarak 1908 yılında Taşkent'te yayınlanmıştır.⁴⁵ Belirtmek gerekir ki, *Letâifnâme* Fahrî-i Herevî'nin kendisini temayüz ettiği gençlik yıllarının ilk çalışmasıdır denilebilir.

Önem arz eden bahse konu eser daha sonra Hâcî Mübârek Şâh Kazvîni'nin oğlu Hekîm Şâh Muhammed Kazvîni tarafından 927-929/1521-1523 yılları arasında Farsçaya tercüme edilmiştir.⁴⁶ Hekîm Şâh Muhammed Kazvîni'nin yaptığı tercüme de Alî Asgar Hikmet tarafından *Letâifnâme* ile birlikte yayınlanmıştır.⁴⁷

3.2. Tuhfetu'l Habîb

Fahrî-i Herevî'nin Herat'ta iken dönemin muhtelif şairlerinin gazellerini bir araya getirerek 929/1523 senesinde Horasan valisi Sâm Mirzâ Safevî'nin lalası Durmuş Hân'ın veziri Hâce Kerimüddîn Habîbullah Sâvecî adına Herat'ta tanzim ettiği bir mecmuadır.⁴⁸ Şiirlerine çok az rastlanan ya da divanları günümüze ulaşmamış şairlere yer verilmiş olduğu için ansiklopedik mahiyette çok mühim bir eserdir ve alfabetik olarak

⁴⁰ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973, s. 254-256.

⁴¹ 842/1438 yılında Herat'ta doğan Sultan Hüseyin Baykara sanata, kültüre, edebiyata önem veren bir şahsiyettir. Soyu hem anne hem de baba tarafından Timur'a dayanmaktadır. Hüseyin mahlasıyla yazdığı Farsça ve Türkçe şiirleri vardır. Kıvrak bir zekaya sahip güçlü bir şair ve âdil bir Türk hükümdarıdır. Hüküm sürdüğü otuz yedi yıllık hükümlüğü süresince meclis kurarak şairleri, edebiyatçıları, ilim adamlarını, sanatçıyı koyup himaye etti. Bu yolla sanat, kültür, edebiyat ve sanatın gelişimine büyük olanak ve katkı sundu. Herat civarında çıktığı bir seferde 912-1506 senesinde öldü. Bkz. Hamid Algar-Ali Alparslan, "Hüseyin Baykara", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 530-532.

⁴² Fahrî-i Herevî *Mecâlisü'n-Nefâis*'in tercümesine 926/1520 yılında başlayıp bir yıl sonra tamamlamıştır. Bkz. Kemal Eraslan, "Mecâlisü'n-Nefâis", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 216.

⁴³ Nakâvî, *age*, s. 93; Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1646.

⁴⁴ Ahmed Gülçîn-i Meânî, *agm*, s. 7; Râşidî, *agm*, s. 442.

⁴⁵ Yıldırım, *age*, s. 9.

⁴⁶ Mansûr Restgâr Fesâî, *age*, s. 522; Belirtilen tercümelerin dışında bir diğer tercüme de Ubeydullah Hân'ın kız kardeşi olan Cânî Özbek'in oğlu Sultan Muhammed Özbek adına Abdülalî'nin oğlu Şâh Ali tarafından yapılmıştır. Bu tercümenin bir nüshası Britanya Müzesi'nde mevcuttur. Bkz. Râşidî, *agm*, s. 461-462.

⁴⁷ Yıldırım, *age*, s. 9.

⁴⁸ Nefîsî, *age*, s. 278; Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, s. 4.; Herat'ın ileri gelenlerinden olan meşhur İranlı tarihçi Hândmîr de Habîbullah Sâvecî adına eser yazanlardan biridir. Hümâyûn'un Gucerât seferinde vefat eden Hândmîr'in 927/1521 senesinde başladığı ve 930/1524'te tamamladığı *Habîbu's-Siyer* olarak da anılan umumî dünya tarihi *Habîbu's-Siyer fi Ahbârî Efrâdî'l-beşer* adlı eserini hâmilelerinden Hâce Kerimüddîn Habîbullah Sâvecî'nin namına yazdığı bilinmektedir. Bkz. Ahmed Gülçîn-i Meânî, *agm*, s. 7; İsmail Aka, "Hândmîr", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 552.

düzenlenmiştir.⁴⁹ Hâce Kerimüddîn Habîbullah Sâvecî'nin adı ile isimlendirmiş olan bu mecmua onun ikinci divanı olarak kabul görmektedir. Ancak Ahmed Gülçîn-i Meânî'ye göre ikinci bir divanı olarak bilinmesi, gerçeği yansıtmayan büyük bir yanlıdır.⁵⁰ Herat'ta kaleme almış olduğu bu mecmuanın yazıldığı tarih beyitte de belirlendiği üzere 941/1534-12 = 929/1523'tür.⁵¹

کوبی «حد» آورد بنظر تحفة الحبيب

تاریخ این صحیفه کسی را عیان شود

3.3. Bostân-i Hiyâl

Fahrî-i Herevî'nin *Tuhfetu'l-Habîb* adlı eserinde yer verdiği şairlerin gazellerinin sadece matla' beyitlerinden müteşekkil eseridir.⁵² Bu eserin Fahrî-i Herevî'ye ait olup olmadığı yönünde farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı yazarlar eserin ona ait olmadığını söylemektedir. *Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı tezkirenin Hindistan'da bulunan yazma nüshasının kütüphane katalog tanıtım yazısını yazan kişi başta olmak üzere bazı yazarlar ise bu eseri ona nisbet edip Fahrî-i Herevî'nin eserleri arasında zikretmektedir.⁵³ İki farklı görüşün var olması elbette tartışmalı bir durumdur. Ancak aynı zaman diliminde başka bir yazarın aynı isimle adlandırılan başka bir eserinin olması uzak bir ihtimal değildir.

Yirminci yüzyıl İranlı tarihçilerinden olan Ahmed Gülçîn-i Meânî, Fahrî-i Herevî'nin *Tuhfetu'l Habîb*'te yer alan gazellerin matla' beyitlerinin bir araya toplanmasıyla oluşturduğu bir çalışmasının olabileceği hakkında bilgi verdikten sonra aynı dönemde yaşamış Bektâşî Kulî Abdâl Rûmî'nin de 950/1544 senesinde aynı içerik ve isimle yazmış olduğu Bostân-i Hiyâl adlı eserinin varlığına değinmekte, aynı isimle anılan bu eserin muhtelif yerlerde çokça yazma nüshalarının mevcudiyetinden söz etmektedir. Ahmed Gülçîn-i Meânî, ayrıca bu eseri Fahrî-i Herevî'nin Farsça şiir antolojisi olarak nitelendirilmesinden bahsetmekte ve bunun yanlışlığını da kesin bir dille ifade etmektedir.⁵⁴

3.4. Heft Kişver

Zamanımıza intikal eden ve Şâh İsmâîl'e takdim ettiği *Heft Kişver*, Fahrî-i Herevî'nin efsane ve ahlâk konularını harmanlayıp yazdığı tarih konulu önemli bir eseridir.⁵⁵ Yedi bölümden müteşekkil olan eserin 930/1524 yılından evvel yazılı olduğu kaydedilmiştir. Önceleri Tahran Edebiyat Fakültesi kütüphanesinde bulunan bir yazması şu an o fakültenin merkez kütüphanesine taşınmıştır.⁵⁶ 970/1562 senesinde telif edildiği de belirtilen bu eserin İran ve yurt dışı kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır. Eser *İbnü'l Turâb* olarak da bilinmektedir.⁵⁷

Ahlâkî öğütler vermeyi amaçlayan bir eserdir. Her bölüm pek çok hikmetli konu içermektedir. Konusu tarih olan bu eser destansı bir yaklaşım ve üslupla yazılmıştır. Eserde, hikâyeler gerçeğe uygun olarak pragmatik bir anlatımla ele alınıp işlenmiştir. Müellifin oldukça hoş, tekellüfsüz, pürüzsüz, akıcı sağlam ve etkileyici bir üslubu vardır. Şiirlerde olduğu kadar nesirlerde de söz konusu olan sehl-i mümteni⁵⁸ örnekleri eserde yer almaktadır. Anlatılmak istenen düşünce anlatılırken maksadın dışına çıkmaya yol açacak fazla kelimelerden uzak durulmuştur. Eserde yer alan hikâyeler İran padişahları ve diğer büyüklerin seciyesi niteliğindedir ve hayranlık uyandıracak değerler taşımaktadır. İhtiva ettiği birtakım irfanî, hikemî ve destanî unsurlar bakımından oldukça dikkat çekicidir. Eser barındırdığı söz varlığı ve yazarın kalem oynatışı ile dönemin dil özelliklerine tanıklık etmektedir.

3.5. Senâiyu'l Hüsn

Fahrî-i Herevî'nin Sind'te hüküm süren Argûn Hânedanı Hüseyin Şâh Argûn adına telif ettiği eser, edebî sanatlar üzerinedir.⁵⁹ Üstadların kitaplarından genç şairler için derlediğini belirten müellifin bu eserinde evvela Farsça şiirin başlaması üzerine bilgiler zikredilmektedir. Ardından fesâhat ve balagât kaideleri başta olmak üzere

⁴⁹ Hamîd Rızâî - Muhammed İbrâhîm İreçpür, "Mu'arrifi, Berresi ve Tashih-i Nushe-i Senâiyu'l Hüsn Te'lif Fahrî-i Herevî", *Heştomîn Humâyîş-i Pejûheşhâ-i Zebân ve Edebîyât-i Fârsî*, 1394/2015, s. 958.

⁵⁰ Ahmed Gülçîn-i Meânî, *agm*, s. 7-10.

⁵¹ Ahmed Gülçîn-i Meânî, *age*, s. 420.

⁵² Nakâvî, *age*, s. 94; Nefîsî, *age*, s. 278; Ahmed Gülçîn-i Meânî, *age*, s. 421.

⁵³ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Cevâhiru'l-'Acâyib*, Yz., Kütüphane Katalog Bilgisi; Şemseddîn Sâmî, "Emîrî", s. 1042; Mansûr Restgâr Fesâî, *age*, s. 523.

⁵⁴ Ahmed Gülçîn-i Meânî, *age*, s. 421.

⁵⁵ Ahmed Gülçîn-i Meânî, *agm*, s. 9; Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, s. ١٤.

⁵⁶ Rızâî & İreçpür, *agm*, s. 959-961.

⁵⁷ Fahrî-i Herevî, *Heft Kişver*, (Nşr. İreç Afşâr, Mihrân Afşârî), Neşr-i Çeşme, Tahran, 1394/2015, s. 11-13.

⁵⁸ Yalın ve kısa ifadelerle yoğun ve özlü bir anlatım şeklinde tanımlanabilen sehl-i mümteni" örnekleri Fars edebiyatında Sâ'dî-i Şîrâzî'nin eserleri başta olmak üzere Hâfîz-i Şîrâzî'nin gazellerinde, Ferruhî-i Sîstânî'nin kasidelerinde bulunmaktadır. Nesir için de söz konusu olan sehl-i mümteni örneklerinin Târîh-i Beyhâkî, Siyasetnâme, Kâbüsnâme adlı eserlerde varlık gösterdiği kabul edilmektedir. Bkz. Mine Mengi, "Sehl-i Mümteni", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 320-321.

⁵⁹ Nakâvî, *age*, s. 94; Ahmed Gülçîn-i Meânî, *agm*, s. 8; Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, s. ١٥; Zebîhullâh-i Safâ, *age*, s. 1642.

HERATLI FAHRÎ VE ESERLERİ

lafzî ve mânevî sanatlar ile ilgili konular örnekleriyle birlikte kaydedilmektedir. Eserde Unsurî (ö. 431/1040), Mes'ûd-i Sa'd-i Selmân (ö. 515/1221), Sa'dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292), Hâfîz-i Şîrâzî (ö. 792/1390), Ubeydullah Hân (ö. 946/1539) ve benzeri şairlere ait örnek beyitler yer almaktadır. Yer yer kendi yazdığı beyitler de bulunmaktadır. Tekellüfsüz sade bir üslupla kaleme alınmış bir eserdir. Yazarın maksadı rahatlıkla anlaşılmaktadır. İyi bir şekilde kavranması adına pek çok örnekten istifade edilmiştir.⁶⁰

3.6. Ravzatu's-Selâtn

Dönemin edebî, sosyal ve kültürel tarihine ışık tutan *Ravzatu's-Selâtn* Fahrî-i Herevî'nin adından bahsedilmesini sağlayan önemli eserlerinden bir tanesidir. *Ravzatu's-Selâtn* müellifin doğduğu yer olan Herat'tan ayrıldıktan sonra kaleme aldığı bir eserdir. Uzun bir yolculuğun ardından Sind'e ulaştığı bilinen Fahrî-i Herevî burada kendisinden ilgi ve itibar gördüğü Argûn Hânedanlığı hükümdarlarından Ebû Feth Hüseyin Şâh Gâzî'nin sarayına intikal etmiştir. Müellif bu eserini burada bulunduğu süre zarfına tekabül eden 958-962/1551-1554 yılları arasında Sind bölgesinin Tatta şehrinde Farsça olarak kaleme almış ve himayesinde olduğu Ebu Feth Hüseyin Şâh Gâzî'ye takdim etmiştir.⁶¹ *Ravzatu's-Selâtn*'in belgelenmiş, kataloglanmış, bilinen ve belirlenen, Türkiye'de ve Türkiye dışında bulunan kütüphanelerde yazma nüshaları mevcuttur. Türkiye kütüphanelerinde şu an için tespit edilmiş bir yazması mevcut olan Fahrî-i Herevî'nin eserlerinden bir tanesi olan bu eser şair hükümdarlar ve devlet adamları üzerine neşredilmiştir. Sadece sultan ve şehzâdeleri içermesi çalışmaya büyük bir önem kazandırmaktadır. Bu konuda yazılan ilk eser olması da önemini arttırmaktadır. Ancak şunu belirtmek gerekir ki tamamı olmasa da bir bölümü devlet adamları ve mesleği şairlik olmayan kimselere tahsis edilmiş eserler de mevcuttur. Örneğin en eski tezkirelerden biri olan *Lübâbü'l-Elbâb*'ın birinci cildi kısmen bu şekilde kaleme alınmıştır.

Bu değerli eserin tashihi ile meşgul olmasa da hakkında tanıtım yazısı yazıp ilim âlemine kazandırmanın Türk Edebiyat Tarihi ve Türk Tarihinin büyük ismi Mehmed Fuad Köprülü'nün olduğunu özellikle belirtmek lazımdır. Bu sebeple ilim sahasında pek çok ilklere imzasını atmış olan M. Fuad Köprülü'nün bu eserin de ilk kâşifi olduğunu vurgulamak icap eder. M. Fuad Köprülü, *Hayat Mecmuası*'nda kaleme aldığı "Heratlı Fahrî ve Tezkiresi" başlıklı makalesinde, dikkate şayan bu eserle tarih ve edebiyat ile uğraşanların şimdiye kadar hiç alâkadar olmadıklarını dile getirmektedir. Ardından Türk ve Fars kültürünü birleştiren Türkçe ve Farsça şiir yazan hânedanların yedi bâbda memzûc (karışık) olarak verildiği *Ravzatu's-Selâtn*'in Ali Şîr Nevâî'nin meşhur eseri *Mecâlisü'n-Nefâis*'ine adeta bir zeyl makamında olduğunu zikretmektedir. İlaveten diğer tezkirelerde ancak kısmen tesadüf olunabilen saltanat süren ve aile-i saltanata mensup kimselerin mevcut olduğunu, bilhassa Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile ilgili mühim bilgilerin varlığına ve eserde anılan Türk şairler ile ilgili bilgilerin Türk dünyası için gayet elzem olduğunun önemine değinmektedir.⁶²

Dostların gönlünü ferahlatmak için gül yaprakları misali her bostandan azametli ve büyük şahsiyetler bir araya toplanarak oluşturulan *Ravzatu's-Selâtn*, mukaddime ve yedi bölümden müteşekkildir. Eserin mukaddime kısmı bazı eserlerde görülen geleneğe uygun bir biçimde Peygamber Efendimize na't ile başlar. Bittiği yerde ise dünyayı adalet ve lütf çiçekleriyle güzel kokulu kılan Allah'a sınırsız şükür ve hamd edilmiştir. Hemen ardından ise şiire alâka göstermiş yüce mizaca sahip şair hükümdarların ve devlet adamlarının hayat hikâyeleri, şiir yazma yetenekleri, başlarından geçen belli başlı olaylar zinciri eşliğinde onlara ait güzel beyitleri içeren bir eser oluşturmasının gerekliliği üzerine bir hikâyeye yer vererek eserin ortaya çıkışı açıklanmaktadır. Fahrî-i Herevî, şiir ve şairler hakkında bilgiler verdikten ve eserini yazma nedenini mukaddime kısmında belirttikten sonra yapıtını yedi bölüm olarak düzenlediğini bizatîhi belirtmektedir. Bu yaklaşım eser içerisinde bulunan şahsiyetlerin kolaylıkla bulunmasına imkân sağlamaktadır. Muhtelif başlıklar altında ele aldığı her bölüme de bâb ismini vermiştir. Müellif, mukaddime kısmını yedinci bab ile ilgili başlığı belirttikten sonra yüzünü Allah'a döndüğünü ve onun izni ve yardımıyla yol alabilmeyi ümit ettiğini "Korunma ve tevfik Allah'tandır" söylemiyle sonlandırmaktadır. Eserde evvela başlıklar ile bir düzen sağlandığı göze çarpmaktadır. Yani Fahrî-i Herevî içeriğini sınırladığı başlıklar aracılığıyla şairlerin kaydedilmesinde bir nizam gözetmiştir. Bu eserin her bir bölümünde zikredilen kişi sayısı farklıdır. Eserde yer bulan kişiler hakkında bilgiler verilirken yer yer kaydedilmiş menkıbelere rastlanmaktadır.

Eserde bölümlerin tahsisi şöyledir: Birinci Bâb; Eserin bu bölümü kısmen farklı üç konudan teşekkül edilmiştir. Bunlardan ilki "Şiirin Tanımı" olup şiir isminin ontolojisi üzerinde durulmuştur. İkinci olarak "Behrâm-i Gûr'un Ahvâli" ile ilgili Farsça şiir söyleyen ilk kişi olması hasebiyle Behrâm-i Gûr'a atfedilen önemle beraber hayatından kısa bir kesit anlatılmıştır. Üçüncü olarak "Fars Şiirinin Başlangıcı" üzerine olup Farsça söylenen şiirlerin ortaya çıkışı ve tarihsel süreç içerisindeki gelişimi üzerinde durulmuştur. Bunların yanı sıra Büyük Selçuklu İmparatorluğu için büyük önem arz eden mühim bilgiler serpiştirilerek üstün yöneticilik

⁶⁰ Rızâî & İrcpür, *agm*, s. 959-961.

⁶¹ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtn*, s. iç kapak ve mukaddime; Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtn ve Cevâhîru'l-'Acâyib*, s. iç kapak ve mukaddime.

⁶² Mehmed Fuad Köprülü, "Heratlı Fahrî ve Tezkiresi", *Hayat Mecmuası*, C. 1, S. 52, Milli Matbaa, İstanbul, 1927, s. 502.

vasıflarının yanı sıra kimi zaman şiire ilgi ve alâka göstermiş hüner ehli hükümdarlara yer verilmiştir. İkinci Bâb; Eserin bu bölümünde on bir Özbek ve Moğol hükümdarına ve aile-i saltanata mensup olan kişilere yer verilmiştir. Eserin bu bölümünde Türkçe şiir söylemiş olan hükümler ve örnek beyitleri bulunmaktadır. Üçüncü Bâb; Eserin bu bölümü eserin en geniş bölümüdür. Bu bölümde şairlikleri ile de ön planda olmuş Emir Timur Küregen sülalesinden Horasan ve Semerkand hükümlerlerinden otuz altı kişi yer almaktadır. Çalışmanın bu bölümünde de Türkçe şiir söylemiş olan hükümler ve örnek beyitleri bulunmaktadır. Dördüncü Bâb; Eserin bu bölümünde şair hükümdar sayısı on ikidir. Bu bölümde kimi zaman şiire meyletmış Irak ve Rûm sultanları yer almaktadır. Beşinci Bâb; Eserin bu bölümünde şair hükümdar sayısı yedidir. Bölümde şiire ilgi ve alâka göstermiş Hindistan sultanlarının ve meliklerinin ahvâli üzerine bilgiler vardır. Akabinde son derece beğenilmekte olan örnek beyitleri yer almaktadır. Altıncı Bâb: Eserin bu bölümünde şair hükümdar sayısı on birdir. Bu bölümde aile-i saltanata mensup şiire meyletmış saltanat emirlerinin hayat hikâyeleri ve örnek şiirleri bulunmaktadır. Yedinci Bâb; Eserin bu bölümünde şair hükümdar sayısı birdir. Mîrzâ Şâh Hasan, Hüseyin Şâh Argûn olarak da bilinen Hasan Şâh Argûn'un biyografisi ve örnek şiirleri yer almaktadır. Bölümlerin tamamında adı anılan kişilerin genel olarak görsel özellikleri, kişilikleri, üstün yöneticilik vasıfları, edebî yönleri ele alınmıştır. Bu kişilerin kaleme almış oldukları en çok rağbet gören ve ün salmış beyitlerden örneklere yer verilmiştir. Şiirlerine örnek verilmeyen birkaç şair kişilik de bulunmaktadır.

3.7. Cevâhiru'l-'Acâyib

Fahrî-i Herevî'nin adından bahsedilmesini sağlayan diğer önemli eserlerinden bir tanesidir. Hicrî onuncu yüzyılın ikinci yarısının ilk çeyreğinde telif edilmiş olan bu eser *Tezkiretu'n-Nisâ* adı ile de anılmaktadır. Sahasında nadide olan *Cevâhiru'l-'Acâyib*'in kadınları ele alan ilk ve en eski yapıt olması hasebiyle değerli bir kaynak olduğu ve büyük bir öneme sahip olduğu kabul gören bir yaklaşımdır.⁶³ Türkiye dışında birkaç yazması bulunan ve yalnızca kadın şairlerin hayatına - örnek şiirlerine yer veren bu eserin ne zaman yazıldığı ve kime takdim edildiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu farklılıklar tartışılabilir bir husus olmakla birlikte elbette ki bahse değer bir mevzudur ve var olan verilerin çok sahil bir titizlikle okunması elzemdir. Muhtelif kaynakların sayfalarına kaydedilmiş farklı bilgilerden önce eserin ismi ile ilgili var olan küçük bir yanlışlığı belirtmek yerinde olacaktır. Şemseddîn Sâmî'nin, Fahrî-i Herevî'nin eserlerinin isimleri üzerine bilgi verirken hem *Cevâhiru'l-'Acâyib* hem de *Tezkiretu'n-Nisâ* olarak anılan bu eseri ayrı eserler olarak kaydettiğine rastlanmaktadır.⁶⁴ Şemseddîn Sâmî'nin aynı esere ait olan iki farklı isim olarak anmış olması gözden kaçan yahut sehven yapılmış küçük bir hata olarak görülebilir. Zira *Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı tezkirenin bir diğer adının *Tezkiretu'n-Nisâ* olduğu herhangi bir kaynakta ihtilaf konusu değildir.

Görüldüğü üzere Fahrî-i Herevî'nin *Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı eserini ne zaman kaleme aldığı ve kime takdim ettiği bilgisi müphemdir. Konu ile ilgili bazı kaynaklarda eserin Muhammed İsâ Tarhân'ın teklif ve teşviki ile 962/1555 senesinde Sind'te yazılıp Hacı Mâh Begüm'e takdim edildiği bilgisi yer almaktadır.⁶⁵ Bazı kaynaklarda Ekber Şâh'ın tahta çıktığı ilk yıl olan 963/1556 yılında hükümdarın gözde süt annesi olan Mâhım Begüm'e sunulmak için kaleme alındığı malumatı bulunmaktadır.⁶⁶ Bazı kaynaklarda ise ilk olarak 1555 senesinde telif edildiğine ancak 963/1556 yılında birkaç küçük değişiklik ile yeniden düzenlenmiş olduğuna dair bilgiler verilmektedir.⁶⁷ Bahse konu Hacı Mâh Begüm ve Mâhım Begüm isimleri dışında bir de Cîcî Begüm anılmaktadır.

Ahmed Gülçîn-i Meânî *Târîh-i Tezkirehâ-i Fârsî* adlı eserinde Fahrî-i Herevî'nin hasbel kader Hindistan'a yolculuk yaptığı ve oraya vardığında Ekber Şâh'ın henüz tahta oturmuş olduğu bilgilerine yer vermektedir. Ayrıca Heratlı Fahrî'nin eserinin ön sözünde bizzat kendisinin vermiş olduğu ifadeye karşılık, eseri şahın cülûsunun başladığı yıl olan 963/1556 senesinde kaleme aldığını ve Edhem Hân Kûkeh'in validesi Ekber Şâh'ın ise süt annesi olan Mâhım olarak bilinen Cîcî Begüm'e takdim ettiğini ifade etmektedir.⁶⁸

Ancak kaynaklarda Ekber Şâh'ın süt annelerinden bahsedilirken iki farklı isim üzerinde durulmaktadır. Bunlardan biri Azîz isimli çocuğu olan Cîcî Anagâh Begüm'dür. Diğeri ise Edhem Kûkeh isimli çocuğu olan Mâhım Anagâh Begüm'dür. Bunlardan güçlü bir kadın şahsiyet olarak adından söz ettiren Mâhım Begüm, Ekber Şâh'ın hayatında asıl olarak mühim roller üstlenen ve etkin olan süt annesidir. O, Ekber'i babası Hümâyün Şâh

⁶³ Yıldırım, *age*, s. 10-11; Yusuf Öz, "Tezkire", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 69; Fahrî-i Herevî, Munşî Ahmed Hüseyin Seherkâkürüy, *Tezkire-i Zenân-i Şâire der İrân ve Hind: Cevâhiru'l-'Acâyib (Tezkiretu'n-Nisâ) ve Âyine-i Heyret*, (Nşr. Minâ Ağâzâde -Zehrâ İbrâhîmoğlu), İntişârât-i Sefir, Tahran 1392/2013, s. 11-12.

⁶⁴ Şemseddîn Sâmî, "Emîrî", s. 1042.

⁶⁵ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*, s. 114, d. 2; Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Cevâhiru'l-'Acâyib*, Yz., Kütüphane Katalog Bilgisi; Neffîsî, *age*, s. 278.

⁶⁶ Ahmed Gülçîn-i Meânî "Tuhfetu'l Habîb" adlı makalesinde bu eserin hem 962/1555 yılında hem de Muhammed İsâ Tarhân adına yazıldığı bilgisinin hakikati yansıtmayan, gerçek dışı bir malumat olduğu değerlendirmelerine de yer vermektedir. Ahmed Gülçîn-i Meânî, *agm*, s. 8-10; Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, s. ۳۳.

⁶⁷ Yıldırım, *age*, s. 10; Râşidî, *agm*, s. 454-455; Fîrûzyân, *agm*, s. 353.

⁶⁸ Ahmed Gülçîn-i Meânî, *age*, s. 417-418.

zamanında taht iddiasında olan amcalarına karşı ciddi bir şekilde koruyup gözetmiş ve bu yolla sarayın kapıları kendisine açılmıştır. Şâh'ın tahta oturduğu ilk yıllarda da onun en büyük destekçisi olmuştur. Bu süreçte kendi gücüne ve Ekber Şâh'ın kudretine zarar vereceğini düşündüğü kişilere karşı da entrikaları ile karşılık vermekten geri durmamıştır.⁶⁹ Ahmed Gülçîn-i Meânî'nin müellifin eserini takdim ettiğini dile getirdiği "Edhem Hân Kûkeh'in validesi Ekber Şâh'ın ise süt annesi olan Mâhım olarak bilinen Cîcî Begüm" ifadesi normal şartlar dahilinde pek olağan gözükmemektedir. Zira Ekber Şâh'ın süt annesi olarak bilinen ve isimleri zikredilen iki isim vardır. Bunlardan biri Mâhım Begüm diğeri ise Cîcî Begüm'dür ve Edhem Kûkeh isimli çocuk Cîcî Begüm'ün değil Mâhım Begüm'ün evladıdır. İki ismin de şahın süt annesi olması hasebiyle Ahmed Gülçîn-i Meânî eserinde, Ekber Şâh'ın süt annesi Mâhım olarak bilinen Cîcî Begüm bilgisine sehven yer vermiş olmalıdır.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, eserin iki farklı mukaddimesi bulunmaktadır. Bahse konu bu mukaddimelerden birinde müellif eserin zuhuruna vesile olan hadiseyi açıkça aktarmıştır. Söz konusu mukaddimelerin birinde Fahrî-i Herevî, Mâhım Begüm'ün şerefli meclisine layık bir hediye sunmak için kaleme aldığını kaydetmiştir. Bu ifadesinin hemen üzerinde de Ekber Şâh'ın cülus merasimi sebebiyle saraya armağanlar ve hediyeler gönderildiğine tanıklık eden müellifin şah için inşa ettiği kasideden birkaç beyit yer almaktadır.⁷⁰ Eserin diğer mukaddimesinde müellif herkese karşı lütfkâr olan ve kendisinin de onun hizmetine vararak sonsuz lütuflarından nasiplendiği Argûn kabilesinin ikbal ışığı Hacı Mâh Begüm'ün meclisinden müteşekkir bir hissiyat altında vakarlı ve ihtiyatlı bir şekilde evine döndüğü günlerden bir gün küçük evinin köşesinde *Tuhfetü'l Habîb* mecmuasına göz gezdirirken gözlerine Hâce Hâfız hazretlerinin gazeline nazire olarak yazılmış olan Mihrî'nin bir gazeli tesadüf ettiği ve o esnada aklına Hacı Mâh Begüm'ün yüce gönlünün açılması için nazım libasına zâhir olan kadınlar taifesinden oluşan bir eser oluşturmak geldiği bilgisi mevcuttur.⁷¹

Her iki mukaddime ve bütün ifadeler göz önünde bulundurulduğunda Fahrî-i Herevî bu eserini Muhammed İsâ Tarhân'ın yanında çok kısa bir süre kalmış olmasına rağmen Hüseyin Şâh Argûn'un vefatından sonra Muhammed İsâ Tarhân'ın zevcesi olan ve yaklaşık olarak on yedi yıl lütfunu gördüğü Hacı Mâh Begüm'e minnettarlığını ödemek için 962/1555 senesinin ilk aylarında yazıp takdim etmiş; daha sonra ise Ekber Şâh'ın cülus merasimine denk gelen 963/1556 yılının ilk aylarında yeniden düzenleyip şahın süt annesi olan Mâhım Begüm'e sunmuş olmalıdır.

Fahrî-i Herevî'nin bu eseri mukaddime ve bir bölümden oluşmaktadır. Ancak esere ait iki mukaddime bulunmaktadır. Mukaddimelerde eserin yazılış gayesi yer almaktadır. Metin içerisinde hakkında bilgi toplanan kadın şairler tanıtılmış ve örnek şiirlerine yer verilmiştir. Bölüm içerisinde toplam otuz bir şair bulunmaktadır. Bunlar arasında Türkçe şiir söyleyen şairler de yer almaktadır. Örneğin Bîbî Yezdî ve Moğol Hanım bu cümledendir. Adına ve şiirlerine yer verilmeyen başka kadın şairlerin varlığına da işaret edilen bu eserde kadın şairlerin güzellikleri, mizaçları, maharetleri övgü dolu sözlerle anlatılmıştır. Bununla birlikte kadın şairlerin iletişim içerisinde buldukları kişiler, içinde yaşadıkları dönemin güncel sosyal ve kültürel çevresi, edebî meclislerde yaşananlar menkıbeler eşliğinde izhar edilmiştir. Davranışları, bilgelikleri bakımından halk tarafından beğenilip takdir edildikleri, şiirlerinin herkesçe bilindiği ve çokça okunduğu, şiirlerinin halkı oldukça etkilemesi bakımından şöhretlerinin yaygınlığı dile getirilmiştir. Vurgulamak gerekir ki, 962/1555 yılında yazılmış olan bu eser, kalem ehli kadın şairlerin hicri onuncu yüzyılın ikinci yarısından önceki zaman diliminde edebiyat faaliyetlerinin içerisinde varlık gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Bununla beraber eser, özellikle seçkin aile kadınlarının eğitim ve kültür ortamından uzak olmadığını, kadın şairlerin erkek şairlerin bulunduğu ortamlarda dahi irticalen şiir söylediklerini ve hatta kendi meclislerini tertip ettiklerini de bizlere aşikâr kılmaktadır.

3.8. Divanı

Dönemin divan edebiyatının inceliklerine vakıf olup tekamülünde rol oynamış mühim şairlerinden olan Fahrî-i Herevî'nin bu çalışması Farsça şiirlerinin olduğu yaklaşık beş bin beyitlik eseridir. Takiyuddîn Evhadî-i Belyânî *'Arafâtu'l-Ârifîn ve 'Arasâtu'l-Âşıkîn ya da 'Arafâtu'l-Âşıkîn ve 'Arasâtu'l-Ârifîn* adlı eserinde

⁶⁹ Frederick Augustus, *The Emperor Akbar*, çev. Annette S. Beveridge), C. 1, Forgotten Books Publisher, London, 1890, s. 78.-88; Anagâhlardan Mâhım Begüm hem beylerin Ekber'e karşı itaatini sağlamış hem de en büyük akıl hocası olmuştur. Hatta Bayram Hân'ın atabeglikten azledilmesinin hemen akabinde ise tüm idare Mâhım Anagâh'ın kontrolüne geçmiştir. Bir müddet sonra Ekber, Cîcî Anagâh Begüm'ün eşi Şemseddîn Muhammed Ataka Hân'ı kendisine vekil olarak atamıştır. Bu durum bir hükümdar gibi tutum sergileyen süt kardeşi Edhem'i ve iktidar hırsına kapılan Mâhım Anagâh Begüm'ü ziyadesiyle rahatsız etmiştir. Bu bağlamda yaşanan birtakım olaylar zinciri Edhem'in ölümüne Mâhım Anagâh'ın ise tasfiye edilmesine yol açmıştır. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi: Gurkanlı Devletinin Büyüklük Devri*, C. 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 68-73.

⁷⁰ Hüsameddîn Râşidî'ye göre eserin bu mukaddimesinde de Mâhım Begüm olarak anılmış kişiden kastedilen Ekber Şâh'ın süt annesi değildir. Muhammed Mukîm Argûn'un kızı Hüseyin Şâh Argûn ile evlenmiş olan Hacı Begüm'dür ve onun vefatından sonra Muhammed İsâ Tarhân'ın nikahına alıp zevcesi yaptığı kişidir. Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*, s. 114.

⁷¹ Fahrî-i Herevî, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*, s. 115-116.

günümüzde Hindistan sınırları içerisinde yer alan Agra vilâyetinde bu esere rastladığını kaydetmektedir.⁷² Divanda gazel, kaside, rubâî, do beytî ve mesnevi nazım şekilleri yer almaktadır. Eserde bulunan gazellerin konusu kahramanlık, aşk, âşık, sevgili ve şarap üzerinedir. Bunların yanında hem tasavvufî hem de günlük hayata dair şiirler yer almaktadır. Şiirlerinde geleneksel söz nakışlarını içeren unsurlar hâkimdir. Ele alınan şiirlerde konunun darlığı aynı mazmunların tekrarlı olarak işlenmesine yol açmıştır.⁷³ Fars edebiyatında derin izler bırakarak geniş bir coğrafyanın en küçük kütüphanelerinde dahi divanının nüshaları bulunan ve gazelleri muhtelif mahfillerde okunup tartışılan Hâfız-i Şîrâzî (ö. 792/1390)'yi yaşadığı dönem de dahil kendisinden sonraki bütün gazel şairleri bir şekilde göz önünde bulundurmıştır.⁷⁴ Onun gazellerinin tesiri en çok Şems-i Mağribî (ö. 809/1406), Kâtibî-i Nişâbûrî (ö. 839/1436), Kemâl Gıyâs-i Şîrâzî (ö. 848/1444), Emîr Şâhî-i Sebzvâr (ö. 857/1453), Âzerî-i İsferyânî (ö. 866/1462) gibi şairlerin şiirlerinde görülmektedir. Birçok şairin şiirlerinde olduğu gibi Fahrî-i Herevî'nin şiirlerinde de Hâfız'ın gönülleri süsleyen gazellerinin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Kullanılan vezin, redif ve kafiye bakımından benzerlik gösteren gazelleri vardır. Hâfız'a ait olan beyitlerden iktibaslar yaparak kendi gazellerinin arasına serpiştirdiği şiirleri de mevcuttur.⁷⁵ Şiirlerinde genellikle tasavvufî bir etki hâkim olan Fahrî-i Herevî'nin ilerlediği güzergâhta rehber olarak özellikle Hâfız'ı rehber edinerek yazdığı şiirleri onun tasavvufa meyilli olduğunu ortaya koymaktadır. Fahrî-i Herevî'nin divanındaki şiirleri dikkatle incelendiğinde onun vezin ve kafiye kullanmakta oldukça mahareti ve kudreti ortaya çıkmaktadır. Ayrıca önceki dönemlerin kültürüne, söyleyiş inceliklerine ve şiir ahengine vakıf olduğu anlaşılmaktadır. Muhtelif tasvirlerin yer aldığı gazellerinde kullandığı kelimelerde maksadına uygun bir renk ve ahenk hâkimdir. Şairin şiirlerini son derece sanatkârane bir biçimde ele aldığı şiirlerindeki dili anlaşılır ve sade olarak nitelendirilebilir olsa da her okuyucunun onun şiirlerinde kendisine dair derin bir anlam bulabileceğini söylemek mümkündür.

SONUÇ

Fahrî b. Mevlânâ Muhammed Emîrî Herevî (ö. 16. yüzyıl sonları), Timuruların son dönemine tekabül eden 903/1498 senesinde, bugün Afganistan sınırları içerisinde yer alan Herat'ta doğmuştur. "Herevî", "Heratî", "Fahrî" ve "Emîrî" mahlaslarının kullanıldığı görülmüyorsa da "Fahrî-i Herevî" olarak şöhret bulmuştur. Fahrî-i Herevî, Safevî Devleti ve Hindistan topraklarında varlık göstermiş Türk devletlerinden Argûn Hânedanlığı ve Bâbü Devleti'nin önemli simalarındandır. Doğduğu yer olan Herat'ta takribi olarak kırk yıla aşkın bir süre geçirmiştir. Çocukluk yıllarının tamamını ve gençlik zamanının bir kısmını burada geçirdiğini söylemek mümkündür. Doğduğu topraklardan ayrılıp Sind'e gitmiş ve bir daha doğduğu topraklara geri dönmemiştir. Takribi olarak yedi yıl burada kaldığı ve Ekber Şâh'ın cülus merasimine tekabül eden 963/1556 senesinde Hindistan'da bulunuyor olması, Fahrî-i Herevî'nin 946/1539 senesi dolaylarında Sind'e vardığını aşikâr kılmaktadır. O halde onun Herat'tan ayrıldığı yıl yaklaşık olarak 944-945/1537-1538 seneleri olmalıdır. Fahrî-i Herevî'nin ölüm tarihi ve mezarının bulunduğu yer bilinmese de 970/1562 senesinden sonra vefat ettiği rivayet edilmektedir. Onun hicrî onuncu asrın sonlarında hayata gözlerini yumduğu bilgisi de mevcuttur. Bu bağlamda onun yüz yıla yakın bir yaşam sürdürdüğünü düşünmek olanaklı hale gelmektedir.

İran ve Hint edebiyatının meşhur şahsiyeti olarak anılan ve daha çok o sahalarda araştırmalara konu edinilen Fahrî-i Herevî Türk tarihi ve edebiyatı için de önemli şahsiyetlerden bir tanesidir. Doğduğu ve yaşadığı dönem Türklerin yoğunlukta olduğu ve Türkçenin ivme kazandığı fakat bilim dilinin Farsça olduğu bir devirdir. Bölgede Türkmenlerin egemen olması, Safevî Devlet'nin hükmü altında Herat'ın idare ve düzeninin Türk asıllı "Şamlu" boyunun uhdesinde bulunması ve Fahrî-i Herevî'nin babasının da bölgede emir olarak sorumlu olduğu yönünde bilgiler onun Türk asıllı olabileceğini akıllara getirmektedir. Ancak bu hususta kati bir kanaat mevcut değildir. Alî Şîr Nevâî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn* adlı eserinde Fars kökenli ediplerin sağlam bir Türkçeye vakıf olmadıkları bilgisi doğrudan olmasa da dolaylı olarak öngörülen savı destekler niteliktedir. Zira Fahrî-i Herevî'nin çalışmaları arasında *Tercüme-i Mecâlisü'n-Nefâis* de vardır. Türkçeden Farsçaya aktardığı müellifin bu çalışması kendisinin çok iyi bir derecede Türkçe bildiğini göz önüne sermektedir. Tüm bu hususlar Fahrî-i Herevî'nin soylu bir aileye mensup güngörmüş bir Türkmen olduğunu ortaya koymaktadır. Türk asıllı bir devlet adamıdır, denilebilir. Devlet adamlığının yanı sıra şair, yazar ve mütercimlik vasıflarına da sahiptir. Hicrî onuncu yüzyılın güçlü mütercim, usta şair ve ediplerindedir. "*Dünyaya gelmekten maksat iyi bir ad bırakmaktır*" düsturuyla hareket eden Fahrî-i Herevî farklı disiplinlere katkı sağlayan değerli eserler yadigâr olarak bırakmıştır. Eserlerinin dili Farsçadır. Ancak onun hem *Ravzatu's-Selâtin hem de Cevâhiru'l-'Acâyib* adlı çalışmasında Türkçe şiirler de yer almaktadır.

KAYNAKÇA

⁷² Ahmed Gülçin-i Meânî, *agm*, s. 10; Ahmed Gülçin-i Meânî, *age*, s. 419.

⁷³ Fahrî-i Herevî, *Divân-ı Fahrî-i Herevî*, s. 1-146.

⁷⁴ Hâfız, *Hâfız Divânı*, çev. Hicabi Kurlangıç, Kapı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 1-553.

⁷⁵ Fahrî-i Herevî'nin söz konusu saire ait bazı beyitleri kendi şiirlerinde naklettiği tespit edilmiş olan beyitlerin mukayeseli bir şekilde verilen örnekleri için bkz. Fîrûzyân, *agm*, 355-369.

HERATLI FAHRÎ VE ESERLERİ

AHMED GÜLÇİN-İ MEÂNÎ, “Tuhfetü'l Habîb”, *Neşriyye-i Ferheng-i Horasan*, Yıl 5, S. 3-4, 1343/1964, s. 6-18.

AHMED GÜLÇİN-İ MEÂNÎ, *Târîh-i Tezkirehâ-i Fârsî*, C. 1, İntişârât-i Dânişgâh-i Tahran, Tahran 1348/1970.

AKA, İsmail, *Timurlular*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

AKA, İsmail, “Hândmîr”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.15, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, s. 550-552.

ALGAR, Hamid – ALPARSLAN, Ali, “Hüseyin Baykara”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 18, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 530-532.

AUGUSTUS, Frederick, *The Emperor Akbar*, çev. Annette S. Beveridge, C. 1, Forgotten Books Publisher, London, 1890.

AYDOĞMUŞOĞLU, Cihat, *Safevî Devleti Tarihi*, Kimlik Yayınları, Ankara 2015.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi: Gurkanlı Devletinin Büyüklük Devri*, C.2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947.

ERASLAN, Kemal, “Mecâlisü'n-Nefâis”, *İslâm Ansiklopedisi*, C.28, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003, s. 216-217.

FAHRÎ-İ HEREVÎ, *Divân-ı Fahrî-i Herevî*, (Haz. Ahmed Keremî), İntişârât-i Tâlâr-i Kitâb, Tahran 1366/1987.

FAHRÎ-İ HEREVÎ, *Heft Kişver*, (Nşr. İrec Afşâr, Mihrân Afşârî), Neşr-i Çeşme, Tahran 1394/2015.

FAHRÎ-İ HEREVÎ&SEHERKÂKÛRÛY, Munşî Ahmed Hüseyin, *Tezkire-i Zenân-i Şâire der İrân ve Hind: Cevâhiru'l-'Acâyib (Tezkiretu'n-Nisâ) ve Âyîne-i Heyret*, (Nşr. Mînâ Ağâzâde -Zehrâ İbrâhîmoğlu), İntişârât-i Sefîr, Tahran 1392/2013.

FAHRÎ-İ HEREVÎ, *Tezkire-i Cevâhiru'l-'Acâyib*, Yz., National Library of Kalkûta, No: 482.

FAHRÎ-İ HEREVÎ, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin ve Cevâhiru'l-'Acâyib*, (Nşr. Hüsâmeddîn Râşidî), Haydarâbâd, 1388/1968.

FAHRÎ-İ HEREVÎ, *Tezkire-i Ravzatu's-Selâtin*, (Nşr. Hayyâmpûr), İntişârât-i Mu'essese-i Târîh ve Ferheng-i İrân, Tebriz 1345/1966.

FÎRÛZYÂN, Mehdî, “Peyvendhâ-i Beynâmetnî-i Dîvân-i Fahrî-i Herevî ve Hâfız-i Şîrâzî”, *Nâme-i Ferhengistân*, No. 3, 1393/2014, s. 321-370.

GIYÂSÜDDÎN-İ HÂNDMÎR, *Târîh-i Habîbü's-Siyer*, C. 4, İntişârât-i Kitâbhâne-i Hayyâm, Tahran 1333/1954.

HÂFİZ, *Hâfız Divânı*, (Çev. Hicabi Kırlangıç), Kapı Yayınları, İstanbul 2013.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, “Heratlı Fahrî ve Tezkiresi”, *Hayat Mecmuası*, C. 1, S. 52, Millî Matbaa, İstanbul, 1927, s. 502-503.

LEVEND, Ağâh Sırrı *Âlî Şîr Nevâi Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.

LEVEND, Ağâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1973.

MANSÛR RESTGÂR FESÂÎ, *Envâ-i Nesr-i Fârsî*, İntişârât-i Simet, Tahran 1380/2001.

MENGÎ, Mine, “Sehl-i Mümteni”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 36, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 320-321.

NAKÂVÎ, Seyyîd Alî Rızâ, *Tezkire Nivîsî-i Farsî der Hind ve Pakistan*, Mu'essese-i Metbû'ât-i İlmî, Tahran, 1347/1968.

NEFÎSÎ, Sa'îd, *Târîh-i Nazm u Nesr der İrân ve der Zebân-i Fârsî*, C. 2, Çâphâne-i Mîhen, Tahran 1344/1965.

NEVÂÎ, Alî Şîr, *Mecâlisü'n-Nefâis*, çev. Hekîm Şâh Muhammed Kâzvîni, Nşr. Ali Asgar Hikmet, *Bank-i Millî-i İrân*, Tahran 1323/1944.

ÖZ, Yusuf, “Tezkire”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 41, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 68-69.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Argûn”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, s. 357.

RÂŞİDÎ, Hüsameddîn, “Fahrî-i Herevî ve Se Eser-i U”, çev. Muhammed Muzaffer, *Mecelle-i Dânişkede-i Edebiyât ve Ulûm-i İnsânî-i Meşhed*, S. 2, 1350/1971, s. 421-507.

RİZÂÎ, Hamîd – İRECPÛR, Muhammed İbrâhîm, “Mu‘arrifî, Berresî ve Tashîh-i Nushe-i Senâiyu’l Hüsni Te‘lif Fahrî-i Herevî”, *Heştomîn Humâyîş-i Pejûheşhâ-i Zebân ve Edebîyât-i Fârsî*, 1394/2015, s. 954-982.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ, “Emîrî”, *Kâmûsu’l-A‘lâm*, C. 2, Mihrân Matbaası, İstanbul 1306/1888, s. 1042.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ, “Mevlânâ Fahrî b. Muhammed Emîrî”, *Kâmûsu’l-A‘lâm*, C.5, 1314/1896, s. 3348.

USLU, Recep, “Herat”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 215-218.

YILDIRIM, Nimet, *Fars Edebiyatında Kaynaklar*, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 2001.

ZEBÎHULLÂH-İ SAFÂ, *Târîh-i Edebiyât der İran ve der Kalemrov-i Zebân-i Fârsî*, C. 5/3, İntişârât-i Firdevs, Tahran 1373/1994.

HERATLI FAHRÎ VE ESERLERİ

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 309-318.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**THE IMPORTANCE OF KIPCHAK TURKISH TEXTS WITH ARMENIAN LETTERS IN
TURKISH HISTORY**

ZELİHA TUĞUZ*

ABSTRACT

The Kipchaks named by Russians as “Polovets, Polovtsi Palawtz”, Byzantines and Latins “Cumanos, Kumanon, Cumanus, Komani, Cuman”, Germans “Falben, Falbe, Falones”, French “Coman, Poles, Planner”, Czechs “Plawci” other Western nations and Armenians “Khipchakhs, Khartes, Hartes”, Georgians “Kivjak”, Hungarians “Kun, Paloch”, Chinese “K'inch'a, Kinchak”, Mongols “Kibcag”, Muslim nations “Kipchak, Kipchak, Kipchaks” have an important place among the Turkish people who came from Central Asia to the north of the Black Sea, the Balkans and Central Europe. Although they occupied a wide area in today's Ukraine, Moldova, part of Russia, Belarus and Poland, they could not emerge as a political union and could not establish a Kipchak state in the “Deşt-i Kıpçak”, also known as “Kipchak Steppe” since the beginning of the 12th century. The Kipchaks, intertwined with different nations and cultures in such a wide geography, left many written texts using the alphabets of different nations due to their inability to establish a political unity. Arabic letters were used in texts related to literature, religion, military and veterinary medicine in the Mamluk field in the 14th and 15th centuries, while Armenian letters were used in texts written on many different subjects such as history, law, religion, literature, language and chemistry in the north of the Black Sea in the 16th and 17th centuries.

In this study, information was given about the texts written in Kipchak Turkish with Armenian letters in the north of the Black Sea between 1521-1699. The scanning model was used as a method and the texts, consisting of approximately 30,000 pages, which is preserved in different libraries around the world, has been tried to be presented. Especially chronicles, historical documents and records were evaluated through Turkish history. It is stated that the texts provide first-hand data opportunity for those working in fields such as General Turkish History and Ottoman History. As the texts are reliable and original, they may strengthen Turkish historical studies. The texts are both well organized and accessible, so these features may provide great convenience in historical studies. In addition, it was underlined that the fact that the chronicles, which are a first-hand source for social sciences and humanities, have different manuscripts, can make an important contribution to questioning and analyzing information. In the conclusion part, it was discussed why the texts which about history, law, religion, literature, language, chemistry; written in Kipchak Turkish by using Armenian letters have an important place in Turkish history.

Keywords: Kipchak Turkish with Armenian Letters, Kipchak Historical Chronicles, Kipchak History, Historical Kipchak Dialect

ERMENİ HARFLİ KIPÇAK TÜRKÇESİ METİNLERİNİN TÜRK TARİHİNDEKİ ÖNEMİ

ÖZ

Rusların “Polovets, Polovtsi Palawtz”, Bizanslıların ve Latinlerin “Kumanos, Kumanon, Cumanus, Komani, Cuman”, Almanların “Falben, Falbe, Falones”, Fransızların “Koman, Lehler, Planci”, Çeklerin “Plawci” diğer Batılı milletlerin ve Ermenilerin “Khipchakhs, Khartes, Hartes”, Gürcülerin “Kivcak”, Macarların “Kun, Paloc”, Çinlilerin “K'inch'a, Kinçak”, Moğolların “Kibcag”, Müslüman milletlerin “Kıpçak, Kıpçak, Kıpçak” olarak adlandırıldığı Kıpçaklar, Orta Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine, Balkanlar'a ve Orta Avrupa'ya büyük gruplar halinde gelen Türk boyları arasında önemli bir yere sahiptir. 12. yüzyılın başlarından Kıpçaklar “Kıpçak Bozkırı” olarak da adlandırılan Deşt-i Kıpçak'ta; bugünkü Ukrayna, Moldova, Rusya'nın bir

* Öğr. Gör. Dr., Mersin Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Fakültesi, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, E-Posta: zelihatuguz@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0977-8858

THE IMPORTANCE OF KIPCHAK TURKISH TEXTS WITH ARMENIAN LETTERS IN TURKISH HISTORY

kısmı ve Romanya'nın bir kısmını kaplayan çok geniş bir alanda geniş bir sahayı işgal ettikleri hâlde siyasi bir birlik olarak ortaya çıkamamışlar, bir Kıpçak devleti kuramamışlardır. Bu kadar geniş coğrafyada farklı milletler ve kültürlerle iç içe olan Kıpçaklar, siyasi bir birlik sağlayamamalarının da etkisiyle farklı milletlerin alfabelerini kullanarak yazılı birçok eser bırakmıştır. 14. ve 15. yüzyıllarda Memluk sahasında edebiyat, din, askerlik ve baytarlıkla ilgili eserlerde Arap harflerini kullanılırken 16. ve 17. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzeyinde tarih, hukuk, din, edebiyat, dil, kimya gibi birçok farklı konuda yazılan metinlerde Ermeni harflerini kullanmışlardır.

Bu çalışmada 1521-1699 yılları arasında Karadeniz'in kuzeyinde Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi ile yazılmış metinler hakkında bilgi verilmiştir. Yöntem olarak tarama modeli kullanılan ve dünya çapında farklı kütüphanelerde muhafaza edilen yaklaşık 30.000 sayfadan oluşan metinler tanıtılmaya çalışılmıştır. Özellikle vakayinameler, tarihi belgeler, kayıtlar Türk tarihi açısından değerlendirilmiştir. Metinlerin Genel Türk Tarihi, Osmanlı Tarihi gibi alanlarda çalışanlara birinci elden veri imkânı sağladığı, güvenilir ve geçerli olmaları sebebiyle bu metinlerin Türk tarihi çalışmalarına güç katacağı, metinlerin hem derli toplu oluşu hem de erişime açık oluşu tarih çalışmalarında büyük bir kolaylık sağlayabileceği gibi noktalar üzerinde durulmuştur. Ayrıca sosyal ve beşeri bilimler için ilk elden kaynak olan vakayinamelerin farklı nüshaları oluşunun, bilgileri sorgulama ve analiz etme noktasında önemli bir katkı sağladığının altı çizilmiştir. Sonuç bölümünde tarih, hukuk, din, edebiyat, dil, kimya ile ilgili konularda Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılan metinlerin Türk tarihinde neden önemli bir yere sahip olduğu tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi Metinleri, Kıpçakça Tarihi Vakayinameler, Kıpçak Tarihi, Tarihi Kıpçak Lehçesi.

INTRODUCTION

Kipchaks¹ have spread over a wide geography in Eurasia, Eastern Europe and Africa throughout history. This region, which is called *Cumania/Comania* in the Western world, and *Deşt-i Kıpçak* in the Islamic world; it extends from the Volga to the Eastern Europe and Balkans.² Kipchaks have undeniable effect on the political, economic, cultural life of West Siberia, Central Asia, South Russia, Eastern Europe, Hungary and the north of the Balkans, the Caucasus, and Northeast Africa.³ Although the Kipchaks spread to such a wide geography, they could not establish a permanent political union. Because of this, they could not establish a common, standard and sustainable written language tradition.

With the collapse of the Armenian Bagrat State in the 11th century, the Armenians started to migrate to the north of the Caucasus and settled in Crimea.⁴ In the first half of the 13th century, as a result of the Mongol armies capturing the city of Ani and forcing the Armenians to migrate, the Armenians first went to the north of the Black Sea and from there to the west.

It is estimated that the Kipchak-Armenian contact started in the 11th century. This contact has developed in the 13th-14th centuries to form a common language of speech in Crimea. At the end of the 14th century, the migrations continued in the same direction because of the Mongols' raids. There have been changes in the ethnic structure of settlements such as Karasubazar, Gözleve, Simferopol, İnkerman, Solhat, especially Kefe and Sudak.⁵

The Armenian colonies that came to Ukraine⁶ are named as "Mankerman" in Kipchak Turkish texts with Armenian letters in Kiev. According to the texts, it was stated that the Armenians spoke Kipchak and that they swore in Kipchak while acquiring citizenship at the local Armenian court. In the texts, the speakers of this language expressed the language they spoke in three ways, first as "xıpçah language", then "our language" and "tatar language".⁷

Austrian Turcologist Friedrich von Kraelitz-Greifenhorst first mentioned Kipchak Turkish texts with Armenian letters in 1912. Later, the studies on these texts were carried out by the Ukrainian Academy of Sciences. Ukrainian Turcologist Agatangel Efimoviç Krımskiy (1871-1942), a member of the Academy,

¹ For Kipchak naming in different languages, see Fatma Kaçar Manay, *Kıpçak Göçleri*, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sinop 2019, s. 1.

² Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi, Ankara 1992, s.69-99.

³ Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002, s. 225.

⁴ Omeļjan Pritsak, "Ermeni Kıpçakçası", *Tarihî Türk Şiveleri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988, s. 123.

⁵ Jean Deny, *L'armeno-Coman Et Les "Ephemerides" De Kamieniec (1604-1613)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1957, s. 7-9.

⁶ For the information about Armenian colonies in Ukraine in the 15th-19th centuries see Yaroslav R Daşkeviç, *Armyanskiye kolonii na Ukraine v istočnikax i literature XV-XIX vekov (istoriograficeskiye oçerki)*, İzdatel'stvo akademii nauk Armyanskoy SSR., Yerevan 1962.

⁷ Aleksandr Garkavets, *Kıpçakscoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom*, Almaty 2002, s. 7.

introduced these texts to the world of science in more detail by his work titled “Turk ix movi ta literature” and accepted this community as Turkish.⁸

1. Kipchak Texts with Armenian Letters

Kipchak Texts with Armenian letters that were written in Kiev, Kamenets, Suçov, Şeret, Lviv, Lutsk and Vladimir regions between the 16th and 17th centuries are examined under six headings in terms of their subjects:⁹

1. Historical chronicles
2. Legal documents and court records
3. Philological texts
4. Religious texts
5. Literary texts
6. Texts on natural sciences¹⁰

The texts, which include historical chronicles, legal documents and court proceedings, prayer books, Psalms, life stories of the saints, sermons, St. Paul's letters, philological texts, are preserved in the following libraries: Vienna Mechitarist Monastery, Vienna National Library, Venice Mechitarist Library, Paris Bibliotheque Nationale, Wroclaw Ossolineum Library, Krakow Chartorisky Museum, Yerevan Matenadaran and Leiden University Library.

28 Law registers, Kamenets-Podolsk Armenian Court's registers and “Tayni Filosofskogo Kamnya (Secrets of the Philosopher's Stone)” written by Andrey Torosovich in Kiev; a dictionary and 26 individual documents in Lviv; 9 manuscripts of the church about philology in Yerevan; a dictionary, a book on the life of the saints and a Psalter in St. Petersburg; 3 dictionaries, Law Book, 13 legal books on Christianity and the court, court registers, Psalters, prayer books, 3 sermon books of Vartabed Anton in Vienna; 10 manuscripts including the Psalters, prayer books, court registers, chronicles in Venice; 11 manuscripts including the Psalter, prayer books, calendar and the Law Book from 1528-1604 in Krakow, Warsaw and Wroclaw; Psalter, calendar, books regarding legends and chronicles about the wise Hikar in Paris; *Alğış Bitigi* (perhaps the first book published in Turkish in 1618) in Leiden.

1.1. Historical Chronicles

Three chronicles written in Kipchak Turkish with Armenian letters have been recorded so far: “Kamenets chronicle”, “Venetian chronicle” and “Polish chronicle”.

1.1.1. Kamenets Chronicle

The Kamenets chronicle was written by Armenian priest Agop between 1582 and 1621 in both Armenian and Kipchak. His brother Aksent made corrections, additions and completed the book in 1650-1652. In the

⁸ Hülya Kasapoğlu Çengel, “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”, *Dil Araştırmaları*, Sayı: 10, Bahar 2012, s. 24.

⁹Garkavets and Hurşudyan is referenced in the information about the content and tags of these texts: Aleksandr Garkavets, Eduard Hurşudyan, *Armenian-Qypchaq Psalter Written by Deakon Lussig From Lviv 1575/ 1580*, Almaty 2001, s. 595-600

For more information about Kipchak Texts with Armenian letters, see Aleksandr Garkavets, *Virmeno-Kıpçatski rukopisi v Ukraini, Virmenii, Rosii*: Katalog, Kiev 1993; Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov*, Almaty 2007; Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar po Armyanopismennum Pamyatnikam XVI-XVII Vekov*, Almaty 2010; Timofey Grunin, *I. Dokumenti na polovetskom yazıke XVI v. (Sudebnyye aktı kamenetspodol'skoy armyanskoy obşçin) Transkripsiya perevod predislovie vvedenie grammatičeskiy kommentariy i glossariy T. I. Grunina* (Pod. redaktsiyey E. V. Sevortyana. Statya Ya. R. Daşkeviça), İzdatel'stvo “Nauka”, Moskva 1967; Edmond Schütz, “On the Transcription of Armeno-Kipchak”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1961, p. 139-161; Edmond Schütz, “An Armeno-Kipchak Print from Lvov (A.D. 1618)”, *Acta Orientalia Hungarica*, T. 13, , 1961, p. 123-130; Edmond Schütz, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-21*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1968; Edward Tryjarski, *Arméno-Kipchak Texts in the Alchemical Treatise by Andrzej Torosowicz (17th Century)*, Warsaw 2005; Edward Tryjarski, *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 1*, A-H, Warszawa 1968; Edward Tryjarski, *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 2*, I-K, Warszawa 1968; Edward Tryjarski, *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 3*, X-0, Warszawa 1969; Edward Tryjarski, *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 4*, P-Z, Warszawa 1972.

¹⁰ For the information about the vocabulary of these works, see Zeliha Tuğuz, *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde İsimlerin Kavram Alanları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2019.

THE IMPORTANCE OF KIPCHAK TURKISH TEXTS WITH ARMENIAN LETTERS IN TURKISH HISTORY

Kamenets chronicle, Aksent also mentioned that his brother Agop was struggling to establish churches and his grief over the early death of priest Agop. In the chronicle, the events in Pravobrejny, Western Ukraine, Moldova, Wallachia and the events in Kamenets-Podolsk, including the years 1430-1652 explained in detail. In the Kipchak chapter, information was given about the tension between Polish and Ottoman, the Battle of Hotin (1620-1621) and the Battle of Tsetsora (in Moldova between 17 September-7 October 1620). The first Kipchak record of the chronicle belongs to the presidential election of the Kamenets Armenian community in January 1611 and the last record of the chronicle belongs to the death of Vartabed Mesrob from Kefe on May 12, 1622.

There are two manuscripts of the Kamenets chronicle: Venice and Paris manuscripts. The long manuscript is kept at number 1700 in the Armenian Mekhitarist Library in Venice. The Kipchak chapter of this long manuscript describes the events that took place between 1611-1624. This manuscript was published by Armenian priest Ghevond Alişan in both Armenian and Kipchak with the title "Kamenits", Taregirk' hayots' Lehastani ew Rumenioy" (Chronicle of Kamenets, Poland and Romanian Armenians) in Venice in 1896.

The Paris manuscript of the Kamenets chronicle is a short manuscript and is registered at the Paris National Library at number 194. This chronicle includes events from 1611 to 13 November 1613.

1.1.2. Venice and Poland Chronicles

Both Venice and Poland chronicles are in Paris Bibliotheque Nationale and take place on pages 60-65 of manuscript 194. These two chronicles are very short. They give information about the events from the birth of the Prophet Jesus until 1537. They also contain interesting information about the activities of the religious communities in Liviv. There are some parts from Venice manuscript no. 1700:¹¹

*Tv. 1063 [1614], junis 15, ħankün. Būgūngi künnü pan hetman Žolk'evskiy, voyvoda Kiyovskiy, starosta Barskiy, türk çavuşu bilä vitac'a boldu ħala artma. Da bar edi ħalada 4 ħazaħ. Ol 4 ħazaħnı kesärlär edi çavuş alnına.*¹² "Date: 1063 [1614], June 15, Wednesday. Today Commander Zholkevsky, Voivode of Kiev, Barsky headman met with the Turkish sergeant behind the castle. And there were 4 Kazaks in the castle. These 4 Kazaks were to be executed in front of the sergeant."

Tv 1063 [1614], sebdemper 25, yıħpaşkü. Tatar elçisi keldi Kameneckä, ħaysı ki başıħşlar bilä ketiyir edi kşonžegä pan Krakovskiygä, da birgäsinä 12 atlı tatar bar edi. "Date: 1063 [1614], September 25, Monday. The Tatar ambassador came to Kamenets, bringing gifts to Pan Krakowski and was accompanied by 12 Tatar cavalry".¹³

Tv. 1063 [1614], nojemper 4, aynakün. Nemiç elçisi ketti korol'dan Türkkä. Atı Tarkovskiy. "The date: 1063 [1614], November 4, Friday. The Polish ambassador went from the kingdom to the Turkish lands. His name was Tarkovsky".¹⁴

Tv. 1063 [1614], nojemper 15. Ĥotin ħalasın korol' rozkazat etti Olaħ biyinä Tomşaga oddat etmä, nedä ki oddat ettilär."Date: 1063 [1614], November 15. The king ordered that Hotin Castle be given to the Moldavian Lord Tomsha and they gave it".¹⁵

Tv. 1063 [1614], tegdemper 18, yıħkü. Bedros der Krikor oħlu, der Jovsepnıħ ħardaşı, elçiliyin ketti Olaħ biyinä Tomşaga neçik cesardan, alay že bizim korol'dan 3-çi Zigmunttan. "The date: 1063 [1614], December 18, Sunday. Bedros, the son of the venerable Krikor, brother of the venerable Joseph, went as an ambassador to the Moldovan Lord Tomsha both from the Caesar and from our king Sigismund III".¹⁶

Tv. 1064 [1615], junis 30, aynakün. Ĥazaħları kestilär, ħaysılarınıħ atı biriniħ Şulha edi da birsinıħ İvaşkovskiy edi, da asrı yarar iġitlär edi. Da alayže 5 konfederatın da birgälärinä kestilär. Ĥaysı ki pağşah dekreti bilä kestirdi podstarosciy Kaveckiy Türk pađşahınıħ çavuşu alnına bu 2 ħazaħnı. Da 2 ħazaħnı boş etti çavuş boħozları bilä. Zera barı 4 edi. Da soħra ol 2 keskän ħazaħları kömdülär asrı körkliü Nemiç ħabaħı çıħarı, procäsiya bilä, Božemuka yanına, ħayda ki kömüptürlär özgä ħazaħları- Muħa da Kalınanı. "The date: 1064 [1615], June 30, Friday. They killed the Kazaks, whose names are one Shulga, and the other Ivashkovsky, and they were very valuable brave men. And with them 5 confederates were executed. By order of the king, the

¹¹ Aleksandr Garkavets, *Kıpçakskoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom*, Almaty 2002, s. 536-537.

¹² Tarih: 1063 [1614], 15 Haziran, Çarşamba. Bugün Sayın Komutan Zholkevski, Kiev Voyvodası, Barski yöneticisi kalenin arkasındaki Türk çavuşu ile görüştü. Ve kalede 4 Kazak vardı. Bu 4 Kazak, çavuşun önünde idam edilecekti.

¹³ Tarih: 1063 [1614], 25 Eylül, Pazartesi. Tatar elçisi Efendi Krakowski'ye hediyelerle getirerek Kamenets'e geldi ve yanında 12 atlı Tatar vardı.

¹⁴ Tarih: 1063 [1614], 4 Kasım, Cuma. Polonya elçisi krallıktan Türk topraklarına gitti. Adı Tarkovski idi.

¹⁵ Tarih: 1063 [1614], 15 Kasım. Kral, Hotin Kalesi'nin Moldavya Bey'i Tomşa'ya verilmesini emretti ve verdiler.

¹⁶ Tarih: 1063 [1614], 18 Aralık, Pazar. Saygıdeğer Josef'in kardeşi olan saygıdeğer Krikor'un oğlu Bedros, hem Cesar hem de kralımız III. Zigmunt tarafından Moldova Lordu Tomşa'ya elçi olarak gitti.

headman of Kavetsky had these 2 Kazaks executed in front of a Turkish king's sergeant. And sergeant freed 2 Kazaks from execution. There were 4 in total. Then these 2 executed Kazaks were buried very magnificently, with a procession, outside the Polish city gate where other Kazaks, Mukha and Kalina, were previously buried.¹⁷

Tv. 1064 [1615], okosdos 31. kiçaynakün. Tatar hanı asrı köp adam bilä kirdi Nemiç veliyätinä Okrayına bilä, da ketti çah Ilövga yuvuñ, da hayıup keldi Kamenec tibiñä, Doluşka yanına çoşun hoydu, da barça salalarını, da humnalarını, da tüzdä biçänläрни küvürdü. Evet şähärdän p'eñota, alayže özgä oñvotnylar- neçik ermeni, alay nemiç, orus- çıñıp birgälärinä, potkacc'a boluy edilär, alayže toptan haladan da şähärdän üstlärinä uruy edilär. Haysı ki keldilär şähär tibiñä aş zamanına, da ruşicc'a boldular yarımkeçädä, da barıp Turlunu keçtilär Hotin tibiñä. Evet asrı ulu doyumluñ çıhardılar birgälärinä. “The date: 1064 [1615] August 31, Thursday. Tatar Khan invaded Poland through Ukraine with a large crowd, he reached Lviv, turned back and approached Kamenets, set up a camp near the Doluzhka (river) and burned all the villages, the threshing field and the straw in it. Yes, the infantry and other volunteers- both Armenians and Poles, Ukrainians- came out of the city and fought with them. They fired cannons at them from the fort and the city. They approached the city at lunchtime, left at midnight; crossed the Dniester by the Hotin coast. And they brought with them a great booty.¹⁸

2. Legal Documents and Court Records

Many documents containing the legal regulations and procedures of the Western Ukrainian Armenian community have reached today. The pages of the legal documents and court records reached today exceed 18 thousand. Most of the documents consisting of marriage agreements, minutes, testaments, birth registration, religious matters, judicial records are kept in the archives of Lviv, Vienna and Warsaw. Among these documents, there are many excerpts from lost records and documents.

2.1. Court Records

Financial, administrative or judicial records such as forensic cases, birth records, religious matters, and cash registers in the Armenian community were recorded in minute books or in separate minutes. The minutes of the Kamenets-Podolsk Armenian Court are of great importance in these records. One volume of the 32 volumes of documents belonging to the Armenian community is in Kipchak Turkish. These documents were brought to Kiev from Kamenets and kept in the Kiev Old Records Archives of the Kiev University from the 16th to the 19th century. Some of these documents were burned in the fire in 1944. Kırmıskiy instructed his student Timofey Ivanoviç Grunin, who had previously worked on the monuments written in Kipchak Turkish with Armenian letters, to process these documents in Kiev, but Grunin's work was confiscated when Grunin became passionate in 1933. Grunin focused on Kamenets-Podolsk tehts in his doctoral thesis “Ego meste sredi tyurkskih-lazov” (Kipchak Language. Its Place Among Turkish Languages), which he later completed. Grunin published 298 minutes of the Armenian court of Kamenets-Podolsk, which is thought to have disappeared in the Second World War, covering the years 1559-1567, with its Russian translation, transcription, language features and dictionary of the tehts “Dokumentı na polovetskom Alase HVI v. (sudebnie aktı kamanets-podol'skoy armyanskoıy obşçini)” in Moscow in 1967.

2.2 Töre Bitiki (The Law Book)

“Töre Bitigi”¹⁹ was written by Mihtar Gosh between 1184-1213, was translated from Armenian to Latin in 1518-1519, then from Latin to Polish, and from Polish to Kipchak in 1523 by order of King Sigizmund of Poland. There are three known manuscripts:

1. Wroslaw manuscript is numbered 1916 and dated 1528 in the Ossolinski National Institute in Wroslaw,
2. Liviv manuscript is numbered 176 and dated 1568 in Paris National Library,
3. Kamenets manuscript is numbered 468 and dated 1575 in the Armenian Mehtarist Library in Vienna.

¹⁷ Tarih: 1064 [1615], 30 Haziran [10 Temmuz], Cuma. İsimleri Shulga ve Ivashkovski olan Kazakları öldürdüler ve onlar çok değerli yiğitlerdi. Ve onlarla birlikte 5 konfederatı idam edildi. Kavetsky'nin reisi kralın emriyle bu 2 Kazak'ı bir Türk padişahının çavuşu önünde idam ettirdi. Ve çavuş 2 Kazak'ı idamdan kurtardı. Toplamda 4 tane vardı. Daha sonra idam edilen bu 2 Kazak, daha önce diğer Kazakların, Mukha ve Kalina'nın gömüldüğü Polonya kapısının dışında, çok görkemli bir şekilde gömüldü.

¹⁸ Tarih: 1064 [1615] 31 Ağustos, Perşembe. Tatar Han, büyük bir kalabalıkla Polonya'yı Ukrayna üzerinden işgal etti, Lviv'e ulaştı ve geri dönerek Kamenets'e yaklaştı, Doluşka [nehri] yakınında bir kamp kurdu ve tüm köyleri, harman yerini ve içindeki samanları yaktı. Evet, piyade ve diğer gönüllüler- hem Ermeniler, hem Polonyalılar hem de Ukraynalılar- şehirden çıkıp onlarla savaştı ve kaleden ve şehirden onlara toplarla ateş ettiler. Yemek (öğle) vakti şehre yaklaşırken, gece yarısı ayrıldılar ve Hotin kıyısından Dinyester'i geçtiler. Ve yanlarında çok büyük bir ganimet getirdiler.

¹⁹ Armiyanskiy Sudebnik

THE IMPORTANCE OF KIPCHAK TURKISH TEXTS WITH ARMENIAN LETTERS IN TURKISH HISTORY

“Töre Bitigi” consists of three parts. In the introduction, the origin of the book and the purpose of its writing were explained. It was mentioned that the Gregorians were criticized a lot due to the fact that the laws were not implemented in writing in the early days, and that the laws were obliged to be written down in time. Then, information was given by referring to some of the rules and stories of Christianity, which were written such as the power and source of the laws, the qualities of the judge, how the testimony should be, the nature of the oath, disregard for the court of the atheists. After mentioning that some parts of these rules could be reorganized and even new laws could be added on the condition of keeping up with the changing time and space and not departing from the concept of justice, the second chapter has begun.

In the second chapter, which includes the laws on world affairs; how the inheritance law of the rulers will be, according to what conditions the successor will be determined, who has the authority such as public works or execution of execution offenders, how the prize obtained from wars will be shared, who is subject to tax, how much from whom... Issues such as tax charges were explained. Following 124 items related to life were given; many areas of law such as criminal law, family law, inheritance law, property law, commercial law, labor law, law of obligations, public law was discussed. In the third section, which was added to Töre Bitiki later, the rules to be obeyed by people who have legal issues and various legal regulations were explained.²⁰

2.3. Philological Tehts

Two Kipchak grammar books written in 1581 and 1613 in Lviv, several explanatory dictionaries and five dictionaries are the tehts that examined under this title. The first of the grammar book is kept in Yerevan Matenadaran Library with registration number 2267, the second book is kept in Vienna Mekhitarist Library with registration number 84. Dictionaries are available in Lviv University Library, State Library in San Petersburg, National Library in Vienna, Armenian Mehitarist Library, Yerevan Matenadaran Library.

The first part of the manuscript no. 51 in the Lviv University Library, manuscript no. 8 at the State Library in San Petersburg, manuscripts no. 3 and 311 in the National Library in Vienna, manuscripts no. 84 in the Armenian Mehitarist Library in Vienna, a dictionary no. 2267 are the tehts in this group.

2.4. Religious Tehts

Five Psalms in Vienna, Krakow, Paris, Venice, St. Petersburg libraries and archives, Apostle Paul's letters, Vartabed Anton's four sermon books, Alğış Bitigi (consists of nine prayer books, one of which is in the Netherlands), the life stories of the saints, a few books on astrology, an Easter calendar and the Turkish calendar with twelve animals are the tehts examined under this heading.²¹

2.5. Literary Tehts

The only work in this category is “İstoriya mudrogo Hikâra” known as “The Hikâyesi of the Wise Hikar” or “The Legend about the Wise Akir”, which tells about the wise words and the legendary lives of the saints. It is a didactic work that gives information about Kipchaks.²²

It is located between pages 54-62 of the manuscript registered at number 468 in the Armenian Mekhitarist Library in Vienna.

2.6. Tehts on Natural Sciences

The teht titled “Taynı filosofskogo kamnya”(Secrets of the Philosopher's Stone)²³ written by Andrey Torosovic between 1626-1631 is the only known work in this field. The work includes chemical experiments, horticulture, fruit growing, breeding and the work of leading scientists of the Ancient and Middle Ages.

CONCLUSION

²⁰ Hakan Korkmaz, *Töre Bitiki Grameri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2014, s. 11.

²¹ Vienna Mekhitarist Library no: 143 (p. 98-146), Vienna Mekhitarist Library no: 525 (p. 210-246); Yerevan Mekhitarist Library no: 2403 (p. 272-302); Venice Mekhitarist Library no: 1126 (p. 518-535), Venice Mekhitarist Library no: 1750 (p. 589); Krakow U.M. no: 2412 (p. 771-801).

²² Nadejda Chirli, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Alğış Bitigi*, SOTA Yayınları, Haarlem Netherlands 2005, s. 21.

²³ For more information, see Edward Tryjarski, *Arméno-Kipchak Texts in the Alchemical Treatise by Andrzej Torosowicz* (17th Century), Warsaw 2005.

As in all branches of science, history does not stay where it is. Every document, every record takes the science of history one step further. Powerful and dominant nations are nations that have documents and information²⁴.

The importance of documents in historical research is a fact known by all researchers. Especially chronicles are important in terms of both the history of nations and revealing the official opinion in the examination of any subject. Because events are in the past, the historian cannot observe the events he/she is working on. What remains to the historian is the evidence, that is documents. Historical chronicles, legal documents and court records written in Kipchak Turkish with Armenian letters are capable of supporting and strengthening the studies in Turkish history.

While the events are happening, it is not possible to record all of them in documents. Even if recorded, not all of them have survived to the present day. This fact makes the lack of historical documents and therefore historical data inevitable. Apart from observing the events with incomplete data, it is not possible to reconstruct them as they were in the past. Kipchak Turkish texts with Armenian letters offer those who work in fields such as General Turkish History and Ottoman History the opportunity to examine these documents and compare them with the documents they work with, to overcome the gaps and deficiencies in Turkish history studies.

The document is the traces of the events. The historian reconstructs events by following these traces. The building process is directly related to the validity and security of the document. The document is written later or has been tampered with affects the reconstruction of the event²⁵. The fact that, these Kipchak chronicles and documents which written day-to-day make studies reliable and valid. In other words, the use of daily written Kipchak chronicles and documents may support the reliability and validity of Turkish historical studies.

As stated before, during the history search, what the historian has is not the original events, but the documents left over from them. Most of the time, these documents were often scattered and fragmented. Well organization of these Kipchak chronicles and documents is another positive feature of these documents. Also, some historical documents are inaccessible or very difficult to access. The accessibility of all these Kipchak texts provides great convenience for researchers who want to benefit from these records.

Even when an event is fully documented, these documents provide information on only a small part of the historical event. It is also not possible to record all aspects of the event correctly. As we approach today, visual data such as films, photographs, postcards, places where the event took place and verbal data such as witnesses of the event are used in historical research to support the document and generate new information. But these possibilities are not available for 16th-17th century historical studies. From this point of view, texts with different manuscripts are a great chance for researchers who have an inquisitive understanding of history. Different manuscripts make an important contribution to questioning and analysing historical information. EHKT texts offer researchers this opportunity.

The most important feature of chronicles is that they are a first-hand resource for social sciences and humanities. The EHKT texts are among the valuable resources to be used in determining and writing the national and common histories of not only Turkish people, but also various nations such as Russia, Ukraine, Belarus, Moldova, Romania, Poland, Armenia and Georgia that have established independent states. Today, researchers from these countries may refer to Kipchak texts to examine, identify and evaluate social sciences issues while establishing their own national archives.

Chronicles and historical documents, registers written in Kipchak Turkish with Armenian letters, which are located in the ancient libraries of Europe and Asia today, are first-hand sources due to the fact that the events are written day by day and have an important place in the field of Turkish history as well as in the field of Turkish language.

BIBLIOGRAPHY

ACUN, Fatma, "Tarihin İnşası Sürecinde Belge ve Kullanımı" *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'lerde Tarihçilik ve Tarih yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 2010.

CHİRLİ, Nadejda, *Ermeni Kıpçakça Dualar Kitabı Algış Bitigi*, SOTA Yayınları, Haarlem Netherlands 2005.

²⁴ Fatih Rukancı, "Arşiv Belgelerimizin Uluslararası Önemi". *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler: Müzeler, Arşivler, Kütüphaneler, Yayınevleri, Telif Hakları, ICANAS 38 10-15 Eylül 2007, Ankara*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2009, s. 207.

²⁵ Fatma Acun, "Tarihin İnşası Sürecinde Belge ve Kullanımı" *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'lerde Tarihçilik ve Tarih yayıncılığı Sempozyumu*, Ankara 2010, s.93.

THE IMPORTANCE OF KIPCHAK TURKISH TEXTS WITH ARMENIAN LETTERS IN TURKISH HISTORY

DAŞKEVİÇ, Yaroslav R., *Armyanskiye kolonii na Ukraine v istočnikah i literature H̄V-H̄IH vekov (istoriograficeskiye oçerk)*, İzdatel'stvo akademii nauk Armyanskoy SSR., Yerevan 1962.

DENY, Jean, *L'armeno-Coman Et Les "Ephemerides" De Kamieniec (1604-1613)*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1957.

GARKAVETS, Aleksandr, *Kıpçakscoe Pismennoe Nasledie I, Katalog i Teksti Pamyatnikov Armyanskim Pismom*, Almaty 2002.

GARKAVETS, Aleksandr, *Kıpçakscoe Pismennoe Nasledie II, Pamyatniki Duhovnoy Kulturi Karaimov, Kumanov- Polovtsev i Armyano- Kıpçakov*, Almaty 2007.

GARKAVETS, Aleksandr, *Kıpçakscoe Pismennoe Nasledie III, Kıpçakskiy Slovar po Armanopismennim Pamyatnikam H̄VI-H̄VII Vekov*, Almaty 2010.

GARKAVETS, Aleksandr, *Virmeno-Kıpchatski rukopisi v Ukraini, Virmenii, Rosii: Katalog*, Kiev 1993.

GARKAVETS, Aleksandr, HURŞUDYAN, Eduard, *Armenian-Qypchaq Psalter Written by Deakon Lussig From Lviv 1575/ 1580*, Almaty 2001.

GOLDEN, Peter, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Karam Yayınları, Ankara 2002.

GRUNİN, Timofey I. 1967. Dokumentı na polovetskom yazıke H̄VI v. (Sudebniye aktı kamenetspodol'skoy armyanskoy obşçini) Transkripsiya perevod predislovie vvedenie grammatičeskiy kommentariy i glossariy T. I. Grunina (Pod.redaktsiyey E. V. Sevortyana. Statya Ya. R. Daşkeviça). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka", Moskova 1967.

KAÇAR MANAY, Fatma, *Kıpçak Göçleri*, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sinop 2019.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya, "Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi", *Dil Araştırmaları*, Sayı: 10, Bahar 2012.

KORKMAZ, Hakan, *Töre Bitiki Grameri*, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kayseri 2014.

KURAT, Akdes Nimet, *IV-H̄VIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi, Ankara 1992.

PRİTSAK, Omeljan, "Ermeni Kıpçakçası", *Tarihî Türk Şiveleri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.

RUKANCI, Fatih, "Arşiv Belgelerimizin Uluslararası Önemi". *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler: Müzeler, Arşivler, Kütüphaneler, Yayınevleri, Telif Hakları, ICANAS 38 10-15 Eylül 2007, Ankara*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2009.

SCHÜTZ, Edmond, "An Armeno-Kipchak Print from Lvov (A.D. 1618)", *Acta Orientalia Hungarica*, T. 13, , 1961, p. 123-130.

SCHÜTZ, Edmond, *An Armeno-Kipchak Chronicle on the Polish-Turkish Wars in 1620-21*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1968.

SCHÜTZ, Edmond, "On the Transcription of Armeno-Kipchak", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 1961, p. 139-161.

TRYJARSKİ, Edward, *Arméno-Kipchak Tehts in the Alchemical Treatise by Andrzej Torosowicz (17th Century)*, Warsaw 2005.

TRYJARSKİ, Edward, *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 1, A-H*, Warszawa 1968.

TRYJARSKİ, Edward, *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 2, I-K*, Warszawa 1968.

TRYJARSKİ, Edward, *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 3, H̄-0*, Warszawa 1969.

ZELİHA TUĞUZ

TRYJARSKI, Edward, *Dictionnaire arméno-kiptchak d'apres trois manuscrits des collections viennoises, fascicule 4, P-Z*, Warszawa 1972.

TUĞUZ, Zeliha, *Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesinde İsimlerin Kavram Alanları*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Kayseri 2019.

**THE IMPORTANCE OF KIPCHAK TURKISH TEXTS WITH ARMENIAN LETTERS IN
TURKISH HISTORY**

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 319-330.

Geliş Tarihi–Received Date: 04.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 28.06.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

KOKAND KHANATE IN PERIOD OF SHIR ALI KHAN (1842-1845)

HÜSEYİN ŞEN*

ABSTRACT

Established in 1709 under the leadership of the Ming tribe of Uzbeks in the Fergana Valley, the Kokand Khanate reached the peak of its power with Muhammad Ali Khan (1822-1842), who became the ruler in 1822. Although the Kokand Khanate reached the peak of its power during the twenty-year reign of Muhammad Ali Khan, Muhammad Ali Khan's distancing from the state affairs with the sweet smell of victory, his plunge into sing assemblies and the maladministration he exhibited in the last period of his rule attracted the reaction of the people and statesmen. The statesmen, who could not see the future of their Khanate under the rule of Muhammad Ali Khan, requested assistance from Nasrullah (1826-1860), the ruler of the Bukhara Emirate and one of the important powers of Turkestan, to dethrone Muhammad Ali Khan. Emir Nasrullah, who responded positively to this request for help, embarked on two expeditions to Kokand and invaded the Kokand Khanate as a result of the second expedition in 1842. Emir Nasrullah, who had Muhammad Ali Khan and his family executed, appointed Ibrahim Hayel as the governor of Kokand and returned to Bukhara. The brutality of the Bukhara soldiers during Emir Nasrullah's invasion of Kokand and the subsequent maladministration drew the public reaction. The tribes and inhabitants of the Kokand Khanate, who were tired of cruelty and oppression, united around a new ruler and decided to get rid of Bukhara Administration. In line with this decision, Shir Ali, who lived in Talas and was a member of the Kokand dynasty, was enthroned. When Shir Ali became khan (1842-1845), the rule of Bukhara in Kokand was ended and the cities of the Khanate were taken under control one by one. When the Khanate got rid of Bukhara captivity and reached its former borders to a great extent, this time it dealt with domestic disturbances. The Kyrgyz, Kipchak tribes and the settled public who wanted to be effective in the state administration started to struggle against each other and the Kipchaks, one of the parties of this struggle, rebelled against the state under the leadership of Müslümankulu. As a result of the rebellion, the persecution applied by the Kipchaks, who were active in the state administration, attracted the reaction of other tribes and the people, especially the Kyrgyz, and as a result, this time the Kyrgyz rebelled and enthroned the late Alim Khan's son Murad Bek and had Shir Ali Khan killed. Müslümankulu, who did not want to lose his influence in the Khanate, married Shir Ali Khan's son Hüdayar Bek and his daughter and enthroned him in 1845. With Hüdayar Khan becoming the ruler, the administration was completely handed over to Müslümankulu. Illumination of the events of the Shir Ali Khan period is important in revealing the situation of the region at the beginning of the Russian-British conflict in the Turkestan area, which is called as the Great Game. In addition, it is important to understand the causes and consequences of the conflicts within tribes in the state, especially in the Khanate of Kokand, and to determine the consequences of these conflicts during the Russian occupation in the ongoing process. In this study, where we tried to reveal the three-year period of the Kokand Khanate, we mainly used the sources belonging to the Kokand Khanate and tried to explain the reign of Shir Ali Khan by comparing the information given in the main sources of the period with the Kokand sources written later.

Keywords: Kokand Khanate, Bukhara Emirate, Shir Ali Khan, Kipchak, Kyrgyz.

ŞİR ALİ HAN DÖNEMİNDE HOKAND HANLIĞI (1842-1845)

ÖZ

1709 yılında Özbeklerin Ming boyu önderliğinde Fergana Vadisi merkezli kurulan Hokand Hanlığı 1822 yılında hükümdar olan Muhammed Ali Han (1822-1842) ile gücünün zirvesine ulaşmıştır. Hokan Hanlığı her ne kadar Muhammed Ali Han'ın yirmi yıllık saltanatı devresinde gücünün zirvesine ulaşsa da Muhammed Ali Han'ın zafer sarhoşluğu ile devlet işlerinden uzaklaşması, işret meclislerine dalması ve bunlara bağlı olarak iktidarının son dönemlerinde sergilediği kötü yönetim halkın ve devlet adamlarının tepkisini çekmiştir.

* Dr., E-Posta: sen.huseyin.1990@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2794-299X

İkballerini Muhammed Ali Han'ın iktidarında göremeyen devlet adamları Türkistan'ın önemli güçlerinden Bukhara Emirliği'nin hükümdarı Nasrullah (1826-1860)'dan Muhammed Ali Han'ın tahtan indirilmesi için yardım talep etmişlerdir. Bu yardıma olumlu cevap veren Emir Nasrullah Hokand'a iki sefer düzenlemiş ve ikinci seferin neticesinde 1842 yılında Hokand Hanlığı'nı işgal etmiştir. Muhammed Ali Han ve ailesini idam ettiren Emir Nasrullah İbrahim Hayel'i Hokand valisi tayin ederek Bukhara'ya geri dönmüştür. Emir Nasrullah'ın Hokand'ı işgali esnasında Bukhara askerlerinin gösterdiği gaddarlık ve devamındaki kötü yönetim halkın tepkisini çekmiştir. Zülüm ve baskıdan bunalan Hokand Hanlığı sınırları içerisinde yaşayan boylar ve yerleşik ahali yeni bir hükümdar etrafında birleşerek Bukhara yönetiminden kurtulma kararı almıştır. Bu karar doğrultusunda Talas'ta yaşayan ve Hokand hanedan ailesine mensup olan Şir Ali tahta çıkartılmıştır. Şir Ali'nin han (1842-1845) olmasıyla Hokand'daki Bukhara hâkimiyetine son verilmiş ve ardında Hanlığın şehirleri bir bir kontrol altına alınmıştır. Hanlık Bukhara esaretinden kurtulup tekrar büyük ölçüde eski sınırlarına ulaştığında bu kez de iç karışıklıklarla uğraşmıştır. Devlet yönetiminde etkin olmak isteyen Kırgız, Kıpçak boyları ve yerleşik ahali birbirleriyle mücadele etmeye başlamış ve bu mücadelenin taraflarından birisi olan Kıpçaklar Müslümankul'un önderliğinde devlete isyan etmiştir. İsyanın neticesinde devlet yönetiminde etkin olan Kıpçakların uyguladıkları zulüm Kırgızlar başta olmak üzere diğer boyların ve halkın tepkisini çekmiş ve bunun sonucunda bu kez de Kırgızlar isyan ederek merhum Alim Han (1798-1809)'ın oğlu Murad Bek'i tahta geçirip Şir Ali Han'ı öldürtmüşlerdir. Hanlıktaki etkinliğini kaybetmek istemeyen Müslümankul ise bu duruma karşı Şir Ali Han'ın oğlu Hüdayar Bek ile kızını evlendirmiş ve onu 1845 yılında tahta oturtmuştur. Hüdayar Han'ın hükümdar olması ile yönetim tamamen Müslümankul'a geçmiştir. Şir Ali Han döneminin olaylarının aydınlatılması Büyük Oyun olarak ifade edilen Türkistan sahasında Rus-İngiliz çekişmesinin başlangıcında bölgenin durumunun ortaya konulması için önem arz etmektedir. Ayrıca Hokand Hanlığı özelinde devlet içerisindeki boy çekişmelerinin sebep ve sonuçlarının anlaşılması ve bu çekişmelerin devam eden süreçte Rus işgali esnasında ne gibi sonuçlar doğurduğunun tespit edilmesi açısından mühimdir. Hokand Hanlığı'nın üç yıllık devresini ortaya koymaya çalıştığımız bu çalışmada biz ağırlıklı olarak Hokand Hanlığı'na ait kaynakları kullandık ve dönemin ana kaynaklarında verilen bilgileri daha sonra yazılmış Hokand kaynakları ile de mukayese ederek Şir Ali Han'ın saltanat devresini açıklamaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Hokand Hanlığı, Bukhara Emirliği, Şir Ali Han, Kıpçaklar, Kırgızlar

INTRODUCTION

Having been separated from Bukhara Khanate and founded under the leadership of the Ming tribe of Uzbeks in the center of Fergana Valley in 1709, the Kokand Khanate managed to become a regional power in the first half of the century and played an important role in the political, military and socio-economic events of Turkistan. During the reign of Alim Khan (1799-1809), the Kokand Khanate moved its borders beyond the Fergana Valley and took over Tashkent, an important city in international trade, in 1805.¹ During the reign of his brother Omar Khan (1809-1822), who took his place by staging a coup against Alim Khan, the borders of the Khanate continued to expand into the Kazakh steppes and some of the Kyrgyz tribes were taken under the Kokand nationality.² The Khanate lived its most glorious period during the reign of his son, Muhammed Ali Khan (1822-1842), who was replaced by the death of Omar Khan in 1822. In this period, when important gains were achieved in international politics, a battle for domination in the East Turkestan area with the Manchus and in the Kazakh steppes with the Russian Empire was given. As a result of this struggle, the Kokand Khanate, which obtained the right to collect the taxes of East Turkistan³, made an agreement with the Russian Emperor and made the Göksu River accepted as the border between the two states.⁴ Furthermore, in order to be the sole authority in East Turkestan trade⁵, he took Karategin⁶ and Darvas under his rule as well as Alay and made the Kyrgyz subjects of the Khanate.⁷ Thus, Muhammad Ali Khan, who brought the Khanate to the top both politically and militarily, started to fight with the Bukhara Emirate for the domination of Turkistan. He

¹ Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 31.

² Hüseyin Şen, "Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822)" *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* C.3, S.5, 2021, s. 117-118.

³ For the struggle of the Khanate of Kokand with the Manchu Empire, see. Hüseyin Şen, *Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020, s. 102-126;129-146. For the agreement signed between the Kokand Khanate and the Manchu Emperor, see. A.N. Kuropatkin, *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan Fiziki, Coğrafi, Demografik, Etnografik, Sosyal, Askeri ve İktisadi Yapısı*, yay. haz. Feyzullah Uygur, İlgü Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 175-176; Mehmed Âtîf, *Kaşgar Tarihi*, yay. haz. İsmail Aka vd., Eysi Yayınevi, Kırkkale 1999, s. 274-275; Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*, T.3, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985, s.147; Eugede Schuyler, *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Kokand, Bukhara and, Kuldja*, C.1, Sampson Low, Marston, Searly&Rivingson, London 1876, p. 343.

⁴ Horwath, *History of Mongols*, C.II, Longmans, London 1830, p. 825; Muhammed Yunus Taşkendi, *The Life of 'Alimqul: Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, Edited and Translated T. K. Beisembiev, Routledge, London and New York 2003, p. 73-74.

⁵ For East Turkestan and Kokand trate see Tuba Tomboğlu, "Seyyahlara göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18. Ve 19. Yüzyıl)", *Seyyahların İzinde Türkistan* Mustafa Gökçe Ed., Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 182-185.

⁶ The Karategin region is located in the Kızılsu basin, one of the starting branches of Amuderya on the borders of Tajikistan. Islamic Geographers recorded the region as Rasht. Recep Uslu, "Karategin", *TDVİA*, Ek-2, s. 26.

⁷ For more detailed information, see. Şen, *agt.* s. 138; 152-156.

collaborated with the judge of Jizak⁸, Kunduz⁹, Şehr-i Sebz¹⁰ and the Kive Khanate against the Emirate of Bukhara. With the subjugation of Öretepe¹¹, he started to threaten Zeferşân Valley. The Khanate surrounded the Emirate of Bukhara when Muhammad Ali Khan included Darvaz and Karategin within the borders of the state. Thus, the conflict with Muhammad Ali Khan became inevitable for the Emir of Bukhara, Nasrullah. The Emir of Bukhara, Nasrullah, used the opposition against Muhammad Ali Khan in this conflict. In particular, Muhammad Ali Khan's execution of chief of Mingbaşı Hakkulu, prompted the opposition to the state. Kyrgyz and Kipchak tribes, Tashkent and Kokand notables could not see their prosperity in the reign of Muhammad Ali Khan and started to oppose the Khan. The mainstay of this opposition was Sultan Mahmud, the brother of Muhammad Ali Khan. Unable to openly attack Muhammad Ali Khan, the opponents wrote a letter to ask for help from the Emir of Bukhara, Nasrullah.¹² Emir Nasrullah, who wanted to take advantage of this situation, used the construction of the Peşagar Fortress as an excuse and embarked two expeditions to Kokand, and as a result of these expeditions, he invaded the Kokand Khanate. When Emir Nasrullah invaded Kokand in 1842, he committed a huge massacre in the city. According to the information provided by the Kokand historical sources, when the Bukhara soldiers entered the city, they looted the Kokand palace, Orda, like gog and they even entered the privy chamber of the Harem and completely plundered the treasure. Bukhara soldiers, described by Müntehabü't-Tevarih as human-looking animals, attacked Kokand women and looted even their clothes. They also, detained Muhammad Ali Khan's mother, Mahlar Ayim and the women in the Harem in a humiliating manner and imprisoned them in a house after walking them on the street with their head uncovered and their feet naked. The Bukhara army, which plundered everything in the palace, made the people so miserable that the people had to flee by closing private parts with their hands. Moreover, the Bukhara army raped the women of the city inhabitants.¹³ The looters plundered not only the Kokand palace, but also the madrasas and mosques. They destroyed the books in madrasahs, carpets and felt in mosques.¹⁴ As a matter of fact, they tied their horses to mosques and turned them into a stable, as stated in the Divan-i Mutrib, one of the sources of the period.¹⁵ The persecution was so great that the smoke formed as a result of this persecution covered the sky, and the smell of cruelty spread throughout the world.¹⁶ Besides, Emir Nasrullah had Muhammed Ali Khan, Sultan Mahmud, prince Muhammed Emin and Mahlar Ayim (Nadire), the mother Muhammed Ali Khan and Sultan Mahmud executed.¹⁷

1. Bukhara Administration in Kokand

Emir Nasrullah appointed Ibrahim Hayal as the governor of Kokand after invading Kokand Khanate and killing Muhammad Ali Khan and his family. He returned to Bukhara, taking the city's scientists and craftsmen with him.¹⁸ After Emir Nasrullah's return, the governor of Kokand, Ibrahim Hayal, exhibited a maladministration. In the words of Avaz Muhammed Attar, he started to receive heavy taxes from the private

⁸ The city of Jizak, also known as the Small Fortress, is located in the northeast of Samarkand, in the north of Nura-Dağ. The city, which is located on the route of the Ancient Silk Road, is on the road connecting Kokand and Tashkent to Samarkand. M. Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Bukhara Hanlığı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009, s. 38.

⁹ The city located on the banks of the Kunduz River in northern Afghanistan. Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, çev. Ş. Vahidov, Şirali Jurayev Tarihi Meros, Taşkent 2011, s. 35, Footnote 116.

¹⁰ Its old name was Keş and it was named Şehr-i Sebz, which means "green city" in the XIVth century. Established in the upper course of Kaşga Derya, the city is located on the Samarkand-Tirmiz road and is 40 leagues from Bukhara and 30 leagues from Samarkand. Çelik, *agt*, s. 34; Şen, *agm*, s. 120, Footnote 51. Şehir-i Sebz is in the upper course of Kaşga Derya River. A. Burns, *Travels into Bukhara*, C. II, A. Spottiswoode, London 1839, p. 162.

¹¹ It is a strategically located city on the Öretepe / İstiravsan Taşken-Kokand road, which is a district in the Sogdia Province of the Republic of Tajikistan today. Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 21, footnote 60.

¹² For the details of the letter, see. Hakimhan Töre, *Muntahab at-Tevorih (Hukand Va Bukhara Tarihi, Seyahat Va Hotralar)*, çev. ve yay. haz., Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2010, s. 156; Hüdayarhazade, *Ancum at-Tavarih (Zvezdi İstori)*, çev. ve izahlar müellifi Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2011, s. 159; Ziyâbüddin Mahzûnî, *Fergana Hanları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T.2408, s. 9^a-15^a.

¹³ Hakimhan Töre, *age*, s. 176-177.

¹⁴ Niyoz Muhammed Hokandî, *İbretü'l Havakin (Tarih-i Şahrui)*, çev ve yay. haz. Ş. Vahidov, Turon Zamin Ziyu, Taşkent 2014, s. 144.

¹⁵ Mutrib, *Şahnâme-i Divane Mutrib*, Özb. FA. ŞE. 596/IV, 32^p. Niyoz Muhammed Hokandî states that this plunder lasted four hours. Niyâz Muhammed Hokandî, *age*, s. 144. Mirza Alim Mahdum Hodja also says that looting took four hours. Mirzo Olim Mahdum Hoca, *Tarih-i Türkistan*, yay. haz. Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2009, s. 97. Hakimhan Töre notes that the looting took several days. Hakimhan Töre, *age*, s. 177. In *Zafername-i Hüsravi*, on the other hand, the cruelty of looting is not emphasized. It is stated that only Emir Nasrullah entered the city in the morning, that the order was given to end the looting at noon and not to damage the property of the poor. Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 129. Encüm At-Tevarih tells about this brutal plunder that the Bukhara army plundered everything but the traces of carpets on the houses and spider webs on the walls. As the end of the looting, he states that when there is nothing left to be taken from the state and the people in the city, it was terminated by order of Emir Nasrullah. Hüdayarhazade, *age*, s. 177.

¹⁶ Andalib, *Şahnâme-i Divane Andalib*, Özb. FA. ŞA. El Yaz. Böl. No.696, 2^b

¹⁷ For Emir Nasrullah's Kokand expeditions, see. Şen, *agt*, s. 188-226. For the executions of Muhammad Ali Khan and his family, see. Murtib, *age*, s. 13^a-17^b.

¹⁸ *İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, İzd. "Fan", Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012, s. 183. It is unclear how long Nasrullah stayed in Kokand. According to Tarih-i Turkistan, Nasrullah stayed in Kokand for seventy days. Mirzo Olim Mahdum Hoci, *age*, s. 11. Müntahabü't-Tavarih, this period is given as two months. Hakimhan Töre, *age*, s. 661. In *Zafername-i Hüsravi*, the period is given as two months. Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 132. İbretü'l Havakin gives seventy-seven days, Niyoz Muhammed Hukandî, *age*, s.147. Mutrib gives this period as three months. Mutrib, *age*, s. 14^a.

properties of the people and mills. This situation went so far that people were even taxed for the parsley they planted in their gardens to flavor their meals. When the people, overwhelmed by heavy taxes and maladministration, complained, they were accused by the rulers of Bukhara of not being Muslim.¹⁹ In one of the main sources of the period, the *Sahname-i Divane Andalib*, it is stated that the people of Kokand were oppressed under the persecution and they begged Allah day and night to get rid of this cruelty.²⁰ When the time of the Kokand people spent under the rule of Bukhara is described in the *Shahnama-i Divane Mutrib*, one of the main sources of the period, it is recorded that every part of the society, where every day passes like a thousand years, received their share from the persecution, and even the sufi made their dhikr silently due to the persecution.²¹ The inhabited tribes of the Kokand Khanate, who were not satisfied with the rule of Ibrahim Hayal, agreed with each other and decided to enthrone a person from the Kokand ruling family. Considering that the most suitable person for this job would be Shir Ali, who lived in Talas, they sent a messenger to him.²²

2. The Genealogy of Shir Ali Khan

Shir Ali (est. 1797-1845), on whom the people, who were not satisfied with the Bukhara administration and agreed to dethrone, is the nephew of Narbuta Bek (1763-1798); the son of Hacı Bek, and the son of Alim Khan and Omar Khan's uncle. Hacı Bek, Rüstem Bek and Alim Bek fought for the throne in the Khanate after the death of Narbuta Bek, and with the support of the Ming tribe, Alim Bek was victorious and ascended to the throne (1799-1810). After Alim Khan ascended the throne, the first thing he did was to get rid of the Khan candidates he struggled against. In this context, he had Rüstem Bek and Hacı Bek executed (est. 1801-1802). Although Hacı Bek was killed, his sons Uluğ Bek and Shir Ali Bek fled to Talas. Uluğ Bek died in Talas, and Shir Ali Bek lived here until he ascended the throne.²³ The name of Shir Ali Khan was not mentioned for the first time in 1842 for the Kokand throne. The state officials who had previously attempted a coup against Alim Khan wanted to replace Alim Khan with Shir Ali, but thinking that because he was not recognized by the public and would not be accepted, they agreed on Alim Khan's brother Omar.²⁴ In our opinion, the question to be asked here is why Shir Ali was elected? Because, although Muhammad Ali Khan and his family were murdered, except for Shir Ali from the Kokand ruling family, Alim Khan's sons İbrahim and his brother Murad, known as Atalık, were still alive. Moreover, according to Hakimhan Töre, the name of Atalık came to the agenda for the throne during the period of Muhammad Ali Khan. When Hakimhan Töre was dismissed from the Namangan²⁵ administration, his supporters offered him to rebel and to replace Muhammad Ali Khan with Atalık; however, Hakimhan did not accept this.²⁶ Apart from this, Atalık, who was in Karategin in 1834, rebelled with the support of the Emir of Bukhara, yet Muhammad Ali Khan suppressed this rebellion and took over Karategin.²⁷ In our opinion, the fact that the tribes agreed on Shir Ali Khan for the throne of the Khanate of Kokand was influenced by the fact that the tribes were not under the guidance of any khan or ruler, that he did not claim to be sovereign with the help of a political power, or he did not strive for the revenge of his murdered father. Additionally, other khan candidates were the sons of the late Alim Khan. Since Alim Khan was a ruler who was deposed by a coup, his children could feud and take revenge on the tribes and families they saw guilty in the death of their father. Since there was no power and energy to set aside for backdate showdowns in the struggle to regain independence, Shir Ali should have been deemed suitable for the Kokand throne, not Atalık or Murad. Apart from these, as we will mention later, right after Shir Ali saved Kokand from the Bukhara administration, Atalık came to the borders of Kokand and tried to be a rival to Shir Ali. This situation should not be accidental. Just like Muhammad Ali Khan, Emir Nasrullah must have tried to use Atalık against the ruler of Kokand.

3. Shir Ali Khan's Ascension to the Throne

¹⁹ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *Tarih-i Cihânnûmai (Olemini Kürsatuvçı Tarih)*, çev. ve yay. haz., Ş. Vahidov, Akademik Yay., Taşkent 2012, s. 12.

²⁰ Andalib, *age*, s. 3^b-4^a.

²¹ Mutrib, *age*, s. 14^a.

²² Zebiniso Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi (1845-1875) Fergana Vadisinde Rus İşgali*, Çağaloğlu Akademi, İstanbul 2020, s. 79.

²³ Hakimhan Töre, *age*, s. 273; Niyoz Muhammed Hukandî, *age*, s. 63; Kurbanali Hacı Halitoğlu, *Tevarih-i Hamse*, Örnek Matbbası, Kazan 1910, s. 31-32. While this situation is mentioned in Ancüm At-Tevarih, one of the historical sources of Kokand, considering the future of Alim Khan, His uncle Hacı Bek's sons Uluğ Bek, Bekoğlu Bek, Sir Ali Bek and his brother Rüstem Bek, Fazıl Bek, Yadiğâr Bek exiled his brother Buta Bek to the Talas Valley. The exiled kinsmen passed away here and Sir Ali lived here for forty-five years. Hüdayarhanzade, *age*, s. 92.

²⁴ Hüdayarhanzade, *age*, s. 113.

²⁵ Today, Namangan, one of the important industrial cities of the Republic of Uzbekistan, is located in the south west of the Fergana Valley. As the city of Ahsi fell into ruin as a result of earthquakes and invasions, the city of Namangân took its place and became one of the important cities of the region. Mairanbek Tagaev, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2017, s. 126.

²⁶ Hakimhan Töre, *age*, s. 464-467.

²⁷ Hakimhan Töre, *age*, s.635-637; V. Nalivkin, *Kratkaya İstoria Kokondskogo Hanstva*, İmparatorluk Üniversitesi Yayınları, Kazan 1886, s. 135.

The pillage made during the occupation of the Kokand Khanate, the murder of Omar Khan's children and his wife, the looting of the city and the subsequent maladministration drew the reaction of the inhabited tribes, Tajik and Afghan groups in Kokand Khanate and they decided to enthrone one of the members of Kokand ruling family.²⁸ Sarımsak Hodja Pervaneci, İrskulu Bek from Ming tribe, Yusuf Bek from Kyrgyz, Muhammed Nazar Bek from Kipchaks, Molla Halbek and Utanbay Bek led this decision.²⁹ According to Andalib, Shir Ali, who was aware of the events in Kokand, accepted the offer to end the persecution of the people³⁰ and came to Tura Kurgan from Talas and led the army mostly formed by the Kirghiz, Kipchak and Karakalpak tribes in order to end the rule of Bukhara.³¹ As stated by Mirza Alim Müşrif, Shir Ali, who was acclaimed a Khan in Tura Kurgan, made a distribution of duties in the state according to Genghis traditions.³² Shir Ali Khan, who entitled Yusuf Bek from the Kyrgyz as mingbasi³³, appointed Muhammed Nazar Bek as emir-i lesker³⁴, Koçar Bek as baturbasi³⁵, and also appointed pansadbasi³⁶, captain³⁷, yasavulbasi³⁸, tunkatar³⁹, dasturhanist⁴⁰ and hudayists⁴¹ from every society that strived to enthrone him⁴².

4. Shir Ali Khan's Redemption of Kokand from the Captivity of Bukhara and His Political Activities

After Shir Ali Khan made necessary administrative division between the tribes and groups who enthroned him, the Kokand army took action and captured Turakurgan⁴³, Ahsi⁴⁴, Çust and Gulamsaray (Haramsaray) and came to Kokand.⁴⁵ Since there was no fortress in the city of Kokand, the army led by Shir Ali Khan was countered by the Bukhara soldiers with barricades they set up. The barricades that were set up did not work and the Kokand army of 3-4 thousand people entered the city and took control of it. Kokand ruler Ibrahim Hayal was aware that Bukhara would not support them because of his distance and he left the city and fled⁴⁶ to Hocend⁴⁷. Nearly 2-3 thousand soldiers from Merv who were members of the Bukhara army in Kokand⁴⁸ were either killed or taken prisoner and thrown into dungeon by the Kokand people who supported Shir Ali. Muhammed Attar Hukandî, the author of the work titled Tarih-i Cihânnûmai, remarks that, as a scribe, he listed the prisoners and notes that 1,500 people were captured.⁴⁹ After the city was conquered and the soldiers of the Bukhara Emirate

²⁸ Mirzo Olim Müşrif, *Ansab Us-Selatin Va Tavorih Ul-Havakin (Qukan Honlğı Tarihi)*, yay. haz. A. Matgaziev, Gaffur Gulam Neş., Taşkent 1995, s. 22.

²⁹ Hüdayarhanzade, *age*, s.181-182; Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 17.

³⁰ Andalib, *age*, s.4¹. The same information is also available in Müntahabü't-Tawarih, and according to what is stated in the work, Sir Ali Khan organized a consultancy assembly first and then contacted the leaders of the tribes in the Khanate of Kokand. Hakimhan Töre, *age*, s. 400.

³¹ Hakimhan Töre, *age*, s. 400.

³² According to Mirza Alim Mahdum Hodja, when Sir Ali Khan came to Tura Kurgan, he waited in the city for 3 days and during this time the army gathered to take Kokand again. Mirzo Olim Mahdum Hoci, *age*, s. 98.

³³ In Mingbaşı, that is, the major Kokand Khanate, he was the most authorized state official after the khan with the administrative division made during the period of Omar Khan (1809-1822). Hüseyin Şen, "Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı Ve Kullanılan Unvanlar", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 44, s. 57.

³⁴ Emir-i leşker, which is a military title, is the commander of the army. Mirzo Olim Mahdum Hoci, *age*, s. 165.

³⁵ It is the title given to the military officer who is in every province in the Kokand Khanate and commanding the province soldiers. Muhammad Umar Umidi Margiloni, *Tarihçe-i Turani*, yay. haz., Ş. Vahidov, Tarihiy Meros, Taşkent 2012, s.52. Footnote 80.

³⁶ It is the title given to the commander who leads the five hundred troops in the Kokand Khanate military organization. Ş. Vahidov, "Kukan Hanlığında Unvan va Mansaplar", *Şark Yulduzu* 3-4 ,1995, s. 218.

³⁷ It is the title given to the commanders who lead a hundred-person military unit in the Kokand Khanate military organization. Ş. Vahidov, *agm*, s.218.

³⁸ He is a state official working under Shigavul who is responsible for welcoming the ambassadors who come to the Khanate of Kokand, organizing the official ceremony and bringing the ambassadors before the inn. Hüseyin Şen, "Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı Ve Kullanılan Unvanlar", s.62.

³⁹ Tunkator, who was chosen from among the people close to the inn in the Kokand Khanate and who was responsible for ensuring the security of the inn while sleeping, was also responsible for guarding the inn and providing rest in times of war. Hüseyin Şen, "Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı Ve Kullanılan Unvanlar", s. 63.

⁴⁰ Dasturhancı was usually the name given to the government official responsible for the kitchen and table of the inn. Hakimhan Töre, *age*, s. 92. Footnote 161.

⁴¹ In Kokand Khanate, people with this title are in lower rank than shigavul and their duties were; to accompany the inn during his trips, to see those who wanted to appear before the inn and learn their purpose, and to convey the answers of the complaints and supply letters from the citizens to the addressee. Hüseyin Şen, "Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı Ve Kullanılan Unvanlar", s.52-53.

⁴² Mirzo Olim Müşrif, *age*, s. 22.

⁴³ Today, a city in the Namangan Province of the Republic of Uzbekistan. During the Kokand Khanate period, the center of the Namangan judges was in Tura Kurgan. Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 78. Footnote 147.

⁴⁴ Ahsi, one of the ancient cities of the Fergana Valley, or the city of Ahsikes, according to the information given by Babür, is the largest town in the region after Andijan. Gazi Zahîreddin Muhammed Babür, *Babürnâme*, Doğu Türkçesinden Çev. R. Rahmeti Atar, Kabalıcı Yayinevi, İstanbul 2005, s.136. Over time, it lost its importance and remained under the shadow of the city of Namangan During the period of the Shibani, the Ahsi City was used as the administrative center of the Fegana Region. Mirzo Olim Mahdum Hoci, *age*, s. 43.

⁴⁵ Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 18-19; Hakimhan Töre, *age*, s. 400. Mirza According to Mirza Alim Mahdum, after the Kokand army crossed Sirderya, Sir Ali khan sent an envoy to the city and stated that he came to take over the throne to which he was the heir. In addition, Mirza Alim Mahdum showed Muhammed Ali Khan as the uncle of Şir Ali Khan. Mirzo Olim Mahdum Hoci, *age*, s.98.

⁴⁶ Anonim, *Zafername-i Hüsvrevi*, s.132; Hakimhan Töre, *age*, s. 400-401.

⁴⁷ The city that is in the Republic of Tajikistan today is the center of Sugd Province. Hüseyin Şen, *agt*, s. 18, footnote 83.

⁴⁸ Hakimhan Töre records that those killed were nobles and soldiers from Bukhara and gave the number 3,000. Hakimhan Töre, *age*, s. 401.

⁴⁹ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 18-19.

were captured, Shir Ali Khan was reacclaimed as the Khan by the notables and tribes of Kokand.⁵⁰ The people who redeemed from the domination of the Emirate of Bukhara celebrated this situation by organizing entertainment for days in the festive mood, and even people named Baltacan Hafız Namânganî and Kôr Yusuf Namânganî organized entertainment with musical instruments until the morning.⁵¹ Shir Ali Khan, who saved the Khanate from the Bukhara invasion, mobilized to heal the wounds of the people⁵², and as the first thing, he took the opinion of the dignitaries and ordered the construction of a fortress because the Emirate of Bukhara was predicted to attack again.⁵³ People named Müminkul and Mirza İsmail were assigned for the construction of the castle. Although the people of Kokand were not satisfied with the Bukhara administration, Emir Nasrullah still had supporters in Kokand. Müminkul and Mirza İsmail, who undertook the construction of the castle, were also supporters of Nasrullah and they tried to delay the construction of the castle so that the Emir could conquer the city of Kokand easily, but they did not succeed. When their intentions became clear, these two people were executed by order of Shir Ali Khan.⁵⁴

Emir Nasrullah, who learned that Kokand had been taken by Shir Ali Han and that İbrahim Hayal had fled to Hocend, got furious and prepared his army and embarked on an expedition against Kokand again.⁵⁵ Emir Nasrullah, who spoke with his soldiers before the expedition, demanded that the city be looted for three days, that everyone be killed, regardless of the old and young, and thus he set out for Kokand.⁵⁶ Knowing that he would be subjected to the attack of Bukhara, Shir Ali Khan decided to build a castle in the city by taking the opinion of the dignitaries. For this purpose, in order to prevent a possible attack, he appointed his elder son Sarımsak Bek (Abdurrahman Bek) and Yusuf Mingbaşı as the army commander and settled some of the Kokand army seven kilometers away from the city and controlled the region up to Kanıbadem.⁵⁷ Shir Ali Khan, who thought that he would save time, was not wrong. The army under the command of Sarımsak Bek and Yusuf Mingbaşı met with Emir Nasrullah's pioneer troops and as disclosed by Attar, Kokand troops that were as warrior as Rustem defeated⁵⁸ the Bukhara vanguard forces composed of forty clans in Kanıbadem⁵⁹. The Kokand army, which defeated the Bukhara pioneer units in Kanıbadem, went after the Bukhara soldiers, but was defeated as a result of the sudden raid of Jizak ruler Seyid Muhammed Toksaba and retreated to the city of Kokand and helped to build a castle.⁶⁰ This precaution taken by Shir Ali Khan enabled the walls to be completed until the army of Bukhara arrived.⁶¹ The Bukhara army that came in front of Kokand encountered the city walls, and Emir Nasrullah was surprised by this situation and besieged Kokand.⁶² The Bukhara army, which placed cannons in different points of the city, bombarded Kokand for ten days, but couldn't succeed.⁶³ All efforts of the Bukhara army, which also tried to cut the water supply of the city, were in vain, and every attack was repelled by the Kokand soldiers under the command of Shir Ali Khan, who also received the support of the people.⁶⁴ Emir Nasrullah, who had detected the weak points of the city walls of Kokand by sending scouts before the siege, intensified his attacks from the point of Mui-Mubarak⁶⁵, which he also used in the first siege to attack the city.⁶⁶

⁵⁰ Mirzo Olim Müşrif, *age*, s. 23; Andalib, *age*, s.5^{a-b}; Mirzo Olim Mahdum Hoci, *age*, s. 99; Niyoz Muhammed Hukandî, *age*, s. 148-149; Muhammed Umar Umıdî, *Mektupçe-i Han*, yay. haz. C.R. Hasanov, Özb. FA. Ebu Reyhab Birünî ŞE Ali Şir Nevaî Devlet ve Edebiyat Müzesi, Taşkent 2007, s.11.

⁵¹ Mirzo Olim Müşrif, *age*, s. 23

⁵² After Shir Ali Khan ascended the throne, he met with the leading notables of the Kokand Khanate. Telling them that the material damage he suffered during the administration of Bukhara is not important, the property is temporary, and he promised that he will engage with them in the decisions he will take and display a fair management. Stating that he is the representative of the people, Shir Ali Khan stated that he will protect the honor of the people. Muhammed Niyâz Hukandî, *age*, s. 149; Mirzo Olim Mahdum Hoci, *age*, s.99.

⁵³ Andalib, *age*, s. 5^b; Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 24-25 ; Niyoz Muhammed Hukandî, *age*, s. 149.

⁵⁴ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s.25.

⁵⁵ Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 132-133. Emir to join the army prepared by Nasrullah, Muhammed Şerif Atalık turned to Kokand with the army he gathered from the Kazakh steppes and committed massacres on the way. Muhammed Şerif caused the people to flee to Osh and East Turkistan because of this harsh attitude. Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 25.

⁵⁶ Andalib, *age*, s. 6^b.

⁵⁷ Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 134-135. According to Hakimhan, when Shir Ali Khan learned that the Bukhara army was coming to Öretepe, he divided the existing Kokand army into two, and a unit under the command of Muhammed Nazar Bek and Isa Dadhah asked him to go to Gulamsaray and Çust to block the way of Bukhara soldiers from Tashkent. He ordered the troops under the command of his elder son Sarımsak Bek to be deployed in Kanıbadem. The troops under the command of Isa Dadhah and Muhammed Nazar Bek were defeated by the Bukhara army under the command of Muhammed Şerif Atalık and Gadaybay Pervaneci from Tashkent. The victorious Tashkent troops dominated Gulamsaray, Çust, Turakurgan and Osh. Hakimhan Töre, *age*, s. 401-402.

⁵⁸ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 26.

⁵⁹ The city located within the borders of the Republic of Tajikistan today. Rıza Kurtuluş, "Tacikistan", *DİA*, C. 18, s. 273.

⁶⁰ Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 134-135. Hakimhan Töre reports that the Urgut soldiers helped the Bukhara troops and that the people of Kokand were defeated as a result of this help. Hakimhan Töre, *age*, s. 401. 0 Attar states that the Kokand army was victorious in the same matter and they retreated to the city victoriously. Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 24-26.

⁶¹ According to Hakimhan, the Kokand Castle was built by the people from all over the Khanate in 15 days. Hakimhan Töre, *age*, s. 401.

⁶² According to Zafername-i Hüsravi, Emir Nasrullah sent scouts before he besieged the city and tried to detect the weak spots of the walls. Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 135.

⁶³ Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 135.

⁶⁴ For details of the siege and public support, see. Andalib, *age*, s. 4^b-19^a; Mutrib, *age*, s. 17^a-27^a; Hakimhan Töre, *age*, s. 400-402.

⁶⁵ Today, Mui-i Mubarek is a town of Uzbekistan in the Fergana region and at the same time bearing the name of Kara Tepe. There is also a mosque named Mui-i Mubarek in this place, which is one kilometer away from Kokand city. Hüdayarhanzade, *age*, s. 199, footnote 308.

When all the attempts of the Bukhara army were failed due to the people of Kokand, Emir Nasrullah wanted to make an agreement with Shir Ali Khan, upon the effect of the Urgench Khanate's attack on the lands of Bukhara. To this end, Müslümankul from the Kipchak tribe was assigned.⁶⁷ In Kokand, where he came as a Messenger of Bukhara, Müslümankulu not only informed Shir Ali Khan about the difficult situation that Bukhara fell into with the attack and attack of Khiva Khanate on the Emirate but also entered the service of Shir Ali Khan.⁶⁸ Nasrullah, who was betrayed by Müslümankulu, wanted to make peace through İşans⁶⁹ this time, but he was not successful.⁷⁰ Emir Nasrullah, who failed in all the attacks he made in the siege of Kokand due to the walls and could not find a way to deal with Shir Ali Khan, had to lift the siege and return to Bukhara owing to the attack of the Khive Khanate.⁷¹ The main reason why Emir Nasrullah failed in the expedition was undoubtedly the plunder, persecution and subsequent maladministration during the first invasion in 1842. The people of Kokand and statesmen deemed Emir Nasrullah as the redeemer against the rule of Muhammad Ali Khan in 1842. In fact, they invited the Emir to the city, but the brutality and subsequent practices that Kokand displayed during his capture drew the public's reaction. Realizing that Emir Nasrullah was not a just ruler, the people of Kokand did not resign themselves to him this time.⁷² After the siege of Bukhara was lifted, Shir Ali Han appointed his eldest son Abdurrahman Bek (Sarımsak Bek) as the emir-i leşker. He brought the leader of the Kyrgyz, Yusuf, to the office of mingbaşı. Muhammad Ali Khan's uncle Muhammed Nazar Bek was appointed as Hocend's ruler, his middle son Malla Bek as Merginân's ruler⁷³, and his younger son Hüdayar Bek as Namangân's⁷⁴ ruler.⁷⁵

Immediately after the withdrawal of the Bukhara army from Kokand, Atalık Emir, the eldest son of the late Alim Khan, came to Yedi Köprü district from Sehr-i Sebz to take refuge in his uncle's sons.⁷⁶ Shir Ali Khan, who was aware of the situation, invited Atalık to Kokand, but Atalık did not accept this offer and stated that he was an enemy of Shir Ali Khan. Upon this situation, Shir Ali Khan sent Seyyid Ali Bek Dasturhancı to Atalık and Seyyid Ali Bek Dasturhancı besieged Atalık on Yedi Köprü and seized it. He was executed on April 7, 1843 at the age of 41, with the approval of Shir Ali Khan.⁷⁷ Considering that Atalık rebelled in Karategin during the reign of Muhammad Ali Khan with the support of Nasrullah, the Emir of Bukhara, his arrival to the Yedi Köprü located on the border of Kokand can be considered as a move of Emir Nasrullah. While Nasrullah was organizing an expedition to Kokand, he thought that he could easily capture the city, just as in the period of Muhammad Ali Khan, but could not conquer the city as a result of the people turning their back on his rule due to his cruelty. Although he lifted the siege as a result of the attack made by the Khive Khanate on the territory of Bukhara, he may have sent Atalık to the Khanate of Kokand, which could be a rival to Shir Ali Khan. After the unsuccessful siege of Emir Nasrullah and the suppression of Atalık Bek's rebellion, Shir Ali Khan took action to bring the cities that the Kokand Khanate ruled during the reign of Muhammad Ali Khan under the control of the Khanate again. For this reason, he appointed his son Sarımsak Bek and Yusuf Mingbaşı as the army commander. Yusuf Mingbaşı and the prince first besieged the city of Hocend. The ruler of the city, Hüdayar Bek, realized that he could not resist the Kokand army, and he went to Kokand to appear before Shir Ali Khan as he handed over the city to the prince.⁷⁸ After capturing Hocend, the Kokand army headed towards Nev Castle, a strategically important fortress, and took control of the castle. With the capture of Nev Castle, Cizak and Samarkand became vulnerable to Kokand attacks; however, due to the unrest caused by the Kipchaks in the Kokand army, the army returned to Kokand before proceeding in the direction of Jizak.⁷⁹

After the army that captured Hocend and Nev Fortress returned to Kokand, the consortium council was established and the decision was made to organize an expedition to Tashkent. In line with this decision, the army

⁶⁶ Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 135.

⁶⁷ Mahzuni, *age Tarihi*, s. 178^b-179^a.

⁶⁸ Anonim, *Zafername-i Hüsravi*, s. 136-137.

⁶⁹ İsan is a title given to scholars and sheikhs in Turkestan and Idil Basin Turks in the sense of "sufi, miracle worker, saint". Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 32. baskı, Aydın Yayınevi, Ankara 2016, s. 534.

⁷⁰ Andalib, *age*, s. 15^a-16^b. According to what is stated in the History-i Turani, Nasrullah sent the sons of Caliph Hüseyin as envoy. Umar Muhammed Umidi, *age*, s. 52.

⁷¹ Andalib, *age*, s. 19^a; Mutrib, *age*, s. 27^a; Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 35. For the ambassadors and agreement efforts Nasrullah sent to Shir Ali Khan, see. Andalib, *age*, s.12^a-18^b. According to Hakimhan, the Bukhara orders' turning their back on Nasrullah was effective in lifting the siege. The judge of Kurmana rebelled and there was stirring in Tashkent. Hakimhan Töre, *age*, s.402.

⁷² Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 34-35; Hakimhan Töre, *age*, s. 402.

⁷³ It is a city established at the end of the XI century, probably on the banks of the Mergilân Iss, one of the small rivers in the south of the Sirderya River. Mergilân, one of the important cities of the Fergana Basin in the X century, is the place where the first Samani coins were minted. Ahmet Taşağul, "Merginân", *DİA*, C.29, s. 181.

⁷⁴ Namangân, one of the important industrial cities of the Republic of Uzbekistan today, is located in the southwest of the Fergana Valley. As the city of Ahsi fell into ruin as a result of earthquakes and invasions, the city of Namangân took its place and became one of the important cities of the region. Mairanbek Tagaev, *agt*, s. 126.

⁷⁵ Muhammed Umar Umidi, *age*, s. 52; Niyoz Muhammed Hukandî, *age*, s. 458-459.

⁷⁶ Avaz Muhammed Hukandî, *age*, 37-38. While Hakimhan gives information on the same subject, he emphasizes that Atalık came to the region at the order of Emir Nasrullah and cooperated with the Kyrgyz. Hakimhan Töre, *age*, s. 402-403.

⁷⁷ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 38; Hakimhan Töre, *age*, s. 404-405.

⁷⁸ Hakimhan Töre, *age*, s. 404

⁷⁹ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s.44; Muhammed Umar Umidi, *age*, s. 56-57; Hakimhan Töre, *age*, s. 408.

was prepared and set out. Learning that the Kokand army was heading towards Tashkent, Tashkent ruler Muhammed Şerif Atalık sent a letter to his affiliate Bukhara Emir Nasrullah and asked for his support. Not refusing this request of Muhammed Şerif Atalık, Nasrullah, sent a Bukhara force of several thousand people to Tashkent under the command of Abdurrahman Mangit. The army gathered by Muhammed Şerif Atalık in the Kazakh steppes and the reinforcements sent from Bukhara could not prevent the Kokand army from capturing the city and Tashkent was taken under the rule of Kokand. While Muhammed Şerif Atalık was taken prisoner, Abdurrahman Mangit and Gadaybay Pervaneci managed to escape to Bukhara. Brought to the capital Kokand, Muhammed Şerif Atalık, was judged and executed for the crimes he committed during the period of Muhammad Ali Kan, and his family was exiled.⁸⁰

With the takeover of Tashkent to the sovereignty of Kokand, the authority for most of the Khanate was restored and the people celebrated the takeover of Tashkent with a week-long toy.⁸¹ During the reign of Shir Ali Khan, the captivity of Bukhara was ended, the rebellion of Atalık was suppressed, and important cities such as Hocend and Tashkent were again taken under the rule of Kokand, yet the stones in the Khanate were dislodged and somehow did not drop into place. Just as everything was in order and went better, this time the tribes and the settled people within the Kokand Khanate started to quarrel with each other in order to gain power in the State. Shir Ali Khan, who spent a long period of his life among the Kyrgyz, naturally appointed the Kyrgyz to important positions in the State when he became the ruler. This situation caused the reaction of Kipchak tribes and settled people in Kokand Khanate. In the struggle for power, the Kyrgyz were represented by Shir Ali Khan's relative Yusuf Mingbaşı, the settled people were represented by Şadi Dadhah, and the Kipchaks were represented by Müslümankulu and Muhammed Nazar Bek.⁸² The first dissatisfaction of the Kipchaks came to light when the Kokand army captured Hocend and Nev Castle. As the dissatisfaction of the Kipchaks in the Kokand army came to light, the Kokand army, which captured the Nev Castle, returned to Kokand in order to ensure peace before heading towards Öretepe. When the situation in Kokand was reflected on Shir Ali Khan, the Khan wanted to clear the Kipchaks in the army, but could not succeed. The Kipchaks, who served in the Kokand army, escaped from the capital and came to Duab and made it a center for their rebellion and made connections with the enemies of Shir Ali Khan. Shir Ali Khan assigned his son Sarımsak Bek and Yusuf Mingbaşı to suppress this rebellion. Realizing that they would not be successful, the Kipchaks met with the prince and appealed for mercy. Before the meeting, Yusuf Mingbaşı realized that if the Kipchaks were not blocked at this stage, they would become more dangerous for the Khanate in the future and suggested the prince that the rebel leaders, especially Müslümankulu, should be killed and said that that they siezed this opportunity. Shadi Dadhah (Kel Shai) opposed these ideas of Yusuf Mingbasi. Reminding that the arrivals were honorable and respected tribesmen, Shahdi Dahdah emphasized that such a massacre would disturb both tribes and neighboring Khanates. The Prince would have found the words Shahdi Dahdah more logical that Yusuf Mingbaşı was first dismissed from his position and appointed as the ruler of Merginân after meeting with the Kipchak tribe chiefs. Şadi Dadhah was appointed as the mingbaşı in the place of Yusuf Mingbaşı. After Yusuf Mingbasi was dismissed, Muhammed Kerim Yasavul, who was known for his close proximity to Shir Ali Khan, was executed, after a short while the former mingbaşı Yusuf was killed and the Kyrgyz were removed from the state bureaucracy one by one, and the relatives of Shadi Dahdah were brought in their place.⁸³ The leader of the Kipchak rebellion, Müslümankulu was appointed as Baturbaşı in Andijan.⁸⁴ Abdurrahman Bek was appointed as the ruler of Tashkent and Muhammed Nazar Bek was appointed as his assistant. Although Abdurrahman Bek was the ruler of Taşkent, the entire administration was under the control of Muhammed Nazar Bektey.⁸⁵ This situation shows us that Şadi Dadhah benefited from the Kyrgyz-Kipchak conflict and firstly dismissed Yusuf Mingbaşı and then displaced the Kyrgyz from the bureaucracy and he started to be active in the state.

After Shadi Dahdah (Kel Şadi) came to the office of mingbaşı and removed the Kyrgyz from the bureaucracy and appointed his relatives as the state officials, the Kipchaks, who were not satisfied with the situation, rebelled again under the leadership of Müslümankulu. Hoca Mahmud from Kokand was assigned to suppress the rebellion, but Hodja Mahmud could not suppress the rebellion and was executed by the Kipchaks. In addition, Müslümankulu came to Tura Kurgan from Nemengân with his army formed by the settled Kipchaks from Andijan and Şehrihan and plundered the city. When the situation was heard in Kokand, the state council convened. It was decided to execute Kel Shadi, who was seen as the responsible of the incident, and to appoint

⁸⁰ Hakimhan Töre, *age*, s. 403-404; Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 37-38.

⁸¹ Avaz Muhammed Attar Hukandî *age*, s. 38.

⁸² Dinçer Koç, *age*, s. 51. According to the of the, the aim of Müslümankulu was to depose Shir Ali Khan and replace him with a young and inexperienced ruler. Muhammed Umar Ümidi, *Tarihçe-i Turani*, s. 56. Hakimhan is that Shir Ali Khan wanted to murder Muhammed Nazar Bek at the beginning of the rebellion. For this purpose, Şir Ali Han, who sent Muhammed Nazar Bek to the Kazakh steppes to collect taxes, then sent two executioners to kill him, but he could not get results. Thereupon, he revolted against Muhammed Nazar Bek and Şir Ali Khan of Müslümankulu. Hakimhan Töre, *age*, s. 409. Müslümankulu eliminated Muhammed Nazar Bek in order to become a leader in the future.

⁸³ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 54-58.

⁸⁴ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *age*, s. 57.

⁸⁵ Mirzo Olim Müşrif, *age*, s. 46-47; Mizo Olim Mahdum Hoci, *age*, s. 107; Niyoz Muhammed Hukandî, *age*, s. 163.

the Prince, Sarımsak Bek, the ruler of Tashkent, to suppress the rebellion. The prince was asked to suppress the rebellion with the army he gathered from the Kazakh steppes. Meanwhile, Kel Shadi did not stand idly by and gathering a large army, he passed by Seyhun and came to Çust. The rebels encountered Kokand army and Müslümankulu won the battle.⁸⁶ The Kipchaks, who captured Kel Shadi, killed him. Defeating Kel Shadi's troops, Müslümankulu headed from here to Kokand. Şehzade Sarımsak Bek could not catch up with the war with his troops. When he came to Sher Ali Khan, he became aware of the situation and he turned directly to Kokand. He entered the city, kissed his father's hand and began preparations for war.⁸⁷ While preparations for war were being made in Kokand, the Kipchaks took control of Çust, Nemengân and Tura Kurgan. Finally, on the 31st of May, 1844, the Kipchaks, who came before Kokand, encountered the Kokand army and won the battle. Shir Ali Khan and Sarımsak Bek had to flee from Kokand.⁸⁸ Although the Kipchaks captured Kokand, it was not possible for any of them to ascend the throne, so they decided that Shir Ali Khan should remain on the throne. Despite the fact that Shir Ali remained on the throne, the administration, thereafter, passed into the hands of Müslümankulu, that is, the Kipchaks.⁸⁹

The people who were not satisfied with the control of the Khanate by the Kipchaks under the leadership of Müslümankulu and the injustice they showed in the administration, rebelled in Tashkent and Osh. In 1845, the Kyrgyzs rose in Osh, Üçkurgan and Alay, and the Kyrgyz and Kokand notables contacted the late Alim Khan's son Murad Bek, who was from his Kyrgyz wife. Murad Bek was living in the city of Öretepe at that time. They sent him various letters to persuade him to ascend the throne. Meanwhile, the Kyrgyz living in the Osh and Alay united, rebelled and plundered the cities. Knowing about the situation, Müslümankulu immediately went to Osh and intervened in the Kyrgyz rebellion there. Taking advantage of Müslümankulu's departure from Kokand, Murad Bek captured Kokand with the help of the Avahat tribe of the Kyrgyzs. He ascended the throne having made Shir Ali Khan executed in 1845.⁹⁰ He declared himself vassal of the Emir of Bukhara. The people who were tired of Emir Nasrullah's cruelty reacted to this situation. Müslümankulu, who did not want to leave the power, came to Namangân after suppressing the Kyrgyz rebellion and married Shir Ali Khan's young son Hüdayar Bek and his daughter. After the marriage, he came to Kokand from Namangân, killed Murad Khan and ascended his son-in-law Hüdayar Khan to the throne on August 24, 1845.⁹¹ Having declared himself the regent of his son-in-law, Müslümankulu took over the administration of the Khanate completely. By bringing Sarımsak Bek from Tashkent to Kokand and executing him, he dominated the entire Khanate and eliminated those who might oppose Kipchaks in Kokand in general.⁹²

The domination of the Kipchaks in the Kokand Khanate under the leadership of Müslümankulu greatly affected the settled inhabitants of the Khanate. The Kipchaks confiscated the homes and lands of the wealthy people as well as levied high taxes on the water canals indispensable for agriculture. They married settled girls without paying bride price and persecuted other tribes living in the Khanate, especially the inhabitants.⁹³

CONCLUSION

As a result, the Kokand Khanate, which managed to expand its borders outside the Fergana Valley with Alim Khan and became a regional power, was invaded by Bukhara as a result of the conflicts during the period of Muhammad Ali Khan. As a consequence of the persecution and subsequent maladministration during the capture of Emir Nasrullah Kokand, whom the people and statesmen regarded as the savior, the people hated the rule of Bukhara and sought a khan from the Shahruh generation. In this quest, Hacı Bek's son, who lived among the Kyrgyz, came to the fore because he had not been involved in power struggles before. Being not under the control of any rulers, Shir Ali, was enthroned by the joint decision of the tribes in Kokand and a full scale struggle for independence was given against the Emirate of Bukhara. As a result of this struggle, the Kokand Khanate, which gained its independence and regained its former lands; however, this time, the tribes and

⁸⁶ Hakimhan Töre, *age*, s. 409-410.

⁸⁷ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *Tarih-i Cehânumâyî*, 66. According to Hakimhan, when the Kipchak troops besieged Kokand, they gave up hope from Shir Ai Khan, and sent Abdurrahman Divanbegi to the Kipchaks as an ambassador and offered peace. Shir Ali Khan stated that when he learned this, it would be right to fight by not accepting it. Hakimhan Töre, *age*, s. 410. From the records of Hakimhan, it can be deduced that Kokand statesmen turned their back on Şir Ali Khan and this situation also had an effect on the victory of Kipchaks.

⁸⁸ According to Hakimhan's records, Abdurrahman Bek, who escaped from Kokand, went to Hocend first, but the people did not accept him as a ruler. Upon this situation, the people of Abdurrahman Bek, who turned to Tashkent, did not enter the city. Realizing that he could not stay in Kokand cities, Abdurrahman Bek took refuge in Emir Nasrullah. Hakimhan Töre, *age*, s. 412-413.

⁸⁹ Avaz Muhammed Attar Hukandî, *age*, s. 67-69; Hakimhan Töre, *age*, s. 410-412. When the Kipchaks took over the domination of the Khanate, they made the necessary appointments and brought their own brothers to the governorship of some provinces. Mirzo Olim Müşrif, *age*, s. 39; Mirzo olim Mahdum Hoci, *age*, s. 107; Niyoz Muhammed Hukandî, *age*, s.163. Hakimhan gives the names of those who know the same subject. A Kipchak named Bazarbek was appointed to Tashkent, Kerimkulu Dadhah was appointed to Merginan, and Hüdayar Bek, the youngest son of Shir Ali Khan, was appointed to Tura Kurgan. Hakimhan Töre, *age*, s. 413.

⁹⁰ Mahzuni, *age*, s. 200^a-201^b; Kurbanali Hacı Halitoğlu, *age*, s. 34.

⁹¹ Hakimhan Töre, *age*, s. 692; Niyoz Muhammed Hukandî, *age*, s. 176.

⁹² Viktor Dubovitskii, Khaydarbek Bababekov "The Rise and Fall of the Kokand Khanate", *Fergana Vally: The Heart of Central Asia* Ed. S. Frederick Starr, New York 2011 p. 35; Mirzo Olim Mahdum Hoci, *age* s. 107-114; Avaz Muhammed Attar Hukandi, *age*, s. 87-90.

⁹³ P.P. Ivanov, *Oçerki po Istorii Sredney Azii (XVI- Seredenia XIX v.)*, İzd., Vostochnoy Literaturi, Moskva 1958, s. 211.

KOKAND KHANATE IN PERIOD OF SHIR ALI KHAN (1842-1845)

residents under the state administration competed with each other to gain power. The Kipchaks won this struggle for power and gained weight in the state administration. The brutality displayed by the Kipchaks, who gained power in the state administration, attracted the reactions of the people, especially the Kyrgyz, and some riots broke out. As a result of these rebellions, in 1845, Shir Ali Khan was deposed and executed, Murad Bek became the ruler instead of him. His reign lasted for nine days, and this time Hüdayar, under the control of the Kipchaks, ascended the throne. Shir Ali Khan's incompetence to provide central authority and his inaptitude to distribute power equally and fairly to the tribes and settled put his head in a noose. The events that took place during this period caused hostility among the people to develop and deepen.

BIBLIOGRAPHY

- Andalib, *Şahnâme-i Divane Andalib*, Özb. FA. ŞA. El Yaz. Böl. No.696.
- Anonim, *Zafername-i Hüsvrevi*, çev. ve yay. haz. Ş. Vahidov, Ş. Jurayev, Tarihiy Miros, Taşkent 2011.
- Avaz Muhammed Attar Hukandî. *Tarih-i Cihânnûmai (Olemni Kürsatuvçı Tarih)*. çev. ve yay. haz. Ş. Vahidov, Akademik, Taşkent 2012.
- BURNS, A., *Travels into Bukhara*. C.II. A. Spottiswoode, London 1839.
- ÇELİK, B., "Hokand Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. ed. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 27-571.
- ÇELİK, B., *1800-1865 Yılları Arasında Bukhara Hanlığı*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009.
- DEVELLİOĞLU, F., *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 32. baskı. Aydın Yayınevi, Ankara 2016.
- Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, *Babürnâme*, Doğu Türkçesinden çev. R.Rahmeti Atar, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.
- Hakimhan Töre, *Muntahab at-Tevorih (Hukand Va Bukhara Tarihi, Seyahat Va Hoturalar)*, çev. ve yay. haz. Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2010.
- Hüdayarhanzade, *Ancum at-Tavarih (Zvezdi İstorii)*, çev. ve izahlar müellifi Ş. Vohidov, Ş. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2011.
- İstoriya Uzbekistana (XVI-Pervaya Polovina XIX Veka)*, İzd., "Fan", Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Taşkent 2012.
- İvanov, P.P., *Oçerki po İstorii Sredney Azii (XVI- Seredenia XIX v.)*, İzd., Vostochnoy Literaturi, Moskva 1958.
- KOÇ, D., *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı)*, İdeal Kültür&Yayıncılık, İstanbul 2015.
- Kurbanali Hacı Halitoğlu, *Tevarih-i Hamse*, Örnek Matbbası, Kazan 1910.
- KUROPATKİN, A.N., *Asya'nın Kalbi Doğu Türkistan Fiziki, Coğrafi, Demografik, Etnografik, Sosyal, Askeri ve İktisadi Yapısı*, yay. haz. Feyzullah Uygur, İlgi Kültür Sanat, İstanbul 2016.
- KURTULUŞ, R. "Tacikistan", *DİA*, C. 18, ss. 272-273.
- Mehmed Âtîf, *Kaşgar Tarihi*, yay. haz. İsmail Aka vd., Eysi Yayınevi, Kırıkkale 1999.
- Mirzo Olim Mahdum Hoci. *Tarih-i Türkistan*, yay. haz. Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2009.
- Mirzo Olim Müşrif, *Ansab Us-Selatin Va Tavorih Ul-Havakin (Qukan Honlğı Tarihi)*, yay. haz. A. Matgaziev, Gaffur Gulam Neşriyoti, Taşkent 1995.
- Muhammad Umar Umidi Margiloni, *Tarihçe-i Turani*, yay. haz. Ş. Vahidov, Tarihiy Meros, Taşkent 2012.
- Muhammad Umar Umidi Margiloni, *Mektupçe-i Han*, yay. haz. C.R. Hasanov, Özb. FA. Ebu Reyhab Birüni ŞE Ali Şir Nevai Devlet ve Edebiyat Müzesi, Taşkent 2007.
- Muhammed Yunus Taşkendi, *The Life of 'Alimqul: Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, Edited and Translated T. K. Beisembiev, Routledge, London and New Yorke 2003.
- Murtib, *Şahnâme-i Divane Mutrib*, Özb. FA. ŞE. 596/IV.
- NALİVKİN, V., *Kratkaya İstoria Kokondskogo Hanstva*, İmparatorluk Üniversitesi Yayınları, Kazan 1886.
- Niyoz Muhammed Hukandî, *İbretü'l Havakin (Tarih-i Şahrui)*, çev. ve yay. haz. Ş. Vahidov, Turon Zamin Ziy, Taşkent 2014.

HÜSEYİN ŞEN

SCHUYLER, E., *Turkistan Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and, Kuldja*, C. I, Sampson Low, Marston, Searly&Rivingson, London 1876.

ŞEN, H., *Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2020.

ŞEN, H., “Hokand Hanlığında Saray Teşkilatı Ve Kullanılan Unvanlar”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 44, 2020, s. 41-70.

ŞEN, H., “Ömer Han Dönemi Hokand Hanlığı (1809-1822).” *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 5, 2021, ss. 115-132.

TAGAEV, M., *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2017.

TAŞAĞIL, A., “Merginân”, *DİA*, C.29, s. 181.

TOMBULOĞLU, T., “Seyyahlara Göre Fergana'nın Ekonomik Durumu (18. Ve 19. Yüzyıllar), Seyyahların İzinde Türkistan Mustafa Gökçe Ed., Pegem Akademi, Ankara 2019, s. 175-198.

VAHİDOV, Ş., “Kukan Hanlığıdaki Unvan va Mansaplar”, *Şark Yıldızı* S. 3-4, 1995, ss. 214-223.

VALİHANOV, Ç., *Sobranie Soçineniy v Pyati Tomah*. T.3, Glavnaya Redaktsiya Kazahskoy Sovetskoy Entsiklopedii, Alma-Ata 1985.

Ziyâbiddîn Mahzûnî, *Fergana Hanları Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi T. 2408.

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE
DAİR BAZI TESPİTLER**

D. VOLKAN KARABOĞA* -RECEP BOZDOĞAN**

ÖZ

Sistemin aktif işleyiş süreci açısından bakıldığında XIV. yüzyıl başlarından XVII. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî sisteminin temel unsurlarından birini oluşturan timar sistemi, imparatorluk dahilindeki mirî arazi rejiminin uygulandığı topraklarda tarımsal ekonomik hayat düzenini, vergilendirme usüllerini, ordu mensupları ile halk arasındaki ilişkileri ve sorumlulukları belirleyen önemli bir unsur olmuştur. Tarihî süreç içinde ekonomisi tarıma dayalı tüm ekonomilerde mutlaka izleri görülen timar sisteminde öne çıkan hususiyetlerden bir diğeri ise eyalet idaresinin sosyo-ekonomik politikalarını şekillendirmesidir. Tarım ekonomisinin devletin maliye sistemi üzerinde ciddi bir rol üstlenmesinden dolayı timar sistemi kapsamındaki araziler, devlet politikasının önemli bir unsuru olmuştur. Diğer bir ifadeyle tarımsal politikaların devamlılığı konusunda divanda alınan kararlar ve bu kararların sistemli bir şekilde uygulanması konusu reaya ile devlet arasındaki ilişkilerin seyrini belirlemiştir. Kökeninde Türk-İslâm devletlerinin yanı sıra devletin kurulduğu ve yayıldığı topraklardaki önceki idarelerden de izler taşıyan bu sisteme dair bilgiler, Osmanlı İmparatorluğu'nun geride bıraktığı çeşitli arşiv kayıtlarından öğrenilmektedir. Sistemin ana karakteri Osmanlı bürokrasisinin başlıca uygulamalarından tahrir sisteminin kayıtları olan mufassal tahrir defterleri, icmal veya mücmel defterlerden öğrenilmekle birlikte tahrir esnasında ya da dirlik dağıtımı sırasında yaşanmış gelişmeler, usulsüzlükler, aksaklıklar, imparatorluğun başkenti İstanbul'da haftanın belirli günlerinde devletin meselelerinin iştişare edilerek karara bağlandığı Divân-ı Hümayûn toplantılarında alınan kararların birer suretlerini içeren Mühimme Defteri kayıtlarında da görülmektedir. Bu defterlerin bizzat devletin merkezinde hazırlanması ve emirlerin padişahın kararı doğrultusunda kayda geçirilmesi, bu kayıtlara Osmanlı tarihi'nin diğer alanlarında olduğu gibi timar-toprak sistemi kapsamındaki araştırmalarda da başvurulabilecek güvenilir kaynak olma niteliğini kazandırmaktadır. Timar sisteminin incelenmesi bağlamında araştırmacılara ışık tutan başlıca arşiv kaynaklarından olan tahrir defterleri ile timar tevcih defterleri; timarın önceki vaziyeti ve kaydedildiği zamandaki dirlik sahiplerinin kim oldukları, nerede ve ne kadar bütçeli dirlik tasarruf ettikleri, ilgili şahısların askerî yükümlülükleri ve konu ile ilgili sair ayrıntıları içermesi yönüyle büyük önem arz ederken yine sistemin işleyişinde yaşanan bozulmalar, usulsüzlükler, birbirlerinden farklı özelliklere sahip olan timar bölgelerinde yaşanan asayiş sorunları ve diğer sosyal meseleler gibi hususiyetlerle ilgili olarak divana başvurulmasının ardından buradan çıkan kararlar da sistemin içeriğine dair daha ayrıntılı bilgilere ulaşmamıza imkân tanımaktadır. Ancak şuna açıklık getirmek gerekir ki mühimme defterlerinde tutulmuş fermân-ahkâm suretleri divânda görüşülen soruna dair kesin karar verildiğini göstermekle birlikte ilgili sorunun hemen çözüme kavuşturulduğu düşüncesine de sevk etmemelidir. Nitekim farklı tarihlerde tutulan defterlerde aynı husus ya da dava ile ilgili kayıtlara rastlanması konunun ya da ilgili problemin çözümü noktasında sürecin oldukça zaman aldığı bir göstergesi olmalıdır. Nitekim bu çalışmada, Osmanlı idari ve ekonomi teşkilatının bel kemiğini oluşturan timar ve tahrir sisteminin uygulanması konusunda konu ile ilgili mühimme hükümlerinin değerlendirilmesi suretiyle Osmanlı timar sisteminde karşılaşılan hususlar üzerinde değerlendirmede bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tahrir, Timar, Toprak Sistemi, Mühimme Defterleri, III. Murad.

* Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: durmuskaraboga@sdu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9184-3550

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: recepbozdogan@hotmail.com.tr, ORCID ID: 0000-0001-8212-7870

SOME FINDINGS REGARDING THE PROBLEMS IN THE APPLICATION OF OTTOMAN
MANORIALISM SYSTEM

ABSTRACT

In terms of the active functioning of the system, manorialism system, one of the main elements of military system of Ottoman Empire from the beginning of XIVth century until the end of XVIIth century, has been an important factor determining agricultural economic life order in the land where demesne is applied within the empire, taxing methods, relation and responsibilities between military members and the public. Another factor in manorialism seen in the economies based on agriculture is that state administration forms socio-economic policies. Due to the fact that agricultural of economy has played a serious role on the government of economy manorialism covered which lands have become a factor the state of policy. In other words, taken of decisions in the council have been significance about agriculture of policy of permanence and applications of these decisions determined the relations to between the community and official. Various resources of Ottoman Empire have revealed this system having the origin of Turkish-Islamic nations but also showing traces from the previous nations in the land they were expanded. Main character of the system is found in the brief, records of cadastral record system which was one of the main applications of Ottoman bureaucracy as well as developments, irregularities, malfunctions during cadastral recording or distribution of the land, muhimme records including one copy of decisions taken in Imperial Council where state matters discussed in specific days in Istanbul, the capital of the empire. The fact that these records were enregistered in the state centre and the orders were recorded in accordance with the decision of Sultan make these records credible resource for research on manorialism system as well as other fields of Ottoman history. Cadastral record books and grant booklets which are the main archive resources for studies in terms of examination of manorialism system are significant to present previous state of manorialism, the landowners at the recording time, where and how much land they got, military responsibilities of related people and miscellaneous details. These documents allow us to reach more detailed information of the content of the system about malfunctions in the application of the system, irregularities, decisions taken in the council for the applications regarding crime issues and other social in the manor areas. However, we must clarify that judgement and decree copies in the muhimme books showed that final decision was taken for the issues discussed in the council. On the other hand, it should not lead the opinion that the issue was solved immediately. Thus, the fact there are records in the different books about the same case or issue should be the sign that it took long time to solve the related issue. Therefore, this study evaluates issues in the Ottoman manorialism system evaluating muhimme decrees in terms of application of manorialism system which is the backbone of Ottoman administrative and economic organisation.

Keywords: Cadastral, Manorialism (Timar), Territory of System, Muhimme Books, Murad III.

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluş ve yükselişinde önemli bir role sahip olan timar sistemi, yalnızca askerî açıdan değil, aynı zamanda tarımsal hayatın düzeni ve sürekliliği, vergi mükellefi halkın devlete karşı olan mükellefiyetlerinin tespiti noktasında da büyük önem taşımaktadır. Genel karakteri ve özellikleri, sistemin uygulanması için oluşturulan tahrir defterleri, timar tevcih defterleri gibi arşiv kayıtlarından öğrenilmekle birlikte bu kayıtlara ek olarak yine devletin padişahıtan sonra en önemli karar ve yürütme organı olan Divân-ı Hümâyûn'dan çıkan kararların birer örneklerinin kaydedildiği Mühimme Defterlerinden de ayrıntılı bilgiler edinmek mümkündür. Sistemin ana hatlarıyla irdelenmesinin, bu defterlerdeki timar ve tahrir ile ilgili hüküm suretlerinin değerlendirilmesi bağlamında yararlı olacağı düşünülmüştür. Timar ve tahrir sistemi, Hicri 989-990/Miladi 1581-1582 tarihli yılları kapsayan 46 numaralı Mühimme Defteri'ndeki hüküm suretlerinin ışığında tahlil edildiğinde, imparatorluk dâhilinde tahrir işlemlerinin güncellendiği ve buna bağlı olarak gelir bekleyen hak sahiplerine dirliklerin dağıtılması sürecinin yaşandığı görülmektedir. Ancak bu sürecin pek de kurallara uygun tarzda gitmediği ve her zaman suiistimale açık olduğu timar ve dirlik sahiplerinin, il-yazıcıların, büyük dirlik sahiplerinin yardımcılarının giriştikleri kanuna aykırı faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Defterde dirlik dağıtımında yaşanan sorunlara, kanuna aykırı dirlik ve vergi tasarrufuna, bünyesindeki bazı esneklikler dolayısıyla asayişin sağlanmasında ve kanunlarının uygulanmasında zorluklar yaşanan serbest timarlara, yoksul halkı vergilendirme ve bazı yükümlülükler ile zulme uğratma gibi çeşitli problemlere değinilmiştir. Bu gibi sorunların çözüme kavuşturulması için haftanın belirli günlerinde ya da gerek görüldüğü vakitte merkezde toplanılan Divân-ı Hümâyûn'un ciddi anlamda rolü bulunmakta idi. Karşılaşılan sorunlara çözümlerin arandığı toplantılarda alınan kararlara genel olarak bakıldığında, hükümlerin kanunları hatırlatıcı nitelik taşıdıkları görülmektedir. Ancak Divân, her ne kadar bir sorunun çözümü hususunda son kararın verildiği yer olsa da o sorunun hemen çözüme kavuştuğu ve uygulandığı kanısına varmak hatalı değerlendirmelere ve sonuçlara ulaşmaya neden olabilir. Nitekim farklı divân toplantılarında aynı sorunların ya da davaların yeniden görüşüldüğü çok kez görülmektedir. Timar ve tahrir araştırmalarında Mühimme Defterlerinin de ne derece önemli olduğu, çalışmada belirlediğimiz başlıklar altında anlaşılacağı düşünülmektedir.

OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE DAİR BAZI TESPİTLER

1. Klasik Dönem Osmanlı Timar Sistemi'ne Genel Bakış

Timar, Osmanlı sisteminde belirli bir bütün oluşturan bir toprak parçasından ziyade asgari ve azami sınırları kanunlarla belirlenmiş vergi gelirlerinin tahsil edildiği itibari birimleri ifade etmektedir.¹ Dirlik ile eş anlamlı olan timar kelimesi, “*bakım, ilgi*” manasına gelmekle birlikte, terim anlamı olarak Osmanlı merkez vilayetlerinde bir süvari birliğini ve askerî-idarî hiyerarşiyi desteklemek amacıyla miras yoluyla geçmeyen gelir parçasını ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle timar, hak sahibine vergi ve bazı ayrıcalıkların tayin edildiği, karşılığında ise devlete askerî olarak atlı ve silahlı hizmet sağlama mükellefiyetini içeren, barış döneminde ise kendine ait birimin düzeni ve asayişinden sorumluluğu gerektiren toprak birimlerini ifade etmektedir. Osmanlı timar sistemi, imparatorluğun askerî ve idarî teşkilatının en temel kurumlarından biri olmakla birlikte mîrî arazi² rejiminin işleyişinde, köylü-çiftçi halk ile askerî sınıfın direği olan timarlı sipahilerin statülerinin ve vergilendirme usullerinin tespit edilmesinde olduğu gibi imparatorluğun klasik çağında tarımsal ekonominin idaresinde belirleyici role sahip olarak kırsal hayatın oluşumunda da önemli bir sistem olarak yer almıştır.³ İnalçık'ın ifadesiyle timar sistemi, büyük bir imparatorluğun, ordusunu Ortaçağ ekonomisine dayanarak ayakta tutabilme kaygısı başat faktör olmak üzere imparatorluğun eyalet idaresine, maliyesine toplumsal ve tarımsal politikalarına da yön verici unsur olmuştur. Bu sistem, her şeyden önce merkezden denetlenen büyük bir sipahi gücünü besleyerek, padişahın ordusuna etkin bir süvari tedariki sağlamak için tasarlanmıştır.⁴ Yeniçeriler, savaş meydanlarında uzun süreler yenilmezliklerini sürdüren bir piyade gücü hizmeti gösterirlerken, etkin bir süvari gücünü ve padişahın egemenliğindeki halkın denetim altında tutulmasını da timarlı sipahiler sağlamaktaydılar. Beldiceanu da kentsel bölgelerdeki büyük dirlik sahipleri olan sancakbeyleri ve subaşları bir kenara bırakılırsa timar sahiplerinin neredeyse tamamının kırsal ve köysel alanlarda derinlemesine kök saldıklarını ifade etmiştir.⁵

Belgeler ışığında timar ile ilgili en erken tarihli bilgiler Orhan Bey dönemine kadar gitmektedir. Nitekim tahrir defterlerinde Orhan Bey devrinde timar tasarruf edenlerin bilgileri mevcuttur. Devletin kurucusu Osman Gazi'nin kumandanlarına ve yoldaşlarına dağıttığı timarlar ya da topraklar daha çok yurtluk (apanaj) statüsünde olup Doğu Anadolu'daki Türkmen devletlerindeki “*tiyül*” ya da “*ülke*” şeklindeki yurtluklara benzemektedir. Timar sistemi üzerinde Bizans etkisini “*pronoia*” sisteminden, Selçuklu ve İslam devletleri etkisini “*ikta*” sisteminden, İlhanlı-Moğol etkisini “*cebe-gecim*” gibi askerî terimlerin kullanılmasından anlamak mümkündür.⁶ XV. yüzyılda timarın Osmanlılarda var olduğu kesin olarak tahrir defterlerinden anlaşılabilir. Bu defterlerdeki bazı kayıtlarda önceki Osmanlı hükümdarları ve hatta beylikler dönemi hükümdarlarına dahi atıflar yapıldığından hareketle XIV. yüzyılın başlarına değin götürülebilir. Osmanlı Arşivleri'ndeki Maliyeden Müdevver kataloğundaki 9 Numaralı Ankara Livasının Merkez ve Kırsal Bölgeleri'ne ait veriler içeren tahrir defterindeki bir timar kaydına bakıldığında Süleyman Oğlu Mehmed'in timarını oluşturan köyün, Orhan Gazi döneminde tevcih edilmiş olduğunu ve bu timarın da I. Murad döneminde Devlethan'a tevcih edildiğini öğrenmekteyiz. Hakikaten de bu kayıt sistemin belge üzerindeki en erken atıflardan biri olarak Orhan Gazi dönemine (1326-62) ulaştığını bize göstermektedir.⁷

Timar sistemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarihî ve iktisâdi zorunluluklar gereği doğmuştur. Nakit ekonomisi ve merkezî hazinenin gerektiği şekilde gelişmediği, para darlığının genel olarak temel sorunlardan biri olduğu sanayi devrimi öncesi dönemde, altın ve gümüşün para sisteminin temeli olduğu bir coğrafyada bu değerli para birimlerinin kıtlığı ve toplanıp merkeze iletilmesindeki zorluklar, ordusu büyük ölçüde süvarilerden oluşan bir devlette vergi tahsil sistemini zorunlu kılmıştır. Ayrıca vergi vermekle yükümlü olan köylü halkın da aynı sıkıntıları yaşamaması, öşür olarak ödenecek miktarın nakit olarak ödenmesinin zorluğu nedeniyle aynı olarak ödemesi uygun görülmekteydi. Ortaçağ'da devletin aynı vergiyi toplayıp nakde dönüştürme imkânlarının zorluğu nedeniyle bu gelir kaynaklarını mültezimlere satmasından dolayı devlet, gelir kaybederek ordunun maaşlarını ödemekte zorlanırdı. Bu sebepten tarih boyunca İslam devletleri, devletin gelirlerini askerlere timar olarak tahsis etmeyi bir gelenek hâline getirmişlerdir. Bu uygulamayla mültezimin yerini asker aldığı için, asker köyde yaşayarak topladığı öşrü nakde çevirme sorumluluğunu üstlenir ve bu vergi getirişiyle ordu için kendi

¹ Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Teori Yayınları, Ankara 1982, s. 353.

² Bu araziler, Ebussuûd Efendi'nin arz-ı memleket saydığı türden topraklardır. Yani Hristiyanlardan feth olunmuş ve rakabesi yani çıplak mülkiyeti devlete ait olan topraklardır. Fakat bunların tasarruf hakkı tapu resmi denilen peşin bir kira bedeli alındıktan sonra, daimi ve irsî bir nevi kiracılık sözleşmesiyle onları işleyecek olan köylülere (re'âyâ) bırakılmıştır. Re'âyâ, kiracısı bulunduğu bu toprakları işleyerek elde ettiği mahsulden devlete veya devletin tayin ettiği sipahiye, öşür denilen ve nispeti bölgelere göre 1/10 ila 1/2 arasında değişen bir vergiyi ödemekle mükelleftir. Bkz. Mehmet Ali Ünal, “Mîrî Arâzi”, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011, s. 477-478.

³ Halil İnalçık, “Timar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2012, C. 41, s. 168; Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, çev. M. Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985, s. IX.

⁴ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s. 111,118.

⁵ Beldiceanu, *age*, s. 3.

⁶ İnalçık, “Timar”, s. 168.

⁷ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi). *MAD Maliyeden Müdevver Defter 9*, v.163.b. Ayrıca bkz. Emine Erdoğan, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2004, s. 12.

imkânlarıyla etkin bir süvari gücü meydana getirme sorumluluğunu alırdı.⁸ Sipahi ile köylü arasındaki ilişkilerin belirlenmesinde, mirî kanunlar, önemli derecede rol oynamıştır. Sipahi, devletin toprağında, halkın zirâi çalışmalarını⁹ kontrol eden bir memur niteliğindedi ve tımarı elinde tutan sipahinin toprak üzerinde, kanunlarla tespit edilmiş bazı denetim hakları bulunmaktaydı; bu özelliği ile de kendisine “sahib-i arz” yani toprak sahibi adı verilen sipahinin toprak üzerindeki hakları ise şu şekilde izah edilebilir: Devletin toprak yasalarını uygular, boş toprakları, sözleşmeyle ve peşin ödenen bir kira, “tapu resmi” karşılığında talep eden köylünün tasarrufu altına verirdi. Köylü ise toprağı sürekli işlemeyi ve zorunlu vergileri ödemeyi üstlenirdi.¹⁰

Tarihi, ekonomik ve coğrafi koşulların gerektirdiği feodal düzen İran, Bizans, Avrupa devletleri, İslâm devletleri ve Türk-Moğol devletlerinde hâkim bir rol üstendi ve Osmanlı İmparatorluğu da birbirini izleyen genişleme evrelerinde bu feodal sistemlerin her birinden bazı unsurları alıp kendine özgü bir tımar teşkilatlanması geliştirdi. İhtiyaçlarını bu düzen gereği kırsal çevreden karşılayan sipahi, cebelü, atlı-silahlı ve zırhlı profesyonel askerî sınıftan olduğu için vergi veren reayadan ayrı olmuş ve dolayısıyla sistem gereği hem toplum içinde belirli bir sınıf düzeni oluşmuş hem de bu düzenin sonucu olarak iki sınıfın birbirine karışmamasına özen gösterilmiştir. İnalçık'ın bu düzen hususunda vermiş olduğu örneğe bakıldığında, Balkanlarda gerçekleşen fetihlerde Osmanlılar, fetih politikalarının en önemli aşamalarından olan istimâlet gereği bölgenin “*pronoia-baştina*” sahibi Hristiyan süvarileriyle karşılaştıklarında onları vergi veren reayadan farklı olarak askerî seçkinler statüsünde görmüşler ve padişaha bağlı olmak koşuluyla tımar sistemine dahil etmişlerdir. Buradan anlaşılacağı üzere tımar sahipleri arasında gayrimüslim unsurlar da bulunmaktaydı ve bazı sancaklarda Hristiyan sipahilerin Müslüman sipahilere oranı %35'e ulaşmaktaydı. Timardan yetişen atlı-süvari birlikler 1593-1606 Osmanlı-Avusturya savaşlarında tüfek kullanan birliklere duyulan ihtiyacın giderek artmasına kadar Osmanlı askerî sisteminin temel birimini oluşturmuşlardır.¹¹

1.1. Tımar Çeşitleri

Beylerbeyleri, sancakbeyleri, yüksek gelirli üst düzey idareciler ve seferde yoldaşlık eden sipahilerin tasarruf ettikleri dirlikler genel olarak üç kategoriye ayrılmak suretiyle has, zeamet ve timardan oluşmaktaydı. Haslar yıllık geliri yüz bin akçeden fazla olan gelir birimini ifade etmekle birlikte yüksek rütbe ve gelire sahip idareciler tarafından tasarruf edilmekteydi. Bu sınıf içinde havass-ı hümâyûn ve havass-ı vüzera en zengin ve en güvenilir gelir kaynağıydı. Padişah hasları dışındaki hasların sahipleri, ancak görevde buldukları süre içinde dirliklerini tasarruf edebilmekteydiler. Azledilmeleri ya da ölmeleri durumunda dirliklerini kaybetmekteydiler. Devlet ricali içinde en yüksek gelire karşılık gelen vüzera hasları Fatih Kanunnamesi'nde belirtildiği üzere 10 x 100 bin akçeydi. Beylerbeyilerine ise 12 x 100 bin akçeye kadar has verileceği belirtilmiştir. Hasların gelirleri voyvoda adı verilen görevliler aracılığıyla toplanırdı. Hasların öşür ve diğer vergi çeşitleri sahibine ait olup, reayası toprağını işlemez ise elinden alınarak bir başkasına verilirdi. Has sahipleri gelirlerinin her beş bin akçası için bir cebelü beslemek zorundaydı.¹² 1600'lü yıllara gelindiğinde bir sancakbeyinin en düşük gelirli hassı Eğilli bir Kürt beyine ait olan 96.750 akçelik tutarda iken en yükseği ise 652.500 akçelik tutarla Bosna'daki Klis Sancağı'nda bulunan has idi. Yine bir beylerbeyine ait olan en yüksek has Diyarbekir'de 12 x 100 bin + 660 akçe iken en düşüğü 600 bin akçe tutarında Kıbrıs idi.¹³

Zeâmet yıllık geliri 20.000 ile 99.999 akçe arasında gelire denk gelen dirliğe denilmekteydi. Bu dirlikleri tasarruf edenler aynı eyalet merkezinde bulunan tımar defterdarları, zeâmet kethüdaları, sancaklardaki alaybeyleri, kale dizdarları, divan kâtipleri, defterhane ve hazine-i amire kâtipleri vs. orta dereceli rütbelere haiz kişilerdi. Bazı yörük-aşiret ve müselleme beyleri de zeamet tasarruf etmekteydiler.¹⁴ Daha düşük düzeyde olan tımar sahipleri alacakları terakkilerle zeamet sahibi olabilmekteydiler. Zeamet sahibi öldüğünde toprağı parçalanmadan başkasına verilirdi. Halaçoğlu'nun, Barkan'dan naklettiği verilere göre, 1520-1535 yılları arasında Anadolu eyaletinde 195, Rumeli eyaletinde 384 zeamet sahibi bulunmaktaydı. Zeametler bazen müşterek olarak da tasarruf edilebilmekte idi.¹⁵

Tımar ise kelime olarak zeametın yanı sıra has yerine de kullanılmışsa da genel itibariyle geliri en fazla 19.999 akçeye kadar sınırlandırılmış Osmanlı tımar sisteminde en çok rastlanan gelir birimini oluşturmaktadır. Küçük bütçeli dirlik olan tımarlar beylerbeyleri tarafından eyaletlerde belirlenmiş birbirinden farklı bütçeleri aşmamak koşuluyla *tezkiresiz tımar* olarak hak sahiplerine tevcih edilebilirdi. Tezkiresiz tımarın eyaletlere göre azami tevcih edilme tutarları değişmekteydi. Buna göre Rumeli, Budin, Bosna, Temeşvar, Erzurum, Diyarbekir,

⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, s. 111-112.

⁹ Klasik Dönem Osmanlı zirâi üretimi hakkında bkz. Mehmet Öz, “XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri”, *Kebikeç*, S. 23, Ankara 2007, ss.111-128; Durmuş Volkan Karaboğa, *Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarım*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2010.

¹⁰ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, s. 155.

¹¹ İnalçık, “Tımar”, s. 168-170.

¹² Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 82.

¹³ İnalçık, “Tımar”, s. 171.

¹⁴ Müselleme çiftlikleri hakkında bakınız. Behset Karaca, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Isparta, 2002, s. 211-225.

¹⁵ Halaçoğlu, *age*, s. 83-84; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2017, s. 200-201.

OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE DAİR BAZI TESPİTLER

Şam, Haleb, Bağdad ve Şehrizol eyaletlerinde 5.999 akçe iken Anadolu eyaletinde 4.999 akçe, Karaman, Maraş ve Rum beylerbeyliklerinde ise 2.999 akçedir. Bunların bir akçe fazlası *tezkireli timara* dönüşmektedir ki bu timarın tevcih edilip sipahi tarafından tasarruf olunabilmesi için tevcih prosedürü gereği bazı muamelaatın gerçekleşmesi gerekmektedir. En sade tarifıyla timar adayına beylerbeyi tarafından tezkire verildikten sonra merkezde divân tarafından incelenip uygun görülmesi durumunda timar adayı beratını alarak tezkireli timar sahibi olmaktadır.¹⁶

Timarlar, tasarruf edenlere göre idari ve bazı ekonomik ayrıcalıkların tanınmasıyla serbest ve serbest olmayan (basit) timar olarak ikiye ayrılmaktaydı. Osmanlı timar düzeninde hükümet serbest özelliğe sahip timarlara bazı ayrıcalıklar vermekteydi. Serbest timarlarda genellikle *rüsum-ı serbestiye* ve *bâd-i heva* isimleri altında kaydedilmiş olan resimler tam ve müstakil olarak dirlik sahibine ait bulunmaktaydı. Hükümet, serbest olmayan (basit) timar sahiplerine benzer resimleri tahsil etme yetkisini tamamen devretmemekteydi. Bunlara sadece serbest timarlara tanınan hakların bir kısmını devretmekteydi. Serbest olmayan timar sahipleri tâbi buldukları serbest timar sahipleriyle tahsil etme hakkı oldukları resimleri paylaşmaktaydılar. Kanunnamelere göre bu iki grubun paylaştığı resimlere *rüsum-ı serbestiye* adı verilmekteydi. Lakin *bâd-i heva* resimleri, iki grup arasında yarı yarıya paylaşılmaktaydı. Mehmet Ali Ünal, serbestlik resimlerinin çok çeşitli olduğunu belirterek bu sınıfa dahil olan resimlerden *resm-i arûs*, *âdet-i deştânî*, *yâve*, *koyun*, *tütün*, *otlak* ve *kışlak* resimlerini örnek olarak gösterirken aldıkları diğer vergilere kaçak kölelerin yakalanmasından alınan muştuluk vergisini (*müjde-i abd-i âbik*) de ilave etmiştir. Ancak vergi üzerindeki bu tahsil hakkı ve diğer ayrıcalıkların Osmanlı hukuk düzeninden üstün olmadığını da belirterek devletin adli düzeni gereği, herhangi bir cezanın yargılanma ve karar sürecinin mahkemede kadı huzurunda yürütüldüğünü ifade etmektedir. Dolayısıyla halkın hukukî yönden davalarına bakılması ve kararın saptanması timar zümresine ait bir yetki değildi.¹⁷ Serbest olmayan timarlarda ise timar dahilinde tahsil edilecek bu tür vergileri, timarının bağlı bulunduğu sancakbeyinin ya da subaşının adamları ile paylaşması zorunluydu. Çift resmi için paylaşım oranında durum farklı olarak serbest timarlara bırakılan kısmın oranı bölgeden bölgeye değişmekle birlikte bu resmin tutarında da farklılıklar görülmekteydi. Beldiceanu tutarlardaki bu değişikliğin sebepleri arasında bir yandan toprağın niteliğini, bir yandan da fetih öncesindeki idari geleneklerin etkilerinin olduğunu düşünmektedir. Serbest tipi timarlara padişah hasları, şehzade hasları, zeametler, Osmanlı merkezinde hizmet eden kişilerin timarları, dizdarlara ve çavuşlara verilen timarlar, alaybeyi, beylerbeyi, çeribaşı, defterdar, seraskerlerin tasarruflarında olan timarlar örnek gösterilebilir.¹⁸

Osmanlı timar düzeninde ocaklık yöntemi de uygulanmaktaydı. Bu yöntem, Anadolu'da Karaman ve Dulkadir sancaklarındaki sipahi sınıfı mensuplarının Osmanlı hanedanına sadık kalmayı kabul etmelerine karşılık timar bağışlarıyla ödüllendirilmekteydiler. Onlar için sipahilik miras yoluyla geçebilmekteydi. Nitekim yerleşik askerî ailelerin çocuklarına ocakzâde denilmekteydi. Yavuz Sultan Selim, Kızıbaş ve Türkmenlere karşı mücadelesinde bağlılıklarını güvence altına almak amacıyla Diyarbekir beylerbeyliğine bağlı dokuz Kürt sancakbeyinin kendi arazilerinde mülkiyet ve dahili işlerinde serbestlik haklarını tanımış ve aynı zamanda küçük aşiret beylerini de zaim kabul ederek bunları yurtluk ve ocaklık statüsüne dahil etmiştir.¹⁹ Onların zeamet ve timarları aile üyeleri arasında miras yoluyla geçebilmekteydi. Bu sistemin diğer beylerbeyliklerdeki dağılımına gelince Van'da 8 sancakta, Çıldır'da 4 sancakta, Şehrizol'da 1 sancakta ve Kuzey Irak'ta bazı yörelerde uygulanmıştır. Doğu bölgelerinde uygulanmasının yanı sıra bizzat Anadolu'nun ortasında yani Karaman beylerbeyliğindeki bazı Türkmen kabilelere de ocaklık statüsü tanınmıştır.²⁰

Beldiceanu, tahrir defterleri ışığında Anadolu Selçuklu hâkimiyetinde kalmış bölgelerde karma bir tasarruf sisteminin varlığını ileri sürerek, malikâne-divânî tasarruf sistemi bünyesinde malikâne sahibinin örfî vergileri almayıp sadece öşür ile yetindiğini, timarlıların ise sadece örfî vergilerden yararlandığını, sahib-i malikânenin şer'i vergilerin sahibi olduğunu ve bunu istediği şekilde tasarruf edip miras bırakabildiğini belirterek toprak üzerinde cisimsiz bir mülkiyet hakkının olduğunu açıklamıştır. Osmanlı belgelerinde bu tip gelir cinsine hasıl-ı divani, hisse-i divaniyye, canib-i divani, yalnızca divani tanımlamalarıyla görüldüğünü açıklayarak bu cins timar türünün Rum, Bozok, Kayseri, Ankara, Kastamonu, Diyarbakır, Malatya, Karaman, Bayburt, Erzurum gibi Selçukluların hâkim olduğu bölgelerde görüldüğünü belirtmiştir. Yine Osmanlılar tarafından fethedilen bazı Anadolu ve Balkan topraklarında timarların bazen hem örfî vergilerden hem de baş vergisi hariç olarak şer'i vergilerden meydana geldiğini belirterek bu tip timarlara bütün timar adını vermiştir. Yine bunlardan başka imparatorluğun bir tarihî beslemek ve ona gelir sağlamak için toprak mülkiyeti dışında gelir kaynaklarıyla da timar sahibi olabileceğine tahrir defterlerinden örnek göstermiştir. Bu timar şekli bazen bir kıyı bölgesindeki

¹⁶ Ünal, *age*, s. 201-202.

¹⁷ Ünal, *age*, s. 202-203.

¹⁸ Beldiceanu, *age*, s. 31-33.

¹⁹ Yurtluk ve Ocaklık hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 10, Ankara 1999, ss. 119-137.

²⁰ Inalcık, "Timar", s. 170.

toplanan kamışların gelirlerinden, gümrük ve tuzla gelirlerinden ya da dükkân kiralardan da oluşabilmekteydi.²¹

Timar gelirlerinin çoğu kırsal alanlardan tahsil edilmekle birlikte hem kırsal hem de kentsel kökenli gelirlerden oluşan timarlar da bulunmaktaydı. Yalnızca kentsel gelirden oluşan timarlar da mevcuttu. 1512'de Serez'de bir asesbaşı kilitle kapanan dükkânlardan aylık vergi tahsil ederken sirke, şarap ve hammaddelerden de aynı vergiler almaktaydı. Yine bir muhtesip ya da bir kale dizdarının kethüdası bir kentsel gelir kaynağından oluşturulmuş timar tasarruf edebilmekteydi. Tahrir defterlerine müracaat edildiğinde, genel olarak bilinenin aksine askerî timarlar dışında sivil timarlar da bulunmaktaydı. Sivil olarak tasarruf edilen timarları, ases, emir-i ahır, muhtesip, kadı, defterdar, korucu, hatip, müezzin, kilise görevlileri, keşişler, at ve deve yetiştiricileri, doğancılar, hatta kadınlar dahi tasarruf edebilmekteydi.²²

1.2. Tahrir İşlemleri Sonrası Timarın Tevcih Edilme Süreci

Osmanlı malî yapılanmasının başlıca kavramlarından olan tahrir, vergilerin ve mükelleflerin ismen tespiti için imparatorluğun çeşitli vilayetlerinde belirli aralıklarla gerçekleştirilen sayımları ifade eden bir terimdir. Sanayi öncesi pek çok devlet ve imparatorlukta hâkim olan geleneksel tarım toplumu yapısına bağlı olarak ülkenin vergi ve nüfus durumunu belirlemek amacıyla çeşitli sayımlar yapılmıştır. Mısır'da ve Akdeniz havzasının kadim medeniyetlerinde, Roma'da ve Ortaçağ Avrupa devletlerinde bu yöntemin kullanıldığı bilinmektedir. Osmanlı tahrir sistemi genel çaplı olması yanında ayrıntı ve düzen bakımından kendine has bir özellik taşımaktadır. Osmanlıların ilk tahrir işlemini ne zaman gerçekleştirdiği tam olarak bilinmemekle beraber, günümüze ulaşmış en erken tarihli arşiv malzemesi Hicri 835 (Miladi 1431) tarihli Arvanid (Arnavutluk) Sancağı Tahrir Defteri'dir.²³ Tahrir işlemi, timar sistemi ile doğrudan ilişkiliydi. Bu vergi ve kaynak tespit işlemi, timar sisteminin yürürlükte olduğu salyanesiz eyaletlerde yapılmaktaydı. XVI. yüzyılda imparatorluk dahilindeki salyanesiz eyaletler; Rumeli, Anadolu, Rum, Erzurum, Karaman, Dulkadir, Halep, Şam, Musul ve sair eyaletler iken timar sisteminin uygulanmadığı salyaneli eyaletler ise Mısır, Bağdad, Yemen, Habeş, Lahsa, Cezayir, Tunus eyaletleriydi. Erken dönemlerdeki tahrir defterlerinde ilk gerçekleşmiş sayımın ardından güncellenen sayım "ta'dil-i kânun-ı çiftîhâ ve bennâkân" olarak belirtilirdi. Yeni yapılan tahrir sonucu hazırlanan deftere "defter-i cedid", bir önceki hazırlanmış deftere "defter-i atik" ve tahririn yenilenmesiyle daha önceki zamanlara ait eski defterlere "defter-i köhne" adı verilmiştir.²⁴

Tahrir işleminin uygulanması süreci belirli bir program dahilinde işlemekte idi. Tahrir işine girişen il-yazıcı, görevlendirildiği vilayette bölgenin kadısı ve timarlılarını toplayarak teftişi birlikte yaparlardı. Tahrir işleminde hiçbir gelir kaynağının defterden hariç bırakılmamasına özen gösterilirdi. Sonraki aşamada elinde bir padişah beratı olan hasların mübaşirleri, zeamet ve timar, evkaf ve emlak sahipleri, muaf ve müsellemler vs. bir gelir tasarruf eden herkes ellerindeki beratları, defter suretlerini, temessükleri ve mahsulat defterlerini bu heyete teslim ederlerdi. Ellerindeki evraka göre yapılan teftişin ardından berat sahipleri reaya ile beraber üç yıllık gelir miktarını bir defter hâline getirip emine sunar, emin ise merkezden getirdiği eski mufassal defterler ile bunları karşılaştırır ve mahallinde reaya arasında teftiş ederek uygun bulduklarını, meydana çıkan fazlalıkları miktar olarak deftere kaydederdirdi. Reyanın deftere kaydını sürecinde her sipahi, öncelikle kendi üzerine yazılmış olan bütün reyayı emin huzurunda toplar ve yalnızca vergiye tabi olan yetişkinler yazılırdı. Vergiye mükellef olmayan çocukları yazdırıran ve gelir miktarını saklayarak az gösteren sipahilerin timarları ellerinden alınır ve mevkuf terimiyle kaydedilirdi. Zayid-zevaid olarak adlandırılan fazlalıklar ayrı bir deftere kaydedilir, eğer bu fazlalık timar sahibi tarafından bulunursa kendisine terakki yani zam yapılırdı. Defter tamamlandığında padişaha teslim edilirdi ve kendisine arz edilinceye değin hiç kimseye kâğıt ve tezkire verilmemesine özen gösterilirdi. Kadılar cizye ve haraç defterlerini il-yazıcıya teslim ederlerdi. Avarız vergisi için de her kadılıkta mükellefler ayrı ayrı tespit edilerek deftere kaydedilirdi. Tahriri yapılan bölgenin her türlü vergilerinin ne nispette ve nasıl alındığı, meydana gelen değişiklikler eski defterlerle mukayese edilip merkeze bildirilirdi. Merkezde nihai kararı padişah verirdi. Tahriri yapan il-yazıcının kimseden hediye almaması ve misafirlik kabul etmemesi, tahriri adalet üzere yapması son derece önemliydi.²⁵

Muharrir, tahrir işlemiyle ortaya çıkan defter-i mufassal, cizye defteri, zevayîd defteri ile sancak kanunnamesi müsveddelerini ve bölgesel narh hüccetlerini incelenip onaylanmak üzere merkeze getirtirdi. Merkezde hesaplar tamamlandıca, ortaya çıkan bu gelir kaynakları dirlik sahiplerine hak edişlerine göre taksim edilirdi. Bundan önce tevzi ve tahsise dair hiçbir işlem yapılmazdı. Tevzi işlemi, hak sahiplerine ellerindeki padişah beratı ve emirler ile beylerbeyi yaftası esas tutularak yapılırdı. Beylerbeyi yaftası dirlik tevzii için zorunluydu. Çünkü beylerbeyi sipahilerin komutanı sayıldığından onun tezkiresi olmadan hiçbir timar tevcih

²¹ Beldiceanu, *age*, s. 27-28.

²² Beldiceanu, *age*, s. 30, 33-45.

²³ Bu defter Saruca Paşa oğlu Umur Bey tarafından yazılmıştır. Halil İnalçık tarafından 1982 yılında çok değerli bir mukaddime ile tipkibasım ve transkripsiyonu ile yayına hazırlanmıştır. Bkz. Mehmet Öz, "Tahrir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, 2010, s. 425-426.

²⁴ Ünal, *age*, s. 234-235.

²⁵ Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. XIX-XX.

OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE DAİR BAZI TESPİTLER

olunamaz ve timarların son vaziyeti en güncel hâliyle merkezdeki icmal defterinde değil, beylerbeyi yanındaki defterde görünürdü. Bu sebeple beylerbeyi yaftası, timar tevziinde herkesin son hak ediş durumunu göstermek üzere verilmiş bir vesikaydı. İl yazıcı kendisine sunulan vesikaları tetkik ederek her bir dirlik sahibine hak ettiği miktarda gelir tahsis ederdi. Dağıtım bittikten sonra ayrı bir defterde her birinin ismi altında sadece bu gelirin miktarıyla nerede bulunduğunu tespit eder ve çoğunlukla başta timarın altında ufak bir tarihçesini yaparak son hak sahibine hangi vesikaya (berat-beylerbeyi bitisi) istinaden verildiğini belirtirdi. Bu yöntemle timar vahdetlerini yani kılıç birimlerini göstermek üzere timar sahiplerine göre düzenlenen icmâl defteri ortaya çıkmaktaydı.²⁶

Tahrir işlemlerinin, klasik dönemde fetih sonucu yapılan tahrirler dışında genel olarak 25-30 yıl aralıklarla yapıldığı dikkate alındığında bu işlemlerin sancakların durumuna göre merkezin gerekli gördüğü zamanda gerçekleştirildiğini söylemek mümkündür. Tahrir işleminden sonra hazırlanan tahrir defterleri, klasik dönemde imparatorluk dahilinde timar sisteminin uygulandığı bölgelerde vergi mükelleflerine ait çeşitli bilgileri, tahsil edilmesi gereken vergileri ve kimler tarafından tahsil edildiğini gösteren sancak esasına göre düzenlenmiş en değerli arşiv kaynaklarından. Bu defterlerde vergi mükellefinin ödeyeceği miktarın yazımı yerine bennak-mücerred-caba-bive gibi hukukî statülerini belirten terimler kullanılırdı ki buradan da tahsil edilecek vergi miktarını hesaplamak mümkündür. XVI. yüzyılda klasikleşmiş formunu alan mufassal tahrir defterlerinde düzen olarak defterin başında genellikle bir mukaddime ve sancak kanunnamesi yer almaktadır. Yüzyılın son çeyreğinde ise defterlerin başına ayrıntılı fihristlerin eklendiği, merkez kazadan başlayarak sancağı oluşturan kaza ve nahiyelerin sıralandığı görülmektedir. Bir kazada ise öncelikle, eğer varsa merkez konumundaki nefis tabiriyle belirtilen şehir ya da kasaba, yoksa yine merkez durumundaki köy yazılırdı. Ardından şehir ve kasabaların mahalleleri, bu mahallerde kayıtlı yetişkin erkeklerin babalarıyla birlikte isimleri ve meslekleri belirtilirdi. Yetişkin nüfus, evli-bekâr ayırımına tabi tutulmaktaydı. Daha sonra kazalara ve köylere geçilirdi. Bu bölgeler bütün olarak yazılabildiği gibi, parçalanmış hisseler hâlinde de yazılmaktaydı. Ardından köyün adı, hasıl edenin hangi cins dirlikle tasarruf ettiği belirtildikten sonra, tahsil edilen dirlik dahilindeki vergi mükelleflerinin baba adlarıyla hukukî durumları yazılmaktaydı. (Mesela, Ali veled-i Mustafa - çift) Gayrimüslim mükellefler genelde hane ayırımına göre müzevvec-mücerred olarak kaydedilirken, Müslümanlar tasarruflarındaki toprakların miktarını (tam/bütün-nîm-bennak) ve medeni durumlarını belirtilen işaretle kaydedilirlerdi. Devamında köyün ya da hissenin toplam geliri ve bu geliri oluşturan çift-ispençe-bennak-mücerred-buğday-pamuk-deştânî vs. çeşitli vergiler yazılırdı. Mufassal defterlerin dışında yukarıda bahsedildiği gibi özet mahiyetindeki icmal defterleri düzenlenirken 1530 yılına tarihlenen muhtemelen I. Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında "Alaman Seferi" öncesi imparatorluğun genel durumunu öğrenmek amacıyla muhasebe-i vilayet defterleri derlenmiştir. Bu defterlerde sancak ve kazalardaki dirlikler, haslar, müstahfiz timarları, timar ve zeametler, evkâf ve emlak şeklinde toplu hâlde kayıtlı olup her kategoride olan yerleşim birimlerinin nüfusu, hâne ve mücerred ve sair şekilde toplam rakam olarak verilmiş ve yine toplam vergi geliri yazılmıştır. Tahrir sonucu meydana getirilen evkaf defterleri de vakıf olarak tahsis edilmiş yerleşim birimlerinin nüfus ve hasılatlarına dair bilgiler içermektedir.²⁷

Tahrir işlemi sonrası, hak sahibine dirliğin tevzi ve tevcih edilme sürecinin genelde kesin kurallara bağlı olmamakla birlikte esnek bir mahiyette olduğu söylenebilir. Timar, genel olarak askerî bir zafer eylemi içinde yararlılık gösterenlere verilmekte ya da yönetici sınıfa yakın olanlar timar tasarruf etme hakkına sahip olabilmekteydiler. Barkan'ın belirttiğine göre bir timar sahibi olmak için tek yol olarak kişinin "gönlünde kahramanlık olan garip yiğitlerden, sipahî hizmetkârı olup seferlere katılarak ve sınır boylarında askerî harekâta, fetihlerde bayrak dikmek, yarar esirler ele geçirmek ve başlar kesip çok kez yararlılığı ve kahramanlığının görülmesi" gerekmekteydi. Bunları gerçekleştirerek timar tasarruf etme hakkına kavuşan adayın arzını kural olarak taşrada bulunduğu sancağın alaybeyi hazırlardı. Timar bekleyen aday, şahsî olarak da arzuhal sunup timar talebinde bulunabilirdi. Timar adayı, bulunduğu yerin sancakbeyinden ya da beylerbeyinden tavsiye niteliğinde mektup aldıktan sonra durum merkeze bildirilirdi. Merkez bunu onayladıktan sonra beylerbeyi tarafından timar tevcih edilecek kişiye tezkire verilirdi. Beylerbeyiler timar sistemi içinde merkezden sonra en yetkili makama sahiptiler. Başlangıçta onlar bütün timarları tevcih edip merkezde onaylatırken, Fatih Kanunnamesi'nde belirtildiği üzere timar ve zeametleri de tevcih edip arz ettiklerinden sonra arzlarının kabul edilmesinden bahsedilmiş, ancak 1530'lardan itibaren beylerbeyiler, yalnızca küçük yani tezkiresiz timarları tevcih etmekle yetkili kılınmışlardır. Ayn Ali Efendi'nin verdiği bilgilere göre, bir sipahinin 6.000 akçe ve üzeri timara hak sahibi olmak suretiyle beylerbeyinden alacağı tezkireyi Defterhane'ye gönderdikten sonra berat alacağını, 6.000 akçeden az geliri içeren timarları ise hak sahibi adayın beylerbeyinin verdiği beratıyla tasarruf edebildiğini belirterek bunun bir kanun-ı kadîm olduğunu ifade etmiştir.²⁸ Bir timarın tezkiresiz olarak tevcih

²⁶ İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XX-XXI.

²⁷ Öz, *agm*, s. 426-428.

²⁸ Mehmet Doğan, "Osmanlı Timar Sistemi'nde Tevcih Prosedürü", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ÇAKÜSBED)*, C. 2, S. 1, Çankırı 2011, s. 2-5.

edilmesindeki son tutar 5.999 akçeydi. Bunun 1 akçe fazlası tezkireli olarak tevcih edilirdi. Tezkireli timarın onaylanması için de merkeze bir tevcih tezkiresi vermek gerekmekteydi. Merkeze başvurulduktan sonra divan uygun görürse bu tezkireyi onaylayıp timar sahibine beratı verilirdi. Tezkireyi alan sipahi 6 ay zarfında merkeze giderek beratını almazsa timarını tasarruf etme hakkını kaybederdi.²⁹

Timar, belirli koşullara bağlı olarak evlada intikal edebilirdi. Dirlik sahiplerinin hayatta iken oğullarına dirlik verilmesi adet değildi. Ancak ihtiyarlık ve hastalık nedeniyle hizmet etmesi uygun olmayan sipahi, yetiştirdiği oğluna timarını devredebilirdi. Devredilen bu timar, ek hisseleriyle birlikte son hâlini almış bir hâlde değil yalnızca sipahinin başlangıç timarı olan *kılıç* kısmı olabilirdi. Seferde şehit düşen sipahinin oğluna, yatağında ölenin oğluna nispeten daha yüksek timar verilirdi. Sipahi oğulları çocuk olsa bile timar sahibi olabiliydiler. Ancak büyümelerine ve savaşmaya hazır hâle gelmelerine kadar sefere bir cebelü göndermek zorundaydılar. Bir sipahi 7 yıl boyunca sefere katılmazsa tüm ayrıcalıklarını kaybederek reaya statüsüne girerdi. Bunların aksine her zaman hizmete kadir olup seferlere hazır bulunmalarına rağmen henüz bir timar elde edememiş olan sipahizadeler ya da mazul sipahiler, aradan ne kadar süre geçerse geçsin sınıflarının ayrıcalıkları gereği özel bir muameleye tabi tutulmaktaydılar.³⁰ Reaya statüsünden birisinin timar sahibi olmamasına son derece dikkat edilirdi. Ancak seferde yararlılık gösteren reaya kökenli gönüllüler ve garip-yiğitler ile akıncılar ve kale garnizonu mensupları kumandanlar tarafından timar için tavsiye edilebilirlerdi. 1578-1618 yılları arasında Avusturya ve İran'a karşı yapılan uzun soluklu seferler dolayısıyla askere olan ihtiyacın artması nedeniyle kumandanlar bu hususta daha hoşgörülü davranmışlar ve bunun sonucu olarak binlerce Anadolu Türk, Kürt ve diğer reaya, ayrıcalıkları olan bu sınıfa dahil olma fırsatını yakalamıştır. Sınıfa dışarıdan dahil olanlar hakkında çokça şikâyetler, I. Süleyman döneminde fermanlarda sıkça dile getirilmiştir. Bu sebepten sınıfa dahil olacakların artık sipahi kökenli olmasına yönelik kesin kurallar koyulmuştur. Ancak bu sınıfa erişmek ve dahil olmak isteyen binlerce eli emirli, sabırsız ve her an bozgunculuğa karışmaya hazır bir şekilde beklemekteydi. Bu kalabalık asi grup İnalçık'ın verdiği örneklere göre daha önceleri nasıl 1416'de Şeyh Bedreddin'in, 1511'de Şahkulu'nun ve XVI. yüzyılda Kızılbaşların isyanlarına dahil oldular ise 1593-1609'da da Anadolu'daki Celalî zümrelerine de dahil olmaktan ve zorla bu ayrıcalıklı sınıfa girmek için bozgunculuk yaratmaktan geri durmamışlardır.³¹

1.3. XVI. Yüzyılın Sonlarına Doğru Timar Sisteminde Yaşanan Çözümler

XVI. yüzyıldan itibaren imparatorluk düzeninin değişmeye başladığı, siyasî ve sosyal koşullar ile ekonomik darlığın sebep olduğu ağır bunalımlı havanın tüm Osmanlı coğrafyasında her sınıftan kişiyi etkileyerek birbirlerine karşı kanlı kavgalara başladıkları dönem olan “Celalî Kargaşası” sürecini Akdağ, kadı sicilleri ve mühimmeler ışığında etraflı bir şekilde incelemiştir. Düzenin bozulmasını memleketteki hammadde kıtlığı ve var olanların da kaçakçılık girişimleriyle harice çıkarıldığını, devletin ana para birimi olan akçenin Fatih devrinden beri sürekli ayarı ile oynandığı, normalde 100 dirhem gümüşten 269 akçe kesildiği ancak 1590'a gelindiğinde neredeyse dört katı olarak 950 akçe kesilerek değeri iyice küçülmüş olduğunu ifade etmektedir. Para veznindeki bu bozulmalara bağlı olarak Osmanlı vergi düzeni de sarsılmaya başlamış, eşya fiyatlarının artmasına rağmen halktan alınan şer'i ve örfî vergilerin miktarı değişmemiştir. Bu darlıktan halk da ciddi şekilde etkilendiğinden, para rayicine göre vergi düzenlemelerini yapmak işi büsbütün çıkmaza sürükleyebilirdi. Nitekim 1596'da Cağalazade Sinan Paşa tarafından koyun resminin bir kat arttırılması girişimi kısmen denenince, şikâyetler ve çıkan ihtilaflar ekonomik darlığın yaratmış olduğu bunalımlı havanın ne derece geniş ölçekte olduğunu göstermektedir. Devlet, bu ekonomik darlık içinde artan masraflarını önlemek amacıyla mukataaları ve padişah haslarını genişletme çareleri aramış ve özellikle Anadolu tarafında bulunan tahrir görevlilerine rical hasları ve bütün timar dirliklerinden yeni tahrirler sonucu ifrazlar çıkartmaları hususunda talimat vermişti. İşte timar sistemine en büyük darbe bu ifraz meselesi olmuştur. Buna ek olarak bir başka darbe de I. Süleyman'ın devlet masraflarını azaltmak için aldığı bir kararla ulufeli kapıkullarının geniş ölçüde timara çıkmalarına izin verilmesi sonucu ortaya çıkmıştır.³² İnalçık da bu ifraz meselesinin Fatih devrinde ilk örneklerinin görüldüğünü Hicrî 859 tarihli Aydın Defteri'nde örnek göstererek, ifrazın aynı zamanda ziyâde ya da nev-yafte terimleriyle de adlandırıldığını ifade ile ortaya çıkmasının nedenini doğal üretim artışı ve refah ile ilişkilendirmiştir. Ancak XVI. yüzyıldan sonra tersine bir hareketin görüldüğünü ifade etmiştir.³³

Yaşanılan ekonomik darlığa karşı alınan tedbirlerin düzeni iyileştirmedeği gibi tahrir ve tevzi sürecinde yapılan yolsuzluklar, vilayet ve sancak idarecilerinin kanun dışı vergiler tahsil etme girişimleri, devletin avarız vergilerinin tahsilini her sene uygulama kararı, uzun süren Avusturya ve İran savaşlarının yanı sıra denizlerde süren mücadeleler, dahilde büyük yıkımlara neden olmuş şehzade savaşları, faizciliğin her yeri sarmış olması fakir halkı büsbütün zor durumda bırakmış ve onların da topraklarını terk etmeleri sonucunda işsiz güçsüz asi,

²⁹ Ünal, *age*, s. 201-202, 206.

³⁰ Ünal, *age*, s. 206-207.

³¹ İnalçık, “Timar”, s. 171.

³² Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası “Celalî İsyanları”*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995, s. 14.

³³ İnalçık, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, s. XXVI.

OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE DAİR BAZI TESPİTLER

eşkiya gruplarına dahil oldukları gibi ortaya çıkan bu topraklar kanunsuz uygulamalarla büyük çiftlik sahiplerinin servetlerini genişletmelerine imkan sağlamıştır. Nihayetinde eli boş kalan halk çiftbozan, levent ve suhte adlarıyla asiliğe ve eşkiyalığa sürüklenmiştir. XVI. yüzyılın başlarından itibaren başlayan bu çözümler, yüzyılın sonunda imparatorluğa toprak kaybettirmemişse de vilayetlerde çıkan isyanlar ve asayişsizlik memleketin harap ve müşkül bir hâle gelmesine neden olmuştur.³⁴

Devlet ve toplum düzenindeki bu çözümler devrin aydınları tarafından da sürekli dile getirilmiş ve çözümlere karşı çareler arama bağlamında yön verici mahiyette kaleme aldıkları nasihatnâme türü eserlerde konu sıkça işlenmiştir. Çözümlerin farkında olan aydınlar bizzat devlet dairelerinde ve üst düzey kadrolarda görev almış kişilerdi. Onlar, XV.-XVI. yüzyıllarda timar sisteminin düzgün bir şekilde işlediğini, ancak XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren devlet ve toplum düzenindeki çözümlerin görülmeye başlaması ile kendi ifadeleriyle “nizam-ı âleme ihtilâl ve reaya - berayaya infial” geldiğini “kanûn-ı kadîme” aykırı davranıldığını ve kesinlikle bunların düzelmesi için kanûn-ı kadîmin uygulandığı refah devrine dönüşmesi gerektiğini sürekli dile getirmişlerdir. Lütfi Paşa'nın Âsafnâme'si bu hususta ilk önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Eserin 1541'de kaleme alındığı kabul edilirse, imparatorluğun zirvede olduğu bir dönemde ilerleyen yıllarda çözümlerin yaşanacağına sebep sayılacak âlâmetlerin belirtilmesi bakımından oldukça önemli sayılmaktadır. Lütfi Paşa bu eserinde timar sistemiyle ilgili olarak, timar sahiplerinin sefere bizzat kendilerinin katılmaları, çocuk ve hasta olursa durumun farklı şekilde giderilmesi, 6.000 akçelik timarı olanın 2 cebelü, 20.000 akçelik zeamet sahibinin 4 cebelü getirmesi, halktan birisinin genel bir hizmette bulunmasından dolayı sipahiliği hak etmesi durumunda anne ve babasını, akrabalarını himaye etmemesi gerektiğini belirtmiştir. Kısa bir dönemin ardından Mustafa Âlî aynı sorunları Nushatü's-Selâtin adlı eserinde dile getirmiştir. 1609'da Ayn Ali Efendi de kaleme aldığı Kavânin-i Âl-i Osman der Hülâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân adlı eserinde timar sistemindeki çözümler hakkında, dirlik sahiplerinin sefere gitmeyip başka bir yere hizmete gönderildikleri ve sefer yoklamalarının doğru şekilde yapılmadığını iki ana sebep olarak göstermiştir. Kitâb-ı Müstetâb adlı eserde reyanın askerî sınıfa gelişigüzel dahil olması, sistemdeki çözümlenin başlıca nedenleri arasında gösterilmiştir. III. Murad devrinden başlayarak reyanın silah taşınması ve kul sistemine dahil olmasını engelleyici kanunlara uyulmamaya başlanması sonucu hem askerinin kalitesinin düştüğü hem de halkın tarım hayatını bırakarak tüm parasıyla at ve silah edinip levend ve sekban olarak eşkiya Celâlî bölüklerine katıldıkları belirtilmiştir.³⁵

Osmanlı içtimâi hayatına dair önemli çalışmaları olan Akdağ, bir makalesinde, timar sisteminin XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bozulmaya başladığını ifade ederek, bunun sebepleri arasında, dirliklerin sipahiliğe yarar adaylara verilmeyerek padişah haslarına dahil edildiğini ve saray halkı, ümera, rical gibi yüksek kademedeki kişilere has olarak verildiğini, rütbeli kişilerin hizmetkârlarının bile dirlikler alma yoluna girdiğini ve bu nedenle seferlere eşecek sipahilerin sayılarının giderek azalmasını göstermiştir. Ayn Ali Efendi'den verdiği bir örnekle seferde 10 timara bir adam düşmediği hâlde, mahsül zamanı bir timara on adamın sahip çıktığını aktarmış ve artık timar sisteminin bu usulsüzlüklerle askerî bir teşkilât olmaktan çıktığı değerlendirmesini yapmıştır.³⁶

2. III. Murad Dönemi Timar Uygulamaları

2.1. Tahrir İşlemlerinin Tamamlanması ve Ortaya Çıkan İfrazın Taksimi

1574-1595 yılları arasında padişahlık yapan III. Murad'ın söz konusu saltanat yıllarında yaşanan timarla ilgili problemlere ve bunların çözümüne yönelik alınan kararlara dair önemli verilere, padişahın altıncı saltanat yılına rastlayan dönemine ait Divân-ı Hümayûn kararlarını içeren 46 Numaralı Mühimme Defteri'nden ulaşmaktayız.³⁷ Zikrolunan arşiv belgesi incelendiğinde 1581-1582 yılında imparatorluk dahilinde pek çok vilayet ve sancakta yeni yapılan tahrirlerin tamamlandığı anlaşılmakla beraber, tahrir neticesinde ortaya çıkan gelir fazlalığı olan ifrazın havâss-ı hümayûna, sancakbeyi ve beylerbeyi haslarına, defterdarlara ve bir kısmının da boşta bekleyen timar adaylarına dağıtılması yönünde kararların alındığı görülmektedir. Bu husus ile ilgili yazılmış hükümlerde beylerbeylerine, defterdar ve il-yazıcılara sürekli olarak dağıtım işleminin adaletli bir şekilde yapılması, timar alacak kişilerin hak ettiklerinden fazlasını almalarına engel olunması ve bu sebeple havadan dolma, yani şişirme beratlarına itibar edilmemesine değinilirken timar sahiplerinin birbirlerinin timarlarını ele geçirmek için başkalarına timar edindirme girişimlerine fırsat verilmemesi ve genel olarak padişah, sancakbeyi ve beylerbeyi haslarına taksim edilen ifrazdan geriye kalan gelirler dağıtıldığında havâss-ı hümayûna yaramayan yerlerden dağıtılması emri verilmiştir. Ayrıca dirlik dağıtımı yapılırken mutlaka timar

³⁴ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celâlî İsyânları"*, s. 56-74. genel olarak bkz. s. 33-114.

³⁵ Mehmet Doğan, “Osmanlı Timar Sistemi'nde Muasırlarının Gözünden Değişme ve Çözüm”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ÇAKÜSBED)*, C. 10, S. 2, Çankırı 2019, s. 151-153.

³⁶ Mustafa Akdağ, “Timar Rejiminin Bozuluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (AÜDTCF)*, C. 3, S. 4, Ankara 1945, s. 420-421.

³⁷ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Mühimme Defteri* (A.DVNS. MHM. d) MD 46, H. 989-990/M. 1581-82. (Bundan sonra BOA, MD 46 olarak gösterilecek).

D. VOLKAN KARABOĞA-RECEP BOZDOĞAN

adayının beylerbeyi tarafından verilen yaftalarına göre işlem yapılması gerektiği bildirilmiştir. Bu hususta verilecek örnekler arasında Karaman eyaleti uygun görülmüştür. Nitekim Karaman beylerbeyine gönderilen hükümde, vilayette tahrir edilmesi ferman olunan Akşehir, Beyşehir, Kayseri, Kırşehir ve Niğde sancaklarının tahrir işlemlerinin tamamlanıp muhasebelerinin merkeze arz edilmesinin ardından 22 Ramazan 989 tarihinde dağıtım işleminin yapılması ferman olunmuş ve buna göre sancakların zaim ve sipahilerinin yaftalarının verilmesi, yaftalarına göre de il-yazıcıdan tezkirelerini ihraç edip berat ettirmeleri istenmiştir. Kimsenin havadan dolma (düzmece-şişirme) beratlar ile hak ettiğinden fazlasını tasarruf etmemesi gerektiği yönünde karar alınmıştır.³⁸

Tahrir sonucu ortaya çıkan gelir ve ifrazın taksimiyle ilgili hükümler oldukça fazladır. Bu sebepten tahriri tamamlanmış bu sancakları tabloda ortaya çıkan ifrazla birlikte göstermek uygun görülmüştür.

Tahrir ve Tevzi İşlemlerinin Gerçekleştirildiği Vilayet ve Sancaklar	Ortaya Çıkan İfraz	İfrazın Taksimi
Kastamonu ve Mentеше Sancakları ³⁹	Kastamonu 50 bin akçe Menteşe 40 bin akçe	Zeamet ve timar tasarruf edenlere
Karaman ⁴⁰	300 bin akçe	100 bin akçe havâss-ı hümâyûna 70 bin akçe Karaman hazine-i âmire defterdarı Nuh'a, 130 bin akçe hak edenlere (zeamet ve timar tasarruf edenlere)
Ayaş (Ankara) ⁴¹	800 bin akçe	200 bin akçe havâss-ı hümâyûna 200 bin akçe sancakbeyine 400 bin akçe bölgeyi şeneltmek üzere 250 kişiye timar olarak
Haleb ⁴²	800 bin akçe	500 bin akçe havâss-ı hümâyûna 300 bin akçe Antalya sancağı haslarına
Trablusşam ⁴³	-	Tamamı havâss-ı hümâyûna (miktar belirtilmemiş)
Erzurum ve Gürcistan ⁴⁴	-	-
Bosna, Hersek ⁴⁵	Hersek'in taşlık ve verimsiz olduğu, aynı zamanda veba salgının olduğu nedeniyle 312 bin akçe kesir çıktığı (açık verdiği) belirtilmiştir. ⁴⁶	-
Manastır ve Ohri Sancakları ⁴⁷	36 bin akçe	Zeamet ve timar tasarruf edenlere

³⁸ BOA, MD 46, Hüküm No: 343, s. 168.

³⁹ BOA, MD 46, Hüküm No: 106, s. 53.

⁴⁰ BOA, MD 46, Hüküm No: 756, s. 331.

⁴¹ BOA, MD 46, Hüküm No: 476, s. 220.

⁴² BOA, MD 46, Hüküm No: 758, s. 331.

⁴³ BOA, MD 46, Hüküm No: 759, s. 332.

⁴⁴ BOA, MD 46, Hüküm No: 760, s. 332.

⁴⁵ BOA, MD 46, Hüküm No: 327 s. 156.

⁴⁶ BOA, MD 46, Hüküm No: 715, s. 313.

⁴⁷ BOA, MD 46, Hüküm No: 472-473, s. 219.

**OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE
DAİR BAZI TESPİTLER**

Alacahisar ve Vulçitrim Sancakları ⁴⁸	Alacahisar 30 bin akçe Vulçitrim 35 bin akçe	Havâss-ı hümâyûna, ümeraya, zeamet ve timar tasarruf edenlere
Silistire ⁴⁹	-	-
İzvornik, (il-yazıcıdan kaynaklı pek çok hatanın yapıldığı ve sürekli görev değişikliği görülmektedir.) ⁵⁰	47 bin akçe şüpheli ya da yanlış ⁵¹	-
Mora, Mizistire ve Yanya ⁵²	250 bin akçe	Zeamet ve timar tasarruf edenlere
Tımsıvar ⁵³	-	-

Tablo 1- 1581-1582 Yılları Arasındaki Tahrir Neticesinde Ortaya Çıkan İfraz'ın Sancaklara Göre Vaziyeti

Yukarıda tabloda işaret edilen vilayet ve onlara bağlı sancaklara bakıldığında imparatorluk genelinde tahrir işlemlerinin güncellendiği anlaşılmaktadır. Hükümlerden çıkarılan bilgilere göre pek çoğunda ortaya çıkan ifraz miktarının açıklandığı ve bu miktarın kimler arasında paylaşılacağı görülürken, Karaman örneğinde verildiği gibi kimsenin hak ettiğinden fazlasını tasarruf etmeye girişmemesi tüm hükümlerde dile getirilmiştir.

2.2. İzvornik⁵⁴ Sancağı'nda Şüphe Duyulan Tahrir ve Tevzi İşlemi

Tahrir işlemlerinde zaman zaman sorunlar yaşandığı açıktır. Bazen halkın asilik ederek sayıma katılmadığı, bazen timarlıların gelirlerini sakladıkları, il-yazıcıların yanlış hesaplamalar yaptıkları ya da rüşvet ve iltimasla sayımdaki verileri saptırdığı görülmekteydi. Defterde karşılaşılan tahrir ve tevzi ile ilgili en çok şikâyet İzvornik sancağı il-yazıcısı zaim Mehmed hakkında olmuştur. Yapılan işlemlerde hatalı olmasının yanında pek çok kişinin yanı sıra devlet malının da hakkına girdiğinden yerine Kopan sancağı zaimlerinden Ömer'in tayin edilip kendisinin görevden alıkonularak elinde bulunan defterleri Ömer'e teslim etmesine dair emir, İzvornik sancakbeyine, İzvornik, Tuzla ve Dimitrofça ve tahriri emrolunan diğer yerlerin kadılarına gönderilen hükümde bildirilmişti.⁵⁵ Kayıtlarda mevcut il-yazıcısına dair tespitlerin değişkenliği dikkat çekici özelliكتedir. Defterde İzvornik ile ilgili bulunan hükümlerde, 2 yıldan beridir süren İzvornik'in tahririnde aslında il-yazıcı Mehmed'in bu işten anlamadığı, havâss-ı hümâyûn için 47 bin akçe ifraza mukabil, ortaya 1 akçe dahi çıkmadığı, her sipahinin ikişer üçer defa tezkirelerinin değiştirildiği, mukataa ve çiftliklerin bağlandığı, deftere gerek olmadığı hâlde muaf ve müsellemler kaydettiği ve bu sebeple devlet malına külliyyen zararı olduğu yine gayrimüslim reayadan cizye akçesini defterdekenden fazla olarak alıp ölüleri defterden çıkarmadığı gibi bir nahiyede havâss-ı hümâyûna bağlı 15 köyün kaçtığı ya da kaybolduğu belirtilmiş ve cizyeden topladığı 4-5 yük akçeyi Hazine-i Amire'ye teslim etmek yerine bu parayla ticaret yaptığı haberi, yeni il-yazıcı Ömer'e gönderilen hükümde görülmektedir. Bu hükümde de zaim Mehmed ve yanında görevli olan kâtip Osman'ın görevden alındığı, yeni il-yazıcı Ömer'den karışıklıkların düzeltilmesi ve adaletli bir dağıtım yapılması bildirilmiştir.⁵⁶

İlerleyen tarihlerde toplanan Divân'da, Bosna beylerbeyi Ferhad'ın gönderdiği mektuba göre Mehmed'in tahrir ve tevzi işlemini adaletli bir şekilde yaptığı, dirlik sahiplerinin ondan razı oldukları arz edildiğinden bu kez Ömer'in görevden feragat ettirilerek Mehmed'in tekrardan göreve geçmesi emri verilmiştir.⁵⁷ Başka bir Divân toplantısında, Mehmed'in işi adaletli bir şekilde yapmadığı, kâtip Ali'nin de görevden feragat ettiği ve bu sebeple görevin bir kez daha Ömer'e verildiği ve kâtip olarak da sipahi Hürrem'in göreve geldiği görülürken,⁵⁸

⁴⁸ BOA, MD 46, Hüküm No: 157, s. 82.

⁴⁹ BOA, MD 46, Hüküm No: 757, s. 331.

⁵⁰ BOA, MD 46, Hüküm No: 114, s. 58.; Diğer hükümler :138, 308, 309, 414, 415.

⁵¹ BOA, MD 46, Hüküm No: 138, s. 71.

⁵² BOA, MD 46, Hüküm No: 305, s. 148.

⁵³ BOA, MD 46, Hüküm No: 576-577, s. 257.

⁵⁴ İzvornik, bugünkü Sırbistan ile Bosna-Hersek sınırında Drina nehrinin sol tarafında yer alır. Kaynaklarda *Zvornik* adıyla bilinen bölgeyi, Osmanlılar 1460'ta fethettiler. Bölge, askeri ve idari açıdan iyi konumda bulunduğundan burayı kaza merkezi yaptılar. Bosna, Sırbistan ve Macaristan yollarının kesiştiği bir coğrafi özelliğe sahip olan İzvornik, 1480'de aynı adlı sancağın merkezi oldu. Bu dönemde İzvornik'te 550 civarında askerden oluşan bir Osmanlı birliği bulunmaktaydı. Ancak XVI. yüzyılın ortalarına doğru şehrin önemi azalınca asker sayısı da giderek düştü ve güvenlik daha çok mahalli timar sahiplerinin sorumluluğuna bırakıldı. Tuz ve gümüş madenleri bakımından zengin olan İzvornik Sancağı, 1580 yılından 1833 'e kadar Bosna vilâyetine bağlı kalmıştır. Bkz. Nenad Moacanin, "İzvornik" *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 2001, C. 23, s. 553-554.

⁵⁵ BOA, MD 46, Hüküm No: 114, s. 58.

⁵⁶ BOA, MD 46, Hüküm No: 138, s. 71.

⁵⁷ BOA, MD 46, Hüküm No: 308-309, s. 149.

⁵⁸ BOA, MD 46, Hüküm No: 414, s. 196.

Mehmed'e gönderilen bir hükümde elinde bulunan tüm evrakı Ömer'e teslim etmesi emredilmiştir.⁵⁹ Hürrem'in de önceki il-yazıcı Mehmed ve kâtip Osman ile kiliselerden devlet için fazla akçe aldıkları, 1582-1583 yıllarında tertip edilen 47 numaralı defter'de görülmektedir.⁶⁰

Görüldüğü üzere İzvornik'in tahririnde gönderilen mektuplar, arzlar ve şikâyetler sürekli olarak tahrir işleminin iki kişi arasında değişmesine neden olmuştur. Sonraki yılların mühimmeleri incelendiğinde Ali adlı bir kâtipin, görevden alınan Mehmed ve Hüseyin'in yerine görevlendirildiği⁶¹, (M.1583-1584) 48 numaralı defter'de bu kez il-yazıcılık görevinin zaim Hürrem'de olduğu ve kendisine dirlik dağıtımının adaletli bir şekilde yapılması gerektiği 24 Recep 990 tarihinde kayıtlı hükümde emredilmiştir⁶². Sancağın tahririnde görevde bulunmuş olan kâtip Sarı Osman ve Hürrem'in fukaranın haklarına girmelerinden dolayı kendilerinden şikâyet edildiği⁶³ yine daha sonra reayanın Sarı Osman ve kardeşi Ali 'den şikâyetçi olmaları üzerine bu şahısların Diyarbakir'e firar ettikleri bilinmektedir.⁶⁴ (M.1583-1584) 49 numaralı defter'de ise il-yazıcı Sarı Osman ve kâtip Hürrem'in defteri karmakarışık bir hâle getirdikleri, Ömer'in tahriri hak üzere işlem gerçekleştirdiği ve herkesin ondan razı oldukları haberi verilirken, Sarı Osman ve Hürrem'in teftiş edilmesi hakkında Bosna beylerbeyine emir gönderilmiştir.⁶⁵ Nitekim ilgili hükümlerden de anlaşılacağı üzere, söz konusu dönemde İzvornik, tahrir ve tevzi işlemlerinde oldukça sorun yaşayan sancak olmuştur diyebiliriz.

2.3. Dirlik Dağıtımında Yaşanan Sorunlar

Tahrir ve tevzi işlemlerinde karşılaşılan önemli sorunlardan bir diğeri, gelir tasarruf edenlerin sebepsiz yere görevden azledilip yerine görevi hak etmeyen kişilere verilmesi durumudur. Bu hususta Arnavut Belgradı kadısının merkeze gönderdiği mektuba göre, kalenin dizdarı, kethüdası, neferleri ve bölükbaşları kaledeki görevlerinde bulunmalarına rağmen sebepsiz yere azledilmişler, yerlerine ise beyler kethüdası kendi istediği kişilere, hizmete kadir olmayanlara ve aynı zamanda kalede sakin olmayanlara arzlar vererek bunlara berat edindirmiş, mahsul zamanı beratlarını ibraz ettiklerinde “*gediklerimizin mahsulü elimizdeki fetvâ-yı şerife göre hakkımız iken, alınarak bize zulm ediyorlar*” diye şikâyet etmeleri üzerine divan tarafından Rumeli Beylerbeyi'ne gönderilen hükümde, genel tevcih prosedürleri hatırlatılarak, bir gedik düştüğünde kale dizdarı sancakbeyine, sancakbeyi de beylerbeyine (kendisine) arz etmediği sürece başka birisinin arzıyla kimseye gedik tevcih etmemesi emredilmiştir.⁶⁶ Benzer bir durum Avlonya'ya bağlı Delvine'de bulunan gedikler mahlûl (boşta) kaldığında, eli-emirli sipahi oğullarına ve bilfiil gedige mutasarrıf olanların dirliklerinin sebepsiz yere alınıp hizmete kâdir olmayanlara verildiğinin öğrenilmesi üzerine Avlonya sancakbeyi ve Delvine dizdarına, bir gedik mahlûl olduğunda hizmete kâdir olmayanlara verilmemesi emredilmiştir.⁶⁷

Dirlik dağıtımı esnasında yaşanan sorunlardan biri de timar ve zeamet sahiplerinden tahrir esnasında dirliklerinden çıkarılan ifrazın geliri olmayanlara verilmeyerek, bazı kayırmalar ile kendilerine geri verildiği ya da daha fazla hisselerin zam yoluyla kendilerine tevcih edilerek adaletli bir dirlik dağıtımının yapılmadığı sorunudur. Alacahisar'da gerçekleşen bu adaletsiz tevzi işlemine divân, sancağın il-yazıcısı olan zaim Hüseyin'e gönderdiği hükümde bundan sonra ziyadeye dayanan timar ve zeametlerin himaye edilmeyerek tevzi ve taksimin adaletli bir şekilde yapılması emredilmiş, aksi hâlde beyan edilecek özürlerin kabul edilmeyeceği, sadece azledilmekle bırakılmayıp başkalarına da ibret olması için gereken cezayı alacağı bildirilmiştir.⁶⁸

Timar dağıtımı esnasında genelde il-yazıcılar ve sipahiler arasında anlaşmazlıklar yaşanırken bazen de sancakbeyi ve sipahiler arasında anlaşmazlıkların yaşandığı görülmektedir. Nitekim Erzurum vilayeti dahilinde Tortum sancakbeyi ile sipahileri arasında defterde tüm ayrıntılarıyla yazılmış bir hükümde; Tortum sancağı sipahilerinin zeamet ve timarları daha önce Gürcistan meliklerinden Alessandır'ın padişahın huzuruna gelerek İslâmîyeti kabul edip Mehmed adını aldıktan sonra, kendisine Tortum sancağının önceki sancakbeyi haslarının verilmesi üzerine, kendisi “*adı geçen sancak benim kadîm yurdum ve ocağımdır*” diyerek 600.000 akçe ile kendisine verilmesini rica etmiştir. Bu isteği kabul edilerek icmalli haslarından ayrı bir şekilde eksiklikleri Tortum sancağının zeamet ve timarlarından tamamlanarak tekrar berât-ı şerif verildikten sonra, sipahiler padişahın huzuruna gelerek “*otuz yıldan beridir tasarrufumuzda olan dirliklerimiz alınmıştır*” diyerek zulme uğradıklarını şikâyet etmeleri üzerine divân tarafından icmalli haslar haricinde bunların timar ve zeametlerine

⁵⁹ BOA, MD 46, Hüküm No: 415, s. 196.

⁶⁰ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Mühimme Defteri* (A.DVNS. MHM. d) MD 47, H. 990/M. 1582. (Bundan sonra BOA, MD 47 olarak gösterilecek) Hüküm No: 595, s. 247.

⁶¹ BOA, MD 47, Hüküm No: 401, s. 166.

⁶² BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Mühimme Defteri* (A.DVNS. MHM. d) MD 48, H. 990-991/M. 1582-1583. (Bundan sonra BOA, MD 48 olarak gösterilecek) Hüküm No: 118, s. 42.

⁶³ BOA, MD 48, Hüküm No: 1067, s.367.

⁶⁴ BOA, MD 48, Hüküm No: 1081, s.372.

⁶⁵ BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Mühimme Defteri* (A.DVNS. MHM. d) MD 49, H. 991/M. 1583, Hüküm No: 266, s.76.

⁶⁶ BOA, MD 46, Hüküm No: 2, s. 2.

⁶⁷ BOA, MD 46, Hüküm No: 430, s. 202.

⁶⁸ BOA, MD 46, Hüküm No: 102, s. 50.

OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE DAİR BAZI TESPİTLER

ilişilmesin diye hükm-i hümâyün gönderilmiştir. Sonra her tımarlı tımarına mutasarrıfken Mehmed diğer Gürcistan meliklerinden Simon'u altı aya değin getireceğini ve itaat etmek üzere başka maddeleri dahi şart eylemesi üzerine sipahilerin timar ve zeametleri tekrar ona verilmesinden sonra, sipahilerin eli boşta kaldıkları ve “*bir seneden fazla vakit geçtiği halde Mehmed'in teminatını verdiği şartların bir maddesini dahi gerçekleştirmeye kadir olmadığı ve bu sebeple dirliklerimiz sebebsiz yere alınarak zulm edilmiştir*” diyerek şikâyet etmeleri üzerine Mehmed'e Hrnisi sancağında haric ez-defter ve temessüksüz zaptedilen altı parça köyler ve adı geçen livânın yeniden tahrir olmasından sonra ortaya çıkacak ifrazdan sancakbeyi Mehmed'in icmalli haslarının 600 bin akçeliğe erştirilmesine ferman verilmiştir. Bu hususta vilayet il-yazıcısına dahi ayrı bir hükm-i hümâyün yazıldığından dolayı eli boşta kalan alaybeyi, zaim ve sair sipahilerin ellerinde olan kadimî beratlarına göre hayatta olup mevcut olanların, sancakbeyi Mehmed'in haslarına dahil edildiği zamanda ellerinde mevcut olan zeamet ve timarları tekrar onlara verip ve eski beratlarına göre tasarruf ettirerek sancakbeyi tarafından dirliklerine ilişilmemesi, vefat edenlerin ve diğer timar alanların zeamet ve timarların sancakbeyi Mehmed'e verilmesi emredilmiştir. Ayrıca vilayette mevcut olan zeamet ve timarların sancakbeyinin haslarına ilhak olunduğu zamanda ellerinde bu kadar zeamet ve timarları var ise o miktarın yaftelerinin verilmesi, sonradan ilhak olunan hisseler ve tevcih olanların ve başka timar alanların yaftelerinin verilmemesi emredilmiştir.⁶⁹

Bilindiği üzere timar tasarruf hakkı elde etmek için seferde büyük bir özveri ile hizmet etmek gerekmektedir. Ancak bazen iltimasla ve rüşvetle bunun aksine gelişmeler yaşanabilmekteydi. Nitekim Budin beylerbeyine gönderilen bir hükümdede, küffar ile gerçekleşen çoğu savaşlarda orduda hizmette bulunup yoldaşlık edenlerin deftere kaydedilmesi gerekirken bunların yerine bazıları ortaya akçe koyarak ve bazıları da iltimas ile savaşların gerçekleştiği sancağın dışında başka beylerbeylik ve sancaklarda zeamet tasarruf edenlerin yazılıp sancakbeyinin defteri kendisine ulaştığında bazı kayıtların bozulup değiştirildiği ve kendisinin dahi emriyle birçok kişinin deftere yazılarak yoldaşlık edenlerin çoğunun mahrum kaldıkları haber alınması üzerine bu hususta mesuliyetin kendisine ait olduğu bildirilmiş ve bundan sonra bu hususa dikkat edip beylerbeyliğe tabi sancakbeylerine, serhadlerde bir savaş gerçekleştiğinde yoldaşlık edenleri bir deftere kaydetmeleri, bunlar haricinde farklı sancaklarda olan kişileri kayırma ve iltimas ile deftere kaydetmemeleri emredilmiştir. Bunun aksine gerçekleşecek bir gelişme olduğunda gönderilecek yoldaşlık defterlerinin hiç birisinin kabul edilmeyeceği ve buna ek olarak mesul sayılıp türlü azarlanma ve kınanmaları hak edeceği bildirilmiştir.⁷⁰

Yapılan yeni tahrirle birlikte dirlik dağıtımı esnasında timar tasarruf edenlerin timarları, haksız yere ellerinden alınmasının yanı sıra kendilerine daha verimsiz ve güvenlik açısından tehlikeli bölgelerde timarlar verilebilmekteydi. Nitekim Budin beylerbeyine gönderilen hükümdede, Hatvan Kalesi'nin dizdari, kethüdası ve diğer hisar-erlerinin merkeze gönderdikleri mektuba göre il-yazıcı, kendilerinin kaleye yakın olan timarlarını sebebsiz yere ellerinden alarak başkalarına vermesinin yanı sıra kendilerine darülharb ve uzak yerlerde timarlar vererek ve daha sonra İstanbul'a geldiğinde verdiği timarlara kuvvetli kişileri müşterek ederek kendileri “*bize ziyade gadr ve hayf*” olmuştur diye şikâyet etmeleri üzerine divân, olayın tüm ayrıntılarıyla araştırılıp merkeze arz edilmesini ve haklarında verilecek karar ne olursa, ona göre iş tutulması emredilmiştir.⁷¹

Fitne ve fesada karışma eğilimi gösterenlere timar tevcihinin yapılmaması yönünde uygulamanın olması, devletin timar tevcihi konusundaki hassasiyetini açıkça göstermektedir. Konu ile ilgili olarak Kıbrıs'ta fitne ve fesattan geri durmayan yeniçerilerden süvari olan Cafer Mehmed için bütün yayabaşlıları ve odabaşlıları onun bu davranışlarına şahit olduklarını bildirmeleri üzerine beylerbeyine yazılan emirde, fitne ve fesattan geri durmayan ve eşkıyalık edene timar vermenin doğru olmayacağı bildirilmesinin yanında bu husus soruşturulduktan sonra suçu sabit olanların ulufelerinin kesilmesi, sicile kaydedilerek merkeze gönderilmesi ve sonra haklarında gerekli kararın verileceği bildirilmiştir.⁷² Devlet, böylece timar tevcihatında oluşacak problemleri erkenden önleme stratejisi izlemiştir.

2.4. Serbest Timarlarda Yaşanan Asayişsizlik

Defterdeki timar ile ilgili kayıtlarda serbest timarlarda yaşanan suçların, bu timarların basit timarlara göre bazı ayrıcalıklarının olması sebebiyle artış gösterdiği ve suç işleyen kişilere müdahale etmede zorlanıldığı, kanunların uygulanmasında aksaklıklar yaşandığı görülmektedir. Bölge ahalisinin çektiği zorluklar ve kanun uygulayıcılarının yaşadıkları sıkıntılar onları son sözü söyleyecek ve kararı verecek kurum olan Divân-ı Hümâyün'a başvurmalarını gerektirmiş ve buradan çıkacak karar ile serbest timarlara sığınan suçluların timar sahiplerinden teslim alınmasından sonra hukukî açıdan yargılanmalarının tamamlanması ve cezalarının verilmesine yönelik kararlar alınmıştır. Suçluların serbest timarlara sığınmalarıyla ilgili verilecek ilk örnek

⁶⁹ BOA, MD 46, Hüküm No: 118, s. 60.

⁷⁰ BOA, MD 46, Hüküm No: 230, s. 119

⁷¹ BOA, MD 46, Hüküm No: 317, s. 152.

⁷² BOA, MD 46, Hüküm No: 65, s. 33.

Üsküp'ten olacaktır. Sancak dâhilinde pek çok kalpazan ve eşkıyanın türemesi ve halkın bunlardan şikâyetçi olarak mahkemede yargılanmalarını istemesi üzerine bunların firar ederek serbest köylere sığındıkları ve sahiplerinin de bunları koruyarak teslim etmediklerinin öğrenilmesi üzerine Divân, o andan itibaren kendi yazılı reayasından olmayıp dışardan serbest timarlara iltica edenlerin korunmaması gerektiğini ve eğer fesada karışanların arasında kendi reayalarının olması durumunda ise şer'an idam ya da uzuvların kesilmesi cezalarını hak edenlerden bedel olarak akçe alıp serbest bırakılmalarını emretmiştir.⁷³

Serbest timarlar, bünyesindeki esnekliklerden dolayı suç işleyenlerin her zaman sığınağı olmuştur. Suç işleyen bir kişi, serbest timar sahibine biraz akçe vermekle şer'i ve örfi hukukun gazabından Divân'da hakkında ağır bir karar çıkmadığı müddetçe korunmaktaydı. Defterde, suçluların serbest timar sahiplerine sığındığı bir olay da Sığla sancağında yaşanmıştır. Sancakta bulunan kadılara gönderilen hükümde, sancak dahilindeki çoğu köyün havâss-ı hümayûna bağlı serbest köyler olduğu ve bu sebeple eşkıyası ve haramzâdesinin çok olup âmillerin mallarını çaldıklarını, evlerini basıp zulmettiklerinden sonra serbest statüdeki yerlere sığınarak âmillere biraz akçe vererek küreğe verilmekten kurtuldukları ve bu sebeple işledikleri fesatların yanlarına kaldığının ifade edilmesi üzerine Divân, artık serbest timar sahiplerinin kendilerine sığınan fesat ehli eşkıyaları sancakbeyinin adamları ve subaşlarına teslim etme hususunda zorluk çıkarmamalarını istemiş ve bunlar kendi reayasından ise haklarında şer'en ve örfen gereğinin yapılmasına karar vermiştir.⁷⁴ Bolu sancağında da aynı durumun yaşandığı görülmektedir. Divân, Bolu sancakbeyine ve kadılarına gönderdiği hükümde hakkında idam hükmü verilmiş fesat ehlinden bedel alınarak serbest bırakılmalarını kesinlikle yasaklamıştır.⁷⁵

2.5. Reayaya Yapılan Zorbahklar

Timar düzeni içinde reayanın sipahiye ve dolayısıyla devlete karşı pek çok yükümlülükleri vardı. Ancak bu düzen içinde köylü ve yoksul halka salınan kanun dışı vergiler, çeşitli işlere zorlayıcı istihdam girişimleri ya da dirlik sahiplerinin gelirlerini iltizam olarak başkalarına vermesi halkı zor durumda bırakmaktaydı. Nitekim padişaha gönderilmiş bir arzıda, beylerbeyi ve sancakbeyi haslarının iltizama verilmesi yasak olduğu hâlde Anadolu beylerbeyinin emr-i şerife aykırı olarak kendi haslarını terakki ve dirlik şartı ile bazı fesat ehline iltizam olarak verdiği ve bu suretle fukara halkın zulme uğradığı haberi verilmesinden dolayı, arzıda yazılı durumun etraflıca araştırılması ve reayaya zulmeden subaşlarının uzaklaştırılarak zulme son verilmesi ve reayadan kanuna aykırı her ne alındıysa eksiksiz bir şekilde sahiplerine geri iade edilmesi emredilmiş bunun aksine olacak girişimlerin olması durumunda ise sorumluluğun Anadolu beylerbeyine ait olacağı sert bir dille bildirilmiştir.⁷⁶

Yoksul köylü halkın haddinden fazla vergi ödemeye maruz kaldığı durumlar çok kez görülmekteydi. Kastamonu ve Menteşe sancaklarının il-yazıcısı olan eski Küre kadısı Hasan'a gönderilen hükümde: Kastamonu'da defter-i atik'e göre çift resminin 15 akçesi ve nim çiftin 7,5 akçesi ve 18 akçelik çiftli bennâkin 5 akçesi ve 13 akçelik caba bennâkin 5 akçesi sancakbeyine gelir olarak kaydedilmiş ve ilkbaharda vergi toplamaya çıkan sancakbeyinin 10-15 atlı adamı reaya üzerine giderek kendilerine toplanması gereken vergilerden başka gayrı reşid akçesi, arpa akçesi, boğaca akçesi adlarıyla her kişiden 8'er akçe daha aldıkları belirlenmiştir. Nitekim bu durumun reaya açısından fazlasıyla zulüm doğurduğu tespiti divan kayıtlarına yansımıştır.⁷⁷ Yine bir başka hükümde halkın cezaı bir vergi olan deştânîyi, hiç kimsenin hayvanının başkasının ekili arazisine zarar vermediği hâlde ödemeye zorlandığı görülmektedir. Nitekim Kastamonu ve Menteşe sancaklarında timarlıların bazılarında 5-6 kadılık reayasının deştânîsinin hasıl olarak kaydedildiği, her bir kadılığın deştânîsi birer ayda âmiline vermekle zikrolunan ayda âmilleri köy köy gezerek reayanın davarları kimsenin terekesine ve sair hasatlarına girmeyerek zarar vermedikleri hâlde zorla akçelerini alarak zorbalık ettiklerinin öğrenilmesi üzerine bundan sonra adı geçen sancakların sipahi timarlarının deştânîlerinin tekrar köy sipahilerine defter-i cedîdde kendilerine hasıl kaydedilmesi emri verilmiştir.⁷⁸ Bu sancaklar ile ilgili bir şikâyetin merkeze gönderilmesi, halkın ne kadar zor duruma düştüğünü göstermesi açısından büyük önem arz etmektedir. Menteşe sancağındaki serbest olmayan timarlarda ağnam vergisinin sancakbeyi ve timarlılar ile yarı yarıya paylaştırıldığı, tahsil etmek için sancakbeyi adamlarından 7-8 kişilik atlı grubun reaya üzerine giderek onların bedavadan yem ve yemeklerini, koyunlarını alarak zulmetmeleri üzerine halkın artık koyun ve keçi beslemekten vazgeçtiği merkeze bildirilmiştir. Divân, bu hususta Menteşe'nin serbest olamayan timarlarında ağnam vergisini defter-i cedîdde timarlılara kaydedip sancakbeyi için ise dirlik dağıtımı esnasında havâss-ı hümayûna yaramayan ifrazdan bedel verilmesi emredilmiştir.⁷⁹

Reaya, Rumeli yakasında da, sancakbeyi adamlarının zulmüne uğramaktaydı. Sancaktaki timarlılar ve hisar-erlerinin merkeze gönderdiği mektuba göre, timarlıların bulunduğu köylerde sancakbeyinin adamları

⁷³ BOA, MD 46, Hüküm No: 112, s. 57.

⁷⁴ BOA, MD 46, Hüküm No: 117, s. 58.

⁷⁵ BOA, MD 46, Hüküm No: 125, s. 64.

⁷⁶ BOA, MD 46, Hüküm No: 139, s. 72.

⁷⁷ BOA, MD 46, Hüküm No: 108, s. 54.

⁷⁸ BOA, MD 46, Hüküm No: 222, s. 116.

⁷⁹ BOA, MD 46, Hüküm No: 223, s. 116.

OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE DAİR BAZI TESPİTLER

kalabalık atlılarla ve kadı muhızlılarıyla birlikte gezerek reyanın bedavadan yem ve yemeklerini alıp, poklon adını verdikleri arpa ve otluklarını, koyun ve kuzularını alarak onları zorla kendi hizmetlerinde kullandıklarının öğrenilmesi üzerine, bu faaliyette bulunulmaması için defalarca emr-i şerif gönderildiği hatırlatılarak, reyadan ne alınırsa bölgesel narha göre akçe ile alınması ve onların zorla kendi hizmetlerinde çalıştırılmaması emredilmiştir.⁸⁰ Defterde yeni fethedilip henüz tahrir edilmediği hâlde Kağızman reayasından hem beylerbeyi hem de sancakbeyi adamları ve vilayetin sipahileri cerime, ağnam gibi vergiler olarak reaya üzerinde zulüm ve zorbalıklarını eksiltmediklerinden dolayı, Kağızman kadısına gönderilen hükme göre il-yazıcının bölgeye varıp vergileri saptayınca kadar reyadan bir ferde zorluk yaşatılmaması ve rencide edilmemesinin emredildiği görülmektedir.⁸¹

Çiftçi halkın işleyecek toprağı olmadığı durumlarda başka köydeki işlenebilecek arazilere yöneldikleri bilinen bir durumdur. Ancak reayaya geldiği arazinin timar sahibi tarafından kanuna aykırı olarak vergi teklif edildiği görülmektedir. Karaman il-yazıcısına yazılan hükümde, Kırşehir’de defter-i atikte işaret edilen kişilerden bahisle yerleşik oldukları yerde toprakları olmadığından başka köyde veya mezrada toprak tasarruf etmeye girişmeleri durumunda, tahrir esnasında yerleşik olduğu yerde üzerine çift resmi yazılıp köye hesap edilmişken işlediği toprağın sipahisi “sürdüğün toprak benimdir” diyerek “çift resmi talep etmemeli, sadece öşründen sorumlu olmalıdır” denilmesine ve kanunnamesinde “çift resmi yerleşik olduğu köy sipahisine hesap edilmiştir” diye yazılmasına rağmen, il-yazıcı bu hususu kanuna muhalif bularak, kanun üzere tahrir ettiğinden çift resmi yazılan sipahiler “eski defterde bize yazılmışdır, kanuna muhalif yazarsın” diye bahane ve inat eylediklerini beyan etmiştir. Bu durum üzerine Kırşehir’in o mevcut kanununun kaldırılması ve sancakta tahrir edilen resm-i çift’in kadim gereği sair memleketlerde yürürlükte olan *kanun-ı tahrir* ve tashihi sağlanıp buna karşı bahane ve inat eden sipahilerin uzaklaştırılması, kulak asmayıp kanuna aykırı teklif ve bahane eyleyenlerin ise yazılıp arz edilmesi emredilmiştir.⁸² Yine sakin oldukları köy dışında toprak işleyen köylü halk iki ayrı sipahiye vergi yetiştirmek zorunda kaldığı ve bunun onlar için ne kadar zor olduğu belirtilmiştir. Karaman’da gerçekleşen bu sorun, defter-i atike göre bazı köylerde sakin olan reyanın köy toprağında işlediği yerlerin öşr-i sâlâriyyesi başka sipahiye, rüsûm-ı örfiyyesi de kendi sipahilerine yazıldığı ve neticede bir köylünün iki farklı sipahiye yazılmış olduğu, bunun büyük bir zulüm olduğundan bahisle bu vergilerin köylünün sakin olduğu köyün sipahisine verilmesinin rica edilmesi üzerine, bir köylünün iki ayrı sipahiye şer’î ve örfî vergi mükellefi olarak yazılmaması emredilmiştir.⁸³

2.6. Dirlik Sahiplerinin Vergi Tasarrufu Hususunda Yaşadıkları Sorunlar

Timar düzeniyle ilgili olarak karşılaşılan önemli sorunlardan birisi de büyük dirlik sahiplerine, tasarrufları dahilindeki araziler ve gelir kaynakları üzerinde bazı timar sahiplerinin hak iddia edip tasarruf etme girişimidir. Nitekim Bender sancakbeyi Mehmed Beğ’in gönderdiği mektuba göre, Turla ve Sarısu arasında olan bölgedeki bazı vergi gelirleri (öşr-i gallat, kovan, mahi, ispençe, harman, çift, cürm-ü cinayet, bad-ı heva, yâve ve kaçkın, beyt’ü-l mal-ı gayb ve mal-ı mefkûd-ı Müselmanan ve Gebran, resm-i hanâzir ve dönüm-ü bağat ve öşr-i şıra vs.) kendinin haslarına 50 bin akçe olarak hasil kaydedildiği, vali olanlar bile açıklandığı üzere padişah beratıyla tasarruf ederlerken, Boğdan Voyvodası tarafından adı geçen bölgedeki hınzır ve mahi vergilerine ilişildiği öğrenilmiştir. Bu durum karşısında bölgenin Bender sancağına dahil olmadan önce mahir taylarının Akkirman eminlerince tasarruf edildiği beyan edilerek, Bender’e dahil olduktan itibaren ise sancakbeyinin tasarruf ettiğinin bilgisinin alınması üzerine, Mehmed Bey’in sancağının mahsulüne voyvoda adamlarından kimsenin ilişmemesi yönünde emir düzenlenmiştir.⁸⁴

Denizli ve Kütahya çevresindeki kasaba ve köylerde, Vezir Mehmed Paşa’nın tasarruf ettiği haslara, zamanla beylerbeyi subaşalarının da dahil olması, bir dizi problemleri de beraberinde getirmiştir. Nitekim bölgedeki ahalinin taciz edilmesi ve Mehmed Paşa’nın bâd-ı hevâ vergilerine ilişilmesi üzerine bu vaziyeti engellemeye yönelik divan kararı alınmış ve bu doğrultuda Mehmed Paşa’nın tasarruf ettiği topraklarına ve vergilerine ilişilmemesi emredilmiş, emre uymayanların ise hak ettikleri cezaları alacağı bildirilmiştir. Defterde devam eden bir hükümde Tavşanlı civarında Mehmed Paşa’nın haslarına ve mahsulüne bazı sınır anlaşmazlıkları bahane gösterilerek ilişildiği görülmektedir. Divân, yine Paşa’nın haslarına ilişilmemesine yönelik karar vermiştir.⁸⁵ H. 988-989/ M.1581-1582’de yine Mehmed Paşa’nın tasarruf ettiği hasları dahilinde olan Baklan kazasına bağlı Çakallu ve Yazır köylerinin mahsulâtını, Ferhad ve Kalburcu Nurullah adlı kişiler vekaleten tasarruf ederlerken bölgesel narha göre bir miktar mahsulün vergisi alındıktan sonra kendileri tezvire sülûk ederek (yalana başvurarak) ellerinde mevzu ile alakalı fetva olduğunu ileri sürmeleri ve adı geçen meblağın şer’e

⁸⁰ BOA, MD 46, Hüküm No: 549, s. 245.

⁸¹ BOA, MD 46, Hüküm No: 339, s. 166.

⁸² BOA, MD 46, Hüküm No: 432, s. 203

⁸³ BOA, MD 46, Hüküm No: 448, s. 209.

⁸⁴ BOA, MD 46, Hüküm No: 122, s. 62.

⁸⁵ BOA, MD 46, Hüküm No: 126, s. 64.

aykırı olarak kendilerinden alındığını iddia etmeleri üzerine, konunun araştırılıp bunların emre aykırı vaziyette müdahil olmalarının önlenmesi yönünde Honaz, Çal ve Baklan kadılarına hüküm gönderilmiştir.⁸⁶

Beylerbeyleri arasında da gelir tasarruf etme hususunda anlaşmazlık çıkabilmekteydi. Defterde Çıldır ve Tiflis beylerbeyleri arasında Çıldır'a bağlı 4-5 köyün Vezir Mustafa Paşa zamanında Tiflis Beylerbeyi Yusuf'a arpalık olarak tevcih edildiği ve bunun Sinan Paşa tarafından da yinlendiği hâlde Çıldır Beylerbeyi'nin "buralar benim kadim yurdum ve ocağımdır" diye Yusuf Bey'in tasarruf etmesine engel olduğunun öğrenilmesi üzerine Divân, Yusuf Bey'in tasarrufuna kimsenin engel olmamasına karar vermiştir.⁸⁷

Diğer taraftan bazı kale garnizonu birliklerinin tasarruf ettikleri timar gelirlerine, ağaları tarafından bazı bahanelerle sahip çıkılıp ele geçirildiği görülmektedir. Nitekim Kıbrıs Adası ve Magosa Kalesi müstahfızları, topçuları ve cebecilerinin timarlarına ait olan öşr-i hububat ve diğer mahsülü zamanında tahsil etmeye giderken, ağaları tarafından kaleden yabana (dışarı) gitmek olarak görüldüğü bahanesiyle ele geçirilmesi olayının Divân'a bildirilmesi üzerine bu olayın teftiş edilmesi, eğer böyleyse timar sahiplerinin kendi yakınlarından birini vekil tayin ederek timarlarını o şekilde tasarruf etmeleri ve görevli oldukları kaleyi terk edip, kendi başına gezmemeleri emredilmiştir.⁸⁸

2.7. Usulsüz Timar Tasarrufu, Vergi Bağışıklığı ve Bazı Yükümlülüklerden Muaf Olma Girişimleri

İmparatorluk dahilinde koyun yetiştiricileri ve sürücülerinin şehirlerin, özellikle de baş şehir İstanbul'un et ihtiyacını temin etmek üzere sözleşmeli olduğu koyun miktarını zamanında getirerek karşılama gerekmekteydi. Mühimme defterlerinde bu konu hakkında yazılmış pek çok celep hükmü bulunmaktadır. Bu hükümler genelde ayrıntılı ve etraflı bir biçimde kaleme alındığından defterlerde uzun metinler hâlinde düzenlenmiştir. Timar sistemi açısından bu hükümler incelendiğinde, celeplerin yükümlülüklerinden muaf olmak için bir yolunu bularak ellerine emir alıp sipahi, akıncı, vakıf reayası vs. statülere eriştikleri görülmektedir. Nitekim Rumeli'nin sağ kolunda bulunan kadılara yazılan bir hükümde, koyun yetiştiricilerinin ellerindeki koyunları vermemek için bir yolunu bularak düzmece emirler ile sipahi, yağcı, gözcü, akıncı ve hatta Medine vakıflarına bağlı olduklarını belirterek kendilerini üzerlerindeki yükümlülüklerden muaf göstermeye kalkıştıkları Divân'a bildirilmiştir. Buradan anlaşılmaktadır ki sisteme kanunsuz yollarla dahil olmak çok da zor olmasa gerekir.⁸⁹ Aynı girişimlerin Prizren, İskenderiye, Ohri ve Dukakin sancaklarında da yaşandığı görülürken⁹⁰ yine Selanik, Kalkan, Usturumçi, Yenice-i Vardar, Florina, Manastır, Pirlepe ve sair yerlerde bulunan doğancı, korucu ve celeplerin "sipahi olduk" diyerek üzerlerine takdir kılınan koyunları verme hususunda zorluk çıkardıkları bilinmektedir.⁹¹

Sahte ya da süresi geçmiş beratlar ile dirlik tasarruf etme girişimi bazen görevlilerin gözünden kaçan bir husustu. Nitekim Aydın ve Karaburun kadısına gönderilen bir hükümde, daha önce merkeze gönderdikleri mektuba göre Sultan Yıldırım Bayezid'in vakıf reayasından olup adı geçen vakfın defterinde kuşaktan kuşağa raiyyet kaydedilmiş Abdi oğlu Yusuf'un, babası adına berat bularak Aydın sancağına bağlı Sart nahiyesindeki Çakırca köyü ve diğer yerlerde 5.000 akçelik timar tasarruf ettiği merkeze bildirilmiştir.⁹²

2.8. Timar Tasarruf Etme Hakkını Kazanma ve Kaybetme

Bir gelir tasarruf etme hakkı devlete yararlılık göstermekten geçmekteydi. En önemlisi orduya seferde yoldaşlık etmek, harap hâldeki bir kaleyi tamir ya da bir köyün ihyasında emek sarf etmek önemli hizmetler arasındadır. Ancak bu gibi durumların da suistimal edilme ihtimali olmaktadır. Nitekim yarar hizmette bulunanların yerine iltimasla ve rüşvetle başkaları timar tasarruf etme hakkını elde edebilirlerdi. Divân, bu gibi sorunların yaşanmaması için hizmette bulunmayanların arz edilmemesi hususunda emirler göndermiştir. Bunlardan biri Bosna beylerbeyine yazılan hükümde belirtilmiştir. Sınırlarda ulufe tasarruf edip ya da yoldaşlıkta bulunanlardan dirlik rica edenlerin boyları ve kıyafetleri yazıldıktan sonra arza eklenmesinin gerektiği, yoldaşlıkları karşılığında defter ya da mektupla arz eyledikleri bilgilerinin ayrıntılı bir şekilde yazılması lüzumu, aldatıcı ve düzmece bilgilerin yanı sıra yoldaşlık edenler timara arz edildiğinde bilfiil gedik tasarruf edenlerin yazılarak, savaşta bulunmayan ve kendi havalarında gezenlerin ise yazılmaması emredilmiştir. Ayrıca bir kişinin açıkta kaldığı öğrenilirse tüm mesuliyetin kendine ait olup azledileceği bildirilmiş ve hükmün birer örnekleri Budin, Tımsıvar, Semendire, Sirem, Zigetvar, Kopan, Peçuy, Mohaç, Seksar, Simentorni, İstolni Belgrad, Estergon, Hatvan, Segedin, Gola, Lipova, Vidin, Alacahisar, Hersek, İzvornik, Vulçitrin, Üsküp, Köstendil beylerinin yanı sıra Şehrizol, Diyarbekir, Haleb ve Trablusşam beylerbeylerine de gönderilmiştir.⁹³

⁸⁶ BOA, MD 46, Hüküm No: 128, s. 66.

⁸⁷ BOA, MD 46, Hüküm No: 150, s. 78.

⁸⁸ BOA, MD 46, Hüküm No: 175, s. 92.

⁸⁹ BOA, MD 46, Hüküm No: 68, s. 34.

⁹⁰ BOA, MD 46, Hüküm No: 543, s. 243.

⁹¹ BOA, MD 46, Hüküm No: 797, s. 347.

⁹² BOA, MD 46, Hüküm No: 775, s. 337.

⁹³ BOA, MD 46, Hüküm No: 354, s. 173.

OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE DAİR BAZI TESPİTLER

Hizmette ihmalden dolayı timar kaybetme olayları görülmekteydi. Ancak devlet, bu tecrübeli askerleri hemen gözden çıkarmamakla birlikte belirli koşullara bağlı olarak timarlarını geri alabilmekteydi. Bazen bu koşullar yerine getirilse dahi timar tasarruf etmelerine mani olacak ve bir yolla haklarını tasarruf etmek isteyecek kişiler de her zaman ortaya çıkabilmekteydi. Bu bağlamda Erzurum beylerbeyine gönderilen hükümden de anlaşılacağı üzere, Şirvan savunmasında bazı zaim ve timarlıların ölmesi ya da emre itaat etmemek suretiyle firar etmeleri gerekçesiyle dirliklerinin ellerinden alınması gündeme gelmiş ve bu durum, söz konusu dirliklerin, Vezir Osman Paşa tarafından, Şirvan savunmasına katılanlara tevcih edilmesine dair kararın alınmasına sebep olmuştur. Fakat dirlikleri ellerinden alınanlar, firar etmediklerini ve Kars Kalesi'ni tamir etmekle meşgul olduklarını beyan ederek Paşa'nın tevcihatına engellemeye yönelik tavırda bulunmuşlarsa da Divân'ın aldığı karar, Osman Paşa'nın tevcihatına itiraz edilmemesi gerektiğine yönelik olmuştur.⁹⁴

Bazen geri tevcih etme hususunda sunulan tezkire ve temessüklerin karışıklığı işlerin zorlaşmasına neden olabilmekteydi. Nitekim daha önce Şirvan üzerine Vezir Mustafa Paşa öncülüğünde düzenlenen seferde Erzurum'da olan zaimlerin ve timarlıların, top çekme, kale tamirinde görev alma konusunda üstün çaba göstermekte iken Paşa seferden döner dönmez muhafazaya tayin olunanların ve Şirvan'da kalanların da geri çekilmeleri dolayısıyla Mustafa Paşa, geri çekilenlerin Beylerbeyi İbrahim Paşa'nın tezkiresiyle verilen timarlarını ellerinden almış, ancak Kars Kalesi'ni tamir etmeleri koşuluyla da önceki zeamet ve timarlarının yeniden kendilerine verileceği hususunda ahkam-ı şerif verilmiştir. İşte bu durum timar tezkire ve temessüklerinin güvenilirliği hususunda karmaşanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Nitekim divân tarafınca, Kars Kalesi'ni tamir etmek koşuluyla söz konusu şahısların affedilip timarı tekrar verilecek kişinin elindeki temessükü itimat olunacak cinsten ise hak ettiği üzere tasarruf etmesine, hak kimin ise ona verileceği hususunda izin verildiği kararı bildirilmiştir.⁹⁵

Timar tasarruf elde etme hakkına erişmekte, seferde yoldaşlık etmiş olmanın önemi yukarıdaki örnekte anlaşılmaktadır. Bunun aksine sefer hizmetinde bulunmayan bir dirlik sahibinin geliri ister düşük ister yüksek olsun, dirliğini kaybetme olasılığı oldukça fazladır. Öyle ki, bir zaimin timarını kaybetmesi üzerine başka bir zaimin yeni yapılan tevcihi tanımayarak, yeni dirlik sahibinin adamlarına saldırması durumu hayli dikkat çekici bir durumdur. Trablusşam'a bağlı Selimiye sancakbeyi Nimetullah Bey'in merkeze gönderdiği mektupta, Humus'da 50 bin akçelik dirlik tasarruf eden Mehmed'in doğu seferine katılmamasından ötürü timarının mahlul yani boşa kalması üzerine, timarının sancakbeyinin oğlu Ahmed'e verilerek berat ettirilip adamları tasarruf edecek iken Humus zaimlerinden Murad, savaş aletleriyle adamların üzerine yürüyerek onlara zulmetmiş ve birinin ölmesine dahi neden olmuştur. Fesat ehli olan bu zaim hakkında divân, gerekli soruşturmanın yapılmasından sonra ilgili şahıs hakkında verilecek emrin beklenmesini Trablusşam beylerbeyine bildirmiştir.⁹⁶ Timar tasarruf hakkını kaybetme konusu ile ilgili olarak bir benzer hüküm de Kars beylerbeyine gönderilmiştir. Buna göre beylerbeyliğe bağlı olan sancakların çoğunun boş ve harap olduğu, sancakbeylerinin de ancak kendi sancaklarının korunmasına yetecek güçleri olduğu belirtilerek, bir karışıklık baş gösterdiği zaman, duruma müdahale etmek için yararlanılacak askeri birliğin sadece Kars kullarından tedarik edildiği haberi verilmiştir. Kul tafesi haricinde sipahi ve ümera sınıfından kimsenin bu hizmet için hazır bulunmayışı, Erzurum'dan ihraç edilen kul sınıfına mensup askerlerin de evlerini ve ailelerini görev bölgelerine taşıyamamaları, onların aldıkları görevden geri durmak için bazı bahaneler ileri sürmelerine zemin hazırlamıştır. Divân-ı Hümâyûn, vilâyetin ve ona bağlı sancakların güvenliğinin sağlanması noktasında aksamaya neden olan, hizmette aktiflik koşulunu ihlâl eden bu gelir sahibi askerlerin timar, gedik ve ulûfelerinin ellerinden alınacağını, bu vazifelere askerlik hizmetine layık olanların getirileceğini bildirmiştir.⁹⁷

2.9. Bir Türkmen Aşiretinin Timar Sistemini Engelleyici Faaliyeti

Timar düzeninde askerî kuvvet sağlamanın yanında tasarruf edilecek bölgenin ihya edilmesi ve şen olması da en önemli amaçlardan biriydi. Ancak bu düzenin kurulması bazı göçer aşiretlerini zarara uğratmaktaydı. Geniş otlaklara ihtiyacı olan göçer aşiretlerin geçim kaynağını hayvancılık oluşturmaktaydı. Defterde Orta Anadolu'da bir Türkmen aşiretinin meraları olduğunu iddia ettiği arazinin timar olarak dağıtılıp ihya edilmesine karşı oldukları görülmektedir. Nitekim bu hususta Rum beylerbeyine, Sivas ve Koyluhisar kadılarına gönderilen hükümde, il-yazıcı Nuh ve mübaşir olan Mehmed Çavuş, Uzun Hasan'dan beridir harabe bırakılan Ayaş'ın tahrir edilmesinin ardından ortaya çıkan 800 bin akçelik dirliğin 200 bin akçeliği havâss-ı hümâyûna, 200 bin akçeliği sancakbeyi ve geriye kalan 400 bin akçeliği ise şeneltilmek üzere 250 kişiye timar olarak verildiğinde, bir Türkmen aşiretinin timar alanların yaptıkları evleri ve mescidleri yıktıkları öğrenilmiştir. Aşirete bunun nedeni sorulduğunda kendilerine hayvan otlatmak meranın yetersiz olduğunu, Ayaş ve civarının kendilerine timar ya da yıllık olarak verilmezse her türlü ihya girişimine karşı koyacaklarını, çiftçilikle uğraşanların ekinlerini

⁹⁴ BOA, MD 46, Hüküm No: 542, s. 243.

⁹⁵ BOA, MD 46, Hüküm No: 636, s. 279.

⁹⁶ BOA, MD 46, Hüküm No: 357, s. 175.

⁹⁷ BOA, MD 46, Hüküm No: 673, s. 293.

bozacaklarını, evlerini ve mescitlerini harap edeceklerini söyleyerek tehditte bulunmaları üzerine Divân, bu zorbalığa fırsat verilmeyip bölgenin ihya edilmesinin sağlanmasını emrederek, fesada ve zorbalığa girişenlerin yakalanıp küreğe konulmak üzere merkeze gönderilmesini bildirmiştir.⁹⁸ Nitekim devlet, mera alanı olan yörelerin şeneltilmesi ve bayındır duruma getirilmesi konusunda kararlı durum sergileyerek bu tavra karşı oluşacak herhangi bir vukuat karşısında derhal tedbirin alınması yönünde siyaset izlemiştir.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî, ekonomik, sosyal ve toplumsal ilişkilerinin düzenlenmesinde temel belirleyici sistemlerden biri olan timar, şüphesiz imparatorluğun altın çağı olarak bilinen, tüm kurumların ve sistemlerin düzgün işlediği dönemde büyük fetihlerin gerçekleşmesinde oldukça etkili olmuştur. Ancak mevcut sistemin, zamanın ihtiyaçlarına göre kendini yenileyememesi, timar sisteminde çözümlere sebep olmuş, zaman içinde daha da belirgin duruma gelen iltimas, rüşvet, haksız yere vergi talebi, seferden ve hizmetten feragat etme gibi eylemlerin artık sıradan hâle gelmesi durumu, söz konusu sistemin işlerliğini olumsuz yönde etkilemiştir. Araştırmada ana hatlarıyla sistemin özelliklerine ve bozuluş sürecine değinilirken, merkeze alınan 46 Numaralı Mühimme Defteri'ndeki hükümlerin tahlili çalışmanın sınırlarını teşkil etmiştir. Defterde tetkik edilen hükümlerden çıkarabildiğimiz veriler kapsamında, timar ve tahrir sisteminin yürürlükte olduğu vilayet ve sancakta sistemin nasıl uygulandığı, kimlerin görevlendirildiği, sistemde ne tür sıkıntılarla karşılaşıldığı konularına değinilmeye çalışılmıştır.

Tahlil edilen timar ve tahrir sistemiyle ilgili hükümler kapsamında, sistemin uygulandığı çoğu eyalette tahrir işlemlerinin güncellendiği ve yeni gelir dağıtımlarının yapılacağı bilgilerine ulaşılmaktadır. Ancak bu işlemlerde sıkıntıların hiç yaşanmaması için sıkı tedbirlerin alınması gerektiğini belirten ifadelerin sıklıkla tekrarlanması, bu arızaları tecrübe etmiş bir bürokrasinin varlığını göstermektedir. Bu sistemin işleyişindeki aksaklıklar hakkında imparatorluk pek çok olayı tecrübe etmiştir.

Güncellenen tahrirler sonucu ortaya çıkan yüksek miktardaki ifrazların, defterde sürekli havâss-ı hümayûna ya da bazı sancakbeyi ve beylerbeyi haslarına ilave edilmesi hususuna dair emirler dikkat çeken durumlardan biridir. Öyle ki bu ifraz meselesi timar sistemine büyük zararlar vermiştir. Bunun yanında haksız ve adaletsiz gelir dağıtımı pek çok vilayet ve sancakta görülen bir sorun hâline gelmiştir. Tasarrufundaki gelir birimleriyle yetinmeyen dirlik sahiplerinin, çoğu kez yoksul halktan türlü bahanelerle vergi almaya giriştiği yine defterdeki çeşitli hükümlerden anlaşılmaktadır. Buna karşılık Divân-ı Hümayûn'dan çıkan kararlar, imparatorluk dahilinde uygulanagelen kanunları hatırlatıcı nitelikte olmuş ve muhataplarına her daim bu kanunlara riayet etmeleri gerektiği noktasında önemli roller üstlenmiştir.

Tahrir işlemi sonrasında gerçekleşen dirlik dağıtımında il-yazıcıların görevini kötüye kullanması sonucunda ortaya çıkan olumsuz neticeler, padişahın yoksul halka kadar tüm sınıfın etkilendiği İzvornik sancağı örneğinde açıkça görülmektedir. Sıkıntıyı ortadan kaldırmaya yönelik alınan kararlar, çözüm odaklı olmasına rağmen sistemin çok hassas dengelerde işlemesinden dolayı alınan kararların aksayan tarafların çözümüne ilişkin yetersiz kalabildiği de olabilmekte idi. Bu vaziyet, devletin sadece arazi teşkilatı alanını değil aynı zamanda üretim ve vergilendirme alanlarını da derinden etkilemekte idi.

Dirlik taksiminde karşılaşılan sıkıntılar sadece timarlılar ve il yazıcılar arasında yaşanmamakta, timarlı ile sancakbeyi arasında da anlaşmazlıklar ortaya çıkabilmekte idi. Nitekim Gürcistan'ın nüfuzlu beylerinden bazıları Osmanlı hâkimiyetini kabul ettikten sonra kendilerine tayin edilen haslardaki eksikliklerin, sancağın timar ve zeamet sahiplerinden çıkarılarak tamamlanması, dirlik sahiplerini İstanbul'da padişahın huzuruna çıkartacak kadar iktisadi anlamda zor duruma düştiklerini göstermektedir. Daha çok gelir tasarruf etme isteği, dirlik sahiplerini kanunsuz yollara başvurmaya itebilmekteydi. Büyük dirlik sahiplerinin vergi tahsildarları, halktan kanun dışı düzmece vergiler almakla kalmayıp, fırsat buldukları takdirde ihtiyaçlarına dahi el koymaya cesaret edebilmekteydiler. Yine il-yazıcıların yeni bir gelir kaynağı çıkarmak amacıyla hisseler halinde farklı köylerden derlediği dirlikler, müşterek timarların ortaya çıkmasına neden oluyordu. Bu da çiftçi halkın birden fazla sipahiye karşı vergi ve diğer hizmetler bakımından yükümlülüğün artmasına yol açmaktaydı.

Dirlik sahipleri kadar belirli hizmetleri yerine getirme konusunda sözleşmesi olan koyun ve hayvan sürücüleri (celep) de kanunsuz yollara girişebilmekteydiler. Ellerindeki hayvanları bir yolla edindikleri muafiyetlik barındıran sipahilik, akıncılık, vakıf reayası gibi statülerle İstanbul'a ucuza ya da kendilerince zararına getirmekten kaçınmaya çalıştıkları, defterde çok kez zikredilmiştir. Demek ki timar sistemi, kanunsuz işlemler için bazı kişiler tarafından bir araç olarak da kullanılmıştır diyebiliriz. Diğer taraftan kale tamiri, bir bölgenin ya da köyün ihyâsı gibi hizmetler, kişilere dirlik tasarruf etme hakkını sağlamaktaydı. Ancak bu durumdan dolayı hayatlarının zorlaştığını belirten Türkmenlerin ise, ihyâ girişimine müdahale etmesi sistemin işlerliği üzerindeki farklı bir problemi de ortaya çıkarmakta idi.

⁹⁸ BOA, MD 46, Hüküm No: 476, s. 220.

OSMANLI TİMAR SİSTEMİNİN UYGULANIŞINDA YAŞANAN PROBLEMLERE DAİR BAZI TESPİTLER

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), 46 Numaralı Mühimme Defteri

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), 47 Numaralı Mühimme Defteri, *yalnız 401 ve 595 numaralı hükümler.*

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), 48 Numaralı Mühimme Defteri, *yalnız 118 ve 1067 numaralı hükümler.*

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), 49 Numaralı Mühimme Defteri, *yalnız 266 numaralı hüküm.*

BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi), MAD Maliyeden Müdevver Defter 9, *yalnız v. 163.b'deki kayıt.*

Kitap ve Makaleler

AKDAĞ, Mustafa, "Timar Rejiminin Bozuluşu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (AÜDTCF)*, C. 3, S. 4, Ankara 1945, ss. 419-431.

_____, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası "Celalî İsyânları"*, Cem Yayınevi, İstanbul 1995.

BELDICEANU, Nicoara, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, çev. M. Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985.

DOĞAN, Mehmet, "Osmanlı Timar Sistemi'nde Muasırlarının Gözünden Değişme ve Çözülme", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ÇAKÜSBED)*, C. 10, S. 2, Çankırı 2019, ss. 149-173

_____, "Osmanlı Timar Sistemi'nde Tevcih Prosedürü", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ÇAKÜSBED)*, C. 2, S. 1, Çankırı 2011, ss. 1-11.

ERDOĞAN, Emine, *Ankara'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Ankara Tahrir Defterleri'nin Analizi*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2004.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1991.

İNALCIK, Halil, "Timar", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 168-173.

_____, *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.

_____, *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*, çev. Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

KARABOĞA, D. Volkan, *Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarım*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2010.

KARACA, Behset, *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Teke Sancağı*, Isparta, 2002.

KILIÇ, Orhan, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 10, Ankara 1999, ss.119-137.

KILIÇBAY, M. Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Teori Yayınları, Ankara 1982.

MİROĞLU, İsmet, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990.

MOACANİN, Nenad, "İzvornik", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 23, İstanbul 2001, ss. 553-554.

ÖZ, Mehmet, "Tahrir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 39, İstanbul 2010, ss. 425-429.

_____, "XV-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri", *Kebikeç*, S. 23, Ankara 2007, ss.111-128.

ÜNAL, M. Ali, *Osmanlı Müesseseleri Tarihi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2017.

_____, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 351-372.

Geliş Tarihi–Received Date: 11.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.06.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ İŞİĞİNDA AHİ ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

KADİR DEMİREL*

ÖZ

Anadolu Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde kurulduğu düşünülen Ahi Şerefeddin Evkafı, Ankara'nın şen ve bayındır hale gelmesinde katkısı bulunan vakıf müesseselerinden birisidir. Ahi Şerefeddin Evkafı'nın vakıf senedi günümüze kadar intikal etmediği için bir vakıf senedinde bulunan temel bilgilere ulaşamamaktadır. Bu bağlamda çalışmada vakfın tevliyetinin kime şart koşulduğu, vakıf çalışanlarına ne kadar ücret tayin edildiği, vakıf akaratının nelerden ibaret olduğu ve buralardan elde edilen gelirlerin nerelere sarf edileceği gibi sorulara cevap aranacaktır. Bununla birlikte vakıf içerisinde yaşanan sorunlar ve anlaşmazlıklar ile vakfın tarihsel süreç içerisinde geçirdiği tamiratlarla değinilecektir. Daha önce konu hakkında çalışma yapılmamasından dolayı yapılacak olan çalışma ile alandaki boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.

Çalışmaya genel itibariyle Ankara şer'iyeye sicillerinde (XVI-XVIII. yüzyıl) yer alan Ahi Şerefeddin Evkafı ile ilgili kayıtlar rehberlik edecektir. Zaman zaman Ankara'nın 1522 ve 1571 tarihli Evkaf Tahrir Defteri'ne müracaat edilecek ve buradaki bilgilerden faydalanılacaktır. Vakfın tevliyetinin evlattan olanlara tayin edildiği ve akaratının ise Ankara'nın çeşitli bölgelerinde yer alan köyler, dükkanlar, değirmenler, bahçelerden ibaret olduğu tespit edilen unsurların başında gelmektedir. Bu bağlamda günümüze kadar ulaşan vakıf yapılarıyla Ankara tarihinde önemli bir yer tutan Ahi Şerefeddin Evkafı'nın tarihsel geçmişini ortaya koyan bir perspektif çizilmeye çalışacaktır. Çalışmadaki asıl gaye genelde vakıf müessesesi literatürüne özelde ise Ahi Şerefeddin Evkafı tarihine katkı yapmaktır.

Anahtar Kelimeler: Ankara, Ahi Şerefeddin, Arslanhane, Vakıf, Şer'iyeye Sicilleri.

AN ESSAY ON AHİ ŞEREFEDDİN WAQF UNDER THE LIGHT OF ANKARA SHAR'İYYE RECORDS (XVI-XVIII. CENTURY)

ABSTRACT

Ahi Şerefeddin Evkafı, which is thought to have been established in the last period of the Anatolian Seljuk State, is one of the waqf institutions that contributed to Ankara's becoming flourishing and prosperous. Since the foundation deed of Ahi Şerefeddin Waqf has not been passed on until today, basic informations in a foundation deed cannot be reached. In this context, the study will seek answers to questions such as to whom the trust of the foundation is stipulated, how much wages are assigned to the foundation employees, what the revenues of waqf consists of and where the revenues obtained from these will be spent. It is aimed to fill the gap in the field with this study, since there was no study on the subject before.

Records in Ankara Shari'a Records (XVI-XVIII. century) about the Ahi Şerefeddin Waqf will guide the study. From time to time an application will be made to Ankara Evqaf Tahrir Books of 1522 and 1571. It is detected that the tevliyet of the waqf was appointed to seed of the establiher, and the revenue of the waqf consisted of shops, mills, gardens in various villages of Ankara. In this context, it will be treid to draw a

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: kadirdemirelr@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-5062-1927.

ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ İŞİĞINDA AHI ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

perspective that reveals the historical past of Ahi Şerefeddin Waqf, which has an important place in the history of Ankara with its foundation structures that have survived until today. The main purpose of the study will be to contribute to the Waqf Institution literature in general and to the history of Ahi Şerefeddin in particular.

Keywords: Ankara, Ahi Şerefeddin, Arslanhane, Waqf, Shar'iyee Records.

GİRİŞ

Vakıf sözcüğü sözlükte “durmak, durdurmak, alkoymak” manasına gelmektedir. Terim olarak ise “bir malın sahibi tarafından hayrî, dinî ve sosyal bir amaca sonsuza dek tahsisi” biçiminde özetlenebilecek hukuki bir işlemle kurulan hayır müesseseleridir.¹ Vakfın hukuki tariflerine fıkıh kitaplarında rastlanmaktadır. Ebu Hanife'ye göre vakıf, bir kişinin sahip olduğu taşınmazın gelirlerini, fakirlere veya İslam topluluğunun dinî veya sosyal gereksinimlerine tahsisinin adıdır.² Bu bağlamda vakfı, insanlar arasındaki etkileşim, dayanışma, birlik ve beraberlik ruhunu somutlaştıran bir müessese olarak görmek mümkündür.³ Esasen Türk-İslam medeniyetinde vakıf, bir memleketi vatan kılan, zenginliği hizmete tahsis ederek memleketi ekonomik, kültürel ve sosyal kurumlara mamur hale getiren, insanları hoşgörü, yardımlaşma, sosyal birlik ve beraberlik duygularıyla bütünleştiren; dün, bugün ve gelecek arasında ilişki kurarak tarih bilincini diri tutan bir medeniyet unsuru olmuştur.⁴

Bir medeniyetin zihniyeti, şehir merkezinde yer alan yapılarda görülür. İslam medeniyetinin kurduğu, ihya ettiği, nesilden nesile yeni katkılar ile aktardığı şehirler vakıf eserlerle doludur. Hatta şehirler vakıfların neticesidir.⁵ Şehir halkının ihtiyaçlarını karşılayan dinî ve sosyal yapılar, genellikle vakıflar tarafından kurulmuştur ve onlar tarafından beslenmektedir.⁶ Bir şehirdeki belediye hizmetlerinin bütünü, cami, mektep, imaret, mescit, darüşşifa, çeşme, sebil inşası, su getirme ve bu tesislerin bakımı vakıf aracılığıyla yerine getirilmiştir.⁷ Bundan dolayı vakıf müessesesinin şehir tarihine hem sosyo-kültürel hem de fiziki açıdan katkısı çok büyük olmuştur.

Vakıfların külliye sistemini veya çeşitli yapılarıyla Osmanlı şehirlerinde hissedilen olumlu gelişimini Ankara şehrinde de görmek mümkündür.⁸ Fatih Sultan Mehmed (M.1451-1481) döneminin vezirlerinden Mehmed Paşa (ö.879/1474), Üsküdar'da yaptırdığı imaretin masraflarını karşılamak ve devamını sağlamak için Ankara'da Kurşunlu Han'ı yaptırmıştır. Yine Fatih Sultan Mehmed döneminin beylerbeyilerinden İshak Paşa (ö.892/1487), Ankara'ya su getirtmiş, suyollarının bakımını sağlamak maksadıyla Ankara'da bulunan Uzağlu ve Karaağaç köylerinin gelirlerini vakfetmiştir. II. Bayezid'in (1481-1512) emirlerinden olan Hasan Paşa, Akşehir'de bulunan imareti için Ankara'da bir han ve iki hamam yaptırmıştır.⁹ Bu bakımdan vakıf binaları ve kurumları konusunda Ankara şehri oldukça zengindir.

Ankara'da bulunan vakıflardan bir tanesi de Ahi Şerefeddin Evkafı'dır. Ahi Şerefeddin, Ahi Hüsam el-Hüseyni'nin oğludur. Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen Ahi Şerefeddin'in asıl adı Muhammed'dir. 30 Eylül 1350 tarihinde Ankara'da vefat etmiştir.¹⁰ Ankara'da halk arasında “Arslanhane” olarak bilinen cami ile birlikte zaviye ve türbe inşa ettirmiştir. Arslanhane olarak anılmasının sebebi daha önce vakıf külliyesinin etrafında çok sayıda aslan heykeli bulunmasından ileri gelmektedir. Caminin ahşap minberindeki birinci kitabede, Anadolu Selçuklu Sultanı Mesud bin Keykavus devrinde Ahi Hüsameddin ve kardeşi Ahi Hasaneddin tarafından inşa ettirildiği belirtilmekteyse de caminin daha eski olduğu düşünülmektedir. Diğer bir kitabede bani olarak bazı araştırmacıların Şerafeddin biçiminde okuduğu Seyfeddin adı bulunmaktadır. Bunun Emir Seyfeddin Çaşnigir olması ihtimal dahilinde olduğundan binanın inşa tarihini XIII. asrın başlarına kadar götürmek mümkündür.¹¹

Cami ahşap direkli ve içten düz tavanlı camiler arasında yer almaktadır. Meyilli bir arazi üzerinde bulunan cami moloz taş duvarları ve kurşun kaplama çatısı ile sade bir görünümündedir. Tek şerefeli ve silindirik gövde yapısına sahip cami minaresi taştan ve tuğladan inşa edilmiştir. Caminin mihrabında delikli alçı işçiliği, şakayık

¹ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *TDVİA*, C. 42, s. 475.

² Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf”, *MEBİA*, C. 13. İstanbul 1986, s. 153.

³ Nazif Öztürk, “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, C. 29, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005, s. 9.

⁴ Nazif Öztürk, “Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, C. 20, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1988, s. 330.

⁵ Hüseyin Çınar-Miyase Koyuncu, *Vakıflar Kaynakçası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2015, s. 161.

⁶ Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, TTK, Ankara 1998, s. 18.

⁷ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 114.

⁸ Öztürk, Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü, s. 331.

⁹ Ergenç, *age*, s. 115.

¹⁰ Abdülkerim Erdoğan, *Şehr-i Kadim Ankara*, C. 1, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2015, s. 243.

¹¹ Semavi Eyice, “Ahî Şerafeddin Camii”, *TDVİA*, C. 1, s. 531.

motifleri, çan tipi sütun başlıkları mevcuttur. Cevizden yapılmış minberi ise devrinin en başarılı örnekleri arasındadır.¹² Caminin kuzeyinde yer alan zaviye, günümüze aslı değişerek düzensiz tek katlı bir yapı olarak ulaşmıştır. Yapının duvarları farklı malzeme ve yöntemlerle farklı zamanlarda yapıldığından dolayı çeşitlilik arz etmektedir. Alt kısımlarında fazla miktarda değerli devşirme mimari parçalar, kesme ve moloz taş ile kerpiç ve ahşap kullanılmıştır. Güney ve batı cephe duvarlarında devşirme ve moloz taşın birlikte kullanıldığı temel üzerinde ahşap hatilla desteklenen duvarlar yükselmektedir.¹³ Zaviyenin karşısında ise türbe yer almaktadır. Yiğma olarak renkli kesme taş ve Ankara taşının birlikte kullanılması ile inşa edilen türbenin üzerine sonradan sekiz köşeli bir kerpiç kısım yapılmıştır.¹⁴ Türbenin içinde büyüklü ve küçüklü dokuz mezar bulunmaktadır. Girişin solundaki mezar Ahi Şerefeddin'e aittir. Bu mezar üzerinde cevizden yapılmış ahşap sanduka bulunmaktadır. Türk oyma sanatının en güzel eserlerinden biri olan bu sandukanın Nakkaş Abdullah bin Mahmud tarafından yapıldığı kitâbesinde belirtilmiştir.¹⁵ Bu ahşap sanduka 1933 yılında Ankara Etnografya Müzesi'ne taşınmıştır.¹⁶

Osmanlı şehirlerindeki müesseseler, sosyal ve ekonomik yapılar, şehri olumsuz etkileyen pek çok doğal afet ve isyanlar ile ilgili başlıca kaynak şer'îye sicilleridir. Bu bakımdan bir vakıf külliyesi konumunda olan Ahi Şerefeddin Evkafı'nın Ankara şer'îye sicillerine yansıyan pek çok kaydı bulunmaktadır. Bu kayıtlar genellikle fermanlar ve beratlar başta olmak üzere mahkemeye yansıyan anlaşmazlıkları da içermektedir. Ankara şer'îye sicillerinde yer alan bu belgelerden hareketle vakıfla ilgili bir değerlendirme ortaya koyulmaya gayret edilecektir.

1. Ahi Şerefeddin Evkafı'nın Tevliyeti (*Evlâd-ı Vâkıf*)

Mütevelli kelimesi sözlükte "başkasının işini gören, dostluk gösteren, bakımını üstlenen" manasına gelmektedir. Terim olarak vâkıfın şartları, şer'î hükümler ve mer'î mevzuatın dışına çıkmadan vakfın işlerini idare etmek üzere vazifelendirilen kimseyi ifade eder.¹⁷ Tevliyet ise vakıf işine bakmak görevi yerinde kullanılan bir tabirdir.¹⁸ Bu durumda mütevelli olan kişi tevliyeti elinde bulundurmaktadır. Vakıfların idare biçimi vâkıfın koşullarına göre şekillenmiştir. Vâkıf, kurmuş olduğu vakfı istediği gibi düzenlemede tam yetkilidir. Bu düzenlemeler ile ilk mütevelli ve ona halef olacak kişileri tayin edebilmektedir.¹⁹

1522 tarihli Ankara Vakıf Tahrir Defteri'ne²⁰ göre yarım tevliyet Ahi Şerefeddin evladından Seydi Ali Paşa oğulları Seyyid Şehsuvar, Seyyid Paşa, Seyyid Mehmed ve Seyyid Ahi tasarrufundadır. Diğer yarısı ise Hüseyin oğulları Kemal, Seyyid Cafer ve Seyyid Hasan tasarrufundadır. Bu kayıta *köhne defterde mastûrdur* ibaresi yazılıdır. Bundan dolayı 1463 tarihli Ankara Sancağı Mufassal Tahrir Defteri'nde²¹ geçmesi muhtemeldir. *Hâliyen* ile başlayan kısımda ise 1522 yılındaki vakfın mütevellileri belirtilmektedir. Yine yarım tevliyet Ahi Ali Paşa evladından Seyyid Hüseyin, Seyyid Mehmed, Seyyid Ahi, Seyyid Mustafa, Seyyid Üveys, Seyyid Dede ve Seyyid İbrahim'e intikal etmiştir. Diğer yarısı da Seyyid Hüseyin evladından Seyyid Hüseyin, Seyyid Mehmed, Seyyid İhsan, Seyyid Yahya, Seyyid İbrahim ve Seyyid Tayyib'e *berât-ı hümâyûn* ile verilmiştir.²²

1571 tarihli Ankara Vakıf Tahrir Defteri'ndeki²³ kaydın ilk kısmında önceki yılların (yukarıda verilen) mütevellileri tekrar edilmiş ve daha sonra geçen zaman zarfında mütevelliler arasından vefat eden kişiler olduğu için tevliyet berat ile onların oğullarına intikal etmiştir. Burada tevliyetin kimde olduğunun anlaşılır hale gelmesi için tablo ile verilmesi daha uygun görülmüştür.

¹² Gönül Öney, *Ankara Arslanhane Camii*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 1-7.; Gönül Öney, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971, s. 20-24.

¹³ Erdoğan, *age*, s. 289-291.

¹⁴ Erdoğan, *age*, s. 292.; İsmail Hakkı Konyalı, *Ankara Camileri*, Kültür Matbaacılık, Ankara 1978, s. 21.

¹⁵ Semavi Eyice, "Ahi Şerefeddin Türbesi", *TDVİA*, C. 1, s. 532.

¹⁶ Erdoğan, *age*, s. 295.

¹⁷ Nazif Öztürk, "Mütevelli", *TDVİA*, C. 32, s. 217.

¹⁸ Mehmed Zeki Pakalın, "Tevliyet", *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. 3, İstanbul 1983, s. 484.

¹⁹ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003, s. 176-177.

²⁰ 928/1522 Tarihli Ankara Vakıf Tahrir Defteri, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları 166/5.

²¹ Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA), *Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d)* 9, 867/1463 Tarihli Ankara Livâsı Tahrir Defteri.

²² AVTD. 928/1522, v.27a; Semiha Nurdan, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Ankara Şehri Vakıfları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı, Ankara 2012, s. 151-152.

²³ 979/1571-1572 Tarihli 558 Numaralı Ankara Vakıf Tahrir Defteri, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi.

ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ İŞİĞINDA AHI ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

TABLO I.: 1571 yılında tevliyetin kimlere intikal ettiğine dair.²⁴

TEVLİYET (1522)	TEVLİYET (1571)
Seyyid Hüseyin neslinden	
Seyyid İbrahim vefat edip oğlu	Seyyid Kemal
Seyyid Mehmed vefat edip oğlu	Seyyid Emin, Seyyid Hasan
Seyyid İhsan vefat edip oğlu	Hüsrev
Seyyid Yahya vefat edip oğlu	İskender
Seyyid Hüseyin vefat edip	Seyyid Mustafa
Ahi Ali Paşa neslinden	
Seyyid Mehmed vefat edip oğulları	Seyyid Balı, Seyyid Mahmud, Seyyid Hüseyin, Seyyid Hasan
Seyyid Ahi vefat edip oğulları	Seyyid Velid, Seyyid Murad
Seyyid Hüseyin vefat edip oğulları	Emre, Alemşah, Ahi
Seyyid Mustafa vefat edip	Seyyid Ali Paşa
Seyyid Üveys vefat edip oğlu	Haydar
Seyyid Dede vefat edip oğlu	Seyyid Yusuf

1 Cemaziyelevvel 1043/3 Aralık 1633 tarihli bir sicil kaydında Ahi Şerefeddin Evkafı tevliyetinin tasarrufu konusunda anlaşmazlık çıkmıştır. Evladiyet üzere Abdullah oğlu Mustafa Bey vakfın mütevellisi olduğunu ifade etmiş ve vâkıfın evladından olan es-Seyyid Müslim Çelebi oğlu es-Seyyid Mir Mehmed Çelebi'nin kendisine vakfın alet, eşya ve mevcut olan zahiresini teslim etmekten imtina ettiğini belirtmiştir. Bu durum es-Seyyid Müslim Çelebi'ye sorulduğunda, tevliyeti elinde olan berat ile zapt ettiğini söylemiştir. Buna delil olarak beratını ve yürürlükte olan vakfiyeyi göstermiştir. İbrâz edilen vakfiyeye göre Ankara yakınında olan Eymir ile Balgâd ve Memlûk köyünün yarısı, Uzunoluk ve Sakka değirmenleri, Çoğlu ve Semerözü köyleri Arslanhane Camisi görevlilerine ve imaretine tayin olunmuştur. Ancak dikkat çeken husus ise buralardan elde edilen fazla mahsulâtın Ahi Şerefeddin'in öz evladı olan ve mütevellî olarak tayin ettiği Ahi Ali Paşa'ya ve Ahi Ali Paşa'nın vefatından sonra onun evlatlarına şart olunduğudur. Es-Seyyid Mir Mehmed Çelebi, Mustafa Bey'in kanunlara aykırı hareket ettiğini ve müdahale etmemesini istemiştir.²⁵ Mustafa Bey ise vakfiyenin içeriğini inkâr etmiş ve es-Seyyid Mir Mehmed Çelebi'nin vâkıfın evladından olmadığını iddia etmiştir. Buna binaen es-Seyyid Mir Mehmed Çelebi'nin şahitleri Es-seyyid Mir Mehmed Çelebi Seyyid Müslim'in oğlu, Seyyid Müslim Seyyid Mir Çelebi'nin oğlu, Seyyid Mir Çelebi Seyyid Hüseyin'in oğlu, Seyyid Hüseyin Seyyid Ahi Paşa'nın oğlu, Seyyid Ahi Paşa'nın da Ahi Şerefeddin'in oğlu olduğunu belirtmişler ve yetmiş seksen seneden beri es-Seyyid Mir Mehmed Çelebi'nin ecdadının tevliyeti tasarruf ettiklerine şahitlik etmişlerdir. Bu durumda Mustafa Bey mahkemeden men edilmiştir.²⁶

7 Ramazan 1098/17 Temmuz 1687 tarihli bir tevliyet beratında vakıf kurucusunun tevliyeti evladının en salihine (*aslah-ı evlâd*) şart ettiğini ve iki yüz seneyi aşkın süredir *aslah-ı evlâddan* olanların tevliyet cihetini

²⁴ AVTD. 558/1571, v.39b; İbrahim Köse, *Ankara Evkâf Defteri (1571)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 1998, s. 167.

²⁵ AŞS, 510/143.; "...vakfiyye-i ma'mûlûn bihâ ibrâz idüb nazar olundukda fi'l-vâki' merhûm-ı müşârun-ileyh Ahi Şerefeddin medîne-i Ankara kurbunda Eymir ve nisf-ı Balgâd ve nisf-ı Memlûk nâm karyeleri ve Uzunoluk ve Sakkâ dimekle ma'rûf iki bâb asiyâb ve Murtazaâbâd nâhiyesinde Çoğlu ve Çubuk nâhiyesi Semerözü nâm karyelerin mahmiyye-i mezkûrede ve sâlifü'z-zikr Arslanhâne Câmi'-i Şerifi mürtezikasına ve imâret-i âmiresine ve fazla mahsulâtın merhûm-ı mûmâ-ileyh aleyhi'r-rahme veled-i sulbîsi ve mütevellî nasb eylediği Ahi Ali Paşa'ya ba'de vefâtihî evlâd-ı evlâdına neslen ba'de neslin ve karnen ba'de karnin tevliyet ve fazla mahsulâtın şart ve ta'yîn eylediği mastûr ve mukayyed olmağın mezbûr es-Seyyid Mir Mehmed Çelebi i'âde-i kelâm idüb vâkıf-ı mûmâ-ileyhin vakfiyye-i ma'mûlûn bihâsında ta'yîn ve tasrîh olunduğu üzere ve abâ ve ecdâdım ilâ yevminâ hazâ berât-ı şerife ile mutasarrıf oldukları gibi bana dahi tasarruf itdirilmek ve merkûm Mustafa Bey hilâf-ı şer'-i şerif ve mugâyir-i münif müdâhale itdirilmeyüb men' olunmak taleb iderim..."

²⁶ AŞS, 510/143.; "...fi'l-hakîka merkûm es-Seyyid Mir Mehmed Seyyid Müslim oğludur, [Seyyid Müslim] Seyyid Mir Çelebi oğludur, Seyyid Mir Çelebi Seyyid Hüseyin oğludur, Seyyid Hüseyin Seyyid Ahi Paşa oğludur, Seyyid Ahi Paşa vâkıf-ı mezbûr aleyhi'r-rahme oğludur, vakfiyye-i ma'mûlûn bihâsında derc olunduğu üzere yetmiş seksen yıldan beri tevliyet-i mezbûreye ber müceb-i şart-ı vâkıf bâ-berât-ı âlişân merkûm es-Seyyid Mir Mehmed Çelebi'nin ecdâdı ve Seyyid Hüseyin ve Seyyid Mir ve babası Seyyid Müslim zabt idüb ba'dehu Seyyid Mir Mehmed Çelebi bâ-berât-ı şerif meşrûtiyet üzere zabt idüb mürtezika ve imâret-i âmirelerinden fazla mahsulâtın evlâd-ı mûmâ-ileyh beynlerinde taksim idegeldiler bu husûsa şahidleriz ve şehâdet dahi ideriz..."

tasarruf ettikleri ifade edilmiştir.²⁷ Bir başka kayıta ise yine *aslah ve erşed-i evladdan* olanların tevliyeti seksen seneden fazla elinde bulundurduklarına dikkat çekilmiştir.²⁸

Bununla beraber vakıf senedi olmadığı için diğer vakıf çalışanlarına ne kadar ücret tayin edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Ankara şer'iyye sicilindeki vakfa ait bir gelir-gider muhasebesinde vakıf çalışanlarının aldıkları ücrete dair bir bilgi mevcuttur. Buna göre imam günlük on akçe, hatip günlük üç akçe, vaiz günlük üç akçe, müezzin günlük yedi akçe, diğer müezzin günlük beş akçe, sala müezzini günlük bir akçe, sermahfil²⁹ günlük altı akçe, kayyım günlük iki akçe, tekyenişin³⁰ günlük on beş akçe, *evrâd-ı şerîfe* için altı akçe, bir senede bir cebeli için otuz beş esedi, çerağ akçesi için ise beş esedi verilmektedir.³¹ Safer 1158/Mart 1745 tarihli bir beratta Ahi Şerefeddin Camisi imamı Halil Halife'ye çocuklarının çok olmasından dolayı maaşının az gelmesi sebebiyle günlük on akçe olan vazifesine vakfın fazlasından altı akçe daha zam yapılmıştır.³²

Bu kayıtlara göre Ahi Şerefeddin kurmuş olduğu vakfın tevliyetini evladından olanlara şart koşmuştur. Diğer bazı vakıflarda olduğu gibi tevliyet vâkıfın nesli sona erince akrabadan ve utekadan (azat edilmiş köleler ve cariyeler) olanlara tayin edilmemiştir. XVI. yüzyıla ait Ankara Evkaf Tahrir Defterleri'ne göre tevliyet tek bir kişinin elinde olmayıp vâkıfın evladı olan Ahi Ali Paşa ve Seyyid Hüseyin neslinden gelenlerde olduğu açıktır. XVII. yüzyıldaki sicil kaydında³³ ise tevliyetin Ahi Ali Paşa ve onun neslinden gelenlere tayin edildiği görülmektedir. Yine bu belgede geçen Ahi Ali Paşa vefat ettikten sonra *evlâd-ı evlâdına neslen ba'de neslin ve karnen ba'de karnin* ifadesiyle evlatların hepsinin eşit şekilde tasarruf etmesi gerektiği ve önceki ve sonraki batındaki evlatların gelirleri tasarruf etme konusunda ön plana çıktıkları anlaşılmaktadır.

Vakıf kurucuları tevliyeti evlatlarına şart ederlerken evlatlarında *aslah, ekber, erşed, a'kâl, a'lem* olarak vasıflandırılan bazı özellikleri de belirtmekteydiler. Buradaki amaç yaşça en büyük, en iyi bilen, daha reşit olan evladın tecrübe, deneyim, bilgi ve birikiminden faydalanmak olmalıdır. Vakfı idare edecek mütevellilerin mezkur vasıfları taşıması vakfın yararına olmuştur. Çoğu vakıf kurucuları vakfın işlevselliğinin devamı açısından belirtilen nitelikleri elzem görmüştür. Ahi Şerefeddin vakfın tevliyetini evlatlarının en salihine ve daha reşit olanına vermiştir. Buna göre tevliyeti elinde bulunduracak evladın nesil içinde en yaşlı ve yetenekli olanı başka bir ifadeyle evlatların içinde en tecrübeli olanı vakıf için en faydalı olanıydı.

Bunların yanı sıra kayıtlarda vâkıfın neslinden gelen kız evlatlarının vakfın yönetiminde yer aldığına dair bir kayda tesadüf edilmemiştir. Buna binaen *evlâd-ı inâs* olarak tabir edilen kız evlatlarının vakfın idaresi konusunda hariç bırakıldığını söylemek mümkündür. Bu bağlamda Ahi Şerefeddin'in erkek evlatları "evladiyet ve meşrutiyet sistemi" üzere yıllarca tevliyet cihetini tasarruf etmişlerdir.

2. Ahi Şerefeddin Evkafı'nın Gelirleri (Asl-ı Vakf)

Hayratın sürdürülebilirliği ve devamlılığı onun düzenli bir şekilde işlemesini sağlayan araziler, binalar, nakit para gibi önemli gelir kaynaklarına sahip olmasına bağlıdır. Bunlara "asl-ı vakf" ya da "akar" denilmektedir. Bu bağlamda akarat, vakfın mali ve iktisadi gücünü temsil etmektedir.³⁴ Gelirinden yararlanan arazi, bostan, bağ, bahçe, tarla gibi vakıf taşınmazlara *müstegallât*, üstü kapalı dükkan, ev, iş hanı ve çarşı gibi akarlara da *müsakkafât* denilmektedir.³⁵ İslam Hukuku'nun ön gördüğü, vakıfta sürekliliğin olması vakfedilenin taşınmaz mal (*gayr-i menkûl*) olmasıyla mümkündür. Bu bakımdan vakfedilenin "akar veya akar hükmünde" olması esas kabul edilmiştir.³⁶

1522 tarihli Ankara Vakıf Tahrir Defteri'nde Melike Hatun Medresesi Evkafı'na kaydedilen Ankara'nın Kasaba nahiyesine bağlı Balgad köyünün yarısı timar iken diğer yarısı Ahi Şerefeddin Camisi'ne vakfedilmiştir. 12 nefer 10 haneden elde edilen toplam gelir 2.078 akçedir. Buna göre Balgad köyünden Ahi Şerefeddin Camisi hissesine 1.039 akçe düşmektedir.³⁷ Ahi Şerefeddin, Kasaba nahiyesine bağlı Memlük köyü sınırları içerisinde yer alan bir çiftlik yeri dedesi Kemal Hacı Baba Zaviyesi'ne vakfetmiştir. Geliri 150 akçe olan bu çiftliğin mutasarrıfı Hacı Baba oğlu Ramazan'dır.³⁸

²⁷ AŞS, 551/326.

²⁸ AŞS, 612/313.

²⁹ Müezzinbaşı'nın yardımcı niteliğindedir. Müezzinler "mahfil" adı verilen yüksekçe ve ayrı bir yerde oturdukları için bu adı almışlardır. Bu görev için sesi güzel ve musikide bilgili olmak gerekli idi. Bkz. Pakalın, "Sermahfil", *a.g.e.*, C. 3, s. 187.

³⁰ Tekkede oturan kimse, derviş. Bkz. İsmail Parlatır, "Tekke-nişin", *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2011, s. 1673.

³¹ AŞS, 547/15.

³² AŞS, 609/208.

³³ AŞS, 510/143.

³⁴ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", *TDVİA*, C. 42, s. 479.

³⁵ Çınar-Koyuncu, *age*, s. 7.

³⁶ Nazif Öztürk, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983, s. 81.

³⁷ AVTD. 928/1522, v.19a.

³⁸ AVTD. 928/1522, v.22b.

ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ İŞİĞİNDA AHI ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

Ahi Şerefeddin Zaviyesi'ne yıllık geliri 5.300 akçe olan iki adet değirmen vakfedilmiştir. Bu değirmenlerden Kayaş nehriyle dönen³⁹ Sakka Değirmeni'nin yıllık geliri 2.000 akçe iken Uzunoluk Değirmeni'nin yıllık geliri ise 3.300 akçedir. Bunlarla beraber yıllık geliri 300 akçe olan dükkanlar, yıllık geliri 500 akçe olan bir bahçe ve Kirişçiyan Mahallesi'nde bulunan yıllık geliri 50 akçelik bir zemin vakfedilmiştir. Ankara'nın şehir merkezinde harap bulunan bir başhanenin tekrar işlemesi için ferman ibraz edilmiştir. Bu başhanenin günlük geliri 5 akçe yıllık geliri 1.800 akçedir. Yine şehir merkezinde bulunan on üç nefer Ermeni'den 253 akçe ispençe vergisi alınmaktadır. 3 Safer 1040/11 Eylül 1630 tarihli bir sicil kaydında bu Ermeniler'in Ankara'ya Sultan Alaaddin ile birlikte geldiği ve Ahi Şerefeddin evladı vakfına reaya kaydedildikleri ifade edilmiştir.⁴⁰ Bunların yanı sıra Tahtelkala'da iki dükkan ve Koyunbazarı'nda bir bezirhane haraptır. Buraların hasılı olmadığı için gelirleri kaydedilmemiştir. Ahi Şerefeddin Zaviyesi için vakfedilen ve şehir merkezinde bulunan bu vakıf akarların toplam geliri 8.203 akçedir.⁴¹ Murtazaabad kazasına bağlı Çoğlu köyünün gelirleri de Ahi Şerefeddin Zaviyesi'ne vakfedilmiştir. 66 nefer 45 haneden elde edilen toplam gelir 6.389 akçedir.⁴² Son olarak Bağlıca köyünün 1/4 hissesi Ahi Şerefeddin Zaviyesi'ne ait olarak belirtilmiştir. Geliri 1.574 akçe olan Bağlıca köyünden Ahi Şerefeddin Zaviyesi hissesine 393,5 akçe isabet etmektedir. Bunlara göre 1522 yılında Ahi Şerefeddin Zaviyesi gelirlerinin toplamı 14.985,5 akçedir.

Ahi Şerefeddin Mezarı için Ankara'da Kafiryeri olarak bilinen ve geliri yıllık 500 akçe olan bostanlık vakfedilmiştir. Ayrıca mezarda altı hafızın Kuran-ı Kerim'den günde birer cüz okuması için dört parça yer vakfedilmiştir. Dört parça yerden de 200 akçe gelir sağlanmaktadır. Bunlara göre Ahi Şerefeddin'in mezarı için de toplamda 700 akçenin vakfedildiği görülmektedir.⁴³

1522 tarihli Ankara Vakıf Tahrir Defteri'nde Çubuk kazasına bağlı Başsemer, Bayındır, Kargasemer ve Dodurga köyleri Ahi Şerefeddin Camisi'ne vakfedilmiştir. Başsemer köyündeki 83 nefer 50 haneden 3.877 akçe, Bayındır köyündeki 59 nefer 38 haneden 3.500 akçe, Kargasemer köyündeki 89 nefer 58 haneden 4.625 akçe, Dodurga köyündeki 120 nefer 86 haneden 6.607 akçe gelir elde edilmektedir. Bu dört köydeki 351 nefer 232 haneden 18.609 akçe gelir sağlanmaktadır.⁴⁴

1463 tarihli Ankara Sancağı Mufassal Tahrir Defteri'nde 1463 tarihinden önce de adı geçen dört köyün Ahi Şerefeddin Camisi'nin vakfı olduğu yer almaktadır. I. Murad (M.1362-1389) zamanında vakıf olan bu köyler Seydi Hüsam'ın yeridir. Fatih Sultan Mehmed zamanında Ahi Şerefeddin'in oğlunun oğlu olduğu belirtilen dört kişiden her biri bir köyü tasarruf etmektedir. Bunlardan Ahi Hüseyin Başsemer, Ali Paşa Kargasemer, Ahi Hasan Dodurga, Seydi Bayındır köyünün mutasarrıflarıdır. 1463 yılında bu dört köyün vakıf geliri 12.705 akçe, vakıf reayası da 191 hanedir.⁴⁵

1463 yılından 1522 yılına gelinceye değin adı geçen dört köyün hane sayısında %21,5'lik bir artış yaşanmıştır. Artış gösteren hane sayısından dolayı elde edilen gelirler de artmıştır. 1463 yılında bu dört köyden elde edilen 12.705 akçe, 1522 yılında 18.609 akçeye yükselmiştir. Bu durumda elde edilen gelirlerde %46,5'lik bir artış gerçekleşmiştir. Aradan geçen 59 yıllık zaman diliminde %21,5'lik hane sayısı artışı Ahi Şerefeddin Camisi gelirlerinde %46,5'lik bir yükselme meydana getirmiştir.

1571 tarihli Ankara Vakıf Tahrir Defteri'nde ise Çubuk kazasına bağlı Başsemer köyünde bulunan 157 vakıf reayası ve 7 zeminden 4.877 akçe, Bayındır köyünde bulunan 117 vakıf reayasından 3.500 akçe, Kargasemer köyünde bulunan 187 vakıf reayası ve 7 zeminden 5.925 akçe ve Dodurga köyünde bulunan 279 vakıf reayası ve 9 zeminden 9.607 akçe gelir elde edilmektedir.⁴⁶ 1571 yılında bu dört köyden elde edilen toplam gelir 23.903 akçedir. Bu durumda Ahi Şerefeddin Camisi Vakfı'nın 1522 yılında 18.609 akçe olan toplam geliri, 1571 yılında 23.903 akçeye yükselmiştir. Aradan geçen 49 senelik zaman diliminde caminin gelirinde %28,45'lik bir artış yaşanmıştır.

³⁹ AŞS, 531/87.

⁴⁰ AŞS, 508/957.; "... hâlen Der-sa'âdetime arz-ı hâl gönderüb mahmiyye-i Ankara'da merhûm Sultan Alaaddin ile ma'an geliüb kutbü'l-ârifin Ahi Şerefeddin evlâdı vakfına ra'îyyet kayd olan kadîmi yerlü olan Ermeni tâ'îfesi her sene cizyelerin edâ idüb..."

⁴¹ AVTD. 928/1522, v.27a-27b.

⁴² AVTD. 928/1522, v.140a-141a.

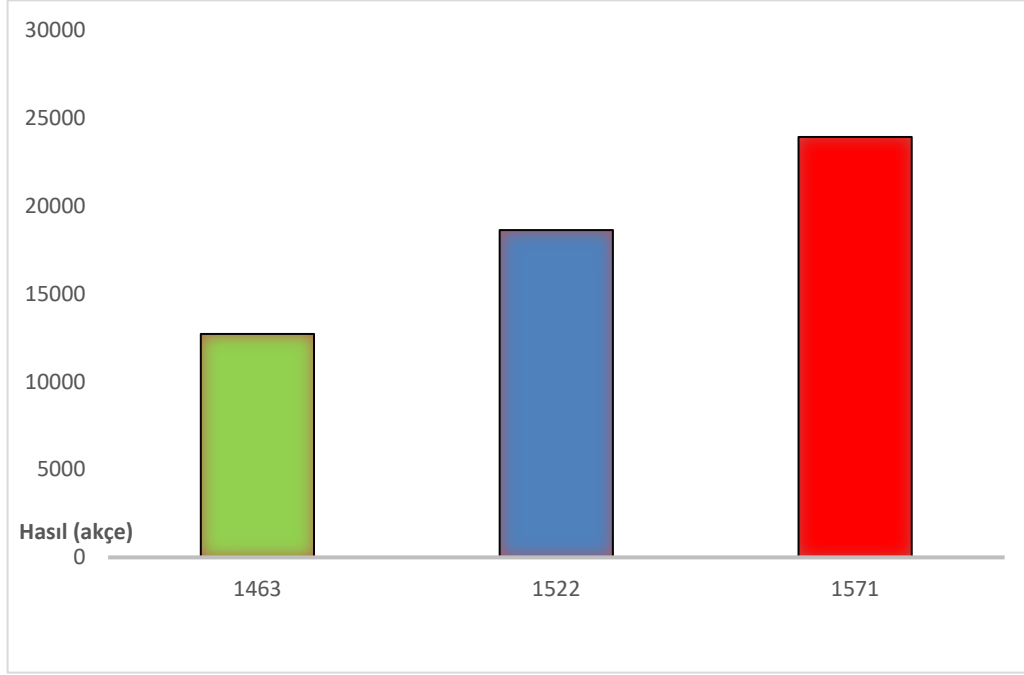
⁴³ AVTD. 928/1522, v.27b.

⁴⁴ AVTD. 928/1522, v.75a-78b.

⁴⁵ Hüseyin Çınar-Osman Gümüşçü, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çubuk Kazası*, Bilge Yayınevi, Ankara 2002, s. 233.

⁴⁶ AVTD. 558/1571, v.68a-72a.; İbrahim Köse, *agt*, s. 211-218.

TABLO II.: Ankara Evkâf Tahrir Defterleri'ne göre Ahi Şerefeddin Evkafı'na ait olan Başsemer, Bayındır, Kargasemer, Dodurga köylerinden elde edilen toplam hasılın yıllara göre dağılımı.

1571 tarihli Evkaf Tahrir Defteri'ne düşülen bir derkenarda, adı geçen bu dört köye mirliva voyvodaları tarafından *bâd-ı hevâ* ve *resm-i ganemi* için müdahale edildiği, bundan dolayı vakfa haksızlık yapıldığı ve bu iki vergi türünün de tamamen vakıf tarafından tasarruf edilmesi gerektiğine dair ferman buyurulduğu yazılmıştır.⁴⁷ Aynı derkenar, Murtazaabad'da bulunan Çoğlu köyünün üzerine de düşülmüştür.⁴⁸

1571 tarihli Evkaf Tahrir Defteri'nde Ankara'nın Kasaba nahiyesine bağlı Balgad köyünün yarım hissesi Ahi Şerefeddin Camisi'ne,⁴⁹ Bağlıca köyünün *rub'* (1/4) hissesi Ahi Şerefeddin Zaviyesi'ne ait olarak gösterilmiştir.⁵⁰ 1522'de 2.078 akçe olan Balgad köyünün geliri 1571'de 2.278 akçeye yükselmiştir. Şehir merkezinde bulunan iki değirmen, bahçe, zemin, başhane, dükkanlar ve Ermeni ispençelerinden de 6.950 akçe gelir elde edilmektedir.⁵¹

TABLO III.: 1522 tarihli Ankara Evkaf Tahrir Defteri'ne göre Ahi Şerefeddin Zaviyesi Vakfı'nın gelirleri

AKAR	HASIL (akçe)
Murtazaabad kazasına bağlı Çoğlu köyü	6.389
Kasaba nahiyesine bağlı Bağlıca köyü (1/4 hisse)	393,5
Sakka Değirmeni	2.000
Uzunoluk Değirmeni	3.300
Dükkanlar	300
Deli Ömer Bahçesi	500
Kirişciyan Mahallesi'nde bulunan zemin	50
Başhane	1800
13 nefer Ermeni'den alınan ispençe vergisi	253
Tahtelkala'da bulunan iki dükkan	harap
Koyunbazarı'nda bulunan bezirhane	harap
Toplam	14.985,5

⁴⁷ AVTD. 558/1571, v.68a.

⁴⁸ AVTD. 558/1571, v.108a.

⁴⁹ AVTD. 558/1571, v.31a.

⁵⁰ AVTD. 558/1571, v.32a.

⁵¹ AVTD. 558/1571, v.39b.; Köse, *a.g.t.*, s. 52.

**ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ İŞİĞİNDA AHİ ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)**

TABLO IV.: 1522 tarihli Ankara Evkaf Tahrir Defteri'ne göre Ahi Şerefeddin Camisi Vakfı'nın gelirleri

AKAR	HASIL (akçe)
Çubuk kazasına bağlı Başsemer köyü ⁵²	3.877
Çubuk kazasına bağlı Bayındır köyü	3.500
Çubuk kazasına bağlı Kargasemer köyü	4.625
Çubuk kazasına bağlı Dodurga köyü	6.607
Kasaba nahiyesine bağlı Balgad köyü (1/2 hisse)	1.039
Toplam	19.648

TABLO V.: 1522 tarihli Ankara Evkaf Tahrir Defteri'ne göre Ahi Şerefeddin Mezarı Vakfı'nın gelirleri

AKAR	HASIL (akçe)
Ankara'da Kafiryeri bostanlığı	500
Ahi Şerefeddin Mezarı'nda altı hafızın günde birer cüz okuması için vakfedilen dört parça yer	200
Toplam	700

TABLO VI.: 1522 tarihli Ankara Evkaf Tahrir Defteri'ne göre Ahi Şerefeddin'in dedesi Kemal Hacı Baba Zaviyesi Evkafı'na vakfettiği çiftlik geliri

AKAR	HASIL (akçe)
Memlük köyü içinde bir çiftlik yer	150

TABLO VII.: 1522 tarihli Ankara Evkaf Tahrir Defteri'ne göre Ahi Şerefeddin Evkafı'nın gelirleri

YAPI	HASIL (akçe)
Ahi Şerefeddin Zaviyesi için vakfedilen akarlar	14.985,5
Ahi Şerefeddin Camisi için vakfedilen akarlar	19.648
Ahi Şerefeddin Mezarı için vakfedilen akarlar	700
Toplam	35.333,5 ⁵³

TABLO VIII.: Ankara şer'iiye sicilinde yer alan 25 Rebiülevvel 1093/3 Mayıs 1682 tarihli hüccete göre Ahi Şerefeddin Evkafı'nın gelirleri⁵⁴

GELİR	HASIL
Semerözü'nde olan vakıf köylerden elde edilen çift akçesinin toplamı	9.000 akçe
Semerözü'nde olan vakıf karyelerden elde edilen arpa 50 müdd	140 esedî
Çoğlu köyünden elde edilen çift akçesi	480 akçe
Memlük köyünden mart akçesi	430 akçe
Balgad köyünden	13,5 esedî
Etraf köylerden elde edilen arpa ve buğday 130 keyl	31 esedî
Ez bâd-ı hevâ	20 esedî
Ankara bulunan 55 nefer gayrimüslim vakıf reayasının bennak ve mücerredinden	94 esedî
Toplam	360 esedî

Osmanlı Devleti'nde üretim kaynaklarının en önemlisi olan toprak parçaları aynı zamanda vakıf müesseselerinin düzenli gelir sağlayan temel yapı birimini teşkil etmekteydi. Arsa, bahçe, bostan, çayır, tarla,

⁵² Başsemer, Kargasemer, Dodurga, ve Bayındır köyleri XV.-XVI. yüzyılın son yıllarına değin Çubuk kazasına bağlıydı. XVI. yüzyılın sonlarında Şorba'nın kaza olarak idari birim haline gelmesi ile birlikte Şorba'ya bağlandı. Genel olarak bu köylerin bulunduğu bölgeye Semerözü denildi. Günümüzde ise bu köylerden Semerözü Kızılcahamam'a diğerleri de Çankırı'nın Orta ilçesine bağlıdır. Bkz. Çınar-Gümüşçü, *age*, s. 233.

⁵³ Toplama Ahi Şerefeddin'in dedesi Kemal Hacı Baba Zaviyesi'ne vakfettiği gelir dahil edilmemiştir.

⁵⁴ *AŞS*, 547/15.

mezra gibi gayrimenkulleri içine alan köyler de vakıfları finanse etme konusunda ciddi gelir kaynaklarıydılar.⁵⁵ Bu bağlamda Ahi Şerefeddin Evkafı'na Ankara'nın çeşitli bölgelerinde bulunan köyler, değirmenler, dükkanlar, bahçe ve zeminlerden gelirler gelmekte idi.

Ankara'nın Çubuk kazasına bağlı Başsemer, Bayındır, Kargasemer ve Dodurga köyleri Ahi Şerefeddin Evkafı'na en fazla gelir sağlayan yerler olmuştur. 1463 yılından 1571 yılına kadar geçen süreçte bu dört köyden elde edilen hasıl 11.198 akçe artmıştır. Bu sebeple vakfın gelirlerinde 108 yıllık zaman diliminde %88,2'lik bir artış söz konusu olmuştur. 1463 yılında 191 vakıf reayası olan bu dört köyün 1571 yılındaki vakıf reaya sayısı 740'a yükselmiştir. Köylerin nüfusunda %287,5'lik bir artışın olması vakıf gelirlerinde %88,2'lik yükselmeye vesile olmuştur. Bu bakımdan vakıf köylerinin nüfusunun artması vakfın gelirinin artmasıyla doğru orantılıdır.

Bunun temel sebeplerinden birisi Osmanlı Devleti'nde XVI. asrın başlarından itibaren tespit edilen nüfus artışı olmalıdır.⁵⁶ %287,5'lik bir artışın nedenleri evlilik oranının yükselmesi ve Celâlî eşkiyasından kaçan köy kökenli şehirlilerin tekrar köylere göç etmesi olarak açıklanabilir. Ankara XVII. yüzyılın başlarından beri Celâlî isyanlarının odak noktası olmuştur. Kalenderoğlu, Deli Hasan, Abaza Mehmed Paşa, Karakaş Ahmed ve Tavail Mehmed gibi birçok haydut ve eşkiya zümresi Ankara'da yağma ve talan faaliyetlerinde bulunmuşlardır.⁵⁷ Dolayısıyla köylerde nüfusun artması beraberinde ziraat edilen alanların fazlaşmasını getirmiştir. Bu bakımdan tarımsal alanlardan elde edilen vergiler Ahi Şerefeddin Evkafı'na ciddi bir varidat kaynağı oluşturmuştur. Vakıf köylerinin yıllar içerisinde demografik yapısının değişmesi vakıflara artı veya eksi yönde geri dönmüştür.

Ahi Şerefeddin Vakfı'na gelir sağlayan Çubuk kazasına bağlı daha önce bahsedilen dört köy dışında Murtazaabad kazasına bağlı Çoğlu köyü ve Kasaba nahiyesine bağlı Balgad, Bağlıca ve Memlük köyü bulunmaktadır. Sekiz parçadan meydana gelen bu köylerin 1522 yılında toplam geliri 26.580,5 akçedir. Bunların yanı sıra şehir merkezinde bulunan Sakka ve Uzunoluk Değirmenleri'nin 1522 yılındaki geliri 5.300 akçedir. 5 Muharrem 1031/20 Kasım 1621 tarihli bir sicil kaydından Sakka Değirmeni'nin kira ile işletildiği ve Mustafa oğlu Mehmed isimli kiracının ise vakfa beş *keyl-i İstanbul*⁵⁸ buğday borcu olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁹ 20 İstanbul kilesi buğdayda 512.12 kilograma eşitti. Buna göre kiracının vakfa 108 kilogram buğday borcu bulunmakta idi.

Sicil kayıtlarında Ahi Şerefeddin Evkafı dükkanlarına ait bir kayda rastlanılmamıştır. Buraların yıllar içerisinde bakımsızlık ya da diğer başka sebeplerden dolayı harap hale gelmiş olması muhtemeldir. 1522 yılında Ahi Şerefeddin Evkafı reayasından olan 13 nefer Ermeni'nin sayısı 1682 yılına kadar 55 nefere yükselmiştir. Dolayısıyla Ermeniler'in vakfa verdiği cizye ve ispençe vergisinde de artış yaşanmıştır.

1522 yılı Ankara Evkaf Tahrir Defteri'ne göre Ahi Şerefeddin Evkafı'nın elde ettiği hasılların toplamı 35.333,5 akçedir. Vakfedilen akarlardan elde edilen gelirler yıllarca Ahi Şerefeddin Evkafı için çeşitli faaliyetlerde kullanılmıştır. Vakfın tamir ve onarım çalışmalarında kullanılan meblağın, vakıf vazifelilerine verilen ücretlerin, caminin ve zaviyenin meta türündeki ihtiyaçlarının karşılanması ve benzeri sarfiyatta zikredilen gelirlerden faydalanılmıştır.

3. Ahi Şerefeddin Evkafı'nın Tamir ve Onarım Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde, kamusal hizmetlerin ifa edilebilmesi gayesiyle vakıf şemsiyesi altında pek çok yapı inşa edilmiştir. Bu yapıların, vakıf kurucuları tarafından inşa edildikleri dönemde ne kadar özenle yapılsalar da geçen zaman içerisinde tamir ve bakım ihtiyaçları ortaya çıkmıştır.⁶⁰ Osmanlı Devleti'nde tamir faaliyetlerinin genel amacı yapının işlevselliğinin ve sürekliliğinin sağlanmasıdır. Bu şekilde yapılan müdahale ile halkın faydasına inşa edilen eserlerden yararlanılmaya devam edilmesi, vakıf binasının korunması ve dolayısıyla vakıf binasında verilen hizmetin yıllar boyu sürmesi amaçlanmaktaydı. Böylece hem akar yapılardan elde edilen gelirin hem de hayır hizmetlerinin kesintiye uğramadan faaliyetine devamı gerçekleştirilmekteydi.⁶¹

⁵⁵ Bahaeddin Yediyıldız, "XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. 18, Ankara 1984, s. 6-9.

⁵⁶ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi – I 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 23-26.

⁵⁷ Muhammed Ceyhan, "Celâlî İsyanlarının Ankara Vakıf Gayrimenkulleri Üzerinde Yarattığı Tahribatın Tespiti Şer'iyye Sicilleri Işığında", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu*, Ed. Yılmaz Kurt, C. I, AÜDTCF Yayınları, 25-26 Ekim 2012 Ankara, 362.

⁵⁸ 1 müdd 20 İstanbul kilesine eşitti. 20 İstanbul kilesi buğdayda 512.12 kilograma arpada 445 kilograma tekabül etmekteydi. Bkz. Walther Hinz, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990, s. 58.

⁵⁹ *AŞS*, 503/1031.

⁶⁰ İbrahim Yılmaz, "Osmanlı Döneminde Vakıf Yapıların Korunmasında Onarım Aşamaları", *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 4, İstanbul 2007, s. 36.

⁶¹ Tuba Akar, "Tanzimat Öncesi Vakıf Kurumu ve Yapıların Korunması", *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. 33, Ankara 2010, s. 90.

ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ İŞİĞINDA AHI ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

Vakıf eserlerini harap eden etmenlerin başında doğal afetler gelmekteydi. Bunlar şiddetli rüzgâr, deprem, sel ve yangınlardan oluşmaktaydı.⁶² Bunlarla birlikte vakıf eserlerinin harap olmasındaki bir diğer unsur “zaman”dır. Bir vakıf eserinin yapıldığı günden tamir ihtiyacının olduğu ana değin geçen zaman diliminde yıkılmaya yüz tuttuğunu veya harap olmanın eşiğine geldiğini *mürûr-ı eyyâm ve kürûr-ı avâm ile müşrif-i harâb ve ma'il-i türâb* ifadesi ile dile getirilmekteydi. Yine aynı şekilde bir vakıf binasının tamire ihtiyacı olduğunu ifade ederken *rahnedâr ve münhedim* tabirleri kullanılırdı. Bu şekilde kadıya yapılan arzın ardından kadı tarafından kontrol ve keşif yapılması amacıyla mimarlar, üstadlar ya da bennalar⁶³ görevlendirilirdi. Bunların yanında *ehl-i vukûf* veya *ehl-i hibre* olarak ifade edilen bilirkişiler ve *bî-garaz* olarak adlandırılan bina ve yapı işlerinden anlayan kimselerde bulunmaktaydı.⁶⁴

Bu bağlamda Ahi Şerefeddin Evkafı tamiriyle ilgili ilk kayıt 24 Şevval 1058/11 Kasım 1648 tarihlidir. Ahi Şerefeddin Evkafı akarlarından olan Uzunluk Değirmeni'nin zamanla harap duruma geldiği ve bazı bölgelerinin tamire muhtaç olduğunu vakfın mütevellisi Muslu oğlu es-Seyyid Mustafa Çelebi mahkemede dile getirmiştir. Kadı tarafından Ankara mimarbaşısı olan Haydar oğlu Hasib ile birlikte vakfın katibi, nazırı ve diğer bilirkişiler incelemelerde bulunmuşlardır. Yapılan inceleme neticesinde değirmen arkının temizliği için işçiye (*ırgad*) iki bin sekiz yüz, değirmen taşlarına iki bin, çatısının onarımına bin dört yüz, arkın tamirine iki yüz, çatısı üzerine yapılacak olan çorak için iki yüz, hendek için iki yüz ve işçi ile onlara verilecek olan iâşe için iki yüz olmak üzere toplam yedi bin akçe ile tamirinin mümkün olacağını bildirmişlerdir.⁶⁵

Bundan yaklaşık 34 yıl sonra (26 Rebiülahir 1093/4 Mayıs 1682) Ahi Şerefeddin Evkafı'nın mürtezikalardan es-Seyyid Ömer Efendi, Yusuf Çelebi ve Mehmed Halife mahkemede kadı huzuruna çıkarak geçen zaman diliminde cami ve yakınında bulunan imaret, türbe ve bitişiğindeki havlu duvarlarının yıkıldığını belirtmişlerdir. Buralardaki zararın giderilmesini ve vakfın mütevellisi es-Seyyid Mehmed Efendi'den tamir çalışmalarının başlatılmasını istemişlerdir. Bununla birlikte vakfın mütevellisi es-Seyyid Mehmed Emin Efendi ile birkaç kişi adı geçen yapıların olduğu bölgeye giderek keşfe çıkmışlardır. Cami ve iki tarafında olan mahfillerin direkleri ve minberinin külâhı sökülüp başka bir yere nakledilmiştir. İmaretin içerisinde yer alan mutfak, aşhane ile tabhanelerin⁶⁶ çatısı, duvarları ve dış kapısı üzerinde olan örtme ile türbenin dış kemeri de harap olmuştur. Bunun yanı sıra havlu duvarı tamamen yıkılmıştır. Bütün buraların tamire ihtiyacı olduğu hakkında görüş birliğine varılmıştır. Buraların tamir edilmesi için ise mütevelliye tembih olunmuştur.⁶⁷ Burada vakıf çalışanları resmî yollarla vakfın mütevellisini bir nevi uyarılmışlardır. Çünkü vakıf çalışanlarının vakıftaki görevine devam edebilmeleri o vakfın devamlılığına bağlıdır. Vakfa herhangi bir halel geldiğinde çalışanlar ücretlerini alamayacaklar bu sebeple geçim derdine de düşmüş olacaklardır.

12 Rebiülevvel 1159/4 Nisan 1746 tarihli bir sicil kaydına göre⁶⁸ Ahi Şerefeddin'in evlatlarından Şehsuvarzade es-Seyyid Ali Efendi, Ahmed Ağa oğlu es-Seyyid Süleyman Ağa, Mehmed oğlu es-Seyyid Arslan Ağa, Mustafa oğlu es-Seyyid Yusuf Çelebi, Mustafa oğlu es-Seyyid Ali Çelebi ile caminin vazifelilerinden Mustafa oğlu Şeyh Mustafa Efendi, Mustafa oğlu İmam Hafız Halil Efendi, el-Hacc Süleyman Efendi oğlu Hatib İsmail Efendi ve Müezzîn Derviş Yakub, cuma müezzînleri olan el-Hacc Mevlüd oğlu Monla Mustafa ve Hasan oğlu İsmail ve devirhanlardan Ramazan oğlu Monla Halil ve Mehmed oğlu Monla Ebubekir ve Abdullah oğlu İsmail mahkemede kadı huzuruna çıkmışlardır. Üç yıldan beri vakıf mütevellisi olan Bostani es-Seyyid Mehmed Ağa İstanbul'da ikamet ederek vakfın işlerini görmek için vekil dahi tayin etmediğinden dolayı vakıf işleri münhal kalmıştır. Bunların yanında her sene vakfı başkasına iltizam ederek iltizam bedelini de kendi işleri için harcamıştır. Bu nedenlerden dolayı cami, türbe ve vakıfhanenin tamire ihtiyacı olan yerlerinin onarılmadığı, caminin üst pencerelerinin kırıldığı, mahfilin sağ ve sol taraflarında olan duvarların yağmur yağdığı zaman su aldığı, çatılarının kaş altları çürüyüp minaresinin şerefe ve kürsüsünün kiremitlerinin kırıldığı, caminin sağ tarafında olan kapının saçağı yıkılıp, vakıfhanenin çatısının ve duvarlarının harap ve havlu kapıları, türbenin

⁶² Mefail Hızlı, “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa ve Tamir ve Restorasyonları, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 5, Bursa 1995. s. 223-224.

⁶³ Yapı ustası; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011. s. 106.

⁶⁴ İbrahim Yılmaz-S. Ümit Dikmen, “Osmanlı Döneminde Yapıların Onarım ve Restorasyonunda Tasarım ve Onay Süreci”, *23.Uluslararası Katılımlı Yapı&Yaşam Kongresi*, Bursa 2011, s. 171.

⁶⁵ AŞS, 520/65.

⁶⁶ Yoksulların barınması için kurulmuş olan hayır kurumlarından birinin adıdır. Bkz. Pakalın, “Tabhane”, *a.g.e.*, C. 3, s. 369.

⁶⁷ AŞS, 547/14.

⁶⁸ AŞS, 611/14. “...iç seneden berü vakf-ı mezkûra bir takrîb ile mütevellî olan gâ'ib-i ani'l-beled Bostanî es-Seyyid Mehmed Ağa nâm kimesne târîh-i mezkûrdan berü kendisi mahmiyye-i İstanbul'da sâkin olub vakf-ı mezkûrun umûrunu rü'yet bu tarafda vekili dahi olmayub umûr-ı vakf mu'attal olduğundan gayri beher sene vakf-ı mezkûru âhere der-uhde ve iltizâm ve bedel-i iltizâmî tamâmen ahz u kabz ve kendi masârifına sarfla istihlâk idüub mârru'z-zikr câmi'-i şerîf ve türbe ve vakfshânenin rahnedâr olan mevzi'leri ta'mîr ve termim olunmadığından nâşi câmi'-i şerîfin fevkânî pencerelerinin camları meksûr ve mahfil-i şerîfin sağ ve sol taraflarının olan divarlar kesret-i bârândan nâşi yağmur neşv itmekle sakflarının kaş altları çürüyüp ve minâresinin şerefe ve kürsisinin kiremidleri rahnedâr ve câmi'-i şerîfin sağ tarafında olan kapısının saçağı yıkılıb ve hâne-i merkûm sakflının ba'zı mahalleri harâb ve taşra divârları münhedim ve havlu kapuları dahi zâ'il olub ve türbe-i şerîfin dahi kâgir kubbesi rahnedâr ve tekye kapısının kaşları ve menzil kaşları dahi müşrif-i harâb olub her birleri ta'mîr ve termime eşedd-i ihtiyâc ile muhtâc olmağla...”

kagir kubbesi ve tekye kapısı ile menzilinin kemerleri yıkılmaya yüz tuttuğunu belirtip buraların acilen tamir edilmesi gerektiğini bildirmişlerdir.

Kadı, hassa mimarlarından Şaban oğlu Üstad Mehmed, Halil oğlu Mehmed, Mevlüd oğlu Hüseyin ile inşaat ve bina yapılarında bilirkişi olanları bu konunun incelenmesi için görevlendirmiştir. Mimarların ve bilirkişilerin sunduğu rapora göre caminin üst pencerelerine elli adet cam, kireç, üstadiye ve iaşe için yirmi kuruş, mahfilin duvarları tamirine kerpiç, kireç ve dam üstüne üç yüz araba çorak kıymeti ile üstadiye, ırgadiye ve iaşe iki yüz kuruş olacağını bildirmişlerdir. Bunların yanında caminin kapı saçağına tahta, hatıl, çivi, üstadiye, ırgadiye ve iaşe otuz kuruş masraf olacağını söylemişlerdir. Vakıfhanenin tamiri için ise yüz adet soyma, harcı tahta, çivi, üstadiye, ırgadiye ve iaşe yüz kuruş yine vakıfhanenin kaşına ve havlusunun duvarlarına yirmi bin kerpiç, taş, saka ücreti, üstadiye, ırgadiye ve iaşe yüz otuz kuruş, havlunun yeni yapılacak kapısına tahta, tepeli çivi, menteşe, üstadiye, ırgadiye yirmi kuruş olacağını belirtmişlerdir. Türbenin ise kagir kubbesinin kiremidi, kireç, ırgadiye ve iaşesi için yüz kuruş zaviyenin de kerpiç, çorak, üstadiye, ırgadiye ve iaşesi için elli kuruş değer biçmişlerdir. Bütün bu tamirat için dokuz yüz kuruş ile olur diyerek ortak görüşe varmışlardır. Buna göre vakfın tamiri 1 kuruş 120 akçe hesabı üzere⁶⁹ 108.000 akçeye tekabül etmiştir.

Bostani es-Seyyid Mehmed Ağa'nın mütevelliliği esnasında vâkıfın evlatları ve vakıf personelleri tarafından talep edilen tamirat ve bakım çalışmaları Kocabeyzade es-Seyyid Mehmed Efendi'nin mütevelliliği zamanında gerçekleşmiştir.⁷⁰ İlk keşiften bir ay sonra (12 Rebiülahir 1159/ 4 Mayıs 1746) Bostani es-Seyyid Mehmed Ağa mütevellilikten azledilmiş ve yerine es-Seyyid Mehmed Abdülhadi oğlu Kocabeyzade es-Seyyid Mehmed Efendi geçmiştir.⁷¹ 21 Cemaziyelevvel 1168/11 Nisan 1755 tarihli hüccete göre⁷² Kocabeyzade es-Seyyid Mehmed Efendi 1159/1746 senesinde tamir için keşfe çıkıldığını, vakfın tamiratına kendisinin başladığını ve tamir ettirdiği yerlerin görülüp buna dair hüccet verilmesini istemiştir. Buna istinaden hassa mimarlarından Veli oğlu Salih Beşe ile bilirkişiler Kocabeyzade es-Seyyid Mehmed Efendi'nin yaptırdığı tamirata müşahede ederek onaylamışlardır.

Kocabeyzade es-Seyyid Mehmed Efendi tevliyet cihetini tasarruf etmeye başladıktan yaklaşık dokuz yıl sonra tamir faaliyetleri bitmiştir. 108.000 akçeye tekabül eden ve dokuz yıl süren tamir faaliyetinin ne kadar büyük çapta olduğu görülmektedir. Aynı zamanda vakıftaki hasaratın da boyutunu gözler önüne sermektedir. Kocabeyzade es-Seyyid Mehmed Efendi böyle bir tamir çalışmasını başarıyla tamamlayarak vakfın devamlılığına ve işlevselliğine büyük bir katkı sağlamıştır. Hem vakıf görevlilerinin hem de halkın vakıftan faydalanması yolunda önemli bir adım atmıştır.

Son olarak Ankara şer'iyeye sicillerine yansıyan 12 Muharrem 1190/3 Mart 1776 tarihli hüccete göre Ahi Şerefeddin Evkafı'nın mütevellisi İstanbul'da Saray-ı Cedid Bazarbaşısı es-Seyyid Ali oğlu es-Seyyid Ahmed Ağa'nın Ankara'da bulunan vekili es-Seyyid Halil Efendi ile vâkıfın evlatları ve vakıf görevlileri mahkemeye müracaat etmişlerdir. Ahi Şerefeddin Camisinin üzeri toprak olmasından dolayı harap olup üstünün çatı olmaya ihtiyacı olduğunu belirtmişlerdir. Ankara'da mimarbaşı olan el-Hacc Salih, Hüseyin Usta ve Halifebaşı ve diğer *ehl-i vukuf* ile birlikte keşfe çıkmıştır. Yapılan inceleme sonucunda caminin üzeri çatı olmasına karar verilmiş ve çeşitli türde kereste, kum, kireç, kiremit, hatıl, çivi, sıva, kazma, kürek, tekne, ırgat ve usta ücretinin iki bin kuruşa tekabül edeceğini bildirmişlerdir. Bunun yanı sıra caminin üzerine yapılacak çatının uzunluğuna kırk zira genişliğine otuz altı zira olacağını belirtmişlerdir.⁷³ Bir zira yaklaşık 54,04 cm olması⁷⁴ hasebiyle uzunluğuna 21,6 metre genişliğine ise 19,44 metreye denk düşmektedir.

Ahi Şerefeddin Evkafı geçmiş zamanlarda birçok defa tamir ve onarım faaliyeti geçirmiştir. Bir Anadolu Selçuklu eseri olan cami, zaviye, türbe ve imaret yapılan bakım ve tamir çalışmaları sonucunda Selçuklu mimari özelliğini kısmen yitirmiştir. Günün ve zamanın şartlarına bağlı olarak Osmanlı mimarisinde kullanılan usullere göre tamir edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda hassa mimarları veya mimarbaşıları tamir için görevlendirilmişlerdir.

Ankara şer'iyeye sicillerine yansıyan en büyük tamirat Kocabeyzade es-Seyyid Mehmed Efendi'nin mütevelliliği esnasında olmuştur. Vakfı ihya eden, tamir ve tadilatına önem gösteren, vakfın işlevselliğine katkıda bulunan mütevelliler vakıf çalışanları tarafından desteklenmiştir. Bununla birlikte vakıf işlerini önemsemeyen, kendisi başka şehirde olup vakıf işlerini gördürmek üzere vekil bile tayin etmeyen, vakıf hasılatını kendi umuruna sarf eden mütevelliler de azledilmişlerdir. Buradan anlaşılacağı üzere bir vakıfta mühim olan kişiler değil vakfın sürekliliğidir.

⁶⁹ Şevket Pamuk, "Kuruş", *TDVİA*, C. 26, s. 459.

⁷⁰ *AŞS*, 623/24.

⁷¹ *AŞS*, 612/313.

⁷² *AŞS*, 623/24.

⁷³ *AŞS*, 648/196.

⁷⁴ Hinz, *age*, s. 67.

ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ İŞİĞİNDA AHI ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

Ahi Şerefeddin Evkafı'nın genel olarak harabe olmasındaki en büyük etmen “zaman”dır. Yangın, sel, rüzgâr gibi doğal afetler ya da insan eliyle verilen zararlara dair bir kayda rastlanılmamıştır. Bu bakımdan ele alındığında vakfın tamire muhtaç olduğu vakitlerde hemen yenilenmesi ve canlandırılması vakfın işlevselliğine katkı sağlamıştır. Hatta vakfın yapılarının günümüze kadar intikal etmesinde büyük rol oynamıştır.

4. Ankara Şer'iyeye Sicillerine Yansıyan Ahi Şerefeddin Vakfı İhtilafları

Bu bölümde incelenecek konu, vakıf içi ihtilaflar ve vakıf dışı ihtilaflar olacaktır. Vakıf içi ihtilaflar bölümünde vakıf ve vakıf reayası arasında çıkan anlaşmazlıklar, vâkıfın evlatlarının vakfa olan müdahalesi veyahut tevliyet cihetini tasarruf etme konusunda çıkan ihtilafların mahkemeye yansıyan yönleri ele alınacaktır. Dışarıdan ve doğrudan vakfa yapılan müdahaleler ve bunların önlenmesine yönelik adımlar ise vakıf dışı ihtilaflar bölümünde değerlendirilecektir.

4.1.1. Vakıf İçi İhtilaflar

Ahi Şerefeddin Evkafı'nda tarihi süreç içerisinde bazı anlaşmazlıklar meydana gelmiştir. Ankara şer'iyeye sicillerinde rastlanılan ilk anlaşmazlık 26 Cemaziyelevvel 1093/2 Haziran 1682 tarihinde vakıf reyası ve vakfın mütevellisi arasında çıkmıştır. Ahi Şerefeddin Evkafı reayasından olup Ankara'da ikamet eden Ermenilerden Asvador Papas, Mihail, Harabet, Serkis, Kirkor, Bağdesar, diğer Serkis, Abraham, Andon, Hacadur ve Balı mahkemede kadı huzuruna çıkmışlardır. Kendilerinin vakfın reayasından olduklarını, cizye ve ispençeleri defterde vakfa kayıtlı olduğunu ve yetmiş seksen seneden fazla süredir evlilerinden senede ikişer esedi bekarlarından ise senede birer esedi vergi ödediklerini söylemişlerdir. Ancak vakfın mütevellisi olan es-Seyyid Mehmed Emin Efendi'nin kadime muhalif olup fazla akçe talep ettiğini söylemişler ve bunun engellenmesini istemişlerdir. Şahitlerde bunu teyit ettikten sonra vakıf mütevellisinin müdahalesi men edilmiştir.⁷⁵ Burada dikkat çeken husus vakıf reayasının vakfa karşı hakkının saklı olmasıdır. Sadece vakıf reayasının vakfa karşı sorumluluğu yoktur aynı zamanda vakfında vakıf reayasına karşı mesuliyetleri vardır. Bu sebeple vakıf reyası vakıf tarafından herhangi bir haksızlığa uğradığında kendini resmî kanallar aracılığıyla savunabilmiştir.

18 Zilkade 1095/27 Ekim 1684 tarihli bir beratta vakfın tevliyeti Ali'nin vefatıyla vâkıfın evladından olan Şehsuvarzade Seyyid İbrahim Efendi'ye verilmiştir.⁷⁶ Ancak bundan yaklaşık 3 yıl sonra (7 Ramazan 1098/17 Temmuz 1687) vâkıfın evlatlarından Dodurga köyünde olan Seyyid Fethullah, Seyyid Abidin, Kayaviran köyünden Seyyid Ramazan, Seyyid İbrahim, Seyyid Hüseyin, Seyyid İdris, Mustafa ve Seyyid Halil mahkemeye gitmişlerdir. Vakıf kurucusunun tevliyeti *aslah-ı evlada* şart ettiğini iki yüz seneden beri ise *aslah-ı evladdan* olanların mütevelliliğe olageldiğini ancak vâkıfın şartlarının aksine Seyyid İbrahim Efendi'nin *aslah-ı evladdan* olmadığını dile getirmişlerdir. Vakfın mahsulatını gereksiz yere harcadığını, vakfa ihanet ederek reyanın dağıldığını ve bu sebepten dolayı Seyyid İbrahim Efendi'nin azledilmesini talep etmişlerdir. Şorba kadısı Mevlana Halil'in arzıyla *aslah ve erşedden* olan Seyyid Fethullah mütevelliliğe tayin edilmiştir.⁷⁷ Seyyid Fethullah'ın mütevelliliğini tasdik eden İstanbul'dan ferman gelmiştir.⁷⁸

Ancak 7 Zilhicce 1098/14 Ekim 1687 tarihinde Seyyid İbrahim Efendi tevliyeti zapt etme arzusundan geri durmamış Seyyid Fethullah'ın tevliyeti kanuna aykırı şekilde üzerine aldığı belirterek tekrar tevliyeti üzerine almıştır.⁷⁹ Zilkade 1099/Eylül 1688'de bu kez yine Seyyid Fethullah için İstanbul'dan ferman gelmiştir. Seyyid Fethullah'ın tevliyeti tasarruf etmesine dair olan bu fermanla Seyyid İbrahim'in müdahalesinin engellenmesi istenmiştir.⁸⁰ Tevliyet ciheti birkaç kez Seyyid İbrahim ve Seyyid Fethullah arasında çekişmeye sahne olmuştur. Ancak en son olarak Seyyid İbrahim'in müdahalesinin engellenmesi ve Seyyid Fethullah'ın tevliyeti tasarruf etmesine karar verilmiştir.

24 Rebiülahir 1128/17 Nisan 1716 tarihinde vâkıfın neslinden olan elli seyid mahkemeye çıkmışlardır. Başsemer, Kayaviran, Dodurga, Turpözü, Kargasemer, Bayındır köyleri ahalisinden *arusiyye* ve sair bahane ile fazla akçe aldıklarını ve bunun sonucunda vakfın reayasına haksızlık yaptıklarını kabul etmişlerdir. Arabulucular devreye girerek sulh yapılmıştır. Tekrar vakıf reayasına haksızlık yaptıkları takdirde Kütahya valisine yüzer kuruş nezir vermeyi ahdetmişlerdir.⁸¹

19 Rebiülahir 1168/2 Şubat 1755 tarihli bir berata göre es-Seyyid Mehmed Abdülhadi oğlu Kocabezade es-Seyyid Mehmed mütevelliliğe iken İstanbul'da sakin vâkıfın evlatlarından Ali oğlu es-Seyyid Ahmed vakıf görevlileri ağzından yazdığı yazı ile Şorba kadısı Seyyid Ahmed'den arz alıp vakfın tevliyetini kendi üzerine

⁷⁵ AŞS, 547/67.

⁷⁶ AŞS, 549/702.

⁷⁷ AŞS, 551/326.

⁷⁸ AŞS, 551/327.

⁷⁹ AŞS, 551/346.

⁸⁰ AŞS, 552/433.

⁸¹ AŞS, 574/25.

berat ettirmiştir. Bunun üzerine vakfın evlatları ve vakıf görevlileri Kocabezade es-Seyyid Mehmed'in beratla mütevellî olduğunu, vakfa ait cami, türbe ve imareti yeniden tamir ve ihya ettiğini, görevlilere de vazifelerini verdiğini söyleyerek kendisinden razı ve hoşnut olduklarını belirtmişlerdir. Bu durumda es-Seyyid Ahmed'in tevliyetinin iptali ve müdahalesinin engellenmesini talep etmişlerdir. Es-Seyyid Ahmed ile yüzleşilerek vakfa ihaneti ortadaysa tevliyetin elinden alınmasını ve Kocabezade es-Seyyid Mehmed'e iade edilmesine karar verilmiştir.⁸²

Kadı sicillerine yansıyan vakıf içi ihtilafların gerekçeleri genellikle tevliyetin intikali, vakıf hasılının paylaşımı, taşınmazların kullanımı, vakıf reayasına yapılan haksızlık ve vakıf yapılarının tamiri konusundadır.⁸³ Ahi Şerefeddin Evkafı'nda vakıf içi ihtilafların konusu daha çok tevliyeti tasarruf etme konusunda çıkmıştır. Tevliyetin intikali sırasında kimin *aslah ve erşed-i evlad* olduğu sorun teşkil etmiştir. Bu mesele kadı huzurunda vâkıfın şartları göz önünde bulundurularak çözüme kavuşturulmuş, bazı durumlarda İstanbul'dan fermanlar dahi gelmiştir. Bunun yanı sıra çeşitli nedenlerle vakfa ihanet eden mütevellilerin azledildikleri olmuştur.

Bir diğer anlaşmazlık vakfın yöneticileri/vakıfta hisse sahibi olan vâkıfın evlatları ile vakıf reayasını arasında çıkmıştır. Yine bu konular kadı huzuruna taşınarak çözülmüştür, gerektiğinde ise arabulucular devreye girmiştir. Vakıf reayasını çoğu zaman haklı pozisyonda bulunurken onlara baskı yapan vakıf yöneticileri ise engellenmiştir.

4.1.2. Vakıf Dışı İhtilaflar

17 Şaban 1028/30 Temmuz 1619 tarihinde Ankara kadısına hitaben gelen fermanda, Melikşeh veled-i Murad ve Aynacı Sağır Şirin isimli gayrimüslimler Ahi Şerefeddin Evkafı reayasını oldukları halde kendilerinin Kalecik perakendesi oldukları iddia edilerek perakende haracını tahsil eden kişiler tarafından haraçları alınmak istenmiştir. Buna binaen fermanda gayrimüslimlerin Ahi Şerefeddin Evkafı reayasından oldukları, vergilerini de vakfa eda etmelerini ve perakende haracını tahsil eden kişilerin müdahalesinin engellenmesi istenmiştir.⁸⁴ Perakende haracı, *çift-bozan*⁸⁵ vergisine benzer gayrimüslim reayadan alınan bir vergi türü olmalıdır. Bundan dolayı şikayette bulunan gayrimüslimlerden Kalecik'i terk ettikleri gerekçesiyle çiftlerini ekmediklerinden dolayı vergi alınmak istenmiştir.

Sultanın vilayetlerdeki idareyi ve kontrol gücünü çeşitli sebeplerle kaybettiği zamanlarda *ehl-i örf*'ün otoriteyi kötüye kullandığı gözlemlenmektedir. Diğer bir ifade ile *ehl-i örf*'ün içinde bulunduğu kötü koşullar onları bu yola sürüklemektedir. *Ehl-i örf* takımı halktan kanunun işaret ettiği kadar ziyade vergi almaya çalışmıştır. Hizmet karşılığı adı altında çeşitli isimlerle vergi almayı adet haline getiren *ehl-i örf*'ün çoğu kez halka zulüm yaptığı kaynaklarda sabittir.⁸⁶ Bundan dolayı XVI. yüzyılın sonlarından itibaren halk kitleleri halinde şikayetlerini Divan-ı Hümayun'a bildirmiş, bunun üzerine devlet o bölgelerin kadılarına sık sık fermanlar göndererek kadılardan haksızlıkların engellenmesi ve halkı onların zulmünden korumasını istemiştir.⁸⁷ 2 Şaban 1198/21 Haziran 1784 yılında Ankara naibi ve Şorba kadısına gelen bir fermanda, vakfın mütevellisi olan es-Seyyid Ahmed, Şorba kazasında vakfa ait dört köye *ehl-i örf taifesi* ve *a'yan-ı mütegalibe* olarak adlandırılan zorba ayanların vakfa müdahale ettiğini belirtmektedir. Bu müdahaleleri sonucunda vakfın reayasını perişan olmuş, vakfın görevlileri vazifesini yapamaz hale gelmiş ve imaretin işlememesine sebep olmuşlardır. İstanbul'dan gelen fermanda *mîr-mîrân ve mîr-livâ ve mütesellimler ve sübaşılar ve voyvoda ve alaybeyi ve zu'âmâ ve erbâb-ı timâr ve çeribaşılar ve çeri sürücüler ve ümenâ ve ummâl ve muhâssılîn-i emvâl ve nüzzâr ve sâ'ir iş erleri* diye belirtilen *eh-i örf* takımının vakfa müdahale etmemesini, mütevelliyeye ise serbestiyet üzere vakfın hasıl olan mahsulatı ve vergileri daha önce ne şekilde tahsil edildiyse yine aynı şekilde tahsil edilmesi emredilmiştir.⁸⁸ Bunun yanı sıra Ankara mütesellimi Derviş Ağa, Ahi Şerefeddin Evkafı reayasından elli kuruluş çeşitli adlarla vergi ve gayrimüslim reayadan ise yüz kuruş *bâc-ı hamr* ve üç bin akçe *ispençe* namında akçe almıştır. Bu akçelerin iade edilmesi için vakfın mütevellisi ve daha önce nakibüleşraf olan es-Seyyid Mehmed Efendi davacı olmuştur. Derviş Ağa aldığı akçeleri kabul etmiş ve bunu tekrarlamaması adına tembih olunmuştur.⁸⁹

Vakıf dışı ihtilaflar çoğunlukla *ehl-i örf*'ün yaptığı doğrudan müdahaleler ile meydana gelmiştir. Celali isyanları döneminde ortaya çıkan otorite boşluğundan ya da devletin sürekli bir savaş silsilesi içerisinde zor

⁸² AŞS, 623/198.

⁸³ Reyhan Şahin Allahverdi, "Zürrî Vakıfların İdaresinde Yaşanan Sorunlar", *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 43, 2016, s. 318.

⁸⁴ AŞS, 502/784.

⁸⁵ Toprağını terk edip başka bir yere göçen veya bir zanaat ile uğraşan reayayı sipahinin bulup eski yerine getirmeye hakkı vardı. Ancak çift-bozan on yıl geçtikten sonra bulunursa artık eski yerine dönmeye mecbur edilemeyip *çift-bozan resmi* ya da *levendlik akçesi* adıyla boş bıraktığı toprağın büyüklüğüne göre bir miktar resm almırdı veya yerleştiği yerin sipahisine verdiği öşrün aynısını eski sipahisine de ödemeye yükümlü tutulurdu. Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, TTK, Ankara 2018, s. 307.

⁸⁶ Halil İnalçık, "Adaletnameler", *Belgeler Dergisi*, TTK, Ankara 1993, s. 52.

⁸⁷ Mehmet İpşirli, "Ehl-i Örf", *TDVİA*, C. 10, s. 519.

⁸⁸ AŞS, 658/252.

⁸⁹ AŞS, 523/5.

ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ IŞIĞINDA AHI ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

durumda kalmasından yararlanmak isteyen art niyetli idareciler bu müdahalelerin başlıca kaynağını teşkil etmişlerdir. Bununla birlikte yöneticiler keyfi isteklerinden dolayı çeşitli isimlerle fazla vergiler almış ve halkı zor durumda bırakmışlardır. Vakıf reayası çoğu zaman baskılara dayanamayıp dağılmanın eşiğine gelmiş, vakfın sürekliliğine sekte vurulmuş ve vakıf görevlilerinin vazifelerini ifa etmesine mâni olmuşlardır. Devlet tarafından bu zulmün engellenmesi adına şehirlere daima fermanlar gönderilmiştir. Halka zulmeden idareciler cezalandırılmış, halk muhafaza altında tutulmaya çalışılmıştır.

SONUÇ

Müessesat-ı hayriye olarak adlandırılan vakıflardan doğrudan ya da dolaylı olarak yararlanılmıştır. Ahi Şerefeddin'in kurmuş olduğu vakıf tam anlamıyla bu tanıma uygundur. Cami, zaviye, türbe ve imaretiyle bir vakıf külliye konumunda ve hayri vakıf statüsünde bulunmuş, asırlar boyu kamuya hizmet vermiştir. Camisiyle halkın namazlarını eda etmesine vesile olmuş, imaretinde pişen aşla fukara ve gurebanın karnının doymasını sağlamıştır. Bu bakımdan hem Ankara halkının ihtiyacını karşılamış hem de insanların yaşam standartının yükselmesine bir nebze olsun vesile olmuştur. Bütün bunları yaparken Ankara'nın çeşitli bölgelerinde bulunan köy, değirmen, dükkan gibi akarlardan sağladığı gelirle kendini finanse etmiştir. Bu doğrultuda Ahi Şerefeddin Evkafı'nın tarihi süreç içerisindeki sosyal ve kültürel misyonu ortaya koyulmuştur.

Vakfın vakıf senedinin günümüze kadar ulaşamamış olmasına rağmen şer'iyeye sicillerinden edinilen bilgilerden yola çıkılarak vakfın tevliyetinin vâkıfın öz evladından Ahi Ali Paşa'ya ve onun neslinden gelenlere şart edildiği saptanmıştır. Hem vakıf çalışanlarının aldıkları ücret tespit edilmiş hem de vakıfta yaşanan ihtilafların nedenleri ve perde arkası ortaya koyulmuştur. Günümüze kadar intikal eden vakıf yapılarının geçmişte gördüğü tamir ve tadilat süreçleri tüm yönleriyle ele alınmıştır. Bu bağlamda Ankara şehrinin fiziki görünümüne sağladığı katkıya dikkat çekilmiştir.

Osmanlı şehirlerini meydana getiren unsurların başında vakıf yapıları gelmektedir. Bir vakfın sosyal, kültürel ve iktisadi tarihi hakkında önemli bilgiler içeren şer'iyeye sicilleri, bir şehrin fiziki yapısını ortaya koymada birinci el kaynak konumundadır. Bu bakımdan şehir ve vakıf tarihi çalışmaları yapılırken şer'iyeye sicilleri mutlaka incelenmelidir.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

928/1522 Tarihli *Ankara Vakıf Tahrir Defteri*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet Yazmaları 116/5.

979/1571-1572 Tarihli *558 Numaralı Ankara Vakıf Tahrir Defteri*, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi.

Ankara Şer'iyeye Sicili (AŞS) Numarası:

AŞS 502, 503, 508, 510, 520, 523, 531, 547, 551, 552, 574, 592, 609, 611, 612, 623, 648, 658.

Araştırma ve İncelemeler

AKAR, Tuba, “Tanzimat Öncesi Vakıf Kurumu ve Yapıların Korunması”, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. 33, Ankara 2010, s. 89-110.

CEYHAN, Muhammed, “Celâlî İsyanlarının Ankara Vakıf Gayrimenkulleri Üzerinde Yarattığı Tahribatın Tespiti Şer'iyeye Sicilleri Işığında”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu*, Ed. Yılmaz Kurt, C. 1, AÜDTCF Yayınları, 25-26 Ekim 2012 Ankara, 359-376.

ÇINAR, Hüseyin-GÜMÜŞÇÜ, Osman, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Çubuk Kazası*, Bilge Yayınevi, Ankara 2002.

ÇINAR, Hüseyin-KOYUNCU, Miyase, *Vakıflar Kaynakçası*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005.

ERDOĞAN, Abdülkerim, *Şehr-i Kadîm Ankara*, C. 1, Ankara Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Ankara 2015.

ERGENÇ, Özer, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.

EYİCE, Semavi, “Ahî Şerafeddin Camii”, *TDVİA*, C. 1, s. 531-532.

EYİCE, Semavi, “Ahî Şerafeddin Türbesi”, *TDVİA*, C. 1, s. 532.

- GÜNAY, Hacı Mehmet, “Vakıf”, *TDVİA*, C. 42, s. 475-479.
- HINZ, Walther, *İslamda Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, Marmara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1990.
- HIZLI, Mefail, “Osmanlı Vakıf Eserlerinin İnşa ve Tamir ve Restorasyonları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 5, S. 5, Bursa 1995, s. 219-232.
- İNALCIK, Halil, “Adaletnameler”, *Belgeler Dergisi*, TTK Basımevi, Ankara 1993, s. 49-145.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi – I 1300-1600*, çev. Halil Berktaş, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Ehl-i Örf”, *TDVİA*, C. 10, s. 519-520.
- KONYALI, İsmail Hakkı, *Ankara Camileri*, Kültür Matbaacılık, Ankara 1978.
- KÖSE, İbrahim, *Ankara Evkâf Defteri (1571)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Ankara 1998.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S. , *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel ve İktisadî Yapısı*, TTK, Ankara 2018.
- NURDAN, Semiha, *XV ve XVI. Yüzyıllarda Ankara Şehri Vakıfları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, Yeniçağ Bilim Dalı, Ankara 2012.
- ÖNEY, Gönül, *Ankara Arslanhane Camii*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- ÖNEY, Gönül, *Ankara'da Türk Devri Dini ve Sosyal Yapıları*, Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1971.
- ÖZDEMİR, Rifat, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, TTK, Ankara 1998.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Ankara'nın Kuruluşunda Vakıfların Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, C. 20, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1998, s. 329-346.
- ÖZTÜRK, Nazif, “İslam ve Türk Kültüründe Vakıflar”, *Vakıflar Dergisi*, C. 29, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2005, s. 8-20.
- ÖZTÜRK, Nazif, “Mütevelli”, *TDVİA*, C. 32, s. 217-220.
- ÖZTÜRK, Nazif, *Menşei ve Tarihi Gelişimi Açısından Vakıflar*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1983.
- PAKALIN, Mehmed Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, C. 3, İstanbul 1983.
- PAMUK, Şevket, “Kuruş”, *TDVİA*, C. 26, s. 458-459.
- PARLATIR, İsmail, “Tekke-nişin”, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2011.
- ŞAHİN ALLAHVERDİ, Reyhan, “Zürri Vakıfların İdaresinde Yaşanan Sorunlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 43, 2016, s. 313-323.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2011.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *MEBİA*, C. 13, s. 153-172.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *TDVİA*, C. 42, s. 479-486.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadî Boyutu”, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, S. 18, Ankara 1984, s. 5-41.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *XVIII. Yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, TTK, Ankara 2003.
- YILMAZ, İbrahim – DİKMEN, S. Ümit, “Osmanlı Döneminde Yapıların Onarım ve Restorasyonunda Tasarım ve Onay Süreci”, *23. Uluslararası Katılımlı Yapı & Yaşam Kongresi*, Bursa 2011, s. 169-173.
- YILMAZ, İbrahim, “Osmanlı Klasik Döneminde Vakıf Yapılarının Korunmasında Onarım Aşamaları”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C. 3, S. 4, İstanbul 2007, s. 36-60.

Fotoğraf

Türk Tarih Kurumu Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu, Dosya No: 67.

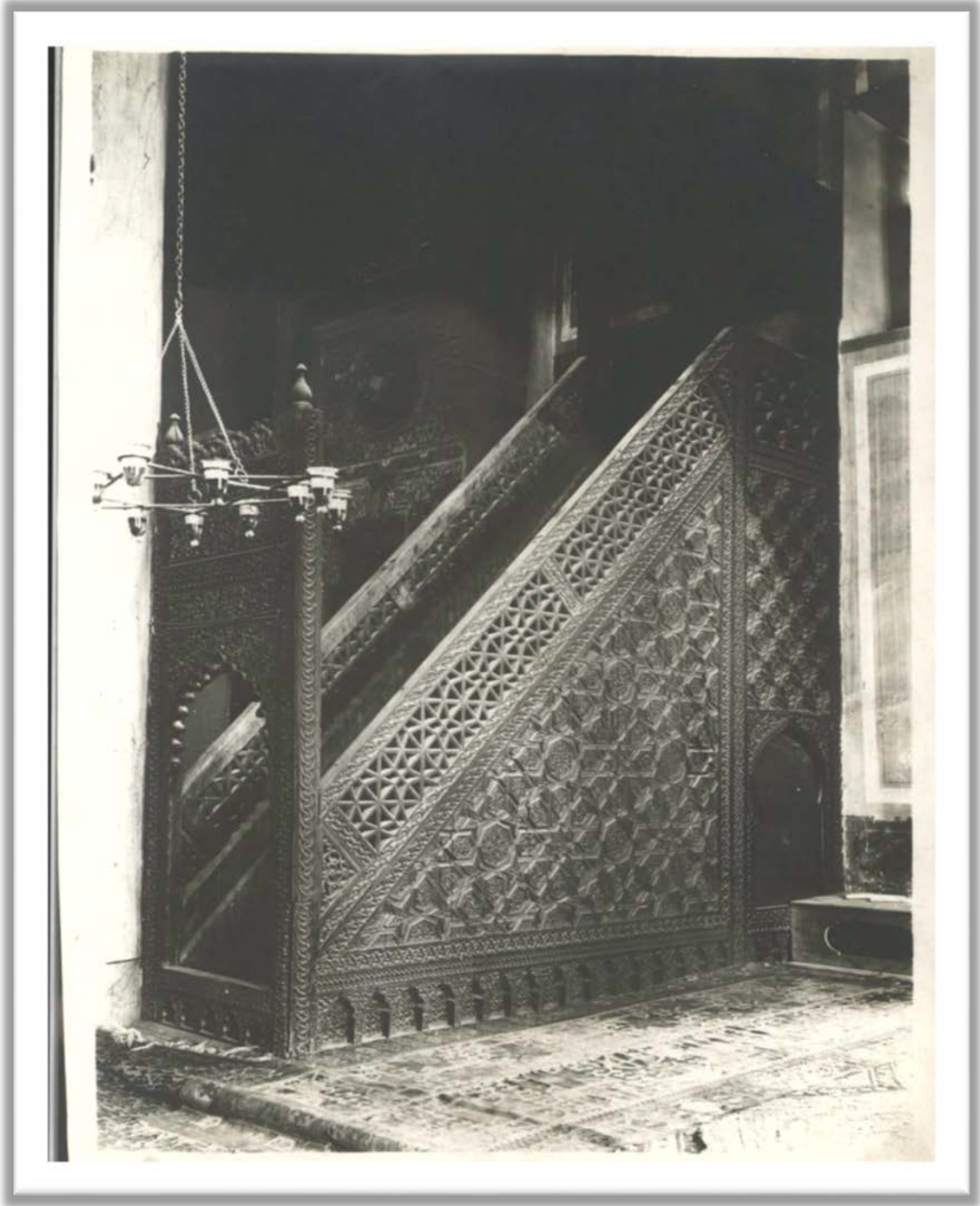
ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ IŞIĞINDA AHİ ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

EKLER

EK-1: TTK Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu, Dosya No:67 Belge 8-1.

Ankara: Ahî Şerefeddin Camii

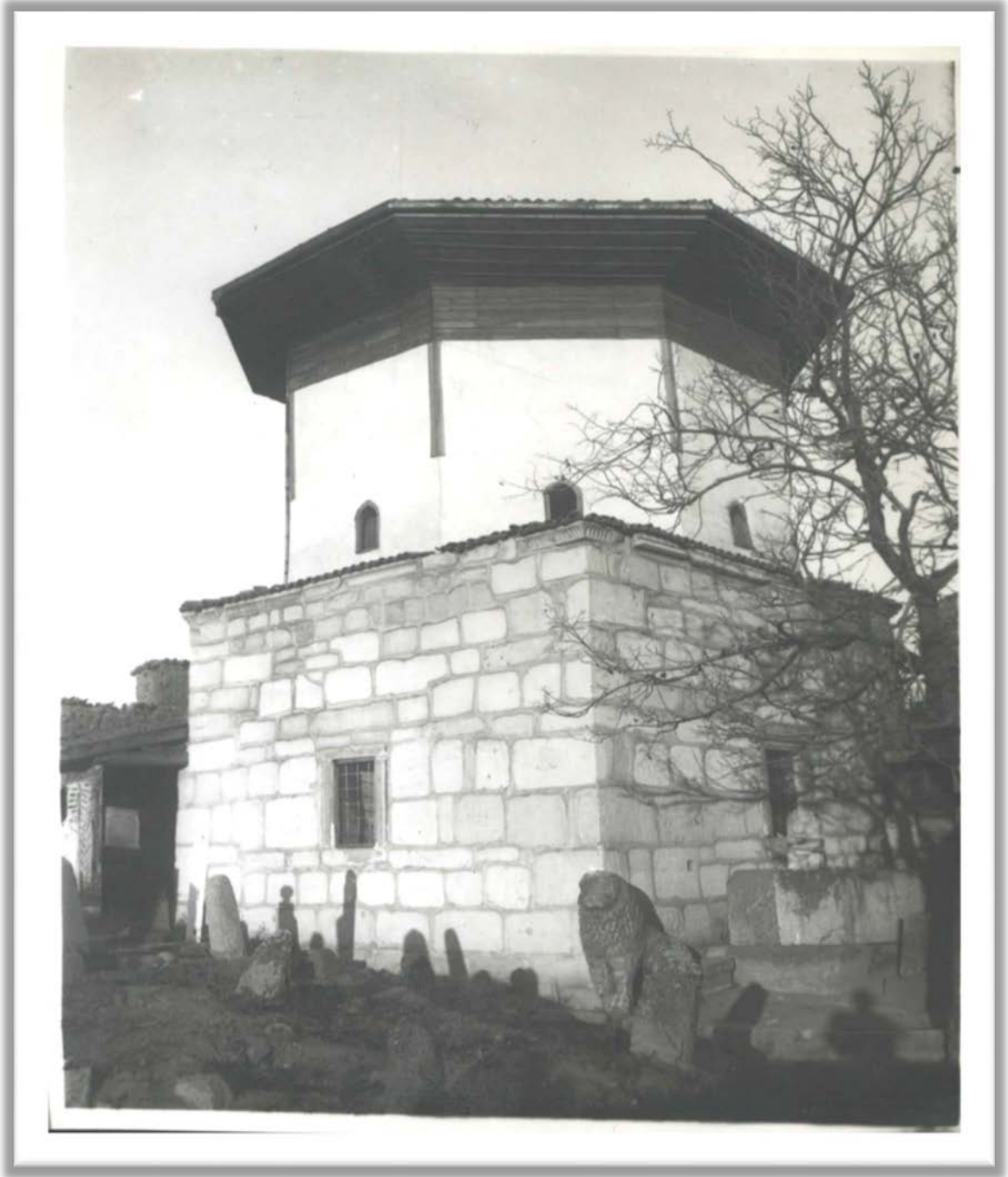
EK-2: TTK Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu, Dosya No:67 Belge 8-6.
Ankara: Ahi Şerefeddin Camii Minberi.

ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ IŞIĞINDA AHİ ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

EK-3: TTK Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu, Dosya No:67 Belge 8-15.

Ankara: Ahi Şerefeddin Camisinin içerisi.

EK-4: TTK Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu, Dosya No:67 Belge 9-1.
Ankara: Ahi Şerefeddin Türbesi dışarıdan görünüşü.

ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ IŞIĞINDA AHI ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)

EK-5: TTK Arşivi, Osman Ferit Sağlam Koleksiyonu, Dosya No:67 Belge 9-3.

Ankara: Ahi Şerefeddin Türbesinin içi, Ahi Şerefeddin'in cevizden yapılan sandukası.

**ANKARA ŞER'İYYE SİCİLLERİ IŞIĞINDA AHİ ŞEREFEDDİN EVKAFI ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME (XVI – XVIII. YÜZYIL)**

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 373-384.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 15.06.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYASI'NIN KAZAK JÜZLERİNDE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İDARİ REFORMLAR VE NETİCELERİ

GÜLNAR KARA*

ÖZ

1730'lu yıllarda Küçük Jüz Han'ı Ebulhayır'ın Rus İmparatoriçesi Anna İoanovna'ya yazdığı mektup ile başlayan Kazak topraklarının Çarlık Rusyası'na dahil olma sürecinin tamamlanması 19. yüzyılın ikinci yarısında ancak nihai bir şekilde neticelenmiştir. İlk aşamada Çarlık hükümet Kazak topraklarını Rus sınır eyaletlerinin askerî valileri aracılığıyla yöneterek buralarda önemli idarî değişiklikler yapmaktan kaçınıyordu. Kazak bozkırının idarî sistemine ilk müdahale girişimi Orenburg Genel Valisi O. A. İgel'strom tarafından 18. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleştirilmiş ve başarısız olmuştur. Ancak sonraki yüzyılda durum değişmişti. Kazakların yeni siyasî düzene uyum süreci sona ermişti. Kazak Jüzleri'nde geleneksel hanlık yönetim sistemi de zayıflamıştı. Kazak soyluları ve hanlarının birbiriyle anlaşmazlığa düşmesi ve her fırsatta Rus idarî kurumlarına başvurması Çarlık Rusya'sının bölgenin yönetimine müdahale etmesini kolaylaştırmıştır. Bölgedeki konumunun önemli ölçüde güçlendiğini hisseden Çarlık Rusyası, kendi idarî sistemine göçebe Kazakların entegrasyonunu hızlandırmak için yerel geleneksel yapıya karşı bir saldırıya geçme ihtiyacını fark etmişti. Nitekim Rus resmî kayıtlarında Kazakların Rusya tebaası statüsüne sahip olmalarına rağmen, imparatorluğun güney sınırı hâlâ Orenburg eyaleti olarak kabul ediliyordu. Ayrıca İngiltere'nin Orta Asya'daki konumunu güçlendirme isteği Çarlık Rusyası'nın Kazak topraklarında siyasî varlığını pekiştirme faaliyetlerini yoğunlaştırma ihtiyacı duymasına neden oldu. Rusya artık Kazak hanları ve soylularının imtiyazlarını kısıtlayarak iradesini daha katı bir şekilde dikte edebilecek bir konumda olduğunu hissediyordu. Böylelikle Kazak topraklarının Rusya'nın idarî sistemine dahil olması için çalışmalara başlanmıştır.

19. yüzyılın başlarından itibaren Kazak bozkırlarında Rus etkisinin güçlendirilmesi ve sömürgeleştirme politikasının gerçekleştirilmesi için Çarlık hükümet tarafından bir dizi önemli idarî ve toprak reformları hayata geçirilmiş, Kazak Jüzleri'nin siyasî ve idarî sistemi, Rusya'nın çıkarlarına göre şekillendirilmiştir. Kazak toprakları eyaletlere bölünmüş, bu eyaletlerdeki yüksek ve orta düzey idarî makamlar Rus memurları ve subaylarının ellerine verilmiş ve Kazak halkının temsilcileri sadece icracı olarak alt makamlara tayin edilmişlerdir. Bunun için göstermelik bir seçim sistemi uygulanmışsa da genellikle üst düzey makamlarda Rusya'ya sadık hizmet edecek insanlar görevlendirilmiştir. Böylece Kazak topraklarının sömürgeleştirilmesi hızlanmış, ödüller ve rütbelere karşılığında Kazak sultanları ve kabile reisleri Rusya'nın tarafına çekilerek itaatkâr bir yönetim sistemi oluşturulmuştur. Bundan sonra Kazak topraklarında daha derin ilerleyebilmek, bölgede Rus etkisini kalıcı hâle getirebilmek için Rus köylülerinin iskân edilmesine hız verilmiştir. Göçebe Kazak Türkleri, umutsuzca topraklarını elde tutmaya çalışsalar da başarılı olamamışlardır. Böylece Ruslar bölgeyi ele geçirmiş, Kazak Türkleri bağımsızlığı ile birlikte topraklarını da kaybetmişlerdir. 19. yüzyıl boyunca Çarlık Rusyası'nın Kazak Jüzleri'nde hayata geçirdiği idarî reformların neticesinde Kazak topraklarının Rusya'ya dahil edilme süreci tamamlanmış, Kazak toprakları resmî olarak Rusya'nın eyaletlerine dönüşmüştür.

Bu çalışmada Rusya ve Kazakistan arşiv belgeleri ve dönemle ilgili kaynaklar ışığında 19. yüzyılda Çarlık hükümetin Kazak Jüzleri'nde gerçekleştirdiği idarî reformların Kazak toplumuna siyasî-iktisadî etkileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusya'sı, İdarî reformlar, Orta Jüz, Küçük Jüz, Büyük Jüz.

* Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-posta: gulnarkara06@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3283-7246

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYASI'NIN KAZAK JÜZLERİNDE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İDARİ REFORMLAR VE NETİCELERİ

ADMINISTRATIVE REFORMS OF THE TSARİST RUSSIA IN THE KAZAKH JUZES IN 19TH CENTURY AND ITS RESULTS

ABSTRACT

The process of inclusion of the Kazakh lands into the Tsarist Russia, which started with the letter written by the Little Juz Khan Ebulhayır to the Russian Empress Anna Ioanovna in the 1730s, was finalized only in the second half of the 19th century. In the first stage, the Tsarist government ruled the Kazakh territories through the military governors of the Russian border states, avoiding significant administrative changes. The first attempt to intervene in the administrative system of the Kazakh steppe was made by the Orenburg Gubernator General O. A. İgel'strom in the second half of the 18th century and was unsuccessful. However, in the next century the situation had changed. The adaptation process of the Kazakhs to the new political order had come to an end. In the Kazakh Juz, the traditional khanate administration system was also weakened. The fact that Kazakh nobles and khans disagreed with each other and resorted to Russian administrative institutions at every opportunity facilitated the intervention of Tsarist Russia in the administration of the region. Feeling that its position in the region had strengthened considerably, Tsarist Russia realized the need to launch an offensive against the local traditional structure in order to accelerate the integration of nomadic Kazakhs into its own administrative system.

From the beginning of the 19th century, a series of administrative and territorial reforms have been carried out by the Tsarist government to strengthen the Russian influence and to carry out the colonization policy in the Kazakh steppes, and the political and administrative system of Kazakh Juzes has been shaped according to the interests of Russia. The Kazakh territory was divided into states, where high and middle administrative authorities in these states were given to the hands of Russian officials and officers, and representatives of the Kazakh people were appointed to subordinate positions as executives only. Although an ostensible election system has been applied for this, people who will serve loyal to Russia are generally assigned to high-level positions. Thus, the colonization of the Kazakh lands was accelerated, and a submissive management system was established by attracting Kazakh Sultans and tribal chiefs to the side of Russia in return for awards and ranks. After that, the settlement of Russian peasants was accelerated in order to move deeper into Kazakh territory and to make the Russian influence permanent in the region. Although the nomadic Kazakh Turks desperately tried to retain their lands, they could not succeed. Thus, the Russians seized the region and Kazakh Turks lost their lands with their independence.

In this study, in the light of archive documents of Russia and Kazakhstan and sources related to the period, the political-economic effects to the Kazakh society of the administrative reforms carried out by the Tsarist government in the Kazakh Juzes in the 19th century will be discussed.

Keywords: Tsarist Russia, Administrative reforms, Middle Juz, Little Juz, Great Juz.

GİRİŞ

18. yüzyılın başlarından itibaren Çarlık Rusyası Kazak Jüzleri'nin¹ Rusya'nın himayesi altına girmesi için bir dizi çalışmalar yapmıştı. Küçük Jüz Hanı Ebulhayır'ın² 1731 yılında kendisine bağlı kabileler ile birlikte Rusya'ya bağlılık bildirmesinden sonra³ Çarlık hükümetin faaliyetleri daha da hız kazanmış, 1740-1742 yılları arasında Orta ve Küçük Jüz'ün bazı boy reisleri ve ileri gelenleri Rusya tabiiyetine geçtiklerine dair bağlılık yemini etmişlerdi. Buna rağmen Kazak bozkırları Rus idareciler tarafından az bilinen, kontrol edilmesi zor bir bölgeydi.

Rus hükümeti, kale ve karakol zinciriyle Küçük Jüz ve Orta Jüz'de askerî gücünü sağlamlaştırsa da bölgeyi Rusya'nın idarî ve hukukî sistemine entegre etmek için idarî reformlara ihtiyaç duymaktaydı. Bu reformlardan biri 18. yüzyılın sonlarında Orenburg Askerî Valisi O. A. İgel'strom⁴ (1737-1823) tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. 1784 yılında Orenburg Valisi olarak atanan Baron O. A. İgel'strom, bölgede esnek bir yönetim politikası izleyebilecek kişi görüntüsü veriyordu. İgel'strom, yerli halk hakkında olumlu görüşler bildiriyor, bu

¹ Göçebe Kazak kabilelerinin içtimaî-siyasî örgütlenmeleri üç Jüz'den (Rusça: Orda) müteşekkildi (Büyük, Orta, Küçük).

² 1718-1748 yılları arasında Küçük Jüz'ün Hanı idi.

³ Küçük Jüz'ün Rusya dahil olma süreci hakkında bkz. O. Doğan, "Küçük Orda Kazak Hanlığının Güney ve Kuzey Komşuları ile İlişkileri (1734-1742)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, ss. 145-162.

⁴ O. A. İgel'strom, 1784 yılında Orenburg'un dahil olduğu Ufa ve Simbirsk eyâletinin Askerî Valisi olarak görevlendirilmişti. Böylece 1784-1792 yılları arasında Simbirsk ve Ufa Genel Valiliği, 1796-1798 yılları arasında Orenburg Genel Valiliği yapmıştır (bkz. V. G. Semenov, V. P. Semenova, *Gubernatory Orenburgskogo Kraya*, Orenburgskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Orenburg 1999). Burada görevdeyken Küçük Jüz'de Hanlık yönetiminin lağvedilmesi ve Küçük Jüz'ün üçe bölünmesi için faaliyetlerde bulunmuştur (1785). Ancak bu girişimi bazı Sultanların tepkisine neden olunca başarılı olmamıştır (İ. Ö. Artıkbayev, *İstoriya Kazahstana*, İzd. Kazak Universiteti, Almatı 2006, s. 216).

halkın doğal karakterinin daha kibar olduğunu söylüyordu. Jayık Irmağı sınır hattında göçebe Kazak Türkleri ve Rusların arasındaki anlaşmazlıkların aslında sınırdaki Rus idarî makamlarının zorbalıklarından dolayı çıktığını itiraf ediyordu.⁵ Ayrıca, Orenburg Kalesi komutanı Ya. M. Zembulatov'un Kazaklar hakkında hiçbir şey bilmediğini, Orenburg Sınır Komisyonu danışmanı P. N. Çuçalov'un⁶ ise Kazaklardan nefret ettiğini, halkın da ona aynı duygularla karşılık verdiğini kaydetmiştir.⁷ Bu sırada Küçük Jüz'de yönetimi elinde tutan Nuralı Han,⁸ hem kendi kardeşi Aşşuvak Sultan, hem de diğer boy reisleriyle anlaşmazlık yaşıyordu. Küçük Jüz'de Sırım Batır⁹ liderliğindeki, Nuralı Han'a muhalif olan boy reisleri bölgede etki yaratabilecek durumlardı. 24 Temmuz 1785 yılında muhalif boy reislerinden 5 kişilik heyet, O. A. İgel'strom'a 55 boy reisi tarafından imzalanan ve II. Yekaterina'ya yazılmış mektubu getirdiler. Mektupta Nuralı Han'ın hanlıktan azledilmesi isteniyor, bu durumda Küçük Jüz kabilelerinin hepsinin Rusya'ya bağlılık yemini edeceği bildiriliyordu.¹⁰ Nuralı Han da kendi tarafından muhalif boy reislerinden şikâyet eden mektuplar yazmaktaydı. Bu da O. A. İgel'strom'a Küçük Jüz'de bazı idarî reformlar yapma zamanı geldiğini düşündürmüştü.¹¹ 1785 yılının Eylül ayında İletsk Karakolu'na yakın bir mevkide Sırım Batır'ın organize ettiği Küçük Jüz boy reislerinin kurultayı toplandı. Kurultaya katılmak için O. A. İgel'strom tarafından gönderilen ekibin içinde Ahun Muhamedjan Hüseyinov¹² de vardı. Görünüşte Rus heyeti Nuralı Han ile boy reislerini barıştırmak için kurultaya katıldıysalar da O. A. İgel'strom'un verdiği gizli talimatnameye göre, boy reislerini Han iktidarını tamamıyla ortadan kaldırmanın, tüm yönetimin ise, Orenburg Sınır Mahkemesi'ne verilmesinin daha iyi olduğuna ikna etmeliydiler.¹³ Boy reisleri, görüş birliğiyle Nuralı Han'ın azledilmesine karar kıldılar ve kendi aralarında uzun uzun tartıştıktan sonra Batır Sultan'ın oğlu Kaip Sultan'ı han ilan ettiler. Boy reisleri, Küçük Jüz'ü, kabile konfederasyonlarına göre üç idari bölgeye bölmeye karar verdiler: Bayulu, Jetiru ve Karakesek. Her bölgenin başına birer Biy¹⁴ seçildi. Bayulu için Turmambet Biy, Jetiru için Tilenşi Biy, Karakesek için Segizbay Biy. Sırım Batır ise, hepsine danışmanlık yapacaktı. Toplantıdan sonra 208 boy reisi Kuran-ı Kerim'e el basarak Rusya'ya bağlılık yemini ettiler.¹⁵ O. A. İgel'strom, bu kurultayın kararlarını, yani Küçük Jüz'ün üçe bölünmesini ve Biyler seçimini onayladı. Ancak Kaip Han'ın onaylanması için Rus hükümeti ile görüşmesi gerektiğini bildirdi.¹⁶ Böylece 1786 yılının ilkbaharında Nuralı Han can güvenliğinden endişe ettiği için Rusların Kalmıkov Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldı. Oradan da önce Orenburg'a, sonrasında da Ufa'ya gönderildi. Zaten çok geçmeden Haziran 1786'da İmparatoriçe II. Yekaterina'nın kararnamesiyle hanlık görevinden azledildi.¹⁷ Nuralı Han'ın Küçük Jüz'den gitmesi O. A. İgel'strom'un kendi adıyla adlandırılacak idarî reformlarını hayata geçirmesine uygun bir zemin hazırlamıştı. Bunun akabinde O. A. İgel'strom 10 Mayıs 1786 yılında imparatoriçeye Küçük Jüz'deki siyasî durum hakkında ayrıntılı raporlar göndererek idarî reform projesini sunmuştur. Kazakistan tarihinde *İgel'strom Reformu* olarak bilinen bu reforma göre, Küçük Jüz'deki üç büyük kabilenin topraklarında yerel mahkemeler (*rasprava*) kurulacaktı. Mahkeme heyeti, başkan olarak seçilecek boy reisi ve iki üye, kâtip görevi yapacak bir molla ve bir Rus temsilciden oluşmalıydı.¹⁸ Bunun dışında Küçük Jüz'ün tüm boylarında (32 boy) boy içindeki hukukî meselelerin çözülmesinden sorumlu olacak *Starşına* (Ağa) makamı tesis edilmeliydi. *Starşınalar* halkın kendi kurultaylarında seçilerek Orenburg sınır idarî makamları tarafından onaylanmalıydı. O. A. İgel'strom'a göre, bu reform Kazak boy reislerini daha iyi çalışmaya teşvik edecekti. *Raspravalar* kurulurken nüfuzlu kabile reisleri üye olmaya pek yanaşmayınca O. A. İgel'strom yeni bir *Glavnaya Starşına* (Baş Ağa) makamı kurulmasını teklif etti. *Glavnaya Starşınalar* için 200, *Starşınalar* için 50 ruble yıllık maaş belirlendi. Bunun Rus hükümetine toplam maliyeti 3.080 ruble olacaktı.¹⁹ İgel'strom, Küçük Jüz Kazaklarının hepsinin olmasa da çoğunluğunun topraklarının bölünmesine razı olduklarını ileri sürmüştü, dolayısıyla Or ve Emba Irmakları

⁵ M. P. Vyatkin, *Batyr Srym*, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1947, s. 204.

⁶ P. N. Çuçalov hakkında bkz. S. U. Taymasov, "Perevodçik Orenburgskoy Gubernskoy Kantselyarii Petr Çuvalov", *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, no. 32 (170), Çelyabinsk 2009, s. 148-151.

⁷ N. S. Lapin, *Deyatel'nost' O. A. İgel'strom'a v Kontekste Kazahsko-Rossiyskih Vzaimootnoşeny (1780-e-1790 gg)*, İzd. Sariarka, Astana 2012, s. 209.

⁸ Küçük Jüz Hanı Ebulhayır Han'ın büyük oğludur. 1748-1786 yılları arasında Küçük Jüz'ün Hanı olarak görev yapmıştır.

⁹ Sırım Datoğlu (1723-1802), Küçük Jüz'de nüfuzlu kabile reislerinden biriydi. 1783-1797 yılları arasında Küçük Jüz'de Rus sömürgecilğine karşı patlak veren Küçük Jüz Kazak Türkleri isyanının lideridir.

¹⁰ *Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. IV, Red. M. P. Vyatkin, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1940, belge no. 4, s. 53-54, mektubun orijinali s. 50-53.

¹¹ *Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. IV, Red. M. P. Vyatkin, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1940, s. 54-62.

¹² Tatar asıllı Muhamedjan Hüseyinov, gençliğinde Rusya Hariciye Nazırlığı'nın talimatıyla Buhara ve Kabil'de gizli görevlerde bulunan Rus casuslarından biriydi. Kabil'den döndükten sonra Orenburg'da subay olarak görev yapmış, sonrasında Orenburg Sınır Heyeti'nde Ahun görevini üstlenmiştir. Onun görevi Kazak Türklerinin Hive, Buhara ve Osmanlı Devleti'nin etkisinde kalmalarına engel olmaktı. Çünkü bu sırada kaçak Kazan mollaları (imam) Küçük Jüz'de Rusya karşıtı propaganda yapıyorlardı. 1797 yılında Küçük Jüz'ü idare etmek için kurulan Han Divanı üyelerinden biri olmuştur.

¹³ M. P. Vyatkin, *Batyr Srym*, Sanat, Almatı 1998, s. 188.

¹⁴ Kazak Türklerinde davalara bakan, hukukî meselelerle ilgilenen ve hitabeti güçlü olan toplumun ileri gelen kişileridir.

¹⁵ *Materialy po İstorii Politicheskogo Stroya Kazahstana (so Vremeni Prisoyedineniya Kazahstana k Rossii do Velikoy Oktyabr'skoy Sotsialisticheskoy Revolyutsii)*, T. 1, sost. M. G. Maseviç, İzd. AN KazSSR, Alma-ata 1960, s. 74.

¹⁶ M. P. Vyatkin, *Batyr Srym*, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1947, s. 210-213.

¹⁷ A. K. Muhtar, U. T. Ahmetova, "Karabay Sultan Jane Onın Urpaktarı Tarihnan" *Otan Tarihi*, 3 (75), Almatı 2016, s. 21.

¹⁸ *Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. IV, Red. M. P. Vyatkin, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1940, belge no. 12, s. 71.

¹⁹ Aynı eser, belge no. 12, s. 71.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYASI'NIN KAZAK JÜZLERİNDE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İDARİ REFORMLAR VE NETİCELERİ

arasındaki bozkırları üçe bölmeyi teklif etmiştir.²⁰ 3 Haziran 1786 yılında İmparatoriçe II. Yekaterina, İgel'strom'un idarî reformlar projesini onaylanmış, sadece Kaip Sultan'ın han olarak atanmasını reddetmiştir. İgel'strom'a verilen talimatnamede bu konunun ayrıntılı bir şekilde araştırılması talep edilmekle beraber "Bizim için Orda'nın (Küçük Jüz'ün) şu anki bölünmüşlüğü daha yararlı olacaktır, özellikle boy reisleri bizim askerî idarecilerimizin yönetimine alışmaya başlarsa." deniyordu.²¹ Küçük Jüz'deki üç büyük kabilenin her birinde, davalara bakacak yerel mahkemeler (*rasprava*) kurulması için faaliyetlere başlandı. En üst mahkeme, Orenburg Sınır Mahkemesi olmalıydı. İgel'strom'un organize etmesiyle 1787 yılının Ekim ayında Küçük Jüz'ün kabile ve boy reislerinin seçimi yapıldı. *Glavnaya Starsına* olarak Alimulu kabilesine Sarımay Batır, Karaköbek Biy ve Muratbek Aybaşev, Bayulu kabilesine Sırım Batır ve Karatav Biy, Jetiru kabilesine Tilenşi Batır ve Janbolat Batır seçildi. Onların her birine yıllık 100 ruble maaş bağlandı.²² Böylece idarî makamlarda sultanların yerine boy reisleri gelmiş oldu. İmparatoriçe Rus devlet kurumları benzerliğinde *raspravaların* kurulmasını göçebelerin "başına buyruk hareket etmesini" sınırlayan faydalı bir kurum olarak görüyordu.²³ İgel'strom'un raporuna göre, Küçük Jüz kabile ve boy reislerini memnun etmek ve *raspravaların* harcamaları için yıllık 3.700 ruble, *rasprava* üyelerine maaş için 440 ruble harcanmaktaydı. Kendisi bunun boy reislerini Rus hükümetine sadık hizmet etmesine teşvik edeceğini düşündüğünü bildirmekle beraber, "Küçük Jüz'de durum değişti. Görevlendirilen boy reislerine ihtiyaç kalmadığı zaman bu masraflar da ortadan kalkacak," diyordu.²⁴

Bu reformlar, Küçük Jüz'ün yönetiminde soyluları, yani Sultanları²⁵ devre dışı bırakmış oldu. Bu da imtiyazlarını kaybeden Sultanların tepkisine neden olmuştu. Küçük Jüz'de Sultanlar ve boy reisleri arasında iktidar kavgası başladı. Ayrıca, Çarlık hükümetin İdil ve Jayık Irmakları boyunca göçebe Kazakların otlak kullanım haklarını kısıtlamasından dolayı Kazak-Rus ilişkilerinde huzursuzluk tekrar baş göstermişti. Kazakların Jayık hattı istihkâmlarına saldırıları sıklaşmıştı. Diğer taraftan Nuralı Han'ın geri geleceği söylentileri muhalif boy reislerini endişelendirmiş, Sırım Batır, Rusya aleyhine Hive Hanlığı ile yakınlaşmaya başlamıştı. 1789 yılının sonunda İgel'strom'un St.-Peterburg'a geri çağırılması, karışıklığı daha da alevlendirmiştir. İgel'strom'un yerine atanan yeni Vali A. A. Peutling, açıkça sultanlar grubunu desteklemekteydi. Peutling, 1791 yılında Hanlık yönetimi geri getirerek, bu sırada vefat etmiş olan Nuralı Han'ın kardeşi Yeralı Sultan'ın han seçilmesine destek vermiştir. Böylece O. A. İgel'strom'un Küçük Jüz'de hayata geçirmek istediği idarî reform başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak onun bu girişiminin sonraki yıllarda yapılacak idarî reformlar için örnek olduğunu söylemek mümkündür.

1. Sibiry Kırgızları Hakkındaki Tüzük (1822) ve Orta Jüz'de Gerçekleştirilen İdarî Reformlar

19. yüzyılın başlarında Kazak topraklarının Rusya'ya tabiiyeti formalite bir görüntü taşıyordu. Hatta Kazak Jüzleri'nin bir kısmı (Büyük Jüz ve Orta Jüz'ün bazı kabileleri) Türkistan Hanlıkları ve Çin'in etkisi altındaydı. Dolayısıyla Kazak topraklarında mutlak egemenliğini güçlendirmek için Çarlık Rusyası'nın öncelikle Kazakların siyasi bağımsızlığını ortadan kaldırması gerekiyordu. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Çarlık hükümeti tekrar Kazak bozkırlarında hanlık yönetimini lağvetmeye karar vermiştir. Çünkü hanlık yönetimi, Çarlık Rusyası'nın Kazak topraklarında büyük ölçekli iktisadî sömürge projelerini hayata geçirmek için engel teşkil etmekteydi. Bunun için olumlu şartlar da oluşmuştu. Orta Jüz ve Küçük Jüz'de hanların halk üzerindeki etkisi zayıflamış, kabileler arasında kavgalar baş göstermişti. 1819'de Orta Jüz Hanı Vali Han'ın vefatından sonra Çarlık Rusyası Orta Jüz'de hanlık yönetimini kaldırmaya karar vermiş, Sibiry eyaleti valisine de "Han seçimi için her türlü teşebbüsü" reddetme talimatı verilmiştir.²⁶ Bu sırada Sibiry Genel Valisi olarak görevlendirilen M. M. Speranskiy²⁷ tarafından hazırlanan *Sibiry Kırgızları*²⁸ Hakkındaki Tüzük, Rus Çarı tarafından onaylanarak hayata geçirilmeye başlamıştır. Tüzük, 319 madde ve 10 bölümden ibaretti. Tüzük'ün 285. maddesine göre, Orta

²⁰ N. S. Lapin, *Deyatel'nost' O. A. İgel'stromu v Kontekste Kazahsko-Rossiyskih Vzaimootnoşenyi (1780-e-1790 gg)*, İzd. Sariarka, Astana 2012, s. 227.

²¹ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, Sobraniye (1649-1825)*, T. XXII (1784-1788), karar no. 16.292, s. 494.

²² *Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. IV, red. M. P. Vyatkin, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1940, belge no. 26, s. 100.

²³ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, Sobraniye (1649-1825)*, T. XXII (1784-1788), karar no. 16.400.

²⁴ *Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. IV, red. M. P. Vyatkin, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1940, s. 99.

²⁵ Kazak toplumunda Cengiz Han'ın soyundan gelen Han tahtına aday soylu prenslerdir.

²⁶ Gosudarstvennyy Arhiv Omskoy Oblasti (GAOO), f. 2, op. 1, d. 430, l. 151-153; *Kazahsko-Russkiye Otnoşeniya v XVIII-XIX vekah (1771-1861), Sbornik Dokumentov i Materialov*, Red. M. O. Jangalin, F. N. Kireyev, V. F. Şahmatov, İzd. AN Kaz. SSR, Alma-ata 1964, s. 183.

²⁷ Mihail Mihayloviç Speranskiy (1722-1839) Rusya'nın önemli reformcu devlet adamlarından biridir, 1819-1821 yılları arasında Sibiry'nin Genel Valisi olarak görev yapmıştır. Çarlık Rusyası'nın 1802 yılından sonraki tüm önemli yasaları M. M. Speranskiy tarafından hazırlanmıştır. Düşmanlarının iftiralariyle Çar'ın gözünden düşen M. M. Speranskiy 1816 yılından itibaren Rusya'nın uç bölgelerine sürgüne gönderilmiştir. Sonrasında affedilerek 1819 yılında Sibiry Genel Valisi olarak atanan M. M. Speranskiy burada bir dizi önemli idarî reformlar gerçekleştirmiştir. M. M. Speranskiy'nin önerisi ile kurulan komisyonun faaliyetleri neticesinde Sibiry eyaletleri Batı ve Doğu olarak ikiye bölünmüştür. Onun 1822 yılında hazırladığı *Sibiry Kırgızları hakkında Tüzük*'e göre, Orta Jüz Kazaklarının toprakları Omsk eyaletine dâhil edilmiştir.

²⁸ Rus resmi kayıtlarında Kazaklara *Kırgız* denmekle beraber Rusya sınırlarına komşu yaşayan Kazaklar bulunduğu coğrafi bölgelere göre isimlendiriliyordu. Örneğin, Rusya'nın Batı Sibiry bölgesine komşu Orta Jüz Kazaklarına *Sibiry Kırgızları* deniyorsa, Orenburg sınırlarına komşu Küçük Jüz Kazaklarına *Orenburg Kırgızları* denmekteydi.

Jüz'ün tüm toprakları Rusya İmparatorluğu'nun egemenliği altında ve Sibiry Kırgızları ülkesi (yani Orta Jüz) Rusya'nın Omsk eyaletinin "dış" sancakları (*okrug*) olarak sayılıyordu. Kazak topraklarının idaresi dış sancak divanları (*okrujnoj prikaz*) ile sağlanmalıydı. Sancakların idaresi için "divan" (Kaz: *Duan*) diye adlandırılan idarî birim oluşturulmuş ve "divan"ın en üst yöneticisi Ağa Sultan (*Starsiy Sultan*) olarak belirlenmiştir. Onun idarî görevi merkezden, yani Omsk Valiliği'nden gönderilen emirleri uygulamak, sancak yönetimi ile ilgili her türlü icraatı yerine getirmektir. Divanın vazifesi ise, sancak halkının güvenliğini sağlamak, yağmalar ve at hırsızlığını ortadan kaldırmak, eğitim ve sağlık işlerini yönetmek, ahalinin Çarlık hükümete itaatini sağlamak, dinî meseleleri idare etmek, vergi toplamak ve kervanların güvenliğini sağlamaktır. Ağa Sultan'ın idaresi altında olacak ikisi Kazak, ikisi Rus olmak üzere 4 tane yardımcı belirlenmiştir (*Tüzük*, madde 20). Rus üyeler Omsk eyaleti valisi tarafından atanıyor, Kazak üyeler Ağa Sultan seçimi sırasında seçiliyorlardı. 3 yıllığına seçilen Ağa Sultan, Rus ordusunun yarbay rütbesine sahipti. Seçilmiş olan Ağa Sultan eyalet valisi tarafından onaylanıyordu. Sancak, 15-20 *volosttan* (kaza) oluşuyordu (*Tüzük*, madde. 7). Bunun başında da *Volost Sultani* vardı. Her *volost* 10-12 *avuldan* (köy) oluşmaktaydı ve başında *Starsına* (Ağa) bulunuyordu. *Avul* ise, 50-70 çadırdan oluşuyordu (*Tüzük*, madde. 5). *Starsınalar* da 3 yıllığına seçiliyor, sancak divanı tarafından onaylanıyordu. Sancak divanlarının faaliyetleri Rusça ve Tatarca yürütülüyordu (*Tüzük*, madde.15, 16, 18-23, 71). Sancak divanlarının ikamet yeri sancak merkezleriydi ve Rusya hükümeti tarafından belirlenmiş olan sınırı vardı. Sancak divanı, idarî görevlerinin dışında ilçe mahkemesi görevini de yerine getirerek suç işleyen göçebe Kazakların davalarına bakıyordu (*Tüzük*, madde. 63, 64). *Tüzük*'e göre, göçebe Kazakların bir sancaktan diğerine yerel yönetimin izni olmadan taşınması yasaklanmıştır. Bu da geleneksel göçebe arazi kullanım kurallarının bozulmasına yol açmıştır. Böylece Çarlık Rusya tarafından hayata geçirilen yeni idarî değişiklikler bölgenin sömürgeleştirilmesine katkı sağlamış, Kazak göçebelerini belirli bölgelerde sabitlemiştir. Bununla birlikte yeni açılan sancaklara Sibiry Komitesi'nin 20 Aralık 1826 yılındaki özel kararı ile Kozaklar²⁹ yerleştirilmeye başlamıştır. Orta Jüz topraklarının zengin otlakları ve su kaynakları Kozaklara dağıtılmıştır. Stratejik öneme sahip noktalarda Kozak *stanitsaları* (köyleri) kurulmuştur. Bu da göçebe Kazakların mevsimlik konargöçer alışkanlıklarının bozulmasına neden olmuş, arazi kullanımı konusunda belirsizlikler oluşmuştur.³⁰ Reformdan sonra yoksul Kazakların büyük çoğunluğu yerleşik hayata geçerek tarımla uğraşmaya mecbur kalmıştır. Onlara *jataklar* veya *ekinciler* denirdi.³¹ Dönemin araştırmacılarından İdarov, "Onların (Kazak) hayvanı, evi barkı olmayan en yoksulları tarımla uğraşırlar, dolayısıyla *ekinci* kelimesi Kırgızlarda küçümsenen durumdaki kişi için kullanılır," diye yazmıştır.³² 6 Nisan 1838 yılında *Sibiry Kırgızlarının Hudut İdaresi* kurulmuştur. Bu kararla birlikte "Sibiry Kırgızlarının özel yönetimi ile ilgili düzenlemeler" kabul edilmiştir. Bu düzenlemeye göre, Omsk eyaleti tasfiye edilerek Tomsk eyaletine dahil edilmiştir. Kazak topraklarındaki tüm idarî birimler artık yeni kurulan *Hudut İdaresi*'ne verilmiştir. Ancak üç kademeli sancak-kaza-köy (*okrug-volost-avul*) idarî sistemi eskisi gibi devam ettirilmiştir. *Sibiry Kırgızları Hakkında Tüzük*, Rusya'nın temel siyasî sorununu çözme, yani güney sınırındaki toprakların Rusya İmparatorluğu'nun geri kalan topraklarıyla birleştirilmesini amaçlıyordu. *Tüzük*'ü hazırlayanlardan biri olduğu iddia edilen G. S. Batenkov, 1826 yılında "*Rusya'ya 120.000 yeni tebaa ve muazzam genişlikte bir arazi kazandıran Kırgızlar Hakkındaki Tüzük ile özellikle övünebilirim,*" diye yazmıştır.³³

2. Orenburg Kırgızları Hakkında Tüzük (1824) ve Küçük Jüz'de İdarî Reformların Gerçekleştirilmesi

Orta Jüz'de hayata geçirilen idarî reformların bir benzeri 1824 yılında Küçük Jüz'de de gerçekleştirilmiştir. Daha önce A. İ. İgel'strom tarafından 18. yüzyılın sonlarında hayata geçirilmek istenilen idarî reform başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Ancak Rus hükümeti bu projeden hiçbir zaman vazgeçmemişti ki Küçük Jüz'de patlak veren taht kavgaları buna uygun zemin hazırlamıştı. Küçük Jüz'de 1811 yılında gerçekleşen yeni Han seçiminde Kazak kabileleri muhalif iki gruba ayrılmışlardı. Birinci grubun başında Sergazi Sultan (Rus kaynaklarında Şirgazi),³⁴ ikinci grubun başında Bökey Sultan³⁵ vardı. Sonuç olarak Küçük Jüz kabilelerinin

²⁹ Kozaklar (Rusça: Kazak, İng: Cossak), Rus ordusunda sınırların güvenliğini sağlama, yeni yerlerin işgalinde önemli rol üstlenmiş bir topluluktur. Geçim vasıtaları nehir kıyılarında yaptıkları balıkçılık, mahdut miktarda ziraat olmakla beraber, en mühim faaliyetleri çapulculuktu.

³⁰ N. Ye. Bekmahanova, *Formirovaniye Mnogonatsiyonal'noyo Naseleniya Kazahstana i Severnoy Kirgizii*, İzd. Nauka, Moskva 1980, s. 20.

³¹ Jataklar ve ekinciler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. G. Kara, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Kazak Türklerinde Fakirleşen Kesimler", *Sosyal, Beşeri ve İdarî Bilimlerde Yeni Ufuklar*, Edt. Sinan Sönmez, Ertan Özçoban, Dursun Balkan, Hüseyin Karakuş, Gece Akademi, Ankara 2019, s. 59-65.

³² S. İdarov. S., "Kırgızskaya Step' Sibirskogo Vedomostva i Novouçrejdennaya v Ney Semipalatinskaya Oblast", *Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del*, VII, St.-Peterburg 1854, s. 92.

³³ G. S. Batenkov. G. S., *Danniyev. Povest Sobstvennoy Jizni; Avtobiografiçeskiye Rasskazy i Pisma. Vospominaniya i Rasskazy Deyateley Taynyh Obşçestv 1820-h Godov.*, Red. Yu. G. Oksman, T. 2, İzd. Politkatarjan, Moskva 1933, s. 160-161.

³⁴ Sergazi Aşuvakoglu, Ebulhayır Han'ın torunu, Aşuvak Han'ın ikinci oğludur. 1812-1824 yılları arasında Küçük Jüz'ün hanıydı. Rus araştırmacı İ. Kazantsev'a göre, "güzel yüzlü, ancak okuma yazması yoktu." (İ. Kazantsev, *Opisaniye Kirgiz-Kaysak*, Tip. "Obşçestvennaya Pol'za", St.-Peterburg 1867, s. 73). Şergazi Han, koyu bir Müslümandı, birkaç defa Mekke'ye hacılık görevini yerine getirmek için Rus makamlarına dilekçe vermişti. (*Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. 4, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1940, s. 487). Orenburg Sınır Komisyonu'nda katip olarak görev yapan A. İ. Levşin, kendisinin Sergazi Han'la görüşmesini kaleme almıştır (A. İ. Levşin, "Svidaniye s Hanom Men'shoj Kirgiz-Kaysaksoy Ordı", *Vestnik Yevropy, Çast'* 114, no. 22, 1820, s. 129-139).

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYASI'NIN KAZAK JÜZLERİNDE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İDARİ REFORMLAR VE NETİCELERİ

Astrahan eyâleti topraklarında yaşayanların bir kısmı Bökey Sultan'ı han olarak seçtiler. Jayık Irmağı ötesindeki Kazak kabilelerinin reisleri de Sergazı Sultan'ı han olarak seçtiler. 1812 yılında Rus imparatoru her iki hanın seçimini de onaylayınca Küçük Jüz fiilen ikiye ayrılmış oldu. Han tahtına cesareti ve güçlü karakteri ile Kazak kabilelerinin takdirini toplayan Karatay Sultan³⁶ adaydı. Knez Volkonskiy, Bökey Han ve Sergazı Han için şaşalı kutlama töreni düzenlediği sırada Karatay Sultan bu tören hakkında "Knez devletin parasını boşuna saçıyor. O, birisi daimi olarak Rusya'da yaşayacak olan, diğeri de hiçbir işe yaramayan Han'ı seçti," diye memnuniyetsizliğini bildirmiştir.³⁷ Knez Volkonskiy, sürekli Rus hükümeti için sorunlar yaratan Karatay Sultan'ı 1814 yılında Orenburg'a davet ederek barış yapmayı teklif etti. Bu görüşme neticesinde Karatay Sultan, Rusya'ya bağlı kalacağına dair özel anlaşmaya imza attıysa da han tahtına adaylığından hâlâ vazgeçmemiştir. Knez, onu memnun etmek için Türkmenlerin hanı olan Piralı Han'ın tahtını teklif ettiyse de Karatay Sultan bunu kabul etmedi.³⁸

1817 yılında Orenburg'a askerî vali olarak atanan P. K. Essen'in³⁹ ilk icraatı Küçük Jüz'de Han Divanı'nın çalışma prensiplerini değiştirmek oldu. Essen, eskiden yapıldığı gibi divan başkanı ve onun 6 yardımcısının Küçük Jüz'deki üç büyük kabilenin reisleri arasında seçilmesi yerine tüm divan üyelerini azlederek Sergazı Han'ın kendisinin önerdiği adayları seçimsiz atamasını talep etmiştir. Ayrıca Han Divanı'nın başkanlığına Sergazı Han'a muhalif olan Arıngazı Ebulgazioglu⁴⁰ getirilmiştir. Sergazı Han, Çarlık hükümete Essen'in kendisinin tüm idari yetkilerini aldığını, sürekli hanlık unvanını elinden almakla tehdit ettiğini ve Rus askerî birliklerini muhaliflerinin lehine propaganda yapmak için kullandığını bildirerek şikâyet ettiyse de bir netice elde edememiştir.

Rusya Asya Komitesi'nin 31 Ocak 1824 yılındaki toplantısında Orenburg Askerî Valisi P. K. Essen'in hazırladığı *Orenburg Kırgızları Hakkında Tüzük* görüşülmüştür.⁴¹ *Tüzük*'e göre, Küçük Jüz Kazakları Yönetici Sultanlar (*Sultan Pravitel'*) tarafından yönetilecek ve Batı, Orta ve Doğu olarak üç parçaya bölünecekti. İki bölgenin Yönetici Sultan makamına Ebulhayır Han ailesinden gelen Sultanlar seçilecekti⁴² ve Orta Jüz'deki konup göçen üçüncü bölgenin idaresi için göçebeler arasında sözü geçen diğer sultanlardan birisi seçilecekti.⁴³ Asya Komitesi'nin görüşleriyle birlikte Mart 1824 yılında proje imparatorun onayına sunulmuş ve onaylanmıştır. Bu reformun hayata geçirilmesi için Albay F. F. Berg görevlendirilmiştir. 31 Mart 1824 yılında Rusya Dış İşleri Bakanı K. V. Nessel'rode, Orenburg Askerî Valiliği'ne "İmparatorun Orenburg eyâletine bağlı Ural ötesi Kırgızların üçe bölünmesini, her bölgenin yöneticisine maaş bağlanmasını onayladığını" duyurmuştur.⁴⁴ 1824 yılının Nisan ayında F. F. Berg Orenburg bölgesine geldiğinde yönetici sultanlara takdim etmek üzere üç altın kılıç, iki Rus bayrağı getirmiş, 10 Mayıs 1824 yılında da Orenburg Askerî Valisi P. K. Essen'in davetiyle Orenburg şehrine gelen Sergazı Han'a Rusya Dış İşleri Bakanı K. V. Nessel'rode'nin mektubu verilmiştir. Tercümanı aracılığıyla mektubu okuyan Sergazı Han, kendisine teklif edilen yeni unvana (yani Yönetici Sultan unvanına) sert tepki gösterdiyse de sonunda P. K. Essen'in iknalarıyla Sınır Komisyonu'ndaki yeni görevini kabul etmek zorunda kalmıştır. Böylece Küçük Jüz'de hanlık yönetim lağvedilmiş, Sergazı Han'a konaklaması için Orenburg'da bir daire tahsis edilmiştir.⁴⁵

1 Ağustos 1824 yılında Batı Küçük Jüz'e Karatay Sultan, 13 Ağustos'ta Doğu Küçük Jüz'e Juma Sultan⁴⁶ ve Orta Küçük Jüz'e Temir Sultan⁴⁷ Yönetici Sultan olarak atandılar.⁴⁸ Onlara aylık 100 ruble maaş

³⁵ Küçük Jüz Hanı Ebulhayır Han'ın torunu, Nuralı Han'ın oğludur.

³⁶ Karatay Nuralıoğlu, Ebulhayır Han'ın torunu, onun büyük oğlu Nuralı Han'ın Kalmuk asıllı eşinden olan oğludur. Babası Nuralı Han hayatı boyunca Bayoğlu kabilesinin liderliği kendisine verilmişti. Küçük Jüz'ün Han adaylarının biri olarak kendisine rakip olan amcaoğlu Jantöre Ayşuvakoglu'nun (1808-1809) öldürülmesinin organize edilmesinde rol oynamıştır. 1814 yılında Orenburg şehrinde Knez Volkonskiy ile görüşmesinde Rusya sadık kalacağı konusunda anlaşma imzalamıştır. 1824 yılında Küçük Jüz'de *Orenburg Kırgızları Tüzüğü* hayata geçirilerek Han yönetimi tasfiye edildiği zaman Küçük Jüz'ün batı kısmına Yönetici Sultan olarak atanmıştır. Bu görevini 8 Haziran 1826 yılındaki vefatına kadar sürdürmüştür (*Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828)*, T. 4, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1940, s. 491-492).

³⁷ L. Meyer, *Kirgizskaya Step' Orenburgskogo Vedomstva*, St.-Peterburg 1868, s. 31-32.

³⁸ *Tsentral'ny Gosudarstvennyy Arhiv Respubliki Kazahstan* (TsGA RK), f. 4, op. 1, d. 237, l. 151-152.

³⁹ 1817-1830 yılları arasında Orenburg Askerî Valisi olarak görev yapmıştır. Küçük Jüz'ün o dönemki Hanı Sergazı ile anlaşmazlık yaşayınca, ona muhalif olan Arıngazı Sultan'ın Küçük Jüz'de Han seçilmesi için çabalamış, ancak başarısız olmuştur.

⁴⁰ Hive Hanı Kaip Batiroğlu'nun torunudur. 1816 yılında Sırderya boyundaki bazı Küçük Jüz Kazak kabileleri (yaklaşık 100.000 avul) tarafından Han seçilmiştir. Buhara Emiri onu Kazak Hanı olarak tanımıştır. Orenburg Askerî Valisi P. K. Essen'in Arıngazı Sultan'ı Küçük Jüz Hanı olarak atama çabası Rusya hükümeti tarafından kabul edilmemiştir. 1817 yılında Küçük Jüz'de Han Divanı başkanı olarak atanan Arıngazı Sultan daha sonraki faaliyetlerinde Rus idari makamlarıyla anlaşmazlık yaşayınca 1821 yılında St.-Peterburg'a davet edilmiş, geri dönüşünde de tutuklanarak Kaluga şehrine sürgüne gönderilmiştir. 1833 yılında sürgüne ölmüştür.

⁴¹ *Rossiyskiy Gosudarstvennyy İstoriçeskij Arhiv* (RGIA), f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 52-101.

⁴² RGIA, f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 165.

⁴³ RGIA, f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 180.

⁴⁴ *Gosudarstvennyy Arhiv Orenburgskoy Oblasti*, f. 6, op. 10, d. 6528, l. 8-8.

⁴⁵ RGIA, f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 226.

⁴⁶ Juma Kudaymendeoğlu, Hive Hanı Kaip Han'ın sülalesindedir.

⁴⁷ Temir Yerahoğlu, Ebulhayır Han'ın torunu, Yerahı Han'ın oğludur. 1824 yılındaki idarî reformlardan sonra 12 Ağustos 1825 yılına kadar Küçük Jüz'ün orta kısmının Yönetici Sultanı olarak görev yapmıştır.

bağlanmıştır.⁴⁹ Batı Küçük Jüz'ün merkezi olarak Zatonk Kalesi, Orta Küçük Jüz'ün merkezi olarak İzobil'naya İstasyonu, Doğu Küçük Jüz'ün merkezi olarak Üst-Uysk Kalesi belirlenmiştir.

1831 yılında ise, Orenburg Askerî Valisi P. P. Suhtelen'in (1830-1833) hazırladığı menzil (distsantsiya) sistemi hayata geçirilmiştir. Yani, Rusya sınırlarına yakın olan Küçük Jüz Kazaklarının topraklarında "distsantsiya" ismi verilen küçük idarî bölgeler kurulmuştur. Her menzilin başında bir menzil yöneticisi vardı. Rusya sınırlarıyla komşu menzillere "sınır menzilleri", sınırdan daha uzakta olanlara "bozkır menzilleri" (*stepniye distantsii*) denilmekteydi. Bunların başına yerli halktan saygın kimseler atanmaktaydı. Menzil yöneticilerine Orenburg Askerî Valisi tarafından *zauriyad* rütbesi verilmekteydi.⁵⁰ Onların maaşı yıllık 50-150 ruble arasında değişmekteydi.⁵¹ Ancak çoğunlukla onlara maaş ödenmiyor, sadece takdimnameler ile ödüllendiriliyorlar ya da rütbeleri yükseltiliyordu.⁵² 1831 yılında sınır hattı boyunca 22 menzil yöneticisi ve 115 köy yöneticisi atanmıştır. 1841 yılının Şubat ayında ise, İlek Irmağı boyunca 3 menzil yöneticisi, 8 köy yöneticisi atanmıştır.⁵³ 1844 yılında toplam 52 menzil, 206 köy yöneticisi vardı.⁵⁴ Menzil yöneticilerinin görevi, kendi bölgelerindeki nüfus, köyler ve hayvan sayısı hakkında bilgi vermektir. Onların raporları farklı seviyelerdeki yetkililer tarafından kontrol edilmekteydi. Rehin sistemi de eskisi gibi devam etmekteydi. Sınır idari makamlarının taleplerine göre köy yöneticileri sınırlara rehinler bırakmak zorundaydılar.⁵⁵

Bökey Ordası'nda⁵⁶ ise *Yönetici Sultan* makamı 1855 yılında kurulmuştur. Aynı yıl burada da yeni idari birimler kurulmuştur: 1. ve 2. Prikaspiy sancakları. Beş yıl sonra bu sancakların kuzeyinde Kalmuk, Torgun, Kamış-Samarsk, Talovsk, Narın kazaları kuruldu. Sancaklar ve kazaları Orenburg Askerî Valisi'nin atadığı *Yönetici Sultanlar* yönetiyorlardı. Bölgelerin başında genelde Bökey Han ailesinden gelen sultanlar bulunmaktaydı. *Yönetici Sultanlar*ın personel kadrosunda bir yardımcısı ve iki postacı vardı.⁵⁷

3. 1838-1868 Yılları Arasında Kabul Edilen Yönetmelikler

Kazak Jüzleri'nde hayata geçirilen idarî reformların bundan sonraki aşaması Kazak yöneticilerin Rus memurlarla değiştirilmesi oldu. Bu süreç, Rus sınırlarının Kazak bozkırlarının iç bölgelerine doğru genişlemesiyle birlikte yürütülmüştür. 1838 yılında kabul edilen *Sibirya Kırgızları Yönetimi Hakkında Yönetmelik*'e göre Sibirya Kırgızları Bölgesi, yani Orta Jüz, Rus Sınır Yönetimi'ne bağlanmıştır. Bu yönetime sınır yöneticisinin danışmanları arasında Kazak Türklerinden sadece bir temsilci atanmıştır. 1844 yılında kabul edilen *Orenburg Kırgızlarını Yönetme Yönetmeliği*'ne göre, genel idare başında bir Rus subay bulunan Orenburg Sınır Komisyonu'na verilmiştir. 1854 yılındaki yönetmeliğe göre, Sibirya Kırgızları Eyaleti'nden Semipalatinsk eyaleti bölünmüş, idaresi de Rus makamlarına verilmiştir. 1855 yılındaki kararnameye göre, Rus memurlara da *Ağa Sultan* makamına atanma hakkı verilmiş, 1859 yılında da Kazak bozkırlarının idaresi Rusya Dış İşleri Bakanlığı'ndan İçişleri Bakanlığı'na verilmiştir. 1865 yılında, Orenburg ve Batı Sibirya bölgelerinde yönetim sisteminin etkinliğini incelemek ve dönüşümleri için olası seçenekleri değerlendirmek üzere hükümet komisyonu kurulmuştur. Komisyonun çalışmaları sonucunda, bozkırların yönetim reformunun taslağı hazırlanmıştır. 1867-1868 yıllarındaki reformlar, Kazak Jüzleri'nin yönetim sistemini tamamıyla değiştirmiş ve Rusya'nın idarî yönetim sistemine mümkün olduğunca yaklaştırmıştır.⁵⁸

⁴⁸ RGİA, f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 273.

⁴⁹ *Materialy po İstorii Politiceskogo Stroya Kazahstana (so Vremeni Prisoyedineniya Kazahstana k Rossii i do Velikoy Oktyabrskoy Revolyutsii)*, sos. M. G. Maseviç, T. 1, İzd. AN KazSSR, Alma-ata 1960, s. 209.

⁵⁰ F. M. Lazarevskiy, "O Sostoyanii Zapadnoy Çasti Kirgizskoy Ordı i Ural'skoy Linii. 1852 g.", *İstoriya Kazahstana v Dokumentah i Materialah: Al'manah*, vıp. 3, İzd. Ekojan, Karaganda 2013, s. 205.

⁵¹ *Materialy po İstorii Politiceskogo Stroya Kazahstana (so Vremeni Prisoyedineniya Kazahstana k Rossii i do Velikoy Oktyabrskoy Revolyutsii)*, sos. M. G. Maseviç, T. 1, İzd. AN KazSSR, Alma-ata 1960, s. 99.

⁵² G. B. İzbasarova, "Politika Rossiyskoy İmperii v Kazahskoy Stepi v Pervoy Polovine XIX v.", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, ser. 8, 2017, no. 2, s. 57.

⁵³ G. F. Gens, "İz Kratkogo Obozreniya Upravleniya Orenburgskimi Kirgizami 1844 gg", *İstoriya Kazahstana v Dokumentah i Materialah: Al'manah*. Vıp. 1, Almatı 2011, s. 87.

⁵⁴ Aynı eser, s. 87.

⁵⁵ G. B. İzbasarova, "Politika Rossiyskoy İmperii v Kazahskoy Stepi v Pervoy Polovine XIX v.", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, ser. 8, 2017, no. 2, s. 59.

⁵⁶ Çarlık Rusya'sının Kazak topraklarında gerçekleştirdiği sömürgecilik politikası neticesinde ortaya çıkan idari bölgedir. 1771 yılından sonra Kalmukların geri çekilmesinden sonra İtil-Yayık Nehirleri arasındaki araziler boş kalmıştı. Ebülhayır Han'ın torunu olan (Nuralı Han'ın oğlu) Bökey, 1801 yılında Çarlık hükümetten bu bölgeye kendi halkıyla yerleşmek için izin istemişti. Bundan önce Çarlık Rusyası, Küçük Jüz boylarına Jayık Irmağı'nın sağ tarafına geçmesine izin vermiyordu. Böylece 1801'de Bökey Ordası veya İç Orda olarak bilinen hanlık kuruldu ve ilk hanı olarak da Bökey seçilmiştir. Bu Rusya'nın hanlık yönetimi zayıflatma politikası için uygun zemin hazırlamıştı. Çünkü Küçük Jüz'ün zaten bir hanı vardı. (Sergazi Han). Küçük Jüz'de birbirinden bağımsız iki hanın olması daha sonra birçok sorunları da beraberinde getirmişti. Bökey Han öldükten sonra oğlunun yaşı küçük olmasından dolayı hanlığı kardeşi Şıgay Han yönetmiştir. 1823 yılında han tahtına Bökey'in oğlu Jangir geçmiştir. 1845 yılında Jangir Han öldükten sonra Rusya bir daha han atanmasına izin vermemiştir.

⁵⁷ TsGA RK, f. 78, op. 2, d. 43.

⁵⁸ Rusya'nın Kazak topraklarında idarî reformları gerçekleştirmek için kabul ettiği yönetmelikler ve kararnameler Türk araştırmacı O. Doğan'ın çalışmasında da tanıtılmıştır. Bkz. O. Doğan, "Kazakistan'ın Siyasî Yapılanma Süreci ile İlgili Belgelerin Tanıtılması", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 12, Konya, 2004, s. 189-202.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYASI'NIN KAZAK JÜZLERİNDE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İDARİ REFORMLAR VE NETİCELERİ

Büyük Jüz Kazaklarını vesayet altına almak için ise *Pristavlık* (denetçi, müfettiş) sistemi uygulanmıştır. Bu sistem daha öncesinde Kabardinler (1769), İdil Kalmukları (1782) ve Nogaylar üzerinde (1793) denenmişti.⁵⁹ Batı Sibiry Genel Valisi P. D. Gorçakov, 1820-1826 yıllarında Kafkasya'daki görevinde edindiği deneyime dayanarak hükümete Büyük Jüz'ün Rusya İmparatorluğu'nun idari sistemine dahil edilmesinin geçici yöntemi olarak güvenilir bir Rus subayını *Pristav* olarak görevlendirmesini önermiştir. Rusya Dışişleri Bakanı Kont Nessel'rode ise, Büyük Jüz'ün Rusya sınır hatlarından uzak olmasından ve "birçok başka nedenden" dolayı Orta Jüz'de uygulanan idarî sistemin burada sağlanamayacağına inanıyordu. Böylece, 1848 yılında, Büyük Jüz Kazakları için Batı Sibiry Genel Valisi P. G. Gorçakov'a bağlı olan ve merkezi Kapal kasabası olarak belirlenen *Pristav* makamı kurulmuştur. 19. yüzyılın 60'lı yılların sonunda Rus hükümeti *Pristavlık* sistemini Kazakistan'ın Çin ile sınır bölgelerinde de uygulamıştır. 8 Ağustos 1867 yılında Kürşüm ve Buhtırma Kazaklarının Rus uyrukluğunu resmîleştiren ve onların köylerinden Çinli yetkilileri uzaklaştıran Zaysan *Pristavlığı* kurulmuştur.⁶⁰ 1869 yılında Zaysan *Pristavlığı*'na Kökpekti sancağının güney toprakları dahil olmuş, 1892 yılında ise, Zaysan *Pristavlığı*'nın statüsü sancak olarak değiştirilmiştir.⁶¹ 1870 yılında Mangışlak Yarımadası'nda Orenburg Genel Valiliği'nin Ural eyaletine bağlı Mangışlak *Pristavlığı* kurulmuş ve 1870-1881 yılları arasında 11 yıl boyunca varlığını sürdürmüştür.

11 Temmuz 1867 tarihli karnameyle Sırderya ve Yedisu eyaletlerinden oluşan Türkistan Genel Valiliği kurulmuş, 14 Temmuz'da da K. P. Kaufman, neredeyse özerk bir yöneticinin muazzam haklarıyla Türkistan Genel Valisi olarak atanmıştır. Türkistan Genel Valisi, Çin ve İran ile diplomatik anlaşmalar yapma hakkına da sahipti. Yedisu eyaleti 5, Sırderya eyaleti ise, 8 sancağa bölündü. 21 Ekim 1868 yılında "Orenburg ve Batı Sibiry Genel Valiliklerinin Geçici İdare Yönetmeliği" ve onunla eşzamanlı olarak "Ural, Turgay, Akmola ve Semey Eyaletlerinin Yönetimi Hakkında Geçici Yönetmelik" kabul edilmiştir. Geçici yönetmelikler yeni idarî yasa kabul edilene kadar yürürlükte kalmıştır. Bu idari reform taslağını tamamlamak için 1867 yılının Mart ayında Rusya Savunma Bakanı D. Milyutin başkanlığında bir komite kurulmuştur. Reformun temel ve ana hedefi, Çarlık Rusyası'nda yaşayan halkları tek bir idare altında birleştirmek, yerel aristokrasiyi iktidardan uzaklaştırmak, Kırgız (Kazak) bozkırlarının kademeli olarak Rusya'nın diğer bölgeleriyle birleşmesini sağlamaktı.

Reformlar neticesinde tüm Kazak Jüzleri'nin toprakları altı eyaletten oluşan üç genel valiliğe bölünmüştür. Orenburg Genel Valiliği, Ural ve Turgay eyaletlerinden oluşmaktaydı. Genel valiliğin idari merkezi olan Orenburg, aynı zamanda Turgay eyaletinin de merkeziydi. Ural eyaletinin merkezi olarak Uralsk şehri belirlenmiştir. Merkezi Omsk şehri olarak belirlenen Batı Sibiry Genel Valiliği, Akmola ve Semey (Rus: Semipalatinsk) eyaletlerinden oluşmaktaydı. Akmola eyaletinin idarî merkezi Omsk, Semey eyaletinin idari merkezi olarak Semey şehri belirlenmiştir. Türkistan Genel Valiliği, Yedisu (Rus: Semireç'ye) ve Sırderya eyaletlerinden oluşmaktaydı. Yedisu eyaletinin idari merkezi Vernıy şehri, Sırderya eyaletinin idarî merkezi Taşkent şehriydi. Bökey Ordası'nın toprakları ise Astrahan eyaletine dahil edilmiştir. Genel Vali, tüm askerî ve sivil idareyi elinde tutuyordu, aynı zamanda genel valiliğe bağlı ordunun da komutanıydı. Eyaletlere de askerî ve sivil idareyi elinde tutan valiler atanmışlardı. Eyaletlerdeki ordunun idaresi ise, askerî valilere verilmiştir. Onlar aynı zamanda kendi bölgelerindeki Kozak birliklerinin de komutanı (Ataman) görevini de yapıyorlardı. Askerî valiye bağlı olarak üç kurumdan (idarî, ekonomik ve adlî) oluşan bölgesel bir idare kurulmuştur. Eyaletler askerî valilerinin önerileri üzerine genel valiler tarafından atanan subayların yönettiği sancaklara bölünmüştür. Sancak yöneticilerin genellikle Kazak soyluları arasından iki yardımcısı vardı. Sancak yöneticilerine sancağa yerleştirilen askerî birlik bağlıydı. Bunun dışında hükümet tarafından tayin edilen sancak hâkimi makamı oluşturulmuştur. Polis teşkilatının idaresi de sancak yöneticisinin elindeydi. Sancaklar kazalardan oluşmaktaydı ve bunun idaresi seçimle *Volost* yöneticilerine verilmiştir. Ancak bu *Volostlar* Kazakların geleneksel kabile sistemine göre düzenlenmemiştir. Her *volost*'a 10-12 avul bağlıydı. Avulların ismi eskiden olduğu gibi kabilelerin ismiyle değil, rakamlarla belirlenmiştir. Yaklaşık 120-200 ailelik bir avulun yöneticiliğine seçimle belirlenen *Starşınalar* getirilmiştir. Burada da kabile sistemi gözetilmediğinden bir avulda farklı boylardan kişiler yaşamaya mecbur edilmiştir. Bu şekilde Çarlık hükümet kabile sistemini ve kabile reislerinin bozkırdaki etkisine zayıflatmayı hedeflemişti. Bir avulun diğer bir sancağın sınırlarında konup göçmesi sadece sancak yöneticilerinin izniyle yapıyordu. *Volost* yöneticileri ve köy ağaları Kazak göçebeler arasından seçilerek, sonrasında sancak yönetimi tarafından onaylanıyordu. Seçimler de iki aşamada yapıyordu. Yani her 50 haneden bir temsilci belirleniyor, onların kurultayında *Volost* yöneticisi seçiliyordu. Köy ağası ise, her 10 haneden bir temsilcinin katıldığı seçimde seçiliyordu. Eyalet ve sancak yönetimi, seçimlerin neticesini iptal etme hakkını elinde bulunduruyordu. Her *Volost* yönetiminde kâtip görevlendirilmekteydi ve resmî yazışmalar Rusça

⁵⁹ Butkov, P. G., *Materialy Dlya Novoy Istoriı Kafkaza s 1722 po 1803 gg*, Na'çik, 2001, s. 75; Komandjajev, K. Ye., Razvitiye Kalmytskoy Gosudarstvennosti v Sostave Rossii v XVII-XIX vv", *Kaspiyskiy Region: Politika, Ekonomika, Kul'tura*, 2010, no. 1(22), s. 72-76.

⁶⁰ *Kirgizskiy Kray, Polnoye Geografiçeskoye Opisanıye Naşego Oteçestva*, Red. V. P. Semenov, t. 18, St.-Peterburg, 1903: 416; Moiseyev, M. A., *Rossiya i Kitay v Tsentral'noy Azii (vtoraya polovina XIX v-1917 gg.)*, Barnaul, 2003, s. 62.

⁶¹ *Kirgizskiy Kray, Polnoye Geografiçeskoye Opisanıye Naşego Oteçestva*, Red. V. P. Semenov, t. 18, St.-Peterburg, 1903, s. 435.

yürütülmekteydi. Bu şekilde yeni idari sisteme göre, Kazak soyluları ve kabile reisleri sadece en alt idari birimlerinde görev alabiliyorlardı. *Volost* ve köy ağası seçimlerinde de genelde şaibe, rüşvet eksik olmuyordu. Kazakistan'ın güneyindeki yerleşik bölgelerde, her yerleşim birimi için üç yılda bir *Aksakal* seçilmekteydi, o da vali tarafından onaylanıyordu. Büyük köyler ve şehirler başında bir *Aksakal* bulunan mahallelere bölünmüştür. Mahalle *Aksakalları Volost* yöneticileri ile aynı haklara sahiptiler. Ayrıca şehirler ve köylerde seçim kurultaylarında görevi vergiler belirlemek, toplamak, şehirler ve köylerin ekonomisini yönetmek olan "toplum yönetimi kurulu" da kurulmuştur. Kurul 3-5 üye ve başkandan oluşmaktaydı ve vali tarafından onaylanıyordu.

Bu yönetmelikler Kazak bozkırlarının sömürgeleştirilmesinde belirleyici unsurlar olmuş ve Kazak toplumunun geleceğini belirlemiştir.

4. 19. Yüzyılın Sonunda Kabul Edilen Yönetmelikler (1886, 1891)

19. yüzyılın 80'li yıllarında yukarıda bahsi geçen yönetmeliklerin bir sonucu olarak, Kazak topraklarının yönetiminde yeni idari ve bölgesel değişiklikler meydana gelmiştir. 1881'de Çarlık hükümetin kararnamesiyle Orenburg Genel Valiliği tasfiye edilmiş ve eskiden ona bağlı olan Ural ve Turgay eyaletleri doğrudan Rusya İçişleri Bakanlığı'na bağlı hâle gelmiştir.⁶² 1882 yılında ise Batı Sibiryaya Genel Valiliği de tasfiye edilerek yerine Bozkır Genel Valiliği kurulmuştur. Akmola, Semei ve Yedisu eyaletleri Bozkır Genel Valiliği'ne bağlanmış ve bu bağlamda Bozkır Genel Valiliği ve Türkistan Genel Valiliği'nin arasında sınır düzenlemeleri yapılmıştır.⁶³ Bundan sonra yaklaşık 10 yıllık bir hazırlık süresinden sonra 1886 yılında Türkistan bölgesiyle ilgili yeni bir yönetmelik kabul edilmiş,⁶⁴ Türkistan Genel Valiliği'ne Sırderya, Fergana ve Semerkant eyaletleri bağlanmış, 1897 yılında Türkistan Genel Valiliği'ne Yedisu eyaleti dahil edilmiştir. Genel Valiler direkt imparator tarafından atanıyor ve azlediliyordu, dolayısıyla geniş yetkilere sahiptiler. Genel Valilere "zararlı, siyasi açıdan güvenilmez, yerli halk temsilcilerini sürgün etme, istisnai durumlarda da suçluları askerî mahkemede yargılama hakkı verilmiştir."⁶⁵ Böylece 1886 yılı yönetmeliği Kazak topraklarında Rusya İmparatorluğu'nun kanunlarını güçlendirilmesine katkıda bulunmuş, Kazak topraklarının artık Rusya'nın mülkü olduğunu bir kez daha hatırlatmıştır.⁶⁶ Bu yönetmeliğe göre, çeşitli vergilerin miktarı yükseltilmiş, göçebelerden çadır (hane) başına alınan vergi 4 rubleye çıkarılmış, yerleşik Kazaklar ise arazi vergisine tabi tutulmuştur. Yerel yönetim vergi tahsilatında kendilerine göre düzenlemeler yaparak yılın her mevsiminde ihtiyaç duyulduğunda ek harçlar ve ücretler de topluyordu. Bunun dışında Kazaklar yolları iyi durumda tutmak, köprüler inşa etmek, barajları onarmak, kanalları temizlemek gibi pek çok farklı işler için görevlendirilmekteydiler. 19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Kazak topraklarında maden sanayisinin gelişmesi, demir yollarının inşa edilmesiyle Kazak toprakları yavaş yavaş Rusya pazarına dahil olmuş, hammadde kaynağı hâline gelmiştir.

Kazak topraklarının sömürgeleştirilmesi nihayet 1891 reformlarıyla tamamlanmıştır. 1891 yılında kabul edilen ve kısaca "Bozkır Yönetmeliği" olarak bilinen bu yönetmeliğin taslağı hazırlanırken, Türkistan bölgesinde Müslüman nüfusun daha yoğun yaşadığı dikkate alınmıştır. Çarlık Rusyası, Türkistan topraklarında kalıcı olmak ve zengin toprakları kaybetmemek için, Orta Asya'daki Türk halklarının birleşmesini de önlemeliydi. Bu nedenle sömürgeleştirme politikasının başarılı neticeler alınması için yeni tarihsel koşullara ve Rusya Devleti'nin çıkarlarına uygun daha gelişmiş yasaların hayata geçirilmesi gerekiyordu. Böylece bölgede uzun yıllar çalışmış ve yerel koşullar ve tehlikeleri iyi bilen uzmanlardan oluşan komisyonlar tarafından en ince ayrıntılarına kadar incelenerek hazırlanmış bu yönetmelik aslında Kazak topraklarının kullanımı hakkındaki daha önceki yönetmeliklerin hükümlerini pekiştiriyordu. Yönetmeliğin 17 maddeden oluşan 3. bölümünde Kazak topraklarının tamamıyla Rusya'nın mülkü olduğu belirtilmiş, bu toprakların Rusya Devleti tarafından Kazak göçebelerinin kullanımına verildiğinin altı çizilmiştir.⁶⁷ Yönetmeliğe göre Kazaklar arasında Müslüman din adamlarının sayısı sınırlanmış, her *volosta* sadece bir molla atanmasına izin verilmiştir. Cami inşası bazı eyaletlerde Genel Vali, bazılarında ise Rusya İçişleri Bakanlığı'nın izniyle mümkün olabiliyordu. Camiler ve mekteplerin masraflarının toplum tarafından karşılanması gerekmekte, ancak vakıf kurulmasına izin verilmemekteydi. Mollalar diğer göçebe Kazaklar gibi vergi yükümlülüğünü yerine getirmek zorundaydılar, yani onların eski imtiyazları yoktu. Bozkır Yönetmeliği Kazak topraklarının yönetilmesini kolaylaştırmakla beraber daha önceki reformları kalıcı hâle getirmiştir. Böylece Rus idari sisteminin işlevlerini önemli ölçüde genişletmiş, yargı sistemi ve vergi politikasında yapılan değişiklikleri pekiştirmiştir.

SONUÇ

⁶² *Zakonadatel'nyye Akty Rossiyskoy İmperii po İstorii Kazahstana (XIX v), Sbornik Dokumentov (1860-1885 gg.)*, çast' 2, red. G. Ye. Otepova, İzd PGPİ, Pavlodar 2015, s. 269, belge no 949.

⁶³ *Zakonadatel'nyye Akty Rossiyskoy İmperii po İstorii Kazahstana (XIX v), Sbornik Dokumentov (1860-1885 gg.)*, çast' 3, red. G. Ye. Otepova, İzd PGPİ, Pavlodar 2015, s. 5-6, belge no 1026.

⁶⁴ *Zakonadatel'nyye Akty...*, s. 9-31, belge no 1031.

⁶⁵ *Zakonadatel'nyye Akty...*, s. 12, belge no 1031.

⁶⁶ *Zakonadatel'nyye Akty...*, s. 27-28, belge no 1031.

⁶⁷ *Zakonadatel'nyye Akty...*, s. 82, 91-92, belge no 1137.

19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYASI'NIN KAZAK JÜZLERİNDE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İDARİ REFORMLAR VE NETİCELERİ

18. yüzyılın 30'lu yıllarında Rusya İmparatorluğu, Başkurtlar (16. yüzyılın ortasından itibaren), İdil Kalmukları (17. yüzyılın ortalarından itibaren) gibi göçebe halkları egemenliği altına almıştı. Kazakların Küçük Jüz'ü 1731 yılında Rusya'nın himayesine girdiği zaman Kazak bozkırlarının büyük bölümü Başkurt topraklarıyla komşuydu. Başkurtlar, İdil Kalmukları ve Kazakların iktisadî-kültürel gelişimi Çarlık Rusyası'na dahil edilen Mordva, Udmurt, Çuvaş, Tatar gibi halklardan farklıydı. Kazaklar, hâlâ göçebe veya yarı göçebe hayata devam etmekteydi. Bu da bahsi geçen göçebe halkların topraklarının Rusya'ya tamamıyla dahil edilmesine engel teşkil etmekteydi. Dolayısıyla göçebe halkları idare etme ve Rusya'nın egemenliğine dahil etme politikaları da farklı olmalıydı. Örneğin, Kazan Tatarlarıyla ilgili olarak Çarlık hükümet hemen eyalet-vilayet-köy sistemini uygulamıştı. Başkurtlar ve Kazakların bu dönemdeki idari yapısı ise, Rusya'dan tamamıyla farklıydı. Başkurtlarda Daruga (1798'e kadar), Kazaklarda ise Jüz sistemi mevcuttu. Neredeyse yüz yıl boyunca Rusya hükümeti göçebe halklarla ilişkilerini dikkatli bir şekilde yürütmüş ve kabile reisleri ve soyluların desteğinden yararlanmaya çalışmıştı. Çarlık hükümet sömürgeci politikasının bazı prensiplerini ilk önce Başkurt ve İdil Kalmukları üzerinde, daha sonra biraz değiştirilmiş biçimde Kazak Türkleri üzerinde uygulamıştır. 19. yüzyılda Çarlık Rusyası kendi egemenliği altındaki göçebe halkların Rusya idarî sistemine dahil olması için aynı yöntemi kullanmıştır.

İdarî reformlar Kazak soylularının hak ve imtiyazlarına darbe vurmuş oldu. Sultanların seçilme hakkı vardı, ancak onlara seçildiği pozisyonları kullanmaları için yeterince yetki verilmemişti. Çarlık Rusyası'nın sömürgeci politikasının çıkarlarına hizmet eden bu reformlar Kazak toplumuna verdiği ekonomik zararlar dışında Kazak Hanlık Devleti'nin ortadan kaldırılmasında önemli rol oynamıştır. Çarlık hükümetin "böl ve yönet" politikası ile Kazak toplumunu birbirlerine karşı kışkırtarak boylar arasında zaten mevcut olan bölünmüşlüğü daha da derinleştirmiştir. Bu reformların neticesinde Kazak toprakları resmî olarak Rusya İmparatorluğu'nun eyaletlerine dönüşmüştür.

KAYNAKÇA

ARTIKBAYEV, İ. Ö., *İstoriya Kazahstana*, İzd. Kazak Universiteti, Almatı 2006.

BATENKOV, G. S., *Dannıye. Povest Sobstvennoy Jizni; Avtobiyoğrafiçeskiye Rasskazy i Pisma. Vospominaniya i Rasskazy Deyateley Taynyh Obşçestv 1820-h Godov.*, Red. Yu. G. Oksman, İzd. Politkatarjan, Moskva 1933.

BEKMAHANOVA, N. Ye., *Formirovaniye Mnogonatsiyonal'nogo Naseleniya Kazahstana i Severnoy Kirgizii*, İzd. Nauka, Moskva 1980.

BUTKOV, P. G., *Materialy Dlya Novoy İstorii Kafkaza s 1722 po 1803 gg*, Nal'çik 2001.

GENS, G. F., "İz Kratkogo Obozreniya Upravleniya Orenburgskimi Kirgizami 1844 gg", *İstoriya Kazahstana v Dokumentah i Materialah: Al'manah*. Vyp. 1, Almatı 2011, ss. 72-95.

Gosudarstvennyy Arhiv Omskoy Oblasti (GAOO), f. 2, op. 1, d. 430, l. 151-153.

Gosudarstvennyy Arhiv Orenburgskoy Oblasti, f. 6, op. 10, d. 6528, l. 8-8.

DOĞAN, Orhan, "Küçük Orda Kazak Hanlığının Güney ve Kuzey Komşuları ile İlişkileri (1734-1742)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 38, 2005, ss. 145-162.

_____, Orhan, "Kazakistan'ın Siyasî Yapılanma Süreci ile İlgili Belgelerin Tanıtılması", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 12, Konya, 2004, ss. 189-202.

İDAROV, S., "Kirgizskaya Step' Sibirskogo Vedomostva i Novouçrejdennaya v Ney Semipalatinskaya Oblast", *Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del*, VII, St.-Peterburg 1854, ss. 19-54.

İZBASAROVA, G. B., "Politika Rossiyskoy İmperii v Kazahskoy Stepi v Pervoy Polovine XIX v.", *Vestnik Moskovskogo Universiteta*, ser. 8, no 2, Moskva 2017, ss. 50-63.

KARA, Gülnar, "19. Yüzyılda ve 20. Yüzyılın Başında Kazak Türklerinde Fakirleşen Kesimler", *Sosyal, Beşeri ve İdarî Bilimlerde Yeni Ufuklar*, Edt. Sinan Sönmez, Ertan Özçoban, Dursun Balkan, Hüseyin Karakuş, Gece Akademi, Ankara 2019, ss. 51-75.

KAZANTSEV, İ., *Opisaniye Kirgiz-Kaysak*, Tip. "Obşçestvennaya Pol'za", St.-Peterburg 1867.

Kirgizskiy Kray, Polnoye Geografiçeskoye Opisaniye Naşego Oteçestva, Red. V. P. Semenov, t. 18, St.-Peterburg 1903.

KOMANDJAYEV, K. Ye., *Razvitiye Kalmytskoy Gosudarstvennosti v Sostave Rossii v XVII-XIX vv*”, *Kaspiyskiy Region: Politika, Ekonomika, Kul'tura*, 2010, no. 1(22), ss. 72-76.

LAPİN, N. S., *Deyatel'nost' O. A. İgel'stroma v Kontekste Kazahsko-Rossiyskih Vzaimootnoşeniy (1780-e-1790 gg)*, İzd. Sariarka, Astana 2012.

LAZAREVSKIY, F. M., “O Sostoyanii Zapadnoy Çasti Kirgizskoy Ordy i Ural'skoy Linii. 1852 g.”, *İstoriya Kazahstana v Dokumentah i Materialah: Al'manah*, vıp. 3, İzd. Ekojan, Karaganda 2013, ss. 174-206.

LEVŞİN, A. İ., “Svidaniye s Hanom Men'şoy Kirgiz-Kaysakskoy Ordy”, *Vestnik Evropy*, Çast' 114, no. 22, 1820, ss. 129-139.

Materialy po İstorii Politiçeskogo Stroya Kazahstana (so Vremeni Prisoyedineniya Kazahstana k Rossii i do Velikoy Oktyabrskoy Revolyutsii), sos. M. G. Maseviç, T. 1, İzd. AN KazSSR, Alma-ata 1960.

Materialy po İstorii Kazahskoy SSR (1785-1828), T. IV, Red. M. P. Vyatkin, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1940.

MEYER, L., *Kirgizskaya Step' Orenburgskogo Vedomostva*, St.-Peterburg 1868.

MOİSEYEV, M. A., *Rossiya i Kitay v Tsentral'noy Azii (vtoraya polovina XIX v-1917 gg.)*, Barnaul, 2003.

MUHTAR, A. K., AHMETOVA, U. T., “Karabay Sultan Jane Onın Urpaktarı Tarihinan”, *Otan Tarihi*, 3 (75), Almatı 2016, ss. 17-32.

Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii, (PSZRİ) Sobraniye (1649-1825), T. XXII (1784-1788).

RGİA, f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 165.

RGİA, f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 180.

RGİA, f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 226.

RGİA, f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 273.

Rossiyskiy Gosudarstvenny İstoriçeskiy Arhiv (RGİA), f. 1291, op. 81, d. 95/a, l. 52-101.

Sbornik Dokumentov i Materialov, Red. M. O. Jangalin, F. N. Kireyev, V. F. Şahmatov, İzd. AN Kaz. SSR, Alma-ata 1964.

SEMENOVA, V. P., *Gubernatory Orenburgskogo Kraya*, Orenburgskoye Knijnoye İzdatel'stvo, Orenburg 1999.

TAYMASOV, S. U., “Perevodçik Orenburgskoy Gubernskoy Kantselyarii Petr Çuvalov”, *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvenno Universiteta*, no. 32 (170), Çelyabinsk 2009, s. 148-151.

Tsentral'ny Gosudarstvenny Arhiv Respubliki Kazahstan (TsGA RK), f. 4, op. 1, d. 237, l. 151-152; f. 78, op. 2, d. 43.

VYATKİN, M. P., *Batyr Srym*, İzd. AN SSSR, Moskva-Leningrad 1947.

VYATKİN, M. P., *Batyr Srym*, Sanat, Almatı 1998.

Zakonadatel'niye Akty Rossiyskoy İmperii po İstorii Kazahstana (XIX v), *Sbornik Dokumentov (1860-1885 gg.)*, çast' 2-3, red. G. Ye. Otepova, A. S. İlyasova, İzd. PGPİ, Pavlodar 2015.

**19. YÜZYILDA ÇARLIK RUSYASI'NIN KAZAK JÜZLERİNDE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ İDARİ
REFORMLAR VE NETİCELERİ**

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 385-400.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

RUSYA VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BÜYÜK OYUN’UN DORUK NOKTASI:

KUŞKU SAVAŞI

HATİCE KARIMOV*

ÖZ

XIX. yüzyılın ikinci yarısında dünyanın büyük bir kısmı önde gelen dünya güçleri arasında bölünmüşken Asya kıtasının geniş toprakları iki büyük imparatorluk - Ruslar ve İngilizler - arasındaki çatışmanın arenası oldu. Türkistan’ın da dâhil olduğu bu rekabet, kazananın belki de en geniş satış ve hammadde pazarlarını kontrol etme fırsatı bulduğu ve jeostratejik ve politik bir çatışma olan “Büyük Oyun” olarak tarihe geçti. Ancak her ikisi de nispeten daha küçük güçlerle savaştı ve hatta bazen taraflar arasındaki ilişkiler öyle çıkmaza girdi ki silahlı çatışma kaçınılmaz gibi görünse de her seferinde her iki taraf da savaştan kaçındı. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Rusya’nın güneye yönelen işgal politikasını takiben iki büyük güç İran ve Afganistan sahası üzerinde siyasi çekişme içerisine girdiler. Bunun doruk noktasını ise 18 Mart 1885 tarihli Pençdeh krizi olarak bilinen ancak Rusça Literatürde Kuşku Savaşı olarak geçen Pençdeh Sarıklarının toprakları için verilen mücadele oluşturdu. Rusların 1884 senesinin Mart ayında Merv’i, Mayıs ayında ise Yolöten ve Serahs’ı işgalinden sonra Pençdeh’e yönelmesiyle İngilizlerin himayesindeki Afganistan’ın kuzeybatı sınırlarına yaklaşacak olması İngiltere ve Rusya arasında Türkistan’da yaşanan rekabeti arttırdı. Ruslar bu topraklarda ağırlıklı olarak Türkmenler yaşadığı ve bu toprakların hiçbir zaman Afganistan’a ait olmadığını öne sürerek Türkmenlerin çıkarlarını koruma hakkı ve sorumluluğunu üstlendi. Doğal olarak İngilizler de Merv-Herat-Kandahar-Kuetta hattının Rusların Hindistan’ın işgaline giden doğal bir yol olmasından endişe duyuyorlardı. Buna engel olmak için çareler arayan İngilizler Sarık Türkmenlerinin yaşadığı Merv’in güneyiyle Afganistan’ın kuzeyi arasında net bir sınırın olmaması dolayısıyla 1884 senesinde Rus-Afgan sınırının çizilmesi amacıyla ortak bir İngiliz-Rus komisyonun kurulması için Ruslara teklifte bulundu. Ancak görüşmeler devam ederken Afganlar 1884 yazında Pençdeh’i işgal etti. Ruslara göre Emir Abdurrahman Han Afganistan’ın kuzeybatı sınırını belirlemeye yönelik Rus-İngiliz komisyonunun çalışmalarının başlaması arifesinde, söz konusu komisyonun temsilcilerinin bölgeye gelmesinden önce mümkün olduğu kadar geniş bir alanı işgal etmeye çalışıyordu. Afganların Pençdeh’i işgaline müteakip Rusların da Pul-i Hatun’u işgal etmesi savaşı kaçınılmaz hâle getirdi. Rusların zaferiyle sonuçlanan savaşın ardından Londra’da 10 Eylül 1885 tarihinde İngiltere ile Rusya arasında sınırlandırma protokolü imzalandı ve buna dayanarak Heri-Rud ile Amu Derya arasındaki Afganistan sınırı belirlendi.

İşte bu makalede öncelikle 1885 yılının Mart ayındaki Kuşku Savaşı’ndan önce İngiltere ve Rusya arasındaki sınır komisyonunun kurulması aşamasındaki müzakere süreci, iki imparatorluk arasında gerçekleşen diplomatik yazışmalar ışığında incelenmiş ve bu iki büyük devleti savaşın eşiğine getiren Afgan-Rus savaşı ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: A. V. Komarov, M. Alihanov-Avaskiy, Pençdeh, Kuşku, Rus İmparatorluğu, Sarık Türkmenleri.

THE PEAK OF THE GREAT GAME BETWEEN RUSSIA AND THE ENGLAND:

BATTLE OF KUSHKU

ABSTRACT

In the second half of XIX century, while much of the world was decided by leading powers, vast lands of Asia became the arena of a conflict between the two great empires -the Russians and the British- This rivalry, which includes Turkistan, took its place in history as “Great Game”, a geostrategic and political conflict in which the winner had the opportunity to control maybe the largest sales and raw material markets. But, both fought

* Dr., E-Posta: esenbikem@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3503-5962

RUSYA VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BÜYÜK OYUN'UN DORUK NOKTASI:

KUŞKU SAVAŞI

with relatively smaller units and refrained to cause an armed conflict even the relations between the sides was deadlocked and it seemed inevitable. Following Russia's southward invasion policy, towards the end of the XIX. century, political dispute started to emerge between the two great power over Iran and Afghanistan. The culmination of this was the struggle for the lands of Panjdeh Turbans that was known as Panjdeh Crisis but referred as the Kuskha War in the Russian literature which occurred on March 18, 1885. As the Russians occupied Merv in March 1884 and Yolöten and Serahs in May, and approached to the northwestern border of Afghanistan which is under auspices of the British by heading heading for Panjdeh, increased rivalry between England and Russia in Turkistan. The Russians assumed the right and responsibility to protect the interests of the Turkmens, claiming that Turkmens predominantly lived in these lands and that these lands never belonged to Afghanistan. Naturally, the British were also concerned that the Merv - Herat - Kandahar - Kuetta line was a natural route to the Russian invasion of India. The British, looking for solutions to prevent this, made a proposal to the Russians for the establishment of a joint Anglo - Russian commission in order to draw the Russian - Afghan border in 1884, due to not having a clear border between the south of Merv, where the Sarik Turkmens live, and the north of Afghanistan. However, while negotiations were continuing, Afghans occupied Panjdeh in the summer of 1884. According to the Russians, Emir Abdurrahman Khan was trying to occupy as wide as as area as possible, on the eve of the start of the work of the Russian - British commission to determine the northwestern border of Afghanistan, before the representatives of the aforementioned commission arrived in the region. Following the occupation of Panjdeh by the Afghans, the Russian invasion of Pul-i Hatun made the war inevitable. After the war was resulted in the victory of the Russians, a delimitation protocol was signed between England and Russia on September 10, 1885 in London and based on this, the Afghanistan border between Heri-Rud and Amu Derya was determined.

In this article, first of all, the negotiation process between England and Russia at the stage of establishment of the border commission before the Battle of Kushka in March 1885 was examined in the light of the diplomatic correspondence between the two empires and the Afghan-Russian war, which brought these two great states to the brink of war, was discussed.

Keywords: A. V. Komarov, M. Alihanov-Avarskiy, Panjdeh, Kushka, Russian Empire, Sariks Turkmens.

GİRİŞ

General M. D. Skobelev'in 1881 senesinde Ahal-Teke'yi işgali¹, kuzeyde Ahal ve Hive topraklarından, doğuda Amu Derya'ya, güneyde Afganistan'a ve batıda İran'a kadar uzanan Türkmen topraklarının geri kalanının kaderini belirledi. Bu dönemde Atek² ve Merv'de Tekeler, Türkmen topraklarının güneybatısında Murgap ile Tecen nehirleriyle Merv ve Afganistan arasındaki geniş vahada Sarık ve Salurlar yaşıyordu.³ Salurlar Herat Dağları'nın sırtına kadar Tecen Nehri'nin yukarı kısmında, Sarıklar da Murgap (Merv'den) ve kolları Kuşku ve Kaysar'ın üst kesimlerini mesken tutmuşlardı. Hoca Salih'den (Amu Derya üzerinde) yukarıya doğru, Amu Derya'nın sol yakasında ise Ersarinler bulunuyordu.⁴

1884 senesinde Merv'in işgali⁵ durumu değiştirdi ve iki grup hâlinde Merv'in güneyinde Yolöten (Murgap Nehri üzerinde) ve Orta Murgap boyunca geniş bir toprak şeridiyle birbirinden ayrılan Pençdeh'de⁶ yaşayan Sarıklar Ruslarla komşu oldu. 1884 yılının Mart ayında Merv'in işgalinden sonra Yolöten'in ileri gelenlerinin mektubu üzerine 21 Nisan'da Yolöten sakinleri Aşkabat'ta yemin ederek Rus hâkimiyetini kabul etti.⁷ 12 Mayıs 1884 tarihinde ise Merv Okruguna⁸ bağlı Yolöten Pristavlığı kuruldu. Sarı Han pristav tayin edildi ve iki ay

¹ Ahal-Teke Seferi için bkz. Murat Özkan, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

² Dağların etekleri anlamına gelen Atek, Kazançık'ten (günümüzde Bereket) Serahs'a kadar olan geniş bölgeye verilen isimdir. Gyauras'a kadar Tekelerin yaşadığı topraklara Ahal adı verilmişti. P. M. Lessar, "Zametki o Zakaspiyskom kraye i sopredelnih stranah", *İzvestiya Russkogo geografiçeskogo obşestva*, T. XX, s. 2.

³ Ulaşım mühendisi P. M. Lessar'a göre bu toprakların Türkmenler ve komşuları arasında ortak bir adı yoktur. İşgal döneminde birkaç İngiliz coğrafyacı bu toprakların Afganistan'a ait olduğunu kanıtlamak için burayı Badhız olarak adlandırmışlardı. Ancak Murgap ve Tecen arasındaki bölgenin etnik unsurlarına bakılırsa bu toprakları, Sarık ve Salurların toprakları, daha geniş bir isimle Güneybatı Türkmenistan olarak adlandırmak daha doğrudur. P. M. Lessar, *Yugozapadnaya Turkmeniya (Zemli Sarikov i Salorov)*, Tip. A. S. Suvorina, Peterburg, 1885, s. 29-30.

⁴ A. D. Şemanskiy, *Boy na Kuşke v yego 18-letniy yubiley 18/III 1885*, SPB, 1910, s. 10. Ayrıca 19. Yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenlerinin Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yapısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Resul Şahsi, *19. Yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenlerinin Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.

⁵ Merv'in işgali hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hatice Karımov, "Diplomat Nikolay Valeryeviç Çarıkov'un Gözünden Merv'in İşgali", *Türk Tarihi Araştırmaları*, Yıl 5, S. 1, 2020, s. 194-214.

⁶ Günümüzde Türkmenistan'ın Marı (Mervus) vilayetinin Tagtabazar ilçesine (etrap) verilen isimdir. 1925 yılının Şubat ayında Pençdeh ilçesi Tahtabazar, 1993 senesinden sonra ise Tagtabazar adını almıştır.

⁷ Merv'e mektup getirip geri dönecek olan grupla Yolöten'e seyahat etme fırsatını kaçırmak istemeyen ulaşım mühendisi Lessar Sarıkların topraklarında tarım, hayvancılık, ticaret, sulama sistemi ile Türkmenlerin kendi aralarındaki ve diğer halklarla ilişkileri hakkında bilgi topladı. Ruslar açısından bu veriler, yeni tebaayı ve komşularını tanımak ve özellikle Türkmen topraklarının sınırlarını oluşturmak açısından önem arz etti. Lessar, *Yugozapadnaya Turkmeniya (Zemli Sarikov i Salorov)*, s. 7.

⁸ 1884 yılının Mart ayında Merv'in işgalinden sonra Hazar Ötesi Oblastı terkinde Merv Okruğu kuruldu.

sonra yüzbaşı rütbesi verildi.⁹ Yolöten'in zaptından sonra sırada Meşhed, Merv ve Herat arasındaki merkezi konumu nedeniyle büyük stratejik öneme sahip Serahs bulunuyordu. Tecen Nehri üzerinde inşa edilen Serahs, herhangi bir savaş durumunda Afganistan ve İran'a yönelik taarruzlarda büyük kolaylık sağlaması açısından Merv'den sonra "Hindistan'ın Kapısı" olarak kabul ediliyordu.¹⁰ 25 Mayıs'ta da Salurların merkezi Serahs işgal edildikten sonra burada Serahs Pristavlığı teşkil edildi ve pristavlığın başına da Merv Okruguna tabi bir pristav tayin edildi. Bu iki bölgenin işgalinden sonra sırada Kuşku, Kaşan ve Kaysar kollarıyla birlikte Murgap boyunca göçebelik eden Pençdeh Sarıklarının toprakları bulunuyordu.¹¹

Özgür Türkmenlerin¹² toprakları ile Afganistan arasında kesin bir sınır yoktu ve bu ortak kullanım yerleri olmasına rağmen ne Afganların ne de Farsların geçmeye cesaret edemediği, zengin tuz kırıkları olan çukurların (Yor-Oylan) yer aldığı sembolik bir sınırdı.¹³ Ruslara göre Afganların sadece özgür Türkmen topraklarının kuzeyi değil, Pençdeh'yle de herhangi bir tarihî bağı bulunmadığından bu topraklara sahip olma hakları yoktu. Afganlar hiçbir zaman Pençdeh'e sahip olmamış ve Pençdeh halkı da sözde bile olsa Afgan emirinin gücünü tanımamıştı. Sadece Pençdeh'li hayvan yetiştiricileri, yem eksikliğinden ötürü sürülerini Afgan topraklarına götürüyorlar ve bu otlatma için de Afganlara küçük bir miktar ödüyorlardı. Bunun için Herat valisi memurlarından biri genellikle Pençdeh'e geliyordu. Afganlar ile Pençdeh Sarıkları arasındaki ilişki bundan ibaretti.¹⁴

1884 yılının haziran ayında Merv'e gelen Doktor A. E. Regel'in¹⁵ Pençdeh vahasını da ziyaret etmek istemesi üzerine Merv Okruğu yöneticisi M. Alihanov-Avarskiy¹⁶, Pençdeh Sarıkları arasında etkili olan Kul Batır Han'a birkaç Türkmen eşliğinde bir mektup gönderdi. Regel'in ayrılmasından on gün sonra Pençdeh'de tutuklandığına dair bir söylenti yayıldı. Sarıkların bunu yapmaya cesaret edemeyeceğini düşünen Alihanov-Avarskiy, kısa süre sonra Pençdeh vahasında birkaç yüz kişiyle Afganların bulunduğunu öğrendi. Bu Afganların Pençdeh'i işgal ettiklerine dair ilk haberdirdi. Mektubu sayesinde Regel'in serbest bırakılmasını sağlasa da Afganların Pençdeh vahasını ele geçirmesi, Rusların Türkistan'daki çıkarlarıyla çelişiyor olmasının yanı sıra bu 1873 anlaşmasının açık bir ihlaliydi. Ayrıca Alihanov-Avarskiy Afganların İngiltere'nin bilgisi olmadan bu adımı atmaya cesaret edemeyeceklerini de iyi biliyordu. Rus idaresi buna Afgan sınırına kadar Murgap'ın üst kesimlerine hareket etmek için özel bir müfreze oluşturarak cevap verdi. Ancak zamanın koşulları altında müfreze hızlı bir şekilde kurulamadı. Yeni işgal edilen Merv'in garnizonu çok küçük olduğundan taburun Pençdeh'den 600-850 km uzaklıktaki Aşkabat ve Semerkant'tan taşınmasına karar verildi. Bu birlikler de ancak 1885 yılı mart ayının ortasında bölgeye varabilirdi. Ruslar 1884 yılının sonunda Afgan karakol ve devriyelerinin Murgap ve Heri-Rud¹⁷ boyunca Meruçak ve Kusan'dan yaklaşık 110 km ilerlediğine, Merv'in işgaline kadar hiç girmedikleri noktalara girdiklerine dair haberler aldı. Rusya açısından bu hareketin tek bir amacı vardı. Afgan Emiri Abdurahman (1880-1901), Rusya ile sınır meselesinin halline kadar Rus ve İngiliz komiserlerin bölgeye gelmesinden önce Murgap ve Heri-Rud boyunca muhtemelen daha büyük bir bölgenin gerçek sahibi olmaya çalışıyordu.¹⁸ Dahası Rusya açısından buradaki mesele herhangi bir toprak parçasının kaybı değil, bu kayıpların Hazar'dan Kaşgar'a, Hive'den Hindistan'a kadar tüm Türkistan ahalisi ve özellikle de yeni tebaaları olan Türkmenler arasında prestij kaybına neden olabilirdi. Tüm bunlardan hareketle Afganların Türkmen topraklarını ele geçirme arzusunda olduğunu düşünen Rusya, bu toprakların tehlikede olduğu bahanesiyle Türkmenlerin çıkarlarını koruma hakkı ve sorumluluğunu üstlendi.

Tüm bu sürece baktığımızda 18 Mart 1885 tarihli Kuşku savaşı öncesinde İngiltere ve Rusya arasındaki müzakere sürecini anlamadan Kuşku savaşını ele almamız mümkün değildir. Dolayısıyla biz çalışmada öncelikli olarak *1872-1885 yıllarında Rusya ile İngiltere arasındaki müzakere belgeleri*¹⁹ adlı koleksiyon temelinde Afganistan'la sınır çizilmesi hakkındaki müzakere sürecini inceleyeceğiz. Ardından da müzakere süreci devam

⁹ M. Alihanov-Avarskiy, "Zakaspiyskaya Vospominaniya (1881-1885)", *Vestnik Yevropi*, T. 5, 1904, s. 459.

¹⁰ Alihanov-Avarskiy, *agm*, s. 462.

¹¹ *İstoriya Russkoy armii*, Avtorı A. M. Zayonçkovskiy-D. N., Logofet-A. D. Şemanskiy-K. İ. Drujinin-V. P. Nikolskiy, T. 3, Direkt-Media, Moskva 2014, s. 284-285.

¹² Afganistan'ın kuzeydoğu sınırında yaşayan Türkmenler Rus işgaline kadar herhangi bir devlete tabi değillerdi.

¹³ Şemanskiy, *age*, s. 25.

¹⁴ Alihanov-Avarskiy, *agm*, s. 472.

¹⁵ 1845 senesinde İsviçre'nin Zürih kentinde dünyaya gelen Regel, tıp eğitimi aldıktan sonra 1875 senesinde Yedisu Oblastına terkindeki Gulca şehrine doktor tayin edildi. 1876 senesinde Yedisu Askeri Valisine bağlı Gulca kalem odasına özel yetkili memur oldu. Bu tarihten itibaren Herbaryum için botanik koleksiyonları toplamak amacıyla Türkistan ve Gulca'yı gezmeye başladı. Orenburg, Kazalinsk, Türkistan, Çimkent ile Taşkent üzerinden uzun bir rota boyunca Çatkal ve Talas nehir vadilerine gitti. Karabura, Merke, Tokmak, Issık Kul, Almatı ve Gulca'yı ziyaret etti. 1882 yazında Pamir'e bir seyahat gerçekleştirdi ve Şiva gölünü ziyaret eden ilk Avrupalı oldu. 1884 senesinde Merv'i ziyaret ettikten sonra Petersburg'a döndü. *Obzor Russkih puteşestviy i ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu 1881-1886*, Ç. IV, Sostavitel kandidat istoričeskiy nauk O. V. Maslova, İzd. Fan, Taşkent 1971, s. 29-38.

¹⁶ Merv'in işgalindeki üstün hizmeti dolayısıyla yeni kurulan Merv Okruğu'nun ilk valisi tayin edildi. M. Soyegov, "K istorii srajeniya 1885 g. pri r. Kuşka s uçastiyem Turkmen pod komandovaniyem ofitsera-Avarts", *Vestnik İnstituta İAE*, No.2, 2016, s. 41.

¹⁷ XIX. yüzyıl Rus kaynaklarında Gerirud olarak geçmektedir.

¹⁸ Alihanov-Avarskiy, *agm*, s. 473.

¹⁹ *Afganskoye razgraniçeniye. Peregovori mejdu Rossiyey i Velikobritaniyey: 1872-1885*, SPB, 1886.

RUSYA VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BÜYÜK OYUN'UN DORUK NOKTASI:

KUŞKU SAVAŞI

ederken Rusya tarafındaki savaş hazırlıklarını, savaşın tarihini ve savaş sonunda imzalanan 10 Eylül 1885 tarihli Londra Antlaşmasını Rus kaynakları ışığında inceleyeceğiz. Ancak konuya geçmeden önce koleksiyon hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Pençdeh vahasının işgali ve sonrasındaki kriz, Rusya açısından İngiltere ile ilişkilerde hassas bir denge siyaseti yürütülmesini zorunlu kıldı. Ruslar İngilizlerin Afganistan ve Hindistan'a yönelik Rus tehdidi iddialarını çürütmek için Rus subayların raporlarını yayınlamayı uygun buldular. Aynı zamanda Afganistan'la sınır çizilmesi hakkındaki müzakere sürecini kapsayan 1872-1885 yıllarında Rusya ile İngiltere arasındaki müzakere belgeleri koleksiyonunu²⁰ da yayınladılar. Ancak Rusya Devlet Askerî-Tarih Arşivi'nde (RGVIA) yapılan inceleme sonucunda bu hassas denge siyaseti nedeniyle belgelerin bazılarının sansürlendiği ortaya çıktı. Rus Dışişleri Bakanlığı her iki imparatorluğun Asya'da barış içinde bir arada yaşadığı tezinden hareketle Kuşku'daki savaşla ilgili olarak belgeler ve ordu raporlarında İngiliz subayların rolünü Afganların "savaşçı ruhunun" zapt edilmesinin imkânsızlığının görüleceği şekilde seçti. Rus araştırmacı N. N. Lisitsına sansürün özellikle Hazar Ötesi²¹ Oblastı ve Murgap müfrezesi komutanı A. V. Komarov (1883-1890) tarafından gönderilen rapor ve telgraflara uygulandığını yazmaktadır. Örneğin Komarov raporunda ayrıntılara girmeden savaşta İngilizlerin rolünden bahsetmiş ancak yalnızca Afgan kampında kaldıkları ve düşmanlıklara katılmadıkları gerçeğini belirtmiştir. Lisitsına'ya göre ayrıca İngiliz-Rus ilişkilerini doğrudan ilgilendirmeyen bazı konular örneğin Yolöten Sarıklarının sadakati, Pençdeh'de geçici idarenin kurulması ve Pençdeh vahası halkının Rus ordusunu dostça karşılaması gibi konular da rapordan çıkarılmıştır.²² Yazarın verdiği başka bir örneğe göre de koleksiyonun 107 numaralı belgesinde Komarov Afganların Kuşku Nehri'nin sol yakasına geçişi ve burada konumlarını güçlendirme arzularına izin verilmemesi meselesinin nedenini açıklamaktadır. Komarov belgede Afganların Rus müfrezesine saldırıp onu yok etme niyetinde oldukları ve hatta bunun için Herat'tan süvariler ve 1000 silahlı Sarık'ın gelişini beklediklerini yazmıştır.²³ Ancak koleksiyonun derleyicileri, generalin açıklamasını diğer bir ifadeyle Sarıkların kim tarafından işe alındığı ve silahlandırıldığı sorusunun cevabını vermek istememişlerdir. Telgrafın orijinalinde ise Sarık Türkmenlerinin İngilizler tarafından "günlük 2 rupi ücret karşılığında" işe alındığı yazmaktadır.²⁴ Yazara göre belgelerin sansüre tabi tutulmasının en önemli nedeni 1885 yılının Ağustos ve Eylül aylarında sınırın yalnızca kuzeybatı kısmının belirlenmesi ve 1886 senesinde Rusya-Afgan sınırının kuzeydoğu kısmının kaderi hakkında görüşmelerin devam etmesidir. Belgelerden çıkarılan satırlar Pençdeh muharebesinde İngilizlerin rolüne işaret ettiğinden İngiltere ve Rusya arasında devam eden müzakereler için belgeler yeniden düzenlenmiştir.²⁵ Ancak Komarov'un raporlarına rağmen her iki ülkenin ofisleri arasındaki diplomatik yazışmalar değişmeden kalmıştır. Bundan hareketle Kuşku savaşı öncesindeki müzakere sürecini koleksiyonda yer alan diplomatik yazışmalar ışığında ele alacağız.

1. Rusya ve İngiltere Arasında Sınır Komisyonunun Kurulması

1872 yılının ekim ayından 1873 yılının ocak ayına kadar olan dönemde Rus ve İngiliz hükümetleri arasında yapılan görüşmeler neticesinde imzalanan antlaşmaya göre Afganistan toprakları, Hindistan'daki İngiliz kraliyeti ile Türkistan'daki Rus İmparatorluğu'nun mülkleri arasında "tampon" görevi gören "tarafsız bölge" olarak tanımlandı. Rusya, Afganistan'ın kuzeybatı sınırı olarak bağımsız Türkmen kabilelerine ait olan çölün sınırındaki Akça, Saraipol, Meymene, Şibirgan ile Andhoy şehirlerinin kuzeyinden geçen çizgiyi tanımayı kabul etti. Aynı zamanda bu çizgiye İngiltere tarafından önerilen Kabil ve Buhara'ya giden kervan yollarının üzerindeki Belh, Hulm ve Kündüz bölgelerini de kapsayan sınır çizgisi de dâhildi.²⁶ Ancak Kuzey Afganistan için kabaca bir sınır belirlenmiş olsa da bu sınır hiçbir zaman sahada tespit edilmemişti. İngilizlerin en hassas oldukları bölge de bu belirsiz bölge idi. Türkmen kabileleri ve onların yaşadığı bölge, Pamir Dağları ile Hazar denizi arasında uzanan dağ silsilesindeki tek ana geçidi kontrol etmekteydi. Bu durum Tecen, Merv ve Pençdeh'i stratejik olarak önemli hale getiriyordu.²⁷ Bu her iki taraf için de hayati bir meseleydi. Bundan hareketle Rusların 1884 senesinin Mart ayından başlayarak Merv, Serahs ve Yolöten'i işgalinden sonra Pençdeh'e yönelmesi, Afganistan ile sınır çizilmesi ihtiyacını doğurdu. Ancak Ruslar, Afganistan'ı tamamen görmezden gelerek bu meseleyi yalnızca İngiltere ile müzakere etmeye karar verdi. Hatta Hindistan'a doğru ilerleyişleri konusunda şüphe uyandırmamak için, sınır çizgisinin oluşturulma talebinin İngiltere'den gelmesini beklediler.²⁸

²⁰ Giden ve gelen yazışma belgeleri araştırmacıların kolayca karşılaştırabileceği şekilde derlenen koleksiyonun ilk bölümü bu müzakerelerin geçmişine genel bir bakış sunan bir giriş niteliğindedir. İkinci bölüm de müzakereler sırasında hazırlanan veya bunlarla ilgili 159 belgenin metinlerini içermektedir. Belgeler Rusça ve Fransızca olarak verilmiş olup ayrıca koleksiyonda resmî İngiliz belgelerinin İngilizce orijinal metinleri de sunulmaktadır.

²¹ Hazar Ötesi o dönemde Kafkasya'daki naip ve aynı zamanda ordu komutanı olan General A. M. Dondukov-Korsakov'a tabi bir oblasttı. Oblastın yöneticisi ise General A. V. Komarov idi.

²² N. N. Lisitsına, "Tsenzurnaya obrabotka ofitsialnoy publikatsii dokumentov po demarkatsii granits v Afganistane v 1885 g.", *Vostochny Arhiv*, № 1 (31), 2015, s. 21.

²³ *Ot general leytenantu Komarova, General Adyutantu Obruçevu*, 19 aprelya 1885 g., Dok. 107, s. 277.

²⁴ Lisitsına, *agm*, s. 21.

²⁵ Lisitsına, *agm*, s. 21-22.

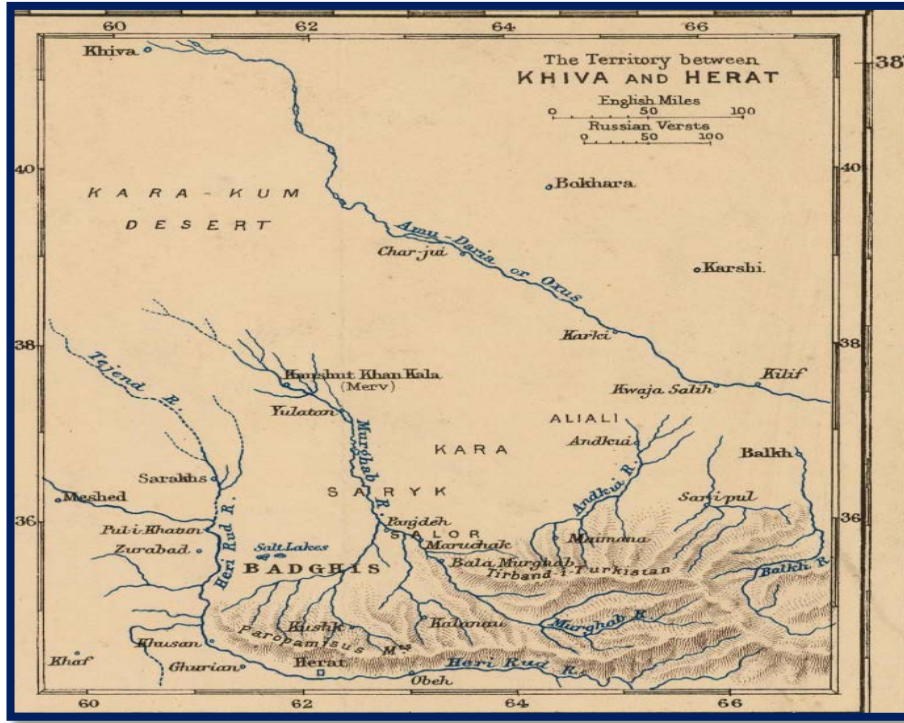
²⁶ G. A. Hidoyatov, *Iz istorii Anglo-Russkikh otnoşeniy v Sredney Azii v kontse XIX v. (60-70-h gg.)*, Taşkent 1969, s. 57-105.

²⁷ Şahsi, *agt*, s. 126.

²⁸ Şemanskiy, *age*, s. 26.

1884 yılının nisan ayında Rusya ile İngiltere arasındaki ilişkiler daha da gerginleşti. İngiliz hükümeti, Rus ajanların Salurların boyun eğmesini sağlamak amacıyla Pençdeh'i, başka bir ajanın da henüz dönmediği Meymene'yi ziyaret ettiğini iddia ediyordu.²⁹ Gerçekten de Ruslar, Merv'in güneyinde Sarıklar ve Salurlar olarak bilinen Türkmen kabilelerinin yaşadığı bölgeleri tanımak için iki ajan göndermeyi gerekli bulmuştu. Rus Dışişleri Bakanlığı tarafından 15 Nisan 1884 tarihinde İngiliz Büyükelçisi'ne iletilen notta bu ziyaretin Türkmenlerin isteği üzerine gerçekleştiği yazıldı. Hazar Denizi'nden Amu Derya'ya kadar uzanan bozkırlara dağılmış Türkmenler arasında gruplaşma ve düşmanlıkların olduğunu da belirtti. Hatta daha zayıf olan Sarık ve Salurlar'ın sürekli olarak Tekelerin saldırısına maruz kaldıkları, bunun sonucunda defalarca yerleşim yerlerini değiştirmeye zorlandıkları ve zaman zaman Afgan topraklarına bile sığındıklarını iddia etti. Yolöten ve Pençdeh vahalarında yaşayan bu kabilelerin toprakları ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kaldığı için, yakın zamanda Tekeler tarafından sürüldükleri Murgap kıyısındaki toprakları yeniden ele geçirmek istediklerini de ilettiler. Bu meseleyle ilgili olarak Rus makamlarının iznini almak ve komşuları Mervlilerin saldırılarından korunmak amacıyla yakın zamanda General Komarov'a bir temsilci göndermişlerdi. Son olarak General Komarov'un hiçbir toprak kazanım amacı gütmeyen yalnızca kabileler arasında barış ilişkilerinin kurulmasına temel teşkil edebilecek bilgilerin toplanması amacıyla ajanlara Yolöten ve gerekirse Pençdeh'i ziyaret etmeleri için talimat verdiklerini yazdı.³⁰ Ayrıca İngiltere'nin iddia ettiği gibi Afgan Emirinin toprağı olan Meymene'ye de kimse gönderilmemişti. Bundan kısa bir süre sonra ise 24 Nisan 1884 tarihinde İngiliz Elçisi Sir Edward Thornton'dan (1882-1886) Dışişleri Bakanı N. K. Girs'e (1882-1895) bir Afgan temsilcisinin katılımıyla, aynı yılın sonbaharında kesin sınır oluşturmak için yeni bir ortak sınır komisyonu kurulması konusunda teklif geldi.³¹

EK1 Merv'den Herat'a Heri-Rud ile Murgap Nehirleri Arasındaki Topraklar³²

3 Mayıs 1884 tarihinde Rus Dışişleri Bakanı Girs, İngiltere'nin ortak bir komisyon oluşturma önerisine olumlu cevap verdi ancak aynı raporda komisyona bir Afgan temsilcisi dâhil etmeyi kesin bir şekilde reddetti.³³ Bu durum İngiltere'nin zaten Afganistan'ın çıkarlarını temsil ettiği ve Afganistan'dan bir komiserin varlığının Rusya'yı azınlık açısından dezavantajlı duruma getireceği gerçeğiyle açıklanabilirdi.³⁴ Bu arada 17 Haziran 1884

²⁹ Zapiska, peredannaya Velikobritanskim Poslom İmperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del, 13 aprelly 1884 g., Dok.4, s. 59.

³⁰ Zapiska, peredannaya İmperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu, 15 aprelly 1884 g., Dok. 5, s. 59-61.

³¹ Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu, 24 aprelly 1884 g., Dok. 6, s. 63.

³² Royal Geographical Society, (Great Britain), Cartographer: Henry Sharbau, Contributor: Afghan Boundary Commission - Russia. General Staff. Military Topography Directorate, Lithographer: Edward Weller, 1885.

³³ Ot Stats-Sekretaryu Girsu Seru Eduardu Torntonu, 3 may 1884 g., Dok. 7, s. 65.

³⁴ Petersburg ile bölgesel yönetim arasında sınır meselesinde görüş ayrılıklarının olduğu göze çarpıyordu. Bölgesel yönetime göre Rusya ile İngiltere arasında Türkistan'daki siyasi nüfuz veya sınır sorunlarıyla ilgili anlaşma ne olursa olsun, bu yalnızca Londra Kabinesi için faydalı olacaktı. Rus Dışişleri Bakanlığı sınır meselesinde temel soruyu gölgede bırakmamalı ve yarı özgür Afganistan'ı tamamen görmezden gelerek meseleye İngiltere'nin müdahalesine izin vermemeliydi. Bu sıralarda İngiliz basını, sınır konvoyunun Hindistan'dan kuzey Afganistan'a nasıl gönderileceği sorusunu hararetle tartışıyordu. Emir, Afgan kabilelerinin soygunları sebebiyle konvoyun güvenliği için

RUSYA VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BÜYÜK OYUN'UN DORUK NOKTASI:

KUŞKU SAVAŞI

tarihinde Rus Dışişleri Bakanlığı, İngiliz elçisine Hazar Ötesi yetkilileri aracılığıyla Herat'tan gelen bilgilere göre, Emir Abdurrahman Han'ın Sarıkların yaşadığı Peñçdeh'i işgal için buraya birkaç tabur göndermeyi planladığına dair bir haber aldığını ilettili. Hatta 9 Haziran tarihli "Times" gazetesinde yayınlanan Emir Abdurrahman'ın kuzeybatıdaki gücünü pekiştirmek için Peñçdeh ve diğer bazı bölgeleri müstahkem Afgan mevzilerine çevirmek zorunda olduğu hakkındaki haberi de ekledi.³⁵

Ortak sınır komisyonunda İngiliz tarafını Hindistan Konsili Komisyonu üyesi ve İngiltere'nin Hindistan askeri yetkilisi General Sir Peter Lemsden³⁶, Rusya tarafını ise General Zeleniy'in temsil etmesine karar verildi. İngiliz tarafında aynı zamanda Charles Edward Stewart, Joseph West Ridgeway ve Sir Alexander Condie Stephen de yer aldı. İngiliz memur ve sömürge valisi Ridgeway İngiliz konvoyunun başıydı. Stewart Ruslara göre uzun süre Horasan'da bulunan bir İngiliz ajanıydı ve Türkmen topraklarının güneybatısındaki Rusya'ya düşman unsurlara söz ve eylemleriyle yardımcı oluyordu. Stephen da Tahran'daki İngiliz büyükelçiliğinin ikinci sekreteriydi. Rus komisyonunda ise aynı zamanda Hazar Ötesi demiryolunun inşasında görev alan ve Heri-Rud ile Murgap nehirleri arasındaki geniş topraklarda araştırma yapan ulaşım mühendisi P. M. Lessar bulunuyordu.³⁷ Lessar, Zeleniy'in yardımcısı tayin edildi. Sınır komisyonlarının kurulması konusunda anlaşmaya varılır varılmaz İngilizler, Afgan emiri Abdurrahman Han'dan komiser Lemsden'e Kuetta'dan Herat'a ve hatta sınıra kadar eşlik edilmesini istedi. Konvoyun 500 kişiden³⁸ oluşması kararlaştırıldı.³⁹

İngiliz hükümeti komiserlerin 1 Ekim'de Tecen'in sol yakasında Serahs'ta toplanmasını önerdi.⁴⁰ Ancak İngiltere'nin komisyonların başlangıç noktası olarak önerdiği Serahs Rus tarafına uygun değildi. Petersburg bu noktayı çok daha doğuya Hoca Salih'e taşımaya çalıştı.⁴¹ Çünkü bu durum İngiliz temsilcisine Rus birliklerinin batı kesimindeki konumunun hala kırılğan olduğunu fark ederek stratejik açıdan önemli bölgelerin Afganistan'a verilmesini talep etmek için bir neden verebilirdi.⁴² İngiliz hükümeti ise komisyonun Hoca Salih'e gitmek zorunda kalacağı mesafe ve kışın sertliği nedeniyle bunun sınır çizme çalışmalarının başlamasının gelecek yıla ertelenmesiyle eşdeğer olacağına inanıyordu.⁴³ 13 Ağustos'ta Tornton, Girs'e Lemsten'in eylül ayı başlarında Poti ve Bakü üzerinden Tahran'a gideceğini bildirdi.⁴⁴ Kısa bir zaman sonra ise 24 Ağustos'ta Rusya Komiseri General Zeleniy'e 1 Ekim'de Lemsden'le Serahs'ta görüşebilmesi için emir verildi. Petersburg böylece komisyon çalışmalarının başlangıç noktası olarak Serahs'ın seçilmesi için yeniden teklif vermiş oldu.⁴⁵ Rusya bu taviz karşılığında Afgan birliklerinin tartışmalı bölgelerden çekilmesini talep etti ve hükümetlere komiserlerin talimatlarını verdi.⁴⁶ İngiltere açık bir çalışma alanına sahip bu talimatların komisyonu gereksiz kılacağını düşündüğünden bu koşulları kabul etmemekte ısrar ediyordu.⁴⁷ Ayrıca Tornton ile kişisel bir görüşmede komisyon üyelerine hangi hattın izleneceği ve hangisinin ötesine geçilmemesi gerektiği hakkında talimatlar verme hususundaki talebini tekrarladı.⁴⁸ Tüm bunlara rağmen İngilizler, her iki komiserde de en önemli konularda anlaşma sağlayan programları vermeyi reddederek komiserlere "emirin yerine getiremeyeceği yükümlülükleri kabul etmeme ve Emir Şir Ali döneminde kendisinin olduğunu düşündüğü topraklara dokunmama"⁴⁹ emrini verdi.

Bu arada Rus Dışişleri Bakanlığı, General Lemsden'in Londra'dan hareketle Tahran'a geldiği ve Serahs'a gitmeyi planladığı haberini aldı. Hatta Lemsden, 5 Eylül'de Tiflis'te General A. M. Dondukov ile görüştü.⁵⁰ Daha önce her iki ofis arasında yapılan anlaşmaya göre komisyonlar 25 Ekim'de toplanmalıydı. Ancak Rus Dışişleri Bakanlığı 19 Eylül'de İngiliz Büyükelçisi'ne gecikmenin imparatorluk kabinesi iradesinden tamamen bağımsız olarak yani General Zeleniy'in hastalığından dolayı olduğunu bildirdi. Rusya komiseri General Zeleniy birkaç gün önce Petersburg'a gelmişti ve onun ayrıntılar konusunda yerel makamlarla görüşmek için Tiflis'e ve ardından Aşkabat'a gitmesi gerekiyordu. Bu nedenle gerekli hazırlıklar Aralık ayından önce tamamlanamazdı ve

---

herhangi bir sorumluluk üstlenmedi ve konvoyun Herat'a gelmemesini talep etti. Tüm bunlardan hareketle sınır meselesinde Rusya, Afganistan'la karşılaştırıldığında İngiltere'yi ilk sıraya koyarak büyük bir risk almıştı. Şemanskiy, *age*, s. 36.

³⁵ *Memorandum, peredannyi Imperatorskim Ministerstvom Inostrannih Del Velikobritanskomu Poslu*, 9 iyunya 1884 g., Dok. 8, s. 65-67.

³⁶ *Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu*, 5 iyulya 1884 g., Dok. 13, s. 73.

³⁷ A. K. Geyns, *Zametka po povodu Anglo-russkih nedorazumeniy v 1885 godu*, Sobraniye literaturnih trudov Alekdandra Konstantinoviça Geynsa, T. III, SPB 1899, s. 505-506.

³⁸ Geyns'e göre Emir subayı İngiliz müfrezesine ulaştığında müfrezenin beş yüz yerine, hizmetçilere ek olarak 1.600 askerden oluştuğunu gördü. Bu nedenle İngilizlere eşlik etmeyi reddetti ve bunun üzerine Doğu Hindistan hükümeti 1.100 kişiyi konvoydan çekmek zorunda kaldı. Geyns, *age*, s. 506.

³⁹ Geyns, *age*, s. 507.

⁴⁰ *Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu*, 11 iyunya 1884 g., Dok. 9, s. 67-69.

⁴¹ *Ot Stats-Sekretarya Girsu Seru Eduardu Torntonu*, 6 iyulya 1884 g., Dok. 14, s. 75.

⁴² *Ot Stats-Sekretarya Girsu Seru Eduardu Torntonu*, 18 iyunya 1884 g., Dok. 11, s. 69-71.

⁴³ *Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu*, 15 iyulya 1884 g., Dok. 17, s. 83.

⁴⁴ *Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu*, 13 avgusta 1884 g., Dok. 22, s. 93.

⁴⁵ *Ot Stats-Sekretarya Girsu Seru Eduardu Torntonu*, 24 avgusta 1884 g., Dok. 23, s. 93-95.

⁴⁶ *Memorandum, peredannyi Imperatorskim Ministerstvom Inostrannih Del Velikobritanskomu Poslu*, 25 avgusta 1884 g., Dok. 24, s. 97.

⁴⁷ *Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu*, 18 sentyabrya 1884 g., Dok. 25, s. 97.

⁴⁸ *Dokladnaya zapiska Naçalnika Aziatskogo Departamenta Stats-Sekretaryu Girsu*, 1 oktyabrya 1884 g., Dok. 29, s. 107-111.

⁴⁹ Şemanskiy, *age*, s. 45.

⁵⁰ Şemanskiy, *age*, s. 46.

General Zeleny'nin komiserler toplantısı için planlanan 25 Ekim'e kadar Serahs'a gelmesi imkânsızdı. Zeleny hesaplamalara göre iklim koşullarının elverişsiz olduğu dönemde orada olabilirdi. Rus sınır komiseri, İngiliz komiseri ile 15 Ocak 1885 tarihinden önce görüşmeyecekti. Ayrıca aşağıdaki hususları da ekledi;

1. Tecen'in sağ yakasında yeni Salur yerleşimlerinin oluşması nedeniyle görüşme Serahs'ta değil, Pul-i Hatun⁵¹ gibi başka bir noktada gerçekleşmeliydi.
2. Komiserlere bağlı askerî konvoyların mümkün olan en aza indirilmesi için önlemler alınması gerekiyordu.
3. Rus hükümetinin görüşüne göre komiserlerin aralarında bir anlaşmazlık olması durumunda derhal hükümetlerine haber vermeleri ve aynı zamanda çalışmaya devam etmeleri gerekiyordu.⁵²

Girs müzakerelerin başladığı sırada Tecen'in sağ yakasında bulunan Eski Serahs'ın tamamen ıssız olduğu ve bu nedenle İngiliz konvoyunun geçişiyle ilgili herhangi bir sorun olmadığını iddia ediyordu. Ancak o tarihten itibaren 2.300 aile yani 10 binden fazla Salur Türkmeni Eski Serahs'a yerleşmişti. İngilizlere Türkmenlerin kendi içindeki ve nehrin sol yakasındaki halklarla arasındaki çatışmaları önlemek için buraya 200 Kazak göndermeyi gerekli gördüklerini açıkladı. Öte yandan her iki komiserin Tecen'in sol yakasında 400 kişiyi geçen askerî konvoylarının İran tarafından nasıl karşılanacağını bilmediklerini belirtti. Ruslara göre Pul-i Hatun'un seçilmesi bu rahatsızlıkları ortadan kaldıracaktı.⁵³

Büyükelçi Tornton 30 Eylül 1884 tarihli cevabında, İngiliz hükümetinin askerî konvoyla ilgili vermiş olduğu emirleri değiştirmesi ve komiserlerin buluşma yeri ile ilgili anlaşmada değişikliklere izin vermesinin mümkün olmadığını belirtti. Aynı zamanda İngiliz komiserin Meşhed'e gitmek için Tahran'dan yola çıktığı, çalışmaların kış öncesinde başlayabileceğini umduğunu da yazdı.⁵⁴ 1 Ekim'de Asya bölümü şefi İ. A. Zinoviyev (1883-1891), komiser Zeleny'nin de katılımıyla İngiliz Büyükelçisi'ne bir ziyaret gerçekleştirdi. Görüşmede sınırlandırmanın başarısı için, her iki tarafın komiserlerinin görevlerini yerine getirirken yönlendirilecekleri ortak ilkelerin önceden açıklığa kavuşturulması gerektiğini vurguladı. Rusya ve İngiliz hükümetleri arasında yapılan önceki müzakereler, sınır hattının yönüne ilişkin ortak ilkelerin önceden oluşturulmasının imkansızlığını ortaya koymuştu. Komiserlerin faaliyetlerinin sonuçsuz kalmaması için, en azından araştırmalarına konu olacak alanın sınırları konusunda önceden anlaşmaya varılmalıydı. Aynı zamanda İngilizlerden Afgan makamlarının Pençdeh de dâhil olmak üzere, bölgeye dâhil edilecek alanların araştırılmasına engel olmayacağına dair güvence istedi. Tornton'un tüm bu tartışmalara cevabı ise bölgenin sınırları ile ilgili kabineler arasında bir ön anlaşmaya gerek görmediğiydi; Rus komiserin bu konuda İngiliz mevkidaşı ile doğrudan müzakerelere girebileceği ve Afganistan açısından herhangi bir engelden korkulması için yeterli neden bulunmadığını söyledi.⁵⁵

Müzakerelerden somut bir sonuç çıkmaması nedeniyle Rus Dışişleri Bakanlığı, İngiliz konvoyunun büyüklüğü ve Serahs'ın komiserlerin görüşmesi için vereceği rahatsızlıklarla ilgili önceki açıklamalarında ısrar etmedi. Konvoyların sayısına ilişkin sözleri, müfrezenin çöl bölgelerindeki hareketi ve yiyecek açısından karşılaşılabileceği zorluklardan duyulan korkudan kaynaklanıyordu. Ruslar aynı zamanda Rus komiserine de İngiltere'ninkiyle eşit sayıda bir konvoy tedarik etme hakkını verdiğini açıkladı. Ancak yine de İngiliz konvoyunun Salur yerleşimlerinin bulunduğu Tecen'in sağ kıyısı boyunca geçişine itirazını sürdürdü.⁵⁶ Buna ilişkin Tornton'un yanıtı 5 Kasım'da geldi. İngiliz hükümeti bölge tanımının yararlılığını kabul ederken, bunu komiserlerin kendilerinin belirlemesi gerekiyordu. Ancak sorunu çözmeden önce General Lemsden, Emir Abdurrahman Han'ın atadığı Afgan delegesine danışmalıydı.⁵⁷ İngiliz Dışişleri Bakanlığıyla görüşmeler devam ederken 6 Kasım'da General Dondukov-Korsakov, Tiflis'ten Harbiye Bakanına bir telgraf gönderdi. Telgrafta 27 Ekim'de General Komarov'un Serahs'tan General Lemsden'in maiyetinin bir kısmıyla İran Serahs'ına geldiğine dair bir telgraf aldığını yazdı. Hatta ertesi gün Stephen'ı General Komarov'a göndererek Pul-i Hatun'da Kazak karakolunun kimin emriyle ve ne amaçla kurulduğunu öğrenmek istemişti. Komarov ise bunun için emir alındığı ve ayrıca Kazakları orada Serahs müfrezesinin ileri karakolu olarak tutmayı gerekli gördüğü cevabını vermişti. Serahs'a gelen Topograf Kementyev de Murgap'da Sarı Yazı'nın 8 verst yukarısında bir Afgan devriyesi ile karşılaşmış ve Afganların daha ileri gitmesine izin vermemişti.⁵⁸ General Komarov ise 2 Kasım'da Albay Alihanov'u Murgap'ın alt kısmında Afganların ne yaptığını öğrenmek için General Lemsden'e gönderdi.

⁵¹ Serahs'ın 65 km güneyinde Keşef Rud ve Heri-Rud nehirlerinin kesiştiği noktada bulunur.

⁵² *Memorandum, peredannyi Imperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu*, 19 Sentyabrya 1884 g., Dok. 26, s. 99-101.

⁵³ *Ot Stats-Sekretarya Girsu Taynomu Sovetniku Staalyyu*, 26 sentyabrya 1884 g., Dok. 27, s. 101-105.

⁵⁴ *Memorandum, peredannyi Velikobritanskim Poslom Imperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del*, 30 sentyabrya 1884 g., Dok. 28, s. 105-107.

⁵⁵ *Dokladnaya zapiska načalnika Aziatskogo Departamenta Stats-Sekretaryu Girsu*, 1 oktyabrya 1884 g., Dok. 29, s. 107-110.

⁵⁶ *Memorandum, peredannyi Imperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu*, 9 oktyabrya 1884 g., Dok. 30, s. 111-113.

⁵⁷ *Ot Ser Eduarda Torntona Stats-Sekreteryu Girsu*, 5 noyabrya 1884 g., Dok. 38, s. 123-125.

⁵⁸ *Ot General-Adyutanta Knyazyu Dondukova-Korsakova Voyennomu Ministru*, 6 noyabrya 1884, Dok. 39, s. 127.

RUSYA VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BÜYÜK OYUN'UN DORUK NOKTASI:

KUŞKU SAVAŞI

Lemsden buna General Zeleniy'in gelişiyle tüm yanlış anlamaların sona ereceğini umduğunu dile getirerek, İngiliz komisyonunun Rus komisyonunun gelişini bekleyeceği Herat'a doğru yola çıktığı şeklinde cevap verdi.⁵⁹

14 Kasım'da Girs bu sefer Tornton'a Hazar Ötesi Oblastı idaresinden alınan son bilgilere göre Serahs civarında, sıcaklık geceleri sıfırın altında 14 dereceye kadar düştüğünden iklim koşullarının çalışmaların başlamasını engelleyeceğini yazdı. Ayrıca komiserlerin buluşmasını engelleyen öngörülemeyen koşullara ek olarak, en önemli sorunlardan biri de komiserler tarafından incelenecek bölgenin sınırlarını belirlemenin yolu ile ilgili olarak ortaya çıkan anlaşmazlıklardı. Rus komiseri, İngiliz komiserinin Afgan yetkililerle ilişkilerinde herhangi bir rol alamazdı ve bu nedenle General Lemsden ile Afgan delegesi arasında bir ön görüşme yapılması gerekiyordu. Ancak bu sınırlandırma bölgesinin sınırlarının belirlenmesine ilişkin olarak yapılan önerinin kabul edilmesine engel teşkil etmemeliydi. Komisyonun faaliyetlerinin kapsamını tanımlayan anlaşma, sınırlandırma çalışmalarının başlangıcından önce olması gerektiğinden, çalışma mevcut haritada yer alan verilere dayanarak yapılmalı ve bu temel sorunu bir an önce çözmek için her iki taraf da gecikmeden bu konuda fikir alışverişinde bulunmalıydı. Son olarak bölgeyi matematiksel hassasiyetle belirlemeye gerek olmadığı ve genel terimlerle özetlemenin yeterli olmasından dolayı bu haritaların eksiklikleri ve yanlışlıklarının uygulamaya engel teşkil etmediği belirtildi.⁶⁰

Rus hükümeti komisyonların çalışma alanını çoktan belirlemişti. Bölgenin kuzey sınırının doğal sınırlara göre çizilmesinin imkansızlığı nedeniyle, söz konusu sınır Hazar Ötesi idaresinin emriyle yapılan çekim çalışmalarının sona erdiği alanlara kadar uzanacaktı. Buna göre bölgenin kuzey sınırı Devletabad'ın karşısında bulunan Heri-Rud'un sağ kıyısındaki bir noktadan başlayarak, Murgap'a doğru düz bir hat üzerinde ilerleyecek ve bu nehri İmam Bahşa'nın üst kısmından geçerek Amu Derya üzerindeki Afgan kalesi Hoca Salih'e varacaktı. Tecen'in akıntısı, bölgenin batı sınırı olacaktı. Güney sınırına gelince Heri-Rud'un sağ yakasından doğal bir çizgi boyunca Kuşku'nun kaynağına ve oradan Çihil Duhter'e gidecekti. Bu noktadan itibaren güney sınırı, Cemşidler ve Firuz Kuhiyev yerleşimlerinin sınırları boyunca, Afgan kalesi Bala Murgap'a, oradan Kaysar, Sangalak ve Andhoy boyunca aynı şekilde Hoca Salih'e geçecekti. Rus hükümeti son olarak bölge sınırına ilişkin bir anlaşma konusunda acele etmenin gerekliliği üzerinde durdu.⁶¹

Rus tarafı General Zeleniy'in kararlaştırılan tarihe kadar Serahs'a gitmesini engelleyen nedenlere ek olarak, komisyon çalışmalarının başlamasını engelleyen yerel koşullar olduğu üzerinde de duruyordu. Hatta çalışmalar gerekirse Şubat ayından sonraya yılın daha elverişli bir zamanına ertelenmeliydi. Londra Kabinesi, Zeleniy tarafından hazırlanan taslak hakkında General Lemsden'e danışması ve sonuçları Ruslara ulaştırması için yaklaşık üç ay olan bu süreden yararlanabilirdi. Aynı zamanda Tornton, Heri-Rud'un sağ kıyısında Serahs'ın alt kısmındaki Pul-i Hatun'a küçük bir kazak birliği gönderilmesi konusunda İngiliz kabinesine açıklama yapmakla görevlendirildi. Girs'e göre İngiliz ajanlarından alınan bilgilere göre Pençdeh'de yaşayan Türkmen-Sarıkların daha önce Afgan makamları lehine yıllık bir vergi ile vergilendirildiğini kabul etmekle birlikte, bu durum tek başına Emir Abdurrahman'ın belirlenen bölgedeki haklarının kanıtı olamazdı. Çünkü halkı her zaman tam bağımsızlıktan zevk almış olan bu topraklar Afgan birlikleri tarafından asla işgal edilmemişti.⁶²

Kısa bir süre içerisinde Zeleniy tarafından hazırlanan taslak Tornton'a iletildi.⁶³ 13 Aralık'ta Rus elçisi Y. Y. Staal (1884-1902) Londra'dan Girs'e gönderdiği telgrafta İngiliz hükümeti adına İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville'nin Petersburg tarafından önerilen komisyonun çalışma alanını kabul ettiğini bildirdi. Ancak General Zeleniy tarafından önerilen araştırma bölgesinin yalnızca kuzey sınırını oluşturan çizgiyi (Sınır Devletabad'ın karşısında bulunan Tecen'in sağ kıyısındaki bir noktadan ilerleyerek Murgap'a düz bir çizgide gidecek, bu nehri İmam-Bahşa üzerinden geçerek oradan Hoca Salih'e varacaktı) kabul ettiğini; aynı bölgenin güney sınırlarının önceden tanımlanmasını gerekli bulmadığını ilettili. Ayrıca Lord Granville, Rusların Pul-i Hatun ve Pençdeh'nin Afgan sınırının dışında olduğuna dair görüşünü paylaşmadığı ve Londra Kabinesinin bu sorunların olay yerinde komisyon üyeleri tarafından çözülmesi gerektiğini kabul ettiğini ekledi.⁶⁴ Ancak Ruslar bundan hiç memnun olmadı ve bu sefer müzakereleri çıkmazdan kurtarmak için Londra Kabinesine yeni bir öneri sundu. Hatta Girs'e göre iki kabine arasında sınır çizgisine ilişkin anlaşmazlık Rus karakollarının Herat'a olan yakınlığına karşı İngiltere'nin önyargılarından kaynaklanıyordu. Taslak sayesinde Herat, en yakın sınır noktalarından yaklaşık 120 kilometre mesafe ile ayrılacaktı. Heri-Rud'dan başlayarak Zülfikâr'ın güneyinden yaklaşık 10 km boyunca uzanan hat Karezilyas ve Kehrizi-Soume yoluyla Yegri-Gök çayına uzanacak ve çayın sağ yakasında Çemeni bid harabelerini sınırlayan yükseklikteki tepeleri takip edecekti. Hat ardından Kuşku'nun sağ yakasındaki dağ zincirleri ile Havuzi Han'a ulaşarak Afganistan'a ait olan Merucak'ın kuzeyine uzanacaktı. Bu noktadan itibaren

⁵⁹ *Ot General-Adyutanta Knyazyza Dondukova-Korsakova Stats-Sekretaryu Girsu*, 8 noyabrya 1885, Dok. 40, s. 127.

⁶⁰ *Ot Stats-Sekretarya Girsu Ser Eduardu Torntonu*, 14 noyabrya 1884 g., Dok. 41, s. 127-131.

⁶¹ *Zapiska General-Mayora Zelenogo*, Prilojeniye k Dok. 41, s. 135.

⁶² *Ot Stats-Sekretarya Girsu Taynomu Sovetniku Staalyu*, 17 noyabrya 1884 g., Dok. 42, s. 135-138.

⁶³ *Ot Taynogo Sovetnika Staalya Stats-Sekretaryu Girsu*, 28 noyabrya 1884 g., Dok. 43, s. 139.

⁶⁴ *Ot Taynogo Sovetnika Staalya Stats-Sekretaryu Girsu*, 13 dekabrya 1884 g., Dok. 44, s. 141; *Ot Taynogo Sovetnika Staalya Stats-Sekretaryu Girsu*, 18 dekabrya 1884 g., Dok. 45, s. 141; *Ot Grafa Granvillya Taynomu Sovetniku Staalyu*, Prilojeniye k Dok. 45, 23 dekabrya 1884 g., s. 141-143.

kuzeyden Kaysar ve batıdan Sangalaka vadisini sınırlayan ve doğuda Andhoy'u terk eden yüksekliklerin sırtı boyunca uzanan sınır Amu Derya'daki Hoca Salih'e katılacaktı. Hatta notta İngilizlerin güney sınırına ilişkin düşüncelerine cevap olarak Pul-i Hatun'da yeni konuşlandırılan Rus müfrezesinin orada Afgan yerleşimlerine dair en ufak bir iz bulamadığı şeklinde cevap verdi.⁶⁵ 1872-73 anlaşmasının Afganlara Pençdeh vahasına sahip olma hakkı vermediğini belirtti ve Pul-i Hatun Afganistan sınırından yaklaşık 80 kilometrelik bir alanla ayrılıyordu. Pençdeh'de Türkmen-Sarıklar yaşadığı için Pençdeh Afganistan'a ilhak edilirse, Sarık kabilesi ikiye bölünecek ve bu bölünme, özellikle Türkmenlerin göçebe alışkanlıkları ve yağmacı eğilimleri göz önüne alındığında, Rusya ile Afganistan arasında bir karışıklık kaynağı olacaktır.⁶⁶

2. Savaşa Doğru

Müzakereler devam ederken 1884 yılı boyunca sınırlar Rusya ve Afganistan tarafından defalarca ihlal edildi. İki hükümet arasında özellikle Pençdeh ve Pul-i Hatun konusunda bir anlaşmazlık mevcuttu. İngiliz hükümetine göre bu şehirlerin ikisi de Afganlara ait olmalıydı, Rusya ise Türkmenler yaşadığı için bu topraklarda söz sahibi olduğunu düşünüyordu. 1885 yılının ocak ayında Aşkabat'tan Petersburg'a 150 atlıdan oluşan bir Afgan müfrezesinin Zülfikar Geçidi'ni⁶⁷ işgal ettiği ve Sarı Yazı'da bir Afgan karakolu kurulduğu bilgisi geldi. Rus hükümetine göre bu işgaller 1872-1873 anlaşmasına aykırıydı ve İngiliz Hükümeti bu konuya özel önem göstermeliydi.⁶⁸ İngiltere Büyükelçisi tarafından Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen notta komiser Lemsden'in bu konuya ilişkin cevabı gelmediği belirtildi. Ancak aynı notta Lemsden'in sayıları 100'ü bulan bir Rus süvari birliğinin Afgan ileri karakollarını geçip Sarı Yazı'nın üç mil güneyindeki Aymak Cara'da bulunduğunu bildirdiğini yazdı. Ayrıca Turbeti Şeyh Cama'daki bir İngiliz ajanı da Zülfikar geçidinin Teke süvarilerinden oluşan müfrezesiyle bir Rus subayı tarafından işgal edildiğini yazmıştı. Hatta Kusan valisi bu haberin doğruluğundan emin olmak ve söz konusu müfrezeyi oradan ayrılmaya zorlamak için bir refakatçiyle oraya gitmişti. İngilizlerin uyarılarına rağmen Rus birlikleri Pul-i Hatun'u işgal etmekle kalmamış hatta Sarı Yazı'ya kadar ilerlemişti. Notta Rusların buna derhal son vermediği takdirde bunun büyük sonuçlara yol açacağı uyarısı yapıldı.⁶⁹

Gerçekten de Merv Okruğu yöneticisi Alihanov'un emriyle 2 Şubat'ta Yarbay Tararin⁷⁰ Serahs'ın 65 km güneyinde bulunan Pul-i Hatun'u, 5 Şubat'ta İmam Baba'yı işgal etti.⁷¹ 6 Şubatta ise Alihanov General Komarov'un emriyle Sarı Yazı'dan 5 verst uzaklıktaki Aymak Cara'yı işgal etti.⁷² Bu arada Alihanov Aymak Cara yolundayken sınır komisyonu üyelerinden Ridgeway'den sorunun ortak bir komisyon tarafından çözülene kadar her iki tarafın da "bilinen sınırları" geçme hakkına sahip olmadığına dair bir mektup aldı.⁷³ Rus hükümeti 9 Şubat'ta gönderilen bir telgrafta sınır olarak kabul edilmesini önerdiğimiz bölgenin diğer tarafında Afganların daha fazla toprak ele geçirmesini önlemek için Zülfikar ve Afgan karakolunun bulunduğu Sarı Yazı yakınındaki noktanın Hazar birlikleri tarafından işgal edildiğini kabul etti.⁷⁴ Hatta Dışişleri Bakanlığı 12 Şubat'ta İngiliz Büyükelçisi'ne gönderilen muhtırada, Zülfikar Geçidi'nin Türkmen milisleri tarafından işgalinin ve Aymak Cara'da bir Rus süvari müfrezesinin bulunduğu öğrenildiğini yazdı. Rus hükümetine göre bu eylemler çatışmalara yol açabileceğinden süvari müfrezesinin Sarı Yazı'nın ötesine çekilmesi ve ortak komisyonun kararlarına kadar Rus birliklerinin ilerlemesini engellenmesinin gerekliliği üzerinde durdu. İngiliz Hükümeti ise buna karşılık Afgan birliklerinin mevcut konumlarının ötesine geçmesinin engellenmesi için çaba göstermeliydi. Ruslara göre Afganların saldırgan tavrı imparatorluğun haklarını koruma ihtiyacını doğurmuştu. Rus müfrezesinin Pul-i Hatun'a gönderilmesi de bu durumun kaçınılmaz bir sonucuydu. Bütün bunlara rağmen Rus Dışişleri Bakanlığı İngiliz Büyükelçisi'ne karışıklıkları önlemek için Rus karakollarının komutanlarına Afgan askerleriyle çatışmalardan kaçınmaları emri verildiğini yazdı. Afgan askerleri ancak Rus mevkileriyle ilgili

⁶⁵ Girs burada 1875 senesinde Sarıklar ziyaret eden Charles Metcalfe Macgregor'un kitabına atıfta bulunmaktadır. Charles Metcalfe Macgregor, *Narrative of a Journey through the Province of Khorassan, and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875*, 2 vols., London: W. H. Allen, 1879. 1840 senesinde Hindistan Agra'da doğan Macgregor İngiltere'deki Marlborough askeri kolejinden mezun olduktan sonra 1857'de Hindistan'a dönmüştür. Uzun süre Bengal Ordusunda görev yapmış ve Hindistan, Butan, Çin, Afganistan ile İran'a araştırma gezilerine çıkmış ve hatta Sarıkların yaşadığı bölgeye girmeyi başarmıştır. Horasan gezisine ilişkin raporu Rusça da dahil olmak üzere birçok dile çevrilerek büyük ün kazanmıştır. Macgregor 1884 senesinde Simla'da, Rus ordusunun Hindistan'ı olası işgali ve bu istilaya karşı önlemlerin incelendiği ve analiz edildiği Hindistan Savunması adlı gizli bir kitap yayınlamıştır. Kitap yalnızca İngiltere'nin üst düzey liderlerine dağıtılmıştır. Ancak gizli olmasına rağmen Rus İmparatorluğu askeri istihbaratı, 1891 senesinde bu kitabın bir nüshasını ele geçirmeyi başarmıştır.

⁶⁶ *Ot Stats-Sekretarya Girsaya Taynomu Sovetniku Staalyu*, 16 yanvarya 1885, Dok. 46, s. 143-145; Prilojenije k Dok. 46, s. 145-153.

⁶⁷ Rusya (Hazar Ötesi Oblastı), İran ve Afganistan'ın topraklarının birleştiği noktadaki Heri-Rud Nehri'nin sağ kıyısında bulunur. Nehrin vadisiyle oradan Bahdız'a uzanan alan arasındaki tek uygun bağlantıdır.

⁶⁸ *Ot Stats-Sekretarya Girsaya Taynomu Sovetniku Staalyu*, 27 yanvarya 1885 g., Dok. 47, s. 153.

⁶⁹ *Zapiska, peredannaya İmperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del Velikobritanskim Poslom*, 8 fevralya 1885 g., Dok. 49, s. 155.

⁷⁰ Hazar Ötesi Oblastı terkindeki Merv Okruğu yöneticinin yardımcısı.

⁷¹ V. Prasalov, *Murgabskiy pohod 1885 g. zavershişiyista boyem s Avgantsami na Kuşke 18 Marta*, Peterburg, 1910, s. 31.

⁷² Alihanov-Avarskiy, *agm*, s. 474.

⁷³ Alihanov-Avarskiy, *agm*, s. 475-576.

⁷⁴ *Ot Stats-Sekretarta Girsaya Taynomu Sovetniku Staalyu*, 9 fevralya 1884, Dok. 51, s. 157.

RUSYA VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BÜYÜK OYUN'UN DORUK NOKTASI:

KUŞKU SAVAŞI

düşmanca eylemlere izin verirse korkmalılardı.⁷⁵ İngiliz elçisi cevap olarak bir anlaşma beklenen dönemde ihtilafı bölgede hiçbir askerî hareket yapılmamasının önemli olduğunu vurguladı. İngiltere müzakere sürecini hızlandırmak ve Rusya'nın Lemsden ile Zeleniy'in çalışmalarının ertelenmesini önlemek için, sınır komisyonunun çalışmalarının bir an önce başlaması şartıyla Rusya'nın tüm ele geçirdiği toprakları tanımaya hazırды. Afganlara mevcut mevkiilerinden uzaklaştırmak amacıyla Rus birliklerine saldırmamaları gerektiğini, ancak birliklerin daha fazla ilerlemesine direnmeleri gerektiğini çoktan açıklandığı iletildi. Ayrıca müzakereler devam ettiği sürece statükoya saygı duyulması gerektiğinin söylendiği de belirtildi.⁷⁶ Ancak kısa süre sonra Londra'ya Rus birliklerinin ilerleyişi hakkında bilgi geldi. Ridgeway'den alınan bilgilere göre bir sonraki hedef Rus ileri karakolunun bulunduğu Pul-i Hişti'ydi. Hatta Ridgeway raporunda Albay Alihanov'un Pençdeh halkına ait koyunları yakaladığı ve 60.000 tanesini almakla tehdit ettiğini de ekledi.⁷⁷ Bunun üzerine Petersburg'dan daha az sert olmayan bir telgraf gönderildi ve İngiltere Afganların kuzeye hareketini teşvik etmekle suçlandı. Hatta Türkistan Genel Valisi'nden alınan bilgiye göre İngiliz sınır komisyonunda görevlendirilen bazı memurların Afgan garnizonlarını denetledikleri ve yerel yetkilileri Amu Derya'nın sol yakasındaki bazı noktaları güçlendirmeye çağırdıklarını yazdı. Ayrıca bu subaylardan birinin nehir boyunca silahlı bir konvoyla Kelif yakınlarındaki Buhara topraklarına geçtiğini bildirdi.⁷⁸ Bunun üzerine Lord Granvill, 24 Mart'ta Rus elçisi Staal'a İngiliz subayların Afgan güçlerini teftiş etme yetkisine sahip olmadıkları ve Kelif'le ilgili olarak İngiliz hükümetinin bu memurların Amu Derya üzerinden Buhara'ya geçişi durumunda bundan pişmanlık duymaktan çekinmeyecekleri konusunda üstü kapalı cevap verdi.⁷⁹

Petersburg ile Londra arasında müzakereler devam ederken Türkistan'ın askerî liderleri daha aktif bir işgal politikası izlemeye devam ediyordu. İngilizler müzakereler yoluyla Rusların ilerlemesini kendi başlarına durdurmaya çalıştılar. Hatta Yarbay Ridgeway, Alihanov'a silahlı çatışmayı önlemek için Ruslar ile Afganlar arasında arabuluculuk yapmaya hazır olduğunu belirten bir mektup dahi yazdı.⁸⁰ Ancak Alihanov hiçbir şekilde taviz vermedi ve Lemsden'e yazdığı bir mektupta şöyle dedi: "*Memnun olsanız da olmasanız da Rus birlikleri tarafından Taş Köprü'yü işgal etmem emredildi ve bu emri yerine getireceğim. Ben bir askerim, siyasi meselelere aşina değilim ve bu yüzden söyleyecek başka bir şeyim yok.*"⁸¹ Afganların Uruş Duşan'ı işgal ettiği haberini alan Alihanov, hemen yüz milisle Aymak Cara'dan hareketle Afganları geri püskürttü ve Taş Köprü'ye gelerek burada bir birlik bıraktı.⁸² Sahada bunlar olurken yerel koşullara daha hâkim Türkistan reislerinin aksine Petersburg taviz vermeye hazırды. Girs'e göre İngiltere hâlâ bir araştırma bölgesinin tespitine geri dönmek isterse, en başından beri kendileri tarafından önerilen bölgeyi kabul edebilirdi. Ancak bu bölgede meydana gelen değişiklikler, böylesine geniş bir alanda araştırma ve keşif yapmanın önemli bir zaman kaybına yol açacak, bu her iki tarafın da görüşlerini değiştirmeyecek ve komisyon üyeleri arasında nihai bir mutabakat sağlamayacaklardı. En sonunda da çözülemeyen meseleleri her iki hükümetin kararına sunmak zorunda kalacaklardı. Her iki tarafın çıkarlarını uyumlu hâle getirmeye yönelik samimi bir istekle, komisyonların araştırma bölgesini İngilizlere kısa bir süre önce önerilen çizgideki bölgelerle sınırlandırmak daha pratik görünüyordu. Bu koşullar altında, eğer Londra Kabinesi tarafından kabul edilirse komisyon gecikmeksizin toplanabilirdi.⁸³ Rus tarafında bunlar olurken İngiltere, Lemsden tarafından önerilen sınırlandırma bölgesini kabul etmemekte ısrar ediyordu.⁸⁴

3. Taş Köprü Muharebesi

Merv Okruğu yöneticisi General Komarov Tekeler ve Pençdeh vahası halkının Afganların eylemlerinin cezasızlığından kötü bir şekilde etkilendiği ve tehdiye başurmak zorunda olduğunu düşünüyordu. Bundan hareketle müfrezesiyle birlikte 11 Şubat'ta Merv'den yola çıktı ve 17 Şubat'ta Murgap Nehri'nin üst kısımlarına İmam Baba'ya geldi. Kısa süre sonra Albay Kazantsev'in 3. Türkistan hattı taburu da Semerkant'tan gelerek Komarov'un müfrezesine katıldı. Ancak hükümetin belirsiz konumu nedeniyle durum karmaşıktı. Petersburg İngiltere ile ilişkileri kesmek istemiyor ve mümkünse Afganlara karşı güç kullanmaktan kaçınarak Rusya'nın haysiyetini korumayı talep ediyorlardı. Bu nedenle askerî adımları çok dikkatli atmak ve bunu diplomatik dokunuşla birleştirmek gerekiyordu ki bu Komarov için neredeyse imkânsızdı.⁸⁵

⁷⁵ Memorandum, *peredanny İmperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu*, 12 fevralya 1885 g., Dok. 52, s. 157-159.

⁷⁶ Memorandum, *peredanny İmperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del Velikobritanskim Poslom*, 20 fevralya 1885, Dok. 54, s. 161.

⁷⁷ *Zapiska, peredannaya İmperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del Velikobritanskim Poslom*, 21 fevralya 1885 g., Dok. 55, s. 161-163.

⁷⁸ *Ot Stats-Sekretarya Girsu Taynomu Sovetniku Staalyu*, 24 fevralya 1886 g., Dok. 56, s. 163-165.

⁷⁹ *Ot Lorda Granvillya Taynomu Sovetniku Staalyu*, Prilojeniyeye k Dok.64, 24 marta 1885 g., s. 207.

⁸⁰ *Ot podpolkovnika Ricue Podpolkovniku Alihanovy*, Prilojeniya k Dok.62, s. 193-195.

⁸¹ *Ot podpolkovnika Alihanova Generalu Ser Piter Lyemsendu*, 8 fevralya 1885 g., Prilojeniya k Dok. 62, s. 191-193.

⁸² *Raport Naçalnika Mervskogo okruga Komanduyuşçemu voyskami Zakaspiyskoy Oblasti*, 9 fevralya 1885, s. 187-169.

⁸³ *Ot Stats-Sekretarya Girsu Taynomu Sovetniku Staalyu*, 15 marta 1885 g., Dok. 64, s. 195-197.

⁸⁴ *Ot taynogo Sovetnika Staalya Stats-Sekretaryu Girsu*, 23 marta 1885 g., Dok. 71, s. 213-215.

⁸⁵ A. Y. Potanov, *Uçastiye Kubanskogo Kazaçestva v prisoyedinenii Sredney Azii K Rossii (70-90-ye godı XIX veka)*, Dissertatsiya na soiskaniye učenoy stepeni kandidata istoričeskih nauk, Krasnodar 2020, s. 185.

6 Mart'ta Murgap müfrezesi birliklerinin İmam Baba'da toplanmasından sonra, müfrezenin doğrudan komutasını devralan Komarov, 7 ve 8 Mart'ta tüm müfrezeyi Aymak Cara'ya taşıdı.⁸⁶ 9 Mart'ta ise Yarbay N. Zakrjevskiy ile Yüzbaşı V. P. Prasolov'u Afgan birlikleri mevzilerinin keşfi için Aymak Cara'dan gönderdi. Subaylar Afgan kampından 2 km uzaklıktaki Kızıl Tepe'ye gittiler. Bu memurların raporu, karakol şefinden daha önce alınan bilgileri doğruladı; Afgan kampında 2.500-3.000'den⁸⁷ fazla asker olduğunu iddia eden subaylar pozisyonun çok güçlü ancak Taş Köprü'de Kuşku'nun sol kıyısının zayıf olduğunu bildirdi.⁸⁸

12 Mart'ta geceyi Uruş Duşan'da geçiren Rus müfrezesi ertesi gün yola çıktı ve Kızıl Tepe'de ikiye ayrıldı.⁸⁹ 14 Mart sabahı Zakrjevskiy'e Peñdeh'de gözlem yapmak üzere tayin edilen Yüzbaşı Ç. E. İet'ten bir mektup geldi. Mektupta Yüzbaşı İet, Afgan birlikleri komutanı Naib Salar'ın bir Rus komutanın kendisini görmek istediği ve olayları aydınlatmak için bir görüşme yapılması gerektiğini belirttiğini bildirdiği yazılıydı.⁹⁰ Komarov'un emriyle Zakrjevskiy, Rus komutanlarından hiçbirinin toplantı istemediğini ancak istenildiği takdirde öğleden sonra bir görüşme yapılabileceğini ilettiler. Belirlenen saatte gerçekleşen görüşmede İngiliz tarafında Yüzbaşı İet, Lassyo, Dr. Ouen ve iki Hintli de vardı.⁹¹ Görüşmede İngilizler, Rus ve İngiliz hükümetleri arasında bir anlaşma yapıldığını, Peñdeh Sarıklarıyla ilgili statükoyu sürdürmek gibi zor bir görevin kendilerine verildiğini ve bu görevin, özellikle Ruslar ile Afganlar arasında olası bir çatışma ihtimali göz önüne alındığında dakikadan dakikaya zorlaştığını dile getirdi. İngilizler özellikle son durum yani Rusların niyetlerini öğrenmek istiyorlardı. 15 Mart'ta Yüzbaşı İet, Zakrjevskiy'e Lord Granville'in Rus ve İngiliz kabineleri arasındaki anlaşma konusunda General Lemsden'e gönderdiği telgrafın bir kopyasıyla birlikte başka bir mektup gönderdi. 16 Mart'ta Yüzbaşı İet, yeni bir görüşme talebinde bulunarak ileri karakollar sorununun derhal çözülmesi için acil bir ihtiyaç olduğunu bildirdi. Ertesi gün Yüzbaşı İet'in yeni bir mektubu daha geldi. Mektupta bazı Afgan karakollarının çok ileri gittiğinden bahsettiğini için Naib Salar'a, daha önce işgal edilen sınırın diğer tarafındaki tüm karakolları geri çekmesini tavsiye ettiği, Naibin bunu kabul ettiği ve Afganların sorun çıkarmayacağını umduğu yazılıydı.⁹²

Murgap müfrezesinin Kızıl Tepe'ye gelişinin ilk gününden itibaren, Afganların mevzilerini ileriye ve nehrin sol yakasındaki Rus karakollarına doğru itmeye başlamaları ve özellikle Kuşku'nun sol yakasında, surlar inşa etmeleri üzerine Komarov, Yüzbaşı Prasolov'u 14 Mart'ta Murgap Nehri'nin sağ kıyısına teftişe gönderdi.⁹³ Ayrıca aynı gün Kuşku'nun sol yakasının keşfi için, Yarbay Alihanov komutasında Merv milislerinden yüz Türkmen Kala-i Mor yönüne gönderildi.⁹⁴ Komarov 17 Mart sabahı Kafkas alayı komutanlarından Yüzbaşı Kobtsev ile Afgan müfrezesi Naib Salar Timur Şah'a bir mektup göndererek Kuşku'nun sol kıyısı ile Kuşku'nun ağzına kadar Murgap'ın sağ kıyısındaki toprakları koşulsuz olarak boşaltmalarını istedi. Ancak Afganların buna niyeti yoktu. Komarov raporunda yine de bir barış anlaşması konusundaki umudunu kaybetmediğini belirterek Zakrjevskiy'e İngilizlerin talep ettiği toplantı için kararlaştırılan zamanda gitmesini emretti. Zakrjevskiy görüşmede Afgan karakollarının Afganistan'ın sol yakasından çekilmesi konusundaki talebini tekrarlayacaktı. Yarbay Zakrjevskiy'e göre de toplantıya Afgan askerî liderlerinden herhangi birinin davet edilmesi yararlı olabilirdi. Zakrjevskiy toplantıda Yüzbaşı İet'e Naib Salar'a mektubu iletip iletmediğini ve Afganların komutanlarından herhangi birini davet etme taleplerini kabul edip etmediklerini sordu. Bunun üzerine Yüzbaşı İet bunu Naib Salar'a iletmediğini ancak tüm Afgan komutanların bu önemli günde halkını terk etmelerini gerekli görmediklerini söylediğini belirtti. Ardından Yarbay Zakrjevskiy Afgan karakollarının ilerlemesinden bahsettiğinde Yüzbaşı İet, bazı Afgan görevlilerinin yerinin değiştirilebileceğini söyledi. Ancak Kuşku'nun arka tarafından uzaklaştırılması mümkün değildi.⁹⁵ Zakrjevskiy ayrıca Rus devriyelerinin Kuşku'ya kadar ve hatta Taş Köprü'ye de ulaştığını söyledi. Rus birlikleri Kuşku nehrine yaklaştıkları için, bu nehrin sol kıyısını terk etmeyecekler ve Lord Granville'nin telgrafta bahsedilen aynı anlaşmaya dayanarak onu işgal etme hakkına sahip olacaklardı. Ayrıca Afgan karakollarının eylemleri aynı telgrafta belirtilen koşullarla tamamen çelişiyordu. Bunun üzerine İngilizler, Rusların Kuşku'nun sol yakasında hangi noktada hak iddia ettiğini öğrenmek istedi. Yarbay Zakrjevskiy böyle bir soruyu yanıtlama yetkisi olmadığını söyledi ve General Komarov Afgan karakollarının nehrin sol yakasındaki alanı tamamen terk etmesini talep ediyordu. Bunun üzerine Komarov Yarbay Zakrjevskiy'nin görüşmelerin sonuçları hakkındaki raporunu dinledikten ve bunun hiçbir sonuç

⁸⁶ *Raport Naçalnika Zakaspiyskoy Oblasti i Komanduyuşego v onoy voyskami Komanduyuşemu voyskami Kavkazskogo voyennogo okruga, 30 Marta 1885 g.*, s. 287.

⁸⁷ Daha sonra komutanlar, maiyetleri ve hizmetkârlar hariç 4.000 kadar Afgan olduğu ortaya çıktı. "Boy na Kuşke 18 marta 1885 g. i territorialniye priobreteniya v tsarsrvovaniye imperatora Aleksandra III", *Russkaya Starina*, T. 141, 1910, s. 658.

⁸⁸ *Boy na Kuşke 18 marta 1885 g.*, s. 658.

⁸⁹ V. Prasalov, *Murgabskiy pohod 1885 g. zaverşivşçiyasya s Avgantsami na Kuşki 18 marta*, Peterburg 1910, s. 52.

⁹⁰ *Boy na Kuşke 18 marta 1885 g.*, s. 659-660.

⁹¹ Alihanov-Avarskiy, *agm*, s. 480.

⁹² Alihanov-Avarskiy, *agm*, s. 481-482.

⁹³ Prasalov, *age*, s.59.

⁹⁴ *Pobeda Russkih nad Afgantsami na reke Kuşke 18-go marta 1885 goda*, s. 10-11.

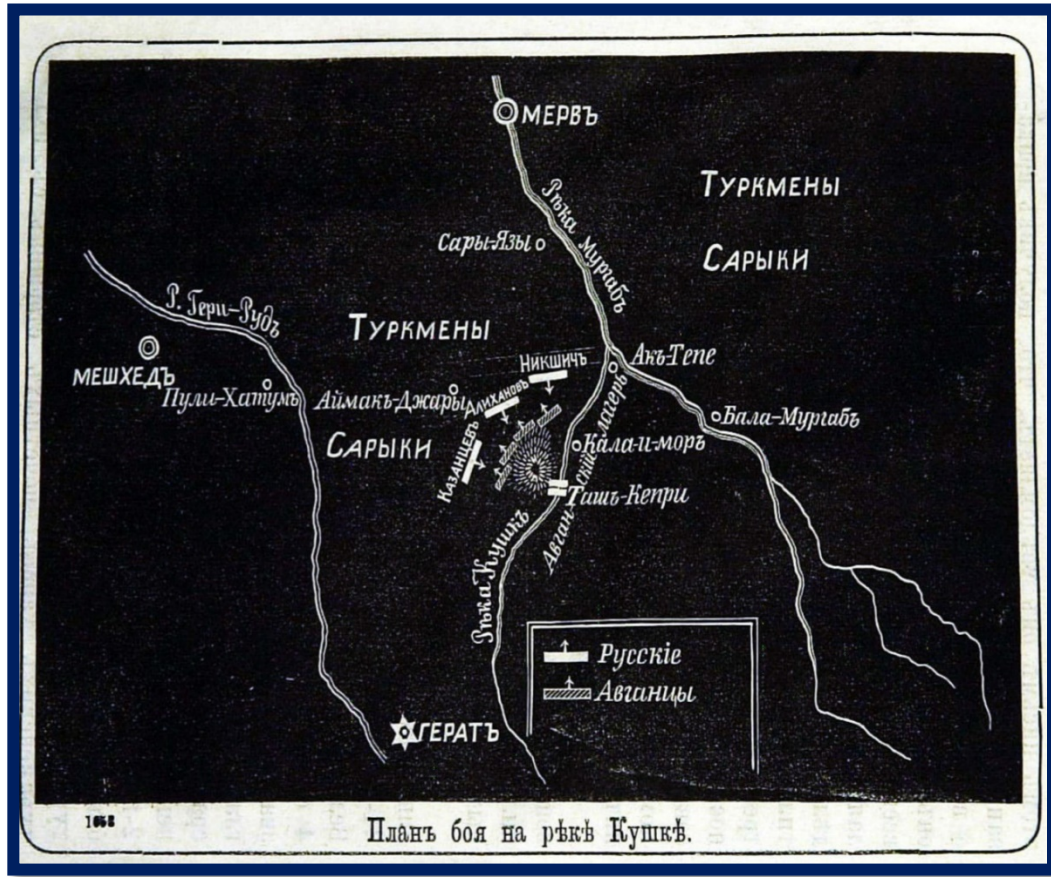
⁹⁵ *Pobeda Russkih nad Afgantsami na reke Kuşke 18-go marta 1885 goda*, s. 13.

RUSYA VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BÜYÜK OYUN'UN DORUK NOKTASI:

KUŞKU SAVAŞI

getirmediğini gördükten sonra bu sefer başka bir yol denemek istedi.⁹⁶ Bunun için aynı günün akşamı Murgap müfrezesinin komutanlarını toplayarak onlara meselenin özünü anlattı ve gerekli emirleri verdi.⁹⁷

Bu arada Naib Salar'dan ancak akşam saat 10'dan sonra cevap geldi. Mektupta Naib Salar, Herat valisinden Yüzbaşı İet ile tüm sınır meselelerinde istişare etme emri aldığını bildirdi ve her şeyden önce emirin emirlerini yerine getirmesi gerekiyordu. Komarov da yarı resmî bir cevapla önceki taleplerinden vazgeçmediğini tekrarladı. Bunun üzerine ertesi gün sabah saat 4'te kampta sadece 50 kişi bırakarak Taş Köprü'ye hareket etti.⁹⁸ General Komarov komutasındaki Murgap müfrezesi Kuşku Nehri'nin batısında, Afgan birlikleri ise nehrin doğu kıyısında konuşlandı. Şemanskiy'e göre Rus ordusu 1.840 kişiden oluşuyordu ve 1.660 asker ise doğrudan savaşa katıldı.⁹⁹ Afgan müfrezesine ise Naib Salar komuta etti.¹⁰⁰ Savaşın ertesi günü 19 Mart'ta General Komarov Harbiye Bakanı'na Taş Köprü'den bir telgraf göndererek Afganların küstahlığı, Rusya'nın şeref ve haysiyetini korumak için 18 Mart'ta Kuşku Nehri'nin her iki yakasında ağır tahkim edilmiş Afgan mevzilerine saldırmaya zorladığını ve 4.000 kişiden oluşan Afgan kuvvetlerinin mağlup edildiğini haber verdi. Hatta savaşın sonunda Kuşku'nun diğer yakasına geçtiğini ve aynı gün Rusya'nın korunmasını isteyen Pençdeh Sarıklarından bir heyetin geleceğini bildirdi.¹⁰¹

EK2 Kuşku Nehri'ndeki Savaş Planı¹⁰²

Komarov'un Harbiye Bakanlığına gönderdiği raporda savaşın ertesi günü Pençdeh Sarıklarından bir heyetin geldiği, Sarıkların Afgan cesetlerini temizlemek ve gömmek için 100 işçi gönderdiği, Pençdeh'de aksakal seçilmesi ve geçici idare kurulması emri verdiğinden bahsetmektedir. Hatta belgenin orijinalinde ise şöyle okumaktayız: *Pençdeh'de düzeni sağlamak için, aksakal seçip geçici yönetimi, Rusya'ya olan bağlılığı, dürüstlüğü ve yakınları arasında gördüğü önemle tanıdığım Yöleten Sarıklarından Ovez-Bey'e emanet ettim. Ben de az sayıdaki refakatçiyle Pençdeh aullarını gezdim ve halk hepsinde Ruslara karşı en samimi duyguları*

⁹⁶ *Raport Naçalnika Zakaspiyskoy Oblasti...*, s. 295.

⁹⁷ Prasalov, *age*, s. 73.

⁹⁸ *Raport Naçalnika Zakaspiyskoy Oblasti...*, s. 295.

⁹⁹ Şemanskiy, *age*, s. 60-61.

¹⁰⁰ Potanov, *agt*, s. 191.

¹⁰¹ *От General-Leytenantа Komarova Voennomu Ministru*, 19 marta 1885., (Polučeno 26 marta 1885 g.), s. 215.

¹⁰² *Pobeda Russkih nad Afgansami na reke Kuşke 18-go marta 1885 goda*, s. 16.

*göstermeye çalıştı.*¹⁰³ Raporunda ayrıca aynı gün kendilerinin han olarak seçtikleri Ersarin Türkmenlerinden Geldi Han'ın da vatandaşlık talebi için geldiği ancak şu anda bunu düşünmenin zamanı olmadığını söylediğini hatta Ersarinlerin talebini yüksek makamların görüşüne sunacağı ve şimdilik barış içinde yaşamalarına izin vereceğini de yazmaktadır. Savaş sonrasında Komarov 21 Mart'ta Yüzbaşı Prasalov'u keşif için Kala-i Mor'a, 22 Mart'ta da Alihanov'u 100 Kazak ile Meruçak'a gönderdi. 26 Mart'ta da Naib Salar'a bir mektup göndererek haklı talebini yerine getirmemesi nedeniyle savaşa mecbur bırakıldığı ve bunun hiçbir şekilde düşmanca eylemlerde bulunma arzusundan kaynaklanmadığını ilettili. Komarov 27 Mart'ta Ak-Rabat ve Zülfikar'dan bu noktaların Afganlardan temizlendiğine dair bir haber aldı ve aynı gün Kala-i Mor, Dozan Goisi, Adam Ulau ve Pul-i Hatun üzerinden Serahs'a döndü.¹⁰⁴

4. 10 Eylül 1885 Tarihli Londra Antlaşması

İngiliz kabinesine göre savaştan sonra bu zor vaziyetten çıkışın tek yolu, komisyon çalışmalarının sonuna kadar tüm birliklerin tartışmalı bölgeleri terk etmesi ve sınır çalışmalarının yapılmasıydı. Rusya ise Pençdeh'nin Afganistan'a verilmesi hâlinde ilişkilerin gelişmesinin imkânsız olduğuna inanıyordu. Zülfikar'ın Pençdeh ile değişmesi önerildi ve İngiltere bu değiş tokuşu kabul etti. Ancak şimdi de sorun, Zülfikar'ın sınırlarının belirlenmesiydi. Tartışmanın ardından nihayet Hoca Salih'den Heri-Rud'a kadar olan sınırın belirlenmesi gerektiğine karar verildi. Sınırın geri kalanı 1873 senesindeki antlaşmadaki gibi değişmeden kalacaktı. 10 Eylül 1885 tarihinde Londra'da İngiltere ile Rusya arasında sınırlandırma protokolü imzalandı¹⁰⁵ ve buna dayanarak Heri-Rud ile Amu Derya arasındaki Afganistan sınırı belirlendi. Protokolün ikinci maddesine göre her iki tarafın da Afgan sınırının ayrıntılarını gözden geçirecek ve yerinde işaretleyecek görevli atamasına karar verildi. Komisyon üyeleri, bu protokolün imzalanmasından iki ay sonra Zülfikar'da bir araya gelecek ve önceki kararlara göre derhal sınır çizmeye başlayacaktı. Komisyonun en fazla 100 kişiden oluşmasına karar verildi. Sınırlandırma çalışmaları ilerledikçe, her iki taraf da sınır boyunca karakol açma hakkına sahip olacaktı.¹⁰⁶ İki komisyon 11 Kasım 1885 tarihinde bir araya geldi. Komisyon üyeleri arasında Ridgeway, Rus sınır komisyonu üyesi Albay Kuhlberg, Lessar, Afganları temsilen Kadı Sadeddin ve İngiliz Hindistan'ında yöneticilik yapan asker kökenli Charles Edward Yate¹⁰⁷ bulunuyordu.¹⁰⁸ Komisyon 1886-1887 yıllarında çalışmalarına devam etti ve son protokol 10 Temmuz 1887 tarihinde imzalandı. Böylece Rusya Pençdeh vahasını güvence altına almış oldu, Afganistan ise Pençdeh vahasıyla Afganistan ile İran'ın sınır bölgelerini birbirine bağlayan Zülfikar Geçidini korumuş oldu. Kuşku savaşından sonra Ruslar Afgan yetkililere, Afganların tekrar saldırmadıkça sınırı geçmeme sözü veren nazik bir mesaj gönderdi. Bu savaşla bağlantılı olarak Avrupa'da Rusya ile İngiltere arasında yeni bir savaşın başlamasıyla ilgili bir yaygara koptu ancak Rus Dışişleri Bakanlığı hiçbir şey olmamış, sadece küçük bir çatışma varmış gibi davrandı. Halk arasında barışçı lakaplı imparator III. Aleksandr Afganistan nedeniyle İngiltere ile savaşmak istemedi. Kuşku'daki yenilgi İngilizlerin Afganistan'daki otoritesini sarstı ve Afgan Emiri de ihtiyaç duymadığı Türkmen toprakları nedeniyle Rusya ile yeni bir savaştan kaçındı.

SONUÇ

Rusların Merv, Yöleten ve Serahs'ın işgalinden sonra Pençdeh'e yönelmesinden sonra sıranın Herat ve ardından Hindistan'a gelmesinden korkan İngiltere, Rusya ve Afganistan arasında sınır çizilmesi için bir komisyon kurulması talebinde bulundu. Ancak devam eden müzakere süreci her iki taraf açısından olumsuz sonuçlandı. Rus Dışişleri Bakanlığı, İngiltere ile savaş taraftarı değildi ve hatta bölgesel yönetimden tartışmalı sınır sorunlarının yalnızca barışçıl çözümünü talep ediyordu. Ancak müzakereler sırasında İngiltere'nin Pençdeh vahası ve diğer bazı Türkmen topraklarının Afganistan'a verilmesini talep etmesi ve Ruslar ve Afganların karşılıklı olarak Sarıkların topraklarını işgal etmesi üzerine çatışma kaçınılmaz hâle geldi. Rus imparatorluğunun zaferiyle sonuçlanan Kuşku Savaşı, Türkistan'ın kontrolü için Rusya ile İngiltere arasındaki "Büyük Oyun" un doruk noktasını oluşturdu. Ancak taraflar, İngiliz ve Rus imparatorlukları arasındaki "soğuk savaş" durumunun sıcak bir aşamaya geçişini önlemeyi başardılar. İngilizlerin çabaları, Rusların Pençdeh'i işgal etmelerini önleyemedi. Bu noktada iki büyük güç arasında yoğun bir diplomasi dönemi ve sınır tespiti çalışmalarına başlandı. Bu işgal girişiminin ardından Afganlar, Ruslar karşısında geri çekilmek zorunda kaldı ve Murgap'taki Türkmenlerin siyasi bağımsızlıkları da son buldu. Böylece 16. yüzyılın ortalarında başlayan Rus işgal hareketi Komarov ve Alihanov'un faaliyetleri ile birlikte 1885 yılına gelindiğinde Afgan sınırına dayandı.

¹⁰³ Lisitsina, *agm*, s. 20.

¹⁰⁴ *Raport Naçalnika Zakaspiyskoy Oblasti...* s. 305

¹⁰⁵ F. H. Şehbuzova, "Mejdunarodnogo-pravoviyve aktı vtoroy polovini XIX-Naçala XX vv. po uregulirovaniyu Anglo-Russkih protivoreçiy v Sredney i Tsentralnoy Azii", *Vestnik AGU*, Vip. 3, 2017, s. 68.

¹⁰⁶ *Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami 1856-1917*, Moskva 1952, s. 264-266.

¹⁰⁷ İngiliz komisyon başkanı Ridgeway'ın yardımcısı tayin edilen Yate, Kuşku savaşı sonrasında sınır tespit çalışmalarına katılmış ve 1888 yılına kadar görev yaptığı Afgan Sınır Komisyonu'ndan mektuplar yazmıştır. Afgan Türkistanı'nda Rus-İngiliz rekabetini tüm açıklığıyla gözler önüne seren bu mektuplar Dr. Resul Şahsi tarafından 2021 senesinde Türkçe'ye çevrilmiştir. Bkz. C. E. Yate, *Afgan Türkistanı'nda Rus-İngiliz Rekabeti Afgan Sınır Komisyonu'ndan Mektuplar*, Çev. Resul Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

¹⁰⁸ Furkan Külünk, *19. Yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin Afganistan Politikası*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2020, s. 196.

RUSYA VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BÜYÜK OYUN'UN DORUK NOKTASI:

KUŞKU SAVAŞI

Ruslar İngilizler için Afganistan'ın kuzeyde doğudan batıya bütün sınırını kuşatan daha önce olmadığı kadar büyük bir tehdit haline gelmiş oldu. Sonuç olarak Kuşku Savaşı neticesinde İngiliz Dışişleri Bakanlığı sınır çizilmesi meselesinde Rusya'nın şartlarını kabul etmek zorunda kaldı. Ruslar da Pençdeh vahasını güvence altına alarak burada 1890 senesinde Kuşku Kalesi'ni inşa etti.

KAYNAKÇA

Yayınlanmış Belgeler

Afganskoye razgraniçeniye. Peregovori mejdu Rossiiy i Velikobritaniyey: 1872-1885, SPB 1886.

Zapiska, peredannaya Velikobritanskim Poslom İmperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del, 13 aprelya 1884 g., Dok.4.

Zapiska, peredannaya İmperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu, 15 aprelya 1884 g., Dok. 5.

Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu, 24 aprelya 1884 g., Dok. 6.

Ot Stats-Sekretarya Girsu Seru Eduardu Torntonu, 3 maya 1884 g., Dok. 7.

Memorandum, peredanniy İmperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu, 9 iyunya 1884 g., Dok. 8.

Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu, 11 iyunya 1884 g., Dok. 9.

Ot Stats-Sekretarya Girsu Seru Eduardu Torntonu, 18 iyunya 1884 g., Dok. 11.

Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu, 5 iyulya 1884 g., Dok. 13.

Ot Stats-Sekretarya Girsu Seru Eduardu Torntonu, 6 iyulya 1884 g., Dok. 14.

Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu. 15 iyulya 1884 g., Dok. 17.

Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu, 13 avgusta 1884 g., Dok. 22.

Ot Stats-Sekretarya Girsu Seru Eduardu Torntonu, 24 avgusta 1884 g., Dok. 23

Memorandum, peredanniy İmperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu, 25 avgusta 1884 g., Dok. 24.

Ot Sera Eduarda Torntona Stats-Sekretaryu Girsu, 18 sentyabrya 1884 g., Dok. 25.

Memorandum, peredanniy İmperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu, 19 Sentyabrya 1884 g., Dok. 26.

Ot Stats-Sekretarya Girsu Taynomu Sovetniku Staalyu, 26 Sentyabrya 1884 g., Dok. 27.

Memorandum, peredanniy Velikobritanskim Poslom İmperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del, 30 Sentyabrya 1884 g., Dok. 28.

Dokladnaya zapiska naçalnika Aziatskogo Departamenta Stats-Sekretaryu Girsu, 1 oktyabrya 1884 g., Dok. 29.

Memorandum, peredanniy İmperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu, 9 oktyabrya 1884 g., Dok. 30.

Ot Ser Eduarda Torntona Stats-Sekreteryu Girsu, 5 noyabrya 1884 g., Dok. 38.

Ot General-Adyutanta Knyazya Dondukova-Korsakova Voyennomu Ministru, 6 noyabrya 1884, Dok. 39.

Ot General-Adyutanta Knyazya Dondukova-Korsakova Stats-Sekretaryu Girsu, 8 noyabrya 1885, Dok. 40.

Ot Stats-Sekretarya Girsu Ser Eduardu Torntonu, 14 noyabrya 1884 g., Dok. 41.

Zapiska General-Mayora Zelenogo, Prilojeniye k Dok. 41.

Ot Stats-Sekretarya Girsu Taynomu Sovetniku Staalyu, 17 noyabrya 1884, Dok. 42.

Ot Taynogo Sovetnika Staalya Stats-Sekretaryu Girsu, 28 noyabrya, Dok. 43.

Ot Taynogo Sovetnika Staalya Stats-Sekretaryu Girsu, 13 dekabrya 1884 g., Dok. 44.

Ot Taynogo Sovetnika Staalya Stats-Sekretaryu Girsu, 18 dekabrya 1884 g., Dok. 45.

HATİCE KARIMOV

Ot Grafa Granvillya Taynomu Sovetniku Staalyu, Prilojeniye k Dok. 45, 23 dekabrya 1884.

Ot Stats-Sekretarya Girsya Taynomu Sovetniku Staalyu, 16 yanvarya 1885, Dok. 46.

Ot Stats-Sekretarya Girsya Taynomu Sovetniku Staalyu, Prilojeniye k Dok. 46.

Ot Stats-Sekretarya Girsya Taynomu Sovetniku Staalyu, 27 yanvarya 1885 g., Dok. 47.

Zapiska, peredannaya İmperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del Velikobritanskim Poslom, 8 fevralya 1885 g., Dok. 49.

Ot Stats-Sekretarta Girsya Taynomu Sovetniku Staalyu, 9 fevralya 1884, Dok. 51.

Memorandum, peredanny İmperatorskim Ministerstvom İnostrannih Del Velikobritanskomu Poslu, 12 fevralya 1885 g., Dok. 52.

Memorandum, peredanny İmperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del Velikobritanskim Poslom, 20 fevralya 1885, Dok. 54.

Zapiska, peredannaya İmperatorskomu Ministerstvu İnostrannih Del Velikobritanskim Poslom, 21 fevralya 1885 g., Dok. 55.

Ot Stats-Sekretarya Girsya Taynomu Sovetniku Staalyu, 24 fevralya 1886 g., Dok. 56.

Ot Lorda Granvillya Taynomu Sovetniku Staalyu, Prilojeniye k Dok. 64, 24 marta 1885 g.

Ot podpolkovnika Ricue Podpolkovniku Alihanovy, Prilojeniya k Dok. 62.

Ot podpolkovnika Alihanova Generalu Ser Piter Lyemsdeny, 8 fevralya 1885 g., Prilojeniya k Dok. 62.

Raport Naçalnika Mervskogo okruga Komanduyuşçemu voyskami Zakaspiyskoy Oblasti, 9 fevralya 1885.

Ot Stats-Sekretarya Girsya Taynomu Sovetniku Staalyu, 15 marta 1885, Dok. 64.

Ot General-Leytenanta Komarova Voennomu Ministru, 19 marta 1885., (Poluçeno 26 marta 1885 g.)

Ot taynogo Sovetnika Staalya Stats-Sekretaryu Girsu, 23 marta 1885 g., Dok. 71.

Raport Naçalnika Zakaspiyskoy Oblasti i Komanduyuşego v onoy voyskami Komanduyuşemu voyskami Kavkazskogo voyennogo okruga, 30 Marta 1885 g.

Ot General-Leytenanta Komarova, General Adyutantu Obruçevu, 19 aprelya 1885, Dok. 107.

Kitaplar ve Makaleler

ALİHANOV-AVARSKİY, M, “Zakaspiyskaya Vospominaniya (1881-1885)”, *Vestnik Yevropy*, T. 5, 1904, s. 445-495.

“Boy na Kuşke 18 marta 1885 g. i territorialniye priobreteniya v tsarsrvovaniye imperatora Aleksandra III”, *Russkaya Starina*, T. 141, 1910, s. 644-664.

GEYNS, A. K, *Zametka po povodu Anglo-russkih nedorazumeniy v 1885 godu*, Sobraniye literaturnih trudov Alekdandra Konstantinoviça Geynsa, T. III, SPB 1899.

HİDOYATOV, G. A, *İz istorii Anglo-Russkih otnoşeniy v Sredney Azii v kontse XIX v. (60-70-h gg.)*, Taşkent 1969.

İstoriya Russkoy armii, Avtorı A. M. Zayonçkovskiy-D. N., Logofet-A. D. Şemanskiy-K. İ. Drujinin-V. P. Nikolskiy, T. 3, Direkt-Media, Moskva 2014.

KARIMOV, H, “Diplomat Nikolay Valeryeviç Çarikov’un Gözünden Merv’in İşgali”, *Türk Tarihi Araştırmaları*, Yıl 5, S. 1, 2020, s. 194-214.

KÜLÜNK, Furkan, *19. Yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’nin Afganistan Politikası*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya 2020.

LESSAR, P. M, *Yugo-Zapadnaya Turkmeniya (Zemli Sarikov i Salorov)*, Tip. A. S. Suvorina, Peterburg 1885.

_____, “Zametki o Zakaspiyskom kraye i sopredelnih stranah”, *İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo obşestva*, T. XX, 1884, s. 1-87.

LİSİTSINA, N. N, “Tsenzurnaya obrabotka ofitsialnoy publikatsii dokumentov po demarkatsii granits v Afganistane v 1885 g.”, *Vostoçnyy Arhiv*, No: 1 (31), 2015, s. 19-22.

RUSYA VE İNGİLTERE ARASINDAKİ BÜYÜK OYUN'UN DORUK NOKTASI:

KUŞKU SAVAŞI

LOGOFET, D. N, *Na granitsah Sredney Azii: puteviye oçerki*, SPB 1909.

MACGREGOR, Charles Metcalfe, *Narrative of a Journey through the Province of Khorassan, and on the N.W. Frontier of Afghanistan in 1875*, 2 vols., London 1879.

Pobeda Russkih nad Afgantsami na reke Kuşke 18-go marta 1885 goda, Peterburg 1886.

POTANOV, A. Y, *Uçastiye Kubanskogo Kazaçestva v prisoyedinenii Sredney Azii K Rossii (70-90-ye godi XIX veka)*, *Dissertatsiya na soiskaniye yçenoy stepeni kandidata istoriçeskih nauk*, Krasnodar 2020.

PRASALOV, V, *Murgabskiy pohod 1885 g. zaverşivşçiyysya s Avgantsami na Kuşki 18 marta*, Peterburg 1910, s. 59.

Royal Geographical Society, (Great Britain), Cartographer: Henry Sharbau, Contributor: Afghan Boundary Commission - Russia. General Staff. Military Topography Directorate, Lithographer: Edward Weller, 1885.

SOYEGOV, M, “K istorii srajeniya 1885 g. pri r. Kuşka s uçastiyem Turkmen pod komandovaniyem ofitsera-Avarts”, *Vestnik İnstituta İAE*, No: 2, 2016, s. 39-44.

Sbornik dogovorov Rossii s drugimi gosudarstvami 1856-1917, Moskva 1952.

Obzor Russkih puteşestviy i ekspeditsiy v Srednyuyu Aziyu 1881-1886, Sostavitel kandidat istoriçeskiy nauk O. V. Maslova, Ç. IV, İzd. Fan, Taşkent 1971.

ŞAHSİ, Resul, *19. Yüzyılda Hazar Ötesi Türkmenlerinin Siyasi, Sosyal ve Kültürel Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2000.

ŞEHBUZOVA, F. H, “Mejdunarodnogo-pravovıye aktı vtoroy polovını XIX-Naçala XX vv. po uregulirovaniyu Anglo-Russkih protivoreçiy v Sredney i Tsentralnoy Azii”, *Vestnik AGU*, Vıp. 3, 2017, s. 65-72.

ŞEMANSKİY, A. D, *Boy na Kuşke v yego 18-letniy yubiley*, SPB 1910.

ÖZKAN, Murat, *Türkistan'ın İşgal Çağı Beyaz General Skobelev (1843-1882)*, Kronik Kitap, İstanbul 2020.

YATE, C. E, *Afgan Türkistanı'nda Rus-İngiliz Rekabeti Afgan Sınır Komisyonu'ndan Mektuplar*, Çev. Resul Şahsi, Selenge Yayınları, İstanbul 2021.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 401-408.

Geliş Tarihi–Received Date: 31.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 04.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRKİSTANLI HACI VE SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

SHARİFA TOSHOVA*

ÖZ

Orta Çağ'da İslam dünyasının siyasî ve manevî merkezi olan Osmanlı Devleti hem din hem dil kardeşliğiyle çok yakın oldukları Türkistanlıları kendine çekmiştir. Nitekim 15-16. Yüzyıllardan itibaren Buhara, Hive (Horezm), Hokan (Fergana) gibi Özbek hanlıklarından ve Kazak Hanlığı'ndan birçok hacının/seyyahın Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul'u ziyaret ettiği bilinmektedir. Bu ziyaretler çoğu zaman özel seyahatler (ticaret, hac ziyaretleri vs.), diplomatik ilişkiler vb. nedenlerle gerçekleşmiştir. Osmanlı toprakları üzerinden hac ziyaretine gelen Türkistanlılar belli bir süre İstanbul'da bulunmuştur. Hacıların ve seyyahların bir kısmı Osmanlı topraklarındaki müşahedelerine dair eserler de kaleme almışlardır. Özellikle 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında ulaşım imkânlarının geçmişe göre kolaylaşması neticesinde bu ziyaretlerin dolayısıyla da ziyaretlerin anlatıldığı eserlerin sayısının arttığı görülür.

Hacıların-seyyahların kaleme aldıkları eserlerde göze çarpan konuların başında Osmanlı modernleşmesi gelmektedir. Osmanlı Devletindeki modernleşme çabalarından çok etkilenen seyyahlar-hacılar, memleketlerine dönüşlerinde yaşadıkları coğrafyanın da modernleşmesi hususunda adımlar atmaya çalışmışlardır. Özellikle 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Türkistan coğrafyasının bazı aydınları kendi memleketlerinin dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmakta olduğunu anlamaya başlamışlar, bunun çareleri ve çözüm yollarını aramaya çaba harcamışlardır. Nitekim Türkistan ceditleri marifet yoluyla toplumun gelişmesini sağlayabileceklerini düşünerek, kitap, dergi ve gazeteler yayınlama yoluna gitmişler, bu durum "Hacnâmeler (hac yolu hatıraları)"de kendi ifadesini bulmuştur. Aynı zamanda tüm gücünü ve yeteneğini milletin refahına adanmış İshakhân İbret, Sıddıkî Aczî, Mahmûd Hoca Behbûdî, Abdurauuf Fıtrat, Hamza Hakimzâde Niyazî gibi 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamış Türkistanlı ceditler kendi hac seferi esnasında Kafkasya, Osmanlı, Mısır ya da Hindistan devletlerinin kalkınma derecesi ve siyasî hayatı ile tanışmışlardır. Dahası, bu ülkelerde ileri görüşlü aydınlarla yaptıkları sohbetler onların dünya bakışlarını da etkilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, İstanbul, Osmanlı, Özbek Hanlıkları, Hac ziyaretleri, Hacnâmeler, Modernleşme, Ceditler.

ISTANBUL THROUGH THE EYES OF TURKESTAN PILGRIMS AND TRAVELERS

ABSTRACT

The Ottoman Empire which was the political and spiritual center of the Islamic world in the Middle Ages, attracted the people of Turkestan who were very close to the Ottoman Empire with both religion and language brotherhood. Therefore, it is known that from fifteenth-sixteenth century many people from Uzbek khanates, such as Bukhara, Khiva (Kharezm), Khokand (Fergana), and Kazakh Khanate visited İstanbul, the capital of the Ottoman Empire. These visits often consisted of private travels (trade, pilgrimage visits, etc.), embassy delegations and etc. The people of Turkestan who came to pilgrimage through Ottoman lands, stayed in İstanbul for a certain period and some of them wrote works describing the events they witnessed. These kind of works proliferated especially in the late nineteenth – early twentieth – century.

* Araştırma Görevlisi, Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi, E-Posta: sharifaxon.tosheva@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-9736-0579

TÜRKİSTANLI HACI VE SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

The pilgrims in their travel writings not only explained the life of the Ottoman society that concerned them the most, but also tried with great excitement to transfer the modernization that they met there to their own society. In this period, especially in the end of the nineteenth century - the early twentieth century, the progressive intellectuals of Turkestan started to understand that their homeland is behind the developments of the world and made an effort to seek the remedies and solution paths. Therefore, Turkestan Jadids, being convinced that they can provide the development of the society through enlightenment, started the publication of books, magazines, and newspapers, which has found its reflection at the “Hajjnâmas” – the pilgrimage narratives. Simultaneously, Jadids, such as İshâq Khân İbrat, Siddîqî Aczî, Mahmûd Khwâja Behbûdî, ‘Abd al-Ra’ûf Fitrat, Hamza Hâkimzâda Niyazî who lived in the late nineteenth – early twentieth – century and devoted all their effort and ability to the welfare of the nation, made acquainted with development rating and political life of states of Caucasus, Ottoman, Egypt or İndia. Moreover, the conversations they made there with forward-sighted intellectuals had an effect on their perception of the world.

Keywords: Turkestan, Istanbul, Ottoman Empire, Uzbek Khanates, Pilgrimages, Hajjnâmas, Modernization, Jadids.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları ilişkilerinin tarihini inceleyen araştırmacılar meseleyi daha ziyade karşılıklı elçi raporları üzerinden aydınlatmaya çalışmışlardır. Özellikle, Mehmet Saray¹ ve Vasil’ev² ile T. Horikawa,³ İ. Baldauf,⁴ A.S. Morrison⁵ gibi araştırmacılar bu konuyla yakından ilgilenmişlerdir. Kanaatimizce, karşılıklı ilişkiler ve bu iki kardeş toplumun birbiri hakkındaki fikir ve görüşlerinin öğrenilmesi açısından sadece elçilik münasebetleri vasıtasıyla üretilmiş resmi belgeler üzerinden değerlendirilemez. Herhangi bir resmi görevi olmaksızın seyahat ya da hac gibi şahsi nedenlerle Osmanlı topraklarını ziyaret eden insanların yazdıkları eserler de iki taraf arasındaki ilişkilerin tarihinin yazılması hususunda büyük öneme sahiptir.

Zamanında İslam dünyasının siyasî ve manevî merkezi olan Osmanlı Devleti’ndeki gelişmeler hem din hem dil kardeşliğiyle çok yakın oldukları Türkistan toplumunu, özellikle, bölgedeki Özbek hanlıklarının yönetici kesimi ve aydınlarını yakından ilgilendirmiştir. Nitekim İstanbul’a 15-16. yüzyıllardan itibaren Türkistan hanlıklarından çok sayıda ticaret, hac ve elçilik ziyaretleri gerçekleştirilmiştir. Elçilik amacıyla Osmanlı’ya gelen heyet mensuplarının çoğunluğu da görevini tamamladıktan sonra yoluna devam ederek hac ziyaretini de yapmıştır.

Hac ziyareti yapan söz konusu kişiler yol boyunca gördükleri ve başlarından geçenleri anlatan eserler (Hacnâmeler) kaleme almıştır. Hacnâmeler’de hac yolu ve bu yol boyunca yaşanan olayların yanı sıra tıpkı doğu ülkeleri geleneğinde yüzyıllardır mevcut olan ve kutsal şehir ve mekânların tasnifine adanan ziyaret türüne mensup eserlerde olduğu gibi hacıların geçtiği şehirler de tasnif edilmiştir. Bu makalede Osmanlı toprakları üzerinden hac ziyaretine giden Türkistanlı hacıların diğer şehirlere nispeten daha uzun süre kalıp soluklandıkları şehir olan İstanbul’u ve İstanbul’da yaşadıkları günleri anlatan Hacnâmeleri ele alınacaktır.

Türkistanlı hacı ve seyyahların kitap hâlinde bıraktıkları bu eserler Özbekistan’daki birçok arşivde bulunmaktadır. Fakat bunların büyük bir kısmı Abu Reyhân Birûnî adındaki Şarkşinaslık Enstitüsü’nün El Yazmalar Bölümü’nde korunmaktadır. Bu makalede Buhara Emiri Nasrullâh’ın (1826-1860) kuzeni Seyyid Ahmed Nâkib (bu zât İstanbul’da bulunduğu Osmanlı erkânıyla bizzat görüşmüştür).⁶ Buharalı önde gelen şairlerden Qarı Rahmatullâh Vazeh (1818-1894)⁷, Taşkentli aydınların önderlerinden Mirza Âlim Mahdûm bin Dâmullâ Mirza Rahim Taşkendi⁸ (19. yy. sonlarında hacca gitmiştir), Muhammed Sâlih Hacı (20. yy. başlarında

¹ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

² Aleksandr Vasil’ev, *Znanya i Mech’ ot Padishakha. Politicheskie i Kul’turnye Kontakty Khanstv Tsentral’noi Azii i Osmanskoi İmperii (Seredina XVI-Nachalo XX veka)*, İnstitut Vostokovedeniya RAN: PROBEL, Moskva 2000.

³ Toru Horikawa, “Relations between Central Asia and the Ottoman Empire in the Sixteenth Century: Viewed from the Aspect of Pilgrimages to Mecca”, *Proceedings of the 27th Meeting of Haneda Memorial Hall Symposium on Central Asia and Iran, August 30, 1993*. Haneda Memorial Hall İnstitute of Inner Asian Studies Kyoto University, Kyoto 1993, ss. 36-40.

⁴ Ingeborg Baldauf, “Mahmudxo’ja Behbudiy Falastında”, *Mahmudxo’ja Behbudiy. Tanlangan Asarlar*, Edt. Begali Qosimov, 2. baskı, Ma’naviyat, Taşkent 1999, ss. 259-266;

⁵ Alexander Morrison, *Russian Rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British India*, Oxford, New York 2008.

⁶ Seyyid Ahmed Nâkib, *Sayohatoma-i Sayyid Ahmad*, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 4292. Not: Bu yazarın eserinin kusurlu olması (baş ve son sayfaları eksik) nedeniyle eser şartlı olarak *Sayohatoma-i Sayyid Ahmad Hoca* olarak adlandırılmıştır.

⁷ Qarı Rahmatullâh Vazeh, *Savonih ul-Masolik va Farosih ul-Mamolik.*, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 110. Not: Müellifin bu eseri zamanında *Garoib al-Habar fi Ajoyib as-Safar* adıyla da meşhur olmuştur.

⁸ Mirza Âlim Mahdûm Hacı, *Dar Bayon-i Roh-i Haj*, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 9373/IV.

hacda bulunmuştur), ünlü Türkistan ceditlerinden Mahmud Hoca Behbûdî'nin⁹ hatıra yazıları değerlendirilecektir.

Bunlarla beraber, bu enstitünün elyazmaları arşivinde Türkistanlı aydın hacılardan İşan Babahan Nâdim (1844-1910), Ubaydullâh Mahdum Gurbet (doğ. 1850'lı yıllar), Hüseyinkulı Suleymankulı oğlu Muhsinî (1860-1917) ve başkalarının hac ziyaretine ait "Hacnâme" ya da "Şiirler"i de korunmaktadır. Ancak, onların eserlerinde makalenin konusuyla ilgili fazla bilgi bulunmadığından söz konusu eserler makaleye dâhil edilmemiştir.

1. 19. yy. Sonu – 20. yy. Başlarında Osmanlı ve Türkistan'daki Siyasi Duruma Genel Bakış

Türkistanlı hacıların hatıralarına geçmeden önce o dönemdeki siyasi durum ve bunun hac ziyaretine etkisi üzerinde kısaca durmak gerekirse, bu dönemde Orta Doğu, Kuzey Afrika, Balkanlar, Kırım yarımadası gibi İslam'ın önemli hudutlarına hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu, kuzeydoğuda, Kafkaslar'da yeni bir nüfuz alanı yaratmaya çalışıyordu. Bu durum, Şîî Safevi Devleti'nin (daha sonra Kaçarlar) Türkistan ve Anadolu'da Şîîliği yayma politikasıyla birlikte iki devlet arasında sürekli devam eden bir rekabet ve mücadeleye dönüşmüştü.

Aynı tarihlerde Türkistan'da vücuda gelen Şibanîler sülalesi, merkezi Buhara olan, Zarafşan ve Amuderya nehirleri havzalarını içine alan Buhara Hanlığı'nı kurmuştur (sonradan Buhara Emirliği). Güneyde Kuzey Afganistan, güneydoğuda Badahşan (Pamir dağları), güneybatıda Türkmen boylarının bulunduğu toprakların büyük bir kısmı da Buhara sınırlarına dahil edilmişti.

Buhara Hanlığı'na kuzeybatı komşu olan Hive Hanlığı ise Harezmi vahasının tümünü ihtiva etmekle beraber, Amuderya Nehri'nin aşağı havzaları ve Aral Gölü yakınındaki Karakalpak topraklarını, güneybatıda da Türkmen kabilelerini kapsayan bir siyasi varlık haline gelmişti. Türkistan'daki bir diğer siyasi güç olan Hokand Hanlığı ise merkezi Fergana Vâdisi olan, Taşkent'i, şimdiki Güney Kazakistan hudutlarını ve Yedisu bölgesindeki Kazak ve Kırgızları hâkimiyeti altına alan bir devlettir. Zaman zaman bu hanlıkların sınırları bir diğerinin toprakları hesabına büyüyor ya da küçülüyorsa da genel olarak değişmeden kalmıştır. Bu dönemde Türkistan'da (diğer bir deyişle Orta Asya) Kazak hanlıkları ya da Türkmen beylikleri birer siyasî varlık gibi görünüyorsa da dönemin diğer uygarlıklarıyla fazla temas kuramadıklarından ya da kendilerini siyasi bir güç olarak gösteremediklerinden dolayı onların dış bölgelerle irtibatı yeterince bilinmemektedir.

2. Hac Güzergâhları

Osmanlı tebaasının esas çoğunluğunun Sünnî Müslümanlardan mürekkep olması ve Özbek hanlıklarında da İslam'ın Sünnî doktrinlerinin geçerli olmasından dolayı her iki taraf, siyasî ve manevî yönden birbirine destek olmuştur ve Şîîlik politikası geliştirmeye çalışan İran'la arası açılmıştır. Bu nedenle coğrafi şartlar açısından bakıldığında Türkistanlılar için hacca giden en kolay yolun İran üzerinden geçmesine rağmen Türkistan Müslümanları daha uzak ve coğrafi şartları daha zor olan Deşt-i Kıpçak – Kuzey Kafkasya – Karadeniz – Osmanlı güzergâhını seçmeye mecbur kalmıştır.

Konuyu inceleyen D'Enkos ve Farukî'nin kanaatine, Türkistanlı hacılar için en makbul yol bu güzergâh olmuştur. Bunun nedeni de yukarıda değinildiği gibi 1501 yılında İran'da Safevîlerin yönetimi ele geçirmesiyle İran üzerinden direk Hicaz'a gitme imkânının hemen hemen yok olmasıydı. Böylece hacılar, Hazar denizinin kuzey kıyılarından kuzeye, dolaylı yoldan gitmeye mecbur kalmıştır.¹⁰ Bu yol, Buhara'dan, Amuderya üzerinden Hive'ye, sonra Aral Gölü'nün batısına, Hazar'ın kuzeyindeki Astrahan (Hacı Tarhan) üzerinden batıya Kırım'a, sonra gemiyle Karadeniz üzerinden Anadolu'ya (İstanbul, Sinop ya da Samsun'a) ulaşırdı. Anadolu'da hacıların iki yoldan birini seçmeleri mümkündü: 1) Trabzon – Erzurum – Musul – Bağdat, sonra kara yoluyla Hicaz'a ya da Basra'ya ve oradan gemiyle Cidde'ye; 2) Sinop – Ankara – Halep – Dımaşk – Mekke'ye. Türkistan'dan Mekke'ye kadar olan hac seferinin süresinin örneğin Semerkant veya Buhara'dan 6 aydan 1 yıla kadar sürdüğü bilinmektedir¹¹. Aslında kuzey yolundan 16-17. yüzyıllarda çok az kişi yararlanmıştı. D'Enkos, Farukî ve T. Harikawa gibi araştırmacıların kullandığı evrakların çoğunluğu 975/1568 yılına denk gelir ki bu vakitte kuzey yolundan yararlanmak için belli başlı nedenler vardı.¹²

Böylece Türkistanlıların Mekke'ye ulaşmak için kullandığı yollar incelendiğinde üç ana güzergâh ortaya çıkmaktadır. Bunlar: 1) *Kuzey Yolu* – Hazar kıyılarından Anadolu'ya, sonra Suriye vasıtasıyla güneye; 2) *Güney Yolu* – Afganistan üzerinden Hindistan'a, oradaki Surat limanına, sonra Muha ya da Cidde'ye; 3) *Merkezî Yol* – İran topraklarından geçerek Cidde'ye giden yol. İşbu yolların her biri farklı coğrafi, siyasî, meteorolojik ve

⁹ Mahmud Hoca Behbûdî, "Sayohat Xotiralari", *Tanlangan Asarlar*, 2. baskı, Ma'naviyat, Taşkent 1999, ss. 54-145.

¹⁰ Robert McChesney, "The Central Asian Hajj – Pilgrimage in the Time of the Early modern Empires", *Safavid Iran and Her Neighbors*, Ed. Michel Mazzaoui, The University of Utah Press, Salt Lake City 2003, s. 132.

¹¹ McChesney, *agm*, s. 133.

¹² McChesney, *agm*, ss. 133-135.

TÜRKİSTANLI HACI VE SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

kültürel özelliklere sahip bulunuyordu ki hacılar mevsim ve güvenlik şartları, yol masrafları gibi sebeplerle bunlardan birini seçmekteydiler.

Türkistanlı hacıların Osmanlı Devleti topraklarından geçmeyi tercih etmelerinin başka sebepleri de vardı. Örneğin, 1517 yılında I. Selim tarafından Memlûklü Devleti'ne son vermesiyle Suriye, Filistin, el-Cezire, Hicaz ve Mısır Osmanlı topraklarına katılmıştır. I. Selim Abbasi halifesinden hilafeti devralmış ve Mekke, Medine ve Hicaz'ın diğer bölgelerinde Osmanlı padişahları adına hutbe okunmaya başlamıştır.¹³ Müslüman dünyasının halifelliğini üstlenmiş olmak ise Osmanlı Devleti'ne başta hac yolu güvenliğini ve organizasyonunu sağlamak olmak üzere hacca dair tüm sorumlulukları da yükliyordu.¹⁴ Türkistanlı hacılar, himaye istemek için dilekçeyle önce Osmanlı sultanının huzuruna İstanbul'a gelmişler ve ondan sonra sultanın himayesi altında Dımaşk'tan (Şam) yola çıkan hac kervanına katılarak, hac ziyaretini gerçekleştirmişlerdir.¹⁵ Ayrıca, Türkistan hükümdarlarının Osmanlı topraklarından geçecek hacıları destekleme talebinde buldukları, aynı zamanda Osmanlı padişahlarının söz konusu başvurulara rıza verdiği mektuplar bulunmakta olup bunlar dikkate değer mahiyettedir.¹⁶

Osmanlı Devleti, Türkistanlı hacılara yol güvenliğini sağlama dışında konaklama, beslenme, nakdî yardım, bürokratik sorunların giderilmesi ve bürokratik işlemlerde kolaylıklar sağlanması, hatta hacıların İstanbul'dan sonra yolculuğuna devam etmek için maddî imkânının kalmaması gibi durumlarda onların bedelsiz, devletin imkânlarıyla kutsal topraklara ulaştırılması gibi daha birçok destekte bulunmuştur.¹⁷

Burada ilk akla gelen soru "Niçin Osmanlı hükümeti Türkistanlı hacıları desteklemiştir?"dir.¹⁸ 16-19. yüzyıllar boyunca Özbek hanlıkları ile Osmanlı İmparatorluğu arasında ticarî ve diplomatik ilişkiler iyice gelişmiştir. Bu özellikle her iki tarafın elçilikler aracılığıyla birbirine gönderdiği çeşitli konulardaki mektuplarda ifadesini bulmuştur.¹⁹ Ancak Osmanlı-Türkistan ilişkilerinde Rusya ve İran aktörleri her zaman baskın etkisini hissettirmiş ve engelleyici rol oynamıştır. Bunun sonucu olarak 1578 yılında Osmanlı'nın İran'a karşı savaşında yapılmış olan Osmanlı-Özbek ittifakı dışında ciddi bir siyasi-askerî iş birliği gerçekleşmemiştir. Dolayısıyla Osmanlı'nın Türkistanlı hacıları desteklemesinde ve bunun için devletin idari ve maddî imkânlarını seferber etmesinde herhangi ekonomik ve siyasi beklenti söz konusu olmayıp daha çok devletin ahlaki ve idari anlayışı ön plana çıkmaktadır.²⁰

Türkistanlı hacıların Osmanlı topraklarından geçmesinin bir diğer önemli nedeni de İstanbul'un hilafet merkezi olmasıdır. Hilafete, dinî ve manevî bakımdan bağlı olan halk arasında hac görevinden önce halifenin ziyaret edilmesinin vecibe olduğu ve bunun hac ibadetinin mütemmim cüzü olduğuna dair inanç etkin olmuştur.²¹ Böylece, Türkistanlı hacılar hacca İstanbul üzerinden gitmeyi tercih ederek hac sürecinin bir parçası olan halifeyi ziyaret etme görevini de yerine getirmiş oluyordular.

Yine de 16-18. yüzyıllarda Osmanlı toprakları üzerinden hacca giden Türkistanlılar'ın bıraktığı izler kaynak yetersizliğinden dolayı çok fazla bilinmemektedir. Ancak bundan sonraki dönemleri anlatan eserlere yeterince ulaşılabilir ki bu da söz konusu istikamet üzerinden hacca gitmenin yoğunlaşmasıyla açıklanabilmektedir. Türkistanlı hacıların İstanbul üzerinden hacca gitmesi özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısı-20. yüzyılın başlarında yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Türkistan'daki üç hanlıktan ikisi, Buhara (1868) ve Hive (1873) Çar Rusya'sının kolonisine dönüşerek yarı bağımsız devletler hâline gelmiştir. Hokand Hanlığı da 1865 yılından itibaren bir süre Rusya kolonisi olarak yaşamaya devam etmiş, 1876 yılında da onun topraklarında çarlığa bağlı, merkezi Taşkent şehri olan Türkistan General-Gubernatorluğu (Valiliği) kurulmuştur. İşte Türkistan'daki bu siyasi gelişmeler hac ziyaretlerine de tesir etmeye başlamıştır. Rusya'nın Türkistan'daki yöneticilerinin ilk zamanlarda buradaki Müslümanların siyasî aktifliğini arttırmasına rağmen daha sonra onların dünya bakışlarına etki yapacak kadar gelişmiş olan Osmanlı topraklarından geçilmesi Rusya tarafından engellenmeye çalışılmıştır.²² Türkistan hanlıkları da hem vatandaşlarının İstanbul üzerinden hacca gidebilmesi için kolaylıklar sağlanması hem de bununla ilgili sorunların giderilmesi için Rusya ile diplomatik ilişkiler

¹³ Yusuf Sarıay, "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul", *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88, 2019, s. 2.

¹⁴ Horikawa, *agm*, s. 37.

¹⁵ Horikawa, *agm*, s. 37.

¹⁶ Saray, *age*, ss. 34-35.

¹⁷ Sarıay, *agm*, ss. 7-12.

¹⁸ Horikawa, *agm*, ss. 37-38.

¹⁹ *Belgelerle Osmanlı – Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. yüzyıllar)*, Ed. Cevat Ekinci, Kemal Gurulcan, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Basımevi, Ankara 2004.

²⁰ Sarıay, *agm*, s. 12.

²¹ Sarıay, *agm*, s. 6.

²² Morrison, *age*, s. 63; Sarıay, *agm*, s. 6-7.

yoluyla anlaşmalar yapmaya çalışmıştır. Örneğin, Hokand Hanlığı'nın 1810, 1829 ve 1841 yıllarında bu konuyla ilgili olarak Rusya'ya heyet gönderdiği bilinmektedir.²³

Rusya'nın iç bölgelerinde yüz gösteren siyasî değişimler yüzünden Türkistanlıların İstanbul üzerinden hacca gitmesini engelleyememiştir. Aksine Rusya'nın Türkistan'da yaptığı bazı yatırımlar Türkistanlılar lehine işlemeye başlamıştır. Örneğin, 1880-1885'li yıllarda Aşgabat-Kızılsu (Krasnovodsk) demir yolunun inşa edilmesiyle Türkistanlılar için Hazar denizinden Kafkasya'ya, buradan da Osmanlı topraklarına ulaşmak eski hac yollarına nazaran pek kolay gelmeye başlamıştır.

3. Hacnâmeler'de Anlatılan İstanbul

Türkistan Hanlıkları (Buhara, Hive) ve Çarlık Rusya'nın diğer Orta Asya bölgelerine (Fergana vs.) mensup hacılar, başka Osmanlı şehirlerine nazaran İstanbul'da daha fazla -ortalama bir ay kadar- bulunmuşlardır. Türkistanlı hacıların arasında burada yaşadıkları olayları kâğıda dökerek onları kendi "Seyahatnâme" ya da "Hacnâme"lerine ekleyenler olmuştur.

Bu seyahat yazılarında hacılar kendilerini en çok ilgilendiren İstanbul toplumunun yaşamını (en çok dinî hayatı) anlatmakla kalmamış, belki burada karşıladıkları modernleşmeyi (teknoloji, elektrik ışıklar, telgraf vs.) büyük heyecanla Türkistan toplumuna da iletmeye çalışmışlardır. Bu dönemde, özellikle 19. yüzyılın sonu – 20. yüzyılın başlarında Türkistan ülkesinin bazı ilerici aydınları kendi memleketlerinin dünyadaki gelişmelerin gerisinde kalmakta olduğunu anlamaya başlamışlar, bunun çarelerini ve çözüm yollarını aramaya eğilmişlerdir. Özellikle, Türkistan ceditleri marifet yoluyla toplumun gelişmesini sağlayabileceklerini düşünerek, kitap, dergi ve gazeteler yayınlamayı yola koymuşlardır. Bu durum hac yol hatıraları- "Hacnâmeler"de de kendi ifadesini bulmuştur. Aynı zamanda tüm gücünü ve yeteneğini millet refakına harcayan İshakhan İbret (1862-1937), Sıddıkî Aczî (1864-1927), Mahmud Hoca Behbûdî (1875-1919), Abdurauf Fıtrat (1886-1938), Hamza Hakimzâde Niyazî (1889-1929) gibi ceditler, yaptıkları hac seferi sırasında Kafkasya, Osmanlı, Mısır ya da Hindistan ülkelerinin kalkınma derecesi ve siyasî hayatı ile tanışmışlardır. Dahası, bu ülkelerde ileri görüşlü aydınlarla yaptıkları sohbetler onların dünya bakışlarını da etkilemiştir.²⁴

Türkistanlı hacılar herhangi bir şehre gittiklerinde, ilk önce onun refah düzeyi, mamur veya harabe oluşu gibi fizikî vaziyetine önem vererek, bu bilgileri kaydetmeye çalışmışlardır. Onların kayıtlarında Rusya, Rum (Türkiye), Mısır ve İran'daki hemen hemen tüm şehirler gelişmiş, mamur; Samra, Bağdat ve Kufe gibi Arap şehirleri ise harap ve garip durumdadır.

Seyyahların çoğunluğu kendi eserlerinde İstanbul şehrine pek çok iltifatlarla bulunmuştur. Özellikle, şehrin câmileri, gemileri, vapurları, köprüleri, hamamları müelliflerin dikkatini çekmiştir. Örneğin, Mirza Âlim Mahdum: "*İstanbul şehrine günde yüz gemi gelmekte, yüz gemi ise çıkmaktadır*" diye haber vermekte ve şehirdeki köprüden gelen gelirleri kaydetmektedir.²⁵ Bununla beraber, o Ayasofya Câmisi hakkında şu ilginç bilgiyi sunmaktadır: "*Ve yine Aya Sofî isimli şöreti yayılmış bir adamın camisini gördük. Uzunluğu 140 adım ve eni 120 adım, yüksekliğinin tümü bir günbed ile olmuş irmiş. Ve yine mihrabının iki yanında iki mum vardır. Uzunluğu iki kulaç ve kalınlığı 7 karış... Mezkûr câmînin sütunları yetmiş adettir ve 70 adet kandil de vardır*". Seyyid Ahmed Nâkib, padişaha adayarak Ayasofya Câmisi'ne benzer yine yirmi adet câmînin inşa edildiğini yazmaktadır.²⁶ Bir diğer Türkistanlı hacı Vazeh ise İstanbul'daki modern bir hamam üzerinde etraflıca durarak, hamamın temizliğinden, musluklarından akan sıcak ve soğuk sulardan hem de diğer kolaylıklarından bahsetmiştir.²⁷

Türkistanlı hacılar yurttaşlarını teknolojidaki yeniliklerden haberdar etmeye de kararlı gibi görünmektedir. Örneğin, pek çok seyyahlar tren, vapur, telgraf ve buna benzer teknoloji yeniliklerinin dış görünümü ve kolaylıkları hakkında yazdıysa, Vazeh onların insan aklı ve zekâsının ürünü olduğunu vurgular ve harekât-ı fizik kanunları esasında oluştuğunu anlatır. Vazeh, İstanbul şehrindeki un değirmenlerinden birini gidip gördüğünü kaydederek, şu gibi bilgiler sunar:

"Seyahat esnasında bir semte gittim, burada beş katlı bir bina kurarak, orada değirmen çarklarını çalıştırıyorlar. Sorduğum zaman, "buğdayı una çeviren değirmen" dediler. Bir makine buğday kepeğini undan ayırır, ikincisi unları yukarı (âli), orta ve düşük nevlere ayırır. Anladım ki, nehir suyundan biraz alarak, makine çarkları ve tezgâhlarına giden çüğün boruya dökülür ve suyun altından ateş yakılır. Hararet (sıcaklık) yükselince,

²³ Sherzodhon Mahmudov, "Hokand Vatandaşlarının Mekke ve Medine Yolculuğunda Üsküdar'ın Yeri". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014. Bildiriler*, C. III. Ed. Coşkun Yılmaz, Cengiz Tomar, vd. Üsküdar Belediye Başkanlığı, İstanbul 2014, s. 138.

²⁴ Sharifa Tosheva, "The Pilgrimage Books of Central Asia: Routes and Impressions (19th – early 20th centuries)", *Central Asian Pilgrims, Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz*, Ed. Alexandre Pappas, Thomas Welsford, et al. Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2012, ss. 234-250.

²⁵ Mahdûm Hacı, *age*, s. 157^{a-b}

²⁶ Nâkib, *age*, s. 74^b.

²⁷ Vazeh, *age*, ss. 45^b-47^b.

TÜRKİSTANLI HACI VE SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

*su kaynayarak, onun buharından çarklar ve tezgâhlar harekete gelir ve mezkûr emeller yerine getirilir”.*²⁸

Vazeh buhar hakkındaki düşüncelerini devam ettirerek, gemi ve vapurların da bu usulde hareket etmeye başladığını, telgraf tellerinin ise mıknaşın çekme gücü temelinde çalıştığını anlatmaktadır.

Seyyid Ahmed Nâkib’in ise İstanbul’un yönetim usulü ve eleman işleri hakkında verdiği bilgileri önem taşımaktadır. Ona göre, elemanları işe alma ve işten çıkartma işleri şeyhülislamın elindedir. Kadikelan ve Kadıasker her gün şeyhülislamın huzuruna gelerek, memleket işlerine dair haber ve bilgileri sunar. Onlar şeyhülislamın rızası olmadan herhangi bir işe başlayamaz. Bununla beraber, Nâkib İstanbul’da bulunan tüm paşaların şeyhülislama bağlı olduğunu kaydeder. Ayrıca Nâkib, Sultan Abdülmecid’i eys ve işrete gönül vererek, memleket işlerinden haberdar olmayışından yakınıdır.²⁹

Türkistanlı hacılar kendi hatıralarında sadece İstanbul’u methetmekle kalmamış, şehrin bazı eksik taraflarını da dünyanın diğer şehirleriyle kıyaslayarak dile getirmişlerdir. Örneğin, hacıların esas çoğunluğu, refahın yüksekliği açısından İskenderiye şehrinin İstanbul’dan daha görkemli olduğunu vurgular.³⁰ Bunun sebebi 18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı’nın tenezzüle yüz tutmasından kaynaklı olarak yerel yönetimlerde farklı gelişmelerin yüz göstermiş olmasıdır. Bunun bir örneği de Mısır’da görülmüştür. 1805 yılında Mısır yönetiminin başına geçen Muhammed Ali Paşa kendi memleketinde pek çok ıslahatlar yaparak ülkeyi geliştirmeye çalışmıştır. Bunun neticesinde İskenderiye İslam dünyasının en görkemli şehrine dönüşmüştür. Bu gibi değişimler zamanında seyyahlar ve hacılar tarafından itiraf edilmiştir.

Bunlarla beraber, hacılar Müslüman şehirlerini kıyaslarken, İstanbul’un İran’daki şehirlerden her yönden daha ileri olduğunu yazmışlardır. Neredeyse bütün Müslüman Asyası’nı gezen tanınmış şair ve seyyah Zâkircan Furkat ise Hindistan’daki Bombay (Mumbai) şehrinin pazarlarının bolluğu yönünden İstanbul’u geçtiğini vurgulayarak bir şiir kaleme almıştır:

*Yeryüzüde körmedim Bombay gibi şehri azim
Gerçi kezdim Mısır ile İstanbulu Bulgarlar...
Restelerdür bin aded, her restede miñ- miñ dükkân,
Aldı-satdı hub becâ, revnakdadur bazarlar
(Yeryüzünde görmedim Bombay gibi büyük şehir
Gerçi gezdim Mısır ile İstanbul ve Bulgarya’yi...
Tezgâhlar bin adettir, her tezgâhta binlerce dükkân,
Alışveriş çok hızlı, refahtadır pazarlar).³¹*

Ayrıca, Furkat İstanbulluların eğitime olan ilgisini şöyle dile getirmektedir: “Ben İstanbul memleketine gelip gördüm ki, padişahlar (herhalde paşaları kastetmekte – Ş.T.) ve tüccarların oğulları Türkçe okuduktan sonra biraz Fransızca öğreniyorlar. İstanbul halkı ticaret ve iletişim için Fransızca ve Almanca yazı ve dil bilmeyi kendilerine lazım görmektedir. Bizim Türkistan vilayetlerindeki Müslümanlar Rusça yazı ve dil bilmeyi günah bilirlir. Ve faydasını göze almazlar”.³²

Seyyahlar arasında Türkistan ceditlerinin en önde gelenlerinden biri olan Mahmud Hoca Behbûdî, kendi eserinde İstanbul hatıralarına pek çok yer ayırmıştır. Behbûdî, başkalarından farklı olarak, Osmanlı Devleti’nin, özellikle İstanbul şehrinin o dönemdeki tarihi, siyasî durumu, coğrafi şartları, toplumsal ve kültürel hayatı, teknolojisi, modernleşmesi ve topografisine ait bilgiler sunmuştur. İstanbul’un 500 senedir Müslümanların merkezî şehri olduğunu vurgulayan Behbûdî, şehri şu şekilde anlatmaktadır:

“Boğazın iki tarafı dağlık ve tepelik arzalı yerler olup, bu yerlerin üstü her nev meyveli ve meyvesiz ağaç ve sebze ve menzil ve imaretlerden ibaret olup, manzara ve görünüşü nihayette dîlîfirib ve acayibât-î âlemden olup, bütün seyyahlar “vallah” eder. İstanbul boğazının Asya ve Türkler istilâhatınça Anadolu sahilindeki şehir, kasaba ve köylerin ismi şudur: Uskudar, Kadıköy, Kızıltoprak, Arıncıköy, Çamlıca, Bulgurlu ve başka bir nece kasabalar olup, Boğaz’ın dar yerlerindeki işbudur: Kuzgunçık, Beylerbeyi, Çengelköy, Vanıköy, Kandilli, Anadolu Hisarı, Kanlıca, Çubuklı, Incirköy, Bekkoz, Anadolu kavağı ve başka köy ve kışlaklardan ibaret ve bunlar bir-birine muttesil olup, Kara deniz ağzından İstanbul rüberüsindeki Uskudar şehrine kadar uzanmaktadır. İstanbul boğazının

²⁸ Vazeh, *age*, s. 25^a.

²⁹ Nâkib, *age*, ss. 73^b-74^a.

³⁰ Nâkib, *age*, s. 45^a.

³¹ Zâkircan Furkat, *She’rlar*, haz. Holid Rasul, Akademnashr, Taşkent 1968, ss. 178-179.

³² Zâkircan Furkat, “Xo’qandlik Shoir Zokirjon Furqatning İstanbuldın Yozgön Maktubi”, *Turkiston Viloyatining Gazeti*, Taşkent 1892, No. 14.

Avrupa tarafındaki meşhur köy ve kasabaları işbudur: Ortaköy, Arnavutköy, Bebek, Rumeli Hisarı, Amirkan, İspanya, Yeniköy, Tarabıya, Büyükdere, Sarıyer, Rumeli kavağı ve başkaları. Bu kasaba ve köylerde en âli binalar ve güzel müzeyyen bağçalar, dört-beş katlı daireler olup, çoğunluğu ecnebi konsolosların yazlık köşkleri buradadır ve bu köyler de İstanbul'a dâhildir”³³.

Bununla beraber Behbûdî, İstanbul'daki harp işlerine dair gelişmelere de değer vererek, topçuluk üzerinde özellikle durmaktadır:

“Boğaz'ın Anadolu yakasında Sultan Beyazidhan tarafından boğaz mudafaası için Anadolu hisarı tophane ve kalesi ve Rumeli tarafında İstanbul fatihi Sultan Mehmedhan sâni tarafından Rumeli hisarı, kale ve tophanesi bina edilmiştir ki, bunlar eski usulda ve büyük taşlardan heyli metin binalar olup, bugüne kadar korunmuş, ama zaif idi. Ve şimdiki muharebe zamanında yine bunlardan Türkler faydalanarak, top dökmektedirler. Bu hisarlardan başka yeni usulda yer altında ve üzerinde gizli ve aşkare surette boğazın iki tarafında, bazen tepelerde ve bazen çukurlar içinde çok sayıda kale, pusu ve tophaneler inşa edilerek, her çeşit toplar yapılmıştır”³⁴.

Behbûdî sadece İstanbul'un doğası, teknolojik gelişimi veya gündelik hayatını anlatmakla kalmamış, belki dönemin siyasi gelişmelerini, Osmanlı Devleti'nin tutumunu ve onun uygarlığa nasıl ayak uydurmaya çalıştığını da gözetlemeye çalışmıştır. Özellikle, kendisinin baş hedeflerinden biri olan modernleşme sürecinde Müslüman kimliğinin nasıl tavrı alması ve uyum sağlaması gerektiğini, Müslüman birliğinin nasıl oluşacağını Osmanlı emsalinde anlatmaya çaba harcamış ve kendi seyahat raporlarında sık sık bu konuya değinmiştir. Behbûdî Rusya eli altındaki Türkistan'ın, Müslüman bir toplumun üyesi olarak Osmanlı topraklarında, özellikle Orta Doğu'da İslam ve Hıristiyan toplumu, hatta İslam ve Yahudî toplumlar arasındaki ilişkileri anlamaya ve kendi toplumuna anlatmaya çalışmıştır. Müellifin bizzat tanık olduğuna göre, Osmanlı eli altındaki Arap ülkelerinde iktisadî ve kültürel gelişmeler yaşanmaktaydı, buralarda Avrupa okulları açılmaktaydı ve Müslüman okulları onlara nazaran geride kalmış bir durumdaydı. Bunları acı bir dille eleştiren Behbûdî, Müslümanlığın milliyetlere bakmaksızın Osmanlı Devleti bünyesinde kalması ve modernleşmesinin taraftarı olmuştur.

Behbûdî'nin İstanbul'da bulunmasının daha başka bir yanı vardır. Şöyle ki onun burada bulunduğu 1914 yılında Türk dünyasının en büyük düşünürlerinden biri olan İsmail Gaspiralı da İstanbul'daydı. Tesadüf Türk dünyasının bu iki büyüğünü İstanbul'un Gülhane Parkı'nda görüştürmüştür. Behbûdî'nin anlattıklarına göre, 6 İsmail Bey'le 7 saat zarfında Türk ve İslam dünyası, Türkistan'daki yeni okullar hakkında sohbet etmişlerdir.³⁵

Türkistan'ın ileri görüşlü aydınlarının hem hac yolculuğu esnasında gelişmiş devletlerde bulunması hem de ilim, fen, kültürel ilerleme ile tanışması gelecekte onların ceditçi şair ve bilgin olarak yetişmesine zemin hazırlamıştır.

Tabii, hacca giden her hacının dünyaya bakışında olumlu değişimlere yüz gösterdiğini söylemek zor. Aksi olarak, bazı gerici, okuma yazması zayıf olan din adamları arasında sadece “Hacı” adına erişmek için Kâbe ziyaretine gidenler, dönünce de ikiyüzlülük ve tekebbürlükleri daha da artanlar olmuştur. Bu kişiler dönemin şairleri tarafından tenkit (hiciv) altına alınmıştır.

Türkistanlı hacılar ve seyyahlar hac ziyaretine giderken sadece geleneksel bir Müslüman bakış açısıyla yolculuk yapmakla kalmamış, belki de ilerici bir görüşle, gördükleri ülkelerin farklı yönlerini görmeye ve bunları kendi toplumuna anlatmaya çalışmışlardır. Onların bu gibi faaliyetleri, “islahatçılık hareketleri” denebilecek kadar tutarlılık göstermiştir.

SONUÇ

19. ve 20. yüzyıllarda “Hacnâme” ve seyahat konusunda yazılmış eserler mazmun ve mahiyeti, ayrıca miktarı açısından gittikçe büyümüştür. Müellifler yavaş yavaş sırf beyancılık üslubundan kaçınarak, Doğu'da asırlar boyu süre gelen “seyahatnamecilik” geleneğini devam ettirmişler ve gördükleri memleketlerin şehir ve köyleri, ahalisi, gelenek-görenekleri, doğası, yolculuk zarfında olup biten garip (garaib-olağanüstü) olayları kendi vatandaşları için enteresan ve canlı bir dilde anlatmışlardır. Özellikle, 19. yüzyılın başlarında tertip edilen eserlerde sosyal-siyasal problemler ön sayfalara taşınmıştır. Artık hacılar kendi ülkeleri ve toplumunu diğer toplumlarla karşılaştırma vasıtasıyla vatanlarındaki iktisadî ve kültürel geride kalmışlığı hem okuyucuların gözü önünde canlandırmaya çalışmışlar hem de ondan kurtuluş yollarını aramışlardır. Fakat tüm hac eserlerinde sosyal problemler ortaya atılmıştır, diyemeyiz. Kıyaslama, gözetleme, görüp şahit olduklarından etkilenme gibi

³³ Behbûdî, *age*, s. 84.

³⁴ Behbûdî, *age*, s. 84-85.

³⁵ Behbûdî, *age*, s. 81-82.

TÜRKİSTANLI HACI VE SEYYAHLARIN GÖZÜYLE İSTANBUL

yöntemler hac ziyaretçilerinde türlü derecede olup bu onların mesleği, dünyaya bakış açıları gibi etkenlerle de bağlantılıdır.

Türkistanlı hacıların Mekke'ye hac yapmak amacıyla yola çıkmaları ve bu konuda onlara hâmi olan Osmanlı saltanatının topraklarında, özellikle başkent İstanbul'da bulunmaları yine de onların siyasi ve kültürel dünya görüşünün genişlemesine ve orada gördüklerini "topluma yararı olsun" diye kâğıda dökmelerine vesile olmuştur.

Böylece, Osmanlı – Türkistan karşılıklı ilişkilerinin sadece tarafların devlet ileri gelenleri ve yenilikçi – cedit grupları aracılığıyla değil, belki de dini kişilikli gruplar tarafından da sürdürüldüğü, hatta bu grubun bu konuda daha faal bir tavır sergilediği anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

BALDAUF, İngeborg, "Mahmudxo'ja Behbudiy Falastında", *Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan Asarlar*. Edt. Begali Qosimov, Ma'naviyat, Taşkent (1999), ss. 259-268.

BEHBÛDÎ, Mahmud Hoca, "Sayohat xotiralari". *Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan Asarlar*. Edt. Begali Qosimov, Ma'naviyat, Taşkent 1999, ss. 54-145.

EKİNCİ, Cevat; Gurulkan, Kemal (Edt.), *Belgelerle Osmanlı – Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. yüzyıllar)*, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Basımevi, Ankara 2005.

FURKAT, Zâkircan "Xo'qandlik Shoir Zokirjon Furqatning İstanbulın Yozgön Maktubi". *Turkiston Viloyatining Gazeti*, Taşkent 1892, No. 14.

FURKAT, Zâkircan, *She'rlar*, Haz. Holid Rasul, O'zakademiashr, Taşkent 1958.

FURKAT, Zâkircan, *Asarlar Majmuasi*. 2 Cilt (Arap Alfabesinde), Haz. Holid Rasul, Taşkent 1990.

HORİKAWA, Toru, "Relations between Central Asia and the Ottoman Empire in the Sixteenth Century: Viewed from the Aspect of Pilgrimages to Mecca". *Proceedings of the 27th Meeting of Haneda Memorial Hall Symposium on Central Asia and Iran. 30 August 1993*, Haneda Memorial Hall Institute of Inner Asian Studies Kyoto University, Kyoto 1993, ss. 36-40.

Mahdûm Hacı, Mirza Âlim. *Dar Bayon-i Roh-i Haj*. Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 9373/IV.

MAHMUDOV, Sherzodhon, "Hokand Vatandaşlarının Mekke ve Medine Yolculuğunda Üsküdar'ın Yeri". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VIII, 21-23 Kasım 2014. Bildiriler*, C. III. Edt. Coşkun Yılmaz, Cengiz Tomar, Uğur Demir, Üsküdar Belediye Başkanlığı, İstanbul 2014, ss. 137-139.

MCCHESENEY, Robert, "The Central Asian Hajj – Pilgrimage in the Time of the Early modern Empires". *Safavid İnan and Her Neighbors*, Ed. Michel Mazzaoui, The University of Utah Press, Salt Lake City 2003.

MORRİSON, Alexander, *Russian Rule in Samarkand 1868-1910. A Comparison with British İndia*, Oxford, New York 2008.

NÂKİB, Seyyid Ahmed, (*Sayohatnoma-i Sayyid Ahmad*). Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 4292.

SARAY, Mehmet, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

SARINAY, Yusuf, "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul". *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 88, 2019, ss. 1-18.

TOSHEVA, Sharifa, "The Pilgrimage Books of Central Asia: Routes and Impressions. (19th – early 20th centuries)", *Central Asian Pilgrims, Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz*, Edt. Alexandre Pappas, Thomas Welsford, Thierry Zarcone, Klaus Schwarz Verlag, Berlin 2012, ss. 234-250.

VASİL'EV, Aleksandr, *Znanya i Mech' ot Padishakha. Politicheskie i Kul'turnye Kontakty Khanstv Tsentral'noi Azii i Osmanskoi İmperii (Seredina XVI-Nachalo XX veka)*, İnstitut Vostokovedeniya RAN, PROBEL, Moskva 2000.

VAZEH, Qarı Rahmatullâh, *Savonih ul- Masolik va Farosih ul-Mamolik*. Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşınaslık Enstitüsü elyazması, Esas fon, İnv. No. 110.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 409-426.

Geliş Tarihi–Received Date: 03.07.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ÖZBEKLERDE GÖRÜCÜ USULÜ EVLENME: GEÇMİŞİ VE BUGÜNÜ

ZİYODAKHON RASULOVA*

ÖZ

Son yüzyılda Özbeklerin hayatında geçen sosyal ve siyasi değişimler, Sovyet döneminde yürütülen milli politika, ideolojik baskı ve düşünce tüm Sovyet hâkimiyeti altındaki halkların yanı sıra Özbeklerin de geleneklerini etkilemiştir. Yüzyıllar boyunca uygulanan birçok gelenek-görenek unutulmaya başlamıştır. Birçok örf ve âdetin etkisi ya da şekli değişime uğramıştır.

Makalede Özbeklerde görücülük usulü evlenme geleneğinin tarihi ve bugünkü durumu ortaya konulmuş, Özbeklerin yaşamındaki rolü antropolojik olarak analiz edilmiştir. Ayrıca, kız istemeye gönderilecek dünürçülerin önemi ve onları seçme geleneği incelenmiştir. Geçmişte gençlerin birbirleriyle tanışmış olup-olmamasına bakılmaksızın görücülük geleneği evlenmenin temel şartlarından biri olduğu, ancak bugün Özbekler arasında kız isteme geleneği yaşatılıyor olsa da onun etkisinin ve belirleyici rolünün keskin bir şekilde azaldığı görülmektedir. Araştırmada, Özbeklerde görücülük geleneğinin bir krizde olduğu, onun işlevleri değişime uğradığı ve özünün kaybolduğu ortaya konulmuştur. Artık dünürçü olarak mutlaka hazırlıksız olan insanların gönderilmesi, gençlerin ilk buluşma geleneğinin ise kız isteme olayından önce yapılıyor olması da genel olarak bu geleneğin krize uğradığının kanıtı olarak gösterilebilir. Sonuçta görücülük geleneğinin etkisinin azalmasıyla birlikte gençlere daha fazla bağımsızlık bırakıldığı anlatılmıştır.

Görücülük, düğün ile ilgili geleneklerde içinde ruhsal anlamda en zor olanı sayılır, çünkü hem damat hem de gelin tarafının birer psikolog gibi olmalarını gerektirir. Her iki tarafın söyledikleri ve yaptıkları hareketler karşı tarafça incelenir ve analiz edilir. Bugün boşanma istatistiğini yüksek oranları görücülük usulü evlenmenin her zaman olumlu sonuç verdiğinin göstermiyor. Genel olarak, görücülükte bir bakışta önemsiz olan şeyler halledici faktör olarak ortaya çıkabilir. Ancak görücülük usulü evlenmede düğün kısa zamanda gerçekleştiği için daha çok dış faktörlere önem verilir, yani ebeveynler kendine, kendi sosyal durumuna ve gelirine göre gelin veya damat seçerler, kız ve erkeğin birbirine karşı ne duyduğunu, birbirlerine uygun olup olmadıklarını önemsemezler.

Yapılan araştırmada birkaç önemli sonuca varılmıştır. Özbeklerde görücülük geleneği özel bir enstitü olarak ortaya çıkıyor ve bunda görücülerin faaliyeti önemli yer tutuyor. Günümüzde Fergana vadisinde hala yaşatılmakta olan görücüler (dünürçü) enstitüsü mahsus evlilik ajansları ile karşılaştırılabilir. Özbekistan'ın bazı bölgelerinde, özellikle Taşkent yöresinde, görücülük usulünün dönüşüme uğradığı ve artık anlamının değiştiği görülür. Burada Özbekler geçmişte mahsus görücülerin hizmetinden yararlanmışsa da bugün onların önemi azalmıştır ve görücü olarak gelin ailesiyle ilişki kurmaya hazır olmayan kişiler gönderilmektedir. Ayrıca, artık gençler görücülük geleneğini de önemsememektedirler. Görücü usulü son on yıllık sürede çok göstermelik bir hâl almış, verimsiz ve etkisiz bir geleneğe dönüşmüştür. Ancak Özbekler yine de görücülük usulüne çok önem verirler ve bu geleneği yerine getirmeden düğün yapmazlar. Bugün Özbekistan'da hala yaşatılmakta olan görücülük usulünün sorunu, daha çok gelin seçmede sosyal ve ekonomik kriterlerin öncü olması ve aile kuracak olanların sosyo-psikolojik ve bireysel özelliklerinin dikkate pek alınmamasıdır. Bu durum gençlerin geleceğini olumsuz olarak etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: Evlenme, Görücülük, Dünürçüler, Özbekler, Kız İsteme, Gelenek.

* Doç. Dr., Özbekistan Bilimler Akademisi, Milli Arkeoloji Merkezi, E-Posta: ziyodakhon@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6724-9543

ARRANGED MARRIAGE AMONG THE UZBEKS: THE PAST AND THE PRESENT ABSTRACT

The social and political changes in the lives of the Uzbeks in the last century, the national policy carried out during the Soviet period, the ideological pressure and thought have affected the traditions of the Uzbeks as well as all the peoples under Soviet rule. Many traditions and customs that have been practiced for centuries have begun to be forgotten. Many customs and traditions have changed their influence or shape.

In the article, the history and current situation of the arranged marriage tradition in the Uzbeks is revealed, and its role in the life of the Uzbeks is analyzed anthropologically. In addition, the importance of the specific “ambassadors” (matchmakers) to be sent to ask for a girl and the tradition of choosing them were examined. It has been shown that in the past, the “tradition of looking and asking for a girl” was one of the basic ethnic conditions of marriage, regardless of whether or not young people met each other. However today, even though the tradition of asking a girl is still alive among the Uzbeks, its influence and decisive role has decreased sharply. In the research, it has been shown that the tradition of seership in Uzbeks is in a crisis, its functions have changed and its essence has been lost. The fact that people who are unprepared are now sent, and that the tradition of the first meeting of young people is done before the event of looking/asking for a girl, has been shown as proof that this tradition has suffered a crisis in general. As a result, it was explained that with the crisis of the tradition of looking for a girl, more independence was left to the youth.

“Looking for a girl” is considered the most difficult tradition psychologically among the wedding traditions, because it requires both the groom and the bride to be able to evaluate each other psychologically. The words and actions of both parties are examined and analyzed by the other party. Today, the high rates of divorce statistics show that arranged marriages not always yield positive results. In general, things that are trivial at first glance can turn out to be the remedial factor. However, in arranged marriages, since the wedding takes place in a short time, more emphasis is placed on external factors, that is, the parents choose the bride or groom according to themselves, their own social status and income, they do not care what the girl and the boy feel towards each other, whether they are suitable for each other or not.

Several important conclusions were reached in the study. The tradition of arranged marriage among the Uzbeks emerges as a specific institute and the activity of the matchmakers has an important place in it. The matchmakers’ institute, which is still alive in the Fergana valley today, can be compared with special marriage agencies. It is seen that in some regions of Uzbekistan, especially in the Tashkent region, the arranged marriage has undergone a transformation and its meaning has now changed. Here, if the Uzbeks benefited from the services of special matchmakers in the past, their importance has decreased today and people who are not experienced to establish relations with the bride's family are sent as matchmakers. In addition, young people no longer care about the tradition of arranged marriage. Arranged marriage has become very superficial in the last ten years and has turned into an inefficient and ineffective tradition. However, Uzbeks still attach great importance to the arranged marriage and do not hold weddings without following this tradition. The problem of the arranged marriage method, which is still practiced in Uzbekistan today, is that social and economic criteria are leading in choosing brides, and the socio-psychological and individual characteristics of those who are going to start a family are not taken into account. This situation negatively affects the future of young people.

Keywords: Marriage, Arranged Marriage, Matchmakers, Uzbeks, Asking for a Girl, Tradition.

GİRİŞ

Özbek milli gelenekleri arasında düğün, öncesi çok yönlü, sayısız ritüelleri ve törenleriyle oldukça zengindir. Evlenmenin eşsiz ve kendi zamanına uygun gelenekleri, düğünün çok karmaşık ve aynı zamanda halkçıl olduğuna tanıklık eder. Çok eski zamanlardan bu yana Orta Asya Türklerinde, özellikle de Özbeklerde düğün, görücü usulü ile yapıla gelmiştir ve günümüzde de aynı gelenek devam etmektedir.

Görücü usulü Özbeklerin kadim değerlerinden biridir. Gençler birbirleriyle ister önceden tanışıp birbirlerini sevmiş olsun, ister görücülük usulü ile buluşturulmuş olsun, yine de bir elçi olarak dünürçülerin muhakkak gelin evine kız istemeye gitmesi, evlenmenin etnik şartı sayılır. Dünürçülerin kız evine ziyareti Özbeklerde bir düğün sürecinin başladığı anlamına gelir.

Görücülük, geçmişteki anaerik döneme kadar uzanmaktadır. Örneğin M. Kosven'e göre, anaerik dönemde Kuzey Amerika'nın Algonquin kabilelerinden birinde, bir kız sevdiği genç adama üçüncü bir kişiyi elçi olarak gönderirdi.¹ Genç adam kabul ederse, kız bir ay boyunca her gün gelecekteki kocasına yiyecek getirirdi. Sonra basit bir düğün yapılır, gelinin annesi evinin yanına küçük bir kulübe yapar ve damat gelinin yanına taşınır. Anaeriklikte kadınlar aşk ve evlilikte daha aktifti. Bu bağlamda, kadınlar kendileri inisiyatif alır ve onların

¹ M.O. Kosven, *Ibtidāiy madaniyat tarixidan ocherklar*, Taşkent 1960, s. 128.

inisiyatifıyla dünürçülük/elçilik yapılır. E.Westermark, ilkel insanların çoğunda kadınlara ait bir eş seçme hakkının olduğunu vurgular. Örneğin, Asya'nın Garo kabilesinde dünürçülük/elçilik için yalnızca kadınların gitmesine izin verilirdi. Erkeklerin dünürçü/elçi olarak gelin evine gitmesi utanç verici olay sayılırdı.²

Sonraki yüzyılda Özbeklerin hayatında sosyal ve siyasi değişimler, Sovyet döneminde yürütülen milli siyaset, gaye ve düşünce tüm Sovyet hakimiyeti altındaki halkların yanı sıra Özbeklerin geleneklerine, göreneklerine, dolayısıyla düğünlerine de etki etmiştir. Bu şekilde yüzyıllar boyunca uygulanan birçok gelenek ve görenek unutulmaya başlamıştır. Birçok gelenek ve örf-adetin etkisi azalmış ya da şeklen değişime uğramıştır. Özellikle, geçmişten farklı olarak artık evlenecek Özbek gençleri görücü usulünü terk etmeye başladılar. Aslında, Özbek ailesinin etnik yapısında genç, ailenin oluşum şartlarının başında gelen görücü usulü ile tanışmaktır. Bu nedenle bu makalede Özbeklerde görücü usulünün tarihi ile bugünkü durumunun karşılaştırması ele alınmıştır.

1. Dünürçü Kimdir?

Görücü usulüne Özbekçe "savcılık" denir. Savcılık sözcüğü, kız bakmak, kız tarafının rızasını almak için kızın evine gitmek, elçi göndermek anlamlarına gelir. Bu vazifeyi yapanlara "savcı" ya da dünürçü denmektedir. Savcı, evlenecek erkeğin ailesinin, evlenme çağına gelmiş kızın evine gidip ona bakmak, onun gelin edilmesi için ailenin rızasını almak için gönderilen bir kişidir.³

Türk tarihinde görücü usulü hakkında ilk bilgiler 7. ve 8. yüzyıllarda Orhun Yazıtlarında görülür. Örneğin, Tonyukuk kitabesinde "sav" veya "sab" sözcüğü "söz", "dava" anlamında kullanılmıştır. Irk Bitik'te ise "sab" şeklinde ve "sözcü, haberci" anlamlarında kullanılmıştır.⁴ Kaşgarlı Mahmut'un "Divan-ı Lugat-it Türk" eserinde savcı (dünürçü) kelimesi "sov, sav" şeklinde geçer ve şu şekilde izah edilir: sawçı (savçı)-gelin ve damat arasında mektup, haber iletme vazifesini gören kişilerdir.⁵ Kazak dilbilimcisi R. Sizdiqova'nın aktardığına göre, "savçı/cavçı" kelimesinin kökü olan "sav" kelimesi eski Türkçede "söz" anlamına gelen "söz/sav" kökü ile bağlıdır.⁶ U. Ahmedov ve Ğ. Boboyarov bunu şu şekilde izah eder: Kaşgarlı Mahmut'a göre sav (sov) kelimesi genel olarak "söz" anlamına gelmektedir. Demek ki savcı (dünürçü) kelimesindeki sav Orhun-Yenisey yazıtlarında "sab", Kaşgarlı Mahmut döneminde "sav" şeklinde söylenip, şimdiki Özbek dilinde Eski Türkçede "a" ünlüsünün "o" harfi ile ifade edilmesiyle şu sonuç ortaya çıkmıştır: sabçı-savçı-sa(o)vcı.⁷ Buradan hareketle savcı (dünürçü) kelimesinin uzun bir geçmişe sahip olduğu görülmektedir.

Kadim dünürçüler devletin önemli görevini yapacak elçiler gibi özel dünürçü okullarında eğitim alıyor, ona göre uygun ibareler, atasözü ve deyimler, kelime oyunları, hazır cevap, sır tutabilmek, tatlı dillilik, şairane ruhu ve bilgece mantık eğitimleri alıp aile müessesesinin tecrübeli bilginleri seviyesine çıkmışlardır.⁸ Bu, görücü usulünün kendine göre gereklilikleri, savcıların sorumluluklarının da varlığını gösteriyor. Zira, bu müessese sadece iki insanın bahtı değil, belki iki ailenin mutluluğunun da ehemmiyetini taşımaktadır.

Günümüz dünürçüleri de bu sorumluluğu taşımaktadır. Görücü usulü için kız evine gidilir ve dünürçüler müstakbel karı-koca hakkında, dünürlerin her yönünü ve onların birbirine ne kadar uygun olup olmasını en iyi şekilde öğrenmeye çalışırlar.⁹ Genel olarak görücü usulünün milli, etnik, geleneksel eylemlere ve taleplere uygun olması da nikahın önemli şartlarından biridir. Bu nedenle dünürçü meselelerine geçmişte büyük önem verilmiştir ve görücü usulü için en tecrübeli, gözlemci ve adaletli kişiler seçilmiştir.

2. Dünürçü Seçme

Dünürçü geleneği anaerki dönemde şekillendiği için bu görevde en önemli yeri kadınlar tutmuştur. Türk halklarında, özellikle Özbeklerde kadim zamanlarda görücü usulü için önce kadınlar, sonra erkekler bulunmaktaydı. Gelenek olarak erkeklerden damadın dayısı, amcası ya da yakın akrabalarından saygı gören, çoluk çocuklu ve bir nikahlı fazilet sahibi kişi görücü usulüye gönderilirdi.

N. A. Kislyakov da kendi eserinde 19.-20. yüzyılların başında Özbeklerin görücü usulü dünürçüler aracılığıyla gerçekleştirdiklerini yazmıştır. Görücü usulüye seçilen kadınlar ya akraba, ya da komşu olurlardı.¹⁰ N. P. Lobaçyova'nın bilgilerine göre, Harezm'in kuzey kısmında görücü usulüde önemli görevi damadın annesi yüklenmişti. Özbek Karluklarında da görücü usulüye kadınlar gider, genel olarak akrabalar da onlara katılırdı.¹¹

² E. Vestermark, *Istoriya braka*, çev. S. Semenova, C.II, Moskova 1896.

³ *Ozbek tilinging izahli luğati: 80 000 dan artiq soz va soz birkimlari*. J. III. N – Tartibli, Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, Taşkent 2006, s. 542.

⁴ *Ozbekiston milliy ensiklopediyasi*, 7-jild. Parchin – Saliq, Tahrir hay'ati: A.Abduvohitov, A.Azizxo'jayev, M.Aminov, T.Daminov va b., Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, Taşkent 2004, s. 691.

⁵ R. Sizdiqova, *Sözder soyleydi*, Sanat, Almati 1994, s. 77.

⁶ R. Sizdiqova, *Sözder soyleydi*, Sanat, Almati 1994, s. 77.

⁷ *Ma'rifat*, 6 mart 1996.

⁸ Mahmud Sattar, *Ozbek udumlari*, Taşkent 1993, s. 109.

⁹ *Aila psixhologiyasi*, ed. Ğ. B. Shoumarov, Sharq, Taşkent 2001, s. 109.

¹⁰ N.A. Kislyakov, *Ocherki po istorii semi i braka u narodov Sredney Azii i Kazaxstana*, Leningrad 1969, s. 140.

¹¹ K. Shaniyazov, *Uzbeki – karluqi*, Taşkent 1964.

ÖZBEKLERDE GÖRÜCÜ USULÜ EVLENME: GEÇMİŞİ VE BUGÜNÜ

Andican vilayetinde ise kadınlardan oluşan dünürçülük kurumsallaşmış olup, halk arasında bu kişiler “Ortamçı” diye adlandırılmaktaydı. “Ortamçı”, yani ortada olan (orta ayarlayan) adamlara kız sorduğunda onlar kız bulmaktan (kız aramakla onlar mahsus yetiştirilir) başlayıp, dünürcü merasiminin sonuna kadar baş olup, durumu kontrol ederlerdi. Kızın anne babasının rızasını aldıktan sonra ise, düğün sürecinin sonuna kadar katılım sağlardı. Ortamcılara evde kalan kızların anne babaları da müracaat ederlerdi. Esasen ortamcılık faaliyetini günümüzde dünürçülük ile meşgul olan özel firmalara benzetebiliriz. Fakat ortamcılar dünürçülüğü para karşılığında yapmazlardı. Anne babaların hediyeleri (onların gönlünden gelen şey) saygı ve hürmetin kendisi de yeterli idi. Ortamcılık enstitüsü Andican vilayetinde günümüze kadar değişmeden yaşamını sürdürmektedir.¹²

Lobachyova'nın 1965–1968 yıllarındaki saha araştırmaları sonucunda; 20. yüzyılın başlarında erkeğin annesinin, diğer birkaç kadınla birlikte (çoğu zaman akrabalarla) genç kızı olan evlerin ziyaretine gittiklerini öğrenmemiz mümkün olmaktadır. Kadınlar yanlarında bohça ile birlikte (genelde ekmek ve tatlılardan oluşan), kız tarafına misafir olurlardı. Erkek tarafı tabii olarak öncelikle kendi mahallesi, ilçesi ya da köyünden kız arardılar.¹³ Şunu söylemek gerekir ki; Sovyet döneminde mahalle geleneklerini uygulamak kesin olarak yasaklanmıştı. Eğer kızlardan birisi uygun görülürse, akrabalarla, bazı durumlarda toplumla danışıp, erkeğin anne–babası kız istemeye giderlerdi. Boylara (uruğhilikka) bölünmeyen Özbekler (özellikle şehirlerde) genelde mahalle ya da köyde saygı gören, soylu ve adil kişileri (ortadaki adam) dünürcü olarak gönderiyorlardı. Bu durumlarda mahalle reisinin kendisi saygı gören kişilerden dünürcü seçilmesini rica ederdi.

Dünürcü her zaman saygı gören kişilerden seçilmiyordu. Buna imkanı olmayanlar da oluyordu. Bu durumda erkeğin annesi tek başına gitmek yerine, genelde tatlısözlü, kendilerine yakın kişilerle (çoğu zaman akrabalar: erkeğin teyzesi, halası, evli ablası vb.) kızın evine görüclüğe giderler, ya da kendisi gitmez, onları gönderirlerdi. Nalivkin çiftinin aktardığına göre; 19. yüzyılın sonlarında anne–baba dünürcü olarak akrabalarını ya da yakın dostlarını göndermişlerdir. Eğer kız tarafının rızasını alabilirlerse, erkeğin annesi, teşekkür etmek adına başörtüsü, havlu ya da bu gibi şeyler hediye etmiştir.¹⁴

Çoğunlukla kadınlar dünürcü olarak giderlerdi. Buna karşın Özbekistan'ın çeşitli bölgelerinde dünürçülerin farklı kişiler olduğu da tespit edilmiştir.¹⁵ Bunun nedeni bir vakitler Özbeklerin farklı boylardan oluşması olabilir. Karakalpakistan'ın Ellikale, Buhara vilayetinin Romiton, Surhanderya'nın Kumğurğan, Kashkaderya'nın Kamaşçi, Çirokçi illeri ve Semerkant şehir merkezlerinde, Bulunğur illerinde, Harezm'in bazı bölgelerinde erkekler, Kaşkaderya vilayetinin Karşi, Şehrisabz, Kitap, Semarkant vilayetinin Urgut, Namangan vilayetinin Norin, Jizzah'ın Zamin, Vadinin tüm illerinde ve Taşkent şehrinde genelde kadınlar görüclüğe gitmişlerdir.¹⁶ Günümüzde dünürçülüğün esas kısmı kadınlardan oluşsa da, Özbekistan'ın bazı yerlerinde dünürcü olarak erkekler de gidiyorlar ancak bunun beraberinde kadınlar ve erkekler birlikte de dünürcü olarak gidebilmektedirler.¹⁷

G. Mardonova'nın fikrine göre, erkeklerin dünürcü gittiği yerde erkeklerin ailede üstün olduğu düşünülmektedir.¹⁸ Eğer meseleye bu açıdan bakılırsa, o hale kadınların dünürcü gittiği yerlerde ailede kadınların üstünlüğü var diye bir sonuca varılabilir. Araştırmanın devamında erkeklerin dünürcü olduğu yerlerdeki kişilere “Niye özellikle erkekler gider?” diye sorduğumuzda, hemen herkesin “Erkekler kadınlara göre işi daha hızlı hallederler.” cevabını verdikleri görülmüştür. Ayrıca “onlar gittikleri yerlerde işi net bir şekilde çözerler.” diye cevap verdiler. Bu nedenler ile dünürçülüğe erkeklerle gidilmesi tercih edilmiştir.

Şunu söylemek gerekir ki; kadınların ve erkeklerin birlikte görüclüğe gitmesinin olumlu yönleriyle beraber olumsuz yönleri de vardır. Özellikle erkek dünürçüler her şeye dikkatle değil, genel olarak bakarlar. Onlar anne ve babanın iletişimine, aralarındaki uyuma, evin genel temizliğine ve bu gibi başka şeylere de genel bakarlar. Sanki anne–baba iyi olursa, çocuğu da onlar gibidir diye düşünürler. Halbuki, çocuğun nasıl büyüdüğü verilen terbiyeye bağlı olup, bu meseleyi tüm anne–babalarda doğru anlayamayabilirler.

Kadınlar ise tam tersi, daha titiz oldukları için kızın kendisi ve anne babası haricinde, dışarının da temizliğine, evin düzenine daha çok önem verirler. Eğer onların dikkatini bir şey çekerse, abartılı bir şekilde önem verirler. Mesela evin temizliğine bakarken halının altına da bakabilirler, hatta kızla görüşürken kızıdan gelen kokuya bile önem verebilirler. Ama her bakımdan mükemmel ve eksiksiz birisini bulmak zordur. Çoğu kadınlar gelinlere koyduğu taleplere, kendi oğulları da cevap verebilirler mi? diye hiç düşünmezler bile. Böylece küçük detaylara önem vermenin iyi tarafları vardır fakat bunun yanında en önemli detayları kaçırabilirler. Kadınların her şeye önem vermesi ve kendi işlerini en iyi şekilde becerebilmeleri (araştırma durumunu) elbette sınırları geçmeden, mutlu bir ailenin temelini atabilirler. Ama bu G. Mardonova'nın “kadınlar gelin seçerken çoğunlukla yanlışlık yapmazlar.”¹⁹ sözlerine esas olamaz.

¹² Дала экспедиция маълумотлари, Андижон в., 2004–2006 й.

¹³ N.P. Lobacheva, *Formirovanie novoi obryadnosti uzbekov*, Moskova 1975.

¹⁴ V. Nalivkin, M. Nalivkina, *Ocherk byta jenschiny osedlogo tuzemnogo naseleniya Fergany*, Kazan 1886, s. 200.

¹⁵ G. Mardanova, *Nur tola uy*, Taşkent 1992, s. 9.

¹⁶ G. Mardanova, *Nur tola uy*, Taşkent 1992, s. 9–10.

¹⁷ ИПЭС маълумотлари, Тошкент ш., 2002–2005 й.; Самарқанд ш., 2001–2002 й., Андижон в., 2004 й.; Хоразм в., 2005 й.

¹⁸ G. Mardanova, *Nur tola uy*, Taşkent 1992, s. 10.

¹⁹ G. Mardanova, *Nur tola uy*, Taşkent 1992, s. 10.

Günümüzdeki boşanmaların çoğalmasa görüclük vasıtasıyla yapılan evliliklerin her daim iyi sonuç vermediğini göstermektedir. N. Soğinovlar araştırmalarına göre dünürçülerin yardımıyla yapılan evliliklerin her daim sağlam evlilikler olmadığını göstermektedir.²⁰ Şimdiki dünürçüler seçilecek gelinin müstakbel kaynanası ya da dünürçü olarak giden kişinin beğenip beğenmemesine, her iki ailenin maddi durumu, onların mevkisi gibi durumlara daha çok önem verip, bu işe baş sebepçi olan gençlerin birbirlerine uygun olup olmamasına dikkat etmedikleri görülmektedir. Bu durumda gençlerin kendi hayatı hakkındaki meselelerin çözümünde söz sahibi olması istenmediği ve onların görüşlerinin önemsenmediği anlaşılmaktadır. Böylece yapılacak evlilik aile psikolojisine kötü etki edeceği için sağlam aile garantisi olduğu söylenemez.²¹

Şunu dile getirmek gerekir ki; dünürçülerin erkek olduğu yerlerde dünürçüler görüclük merasiminde baştan sona kadar bulunmazlar, esas işi halledene kadar kızın evine gidip gelirler, İsteme tamamlandıktan sonra görüclük merasiminin diğer geleneklerini yerine getirmek üzere kadınlar giderler.

Yukardaki verdiğimiz bilgileri göz önünde bulundurursak; görüclüğe erkek ve kadının birlikte gitmelerinin makul olduğunu düşünebiliriz. Böylece erkek ve her ikisi de görüclüğe giderken birbirlerinin eksikliklerini tamamırlar. Bu durumda her iki kişi de daha çok şeyi gözlemleyip araştırmaları mümkün olmaktadır. Görüclükler bu şekilde kendi aralarında konuşarak ortada anlaşılacak iş yapmaları için de yardımcı olurlar. Bu nedenle erkek ile kadının dünürçü olarak gitmeleri daha iyi sonuç vermiştir. Bu sebepten dolayı Özbekistan şehirlerinin çoğunda kadın ve erkeğin birlikte görüclüğe gittiklerini görebiliriz. Bu adeti Özbekistan'ın takriben bütün vilayetlerinde görmek mümkündür.

3. Dünürçülerin Kız Evine Ziyareti

Bir yiğitin büyüdüğü ailede onu evlendirmek sadece anne ve babanın endişesi değil, belki yakın akrabası, dost ve yakınlarında endişesi de sayılmaktadır. Buna göre, yiğite uygun kız gözlemleyip, yiğitin anasına haber verilir. Köylerde yaşayanlar birbirlerinin çocuklarını iyi tanıdıkları için görüclüğe kendileri değil, mahalleden ya da akrabalarından 2-3 kişiyi gönderirler. Şehirlerde yiğitin anası, halası ya da teyzelerinden biri ya da başka kadınlar gözlemlediği kızın ailesine teşrif buyurup, "misafirlige geldik" bahanesiyle kız görürler.²² Nitekim, Taşkent şehrinde geçmişten günümüze kadar görüclüğe analar kendisine yakın ya da tatlı sözlü kişiyle gitmektedirler. Günümüzde onların sayısı nadir durumlarda iki kişiden fazla olur. İlkinde tek kişinin gitmesi de günümüzde görülmektedir.

Malum olarak bir annenin komşu, dost, uzak akraba ya da görümcüsinden ziyade kendi ablası ya da kız kardeşi ile görüclüğe gitmesi makul görülmektedir. Annenin tek başına gitme halleri eşiyle gitme hallerinden daha çok karşımıza çıkıyor. Bununla beraber, baba ya da ortada duran kişinin de gittiği durumlarda vardır. Nadir durumlarda 3 kişi gidilip, bunda çoğu zaman yiğitin annesi, teyzesi ve evli ablası gider.

Demek oluyor ki, geçmişten farklı olarak günümüzde görüclük için dünürçü olarak kimse tayin olmuyor. Eğer anne kendisi ile kendisine yakın ya da kız tarafına yakın kadın ile dünürçü olursa, o kesinlikle becerikli (tatlı sözlü) olduğu ya da her iki aileyi, onların çocuklarını iyi tanıyan kişidir. Böyle bir kişi dünürçüdür. Günümüzde kız bulan ve ortada duran adamın kendisi dünürçü olarak gitmez. Çünkü ortada duran kişiye büyük sorumluluk yüklenir. Zira, herkes de iki gencin birlikte mutlu olabileceğine, birbirlerine uygun olacağına dair sorumluluğu üstlenmez. Bu nedenle ortada duran kişi yiğitin annesiyle görüclüğe gitmez. Onlar genelde kızın annesine de görüclüklerin geleceği hakkında bilgi verir ve sorumluluğun kendisine ait olmadığını söylerler ya da kız tarafına ortadaki kişinin kim olduğunu söylemezler. Bunlar en çok karşılaştığımız durumlardan biri olmaktadır ve artık gelenek haline gelmiştir.

Ortada duran kişinin her zaman iki aileyi de iyi tanımasına gerek yoktur. Bu yukarıda söylendiği gibi, Özbeklerde kız aramak sosyalleşme esasındaki beceriye bağlıdır. Genelde, kız arayan anne herkese oğlunu evlendirmek istediğini açıklar, iyi kız tavsiye etmelerini, bunun beraberinde, kız aramaya yardım etmelerini de rica eder. Böylece birileri sokakta (böyle durumlarda olabilir), mahallede, iş yerinde ya da başka bir yerde kız bakar münasip bir kıza denk gelirse yiğitin annesine söyleyebilir. Ama kız hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadığını söyleyip, ona kefil olmayacağını da bildirir. Bu durumda aile, görüclükten önce kız hakkında araştırmalar yapıp ona göre karar verir.

2000'li yıllarda görüclüğe gitmeden önce, telefonda iki annenin kendi aralarında konuşup, anlaştıktan sonra kız ve yiğiti buluşmaya gönderirlerdi. Daha sonra bu durum günümüzde de uygulanan bir adet haline geldi.²³ Bu uygulama önce Taşkent şehrinde başlayıp, tüm şehirlere dağılmıştır. Böyle büyük şehirde yaşamak için tüm aile üyelerinin çalışması gerekmektedir. Bu nedenle evde oturan kadın sayısı çalışan kadın sayısından çok olduğundan, onlar için zaman da çok kıymetliydi. Bununla beraber, görüclükten önce gençlerin buluşması bu gençlere eş seçme hakkı verildiğini de gösteriyordu. Bu durumda yiğitin annesi "önce yiğit ile kız buluşsunlar, birbirlerini beğensin, sonra resmiyete geçeriz.", diye söylerdi. Bu sözlerle yiğitin annesi daha

²⁰ Ğ. B. Shoumarov, Sh.B. Shoumarov, *Muhabbat va āila*, Ibn Sino, Taşkent 1994, s. 83–84.

²¹ Ziyodakhon Rasulovala, *Zamonaviy ozbeklarning āila-nikāh munāsabatlari*, Taşkent 2013.

²² *Ozbekiston milliy ensiklopediyasi*, 7-jild. Parchin – Sāliq, Tahrir hay'ati: A.Abduvohitov, A.Azizxo'jayev, M.Aminov, T.Daminov va b., Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, Taşkent 2004, s. 691.

²³ Дала экспедиция маълумотлари, Тошкент ш., 2002–2003 й.

ÖZBEKLERDE GÖRÜCÜ USULÜ EVLENME: GEÇMİŞİ VE BUGÜNÜ

olacağı belli olmayan işe boşuna zahmet olmasını istemezdi, ayrıca kızın annesi de görüncülerini boşuna ağırlamak istemezdi. Bunun gibi durumlar daha çok görüncülüğe çok giden ya da dünürlerini ağırlamaktan çok yorulan ailelerde rastlanmıştır.²⁴

Aileler, görüncülüğe kimlerle ve kaç kişi birlikte gideceklerini belirlemeden önce kızı bulması gerekmektedir. Kız aramak önce akrabalarından, mahalle ve dost tanıdıklardan başlar. Tanıdıklardan malum bir adres alındıktan sonra görüncülüğe gidilir.

Geçmiş zamanlarda görüncülerin, kızın evine beklenmeden bir anda, doğrudan gelmesi adet değildi. Kadın dünürlerinden biri, yiğitin anası, büyük ablası, ya da teyzesi sabah erken, herkes uyurken kız evinin giriş kısmını (ostanasini) süpürüp gelmiştir.²⁵ Bu gelenek “Biz size görücü olarak geleceğiz.” anlamında gelmekteydi. Sabah bunu gören anne-baba ne olduğunu anlayıp, görüncülerini beklemeye başladılar. Bu durum 20. yüzyılın başlarına kadar sürmüştür.

1940’lı yıllarda evlenen bir bireyin bilgilerine göre, dünürler kızın evine birden bastırıp gelirlerdi. Bunun nedeni kızın evindeki gündelik hayatın nasıl olduğunu öğrenmek ve bundan kendilerine sonuç çıkarmaktı. Zira, önceden söyleyip gelse, kız tarafı hazırlık yapardı. Böylece onların gerçek hayatları nasıl olduğunu (avlu, evin temizliği, sofralı ya da sofrasız olmadığı ve başkalar) öğrenemezlerdi.²⁶

30-40 yıl önce de görüncülerin kapı kapı kız aramaları vardı. Birden bire kızı olan eve girmekte adet idi. Bunu bilen ev sahipleri görücü beklemeye her daim hazır olurlardı. Günümüzde kimse kapı kapı kız aramaz, belki anne önceden gideceği kızı araştırıp sonra gider. Hatta, görüncülüğe gitmeden önce, eğer kız okuyorsa, okuluna giderek kızın kendisine bildirmeden oradakilerden kız hakkında bilgi alır ya da yiğitin kendisi de kızın okuluna gider kıza bildirmeden onu görürdü.²⁷ Demek, günümüzdeki dünürler kız tarafa geleceklerini söyleyebilir (telefon ya da ortadaki adam aracılığıyla), ya da söylemeden de doğrudan gelebilirler (gelmeden önce haber verilip, ne zaman geleceklerini belli eder ya da hiç söylemezler).²⁸ Gelen görüncüler ev kapısını gözden geçirip, bir kere kısa zil çalarlar. Eğer ev sahibi uzun zaman sonra kapıyı açsa, bunu bir kenara yazarlar, bazıları bu durumda beklemeden giderler ve bir daha geri dönmezler.²⁹

Şunu söylemek gerekir ki, görüncülük geleneği nikâh merasimleri içindeki -kendisine ait sınavı da varmış gibi- en zor kısmıdır. Zira, görüncülük devamında yapılan her bir hareket dikkatle öğrenilir. Özellikle, gelen dünürler öncelikle ev kapısını (ostanasını) gözden geçirirler. Sonra bir kere kısa zil çalarlar. Eğer ev sahibi uzun zaman sonra kapıyı açsa, bunu bir kenara yazarlar, bazıları bu durumda beklemeden giderler ve bir daha geri dönmeyebilirler.

Nitekim, görüncülerin kendileri de bir nevi “sınavdan geçerler”. Bunda onların sadece kendilerini nasıl ifade ettikleri değil, belki iletişim kabiliyeti ve hatta ilk cümleleri bile büyük önem taşır. Malum iletişim insanların yapabildiği faaliyetler içinde en ön sırada gelmektedir. Her bir şahsın toplumda tuttuğu yeri, iş hayatındaki başarıları, saygısı onun iletişime girebilme kabiliyetine bağlıdır. Bu nedenle dünürünün ilk cümlesi ağır olur. Ama Özbek dünürleri hatta bunun çözümünü gelenek esasında bulmuştur. Özellikle, Harezm vilayeti, Karakalpakistan’ın Tortkul, Ellikkale illerindeki görüncüler: “Sizin bahçenizde bir çiçek açılmış, şunu istemeye geldik.” diyorlar, Kashkadarya vilayetinde “Akraba olmaya geldik.” diyorlar, bunun dışında “kapımızı süpürmeye geldik.” (yukarıda yazıldığı gibi kadınların sabah erkenden kız evinin kapısını süpürdüğünden sonra oluşan deyim), “Sizde bir gül, bizde bir bülbül var, ikisine birleştirelim.” gibi cümlelerle tanışmaya başlarlar.³⁰

Geleneğe göre, onlara “hoş gelmişsiniz” diye, cevap verilir. Gelen misafirlere ilk olarak ekmek, sonra çay verilir, sonra başka nimetler de ikram edilir. Geçmişte dünürçülere önce beyaz tatlı, tırşak, kuru üzüm (reçel) tepside dağınık şekilde tepsiye konularak sunulmuştur. Sonradan tepside değil belki tabaklara geçmişlerdir. Sonra tepsiye koymak tamamen yok olmuştur, tabaklarda getirmeye devam edilmiştir. Günümüzde ise sade tabaklardan vazgeçilip, kadife tabaklar kullanılıyor. Ama köylerde, özellikle ilçelerde (vahalarda) tepside getirmek adetine denk gelebiliriz. Sofrada öncelikle ekmek ve çay, sonra meyveler (badem, fıstık, ceviz, yer fıstığı, kuru üzüm, tırşak ve başka) koymak çoktan Özbeklerde medeniyetin bir simgesi olmuştur ki, bu misafir ağırlama geleneğine dönüşmüştür. Nitekim, görüncülük merasiminde bunu özen göstermişlerdir. Dünürler sofraya bakarak, ev sahibinin “sofralı” ya da “sofralı olmadığını”, ve onların tabiatını da öğrenmişlerdir. Bu duruma bakarak ailenin kendilerine uygun olup olmadığını anlamalarına da yardım etmiştir.

Orta Asya kültürüne göre, yiğitin annesinin kendi oğlu hakkında konuşması, onun iyi taraflarını göstermesi hoş karşılanmaz. Annenin yerine yakın adamı aileyi tanıştırmıştır (damat hakkında, onun ailesi, maddi durumu ve başka). Sonrada kız ve onun ailesi araştırılmıştır. Bu durum iki ailenin tanışması sayılır. Özbeklerin kültürü ve milli medeniyetine göre, dünürler tarafından da, kız tarafı da, birbirlerini kıracak laflar söylemez. Mebcur kalınsa da, hatta red cevabını da naif bir endişeyle, ağır gelmemesi için, karşı tarafı üzmeden söylerler.

²⁴ ИПЭС маълумотлари, Тошкент ш., 2005 й.

²⁵ Mahmud Sattār, *Ozbek udumlari*, Taşkent 1993; *Tāshkent mahallalari: an'analar va zamānaviylik (tarixiy-etnografik tadqiqāt)*, Taşkent 2002.

²⁶ ИПЭС маълумотлари, Тошкент ш., 2004–2005 й.

²⁷ Дала экспедиция маълумотлари, Тошкент ш., 2003–2005 й.

²⁸ Дала экспедиция маълумотлари, Тошкент ш., 2009 й.

²⁹ Дала экспедиция маълумотлари, Тошкент ш., 2014–2018 й.

³⁰ Дала экспедиция маълумотлари, Тошкент ш., 2001–2018 й.; Қашқадарё в., 2004 й.; Хоразм в., 2005 й.

Anne yalnız giderse, kendi ailesi hakkında kendisi bilgi verir. Dünürçülerin birinci gidişinde görücü geleneğinin ilk seviyesi sayılır, ondan sonrakisi örf-adet ve geleneklerin yapılacağına yol açar. Bu yüzden görücülerin ilk gelişlerine Özbekistan'ın bazı illerinde "kapı açtı" denilmektedir.³¹

4. Sınav geleneği

Erkek tarafı kız tarafına dünürücü göndermeye başladığı anda iki tarafta birbirlerini denemeye başlarlar, "güzellik düğünde akıl günde gerek" diyorlar, bir adamın tabiatını, manevi seviyesini, iç medeniyetini, terbiyesini küçük bir hareketleriyle öğrenilebilmesi mümkündür. Bunda her bir dünürçünün kendine göre metodu olur. Bunun gibi metodlar esasında geçmişten günümüze kadar geleneklerle şekillenmiştir. Özellikle, Yunan tarihçisi Elion'un bilgilerine göre, Sakaların geleneğinde evlenmek isteyen her erkek ancak zafere ulaştıktan sonra evlenme hukukuna sahip olurdu.³² Orta Asya destanları; "Oğuzname", "Alpomış", "Manas" erkek diğer taliplerle at yarışması, ok atma, uzağa ok atma, güreş, "kız kovalamak", "bilmece" gibi yarışmalara katılmıştır.

Bu yarışmalar uzun yıllar devam etmiştir. Cumhuriyetin bazı yerlerinde bu gelenek azalmış olsa da 20. yüzyılın başlarına kadar varlığını sürdürmüştür. Semerkant vilayetinin Bulungur ilinde damadın sabrını (Damadı çivilili sopa ile vurarak onun sabrını denemek), Andican ve Pahtaabad ilinde damada odun yarıdırıp, Kaşkaderya vilayeti Yakkabağ ilçesi Koramurcha koyunda damada fırın-ocak kurdurulması, Fergana'da da damada odun kırdırılıp, önüne makarna koyup, yemek yeme medeniyetini, Harezm vilayeti ve Taşkent şehrinde damada daha da büyük odun kırdırılarak denemişlerdir. Genel olarak, sınav gelenekleri içinde en yaygın odun kırdırma geleneğidir. Günümüzde bu gelenek kalmamıştır ve bunlar geri getirmek bu zamanda baya güç ve gereksizdir.

Damat test edildiği gibi diğer taraftan gelin de test edilmektedir. Andican'da kadınlar havlu altına bakar, ocakbaşı ve lavabonun temizliğini gözden geçirirler, Karşı da ayakkabıların düzenine, sofrta takımlarının uyumlarına, süpürge'nin nasıl durduğuna, Urgut'da gelinin dokumacılık ve terzilik yeteneğine merak duyulur, Shahrihan ve Baliqchi'de çarşaf, havlu, bez (çeşitli renk ve şekillerine kumaş parçalarından oluşan şey) dikebilmesi, geleneksel elbiseler ve şapkalar dikme yetenekleri merak edilmektedir. Dağlı Bedehşan vadisinde yaşayan halklar kızın evine dünürücü göndermeden önce müstakbel dünürünün evinde erik ağacı var olup olmadığına bakmıştır. Taşkent'de sadece evin temizliğine, kızın terbiyesine, sofrta açıp, ekmek çay getirmesine değil, belki de kızın giriş kapısının nasıl olduğuna, kısa çalınan zilden sonra hemen kapı açıp açmadığını da test edilmiştir. Bununla küçük detaylardan yola çıkarak kendilerine göre sonuca varırlardı. Bir çalınan zille ev sahiplerinin geç açması bile, gelen görücülerin geri gitmesine neden olmuştur.

Deneme geleneğinin çeşitli olmasının nedeni ise Özbekistan'da yaşayan Türk halklarının etnik kökeninin çeşitli boylardan oluşmasıdır. Bu denemeler devamında müstakbel gelinin temizliğe ne kadar önem verdiğini, ev tutumu, misafir ağırlama ve aile hayatında tecrübesinin de seviyesine bakmışlardır. Ama bunlar kişinin dış dünyasının nasıl olduğunu gösterir. Erkeklerden farklı olarak kızları denemeleri de günümüzde azalmış ya da değişmiş olsa da hala varlığını sürdürmektedir.

Eğer gençler görücüler aracılığında birbirlerini tanımışlarsa, onlar ilk olarak, seçilmiş kişinin gönüllerine uygun olması, beğenmesi, kendi ideallerine uygun olup olmamasına dikkatle bakarlar. Bunlar tabii olarak gelecek hayatta da kendi etkisini gösteren önemli faktördür. Ama gençlerin hepsi de kendileri için müstakbel eş seçiminde yanlışlık yapmaları ve kendisine "uygun" birisi bulmakta hata yapabilirler. Eğer onlar, yukarıda söylenenler gibi, aile hayatına psikolojik olarak hazırlarsa, hataya yol vermeden, yanlışlık yapma ihtimali azalır. Eğer acele ederse bu durum başarısızlığa yol açabilir.

5. Buluşma

"Kızı varın nazı var" denilen deyim uyan dünürçüler geçmişte kız evine 3-4 kere, belki ondan da fazla gitmişlerdir. Ama günümüzde erkeğin annesinden daha çok kızın annesi endişe etmektedir. Bu o kadar yaygındır ki, hatta erkekler arasında olan "Oğlu varın nazı var" diye yeni bir deyim ortaya çıkmıştır. Kız tarafı uzatsa, ikiletse buluşma ayarlanır. Ama buluşma ayarlanması sırasında kız tarafı erkeği beğendiğini söylemez. Belki buluşmadan sonra her şey hallolur.

20. yüzyıl başlarına kadar Özbeklerde genelde nikah buluşmasız olurdu. 20. yüzyıl başlarında Abdurauf Fitret görücülük geleneği hakkında konuşurken, özellikle dünürçülerin faaliyetini sorgulamıştır: "dünürçülerimiz biz görmeyen ve tanımayan her hangi bir kızın evine gidiyor, ev sahipleri saygı göstermeseler, kızlarına bin bir suç atıp, sonra başka kızın evine gidiyorlar. Eğer başka evde onları saygıyla karşılarsalar, yeme içme sırasında onların kızını da överler. Gözü çirkin olsa da, güzel gözlü, yüzü çirkin olsa, kalbi güzel, burnu küçük olsa, çimçilenmiş diye överler, damadı ise bunun gibi hayaller ve şiir gibi sözlerle aklına girerler. Damat da mecbur, kıza resmi olarak dünürücü gönderir. Kızın annesi ve akrabaları "damat görmeye" gelirler. Ama onlar damadı değil, belki onun evini ve zenginliğini görmeye gelirler. Onlar damadın evlerini beğenirse, büyük hediyeler alacak olursa, dünyayı damadın övgüleriyle doldururlar. Damat çirkin ve kötü terbiyesi olsa da bu konu hakkında düşünmezler bile. "Bu damat melek gibi, sanki kızımız için gökyüzünden indirilmiş", diye öve öve düğüne razı olurlar. Zavallı kızı şu ev ve hediyeler için kurban ederler. Evlenmek için seçilmiş yol genelde budur."³³

³¹ H. İsmailov, *Ozbek toylari*, Taşkent 1992, s. 102-103.

³² F.M. Atoxojayev, *Nikāh va uning huquqiy tartibga sālinishi*, Ozbekiston, Taşkent 1995, s. 20.

³³ Abdurauf.Fitrat, *Aila yoki āila bāshqarish tartiblari*, çev. Sh. Vāhidov, 2-nashr, Ma'naviyat, Taşkent 2000, s. 20.

ÖZBEKLERDE GÖRÜCÜ USULÜ EVLENME: GEÇMİŞİ VE BUGÜNÜ

Abdurauf Fitret buluşma geleneğinin ehemmiyeti üzerinde de durmuştur: "...düğünden önce gelin ve damat birbirlerini görmeleri lazım. Eğer insanların tabiatı değişik olmasaydı ya da güzellik ve yüz belli bir sınır içerisinde olsaydı, müstakbel karı-kocanın güzelliğini öğrenmek ve yorum yapmak dünürçüler sayesinde olurdu... sizin gözünüze çirkin göz iken ben beğenebilirim, gönlümü de kazanabilir. Tam tersi, benim hiçbir zaman beğenemeyeceğim bir yüz, sizin gözünüze çok güzel de gözükebilir. Bu soruyu halletmek için damat ve gelin nikahtan önce birbirlerini görmeleri ve birbirlerini beğenmeleri lazım."³⁴

İlk olarak, bu fikirlere yorumların hiç gereği yoktur. Fakat şunu söylemek lazım ki, geçmişte sevip evlenmek "günah" sayılmıştır. Kızlar 9-12 yaşında hicab³⁵ giydikleri için onların yüzlerini kimse görmemiştir. Genç yaşta kızlar kapıdan dışarıya çıkmamışlardır, onlar bir araya gelip dikme-biçme ile meşgul olmuşlardır. P. Mayev'nin bilgilerine göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında Özbeklerin geleneğine göre damat kızı nikaha kadar görmesi mümkün değildi, ama işini bilen yiğitler çoğunlukla tanıdık kadınlardan birini "satın alırdı". Sonra o kadın o kızı kendi evine davet eder ve bu şekilde yiğit kızı görebilirdi.³⁶ Mesela, Güney Harezmi Özbeklerinde nişanlanan kız yengesini ile halka açık partilere gidebilmiş ve orada damatla buluşmuşlardır.³⁷ K. Jeyjer'nin Sovyet döneminde yapılan araştırmalarına göre, muhbirlerin bilgileri esasında, geçmişte yaşayan damat ve gelinlerin kaderi anne ve babalarının elinde olmuştur. Bu durumlarda, kız ile erkek birbirini düğünden sonra görebilmişlerdir.³⁸

Ama İslamiyet'e göre müstakbel gelin ve damadın evliliklerinin sağlam olması için düğünden önce buluşmalarına izin verilmiştir. Muğira ibn Şuba isimli bir sahabe, bir kadınla evlenmek istediğini Muhammed S.A.V'a söylediğinde, Hz. Peygamber "evleneceğiniz kadını gördünüz mü?" diye sordu. O kişi "yok" diye cevap verdi. Hz. Peygamber "O kadınla görüşün, çünkü görüştüğünüzden sonra aranızda sevgi ve saygı oluşmasına neden olur ama ikinizin yanınızda birer kişi olması gerekiyor, nikahtan önce yalnız bir yerde buluşmaktan men edilmiştir."³⁹ Hz. Peygamber "Mahremi olmayan bir kadınla erkek buluştuğu yerde üçüncü kişi şeytandır" demiştir. Zira, bunun gibi buluşmalar İslama göre günah olmak dışında, her iki taraf için kötü durum olup, özellikle kızlar için düzelemez bir hata olmuştur, aile üyelerinin de saygılarına ziyan getirme durumunda kalmalarına da neden olabilmıştır. Sonuç itibariyle büyük ermişler "En iyisi evlenecek olan damat gelini önceden görsün, eğer beğenirse, kızı laf söz ettirmez, dünürü de göndermez. Kızı görmek için onun rızası ya da bilmesi de şart olmamıştır" diye eklemişlerdir.⁴⁰

Lakin Özbek halkı bunlara her daim uyum sağlayıp sağlamadığını da yukarıda beyan edilen bilgilerden görebiliriz. Bir gözlemci geçen yılları şöyle izah eder: "O dönemde (1940 yılları)" herkes birbirini sadece nikahtan sonra görebilmişlerdir. "Baban kızın babasını araştırıp geldi, ben de mahalleden öğrenip geldim, bizim boynumuzu eğmez, "olur", diye çocuklarını evlendirip verirlerdi. O zamanlarda anne-baba ne derse, o olmuştur "sevgili olmak" gibi bir durum uygun olmamıştır. "Sevgili olmak bizde yoktu, torunumda oldu."⁴¹ Ama o zamanlarda birbirlerini tanıyıp, görüp evlenenler de olmuştur. Yukarıdaki bilgiler nikaha kadar buluşmayan gençlerin hala var olduğunu göstermiştir.

Sovyet döneminde düğüne kadar buluşmadan evlenmeye karşı çıkanlar olmuştur. 16 aralık 1918 yılında kabul edilen "Vatandaşlık bilgileri, nikah, aile ve koruculuk hukuku hakkında ki anayasasında, 17 Nisan 1924 yılında tüm Buhara'daki cinayetler hakkındaki maddeler, 3 Temmuz 1921 yılında Harezmi Halk Sovyet Cumhuriyeti'ndeki nikah hakkındaki 1.maddesinde, Özbekistan Sovyet'in 1 Temmuz 1926 yılından uygulanacak cinayet maddesinde (274. madde) kadın kızların fiziksel ya da psikolojik şiddetle mecburen evlendirmek yasaklanmıştır.⁴² Bu kanunlar etkisinde Sovyet döneminde buluşmadan zorla evlendirmeler kayıp olmuştur. Kent Jayjer'e göre, Sovyet döneminde, anne ve babalar aşk yoluyla yapılacak evlilikler hakkında zamanla kendi görüşlerini değiştirmişlerdir.⁴³

Buluşma günlerinde anneler (önce yengeler, olmasa abla ya da anne) ile gidilirdi. Günümüzde ise iki genç yalnız buluşuyorlar. Bunda erkek ile kız birbirleri ile tanışıp, karakterleri ve dış görünüşü, merakları ve amaçları hakkında düşüncelere sahip olabiliyorlardı. Ama bu buluşmalar dünürçülersiz tanışan gençlerin buluşmasından farklıdır. Zira, dünürçüler arayıcılığıyla buluşmak bir geleneğe aittir. Bu yüzden bunun belli kuralları olmuştur ve kendi maksadı, hedefi ve çözümleri de vardır. Bu buluşma anne ve babaların kontrolünde olup, türlü hoş olmayan şeyleri ve kalp kırmaları önlemiştir. Zira, bu geleneğe göre buluşmalar fazla sürmemiştir, 3-4 kere buluştuktan sonra bir karara gelinmiştir.

³⁴ Abdurauf.Fitrat, *Āila yoki āila bāshqarish tartiblari*, çev. Sh. Vāhidov, 2-nashr, Ma'naviyat, Taşkent 2000, s. 21.

³⁵ *Tāshkent mahallalari: an'analar va zamānaviylik (tarixiy-etnografik tadqiqāt)*, Taşkent 2002, s. 178.

³⁶ P. Maev, "Aziatskii Tashkent", *Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya*, C.IV, Saint Petersburg 1876.

³⁷ N.P. Lobachyova, "Svadebnyi obryad horezmskih uzbekov", *KSIE*, 34, Moskova 1960; N.A. Kislyakov, *Ocherki po istorii sem'i i braka u narodov Srednei Azii i Kazahstana*, Leningrad 1969.

³⁸ H. Kent Geiger, *The family in Soviet Union*, Massachusetts 1968, s. 218.

³⁹ Salāhiddin Muhiddin. *Āila va sha'riy nikāh ādāblari: Ma'naviy meros*, Movarounnahr, Taşkent 2004, s. 10.

⁴⁰ *Dinda savolim bor ...*, musanniflar Muhammad Sharif Juman, Ahmad Muhammad, Movarounnahr, 3-kitob, Taşkent 2005, s. 66.

⁴¹ ИПЭС маълумотлари, Тошкент ш., 2004 й.

⁴² F.M. Ātaxojayev, *Nikāh va uning huquqiy tartibga sālinishi*, Özbekiston, Taşkent 1995.

⁴³ H. Kent Geiger, *The family in Soviet Union*, Massachusetts 1968.

Ama şunu söylemek gerekir ki, buluşma geleneği, bir taraftan, gençleri türlü kötülüklerden koruyor, ikinci taraftanda, onların nikahtan önce kendi psikolojik taraflarını da karşı tarafa eksiksiz daha açık bir şekilde gösterebilmesi için imkan sağlamıştır. Durumu psikolojik taraftan değerlendirsek, evlenecek olan çift nikahtan önce birbirlerini karı koca sıfatıyla bir süreliğine düşünürse, birbirlerinin karakter özellikleri, bireysel sıfatları, merakları, bakışaçıları ne kadar birbirlerine benzediğini düşünür ve karşı taraf hakkında bilgiye de sahip olursa, bu bilgiler ve düşünceler onlara hayatlarının devamında birbirlerini anlayıp yaşamalarına yardım edebilir.⁴⁴

2007 yılında yapılan araştırmalar Özbek gençlerin %54'ü nikaha kadar birbirlerini iyice tanımak için buluşmayı uygun gördüklerini belirtmiştir. Ama beş yıldan sonra araştırma sonuçlarına göre Özbek gençlerinin buluşup gezmelerine karşı bakış değişmiştir. Özellikle, Özbeklerin %65'i nikahtan önce buluşmaya karşı olmuş, gençler sadece dünürücü aracılığıyla buluşmaları uygunluğunu düşünmüşlerdir. Bu yüzden de kadınların %52'si, erkeklerin ise %80'i yiğitler buluşup hoşlandığı ile değil, anne ve babalarının istediği ile evleneceğinden dolayı, buluşmanın en iyisi olduğunu ve dünürçüler aracılığı ile buluşmanın daha da uygun olacağını düşünmüşlerdir. Araştırmaların devamında sadece gençlerin %33'ü birbirlerini iyice tanımak için buluşmaları uygun gördüklerini göstermiştir ve bunda (%20) erkekler için (%45) kadınların sayısı çoktur. Fakat kadınların %3'ü nikahtan önce gençlerin buluşmalarına karşı olmamıştır. Demek ki büyük fark ile erkekler nikaha kadar buluşmaya karşı olsa da tam tersi böyle buluşmayı uygun gören kadınların sayısı da çoktur.

Sözlü araştırmalara göre de, erkek muhbirler yiğitlerin buluşup, hoşlandıkları kızlarla evlenmeyeceklerini, bunun sadece onların anne ve babasının isteğine bağlı olduğunu, belki bu durumda kendileri istemediklerini itiraf ettiler. Çünkü bir erkekle buluşan kız, başka bir erkekle de buluşup gezmesi mümkün iken. “eğer evlenmeye niyeti yoksa, ne gerek var buluşmaya?” diye sordüğümüzda, onların kendileri “gönül eğlendirmek için”, “vakit geçirmek için”, “hoşlanıp, buluşmanın neysi kötü” diye cevap verdiler.

Tabiki de, araştırmalar tüm erkeklerin böyle olduğunu göstermiyor. Ama kadınların tanıştığı erkeğe karşı çok dikkatli olmasına, onların her dediğine güvenip, kendilerini hemen umuda kaptırmamaları hakkında uyarılmışlardır. Şöyle bir durumda var ki, erkekler kendisine yakın olan kadını sevdiğini düşünür, hatta evlenmeyi bile düşünür, ama malum vakit geçtikten sonra sevmediğini anlar ya da anne ve babasının bu kızla evlenmesine karşı çıkacağı düşüncesiyle kızla ilişkisini keser. Bu sevginin ilk aşamasıdır.

Psikologların araştırmalarına göre, evlenene kadar birbirlerini 1 ay ve ondan da az vakit tanıyan karı-kocaların çoğu sonradan boşanmıştır. Bununla beraber, birbirlerini evlenene kadar 5–10 yıl ve ondan da çok zaman içerisinde tanıyan müstakbel karı-kocaların birbirine karşı hislerinin soğumasına da neden olabilir. Psikologlara ait edebiyat içeriğinde müstakbel karı-koca sıfatında birbirlerini yarım yıla kadar tanımaları en uygun zamanlama diye gösterilmiştir.⁴⁵ Elbette, bu zamanlama mükemmel diye söylenilemez. Burada en önemlisi gençlerin birbirlerini nasıl hızla, nasıl sıfatla, nasıl amaçla ve neler yardımıyla karşı tarafı öğrenmesine bağlıdır. Ama günümüzde Özbeklerin nikaha kadar gençlerin birbirlerini belirli bir müddet içerisinde tanımalarına “sevgili olmak” fikri sebebiyle Özbek kültürüne uymadığı gerekçesiyle karşı çıkılmaktadır.

6. Dünürçülüğün Son Aşaması

Geleneğe göre resmi buluşma kızın erkeğin hediyelerini alıp ya da almaması ile biter. Eğer kız razı ise bunu göstermek için erkeğin hediyelerini alır. Bundan sonra dünürçüler kızın evine son kez giderler. Genelde kızı vermek ya da vermemeyi anne, baba ve onların akrabaları halleder. Özbek kültürüne göre doğrudan doğruya cevap verilmez.

Dünürçüler kız ve onun ailesini beğenirse “tekrar geliriz” ve “telefon ederiz” diyerek yine geleceklerini belli ederler. Lakin bu durum her daim damat tarafının kız tarafını beğendiği anlama gelmez. Özbekler endişeli halk olduğundan karşı tarafı üzmemek için de böyle söyleyip gelmeyebilir. Bazıları bu lafları bile söylemez, bir şey söylemeden giderler. Şu durumda her şey anlaşılır. Eğer kız tarafı beğenirse, “tamam, gelebilirsiniz, kısmet olursa, kızımızı veririz”, şeklinde cevap verirler. Bu ifade “kesin cevap almak için tekrar gelmeleri lazım olduğunu” düşündürür. Eğer beğenmezse, “bizim kızımız daha evlenmeye hazır değil”, “kızımız sözlü”, “kızımızı okutacağız” diye cevap verirler. Halk tarafından kabul edilmiş bu deyimler geleneğin bir parçası olmuştur ve görücülük sırasında bunlar hemen anlaşılacak cümlelerdir.

Kız ve erkeğin buluşma geleneği olmadığı dönemde ev sahibi erkeklere yani kızın babası, abileri ve başka akrabaları bu teşrifin nedeni ifade ederek buluşmaları söylemiştir, sonradan gelenler de gönderilmiştir. Bu zaman içerisinde 1 hafta veya 10 günden sonra 2-3 erkek görücülüğe gelmiştir. Onları da saygı ile ağırlamışlardır. Sırasıyla şu vakit içinde kız tarafındaki halalar ya da teyzeler görücülüğe gelen kadınların mahallesine gidip yiğit, onun anne babası ve akrabaları hakkında bilgiler toplamışlardır.⁴⁶ Bu gelenek günümüzde de vardır, ama tüm aileler damat tarafını araştırmak için adam göndermemiştir.

⁴⁴ N.A. Soginov, *Social'no-psihologicheskie osobennosti udovletvorennosti brakom v uzbekskoi sem'e*, Öz PhD dissertation, Kiev 1990; *Dobrachnye otnosheniya i stabil'nost' braka*, <http://www.harbor.ru>.

⁴⁵ Ğ.B. Shoumarov, Z.A. Rasulova, *Āila ensiklopediyasi*, IIm-Ziyo-Zakovat, Taşkent 2016.

⁴⁶ *Tāshkent mahallalari: an'analar va zamānaviylik (tarixiy-etnografik tadqiqāt)*, Taşkent 2002, s. 179.

ÖZBEKLERDE GÖRÜCÜ USULÜ EVLENME: GEÇMİŞİ VE BUGÜNÜ

Genelde görücüden geri gelenlere “kurt mu ya da tilki mi” diye sormuşlardır. Eğer onlar işi becerip, iyi haberlerle döndülerse, görücüler “kurt” demişler, işi bitiremedilerse, “tilki” şeklinde cevap vermişlerdir. Ama günümüzde şehirlerde bu gelenek kaybolmuştur.

Görücülerin son aşaması yani anne babasının rızasını alması da özel hediye alışverişi esasında olmuştur. 20. yüzyılın başlarında buluşma geleneğinin olmadığı dönemde, dünürçüler, yani iki erkek ve iki ya da üç kadın son gidişinde kendileriyle bohça götürmüşler (genelde, ekmek, bazlama, tatlı ve başka özel kumaşlı masa örtüsü ile sermişlerdir). Bu dönemde Taşkent’de bohçada 8-10 adet (elbette, çift sayılı) yağlı ekmekler, kuru meyveler, kuru üzüm ve 3- 4 metrelik “beyazlık” beyaz kumaş, bir elbiseli kumaş (yüksek kaliteli) ve başörtüsü bulunmuştur. Kız tarafı razı olursa bohçayı kabul ederler, ya da bohçaya hediyeleri koyup geri verirler. Genelde kızı vermeyi ya da vermemeyi kızın babası ve akrabaları karar vermiştir.⁴⁷ Sonuç olarak gelen dünürçülere babanın rızasını anne, erkeğin annesine, Aklık yani beyaz peçete, beyaz masa örtüsü, beyaz baş örtüsü, beyaz kumaş gibi şeylerden birisini “yapılacak işimiz hayırlı olsun, karanlık karışmasın” anlamında niyet edilip verilmiştir. Bazı vilayetlerde yiğit tarafa aklık vermiştir (aklık aldı). Bu esnada, görücülük sırasında olan bu geleneğe beyaz kumaşın alınması ya da verilmesi, *ak aldı, aklıq, ak örer, aq saldı* şeklinde anlandırılmıştır.

Aklärın verilmesi “söz yapılması” anlamındadır. Bundan sonra bu kıza başka dünürcü gelmeyecektir. Eğer geçmişte aklık razılığın simgesi olduysa günümüzde sadece resmiyet için yapılmaktadır. Zira, kız tarafının rızası buluşmada yiğitin hediyelerini kabul ettiğinden malum olmuştur. Günümüzde aklık geleneğini yerine koymak için yiğitin annesi, teyzesi ya da halası ile gelir kendileriyle çift bohça getirirler. Bohçanın içerisinde genelde, ekmek ve somsa (Özbek böreği) bulunur. İçlerinde yaşı büyük olan kişi çift ekmeği eline alıp, “İnşallah çocuklarımız mutlu mesut olsun, imanlı damat ve gelin olsunlar” diyerek ekmeği ikiye böler. Sonra yeni aileye mutluluklar diler ve kalan misafirlere de size de düğün yapmak nasip olsun şeklinde dua ederler. Sırasıyla bölünen ekmekten oturanlar yerler. Dünür olanlar birbirlerini “damat hayırlı olsun”, “gelin hayırlı olsun” şeklinde tebrik ederler. Bu geleneğe *nan sidirish* (ekmek bölüş) denilmektedir ve ak alma töreninde onu kadınlar, fatiha merasimini ise erkekler yaparlar. Ekmek bölüşü görücülük merasimini sonudur. Fakat bundan sonra erkekler kendi aralarında düğünün maddi taraflarını konuşarak anlaşmaya başlarlar.

Ak alma, fatiha, gibi düğün merasimleri Özbekistan’ın tüm vilayetlerinde vardır, ekmek bölüşme adeti: *oq orarda* ya da fatiha düğününde⁴⁸ yapılır. Ak alma vilayetlerde adlandırma dışında (ak verdi, aklık aldı, aklık oradı, aq orar) bu geleneğin bölgelere göre değiştiği de görülmektedir.

7. Kız Tarafının Razi Olması

20. yüzyılda toplanan etnografik bilgilere göre, Kaşkadya’da kızın annesi razı ise esas görücülerin gelmesi söylemiştir. Dünürçüler 2 erkek ve kadından oluşur. Bugün de alınan cevap, “söz” anlamına gelir. Gelen dünürçülere beyaz başörtüsü, 2 ekmek, 2 bazlama ve beyaz peçete verilmiştir. Dünürcü bu bohçayı damadın annesine götürür. Damadın annesi ise gelen bohçadan 2 bazlamayı alıp yanındakilerle paylaşır ve onlara “sizlerde düğün yapın” şeklinde dilek bildirir. 2 ekmek ve peçete ise dünürçülere verilen görevi yaptıkları için takdim edilmiştir.⁴⁹

Andican vilayetinin birçok ilinde kız tarafına giden dünürcü kendisiyle birlikte çeşitli tatlılar ve ekmekler götürmüştür. Onların arasında ise pahalı bir tane başörtüsü de olur. Hediyeler verildiğinde, başörtüyü kız tarafı kabul ederse, bu işe razı olduklarını, eğer kabul etmeyip geri verirse, kız tarafının rızası olmadığı anlaşılır. Bu geleneğe “başörtü seçme” denir. Bu gelenek eski zamanda malum olan “başörtüsü bağlamak” şeklinde de bilinmektedir.⁵⁰ Andican ve Karşı şehirlerinde, Jizzahin Zamin ilinde de razı olduklarını ekmek ve tatlı değiş tokuşlarından malum olur.

Ğallarol ilçesinin köylerinde ise dünürcü kızın evine 2-3 kez gittikten⁵¹ sonra razı olduklarını belirtmek için dünürçülerin önlerine tereyağı koyarlar, gelen dünürçülerin bunu sonuna kadar yemesi şart olmuştur. Dünürçüler evlerine döndüğünde damat tarafı “nasıl ağzınız yağ aldı mı?” diye sorarlar. Eğer “evet yağlandı” derlerse demek, kız taraf razıdır. Böylece “ağız yağlandı” deyimini ortaya çıkmıştır.⁵²

Demek ki ekmek değiş-tokuş kutsal nimeti ortaya koyup, ant içmek ile beraber pilavın demlenmesi ise tok olmanın simgesidir. Bu nimetin birbirine bağlanmasına işaretler. Bulungur’da kız tarafı razı ise ev sahipleri kendileri için pişirilen yemeklerden dünürçülerin önüne getirmişlerdir eğer razı olmazlarsa yemek getirilmez. Eğer kendi istemeden kabalık ederlerse, bu gelen dünürçüler geri gitmişlerdir ve bir daha bu eve gelmemişlerdir.⁵³ Şunu söylemek lazım ki, Özbeklerde beyazı kutsal diye bildikleri için tüm vilayetlerde kız tarafının rızasının simgesi sıfatında Aklık (beyazlık) çok önemli olmuştur.

⁴⁷ N.P. Lobacheva, *Formirovanie novoi obryadnosti uzbekov*, Moskova 1975, s. 28.

⁴⁸ *Фотиҳа тўйи* – қиз билан йигитни унаштирилганлиги муносабати билан ўтказиладиган кичик тўй, унаштиришдир.

⁴⁹ Дала экспедиция маълумотлари, Қашқадарё в., 2003 – 2004 й.; Н. Исмаїлов, *Ozbek toylari*, Taşkent 1992, s. 103; K. Shaniyazov, *Uzbeki – karluk*, Taşkent 1964, s. 142.

⁵⁰ G. Mardānova, *Nur tola uy*, Taşkent 1992, s. 18.

⁵¹ H. Ismaїlov, *Ozbek toylari*, Taşkent 1992, s. 104.

⁵² H. Ismaїlov, *Ozbek toylari*, Taşkent 1992, s. 104.

⁵³ G. Mardānova, *Nur tola uy*, Taşkent 1992, s. 18.

8. Dünürçülükte Bazı Ritüeller

Şunu ifade etmek gerekir ki, yiğit hediye için istediği şey seçememiş gibi, dünürçüler de son gidişlerinde kızın evine kuruk elle gitmiyorlar, onların nasıl bohça götüreceği bile bellidir. Her bir gelenek, örf-adet ve merasimin kendi kuralları, görevlerine sahiptir, onlar aslında herhangi bir sorunun çözümü için uygulanmıştır. Ama bunların ortaya çıkması ve şekillenmesi İlk Çağ'dan İslâm dini zamanına kadar şekillenen geleneklerin çoğu yapılacak hareketler günümüzde İslâm dini tarafından batıl inanç sayılsa da bilim tarafından onlar geleneklerin bir paçasıdır. Mesela buluşmada ve genel düğünün başka geleneğinde gelin tatlıları, damadın hayatı bundan sonra daha da tatlı olsun diye verilir, götürülecek ve gönderilecek şeylerin elbette çift olması (tek şeyler sadece ölüm törenlerinde kullanırlar) gibi düşünceler batıl inanç sayılır. Buluşmadan veya evlilik dairesinde yüzük verme gibiler ise yurt dışından gelen adetlerdendir. Yukarıdaki sebep buluşmada her kim kendi imkanı ve isteklerinden yola çıkarak ne alırsa alsın, altın yüzük ve tatlı kesinlikle olmalıdır. Aslında buluşmada kıza hediye vermek batıl inanç sayılmaz, zira o kızın yiğite cevap vermesi psikolojik bakımdan kolaylaştırmıştır. “Evet” demek yerine hediye kabul etmek orada kızın nazını ve terbiyesini gösterir, “hayır” demek yerine hediye kabul etmemek, psikolojik darbenin önlemini almıştır. Bunun gibi görücünün bohçasını kız taraf kabul ederse razı olmuş sayılır, olmazsa geri verirlerdi. Bundan sonra daha fazla lafa, söze, kızgınlık ve üzüntüye yer kalmaz. Nasıl hediye ya da nasıl bohça olmasının aslında bir anlamı yoktur, ama bunlara kural koyulması batıl inançtır.

Özellikle, “aklık” yani beyaz kumaşın verilmesi önemlidir. Merasimlerde “aklık” verilmesi önde olur, yaygın olan beyaz renk, eski inanışlarda gençlerin geleceğini, huzurunu, mutluluğunu ifade eder. Bu yüzden beyaz şeyler ve beyaz yemekler büyü amacıyla da kullanılmıştır.⁵⁴ Harezmi’de görücülerin kız evine geldiklerinde, onlara beyaz tatlı su vermeleri de buna dahildir. Ak verilmesi de gelin ve damadın gelecekteki hayatının iyi olması içindir.

Genel anlamda merasimlerde cansız nesnelere sihir ile ilişkili kutsal bir güce sahiptir. Ekmek de bunlara dahildir. Tüm merasimlerde ekmek mübarek ve kutsal sayılır. Tüm düğünlerde resmiyet kazanmış adete göre, kendisi ile beraber ekmek getiren misafire elbette düğün ekmeğinin geri vermesi ve böylece ekmeği götüren misafirler evdekilerini, G. P. Snesarev⁵⁵ kilisedeki dini merasimi ile karşılaştırıldığı gibi bir “причащение”⁵⁶ (cemaat) oluşturulmuştur. Bunun beraberinde patir (ekmek çeşiti) de “ekmek bölüş” sayılır. Onu diğer herkes ile paylaşmak yukarıda ifade edildiği gibi “sizde düğün yapın” anlamındadır.

SONUÇ

Sonuç olarak, görücü usulü nikah, düğün merasimleri öncesinde yaşanan ruhsal yorgunluk olup, sadece damat tarafının değil, gelin tarafında da kendilerine göre “psikolog” olmaları gerekir. Zira, iki tarafın her hareketi dikkatle izlenir, yorumlar yapılır. Günümüzde boşanmalar çoğaldığına göre dünürçüler aracılığı ile yapılan evliliklerin artık iyi sonuç vermediğini görebilmekteyiz. Genelde görücülüğe büyük önem verilmektedir. Ama görücülük kısa süre devam ettiği için özellikle dış faktörler oldukça etkilidir. Özellikle müstakbel kaynana ya da dünürçü gelinin kendi dinine uygun olup olmadığına, anne babasına saygılı olup olmadığına, maddi durumuna ve mevkisine daha çok önem vermektedir. Ancak müstakbel gelin ve damadın karakterleri, birbirlerine uygun olup olmadıklarına pek bakılmamaktadır. Yapılan araştırma neticesine göre birkaç sonuca varılmıştır. Özbeklerde görücülük geleneği özel enstitü sıfatında şekillenmiş olup görücülerin faaliyeti önemli yer tutmaktadır. Günümüzde Fergana vadisinde özel dünürçüler enstitüsü varlığını hala sürdürmekte olup, onların faaliyetini mahsus dünürçü faaliyetleri ile karşılaştırabiliriz. Özbekistan’ın bazı bölgelerinde özellikle, Taşkent şehrinde, görücülük enstitü iflas etmiştir. Bu da görücülüğün değiştiğini göstermektedir. Geçmişte dünürçü seçme büyük önem taşımıştır. Sonrasında bunların önemi azalmış ve dünürçü seçme geleneği böylece kaybolmuştur. Günümüzde sadece iletişime hazır olmayan kişiler belki de büyük şehirlerde buluşma geleneği, görücülüğün önce gelmektedir. Özbeklerin geleneğinde olan görücülerin araştırma adeti, yani uzmanların puanlama metodu son 10 yılda çok yüzeysel, tek taraflı olduğu için bu yöntem önemini kayıp etmiştir. Özbekler görücülük geleneğine çok uyum sağlasa bile geleneğin etkisi ve yetkisi azalmış durumundadır. Bunun iyi tarafı gençlere özgürlüğünü vermiş olmasıdır. Kötü tarafı ise görücülük için hazırlıksız ve iletişimi o kadar iyi olmayan insanların da dünürçü olarak gönderilmiş olmasıdır. Günümüzde görücülükte sosyo-ekonomik kritere önem verilmektedir. Ancak aile hayatı için önemli olan sosyo-psikolojik ve bireysel özelliklere yeterince dikkat edilmemektedir. Bu durum ise görücülük vasıtasıyla evlenmenin her zaman iyi sonuçlar elde edilemeyeceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Dinda savolim bor..., musanniflar Muhammad Sharif Juman, Ahmad Muhammad, Movarounnahr, 3-kitob, Taşkent 2005.

⁵⁴ G.P. Snesarev, *Relikty domusul'manskih verovaniy i obryadov u uzbekov Horezma*, Nauka, Moskova 1969, s. 86.

⁵⁵ G.P. Snesarev, *Relikty domusul'manskih verovaniy i obryadov u uzbekov Horezma*, Nauka, Moskova 1969, s. 101-102.

⁵⁶ *Причастие* – черковда причащение маросимида бир турли вино ва ноннинг истеъмол қилиниши.

ÖZBEKLERDE GÖRÜCÜ USULÜ EVLENME: GEÇMİŞİ VE BUGÜNÜ

- Dobrachnye otnosheniya i stabil'nost' braka*, <http://www.harbor.ru>.
- FITRAT, Abdurauf, *Āila yoki āila bāshqarish tartiblari*, çev. Sh. Vāhidov, 2-nashr, Ma'naviyat, Taşkent 2000.
- ISMĀILOV, H., *Ozbek toylari*, Taşkent 1992.
- KENT GEIGER, H., *The family in Soviet Union*, Massachusetts 1968.
- KISLYAKOV, N.A., *Ocherki po istorii sem'i i braka u narodov Srednei Azii i Kazahstana*, Leningrad 1969.
- KOSHĠARIY, Mahmud, *Devonu luġotit turk*, 3-tom, Fan, Taşkent 1963.
- KOSVEN, M.O., *Ibtidāiy madaniyat tarixidan ocherklar*, Taşkent 1960.
- LOBACHEVA, N.P., *Formirovanie novoi obryadnosti uzbekov*, Moskova 1975.
- LOBACHYOVA, N.P., "Svadebnyi obryad horezmskih uzbekov", *KSIE*, 34, Moskova 1960.
- MAEV, P., "Aziatskii Tashkent", *Materialy dlya statistiki Turkestanskogo kraya*, IV, Saint Petersburg 1876.
- MARDĀNOVA, G., *Nur tola uy*, Taşkent 1992.
- Ma'rifat*, 6 mart 1996.
- MUHIDDIN, Salāhiddin, *Āila va sha'riy nikāh ādāblari: Ma'naviy meros*, Movarounnahr, Taşkent 2004.
- NALIVKIN, V., Nalivkina, M., *Ocherk byta jenschiny osedlogo tuzemnogo naseleniya Fergany*, Kazan 1886.
- Āila psixologiyasi*, ed. Ġ. B. Shoumarov, Sharq, Taşkent 2001.
- ĀTAXOJAYEV, F.M., *Nikāh va uning huquqiy tartibga sālinishi*, Ozbekiston, Taşkent 1995.
- Ozbek tilining izāhli luġati: 80 000 dan ārtiq soz va soz birikmalari*. J. III. N – Tartibli, Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, Taşkent 2006.
- Ozbekiston milliy ensiklopediyasi*, 7-jild. Parchin – Sāliq, Tahrir hay'ati: A.Abduvohitov, A.Azizxo'jayev, M.Aminov, T.Daminov va b., Ozbekiston milliy ensiklopediyasi, Taşkent 2004.
- RASULOVA, Ziyodakhon, *Zamonaviy ozbeklarning āila-nikāh munāsabatlari*, Taşkent 2013.
- SATTĀR, Mahmud, *Ozbek udumlari*, Taşkent 1993.
- SHANIYAZOV, K., *Uzbeki – karluqi*, Taşkent 1964.
- SHOUMAROV, Ġ.B., Rasulova, Z.A., *Āila ensiklopediyasi*, Ilm-Ziyo-Zakovat, Taşkent 2016.
- SHOUMAROV, Ġ.B., Shoumarov, Sh.B., *Muhabbat va āila*, Ibn Sino, Taşkent 1994.
- SIZDIQOVA, R., *Sözder söyleydi*, Sanat, Almati 1994.
- SNESAREV, G.P., *Relikty domusul'manskih verovanii i obryadov u uzbekov Horezma*, Nauka, Moskova 1969.
- SOGINOV, N.A., *Social'no-psihologicheskie osobennosti udovletvorennosti brakom v uzbekskoi sem'e*, Öz PhD Dissertation, Kiev 1990.
- Tāshkent mahallalari: an'analar va zamānaviylik (tarixiy-etnografik tadqiqāt)*, Taşkent 2002.
- VESTERMARK, E., *Istoriya braka*, çev. S. Semenova, C. II, Moskova 1896.

EKLER

Ek-1 Taşkent yöresinde dünürçülerin ziyaretini bekleyen ailenin sofrası.

Ek-2 Taşkent yöresinde dünürçülerin ziyaretinden habersiz ailenin sofrası.

Ek-3 Andican yöresinde dünürücülerin önüne serilen sofrası.

Ek-4 Andican yöresinde dünürücülerin son ziyareti esnasında “ortamcı” tarafından bölünen ekmeğin. Görücülük usulünde bu geleneğe “nan sındırma”(“ekmek bölme”) denir.

Ek-5 Andican yöresinde ekmek bölündükten sonra “Küev kutlug bolsun!” (“Damat kutlu olsun”) ve “Kelin kutlug bolsun!” (“Gelin kutlu olsun”) diye iki taraf birbirini ekmek ısmarlar.

Ek-6 Taşkent yöresinde “Ak örer” (“Beyazlık örter”) ve “Nan sındırma” (“Ekmek bölme”) geleneğine serilen sofrası.

Ek-7 Taşkent yöresinde gelin tarafından dünür tarafından “aklık” (“beyazlık”) sunumu.

Ek-8 Taşkent yöresinde dünürçülerin son ziyaretinde (“ak örer”, “nan sındırma”) getirdikleri hediyeler.

Ek-9 Gelin tarafının dünür tarafına cevap hediyeleri.

Ek-10 Cevap hediyeler arasında özbek pilavının olması zorunludur.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 427-444.

Geliş Tarihi–Received Date: 31.03.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 25.04.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

ÜMİD (ÜMİDE) DERGİSİ PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI KADININA DAİR BİR İNCELEME

AYŞEN MÜDERRİSOĞLU*

ÖZ

Ümid dergisi, Mütareke yıllarında yayın hayatına başlamış olan edebi bir mecmuadır. İlk sayısı 17 Aralık 1918 tarihinde yayımlanan derginin son sayısı 25 Mayıs 1921 tarihlidir. Dergide sanattan moda, edebiyattan tarihe uzanan geniş bir yelpazede konular ele alınırken kadınların da oldukça ilgisini çekecek bir dizi yayın yer almıştır. Kadın okuyucu kitlesinin ihmal edilmediği bu dergide kadınların giyim-kuşamı, aile ve evlilik müessesesindeki konumu, kadın haklarına dair çok çeşitli alanlarda yazılara yer verilmiştir. Bu yazıların içeriklerinin çok çeşitli ve ilgi çekici olması okuyucunun kadınlık meselesine yaklaşımında yeni bir perspektif kazanmasına yardımcı olmuştur. Özellikle kadın imajını değerlendirmede ve irdelemede basın araçlarından yararlanılmasının daha rahat ve etkili olmasından dolayı dergide de kadınların hak meselesi konusunu nüshalarında sık sık gündeme getirmiştir. “Kadınlığa Dair” isimli ana bir başlık altında yer verilen yazılarla özellikle kadın okuyucuların haklarına ve gereksinimlerine sahip çıkması adına fayda sağlanmaya çalışılmıştır. Ayrıca derginin bu kısmında aile ve evlilik konuları üzerinde de durulmuştur. *Ümid*, gelenek ve görenekleri eleştirmiş, bunların aile ve evlilik kurumuna verdiği zararları dile getirmiştir. 19. yüzyıldan önce Osmanlı kadınının Avrupa ile teması oldukça sınırlı bir durumdaydı. Avrupa ile olan ilişkilerin artması üzerine kadınlar basın yoluyla Batı modasını daha yakından takip etme imkânı bulmuşlardır. Batılılaşmanın etkisi ile moda ilgi duyan kadınlar özellikle muhafazakâr kesim tarafından eleştirilere maruz kalmaya başlamıştır. Osmanlı toplumunda modernleşmeyle birlikte moda ve güzellik kadın dergilerinde daha çok ele alınan ve irdelenen konu haline gelmiştir. *Ümid* dergisi ise bir kadın mecmuası olmamasına rağmen konuyla ilgili kadın okuyucuları bilgilendirmeyi amaç edinmiştir. Moda ve güzellikle ilgili makaleler sayesinde kadınların giyim-kuşam konusunda bir bilinç oluşturmalarının temellerinin atılmasına katkı sağlamıştır. *Ümid*, batının moda ve güzellik algısını kadın okuyucuları ile paylaşma gayesinde bulunan bir mecmua olmuştur. Özellikle bu konuyla ilgili yer verdiği yazılarla kadın ruhuna hitap etmeye ve sosyal hayatta daha bilinçli kadınlar oluşturmaya çalışmıştır. Dergi aslında geleneksel kadın modelinden uzak olan, şık ve özenli giyinen kadınların temellerini de yavaş yavaş atmaya özen göstermiştir. Toplumsal hayatta kadının sadece anne ve ev içi görevlerinin olmadığını da bu yolla belirtmiştir. Çok sayıda fotoğrafa yer verilmesi dergiyi zengin ve eğlenceli bir hale büründürmüştür. Sıradanlıktan uzak olan *Ümid* dergisi yaptığı güzellik yarışmalarıyla da hem okuyucuların ilgisini çekmek istemiş hem de kadınları memnun etmeyi ve bilinçlendirmeyi kendisine gaye edinmiştir. Dergi nüshalarında sürekli olarak farklı reklamlara yer verilmesi okuyucunun çeşitli konularda bilgiye ulaşmasına imkân sağlamıştır. Bununla birlikte son dönem Osmanlı toplum yapısına ışık tutan *Ümid* dergisi üzerine herhangi bir çalışma yapılmamış olması da dikkat çekici bir noktadır. Bu çalışma ise söz konusu eksikliği gidermeye çalışmakla birlikte Osmanlı Devleti’nin son yıllarında yayın hayatına giren bir derginin kadına dair yaklaşımını detaylarıyla incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ümid, Ümide, Kadın, Dergi, Mütareke Dönemi

AN EXAMINATION OF OTTOMAN WOMAN THROUGH ÜMİD (ÜMİDE) MAGAZINE

ABSTRACT

Ümid was a magazine of literature that was first published during the Armistice period. The first issue of the magazine was dated as 17 December 1918 and its last issue was dated as 25 May 1921. In this journal, while a wide range of topics such as art, fashion and literature were contained, there were also some articles, which

* Dr. Öğr. Üyesi, Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: aysen.muderrisogulu@yeditepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-8873-4225

ÜMİD (ÜMİDE) DERGİSİ PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI KADININA DAİR BİR İNCELEME

might draw the attention of the female audience. There were various articles about women's clothing, their status in family and marriage institutions, their rights were contained in this magazine which did not neglect the female audience. As these articles were extensive and interesting, the magazine helped the audience to gain a new perspective to womanhood. Especially thanks to easiness and effectiveness of evaluating and examining the image of the women by the means of media *Ümid*, repeatedly brought up the issue of women rights in its various issues. In the articles under the title of "On Womanhood" rights and necessities of the female audience were supported. Also, in this part of the journal family and marriage issues were considered. *Ümid* magazine criticized traditions and customs and stressed their injuries to the marriage and family institutions. Prior to the 19th century contact of Ottoman women with Europe was very limited. As the increase of the relations with the Europe women were able to find means to follow western fashion. Women, who interested in fashion due to the influence of westernization, were started to criticize especially by the conservatives. In Ottoman society with the modernization, issues fashion and beauty became more frequently studied and examined in women magazines. Even though *Ümid* was not a women magazine, it tried to inform its female audience who interested about these issues. Thanks to the articles that were about fashion and beauty, the magazine contributed to foundation of a formation of a consciousness about clothing. *Ümid* became a magazine which aimed to share the perception of fashion and beauty of the west, with its audience. Especially by publishing articles on these using, it tried to address to the soul of women and raise a consciousness of women in social life. Indeed, this journal slowly took care to lay the foundation of a woman who was elegant, stylish, and far from traditional women model. This journal became rich and enjoyable as it contained many photos. *Ümid* magazine which was far from mediocrity both tried to get the attention of the audience by organizing beauty contest and both pledged itself to please the female audience and make them conscious. With the various advertisements that were contained in the magazine, it was aimed to inform the audience about several topics. On the other hand, it is also notable that there is no study about the *Ümid* magazine, which sheds a light to late Ottoman society. This study not also tries to compensate this defection but also thoroughly examine the women approach of a magazine which was published in the final years of the Ottoman Empire.

Keywords: Ümid, Ümide, Woman, Magazine, the Armistice Period.

GİRİŞ

II. Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle yaşanan toplumsal, ekonomik, siyasal ve kültürel gelişmeler hem erkeklerin hem de kadınların konumunu etkilemiştir. Bu süreçte oluşan görece fikir özgürlüğü ortamı basın-yayın hayatının zenginleşmesine zemin hazırlarken Osmanlı kadını da bu yeni oluşumdan olumlu etkilenmiştir.¹ Hızla artan kadın dergileri ya da erkekler tarafından yayımlanan dergilerdeki kadın varlığı bilhassa 1908 sonrasına denk gelmiştir.² Esasen 1868 yılında *Terakki* gazetesinin eki olarak yayımlanan *Terakki-i Muhadderat'tan* itibaren kadınlara özgü olan 40'ı aşkın yayın bulunmaktadır: Parça Bohçası, Kadınlık, Hanımlar Alemi, Kadın Duygusu, Hanımlara Mahsus Gazete, Aile, Ayine...³ Ancak bu hususta II. Meşrutiyet dönemini ön plana çıkaran unsuru kadın sorunsalına dair paradigmanın değişimi şeklinde açıklamak mümkündür. Kadının kamusal alanda görünürlüğünün artmasına paralel olarak aktif, üreten, hakları hususunda bilinçlenen Meşrutiyet kadını, sesini basın-yayın araçları sayesinde rahat bir şekilde duyurma imkânı bulmuştur.⁴ Bu dönemi izleyen Millî Mücadele sürecinde ise basın, halkı bilgilendirmek, bilinçlendirmek, örgütlemek adına işlev gören en önemli araçlardan biri olmuştur. Bu dönemde basın ikiye ayrılmış ve zorlu bir şekilde mevcudiyetini sürdürmüştür. Dönemin siyasal atmosferinin bir uzantısı olarak Mustafa Kemal'i destekleyenler ve muhalifler şeklinde yaşanan ayrılık basın hayatına da yansımıştır.⁵ Ancak araştırmacıların bir kısmı dergicilikte böyle bir bölünmenin olmadığını hatta bu dönemde yayımlanan neredeyse tüm dergilerin Millî Mücadele'nin yanında yer aldığını savunmaktadır. Bu kapsamda *Ümid*, *Aydede*, *Büyük Mecmua*, *Kurtuluş*, *Aydınlık* ve *Dergâh* gibi dergiler Millî Mücadeleyi desteklemiştir. Bu minvalde *Ümid* dergisinde yer alan kadın içerikli yayınlar çalışmanın sınırlarını oluştururken dergi hakkında genel bilgi verilmiş ve kadına dair olan yayınlar incelenmiştir.

1. Derginin Yayın Bilgileri ve İçeriği

¹ Ümüt Akagündüz, "Kadın ve Kadınlığa Dair II. Meşrutiyet Dönemi Dergilerinden Yansımalar", *CIU Cyprus International University Folklor/Edebiyat*, C. 19, S. 73, 2013, s. 65.

² Ayşen Müderrisoğlu, "II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını", *Tarih Boyunca Türk Kadını*, Edt. Bedrettin Dalan, C. 1, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2019, s. 151.

³ Emine Öztürk, *Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017, s. 148.

⁴ Akagündüz, *agm*, s. 74.

⁵ Aslı Yapar Göneç, "Türkiye'de Basın Özgürlüğü", *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 15, İstanbul 2012, s. 66

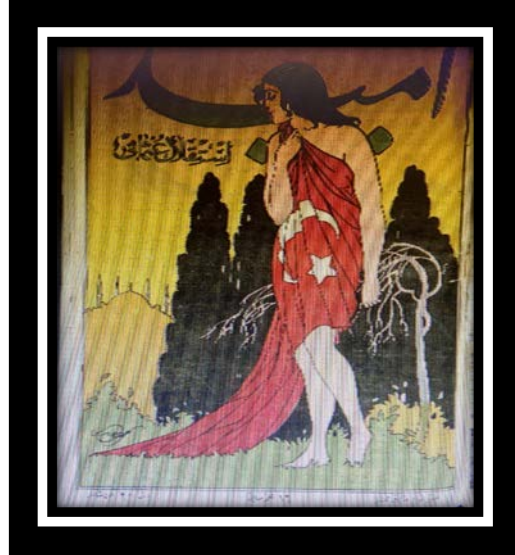
Ümid dergisi 13 Rebiü'l-Evvel 1337 ile 17 Ramazan 1339 tarihleri arasında 20 sayı olarak çıkmıştır. Dergi “On Beş Günde Bir Def’a Neşr Olunur Mecmu’a-i Edebiyyedir” ibaresiyle yayın hayatına başlamıştır. Derginin imtiyaz sahibi ve mesul müdürü Tarık Mümtaz’dır.⁶ Dergi nüshalarının 1-6 arası sayıları Matbaa-i Askeriyye’de, 7-11 arası Tanin Matbaası’nda, 12-20 arası ise Matbaa-i EbuZZiya’da basılmıştır. Güncel yayın sıklığı aylık olup, eski yayın sıklığı ise on beş günde birdir. Derginin 19. ve 20. sayıları aylık olarak yayımlanmıştır (Türk Tarih Kurumu). Derginin nüshası ilk 6 sayı boyunca 10 kuruştur. Bir seneliği de iki yüz elli altı, aylığı ise yüz elli kuruştur. Derginin 7. sayısından itibaren nüshası 20 kuruş olmuştur. Bir seneliği de dört yüz elli altı, aylığı ise iki yüz elli kuruş olarak değiştirilmiştir.⁷ Görselliğin baskın olduğu dergide sıklıkla resimlere yer verilmiştir. Bu resimler çoğunlukla siyah beyaz olup, 16. nüshayla birlikte derginin kapağında kadınların bulunduğu renkli resimler kullanılmaya başlanmıştır.⁸ 17. ve 18. nüshalarda ise derginin kapak resimlerinde hem kadına yer verilmiş hem de dergi “*Ümide*” ismiyle basılmıştır.

Resim 1: 6. Nüsha Kapak Resmi

Resim 2: 17. Nüsha Kapak Resmi

Resim 3: 16. Nüsha Kapak Resmi

⁶ Tarık Mümtaz Göztepe: Bahriye Miralayı Mümtaz Bey’in oğludur. Harbiye’yi bitirdikten sonra teğmen olarak Osmanlı Ordusu’na katıldı. Göztepe, 1924’te Damat Ferit Paşa’nın yaverliğini yapmak ve Kuva-yı İnzibatiye’ye dahil olmak sebepleriyle 150’likler listesine eklendi. Eserleri: Kafkasya’nın Harp ve İhtilal Kahramanı İmam Şamil, Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa, Çizgiler ve Bilgiler- Traist et Connaisances, İstanbul’un Fikir ve İş Adamları, Osmanoğulları’nın Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında, Osmanoğulları’nın Son Padişahı Vahideddin Gurbet Cehenneminde, Ulu Camiler Dini Anıtlar. Bkz. Şaduman Halıcı, *Yüzellilikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1998, s. 92.

⁷ *Ümid*, No:7 [4 Zilhicce 1338], s. 1.

⁸ *Ümid*, No:16 [3 Cemaziye’l-Evvel 1339], s. 2.

ÜMİD (ÜMİDE) DERGİSİ PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI KADININA DAİR BİR İNCELEME

Dergide “Kadınlığa Dair” isimli başlık altında İbrahim Alaeddin’in yazılarına yer verilmiştir. Kadın konulu yazılarıyla dergide dikkat çeken yazar; kadın hakları, kadının aile ve toplum içindeki yeri, kadının önemi gibi konularda makaleler yazmıştır. Esasında bir edebiyat mecmuası olan dergi Cenap Şahabettin, Nazım Hikmet gibi popüler isimlerin eserlerine yer vermiştir. Ayrıca tiyatro sahnesi konuşmalarına ve musikiye dair çeşitli yazılara da rastlanılmıştır. Sanata ve sanatçıya önem veren dergide resim sergisiyle ilgili yazılara rastlanılmıştır. Örneğin; Galatasaray’da yapılan bir resim sergisi ve sergide yer alan bazı tablolar dergide bulunmaktadır. Çallı İbrahim Bey’in “Deniz Hamamına Giderken” isimli tablosunda ve İzzet Saba Bey’in “Sürprizi” tablosundaki kadın figürleri bu anlamda dikkat çekicidir.

Resim Sergisi Münasebetiyle

Beş sene evvel memleketimizde ilk defa olarak tesis edilen resim sergisini Bosna’da fakat emsali gibi ancak iki küçük salonu ihtiva edecek kadar mütevazı bir halde görmek mübessir oldu. İçinde bulunduğumuz gailere rağmen bu seneki serginin emsaline ezher-i cihete faik olmasını ümid ve arzu ederdik.⁹

Resim 4: Resim Sergisi

Resim 5: Resim Sergisi

Dergide halkı bilgilendirmek adına verilen reklamlara ve ilanlara sıklıkla rastlanılmaktadır. Örneğin; Giritli Doktor Selim Hakkı: “Gizli, Bulaşık, Deri, Saç, Çocuk, Kadın Hastalıkları Müttehassısı” başlığıyla *Ümid* dergisine ilan vermiştir. Yer alan bir reklam ise terzilikle ilgilidir. “Ali Ruhi Terzihanesi” başlığıyla verilen bu reklamın detayı ise şu şekildedir:

Mahmut Paşa’da Akar Çeşme’de İstanbul Terziler Mektebi’nden mezun olan bu genç ve muktedir sanatkârimız biçim ve dikiş itibarıyla en müşkülpesent zevatı dahi memnun etmektedir.¹⁰

2. Derginin Amacı

Ümid dergisi nüshalarının tamamı incelediğinde derginin yayın gayesi olarak şunları söylemek mümkündür: Mütareke yıllarının ağır ve kasvetli havasından okuyucuyu bir nebze olsa uzaklaştırmak, edebiyat, sanat ve moda gibi alanlara ağırlık vererek özellikle kadın ruhuna hitap etmek, onları bilgilendirerek yol göstermek ve hayatın içinden kesitler sunmaktır. Derginin birinci nüshasında yer alan “Maksad” başlıklı yazıda; Türk tarihine sahip çıkılmamasından, askeri içerikli yayınların azlığından ve Türk milletinin kendi tarihini Avrupalı devletlerden öğrenmesinden yakınılmıştır.¹¹ Derginin ilk sayılarında bu amaç yerine getiriliyor olsa da onuncu sayısından itibaren daha ziyade edebiyat ve moda ağırlıklı bir içeriğe bürünerek kadına, kadınlığa, aileye yönelik yazılara ve reklamlara ağırlık vermiştir.¹² Yayınlanan ilk sayısında derginin amacına dair şu ifadeler yer almıştır:

“Avusturyalılara [herkesten bir fikir ve bir sene geri idi] diyen zât bizi o asırda ve o Avrupa âile-yi medeniyesi arasında görmemiş olmalı ki:

Bize “Türkler her teşebbüsde bir devir, bir kurun geridir” diye itâb itmemiş.

⁹ “Resim Sergisi Münasebetiyle”, *Ümid*, No: 8 [10 Zilhicce 1338], s. 8-9.

¹⁰ “Ali Ruhi Terzihanesi”, *Ümid*, No:8 [15 Zilhicce 1338], s. 14.

¹¹ “Maksad”, *Ümid*, No: 1 [13 Rebiü'l-Evvel 1337], s. 1.

¹² *Ümid*, No: 10 [9 Muharrem 1338], s. 9.

Yedi asırlık kadim bir târihe ve hâssaten pür debdede ve dârât bir tarih-i askeriye mâlik olan bunu bu bî nazîr Türk ordusunun süngüsü ve kılıncı hep bâzularımızdaki kuvvetle, kalbimizdeki îmânla, ecdâdımızdan tevârus ide geldiğimiz an'anevî celâdetle hareket itmiş, onu bir zerre-i fikir, bir nebze-i his çok zaman tenmiye itmemiş...

İşte arkamızda kalan yedi yüz senelik yüce bir târîh: Mâverâ-yı kâ'inâta şedder-i hall itmişiz, bayrağımızı isimlerini bile tanımadığımız ummânlardan, sahralardan aşmışız, pâdişâhlarımız en kavîyü's-şekîme hükümdârân-ı tahtgâhı önüne kaç def'a otâğ kurmuşlar. Fakat hep geçtiğimiz yerlerde ayak izlerimizden başka bir iz, bir eser, bir hâtıra bırakmamışız... Çünkü hâtıralara, kan bahâsına istihsâl idilen mukaddesâtımıza, münhasıran Türk ordusuna nasîb olan menâkıbımıza hiç, hiç hürmetkâr olmamız ve olmuyoruz.

Medenî, milletler, ordusunun ve efrâdının en nâçiz fedâkârlıklarını dört köşe-yi cihâna i'lân iderken bizim bütün cihânın gıpta itdiği nebânzed ve şöhret-gîr rûh-u askeriyemiz mensî ve mechûl bir perde-yi ihmâl altında boğuluyor.

Askerî kaç piyesimiz, kaç mecmû'a-yi eş'ârımız, kaç risâle-yi ictimâ'iyemiz var? Ma'a'l-hicâb ve ma'a'l-esef hiç...

Yegâne medârisât ve iftihârımız olan târîh-i harbimizi bile Avrupa orduları erkân-ı harbiyesi dosyalarında, raporlarında taharrî itmek mecbûriyet-i elimesinde bulunuyoruz.

Dört sene zarfında en muntazam ve kavî bir hükümet-i beriye ve askeriye olmak kabîliyet-i fevk'ü'l- 'âdesini izhâr ve isbât iden İngilizlerin,

1. (Army and navy Gazette- Ordu ve Donanma Mecmû'ası)
2. (Broad-arrow- Geniş Ok)
3. (The military - Askerî Posta)
4. (The regiment- Alay)
5. (Journal of the Royal United service institution- hükümet-i müttühide-yi krâliye hizmeti gazetesi)
6. (The army Review- Ordu Mecmû'ası)
7. (Journal of the Royal United Artillery Institution- Topçuluk risâlesi)
8. (The Royal Engineers journal- İstihkâm Mecmû'ası)
9. (Journal of the Royal army service corps)- İ'âşe, Mecmû'ası diye yalnız bizim bildiğimiz dokuz ordu mecmû'ası ve en kavî bir orduya mâlik olan Fransızların.
  1. (La France Militaire- Askerî Fransa)
  2. (Revue de l'infanterie- Piyâde Mecmû'ası)
  3. (Revue de l'artillerie- Topçu Mecmû'ası)
  4. (Revue des Sciences Militaires- Fünûn-ı Askeriye Mecmû'ası)
  5. (Revue de l'armée Coloniale- Müstemleke Ordusu Mecmû'ası)
  6. (Armée et Marine- Ordu ve Donanma)
  7. (Bulletin officiel de l'armée française- Fransız Ordusu Cerîde-yi Resmîyesi) diye yalnız bizim öğrenebildiğimiz yedi risâle-yi askerîyesi hattâ Bulgarların ve hattâ Greklerin üç günlük ordularında bile bir kucak ictimâ'î, edebî askerî resâ'il-i mevkûte vardır.

Bunlar memleketlerinin hükümdârından en genç neferine kadar her ferdin fi'ilen, rûhen himâye ve sahâbeti muvâcehesinde yaşıyor... Tekâmül ve tezâyüd idüb duruyor. Merhamet bize, veyl ataletimize...

Sesimizi ve hakkımızı Avrupa denilen koylara değil, aynı câmi'a-yi vatanda yaşayan diğer bir ordumuzun efrâdına ismâ' idemiyoruz..."¹³

3. Derginin Kadınlara Yönelik Yayınları Ve Kadınlığa Yaklaşımı

3.1. Kadın Hakları Meselesi

Meşrutiyetin meydana getirdiği özgürlük ortamı ile kadın hakları konusu birçok yazar ve kurum tarafından daha çok ele alınmaya başlamıştır. Aslında ele alınan sadece kadın hakları meselesi olmamıştır, kadının toplum ve aile içindeki konumu da sürece içerisinde tartışılmaya başlanmıştır.¹⁴

Derginin "Kadınlığa Dair" isimli başlığı altında yazıları yer alan İbrahim Alaeddin'nin "Kadının Hakkı" isimli makalesinde, kadınların tarih boyunca erkeklerin mutlak egemenliği altında yaşadığından ve toplumda her emri yerine getirmek zorunda olan bir meta olduğundan söz edilmektedir. Bu makalede zikredildiğine göre belirli bir medeniyet seviyesine erişememiş toplumlarda kadın, neredeyse bir eşya hatta hayvan olarak görülmüş, alınıp satılmış, hediye olarak başka bir erkeğe verilmiş yahut "kıskançlık" baskısı altında kapalı alanlara hapsedilmiş ve bütün bular kabahat olarak görülmemiştir. Ancak zaman kadınların lehine akmış ve bu durum değişmeye başlamış, kadınlar erkek tahakkümüne dur demek adına harekete geçmişlerdi. Türk toplumunda ise kadın hareketi görece geç karşılık bulmuştu. Fakat hızlı bir şekilde kadınlar bu harekete dahil olmuş ve seslerini duyurmaya başlamışlardı. Erkekler bu adımların önüne geçmek için ellerinden geleni yapsalar dahi asla geriye dönüşün mümkün olmadığı da dile getirilmişti. Ayrıca "aziz hemcinslerim" şeklinde başlayan bir hitapla erkekler uyarılmış, eski günlerdeki gibi kadınların birer çocuk ya da esir gibi her emre uymalarını sağlamanın

¹³ "Maksad", *Ümid*, No: 1 [13 Rebiü'l-Evvel 1337], s. 1.

¹⁴ Banu Terkan, "Yazılı Basında Kadın İmajı", *Selçuk İletişim Dergisi*, C. 2, S. 4, 2003, s. 151.

ÜMİD (ÜMİDE) DERGİSİ PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI KADININA DAİR BİR İNCELEME

artık imkansızlığından, onların kendi benliklerine tamamen sahip olmalarına müsaade edilmesi gerektiğinden bahsedilmiştir. Ayrıca kendini yetiştirmiş bir kadının aile ve cemiyet hayatına mutluluk getireceği için kadının kendi haklarının bilincinde olması hususunun erkekler için de önemli olacağından söz edilmiştir. Yazının devamında ise kadınlara hitap edilerek, kadınların elde ettikleri hakların olgunlaşması için samimi yönde yapılan tavsiyeleri dinlemeleri gerektiği belirtilmiştir. Kadınların tabiatlarını asla unutmamaları gerektiğinden bahsedilirken erkeklere uygun işlerde aşırıya kaçmadan gelenek göreneklere uygun davranmalarını istenmiştir. Ayrıca aşırıya kaçan hareketlerde bulunanların toplumu olumsuz yönde etkileyebileceği konusunda da kadınlar uyarılmıştır. Her iki tarzdaki kadının da “ıslahının” mecbur olduğunu ve ancak bu şekilde kadın hareketinin sağlıklı olabileceği vurgulanmıştır.¹⁵

3.2. Kadın Hakkını Te'yid İçin

Derginin “Kadın Hakkını Teyid İçin” başlıklı bir diğer makalesinde ise; kadınların gelişmesi açısından ne gibi teşkilatlara ve girişimlere ihtiyaç duyulduğu konusuna ilgili bilgiler bulunmaktadır. İlk olarak kadın hareketinin ve kadın haklarının olgunlaşmasının bu denli gecikmesi ise erkeklerle ilişkilendirilmiştir. Kadın haklarının olgunlaşmasının aynı zamanda erkekliğin de olgunlaşması anlamına geldiğini ve toplumdaki herkesin bu durumu göz önünde bulundurması gerektiği ifade edilmiştir. Makaleye göre erkeklerin de birer kadın hakkı savunucusu olması ancak zamanla gerçekleşecektir. Zira bilgilerin fikir ve kanaat aşamasına gelmesi için uzun bir “beyinsel hazım” evresi gerekmektedir, hele ki fikirlerin his, hislerin de âdet haline gelebilmesi için yeni bir kuşağın var olması gerekmektedir. Büyük fikir değişimleri bir anda gerçekleşmekten ziyade uzun bir zamanın mahsulü olarak ortaya çıkmaktadır. Yapılacak olan en önemli adım kadınların haklarını temin edebilmek adına gerekli olan kurumları inşa etmek ve gerekli adımları atmaktır. Esasen kadın hakları adına önemli girişimler gerçekleşmiş ancak zaman zaman kesintiye uğramıştır.

Esas görevi kadına yükleyen bu yazıda kadınlara örgütlenmek suretiyle haklarını elde etmeleri tavsiye edilmiştir. Burada kadın haklarına karşı olanların hangi noktalara itiraz ettikleri ve haklılık derecelerinin ne olduğuna kısaca değinmek gerekir ise: İlk olarak dikkat edilmesi nokta “kıyafet” konusudur. Asalet ve zarafetten uzak yerli yabancı herkesin dikkatini çekecek derecede aykırı giyinen kadınlar mevcuttur. Devamında ise; kadınlar harekete geçerek toplumda bir geçerli giyinme tarzı benimsemeler ve bu giyinme tarzının propagandasını yapıp uymayan tarzileri boykot etseler hem kendilerini uygun giyinmeyen kadınlardan ayırmış olabilecekler hem de kadın hareketi lehine olumlu bir kamuoyu oluşturabileceklerdir. “Kadın Giyinme Derneği” tarzında kurulacak bir dernekle bunları başarmanın mümkün olabileceğini de dile getirilmiştir. Ayrıca ev işleriyle, çocuk yetiştirmekle uğraşmayıp, roman okumayı, müzik dinlemeyi ve yabancı dil bilmeyi “meziyet” sananlar eleştirilmiştir. Bu tarz kadınlar, memleketin yaşadığı olumsuz siyasi koşulları takip etmek yerine tiyatrolarda, sinemalarda, elbise provalarında vakit geçirmeleri dolayısıyla eleştirilmiştir. Ancak bu durumu eleştiren, hemcinslerinin bu tarz hareketlerinden dolayı incinen çok sayıda kadının da bulunduğu belirtilmiştir. Bu noktada çeşitli propaganda ve eğitim seminerleri düzenlenirse; çocuk gelişimi, ev kadınlığı, kadınların her türlü yolsuzluk karşısında durması gerektiği gibi konular işlenirse bu hareketin olumlu sonuçlarının kısa sürede alınacağı ifade edilmiştir. Kadınların örgütlenmesi gerektiğini tavsiye eden yazıda, “Ev Kadını Bilgi Derneği”, “Yuva Şenlik Derneği” gibi kurumlar kurulabileceğini de dile getirmiş ve bu hareket için öğretmen kadınların da çok büyük yardımları dokunacağı söylenmiştir.¹⁶

4. Derginin Aile Yaşamına Yaklaşımı

4.1. Âilede Tekâmül

Klasik dönemde aile, çoğalmak ve ülke nüfusunu arttırmak üzerine kurulu bir yapıydı. Savaşlar sebebiyle yaşanan nüfus kaybı ancak bu şekilde giderilebilmekteydi. Evlilik müessesesi dinsel yönden de desteklenmekteydi. Aile genel olarak geniş yapılı ve mutlak otoritesi hane içindeki en yaşlı erkeğe ait olan bir kurumdur. Toplumda kadın ancak evli ve çocuk sahibi olduğunda değer gören bir varlıktı. 19. yüzyılla birlikte aile yaşamındaki tüm bu özellikler hızlı bir şekilde değişme uğramış, kadınlar aile içindeki ve erkekler karşısındaki konumlanışlarını basın yoluyla eleştirmeye ve seslerini duyurmaya başlamışlardı.¹⁷

Derginin 15. sayısında yer alan “Ailede Tekâmül” başlıklı makalede aile konusunun Türk toplumunda ve diğer toplumlarda nasıl olduğundan ve olması gerektiğinden bahsetmektedir. Günümüzdeki aile yapısının oluşum safhalarını ve bu safhalarda önemli olan noktaları vurgulayan yazıda dikkat çeken husus, aile meselesini hayvanlar alemi üzerinden örneklendirmesi olmuştur. Hayvanlarda erkek ve dişi çiftlerin birbirlerine olan bağlılıkları üzerinde durulmuştur. Aile kavramı tarihin tanıdığı ilk medeni milletlerde var olan maderşahilik denilen anaerkil yapıdan, pedersahilik denilen ataerkil yapıya dönüşmüştü. Makaleye göre gelişim ve değişim başlıklı çalışmalarda ele alınan tarih öncesi devirlerde toplum yapısı gibi konular nazariye ve faraziye

¹⁵ İbrahim Alaeddin, “Kadının Hakkı”, *Ümid*, No:13 [30 Teşrin-i Evvel 1336], s. 10.

¹⁶ İbrahim Alaeddin, “Kadın Hakkını Teyid İçin”, *Ümid*, No:14 [14 Rebiü'l Evvel 1339], s. 10.

¹⁷ Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1994, s. 262-264.

konumunda idi. Bununla beraber bu görüşler arasında hakikate yaklaşan kısımların olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıydı. Tarih öncesi devirlerde ilkel kabilelerde serbest ilişki yaygınken, kadınlar topluma aitti. Bu halin bazı hayvanlarda bile görülmemesi, hayvanların eşleri ölüncü yaşamını devam ettirememesi bu durumun önemini gözler önüne sermekteydi. Makale insanların hayatlarına devam edebilmesi için küçük kabileler kurmasının elzem olduğu dönemlerde fertlerin kıymetlerini ancak bir kabileye mensup olmaktan geçtiğinden ve bunun neticesinde de eşyaların kullanımının ferdi değil tüm kabileye ait olduğundan bahsetmektedir. Tıpkı eşyalar gibi kadınlar ve çocukların da ortak tasarruf edildiğini dile getirilmiştir. Ayrıca ebeveynlik vasfının sadece anneye ait olduğu dile getirilmiştir. Kadının bir eşya olarak görülmesine bağlı olarak satılmasının ve hediye edilmesinin yanı sıra ortak kullanımı gibi adetler de garip ve çirkin olarak zikredilmiştir.

İkinci aşamada ise; kadın tüm topluma ait olmaktan çıkarak bir gruba özellikle erkek kardeşlere ait bir konuma gelmiştir. Bu tarzın benimsendiği toplumlar da çocuklar kardeşler arasında bölüştürülmüştür. Bazı kabilelerde ise sadece kabile reisine ait olarak görülen kadınlar bulunmaktadır. Bu tarz kabilelerde kabile reisinin çok sayıda eşi olsa da kadınlar tek eşli olarak görülmektedir. Kadının eşya olarak görülmesi devam ettiği için çok kadına sahip olmak çok eşyaya sahip olmak anlamına gelmektedir. Erkeklerin kadın ve çocuklar üzerindeki kesin egemenliği sadece ilkel toplumlarla sınırlı kalmamıştır. Roma'da erkeğin kadın ve çocuk üzerindeki hakkı kanunlarla tanınırken Sparta ve Çin'de çocukların öldürülmesi sık görülen bir hadise olduğu belirtilmiştir.¹⁸

4.2. Âile ve İzdivâc Hislerinde Tekâmül

“Aile ve İzdivâc Hislerinde Tekâmül” başlıklı diğer bir makalede evlilik hayatının ele alındığı tespit edilmiştir. Bu yazıya göre evliliklerde her cinsin kendine has vazifeleri vardır ve bu vazifeleri yerine getirmekle mükelleftir. Ancak bazı kesimler evlilik müessesinin bir reise muhtaç olduğunu savunmaktadırlar. Onlara göre ailede son kararın bu reis tarafından verilmesi doğrudur. Artık medeni kanunlar genel itibariyle evliliği bir kadımla bir erkeğin hayattaki zevkleri birlikte tatmak, olası sıkıntılara beraber göğüs germek ve gelecek nesilleri meydana getirmek üzere beraber yaşamalarını sağlayan bir anlaşma olarak tanımlamaktadır. Evlilik anlayışında ailenin reisinin olması elzem değildir, evlilik kadın ve erkeğin ortak idare ettiği bir kurum olabilir. Bu görüşe katılmayan bazı zümreler evlilikte muhakkak son sözü söylemesi gereken bir reisin bulunması gerektiğini düşünürler. Fitrat gereği de erkeğin aile reisi olmasının daha doğru olduğu görüşünü savunmaktadırlar. Ancak burada göz ardı edilen nokta evlilikte erkek ve kadının ayrı ayrı olarak değil bir çatı altında birleşmiş tek vücut gibi olmaları gerektiğidir. Bir bedende iki kulak ya da iki göz olmasının duymada ve görmede ikiliğe sebebiyet vermediği gibi evlilikte çiftlerin ortak reisliği de ikiliğe neden olmamaktadır.

Yazının devamında ise; kadınlık hayatının üç devresinden bahsetmektedir:

1. Serbest ilişki dönemi, bu dönem ilkel ve vahşi toplumlarda görülmektedir.
2. Aile kavramının yeni olduğu ancak erkeğin tamamen üstün kabul edildiği dönemdir.
3. Bu dönem de kadının hakkını az da olsa iade edildiği dönemdir.

Birinci devre aslında kısaca hayvaniyet devri denilebilir. Bu devirde kadın yoktur dişi vardır. İkinci devir ise esaret devridir. Burada ailenin ilk oluşumlarını görmek mümkündür. Kadına bir hayvan veya eşya muamelesi yapılmaktadır. Üçüncü devir ise yavaş yavaş kadınların haklarını kazanmaya başladığı dönemdir. Bu üç devrin izlerine yalnız Afrika, Güney Amerika veya Okyanusya vahşileri gibi mahallerde değil Asya ve Avrupa'nın medeni memleketlerinde de rastlamak mümkündür. Bu sayılanlar tamamen mazide kalmış konumdadır ancak bazı toplumlarda bu devirlerin izlerine hala rastlanıldığı da unutulmamalıdır.

Makalede esas vurgulanan şey, gelişim ve medeniyet birtakım uygunsuzlukları beraberinde getirmiş olsa da aile ve evlilik bağlarının kuvvetlenmesini sağlamıştır. Bu bağlamda medeniyet seviyesi yükseldikçe aile hayatının da iyileşmesi /yükselmesi kaçınılmazdır.¹⁹

5. Moda ve Güzellik Üzerine

5.1. Fransa Güzellik Müsabakası

Ümid mecmuasında Fransa'da gerçekleşen güzellik müsabakası ile ilgili bir yazı bulunmaktadır. Moda ve güzellik konularına önem veren dergi, Fransa'da gerçekleşen bu müsabakanın nasıl yapıldığı hakkında bir makaleyle okuyucularına bilgi vermek istemiştir. Yazının detayları incelediğinde müsabakanın üç aşamadan geçtiği gözlemlenmektedir. Bunlardan ilki memleketteki tüm güzel kadınların yarışmaya davet edilmesiyle gerçekleşir. İkinci aşama olarak herhangi bir uygunsuz davranışta bulunulmaması suretiyle güzel kadınlar halka tanıtılmaktadır. Üçüncü aşamada; herkesin oylamaya katılması mümkün olmasa dahi en az yüz binlerce kişiden oy toplayıp, sonucu belirlemektir. Son iki aşama sinemalar sayesinde, birinci aşama ise “Le Journal” gazetesi yardımıyla yapılmaktadır. Her hafta ressam, heykeltıraş gibi kişilerin de aralarında bulunduğu oylama heyetine

¹⁸ İbrahim Alaeddin, “Ailede Tekâmül”, *Ümid*, No:15 [7 Kanun-u Evvel 1336], s. 10-11.

¹⁹ İbrahim Alaeddin, “Aile ve İzdivâc Hislerinde Tekâmül”, *Ümid*, No:16 [25 Kanun-u Evvel 1336], s. 6-7.

ÜMİD (ÜMİDE) DERGİSİ PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI KADININA DAİR BİR İNCELEME

sinema ortamında Fransa'nın yarışmaya katılan güzel kadınları gösterime sunulmuştur. Her hafta oy verenlerin miktarı iki üç yüz bin civarında olmuştur. Dikkat çeken nokta ise oylama esnasında 1.70-1,75 civarı uzun boylu kadınlar reddedilmiş, kısa boylular ise geçerli oy almışlardır. Ancak yazıda değinilen mühim bir husus ise yapılan müsabakayla ilgili okuyucuyu düşündürmektedir. Şöyle ki bu güzellik müsabakasına katılan ve seçilen kadınlar gerçekten Fransa'nın en güzel kadını mıydı? Aslında okuyuculardan güzellik yarışması davetine herhangi bir sebepten dolayı iştigal etmeyen bir Fransız kadını yarışmada bulunan kadınlardan daha güzel olamaz mıydı? Dergide yayınlanan makalede kadın okuyucuların bu durumu göz önünde bulundurması istenmiştir. "Fransız Güzellik Müsabakası Nasıl Yapıldı" başlıklı yazının transkripsiyonuna aşağıda yer verilmiştir.²⁰

"Bizi güzellik müsâbakasına tertîbe sevk ve teşvik iden aynı teşebbüsün Fransa'da sûret-i icrâsı kâr'e ve kâr'ilerimizi ehemmiyetle âlakadar ideceği cihetle müteşebbisin bu husûsdaki makâlesini hülâsa arz idiyoruz:

R'ey-i âm ile güzelliği intihâb itmek şu arzu-yu aslıden doğdu: Halkın zevkini öğrenmek!

Lâkin bunun için üç müşküle tesâdüf idililyordu:

1. Memleketin bütün güzel kadınlarını da'vet itmek.
2. Onları, iffetleri haleldâr olmadan halka teşhîr itmek.
3. Herkes iştirâk itmese bile en aşağı yüz binlerce re'ylere neticeyi elde edebilmek.

Son iki müşkülü sinema izâle idiyordu. Fransız kadınlarınca en ziyâde okunan "Le Journal" ile de birincisi hal idildi.

Ezici bir harbden sonra da ırkımızın dâ'imâ genc ve müzehher olduğunu göstermek icâb idiyordu.

Kahraman racülümüz Roroj Kapantiye'yi dün İngiliz şampiyonu ile çarpıştırdığımız yarın da Amerika'da Dempesi'yle çarpıştıracığımız gibi en güzel kadınlık için de herkese meydan okumağa hazırlanmalı idik. Da'vetimiz neticesinde iki bin nâmzed arz itdi. (Kay didilen son numro 2063 idi) sinema perdesinden geçmesi bıkıdırıcı, tasnifi ise imkânsız olacaktı.

Ressam, heykeltıraş, muharrir ve sâ'ir mütehasıslardan müteşekkil bir hüküm hey'eti dokuz gün ictimâ' itdi. Nâmzedlerin içinden be-heri yedi güzelden mürekkebe yedi serî ayrıldı. Her serî bir hafta sinemada gösterilecek ve halkın re'yleri alınacaktı. Her serînin ihrâz-ı ekseriyet iden güzelleri birleştirilerek ayrı bir serî teşkil edeceklerdi. Bu serî sekizinci hafta sinemayı işğâl edecek ve netice-yi kat'iyeyi virecekti. Serîlere "çiçekler", "kuşlar" (...) gibi isimler ve güzellere de serîsinin ismiyle mütenâsib birer nâm-ı müste'âr virilmişti. Her hafta re'y virenlerin mikdârı iki üç yüz bin râddesinde idi. Bunları (1,70-175) metro kadar olan pek uzun boyluyor muvaffakiyet kazanamadılar. İntihâb idilenlerin heman kâffesi kendi serîlerinin en küçükleri idi.

Acaba bu kırk dokuz kadın Fransa'nın hakikaten en güzel kadınları mı idi? Buna cevâb virebilmek için müsâbakaya iştirâk nisbetini tedkik kâfîdir. Yirmi milyon Fransız kadını vardır. Bunun rub'unu on beşle otuz yaş arasındakiler teşkil eder. "Le-Jurnal" ne kadar münteşir olursa olsun, şâyân-ı prestîş olması muhtemel biri bu da'vete mutî' olmamış veyâ herhangi bir sebep dolayısıyla icâbet itmemiş olabilir. Diğer tarafından milyonerler ve düşesler gibi zâdegân sınıfına mensûb kadınlar ancak yüksek salonlarda görünmeği arzu iderler. Bunlar istisnâ idilecek olursa bütün tabakât-ı halkın iştirâkinin muvaffakiyetle te'mîn idildiği iddi'â olunabilir."

Fransa'da gerçekleşen güzellik müsabakasından oldukça etkilenen *Ümid* dergisi kadrosu benzer bir şekilde bir güzellik müsabakası tertip etme girişiminde bulunmuştur. Dergi nüshalarında Fransız güzelliklerinin resimlerine yer verilerek okuyucuların adalara oy vermesi ve oylama sonucunda ise birinci, ikinci ve üçüncü güzelin seçilmesi planlanmıştır. Bununla birlikte müsabaka sonucunda güzellik derecesine göre yağlı boya tablo hediye edilmesi kararlaştırılmıştır. Yapılan bu yarışmayla dergi, kadın okuyucularının güzellik algısını öğrenmek ve bu algıyı ileri seviyeye taşımak istenmiştir.

"Geçenlerde Fransa'da halkın zevkini anlamak için bir güzellik müsâbakası icrâ idilmişti. (Kısm-ı mahsûsemizde bu husûsda tafsilât vardır.) "Ümid"de aynı maksadla bir müsâbaka yapmağa karar virmişdir. Fakat Fransızları bu husûsda tamâmen taklîde mevzû'ât-ı dîniye ve ictimâ'iyemiz müsâ'id olmadığından biz o harâretli ve heyecanlı müsâbakada intihâb idilen Fransız güzelliklerinin resimlerini sahifelerimize geçirmek sûretiyle bir müsâbaka tertîb idiyoruz.

Müsâbakaya İştirâk Şerâ'iti:

Müsâbakanın başladığı 13 numrolu nüshamızdan i'tibâren hitâm bulacağı nüshaya kadar rabt ideceğimiz iştirâk kuponlarını tamâmen hâ'iz olmak.

Müsâbakanın Şekli:

Güzelleri ihtivâ iden bu nüshamızdan hitâm bulunduğunu i'lân ideceğimiz nüshaya kadar kâr'e ve kâr'ilerimiz tarafından umûmî meyânında birinci, ikinci ve üçüncü olmak üzere üç kadın intihâb olunacak ve tekemmül-ü iştirâk kuponlarıyla birlikte intihâb itdikleri isimleri sıralarıyla idârehânemize bildirecekler ve bu sûretle birinciliği kazanan kadın hakkında re'y viren kâr'e ve kâr'ilerimiz arasında salâhiyetdâr bir hey'et muvâcehesinde kur'a keşide idilerek birinciliği kazanan müsâbakamızda en çok re'y alan kadının isnâd-ı muhterem Çallı İbrahim Bey Efendi tarafından cesâmet-i tabî'ide teressüm

²⁰ "Fransa Güzellik Müsabakası Nasıl Yapıldı?", *Ümid*, No:13 [22 Safer 1339] s. 8-9.

olunacak yağlı boya ve kıymetdâr bir tablosu ihdâ olunacak ikinciye de, ikinci derecede re'yan kadın yağı boya daha küçük mikyâsda bir tablosu takdîm idilecektir.

Kar'e ve kar'ilerimizden gördüğü haklı teveccühün şükranını âsârıyla ödemeği vazîfe tanıyan "Ümîd" bu tablolara gâyet nefis birer çerçeve yapıdırarak üzerine takdîm idilen kâr'e veya kar'imizin ismi ve müsâbka hâtırası menkûş ma'deni bir planla tezyîn idilecektir".²¹

Resim 6: Güzellik Müsabakası

Resim 7: Güzellik Müsabakası

5.2. Moda

Ümid dergisi kadın giyim kuşam konusuna oldukça önem vermiştir. Dergide yer alan yazılar ve reklamlar kadınların son modayı takip etmesine imkân sağlamıştır. 10. sayıda yer alan "Sonbahar Mevsiminin Havalı Münasebetiyle Son Moda: Ağır ve Hafif Ev Tuvaletleri" başlıklı yazıda son moda ve şık kıyafetlerin detayları verilmiştir:

1. "Gabardin veya baserejden(?) mamul örme garnitorlu elbise eni 1 metre 22 santimetroluk kumaştan 2 metro 85 santimetro veya 1 metro 20 santimetroluk kumaştan 3 metro 15 50 75 santimetroluk kumaş ve 5 metro 45-50-95 santimetroluk kumaştan geniş örme ve yaka için 46 santimetroluk 25 santimetroluk ipekli kumaştan imal edilmiştir.
2. Saten yahud ince sejerden(?) mamul ipek garnitolu ve ipek ve tül ile bilekli ise 1 metre 2 santimetroluk kumaştan 25-50 santimetroluk kumaş ve 96 santimetro eninde ve 40 santimetro ipekli ve 30 santimetro eninde 40 santimetroluk işleme ile imal edilmiştir.
3. İpekli kumaştan mamul boncuk ve dantel ile süvare elbisesi 1 metro 2 santimetroluk kumaştan 4 metro 10-50-35 santimetroluk kumaş ve 9 metro 10-50-55 santimetroluk boncuklu 1 metro 40 ile 45 santimetroluk dantel ile imal edilmiştir.
4. Kostüm: 1 metro 86 santimetro eninde kumaştan 5 metro 55 santimetro dört enden çıkan kışlığı 1 metro 60 santimetro.
5. Saray elbisesi jorjet krep veyahut bunlardan ikincisinin imtiazıyla imal olunur.
6. Kominozon dantel ve el ile işlenmiş yıkanabilecek ipekli kumaştan batiska libnon, lübnon (?) müslinden imal olunur".²²

Dergi sonbahar modasından sonra kadın okuyucuları için kış modasına da yer vermiştir. Kadın okuyucular için verilen bu bilgiler fotoğraflarla zenginleştirilmiştir.²³ Ayrıca verilen çeşitli reklamlarla da kadınların modayı yakından takip etmelerine imkân sağlanmış ve zarafet sahibi olmaya teşvik edilmiştir. Örneğin; bir kadın ve erkek ayakkabı mağazası "Güzelhisar Zarafet ve Metanet" başlıklı reklamla dergide yer almaktadır.²⁴ Diğer bir reklamda mağazanın en son moda kürkleri imal ettiğine ve modası geçen eski kürkleri satın aldığına dairdir.²⁵

Bu çerçeveden bakıldığında modernleşmeyi görünür kılan şeylerden birinin giyim ve aksesuarlar olduğu görülmektedir. Batılılaşmayla birlikte Avrupalı giyim tarzı Osmanlı kadınlarını yakından etkilemeye başlamıştır. Bu tarz giysiler gündelik hayatın içine son derece dahil olmuş, geleneksel peçe ve çarşaf kadınların artık modaya uydurmaya çalıştığı ürünler haline gelmiştir. Önce eldiven, çorap, ayakkabı gibi aksesuarlarda yaşanan

²¹ Ümid, No:14 [14 Rebiü'l-Evvel 1339], s. 8.

²² "Sonbahar Mevsiminin Havalı Münasebetiyle Son Moda: Ağır ve Hafif Ev Tuvaletleri", Ümid, No:10 [9 Muharrem 1338], s. 10.

²³ Ümid, No: 13 [22 Safer 1339], s. 9

²⁴ "Güzelhisar Zarafet ve Metanet", Ümid, No:12 [7 Safer 1339], s. 1.

²⁵ Ümid, No:14 [14 Rebiü'l-Evvel 1339], s. 1.

ÜMİD (ÜMİDE) DERGİSİ PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI KADININA DAİR BİR İNCELEME

değişimler ilerleyen süreçte dış giyime yansımıştır. *Ümid* dergisinde de sıkça rastlanılan kürk ve tuvalet gibi gişiler aslında dönemin statü ve medeniyet göstergesi haline gelmiştir.²⁶

Resim 8: Mantolar

SONUÇ

Ümid, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde okuyucuları bilinçlendirme ve entelektüel katkı sağlama gayesi taşıyan edebi bir mecmua olma özelliğini yayın hayatı boyunca sürdürmüştür. Sanattan moda, edebiyattan kadına kadar daha birçok konuyu içinde barındıran dergi, eğlenceli ve dikkat çekici içeriğiyle Mütareke yıllarının ağır ve kasvetli havasından uzak bir tutum sergilemiştir. Dergi, kadınların sadece ev içi işlerinin ve annelik görevlerinin bulunmadığını kadın okuyuculara telkin etmiştir. Ancak bunu yaparken geleneksel kadın yapısının gerekliliğini de inkâr etmemiştir. Yayınladığı makalelerle kadınların köklerinde var olan vazifelerini farkına vartırmaya çalışmış, onlara bu vazifelerinden tümüyle uzaklaşmadan kendi hak ve özgürlüklerinin bilincinde olması gerektiğini vurgulamıştır. İlk dokuz on nüshasında kadın konularına neredeyse hiç ağırlık vermeyen dergi, geri kalan yayın hayatında "Kadınlığa Dair" isimli ana başlığıyla İbrahim Alaeddin'nin yazılarına yoğun olarak yer vermiştir. Bu yazılara göre kadınlar haklarının farkına varmalı ve ona göre aşırıya kaçmadan hareket etmelidirler. Kadınların kendi hak ve özgürlüklerini aramasında gecikmenin temel nedeni erkekler olarak gösterilmiştir. Kadınlara sürekli olarak destek veren *Ümid*, bir pusula gibi onlara yol gösterici olma iddiasında olmuştur. Kadınlar örgütlenme ve dernekleşme hususunda teşvik edilmiştir. Kadın hakları hususunda en önemli rolün yine kadının kendisinde olduğu ve bu konuda asla yılmaması gerektiğini de her fırsatta vurgulamıştır. Derginin ele aldığı bir diğer nokta ise kadın-erkek ilişkileri ve aile meselesidir. Toplumların gelişmesinde ve medeniyet seviyelerinin yükselmesi aile kurumunun ne denli öneme haiz bulunduğu altı sıklıkla çizilmiştir.

Kadın modasına ve güzellik algısına hemen her nüshasında değinen dergi, batılı kadınlardan örnekler sunarak Osmanlı kadınına rehberlik etmeye çalışmıştır. Moda akımlarını çeşitli reklam ve yazılarla kadın okuyucularıyla paylaşmasını, Türk kadınının giyim kuşam konusundaki vizyonunu dönüştürme şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca edebiyat, tiyatro ve tarih gibi alanlarda yayınlanan makalelerle kadınlarda belli bir bilinç oluşturup, kolektif hayatta daha güçlü ve dinamik bir imaj sergilemesini sağlamıştır. Nitekim *Ümid* bir kadın dergisi olarak yayın hayatına başlamasına ve literatürde bu yönde zikredilmemesine rağmen kadınları ilgilendiren önemli yayınlar yapmıştır. Bu minvalde dönemin kadın algısına dair önemli kesitler sunması açısından iyi bir örnek teşkil etmektedir.

KAYNAKÇA

Ümid Dergisi (13 Rebiü'l-Evvel 1337 / 17 Ramazan 1339).

"Ali Ruhi Terzihanesi", *Ümid*, No:8, 15 Zilhicce 1338, ss.14.

"Fransa Güzellik Müsabakası Nasıl Yapıldı", *Ümid*, No:13, 22 Safer 1339, ss. 8-9.

²⁶ Rifat Aydın, "Türk Modernleşmesinde Bir Görünüm ve Değişim Temsili Olarak Kıyafet", *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, 2018, s. 57.

“Güzel Hisar Zarafet ve Metanet”, *Ümid*, No:12, 7 Safer 1339, ss. 1.

“Kış Modaları”, *Ümid*, No:14, 14 Rebiü'l-Evvel 1339, ss. 1.

“Maksad”, *Ümid*, No:1.13 Rebiü'l-Evvel 1337, ss. 1.

“Resim Sergisi Münasebetiyle”, *Ümid*, No:8, 10 Zilhicce 1338, ss. 8-9.

“Sonbahar Mevsiminin Havalı Münasebetiyle Son Moda: Ağır ve Hafif Ev Tuvaletleri”, *Ümid*, No:10, 9 Muharrem 1338, ss. 10.

“Ümîd'in Büyük Güzellik Müsabakası”, *Ümid*, No:14, 14 Rebiü'l-Evvel 1339, ss. 8.

İbrahim Alaeddin, “Aile ve İzdivaç Hislerinde Tekâmül”, *Ümid*, No:16, 25 Kânun-u Evvel 1336, ss. 6-7.

İbrahim Alaeddin, “Ailede Tekâmül”, *Ümid*, No:15, 7 Kanun-u Evvel 1336, ss. 10-11.

İbrahim Alaeddin, “Kadın Hakkını Teyid İçün”, *Ümid*, No:14, 14 Rebiü'l-Evvel 1339, ss. 10.

İbrahim Alaeddin, “Kadının Hakkı”, *Ümid*, No:13, 30 Teşrin-i Evvel 1336, ss. 10.

Kitaplar ve Süreli Yayınlar:

AKAGÜNDÜZ, Ümüt, “Kadın ve Kadınlığa Dair II. Meşrutiyet Dönemi Dergilerinden Yansımalar”, *CIU Cyprus International University Folklor/Edebiyat*, C. 19, S. 73, Ankara 2013, ss. 63-80.

AYDIN, Rıfat, “Türk Modernleşmesinde Bir Görünüm ve Değişim Tensili Olarak Kıyafet”, *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S. 6, Bolu 2018, ss. 48-70.

ÇAKIR, Serpil, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 1994.

HALICI, Şaduman, *Yüzellikler*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1998.

MÜDERRİSOĞLU, Ayşen, “II. Meşrutiyet Döneminde Türk Kadını”, Edt. Bedrettin Dalan, *Tarih Boyunca Türk Kadını*, Yeditepe Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2019, ss. 135-181.

ÖZTÜRK, Emine, *Feminist Teori ve Tarihsel Süreçte Türk Kadını*, Gece Kitaplığı, Ankara 2017.

TERKAN, Banu, “Yazılı Basında Kadın İmajı”, *Selçuk İletişim*, C. 2, S. (4), Konya 2017, ss. 49-167.

YAPAR, G. Aslı, “Türkiye’de Basın Özgürlüğü”, *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, S. 15, İstanbul 2012, ss. 65-78.

EKLER

EK I

“İnsan, benliğini idrâk, şahsiyetini iktisâb itdiği nisbetde tahakküme mukâvemet idiyor. Nitekim çocuklara üç, beş yaşlarında iken tahmîl itdiğiniz emirleri; yedi, sekiz yaşlarında daha ihtiyâtle, hele on, on beş yaşlarında çok müşkülâtle tahmîl idebilirsiniz. Nihâyet bir an gelir ki onun da bir benliği bulunduğunu ve ona hürmet itmek icâb itdiğini takdîr idersiniz. O zaman fikirlerinizi artık tahmîl –imposer- değil, teklif –proposer- eylemek lâzım gelir. Ferdlerin tufûliyeti için vârid olan bu hâl; cem’iyetlerin çocukları hakkında da vâkidir. İbtidâ’î bir kavim veyâ millet bir re`isin yâhud müte`addid hâkimlerin her türlü evâmirine münkâd oluyor, başında bulunanların arzuları kendi mâlına, hattâ cânına da te`allük itse mukâvemet itmeği hâtırından bile geçirmiyor. Fakat zaman ile ve olgun memleketlerde temâs ile bir millet çocukluk devrini geçirüb de benliğini idrâke, şahsiyetini iktisâba başlayınca artık kendisine tasallutun idebilmek imkânı gitdikçe azalmış oluyor.

İşte kadınlarda erkekler muvâcehesinde uzun müddet böyle çocukluk devresi geçirdiler. Tabî ki çocuklar gibi erkekleri emr-i mutlak tanıdılar ve onların her emrine itâ`ati tabî`î buldular. Kadınlarda ibtidâ`î kavimler gibi uzun asırlar içinde bi-lâ kayd saltanat-ı ricâle tahammül idtiler.

Fî'l-hakîka târihin muhtelif devirlerinde erkeklerden gördükleri mu`âmele çok def`a bir metâ' veyâ bir hayvan telakkisini tecâvüz itmez. Bey' ve mübâya`a, hibe ve temlik idilebilmeleri, birçoğunun cem' olunabilmesi, erkeklerin kıskançlıkları hesâbına çatı veyâ örtü altında habs idilmeleri ricâlin tasallutun istibdâd-kârından başka bir şey midir? Ma`-mâfîh kadınlarda müştekî değildiler. Bu vaz`iyeti kendileri için tabî`î ve mukadder bir hâl ad idiyordular. Çünkü henüz şu`ûrlarına sâhib değildiler. Bugün hayvânâtın, hattâ nebâtâtın himâyesi için vaz' idildiğini gördüğümüz himâyelere müşâbih tedbîrleri kendi haklarında en büyük bir eser-i âtîfet add iderler, hatta bununla mağrûr bile olurlardı.

Fakat nihâyet bir zaman geldi ki onlarda benliklerine sâhi olmağa yavaş yavaş diğer cinsin kendi hakkındaki hudûdsuz tasarrufuna sed çekmeğe başladılar. Hattâ her türlü inkilâbda olduğu gibi bunda da ifrâta gidenler bulundu. Nitekim kadını erkeklerin bütün hayât ve meşâgilinde müsâvi ve müşterek yapmak isteyen bir takım “Feminizm” cüyânı da meydana gelmiş oldu.

Ferdlerde şahsiyetin, milletlerde hürriyetin ilk tezâhürleri muhakkak bir efrâd ile tev`em oluyor. Kendini henüz bilen mürâhiklerin çok hod-bîn, münzevî, lüzûmundan fazla mağrûr olması, hayâtı dâ`ima kendi nokta-yi nazarından görmesi ferdlerdeki ifrâta, kezalik hürriyeti yeni elde iden bir milletin dünyada artık bir had tanımaması ve kendini her türlü kemâle sâhib zan itmesi milletlerdeki galatâta misâldir.

Bu kabîldendir ki garbde cins-i latîfin şahsiyet ve hürriyetine mâlik olması hâdisesi â`ile, cem`iyet, hukûk iktisâd gibi mü`essesâtta sarsıntular, ifrâtlar muvâzenesizlikler hâsıl itmişti. Fakat nihâyet bir devre-yi sükûn ve i`tidâle de vâsıl oldu. Bugün oralarda şâhidi olduğumuz bu nev`i harekât tekâmülün muhtelif ve mu`tedil safahât ve netâyicidir.

Bize gelince: tekrâra bile hâcet yok ki benliğine, şahsiyetine sâhib olmadıkça en ziyâde geç kalmış olan bizim kadınlığımızdır. Bununla berâber idrâk ve inkilâbın artık başlamış olduğu da kat`iyen inkâr olunamaz. Kadın artık bizde de kendini ve muhîtini şu`ûr ile telakkî, hakkını ve vazîfesini vuzûh ile idrâk husûsunda mühim hatveler atdı. Artık bu tabî`î cereyânın, asırlarca zaman zarfında biriken bu seylin önünde ne erkeklerin hok-kâmlığı, ne âdetlerin, an`anelerin kuvveti, hatta ne de bi`l-zât kendilerinin muhafazakarlığı sed olamıyor.

Hod-kâm erkekler hükûmetlerinden, hey`etlerinden, meclislerinden hatta mahbeslerinden istedikleri kadar kuvvet alsınlar yine otuz sene evvelki kadınlığı değil, hatta üç sene evvelki şekli bile i`âdeye imkân bulamıyorlar. Halbuki içlerinde bin üç yüz sene evvelki hâli tahakkuk itdirmek isteyenler, insanda idrâkin kudretini, zamanda inkilâbın kuvvetini selb itmeği düşünenler bile var. Takdîr itmiyorlarki kendi mukâvemetlerinin tazyîki “bir iş zıyk oldukda müttesi` olur” kâ`ide-yi külliyesi mûcibince ittisâ' ve ifrâta bile sebebiyet viriyor. Kadınlığımızdaki buhrân ve îel-i ahlâkiyeye böyle geri bir zihniyetle tedbîr ittihaz etmek isteyenler şübhesiz o illetlerin devâm ve tezâyüdüne de sebebiyet virdiklerinden gâfildirler.

Ben bu gayr-i tabî`î vaz`iyeti düşündükçe o kabîl zevâta şu sûretle hitâb etmek isterim:

Azîz hemcinslerim! Mâdem ki bugün kadınlar hakkında tasallutuna ve onları birer çocuk veyâ esîr gibi her türlü emre râm itmeğe imkân yokdur, mâdem ki kendilerini fenâlıklardan tahzîr, iyiliklere teşvik için bizim hükûmlerimizin tamâmen metâ' olması kabîliyeti artık kalmamışdır, şu hâlde onların kendilerine tamamen sâhib olmaları, muvâzene ve i`tidâllerine mâlik bulunmaları için müsâ`ade itmeliyiz. Bi`l-farz tahsîl insana iyilik de virebilir, fenâlık da. Biz her iki şıkkı re`yimizle yapabileseydik kadınların tahsîl itmemesi husûsunda yâhud

“ahlâk-ı âlâ”nın tecvîz idebildiği vecihle yalnız namaz sûrelerini okuyacak derecede okuyub ancak yazı yazmaları hakkında sizinle mütefîk olurum. Fakat mâdem ki bu kudret bir def’a elimizden gitmiştir. Artık kadının her okuduğuna kapılmayacak, her vaka’ya ile sürüklenmeyecek, her erkeğe aldanmayacak sûrette yetişmesi, kendi melekâtını kendi irâdesiyle kullanabilecek seviyeye bir an evvel irişmesi bizce mültezim olmalıdır. Ancak o zamandır ki hacir ve vesâyetden kurtulmuş, hakkını, vazîfesini bilir, hudûdunu tecâvüz itmez hayat arkadaşları kazanırız ve mütekâbil emniyet ve vazîfeşinâslıkla â’ile ve cem’iyetce mes’ûd oluruz. Ya’ni kadının hakkını kemâl-i adâletimizden olmasa bile bu husûsdaki mecbûriyetden ve kendi fâ’idemize te’allukundan dolayı olsun artık tanınmalıyız...

Hemcinslerime tevcîh itmek istediğim bu hitâbı müte’âkib bi’l-hassa hanımlarımıza da ba’zı nâçiz tavsiye ve ricâlarda bulunmağı düşünür ve bu düşüncelerimi şu cümlelerle hülâsa iderim:

Şimdiye kadar sizi birer esîr mu’azzez telakkî iden hemcinslerimin elinden hürriyetinizi az çok istihsâl itmiş bulunuyorsunuz. Buna ben asrî bir fikirle memnûn, fakat asr-ı mânda bir hisle belki müte’esirsim. Sizinle bütün mü’essesâtda, hayâtın her safhasında berâber bulunabilmek asrî ve insânî bir hazdır. Ancak bir çoğunuzu bir çatı altında kendimin olmasa bile herhangi bir hemcinsimin emrine münkâd görememek yine terâkümât-ı irsiyeme göre az çok bir mahrumiyettir. Fakat ne olursa olsun bu vaz’iyet tehaddüs itmiştir. Muvâfakat idilmesi zarûrî olan bu vaz’iyetin tekemmülü için ben nâçiz fakat çok samîmî tavsiyelerimi lütfen dinleyiniz! Evvelâ: Vazîfe-yi tabî’iyenizi hiçbir zaman unutmayınız. Ya’ni hayâta ancak fitratın size ta’yîn ittiği â’ile vezâ’ifini ikmâl edecek sûrette giriniz ve yine fitratın erkeklere ayırdığı işlerde beyhûde kendinizi isrâf itmeyiniz!” Sâniyen: Âdet ve an’aneyi müfrit hareketlerle yıkmayınız! Siz ki muhâfazakâr bir cinssiniz; ahlâk, hukûk, iktisâd.. ilh gibi husûsâtda beyhûde yere ketm olunan hürriyetlerini ve haklarınızı ancak tadrîc ile elde edebilirsiniz. Ve karşınızda kuvvetli bir mâni’ olan muhâfazakâr erkekleri ancak size hâs tatlılıkla çebebilirsiniz.

Sâlisen: İçinizde iki kısım vardır ki en müdhîş aleyhdârlarınızdır. Bir kısmı ihtiyârlarınız, daha doğrusu eski fikirlileriniz. Onlar henüz benliklerini müdrîk, haklarına sâhib ve tâlib olmadıkları için muhâfazakâr erkeklerin safında bulunurlar ve sizin mesâ’inizi işgâl iderler. Onları da ihmâl itmemeniz ve mümkün olduğu kadar mülâyemetle irşâd itmeniz lâzımdır. Tâ ki hem sizin haklarınızı rahnedâr itmesinler hem de düşmanlarınıza kuvvetü’z-zahr olmasınlar. İkinci kısım sizin maksadlarınız ve haklarınız uğrunda en tehlikeli olanlardır. Bu kısım, müfrit lâübâllikleri, tereddî itmiş benlikleriyle kadınlığın evsâf ve fezâ’ilini gâ’ib idenler, memleketin, milletin âdet ve an’anelerine tamâmen zıd gidenlerdir. İşte onlar aleyhdârlarınızın elinde en kuvvetli birer silâh oluyorlar sizin hürriyete lâyıf olmadığınız delil ad idiliyorlar. Onların içinde yerli, ecnebî herkesin hayretini veyâ istihfâfını celb edecek derecede çirkin giyinenler, kıyâfet ve etvârında cinsinize lâyıf asâlet ve zarâfeti muhâfaza idemeyenler var. Onların içinde â’ileleriyle mukayyed olmayan, çocukları varsa ihmâl iden, o kadınlığına bigâne olmağla, yemek, biçüb dikmek bilmemekle iftihâr iden, roman okumağı biraz mûsikî, biraz ecnebî lisânı bilmeğı çok meziet zan eyleyenler var. Onların içinde bütün günlerini tiyatrolarda, sinemalarda, elbise provalarında geçirmek isteyen, â’ilesinin şerâ’it-i hayâtiye ve iktisâdiyesiyle alakâdâr olmayan, milletin elim günlerini ve fecî’ vaka’larını duymayanlar var. Nihâyet onların içinde ma’a’l-esef işret iden hatta bekrîliği i’tiyâd idinen ve daha birçok münasebetsiz yollara sapanlar var.

Gâfil olmamalısınız ki bu nev’ tipler sizin haklarınız ve maksadlarınız için yalnız birer leke değil aynı onlarla mücâdeleye, onları mümkün merteye tahdîd veyâ zamânda birer büyük tehlikedir ve siz bütün kuvvetinizle islâha mecbûrsunuz. Ve benim nâçiz düşüncelerime göre bu arz ittiğim yolda yürürseniz haklarınızı daha kolaylıkla tevsî’ ve te’bîd edeceksiniz...

Kadınlığı tereddî itmiş numûlerden tenziye itmek, Türk’e ve Müslümâna ve aynı zamanda asra lâyıf enmûzeceleleri teksîr eylemek için hanımlarımız arasında ne gibi teşkîlât ve teşebbûsât yapılması mümkün olduğunu gelecek makâlemde arz edeceğim”.

Kaynak: Ümid, No:13 [30 Teşrin-i Evvel 1336], s. 10.

EK II

“Geçen nüshada intişâr iden makâlemde artık bizde de kadının hakkı tanınması lâzım gelen bir kemiyet olmağla başladığını ileriye sürerek o hakkında te’mîni için gerek hemcinslerimi gerek kadınlarımızı mu’tedil düşünmeğle sevk edecek delilleri arz itmeğle çalışmışım.

Kadınlığı tereddî itmiş numûnelerden tenziye itmek, Türk’e Müslümâna ve aynı zamanda asra lâyıf enmûzeceleleri teksîr eylemek için hanımlarımız arasında ne gibi teşkîlât ve teşebbûsât yapılması mümkün ve lâzım olduğu hakkındaki fikirlerimi bu makâleye bırakmışım.

Evvel emirde cinsî hodkâmlığımızdan tecerrüde çalışarak şu ciheti i’tirâf itmeliyiz ki şimdiye kadar kadının kendi hakları için şu’ürsüz, onları istemekte kabiliyetsiz olmasına sebep yine erkeklerdir ve kadınlığın tekâmülünü istemek, erkeklerin kemâlini arzu itmek dimekdir.

ÜMİD (ÜMİDE) DERGİSİ PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI KADININA DAİR BİR İNCELEME

Ancak erkeklerin yükselmesini beklemek, tabî'î düşünenlerin ekseriyet hâsıl itmesine intizâr itmek zamana mütevaftıdır. Zâten bugün bizde mümtâz ve asrî ad idilen, şekli tahsîl mertebelerini ikmâl eyleyen zevâtın bile kanâ'atleri ta'mik idilince görülür ki asırların çizdiği izler az çok bâkîdir. Ma'lûmdur ki utlâ'lar ve bilgiler, fikir ve kanâ'at teşkil edebilmek için dimâğların epeyce uzun bir hazım devresi geçirmesi zarûrîdir. Hele fikirlerin his hâline ve hislerin i'tiyâd ve sevk-i tabî'î şekline inkilâbı için belki bir veyâ birkaç batının geçmesine ihtiyâc vardır. Hakikî tekâmül vak'alarından, sadmelerden ziyâde zamanların mahsûlüdür.

Meselâ kadın hakkında –Sociologie physyologique- tedkikâtınca büyük bir cild ile, epeyce zaman evvel neşr iden doktor “Theuliè” kadının ictimâ'î vaz'iyetinden bahs iderken diyor ki “an'anevî efkâr-ı dâlle –prèjugès- ile meşbû' olan birçok Fransızlar tabîi ki eski (...) gibi, çocukluk zamanında bir kadın pederine, gençliğinde zevcine, zevci vefât idince oğullarına tâbî'dir ve hiçbir zaman kendine sâhib olamaz, şeklinde düşünürler.

Bu tarz tefekkürü sözlerinde olmasa bile samîm-i rûhunda yaşatmayan içimizde acabâ kaç kişidir? Halbuki aynı mü'elif şu sezâ-yı dikkat cümleleri de ilâve idiyor ki aynen nakli diyorum:

Milletler arasında fâ'ikiyetin kadınları en yüksek seviye-yi ictimâ'iyede bulunanlara â'id olduğu ve dâ'imâ da böyle olacağı kat'î bir hakîkatdır. Irkı vücûda getiren annedir. Sağlamlığı, zekâyı ve tahsîl-i mukaddemâtını viren odur. Anneleri kuvvetli, zekî secâyâ-yı necîbeyi mâlik bulunduğu nisbetde bir ırk sâhib-i kudret olur. Terakkî yolunda deverân ve yavaş yavaş mücâdele-yi mevcûdiyet sâhasından çekilen milletler; kadınları ancak aşağı insanlar vücûda getirenlerdir. Vaktiyle o kadar büyük olan İslâmiyetin terakkî yolunda durması kadının “pedersâhilik devri –patriaricale èopque-“ndeki hâlini muhâfaza itmesinden, esîr kalmasındandır. Bir cem'iyetin ferdleri, bir şahsın uzuvlarına benzer ve cem'iyetin bedeninde mühim bir uzuv olan kadının inkişâfındaki tevaffuk bi'l-zarûre bütün bedeninin nâmesini haleldâr ider...

Bu sözler nazariye olmak i'tibâriyle bizim için hiç de yeni değildir. On seneyi mütecâviz bir zamandan beri muhtelif şekilde tekrâr idiliyor. Yapılacak şey kadının hakkını te'yid etmek için mümkün olan teşebbüsât ve teşkilâta girişmektir. Ağır da olsa, ara sıra rec'î hatveleri de ihtivâ itse yine kadınlık haklarına ta'allük iden safahât-ı hayât on beş sene evvelkine değil, üç beş sene mukaddem câri olan şekle bile kâbil-i kıyâs değildir. Elverir ki o rec'î hatvelerin bu tabî'î tekâmülü sarsmasına mümkün mertebe meydan virilmesin ve tahavvüllerin bir dereceye kadar tabî'î olan aksü'l-amelleri ve efrâtırları tahdîd olunsun.

Ben bu ciheti bi'l-zât kadınların daha kolaylıkla te'min edebileceklerine kâni'im onlar eğer haklarına tam bir şu'ur ve itmi'nân ile tâlib ve sâhib iseler o hakları te'yid edecek avâmili taharrî ve tezyid ve rahne-dâr edecek sebepleri de izâle veyâ tahdîd itmelidirler.

Kadın hayatında hâsıl olan ve gitdikce tevsî' iden tahavvüllerin aleyhdârları acabâ hangi noktalardan i'tirâz ve hücum idiyorlar ve bu cihetlerin haklı olan kısımları hangileridir?

Evvel-i emirde bunların takrîri, müte'âkiben haklı i'tirâzları celb iden, kadınlık nâmına leke ve tehlike getiren münâsebesizliklerin izâle ve hiç olmazsa tahdîdi için yine kadınlar tarafından teşebbüsât ve teşkilât yapılması çok müfîd ve çok asîl bir hareket olacaktır.

Meselâ hâtıra gelebilir ki akli gözünde olan avâm halkın ilk dikkat ve i'tirâz itdiği cihet kıyâfet mes'alesidir. Fî'l-hakîka bu noktadan yapılacak i'tirâzların haklı cihetleri bulunduğu ne kadar müsâmahakâr olsak inkâr idemeyiz. İyi â'ilelere mensûb olanlar arasında bile asâlet ve zarâfet tebbüsü muhâfaza idemeyen, yerli, ecnebî her müdekkikin hayret veyâ istihfâfını da'vet edecek kadar aykırı giyinen hanımlar var. Bana öyle geliyor ki müdrîk ve kibâr hanımlarımız arasından bir zümre hayret değil, hürmet celb edebilecek bir şekli tebbüsü kabûl itmeler ve bunu meslek idinerek lehine tarafdâr arasalar, propagadalar yapsalar, ona ri'âyet itmeyen terzileri boykotaja tâbî' tutsalar hem çirkin ve fenâ giyinen kısımdan kendi izzet-i nefislerini korumuş, hem de asrî kadınlık lehine efkâr-ı âmda bir cereyân uyandırmış olurlar. Zan idiyorum ki moda, çirkin giyinmeği tervîc idbildiği gibi asâlet tebbüsü de tecvîz idebilir. Elverir ki “Kadın Giyinme Derneği” yâhud “Kıyâfet-i Nevât Cem'iyeti” nin uyandıracığı cereyân kuvvetli ve buna tavassut edecekler azimli ve kudretli olsunlar...

Kezalik iyi â'ilelere mensûb hanımlar arasında bile- evvelce de bahs ittiğim gibi şimdi yine tekrâr ve isrârı muvâfık görüyorum- bir kısım vardır ki onlar â'ile vazîfeleriyle, kadınlığın tabî'î işleriyle meşgûl olmağı sevmezler, ev kadınlığına bigâne olmağıla, pişirmeği biçüp dikmeyi bilmemekle hatta mağrûr olurlar, çocuk istemezler, varsa ihmâl iderler, roman okumağı, biraz mûsîkî biraz ecnebî lisânı bilmeğı çok meziyet zan iderler. Yine kendilerini asrî ve münevver ad idenler arasında öyleleri var ki vakitlerini tiyatrolarda, sinemalarda, elbise provalarında geçirmek isterleri â'ilelerinin iktisâdî ve hayâtî şerâ'itiyle alâkdar olmazlar, milletlerinin elîm günlerini, fecî' vak'alarını his itmezler. Yine “modern” ve “monden” â'ileler arasında mahdûd olsa bile işret iden hatta bunu i'tiyâd idinen ve daha birçok mü'essif yollara sapanlar var...

Şüphesiz ki müdrîk ve asâlet ruha mâlik hanımlarımız arasında bütün şu hallerden dolayı pek çok incinen mümtâz bir zümre mevcûddur. Onlar aralarında tekâmül bu husûsât için mücâdeleye karar virseler,

konferanslarla, gazete, mecmû'a, risâlelerle neşriyâtda, mektebler ve mü'esseselerde teşebbüsâtta bulunarak uğraşsalar, çocuk tedkik ve terbiyesi lehine, â ile vazîfeleri ve ev kadınlığı lehine, kadının evsâf ve fezâ'il-i hakîkiyesi lehine neşr-i eskâr itsele kadınlar da isrâf ve sefâhat aleyhine, kadınlar da her türlü yolsuzluk aleyhine te'sîrler ve cereyânlar uyandırmâğa kıyâm itsele muhakkak ki bu te'sîrlerin mes'ûd neticeleri az zamanda görülecektir. Hanımlarımızın "Hilâl-i Ahmer", "Kadınları Çalışdırma Derneği" gibi mü'eselerde sebki iden hizmetleri yarın teşekkül idecek bi'l-farz "Yuva Şenlik Derneği", "Ev Kadını Bilgi Derneği" Vezâ'if-i Nevân Cem'iyeti", Fezâ'il-i Nevâm Cem'iyeti", "Kadın Hilâl-i Ahdar Cem'iyeti" gibi cem'iyetlerde dahî pek ziyâde müfîd olabilmeleri için kâfi derecede ümîd bahşdır.

Böyle hareketler ve cem'iyetler için mu'allime hanımların, Sultânî me'zûnlarının, Dârü'l-Fünûn me'zûnlarıyla müdâvemelerinin de çok yardımı olabilir ve onlar için ilmî cihetlerini der'uhde iderler. Böyle cem'iyetler ileride bi'l-farz "Ecoles des ménagères" gibi ev kadını ihzârına mahsûs mü'esseselerin Protection des jennes filles" gibi genc kızların muhâfaza-yı ismetiyle uğraşan hey'etlerin vücûda gelmesi hakkında da mü'esir olabilirler.

Hülâsâ kadınlarımız kendi haklarını te'bîd idebilmek için evvel-i emirde vazîfelerini ta'yîn ve iktisâb itmeli iderler. Çünkü vazîfe şînâslık liyâkatin en büyük delilidir".

Kaynak: Ümid, No:14 [14 Rebiü'l Evvel1339], s. 10.

EK III

"Bundan evvelki makâleler, cem'iyetleri, milletleri ve nihâyet bütün insanlığı vücûda getiren "â ile"de kadının ne gayr-i kâbil ihmâl bir kıymet, âdetâ bir ruh-u mevcûdiyet olduğu hakkında nâkıs da olsa bile yine ba'zı kanâ'atler tevlîd idebilmişdir zan iderim.

Bugün â ile mes'elesinin her yerde ve bi'l-hassa bizdeki eşgâlden, nasıl olduğu veyâ nasıl olması lâzım geleceği hakkındaki fikirlerden bahse esâs olmak üzere â'ilenin geçirdiği tekâmül safhalarını telhîs itmeği düşündüm.

Evvel-i emirde şunu arz ideyim ki tekâmül hakkında tabî'iyât ve hayâtîyât sâhasındaki nazariyeler bile mahz-ı hakikat telekkî idelemezken bunların ictimâ'iyât mes'âline tatbîki bi't-tabi' yine nazariye ve faraziye kıymetinde bir takım ma'lûmât vücûda getiriyor. Tarihi tedkikâta, bugün ki hayvanlar ve vahşî kabîleler üzerindeki müşâhedâta istinâd iden bu tahmînler müfîd olmaktan, câlib-i merâk bulunmaktan hâlî değildirler ve belki aralarında hakikate yaklaşan veyâ şâniyet-i mahza olan kısımları da vardır. Ancak biz acûl ta'mimlerden ictinâb itmeli ve her nev' bilgiyi lâyük olduğu kıymetle telakkîye alışmalıyız.

Ezmine-yi kable't-tarihinen uzak ve muzlim devirlerini tedkika çalışanlara göre ecdâd-ı beşer bugün bir takım hayvanyâtın bile geçirmiş olduğu devreleri yaşamışdır. En ibtidâ'î kabîlelerde serbest münâsebet câri ve kadınlar umûma â'iddir. Halbuki bu hâl birtakım hayvanlarda bile kalmamışdır, horoz ve maymun gibi kesîrî'l-zevce (polygame) veyâ ba'zı kuşlar gibi vahîdü'l-zevce (monogame) hayvanât bile dişîlerinin hakk-ı temellüklerini hayâtları bahâsına müdâfa'a iderler. Hattâ aralarında hayât-ı zevciyetleri yavrularının büyümesi zamânına münhasır kalmayanlar ve müddet-i ömürlerinde berâber yaşayanlar bile var. Nitekim (Tuti kuşu: Perruche) bu kısımdandır ve çiftten birisinin ölümü muhakkak diğîrinin de ölmesini mücib olacağı için bunlara "gayr-i kâbil-i iftirâk insêparable" diyorlar. Cenevre'de iken bir piyankodan bana bir çift "perruş" isâbet itmişdi. Kanarya cesâmetinde, fakat papağan şîkil ve renginde olan bu vefâkâr çiftin bahs itdiğim şöhreti bu isâbetden dolayı beni daha fazla sevindiriyordu. Onları iki, üç ay kadar odamda besledim. Â'ilesiz yaşadığım yabancı bir memleketde aşk ve vefânın bir timsâli ad olunan bir kuş â'ilesi beni çok meşgûl idiyordu. Fakat günün birinde bir dânesi ölüyordu. Diğîri de muhakkak ölecek diyorlardı. Sıcak memleketlere mensûb olan bu kuşun hayâtını kurtarmak için dâ'imâ sıcak yerde bulundurarak ve her ihtiyâcına dikkat iderek uğraşdım fakat iki gün sonra o da ölmüşdü. Fennî bir düşünce ile bu hâl her ikisinde de hâsıl olmuş bir mukâvemetsizliğin veyâ hastalığın tabî'î bir netîcesiydi. Fakat herhâlde gözümün önünde geçen şu hâdis bu kuşların gayr-i kâbil iftirâk oldukları hakkındaki şöhreti te'yîd itmiş oldu. Laros ansiklopedisi bu kuşların kafesde ien çiftlerinden ayrılmağa tahammül idemediklerini kayd idiyor. Aynı kafesde yaşayan diğîr kuş çiftlerinden birinin ölmesi muhakkak diğîrinin de ölümüne icâb itmediği hâlde şu hâdis neden yalnız bu nev'e münhasır olsun bu küçük mahlûklarda ayrılık ile mukâvemet idememek gibi çok yüksek hislerin ve heyecânların tasavvuru mümkün olmadığına göre acabâ yalnız yaşayamamak fizyolojik teşekküllerinin ilcâsı eseri midir? Tuhaf ve câlib-i dikkat olan bu mes'elenin hallini hayâtîyât mütehasıslarına ve bi'l-hassa "hayvantâtın ahvâl ve âdâtı" mes'elesiyile son zamanlarda uğraşan Harun Reşid Bey Efendi'ye terk iderek biz yine insanlara gelelim:

Hayvanlardan alınan misâllere göre ecdâd-ı beşerî en ibtidâ'î şîkl-i ictimâ'îsinde tasavvur mümkün oluyor: Ormanlarda ve kaya kovuklarında bugünkü maymun sürüleri gibi bir erkekten ve mücâdele ile kazanılmış bir veyâ müte'addid dişî insandan mürekkeb kâfileler. Fakat insanlar muhât oldukları türlü mahâlin

ÜMİD (ÜMİDE) DERGİSİ PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI KADININA DAİR BİR İNCELEME

muvâcehesinde ittihâd ile küçük cem'iyetler vücûda getirmeğe mecbûr oldukları zaman evvelki dağınık kâfilelere bedel bir nev'i kabîleler teşekkül etmiş oluyordu. Ferdlerin kıymetleri ancak kabîleye mensûb olmakdan ibâret olan böyle ibtidâ'î cem'iyetlerde eşyânın hak temlikî münferid olmayub umûmî idi. Tıbbî eşyâ gibi kadınlar ve çocuklar da müstereken tasarruf edilirdi. Böyle bir cem'iyette cârî olan serbest münâsebet -Promiscuite-neticesinde çocuğun babasını bilmek mümkün olmadığı için ebeveyn sıfatı yalnız anneye münhasır kalıyordu. Bi'l-âhere böyle ibtidâ'î kabîlelerde isbât-ı übüvvet için garîb bir âdet icâd olunmuş ki el-ân cenûbî Amerika'da ve hattâ Avrupa'nın Prene dağlıları arasında cârî imiş: Bir kadın vâlide olduğu zaman peder lohusa döşeğine yatarak ızdırâp taklidleri yapıyor ve refikasına â'id olmak lâzım gelen tebrikleri kendisi kabul ediyor ki hayli budalaca olan bu teşrifât serbest münâsebetin cârî olduğu bir kabîlede isbât-ı übüvvet'e yaramak i'tibâriyle pek de ma'nâsız değildir.

Kadının umûma â'idiyeti Hind, Afrika ve Amerika ve bi'l-hassa Kaliforniya akvâm-ı vahşiyesi ininde cârî imiş. Müfrîd iştirâkiyünün bu vahşîlik âdetini, birçok hayvanların bile terk ettiği bu şekil hayâtı i'âre itmek istedikleri ma'lûmdur.

Ezmîne-yi kable't-târîhîde kadın iştirâkından umûman cârî olduğu, ilk medenî milletlerde kalan izlerle daha kuvvetli olarak sâbit oluyor. Kadîm Yunanilerde ve Romalılarda, Arablarda ve bütün Garb ve Şark akvâmında kadını i'âre, hibe, bey itmenin câ'iz görülmesi bu kabîl izlerdendir.

Kostavlobon'un bu bahisde bana kıymetdâr bir me'haz olan "İlk Medeniyetler" ismindeki eserinde zikr ettiği me'hazlara göre Rusya'nın ba'zı köylerinde hâlâ kadın iştirâk tasarrufunu gösteren birçok garîb ve hayli çirkin âdetler varmış.

Zâten târihinin yetişebildiği zamanlarda neslin kadın vâsıtasıyla devâm ve sübûtu ve kabâ'il-i akvâmında "maderşâhîlik -matriarcat" ya'ni â'ilede yalnız kadının esâs oluşu da gösteriyor ki en eski zamanlarda kadınlar hakkındaki sosyalizm heman cihân-şumûl bir adetmiş ancak vâlidesini tanıyan çocuk isimler vücûda geldiği zamandan i'tibâren annelerinin isimlerini alıyorlarmış. Kezalik ferdlerin hakk-ı tasarrufu cârî olduğu zamandan i'tibâren de çocuklar yalnız annelerinin vârisi oluyorlarmış. Afrika ve Asya'nın ba'zı kabâ'il-i ibtidâ'îyesinde neslin yalnız kadın vâsıtasıyla tanılması hâlâ cârî imiş. "Sosyoloji Kız Biyolojik" mü'elifli "Tevlih" â'idde "maderşâhîlik" âdetini kadının erkekten daha kuvvetli ve ona gâlib olduğu ba'zı kabîlelere mahsûs bir istisnâ sûretinde telakkî ediyor. Fakat ben daha mu'ahar olan "Lobon"un izâhını müreccah buluyorum.

Kadının umûma â'idiyetini ta'kib iden şekil evvel-i emirde mahdûd bir kısıma münhasır olmak sûretine tahavvül etmiştir ki buna (te'addüd-ü zevc- polyandrie) dirler. Bu âdetle yaşayan kabîlelerde bir kadın bütün kabîle halkına değil belki aralarında birkaç kişiye ve ale'l-ekser birkaç birâdere â'id olurdu. Kesîrî'l-zevc â'ilelerde de serbest münâsebetin cârî olduğu kabîleler gibi neslin pederle sübûtu değildi. Ancak "Asasam"da olduğu gibi iştirâk-i birâderânenin kabul idildiği kabâ'il arasında çocuklar kardeşler arasında taksîm idilerek büyük birâderler büyük çocuklara, küçükler de sırasıyla ufak çocuklara temellük iderlerdi.

İnsânî cem'iyetlerin yalnız kabîlelere münhasır bulunduğu devrelerde kabîleden kabîleye kadınlar müsâdere idilerek kaçırılırdı. Böyle yabancı kabîle kadınlarıyla izdivâc tarzına -exogamie- diyorlar. Düşman kabîlelerden yapılan kadın yağması neticesinde gâlib kabîle re'isi kendine münhasır olarak bir veyâ müte'addid kadın tefrik ider ve bu takdîrde diğer kadınlar kesîrî'l-zevc -polyandre- iken re'ise â'id olanlar tabi'atle vahîdî'l-zevc monoandre- bulunurlardı. Kabâ'il re'isleri için fazla kadına mâlikiyet çok eşyâya sâhib olmak gibi bir süs mes'elesiydi. Çocuklarda bi't-tabi' re'islerin emvâli meyânında bulunurdu. Afrika-yı merkezî kabâ'il-i vahşiyesinden olan "Fanini"ler mümkün mertebe fazla kadın alırlar ve meydana gelen çocuklarla gayr-i meşrû' ticâret yaparlarmış. Seyyâhların tedkikine göre Avusturalya'da bir kadına ancak iki, nihâyet üç çocuk bırakılır mütebâkisi on yaşına kadar yetiştirildikten sonra ekl olunurmuş. Anneler çocukları yendiği zaman biraz ağlarlar fakat hiçbir zaman ziyâfetdeki hisselerinden vazgeçmezlermiş.

Peder ve zevc ta'birleri uzun bir zaman sâhib ve mutasarrıf kelimeleriyle mürâdif gibiymiş. Kadîm Hind'in "Mano" kânûnuna göre hâmile veyâ çocuklu bir kadınla izdivâc iden erkek o kadının çocuklarına da temellük idermiş.

Bir erkeğin kadına tasarruf-u mutlakı, anlaşılıyor ki kabîleler arasındaki mücâdelâtın neticesi olarak te'essüs imiş ve bu tarz-ı tasarruf bi't-tabi' kabîleye yabancı olanlara münhasır kalmışdır ki bugü bile temeddün itmemiş kavimler arasında kendi kabîlesinden kız almak âdetinin bulunması evvelki i'tiyâdın bir eser-i devâmı ad olunabilir şu hâlde yabancı kadınlarla evlenme âdeti, onu tevliid iden sebep zâ'il olduktan sonra dahî yaşamışdır.

Kadın ve çocuk üzerindeki hakk-ı tasarrufun tanılması yalnız ibtidâ'î kavimlerde değil kurûn-u evvelîdeki medenî denilen milletlerde dahî cârîydi. Roma kânûnu gibi birçok kânûnlarda zevçlerin zevce ve çocuğun hayâtı üzerinde tasarruf idibilmeleri te'yîd edilmiştir.

Kadîm Roma'da Sparta'da ve hâl-i hâzırda Çin'de çocuk katli –infanticide- nin cevâzi bundandır. Bi'l-hassa kız çocuklar öldürülürdü. Çünkü onların erkekler gibi çalışmayacakları, muhârebe idemeyecekleri ve cem'iyete bâr olacakları düşünülürdü. İsparta'da kız, erkek bütün çocuklar ihtiyârlar meclisi tarafından mu'âyene idilerek sakat ve cılız olanların merâsim-i mahsûse ile kanları ihrâc idilirdi. Hindistan'ın "Rajbot" denilen çok zekî ve hayli medenî ırkında kız çocukların katli uzun müddet devâm itdiği için kadınlar âdetâ tükenmişdi. Birçok kavimlerde kesîrî'l-zevc â ile tarzının devâmına kızların öldürülmesi ve bi'l-netîce kadın kemiyetinin meydana gelmesi çok te'sîr itmiş olabilir.

İslâmiyet'den evvel Arablarda kız çocukların diri diri defni âdet olub buna "ve'd" dirlermiş. Kâmûs sebt olarak fikir ve (...) diyor. Hazret-i Ömer bile İslâmiyetle müşerref olmadan evvel küçücük bir kızını böyle defn etmiş. İslâmiyet nûruyla insanlık şu'ûrunu kazanan o mu'azzam halîfe-yi İslâm kızını defn ettiği toprağı kazarken netîceden gâfil olan zavallı ma'sûmun sakalındaki toprakları düşürmek üzere kendisine nasıl yardım itdiğini büyük bir ızdırâb-ı vicdânla ve zaman-ı câhiliyete müteveccih la'netlerle yâd etmiştir.

Kur`ân-ı Kerîm'de bu fenâ âdet sarâhaten zem ve nehiy buyurulmuştur.

Bu ma'lûmâtdan anlaşılıyor ki ilk insan â ileleri bugünkü samîmî hissiyâta müstenid dînî ve medenî mü'esseselere benzemekden çok uzakdı ve şimdiki şekl-i tekâmüle vâsıl oluncaya kadar hayli batî bir devre-yi tekâmül geçirdi.

Kurûn-u evveldeki ilk medeniyetlerle birlikde nesl-i pederânenin te'essüs itdiğini ve pederin hâkimiyet-i mutlakasıyla an'ane-yi ecdâdın â ileye esâs olduğunu görüyoruz. (Ariyas)lar gibi ba'zı ibtidâ'î kavimlerde bu şekil tekâmül hattâ ezmine-yi kable't-târîhiyeden i'tibâren itmişdi ki bugün ma'dûm olan bu kavmin lisânı hakkında yapılan tedkikler onlarda â ilevî revâbitin tamâmen te'essüs itdiğini ve zamânımızda tanılan derecât-ı karâbetin ta'yîn olunduğu göster buyurmuş.

Târihin tanıdığı ilk medenî milletlerde â ile tekâmülü "madersâhîlik –matriarcat"dan "pedersâhîlik – patriarcat-"a tahavvül sûretindedir. Bu milletlerde â ile babası, kadınlarından meşrû' tabî'î yâhûd müttehaz (ma'vevî) çocuklarından, esîrlerinden ve uzak yakın akrabâsından mürekkeb bir hey'etin re'is-i mutlakıdır. Bu â ilelerin en mükemmeli Romalılarda görülür ki tekâmül-i ictimâ'inin diğer bir derecesi olan kurûn-u vasata "kalani"ni böyle â ilelerin inkişâfından teşekkül etmiştir.

İşte â ilenin ilk edvâr-ı beşerde geçirdiği tahmîn olunan safahât tekâmülü gâyet muhtasar olarak arz etmiş oluyoruz. Bundan sonraki bahsimizi muhtelif zamanlarda ve cem'iyetlerde izdivâcın eşkâl ve şerâ'iti mes'elesine hasr edeceğiz".

Kaynak: Ümid, No:15 [7 Kanun-u Evvel 1336], s. 10-11.

EK IV

"Bugün ki medenî kânunlar â ile teşkiline esâs olan izdivâci az, çok farkla şu tarzda telakkî itmekde heman müttefikdirler: "İzdivâc; bir kadınla bir erkeğin hayâtındaki hazırlar birlikde idrâk ve muhtemel müşküllere berâberce tahammül etmek ve nesl-i âtiyi vücûda getirmek üzere berâber yaşamalarını te'mîn iden bir akiddir" bugünkü yükselmiş ferdler ve cem'iyetler nazarında şu sûretle vücûda gelen izdivâc hayâtının mutlak bir hâkimi, bir re'isi bulunmak zarûrî değildir. Ve â ile ancak kadınla erkeğin müştereken teşkil idtikleri bir hükümet-i cumhûriyet gibi idâre olunur. Cumhûriyetin riyâseti mevzû' bahs olacak mes'elenin şekil ve nev'ine göre ba'zen kadına, ba'zen de erkeğe â'id olabilir. Her cinsin kendine mahsûs vazîfe ve salâhiyeti ta'yîn etmiş bulunacağından zevce ve zevc arasında mütekâbil bir i'timâd ve hürmet bulunması tabî'idir. Mütemeddin ve irfânlı bir â ile için her iki uzvun hukûk ve salâhiyetinde bir fark tasavvur ve kabûle hiçbir sebep bulunamaz.

Ba'zıları dirler ki bir â ile medenî şerâ'it içinde teşekkül itse, âdetâ bir hükümet-i meşrûte ve cumhûriyet gibi idâre olunsa bile yine bir re'ise muhtâc olmaktan müstağnî değildir. Hem zevcenin hem de zevcin re'ise ve re'isi olarak kabûlü â ilenin idâresinde bir yenilik bulunmasını tervec dimekdir. Son kararın, müreccah re'is yalnız bir kişiye â'id bulunması lüzûmu da zâhirdir. Hükümet-i â ileviye için de erkeğin re'is-i cumhûr olarak kabûlü daha ma'kûl olur. Çünkü harekâtında i'tidâl ve tevâzün, muhâkemâtındaki dürüstî ve insicâm bi'l-hassa hissiyât-ı heyecânâtına karşı mukâvemet i'tibâriyle erkek fıtratı buna daha müsâ'iddir. Binâ'en-aleyh izdivâc; hürriyetle idâre olunan bir cumhûriyete teşbîh idildiği takdîrde yine riyâset-i cumhûrun erkeğe tefvizi müreccahdır.

Zan idiyorum ki şu tarz-ı muhâkemenin biraz kuvvetli görünmesi â ilenin hükûmete teşbîh idilmesinde tam bir mümâselet bulunmadığına dikkat itmekden mütevelliddir. Fi'l-hakîka â ile öyle bir cem'iyetdir ki orada zevce ve zevcin iki ayrı ve tamâmen müstakil şahsiyetleri yokdur ve bu iki şahsiyet â ile hayâtında yekdiğerini itmâm ider. Bir â ileye mensûb olmak ihtiyâtiyle insanların hepsi noksandırlar ve ancak mukâbil cinslerin inzîmâmiyle kemâl idilmiş olurlar. Bu takdîrde zevce ve zevc riyâset-i müşterekesinin â ilede bir ikilik vücûda getireceği

ÜMİD (ÜMİDE) DERGİSİ PERSPEKTİFİNDEN OSMANLI KADININA DAİR BİR İNCELEME

düşünmeğe mahal yokdur. Çünkü onlar zâten şahsiyet-i vâhîde veyâ nesît-i muvahhadeden ibâretdir ve hadd-i zâtında mdenî ve insânî bir â`ilenin başında zevceyn ve ebeveyn didiğimiz vahdet-i müsennâ bulunur.

Bir bedende iki kulağın ve iki hadekanın bulunması nasıl işitemizde ve görmemizde ikilik hudûsunu mûceb değilse ve bu muzâ'af vâsıtaları sem' ve basrın nasıl mükemmeliyetine hâdim ise bir â`ileye nazaran çiftin riyâset-i müşterekesi de tıbki bunun gibi bir vesîle-yi tekemmül ve netîce-yi kemâl ad olunmalıdır.

Bu telakkî kadınlık lehinde fart-ı gayrete veyâ bir nev'i saffete atf idecek hemcinslerimin pek çok olmadığına kâni'im. Çünkü mu'terifim ki benim bile bu mu'tedil düşüncelerimin altında ecdâd-ı mânde hislerim örtülüdür.

Ümîd'in geçen nüshasındaki makâlede ilk kısmını hülâsa ittiğim "Â`ilede Tekâmül" bahsi kadının musâvâtını değil insanlık haklarına nâ`iliyetini tasdik idebilmek için bile beşeriyetin ne kadar uzun zaman intizâr ittiğini isbât ider.

Kadınlık hayatının ibtidâ`î devrelerini üç esâsda toplamak mümkündür:

Birinci: Hayvâniyet mahza -Bête de somme- devri ki tamâmen "serbest münâsebet -promiscuitè-nin cereyân ittiği ve â`ile teşkîli ihtiyâcının asgarî bir şekilde bile düşünülmediği vahşet hayâtıdır. Ve bu hayâta göre kadın yok dışı vardır.

İkinci: Esâret -Esclavage- devri ki â`ilenin teşekküle başladığı ilk zamanlara tesâdüf idiyor. Hâkim-i mutlak olan erkek kadın için hiçbir nev'i hak tanımaz ve ona tıbki sürüsünde bir koyun gibi veyâ o basît eşyâsından biri gibi mu'âmele ider. Ve yaşını geçirmiş zevceler fazla kurtlanmadan ekl olunur.

Üçüncü devre kadının mahsûl ve birinci Reprednctrice- olmak meziyetinden dolayı az çok hak i'tibâra nâ`il idildiği ilk hükûmetler ve devletlerin teşekkülü zamanıdır. Ma'mâfih bu üç devir bugün efkâr-ı medeniye için mâzîye karırmış ad idilmekle berâber yine unutmamalıdır ki yalnız Afrika, cenûbî Amerika ve Okyanusya vahşileri arasında değil belki Asya ve Avrupa'nın medenî memleketleri arasında bile bugün bu üç devrin de izlerine tesâdüf mümkündür.

Şübhesiz ki insanlar da â`ile hissiyâtı bütün bu tekâmül safhalarına tabi'an meydana gelmiş ve ancak son zamanlarda bugünkü şekline vâsıl olabilmıştır. Yoksa vehle-yi hüküm ideceğimiz gibi â`ile meveddetinin, evlâd muhabbetinin ana, baba, kardeş merbûtiyetine hoş (...) bugünkü şekilde olduğu zan idersek elbette aldanırız. Elbette bir vahşî evlâdına bizim kadar merbût olamaz. Elbette bir bedevî bizim gibi â`ile merbûtiyeti duyamaz.

Rûhî ve fîre -processns-lerimizin ve bi'l-hassa hissiyatımızın tedkîki için psikolojinin mürâca'at idebileceği en iyi usûllerden birisi de usûl-u ceddânî "mèthode gènètiq"dir bir hâlet-i rûhiyenin aslını, menba'ını, mâzîde geçirdiği safahâtı araştırmak o hâlet-i rûhiye hakkında bizi pek ziyâde tenvîr idebilir. Â`ile hislerini işte bu usûl-u tedkîka (...) düşüncecek olursak hâm bir hód-binlikden ibâret olan ferdî hislerimizin zaman ile nasıl te'âlîye -Sublimation- doğru yürüdüğünü görürüz ve o zaman ba'zı etrâflı düşünmeyenlerin kanâ'atları hilâfına anlarız ki medenî hayâtda bütün ictimâ`î ve â`ilevî hissiyât vahşî ve bedevî hayâtda tahakkuk iden şekil ile kâbil-i kıyâs değildir. Medenî olmayanlara temiz ve yüksek hislerin i'âdesi ancak şâ`irlerin eser-i semâhati olabilir.

"Jan-Jak Rosso" bile "Debron" akademisine virdiği cevâbda medeniyet ve terakkînin ahlâk ve hissiyâtı alçaltdığını iddi'â iderek büyük fikirlerinin yanında çok meşhûr olan hatâlarına bir mu'azzam misâl daha ilâve itmişti. Zâten bu müfrit dehânın kadın ve â`ile hayâtı hakkında da çün sakîm ve üslûbundan başka kıymeti bulunmayan mutâla'aları da şöhet bulmuşdur ki "Emil" in dördüncü kitabı heman bu mesâ`ile â`id en yanlış esâsların iyi bir kalımla ba'zen ne kadar kuvvetli müdâfa'a idilebileceğine şahiddir.

Bu makâle ile bi'l-hassa şu kanâ'ati te'yîd itmek isterim: büyük şehirler hayâtının romanlar ma'rifetiyle i'zâm olunan ba'zı uygunsuzluklarına rağmen terakkî ve medeniyet, izdivâc râbitalarını, â`ile hislerini takviye etmiştir ve hakîki medeniyet yolu şaşırmasa â`ile hayatı gütükçe yükselecektir".

Kaynak: Ümid, No:16 [25 Kânun-u Evvel 1336], s. 6-7.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 445-462.

Geliş Tarihi–Received Date: 27.03.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 24.04.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

**A SINGLE GRAIN OF INDIGO: A READING ON MONGOLS AND TURKS IN THE U.S.
LOCAL PRESS (1850-1923)***

TEVFİK ORKUN DEVELİ**

ABSTRACT

In the 19th century, when belief in racial discrimination and superiority could find a response at social and even moral levels, claims about humanity as a biological species turned into some pseudoscientific assumptions. This inevitably constituted a legitimate ground for Orientalist stereotypes such as barbarism, despotism, ignorance, fanaticism, and backwardness directed towards Eastern societies. Orientalism, which has been a baseline for the pride and superiority discourse inherent to the Western society since the second half of the 18th century has been a method for their struggle to examine, learn and reign the East and the Easterners several biased theories and practices which are considered as facts without any doubt. It is possible to approach the American society as a large-scale and *heterogeneous* sample that represents the West in the analysis of race-based reductionist discourse, which is steered to Eastern civilizations and endeavored to gain legitimacy through Orientalism.

This study aims to reveal the locally-penetrated reflections of a number of racist stereotypes claiming to be scientific and which take their place in the American press since the second half of the 19th century in regards to Turkish and Mongolian identities that are frequently positioned opposite to Western societies in the context of being an ‘other’. These two ethnical groups which embrace historically archaic bonds in between has been demonstrated in the local American press as unique sometimes, and neighboring at times; but at the same time, as the carriers of a low-profile culture that can easily be differentiated from Western civilization at every attempt due to its racial specifications.

The image of Central Asia and its peoples in the American local press throughout the 19th and 20th centuries was represented by travel notes, columns, political news, short stories, and funnies. These texts and illustrations, which are mostly of pseudoscientific concerns, were sometimes published simultaneously in different states with a number of old articles and columns were reprinted by the conjuncture of the day. Among these, there are some texts that tried to establish kinship ties between Germans and Mongols based on so-called scientific data obtained from skull measurements during the Great War, thus accusing Germans of being aggressive by nature. The anti-German propaganda that took place in the American local press also reveals that the word Mongolian turned into one of the main reference points of the racist paradigm during this period. Indeed, terms such as *Mongol*, *Mongolian*, and *Mongoloid* have expanded in meaning to characterize all peoples classified as a *yellow race* by Westerners such as the Chinese and Japanese.

The image of Turks in the American local press offers a common area that can be analyzed in the same context. The texts in question reveal the mentality in which the racist belief that constitutes the basis for hate speech is preserved, but a much harsher and uncompromising style is adopted. This can be explained by the fact that, while the American local press spread orientalist content during the 19th century, and at the same time hosted the anti-Turkish campaigns of the Armenian diaspora throughout the country.

Keywords: Racism, Orientalism, American, Mongol, Turk.

* Summary of this study presented orally at the *International Symposium of Turcology* held in Ulanbator, Mongolia (1-7 June 2018). This is the revised and expanded version of the unpublished paper titled “Mongolian and Turkish Phenotypes in the American Local Press (Late 19th - Early 20th Centuries).

** Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: orkundeveli@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-2768-111X

TEK BİR ÇİVİT TANESİ: AMERİKAN YEREL BASININDA MOĞOLLAR VE TÜRKLER ÜZERİNE BİR OKUMA (1850-1923)*

ÖZ

İrksal ayırım ve üstünlüğe yönelik inancın, toplumsal hatta ahlaki düzeylerde karşılık bulabildiği 19. yüzyılda, beşeriyeti biyolojik bir tür olarak ele alan iddialar birtakım *sahtebilimsel* kabullere dönüşmüştür. Bu durum, Doğulu toplumlara yönelen barbarlık, despotluk, cehalet, fanatizm ve geri kalmışlık gibi Şarkiyatçı basmakalıplara da kaçınılmaz olarak meşru bir zemin sunmuştur. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Batı medeniyetine içkin gurur ve üstünlük söylemine dayanak teşkil eden Şarkiyatçılık, Doğu'yu ve Doğuluları gerçekliğinden şüphe edilmeyen bir takım ön yargılı kuram ve pratiklerle inceleme, öğrenme ve onlara hükmetme çabalarına metot oluşturmuştur. Doğulu toplumlara yöneltilen ve modern Şarkiyatçılıkla meşruiyet kazandırılmak istenen ırk temelli indirgemeci söylemin analizinde, Amerikan toplumunu Batı'yı temsil eden geniş ölçekli ve *heterojen* bir örneklem olarak ele almak mümkündür.

Bu çalışma, *öteki* olma durumu bağlamında sıklıkla Batı toplumlarının karşısında konumlandırılan Türk ve Moğol kimlikleri hakkında, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerikan basınında kendisine yer bulan ve bilimsel olma iddiasındaki birtakım ırkçı basmakalıpların eyaletler düzeyindeki yansımalarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Amerikan yerel basınında, aralarında tarihsel olarak kadim bağlar bulunan bu iki etnik grup, kimi zaman özgün kimi zaman ise birbirleriyle akraba fakat sahip oldukları irksal özellikler sebebiyle Batılı toplumlardan her defasında kolaylıkla ayrıştırılan aşağı bir kültürün taşıyıcıları olarak takdim edilmiştir.

19. ve 20. yüzyılların Amerikan yerel basınında Orta Asya ve halklarının imajı, gezi notları, köşe yazıları, siyasi haberler, kısa öyküler ve karikatürlerle temsil edilmiştir. Ekseriyeti sözde bilimsel kaygılar barındıran bu tarz metin ve görseller bazen farklı eyaletlerde eş zamanlı olarak yayımlanmış bazen de eski makaleler ve köşe yazıları konjonktürel olarak yeniden servis edilmiştir. Bunlar arasında, Büyük Savaş yıllarındaki kafatası ölçümlerinden elde edilen düzmece bilimsel verilere dayanarak Almanlar ile Moğollar arasında akrabalık bağı kurmaya çalışan, böylelikle Almanları *doğası gereği* saldırgan olmakla itham eden metinler bulunmaktadır. Amerikan yerel basınında kendisine yer bulan Alman karşıtı propaganda, bu dönemde Moğol sözcüğünün ırkçı paradigmanın temel referans noktalarından birine dönüştüğünü de ortaya koymaktadır. Gerçekten de *Moğol*, *Moğolluk* ve *Moğolumsu* gibi kavramlar, Çinliler ve Japonlar gibi Batılılar tarafından *sarı ırka* mensup olarak sınıflandırılan halkların tümünü niteleyecek biçimde anlam genişlemesine uğramıştır.

Amerikan yerel basınındaki Türk imgesi de yine aynı bağlamda incelenebilecek ortak bir alan sunmaktadır. Söz konusu metinler nefret söylemine dayanak teşkil eden ırkçı inancın aynen korunduğu, bununla birlikte çok daha sert ve tavizsiz bir üslubun benimsendiği bir anlayışı gözler önüne sermektedir. Bu durum, Amerikan yerel basınının 19. yüzyılda oryantalist içerik yayarken aynı zamanda Ermeni diasporasının Türkiye karşıtı kampanyalarına da ülke çapında ev sahipliği yapmasıyla açıklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Irkçılık, Şarkiyatçılık, Amerikan, Moğol, Türk.

INTRODUCTION

It can be asserted that a natural impulse for potential discrimination arises in the negotiation process for the acquisition of social identity based on the acceptance that a dominant group (*us, the self*) defines itself in terms of real or imaginary differences with one or more repressed groups (*them, others*)¹ The attractiveness of looking and sounding similar on the people's preferences, which unite them together, also enables to consider *xenophobia* as a natural attitude.² It can be asserted that this impulse brings an inevitable claim of superiority with itself. Within the artificial groups built on some common denominators utterly devoid of logical ground, the fact that even individuals, who do not know each other at all and have no connection, develop a sense of belonging and display discriminatory reflexes against out-groups offers observable clues as to the nature of both deep-rooted and highly resilient thinking and practices such as racism empirically.³ Cognitively, the *scapegoating* mechanism, which serves to release the emotional tensions accumulated in various kinds, can turn

* Bu çalışma, 1-7 Haziran 2018 tarihleri arasında Moğolistan'ın Ulanbator şehrinde düzenlenen *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhun'dan Anadolu'ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*'nda yalnızca sözlü olarak sunulan "Amerikan Yerel Basınında Moğol ve Türk Fenotipleri Üzerine Değerlendirmeler (XIX. Yüzyıl Sonları-XX. Yüzyıl Başları)" başlıklı yayımlanmamış tebliğin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

¹ Jean-François Staszak, "Other/Otherness", *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier Science, Oxford 2009, [Author postprint], p. 43.

² David Eagleman, *Incognito-Beynin Gizli Hayatı*, çev. Zeynep Arık Tozar, Domingo, İstanbul 2013, p. 189.

³ Peter Weinreich, "Rationality and Irrationality in Racial and Ethnic Relations: A Metatheoretical Framework", *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 8/4, Surrey 1985, p. 502.

the repressed feelings of childhood or the disturbances arising from social role changes into the subject of hostile attitude towards outgroups, by projecting the crime/blame onto other people.⁴ It can be stated that this phenomenon manifests itself much more clearly in racism. Racist ideologies are characterized by a frantic search for traces of common bonds of *innate or instinctive nature* to legitimize the claim that a racial group has inherent and immutable differences from other such groups.⁵ This provides it an irrational content. Racism has no concrete facts, which are analyzed objectively; it varies over time and between peoples based on multiple factors. It mixes up inherited features with cultural phenomena. It confuses reality and fantasy, language and religion, real and non-existent differences. In its interpretation, it always manipulates the facts for its purposes. The aim here is to prove that the supremacist construct between groups is permanent and cannot be changed. All of these come from the inside, from the essential traits of the body, or the outside, from the climate and geography.⁶

This context provides an insight into the distant past of the understanding that justifies the domination of the West over the East. In the work *Airs, Waters, and Places*, which is considered to be written by Hippocrates in the late 5th century, it is remarkable that contrast between Europeans and Asians is established, and the latter is particularly standardized when *the effects of climate and places on humans* are evaluated. With the inclusion of *political institutions* in the analysis, which deals with character and physiology together, Europeans were portrayed as brave, free, warlike, and willed, while Asian peoples were presented as static, cowardly, and weak people.⁷ The placement of the barbarians, who were described as *subordinate to the Greeks* by Aristotle on the grounds that *they lack reason*, in a hierarchical fiction similar to the *domination* relationship between *soul and body* can be considered in the same context.⁸ It is possible to expand these examples of antiquity with the works of historians such as Herodotus and Strabo.⁹ Although it is difficult to equate ethnocultural dignity in this period with the concept of *racist pride*, it should not be forgotten that early modern thinkers such as Bodin, Arbuthnot, Montesquieu, Hume, and Herder were influenced by their predecessors, and irrationality of the race had enormous effects among them.¹⁰ This reveals that the concept of race¹¹, which was considered to be outside of the history of thought until the end of the 19th century, could find a place for itself in the paradigms of Western imagination and even could be one of them.

1. Theoretical Approach

The fact that being an 'other' is shaped around reductionist and generic *stereotypes* as a result of the inequalities in the relations based on power led to the inclusion of racial norms to the mortar of the Orient image built with Western discourses as of the 18th century, and thus racism became the most powerful ideological instruments of the imperial politics at the beginning of the 20th century.¹² It is possible to read this process of change that the image of the Orient has gone through, theoretically, through Edward Said's Orientalism thesis. Said asserted that Orientalism could be classified into three, namely *manifest, latent, and modern*, by explaining the Western will to *knowledge* and seeking of *power* against the Orient through a historical model. Among these, manifest Orientalism was developed by the West to highlight its superiority over other cultures through an examination of them knowingly and willfully.¹³ The latent form of Orientalism, on the other hand, presents the negative stereotypes such as *lust, deviance, perversion, tyranny, negligence, and backwardness* attributed to the East until the 19th century in more subtle and *irresistible integrity and consistency*.¹⁴ In the latent Orientalism,¹⁵ *which unites all kinds of scholars, thinkers, and writers who assume an essential difference between East and West on a common denominator although there is no offensive style*, the reader does not question whether the statement has an *objectively valid, historical and geographical epistemological correspondence*.¹⁶ In the 19th century, works such as Georges Cuvier's *Le règne animal* (1817), Robert Knox's *The Races of Man* (1850), and Arthur de Gobineau's *Essai sur l'inégalité des races humaines* (1853) are remarkable in terms of revealing the

⁴ Derek Hook, "Fanon and the Psychoanalysis of Racism", *Critical Psychology*. Juta Academic Publishing, Lansdowne 2004, p. 120; Weinreich, *ibid*, pp. 501-502.

⁵ Henri Tajfel, "Social Identity and Intergroup Behaviour", *Social Science Information*, Vol. 13/2, Paris 1974, p. 84.

⁶ Benjamin Isaac, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton University Press, Princeton 2006, p. 22.

⁷ Hippocrates "Airs, Waters, Places", *Hippocrates*, Vol. I, trans. William H. S. Jones, William Heinemann Ltd, London 1957, p. 133.

⁸ Alan T. Davies, *Infected Christianity: A Study of Modern Racism*, McGill-Queen's University Press, Montreal 1998, pp. 4-5.

⁹ Isaac, *ibid*, pp. 11, 58.

¹⁰ Isaac, *ibid*, p. 60.

¹¹ Davies, *ibid*, p. 5; Hannah Arendt, "Race-Thinking Before Racism", *The Review of Politics*, Vol. 6/1, Cambridge 1944, p. 36-37.

¹² Staszak *ibid*, p. 43; Arendt, *ibid*, p. 36.

¹³ Aslı Çırakman, "Öryantalizmin Varsayımsal Temelleri: Fikri Sabit İmgelem ve Düşünce Tarihi", *Doğu Batı*, Vol. 5/20, Ankara 2002, p. 183.

¹⁴ Elif N. Balcı Erkan, "Metnin Bilinçaltı: Edward Said'de Örtük Şarkiyatçılık", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 22/2, Bursa 2013, p. 154.

¹⁵ Çırakman, *ibid*, p. 183.

¹⁶ Balcı Erkan *ibid*, p. 154.

A SINGLE GRAIN OF INDIGO: A READING ON MONGOLS AND TURKS IN THE U.S. LOCAL PRESS (1850-1923)

established relationship between the latent Orientalism and racism.¹⁷ Finally, Modern Orientalism has emerged from the end of the 18th century as a kind of *domination and reformation tool* that includes efforts to *learn, write, think, teach, settle and colonize* the East and the Eastern.¹⁸

If the concepts of the East and the West are moved beyond their geographic boundaries with reading specific to identity, it may be necessary to reclarify who is meant by a Westerner or who cannot be a Westerner. The answers to these questions will necessarily lead to some generalizations. Their consistency is directly proportional to the quantity of the samples. From this point of view, since the concept of the Orient is the *production of texts written on it*,¹⁹ as Said put forward, it will be possible to see *by whom and how* the East is represented in the literature after determining *what or where* the West is.

Within the period from geographical discoveries to the appropriation of land and establishment of institutions by the American society, considering the demographic range of the European colonies founded in the American continent, it is possible to address the United States of America (U.S.A.) as a heterogeneous sample representing the West. It can be said that from the first moment that the white man set foot in the new world, he exported everything that can come to mind, from his language, culture, spirituality, and daily life practices to these lands on a growing mass scale and built the U.S. on the historical heritage of Europe. The truth is that the U.S. could be argued to *imply the opposite of what Europe was up to then*, and at least until the World Wars, it looked much more modern than Europe. From this point of view, it is also possible to consider the U.S.A. as the *other* of Europe, not the political and cultural inheritor. On the other hand, as claimed by Ole Wæver, Europe's other has become *its past* since the end of World War II, and this *past shall not be allowed to be its future*.²⁰ Since this points to a *break in historical continuity*,²¹ the question of *whether the image of the Orient was transferred to America as the other* of Europe within the same continuity principle before the break-in question still awaits an answer. If Turkish and Mongolian identities are acknowledged as images unique to the Orient, the *similarity* of their image in American and European societies will indirectly answer this question. While it is known that American society does not only include European immigrants and their descendants, for example, when official migration statistics for the centuries between 1820 and 1920 are considered, the numerical gap between European immigrants and the communities that came to America from the rest of the world and settled here is striking.²² Another factor that puts the U.S.A. at the center of this study is the fact that problems with racism have occupied a certain area in American society for one reason or another since the colonial era. This problem, which was among the issues of the founding period of the U.S.A., formed a part of the conflicts between the northern and the southern states during the civil war years (1861-1865), as can be seen in the struggle of black people for civil rights between 1954 and 1968, it also marked the recent history of this country.²³

If the U.S.A. is accepted as one of the historical successors of Europe, it can be stated that *the pure and clean essence of European identity* has expanded its mental boundaries that are tried to be protected by *excluding those who pollute it*.²⁴ This legacy inherited by the U.S.A. contains a discourse against the Orient that dates back to the classical period, *later took the form of Christianity against Islam*, and was replaced by an understanding of *barbarism against civilization* with the Enlightenment thought.²⁵ This discourse, which includes concepts such as *despotism, fanaticism, deceit, violence, and eroticism*, has been used as a characterization of Central Asia,

¹⁷ Edward W. Said, *Orientalism*, Vintage Books, New York 1978, p. 206.

¹⁸ Çirakman, *ibid*, p. 183.

¹⁹ Said, *ibid*, p. 94.

²⁰ Ole Wæver, "Insecurity, Security, and Asecurity in the West European Non-War Community", *Security Communities*, ed. Emanuel Adler, et al, Cambridge University Press, Cambridge 1998, p. 90; Hakan Ö. Ongur, *Minorities of Europeanization: The New Others of European Social Identity*, Lexington Books, New York 2015, p. 63.

²¹ Ongur, *ibid*, p. 63-64.

²² For numerical data see *Historical Statistics of the United States: From Colonial Times to 1970*, Bicentennial Ed., U.S. Bureau of the Census, Washington DC. 1975, pp. 105-109.

²³ Liah Greenfeld, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Massachusetts 1994, p. 473; Jacob U. Gordon, "Black Males in the Civil Rights Movement", *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 569, Philadelphia 2000, pp. 42-43.

²⁴ Meyda Yeğenoğlu summarizes what is meant by *European identity* as follows: *Edward Said showed in Orientalism (1978) that Europe is not simply a geographical or regional reference, but is inextricably intertwined with cultural signification processes. Geographical distinctions, that is, descriptions such as "lands of civilization" or "lands of barbarians" are border-setting tools. Such markings and boundaries do not exist in our minds in a simple manner: "They" become "they" accordingly, and both their territory and their mentality are designated as different from "ours". This "imaginative geography" is operative in establishment of the sense of identity as a result of marking of the "distance and difference between what is close to it and what is far away". Europe, then, is an idea and an identity, a discursive strategy for establishing difference and identity.* See Meyda Yeğenoğlu, "Avrupa Kimliğinin İdeolojik Arka Planı", *Doğu Batı*, Vol. 8/31, Ankara 2005, pp. 90-91.

²⁵ Yeğenoğlu *ibid*, pp. 91-92.

especially due to the memory of the Mongol invasions.²⁶ Similarly, the claim that *European values were defended rather than European lands in the face of Ottoman attacks*²⁷ is the continuation of the *intolerance symbolized by the religious and political division between the two sides of the Mediterranean since the times of the Muslim Arab conquests and the Charle Magne*.²⁸ In this context, it can be said that two communities -the Mongols and the Turks- who have an exceptional place in the Orientalist discourse, meet on common ground in the image of the Orient built by the Westerners. An example of this association can be seen in the statements of François-René de Chateaubriand, who argued that *the Turks should be sent back to the Mongolian steppes on the grounds that Turkish society was founded on slavery and polygamy*.²⁹

Accordingly, if the member of the *family of Western nations representing civilization in the face of barbarism*, but ironically having an establishment of *slavery* in their social structure, Americans' perception and reformation of the Orient along the three-stage evolution process of Orientalism is examined, a negative Mongol-Turkish image, which is beyond academic studies and finds an audience at the local level, is in question. It is possible to consider this image, which brings together the stereotypes that are a part of the Western background and the racist presuppositions that claim to be scientific, as the product of modern Orientalist texts that build and reinforce the Orient. American local press organs, on the other hand, can be described as a platform in which the ideological discourse in question is adopted and voiced.

2. The Image of Mongol

As of the second half of the 19th century, the texts about Central Asia and Mongols in the American local press are generally composed of the notes of foreign travelers, articles published in European newspapers, scientific papers, political news, short stories, and cartoons. In these texts, controversial information was provided regarding the origins, and distant past of the Mongols, their language, social structure, customs, and daily life were elaborated, and especially their warlike character was highlighted:

“The Chinese Tartars, as you know, are divided into two great nations, resembling each other generally in appearance and manners but differing in language and hostile in history. The Mantchoos and the Mongols...³⁰ If the Mongols rank among the greatest warriors of the earth, they are equally to be classed among the most brutal of its savages.”³¹

It is clear that the Mongols, who were depicted as the *savages of the world* in the local press of the period, did not refer to the *noble savage*, which was idealized with his courage and honesty even though he was raised in a primitive community as represented in Daniel Defoe's *Robinson Crusoe* (1719) or Jean-Jacques Rousseau's *Emilie* (1762).³² From this point of view, despite there are texts which introduce the Mongols as *sentimental* people who can be *sorry for the death of a mosquito* or lacks *distressing* words such as *goodbye time to time*³³, it is possible to consider these as a by-product of Eastern exoticism articulated with the Orientalist understanding.³⁴ The primary motivation in this respect can be interpreted as to make the content newsworthy by introducing counter-arguments against the settled opinions to attract the attention of the audience.

An article published in *The Sun*, one of the American local press organs in 1880, which was based on the travel notes of the Russian geographer Nikolay M. Prejevalsky, includes information on the Mongols in great detail. This long article compared some customs and daily life practices of the Mongols with Europeans:

“The Mongols unlike the natives of the civilized countries have no fixed time for repasts. Everyone eats and drinks as often and just when the fancy takes him. The gluttony of the nomads, according to Col.

²⁶ Adeeb Khalid, “Russian History and the Debate over Orientalism”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 1/4, Washington DC. 2000, pp. 696-697.

²⁷ Yeğenoğlu *ibid*, p. 91.

²⁸ Silvio Marchetti, “Avrupalıların Gözüyle Türkler: Mitos ve Yanlış Anlaşılma”, *Dünyada Türk İmgesi*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, p. 9; Tevfik Orkun Develi, “Kum Zencileri: Siber Irkçı Söylemde Türk İmgesi ve Tarihsel Revizyonizm (Stormfront.org Örneği)”, *Toplum ve Bilim*, Vol. 141, İstanbul 2017, p. 226.

²⁹ Alain Servantie, “Batılıların Gözünde Türk İmajının Geçirdiği Değişimler: Cehennem Teolojisinden Demokrasi Derslerine”, *Dünyada Türk İmgesi*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, p. 60-61.

³⁰ “Russian Annexation in Asia”, *New-York Daily Tribune*, No. XVII/5180, 26 November 1857, p. 6.

³¹ “Jenghiz Khan”, *The Abbeville Press and Banner*, No. 51/XXV, 29 May 1878, p. 1.

³² Murat Topçu, *19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Kafkasya İmgesi*, Ph.D Thesis, İstanbul University Institute of Social Sciences, İstanbul 2016, pp. 43-45. According to Gerard Delanty, even the *noble savage* myth by itself is not a criticism of the European society. The emotional sensitivity displayed to the Eastern societies through the *noble savage* image is a result of the direct attitude of the Western great powers which does not see them as rivals. See Gerard Delanty, *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, St. Martin's Press, New York 1995, pp. 90-91.

³³ “Odd Mongolian Habits”, *The Bolivar Bulletin*, No. XIX/5, 20 September 1883, p. 4.

³⁴ The fact that there is no word equivalent to this phrase is the result of the Mongols' wish to avoid the distressing situation due to parting with someone. Even though there is such a word, they seldom or never use it. Instead *a bow and a smile... suffice for nearly all occasions*. See. M.W.H., “Unknown Mongols”, *The Sun*, No. XLVII/217, 4 April 1880, p. 2.

A SINGLE GRAIN OF INDIGO: A READING ON MONGOLS AND TURKS IN THE U.S. LOCAL PRESS (1850-1923)

Prejevalsky, is such as we find ascribed to Homer's heroes or to Scandinavian Vikings on their return from a marauding expedition. On certain occasions of solemn festival when the Mongols abandon themselves to the delights of the table, it often happens that one man will bolt, at a single sitting, ten or twelve pounds of mutton. (...) They never eat the flesh of birds or fish. (...) In eating, the Mongols use their hands, never having adopted chopsticks (...) The Mongol, owing everything to his flocks and herds -for these furnish him his food, his clothing, and the felt tent that covers him -concentrates all the energy of which his faculties are capable on the rearing of livestock, so that the care of his own person and of his family becomes a secondary concern. It is a curious fact, however, that notwithstanding the gentleness with the Mongol treats domestic animals, nothing in our eyes would be more barbarous than his method of slaughtering the sheep that are intended for the table. It appears after slitting open the belly of the wretched beast, a man plunges in his hand and squeezes the victim's heart till death ensues. We are told that this operation is sometimes of long duration. (...) The lot of the Mongol woman is far from enviable. (...) The Mongol code recognizes but one legitimate spouse, although it permits the husband to have several mistresses living under the same roof with his legal companion. (...) The concubines must obey the lawful wife. (...) The future happiness of the wedded pair is the promise offered by their horoscope. Not a few matrimonial negotiations are broken off because astrologers find that the stars under which the lovers were born are in opposition."³⁵

In the second half of the 19th century, the blending of evolutionary principles such as *natural selection* and *struggle for existence* with the notion of social progress has spread the supremacist attitude of the white race to the Orientalist texts.³⁶ This attitude, which influential in the American local press of the period, has even penetrated the texts which deal with the deep-rooted traditions which have almost become a ritual within the Mongolian cultural heritage. One of them might be being on horseback in the sense that a Mongol, *whether on his way from a friend's tent at not great distance, or is watching his flocks is almost constantly perched upon a horse or camel* is related to his *constitutional laziness*.³⁷ Similarly, Prejevalsky, who highlights the *extremely uncleanliness* in the *outward appearance*, states that *not only is the use of bath is unknown* to them, but they exhibit a *profound aversion to the simplest ablutions* and refers to the animal kingdom by putting his observation into an evolutionary frame:

"While under all latitudes the miasmatic vapors engendered by standing water are pernicious to the health, the effects of humidity are far more formidable in the case of the Mongol than of any other race. (...) The action of climate, prolonged through thousands of years, has profoundly modified the constitution of the nomad, who like the camel or other desert roaming animals, can only live, or at least thrive, in the countries where the air is charged with somewhat less than average quantity of moisture."³⁸

The Mongols, who were reflected as people who *believe that sword is better than the pen* in the texts which were written with racist ideas penetrated to the knowledge on the East, were the subject of texts which explain their physical outlook in great detail in the 19th century American local press.³⁹ The following statements were made on the Mongolian major-domo called *Samdadchiemba* in a text from the travelogue by the French missionary named Évariste Régis Huc (1813-1860), who traveled to the Far East in 1844-1846, published in Washington based *Weekly National Intelligencer* (1841-1869):

"In his physique, he bore unmistakable traces of his Mongol affinities; he had a deeply bronzed complexion, a great mouth cut in a straight line across his face, a nose insolently turned up like a pug monkey's, two little eyes that twinkled between lids entirely without eye-lashes and a forehead with the skin wrinkled up like sub-ventral hide of an elephant."⁴⁰

In the 19th century, when racist stereotypes are presented along with scientific principles, some questions which the American local press was occupied with had a direct relationship with the Mongols as in the works of the Western scientists who contemplate on *the race of Adam*. In an article on the *probability that Adam was a Mongol*, besides numerous direct and humiliating representations such as mentioning the body hair of the black people as *wool*, use of several indirect racist statements such as highlighting the *Mongolian primitiveness* through *the race of the original man* discourse is remarkable.⁴¹

In the 20th century, the dose of racist discourse in the American local press had increased tremendously. In the 1920s, Americans, who turned their attention to the Pacific with the influence of the ultra-nationalist ideas

³⁵ M.W.H., *ibid*, p. 2.

³⁶ James A. Rogers, "Darwinism and Social Darwinism", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 33/2, Philadelphia 1972, pp. 265-266; Topçu, *ibid*, pp. 16-17

³⁷ M.W.H., *ibid*, p. 2.

³⁸ M.W.H., *ibid*, p. 2.

³⁹ "The Chinese Army", *The Wichita Daily Eagle*, No. XII/3, 20 November 1889, p. 6.

⁴⁰ "Notes on New Books", *Weekly National Intelligencer*, No. 562, 1 May 1852, p. 4.

⁴¹ "Was Adam A Negro?", *Aberdeen Herald*, No. XIII/46, 17 August 1899, p. 6.

that were on the rise, especially in Japan, contemplated on the race of the Japanese, who has reached a certain population in their own country, and this issue also took place in the local media. In the articles written to categorize the Japanese, the meanings of the words such as *Mongol* or *Mongoloid* were expended to mean the general of the *yellow race*. In an article making some claims about why a Japanese is not white (or why not Mongoloid), the physical characteristics of the Mongols are depicted in detailed images.⁴² Besides, it can be said that the claims made in the article in question were written in a scientific language and an uncompromising style:

“Every peculiarity of humanity has been noted and catalogued, and the anthropologists have finally divided mankind into three very distant races. 1) The Caucasian or white race, 2) The Mongoloid including Eskimos, Indians, Chinese, and Japanese 3) The Negroid race, which covers not only African negroes but also the savages in many of the South Sea Islands. By the rules of science it is impossible for the anthropologists to be fooled. (...) If you have a white color and every other appearance of being a ‘white man’, but your hair emerges from your scalp perfectly straight, the anthropologists know you have Mongolian blood in your veins (...) It is not a matter of opinion, it is a matter of exact science.”⁴³

In another remarkable article from the same period, the researches of a Japanese scientist named Dr. Tokuyasu Kudo have been the target of criticism. In the article, it is emphasized that the Japanese attribute a role to *every outward shred of its Orientalism* on their bodies to be acknowledged as *the equal of the white race* and that *they make every sacrifice* for this purpose; by comparing various races with each other and with chimpanzees based on muscle structures, fiber tissues, eyelids, mouth and nose shapes, skull and jaw samples of various races, it has been suggested that several types, including Mongols, have distinctive physiological features:

“In Mongols scattering bundles of fibres from this muscle [eyelids] radiate in different ways, accounting for characteristic expressions (...) In the Mongols these muscles are generally difficult to distinguish from one another, are most extensive and coarser, and the fibres are more spread out and fan-shaped along the margin of the jaw. (...) One of the truly astonishing conclusions developed by Dr. Kudo is that the musculature which gives us the beautiful, wide open, and rounded eyes of the beauties of the white races is really more primitive than the musculature which produces the half-closed slant eyes of the Mongols! (...) On the other hand, the musculature which determines the shape of the nose is more primitive in the Mongol and the negro than it is in the white...”⁴⁴

It is clear that the main concern in this issue is not scientificity. The scientific claim is a tool in line with the positivist spirit of the time used to exclude the *non-white other* from American society. In this way, it is aimed that the European migrant generation can keep their racial awareness alive. After all, it is possible to consider this emphasis as part of a discourse that claims that the existing tendency to social exclusion is also anticipated by natural laws and that this is the *only valid way*.⁴⁵

As it can be understood from an article in the newspaper, *The Hawaiian Star* (1893-1912), one of the American local press, at the beginning of the 20th century, the states with the highest Mongolian population in the U.S.A. were Hawaii, Alaska, and California, and it is reported that in 1900, 945 of every 1000 people living in these states were white, 38 were Mongols, 10 were native and 7 were black.⁴⁶ Although these rates differ in official records, it is noteworthy that the non-white population is indeed denser than the others in the aforementioned states.⁴⁷ On the other hand, based on the fact that 31 of the 38 people who are stated to be Mongol in the article are Chinese and the remaining 7 are Japanese, it can be concluded that the word Mongol is mentioned here not as an identity but as a concept that generalizes the *yellow race*.⁴⁸ In an article about the origins of the American Navajo Indians, a blue dot, which is claimed to be found in the human spine along with monkeys and gorillas, is one of the distinguishing features of the Mongolian race, an example of a similar approach.⁴⁹ However, there are also texts in which the word Mongol is used to characterize an ethnic group. According to the statistics for the year 1900 included in *The Hawaiian Star*, the number of Mongols living in the U.S.A. is shown as 86,878, and they are classified separately from the Chinese and Japanese.⁵⁰ Although this

⁴² See Illustration 1.

⁴³ “Why A Jap Can Never Be A White Man”, *The Washington Times-Herald*, No. 1/3, 3 December 1922, p. 4 [img 65].

⁴⁴ W. H. Ballou, “Science Explains Why The Japs Have Those Squinty, Almond Eyes”, *The Washington Times*, No. 11.393, 28 December 1919, p. 6 [img 28].

⁴⁵ “Why A Jap Can Never...”, p. 4.

⁴⁶ “Asiatics in America”, *The Hawaiian Star*, No. XII/3955, 23 November 1904, p. 4.

⁴⁷ According to official statistics, 1 million 485 thousand people lived in California in 1900. Of these, 1 million 408 thousand are white, 11 thousand are black and 71 thousand are members of other races. See *Historical Statistics of the US 1975*, p. 25.

⁴⁸ “Asiatics in America”, p. 4.

⁴⁹ “Blue Spot on Your Spine? Yes? Then You Are a Mongolian!”, *The Omaha Sunday Bee*, No. XLII/26, 15 December 1912, p. ? [img 31].

⁵⁰ “Asiatics in America”, p. 4.

A SINGLE GRAIN OF INDIGO: A READING ON MONGOLS AND TURKS IN THE U.S. LOCAL PRESS (1850-1923)

situation points to a conceptual duality, given the references to the animal kingdom or the examples, which are used as a means to discredit Native Americans, it can be stated that there is a belief in the American local press that Mongolness constitutes the legitimate justification of being *inferior* in one way or another.

3. The Image of Turk

The image of the Turkish, reflected in the American local press in the 19th century, was shaped by a distinct ethnic and religious hate speech, unlike the Asian communities that were turned into objects of social anthropological experiments by Westerners. In this context, it can be stated that the question of *which race?* directed to the Mongolians gave way to *what is a Turk?* in the case of Turks. The answers to this question were written in racist discourse, but this time far from scientific sensitivity and often without concern for *political correctness*: *He (the Turk) is one of the most terrible lessons in humanity's social life. He has been a nemesis, cyclorama of hell, a day of judgment seven days in the week, a selfish, jealous, divided civilization. That is what the Turk is.*⁵¹

However, between the lines of hate speech⁵² that stigmatizes Turks as *anti-heroes* of Western civilization, especially in the context of the historical struggle between Islam and Christianity, it is possible to encounter some passages questioning the racial origins of the Turks. In these texts, Turks are generally considered as people belonging to the Turanid race.⁵³ In an article in which twelve ethnic and racial groups are compared with each other in terms of their physiological characteristics, among which there are Turks, the representational drawings about the Turks are offered to the readers with pejorative expressions such as *the Turkish face surrounded by the familiar fez, reveals the cunning, avaricious and cruel character attributed to this much humiliated family of mankind.*⁵⁴

Since the debates about the origin of Turks are closely related to the dimension of belief regarding the opposition between East and West, the distinction about civilization, which is expressed by Westerners to exist between *civilized societies and barbarians*, can easily turn into a religious struggle between *Muslims and Christians* in the case of Turks and the status of being an 'other' is identified in this context without excluding the former. In this respect, it is not surprising that the answers given to the question of which race are Turks are referenced to the *Bible* rather than the sources put forward as scientific evidence:

"The origin of the Turk is buried in absolute obscurity. The Biblical extraction of other races science finds no call to question; they are easily traced to Shem, Ham, and Japheth; the ancestry of Jew, Negro and Englishman is clear, Roman, Greek and Persian, Indo German Semite and Aethiopic. The Bible is indeed the best authority on race extraction, but the Bible knows nothing of the Turk nor of his race. We call it Mongolian and do not know whence he comes, in all probability antediluvian, possibly even aside from the Adamic descent. Of this race are the Tartars, the Chinese i.e. the dominant race in China and India, the modern Turks, and almost beyond dispute, the American Indians. Their own traditions say that their ancestor was suckled by a wolf whom he afterward married, and their children were the Turks. This tradition if not literally true is certainly an inspired allegory for through all his history he has appeared not as an inhuman creature but a non-human creature even three-quarters beast."⁵⁵

An interesting detail about the way the Turks were covered in the 19th century American local press is that the content containing hate speech was mostly written by the Armenian diaspora and they made propaganda for the independence demands of the Armenian separatists in the Ottoman lands. In these texts, it is seen that Armenians are trying to influence the American public opinion to support their political demands, which they expressed as their *most natural right*.⁵⁶ In the articles published against the Turks in the press, Armenians are mentioned as *poor, helpless people deserted by both God and man*.⁵⁷ It is possible to see clear traces of this discourse in the reactions to the Ottoman government's decision to prohibit the introduction of money collected abroad under the guise of humanitarian aid to prevent support for minority movements. Another striking point here is that the writers who criticized the Ottoman government for this decision have agreed on all hands regarding the statement that the *Turkish race and the Turkish religion were against their enemies* was present in

⁵¹ [Ref. Mr.] Mitchell, "The Inscrutable Turk", *New Haven Morning Journal and Courier*, No. LXIII/301, 17 December 1895, p. 3.

⁵² Develi, *ibid*, p. 226.

⁵³ "The Bible as a Guide Book", *The Pittsburg Dispatch*, No. 44, 31 July 1889, p. 4.

⁵⁴ "Faces On The Wall", *The National Tribune*, No. XIII/20[654], 22 February 1894, p. 8; It is reported that the representative drawings, which are claimed to depict human races around the world, belong to a Scottish painter named William Boyd, who graduated from Edinburgh University Faculty of Fine Arts. These drawings, each 2 feet (60.96 cm.) long, engraved in white granite, are displayed on the first floor of the new national library. As stated in the article, the drawing depicting Turks together with Egyptians and Arabs is located in the far corner of the south facade of the building. See Illustration 6.

⁵⁵ Mitchell, *ibid*, p. 3.

⁵⁶ "The Unspeakable Turk", *Scranton Tribune*, No. ?/?, 15 January 1895, p. 3.

⁵⁷ "No Help For The Armenians", *Journal Courier*, No. LXIV/12, 14 January 1896, p. 4

the original text.⁵⁸ In a 1919 article in the *Grand Forks Herald*, one of the largest local newspapers in the North Dakota region, some comparisons of the Baptist V. H. Yessayen which argued that *there are no other nations who display such contrast as the Armenians and the Turks and therefore it is natural that there will be a perpetual enmity between the two* were included:

“The Armenian belongs to the Aryan, the Turk is a Mongolian. The Armenian is Christian, the Turk is Mohammedan. The Armenian is enterprising and industrious, the Turk is lazy and incompetent. The Armenian has a hunger for the things of the mind: the Turk hates Europe, and the western civilization. What is the record of the Turk? When the Turks crossed over into Europe they converted the whole Balkan Peninsula into a smoking ruin. Constantinople once the University of the East was turned over to the dogs and dervishes. And even the proud Arab, who contributed so much to the civilization was pulled down to the level of a bandit or a beggar. The proverb that ‘where the sultan’s horsehoof threads there even the grass dies’ seems to be true.”⁵⁹

From this point of view, it can be said that in this period, when support for the political independence of Armenia was sought before the League of Nations and the great Western powers after the Great War, Turkish fear was used intensely to accelerate the Armenian nation-building. With the thesis of ethnic kinship, which Armenian policymakers tried to impose on European nations, especially through Christianity, a kind of anomaly has emerged, in which Islam can be compared with Aryanism, and religious belonging can be positioned against racial terms and descriptions. Considering that the concept of Turanism was frequently featured in the American local press in the same period, it can be said that racial belonging in Western societies has become a fundamental phenomenon in interpreting past or current political events. While the issue of Turanism points to an absolute acceptance in the debates about the origin of Turks, there are also articles in the American local press that deny the claim that Turks belong to the yellow race and even show them as the white race. An article published in 1854 in a newspaper called *The Port Gibson Reveille* (185? -1857) with the title “The Career of the Turks” is one of the few examples to defend this thesis:

“The Turks are no new race. It is even asserted that Togarmah, mentioned in Genesis, and afterward in Ezekiel were the same people as the modern Turks (...) In the fourteenth century, a tribe of four hundred families, of the purest Turkish blood entered the Seljouk empire. (...) It is a mistake to suppose the Turks a Tatar or Mogul race. The real Turks are Caucasians. Nor are all the Turks under the dominion of the Sultan. Many of tribes of pure Turks exist in the heart of Asia, and are found up to the very walls of China. Their original seats, however, are supposed to lie around the Altai Mountains. They have always been good warriors, nor do they seem to have degenerated, even on the Danube.”⁶⁰

At the beginning of the 20th century, there was no change in the claims of the American local press which argue that Turks and Mongols were related or even the same. In these texts, it is argued that Turks lack creative ability, in line with Orientalism's typical *static society* thesis:

“The Turks in ancient times devastated and conquered with complete success, Attila, Ghengiz, Hulagu, Mangu and Timur were never beaten; but for the last 200 years the Turks have constantly been beaten. Why is this? The primitive Turks were pure barbarians, but unfortunately the Turks of today have imbibed some of the vices of the peoples they have conquered - philosophy from Persia, poetry, literature and religion from the Arabs; some tincture of the arts from the Greeks. These are blots and blemishes on the rude purity and simplicity of the Turanian race, who only knew destruction as their motto.”⁶¹

In another 1919 article showing Turks as a member of the Mongolian race, it was stated that 1 million 600 thousand Tatars lived in Kazan and the Crimea and that these people, physiologically *brown-skinned, oval-faced, black eyes placed obliquely, can be easily distinguished with their unusual costume such as the coiffure over which is worn a tight-fitting calotte, or skull cup.*⁶²

It can be stated that publications of the 19th century Western press reflected an attitude discrediting the Turks and in the 20th century, Turkishness started to be questioned *conceptually* within the political atmosphere of the Great War. Accordingly, it was claimed in the American local press of the period that the Turkish are

⁵⁸ *Ibid*; “Turkey Defiant”, *The Roanoke Daily Times*, No. XIV/401, 14 January 1896, p. 4; “Turkey is Stubborn”, *The San Francisco Call*, No. LXXIX/45, 14 January 1896, p. 2.

⁵⁹ “Mandatory in Armenia Urged”, *Grand Forks Herald*, No. 14/125, 26 May 1919, p. 16.

⁶⁰ “The Career of The Turks”, *Port Gibson Reveille*, No. 3/42, 7 June 1854, p. 1. The word Caucasian here describes not the people of a particular geographical region, but all of the white race. By degeneration is meant the *degradation or disappearance of racial features* that are often articulated in modern racist rhetoric.

⁶¹ “The Clean Fighting Turk”, *Goodwin's Weekly*, No. 27/40, 14 April 1917, p. 5.

⁶² Serbia is Home of Many Tribes of Mongolians”, *The Cordova Daily Times*, No. XIV/124, 30 April 1919, p. 2.

A SINGLE GRAIN OF INDIGO: A READING ON MONGOLS AND TURKS IN THE U.S. LOCAL PRESS (1850-1923)

*descendants of a race of Tartar barbarians, and are just as much invaders and oppressors as are the Germans.*⁶³ Moreover, it has been claimed that the *Turkish race* has never turned into a *Turkish nation* and that there is no reciprocity between the Ottoman Turkishness and the Western concept of nation.⁶⁴ In the context of the relationship of national identity with modernity, it can be said that this discourse deliberately implies the *backwardness* of the Turkish people and indirectly tries to emphasize that the Turks have no place in the *modern century*. In the texts questioning Turkishness conceptually, the claim that the ethnical origins of persons, such as Enver Pasha and Cemal Pasha, representing the Turkist ideology at the political level are of *Polish origin* and *gypsy*⁶⁵ can be considered in this context. These claims went so far as to state that in ancient times the Aryans had been the inhabitants of *Turkestan*, and the *Turanians such as Finns, Hungarians, Lapps, Turks and Mongolians* were not the real owners of these lands as *nomadic communities*.⁶⁶

Along with the National Campaign period, Turkish depictions in the American local press are the subject of a separate study. The success of the Turkish armies in the occupied territories Anatolia and the ensuing Turkish Revolution had a broad repercussion in the American press as well as in the European media. In a newspaper called *The Arizona Republican* in 1919, it was stated that *the Turk does not feel that he was beaten* and following the Victory of Dardanelles small boys sang songs narrating the *English vomiting blood*, that the Turkish people believed that *their own judgment was poor in siding with the weaker cause in the war*, that they threatened the Westerners with the *bluff* that if the allies *persist in their unjust attitude of sternness, they will become Bolsheviks*; however, Turkish politicians are *well resigned to the idea of having a mandatory power* since it will mean *foreign aid and rehabilitation*.⁶⁷

Towards the beginning of the 20th century, the fact that even in the simplest news contents enriched with photographs in the American local press, some reducing and generalizing expressions like the *typical Turkish* can be encountered⁶⁸ is remarkable in terms of showing the resistance to racist stereotypes that have settled in the minds of Western societies and the vitality of the Orientalist perspective towards societies excluded from the family of Western nations. The truth is that the mundane belief that *one ton of water may be colored by a single grain of indigo* offers important hints regarding the area covered by the fear of Turks in the history of contemporary hate against *non-white races and hybridity*.⁶⁹

CONCLUSION

Although American society can be easily handled in the context of *multiculturalism*, it can be stated that the dominant element in its core is European civilization. Accordingly, it can be stated that since the first colonies established in the New World, not only the political but also the cultural border of the West began to expand. Therefore, the U.S.A. has become one of the new production centers of Orientalist thought, interacting with various types of power, acting as the ethno-cultural inheritor of Europe. It can be stated that there is an ancient, irrationality of the race that can be found in almost every period in the content of the cultural heritage taken over by the U.S.A., and it directly penetrated the texts describing the East in the 19th century. In this context, it is seen that the texts written on the East in the 19th -century American press were reflected to the readers as modern Orientalist contents, and they had local equivalents.

Although Turks and Mongols are the representatives of two great Asian civilizations in the eternal struggle between East and West, Turks were not included in detail in Said's Orientalism thesis. On the other hand, based on the relationship between history and politics, it is possible to say that in the context of their relations with the West, Turks are one of the main subjects of texts that contain Orientalist content in practice. The articles in the American local press in the 19th century can be regarded as sources that support this claim openly.

⁶³ "Rescuing The Old Testament Lands From The Profane Grasp of The Turks", *The Washington Times*, No. 10.609, 4 August 1918, p. ? [img 26]. Towards the end of the Great War, some propagandist articles against the Germans were published in the American local press. In an article written on the *genetic causes of Prussian ferocity* in June 1918, it was claimed that 90% of the German population had characteristics of *Homo Heidelbergensis*, which was claimed to have lived between 350 thousand and 200 thousand years ago. According to the article, the Heidelberg primate is the *ancestor of the savage Mongols and Tartars whose successive invasions swept over Germany* from Asia. Allegedly, as a result of the invasion, the purity of the German race was spoiled and the Germans lost their *progressive, artistic, altruistic and intellectual* qualities and turned into savages. In the article, the claim of genetic kinship between Mongols and Prussians was tried to be based on a scientific basis with skull measurements called the broad *Teuton type* and narrow *Prussian type*, thus Prussians were introduced as *warlike savages* by nature. For sample images see Illustration 2-3. For relevant article see W. H. Ballou, "Science Explains the Prussian Ferocity in War", *The Washington Times*, No. 10.547, 2 June 1918, p. 2 [img 28].

⁶⁴ E. S. Bagger, "The Rise and Fall of The Turkish Empire", *New York Tribune*, No. LXXIX/26.502, 8 June 1919, p. 2 [img 82].

"Enver Bey May Be Polish Nobleman", *The Brattleboro Daily Reformer*, No. 1/4, 6 March 1913, p. 6; "Enver Pasha Condemned For His Crimes During War By Turkish Court Martial", *The Evening World*, Final Edition, 12 July 1919, p. 1.

⁶⁶ J. E. Watkins, "Fertile Field For The Archeologist Attracting Attention of Scientists", *The Evening Star*, No. 17.002, 13 April 1907, p. 3 [img 23].

⁶⁷ Gregory Mason, "Turks Say They're Unbeaten", *The Arizona Republican*, No. XXX/172, 17 October 1919, p. 5.

⁶⁸ "Here and There Around The World", *Amarillo Daily News*, No. XIII/314, 22 October 1922, p. 7 [img 21].

⁶⁹ Develi, *ibid*, p. 223; Mason, *ibid*, p. 5.

Since the second half of the 19th century, articles published in American local press organs have undertaken a critical function of consolidating and reproducing the racist stereotypes that exist about Turks and Mongols in the minds of the societies of the Western civilization circle/department. In this context, *cunning, deceit, ignorance, fanaticism, tyranny*, and similar negative stereotypes attributed to Eastern societies in previous centuries were brought together with racist arguments that were tried to be placed on a scientific basis. As a result, it has been tried to prove that the features that distinguish a Turk or a Mongolian from a white European are not only cultural elements but also physiological features such as *skin color, skull shapes, hair follicles, eye, and nose structures*. It can be argued that a kind of determinism has been attributed to the backwardness of Eastern societies in the historical process with these differences that are intended to be revealed biologically, and thus, it is tried to legitimize the domination of the West over the East.

When we look at the historical development of the political ideology called *white nationalism*, with an intention surpassing the concepts of community or nation known until now, within the framework of an understanding the West which not only refer to the geographical boundaries, the texts published in the American press as of 19th century offer proofs of racist hate speech and ethnic violence sources against the non-Western others in terms of their articulation with this ideology and their conceptual boundaries.

BIBLIOGRAPHY

a. Primary Sources

- “Asiatics in America”, *The Hawaiian Star*, No. XII/3955, 23 November 1904, p. 4.
- BAGGER, Eugene S., “The Rise and Fall of the Turkish Empire”, *New York Tribune*, No. LXXIX/26.502, 8 June 1919, p. 2 [img. 82].
- BALLOU, W. H., “Science Explains the Prussian Ferocity in War”, *The Washington Times*, No. 10.547, 2 June 1918, p. 2 [img. 28].
- BALLOU, W. H., “Science Explains Why The Japs Have Those Squinty, Almond Eyes”, *The Washington Times*, No. 11.393 28 December 1919, p. 6 [img. 28].
- “Blue Spot on Your Spine? Yes? Then You Are a Mongolian!”, *The Omaha Sunday Bee*, No. XLII/26, 15 December 1912, p. 2 [img. 31].
- “Enver Bey May Be Polish Nobleman”, *The Brattleboro Daily Reformer*, No. 1/4, 6 March 1913, p. 6.
- “Enver Pasha Condemned For His Crimes During War By Turkish Court Martial”, *The Evening World*, Final Edition, 12 July 1919, p. 1.
- “Faces On The Wall” *The National Tribune*, No. XIII/20[654], 22 February 1894, p. 8.
- Gregory Mason, “Turks Say They’re Unbeaten”, *The Arizona Republican*, No. XXX/172, 17 October 1919, p. 5.
- “Here and There Around The World” *Amarillo Daily News*, No. XIII/314, 22 October 1922, p. 7 [img 21].
- Hippocrates “Airs, Waters, Places”, *Hippocrates*, Vol. I, trans. William H. S. Jones, William Heinemann Ltd, London 1957, pp. 65-137.
- Historical Statistics of the US 1776-1976 Historical Statistics of the United States: Colonial Times to 1970*, Bicentennial Ed., U.S. Bureau of the Census, Washington DC. 1975.
- “How Our Movies Make The Heathen Harder to Convert”, *The Ogden Standard-Examiner*, No. 52/94, 8 October 1922, p. 4 [img 32].
- “Jenghiz Khan”, *The Abbeville Press and Banner*, No. 51/XXV, 29 May 1878, p. 1.
- “Mandatory in Armenia Urged” *Grand Forks Herald*, No. 14/125, 26 May 1919, p. 16.
- M.W.H. “Unknown Mongols”, *The Sun*, No. XLVII/217, 4 April 1880, p. 2.
- “No Help For The Armenians” *Journal Courier*, No. LXIV/12, 14 January 1896, p. 4.
- “Notes on New Books”, *Weekly National Intelligencer*, No. 562, 1 May 1852, p. 4.
- “Odd Mongolian Habits” *The Bolivar Bulletin*, No. XIX/5, 20 September 1883, p. 4.

A SINGLE GRAIN OF INDIGO: A READING ON MONGOLS AND TURKS IN THE U.S. LOCAL PRESS (1850-1923)

[Ref. Mr.] Mitchell “The Inscrutable Turk”, *New Haven Morning Journal and Courier*, No. LXIII/301, 17 December 1895, p. 3.

“Rescuing The Old Testament Lands From The Profane Grasp of The Turks”, *The Washington Times*, No. 10.609, 4 August 1918, p. ? [img 26].

“Russian Annexation in Asia” *New-York Daily Tribune*, No. XVII/5180, 26 November 1857, p. 6.

“Serbia is Home of Many Tribes of Mongolians”, *The Cordova Daily Times*, No. XIV/124, 30 April 1919, p. 2.

“The Bible as a Guide Book”, *The Pittsburgh Dispatch*, No. 44, 31 July 1889, p. 4.

“The Career of The Turks”, *Port Gibson Reveille*, No. 3/42, 7 June 1854, p. 1.

“The Chinese Army”, *The Wichita Daily Eagle*, No. XII/3, 20 November 1889, p. 6.

“The Clean Fighting Turk”, *Goodwin's Weekly*, No. 27/40, 14 April 1917, p. 5.

“The Unspeakable Turk”, *Scranton Tribune*, ?/? , 15 January 1895, p. 3.

“Turkey Defiant”, *The Roanoke Daily Times*, No. XIV/401, 14 January 1896, p. 4.

“Turkey is Stubborn” *The San Francisco Call*, No. LXXIX/45, 14 January 1896, p. 2.

“Was Adam A Negro?” *Aberdeen Herald*, No. XIII/46, 17 August 1899, p. 6.

Watkins, John Elfreth “Fertile Field For The Archeologist Attracting Attention of Scientists”, *The Evening Star*, No. 17.002, 13 April 1907, p. 3 [img 23].

“Why a Jap Can Never Be a White Man”, *The Washington Times-Herald*, No. 1/3, 3 December 1922, p. 4 [img 65].

b. Secondary Sources

ARENDRT, Hannah, “Race-Thinking Before Racism”, *The Review of Politics*, Vol. 6/1, Cambridge 1944, pp. 36-73.

ÇIRAKMAN, Aşlı, “Oryantalizmin Varsayımsal Temelleri: Fikri Sabit İmgelem ve Düşünce Tarihi”, *Doğu Batı*, Vol. 5/20, Ankara 2002, pp. 181-197.

DAVIES, Alan T., *Infected Christianity: A Study of Modern Racism*, McGill-Queen's University Press, Montreal 1988.

DELANTY, Gerard, *Inventing Europe: Idea, Identity, Reality*, St. Martin's Press, New York 1995.

DEVELİ, Tevfik Orkun, “Kum Zencileri: Siber İrkçi Söylemde Türk İmgesi ve Tarihsel Revizyonizm (Stormfront.org Örneği)”, *Toplum ve Bilim*, Vol. 141 İstanbul 2017, pp. 220-240.

EAGLEMAN, David, *Incognito-Beynin Gizli Hayatı*, çev. Zeynep Arık Tozar, Domingo, İstanbul 2013.

ERKAN BALCI, Elif N., “Metnin Bilinçaltı: Edward Said'de Örtük Şarkiyatçılık”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Vol. 22/2, Bursa 2013, pp. 151-167.

GREENFELD, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Massachusetts 1994.

GORDON, Jacob U., “Black Males in the Civil Rights Movement”, *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, Vol. 569, Philadelphia 2000, pp. 42-55.

HOOK, Derek, “Fanon and the Psychoanalysis of Racism”, *Critical Psychology*, Juta Academic Publishing, Lansdowne 2004, pp. 114-137.

ISAAC, Benjamin, *The Invention of Racism in Classical Antiquity*, Princeton University Press, Princeton 2006.

KHALID, Adeeb, “Russian History and the Debate over Orientalism”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, Vol. 1/4, Washington DC. 2000, pp. 691-699.

MARCHETTI, Silvio, “Avrupalıların Gözüyle Türkler: Mitos ve Yanlış Anlaşılma”, *Dünyada Türk İmgesi*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, pp. 9-12.

ONGUR, Hakan Ö., *Minorities of Europeanization: The New Others of European Social Identity*, Lexington Books, New York 2015.

ROGERS, James A., “Darwinism and Social Darwinism”, *Journal of the History of Ideas*, Vol. 33/2, Philadelphia 1972, pp. 265-280.

SAID, Edward W., *Orientalism*, Vintage Books, New York 1978.

SERVANTIE, Alain, “Batılıların Gözünde Türk İmajının Geçirdiği Değişimler: Cehennem Teolojisinden Demokrasi Derslerine”, *Dünyada Türk İmgesi*, ed. Özlem Kumrular, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, pp. 27-85.

STASZAK, Jean-François, “Other/Otherness”, *International Encyclopedia of Human Geography*, Elsevier Science, Oxford 2009, [Author postprint], pp. 43-47.

TAJFEL, Henri, “Social Identity and Intergroup Behaviour”, *Social Science Information*, Vol. 13/2, Paris 1974, pp. 65-93.

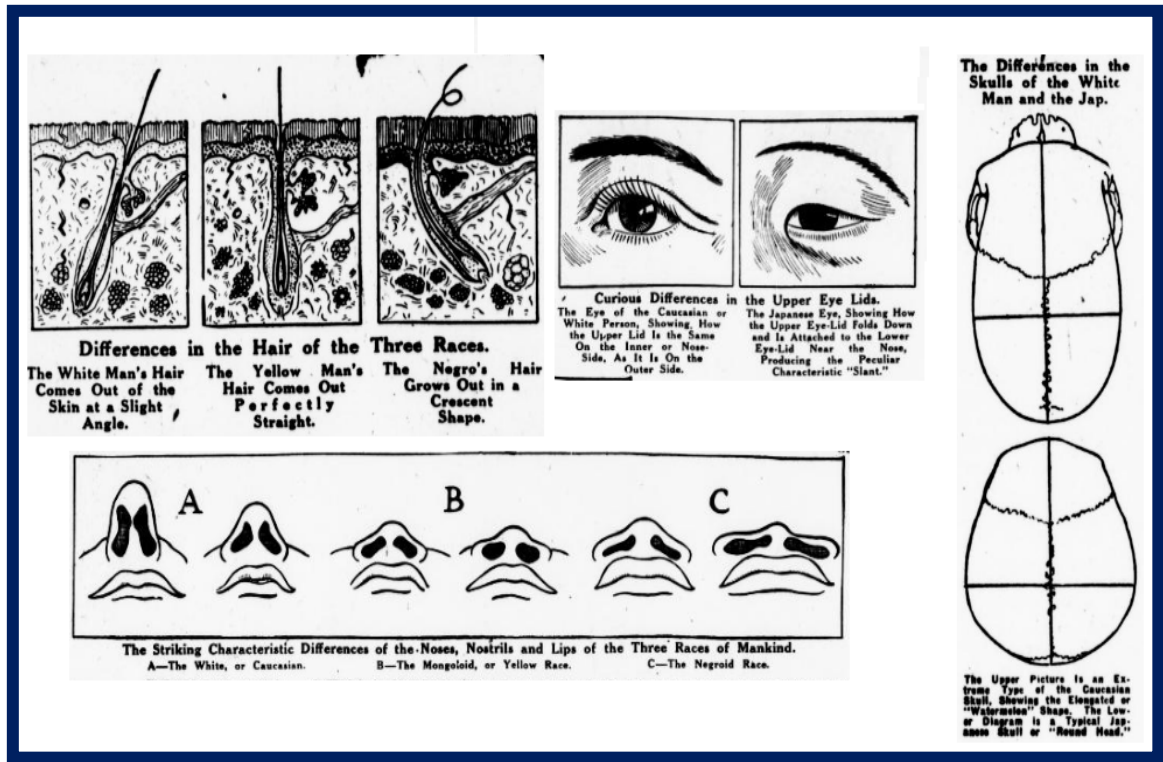
TOPÇU, Murat, *19. Yüzyıl Rus Edebiyatında Kafkasya İmgesi*, Ph.D Thesis, İstanbul University Institute of Social Sciences, İstanbul 2016.

WÆVER Ole, “Insecurity, Security, and Asecurity in the West European Non-War Community”, *Security Communities*, ed. Emanuel Adler, et al., Cambridge University Press, Cambridge 1998 pp. 69-118.

WEINREICH, Peter, “Rationality and Irrationality in Racial and Ethnic Relations: A Metatheoretical Framework”, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 8/4, Surrey 1985, pp. 500-515.

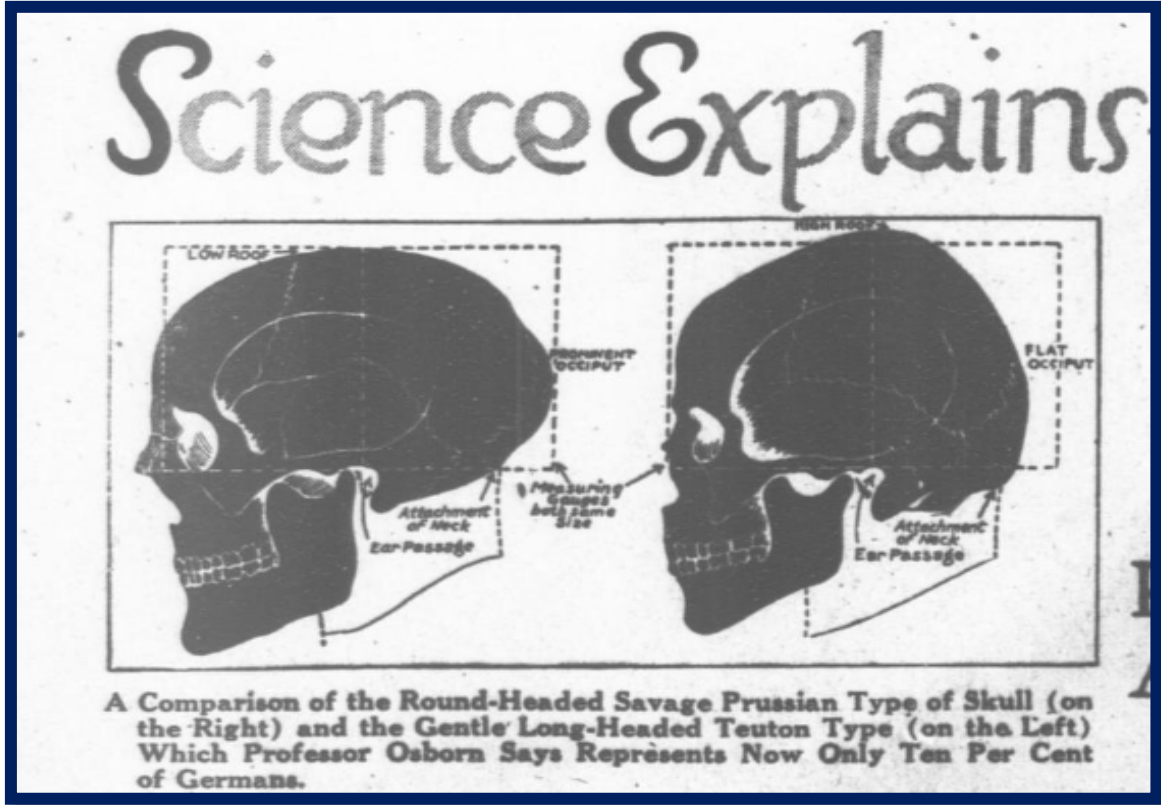
YEĞENOĞLU, Meyda, “Avrupa Kimliğinin İdeolojik Arka Planı”, *Doğu Batı*, Vol. 8/31, Ankara 2005, pp. 89-103.

ILLUSTRATIONS

Illustration 1. A depiction of the anatomical and biological differences between Japanese, who are claimed to be of the same race with the Mongols, and white Europeans.

See "Why A Jap...", p. 4.

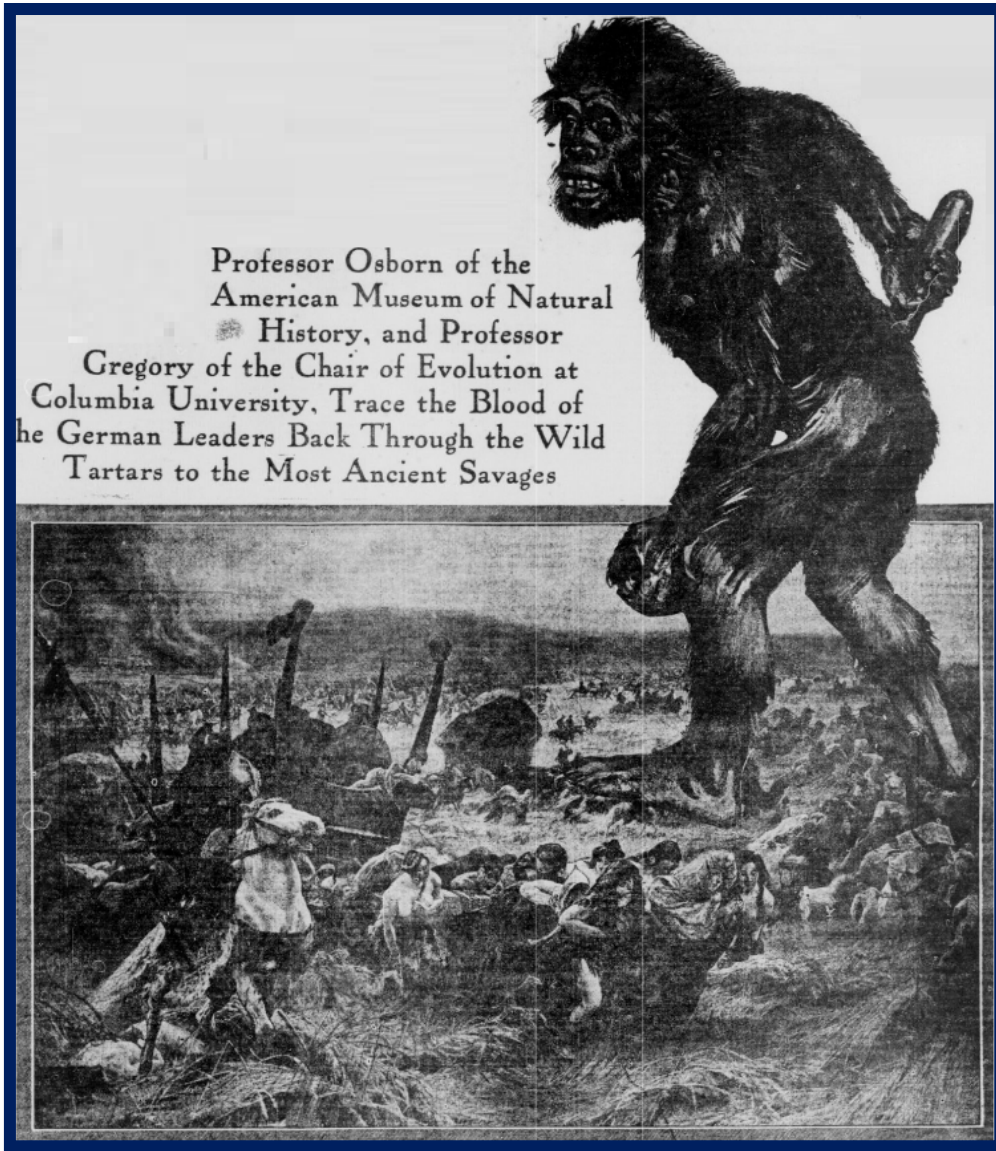

Illustration 2. Depictions of skulls from an article in 1918 claiming that the Prussians were related to the Mongols and therefore were savage and ferocious by nature.

On the left: Long-headed and gentle Teuton type.

On the right: Round-headed and savage Prussian type.

See Ballou, "Science Explains the Prussian Ferocity in War", p. 2.

Illustration 3. A depiction of the *Homo Heidelbergensis* claimed to be the ancestor of the Mongols, Tatars, and Prussians.

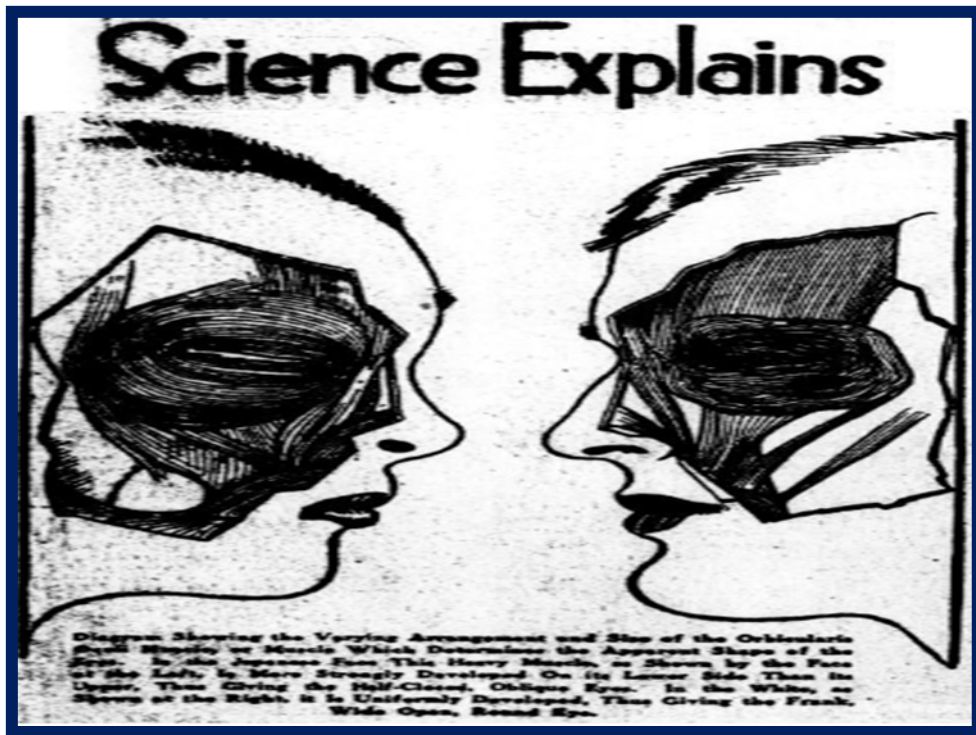
See Ballou, "Science Explains the Prussian Ferocity in War", p. 2.

Illustration 4. A depiction of faces of children from non-white and non-religious communities in the local American press.

See “How Our Movies Make The Heathen Harder to Convert”, *The Ogden Standard-Examiner*, No. 52/94, 8 October 1922, p. 4 [img 32].

Illustration 5. A depiction in a study that compares the Japanese and the white race according to their facial muscles.

On the left: The drawing depicting the Japanese.

On the right: The drawing depicting the white race.

See Ballou, “Science Explains Why The Japs...”, p. 6.

A SINGLE GRAIN OF INDIGO: A READING ON MONGOLS AND TURKS IN THE U.S. LOCAL PRESS (1850-1923)

Illustration 6. Representative drawings claimed to be depicting some human races on earth. Bottom right corner, in the middle: The Turk.

See “Faces On The Wall”, p.8.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 463-486.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.06.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.07.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

CUMHURİYET’İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ
(MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

MÜJDAT KARAGÜLMEZ*

ÖZ

Türkiye ve Macaristan arasında tesis edilmek istenen iktisadî ilişkiler, Birinci Dünya Savaşı’nın getirmiş olduğu ağır malî koşullar çerçevesinde şekillenmiştir. Büyük savaşın getirdiği ağır sonuçlar, iki devletin iktisadî kalkınmaya ağırlık vermesinde etkili olmuştur. Macaristan, Birinci Dünya Savaşı’nın ağır iktisadî neticelerini ortadan kaldırmak amacıyla yeni kurulan Türk devletini Macar malları için pazar olarak görmüştür. Yeni kurulan Türk devleti için de iktisadî kalkınma en öncelikli hedeflerden birisi olarak belirlenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında iktisadî kalkınmaya önem veren Türkiye, çeşitli ülkelerle ticaret antlaşmaları imzalamıştır. Türkiye’nin ticaret antlaşması imzaladığı ülkelerden birisi Macaristan’dır. Türk ve Macar heyetleri öncelikle Yerleşme Antlaşması’nın imzalanması için uzun müzakereler gerçekleştirmiştir. Bu müzakerelerin ana teması, iki devletin çıkarına olabilecek ortak bir zeminde anlaşma yapmak olmuştur. Müzakerelerin başarıyla neticelenmesinin ardından Türk-Macar Yerleşme Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, 20 Aralık 1926 tarihinde Ankara’da Ticaret Antlaşması ile aynı zamanda tasdik edilmiştir. Bu antlaşmalar, 29 Aralık 1927 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Yerleşme ve Ticaret Antlaşmaları’nın imzalanmasında 18 Aralık 1923’te imzalanan Türk-Macar Dostluk Antlaşması’nın önemli payı olmuştur.

1920’li yıllarda iki devlet arasındaki ticaret hacminde tarım ürünlerinin önemli payı olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım ülkesi olarak ön plana çıkan Türkiye, Macaristan’a çeşitli tarım ürünleri ihraç etmiştir. İlerleyen yıllarda, Türkiye’de sanayileşme alanında yaşanan gelişmelere bağlı olarak Macaristan’a yapılan ihracatın içeriğinde değişimler yaşanmış ve sanayi ürünleri de ihraç edilen ürünler arasında yer almıştır. Macaristan ise aynı dönemde Türkiye’ye genel olarak endüstri ve tarım makineleri ve damızlık hayvan ihraç etmiştir. İki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin gelişme kaydettiği bir süreçte, 1929 yılında Amerika’da ortaya çıkan Dünya Ekonomik Buhranı mevcut olan ticaret ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Ekonomik Buhran’ın dünya ekonomisinde yaratmış olduğu olumsuz tablo, Türkiye ve Macaristan’ın ekonomik anlamda bazı tedbirler almasına neden olmuştur. 1930’lu yılların ilk yarısında bu olumsuz tabloda iyileşmeler görülse de iki ülke arasındaki ticaret hacmi karşılıklı olarak verilen gümrük imtiyazlarına rağmen beklenen düzeye ulaşamamıştır. Türk hükümetinin, ikili ticaret antlaşmalarında kliring-takas sistemine geçmesiyle birlikte Türk-Macar ticaret ilişkilerinde bu sisteme geçilmiştir. Nitekim kliring-takas sistemine geçilmesi de iki ülke arasındaki ticaretin canlanmasında etkili olamamıştır. İkinci Dünya Savaşı’nın yaklaştığı yıllarda da atılan çeşitli adımlara rağmen Türk-Macar ticaret ilişkileri beklenen düzeyin uzağında kalmıştır.

İki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin yanı sıra çeşitli yatırım olanakları da dikkat çekici bir seyirde gerçekleşmiştir. Nitekim 1920’li yıllarda Türkiye’nin ve Macaristan’ın yüzleşmek zorunda kaldığı ekonomik zorluklar nedeniyle istenilen yatırımlar hayata geçirilememiştir. Türkiye ile Macaristan arasındaki ticaret olanakları ve iş imkânları dünya konjonktüründe meydana gelen olumsuz gelişmeler nedeniyle zarar görmüş ve Macar şirketlerinin Türkiye’ye yatırım yapmalarında zorluklarla karşılaşmalarına neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Macaristan, Ekonomi, Ticaret, Tarım.

**TURKISH-HUNGARY ECONOMIC RELATIONS IN THE FIRST YEARS OF THE
REPUBLIC**

(NEGOTIATIONS-EXPECTATIONS-RESULTS)

ABSTRACT

* Öğr. Gör. Dr., Milli Savunma Üniversitesi, Hava Astsubay Meslek Yüksek Okulu, E-Posta: mkaragulmez@msu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-9169-7004

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ (MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

The economic relations established between Turkey and Hungary are shaped within the frame of aggravated financial circumstances caused by the First World War. The serious outcomes caused by the Great War have an influence on both states to focus on financial development. For the purpose of eliminating the serious economic consequences the First World War, Hungary considered the newly-established Turkish state a market for Hungarian products. Economic development was also determined as one of the primary objectives by the newly-established Turkish state. In the first years of the republic, Turkey which emphasized the economic development signed trade agreements with various countries. One of the countries with which Turkey signed a trade agreement was Hungary. Turkish and Hungarian committees first negotiated for a long time to ratify the Settlement Agreement. The main theme of these negotiations was to make an agreement which could be to both states common benefits. After the negotiations resulted in successfully, Turkish-Hungarian Settlement Agreement was signed. This agreement was affirmed at the same time as Trade Agreement in Ankara in 20th December, 1926. These agreements came into force following the confirmation of Council of Ministers in 29th December, 1927. Turkish-Hungarian Treaty of Amity which was signed in 18th December, 1923 had an important impact on the signing of Settlement and Trade Agreements.

In 1920s, agricultural products had an important share in the trading volume between both states. In the first years of the republic, Turkey which came into prominence as an agricultural country exported various agricultural products to Hungary. In the following years, depending on the developments in industrialization in Turkey, the content of the exported products to Hungary changed gradually, and manufactured goods took their place in the exported products. Meanwhile, Hungary generally exported industrial and agricultural machinery and breeding animals to Turkey. In a continuum in which the trade between both countries developed, World Economic Crisis which emerged in America in 1929 affected the existing commercial relations adversely. The negative environment Economic Crisis created in the world economy led Turkey and Hungary to take precautions in their economies. In the first half of the 1930s, even though certain betterments were observed in this negative environment, trading volume between both countries could not meet the expected levels in spite of the reciprocal customs privileges. With the Turkish governments move into clearing-exchange system in reciprocal trade agreements, Turkish-Hungarian commercial relations also moved into this system. Consequently, the move into clearing-exchange system could not be an influential factor in the vitalization of the trade between both countries. In the years preceding the Second World War, despite the various efforts, Turkish-Hungarian commercial relations were far from the expected level.

In addition to the commercial relations between both countries, various investment opportunities substantiated in a remarkable manner. However, in 1920s, due to financial difficulties both Turkey and Hungary had to deal with, these investments could not be actualized. The commercial and business opportunities between Turkey and Hungary suffered from the unfavorable developments occurring in the worlds conjuncture and these caused Hungarian companies to confront with difficulties in investments to Turkey.

Keywords: Turkey, Hungary, Economy, Trade, Agriculture.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı'nda aldığı büyük yenilgiler, Anadolu nüfusunun oldukça azalmasına neden olmuştu. Savaşlarda hayatlarını kaybedenlerin yanı sıra baş gösteren hastalıklar da nüfusun azalmasındaki bir diğer önemli faktördü. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Anadolu'da başlayan işgallere karşı Mustafa Kemal Paşa önderliğinde verilen bağımsızlık mücadelesi, 23 Nisan 1920'de Ankara'da açılan TBMM ile daha da güçlendi. Meclisin açılması ile yeni Türk devletinin temelleri atıldı ve 2 Mayıs 1920'de 11 bakandan oluşan hükümetin kurulmasını öngören 3 numaralı kanun kabul edildi. Bu yeni hükümette bir İktisat Bakanlığı da yer aldı ve hükümet programında malî ve iktisadî meseleler üzerinde önemle durulacağı belirtildi. Ancak 1920-1922 yılları arasında Anadolu'da bağımsızlık mücadelesinin verilmesi nedeniyle TBMM hükümetinin bu dönemde başlıca amacı yurdu düşman işgalinden kurtarmak oldu. Savaş nedeniyle hükümet o sıralar üretim ve endüstriye yatırım yapacak bir durumda değildi.¹ Milli Mücadele'nin başarıyla sona ermesinin ardından ise Kemalist liderler arasında, cepheye kazanılan askerî başarıların, iktisadî zaferlerle taçlandırılmaması durumunda, siyasî ve askerî zaferlerin uzun süreli olmayacağı görüşü hâkimdi. Bu

¹ Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 12.

görüş temelinde, yurdu düşman işgalinden kurtaran ve Lozan Barış Antlaşması ile bağımsızlığını tüm dünyaya ilan eden yeni Türk devletinde, iktisadî gelişme konusunda en çok hızlı sanayileşmenin önemini vurguladı ve bu alanda acil olarak gerekli çalışmaların başlatılması ön görüldü.²

Türkiye'nin iktisadî kalkınmayı ana hedeflerinden birisi olarak gördüğü süreçte, Macaristan'ın da benzer iktisadî kaygılarının olduğu görülür. Macaristan'ın, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda imzaladığı Trianon Barış Antlaşması, Macarlar için siyasi ve malî büyük zorlukları beraberinde getirdi. Bu nedenle Macaristan, Trianon Barış Antlaşması'nın kötü sonuçlarını ortadan kaldırmak amacıyla iktisadî kalkınmaya önem verdi. Bu siyaseti dâhilinde, büyük savaşın ardından yeni Türk devletini Macar malları için bir pazar olarak gördü. Yeni Türk devleti de savaş sonrasında benzer bir iktisadî kalkınma hamlesi için çaba gösterdi. Ortak iktisadî kaygılar, büyük savaşın iki mağlup tarafı arasında kurulan iktisadî ilişkilerin gelişmesinde itici bir kuvvet olarak ortaya çıktı.

Bu çalışmada, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki uluslararası konjunktürde ulus devletler olarak ortaya çıkan Türkiye ve Macaristan arasındaki iktisadî ilişkilerin tesis edilme süreci anlatılmıştır. Ayrıca, Macar Ulusal Arşivi'nde Türk-Macar iktisadî ilişkilerini konu alan çok sayıda arşiv belgesi, konunun Macar perspektifiyle değerlendirilmesine de olanak sağlamaktadır. Çalışma, Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk-Macar Yerleşme ve Ticaret Antlaşmaları'nın imzalanması sürecinde yaşanan zorlukları, beklentileri ve neticeleri ayrıntılı olarak anlatması bakımından literatüre katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

1. Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Türkiye'de ve Macaristan'da İktisadî Durum

1.1. Türkiye'de İktisadî Durum

Osmanlıdan yeni Türk Devletine çok da iç açıcı bir tablo kalmamıştı. Toplam nüfusun azalması, etnik yapının değişmesi ve kentleşme olgusunun gerilemesi Türk ekonomisini olumsuz yönde etkilemişti. Her ne kadar Cumhuriyetin ilk yıllarında İstanbul'daki Rum ve Ermeni nüfusunun büyük ölçüde varlığını koruduğu görülsede, Anadolu'daki imalat sanayi işyerlerinde hem işadamları hem de işçiler arasında büyük bir yer tutan gayrimüslim nüfusun birkaç yıl içinde azalması, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Anadolu'da sanayi kuruluşlarının birçoğunun dağılmasına ve yok olmasına neden oldu. Bununla birlikte, Milli Mücadele ve öncesinde süren uzun savaşlar, Anadolu'daki Türk işbilir kesimin yok olmasında büyük oranda etkili oldu. Milli Mücadele'den çıkan Anadolu halkı beşeri sermaye bakımından da bir hayli fakir bir haldeydi.³ Genel tabloya bakıldığında ekonomik olarak yaşanan büyük sıkıntılar Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren ortaya çıkmış ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da kendini göstermişti.⁴

Sürekli savaşlar ve nüfusun azalması nedeniyle Cumhuriyetin ilk yıllarında çeşitli alanlarda sorunlar yaşanırken, iktisadî sorunlar yeni Türk devletinin çözmesi gereken öncelikli bir mesele olarak önünde durmaktaydı. İlk olarak, 1913-1922 yılları arasındaki süreçte tarımsal üretimde büyük bir düşüşün yaşanması ve hayvan sayısının aynı yıllarda yarı yarıya azalması Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk devletini oldukça zorladı. Sanayiye bakılacak olursa, Osmanlı Devleti'nin çöktüğü yıllarda Türk ekonomisi kapitalist metropollere büyük ölçüde bağlı bir durumdaydı. Birinci Dünya Savaşı'na kadar bir takım imalat sanayi işletmeleri kurulsa da, Türkiye'nin 1923 yılı esas alındığında yerli fabrika üretiminin yurtiçi tüketimi karşılamadığı görülmekteydi. Türkiye, Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda sahip olunan altyapı sermayesi açısından da çok fakir bir durumdaydı. Ülke, enerji kullanımı ve enerji kaynaklarının değerlendirilmesi açısından geri kalmış bir görünümdeydi.⁵

İktisadî zorluklar ve yeni Türk devletinin Osmanlıdan devraldığı karamsar tablo, Mustafa Kemal Paşa ve devletin kurucu kadroları tarafından iyi bilinmekteydi. Ankara hükümeti iktisadî kalkınmanın fikri çerçevesinin çizilmeye başlandığı bir süreçte, bağımsızlık mücadelesinin başarıyla sonuçlandığını tüm dünyaya ilan edeceği Lozan Konferansları'na davet edildi. Barış Müzakereleri devam ederken, İktisat Vekâleti de İzmir'de bir İktisat Kongresi'nin toplanması için çalışmalara başladı.⁶ İzmir İktisat Kongresi, Lozan Konferansı'na ara verildiği bir tarihte (17 Şubat - 4 Mart 1923) 1135 delegenin bir araya gelmesi ile toplandı. Yeni Türkiye'nin ekonomik sorunları henüz savaştan yeni çıkan Türk yurdu için başlıca sorun olarak gözükmüyordu. Lozan'da ekonomik imtiyazların ve kapitülasyonların kabul edilmeyeceği de ifade ediliyordu. Bu yönüyle kongre, dış politik mesajlar içeren bir özelliğe sahipti. Atatürk'ün⁷ böyle bir kongreyi toplamadaki amacı savaştan yorgun çıkan

² Yahya S. Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 172.

³ Tezel, *age*, s. 113-118.

⁴ Oktay Yenal, *Cumhuriyet'in İktisat Tarihi*, Homer Kitapevi, İstanbul 2003, s. 22.

⁵ Tezel, *age*, s. 121-126.

⁶ Tefik Çavdar, *Türkiye Ekonomi Tarihi 1900-1960*, İmge Kitapevi, Ankara 2003, s. 148-151.

⁷ Mustafa Kemal Paşa, İzmir İktisat Kongresi'nde şöyle diyordu: "Bir ulusun doğrudan doğruya hayatıyla ilgili olan, o ulusun ekonomisidir. Tarihin ve deneylerin yoğunlaştırdığı bu gerçek bizim ulusal hayatımızda ve ulusal tarihimizde tamamen belirmiştir. Gerçekten Türk tarihi incelenirse yükseliş ve çöküş nedenlerinin ekonomi sorunlarından başka bir şey olmadığı derhal anlaşılır. Tarihimizi dolduran zaferlerin yahut bozgunların tümü ekonomimizin durumuyla bağlantılı ve ilişkilidir. Yeni Türkiye'mizi layık olduğu yüksek düzeye ulaştırabilmek için

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ

(MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

halka, ekonomik kalkınmanın önemini anlatmak ve harap olan yurdu yeniden imar etme.⁸ İzmir İktisat Kongresi'nin toplanma gayesinde ayrıca, savaştan yorgun çıkan ülkedeki iktisadî etmenlerin ve iktisadî birimlerin birbirlerini tanımalarını sağlamak, ülkenin temel ihtiyaçlarını tespit etmek, iktisadî konular üzerine halkın tüm kesiminin dikkatini çekmek ve iktisat politikalarını da bu sonuçlara göre belirlemek arzusu bulunmaktaydı. Kongre, görüşmelerin ardından on iki maddelik Misak-ı İktisadî Esasları'nı kabul etti ve kabul edilen kararların bir kısmı Cumhuriyetin ilk yıllarında kanunlaştı.⁹

Cumhuriyet döneminde iktisadî kalkınmada izlenecek yol İzmir İktisat Kongresi'nde belirlenmişti. Nitekim yeni Türk devletinin önüne çıkan en büyük iktisadî engel, 1922-1923 Lozan Konferansı'nda¹⁰ alınan kararlar oldu. Osmanlı Devleti'nin iktisadî mirası devralınırken, yeni devletin dış iktisadî ilişkileri de belirlenmişti. Lozan Konferansları sonrasında üç temel konuda önemli düzenlemeler yapıldı. Öncelikle kapitülasyonlar kesin olarak kaldırıldı, ikinci olarak 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nin kendi başına değiştiremediği serbest ticaret antlaşmaları sona erdirildi. Ayrıca, 1916 yılında İttihat ve Terakki hükümeti tarafından belirlenen ve savaş yıllarındaki enflasyon nedeniyle ortalama olarak % 13'e inmiş olan gümrük tarifeleri 1929 yılına kadar değiştirilmeyecekti. Son olarak da, 1928 yılına kadar uzanan müzakereler sonunda Osmanlı Devleti'nin dış borcu yeniden yapılandırıldı ve Osmanlı topraklarını devralan ülkeler arasında paylaştırıldı.¹¹

Yeni kurulan Türk devletinin iktisadî zorluklarla yüzleştiği 1920'li yıllarda dünya iktisadî koşulları da belirsizliklerle doluydu.¹² Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı sorunlar ve küresel dengesizlikler henüz aşılamamıştı. 19. yüzyıldan itibaren liberal uluslararası düzenine geri dönülüp dönülemeyeceği büyük bir soru işaretiydi. İngiltere, 19. yüzyılın liberal düzenine ve eski güçlü konumuna geri dönmek istiyordu, fakat dünya genelindeki gelişmeler İngiltere'nin gücünü bir daha geri alamayacağı bir dünya düzeni meydana getirdi. ABD ise Birinci Dünya Savaşı'ndan güçlenerek çıkarken dünya siyasetinde ve dünya ekonomisinde öne çıkmaya başlamıştı. 1920'li yılların ilk yarısında uluslararası siyasi gerginliklerin devam etmesi, ekonomik anlamda güçlü olan devletlerin iktisadî konularda işbirliği yapmalarını da büyük ölçüde engelledi. Bu süreçte, pek çok ülke 1920'lerin sonuna doğru gümrük tarifelerini yükseltmeye başladı. Aynı yıllarda Ankara hükümetinin temel amacı ise yeni sınırlar içinde milli bir ekonomi oluşturmak oldu.¹³

İzmir İktisat Kongresi'nden sonraki on yıllık süreçte, ülkenin ekonomik kalkınması konusunda, genellikle özel sektörü ön planda tutmaya çalışan bir politika uygulandı. 1930'ların başlarından itibaren ise özel teşebbüsten beklenen sonuç tam olarak elde edilememişti. Bu süreçte Türkiye, dünyadaki siyasi ve ideolojik konjonktürün bilinen ekonomik, siyasi ve ideolojik gelişmelerinden dolayı devletçilik istikametinde bir yörengeye yerleşmeye başladı ve Türkiye'nin iktisat politikaları da bu yönde değişim gösterdi. Devletçilik yönündeki iktisat politikası değişimi, 1933 yılında Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın kabul edilmesiyle zirveye ulaştı. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nı daha sonra ikincisi takip etti, fakat hazırlanan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı İkinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle uygulanamadı.¹⁴

1.2. Macaristan'da İktisadî Durum

Macaristan için Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun parçalanması sonrasındaki süreç ekonomik bakımdan büyük bir yıkım anlam ifade etmekteydi. İmparatorluğun dağılmasından sonra, sınırları büyük oranda daralan Macaristan'ın¹⁵ stratejik ve verimli toprak parçaları farklı ülkelerin sınırlarına dahil oldu. Böylece Dualizm¹⁶ döneminde sistemli bir ekonomisi olan Macaristan, dünya savaşından sonra içinden çıkılması zor bir

ekonomimize birinci derecede çok önem vermek zorundayız.” bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi*, Ankara 1998, s. 94.

⁸ İnan, *age*, s. 12.

⁹ *Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005, s. 21.

¹⁰ Lozan Konferansları hakkında detaylı bilgi için bkz. Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan, Taktik, Stratejik, Diplomatik Mücadele 1922-1923*, Alfa Yayınları, İstanbul 2011.

¹¹ Şevket Pamuk, *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015, s. 175-176.

¹² Dünya ekonomilerinde yaşanan belirsizliklere rağmen, 1920'li yıllar Türkiye için hızlı bir toparlanma süresi olmuştur. Savaşların sona ermesi, kırsal nüfusun evlerine dönmesi ve boş kalan toprakların tekrar ekilmesiyle tarımsal üretim artmaya başlamıştır. Tarımsal üretimdeki artışlar kent ekonomisini de olumlu etkilemiştir. Savaş dönemindeki yıkımın yerini yatırımlar almaya başlamıştır. Bu dönemde üretim ve gelir artışlarındaki kırlardan kentlere hemen her kesim yararlanmaya başlamıştır. Nitekim 1915-25 yılları arasında Türkiye sınırları içinde kalan alandaki nüfusun yaklaşık olarak % 18 azalması, toplam nüfus ve toplam üretimde Birinci Dünya Savaşı öncesi düzeylerin yakalanması ancak 1930'ların ortalarında gerçekleşecektir. bkz. Pamuk, *age*, s. 182-183.

¹³ Tezel, *age*, s. 181.

¹⁴ Sabri Osman, “Türkiye'nin Ekonomik Modernizasyonu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet ve Ekonomik, İdari, Hukuki Değerlendirme Yeni Türkiye*, 98/23-24, s. 3216.

¹⁵ Ferenc Szávai, *Az Osztrák-Magyar Monarchia Felbomlásának Következményei*, Pannónia Könyvek, Budapest 2004, s. 65.

¹⁶ Dualizm dönemi, 1867 yılında Avusturya ve Macaristan'ın bileşmesi ile ikili yönetim idaresi altında kurulan Avusturya-Macaristan Monarşisi dönemini ifade etmektedir.

süreçle yüz yüze geldi. Savaş döneminde bütün malî olanaklarını ve ekonomisini savaş için harcayan Macaristan, savaş sonrasında büyük bir toprak kaybı da yaşayınca karşılaştığı sorun daha da büyüdü.¹⁷

4 yıl süren Birinci Dünya Savaşı boyunca Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda yaklaşık 9 milyon insan silah altına alınırken, bu sayının 3,4 milyonluk kısmı Macaristan ve Hırvatistan bölgesinden temin edilmişti. Bu da, 18-53 yaş arasındaki erkeklerin büyük bölümünün askere alındığı anlamına gelmekteydi. Savaş boyunca 9 milyon askerden 1,1 milyonu ölmüş, neredeyse 3,6 milyon asker yaralanmış ve 2 milyon asker de esir düşmüştü. Savaşta ölenlerden 530 bini, yaralananlardan 1,4 milyonu ve savaşta esir düşen askerlerden 833 bini Macar askerî birliklerinden oluşmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu bu acı tablo, Macaristan için siyasi ve toplumsal alanda olduğu gibi ekonomik alanda da ağır sonuçlar meydana getirdi. Savaş alanında önemli sayıda Macar askerinin ölmesi veya yaralanması, savaş sonrası dönemde Macaristan için işgücü eksikliğini ortaya çıkardı. Bu nedenle kadınlar, çeşitli iş kollarında çalışmak zorunda kaldıysa da yinede bu soruna engel olamadı. Böylece iş verimliliği azaldı ve bu durum üretimde de azalmaya sebep oldu. Macaristan'da dünya savaşı süresince enflasyon kritik bir seviyeye yükselirken 1913-1914 yıllarıyla karşılaştırıldığında reel maaşlar 1918 sonuna doğru % 67 oranında düşüş gösterdi; gündelik işçilerin aldığı maaş ise % 54 düşerken, sanayi sektöründe çalışanların maaşları da % 47'lik bir düşüş gösterdi.¹⁸

Savaş, devrim hareketleri ve Trianon Barış Antlaşması'nın getirdiği olumsuz sonuçlar, özel sektörde yarattığı yıkımla birlikte, devlet ekonomisini ve bütçesini de zor bir duruma sürükledi. Bütçe açığının artması ve Konsey hükümetinin dağılması sonrası kurulan karşı devrim hükümeti de enflasyonun artmasına engel olamadı. 1919 Ağustosunda 100 Macar koronası 11,6 İsviçre frankına denk gelirken, 1920 Haziranında sadece 3,1; yıl sonunda da sadece 1,4 İsviçre frankına eşit seviyedeydi.¹⁹ Bununla birlikte Macaristan, Trianon Barış Antlaşması'nın imzalanmasından sonra savaşın galip devletleri tarafından 200 milyon korona savaş tazminatı ödemeye mahkum edildi. İmparatorluk döneminde var olan yaklaşık 50 milyonluk ortak pazar da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılması ile yok oldu. Macaristan bağımsız bir devlet olarak ortaya çıksa da uluslararası ticarete ilişkileri zarar gördü, imparatorluk döneminde var olan iktisadî işbirliğine dayalı sistemi de çöktü.²⁰

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bölgesel sınır değişikliklerinin olmasının yanı sıra Orta ve Doğu Avrupa'da kurulan yeni devletler nedeniyle savaş sonrası iktisadî sistemlerde önemli değişiklikler meydana geldi. Büyük ve geniş coğrafyalara hükmeden imparatorlukların topraklarında bağımsızlığını kazanmış pek çok devletin kurulması ve savaş öncesi kurulu bir düzende olan iktisadî durum, savaş sonrası büyük bir yara alarak içinden çıkılması zor bir sürecin başlamasında etkili oldu. Savaş sonrası dönemde, en zor iktisadî koşullar ile yüzleşen devletlerden biri Trianon ile topraklarının 3/2'sini kaybeden Macaristan oldu. Savaş öncesindeki tarımsal üretim, savaş sonrasında % 50 civarında düşüşe uğradı. Macaristan, savaş sonrasında sınırlarının büyük oranda değişmesi ve önemli ticaret merkezlerini kaybetmesi nedeniyle kendi ürünleri ihraç edemez hale geldi ve hatta kendi kendine bile yetemeyecek duruma geldi. Macaristan'ın tarımsal üretimine bakıldığında, 1919-1920 yılları itibari ile % 50-60 oranında azalma görülürken, sanayi üretimi 1919 yılında %15-20 civarındaydı. Bu oran, 1920 yılı itibari ile ise % 35-40 civarına yükselerek kısmi bir toparlanma yaşandı.²¹ Trianon Barış Antlaşması hükümlerince daha dar bir sınır hattına sıkıştırılan Macaristan, topraklarının büyük kısmının elinden çıkmasıyla birlikte, kömür, tuz, demir ve başka değerli madenlerinden de mahrum bırakıldı. Savaş önceki dönemde en hayati kaynaklardan biri olan ormanların da elinden çıkması, Macaristan için büyük bir felaketin habercisi oldu. Yaşanan bu olumsuz durumların yanı sıra barış antlaşmalarının hükümlerince artık Macaristan, Tuna nehrinin üst bölgelerini de kullanamaz hale geldi.²² Macaristan'da savaş öncesinde yaklaşık yıllık 2,5 milyon ton tuz üretilirken, savaş sonrasında tuz üretiminin yapıldığı tuz madenlerinin elden çıkmasıyla bu oran neredeyse % 0'a düştü. Trianon Barış Antlaşması'nın imzalanması sonrasında altın, gümüş, bakır ve manganez madenlerini de kaybedildi. Sadece Budapeşte çevresinde faaliyet gösteren önemli sayıda fabrika Macaristan'da kaldı. Buna karşın, imparatorluk döneminde önemli bir demiryolu ağına sahip olan Macaristan'ın, savaş sonrasındaki sınırlarında demir yolu ağı % 38 gibi bir orana geriledi.²³

¹⁷ Kaposi Zoltán, *A XX. Század gazdaságtörténete-I 1918-1945*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 1998, s. 89.

¹⁸ Ignác Romsics, *Magyarország Története a XX. Században*, Osiris Kiadó, Budapest 2005, s. 107.

¹⁹ Romsics, *age*, s. 155.

²⁰ Gergely Jenő-Izsák Lajos, *A Huszadik Század Története*, Pannonica Kaidó, 2000, s. 56.

²¹ Iván T. Berend-György Ránki, *Közép-Kelet-Európa Gazdasági Fejlődése a 19.-20. Században*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1976, s. 258-260.

²² Emre Saral, *Türkiye-Macaristan İlişkileri (1920-1945)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016, s. 288.

²³ Romsics, *age*, s. 154; Macaristan, Trianon Barış Antlaşması ile topraklarının büyük bölümünü kaybederken çok sayıda Macar vatandaşı bu antlaşma neticesinde farklı ülkelerin sınırları içinde azınlık konumuna düşmüştür. Konuyla ilgili bkz. Yücel Namal, "Trianon Barış Antlaşması Sonrasında Macar Ekalliyetler Meselesi", 100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu, 03-05 Kasım 2014, Budapeşte, Ankara 2015, s. 323-34.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ (MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

Macaristan'ın ekonomik durumu, 1920'li yılların başında oldukça kötü bir vaziyetteyken, Macar devlet adamları bu kötü durumdan kurtulmak ve özellikle enflasyonun olumsuz etkilerini kaldırmak adına bazı girişimlerde bulundu. Bu durumdan kurtulmak için yabancı sermaye kaynaklarının kullanılması öngörüldü. Bethlen hükümeti, 1923 yılından itibaren Batı Avrupa devletleri ve ekonomik çevrelerle müzakerelere başladı ve bu müzakereler 1924 yılında Milletler Cemiyeti nezdinde devam etti. Bu müzakereler sonucunda, Milletler Cemiyeti Macaristan'a 307 milyon korona kredi vererek Macaristan'ın ekonomik sorunlarının giderilmesi için önemli bir yardımda bulundu. Milletler Cemiyeti'nden alınan krediden sonra Macar ekonomisi başarılı bir istikrar yakaladı ve ekonomideki bu olumlu gelişmeler, Batı ekonomi çevrelerinde Macaristan'a güven duyulmasını sağladı. Böylece özel kredilerin verilmesindeki çekinceler ortadan kalktı. Bunun neticesinde Batıda kredi veren ülkelerin kapıları, Macaristan için sonuna kadar açıldı. Başlangıçtan 1929'daki ekonomik buhrana kadar farklı özel şirketler, yerel idareler, kiliseler ve hükümetin kendisi de toplamda 1,9 milyar pengö değerinde uzun, orta ve kısa vadeli krediler çekti. Böylece savaş öncesindeki rakamlarla birlikte ülkenin toplam borcu 1929 yazında 3,5 milyar; 1931'de ise 4,3 milyar pengöye yükseldi. Kişi başına düşen borç ise bölge geneline bakıldığında en yüksek Macaristan'daydı.²⁴

Macaristan'ın ekonomik durumu, 1920'li yılların ortalarına doğru yavaş yavaş iyileşmeye başladı. Ekonominin iyileşmesi için üretim gerekiyordu ve bunun yanında yabancı yatırımlara da ihtiyaç duyulmaktaydı.²⁵ 1925 yılında ekonominin yeniden yapılanması ve çerçevesinin belirlenmesi için adımlar atıldı. Hükümet bu süreçte, öncelikle endüstri bölgelerini geliştirmek için gerekli çalışmalara başladı. Bu çalışmaların neticesinde 1924-1929 yılları arasında sanayi ürünleri üretiminde % 70'e varan bir artış gerçekleşirken, 1929-1933 yılları arasında ekonomik buhran döneminde ise savaştan önceki döneme göre % 12'lik bir oranla artış gözlemlendi. Tekstil sanayisi de 1921-1929 yılları arasında önemli derecede gelişme gösterdi. Tarımın ise ulusal gelirdeki oranı 1913 yılındaki % 44'lük orandan 1928-29 yılında % 40'a düştü. Bitki üretimi de savaş öncesi döneme göre sadece % 1-2'lik bir düşüş gösterdi.²⁶

2. Türk-Macar İktisadî İlişkilerinin Kurulması ve Yerleşme Antlaşması'nın İmzalanması

Özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Türk-Macar yakınlaşması, iktisadî anlamda da kendini göstermişti. 19. yüzyılın sonunda, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan ticaret antlaşması, Türk-Macar iktisadî ilişkilerinin gelişmeye başlamasında etkili oldu.²⁷ Birinci Dünya Savaşı öncesinde iki imparatorluk arasındaki iktisadî ilişkilere bakıldığında, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun, Osmanlı Devleti'nin dış ticaretinde, İngiltere'den sonraki en büyük ikinci paya sahip olduğu görülür. Büyük savaş öncesinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı pazarına olan ilgisini açıkça gösterdi ve siyasi ilişkilerin yanı sıra iktisadî ilişkileri geliştirmek amacıyla Osmanlı coğrafyasında bulunan konsolosluklarının sayısını da arttırma yoluna gitti. Bununla birlikte, iki imparatorluğun Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik olarak aynı tarafta yer alması, ticari ilişkilerin olumlu anlamda gelişmesine katkı sağladı. Osmanlı Devleti, itfaiye ve ordu teşkilatı için Macaristan'dan koşum hayvanları ve at ithal etti, bununla birlikte tarım makineleri de satın aldı. Aynı dönemde Macaristan'a ise küçükbaş hayvan, pamuk ve bakır ihraç edildi. Savaş yıllarında iki ülke arasındaki ticari ilişkileri geliştirmek amacıyla Türk ve Macar heyetler birbirlerine ziyaretlerde bulundu. Bunun neticesinde, ziraat ve sanayinin gelişmesi için Osmanlı coğrafyasında Macar uzmanlar istihdam edilirken,²⁸ orman, ziraat, veteriner, sanayi gibi uzmanlıklarda yetiştirilmek üzere Macar Turancılarının yardımları ile çok sayıda Türk öğrenci Macaristan'a eğitim için gönderildi.²⁹

Macaristan, Trianon Barış Antlaşması'nın kötü sonuçlarını ortadan kaldırmak için iktisadî kalkınmaya büyük önem verdi. Bunun bir parçası olarak, Anadolu'yu Macar malları için potansiyel bir pazar olarak gördü. Macarların Anadolu'nun ekonomik potansiyeli üzerinde ilgili oldukları bu dönemde, Milli Mücadele'nin kazanılması sonrasında Türk ve Macar ekonomik ilişkilerinin tesis edilmesi hususunda bazı gelişmeler yaşandı. Ankara hükümetinin Fransa'daki temsilcisi Ahmet Rıza Bey, Paris'e yapmış olduğu ziyaretin dönüşünde Macaristan'a uğradı ve burada bazı temaslar gerçekleştirdi. Rıza Bey şerefine *Macar Millî Ticaret Birliği* yöneticileri tarafından bir yemek tertip edildi ve yemekte, yakın geçmişte kazanılan büyük Türk zaferinin Macarlar tarafından büyük sevinçle karşılandığı ifade edildi. Ahmet Rıza Bey de bu sıcak sözlere karşılık, zor dönemlerin ardından iki millet için güzel günlerin geleceğine olan inancını dile getirdi ve iki ülke arasındaki

²⁴ Romsics, *age*, s. 158; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, 19. yüzyılın sonlarından Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar resmi para birimi olarak koronayı kullanmıştır. Macaristan, savaş sonrasında bağımsızlığını ilan ettikten sonra bir süre daha koronayı kullanmış, 1927 yılında ise yeni resmi para birimi olan pengöye geçmiştir. Bkz. Saral, *age*, s. 292.

²⁵ Zoltán, *age*, s. 103.

²⁶ Romsics, *age*, s. 159-162.

²⁷ Melek Çolak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Türkiye-Macaristan İktisadî İlişkileri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 2, Sayı. 4, Ağustos-2004, s. 47.

²⁸ Bilge Karbi, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na İktisadî-Askerî Nüfusu (1914-1918)", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl.13, Sayı.25, (Bahar 2017), s. 125; Saral, *age*, s. 298.

²⁹ Tarık Demirkan, *Macar Turancıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 47.

ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi meselesiyle ilgili fikirlerini beyan etti. Ahmet Rıza Bey, ayrıca bir Macar gazetesine verdiği demeçte, Macarlarla ticaret yapmaktan mutluluk duyacaklarını da belirtti.³⁰

Bu olumlu havanın devamında, 17 Şubat 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde yurt dışı bilgi ve deneyimlerinden faydalanmak amacıyla “*Macaristan Türk Mezunları Cemiyeti*” adına cemiyetin üyelerinden olan ziraat mühendisi Alaybeyzade Ali Fevzi de yer almıştır. İzmir milletvekili Tahsin Bey de kongre öncesinde Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yayımlanan bir yazısında, 1848 Macar ihtilalcilerinin yapmış olduğu kongreler ile İzmir İktisat Kongresi arasında bir benzerlik olduğunu belirtmiş ve Türkiye'nin, Macarların ekonomik alanda yapmış olduğu yenilikleri takip etmesi durumunda yüz kat daha başarılı olabileceğini dile getirmiştir.³¹

Henüz Lozan Barış Antlaşması imzalanmadan önce, özellikle Macarların iki ülke arasında iktisadî ilişkilerin tesis edilmesi hususunda istekli oldukları görülür. Macar hükümeti, 1923 yılının başlarında Jenő Ruzskay adında bir Kurmay Yüzbaşısı Ticaret Ataşesi sıfatıyla Anadolu'ya göndermiştir. Ruzskay'a, Türkiye ile siyasi ve askerî ilişkiler tesis etmenin yanı sıra Anadolu'da Macaristan için kurulabilecek bir pazar olasılığının araştırılması görevi verilmiştir. Ruzskay'ın Anadolu'da gerçekleştirdiği uzun temaslar, Türk-Macar siyasi ve ekonomik ilişkilerinin tesis edilmesi için önemli bir adım olmuş ve iki ülke arasında imzalanacak dostluk antlaşmasına gidilen sürecin hızlanmasına katkı sağlamıştır.³²

Atatürk'ün önderliğinde başarıya ulaştırılan Milli Mücadele'yi ve savaş sonrası yeni Türkiye'nin kurulmasını hayranlık ile izleyen Macaristan, Türkiye ile siyasi ve kültürel ilişkilerin yanı sıra ekonomik ilişkileri de geliştirmek istemiştir.³³ Bunun bir sonucu olarak iki ülke arasında 18 Aralık 1923 yılında dostluk antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma, iki ülke arasında ekonomik ilişkilerin resmîyet kazanması için bir başlangıç olmuştur. Macaristan Dışişleri Bakanı Géza Daruváry, imzalanan dostluk antlaşmasının Macar Millî Meclisi'nde görüşüldüğü oturumda, iki tarafın da yararına olabilecek ekonomik ve ticarî ilişkiler tesis etmek istediklerini belirtmiştir. Daruváry sözlerinin devamında, Macar sanayisinin ve Macar ekonomisinin Anadolu'da savaş döneminden sonra oluşturulmak istenen yeniden inşa sürecine rol almak istediklerini dile getirmiş, özellikle Macar tarım makine sanayinin Türk iktisadî hayatında önemli bir yer edinebileceğinden bahsetmiş, Macar demir sanayi ürünlerinin ise yol ve ulaşım gereçlerinin yapımında Türk tarafı için yararlı olabileceğini söylemiştir.³⁴

Türkiye ve Macaristan, 18 Aralık 1923'te imzalanan dostluk antlaşmasının 3. maddesi³⁵ gereğince aralarında Ticaret ve Yerleşme Antlaşması imzalayacaklarını taahhüt etmiştir. Macaristan bu madde gereğince Türkiye ile anlaşmak için kısa zaman sonra harekete geçmiştir. Bu konuda Macar Dışişleri Bakanlığı Türkiye'ye atamış olduğu Tahy László'ya iki ülke arasında imzalanan dostluk antlaşması gereğince bir Ticaret ve Yerleşme Antlaşması imzalanması hususunda talimat vermiştir.³⁶ Tahy László, hükümetinin isteği doğrultusunda güven mektubunu vermesiyle aynı zamanda Macaristan ile Türkiye arasında yapılması planlanan Ticaret ve Yerleşme Antlaşması görüşmeleri için Türk tarafı ile fikir alışverişinde bulunmuştur. Tahy, Macar hükümeti tarafından önerilen Ticaret ve Yerleşme Antlaşması taslağını Türk hükümetine sunmuştur. Türk hükümeti, Tahy'nin önerisini dikkate alarak, Macar hükümetinin antlaşma taslağını gerekli mercilere sunulacağını ve görüşüleceğini iletmıştır. Türk hükümet üyelerine göre, iki ülke arasında imzalanması planlanan Ticaret ve Yerleşme Antlaşması'na en büyük engel Lozan Barış Antlaşması'nın 5. bölümüdür. Söz konusu 5. bölüme göre Türkiye, Lozan Barış Antlaşması'nı imzalayan devletlere karşı bazı ekonomik imtiyazlar vermektedir. Almanya, Macaristan, Hollanda veya İsviçre gibi ülkelere karşı ise Türkiye'nin Lozan'da yer alan ve kendi ekonomik çıkarlarına ters düşen herhangi bir zorunluluğu bulunmamaktadır. Bu sebeple Türkiye, Macaristan ile de karşılıklı olarak iki ülkenin de çıkarlarının korunacağı bir zeminde antlaşma imzalamak niyetinde olmuştur.³⁷

Söz konusu Ticaret ve Yerleşme Antlaşması'nın imzalanması hususunda, Avusturya ile Türkiye arasında yapılan antlaşmanın örnek olarak alınması görüşü hakimdi. İki devlet arasında öncelikle bir Yerleşme Antlaşması yapılması uygun görülmüştür. Planlanan Yerleşme Antlaşması gereğince, iki ülkenin vatandaşları

³⁰ Saral, *age*, s. 300.

³¹ Yücel Namal, *Türk Kaynakları Işığında Türk-Macar İlişkileri (1923-1950)*, Lambert Academic Publishing-Türkçe Özel Seri, 2017, s. 203.

³² Ruzskay'ın Anadolu'daki temasları için bkz. Müjdat Karagülmez, *Atatürk Döneminde Türkiye'deki Macar Elçileri ve Türk-Macar Siyasi İlişkileri (1923-1938)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Muğla 2018.

³³ Çolak, *agm*, s. 47.

³⁴ Saral, *age*, s. 301.

³⁵ Dostluk Antlaşması'nın 3. maddesi şu şekildedir; Türk ve Macar tarafları konsolosluk ve ticarî ilişkilerini ve vatandaşlarının birbirlerinin topraklarında ikamet edebilmelerini sözleşmeler yoluyla düzenlemeyi içeren şartları uygulamayı kendine şart koşar. Bkz. *Ellenzék*, “Magyar-török baráti szerződés”, 45. Év, 51. Szám, 5 Mart (Cuma) 1924, s. 1; *Magyar Törvények 1924 évi Törvényekkel*, “Barátság szerződés Magyarországgal és Törökországgal”, Codex Kiadás, Budapest 1924, s. 170-171.

³⁶ MOL (Magyar Országos Levéltár (Macar Ulusal Arşivi), K 69 761. bağ I-a 1924-25, 15 Nisan 1924 tarih 68908/8a sayılı talimat.

³⁷ MOL, K 69 761. bağ 1924-26 I-a, 28 Temmuz 1924 / 29 pol 1924.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ (MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

ticaret, endüstri ve iş faaliyetleri dallarında diğer ülkenin sınırlarına giriş çıkış yapabilecekler, tutuklanmaları durumunda ise tutuklandıkları ülkenin vatandaşları ile aynı ölçüde yargılanmaları esas alınacaktır.³⁸

Türkiye ile Macaristan arasında yapılması planlanan Yerleşme Antlaşması için Türk temsilcisine 28 Haziran 1925 tarihinde Bakanlar Kurulunca yetki verilmiştir. Yerleşme Antlaşmasına ilişkin müzakereler, ticaret antlaşması görüşmeleriyle birlikte 8 Ağustos 1925 tarihinde Ankara'da başlamıştır. Müzakereler, kısa sürede sonuçlanmış ve Türkiye ve Macaristan arasında 8 Aralık 1925 tarihinde "*Yerleşme Antlaşması*" imzalanmıştır. Antlaşmayı, Türk hükümeti adına Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Ali Şevki Bey ve Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey imzalarken Macaristan adına ise Tahy László imzalamıştır. Bu antlaşma, 20 Aralık 1926 tarihinde Ankara'da Ticaret Antlaşması ile aynı zamanda tasdiklenmiş ve 29 Aralık 1927 tarihinde de Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmıştır. Yerleşme antlaşması, dostluk antlaşmasından (18 Aralık 1923) sonra Türkiye ve Macaristan arasında imzalanan ikinci hukuki antlaşma olması yönüyle önem taşımaktadır. Bu antlaşmaya göre, Türkiye'deki Macar vatandaşlarının ve Macaristan'daki Türk vatandaşlarının ikamet şartları tespit edilmiş, aynı zamanda her iki tarafın vatandaşları kanunlara ve düzene uymak şartıyla serbestliğe sahip olmuştur. Yine antlaşmanın maddeleri gereğince, belirli durumlarda iki tarafa da diğer ülke vatandaşlarını sınır dışı etme hakkı tanınmıştır. Antlaşma içerisinde ticari faaliyetler hakkında da bir madde konulmuştur. Bu maddeye göre; iki tarafta yerleşip yaşayan vatandaşların ticari faaliyetlerinden ve işlerinden dolayı yerli vatandaşların verdiği vergilerden daha yükseğinin uygulanmayacağı hükme bağlanmıştır. Antlaşmanın diğer maddelerine göre, her iki ülkenin vatandaşları menkul ve gayrimenkul mallar³⁹ satın alabilecek ve söz konusu bu mallar hibe, vasiyet, miras suretinde de kazanılabilecektir. İki taraf, kendi vatandaşlarına bırakılan işlerden farklı iş kollarıyla da meşgul olabilecek ve iki taraftan biri diğer ülkenin vatandaşlarından, kendi vatandaşlarına kestiği vergi kadar vergi alabilecekti. İki tarafın vatandaşlarının mal varlığının, kanuni sebepler ve tazminatı ödenmek şartıyla istisna edilebileceği de karara bağlanmıştır. Ayrıca yabancılar askerlik hizmetinden muaf tutulacak, şirketler tanınacak ve dava hakkı verilecektir. Bununla birlikte vasiyet, bağışlama, evlenmek, ayrılmak, boşanmak, kayımlık, yani şahsa bağlı haklar millî kanuna tâbi olacaklardı.⁴⁰

3. Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk-Macar Ticaret İlişkileri

Macaristan, Türkiye'ye elçi olarak atadığı László Tahy aracılığıyla ticaret antlaşması imzalanması için gerekli girişimlerde bulunmuş ve Yerleşme Antlaşması görüşmeleri ile Ticaret Antlaşması görüşmeleri aynı süreçte yürütülmüştür. Türk-Macar Ticaret Antlaşması görüşmeleri, 1924 yılı itibari ile söz konusu olmaya başlamıştır. Tahy, hükümetinin de yakından istediği bir ticaret antlaşması fikrini Fethi Bey hükümetinin Ticaret Bakanı olan Ali Cenani Bey'e açmıştır. Bununla birlikte Ali Cenani Bey'e, iki ülke arasında imzalanacak olan muhtemel bir antlaşmanın iki ülkenin de çıkarına olacağını, diğer taraftan böyle bir antlaşmanın Türkiye'yi istenmeyen bir duruma sürüklemeyeceğini dile getirmiştir. Tahy dahası, böyle bir antlaşma ile kurulabilecek ekonomik ilişkilerin iki ülkeyi daha da yakınlaştırabileceğini ve önemli avantajlar sağlayabileceğini ifade etmiştir. Ali Cenani Bey ise Tahy'nin sözlerine karşılık olarak konuyla ilgili olarak teorik anlamda Bakanlar Kurulunun ilgileneceğini ve konunun görüşülmesinden sonra kendisine bilgi verileceğini söylemiştir.⁴¹ Tahy, 1924 yılının sonlarına doğru Ticaret Antlaşması önerilerini tekrar Türk tarafına sunmak üzere Ankara'ya seyahat etmiştir. Tahy bu sefer, daha önce görüşme fırsatı yakalayamadığı Başbakan İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşti Aras ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Görüşmede Tahy, Macar hükümetinin antlaşma hususundaki önerisini yinelemiştir. Bu öneriye karşılık Türk tarafı da antlaşma hakkında istekli tavrını ortaya koymuştur.

1925 yılında iki ülke arasında imzalanması planlanan Ticaret Antlaşması ile ilgili daha ciddi girişimler yaşanmıştır. Tahy, Türk Ticaret Bakanına Macaristan'ın Ticaret Antlaşması taslağını iletmış ve Türk tarafının önerilerini beklemeye başlamıştır. Ali Cenani Bey, Tahy'e Türk önerisinin hazırlanmasının hemen ardından kendisine bildirileceğini iletmıştır. Tahy, Ankara'da bulunan yardımcısına bu konu hakkında talimat vererek gelişmelerden kendisini haberdar etmesini istemiştir. Bu arada Tahy, görüşmeler devam ederken Türkiye'nin Lozan Barış Antlaşması'nı imzalayan devletlere karşı ticaret antlaşmaları doğrultusunda gösterdiği indirimleri ve ayrıcalıkların Macaristan için de gösterilmesini beklediğini ifade etmiştir.⁴²

1925 yılının mart ayında Aras ile aynı konu üzerine bir görüşme yapan Tahy, Türk Dışişleri Bakanından olumlu sözler aldığını belirtmiştir. Tahy, Macaristan Dışişleri Bakanlığına göndermiş olduğu raporunda, Türk

³⁸ MOL, K69 761. bağ 1924-1925 1-a dosya, 3 Nisan 1924 tarih ve 67040/924 sayılı .

³⁹20 Aralık 1926 da imzalanan Yerleşme Antlaşması dahilinde geçmişte Türkiye'de yaşayan Macarların yine Türkiye'deki gayrimenkullerinin ve sahiplerinin tanınması söz konusu olmuştur. Çünkü Türkiye'de Macarlara ait gayrimenkullerin tanınması meselesi daha önce imzalanan dostluk antlaşmasında yer almamış, böyle bir madde 1926 yılında imzalanan antlaşmanın maddelerine dahil edilmiştir. bkz. MOL, K 69 761. bağ 1926-1927 I-b. dosya İstanbul'dan 14 Mayıs 1927 tarih ve 811 kig/1927 sayılı rapor; Saral, age, s. 301.

⁴⁰ Namal, age, s. 47-48; Saral, age, s. 302-303.

⁴¹ MOL, K 69 761. bağ 1924-26 I-a, 9 Aralık 1924 tarihli ve 76/pol sayılı rapor.

⁴² MOL, K 69 761. bağ I-a 1924-25, İstanbul'dan gönderilen 21 Ağustos 1925 tarihli ve 1749/gazd.res sayılı rapor.

tarafının pek çok ülke ile çeşitli antlaşmalar imzaladığına dikkat çekerken, artık Türkiye'nin Macaristan ile de antlaşma yapmak konusunda oldukça istekli olduğunun altını çizmiştir. Tahy, Türkiye'nin Macaristan ile ticaret ve yerleşme antlaşması yapmaya oldukça değer verdiğini ve olası bir antlaşmanın basit bir antlaşma olmasından ziyade düzenli ve resmi anlamda bir antlaşma olmasını istediğini söylemiştir. Tahy, yine burada antlaşmanın imzalanması süresince daha iyi sonuçlar elde etmek amacıyla Macar bir uzmanın yanında bulunup bulunmamasının Macar Dışişleri Bakanınca uygun olup olmadığını sormuştur.⁴³ Macar hükümeti Türkiye ile imzalanması planlanan antlaşma hususunda Tahy'e olan güvenini açıkça belirtmiş ve onu bu müzakerelerin görüşülmesi ve neticelenmesi için tam yetkili olarak görevlendirmiştir. Sonuç olarak, Tahy'nin uzun zamandır uğraş verdiği mesele açıklığa kavuşmuş ve Lozan Barış Antlaşması'nın hükümlerini ileri sürerek Macaristan ile antlaşmadan kaçınan Türk tarafı tutumunu biraz daha yumuşatmıştır. Böylece Türk hükümeti geçici bir ticaret antlaşması (*traite douanier*) seçeneğini söz konusu yapmıştır. Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Aras, bu seçenek doğrultusunda karşılıklı olması durumunda nota teatisi yoluyla bir antlaşma imzalanmadan geçici bir antlaşma yapabileceklerini dile getirmiştir.⁴⁴ Dışişleri Bakanının bu sözlerinden yaklaşık bir ay sonra Türk hükümeti, Macaristan ile ticaret antlaşması yapmak için görüşmelere başlamak istediğini Tahy'e bildirmiştir.⁴⁵

Gerekli ön hazırlıkların ardından Türk-Macar Ticaret ve Gümrük Tarifesi Antlaşması görüşmeleri 4 Ağustos 1925 tarihinde başlamıştır. İki devlet arasındaki görüşmeler Tefik Rüştü Aras tarafından başlatılmış ve Aras, Fransızca olarak delegeleri selamlayarak iki kardeş ülke arasındaki görüşmelerin başarılı bir şekilde sonuçlanmasını ve iki ülkenin ekonomik anlamda daha da yakınlaşmasını temenni etmiştir. Tahy de Fransızca olarak Aras'ın sözlerine Macar delegelerinin başkanı olarak cevap vermiş, görüşmelerin başarı ile sonuçlanması ve hızlı bir şekilde amaca ulaşmak için ellerinden gelenin en iyisini yapacaklarını dile getirmiştir. Görüşmeler Aras'ın ayrılmasından sonra başlamıştır. Türk tarafını Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey, eski Budapeşte Başkonsolosu Ahmet Hikmet (Müftüoğlu) ve Gümrük İdare Dairesi Müdürü Şevket Bey temsil etmiştir. Görüşmelerde Ticaret Bakanlığından üç kâtip de hazır bulunmuştur. Görüşmelere Macar tarafı adına elçi Tahy ve Türk tarafı adına Ticaret Bakanı Ali Cenani Bey başkanlık etmiştir. Tahy, oturumda söz konusu olan Yerleşme Antlaşması'nın Avusturya-Türkiye arasında yapılan Yerleşme Antlaşması temelinde hazırlandığını beyan etmiştir. Görüşmeler sonunda Türk tarafı, kendi önerisini yakın zamanda Macar tarafına bildireceğini söylemiş ve görüşme sonlanmıştır.⁴⁶

Görüşmeler, bazı sıkıntıların yaşanmasına rağmen kısa zaman sonra sonuca ulaşmıştır. Buna göre, Türkiye Cumhuriyeti ile Macaristan arasında nota teatisi yoluyla bir *modus vivendi* (geçici antlaşma) antlaşması yapılmış ve 31 Ağustos 1925 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Bu antlaşmaya göre, Türk menşeli mallar Macaristan'da önemli haklardan istifade ederken, Macar menşeli mallar da Türkiye'de Lozan Barış Antlaşması'nda belirlenen gümrük tarifesine göre haklar elde etmiştir. Nitekim Macar Maliye Bakanlığı, gümrük noktalarına 1 Eylül 1925 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere Türkiye Cumhuriyeti menşeli malların en ziyade müsaadeye tabii olacağı talimatını vermiştir. Antlaşma Tahy'nin çekincelerine rağmen, bazı eleştiriler dışında Macar Meclisi tarafından sorunsuzca onaylanmıştır. Macar hükümeti Türkiye'yi, gelecekteki iktisadî ihracatları açısından Macar çıkarlarına geniş perspektif kazandıracak devletler arasında görmüştür. O dönemdeki Türk-Macar ticari ilişkileri de bu bakış açısı etrafında şekillenmiştir.⁴⁷

1925 yılında yapılan geçici Ticaret Antlaşması sonrasında iki tarafında yeni istekleri ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda ticaret antlaşmasının maddeleri ve iki ülke arasındaki ticaretin geliştirilmesi için yeni görüşmeler başlamıştır. Macaristan hükümeti, antlaşma hususunda kendi önerisini Türk hükümetine Tahy aracılığıyla sunmuştur. 1925 yılının Kasım ayında Türk hükümeti Macaristan'ın daha önce kendilerine sunmuş olduğu öneriye karşın kendi önerisini Macar Elçilik Ataşesi Répási ile Tahy'e ulaştırmıştır. Tahy'e ulaşan bu öneride, Türk hükümeti her bir ürün için en çok tercih edilen oranlardan daha fazla tarife indirimini istemiştir. Tahy'e göre Macar hükümeti, Türk hükümetinin bu yaklaşımına karşın yalnızca Lozan tarifelerine göre izin verebileceğini belirtmiştir. Türk hükümetinin antlaşma konusundaki bu yaklaşımı bir anlamda Tahy'i endişelendirmiş ve onda müzakerelerin karmaşık ve uzun bir zaman alacağı izleniminin oluşmasına neden olmuştur.⁴⁸

Türkiye, gümrük oranları daha yüksek olan devletler karşısında yaptığı antlaşmaların kendisi açısından büyük çıkarlar sağlamadığı için bazı önlemler almak mecburiyetinde kalmıştı. Tahy, görüşmeler esnasında gümrük antlaşması hususunda Türklerle gümrük politikası nedeniyle bazı tartışmaların yaşandığını raporlar yoluyla Macar Dışişleri Bakanlığına iletmiştir. Tahy, Türk tarafında, Macaristan ile böyle bir antlaşma yapmanın herhangi bir şekilde Türk çıkarlarına faydalı olamayacağını düşünülüşünün de belirttiştir.⁴⁹

⁴³ MOL, K 69 761. bağ 1924-26-I-a. dosya, 21 Haziran 1925 tarih ve 11/pol/1925 sayılı rapor.

⁴⁴ Saral, *age*, s. 347-348.

⁴⁵ MOL, K 69 761. bağ -I-a, 20 Temmuz 1925 tarihli telgraf.

⁴⁶ MOL, K 69 761. bağ 1924-26 I-a. dosya 4 Ağustos 1925 tarih ve 296 / A-kig szám / 1925 sayılı rapor; Saral, *age*, s. 34.

⁴⁷ Saral, *age*, s. 344-350.

⁴⁸ MOL, K 69 761. bağ, 1924-26 I-a. dosya, 13 Kasım 1925 tarihli ve 2334/gazd.res/1925 sayılı rapor.

⁴⁹ MOL, K 69 761. bağ 1924-26 I-a. dosya 8 Aralık 1925 tarihli ve 581.A/adm.res sayılı rapor.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ (MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

Görüşmelerde Türk heyetinin politikası, Meclis'in de kesin bir biçimde savunduğu, Lozan Barış Antlaşması ile çerçevesi çizilen ölçülerden daha ileri gidilmemesinin gerekliliği üzerineydi. Bununla birlikte hiçbir devletle Avusturya ile daha önce imzalanan fakat yürürlüğe girmeyen ve karşı tarafa önemli imtiyazlar sağlayan bir ticaret antlaşması yapılmaması düşünülmekteydi. Türk tarafında, Lozan'ın ticaretle ilgili hükümlerini içeren kısmındaki yükümlülüklerinin sona ermesiyle birlikte her devletle bireysel tarife antlaşmalarına dayalı bir zeminde antlaşma yapmaları beklentisi oluşmuştu. Türk tarafının bazı çekinceleri de ticaret antlaşması görüşmelerine etki eder nitelikteydi. Bu çekincelere göre, tüm yabancı temsilciler arasında ilk ticaret müzakereleri görüşmesi yürütülen ülkelerden biri Macaristan'dı. Macar tarafını temsil eden Tahy tarafından verilebilecek imtiyazlar ticaret müzakereleri yürütülen diğer devletlere olumsuz bir örnek teşkil edebilirdi. Böyle bir durumda, Türkiye ile antlaşma yapacak üçüncü ülkeler Macaristan'dan daha avantajlı koşullarda antlaşma tezimi hazırlamak için çaba gösterebilirlerdi. Bunun nedeni de Lozan sonrasında Türkiye'nin ticaret uygulamaları hususunda nasıl bir yol izleyeceğinin merak konusu olmasıydı.⁵⁰

Tahy, 1926 senesinin Temmuz ayında İstanbul'dan Ankara'ya geçerek Türk heyeti ile müzakerelere başladı. Müzakerelerde Türk heyetinde Ticaret Bakanı Ali Cenani Beyin yanında Dışişleri Bakanı Aras da hazır bulunmuştur. Tahy, müzakerelerin başında Macar hükümetinin karşılıklı olarak en ziyade indirim prensibine dayalı olarak Türk hükümeti ile Ticaret Antlaşması imzalamak istediklerini belirtmiştir. Bu tutuma karşılık olarak Türk tarafı, Tahy'nin ifadelerinde Türkiye'nin ticaret politikasına uygun olmayan bazı noktaların olduğuna dikkat çekmiştir. Bunun üzerine Tahy, Türk tarafının istediği antlaşma şekline ve bu antlaşmada yer alan çeşitli başlıklara değinerek, Türk tarafını ikna etme yoluna gitmiştir. Müzakere boyunca Türk tarafı kendi ticaret politikası ilkelerine dayanarak, Tahy'yi bu konuda aydınlatmıştır. Türkiye, Macaristan ile imzalanması düşünülen böyle bir ticaret antlaşmasını Türk Meclisi'nin de sert bir şekilde savunduğunu dile getirmiş, ayrıca Lozan Barış Antlaşması ile tespit edilen ölçülerden daha ileri gidilmeyeceğini karşı tarafa beyan etmiştir. Türk heyeti ayrıca, Türkiye'nin hiçbir devletle önceden Avusturya ile imzalanan fakat yürürlüğe girmeyen ve karşı tarafa önemli imtiyazlar tanıyan ticaret antlaşması imzalamak niyetinde olmadıklarını ifade etmeye çalışmıştır. Burada Türkiye'nin en önemli isteği, Lozan'ın ticaret hükümlerini düzenleyen bölümünün yükümlülüklerinin sona ermesinin ardından her devletle bireysel tarife antlaşmaları yapmak olmuştur. Bu şekilde Türkiye, daha önce imzaladığı bir antlaşmaya bağlı kalmadan kendi istekleri doğrultusunda, yabancı devletler ile antlaşmalar imzalayabilecektir. Türk heyetinin diğer bir isteği de, tarife indirimi yapılması olmuştur. Türkiye, ticaret listesinde bulunan "B" listesine ait ürünlere Lozan Barış Antlaşması'nda yer alan eşit hakları göstermeyi taahhüt ederken, geniş bir kapsam içeren "D" listesi içinde Macaristan'a büyük kolaylık gösterebileceklerini belirtmiştir.⁵¹

Tahy, Türk heyetinin bu tutumu karşısında karşı tarafın teorik olarak hangi bakış açısına sahip olduğunu görmüştür. Türk heyetinin Lozan Barış Antlaşması ile tespit edilen ölçülerden daha ileri gitmek istemediğini gören Tahy, ayrıca bu yaklaşımın Parlatmentonun da tereddütsüz tutumu olarak gördüğünü Macaristan Dışişleri Bakanlığına bildirmiştir. Macar elçisinin edindiği izlenime göre, Türkiye daha önce bazı devletler ile imzaladığı en ziyade imtiyazlara dayanan genel antlaşmalar imzalamaya yanaşmamaktadır. Daha ziyade, endüstriyel antlaşmalar yaparken bunu çıkarları doğrultusunda kendi planları dâhilinde yapmak istiyor ve daha önce yaptığı antlaşmalar sebebiyle belirli maddelere bağlı kalmak istememektedir. İki taraf arasındaki görüşmelerde, Türkiye ile Macaristan arasındaki söz konusu olan Ticaret Antlaşması'nın 1927 yılının mart ayına kadar uzatılması gerektiği vurgulanmış, bunun sebebi olarak da aralık ayında imzalanan gümrük yasasına göre geçici antlaşmanın yürürlüğe girmesinden sonra sayılmak üzere en geç 1927 yılının Şubat ayına kadar yürürlükte kalacağı söylenmiştir. Tahy'e göre böyle bir söylemdeki amaç, Türkiye ile benzer ticaret antlaşmalarını imzalayan devletlere ticaret antlaşmalarının en geç 1927 yılının Şubat ayına kadar geçerli olacağını göstermektir. Yani Türkiye, Lozan Barış Antlaşması dahilinde yapmış olduğu antlaşmaların bu tarihten itibaren geçersiz sayılacağını göstermek niyetinde olmuştur.⁵²

Macaristan hükümeti, gümrük tarifesi sözleşmesini imzalamak hususunda Türk tarafına baskı yapmak istememiş, daha ziyade güvenilir temellere dayanan, karşılıklı eşit muamele esasına göre bir antlaşma yapma siyaseti uygulama yoluna gitmiştir. Macar tarafı, gümrük antlaşması imzalanması hususunda daha hassas bir politika uygulayarak zorlayıcı bir tutum sergilemekten kaçınmıştır. Onlara göre, eğer Türk hükümeti Macaristan'a gümrük vb. meselelerin çözümünde başka devletlerle aynı politik yaklaşımı sergilerse veya en iyi imtiyazları gösterirse, Macaristan da, Türk mallarının Macaristan'a en iyi gümrük tarifesinden girişine ve en uygun imtiyazlardan faydalanmasına olanak sağlayacaktır. Hâlihazırda Macaristan, başka devletlere bazı imtiyazlar vererek imzaladığı ticaret ve gümrük antlaşmalarındaki gibi, Türkiye ile de benzer bir antlaşma imzalamış, Türkiye de bu antlaşmaların maddeleri gereği bazı önemli kazanımlar elde etmiştir. Macaristan,

⁵⁰ Saral, *age*, s. 348-349.

⁵¹ MOL, K 69 761. bağ 1-a 1924-1935 İstanbul'dan 31 Temmuz 1926 tarih ve 64 res/1926 sayılı rapor.

⁵² MOL, K 69 761. bağ 1-a 1924-1935 İstanbul'dan 31 Temmuz 1926 tarih ve 64 res/1926 sayılı rapor.

Türkiye'ye önemli ticari imtiyazlar verdiğini savunurken, Türkiye'nin ise buna karşılık Lozan'da başka devletlere vermiş olduğu bazı imtiyazları Macaristan için göstermemesinden ve Lozan'ın maddelerinden ayrı bir antlaşma yapmak istemesinden yakınmaktadır.⁵³

Uzun görüşmelerin ardından Türkiye ile Macaristan arasında 20 Aralık 1926'da Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Aynı tarihte Yerleşme Antlaşması da uzatılmıştır. Bu antlaşma ile taraflar, birbirlerine en uygun tarifeler ve indirimlerle ürünlerinin ülkelerinde pazarlanmasına olanak sağlamışlardır.⁵⁴ Akabinde, Türk-Macar Yerleşme ve Ticaret Antlaşması'nın maddeleriyle ilgili olan yasa tasarısı TBMM tarafından 23 Mayıs'taki oturumunda tartışmasız olarak kabul edilmiştir.⁵⁵

20 Aralık 1926'da imzalanan Ticaret Antlaşması 1 Eylül 1927 yılı itibari ile sona ereceği için yeni bir antlaşma yapılması konusunda bazı adımlar atılmıştır.⁵⁶ Bu nedenle geçici olarak imzalanan ticaret antlaşmasının yerine daimi bir antlaşma yapılması söz konusu olmuştur. Macar tarafı antlaşmanın uzatılması ile ilgili görüşmelerin başlaması hakkında Türk Dışişleri Bakanlığına bir öneride bulunmuştur. Bu öneri Türk Dışişleri Bakanlığı tarafından da olumlu karşılanmış, antlaşmanın 3 aylığına uzatılması üzerine görüşmelerin yapılması kararı alınmıştır.⁵⁷ Gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda 20 Aralık 1926'da imzalanan geçici ticaret antlaşması 13 Şubat 1927 tarihinde altı aylığına, 16 Ağustos 1927 tarihinde ise 3 aylığına uzatılmıştır.⁵⁸

20 Aralık 1926 tarihinde Türkiye ile Macaristan arasında Ankara'da imzalanan ve 1927 yılında yürürlüğe giren ticaret antlaşmasına göre, Macar tarafı Türkiye'ye Sultanî tipi kuru üzüm, incir, Antep fıstığı, fındık, meyan kökü, zeytinyağı gibi tarım ürünlerine gümrük izni vereceğini taahhüt etmiştir. Buna karşılık Türk tarafı da maden suyu ve mobilya sanayisine dair malların ithalinde Macar tarafına gümrük indirimi olanağı tanımıştır. Ayrıca damızlık at ve tohumluk ithalinde de Macarlara gümrük indirimi sağlanırken Macar tarafı yılda 600 ton tütün almayı Türk tarafına taahhüt etmiştir.⁵⁹

İki ülke arasındaki ticaret ilişkileri 1929 yılı itibari ile hareketlenmeye başlamıştır. Tahy, 1929 yılının Mart ayında sona eren Ticaret Antlaşması'nın tekrar gözden geçirilerek uzatılması hususunda Tevfik Rüştü Aras'a bir ziyaret gerçekleştirmiştir. Aras, Tahy'nin söz konusu antlaşma hakkındaki yaklaşımlarına katılarak iki devletin karşılıklı olarak tarife indirimlerine ve karşılıklı imtiyazlara dayanan bir antlaşma imzalamasına istekli olduğunu belirtmiştir. Tahy, yeni bir antlaşmanın her iki tarafın çıkarlarına uygun bir formatta olmasını istemiş, bu konuda daha önceki deneyimlerin gösterdiği üzere 1929 yılına kadar olan ticaret antlaşmalarının Türk ve Macar çıkarlarından çok, üçüncü devletlerin çıkarları için faydalı olduğunu belirtmiştir. Aras'a göre, bu karşılıklı antlaşma zorunlulukları ticari sözleşmede değilse de iki ayrı tüketim idaresi olarak konuyu aynı anda, ancak ayrı bir sözleşme ile düzenleyebilmesi durumunda daha doğru bir yaklaşım olacağı ifade edilmiştir.⁶⁰

Türkiye, 1929 yazında Lozan Barış Antlaşması'nın Türkiye'nin aleyhinde olan kısıtlayıcı ekonomik maddelerinin bağlayıcılığının ortadan kalktığını ve daha önce imzalamış olduğu ticaret antlaşmalarının bu çerçevede sona erdiğini duyurmuştur. Bunun neticesinde de yeni gümrük tarifeleri temelinde antlaşma yapmak amacıyla söz konusu devletleri müzakere yapmaya davet etmiştir. Bu doğrultuda daha önce imzalanan Türk-Macar Ticaret Antlaşması da 26 Eylül 1929 tarihinde sona ermiştir. Antlaşmanın sona ermesinden sonra, Türk ve Macar yetkili mercileri arasında resmî bir mana taşımayan geçici bir antlaşma imzalanmış ve bu antlaşma 1930 yılının haziran ayına kadar yürürlükte kalmıştır.⁶¹

Türk hükümeti, Lozan Barış Antlaşması'nın bağlayıcılığının ortadan kalkması ile 1929 yılına kadar yürürlükte olan gümrük rejimi sona ermiş ve 1929 yılı itibari ile yeni gümrük rejimine geçilmiştir.⁶² Yeni gümrük rejimine geçilmesiyle birlikte Türk hükümeti gümrük tarifesinde değişime gitmiş ve % 13 olan gümrük tarifesi % 46'ya çıkarılmıştır. Bu durum beraberinde bazı olumsuz neticeler getirmiş ve hazinenin ihracat gelirlerinde azalmalar olmuştur. Bu süreçte, dünya ekonomik buhranının da etkisi ile Türk ekonomisinde 1932 yılına kadar geçen sürede bazı değişimler meydana gelmiştir. Bu geçiş süreci içerisinde, sanayileşmede özel sektörün etkisi artmış, fakat gümrük rejiminde yaşanan bağımsızlaşma ile birlikte yerli malların korunması da mümkün olmuştur. Türk hükümeti tarafından ithal edilen bazı malların yerine yerli üretimin teşvik edilmesi politikası da uygulanmaya çalışılmıştır. Türk hükümetinin diğer bir politikası ise ticaret rejimini kapsayan ikili antlaşmalarda ve kliring-takas yoluyla yapılan ticarete kendini göstermiş, ithalatta kısıtlamalar getirilmiş, korumacı bir ticaret

⁵³ MOL, K 69 761. bağ. (tarih belirtilmemiştir.)

⁵⁴ MOL, K 69 761. bağ. 1926-28-I-d, 3 Eylül 1927 tarihli ve 68 326/1927 sayılı rapor.

⁵⁵ MOL, K 69 761. bağ. 1926-28-I-d, 26 Mayıs 1927 tarihli ve 364/A.kig.1927 sayılı rapor.(kopya)

⁵⁶ MOL, K 69 761. bağ. 1926-28-I-d, 31 Ağustos 1927 tarihli ve 114.210/1927 sayılı rapor.

⁵⁷ MOL, K 69 761. bağ. 1926-28-I-d, 2 Ağustos 1927 tarihli ve 469/A.kig/1927 sayılı rapor.

⁵⁸ Namal, *age*, s. 206.

⁵⁹ Saral, *age*, s. 373.

⁶⁰ MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 3 Şubat 1930 tarihli ve 18/A.adm.res/1930 sayılı rapor.

⁶¹ MOL, K 69 761. bağ. 1929-1932-I-c, 23 Mayıs 1930 tarihli ve 2456-pol sayılı rapor.

⁶² Bu konuda bkz. MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 6 Nisan 1929 tarihli ve 418/kig/1929 sayılı rapor.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ (MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

rejimi yaklaşımı benimsenmeye başlanmıştır.⁶³ Türk hükümeti Lozan Barış Antlaşması'nda yer alan gümrük tarifelerini değiştirirken, Macaristan ile olan gümrük tarifelerini de düzenlemiştir. Bu değişiklik hakkındaki müzakereler ise zorlu görüşmelere sahne olmuştur.⁶⁴ Türkiye, yeni gümrük tarifelerinin imzalanması hususunda İtalya, Almanya, İngiltere ve Fransa ile de uzun görüşmeler gerçekleştirmiştir.⁶⁵ Yürürlükte olan Türk-Macar Ticaret Antlaşması da 12. madde gereğince sona ermiştir.⁶⁶

Lozan Barış Antlaşması'nın ticaret ile ilgili bağlayıcı kısmı da, 1929 ayının Ağustos ayı ile sona ermişti. Böylece Türkiye, eski gümrük politikasını restore etmeye başlarken, 1929 yılının yaz ayı itibarıyla Türkiye için Lozan Barış Antlaşması'nın kısıtlayıcı ekonomik hükümlerinin bağlayıcılığının ortadan kalkmasının ardından Türk hükümeti yeni bir gümrük tarifesini yürürlüğe koymuş ve sırasıyla o ana dek diğer devletlerle imzaladığı ticaret antlaşmalarının feshini talep etmiştir.⁶⁷ TBMM de yeni gümrük politikası Parlamento da görüşülerek kabul edilmiştir. Yeni gümrük tarifesinin yürürlüğe girmesiyle, ilk olarak İtalya ile yeni gümrük tarifesi müzakereleri başlatılmıştır. Aynı müzakerelerin Macaristan ile de ekim ayında başlaması öngörülmüştür. Türkiye'nin böyle bir antlaşma ile öncelikle takas antlaşmalarında kendi lehine bir denge sağlamak istemiş, aynı zamanda yüksek gümrük tarifesi uygulayarak ulusal endüstrisini de korumayı amaçlamıştır. Türkiye almış olduğu bu kararı hayata geçirirken, Macar elçisi Tahy ise Macaristan Dışişleri Bakanlığına göndermiş olduğu bir raporunda yeni gümrük antlaşmasının yapılmasına kadar Türkiye'den yapılan büyük hacimli tütün alımının da durdurulması tavsiyesinde bulunmuştur.⁶⁸

1929 yılındaki gelişmelerin ışığında Türk ve Macar Ticaret Antlaşması görüşmeleri 1 Nisan 1930 tarihinde başlamıştır.⁶⁹ Türk heyeti, Macaristan'a tütün ticareti konusunda zorunlu sorumluluklar dışında gerekli kolaylığı sağlayacağını belirtirken, Macar tarafının 6 yüz bin kg. ispirto ve daha önceki antlaşmalara göre tütün alımları oranının arttırması durumunda yeni ticaret antlaşmasını imzalamaya istekli olacağını belirtmiştir.⁷⁰ Ayrıca, Macar heyetine iki ülke arasındaki ticaret hacmindeki farklılığa dikkat çekmiş ve Macaristan'ın Türkiye'den alacağı tütün ile ticaret dengesinin sağlanabileceğini düşünmüşlerdir. Müzakerelerde Türk heyetinin istekleri göz önüne alınırken, Macar heyeti de kendi istek ve görüşlerinin de Türk heyet tarafından dikkat alınmasını ve bu müzakerelerin ancak o zaman karşılıklı olarak olumlu sonuçları olacağını söylemiştir. Ancak ilk görüşmeler negatif sonuçlar doğurmuştur.⁷¹ Görüşmelerde Macar heyeti, Türk isteklerine karşılık olarak bazı istekleri olmuştur. Macar heyetine göre, 30 bin ya da 20 bin kg ispirto alımı ile, Türkiye'ye 2 bin ya da en son olarak bin adet at gönderilmesi yeterli olabilecekti, damızlık hayvan hususunda da yıllık 100 bin pengö değerindeki ihracat planlanabilirdi. Tarım makineleri hususunda ise yıllık 500 bin pengö değerinde ihracat yapılması gerekecektir. Buna karşılık olarak Macar heyeti 500 bin kg. tütün ithal etmeyi taahhüt etmiştir. Yine Macar heyeti Türk heyetinin Sultanî cinsi üzüm için istemiş olduğu gümrük oranını kendi istedikleri şekilde çözerse, yıllık en az 300 bin kg ya da en fazla 500 bin tütün ithalatına onay vermiştir.⁷² Türkiye ile Macaristan arasında yapılan görüşmeler olumlu sonuç vermiş ve 21 Mayıs 1930 yılında Ankara'da yeni ticaret antlaşmasını imzalamıştır.⁷³ 21 Mayıs 1930 yılında imzalanan antlaşmanın 15 gün içerisinde TBMM tarafından imzalanacağı belirtilmiştir.⁷⁴ Türkiye bu antlaşmayı 7 Haziran 1930 tarihli ve 1690 sayılı kanunla onaylamış ve antlaşma Macaristan'ın da onaylamasından on beş gün sonra 12 Ekim 1930 tarihinde yürürlüğe girmiştir.⁷⁵

⁶³ Saral, *age*, s. 277.

⁶⁴ MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 23 Eylül 1929 tarihli ve 1720/kg/1929 sayılı rapor.

⁶⁵ MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 30 Temmuz 1929 tarihli ve 1349/kg/1929 sayılı rapor; MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-193230 Ağustos 1929 tarihli ve 1500/kg/1929 sayılı rapor.

⁶⁶ MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 28 Ocak 1929 tarihli ve 52879 sayılı rapor.

⁶⁷ Saral, *age*, s. 352.

⁶⁸ MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 8 Mart 1929 tarihli ve 207/kg/1929 sayılı rapor.

⁶⁹ MOL, K 69 761. bağ, 1929-1932-I-c, 14 Nisan 1930 tarihli ve 45/A/res-1930 sayılı rapor.

⁷⁰ MOL, K 69 761. bağ, 1929-1932-I-c, 14 Nisan 1930 tarihli ve 45/A/res-1930 sayılı rapor.

⁷¹ MOL, K 69 761. bağ, 1929-1932-I-c, 5 Nisan 1930 tarihli ve 64/A/res-1930 sayılı rapor.

⁷² MOL, K 69 761. bağ, 1929-1932-I-c, 12 Mart 1930 tarihli ve 2134-pol sayılı rapor; 1930 yılı ticaret antlaşması müzakereleri için ayrıca bkz. MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 2 Nisan 1930 tarihli ve 91932-pol sayılı rapor; MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 28 Mart 1930 tarihli ve 91875-pol sayılı rapor; yine, Türkiye'nin 1929 yılında diğer ülkeler ile yeni ticaret antlaşması görüşmeleri yapması hakkında bkz. MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 21 Ekim 1929 tarihli ve 872/A/kg/1929 tarihli rapor; MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 18 Aralık 1929 tarihli ve 950/A/kg/1929 sayılı rapor; MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, 19 Aralık 1929 tarihli ve 1051/A/kg/1929 sayılı rapor;

⁷³ İmzalanan Ticaret Antlaşması'nın maddeleri hakkında bkz. MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, Türkiye ile 21 Mayıs 1930 yılında imzalanan Ticaret Antlaşması'nın maddeleri ile ilgili protokol, 978 nolu rapor; MOL, K 69 761. bağ, 1929-1932-I-c, 23 Mayıs 1930 tarihli ve 2456-pol sayılı rapor.

⁷⁴ MOL, K 69 761. bağ, 1929-1932-I-c, Ankara'dan gönderilen 22 Mayıs 1930 tarihli ve 31 nolu telgraf.

⁷⁵ Namal, *age*, s. 206.

MÜJDAT KARAGÜLMEZ

Türkiye ve Macaristan 21 Mayıs 1930 yılında Ticaret Antlaşması imzalamış ve daha önce imzalanan ticaret antlaşması yürürlükten kalkmıştır.⁷⁶ Tahy, 1930 yılına kadar ki Türk-Macar ticaret ilişkilerine bakıldığında şu noktaların ön plana çıkmakta olduğunu ifade etmektedir:⁷⁷ (EK-1)

“1. 1930 yılına kadar Türk devletinin Macaristan’dan yapmış olduğu ithalatın değeri çok büyük değildir.

2. Macaristan’ın Türkiye’de tarımsal anlamda çıkarları bulunmaktadır ve bu anlamda Türk devletinin Macaristan ile ticaret yapma isteği desteklenmelidir.

3. Macaristan hükümeti, Türk hükümetinin Macar pazarından farklı mallar ithal etmesi için gerekli çalışmaları yürütmelidir.”

20 Aralık 1926’da imzalanan Ticaret Antlaşması’ndan 1930 yılındaki yapılan antlaşmaya kadar geçen süreçte Macaristan’ın genel ticari faaliyetleri ve iki ülke arasındaki ticaret ilişkileri ile ilgili şunlar söylenebilir; Macaristan hükümeti bu süreçte Türkiye’ye bazı ürünler için gümrük kolaylığı sağlamıştır. Bu ürünler kuru üzüm, incir, fıstık, fındık, meyan kökü, zeytin, zeytin yağı ve halı olmuştur. Türk hükümeti de Macaristan’a maden suyu ve mobilya endüstrisi malzemelerinin Türkiye’ye girişinde kolaylık sağlayacağına dair garanti vermiştir. Macaristan’ın ticaret hacmi Türkiye ile ticaret antlaşması yaptığundan beri iyi yönde bir gelişme göstermiştir. Macaristan 1926 yılında 3,173,000 pengö değerindeki ihracatına karşılık, 8,737,000 pengö değerinde ithalat yapmıştır. Bu rakamlardan da görüleceği üzere ticaret hacminde 5,564,000 pengö değerinde bir açık meydana gelmiştir. Cari açık 1927 yılında 1,349,000 pengö olurken, 1928 yılında ise ihracat oranındaki artış ile ticaret hacminde 1,500,000 pengö değerinde artı bir değer elde edilmiştir. 1929 yılında da 3,500,000 pengö ithalat değerine karşılık toplam ihracat yaklaşık olarak 11,000,000 pengö olan bir değere ulaşmıştır. İhracat değerinin yaklaşık yarısını buğday oluştururken, ispirto, şeker, tarım makineleri ve diğer endüstri ürünleri yükselen bir oranda diğer ihracat ürünlerini oluşturmuştur. Aynı dönemde ithalat oranının tamamı ise tütün olarak dikkat çekmektedir. Bu dönemde tütünün ihracat değeri ise yaklaşık 3,000,000 pengö olmuştur. 1929 yılı itibari ile Macaristan ticaret antlaşmaları dikkate alındığında 2,000,000 pengö ile daha çok ürün ihraç eden taraf olmuştur. Türkiye, 1929 yılının yazı itibari ile Lozan Barış Antlaşması’nın ekonomi ile ilgili bağlayıcı maddelerinden serbest kalmıştır. Bununla birlikte Türkiye, ticaret antlaşması yaptığı ülkeler ile yeni gümrük antlaşmaları yapmıştır. Yaklaşık iki yıldır yürürlükte olan Türk-Macar Ticaret Antlaşması 1929 yılının Eylül ayında sona ermiş ve Türk tarafı Macaristan’ı yeni antlaşma yapmak amacıyla görüşmelere davet etmiştir. Görüşmeler 1930 yılının Mart ayında gerçekleşmiştir. Macar hükümeti de bunun üzerine iki devlet arasında antlaşma dışı bir ticaretin oluşmaması için en ziyade tavizler içeren antlaşma imzalanması hususunda Türkiye’deki Macar Büyükelçiliğine yetkilendirmiştir. Antlaşma dışı ticaret ilişkilerinin olmaması için, 19 Mart 1930 yılında iki devlet arasında Geçici Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. 1929 yılı itibari ile Macaristan Türkiye’den 3,000,000 pengö değerinde tütün ithal ederken, aynı dönemde Macaristan Türkiye’den 1,500,000 pengö değerinde başka ürünler de ithal etmiştir. Buna karşılık, Türkiye 1929 yılı boyunca, Macaristan’dan 5,500,000 pengö değerinde buğday ithal etmiş, yine yün, teknik tramvay malzemeleri ve tarım makineleri de ithal edilen diğer ürünler olmuştur.⁷⁸

Macaristan, Türkiye ile olan ticari ilişkilerine önem vermiştir. 1930’lu yılların başlarında gerçekleşen karşılıklı diplomatik ziyaretlerde siyasi ve kültürel ilişkilerin yanı sıra, ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi de hedeflenmiştir. Macaristan’ın bu politikasında dünya ekonomik buhranının yarattığı olumsuz sonuçlarında oldukça etkili olduğu aşikârdır.

Macar Başbakanı Bethlen’in 1930 yılındaki Türkiye ziyaretiyle ilgili olarak Tahy’nin Macar Dışişleri Bakanı Walko Lajos’a gönderdiği raporda şu sözler yer almaktadır:⁷⁹

“İsmet Paşa’nın enerjik siyasi yönetiminin yanı sıra Türkiye’nin ekonomik anlamda kalkınmasını sağlamak istemesi, onun en önemli amaçlarından biridir. Macaristan’ın ekonomik ve özellikle tarım sektöründe olan olumlu deneyimleri ve tecrübeleri nedeniyle Türk tarımının yönetimi için Macar bilim adamları çağrılabilir ve satın alınacak canlı hayvan, makine ve tohumlar bizim için güzel bir kâr olabilir. İsmet Paşa’yı etkileyerek atlarımızın ve ürünlerimizin gösterilmesi ve kullanılabilir üretimimizle bilimsel üretimimizin bir kısmının buraya yerleştirilmesi bizi çok kolay bir şekilde milyonlarca ‘pengö’ kazandırabilir.”

⁷⁶ MOL, K 69 761. bağ. 1929-1932-I-c, 24 Haziran 1930 tarihli ve 2499/adm.res sayılı rapor; MOL, K 69 761. bağ. 1929-1932-I-c, 11 Haziran 1930 tarihli ve 2499/adm.res sayılı rapor.

⁷⁷ MOL, K 69 761. bağ. 1929-1932-I-c, 26 Mayıs 1930 tarihli ve 120/A/res. 1930. sayılı rapor.

⁷⁸ MOL, K 69 761. bağ I-c 1929-1932, Macaristan’ın Türkiye ile olan Ticaret ilişkilerinin görünüşüyle ilgili 7 Nisan 1930 tarihli rapor.

⁷⁹ Macar elçisi Tahy’den Dışişleri Bakanı Walko Lajos’a gönderilen 1 Temmuz 1930 tarihli ve 25-pol sayılı rapor; Macaristan’ın Türkiye olan ihracatında atların önemli bir payı olduğu görülmektedir. Türkiye ayrıca, hayvan ıslahı ve hayvancılığın geliştirilmesi için Macar uzmanlardan faydalanmıştır. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bkz. Melek Çolak, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye’de Hayvancılık Politikası ve Bir Macar Uzman Oszkár Wellmann*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2017.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ (MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

Yine 1931 yılında Bethlen'in Ankara ziyaretine karşılık olarak İsmet İnönü ve Dışişleri Bakanı Tevfik Rüşti Aras Budapeşte'ye gitmişti. Bu ziyaret sonrasında Macar Dışişleri Bakanı Walko ise Tevfik Rüşti Aras'a gönderdiği telgrafta iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin önemine vurgu yapmış, ekonomik ilişkilerin güçlenmesi potansiyeli ile Türk ve Macar uluslarının geleneksel dostluğunun derinleşmesi bakımından mükemmel bir görünüş sergilediğine dikkat çekmiştir.⁸⁰ Türk-Macar ilişkilerinin seyrine dair Peşte'deki Türk Elçiliğinden gönderilen raporda da, iki ülke arasındaki ilişkilerin fevkalade olduğuna vurgu yapılırken Türkiye'nin Macaristan'a olan ihracatının büyük kısmının tütünden oluştuğu, Macaristan'dan ise buğday, at ve ziraat makinelerinin ithal edildiği belirtilmiştir.⁸¹ (EK-3)

Ekonomik buhran diğer pek çok ülkeyi etkilediği gibi Türkiye'yi de etkisi altına almıştı. Bu nedenle Türk hükümeti, ekonomiyi düzeltmek için bazı girişimlerde bulundu. Buhranın derinden hissedilmeye başlanması ile Türk hükümeti öncelikle buhrana karşı yeni kurumlar geliştirilerek iktisadî raporlar ve planlar hazırlamış, kongreler düzenlemiş ve T.C. Merkez Bankası'nı kurarak önlem alma yoluna gitmişti.⁸²

1931 yılının Ocak ayında ise Prag'da dünya ekonomik krizi ve etkilerinin görüldüğü uluslararası bir konferansta tertiplendi ve bu konferansta ticari ilişkilerde mala mal ile takas sisteminin temini üzerinde fikir alışverişi yapılmıştı. Buna göre de ticaret uzlaşmaları veya antlaşmalarında bu sistemin uygulanması düşünülmüştü. Böyle bir sistemin devletleri birbirleriyle antlaşmaya ve ticaret antlaşması imzalamaya sevk edeceği düşünülmüştür. Türkiye, konferansta alınan kararlara uygun olarak adımlar atmıştır. Buna göre, ekonomik buhranın etkilerini silmek ve ekonomisini canlandırmak adına 11940 sayılı iktisadî koruma kararnamesi uyarınca mala mal ile takas, yani taviz sistemine girmiştir. Konferansta alınan kararlar, Türkiye ile Macaristan arasındaki ticaretin şeklinde önemli yenilikler getirmiştir. Kabul gören kararname neticesinde Türk Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu Macar elçisi Tahy ile görüşerek Türk-Macar ekonomik ve ticari ilişkileriyle ilgili bir takım isteklerde bulunmuştur. Menemencioğlu Macar elçisine, iki ülkenin diğer dış ticaret yaptıkları ülkelerle kıyaslayarak, net ticaret hacminin baz alınmamasını, onun yerine ödemeler dengesini ön planda tutarak yeniden hesaplanması fikrini iletmiştir.⁸³

Dünya ekonomik buhranının getirmiş olduğu bunalım sonrasında, Macaristan'ın kendi kendini kurtarması mümkün gözüküyordu. Bu sebeple, Macaristan Başbakanı Gömbös ve kabinesi buhrana karşı birçok tedbir almış ve ticari dengeyi sağlayabilmek için çok uğraş vermiştir. Bunda da başarılı olmuştur. 1932 senesinin Kasım ayı itibari ile Macaristan'ın ithalatının 300.000.000 pengö, ihracatının da 294.000.000 pengö değerinde olduğu görülürken, bu rakamlar alınan tedbirler neticesinde 1933 yılının Kasım ayında ithalat 297.000.000 pengö ve ihracat 355.000.000 pengö değerinde gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Macaristan Türkiye'den ham tütün, pamuk, taze meyve, halı, çeşitli tohumlar, sabun kökü, taş kömürü ve bazı ürünler ithal ederken, Türkiye'ye elektrikli makineler, kumaşlar, karbonat, kauçuk eşyalar, buhar makinesi, avize ve lambalar, çeşitli motorlar, ziraat makineleri, çeşitli ilaçlar, tuğla, maden eşyalar, değirmen makineleri ve bazı diğer ürünler ihraç etmiştir.⁸⁴

Macaristan Türkiye'ye karşı olan ihracatında artan bir grafik yakalarken, 1932 yılı itibari ile bu oranda azalmaya başlamıştır. İki ülke arasındaki ticaret trafiğini canlandırmak amacıyla Türkiye ile Macaristan arasında 1 Ağustos 1933'te altı aylık bir süre için yürürlüğe giren Kliring ve Takas Antlaşması imzalandı. Nitekim imzalanan Kliring Antlaşması da bu oranın azalmasına hızlı bir çözüm getirememiştir.⁸⁵ Bu durum bazı Macar şirketlerinin hali hazırda geçerli olan antlaşmanın pratik olarak uygulanmasındaki bazı sıkıntılardan yakınmasına neden olmuştur. Lastik ve kauçuk ticareti yapan Macar bir şirket, kendi ürünlerinin Kliring Antlaşması⁸⁶ dâhilinde yer almadığı gerekçesiyle Türk yetkililer tarafından gümrükten yurda girişinin engellenmesi durumuyla karşı karşıya gelmişlerdir. Macar şirketinin yakındığı diğer bir durum ise Türk lirasının Macar pengösünden yüksek olması nedeniyle Macarların, Avusturyalı, İngiliz ve Amerikalı lastik fabrikaları ile yarışmaması olmuştur.⁸⁷

Bu arada, Türk hükümeti ekonomik buhran sonrasında aldığı kararlar doğrultusunda yurt dışından damızlık hayvan alımına kısıtlamalar getirirse de Macaristan'dan 45 bin Türk lirası değerinde damızlık hayvan alımı için izin çıkmıştır. Bu doğrultuda Tarım Bakanlığı Hayvan Yetiştiriciliği ve Hayvan Sağlığı Bölümü Başkanı Ali

⁸⁰ Macar Dışişleri Bakanı Walko Lajos'tan Tevfik Rüşti Aras'a gönderilen 4426 no'lu telgraf.

⁸¹ BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 030.10.000.000.220.481.15.

⁸² 1929 Ekonomik Buhranı hakkında detaylı bilgi için bkz. İlhan Tekeli, Selim İlkin, *1929 Dünya Ekonomik Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi, Yayın No:30, Şafak Matbaası, Ankara 1977.

⁸³ Saral, *age*, s. 354.

⁸⁴ BCA, 30.10.0.0.232.566.6.; Çolak, *agm*, s. 51-52.

⁸⁵ Petheó Kálmán, "Törökország jelentősége a magyar közgazdaságban", *Közgazdasági Értésítő*, XXIX. évfolyam, 13. Szám, 31 Mayıs 1934, Budapest, s. 23.

⁸⁶ Kliring Antlaşması, bir malın malla değişimi anlamına gelen ve takastan biraz daha gelişmiş olan bir ticaret yapma yöntemidir. Bkz. Saral, *age*, s. 355.

⁸⁷ MOL, K 69 763. bağ I-e-1, Türk-Macar Kliring Antlaşması'nın getirmiş olduğu bazı sorunlar ile ilgili 6 Mart 1934 tarihli yazı.

Rıza Bey ve aynı bölümde başkan olan Mehmet Nurettin Beyin yakın zamanda söz konusu olan alım hakkında Budapeşte'ye bir ziyaret gerçekleştirmeleri söz konusu olmuştur.⁸⁸ 1932 yılı itibari ile Macaristan'dan Türkiye'ye damızlık hayvan ticareti görüşmeleri yapılmıştır.⁸⁹ Macaristan'ın Türkiye'ye damızlık hayvan ihrac etmesinde Türkiye'de hayvan yetiştiriciliği danışmanı olarak görev yapan, Başbakan İsmet İnönü'nün de yakın dostu olan Macar uzman Csiki Ferenc'in ve Kovácsy Béla'nın da büyük katkısı olmuştur.⁹⁰

Bu gelişmeler ışığında, yeni Türk-Macar Ticaret Antlaşması görüşmeleri Kliring sistemi çerçevesinde şekillenmeye başlamıştır. Macar elçisi Tahy, 1932 yılının sonlarına doğru Türk Merkez Bankası Başkanı Selahattin Bey ve Türk yetkililer ile pek çok kez Kliring Antlaşması'nın imzalanması hususunda bir araya gelmiş ve müzakerelerde bulunmuştur. Görüşmelerde planlanan antlaşma bünyesindeki bazı maddelerde antlaşma sağlanamamış ve bu nedenle görüşmeler uzun sürmüştür. Macar heyeti, Türkiye'den ithal ettiği tütün hususunda hassas davranmış ve bu konuda zorunlu tütün alımında kendisine bir zorunluluk yüklenmemesini istemiştir. Türkiye, Cumhuriyetin ilk yıllarında sanayi alanında gerçekleştirdiği kalkınma hamlesine rağmen halen önemli bir tarım ülkesiydi ve Türkiye'nin Macaristan'a olan ticaret hacmine bakıldığında, tütün önemli bir yer teşkil etmekteydi. Bu nedenle tütün ticareti meselesi üzerinde taraflar çeşitli taktikler uygulamıştır. Türk heyeti, 25 vagon tütüne karşılık olarak Macaristan'dan at ve damızlık hayvan alımını teklif etmiştir. Macar heyeti ise antlaşma listesinde bulunan ürünlere bakıldığında Türkiye'nin Macaristan'dan en ihtiyaç duyduğu ürünleri almak istediğini belirtirken, Macaristan'ın ise ticaret listesinde bulunan ürünlere bakıldığında kendi ihtiyacına göre ilk sırada olmayan ürünlerin listede bulunduğu eleştirisini getirmiştir. Buna karşın Türk heyeti, endüstri ürünleri konusunda Macarlara büyük kolaylık sağlayacaklarının garantisini verirken, Türk heyetinin görüşmelerde Macar heyetine sunmuş olduğu listenin de yenilenmesi isteğinde bulunmuştur.⁹¹ Macaristan'ın bu dönemde Türkiye'den gerçekleştirdiği ihracatındaki en önemli kalemlerden biri de Macar tekstil sektörü için özel önem taşıyan ham pamuk olarak ön plana çıkmıştır.⁹²

Kliring Antlaşması, görüşmelerinde bazı sorunlarda çıkmaktaydı ve hayli zorlu geçmekteydi. Nitekim bir yıla yaklaşık müzakerelerden sonra antlaşma yolu açılmıştı. Türkiye buna göre Macaristan'a 2,500,000 Türk lirası değerinde bir kota koymuştur. Ayrıca Türk listesinde sadece 2 mal grubu yer almış ve bunlar tütün ve güney meyveleri (narenciye) şeklinde listelenmiştir. Tütün 1,200,000 pengö değerinde iken, güney meyveleri de 300.000 pengö değerindedir. Buna karşın Macar listesinde 31 ayrı ürün yer almıştır. Bu 31 ayrı ürün içinde bütün Macar endüstrisi ve bütün Macar tarımına ait farklı ürünler yer almaktadır. Bu ürünlerin toplam değeri 1,589,000 pengö değerindedir. Bunun karşılığında Türk listesinin toplam değeri ise 1,550,000 pengö değerindedir. Tahy, uzun süren görüşmelerin ardından Macar Dışişleri Bakanından antlaşmanın imzalanması hususunda bir talimat beklediğini belirtmiştir.⁹³ Tahy'nin uzun uğraşları sonrasında Türk hükümeti 31 ayrı üründen oluşan ticaret ürün listesini kabul etmiştir.⁹⁴

Türkiye, Macaristan ile gerçekleştirdiği yeni ticaret antlaşması görüşmelerinde kendi isteği üzerine böyle bir antlaşmanın 4 aylığına yapılmasını ve antlaşma çatısının 600.000 Türk lirasına (1,600,000 pengö) karşılık bir değere sahip olmasını istemiştir.⁹⁵ Görüşmeler sonucunda yeni Ticaret Antlaşması 1 Ağustos 1933 tarihinde imzalanmış⁹⁶ ve 23 Ağustosta yürürlüğe girmiştir. Antlaşma iki bölümden oluşmuştur. Birinci bölüm takas antlaşmasıdır ve ikinci bölümde bu antlaşmanın malî işlemleriyle ilgili olan Kliring Antlaşması'dır. Antlaşmaya Türkiye'den 3 ürün dâhil olurken bunlar, tütün, kömür gazı ve güney meyveleri olmuş; Macaristan'dan da 38 farklı ürün listeye girmiştir.⁹⁷ 1933 yılında imzalanan Kliring Antlaşması doğrultusunda Türkiye, Macaristan'a 2,116,000 pengö değerinde ticaret hacmi sınırlaması koymuştur. 1933 yılının sonlarına doğru Türk Ekonomi Bakanlığınca Magyar Kerámiai r.t isimli şirkete şamot tipi tuğla siparişi verilerek bu ürünün antlaşma listesine ek olarak koyulmasına müsaade edilmesi istenmiştir. Böylece orijinal metinde yer alan ticaret hacmi 50.000

⁸⁸ MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934-I-d-I, 18 Ocak 1932 tarihli ve 6/A/res sayılı rapor.

⁸⁹ MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934-I-d-I, 10 Şubat 1932 tarihli ve 50/A.res sayılı rapor.

⁹⁰ MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934-I-d-I, 31 Ağustos 1931 tarihli ve 1705/St/kg/1931 sayılı rapor; MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934-I-d-I, 14 Ocak 1932 tarihli ve 4/A/res sayılı rapor.

⁹¹ Bu müzakereler hakkında bkz. MOL, K 69, 762. bağ, I-d-2, 8 Ekim 1932 tarihli ve 94/Y/1932 sayılı rapor; MOL, K 69, 762. bağ, I-d-2, 9 Kasım 1932 tarihli ve 440/A.res. /1932 sayılı rapor; MOL, K 69, 762. bağ, I-d-2, 11 Kasım 1932 tarihli ve 442/A.res. /1932 sayılı rapor; MOL, K 69, 762. bağ, I-d-2, 15 Kasım 1932 tarihli ve 444/A.res. /1932 sayılı rapor; MOL, K 69, 762. bağ, I-d-2, 16 Kasım 1932 tarihli ve 445/A.res/1932 sayılı rapor; MOL, K 69, 762. bağ, I-d-2, 18 Kasım 1932 tarihli ve 468/A.res/1932 sayılı rapor; MOL, K 69, 762. bağ, I-d-2, 20 Kasım 1932 tarihli ve 446/A.res/1932 sayılı rapor.

⁹² Kálmán, "Törökország jelentősége a magyar közgazdaságban", s. 24.

⁹³ MOL, K 69, 762. bağ, 1933-1939-I-d-3, 2 Temmuz 1933 tarihli ve 66/biz sayılı rapor.

⁹⁴ Kabul edilen liste ve listedeki ürünlerin değerleri için bkz. MOL, K 69, 763. bağ, 1933-1939-I-d-3, 5 Nisan 1933 tarihli ve 29/biz sayılı rapor.

⁹⁵ MOL, K 69, 762. bağ, I-d-2, 26 Ocak 1933 tarihli ve 486/A.res sayılı rapor.

⁹⁶ MOL, K 69 764. bağ, 1934-1938-I-e-2, 1 Ağustos 1933 tarihli ve 82/bis. 1933 sayılı rapor. Antlaşmanın içeriği ve maddeleri için ayrıca bkz. MOL, K 69 764. bağ, 1934-1938-I-e-2, 1 Ağustos 1933 tarihli ve 83/bis. 1933 sayılı rapor

⁹⁷ MOL, K 69, 763. bağ, 1933-1939-I-e-1, 24 Ocak 1924 tarihli Türk-Macar Ticaret hacmi hakkındaki rapor.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ (MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

Türk lirasına eşit olacak şekilde yeni haliyle 2,251,000 pengö değerine yükselmiştir.⁹⁸ 1 Mart 1934 tarihi itibarı ile de Eskişehir şeker fabrikasında kullanılmak üzere 50.000 Türk lirası ve Alpullu Şeker fabrikasında kullanılmak üzere 30.000 Türk lirasına denk gelen tuğla siparişi Türkiye'ye ulaştırılmıştır.⁹⁹

1933 yılının Ağustos ayı itibarı ile yürürlüğe giren ticaret antlaşması, 30 Nisan 1934 yılına kadar geçerliliğini korumuştur. 18 Nisan 1934 tarihinde ise yeni bir ticaret antlaşması yapılmıştır.¹⁰⁰ Bu antlaşma, 1 Mayıs 1934 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹⁰¹ Yürürlüğe giren yeni ticaret antlaşmasına göre Macarlara ait ürün listesi üç gruba ayrılarak belirlenmiştir. Birinci listede ülkeye gümrüksüz olarak girebilecek ürünler yer alırken; ikinci listenin içeriğinde Türk-Macar ticaretine uygun bir kontenjan listesi belirlenmiş; üçüncü liste ise genel kontenjan listesinde yer alan ürünlerden meydana getirilmiştir. Buna göre, makine çark kayışı, kauçuk, lamba tüpleri, dolmakalem ve kırtasiye, demir fiç, elektrik sayaçları, telefon ve telgraf malzemeleri, tekerlek, potas ve lysoform maddesi gümrükten muaf tutulan ürünler içerisinde yer almıştır. Ayrıca pamuk dokuma, ahşap-metal-demir panjur, lastik ayakkabı, ampul, fayans ve banyo malzemesi gibi ürünler ise özel kontenjane tabii ürünler olarak belirlenmiştir.¹⁰²

18 Nisan 1934 tarihinde Ankara'da imzalanan ve 31 Ekimde sona eren Türk-Macar Takas ve Kliring Antlaşması Türk hükümeti tarafından 3 aylığına uzatılarak, 31 Ocak 1935 yılına kadar yürürlükte kalmasına karar verilmiştir.¹⁰³ Bu antlaşma haziran ayında bozulmuş ve antlaşma hükümlerince 25 Haziran 1935'te durumun usule uygun şekilde bildirilmesi Bakanlar Kurulu tarafından uygun bulunmuştur.¹⁰⁴ Söz konusu antlaşma, 22 Temmuz 1935 ve 24 Ağustos 1935 tarihlerinde 1 aylığına uzatılmıştır.¹⁰⁵

Türk ve Macar heyetleri 1935 yılı itibarı ile yeni ticaret antlaşması üzerine Budapeşte'de gerçekleştirdikleri müzakereleri 3 Ekimde bitirmiştir. Görüşmeler sonunda Türkiye ve Macaristan arasında 1933 ve 1 Mayıs 1934'te yürürlüğe giren antlaşmaların yerine, 16 Ekim 1935 yılında yeni bir ticaret antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma, 1934 yılı antlaşmasına benzer şekilde, Türkiye ile ticaret yapan Macar şirketlerinin borçlarının tamamını veya büyük bir kısmının ödenmesi hususunda garanti vermelerini içermektedir. Ayrıca yeni bir antlaşma yapılmasına Türk tarafınca da ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunun nedeni, Macar mal ithalatçılarının borçlarını zamanında ödeyememeleriydi.¹⁰⁶ Bu antlaşmaya göre, Türkiye'den ithal edilecek hangi ürünlere gümrük kolaylığı sağlanacağı ifade edilmiştir.¹⁰⁷ Bununla beraber 1 Mayıs 1934'ten 30 Nisan 1935'e kadar 529a, 529b, 551, 558e, 652 ve 653 başlıkları altında yer alan makineler Türkiye'ye toplamda 816,550,68 pengö değerinde ürün gelmiştir.¹⁰⁸ Buradan da anlaşılacağı üzere 1935 yılı itibarı ile Macar makineleri Türkiye'ye olan ihracatlarında önemli bir yer tutmaktadır.¹⁰⁹

Yine iki ülke arasında Macar resmi makamları tarafından açıklanan rakamlara göre 1 Mayıs 1934'ten 30 Nisan 1935'e kadar ki toplam ticaret hacmi şu şekildedir; Macaristan'dan Türkiye'ye yapılan toplam ticaret hacmi değeri 3,025,092 pengö iken, belirtilen dönem içerisinde Türkiye'den Macaristan'a olan toplam ticaret hacmi değeri ise 882,936,69 pengö olmuştur. Yine aynı dönemde Türk resmi makamları tarafından açıklanan rakamlara göre; Macaristan'dan Türkiye'ye yapılan toplam ticaret hacmi değeri 2,573,172,90 pengö olurken, Türkiye'den Macaristan'a olan toplam ticaret hacmi değeri ise 916,347,60 pengö olmuştur. Türk resmi makamlarına göre iki devlet arasındaki ticaret hacmi arasındaki toplam değer de 1,656,825,30 pengö olurken, iki taraf arasındaki rakamsal farklılığın sebebi de, Türk yetkili makamlarınca ticaret hacminin bir ay eksik hesaplanması olarak gösterilmiştir. Bu rakamlar Budapeşte Ticaret Odası tarafından yeterli görülmesi de, Macarların lehinde olması nedeniyle sevinçle karşılanmıştır.¹¹⁰ (EK-2)

⁹⁸ MOL, K 69, 763. bağ, 1933-1939-I-d-3, 14 Aralık 1933 tarihli ve 2036/A.kig/1933 sayılı rapor. Macar elçisi Tahy tarafından Tuğla siparişinin yanında Kliring Antlaşması dahilinde çeşitli izolasyon malzemelerinin listeye konmasına da izin verilmesi de talep edilmiştir. bkz. MOL, K 69, 763. bağ, 1933-1939-I-d-3, 23 Kasım 1933 tarihli ve 1817/A.kig.1933 sayılı rapor.

⁹⁹ MOL, K 69, 763. bağ, 1933-1939-I-e-1, 1 Mart 1934 tarihli ve 501/1934 sayılı rapor.

¹⁰⁰ MOL, K 63, 289. bağ, 14 Ocak 1935 tarihli ve 2-pol sayılı yıllık rapor.

¹⁰¹ Antlaşmanın imzalanması hususundaki görüşmeler için bkz. BCA.030.10.000.000.232.566.16.

¹⁰² Saral, *age*, s. 355-356.

¹⁰³ MOL, K 69 764. bağ, 1934-1938-I-e-2, 3 Ocak 1935 tarihli ve 15/1935 sayılı rapor.

¹⁰⁴ Namal, *age*, s. 210.

¹⁰⁵ Saral, *age*, s. 357.

¹⁰⁶ MOL, K 69 764. bağ, 1934-1938-I-e-2, 8 Ekim 1935 tarihli ve 55.653/4.1935 sayılı rapor.

¹⁰⁷ MOL, K 69 764. bağ, 1934-1938-I-e-2, 16 Ekim 1935 tarihli ve 176.523/1935 sayılı rapor.

¹⁰⁸ 1935 yılı itibarı ile Türkiye'ye ihraç edilen makineler şunlardır: Elektrik akımölçerler, telgraf ve telefon, tarım makineleri, buhar makinesi, motor parçaları, transformatör ve motorlar, tulumba (pompa), değirmen ve kırma makineleri. Bkz. MOL, K 69 764. bağ, 1934-1938-I-e-2, 25 Temmuz 1935 tarihli ve 1678/1935. sayılı rapor.

¹⁰⁹ Türkiye'deki Macar ziraat makineleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Yücel NAMAL, "Türkiye'de Macar Ziraat Makine ve Aletleri: Hofherr Schrantz Clayton Shuttleworth Macar Ziraat Fabrikası Örneği", *Türk-Macar İlişkilerinin İzinde 20 Yıl-Prof. Dr. Melek Çolak Armağanı*, Ed. Yücel NAMAL, Kitabevi, İstanbul 2020, s. 315-356.

¹¹⁰ MOL, K 69 764. bağ, 1934-1938-I-e-2, 22 Temmuz 1935 tarihli ve 1669/1935 sayılı rapor.

Türkiye, 1935 yılındaki ticaret antlaşmasına göre Macaristan'dan ithal ettiği malları iki kategoriye ayırmıştır. İlk kategorideki ürünlerde bir kota belirlenmemiş ve Türkiye'ye girebilmelerine imkân sağlanmıştır. İkinci kategorideki ürünlerin ise belirlenen sınırlı kontenjanlar dâhilinde ihraç edilmeleri düşünülmüştür. Türk hükümeti, antlaşma gereğince ikinci listede bulunan ürünler için ayrılan kontenjanın tükenmesi halinde, Macar Elçiliğine, kontenjanı aşan miktarlar dâhilinde ithalat izni vermeyi taahhüt etmiştir.¹¹¹

1936 yılında Türkiye'nin Macaristan'a olan ihracatında azalmalar gerçekleşmiştir.¹¹² 1937'de ticaret antlaşmasının yeniden görüşüldüğü süreç, Türk-Macar ekonomik ilişkileri için en zorlu dönemlerden biri olmuştur. 1935'te imzalanan antlaşma, 1936'da Türkiye aleyhindeki ticaret dengesini olumsuz yönde etkilediği için feshedilmiştir. Nisan 1937'de Ankara'ya gelen bir Macar ekonomik delegasyonu, yeni bir sözleşme için görüşmeleri başlatmıştır.¹¹³

Bu görüşmelerin sonucu olarak öncelikle iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin sekteye uğramaması için 16 Nisan 1937'de yürürlükten kalkacak olan 16 Ekim 1935 tarihli Türk-Macar Ticaret Antlaşması uzatılmış ve 27 Ekim 1937 yılında yeni Türk-Macar Ticaret Antlaşması imzalanarak, 1 Temmuz 1937'de yürürlüğe girmiştir. Antlaşma ile birlikte Türk hükümeti yeni bir ticaret sistemini uygulamaya koymuştur. Bu yeni sisteme göre Türkiye'ye döviz garantisi veren ülkelere Türkiye'ye sınırsız mal sokabilmenin yolu açılmıştır. Nitekim Macaristan'ın ise ülkeye sokabileceği mallar ikili antlaşmada belirlenen kıstaslar ile sınırlı kalırken, bu düzenleme Macaristan'a büyük imtiyazlar getirmemiştir.¹¹⁴ Türkiye ile Macaristan arasında 27 Ekim 1937 yılında imzalanan yeni Ticaret Antlaşması'na göre sadece yıllık 200,000 pengö ile sınırlandırılmış olan doğu halılarının ve kömür haricinde Macaristan'a giriş yapan bütün Türk mallarına kota uygulanmıştır. İmzalanan ticaret antlaşmasının müzakereleri sırasında Macar heyeti Türkiye'ye sınırsız mal sokabilme hususunda kendilerine de ayrıcalık tanınması konusundaki isteklerini ortaya koymuş, fakat bu istekleri Türk hükümeti tarafından kabul görmemiştir.¹¹⁵

Macaristan'ın Türkiye'ye ihraç ettiği ürünler iki liste halinde listelenmiştir. İlk listede yer alan ürünlerin Türkiye'ye girişlerinde herhangi bir sınır koyulmazken, ikinci listede yer alan ürünlere ise belirli derecede sınır getirilmiştir. Türkiye 1937 yılı göz önüne alındığında artık kömür üretiminde önemli bir ülke konumuna yükselirken, 1938 sonuna kadar 10.000.000 ton kömür çıkartılması planlanmıştır. Aynı dönemde Türkiye'nin, Macaristan'ın tüm kömür gazı ihtiyacını karşıladığı görülmektedir. Türkiye, krom üretiminde dünyada ilk sırada yer alırken, 1937 yılı itibari ile Macaristan, kromu işleyecek yeterli donanıma sahip fabrikaların olmaması nedeniyle Türkiye'den krom ithal edememiş, bunun yerine ihtiyacı olan kromu Almanya aracılığıyla temin etmeye çalışmıştır. Tarım alanındaki ilerleyişiyle dikkat çeken Türkiye, Macaristan'a tarım ürünleri ihraç etmeye devam etmiştir. 1937 yılında Türkiye'den Macaristan'a kayda değer ölçüde narenciye ve taze meyve-sebze gönderilmiştir. Ayrıca deri işlemekte kullanılan madde ve ham tütün diğer ihraç edilen ürünler olmuştur.¹¹⁶

1938 yılı itibari ile yürürlükte olan Türk-Macar Ticaret Antlaşması dâhilinde Macaristan'ın Türkiye'ye sadece antlaşma dâhilinde olan ürünlerin ticaretine izin verilmiş, sadece ikili antlaşmada belirlenen malların ihracatının yapılabilmesi ile ilgili sınırlama getirilmiştir.¹¹⁷ 1938 yılında Türk hükümeti tarafından iki ülke arasındaki mal hareketliliğindeki azalmayla ilgili düzenlemeler yapılmış ve bu azalmayı dengelemek için bir liste oluşturulmuştur. Atılan bu adımlara rağmen 1938 yılında Atatürk'ün ölümü sonrasında Macarların Türk ekonomisindeki etkisi azalma göstermiş ve özellikle İkinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte Macarların Türk endüstrisine yaptıkları yardımların olduğu altın çağ sona ermiştir.¹¹⁸ Bu durumun ortaya çıkmasında Macaristan'daki totaliter rejimin takip revizyonist politikanın da etkili olduğu söylenebilir. Çünkü Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı süreçte statükonun devam etmesi destekleyen bir dış politika takip etmiş ve bu doğrultuda Macaristan'ın karşısında yer alan İngiltere ve Fransa gibi devletlerle ilişkilerini düzeltme yoluna gitmiştir.

¹¹¹ MOL, K 69 762. bağ 762 I-d-2 28 Aralık 1935 tarihli ve 3287/1935 sayılı rapor ; Saral, *age*, s. 357.

¹¹² MOL, K 69 764. bağ, 1934-1938-I-e-2, 2 Mart 1937 tarihli ve 325/1937 sayılı rapor.

¹¹³ Tóth Ágnés, *Magyar Lendkerekek Az Új Törökország Gépezetében, Avagy Gazdasági és Kulturális Együttműködés Törökország és Magyarország Között Az Atatürki Aranykor Időszakában*, Grotius E-Könyvtár, 2009, s. 33; Peşte'deki Türk Elçiliğinden gönderilen raporda, 1936 yılında Macar dış ticaretinin ilk altı ay baz alındığında ihracatın ithalattan % 50 oranında fazla olduğu ve Macar dış ticaretinin olumlu yönde bir ivme kazandığı yazılmıştır. Ayrıca, iptidai malların ve zirai malsullerin Macar dış ticaretindeki ihracat hacminde büyük bir yeri olduğu vurgulanmıştır. Nitekim bu ivmenin Türk-Macar ticaret ilişkilerinde olumlu bir yansımalarının olmadığı görülmektedir. Bkz. BCA, 030.10.000.000.233.569.10.

¹¹⁴ MOL, K 69 764. bağ, 1925-19421-I-g, 3 Kasım 1937 tarihli ve 56.494/1937 sayılı rapor; MOL, K 69 764. bağ, 1925-19421-I-g, 4 Kasım 1937 tarihli ve 56.494/4/1937 sayılı rapor.

¹¹⁵ MOL, K 69 764. bağ, 14 Eylül 1937 tarih 55.622/4/1937 sayılı rapor.

¹¹⁶ MOL, K 69 764. bağ, Macar Dışişleri Bakanlığı 4. dairenin 31 Mayıs 1937 tarihli günlük raporu; Saral, *age*, s. 378.

¹¹⁷ MOL, K 69 764. bağ, Yarı resmi Türk heyetinin 29 Temmuz-4 Ağustos arasında Budapeşte'de gerçekleştirdiği görüşmeler ilgili 54.080/4.1938 sayılı rapor.

¹¹⁸ Tóth, *age*, s. 34-35; Saral, *age*, s. 358; Namal, *age*, s. 212;

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ (MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

Ticaret ilişkilerinin yanında iki ülke arasında çeşitli yatırım olanaklarının varlığı da dikkat çekmektedir. Atatürk, Macar sermayesinin Türkiye'de faaliyet göstermesine ve Macar şirketlerin Türkiye'deki yatırım olanaklarından faydalanmasına destek vermiştir.¹¹⁹ Nitekim 1920'li yıllarda gerek Türkiye'nin, gerekse Macaristan'ın yüzleşmek zorunda kaldığı ekonomik zorluklar nedeniyle istenilen yatırımlar gerçekleştirilememiştir. 1929 yılı dünya ekonomik krizi nedeniyle Türkiye ile Macaristan arasındaki ticaret olanakları ve iş imkânları da zarar görmüş, Türkiye'de yaşayan bazı Macar aileler ülkeden göç etmek zorunda kalmıştır. Türkiye'de kalan Macar işçilerin ise kazançlarında büyük azalmalar olmuştur.¹²⁰

Birinci Dünya Savaşı'nın ağır ekonomik neticeleri, Dünya Ekonomik Buhranı ve yaklaşmakta olan İkinci Dünya Savaşı Türk-Macar ticaret ilişkilerini derinden etkilemişti. Bu dönemde *Chinoi* fabrikası Türklerle olan ticaretlerinin 1932 sonbaharından itibaren önemli derecede durgunlaştığını, bunun nedeni olarak da Türklerin, Macar mallarının ithaline sadece mal karşılığı ve telafilerle izin vermelerini göstermiştir. Firma bu nedenle, uzun süreden beri önemli bir iş alamadığı Türkiye'den, Budapeşte Gaz İşleri Şirketi'ne alınacak hava gazına karşılık ilaç verilmesini teklif etmiş ve böylelikle durağan bir seyirde devam eden ticaretin bir nebze hareketlenmesini istemiştir.¹²¹ 1933 yılı, Türk ve Macar heyetleri arasında Macaristan'a yapılacak kömür gazı sevkiyatı konusunda görüşmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu görüşmeler nedeniyle Ekonomi Bakanı Mümtaz Bey de görüşmeleri takip etmek amacıyla birkaç günlüğüne İstanbul'dan Ankara'ya gitmiştir.¹²² 1933 Mayıs ayında Macaristan'daki fabrikaların gaz ihtiyacına göre Türkiye'den 2500 vagon kömür gazı alımı konusunda antlaşmaya varılmıştır.¹²³ 1934 yılı itibarıyla Türkiye'den Macaristan'a kömür gazı sevkiyatı söz konusu olmaya devam etmiştir. Bu sevkiyat ile Székesfehérvár'daki Kömürgazı Fabrikasının zor bir durumda olan gaz tedarik meselesinin halledilmesi planlanmıştır. Bunun yanında 1934 yılının ilk 6 ayında 500,000 pengö değerinde yaklaşık 25 bin ton kömür gazı Türkiye'den Macaristan'a ihraç edilmiştir.¹²⁴ Türkiye ile ticaret yapan *Ganz és társa* isimli Macar şirketi, kömür havzalarında kullanılmak üzere Türkiye'ye makine satmıştır. Şirketin makine satışına karşılık olarak Türkiye'den kömür gazı alımı yapılmıştır. *Ganz és társa* şirketi, Türk Kömür Madenler A.Ş. ile anlaşarak, Macaristan'a gönderilen kömür gazının Budapeşte Gaz İşleri tarafından kullanılmasını konusunda anlaşmışlardır.¹²⁵

1933 yılında Macar Başbakanı Gömbös'ün Türkiye'yi ziyaret etmesi iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerin gelişmesine katkı sağlamıştır. Bu ziyaret, siyasi olarak Macarların beklediği sonuçları getirmese de, Macarların Türk ekonomisine katılımına zemin hazırlamıştır.¹²⁶ Macar Temsilciler ve üst meclis üyelerinin 29 Ekim 1933'teki Türk Ulusal Bayramı'na katılmasına karşılık olarak Mayıs ayında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin başkanlarından biri olan Hasan Saka'nın yönetiminde 10 üyelik bir grup Budapeşte'yi ziyaret etmiştir. Bu grubun içinde Kocaeli temsilcisi aynı zamanda Turing kulübünün başkanı olan Reşit Saffet de bulunmaktaydı. Ziyarete katılan temsilciler çeşitli tecrübeler edinerek en iyi etkiyle ülkelere geri dönmüşlerdir.¹²⁷ Macar Genel Kredi Bankası da 1933 yılında Başbakan Gömbös'e yazdığı mektubunda, Macar Başbakanının Ankara'ya yaptığı ziyaretinin Türkiye pazarına olan ilgiyi arttırdığını ve Türkiye'nin Macar ürünleri için büyük bir pazar niteliği taşıdığı belirtmiştir. Mektupta, iki devlet arasında uzun zamandır siyasi dostluğun var olduğu ve Türk ekonomisinin yeniden inşası ve 5 yıllık kalkınma planının Macar ürünleri için büyük bir şans olabileceği belirtilmektedir.¹²⁸

1934 yılı itibarı ile Türkiye, ekonomisini yeniden inşa etmek ve endüstrisini geliştirmek amacıyla çeşitli projeler üretirken, Macar endüstrisi de çeşitli firmalarıyla Türk ekonomisinin kalkınma projelerinde yer edinmek için girişimlerde bulunmuştur.¹²⁹ Böylece, Macar şirketleri 1930'lu yıllarda Türkiye'de çeşitli projelerde yer almaya başlamıştır. Türk hükümeti de Anadolu'nun yeniden inşası süresince çeşitli ihaleler açmış ve pek çok yabancı şirket bu ihaleleri alabilmek için çaba sarf etmiştir. *Dávid János és fia* adlı Macar şirketi de Türkiye'nin başkentinde inşa edilmesi planlanan Ankara stadyumu ve modern bir hipodrom inşası için girişimlerde bulunmuştur. Böyle büyük ölçekli bir inşaat işinin dost olan Türkiye'de Macaristan'ın prestijini güçlü derecede

¹¹⁹ Saral, *age*, s. 304.

¹²⁰ MOL, K 69, 762. bağ, I-d-2, 26 Ocak 1933 tarihli ve 486/A.res sayılı rapor; Atatürk döneminde Türkiye'ye göç eden ve Türkiye'nin modernizasyonunda rol oynayan Macar işgücü hakkında detaylı bilgi için bkz. Emre Saral, "A Foreign Labor Force in Early Republican Turkey: The Case of Hungarian Migrant Workers", *Hungarian Historical Review* 6, no.3 (2017), s. 597-623.

¹²¹ MOL, K 69 762.bağ I-d-1. Chinoi İlaç Fabrikası'nın Takácsi'ye gönderdiği 8 Mayıs 1933 tarihli mektup.; Saral, *Türkiye-Macaristan İlişkileri (1920-1945)*, s. 367.

¹²² MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934, 2 Temmuz 1933 tarihli ve 67/biz/1933 sayılı rapor; MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934, 15 Temmuz 1933 tarihli ve 57/biz/1933 sayılı rapor.

¹²³ MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934-I-d-I, 13 Mayıs 1933 tarihli ve 660/adm.res. 4. sayılı rapor.

¹²⁴ MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934Macar Gaz Anonim Şirketi'nden gönderilen 5 Mart 1934 tarihli mektup.

¹²⁵ MOL, K 69 764 bağ, 22 Haziran 1934 tarihli mektup; Saral, *age*, s. 310.

¹²⁶ Melek Çolak, "Atatürk ve Macar Başbakanı Gyula Gömbös", *Erdem*, S. 55, Aralık 2009, s. 45.

¹²⁷ 14 Ocak 1935 tarihli ve 2-pol sayılı *agr*.

¹²⁸ MOL, K 69 763. bağ I-e-1, Macar Genel Kredi Bankasından Gömbös'e gönderilen 15 Şubat 1934 tarihli mektup.

¹²⁹ MOL, K 69 766. bağ, 1932-1938-III-a, 19 Ocak 1934 tarihli ve 161/1934 sayılı rapor.

arttırabileceği belirtilmiştir.¹³⁰ Macar Ekonomi Bakanlığı da bu şirketin Türkiye’de faaliyet göstermesini desteklemiş, şirketin güvenilir olduğu belirtilerek Macar endüstrisi ve Macar ticareti bakımından sadece olumlu getirilerinin olabileceği ifade edilmiştir.¹³¹ Ayrıca, Macar Dış Ticaret Bakanlığı Müşaviri Tibor Gerő, şirketin böyle bir ihaleyi alması halinde yaratacağı dış ticaret hacminin büyük bir getirisinin olacağını belirtmiş, bununla beraber Türkiye’deki Macar işçilerine de istihdam sağlaması açısından büyük bir fayda sağlayacağı hususunda bir rapor vermiştir. Ankara’daki Macar Elçiliğinde inşaatın doğuracağı iş fırsatları hakkında değerlendirmeler yapılmış ve konu hakkında raporlar kaleme alınarak Macar Dışişleri Bakanlığı bilgilendirilmiştir. Bu beklentilere rağmen, stadyumun inşası ihalesini İtalyan şirketi olan İtalyan Paolo Vietti-Violi kazanmıştır.¹³²

Türkiye’ye yatırım yapan Láng firması ise Macar Ticaret Bakanı’na 1934 senesinde bir dilekçe yazarak, firmalarının 6 aylık bir sürede Türkiye’ye 200,000 pengö değerinde buhar makinesi, buharlı türbin, matbaa düzeneği, ispirto, şeker ve konserve malzemesi sattığını söylerken, yine Türkiye’deki bir maden için kömür çıkarmaya yarayacak olan 400.000 pengö değerinde bir sistem önerisi ile Türk hükümetine başvuracaklarını belirtmiştir. Türkiye’de trotil üretimini öğrenmek amacıyla kurulması planlanan trotil¹³³ fabrikası ihalesi için çeşitli firmalara yapılan teklifler arasında, Macar firması Nitrokémia en uygun fiyatı vermesi üzerine, ihale Macar şirketine verilmiştir. Bu fabrikada istihdam edilecek olan uzmanlar Nitrokémia fabrikasında staj yapmak üzere Macaristan’a gönderilmiştir. Macar fabrikasının Nitrokémia’nın Türk genelkurmayından patlayıcı madde trotil nakliyatı ve böyle bir maddeyi imal eden fabrika inşası için 1,500,000 pengö değerinde sipariş alması, Macarlar açısından sevinçle karşılanmıştır.¹³⁴

Millî Müdafaa Vekâleti ve Gümrük Muhafaza Müdürlüğü hesabına, *Újpest Standard Rt.* isimli elektrik firması yıl boyunca yaklaşık olarak 150 bin TL değerinde portatif askerî telefon santrallerinin inşası ve hatlarının çekimi ihalesini kazanmıştır. Şirket, Türk ordusu için büyük bir telefon sistemi kuracağını bildirmiş ve Türkiye’ye telefon araç gereçleri satmıştır. *Lampárt Magyar Lámpaárugyár (Macar Madeni ve Lamba Malzemesi Fabrikası)* ise orduda kullanılmak üzere 125,000 TL değerinde el bombası sevkiyatı yapacağı bir ihaleyi almıştır. 1934 yılında iki ülkenin ticari ilişkileri göz önüne alındığında, iki ülkenin dış politikada anlaşmazlığının ekonomik ve kültürel ilişkilerdeki olumlu gelişimi etkilemediği görülmektedir. 1934 yılında imzalanan Türk-Macar Ticaret Antlaşması temelinde 1 milyon pengöden daha fazla bir cironun ortaya çıkması bunu kanıtlamaktadır.¹³⁵

İki ülke arasında enerji alanında da işbirliği söz konusu olmuştur. Ganz-Danubius firması Diyarbakır ve Ödemiş’in yanı sıra, Türkiye’nin çeşitli şehirlerinde elektrik santralleri inşa etmiş, elektrik ve telefon hatlarının kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. İkinci Dünya Savaşı öncesinde enerji alanındaki işbirliği bu iki şehirdeki çalışmalar dışında da devam etmiş, özellikle Macar firmaları Konya’daki elektrik santrali inşasında önemli bir görev üstlenirken, santralin kurulmasında Macar işçilerde çalışmıştır.¹³⁶ Macar Sanayi şirketlerinden Macaristan Devlet Makine Fabrikası (Magyar Állami Gépgyár) çok ciddi bir Alman rakip olmasına rağmen Sivas-Erzurum demiryolu hattında kullanılmak üzere yedi demir köprü yapılması ihalesini almıştır.¹³⁷ Yine 1938 yılında *Manfred Weiss* isimli Macar firması, Türkiye’nin dört bir tarafının demiryolları ağıyla örüldüğü bir süreçte Devlet Demiryolları’na ait lokomotiflerin tüm borularını tedarik etmiştir.¹³⁸

SONUÇ

Türk-Macar iktisadî ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı’nın yaralarının sarılmaya çalışıldığı bir süreçte ivme kazanmıştır. Ortak tarihi bağlar, savaş sonrası konjoktürde iki devletin siyasi anlamda yakınlaşmasını sağlamış, bu yakınlaşma kültürel ve iktisadî ilişkilerde de yakalanmaya çalışılmıştır. Türkiye ve Macaristan, 18 Aralık 1923’te imzalanan dostluk antlaşmasının 3. maddesi gereğince yerleşme ve ticaret antlaşması yapmayı taahhüt etmiştir. İmzalanan dostluk antlaşması sonrasında yerleşme ve ticaret antlaşması yapılması planlanmıştır. Macar hükümeti Türkiye’yi, iktisadî ihracatları açısından önemli bir potansiyel olarak görmüştür. Nitekim iki devlet arasında imzalanması planlanan antlaşmanın müzakere süreci oldukça zorlu geçmiştir. Türkiye bu müzakerelerde, Macar tarafına, ekonomik çıkarlarına ters düşecek bir antlaşma imzalamak istemediğini dile getirmiştir. Macaristan ise Türkiye’nin Lozan Barış Antlaşması’nın maddeleri gereği ekonomik imtiyazlar verdiği ülkelerle eşit şartlarda bir antlaşma imzalamak niyetinde olmuştur. Müzakereler sonucunda, iki ülkenin

¹³⁰ MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934-I-d-I, K 69 762. bağ I-d-1 1930-1934 7 Şubat 1933 tarihli Dávid János és fia Vasbeton Vallálata isimli şirketin dilekçesi.

¹³¹ MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934-I-d-I, 15 Mayıs 1933 tarihli ve 28.228/IV.a. sayılı rapor.

¹³² MOL, K 69, 762. bağ, 1930-1934-I-d-I, Dávid János firmasının Macar Ticaret Bakanı’na 10 Kasım 1932 tarihli dilekçesi; Tóth, *age*, s. 34; Saral, *age*, s. 310-311.

¹³³ Trotil “paylayıcı madde (TNT)” anlamına gelmektedir.

¹³⁴ MOL, K 69 763. bağ I-e-1 Láng firmasından Macar Ticaret Bakanlığına 5 Ocak 1934 tarihli dilekçe; Çolak, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye-Macaristan İktisadî.”; s. 53.Saral, *age*, s. 309.

¹³⁵ 14 Ocak 1935 tarihli ve 2-pol sayılı *agr.*; Saral, *age*, s. 307-308.

¹³⁶ Tóth, *age*, s. 34.

¹³⁷ MOL, K 63, 292. bağ, Şubat 1938 yılına ait 31-pol sayılı yıllık rapor.

¹³⁸ Saral, *age*, s. 310.

CUMHURİYET’İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ (MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

de çıkarına olacak ve önemli avantajlar sağlayabilecek bir antlaşma taslağı kabul edilerek 20 Aralık 1926 tarihinde Yerleşme ve Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşma ile iki ülke birbirine önemli imtiyazlar sağlamayı kabul etmiştir.

Ticaret hacmi, büyük savaş öncesinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı Devleti arasındaki pozitif görünümün gerisinde kalsa da savaş sonrasında gerçekleşen müzakereler ve beklentiler iki devletin de eski dönemdeki ticaret seviyesine çıkmayı amaçladıklarını kanıtlar niteliktedir. İki ülke arasındaki ticaretin niteliğine bakıldığında Macaristan’ın Türkiye’ye genel olarak tarım makineleri, damızlık hayvan ve endüstri ürünleri ihraç ettiği görülür. Türkiye ise Macaristan’a genel olarak tarım ürünleri ihraç etmiştir. 1930’lu yıllarda Türkiye’de sanayi tesislerinin sayısının artması sonrasında Macaristan’a sanayi ürünleri ihraç etmeye başlamıştır. Ticaret kalemlerinde çok sayıda ürün yer almış, nitekim Cumhuriyetin ilk yıllarında iki taraf için ticaret hacmi beklenen düzeye çıkamamıştır. Bunun başlıca sebepleri, Birinci Dünya Savaşı’nın getirmiş olduğu ağır neticeler, 1929 yılında Amerika’da ortaya çıkan Dünya Ekonomik Buhranı ve İkinci Dünya Savaşı’nın yaklaşması gösterilebilir. İki ülke arasında çeşitli yatırım olanaklarının varlığında dikkat çekicidir. Anadolu’da çok sayıda Macar şirketin çeşitli ihaleler aldığı görülse de yatırım olanakları karlılaşılan ekonomik zorluklar nedeniyle beklenen düzeye ulaşamamıştır.

KAYNAKÇA

Arşivler

MOL, Magyar Országos Levéltár (Macar Ulusal Arşivi), K 69 Ekonomi Şubesi Fonu

BCA, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü.

Kitap ve Makaleler

BEREND T., Iván – RÁNKI, György, *Közép-Kelet-Európa Gazdasági Fejlődése a 19.-20. Században*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1976.

Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-1940, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.

ÇAVDAR, Tevfik, *Türkiye Ekonomi Tarihi 1900-1960*, İmge Kitapevi, Ankara 2003.

ÇOLAK, Melek, “Atatürk ve Macar Başbakanı Gyula Gömbös”, *Erdem*, S. 55, Aralık 2009, s. 33-55.

ÇOLAK, Melek, “Cumhuriyet’in İlk Yıllarında Türkiye-Macaristan İktisadî İlişkileri”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl. 2, Sayı. 4, Ağustos 2004, s. 47-54.

ÇOLAK, Melek, *Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Türkiye’de Hayvancılık Politikası ve Bir Macar Uzman Oszkár Wellmann*, Çizgi Kitabevi, İstanbul 2017.

DEMİRCİ, Sevtap, *Belgelerle Lozan, Taktik, Stratejik, Diplomatik Mücadele 1922-1923*, Alfa Yayınları, İstanbul 2011.

DEMİRKAN, Tark, *Macar Turancıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

Ellenzék, “Magyar-Török Baráti Szerződés”, 45. Év, 51. Szám, 5 Mart (Cuma) 1924, s. 1.

İNAN, Afet, *İzmir İktisat Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.

JENŐ, Gergely – LAJOS, Izsák, *A Huszadik Század Története*, Pannonica Kaidó, 2000.

KÁLMÁN, Petheő, “Törökország jelentősége a magyar közgazdaságban”, *Közgazdasági Értesítő*, XXIX. évfolyam, 13. Szám, 31 Mayıs 1934, Budapest, s. 19-26.

KARAGÜLMEZ, Müjdat, *Atatürk Döneminde Türkiye’deki Macar Elçileri ve Türk-Macar Siyasi İlişkileri (1923-1938)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Muğla 2018.

KARBİ, Bilge, “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu’na İktisadî-Askerî Nüfusu (1914-1918)”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl.13, Sayı.25, (Bahar 2017), s. 117-154.

Magyar Törvények 1924 évi Törvénycikkek, “Barátság szerződés Magyarország és Törökország között”, Codex Kiadás, Budapest 1924, s. 170-171.

MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, *Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi*, Kartuş Yayınları, Ankara 1998.

NAMAL, Yücel, *Türk Kaynakları Işığında Türk-Macar İlişkileri (1923-1950)*, Lambert Academic Publishing-Türkçe Özel Seri, 2017.

NAMAL, Yücel, “Trianan Barış Antlaşması Sonrasında Macar Ekalliyetler Meselesi”, *100. Yılında I. Dünya Savaşı Uluslararası Sempozyumu*, 03-05 Kasım 2014, Budapeşte, Ankara 2015, s. 323-346.

NAMAL, Yücel, “Türkiye’de Macar Ziraat Makine ve Aletleri: Hofherr Schrantz Clayton Shuttleworth Macar Ziraat Fabrikası Örneği”, *Türk-Macar İlişkilerinin İzinde 20 Yıl-Prof. Dr. Melek Çolak Armağanı*, Ed. Yücel NAMAL, Kitabevi, İstanbul 2020, s. 315-356.

OSMAN, Sabri, “Türkiye’nin Ekonomik Modernizasyonu Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet ve Ekonomik, İdari, Hukuki Değerlendirme*, Yeni Türkiye 98/23-24, s. 3214-3220.

PAMUK Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

ROMSİCS, Ignác, *Magyarország Története a XX. Században*, Osiris Kiadó, Budapest 2005.

SARAL, Emre, “A Foreign Labor Force in Early Republican Turkey: The Case of Hungarian Migrant Workers”, *Hungarian Historical Review* 6, no.3 (2017), s. 597-623.

SARAL, Emre, *Türkiye-Macaristan İlişkileri (1920-1945)*, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2016.

SZÁVAI Ferenc, *Az Osztrák-Magyar Monarchia Felbomlásának Következményei*, Pannónia Könyvek, Budapest 2004.

TEKELİ, İlhan - İLKİN, Selim, *1929 Dünya Ekonomik Buhranında Türkiye’nin İktisadi Politika Arayışları*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi İdari Bilimler Fakültesi, Yayın No:30, Şafak Matbaası, Ankara 1977.

TEZEL S. , Yahya, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2015.

TÓTH, Ágnés, *Magyar Lendkerekek Az Új Törökország Gépezetében, Avagy Gazdasági és Kulturális Együttműködés Törökország és Magyarország Között Az Atatürki Aranykor Időszakában*, Grotius E-Könyvtár, 2009.

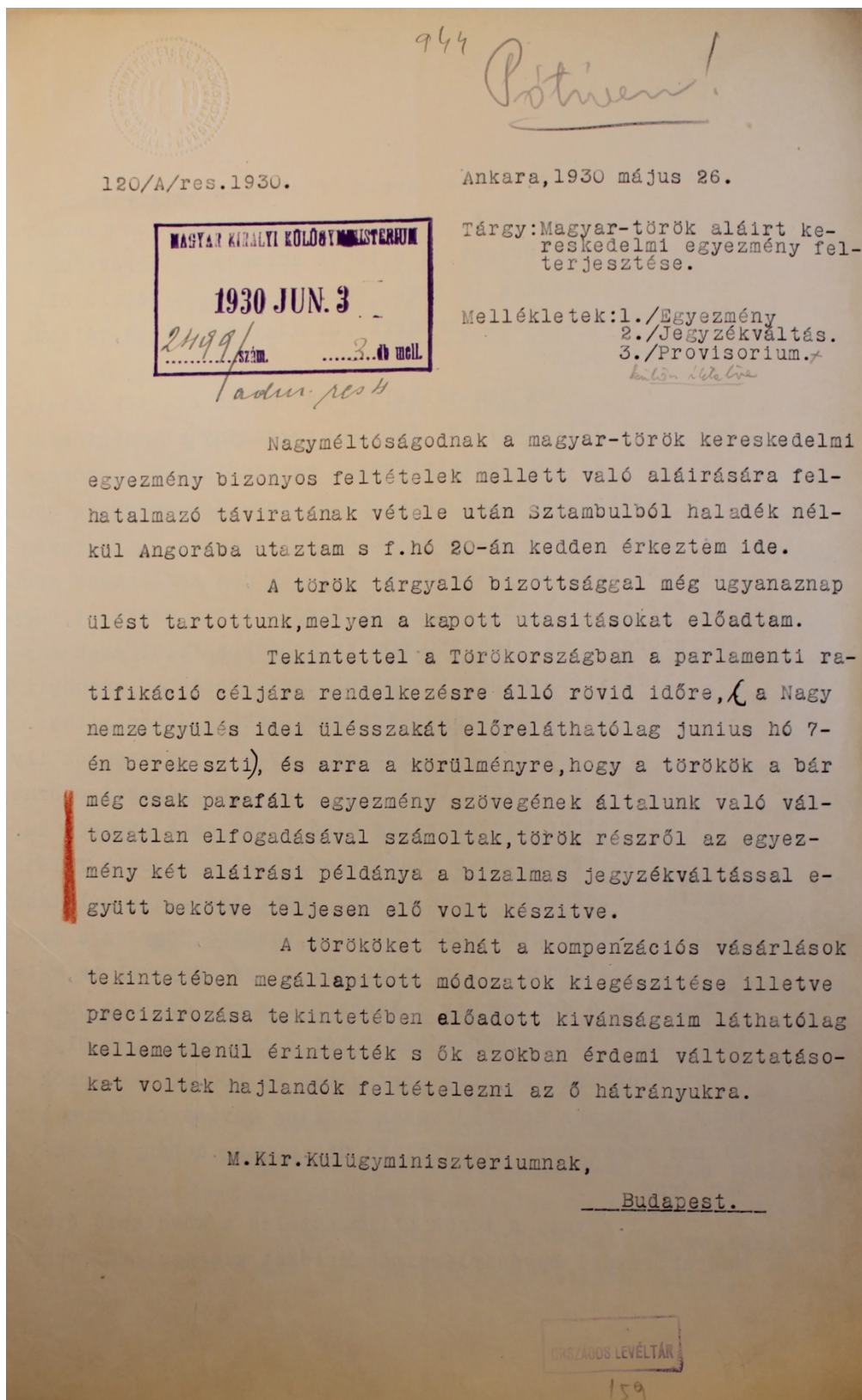
YENAL, Oktay, *Cumhuriyet’in İktisat Tarihi*, Homer Kitapevi, İstanbul 2003.

ZOLTÁN, Kaposi, *A XX. Század Gazdaságtörténete-I 1918-1945*, Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 1998.

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ
(MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

EKLER

EK-1: Macar elçisi Tahy'nin, 1930 yılına kadar ki Türk-Macar ticaret ilişkilerine dair değerlendirmesini içeren rapor. (MOL, K 69 761. bağ, 1929-1932-I-c, 26 Mayıs 1930 tarihli ve 120/A/res.1930. sayılı rapor.)

MÜJDAT KARAGÜLMEZ

EK-2: 1934-1935 yılları arasında Türkiye ve Macaristan arasındaki toplam ticaret hacmini konu alan Macar elçilik raporu. (MOL, K 69 764. bağ, 1934-1938-I-e-2, 22 Temmuz 1935 tarihli ve 1669/1935 sayılı rapor.)

400

4

A Asım 1935 JUL 25

1669/1935. Ankara, 1935. jülüs 22.

Tárgy: A magyar-török árucseretorgalom mérlege.

1 drb. melléklet.

Van szerencsém a magyarországi kereskedelmi és iparkamarák által rendelkezésre bocsátott adatok valamint e követség sztambuli konzuli osztálya által láttamozott származási bizonyítványok alapján a magyar-török árucseretorgalom állását 1934 május hó 1-től 1935 június hó 30-ig terjedő időben /: jelenleg érvényben lévő II. árucseretegyezmény: / az idemellékelt kimutatásban ismertetni.

A kérdéses időben:

Magyarországból Törökországba szállított áruk értéke.....	3.025.578.92 P
Törökországból Magyarországra szállított áruk értéke.....	882.936.69 "
különbség.....	2.142.642.23 "

Török hivatalos részről rendelkezésre bocsátott adatok szerint 1934 május 1-től 1935 május 30-ig /tehát egy hónappal kevesebb, mint a magyar adatok/ Magyarországból Törökországba szállított áruk értéke... 953.027.-Lt... 2.573.172.90 P

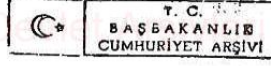
Törökországból Magyarországra szállított áruk értéke.....	339.388.-" ... 916.347.60 "
különbség..	613.639.-" ... 1.656.825.30 "

M. Kir. Külügyministeriumnak,
Budapest.

ORSZÁGOS LEVÉLTÁR
K. szekció
140

CUMHURİYET'İN İLK YILLARINDA TÜRK-MACAR İKTİSADİ İLİŞKİLERİ
(MÜZAKERELER-BEKLENTİLER-NETİCELER 1923-1938)

EK-3: Peşte'deki Türk Elçiliğinden gönderilen ve Türk-Macar ekonomik ilişkilerini konu alan rapor. (BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), 030.10.000.000.220.481.15.)

Christion Science
Monitor

Başvekil İsmet Paşa ile Hariciye Vekili Tevfik Rüştü beyin Macar payitahtlarına vukubulan ziyaretleri bazı mahafilde Türkiye, Yunanistan, İtalya ve Macaristan arasında yeni bir siyasî anlaşma olduğuna dair şayialara sebebiyet vermiş ise de hakikatta böyle düşüncelerin esas olmadığı anlaşılıyor. Budapeşte de cereyan etmiş olan mükâlemat "malûmat alma" mahiyetinde idi.

12 teşrinievvel 1930 imza edilen ticaret ve 1929 kânunusani-sinde tarafeyn murahhasları tarafından imzalanan dostluk ve bitaraflik Muahedelerinden anlaşılacağı veçhile bir müddettir Türkiye ile Macaristan münasebeti fevkalâdedir. Ahiren yapılan iadei ziyaret iktisadî münasebatın daha yakından tesisi ile alâkadar gibi görünüyor. Hali hazırda Türkiyenin Macaristana ihracatı ham tütünden ibaret olup 1930 senesinde 1,000,000 dolara baliğ olmuştur. Buna mukabil Türkiye Macaristandan buğday, beygir ve ziraat makineleri satın almaktadır.

Şimdi, Türkiyenin Macar fabrikalarında işlenebilecek ham maddelerinin teşhirile 1932 senesinde Budapeştede açılacak ticaret sergisine iştirakine karar verilmiştir. İki Devlet arasında ticaretin tekâmülü için bir Türk-Macar sendikası tesisi ihtimali ile İstanbulda Budapeşte sergisine müşabih bir sergi açılmasının şayanı tavsiye olup olmadığı alâkadar iş adamları tarafından tezekkür edilmiştir.

Bu gibi mesailin Türk ticali siyasesininin ziyareti esnasında mükâlematin başlıca mevzuunu teşkil etmesi iktisadiyatın diplomasi üzerinde gittikçe büyüyen teisirine bir misal teşkil eder. Diplomasî günden güne beynelmilel ticaret münasebetlerinin hizmetkârı olmaktadır. Artık ticaret yalnız fertleri alâkadar eden bir keyfiyet olmayıp milletleri alâkadar eden bir iş olmuştur.

. / 2

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 487-500.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 29.06.2021

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

TÜRK KÜLTÜRÜ DERGİSİNDE TARİH EĞİTİMİ TARTIŞMALARI

(1963-1978)

AHMET VURGUN*-OSMAN OKUMUŞ**

ÖZ

Tarih disiplini, insanlara geçmişle ilgili bilgi sunmasından kaynaklı hemen her dönem değer gören bir alan olmuştur. Sosyal ve siyasi pek çok konu vasıtasıyla insanlar ve toplumlar, yaşadığı değişimleri görme ve geldikleri durumu değerlendirme fırsatı bulmuşlardır. Bu anlamda toplumlarda tarih öğretimine önem verilmiş ve bu dersten bireysel ve toplumsal birtakım faydalar sağlanması beklenmiştir. Dersin insan ve toplum hayatına katkısının verimli bir şekilde artırılması konusunda da çeşitli alanlarda (sempozyum, dergi, kitap vs.) görüş ve öneriler sunulmuştur. Bu görüş ve önerilerin incelenmesi; dönemin tarih anlayışı, tarih öğretiminin durumu gibi pek çok önemli konu hakkında bilgi birikimini ortaya çıkarmıştır. Bu kaynaklardan biri dergilerdir. Dergilerin pek çok alanla birlikte tarih araştırmalarında kaynak olarak değeri oldukça önemlidir. Süreli yayınlar kapsamında olan dergilerin yayımlandığı dönemin temel tartışmalarına ışık tuttuğu ve mevcut durumu gözler önüne getirdiği söylenebilir.

Tarih eğitimi kapsamında yapılan çalışmaları incelemeye olanak sağlayan dergilerden biri Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından 1962-1980 yılları arasında yayımlanan *Türk Kültürü* dergisidir. Türk Kültürü dergisi yayımlandığı dönemde dil, tarih, kültür gibi konularda önemli bilimsel çalışmalar ortaya çıkarmıştır. Ortaya çıkan bu çalışmaların çeşitli alanlara katkı sağlayacak şekilde değerlendirilmesi mümkündür. Bu çalışmada doküman incelemesi yoluyla Türk Kültürü dergisinde yayımlanan tarih eğitimi makaleleri incelenmiş ve bu makalelerdeki temel tartışma alanları tespit edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle dergide savunulan ve ortaya konulan düşüncelerin derli toplu bir şekilde sunulması da sağlanmıştır. Dergide tarih eğitimiyle ilgili ilk makalenin 1963 yılında son makalenin ise 1978 yılında kaleme alındığı görülmüştür. Tarih aralığının çok uzun olmaması belirtilen dönemdeki tartışmaların daha açık görülmesini sağlamıştır.

İnceleme sonucunda, makaleler ele aldıkları konu bağlamında gruplandırılmış; Atatürk ve tarih, yükseköğretimde tarih araştırmaları ve öğretimi, ortaöğretimde tarih öğretimi başlıklarına ilişkin bilgiler elde edilmiştir. Çalışmalarda özellikle tarihin öneminden hareketle, tarih konularının öğretimi ve içerikle ilgili vurgunun daha yoğun olarak yapıldığı görülmüştür. Özellikle dergi ideolojisi doğrultusunda Atatürk dönemine de atıf yapılarak, millî tarih mevzuu ayrıntılı olarak ortaya konulmuştur. Atatürk'ün millî tarihe verdiği önem, yükseköğretim ve ortaöğretimde akademik usullerle millî tarihin öğretimi vurgusu dikkati çekmektedir. Atatürk ve tarih konusunda; öncelikle Atatürk'ün tarihe olan ilgisinin, tarih görüşünün ve bu dönemde yapılan çalışmaların Cumhuriyet'in tarih anlayışını inşa ettiği belirtilmiştir. Yükseköğretimdeki tarih araştırmaları ve öğretimi konusunda gelişen akademik tarihçiliğe bir metot ve disiplin kazandırılması ve verilen tarih eğitiminin niteliğinin artırılması düşüncesi vurgulanmıştır. Ortaöğretimdeki tarih öğretimi hakkında da mevcut durum resmedildikten sonra müfredatta ve ders kitaplarında millî tarih anlayışının hâkim olması düşüncesi savunulmuştur. Genel olarak; Atatürk'ün tarih anlayışı ve konu hakkındaki çalışmaları, ortaöğretim ve yükseköğretimde tarihin durumu ve yapılması gerekenler üzerine bilgiler sunulmuş ve değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih Eğitimi, Türk Kültürü Dergisi, Atatürk ve Tarih, Ortaöğretimde Tarih, Yükseköğretimde Tarih.

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, Atatürk Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, E-Posta: ahmetvurgun43@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9148-7285

** Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: osmanokumus@aksaray.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6304-4201

The discipline of history has been a field that has been valued in almost every period due to the fact that it provides people with information about the past. Through many social and political issues, people and societies have had the opportunity to see the changes they have experienced and to evaluate the situation they come from. In this sense, importance has been given to history teaching in societies and it is expected that this course will provide a number of individual and social benefits. Opinions and suggestions in various fields (symposium, magazine, book, etc.) have been presented to increase the contribution of the course to human and social life in an efficient way. Examining these opinions and suggestions; has revealed the accumulation of knowledge about many important subjects such as the understanding of history of the period and the state of history teaching. One of these resources is journals. The value of journals as a source in historical research, along with many fields, is very important. It can be said that the journals within the scope of periodicals shed light on the main discussions of the period in which they were published and reveal the current situation.

One of the journals that allow examining the studies conducted within the scope of history education is the Turkish Culture magazine published by the Turkish Culture Research Institute between 1962 and 1980. During the period when Turkish Culture magazine was published, important scientific studies were made on three subjects such as language, history and culture. It is possible to evaluate these emerging studies in a way that contributes to various fields. In this study, history education articles published in the journal of Turkish Culture were examined through document analysis and the main areas of discussion in these articles were tried to be determined. In this way, it was ensured that the ideas defended and put forward in the journal were presented in a compact manner. It was seen that the first article on history education in the journal was written in 1963 and the last article was written in 1978. The fact that the date range is not too long made the discussions in the specified period to be seen more clearly.

As a result of the examination, the articles were grouped in the context of the subject they deal with; Information on Atatürk and history, history research and teaching in higher education, history teaching in secondary education has been obtained. In the studies, it was seen that the emphasis was made more intensely on the teaching of history subjects and the content, especially considering the importance of history. In particular, in line with the ideology of the magazine, the subject of national history has been put forward in detail by referring to the Atatürk period. Atatürk's emphasis on national history and the emphasis on teaching national history with academic methods in higher education and secondary education draws attention. About Atatürk and history; First of all, it was stated that Atatürk's interest in history, his view of history and the studies carried out in this period built the understanding of history of the Republic. The idea of providing a method and discipline to the developing academic historiography about history research and teaching in higher education and increasing the quality of history education was emphasized. After depicting the current situation about history teaching in secondary education, the idea of dominating the national history understanding in the curriculum and textbooks was advocated. Generally; Atatürk's understanding of history and his studies on the subject have been evaluated by providing information on the state of history in secondary education and higher education and what needs to be done.

Keywords: History Education, Journal of Turkish Culture, Atatürk and History, History in Secondary Education, History in Higher Education.

GİRİŞ

Türkiye’de tarih eğitiminin tarihî gelişim süreci, 19. yüzyılın ikinci yarısında tarih derslerinin okul müfredatlarına girmesiyle birlikte başlamıştır. Böylece tarih, tüm topluma hitap eden bir alan hâline gelmiştir. Akabinde ders kitaplarının hazırlanmasıyla birlikte tarih öğretimi sistemli bir hâle getirilmeye çalışılmıştır. İçinde bulunulan dönemlerin şartları, yaşanan süreçler ve izlenen politikalar, tüm eğitim sistemini olduğu gibi tarih eğitimi de etkilemiştir.¹ Bu anlamda Türkiye’de Osmanlı’dan Cumhuriyet’e tarih dersinin gelişim sürecinin; *Tanzimat Dönemi*, *II. Abdülhamid Dönemi*, *II. Meşrutiyet Dönemi*, *Atatürk Dönemi*, *Hümanist Dönem*, *Türk-İslam Sentezi Dönemi* ve *2000’li yıllar ve sonrası* gibi dönemlere ayrıldığı görülmektedir.² Okul müfredat

¹ Ahmet Vurgun, “Tarih Eğitiminin Tarihinden Bir Kesit: 20. Yüzyılın Başlarında (1898-1904) Osmanlı Devlet Okullarında Tarih Dersinin Yeri”, *Turkish History Education Journal*, C. 9, S. 2, 2020, s. 605.

² İbrahim Caner Türk, “Tanzimat Döneminde Tarih Eğitimi”, *Türkiye’de Tarih Eğitimi*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2017, ss. 9-28; Vurgun, *agm.*, ss. 604-627; Şahin Oruç, “II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Öğretimi”, *Türkiye’de Tarih Eğitimi*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2017, ss. 37-53; Mesut Çapa, “Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine Geçiş Sürecinde Türkiye’de Tarih Öğretiminin Tarihi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, ss. 1-28; Ahmet Şimşek, “Geçen Yüzyılda Türkiye’de Tarih Dersleri”, *Avrasya’da Türk Dili ve Tarihi Eğitimi Sempozyum Bildiriler*, Ed. C. Bayram, K. Özçetin, vd., Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2013, ss. 224-234; Ahmet Vurgun, *Milli Tarih Nedir?*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2016; Etienne

programlarına giren ve ders kitaplarıyla topluma yayılmaya başlayan tarih eğitimi, bu dönemler içinde çeşitli alanlarda (Sempozyum, kitap, dergi, seminer gibi) tartışılmıştır. Bu tartışmalarla tarih eğitiminin durumu, sorunları ve çözüm yollarının neler olduğu konusunda birtakım görüş ve öneriler ortaya konmuştur. Özellikle tarih müfredat programları, ders kitapları, tarih öğretmenlerinin eğitimi, öğretim materyalleri gibi konularda tarih eğitimi ve öğretimiyle ilgili önemli değerlendirmeler yapılmıştır.³

Tarih eğitimiyle ilgili görüşlerin dile getirildiği önemli bir alan dergilerdir. Dergiler, hem işlenen konunun geçmişini sunma hem de içinde bulunan dönemdeki mevcut durumu gösterme açısından değerli kaynaklardır. Tarih eğitimi bağlamında müfredatlar, kişiler, ders kitapları, ders örnekleri, politikalar gibi konuların yanı sıra derginin yayımlandığı dönemdeki tarih algısına ve tarih öğretiminin durumuna ışık tutmaktadır.⁴ Tarih eğitiminin tarihini değerlendirmede dergilerden sağlanan bilgiler önemlidir. Bu kapsamda, cumhuriyet dönemi tarih eğitimiyle ilgili incelenecek dergilerden biri Türk Kültürü'dür.

Türk Kültürü, 1962'den itibaren Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'ne bağlı olarak yayımlanan bir dergidir. Bu dergide; Türk kültürü, Türk tarihi, Türk dili ve edebiyatı, Türk sanatı gibi Türklük bilimini ilgilendiren çeşitli konularda yazılar yayımlanmıştır.⁵ Derginin bağlı olduğu Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ise Prof. Dr. Abidin İtil, Prof. Dr. Ahmet Temir ve Prof. Dr. Osman N. Tuna tarafından Türk dünyası ve Türk kültürü üzerine ilmi araştırmalar yapmak amacıyla, 20 Ekim 1961'de Ankara'da kurulmuştur.⁶ Enstitünün kuruluş amacı, *Türk dünyasının tarihini ve etnik durumunu, Türk lehçelerini, folklorunu, sanatını, Türk dünyasının içinde bulunduğu sosyal problemleri ve dinî meselelerini, Türk ülkelerinin coğrafi ve iktisadi durumunu, Türk ülkelerinin jeopolitik durumunu bilim metotlarıyla araştırmak, bu yolda çalışanları bursla desteklemek, bu çalışmalardan elde edilen neticeleri planlamak ve yayınlarla tanıtmak* olarak belirlenmiştir.⁷ Enstitünün yayın organı Türk Kültürü dergisinin ilk sayısında da enstitünün amacının *Türk Dünyasını bir bütün hâlinde ve her yönden bilimsel zeminde araştırmak olduğu* vurgulanmıştır.⁸ Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 08.04.1968 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesiyle kamu yararına çalışan dernek olarak kabul edilmiştir.⁹ Bir zamanlar, Türklük ve Türkoloji konusunda faaliyet gösteren en önemli kurumlarından biri olan Enstitü, kuruluşundan 1975 yılına kadar 20-30 civarında araştırmacının çalıştığı bir araştırma kurumu olarak faaliyetlerini devam ettirmiştir.¹⁰ Türk Kültürü dergisinin de oluşan bu havadan etkilendiği görülmektedir. Keza derginin baskı sayısı zaman zaman 20-30 binlere ulaşmış, her yıl kasım aylarında *Atatürk Sayısı*, ağustos aylarında *Ordu Sayısı* mutlaka basılıp Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bütün kütüphanelere ve şehir kütüphanelerine gönderilmiştir.¹¹ Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ve Türk Kültürü dergisi, ülkemizdeki tarih anlayışı ve tarih eğitimi açısından özellikle bir dönem etkili olmuştur.

Atatürk'ün ölümünden sonra kültür politikalarında başlayan hümanist anlayış, ders kitaplarından hareketle tarih eğitimi etkilemiş ve bu durum 1960'lı yıllardan itibaren akademik anlamda eleştirilmeye başlanmıştır.¹² Özellikle Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü etrafında toplanan milliyetçi aydınlar, yazılarında hümanist politikalara tepkilerini dile getirmiş ve enstitünün yayın organı olan ve millî hassasiyetin vurgulandığı Türk Kültürü bu düşüncelerin aktarılması noktasında pek çok yayına ev sahipliği yapmıştır.¹³ Bu süreçte milliyetçi-muhafazakâr tarihçiliğin geliştirdiği ve *Türk-İslam Sentezi* olarak adlandırılan tarih felsefesi, millî tarihe yeniden bir dinamizm kazandırarak bir tür, kültürel kod inşasına girişilmesini sağlamıştır.¹⁴ Bu düşünce 1970'lerin ortasından itibaren kurulan Milliyetçi Cephe Hükümetleri zamanında tarih eğitimine yansımış¹⁵ ve millî tarih

Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006; Nevzat Köken, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

³ İsmail Hakkı Demircioğlu, "Türkiye'de Tarih Eğitiminin Tarihi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.6, S.12, 2008, ss. 431-450; Mustafa Oral, *Türk Ulusunun İnşası Ortak Tarih Söylemi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2015; Salih Özbaran, *Tarih ve Öğretimi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1992; Köken, *age*; Funda Alaslan, Ahmet Şimşek vd., "Türk Maarif (Eğitim) Şuralarında Tarih Eğitimi", *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 2, S.2, 2012, ss.189-225; Bahri Ata, "1943'teki İkinci Millî Eğitim Şurası'nın Tarih Eğitimi Kararlarından Birinin Uygulanması: Bir Histomap'in Öyküsü", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, C.8, S.2, 2008, ss. 335-353; Salih Özbaran, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011; *Avrasya'da Türk Dili ve Tarihi Eğitimi Sempozyum Bildiriler*, Ed. C. Bayram, K. Özçetin, vd., Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2013; <http://historyeducation.org/arsiv/>

⁴ Bahri Ata, "Tarih Öğretiminin Tarihi (1869-1922 Dönemi)", *Türkiye'de Tarih Eğitimi Araştırmaları El Kitabı*, Ed. İ. H. Demircioğlu ve E. Demircioğlu, Pegem Akademi, Ankara 2017, ss.1-28.

⁵ www.tkaed.org.

⁶ Bülent Gül, "Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün Türk Dünyası Edebiyat Araştırmalarındaki Yeri", *II. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatları Öğretimi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. İsmet Çetin, Halil Çeltik, Gazi Üniversitesi Basımevi, Ankara 2017, s. 177.

⁷ Tuncer Gülensoy, "Türkiye Cumhuriyeti'nin Kültür Tarihi İçinde Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü", *Türk Yurdu*, S. 286, 2011, s. 102.

⁸ "Amacımız ve Yolumuz", *Türk Kültürü*, S. 1, Ankara 1962, s. 5-6.

⁹ BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), 30-18-1-2, 218, 26, 1, 08.04.1968.

¹⁰ Gül, *age*, s. 177.

¹¹ Gülensoy, *agm*, s. 102.

¹² Şimşek, *age*, s. 229

¹³ Copeaux, *age*, 80; Vurgun, *age*, s. 95.

¹⁴ İkbâl Vurucu, "Millî Tarih, Çokkültürcülük ve Endoktrinasyon Üzerine", *Tarihin ve Tarihinin İzinden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, Ed. Altan Çetin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014, s. 509.

¹⁵ Bülent Akbaba, "1960-1970'lerde Tarih Eğitimi", *Türkiye'de Tarih Eğitimi*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2017, s. 215.

TÜRK KÜLTÜRÜ DERGİSİNDE TARİH EĞİTİMİ TARTIŞMALARI

anlayışı yeniden ön plana çıkmıştır.¹⁶ İşte Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü ve yayın organı Türk Kültürü, bu düşüncenin en önemli taşıyıcılarından biri olmuştur.¹⁷

Bu çalışmada, Türk Kültürü dergisinde tarih eğitimiyle ilgili yayımlanan yazıların, tarih eğitiminin tarihi ve kaynakları bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Böylece Türkiye’deki tarih eğitiminin gelişim sürecinin dönemlere göre incelenmesi ve anlaşılmasına süreli bir yayından hareketle katkı sağlanacağı umulmaktadır. Ayrıca dergideki bu yazılar; tarih yazımı, eğitim tarihi, cumhuriyet tarihi araştırmaları ve multidisipliner çalışmalar için kaynak niteliğindedir. Çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma kullanılmıştır. Tarihsel araştırma, geçmişte meydana gelmiş eylemleri ve olayları tanımlamak, açıklamak ve böylelikle anlayabilmek için verilerin sistemli olarak toplanması ve değerlendirilmesidir.¹⁸ Bu çalışmada; Türkiye’deki tarih eğitiminin bir dönemine, Türk Kültürü dergisi üzerinden bakılmaya çalışılmıştır. Araştırmanın temel verilerini, 1963-1978 yılları arasında Türk Kültürü dergisindeki tarih eğitimiyle ilgili yayımlanan yazılar oluşturmaktadır. Yazılar; doküman incelemesi¹⁹ yoluyla incelenmiş²⁰ ve içerik analizi²¹ ile çözümlenmiştir. Elde edilen bulgular *Atatürk ve Tarih, Yükseköğretimde Tarih Araştırmaları ve Öğretimi, Ortaöğretimde Tarih Öğretimi* olmak üzere üç alt kategoride değerlendirilmiş ve dergideki yazarların görüş, düşünce ve önerileri tartışılmıştır. Aşağıdaki tabloda araştırma kapsamında incelenen makaleler sunulmuştur:

Tablo 1: Araştırma Kapsamında İncelenen Makaleler

Yazar	Makale	Yıl-Sayı
Halil İncalcık	Türk Tarihi ve Atatürk’te Tarih Şuuru	Mayıs 1963-7
Ercüment Kuran	Üniversite ve Yüksek Okullarımızda Medeniyet Tarihi Öğretiminin Lüzumu	Nisan 1964-18
Şerif Baştav	Millî Eğitimde Tarihin Rolü	Nisan 1964-18
Hakkı Dursun Yıldız	Türk Tarihi ve Liselerimizdeki Tarih Öğretimi	Nisan 1964-18
Ercüment Kuran	Sonçağ Türk Tarihi Araştırmalarının Önemi	Şubat 1966-40
Hakkı Dursun Yıldız	Ortaöğretimde Türk Tarihi	Şubat 1966-40
Faruk K. Timurtaş	Atatürk’ün Tarih Görüşüne Düşman Olanlar	Nisan 1966-42
Cengiz Orhonlu	Atatürk ve Tarih Görüşü	Kasım 1967-61
Arslan Ergüç	Bir Kitap ve Düşündürdükleri	Aralık 1968-74
Ercüment Kuran	Millî Tarih Görüşümüz	Kasım 1969-85
Akdes Nimet Kurat	Akademik Tarih Tahsili, Proseminer ve Seminerlere Dair	Haziran 1971-104
İbrahim Kafesoğlu	Millî Tarih Şuuru	Temmuz 1978-189

2. Türk Kültürü Dergisinde Tarih Eğitimi

Türk Kültürü dergisinde 1963-1978 yılları arasında tespit edilebilen tarih eğitimiyle ilgili yazılar dikkate alınarak; Atatürk ve Tarih, Yükseköğretimde Tarih Araştırmaları ve Öğretimi, Ortaöğretimde Tarih Öğretimi başlıkları altında incelenerek yorumlanmıştır.

2.1. Atatürk ve Tarih

Türkiye Cumhuriyeti’nde tarih eğitiminin dönemlendirmesinde Atatürk dönemi başta gelmektedir. Çalışma kapsamında incelenen makalelerden üç tanesinin Atatürk’ün tarih görüşü ve anlayışı ile bu doğrultuda yapılan uygulamalardan oluştuğu görülmektedir. Atatürk döneminden başlanmasıyla, bulgular ve ele alınan konular

¹⁶ Vurgun, *age*, s. 94

¹⁷ Copeaux, *age*, s. 80, 103.

¹⁸ Jack Fraenkel, Norman Wallen, et. all., *How to Design and Evaluate Research in Education*, Connect Learn Succeed, New York 2011.

¹⁹ Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ve olaylar hakkında bilgi veren yazılı materyallerin analiz edilmesidir. Bkz. Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2008, s. 187.

²⁰ Bu çalışmanın tarih aralığını derginin ilk yayımlandığı yıl olan 1962’den 1980’e kadar olan dönem oluşturmakta olup bu tarihler arasındaki tüm sayılar taranmıştır. Derginin taranan sayıları arasında tarih eğitimiyle ilgili ilk makale 1963 yılında son makale ise 1978 yılında yayımlandığı için çalışmanın başlığında bu yıllar esas alınmıştır.

²¹ İçerik analizi, toplanan verileri açıklayabilecek kavramlara ve ilişkilere ulaşma sürecidir. Bkz. Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2008, s. 227.

arasında bağlantı kurularak bütünün görülmesi amaçlanmıştır. Atatürk'ün tarihe bakışının, tarih anlayışının bilinmesi, döneminin tarih eğitimi politikalarının ve gerçekleştirilen uygulamaların anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Atatürk ve dönemiyle ilgili incelenen makalelerin, Atatürk'ün tarih görüşü ve anlayışı, bu doğrultudaki yaptığı faaliyetleri ve bu faaliyetlerin etkisi üzerinde toplandığı görülmektedir. Atatürk'ün tarihe olan ilgisi ve yüksek bir tarih şuuruna sahip olduğu konusunda makalelerde hemfikir olduğu görülmektedir. Örneğin İnalçık, Atatürk'teki tarih şuurunun, *bir yandan Türk tarihine derin bir bakış, öbür yandan tarih önünde yüksek bir sorumluluk duygusu şeklinde kendini gösterdiğine*²² dikkat çekmiştir. Atatürk'ün tarihe olan ilgisinin çok eskiden beri hatta öğrencilik hayatından itibaren başladığını belirten Orhonlu, hayata atıldıktan sonra tarihe olan ilgisinin arttığını hatta siyasi hayatında bu tarih bilgisinden oldukça istifade ettiğini vurgulamıştır.²³ Keza Timurtaş da Atatürk'ün bir milletin ilerlemesi için tarihi iyi bilmesi gerektiğine inanıp bunu en büyük dayanak gördüğüne dikkat çekmiştir.²⁴ Yine Atatürk, tarihi millî davasının içindeki en güçlü araçlardan biri olarak görmektedir. Nitekim İnalçık'a göre: *Büyük Millet Meclisi'nin her toplantısını başında söylediği açış nutuklarında bunu daima önemle söz konusu eder olmuştur. Bütün bu çalışmalarından beklenen, kendi ifadesiyle "Türk tarihinin inkâr edilmiş ve unutturulmuş simasını ve mahiyetini bütün hakikatleriyle meydana çıkarmak, Türk tarihini, bin bir milletin tarihşinâs yaşayan sokak politikacısının bâziçesi" olmaktan kurtarmaktır.*²⁵ Atatürk ülke idaresinde gerçekleştirdiği faaliyetlerde bu tarih şuuruyla hareket etmiş ve bu konudaki düşüncesini şöyle açıklamıştır: *Bizim yolumuzu, çizen yaşadığımız yurt, bağrından çıktığımız Türk milleti, bir de milletler tarihinin bin bir facia ve ıstırap kaydeden yapraklarından çıkardığımız neticelerdir.*²⁶ Bu bağlamda Orhonlu da, Atatürk'ün Türkiye halkının benliğini bulması hususunda en büyük aracı tarihte bulduğunu belirtmiştir.²⁷ Atatürk'ün tarih anlayışı, devletin gideceği yolun ve milletin mukadderatının da göstergesi niteliğinde olmuştur. Keza İnalçık'a göre Atatürk, Türk tarihine gelecekteki yolunu da göstermiş ve 1923'te bu yolu şöyle ilân etmiştir: *"Memleket behemehal asrî, medenî ve müteceddid olacaktır, bizim için bu, hayat dâvasıdır."*²⁸ Benzer şekilde Orhonlu da, *Atatürk'ün Türkiye'de meydana getirdiği yeniliklerden birinin de tarihi ilimler alanında olduğunu ve onun bu durumu, yeni kurulmuş olan Türkiye'nin ilerlemesi ve batılılaşması için manevî bir destek olarak kullandığına* dikkat çekmiştir.²⁹

Derin bir tarih şuuruna sahip olan Atatürk'ün yeni dönemde tarihle ilgili gerçekleştireceği faaliyetlerin ipuçlarını Millî Mücadele'nin zafere sonuçlanmasından sonra verdiği görülmektedir. Keza Atatürk için savaş henüz bitmemiş olup, İstiklal Savaşı, millî tarihin tanıtılmasıyla tamamlanmış olacaktır.³⁰ Nitekim Orhonlu, Atatürk'ün Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşuna bağlanan tarih ilgisinin aslında daha eskiye uzandığını şöyle anlatmıştır:

*"19 Eylül 1923 günü toplanan İstanbul Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi Profesörler Meclisi ona fahri profesörlük (müdürlük) payesinin verilmesini kararlaştırarak bir telgrafla Atatürk'e bildirmişti; Atatürk kabul ettiğini bildiren telgrafında "Türk kültürünün merkezi olan Fakülteniz'in fahri profesörlüğüne seçilişimden dolayı meclisinize teşekkür ederim. Eminim ki millî istiklâlimizi ilim sahasında Fakülteniz ikmâl edecektir. Bu şerefli gelişmenin oluşunu deruhte eden heyetiniz arasında bulunmak bence iftihar sebebidir" ifadesi vardı. Bu cevaptan sonra Atatürk'e verilecek fahri profesörlük beratının takdimine, Edebiyat Fakültesi Meclisi tarafından Necib Asım, İzmirli İsmail Hakkı ve Şemsettin Günaltay memur edildi. Hey'et, beratı, Atatürk'ün o zaman çalışma yeri olan Ankara istasyon binasına giderek kendisine takdim etti. Heyet üyelerine iltifatta bulunan Atatürk, okul sıralarından beri tarihle meşgul olduğunu, bu bakımdan fahri profesörlüğünün, edebiyattan ziyade tarihe ait olmasının daha uygun olacağını söyledi; heyet üyeleri Edebiyat Fakültesinin edebiyat, tarih, felsefe, içtimaiyat, coğrafya bölümlerinden meydana geldiğini, bu bakımdan arzu edilen hususun gerçekleşmiş olduğunu beyan ettiler. Bu cevaba gülerek mukabele eden Atatürk Şemsettin Günaltay'a hitaben " tarihçilerle çok konuşacağız" dedi.*³¹

Atatürk, ilk işaretini verdiği bu sözlerden beş yıl sonra meydana gelen bir gelişme sonrası, tarih çalışmalarına yoğun mesai harcamış, tarih tezi ve tarih kurumunun kuruluş sürecinde yoğunlaşmıştır. Timurtaş bu gelişmeyi şöyle anlatmaktadır:

"Atatürk'ün Türk tarihi üzerine ısrarla eğilmesi, yeni bir görüş ve yeni bir tez ileri sürmek üzere çalışmaya başlaması, 1928 yılında Fransızca bir coğrafya kitabında Türklerin sarı ırka mensup olduğunu, Türk ulusunun

²² Halil İnalçık, "Türk Tarihi ve Atatürk'te Tarih Şuurunu", *Türk Kültürü*, S.7, Mayıs 1963, s. 6.

²³ Cengiz Orhonlu, "Atatürk ve Tarih Görüşü", *Türk Kültürü*, S.61, Kasım 1967, s. 26.

²⁴ Faruk K. Timurtaş, "Atatürk'ün Tarih Görüşüne Düşman Olanlar", *Türk Kültürü*, S.42, s. 519.

²⁵ İnalçık, *agm*, s. 6-7.

²⁶ İnalçık, *agm*, s. 9.

²⁷ Orhonlu, *agm*, s. 26.

²⁸ İnalçık, *agm*, s. 8.

²⁹ Orhonlu, *agm*, s. 26.

³⁰ İnalçık, *agm*, s. 6.

³¹ Orhonlu, *agm*, s. 27.

geri bir insan tipini temsil ettiğini okumasından sonra ortaya çıkmıştır. O, Türklerin de Avrupalılar gibi beyaz ırktan olduğunu, eski ve büyük medeniyetlere sahip bulunduğunun, cihan tarihinde çok esaslı roller oynadığının belirtilmesini; esassız ve mesnetsiz iddia ve iftiraların ilmi vesika ve delillerle karşılanmasını istemiştir. Bu maksatla, önce, Türk Ocağı'na bağlı olarak kurulan Türk Tarihi Heyeti'ne Türklerin cihan tarihindeki yerini ve oynadığı mühim rolü belirtmek üzere Türk Tarihinin Ana Hatları adlı bir eser (1930) hazırlattı.³²

Ardından Türk medeniyetini ortaya çıkarmak ve tarih çalışmalarının ilmî yollardan araştırılması için 15 Nisan 1931'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti kurulmuştur.³³ İncalcık, daha sonra *Türk Tarih Kurumu* adını alan bu kurumun ilim cemiyetleri arasında müstesna bir yeri olduğuna dikkat çekmiştir.³⁴ Orhonlu da Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti'nin kuruluşunun ardından 1932 ve 1937 yıllarında yerli ve yabancı katılımcılarla tarih kongreleri düzenlendiğini ve cemiyet üyelerinin Atatürk'ün yakın ilgi ve desteğini gördüklerini ifade etmiş, hatta Avrupa ve Amerika'ya öğrenci gönderilmesinin de tarih kurumunun amaçları ile ilişkili olduğuna dikkat çekmiştir.³⁵ Atatürk'ün tarih çalışmalarına bu denli eğilmesinin makalelerde sıkça vurgulandığı görülür. Keza İncalcık'a göre Atatürk tarihe, bir devlet adamı için olağanüstü sayılabilecek bir enerji sarf etmektedir. Hatta ikinci Türk Tarih Kongresi'nde konuşma yapan Avusturyalı bilgin Menghin'in, *Türklerin cihan tarihindeki hissesi tahdid edilemez. Türk tarihinin cihan tarihini büyük tekâmüle sevkeden bir kuvvet olduğuna şüphe yoktur* sözleri üzerine Atatürk için bu neticenin, kazanılmış bir meydan muharebesi kadar değerli olduğunu belirtmiştir.³⁶ Atatürk'ün tarih tezinin detaylı olarak anlatıldığı makalelerde, tarih araştırmalarının yükseköğretim düzeyinde gerçekleştirilmesi de unutulmamıştır. Nitekim Timurtaş, Türk Tarih Tezi'nin ilmî çalışmalar ekseninde yürütülmesi için Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin açıldığından ve bu kurumun amaçlarından bahsetmiştir.³⁷

Bu dönemde tarih eğitimi açısından en önemli gelişme ise okullar için hazırlanan ders kitaplarıdır. Makalelerde bu hususa da değinilmiştir. Bu bağlamda Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti tarafından okullarda okutulmak üzere dört ciltlik bir tarih serisi oluşturulduğu ve hazırlanan bu kitaplarda Atatürk'ün görüş ve düşüncelerinin etkili olduğuna dikkat çekilmiştir.³⁸ Timurtaş, tarih eğitimi çalışmaları doğrultusunda hazırlanmış yeni ders kitaplarından ve yaşanan değişiminden şöyle bahsetmiştir: *“Bizde yazılan tarih kitapları ilmi metod bakımından da, millî görüş bakımından da çok defa zayıf eserlerdi. Tarih çalışmalarında millî görüşün ön plana çıkması ve hâkim olması, ancak Atatürk devrinde gerçekleşebildi. Böylece, tarihimizi yabancıların gözü ile görmekten ve incelemekten kurtulmuş olduk. Aynı zamanda, Türk tarihinin olanca genişliği ile ele alınması ve milletimizin dünya tarihindeki yerinin gerçeklere uygun olarak belirtilmesi de bu çalışmalardan sonra mümkün oldu.”*³⁹

Dergideki bazı makalelerde, Atatürk'ün tarih görüşüne ve özellikle Türk Tarih Tezi doğrultusunda yapılan çalışmalara yapılan eleştirilere cevap verildiği görülmektedir. Timurtaş yazdığı makalenin başlığından da anlaşılacağı gibi bu duruma açıktan, örnekler vererek tepki göstermiştir:

*“Atatürk'ün millî tarih görüşüne açıktan hücum edenler de çıkmıştır. Türk'ün büyüklüğüne, tarihte çok ehemmiyetli bir rol oynadığına tahammül edemeyenler, tarih tezini inkâr etmiş, hatta onunla alay etmek cüretini bile göstermişlerdir. Atatürk'ün tarih tezine karşı sistemli ve maksatlı hücumların sonu gelmiş değildir. En yeni bir misalini bir karikatürücü vermiştir. Belli bir gazetenin 21 Kasım 1965 tarihli Hafta sonu ilavesinde Gerçekler üstüne umumi başlığı ile çizilen karikatürler arasında okullarda lüzumlu gerçeklerin öğretilmediği üzerinde güya durulmuş ve buna Türklerin Orta Asya'dan göçleri ve medeniyeti başka ülkelere götürdükleri hususu misal verilerek tarih teziyle alay edilmek istenmiştir.”*⁴⁰

Timurtaş, örnek vererek açıkladığı tarih teziyle alay edilmesi hususunda tepki gösterilememesinden, özellikle Türk Tarih Tezi'nin geliştirilmesi için oluşturulan kuramların sessizliğinden yakınmıştır. Hatta tezat olacak bir hususa da dikkat çekerek Atatürk tarih görüşünü eleştirenlerin Atatürkçülüğü de kimseye bırakmadıklarından dem vurmuş ve tüm bu yaşananlar sonrası gerçek Atatürkçülerin harekete geçmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁴¹ Orhonlu da makalesinde, tarih tezine karşı yapılan eleştirilere cevap vermiştir. Yazar burada, Türk Tarih Tezi'nin ortaya çıkma gerekçelerini yapılan tartışmalar üzerinden örnek vererek açıklamıştır:

“Gerek içte ve gerekse dışta yapılan tenkitlerde bahis konusu edildiği gibi gayesi tarihi gerçekleri tahrif etmek değildi; aksine memlekette ilmi bir tarihçiliğin tesisini hedef tutuyordu. Onun tarih tezi Selçuk, Uygur gibi

³² Timurtaş, *agm*, s. 520.

³³ Orhonlu, *agm*, s. 28.

³⁴ İncalcık, *agm*, s. 6.

³⁵ Orhonlu, *agm*, s. 29.

³⁶ İncalcık, *agm*, s. 6.

³⁷ Timurtaş, *agm*, s. 522.

³⁸ Timurtaş, *agm*, s. 521; İncalcık, *agm*, s. 6.

³⁹ Timurtaş, *agm*, s. 519.

⁴⁰ Timurtaş, *agm*, s. 523, 524.

⁴¹ Timurtaş, *agm*, s. 524.

*Türk medeniyetleri dururken neden İskit, Hitit ve Sümerlere gittiği yolunda tenkide uğramıştı. Buna şu şekilde mukabele edilebilir: Atatürk ve yaptığı inkılâp Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıldaki dünya görüşüne karşı meydana gelmiştir. Yeni bir ruh ile yoğurmağa çalıştığı milletine, Osmanlı tarihini örnek tutamazdı; yıpranmamış, tenkitten uzak kalmış ve kendi devrinin havasına uygun bir destani ve mitolojik tarihe ihtiyaç vardı; bundan dolayı eski devirlere inmek ihtiyacını hissetti.*⁴²

Bunun yanı sıra Orhonlu'ya göre Atatürk tarihin ciddi olarak incelenmesi ve gerekli metotlara uygun olarak çalışılması gerektiğini düşünmektedir. Atatürk'ün Türk tarihçiliğinin kurumsallaşmasında büyük rol oynadığını dile getiren Orhonlu, tarih araştırmalarının onun yakın desteği ve ilgisi ile Türkiye'de büyük gelişme gösterdiğini ve Türk tarihçiliğinin uluslararası alanda da mümtaz bir yere ulaştığını belirtmiştir.⁴³

2.2. Yükseköğretimde Tarih Araştırmaları ve Öğretimi

Araştırma kapsamında incelenen makalelerin bir kısmında yükseköğretimde tarih araştırmaları ve öğretimiyle ilgili düşüncelerin yer aldığı görülmüştür. Tarih eğitiminin akademik ayağının yükseköğretim olduğu düşünüldüğünde bu makalelerdeki görüşlerin analiz edilmesinin gerekliliği ortaya çıkmaktadır. İlgili makalelerde, yükseköğretimdeki tarih öğretiminin nasıl olması ve neleri içermesinin gerekliliği üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu bağlamda ilk olarak Kurat'ın⁴⁴ makalesindeki başlıktan da anlaşılacağı üzere akademik tarih öğretimine ilişkin düşüncelerine bakmak gerekir.

Akademik tarih öğretiminin öncelikle iyi bir lise bilgisi üzerine kurulması gerektiğine işaret eden Kurat, tarih sahasında istenilen şekilde eleman yetişememesinin sebebini akademik tarih tahsilinin kurallarına riayet edilmemesi olarak belirtmiştir. Ona göre yükseköğretimdeki tarih öğretimi tam olarak akademik özellik taşımalı ve tarih mezunları arasında sayıdan çok niteliğe dikkat edilmelidir ve *yarım adam yetiştirmektense hiç yetiştirmek daha hayırlıdır.*⁴⁵ Kurat, akademik tarih öğretimi hakkında bugün de tartışılan *ezberci tarih anlayışına karşı çıkmış*⁴⁶ ve üniversitedeki akademik tarih anlayışı ve öğretiminin nasıl olması gerektiğinden şöyle bahsetmiştir: *Akademik tarih tahsili yapmak tarih vakalarını A'dan başlayarak Z'ye kadar okumak, birçok vakaları, yılları, şahıs adlarını ezberden öğrenmek değildir; üniversite tarih tahsilinde dünya tarihinin esas hatları hakkında umumi ve esaslı bir bilgi edindikten sonra, herhangi bir tarih sahası üzerinde müstakilen çalışabilecek bir duruma gelmek; araştırma usullerini öğrenmek ve müstakilen düşünebilecek bir dereceye çıkmak gayesi güdülmelidir.*⁴⁷ Akademik tarih öğretiminin ağırlıklı olarak proseminer ve seminerlerden oluşması gerektiğine dikkat çeken Kurat, akademik tarih öğretimini ders takrirleri ve seminer çalışmaları olmak üzere iki kısma ayırmış ve bununla beraber bu çalışmalara nezaret edecek akademisyenlerin de işinin ehli isimler olmaları gerektiğine dikkat çekmiştir. Ders takrirleri, umumi ve hususi mahiyette olmak üzere iki şekilde işlenmelidir. Umumi dersler, her devrin karakteristik özelliklerini canlandıran derslerden, hususi dersler de bir devrin en mühim kısmını ele alan derslerden oluşmalıdır. Örneğin Kavimler Muhacereti, Haçlı Seferleri, Fatih Mehmet ve Devri... gibi.⁴⁸ Kurat, proseminer ve seminer kısmı ile ilgili olarak da görüşünü şöyle ifade etmiştir: *"Tarih disiplini seçen her talebe ilk sömestrden itibaren proseminer çalışmalarına iştirak etmelidir. Proseminer çalışmaları haftada en az 2 saat olmalıdır; burada tarih disiplininin ana malzemesi ve ilk müracaat eserleri hakkında bilgi elde edilir."*⁴⁹

Kurat, makalenin geçtiği tarih itibarıyla üniversitelerdeki durumdan da bahsederek, üniversitelerin akademik tarih araştırmaları ve öğretimindeki rolünü ve imkânlarını ortaya koymuştur:

*"1946'da Üniversiteler Kanunu ile, üniversiteler bu arada, Türkiye'de tarih eğitimi ve ilmi tarih araştırmalarının yöneticisi ve merkezi olması gereken Ankara'daki Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi ile İstanbul'daki Edebiyat Fakültesi her bakımdan geniş imkanlara, Profesörler ve Doçentler özerklik (muhtariyet) çerçevesi içinde kendi sahalarına ait ilmi tetkiklerde bulunmaları için çok elverişli şartlara kavuştular. Öğretim üyelerine Batı Avrupa ülkelerine ve Amerika'ya ilmi tetkiklere gitmek imkânları sağlandı. Bu gibi seyahatler ilgili Profesörlere buldukları yerlerdeki çok zengin kütüphane veya arşiv malzemesinden faydalanmak ve ilmi eserler yazmak imkânını vermek bakımından da mühim oluyordu."*⁵⁰

Kurat son olarak, bu gibi imkânlarla sahip olan akademisyenleri eleştirmiş ve ilmî eserlerin yazılmasının sınırlı kaldığı ve seminer çalışmalarında olduğu gibi tezlerde de gayriciddi davranıldığı hususunda serzenişte bulunmuştur. Bu nedenle fakültelerdeki tarih eğitimi, tarih kürsüleri ve araştırmalarının tekrar düzenlenmesi

⁴² Orhonlu, *agm*, s. 29.

⁴³ Orhonlu, *agm*, s. 30.

⁴⁴ Akdes Nimet Kurat, "Akademik Tarih Tahsili, Proseminer ve Seminerlere Dair", *Türk Kültürü*, S. 104, Haziran 1971, s. 687-696.

⁴⁵ Kurat, *agm*, s. 688.

⁴⁶ Kurat'ın belirttiği pek çok düşüncenin günümüzde de tarih eğitimi gündemi oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bkz. Ahmet Vurgun, Muhammet Avaroğulları, "Akdes Nimet Kurat, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi", *Turkish History Education Journal*, C.1, S.1, 2012, ss.116-130.

⁴⁷ Kurat, *agm*, s. 689.

⁴⁸ Kurat, *agm*, s. 689.

⁴⁹ Kurat, *agm*, s. 690.

⁵⁰ Kurat, *agm*, s. 695.

gerektiğini ve akademisyen seçiminde sahasında uzman olanların ilgili kürsülere getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu yazıdaki görüşlerinden maksadını da yükseköğretimdeki tarih araştırmaları ve tarih eğitiminin daha fazla akademik yola girmesi olduğunu eklemekten geri durmamıştır.⁵¹

İncelenen makalelerde yükseköğretimde tarih öğretiminin içeriğinden de bahsedilmiştir. Bu bağlamda Kuran, üniversite ve yüksekokullarda medeniyet tarihi öğretilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Medeniyet tarihi dersinin Orta Doğu Teknik Üniversitesi ile Robert Koleji'nde *beşerî ilimler ve medeniyet tarihi kursları* adıyla işlendiğini örnek gösteren Kuran, Orta Doğu Teknik Üniversitesi'ndeki mühendis, mimar, fen ve iktisat öğrencilerinin gördüğü medeniyet tarihi dersinin hangi konuları kapsadığını da belirtmiş⁵² ve dersin öğretim yöntemini de şöyle açıklamıştır: *medeniyet tarihi öğretiminde konular Türk ve ortadoğulu aydınların ihtiyaçları düşünülerek seçilmiştir. Bundan başka, dersler sırf takrir usulüyle yapılmamakta, öğrencilerin fikirleri serbestçe tartışmasına imkân bırakılmaktadır. İncelenen kültürün özelliklerini belirten örnek metinlerin sınıfta okunup üzerinde fikir yürütülmesi de faydalı olmaktadır.*⁵³ Bundan başka Kuran, medeniyet tarihinin üniversite düzeyinde öğretiminin gençlerde aşağılık kompleksini ortadan kaldırıp millî şuurunu kuvvetlendireceği gibi maddecî görüşü uygulamak isteyen dogmatik fikirlerin de yanlışlığının ortaya konulacağını belirtmiştir.⁵⁴ Kuran burada, medeniyet tarihi dersinin fikrî ve düşünsel anlamda da gençler üzerinde tesirli olabileceğini vurgulamaya çalışmıştır. Bu denli etkili bir dersle modern vatansever aydınların sayısının artacağına dikkat çeken Kuran, medeniyet tarihi derslerinin tüm yükseköğretim kurumlarının programlarına dâhil edilmesini şu şekilde önermiştir: *Hususiyle, henüz kuruluş safhasında bulunan Ege, Atatürk ve Karadeniz Üniversitelerinde Medeniyet Tarihi öğretimine biran önce başlatılmalıdır. Bu öğretimi yapacak öğretmenlerin eğitimi sanıldığı kadar güç değildir. Edebiyat fakültelerimizin Tarih, Felsefe ve Edebiyat bölümleri mezunları arasından imtihanla seçilecekler, tecrübeli mütehassısların yönetiminde bir yıllık seminere tâbi tutuldukları takdirde, yeterli vasıfta öğretim üyeleri yetiştirilebilir. Millî Eğitim Bakanlığı ile Üniversite rektörlüklerinin teklifimizle ilgilenenlerini ümid ederiz.*⁵⁵

Yükseköğretimdeki tarih araştırmalarıyla ilgili bir başka makalede, günümüzde yakınçağ olarak nitelendirilen sonçağ Türk tarihi araştırmalarından bahsedildiği görülür. Türk tarihçiliğinin Atatürk'ün özel ilgisiyle bugünkü seviyesine ulaştığını belirten Kuran, aynı durumun sonçağ araştırmaları için söylenemeyeceğine dikkat çekmiştir. Sonçağ Türk tarihi araştırmalarına gereken hassasiyetin gösterilmesi gerektiğine vurgu yapan Kuran, bu konuda üniversitelerde yapılması gerekenleri şöyle anlatmıştır:

*“Türkiye’de sonçağ tarihi mütehassıslarının sayısının artırılması öncelikle ele alınmalıdır. Edebiyat Fakültelerimizde mevcut kürsülerin kadrolarının genişletilmesi yanında, kuruluş halinde bulunan üniversitelerimizde Sonçağ tarihi kürsülerine yer verilmesi zaruridir. Devlet Plânlama Teşkilâtının tarih araştırmalarıyla daha çok ilgilenmesi ve bol sayıda doktora öğrencisini Batı ülkelerinde modern tarih öğrenimine göndermesi gereklidir. Sonçağ tarihi araştırmalarının neticelerini Yüksek Öğrenim gençliğine tanıtmak maksadıyla, Türk İnkılâp Tarihi öğretiminin yeniden düzenlenmesi de ayrıca düşünülebilir.”*⁵⁶

Kuran'ın tarih araştırmalarıyla eğitim arasında doğrudan bir bağ kurularak inkılap tarihi dersinin revize edilmesi önerisi o dönem içinde hayli dikkat çekici bir durum olarak gözükmektedir. Son olarak, bir başka makalede, yükseköğretim bağlamında millî tarih hakkında bazı görüşlerin dile getirildiği görülmüştür. Millî tarih şuurunun milleti ölümsüzleştiren bir manevi güç olduğunu ifade eden Kafesoğlu, millî tarih şuurunun toplumsal tabana yayılıp benimsenmesinde eğitimin büyük rol oynadığını belirterek üniversitelerde araştırılacak olan dil, din, hukuk, sanat, gelenekler vb. gibi millî konuların halka aktarılmasının önemine değinmiştir.⁵⁷

2.3. Ortaöğretimde Tarih Öğretimi

Araştırma kapsamında incelenen makalelerin bir kısmında ortaöğretimdeki tarih öğretimiyle ilgili bazı görüşler, sorun tespitleri ve önerilerin yer aldığı görülmüştür. Bu bağlamda ortaöğretim tarih öğretimi alt başlığı altında ilgili makaleler analiz edilmiştir. İncelenen bu makalelerde, öncelikle tarihe yüklenen anlam ile tarih ve millî şuur arasındaki ilişkinin vurgulandığı fark edilmektedir. Böylece millî tarihin tarih eğitimindeki önemine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Tarihin en iyi eğitim araçlarından biri olarak millî şuurun oluşmasında bir hazine olduğunu belirten Baştav⁵⁸, millî tarih araştırmalarının millî eğitimde kuvvetli hâle getirilmesi gerektiğini keza millî tarihe verilen kıymete karşılık millî şuurun güçleneceğine dikkat çekmiştir.⁵⁹ Benzer düşünceleri Yıldızın

⁵¹ Kurat, *agm*, s. 696.

⁵² Ercümen Kuran, “Üniversite ve Yüksek Okullarımızda Medeniyet Tarihi Öğretiminin Lüzumu”, *Türk Kültürü*, S. 18, Nisan 1964, s. 49-50.

⁵³ Kuran, *agm*, s. 50.

⁵⁴ Kuran, *agm*, s. 50.

⁵⁵ Kuran, *agm*, s. 50.

⁵⁶ Ercümen Kuran, “Sonçağ Türk Tarihi Araştırmalarının Önemi”, *Türk Kültürü*, S. 40, Şubat 1966, s. 367-368.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, “Millî Tarih Şuuru”, *Türk Kültürü*, S. 189, Temmuz 1978, s. 515.

⁵⁸ Şerif Baştav, 1964:85), “Millî Eğitimde Tarihin Rolü”, *Türk Kültürü*, S. 18, Nisan 1964, s. 85.

⁵⁹ Baştav, *agm*, s. 89.

da belirttiği ve millî tarihin eğitimdeki rolüne değindiği görülmektedir: *Millî tarih öğretimi genç nesillerin millî ruh yapılarının meydana gelmesinde tesir icra etmekte ve onlara kendi geçmişlerini bütün kültür ve değerlerini öğretmekte, mensup oldukları milletin medeniyet dünyasındaki rolünü ve payını belirtmektedir.*⁶⁰ Adı geçen millî tarih düşüncesinin ne olduğunu hangi saiklerle oluştuğunu ise Kuran'ın açıkladığı fark edilmektedir: *Yeni Türk devletinin millî tarih görüşü, 1930 yıllarında, Türk Tarih tezi halinde belirtildi. Atatürk'ün hususî ilgi ve teşvikiyle ortaya konulan tez, Türklerin tarih öncesi çağlardan beri medenî bir millet olarak varlıklarını koruduklarını ve dünyanın her tarafına medeniyet yaydıklarını ileri sürüyordu. Türk Tarih tezinin, Türkleri medeniyet yaratmaktan âciz iptidai bir kavim sayan Batı ilim âleminin iddialarını çürütmek maksadını güttüğü şüphesizdir.*⁶¹ Yani Kuran, millî tarih çalışmalarının Türk Tarih Tezi ve bu doğrultuda yapılan çalışmalarda vücut bulduğunu nedenleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.

İlgili yazılarda ortaöğretim tarih öğretimi bakımından değinilen bir husus ise Atatürk dönemi sonrası tarih eğitiminin durumudur. Burada Atatürk döneminden sonra başlayan ve makalelerin yazıldıkları dönemi içine alan ortaöğretimdeki tarih öğretimiyle ilgili durum tespiti ve eleştiriler yapıldığı görülmektedir. Örneğin Yıldız, Atatürk'ün direktifleriyle başlayan Türk tarihi araştırmaları ve öğretiminin Atatürk döneminden sonra aynı hassasiyetle devam etmediğini ve istenilen düzeyi yakalayamadığını belirtmiştir.⁶² Bu durumun nedenini Atatürk'ün ölümünden sonra millî kültür çalışmalarının ihmal edilip ikinci dünya savaşı sonrası hükümetlerin iktisadi kalkınmaya yönelmeleri olarak açıklayan Kuran⁶³, Atatürk dönemi sonrası millî tarih görüşünün durumunu örneklerle ve sitemkâr bir dille şöyle açıklamıştır:

*“Memleketimizde Selçuklu ve Osmanlı tarihi âbideleri çoğu zaman yıkıntıya terkedildiği halde, Türklerden önceki çağlardan kalma eserlerin bakımına itina gösterilmektedir. Ne acıdır ki, İstanbul'un Bayezid semtinde, XVIII. yüzyıl Osmanlı sivil mimarisinin nadir örneği Simkeşhane yıkılarak, altında çıkan Bizans kalıntıları restore edilmiştir! Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, turist çekmek niyetiyle, Anadolu'nun Yunan, Roma ve Hıristiyan çağı eserlerinin propagandasına girişmiş bulunuyor. Mahalli belediyelerimiz, aynı maksatla Efes, Truva festivalleri düzenliyor. Bu kısa görüşlü tutumun Anadolu'nun Türklüğünü gölgeleyerek, ileride vatanımızı tehlikelere maruz bırakacağı hiç düşünülüyor.”*⁶⁴

Kuran, bu durumun tarih eğitime de doğrudan olumsuz yansımalarından, ortaöğretimde millî bir tarih eğitimi olmadığı için aydınların Türk tarihi ve Türk dünyası hakkında yanlış bilgilere sahip olduklarından hatta Atatürk'ten önce bir Türk kültürünün varlığına inanmayan yükseköğretim gençliğinin bulunduğundan da yakınmıştır.⁶⁵ Bu duruma benzer şekilde Ergüç de okullardaki tarih derslerinin Türk milletinin geçmişini yeteri kadar anlatmadığını ve müfredattaki Türk zaferlerine ayrılan yerin azlığını eleştirmektedir.⁶⁶ Buraya kadar bahsedilen görüşlerin, ortaöğretim tarih müfredatında ve ders kitaplarındaki yerine yani sahadaki duruma Yıldız'ın değindiği görülmektedir. Nitekim Yıldız, hâlihazırdaki tarih öğretiminin durumunu somut olarak, müfredat programı çerçevesinde hazırlanan lise kitapları üzerinden örnekler vererek açıklamıştır⁶⁷:

“-Türk tarihinin temel alınmasını gaye edinen müfredat programının tatbik edildiği memleketimizdeki liselerin birinci sınıflarında okutulan kitabın yalnız 8 sahifesi Türk tarihini incelemektedir. Geri kalan 215 sayfalık kısım ise millet olarak siyasi ve kültürel münasebetlerimizin olmadığı milletlerin tarihine tahsis edilmiştir. Orta Asya'da kurulan ilk büyük Türk devleti olan Hun İmparatorluğu tarihi üç sayfada anlatılırken Yunan tarihi asır asır bütün teferruatıyla 54, Roma tarihi ise 52 sayfalık yer işgal etmektedirler.

-Ortaçağ tarihi adı altında liselerimizin ikinci sınıfında okutulan kitapların da birinci sınıfta okutulandan farklı bir tarafı yoktur. Yine konuların ağırlık merkezini Türk tarihi ile ilgili olmayan milletlerin tarihi teşkil ediyor. Batı Hunları, Köktürkler, Uygurlar hakkında sanki bunlar birbirinden çok ayrı devletlermiş gibi kısa kısa malûmat verilmekte, buna mukabil Bizans tarihi, kavimler göçü ve ortaçağ Avrupa tarihi genişçe anlatılmaktadır.

-Selçuklu ve Osmanlı devrine gelince müfredat programı biraz cömertçe davranıyor. Bununla beraber Türk tarihi bir harb tarihi imiş gibi ele alınmakta, medeniyetlerinden pek az bahsedilmektedir.

-Liselerimizin üçüncü sınıfında okutulan kitaplar biraz müsbet bir şekil almakta ve Osmanlı tarihi diğerlerine nisbetle daha geniş olarak anlatılmaktadır. Bununla beraber Avrupa tarihine haddinden fazla yer verilmektedir.

⁶⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Ortaöğretimde Türk Tarihi”, *Türk Kültürü*, S. 40, Şubat 1966, s. 370.

⁶¹ Ercümen Kuran, “Millî Tarih Görüşümüz”, *Türk Kültürü*, S. 85, Kasım 1969, s. 16.

⁶² Hakkı Dursun Yıldız, “Türk Tarihi ve Liselerimizdeki Tarih Öğretimi” *Türk Kültürü*, S. 18, Nisan 1964, s. 90; Yıldız, *Ortaöğretimde Türk Tarihi*, s. 370.

⁶³ Kuran, *agm*, s. 17.

⁶⁴ Kuran, *agm*, s. 17.

⁶⁵ Kuran, *agm*, s. 17.

⁶⁶ Arslan Ergüç, “Bir Kitap ve Düşündürdükleri”, *Türk Kültürü*, S. 74, Aralık 1968, s. 129.

⁶⁷ Yıldız, *Türk Tarihi ve Liselerimizdeki Tarih Öğretimi*, s. 91-92.

TÜRK KÜLTÜRÜ DERGİSİNDE TARİH EĞİTİMİ TARTIŞMALARI

-Türkiye liselerinde okutulan üç sınıfın kitaplarına umumî olarak bakacak olursak 285 sayfalık Türk tarihine mukabil 435 sayfalık diğer milletlerin tarihlerine yer verildiğini görürüz.

-Millî tarihimiz boyunca kurulan devletler hakkında verilen bilgiler birbirlerini tamamlamamaktadır. Menşei bir olan ve aynı milletten gelen Hunlar, Köktürkler, Uygurlar, Selçuklular ve Osmanlılar ayrı ayrı milletten geliyormuş gibi gösterilmekte ve tarihimizin muntazam seyri takip edilmemektedir.”

Türkiye’de durumun böyleyken diğer ülkelerde tersi olduğuna dikkat çeken Yıldız, Fransa’yı örnek göstererek Fransız lise tarih ders kitaplarında Türk tarihine birkaç sayfalık yer ayrıldığını ve ders kitaplarının %75’nin millî tarihlerine, kalan %25’inin ise bağları olan diğer milletlere ayrıldığını belirtmiştir.⁶⁸ Ayrıca, Türkiye’deki ortaöğretim tarih derslerinin millî bir amaçtan uzak olduğunu ifade eden Yıldız, önemli bir noktaya işaret ederek müfredat programının aksine Türk tarihinin mevcut derslerin %40’ını oluşturduğuna dikkat çekmiştir.⁶⁹ Yıldız, Türkiye’deki tarih öğretimindeki bu durumu, Kıbrıs’ta yaşanan bir örnek olay üzerinden hayıflanarak şöyle anlatmıştır:

“Ortaokul ve liselerimizde millî tarihimizi ne derece zayıf okuttuğumuza dair bir öğretmen arkadaştan dinlediğim şu hadise bu durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Kıbrıs’ta Türk liseleri açıldığı zaman memleketimizden kitap ve öğretmen gönderilmiştir. Tarih kitaplarını gören Kıbrıslı Türk öğretmenler biz İngiliz idaresinde nerde ise bu kadar Türk tarihi okutuyorduk. Türk liselerinde okutulan tarih bu olduğuna göre millî tarihimiz bakımından aradaki fark nerede?”⁷⁰

İlgili makalelerde, ortaöğretim tarih öğretiminin nasıl olması ve neler yapılması gerektiği hususunda da görüşlerde bulunulmuştur. Bu bağlamda tarih öğretiminin milliyetçi bir nosyona sahip olması ve geçmişteki kültürel mirası barındırması gerektiğine vurgu yapılmıştır. Örneğin Yıldız, Türk çocuğuna, Homeros destanından önce Oğuz destanının, Aristo’dan önce Farabi’nin öğretilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁷¹ Kuran da ortaöğretim tarih müfredatının millî tarih anlayışına göre düzenlenmesi gerektiğini, böylece gençlerin Türk milletinin tarihî mirası hakkında bilinçli bir şekilde hayata atılarak millî birliğe zararlı ideolojilerden uzak kalabileceklerini ifade etmiştir.⁷² Ergüç ise milliyetçilik-tarih eğitimi ilişkisine işaret ederek millî siyaseti içeren milliyetçilik anlayışının okullarda tarih dersleriyle verileceğini belirtmiştir.⁷³ Nitekim Kafesoğlu da millî tarihin hafızalara yerleştirilmesinin eğitimden yani okullardaki müfredat programları ve ders kitaplarından geçtiğini ifade etmiştir.⁷⁴ Mevcut durumun nasıl değişeceği ve neler yapılacağı noktasında Yıldız’ın tüm bu düşünceleri de kapsayacak şekilde somut çözüm önerisini şu şekilde sunduğu görülmektedir:

“-Orta öğretimde okutulan Türk tarihi gerek kemiyet ve gerekse keyfiyet bakımından yeterli değildir.

-Kısa zamanda bu durumu düzeltmek için müfredat programlarını değiştirmek icap etmektedir.

-Bu programları Türk tarihi ile meşgul olan ilim adamlarımıza yaptırmak lâzımdır.

-Yeni hazırlanacak müfredat programlarında Türk tarihi esas alınmalı ve bir bütün olarak talebeye verilmelidir

-Tarih öğretimi bir malumat yığını olmadan kurtarılmalı ve bir gayeye yöneltilmelidir.”⁷⁵

SONUÇ

Türkiye’de okul müfredat programlarına girmesiyle birlikte tarihin eğitimdeki serüveni başlamıştır. Osmanlı’dan Cumhuriyete intikal eden bu serüvenin güzergâhında, içinde bulunulan dönemlere göre zaman zaman değişiklikler yaşanmıştır. Özellikle eğitim politikalarında yaşanan değişim, doğrudan tarih derslerinde etkisini hissettirmiştir. Hem formal hem de informal ortamlarda ve toplumsal hafızada yoğun bir şekilde yer edinen tarih üzerine çeşitli zaman ve zeminde birtakım tartışmalar yapılmış, görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüşler, bazen kongre, seminer ve sempozyumlarda sözlü ve yazılı olarak, bazen de doğrudan kaleme alınan yayınlarla dile getirilmiştir ki bunlardan birisi de dergilerdir. İşte bu çalışmada Türkiye’nin yakın döneminde milliyetçi düşünce içinde etkin bir konumda olan Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü’nün yayın organı olan Türk Kültürü dergisindeki tarih eğitimiyle ilgili yazılar değerlendirilmiştir.

⁶⁸ Yıldız, *agm*, s. 92.

⁶⁹ Yıldız, *Ortaöğretimde Türk Tarihi*, s. 370.

⁷⁰ Yıldız, *agm*, s. 371.

⁷¹ Yıldız, *Türk Tarihi ve Liselerimizdeki Tarih Öğretimi*, s. 93.

⁷² Kuran, *agm*, s. 17.

⁷³ Ergüç, *agm*, s.129.

⁷⁴ Kafesoğlu, *agm*, s. 516.

⁷⁵ Yıldız, *Ortaöğretimde Türk Tarihi*, s. 372.

Çalışmanın bulguları değerlendirildiğinde, öncelikle Atatürk'ün tarihe olan ilgisinin ve tarih görüşünün Cumhuriyetin tarih anlayışını inşa ettiğini vurguladıkları dikkati çekmektedir. Atatürk'ün bizzat teşvikiyle ve tarih görüşü doğrultusunda pek çok adım atılarak tarih alanında kurumsallaşmaya gidildiğini belirtmişlerdir. Ayrıca Atatürk'ün tarih tezine karşı olan eleştirilere cevap vermeleri, bir nevi Atatürk döneminden sonra gelişen anlayışa karşı oluşan tepkiyi de dile getirdiklerini göstermektedir.

Makalelerde bazı yazarların yükseköğretimdeki tarih araştırmaları ve öğretimi konusunda da gelişen akademik tarihçiliğe bir metot ve disiplin kazandırmak istedikleri anlaşılmaktadır. Özellikle Kurat'ın 1943 yılında kaleme aldığı makalenin 1971 yılında Türk Kültürü'nde yayımlanması, akademik tarih araştırmaları için ciddi bir uyarı anlamına geldiğini göstermektedir. Ayrıca Kurat'ın kimi önerilerinin günümüzdeki bazı öğrenme anlayışlarıyla benzerlik göstermesi de hayli dikkat çekicidir. Üniversitelerdeki durumu, araştırma yöntemleri açısından değerlendiren bazı yazarların yükseköğretimdeki tarih öğretiminin içeriği hakkında da önerilerde buldukları görülmektedir. Bu da makalelerin yayımlandığı yıllarda Türkiye'deki yükseköğretimin yeşerdiği bir süreçte, tarihin bu gelişmeden nasibini almasını ve tarihin ortaöğretimde olduğu gibi yükseköğretimde de etkin bir ders konumunda olmasını istediklerini akla getirmektedir.

Ortaöğretimdeki tarih öğretimi hakkında da millî bir tarih anlayışının hâkim olması gerektiğini düşünen yazarlar, Atatürk dönemi sonrası oluşan tarih anlayışına karşı olan tepkilerini dergideki yazılarında açıktan dile getirmişlerdir. Özellikle de bu anlayışın ders kitapları aracılığıyla tarih eğitiminde geldiği yeri eleştirmişlerdir. Ancak yazarlar sadece durum tespiti yapıp eleştiride bulunmamış, yapılması gerekenleri de belirtmişlerdir. Burada özellikle Yıldız'ın ortaöğretim tarih öğretimiyle ilgili tespitleri ve çözüm önerileri hayli dikkat çekicidir.

Türk Kültürü dergisindeki tarih eğitimi üzerine yapılan tartışmalar genel olarak değerlendirildiğinde, yazarların belirli bir hassasiyet ve kaygı taşıdıkları görülmektedir. Bu durumdaki temel faktörün milliyetçilik düşüncesi olduğu rahatlıkla söylenebilir. Atatürk sonrası dönemde gelişen tarih düşüncesinin eğitime somut olarak yansması, Atatürk dönemi tarih anlayışı ve tarih tezinin yeniden dikkate alınması gerektiğini düşündürmüştür. Bu anlamda millî tarih anlayışının yeniden tarih öğretiminde etkin olması istenmiştir. Esasen yazarların, Atatürk'ün tarih anlayışı üzerinden aslında eğitim politikalarında Türk milliyetçiliğinin yeniden hâkim olmasını dile getirdikleri ve günümüzde kullanılan bir tabirle fabrika ayarlarına dönüş yapılmasını istedikleri düşünülebilir. Yine bazı yazarlar, tarih eğitiminin yükseköğretim boyutuna da dikkat çekerek yükseköğretimdeki tarih araştırmaları ve öğretiminin akademik anlayış çerçevesinde nasıl olması gerektiği üzerinde durmuşlardır. Bu tartışmaların günümüzden yarım asır önce yapılmasının, akademik tarihçilik ve yükseköğretim tarih eğitimi açısından oldukça önemli olduğunu belirtmek gerekir. Bunun dışında, makalelerde konunun anlaşılması için diğer ülkelerle karşılaştırma yapılmış ve Türk tarihindeki devamlılık anlayışının tarih öğretimine de yansması gerektiği ifade edilmiştir.

Türk tarih tezine sahip çıkılıp, hümanist anlayışın ders kitapları üzerinden eleştirilmesi, dergideki tartışmaların bir dönemin tarih eğitimine ışık tutması bakımından önemini ortaya koymaktadır. Yine tarih eğitiminin siyasi ve toplumsal hayatı etkileyeceğine dikkat çekilerek birleştirici ve bütünlendirici bir rolü olduğuna vurgu yapılmıştır. Dergideki yazıların yayımlandığı tarihlerde tarih alan eğitimi diye özel bir ihtisasın bulunmadığı düşünüldüğünde, dönemin bazı akademisyen ve yazarlarının tarih eğitimiyle ilgili fikirlerini belirtmeleri oldukça dikkate değerdir. Bu durum, tarih eğitimi araştırmaları ve tarih eğitiminin tarihi gelişimi konusunda yapılacak çalışmalarda müfredat programları ve ders kitapları dışında dergilerin de göz önünde bulundurulması gerçeğini bir kez daha göstermesi bakımından hayli anlamlıdır.

KAYNAKÇA

AKBABA, Bülent, "1960-1970'lerde Tarih Eğitimi", *Türkiye'de Tarih Eğitimi*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2017, ss. 209-242.

ALASLAN, Funda, ŞİMŞEK, Ahmet, ÇAMDEVİREN, Şenel, "Türk Maarif (Eğitim) Şuvalarında Tarih Eğitimi", *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi*, C. 2, S. 2, 2012, ss. 189-225.

"Amacımız ve Yolumuz", *Türk Kültürü*, S. 1, Ankara 1962, ss. 5-6.

ATA, Bahri, "1943'teki İkinci Millî Eğitim Şurası'nın Tarih Eğitimi Kararlarından Birinin Uygulanması: Bir Histomap'ın Öyküsü", *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, C. 8, S. 2, 2008, ss. 335-353.

ATA, Bahri, "Tarih Öğretiminin Tarihi (1869-1922 Dönemi)", *Türkiye'de Tarih Eğitimi Araştırmaları El Kitabı*, Ed. İ. H. Demircioğlu ve E. Demircioğlu, Pegem Akademi, Ankara 2017, ss.1-28.

Avrasya'da Türk Dili ve Tarihi Eğitimi Sempozyum Bildiriler, Ed. Cezmi Bayram, Kübra Özçetin, Ahmet Vurgun, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2013.

BAŞTAV, Şerif, "Millî Eğitimde Tarihin Rolü", *Türk Kültürü*, S. 18, Nisan 1964, ss. 84-89.

TÜRK KÜLTÜRÜ DERGİSİNDE TARİH EĞİTİMİ TARTIŞMALARI

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), 30-18-1-2, 218, 26, 1, 08.04.1968.
- COPEAUX, Etienne, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk İslam Sentezine*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- ÇAPA, Mesut, “Osmanlı İmparatorluğundan Türkiye Cumhuriyetine Geçiş Sürecinde Türkiye’de Tarih Öğretiminin Tarihçesi” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 3, ss. 1-28.
- DEMİRCİOĞLU, İsmail Hakkı, “Türkiye’de Tarih Eğitiminin Tarihi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.6, S.12, 2008, ss. 431-450.
- ERGÜÇ, Arslan, “Bir Kitap ve Düşündürdükleri”, *Türk Kültürü*, S. 74, Aralık 1968, ss. 129-133.
- FRAENKEL, Jack, WALLEN, Norman, HYUN, Helen, *How to Design and Evaluate Research in Education*, Connect Learn Succeed, New York 2011.
- GÜL, Bülent, “Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü’nün Türk Dünyası Edebiyat Araştırmalarındaki Yeri”, *II. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatları Öğretimi Sempozyumu Bildirileri*, Ed. İsmet Çetin, Halil Çeltik, Gazi Üniversitesi Basımevi, Ankara 2017, ss. 177-184.
- GÜLENSOY, Tuncer, “Türkiye Cumhuriyeti’nin Kültür Tarihi İçinde Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü”, *Türk Yurdu*, S. 286, 2011, ss. 100-102.
- İNALCIK, Halil, “Türk Tarihi ve Atatürk’te Tarih Şuuru”, *Türk Kültürü*, S. 7, Mayıs 1963, ss. 6-11.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Milli Tarih Şuuru”, *Türk Kültürü*, S. 189, Temmuz 1978, ss. 513-516.
- KÖKEN, Nevzat, *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923-1960)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.
- KURAN, Ercümen, “Üniversite ve Yüksek Okullarımızda Medeniyet Tarihi Öğretiminin Lüzumu”, *Türk Kültürü*, S. 18, Nisan 1964, ss. 49-50.
- KURAN, Ercümen, “Sonçağ Türk Tarihi Araştırmalarının Önemi”, *Türk Kültürü*, S. 40, Şubat 1966, ss. 367-368.
- KURAN, Ercümen, “Milli Tarih Görüşümüz”, *Türk Kültürü*, S. 85, Kasım 1969, ss. 15-17.
- KURAT, Akdes Nimet, “Akademik Tarih Tahsili, Proseminer ve Seminerlere Dair”, *Türk Kültürü*, S. 104, Haziran 1971, ss. 687-696.
- ORAL, Mustafa, *Türk Ulusunun İnşası Ortak Tarih Söylemi*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2015.
- ORUÇ, Şahin, “II. Meşrutiyet Döneminde Tarih Öğretimi”, *Türkiye’de Tarih Eğitimi*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2017, ss. 37-53.
- ORHONLU, Cengiz, “Atatürk ve Tarih Görüşü”, *Türk Kültürü*, S. 61, Kasım 1967, ss. 26-30.
- ÖZBARAN, Salih, *Tarih ve Öğretimi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1992.
- ÖZBARAN, Salih, *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011.
- ŞİMŞEK, Ahmet, “Geçen Yüzyılda Türkiye’de Tarih Dersleri”, *Avrasya’da Türk Dili ve Tarihi Eğitimi Sempozyum Bildirileri*, Ed. Cezmi Bayram, Kübra Özçetin, Ahmet Vurgun, Türk Ocakları İstanbul Şubesi Yayınları, İstanbul 2013, ss. 224-234.
- TİMURTAŞ, Faruk K., “Atatürk’ün Tarih Görüşüne Düşman Olanlar”, *Türk Kültürü*, S. 42, ss. 519-524.
- TÜRK, İbrahim Caner, “Tanzimat Döneminde Tarih Eğitimi”, *Türkiye’de Tarih Eğitimi*, Ed. Ahmet Şimşek, Pegem Akademi, Ankara 2017, ss. 9-2.
- VURGUN, Ahmet, AVAROĞULLARI, Muhammet, “Akdes Nimet Kurat, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi”, *Turkish History Education Journal*, C.1, S.1, 2012, ss.116-130.
- VURGUN, Ahmet, *Milli Tarih Nedir?*, Yeni İnsan Yayınevi, İstanbul 2016.
- VURGUN, Ahmet, “Tarih Eğitiminin Tarihinden Bir Kesit: 20. Yüzyılın Başlarında (1898-1904) Osmanlı Devlet Okullarında Tarih Dersinin Yeri”, *Turkish History Education Journal*, C. 9, S. 2, 2020, ss. 604-627.
- VURUCU, İkbal, “Milli Tarih, Çokkültürcülük ve Endoktrinasyon Üzerine”, *Tarihin ve Tarihinin İzinden Kazım Yaşar Koprıman Armağanı*, Ed. Altan Çetin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2014, ss. 497-511.

AHMET VURGUN-OSMAN OKUMUŞ

YILDIRIM, Ali, ŞİMŞEK, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara 2008.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Türk Tarihi ve Liselerimizdeki Tarih Öğretimi” *Türk Kültürü*, S. 18, Nisan 1964, ss. 90-93.

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Ortaöğretimde Türk Tarihi”, *Türk Kültürü*, S. 40, Şubat 1966, ss. 369-372.

Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü Dergisi, (www.tkaed.org). Erişim Tarihi: 07.12.2020 saat: 10:30.

Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu Özet ve Tam Metinleri (<http://historyeducation.org/arsiv/>) Erişim Tarihi: 12.01.2021 saat: 17:20.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 501-510.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.01.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 19.05.2021

BİYOĞRAFİ – BIOGRAPHY

KÜLTÜR HAZİNEMİZ: HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY

GÜL BEZCİ*

ÖZ

Tarihçi, arkeolog, filolog kimliklerinin yanı sıra bir kültür adamı kimliğine de sahip olan Hâmit Zübeyr Koşay, halk bilimi başta olmak üzere birçok ilim ile uğraşan çok yönlü bir araştırmacı ve yazardır. Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşlarından biri olmuş, dil, tarih, kültür ve medeniyet gibi birçok alanda yapılan çalışmalara bizzat iştirak etmiştir. Hamit Zübeyr Koşay, gerek kaleme aldığı eserlerde gerekse yapmış olduğu inceleme ve araştırmalarda ulusallığa ve bu bağlamda Türklük düşüncesine büyük önem vermiş ve çalışmalarını bu doğrultuda yürütmüştür. Ülkemize yaptığı hizmetler dolayısıyla Kültür Bakanlığı tarafından “*En İyi Halk Bilimci Ödülü*”ne layık görülmüştür.

Bu çalışmamız üç bölümden müteşekkil olup ilk bölümde Hâmit Zübeyr Koşay'ın aile, eğitim, mesleki ve evlilik hayatından bahsedilmiştir. İkinci bölümde; “Akademik Yönü ve İlmî Çalışmaları” başlığı altında akademik çalışmaları, üyeliğini yaptığı kurum ve kuruluşlar, ülkemiz açısından ehemmiyetli işleri anlatılmıştır. Son bölümde ise, “Edebi Kişiliği ve Eserleri” ele alınmıştır. Hâmit Zübeyr Koşay'ın kaleme aldığı eserler tanıtılmış, muhtevası hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler; Hâmit Zübeyr Koşay, Halk Bilimi, Türklük.

OUR CULTURAL TREASURE: HAMIT ZUBEYR KOSAY

ABSTRACT

Hamit Zubeyr Kosay, who has the identity of a cultural man as well as historian, archaeologist and philologist, is a versatile researcher and writer dealing with many sciences and sciences, especially folklore. He became one of Atatürk's close colleagues and personally participated in studies in many fields such as language, history, culture and civilization. Hamit Zubeyr Kosay gave great importance to nationality and the idea of Turkishness in this context both in the works he wrote and in the studies and researches he made and carried out his studies in this direction. He was deemed worthy of the “Best Folk Scientist Award” by the Ministry of Culture for his services to our country.

This study consists of three parts and in the first part, Hamit Zubeyr Kosay's family, education, professional and marital life are mentioned. The second part is; under the heading of “Academic and Scientific Studies”, his academic studies, institutions and organizations that he is a member of, and his important works for our country are explained. In the last section, “Literary Personality and His Works” are discussed. The works written by Hamit Zubeyr Kosay were introduced and information was given as content.

Keywords: Hamit Zubeyr Kosay, Folklore, Turkishness, Ministry of Culture.

GİRİŞ

Hâmit Zübeyr Koşay, İdil-Ural bölgesinde yer alan Başkurdistan'ın merkezi olan Ufa ilinin Tilençî Tamak köyünde, 1897 yılında dünyaya gelmiştir. Babası Ubeydullah Efendi, annesi ise Nurizade hanımdır. Ailesi İk Nehri oyundaki Tamyân'da ikamet etmektedir. Dedesi zamanın meşhurlarından Abdülcebbar Hazret Bey'dir.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: glbzc20@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-3039-2215

Abdülcebbar Hazret; İstanbul'u ve II. Abdülhamid'i çok sevdiği için torununa "Abdülhamid Zübeyr" adını vermiştir.¹

Eniştesi Şûra dergisinin sahibi olan Rızaeddin Fahreddin Efendi'dir. Rusya Türklerinin büyük din ve fikir adamlarından olan Rızaeddin Fahreddin Bey (1858-1936), hem ünlü bir gazeteci hem de 1923 yılında Sovyet egemenliği döneminde Ufa'da toplanan I. Müslüman Nedvesi'nde müftü seçilmiş önemli bir şahsiyettir.² Eniştesi Rızaeddin Fahreddin Efendi'nin katkıları ve İttihat ve Terakki'nin verdiği burs ile³ tahsili için İstanbul'a gitmeye karar verir. Henüz dokuz yaşında olan Koşay, Esat Sabit ve Arif Sabit ile birlikte İstanbul'a Galatasaray Sultanisi 'ne gelir. Galatasaray Sultanisi 'ne bağlı Selânik Rüştîyesi'ne yatılı talebe olarak yerleşir.⁴ 1912 yılında tahsiline devam ettiği bu rüştîyeden mezun olur. Akabinde Sultaniye 'ye yani lise sınıfına geçer. Balkan Savaşı'nın çıkması üzerine okumaya başladığı bu liseden ayrılarak İstanbul'a döner. Kendi isteği ile 1917 yılında Kadıköy'de bulunan Dar'ül Muallimin İptidaiyi Alî'sine naklolur.⁵

Liseden mezun olduktan sonra İstanbul Darülfünun'da Prof. Gyula Meszaros'un yönettiği Etnografya ve Macarca derslerini almıştır. Bu süreçte de mezun olduğu Kadıköy Sultanisi'nde bir yıl boyunca Beden Eğitimi Öğretmen Vekilliği yapmıştır.⁶ İttihat ve Terakki'nin verdiği eğitim bursuyla Macaristan'a gitmiştir. Budapeşte'deki öğretmen yetiştiren rüştîyeye Pedagogium'a yerleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında bursu gelmese bile mezun olmayı başarmıştır. Prof. Gyula Nemeth'in katkısıyla yüksek öğretmen okulu olan Eövtös Kollegium'a seçilmiştir. Bu eğitim sürecinde Lehistan Başbakanı evine davet etmiş, bu vesileyle Lehistan'ı da tanımıştır.⁷

Balkan savaşlarının bunalımıyla Avrupa'ya giden öğrenciler aralarında dayanışmayı arttırmak ve Türkçülük düşüncesi etrafında milli birliği sağlamak amacıyla Avrupa'nın farklı şehirlerinde dernekler kurmuşlardır. Bu derneklerden birisi de 1909 yılında Lozan Osmanlı Kütüphanesi adıyla kurulan 1911 de isim değiştirilerek "Lozan Yurdu" adını alan dernektir.⁸ Bu dernek 1922'de "*Türk gençlerinin milli vazifeleri ne olmalıdır?*" adlı bir yazı yarışması düzenlemiştir. Yarışmaya Budapeşte'den "İzgü Mescid" adlı eseriyle katılan Koşay, birinci olur ve yüz elli frank ödülü kazanır.⁹

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanya ve Avusturya Macaristan ile aynı safta yer alması bu ülkelerle siyasi, ekonomik ve kültürel alanda ilişkilerimizi arttırarak dostluk ortamı yaratmıştır. Özellikle Macaristan'dan Anadolu'ya kendi dillerinin kökenlerini ve tarihini araştırmak için birçok Macar genci gelmiştir. Anadolu'dan ise "Turan Derneği" vesilesiyle Türk gençleri Macaristan'da eğitim görme fırsatı bulmuştur.¹⁰ İstanbul'da açılan "İstanbul Macar Bilim Enstitüsü" nün olanaklarıyla birçok Türk genci Macaristan'a eğitim görmek amaçlı gitmiştir. 1917 yılı itibari ile giden öğrenciler Türk-Macar dostluğunu geliştirmek için de çaba sarf etmiştir. Bu öğrencilerin başında Hamit Zübeyr Koşay gelmektedir.¹¹ Milli Mücadele ve Kurtuluş Savaşı dönemlerinde Turancı hareketin desteğiyle hem Anadolu'dan hem de Bulgaristan'dan Macaristan'a giden öğrenciler; cami, yurt ve kütüphane gibi topluma hizmet eden kurumlardan faydalanmışlardır.¹²

Hâmit Zübeyr Koşay, 1922 yılında Budapeşte Dar'ül-Muallimin-i Alî'sinden mezun olmuştur. Ardından 1923'de Budapeşte Üniversitesi'nin Felsefe bölümünde "*Türk Silah Adları*" adlı tez çalışmasıyla doktorasını tamamlamıştır.¹³ Budapeşte Üniversitesi'nden doktorasını pekiyi derecesiyle tamamladıktan sonra, Türkiye Hükümeti tarafından sağlanan "Talebe-i Muavene" bursuyla 1924-1925 yıllarında Berlin Üniversitesi'nde Sanat Tarihi dersleri almıştır. Burada Prof. Bang Kaup'dan dersler almıştır. Bu süre zarfında ise Almanya'da bulunan müze ve devlet kütüphanelerinde araştırma ve incelemelerde bulunmuştur.¹⁴

Almanya'daki çalışmalarından sonra İstanbul'a dönen Hâmit Zübeyr Koşay, İstanbul Üniversitesi'nde çalışmak ister fakat kadro bulamaz. Maarif Vekâlet'ine dilekçe yazar ve uygun bir vazifeye atanmak istediğini belirtir. Bununla birlikte Dar'ül Muallim 'den sınıf arkadaşı olan ve Atatürk'ün Özel Kalem Müdürü olan Faruk

¹ Sadi Bayram, *İlk Türk Hafiri Hâmit Zübeyr Koşay'ın Belgelerle Biyografisi*, Ankara 2014, s. 13-14.

² İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 46

³ Mahmut H. Şakiroğlu, "Hamit Zübeyr Koşay", *İSAM*, C.26, Yıl: 2002, s. 225.

⁴ Bayram, *age*, s. 16.

⁵ Ömer Özcan, "Hamit Zübeyr Koşay", *Türk Yurdu*, Şubat 2010, Yıl 99, S. 270, s. 4.

⁶ Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, *Türk Dünyası Edebiyatçı Ansiklopedisi*, C.VI, Ankara 2005, s. 67.

⁷ Muhammet Beşir Aşan, "Hamit Zübeyr Koşay'ın Hayatı ve Eserleri", *Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesi Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırma Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, s. 69.

⁸ Mehmet Şahingöz, "Lozan Türk Yurdu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XIII, S.37, s.45.

⁹ Hâmit Zübeyr Koşay, *İzgü Mescid (Mukaddes Cami)*, Kazan Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, Ankara, S.2, s. 3-4.

¹⁰ Melek Çolak, "Atatürk Döneminde Kültürel, Siyasi ve Ekonomik Bakımdan Türk-Macar İlişkileri (1919-1938)" *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Güz 2000, C.1, S. 2, s. 62-63.

¹¹ Melek Çolak, "İstanbul Macar Bilim Enstitüsü (1916-1918)", *Toplumsal Tarih*, C. XV, S. 89, s. 8.

¹² Çolak, "Atatürk Döneminde Kültürel, Siyasi ve Ekonomik Bakımdan Türk-Macar İlişkileri (1919-1938)", s. 65.

¹³ Hâmit Zübeyr Koşay, "Âlim Nasıl Yetişir?", *Türk Kültürü*, S.67, 1968 Mayıs, s. 482-483.

¹⁴ M. Adil Özder, Sami N. Özerdim, *İki Halk Bilimci/Hâmit Zübeyr Koşay- M. Şakir Ülkütaşur*, Güven Matbaası, Ankara 1978, s. 9.

Reşit Unat' a mektupla durumu arz eder. Akabinde Hars Dairesi'nde Kütüphaneler Müfettişliğine atanır.¹⁵ Ankara'daki ilk görevi olan Maarif Vekâleti Hars (Kültür) Dairesi Kütüphaneler Umum Müfettişliği 1925-1926 yılları arasında sürmüştür. Ardından sırasıyla, Hars Dairesi Asar-ı Atika ve Kütüphaneler Müdürlüğü ve 3. Sınıf Umum Müfettişliği (1926-1927), Ankara Etnografya Müzesi Müdürlüğü (1927-1931), Müzeler Dairesi Müdürlüğü (1932-1945), Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü (1954-1950), Etnografya Müzesi Müdürlüğü (1950-1962) görevlerini yürütmüştür.¹⁶

1926 yılında İstanbul'dan Abdullah Gıyaseddin Tansu Bey'in kızı Ayşe Naime Hanım ile evlenmiştir. Bu evlilikten Nijat adında oğulları dünyaya gelmiştir. Nijat küçük yaşta Ankara'da vefat etmiştir.¹⁷ Başka çocukları olmayan çift 1930 yılında Erdem Satılmış isimli yetimi evlat edinmişlerdir. Eşi Ayşe Nâime Hanımın erken vefatı üzerine Hâmit Zübeyr Bey, kızı Erdem Kayıran ile birlikte yaşamaya devam etmiştir.¹⁸ Soyadı Kanunu çıktıktan sonra, kendi soyadını kendisi belirlemiştir. Kırgızların Manas Destanı'nda yer alan ünlü kahraman Koşay Han'dan etkilenmiştir.¹⁹ Manas Destanı'nı tercüme eden Abdülkadir İnan destanda yer alan bu kahramanı hep "Koşay" olarak zikretmiştir.²⁰ Yine Bahaeddin Ögel "Türk Mitolojisi-I" adlı kitabında destandaki kahramanın adının "Koşay" olduğunu bizzat ifade etmektedir. Bu ifadelerden esinlenen Koşay, kendi soyadı kendisi belirlemiş ve bu kahramanla kendini özdeşleştirmiştir.²¹

1. Akademik Yönü, İlmî Çalışmaları

Hâmit Zübeyr Koşay, eğitimini yurtdışında tamamlayıp Türkiye'ye döndükten sonra Ankara'da Mustafa Kemal Atatürk'le tanışmıştır. Anadolu sahasında yapılabilecek medeniyet ve kültür çalışmalarını Atatürk'e sunan Koşay, Atatürk'ten büyük destek görmüştür. İlk olarak Atatürk'ün tezi olan "Sümerlerle Türklerin akraba oldukları" savının üzerinde çalışıp bunu ispatlamıştır. Ardından Atatürk'ün isteğiyle Etnografya Müzesi'ni kurmuştur. Afet İnan'ın tavsiyesi, Atatürk'ün de isteğiyle Türkiye'nin ilk milli kazısı olan Ahlatlıbel Kazısı'nı üstlenmiştir.²²

Hâmit Zübeyr Koşay, Mevlâna ve Hacıbektaş-ı Veli Külliyyelerinde bulunan eski eserleri tespit etmek amacıyla Bakanlık onaylı bir komisyon kurar. Bu komisyonla birlikte Konya'ya hareket eder. Külliyelerdeki gerekli tespitler yapıldıktan sonra Koşay, Çankaya'ya gelerek Atatürk'e durumu arz eder. Buraların bir müze olması gerektiği fikrini sunar. Atatürk hemen bu fikri kabul eder ve Türkiye Cumhuriyeti'ne kazandırılan Mevlana Müzesi ve Hacıbektaş Müzesi kurulmuş olur. Ardından Atatürk'ün yönergesi ve Koşay'ın komisyon başkanı olduğu grup tarafından gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra Ayasofya Camii, Ayasofya Müzesi'ne tahvil edilir.²³

Hâmit Zübeyr Koşay'ın eserlerinin büyük bir bölümünde yatan düşünce "Türkçülük" düşüncesidir. O, "Türkler büyük bir ırkın evladı ve eski medeniyetlerin varisidir. Onlar öğrenmişler ve öğretmişlerdir."²⁴ sözünden de anlaşılacağı üzere Türkleri üstün kabul etmiştir. Hans-Lukas Kieser adlı yazar yazdığı "Türklüğe İhtida/1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri" adlı eserde Koşay'ın Pantürkizm'den etkilendiğini ve İzgü Mescid adlı eserini bu etkiyle yazdığını ifade eder. Hans Lukas'ın görüşüne göre, Koşay emperyalizmi düşman olarak benimser ve Pantürkizm'e engel olarak görür.²⁵

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde Sümerolog ve Asurolog Prof. B. Landsberger'in derslerine serbest öğrenci olarak girmiş ve özellikle Sümerler konusuna eğilmiştir.²⁶ Hâmit Zübeyr Koşay, birçok kurum ve kuruluşun önderliğini yapmıştır. 1927 yılında ilk olarak "Ulusal Müze" adıyla kurulan sonraki yıllarda "Etnografya Müzesi" adını alacak olan Cumhuriyet'in ilk müzesini kurmuştur.²⁷ 1929 yılında Atatürk'ün isteğiyle "Tarih Encümeni" ve "Dil Encümeni" derneklerinin kurucuları arasında yer almıştır. 1931

¹⁵ Muhammet Nuri Ceylan, *Hâmit Zübeyr Koşay'ın Hayatı ve Halk Bilimi İle İlgili Çalışmaları* (Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2017, s. 10-11.

¹⁶ Ceylan, *agt*, s. 11.

¹⁷ Bayram, *age*, s. 53.

¹⁸ Özcan, *agm*, s. 4.

¹⁹ Ceylan, *agt*, s. 12.

²⁰ Abdülkadir İnan, *Manas Destanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992, s. 14-15.

²¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, C. I, TTK, Ankara 2014, s. 29.

²² Özder ve Özerdim, *age*, s. 7.

²³ Bayram, *age*, s. 122.

²⁴ Hâmit Zübeyr Koşay, *Anadolu'nun Etnografya ve Folkloruna Dair Malzeme / Alaca Höyük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951, s. 3.

²⁵ Hans Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida/1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 152.

²⁶ Hâmit Zübeyr Koşay vd, *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Çağlarında Türk Kazı Tarihi*, C.I, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, s. 26.

²⁷ Bayram, *age*, s. 8.

GÜL BEZCİ

yılında kapanan “Tarih Encümeni” yerine “Türk Tarih Kurumu” kurulmuş Hâmit Zübeyr Koşay’da Kurum’un kurucu aslî üyesi olmuştur.²⁸

Hâmit Zübeyr Koşay, hem ülkemizi hem de kendini geliştirme gayesi ile birçok ilmî kurula üye olmuş, bu kurullarda çeşitli görevler üstlenmiştir. Üye olduğu ilmî kurul üyelikleri ise;

• Alman Arkeoloji Enstitüsü Asıl Üyesi (1922)
•Türk Tarih Kurumu Kurucu Üyesi (1931)
•Türk Dil Kurumu Merkez Üyesi (1932)
•Prag Şark Enstitüsü Muhabir Üyesi (1935)
•Macar- Budapeşte Köröşi Csoma Derneği Üyesi (1936)
•Viyana Antropoloji Derneği Muhabir Üyesi (1938)
•İsveç Krallığı Tarih, Antikite Akademisi Muhabir Üyesi (1939)
•Fin Arkeoloji Cemiyeti Muhabir Üyesi (1940)
•Türk İslam Sanatları Enstitüsü Asli Üyesi (1953)
•Folklor Araştırmaları Kurumu Kurucu Üyesi (1955)
•Unesco Milli Heyeti Üyesi (1957)
•Uluslararası Müzeler Konseyi (ICOM) Asıl Üyesi ve Başkanlığı (1957-1965)
• Uluslararası Prehistorik ve Protohistorik İlimleri Birliği Daimi Şeref Üyesi(1962)
• Uluslararası Anıtlar Konseyi (ICOMOS) Türkiye Milli Komite Üyesi (1967)
•Türk Kütüphanecileri Derneği Şeref Üyesi (1968)
• 21 Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Araştırma Enstitüsü Şeref Üyesi (1968) ²⁹

Anadolu’da modern tarzda ilk arkeolojik kazı çalışmalarında yer alan Hâmit Zübeyr Koşay ilk millî kazı yeri olan “Ahlatlıbel” in çalışmalarında yer almıştır. Ardından “Alacahöyük” kazısını takip etmiştir. Buradaki anıtsal Hitit yapılarının altında Eski Tunç Çağı’na ait ilk hükümdar mezarı bulunmuştur. Bu Alaca kazısında toplamda on üç hükümdar mezarı bulunmuş ve Truva definelerini gölgede bırakacak şekilde ziynet eşyası çıkmıştır.³⁰

Çorum Alacahöyük’te yapılan bu kazı sonucu çıkan buluntular ve sanat eserleri Erken Tunç Çağı yerleşmesini ortaya çıkarmıştır.³¹ Kazı sonucu ortaya çıkan buluntular, Anadolu Medeniyetler Müzesi’ne Hitit Geyikleri, Güneş Kursları³² gibi güzide eserler kazandırmıştır. Ankara Üniversitesi amblemi, Hitit Geyik modelinin Ankara Sıhhiye Meydanı’na anıt olarak dikilmesi, Eskişehir Eti bisküvilerinin amblemi, Türkiye’nin ilk yerli otomobili olan “Anadol” marka arabanın simgesinin Alacahöyük geyiği olması da bu eserlerin genel hayata tesir eden örnekleridir.³³

Müzelerin gelişmesi için de oldukça büyük çaba sarf etmiştir. Onun nazarında halk müzeleri tarihe ve medeniyete ışık tutan yerler olmuştur. Kültürel zenginliğimizin korunması için ise en doğru yer müzeler olmakla birlikte, insanın geçmişini yaşadığı seçkin yerlerdir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşuyla başlayan müzecilik

²⁸ Mehmet Önder, “Dr. Hâmit Zübeyr Koşay ve Türk Müzeciliği”, *Türk Kültürü*, 1985, S. 261. s. 9.

²⁹ Hayrettin İvgin, “Dr. Phil. Hâmit Zübeyr Koşay 80 Yaşını Aştı”, *Türk Folklor Araştırmaları*, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, S. 32, s. 122.

³⁰ Hâmit Zübeyr Koşay, “Ahlatlıbel Hafriyatı”, *Türk Tarih Arkeolojya Etnoğrafya Dergisi*, S.2, İstanbul 1934, s. 3.

³¹ Hâmit Zübeyr Koşay, *Alacahöyük Hafriyatı ve 1936’daki Çalışma ve Keşiflere Ait Rapor*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1951, s. 202.

³² Güneş Kursu; Hitit Uygarlığı ve sanatının simgesi sayılan bir nesnedir. Güneşi simgeleyen dairesel biçimin etrafına yerleştirilmiş öğelerden oluşur.

³³ Bayram, *age*, s. 8.

faaliyetleri Koşay'la birlikte disiplinli bir şekilde ve modern tarzda yürütülmüştür. Günümüzde müzeciliğin refah seviyeye ulaşması onun başlattığı ve öncülük ettiği ilmî çalışmalarla mümkün olmuştur.³⁴

Katıldığı arkeolojik kazılardaki unsurları, tarihimiz açısından önemli belge ve bilgiler, oluşturduğu eserlerin temelini, halkın oluşturduğu medeniyetin yansıması olarak görmektedir. Yaptığı çalışmalarda sadece tarihe ışık tutmakla kalmaz aynı zamanda insanların kültürel zenginliğine de değinmektedir. Çalışmalarını bir halk bilimci titizliğiyle ele aldığı görülmektedir. Koşay için tarih, filoloji, etnoloji, arkeoloji birer halk kültürü unsurudur.

Hâmit Zübeyr Koşay, kendisi için halk yaşantısının özeti olan folklor çalışmalarının neticesini almıştır. 1980 yılında Kültür Bakanlığı tarafından “En İyi Halk Bilimci” ödülüne layık görülmüştür. Ayrıca İngilizce, Almanca, Macarca, Fransızca, Farsça ve Arapçayı yetkin bir şekilde kullanması akademik yönünün de kuvvetli olduğunu göstermektedir.³⁵

2. Edebi Kişiliği ve Eserleri

Çok yönlü kişiliği ve bu yönde eşsiz başarıları olan Hâmit Zübeyr Koşay'ın diğer bir başarılı yönü de “*Tamyanlı*” mahlasıyla yazdığı şiirlerde görülmektedir. Şiirlerinin bir kısmını Kazan Türkçesiyle, bir kısmını ise Türkiye Türkçesiyle yazan Koşay, bu şiirlerini milliyetçi bir bakış açısıyla kaleme almıştır. Kazan Türkçesiyle yazdığı şiirlerini Bekir Sıtkı Çobanzade'ye sunmuştur. Bu şiirler; *Çılbır*, *Olug Balsa*, *Cırlarım*, *Bir Tüşünce Küyündire*, *Niy Ad Takıym Sina*, *Atılgan Yıldız*'dir. Kazan şiirlerini bize tanıtan İsmail Otar şu ifadeleri kullanmıştır:

“XX. yüzyılın ilk yarısındaki Kazan Türkçesiyle yazılmış olan bu şiirler, önemli bir ilim adamı ve tanınmış bir aydının kaleminden çıkması ve Hâmit Zübeyr Koşay'ın Macar milli şairi Sandor Petöfi'den esinlenerek vücuda getirdiği romantik-milliyetçi sanat anlayışını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir.”³⁶

Hâmit Zübeyr Koşay'ın ilk hikâyesi yani ilk eseri; Lozan Türk Yurdu'nun düzenlediği yarışmada birincilik ödülü alan “*İzgü Mescid*”dir. Bu eserde Koşay'ın yaşamından kesitler yer alır. Eserin kahramanı olan Mahmut, Kaşgar'dan eğitim için yola çıkar. Kendisi de yıllar evvel Ufa'dan ayrılmıştır. Eserde Türk gençlerine seslenerek vazifelerinin neler olduğunu aktarmaya çalışır. Oluşturmak istediği Milli Ülkü'yü bu çalışmasıyla göstermiştir.³⁷

Hâmit Zübeyr Koşay'ın ikinci hikâyesi ise “*Dokuz Ötkünç*” adlı eserdir. Bu Hikâye kitabında birbirinden bağımsız dokuz hikâye yer almaktadır. Halk kültürü değerleri olan atasözleri, türkü, efsane, dinî inançların yansımalarının örnekleri bu hikâyelere yerleştirilmiştir. Yalın bir dille kaleme alınan bu eserde canlı tasvirlerin dikkat çektiği, topluma ve bireye ayna tutulduğu görülmektedir.³⁸

Hikâye türünde son eseri ise “*Cıncık*” tır. Bu eserini “Şerafettin Işık” takma adıyla kaleme almıştır. Hayatı boyunca Türk milletine ışık tutmayı hedefleyen Hâmit Zübeyr Koşay'ın, bu takma adı kullanma sebebi de Türk milletinin yolunu aydınlatmaktır. Bir arkeoloğun hayatını anlatan bu hikâyede, kendi hayallerini, umutlarını ve gelecekte beklentilerini Şerafettin aracılığıyla okuyucuya aktarmaktadır.³⁹ 1975 yılında “A Posther” adıyla İngilizceye çevrilen bu eser sürrealist tarzda yazılmış bir kitaptır. Hitit Devri ve bugünkü Anadolu'nun zaman planı eserde gün yüzüne çıkmaktadır. Keban Barajı öyküsünü anlatan bu eser, sürrealist üslupla ele alınan ilk eseridir.⁴⁰

Edebî tarzda yazdığı eserler arasında romanları da bulunmaktadır. İlk romanı 1947 yılında yazdığı “*Yuvak Taşı*”dır. Bu eserinde Anadolu'daki izlenimlerini okuyucuya aktarmıştır.⁴¹ Kaleme aldığı diğer romanı “*Susmuş Saz*”dır. Bu romanında Koşay, ünlü ozan Âşık Efkârî'nin hayatını kendi üslubunca okuyucuya aktarmak istemiştir. Bu romanı için “*İlmin ağır üslubunu kullanarak monografi tarzında bir eser kaleme alabilirdim, fakat bunun yerine bir halk ozanının hayatını hikâye olarak anlatmaya çalışmayı seçtim.*”⁴² demiştir.

1931 yılında Ankara'da basılan “*Halk Terbiyesi*” adlı eserde Dokuz Ötkünç hikâyeleri de yer almaktadır. Eserin içinde bir önsöz ve konuları kapsayan on yedi fotoğraf yer almaktadır. Koşay bu eserde, Birinci Dünya Savaşı'nın kültür medeniyet alanına etkilerinden bahsetmiştir. Türk kültür ve medeniyeti ve halk terbiyesi açısından alınacak önlemleri açıklamıştır. İçinde bulunan alt başlıklar ise; *Halk Terbiyesi*, *Finlerde Halk*

³⁴ Ceylan, *agt*, s.23.

³⁵ Bayram, *age*, s.7.

³⁶ İsmail Otar, “Hâmit Zübeyr Koşay'ın Kazan Türkçesi Birkaç Şiiri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. I, Sayı 1, Bahar 2014, s.111.

³⁷ Muhammet Nuri Ceylan, “Hâmit Zübeyr Koşay'ın Türklük Düşüncesi ve İzgü Mescid adlı eseri”, *Anasay*, Ağustos 2017,Yıl 1, S.1, s. 225.

³⁸ Hâmit Zübeyr Koşay, *Dokuz Ötkünç*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929, s. 3-10.

³⁹ Şerafettin Işık, *Cıncık*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973, s. 3-12.

⁴⁰ Emel Esin, “Dr. Hâmit Zübeyr Koşay'ın Eserleri Hakkında Düşünceler”, *Türk Kültürü*, Ankara, Yıl: 13,S.156, s. 329.

⁴¹ Hâmit Zübeyr Koşay, *Yuvak Taşı*, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul 1947, s. 3.

⁴² Hâmit Zübeyr Koşay, *Susmuş Saz*, Aydınlık Basımevi, Ankara 1949, s. 2.

*Terbiyesi, Macarlarda Halk Terbiyesi, Çehlerde Halk Terbiyesi, Faşist Halk Terbiyesi, İngilizlerde Halk Terbiyesi, Amerika'da Halk Terbiyesi ve Türkiye'de Halk Terbiyesi.*⁴³

1932 yılında kaleme aldığı eser; “*Halk Bilgisi Kılavuzu*” dur. Kurtuluş Savaşı sonrasında Anadolu’da görülen sıkıntılar ve halkın sorunları dört başlık altında irdelenmiştir. Bunların ilki: *Milli Şuur Milli Tetkikten Doğan* başlıklı yazıdır. Bu başlık altında Koşay, halkın içinde çeşitli görevlerde bulunan kişilere Türklüğün yok olmasının önüne geçmek için yapılmasını öngördüklerini aktarmıştır. Eserdeki diğer başlık ise: “*Folklor (Halkbilgisi) Nedir?*” dir. Yazıda halk biliminin tarihini, geçirdiği evreleri, folklor teriminin ortaya çıkmasında halk bilimi açısından önem arz eden kurum ve kuruluşları açıklamıştır. Üçüncü makale ise “*Folklorun Alakadar Olduğu İlimle*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde de Kavimler İlmî’ni açıklamıştır. Kavimler İlmî, tarihi süreç içinde Folklor ve Etnografya olarak iki kola ayırmıştır. Eserin son makalesi *Toplayıcılara Mahsus Sual Cetveli* başlığıyla yer almıştır. Burada Koşay, Macar ve Alman Halkbilimcilerin eserlerinden kendince halkbilgisi cetveli oluşturmuştur. Dört farklı makale olarak karşımıza çıkan bu eser 1974’de yayımlanan *Makaleler ve İncelemeler* kitabında da yer almıştır.⁴⁴

1932 yılında yayımlanan eseri; “*Tarihi Abidelerimizi Koruyalım*” da müzelerin öneminden bahsettikten sonra tarihî abidelerin korunmasının ve müzelerin müreffeh bir seviyeye çıkarılmasının gerekliliğini anlatmaktadır. Ardından müzecilik sahasındaki büyük imkânlarla dikkat çekilmiş ve Türkiye’nin müzecilik tarihine değinilmiş, önemli müzecilerden bahsedilmiştir. Eserin son kısmında ise yazar *Abidatı Koruma Çareleri* başlığı altında önerilerini sunmuştur.⁴⁵

“*Ana Dilden Derlemeler I*” adlı çalışmasında dikkat çeken konu; Türkçeye hak ettiği değeri vermek ve layık olduğu en yüksek seviyelere çıkarmak ve medeniyetimizle birlikte yürüyen, onun aynası olan gerçek bir ilim ve edebiyat dili oluşturmak olarak açıklanmıştır. Koşay, dil alanında yapılan inkılapların temel gayesinin en başta *Milli Dil* ülküsü olduğuna inanmaktadır.⁴⁶

1935 deki “*Ankara Budun Bilgisi*” adlı çalışmanın girişinde kendini Hamit, “Tamyân” olarak tanıtmayı dikkat çekmektedir. Dört bölümden oluşan bu eserin ilk bölümü; *Ankara Tarihine Bir Bakış* başlığını taşımaktadır. Ankara’nın kuruluş safhasından başlayarak tarihte geçirdiği değişim ve dönüşüm aktarılmıştır. *Budun Edebiyatı* başlığını taşıyan ikinci bölümde Ankara’da vuku bulan halk edebiyatı ürünleri dikkat çekmektedir. Üçüncü bölüm olan “*Adet ve İnanmalar*” da doğumla, çocukla, nazarla, evlenme-ölüm ile ilgili adet ve inanmalar yer almaktadır. Son bölüm ise “*Maddi Etnografya*” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Ankara halkının giyim kuşama, yemeleri ve Ankara’da yapılan zanaatlar, Ankara evlerinden örnekler ve çocuk oyunları işlenmiştir.⁴⁷

1944 yılında yazdığı eseri “*Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme*” adını taşımaktadır. *Evlenme Çağı ve Evlenme Arzusunu Belirtme, Dünür, Söz Kesme, Nişan, Düğün Okuntusu, Düğünün Muhtelif Günlere Bölünüşü, Nikâh ve Düğün, Çeyiz, Çeyiz Gitme ve Çeyiz Asma, Gelin ve Güvey Hamamı, Kına, Gelin Göçürme, Düğün Eğlenceleri, Gerdek, Paça Günü, Yeni Gelinle Tefeül ve Teşetüm, Gelinlik Etme, Gelin ve Güveği Kıyafeti, Kız Kaçırma, Evlenme ve Düğüne Ait Atasözleri ve Deyimler, Düğünde Kına ve Gelin Havaları* gibi başlıkları içererek Türk kültüründe düğünlerin yerini açıklamıştır.⁴⁸

1947’de İstanbul’da yayımlanan “*Yuvak Taşı*” adlı romanda başkahraman Korkut’un eğitim için gittiği Avrupa’dan dönüşünde nahiyede geçen olaylar anlatılmaktadır. Ahmet Ağa isimli kişinin de yer aldığı bu romanda geri kalmışlığın karşısında bilim ve müreffeh bir toplum yapısı anlatılmaktadır.⁴⁹

Koşay’ın 1949 yılında basımı gerçekleşen romanı “*Susmuş Saz*”da anlatılanlar tamamen Âşık Efkârî’nin hayatından gerçek kesitler olmuştur. Âşık Efkârî’nin âşıklığa giden yolda yaşamış olduğu serüven okuyucuya aktarılmaktadır. Manzumların sıkça kullanıldığı bu esere *Susmuş Saz* adını Âşık Efkârî’nin Mevlevî dergâhına asmış olduğu ve Efkârî’ye yıllarca arkadaşlık etmiş sazından esinlenerek koymuştur.⁵⁰

Türk Tarih Kurumu Yayınları tarafından 1951’de yayımlanan eseri; “*Anadolu’nun Etnografya ve Folkloruna Dair Malzeme/ Alacahöyük*” de Alacahöyük’teki hayvan, barınak ve insanlar hakkında çeşitli

⁴³ Hâmit Zübeyr Koşay, *Halk Terbiyesi*, Köy Hocası Matbaası, Ankara 1931, s. 3.

⁴⁴ Hâmit Zübeyr Koşay, *Halkbilgisi Kılavuzu*, Kitap Yazarlar Kooperatifi Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., İstanbul, 1932, s. 3.

⁴⁵ Hâmit Zübeyr Koşay, *Tarihi Abidelerimizi Koruyalım*, Hâkimiyeti Millîye Matbaası, Ankara 1932, s. 2-31.

⁴⁶ İshak Rafet İşitman ve Hâmit Zübeyr Koşay, *Anadilden Derlemeler-I*, Hâkimiyeti Millîye Matbaası Ankara 1932, s. 1-13.

⁴⁷ Hâmit Zübeyr Koşay, *Ankara Budun Bilgisi*, Ulus Basımevi, Ankara, 1935, s. 1-95.

⁴⁸ Hâmit Zübeyr Koşay, *Türkiye Türk Düğünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme*, Maarif Matbaası, Ankara 1944, s. 5-345.

⁴⁹ Hâmit Zübeyr Koşay, *Yuvak Taşı*, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul, 1947, s. 6-100.

⁵⁰ Hâmit Zübeyr Koşay, *Susmuş Saz*, Aydınlik Basımevi, Ankara 1949, s. 50.

istatistiksel bilgileri, halk ekonomisi, mutfak kültürü, geçiş dönemleri, halk inançları ve halk edebiyatı örneklerini içermektedir.⁵¹

1932’de “*Anadilden Derlemeler I*” adıyla ilki yayımlanan eserin 1952’de Türk Tarih Kurumu tarafından “*Anadilden Derlemeler- II*” adlı ikincisi basılmıştır. Anadolu’nun bütün illerinden kelime ve sözcük grupları yer almıştır. Bunun için yararlanılan kaynak; Halkevlerinin kayıt altına alarak Ankara’ya gönderdikleri fişlerdir.⁵²

Hâmit Zübeyr Koşay’ın ve Ramazan Karça’nın birlikte hazırlamış oldukları “*Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler*” 1954’te Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları’ndan çıkmıştır. Hayvancılık, koyunculuk, keçicilik, sığırcılık, yılıkcılık, ilkbaharda ve kışta görülen işler, hayvan hastalıkları ve onların bakımı, çayır işleri gibi başlıklarla Karaçay-Malkarlar’ da hayvancılıkla ilgili terimler Türkçe karşılıklarıyla verilmiştir.⁵³

1958 yılında yazmış olduğu “*Açıkhava Halk Müzeleri ve Türkiye’de Açıkhava Halk Müzesini Kurma İmkânları*” isimli çalışmada Koşay, Dünya çapında ünlü müzeleri açıklamıştır. Bu müzelerin kuruluş tarihlerini, kuruldukları yer hakkındaki bilgileri, müzelere sağlanan devlet desteklerini, bu müzelerin yıl içinde aldıkları ziyaretçi sayısını, müzelerin geçirdiği değişim aşamalarını teker teker anlatmıştır. Sonunda da “*Türkiye’de Açık Hava Halk Müzesi Nerede Kurulabilir?*” Başlığı ile bir makale eklemiştir.⁵⁴

Hâmit Zübeyr Koşay ve Akile Ülkücan’ın 1961 yılında birlikte kaleme aldığı “*Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı*” adlı çalışmada, Türk mutfağı en ince ayrıntısına kadar tanıtılmıştır. Amaç ise Türk yemek kültürü ve Türk mutfağı kültür öğelerini kayıt altına alarak bu zengin mahsulün yok olmasını önlemektir.⁵⁵

1962’deki eseri “*Türkiye Halk Dilindeki Yemek Adları*” adlı çalışmasıdır. Eserde 757 yiyeceğin adı alfabetik şekilde sıralanmış, sıralanan her yiyecek adının karşısına açıklaması yapılmış ve parantez içerisinde hangi yöreye ait olduğu aktarılmıştır.⁵⁶

Koşay’ın 1974 de inceleme yazılarının muhtevasını anlattığı çalışması “*Makaleler ve İncelemeler*” dir. Bu çalışma çeşitli dergi ve mecmualarda yayımlanmış toplam 55 makale, inceleme ve tanıtım yazısını içermektedir. Kitabın temelini etnografya ve folklor konulu yazılar üzerine kuran Koşay, 1925 yılından itibaren bulunduğu görevlerdeki tarih, etnografya, dil ve folklor konularında yazmış olduğu yazılarını bir araya getirmiş ve farklı disiplinlerde ele aldığı konuları bu eserinde sunmuştur.⁵⁷

1977’de yayımlanan son eseri “*Pullar Etnografya ve Folklor Araştırmaları*”dır. Bu çalışma Koşay’ın Keban Barajı yapımı sırasında su altında kalma riski olan köylerin maddi ve manevi kültürünün kurtarılma, kayıt altına alınma ve gelecek kuşaklara folklor olarak bırakma çabasını içermektedir. “*Halkın maddi ve manevi kültürü ihmal edilemez.*” diye belirten Koşay, halkı her şeyin üzerinde tutmuş ve bu eseriyle de toplumun kültür ve medeniyetine dair zenginliğini öğrenmeyi ve öğretmeyi amaçlamıştır.⁵⁸

SONUÇ

Başkurdistan’a bağlı Ufa ilinin Tilençi Tamak köyünde dünyaya gelen Hamit Zübeyr Koşay, küçük yaşlarda eğitim hayatına başlamış, ardından İstanbul’a gelerek eğitiminin önemli kademelerini burada tamamlamıştır. Budapeşte’de öğretmenlik eğitimi almıştır. Avrupa’da kaldığı sürece müze ve kütüphanelerde incelemelerde bulunmuş, Türkiye’ye döndüğünde ise ülkemize Avrupa’da gördüğü gelişmeleri aktarmaya çalışmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarında çeşitli alanlarda ortaya koyduğu çok yönlü çalışmalarla bilinen ve bu üretkenliğiyle oluşturduğu eserleri toplumsal manada önemli yer tutan ilim adamlarından biri Hâmit Zübeyr Koşay’dır. Tarih, etnografya, arkeoloji, filoloji ve folklor disiplinlerinde yurtiçi ve yurtdışında birçok görevlerde bulunmuş büyük öneme sahip bir bilim insanıdır. Kütüphaneler müdürlüğü, önemli müzelerin müdürlüğü, kütüphane umumi müfettişliği ve müzelerimizin müşavirliğini yapmıştır.

Toplumun ortaya koyduğu maddi ve manevi kültür unsurlarına büyük bir önem atfetmiş ve çalışmalarının merkezini bu yönde oluşturmuştur. Tarih, etnoloji, arkeoloji, filoloji gibi alanların oluşumunda toplumun dünyaya bakış açısının en önemli kriteri olduğunu belirtmiş, kültür ve medeniyetin değerine önem vermiştir. O,

⁵¹ Hâmit Zübeyr Koşay, *Anadolu’nun Etnografya ve Folkloruna Dair Malzeme / Alaca Höyük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951, s. 10-37.

⁵² O. Aydın, Hâmit Zübeyr Koşay, *Anadilden Derlemeler-II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952, s. 2-7.

⁵³ Ramazan Karça, Hâmit Zübeyr Koşay, *Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1954, s. 3-65.

⁵⁴ Hâmit Zübeyr Koşay, *Açıkhava Halk Müzeleri ve Türkiye’de Açıkhava Halk Müzesini Kurma İmkânları*, Maarif Basımevi, Ankara 1958, s. 3-28.

⁵⁵ Hâmit Zübeyr Koşay, Akile Ülkücan, *Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1961, s.150.

⁵⁶ Hâmit Zübeyr Koşay, *Türkiye Halk Dilindeki Yemek Adları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962, s. 289-317.

⁵⁷ Hâmit Zübeyr Koşay, *Makaleler ve İncelemeler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974, s. 1-5.

⁵⁸ Hâmit Zübeyr Koşay, *Pullar Etnografya ve Folklor Araştırmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara 1977, s. II- 9.

ülkemiz açısından kültürel bağlamda çok önemli bir yere sahip olan birçok kurumun oluşmasında büyük gayret sarf etmiştir. Birçok ilmî kurula üye olmuş, bu kurullarda çeşitli görevler üstlenmiştir. Oluşan yeni Türkiye'nin inşası sırasında kültürel altyapının oluşturulmasına öncülük etmiştir. Bunların başında, Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu'nun kurucularından olması gelmektedir. Ayrıca Koşay, Mustafa Kemal Atatürk'ün desteğiyle Cumhuriyetimizin ilk müzesi olan “*Etnografya Müzesi*”ni kurmuştur. Ülkemiz açısından zengin bir hazine niteliğinde olan Koşay, M. Kemal Atatürk'ün de dikkatinden kaçmamıştır.

Ülkemizin tarihine ışık tutmak maiyetinde olup ve aynı zamanda kültürel zenginlikleri gün yüzüne çıkarmada önemli yere sahip olan katıldığı kazılar gelmektedir. Ahlatlıbel, Alacahöyük, Kumtepe gibi ülkemiz açısından önemi büyük kazılarda mahir olduğunu ispatlamıştır. Kazılarının yanında müzecilik çalışmaları, folklor ve etnografya alanlarında da büyük üne sahip olmuştur. “Türk Etnografya Dergisi”ni kurarak ülkemize zengin bir hazine kazandırmıştır.

Yazdığı eserlerle de bize hem folklorik açıdan zengin bir kütüphane kazandırmış hem de Türkçeye verdiği önemi bir kez daha kanıtlamıştır. Anadolu folkloru ve kültürü, tarih, filoloji, etnografya, müzecilik, kütüphanecilik, arşivcilik, halk eğitimi konularında kitapları aynı zamanda makaleleri bulunmaktadır. “Tamyanlı” mahlasıyla yazdığı şiirlerle de sadece mensur türde değil manzum türde de başarılarını bize kanıtlamıştır.

Çalışmamızın özeti ise Hâmit Zübeyr Koşay'ın ülkemiz açısından ne denli kıymetli bir kişi olduğunu açıklamak ve onun tarihçi, arkeolog, filolog kimliklerinin yanı sıra önemli bir kültür adamı kimliğine sahip olduğu gerçeğidir. Türk Dünyasında her yönüyle mahir olan bu kişinin tüm yönlerini bir kez daha gün yüzüne çıkarmak olmuştur.

KAYNAKÇA

AŞAN, Muhammet Beşir , “Hamit Zübeyr Koşay’ın Hayatı ve Eserleri”, *Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluş ve Gelişmesi Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri*, Erciyes Üniversitesi Türk Dünyası Araştırma Merkezi Yayınları, Kayseri 1996, s. 67-79.

AYDIN, Orhan, KOŞAY Hâmit Zübeyr, *Anadilden Derlemeler-II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952.

BAYRAM, Sadi, *İlk Türk Hafiri Hâmit Zübeyr Koşay’ın Belgelerle Biyografisi*, Önder Matbaacılık, Ankara 2014.

CEYLAN, Muhammet Nuri , *Hâmit Zübeyr Koşay’ın Hayatı ve Halk Bilimi İle İlgili Çalışmaları*(Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum 2017.

CEYLAN, Muhammet Nuri,(2017), “Hâmit Zübeyr Koşay’ın Türklük Düşüncesi ve İzgü Mescid adlı eseri”, *Anasay*, Yıl 1, S.1, ss. 225-232.

ÇOLAK Melek, “İstanbul Macar Bilim Enstitüsü (1916-1918)” *Toplumsal Tarih*, C. XV, S. 89.Mayıs 2001, ss.4-10.

ÇOLAK Melek, “Atatürk Döneminde Kültürel, Siyasi ve Ekonomik Bakımından Türk-Macar İlişkileri (1919-1938)” *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, Güz 2000, C.1, S. 2, s. 61-72.

ESİN, Emel, “Dr. Hâmit Zübeyr Koşay’ın Eserleri Hakkında Düşünceler”, *Türk Kültürü*, Ankara 1975, Yıl: 13, S.156, ss. 328-331.

İŞİK, Şerafettin, *Cıncık*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1973.

İŞITMAN, İshak Rafet, KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Anadilden Derlemeler-I*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.

İNAN, Abdülkadir, *Manas Destanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1992.

İVGİN, Hayrettin, “Dr. Phil. Hâmit Zübeyr Koşay 80 Yaşını Aştı”, *Türk Folklor Araştırmaları*, Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, 32, 1981, ss. 121-124.

KARÇA, Ramazan, KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1954.

KİESER, Hans Lukas, *Türklüğe İhtida/1870-1939 İsviçre’sinde Yeni Türkiye’nin Öncüleri*, çev. Atilla Dirim) , İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

KÜLTÜR HAZİNEMİZ: HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY

- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Dokuz Ötkünç*, Devlet Matbaası, İstanbul 1929.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Halk Terbiyesi*, Köy Hocası Matbaası, Ankara 1931.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Halkbilgisi Kılavuzu*, Kitap Yazarlar Kooperatifi Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul 1932.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Tarihi Abidelerimizi Koruyalım*, Hâkimiyeti Milliye Matbaası, Ankara 1932.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Ankara Budun Bilgisi*, Ulus Basımevi, Ankara 1935.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Etnografya ve Folklor Kılavuzu*, Ulusal Matbaa, Ankara 1939.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Türkiye Türk Dügünleri Üzerine Mukayeseli Malzeme*, Maarif Matbaası, Ankara 1944.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Yuvak Taşı*, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul 1947.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Susmuş Saz*, Aydınlık Basımevi, Ankara 1949.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Anadolu'nun Etnografya ve Folkloruna Dair Malzeme / Alaca Höyük*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1951.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Açıkhava Halk Müzeleri ve Türkiye'de Açıkhava Halk Müzesini Kurma İmkânları*, Maarif Basımevi, Ankara 1958.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, ÜLKÜCAN Akile, *Anadolu Yemekleri ve Türk Mutfağı*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1961.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Türkiye Halk Dilindeki Yemek Adları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1962.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, “Âlim Nasıl Yetişir”, *Türk Kültürü*, 1968, S. 67, ss. 482-485.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, “Türkiye’de Etnografya ve Folklor Araştırmaları”. *Önasya Mecmuası*, 1969, 4 (47).
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Makaleler ve İncelemeler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *İzgü Mescid*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1976.
- KOŞAY, Hâmit Zübeyr, *Pulur Etnografya ve Folklor Araştırmaları*, ODTÜ Keban Projesi Yayınları, Ankara 1977.
- OTAR, İsmail, “Hâmit Zübeyr Koşay’ın Kazan Türkçesi Birkaç Şiiri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 1, 2014, ss. 111-134.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, I. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- ÖNDER, Mehmet, “Dr. Hâmit Zübeyr Koşay ve Türk Müzeciliği”, *Türk Kültürü*, S. 261, 1985, ss. 8-11.
- ÖZCAN, Ömer (2010), “Cumhuriyet Dönemi Müzeciliğinin Büyük Önderi Hâmit Zübeyr Koşay”, *Türk Yurdu*, S. 270, ss.59-64.
- ÖZDER, M. Adil ve ÖZERDİM Sami, *İki Halkbilimci/ Hâmit Zübeyr Koşay-M. Şakir Ülkütaşır*, Güven Matbaası, Ankara 1978.
- ŞAHİNGÖZ, Mehmet (1997), “Lozan Türk Yurdu”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 13 (37), ss. 31-75.
- ŞAKİROĞLU, H. Mahmut, “Hamit Zübeyr Koşay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C. 26, Ankara 2002, ss. 225-226.
- TÜRKOĞLU, İsmail, *Rusya Türkleri Arasındaki Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, Ötüken Yayıncılık, İstanbul 2000.
- Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyatçı Ansiklopedisi, C.VI, Ankara 2005.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 511-518

Geliş Tarihi–Received Date: 18.12.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 01.06.2021

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA İPEK YOLU*

PETER BROWN**

çev. EMİNE USLU ARICI***

ÖZ

Eski Çağ tarih yazımında yeni bir dönemlendirme olarak MS II. yüzyılın sonlarından başlayıp VIII. yüzyılın sonlarına kadar olan dönem “Geç Antik Çağ” olarak tanımlanmaktadır. Geç Antik Çağ kavramını akademik bir disipline dönüştüren isim tartışmasız Peter Brown olmuştur. Bu dönemde batı dünyası ve Akdeniz’in doğusunda dinî, siyasi, toplumsal ve ekonomik olarak köklü değişimler meydana gelmiştir. Bu süreç içinde batı ve doğu arasında siyasi, sosyo-kültürel ve ekonomik etkileşimin en göze çarpan aracı tarihî İpek Yolu olmuştur. Toplumlar arası etkileşim bilindiği üzere üç yol ile gerçekleşmektedir; savaş, göç ve ticaret. İpek Yolu, bir ticaret yolu olarak görülse de aslında çok daha fazlası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yol vasıtasıyla sadece ticaret metalleri değil ayrıca inançlar da taşınmıştır. İpek Yolu toplumlar arasında hâkim gücün bir sembolü hâline gelmiştir. Peter Brown, bu yolun Geç Antik Çağ içindeki gelişimini ve o dünyadaki etkisini yeni fikirlerin, yeni dinî güçlerin ve yeni ufukların da etkisi altında gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: İpek Yolu, Geç Antik Çağ, Eski Çağ, İç Asya, Roma, İran.

THE SILK ROAD IN LATE ANTIQUITY

ABSTRACT

As a new period in ancient historiography, the period starting from the end of the II century AD until the end of the VIII century is defined as “Late Antiquity”. The name that transformed the concept of late antiquity into an academic discipline has arguably been Peter Brown. During this period, fundamental religious, political, social and economic changes occurred in the western world and in the east of the Mediterranean. During this period, the most prominent mediator of the political, socio-cultural and economic interaction between west and east has been the historical Silk Road. As it is known, interaction between societies takes place in three ways; war, immigration and trade. Although the Silk Road is seen as a trade route, it is actually much more. Not only commodities but also beliefs were transported. The Silk Road has become a symbol of the dominant power among societies. Peter Brown demonstrates the development of this road in Late Antiquity and its impact on this world under the influence of new ideas, new religious forces and new horizons.

Keywords: Silk Road, Late Antiquity, Antiquity, Inner Asia, Rome, Iran.

İpek Yolu uzun zamandır serapların yeri olarak biliniyor. İpek Yolu’nun hem akademisyenler hem de genel halk için taşıdığı hayranlığı büyük ölçüde açıklayan iki akademik serap vardır.

Büyük ölçüde 20. yüzyılın başlarında Sincan çöllerindeki el yazmaları ve eserlerin muhteşem keşiflerinin bir sonucu olarak İpek Yolu, kökenleri Yunanistan ve Roma’nın uzun tanıdık dünyasında yer alan sanat ve din biçimlerinin doğuya doğru kayda değer bir şekilde genişlemesi ile ilişkilendirilmiştir. Geç Antik Çağ’daki İpek

* Peter Brown, “The Silk Road in Late Antiquity”, *Reconfiguring the Silk Road*, Ed. Victor H. Mair and Jane Hickman, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2014, ss.15-22.

** Peter Brown, Geç Roma İmparatorluğu ve Erken Orta Çağ’da Akdeniz dünyası üzerine çok önemli çalışmalar yapmış aynı zamanda “Geç Antik Çağ” olarak ifade edilen dönemi müstakil bir disiplin haline getiren alanında müstesna bir tarihtir.

*** Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: emineusluarici@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0477-951X

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA İPEK YOLU

Yolu hakkında konuşmak sadece belirli bir kronolojik dönemde (AD 300–700'den itibaren) bir bölge hakkında konuşmak değildir. Grek-Roma Akdeniz sakinlerinden ayın yüzü olarak uzak bir ortamda gerçekleşen klasik dünyanın son ve en gizemli mutasyonundan bahsetmektir. “Geç Antik Çağ'daki İpek Yolu'ndan bahsetmek değil, “İpek Yolu'ndaki Geç Antik Çağ” hakkında konuşmaktır.

Sir Aurel Stein'in Taklamakan Çölü'nün güneyindeki ölü şehirlerde (20. yüzyılın ilk on yılında) ve Albert von Le Coq'ın daha kuzeyde Turfan vahası çevresinde keşfettiği (aynı zamanda ve “Orta Asya'daki Geç Budist Antik Çağ” başlığı altında yayınladığı [1922–1923]) (*Die buddhistische Spätantike in Mittelasien*) şey, İskender'in İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında (modern Afganistan ve kuzey Hindistan'da) ortaya çıkan Yunan sanat biçimlerinin son ve büyümlü bir değişiklik geçirmiş gibi görüldüğü bir dünyanın parçalarıydı. Taklamakan Çölü'nün kumlarında, Helenistik zarafetin uzak yankılarına rastladılar şimdi Budaların, apsaraların ya da güzel kadın ruhlarının yumuşak çizgilerinde ve Budist kozmolojinin göğünü dolduran Dionysos'un sayısız tombul kuzenlerinde, Kuzey Hindistan'daki Gandhara'dan Pamirlerin geçişlerinden ve Himalayaların eteklerinden Dunhuang'a ve oradan Çin'e giden bir yol boyunca dağıldılar. Bu onlar için bir ilham kaynağıydı. Sir Aurel Stein'in sözleriyle “Asya'nın kalbindeki bu ıssız kalıntılarda, Yunanistan ve Roma sanatı ile somut bağlantılarla bir kez daha karşılaşmak, zaman ve mekandaki tüm mesafeyi etkiliyor gibiydi.”¹

Bu keşfin neredeyse esrarengiz heyecanını anlamak kolaydır. Onu inceleyenler için Geç Antik Çağ'ın büyümlünün büyük bir kısmı, kişinin gözlerinin altında değişen klasik Yunan ve Roma antik dünyasını izlemekten meydana gelmektedir.² Eğer öyleyse o zaman Afganistan Yunan kolonilerinin kültürünün kuzey Hindistan'ın Budizmi ile karşılaştığında ve yüksek Karakurum üzerinden Çin'e ulaştığında bilinen klasik türünün en heyecan verici ve beklenmedik değişimiydi.

Le Coq ve Berlin'deki destekçileri gibi insanlar için İpek Yolu her zaman bir yoldan çok daha fazlasıydı. O, Avrasya kültür tarihindeki kayıp halkadan başka bir şey değildi. Prusya Kültür Bakanlığı'na 1914'te yazılan bir bildiri sözünde “Artık Yunanistan ve Roma'dan İran ve Hindistan'a uzanan Çin, Tibet ve Japonya'ya kadar uzağa giden zincirin farkına varabiliyoruz. Batı ve Doğu daha önce varsaymak zorunda olduğumuz boşluklar ile artık ayrılmıyor.”³

İpek Yolu'nun diğer serabına yaklaştığımızda bu heyecanı hatırdan tutmamız gerektiğini düşünüyorum. Yani; İpek Yolu'nun tamamen ticari bir kara yolu olarak görülmesi. Burada, “İpek Yolu” terimini (Seidenstrasse - çoğul olarak Seidenstrassen terimini kullanmasına rağmen) ilk kullanan kişi olan Ferdinand von Richthofen'in bir coğrafyacı olduğunu belirtmeliyiz. Le Coq ve Stein'den farklı olarak onun endişesi sanat ve kültürün nadir değişimleriyle değil, uzayla ve dünyanın modern küçülmesini yansıtan ve tahmin eden bir alan fethi ile ilgiliydi. Sonuç olarak İpek Yolu, Trans-Sibirya demiryolunun eski eş değeri olarak popüler hayal gücünde hızla yerleşti. Malların Roma ve Çin arasındaki İpek Yolu boyunca hızlı bir şekilde hareket ettiği hayal edildi. Ancak Trans-Sibirya demiryolunun uzun mesafelerinde olduğu gibi içinden geçtiği bölgelerin muazzam çeşitliliği çok az düşünülür.⁴

Burada yapmak istediğim şey bu iki güçlü seraptan uzaklaşarak ne elde edebileceğimizi ortaya koymaktır. İpek Yolu'nu ya Avrasya'daki uzun yollarında batı sanat tarzının ve dinin egzotik değişimlerinin büyüleyici bir konservatuarı olarak ya da modern tarzda bir ticaret koridoru olarak görmek yerine Geç Antik dönemde Çin'den İç Asya ve İran'a oradan da Bizans'a kadar geçtiği farklı toplumların önemli cazibelerindeki İpek Yolu'nu kavramaya çalışmak istiyorum.

Bunu (her biri kendi yolunda) İpek Yolu'nu, onu üreten toplumların yaşayan canlı dokusuna kavuşturmak için son yayınlarla bunu yapmaya teşvik edildim. Burada özellikle Jonathan Skaff'ın Çin'in İç Asya göçebeleri ile ilişkileri üzerine çalışmasına atıfta bulunmak istiyorum: “Avrasya Dolaşıkları”, (*Eurasian Entanglements*). “Sui-Tang Çin ve Türk-Moğol Komşuları, 580-800 (2012)”, (*Sui Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors, 580-800* (2012); Étienne de la Vaissière'nin, *Les marchands sogdiens* (şimdi Soğdlu Tüccarlar olarak tercüme edildi), (2002, 2005); Xinru Liu'nun Hindistan ve Çin arasındaki ilişkiler ve Budizm'in, ipeğin dolaşımı ve değerlendirilmesindeki rolü üzerine, sentezinde özetlenen “Dünya Tarihinde İpek Yolu (2010)”, (*The Silk Road in World History*); ve Matthew Canepa'nın son kitabı: “Dünyanın İki Gözü : Roma ve Sasani İran'ı Arasında Sanat ve Ritüel Krallık (2009)”, (*The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual Kingship between Rome and Sasanian Iran*

¹A. Stein, *On Ancient Asian Trails*, Chicago University Press, Chicago, 1964, s. 85.

²Peter Brown, *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*, London: Thames and Hudson, 1971, “*The World of Late Antiquity Revisited*”, *Symbolae Osloenses* 72, 1997, s.5–90.

³Suzanna Marchand, *German Orientalism in the Age of Empire, Religion, Race, and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009, s.422.

⁴Marchand, *age*, s.371.

(2009). Şimdi Valerie Hansen'in ustaca bir araştırmasını da ekleyeceğim: "İpek Yolu". "Yeni Bir Tarih (2012)", (*The Silk Road. A New History* (2012)).

Kısaca söylemek gerekirse: bu çalışmalardan ortaya çıkan şey; ticaret olarak adlandırabileceğimiz malların-politikaların hareketleri ve Geç Antik Çağ'da Avrasya boyunca devlet oluşumu arasındaki ayrılmaz bağlantıdır.

Bu bana de la Vaissière'in Soğdlu tüccarların "iç" tarihine ilişkin muhteşem çalışmasının mesajı gibi görünüyor. Bu tüccarları hem Soğdya'da hem de iç Asya ve Çin'de Soğdyan toplumunun bünyesine geri yerleştirdi. O, Soğdlu "tüccarları" Geç Orta Çağların İtalyan tüccarlarına benzetmektedir. Ancak, batılı bir Orta Çağ uzmanı için bu, Orta Çağ İtalya'sının sosyal tarihçelerini sevindirmek gibi sosyolojik bir solucan kutusu açmaktır. Orta Çağ İtalya'sında olduğu gibi yabancılar için çok basit görünen Soğdlular'ın ticari kimliği hemen (İtalyan tüccarları gibi) soylular, şehir cumhuriyetleri başkanları, göçebelerin ve Han Çinliler'in bulunduğu sınır toplumlarında önde gelen isimler olarak Soğdlular'ın kimliklerine karıştı. Bunlar Çinliler tarafından ticari faaliyetleriyle değil politik anlayışlarıyla tanınan Soğdlular'dı. Türk kağanlarına siyasi danışmanlık yapan ve Çin dünyası ile bozkırlar arasında arabulucu olarak hareket eden "zalim ve zeki" kişilerdi.⁵

Aynı şekilde, Çin emperyal toplumunun işleyişinin ve göçebelerle ilişkilerinin incelenmesi, ipeğin kendisini, ticaretin kendi iyiliği için değil, ondan geliştiği mali ve diplomatik bir sistem içinde yutmasına neden olmuştur, ancak ilk etapta oldukça şüpheli bir "metalaşma" olarak buna ticarete değil diplomasi dünyasına daha uygun bir şekilde ait olduğu düşünülen maddelerin "özelleştirilmesi" bile diyebiliriz. İpek ve benzeri eşyalar Doğu Avrasya'daki güç ve prestij akışının merkezinde modern devletler arasında zenginleştirilmiş uranyumun hareketi kadar merkezîydi. Soğdlular'ın ipek balyaları satın almaya ve onları kazanç için yeniden dağıtmaya çalışması Çinliler'e krallardan ve hiyerarşiden yoksun bir dünyadan gelen zayıf insanlar olduklarını kanıtladı.⁶

Çinli köylüye gelince o ve ailesi uzak İpek Yolu pazarlarını beslemek için değil vergilerini ödemek için ipek böceği ile uğraştı. Paralar ve tahıllar da para birimi olarak kullanılmış olsalar da T'ang bütçesinin yüzde elli beşinin ipek balyalarından oluştuğu söylenilmektedir.⁷ İpek, ticaret için değil kağanlara ve bakmakla yükümlü oldukları kişilere ün katmak için İç Asya dünyasına girdi. Batıya ulaşanlar göçebe derebeylerin çadırlarını ve mezarlarını doldurmak için Doğu İç Asya'da kalan geniş mal depolarından seçmelerdi. Ticaret değil, devletleşme bozkırların yöneticilerinin ufuklarında ve hesaplamalarında en üst düzeydeydi.⁸ Çoğu zaman Asya'nın bir ucundan diğer ucuna modern tarzda neredeyse mucizevi bir mal akışının bir örneği olarak benimsenen İpek Yolu, etkin bir şekilde "modernize edilmedi". İpeğin hareketi vergiler ödemek, diplomasi yapmak, şan göstermek gibi eski ihtiyaçlar tarafından tüketilir.

Bununla birlikte antik dünyanın sosyal tarihçisi genellikle entelektüel tatmin duygusuyla iç çeker. Kadın ya da erkek bir kez daha tomurcuktaki baştan çıkarıcı bir anakronizmi önledi. Antik ekonomi, ilkelerin arasında moderniteye yönelik herhangi bir iddiayı sert bir şekilde reddetti.⁹ Peki bu ne anlama geliyor? Burada İpek Yolu'nun Geç Antik Çağ'da ilişkilendirildiği kavşakların esaslarına ve koşullarına daha yakından bakmamızı öneriyorum.

Bu, her şeyden önce, ilk etapta "lüks mallar" ticaretine girmenin ne anlama geldiğini yakalamak için yaratıcı bir sıçrama içerir.¹⁰ Lüks malların taşınması kolay ve satın alınması pahalı değildi. Onlar "etkileyici" mallardı. Dünyanın uçlarından getirilen yaşamı artıran enerji, zevk ve ihtişam yükü taşıdılar. 6. yüzyılın ortalarında Bizans'ın "Cosmas Indicopleustes" için ipek aramaya gitmesi Hıristiyanların cennet özlemine uygun bir metaforu. (*Cosmos Indicopleustes, Christian Topography* 2.4)¹¹ Alışılmadık son için bir arayış oldu. Çinliler için ise tam tersine İpek Yolu dediğimiz şeye aynı derecede "Cam Yolu" da denebilir. Cam, Çin'de üretilmemiştir (ya da en sonunda sadece düşük kalitede üretilmiştir). Onunla hayal edilemeyecek kadar uzak batıdan getirilen saflık ve şeffaflık büyüsunü taşıdı. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde Çin'de keşfedilecek Suriye camının en zarif örnekleri Tang döneminde büyük Famen pagodanın (uzak doğu tapınağı) tabanına yerleştirilen bir emanetler

⁵Étienne de la Vaissière, *Histoire des marchands sogdiens*, Bibliothèque de l'Institut des Hautes Études chinoises, Paris, 2002, s.163.

⁶ de la Vaissière , *age*, s. 33–37.

⁷ de la Vaissière , *age*, s. 172

⁸ Christopher Beckwith, *Empires of the Silk Road. A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2009, s.197-199.

⁹ Peter Bang, *Commanding and Consuming the World: Empire, Tribute, and Trade in Roman and Chinese History*, In *Rome and China, Comparative Perspectives on Ancient World Empires*, ed. W. Scheidel, Oxford University Press, 2009, Ayrıca Bkz. bu ciltteki J. Manning.

¹⁰ X. Liu, *Silk and Religion. An Exploration of Material Life and the Thought of People, AD 600–1200*. New Delhi, Oxford University Press, 1996, s.2-3.

¹¹W. Wolska-Conus, *Cosmas Indicopleustes, Topographie chrétienne, Sources chrétiennes* 141, Paris, Editions du Cerf., 1968, s.353.

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA İPEK YOLU

kutusunda bulundu. Keşfedilmemiş dünyanın batı ucundan alınan Buda'nın kalıntıları ile birlikte görünmeyenlere geri döndü, büyük pagoda 1987'de kazıldığında sadece bin yıl sonra ortaya çıktılar.¹²

Benzer bir fenomenden bahsetmişken, *Paul Freedman "Doğudan" (Out of the East)* adlı keyifli kitabında Orta Çağ batısının baharatlara olan bağımlılığından söz ediyor. "*Baharatlar ve Orta Çağ Hayal Gücü*" (*Spices and the Medieval Imagination*), Cennet'in eteklerinden alınan baharatların zevkiyle Orta Çağ Batısının üst sınıflarında ortaya çıkan gerçek "özlem"e işaret ediyor. Baharatlar, damak zevkini okşamaktan daha fazlasını yaptı. Onlar uzak Hint Okyanusu'ndan cennetin ölümüne meydan okuyan tadından başka bir şey getirmediler.¹³

Bu tür maddelerin yaratıcı ağırlığını geri kazanmak önemlidir ama bu yeterli değildir. 1750 ve 1850 yılları arasında Asya ve Afrika ticareti hakkında yazan Chris Bayly'nin "arkaik küreselleşme" anı olarak adlandırdığı şeyde onların rolü olduğunu hayal etmemiz gerekiyor.

Bu modernleşme öncesi küreselleşme düzeninde cüsseli erkekler ve onların kadınları ister köyde ister bozkırlarda olsun sıradan yaşamın her yerde yaygın olan sıkıcılığına karşı; mal, bilgili köleler, kadınlar ve hatta hayvanlar arasındaki farkları değerlendirdi. Biri, 624'te Turfan Kralı tarafından Çin imparatoruna haraç olarak sunulan, Augustus'un İtalyasındaki mezar taşlarında, tumbul formları usulüne uygun olarak yas tutan, muhtemelen minyatür Malta teriyerleri olan erkek ve dişi küçük "Roma köpekleri" çiftini düşünüyor.¹⁴

Bu kişiler tüketiciden ziyade koleksiyonerdi. Yaptıkları şey sadece toplamaktan daha fazlasıydı ... böylece bir araya getirilen insanlar, nesnelere, yiyecekler, giysiler ve davranış biçimleri koleksiyonerin özünü değiştirdi. Egzotik malların nadir olması nedeniyle kendi toplumlarında kendilerini nadir olarak öne çıkararak bu nadir malların "niteliklerini" yakalamaya çalıştılar.¹⁵

Ve bu türden "koleksiyonculuğun" en yoğun olduğu mekanlara gelince, çarşı içinde dolaşmamız pek de doğru olmayacaktı. İpek Yolu'nu canlı bir şekilde zirve konferanslarında görmek daha iyi olurdu. Bu basitçe Çin'in kuzey sınırındaki muazzam miktarda ipek balyası olduğu anlamına gelmez.¹⁶ İran'ın Orta Asya sınırında katır yükü ile gümüş sikke;¹⁷ Tuna'nın diğer ucundaki müşterilerin kullanımı için Konstantinopolis'te imal edilen, Afganistan lalları ile tamamlanmış altın para ve imitasyon "barbar" kemerleri ve kılıçları¹⁸ sübvansiyon (para yardımı) ve haraç şeklinde el değiştirmede. Bundan daha fazlası vardı. İpek Yolu'ndan bir aşağı bir yukarı geçen başlıca maddeler ve hareket biçimleri, yöneticilerin ve aristokratların bu dünyanın dışında bir dünya inşa etmek için özenle inşa edilmiş bir ortamda bulunduğu hem yerel hem de uluslararası büyüklü bir orta zemin yaratmak için kullanıldı. Burada özellikle Jonathan Skaff ve Matt Canepa'nın çalışmalarını anmak isterim.

Skaff'ın İç Asya göçebeleri ile Çin sarayı arasındaki diplomatik ilişkilere dair çalışmalarında açıkladığı şey, Han Çinlileri, Soğdular ve göçebeler bir araya geldiğinde meydana gelen yerli ve yabancı arasındaki olağanüstü bilinç düzeyidir. Konfüçyüsçü görüş; sadece Han'ın ritüeli gözlemleyebildiği ve dış barbarların hafifçe söylemek gerekirse ritüel olarak meydan okuduğuydu. Ama bu hiç de böyle değildi. VI. ve VII. yüzyılın sonlarındaki büyük Türk hegemonyalarının liderleri herhangi bir Çinli kadar dikkatliydi. 568 yılında Altay Dağları'nın eteklerinde İstemi Yabgu Bizans Büyük elçisi Zemarchus'a "dostluk usulüne göre" davrandı. Günler boyunca yabguya uygun biçimde yaklaşmak için bir çadırdan diğerine ciddiyetle taşındı.¹⁹ 631'de Budist Hacı Xuanzang, Tong Yabgu kampında (Issık Göl yakınlarındaki Tien Shan'ın karşısında) gördüklerine şaşırıldığını itiraf etti. "Keçe çadırlarında hükmetse de sarayın asil bir güzelliği vardı."²⁰

Gerçekten de böyle ciddiyetle saraya çıkmamak bir tehlike sinyaliydi. Karşılıklı olarak anlaşılabilir törenlerin olmaması hem şaşırtıcı hem de korkutucuydu. Katholikos Viroy'un 626 yılında beklenmedik bir şekilde kuzey bozkırlarından trans-Kafkasya Albania'nın zengin ovasına indikten sonra Hazar kampına yaptığı elçiliğinin anlatımı bilinmeyen bir düşman karşısında bir korku anını anlatır:

¹² An Jiayao, "When Glass Was Treasured in China" In *Nomads, Traders and Holy Men along China's Silk Road*, ed. A.L. Juliano and J.A. Lerner, pp. 79–94. Silk Road Studies 7. Turnhout: Brepols.

¹³ Paul Freedman, *Out of the East. Spices and the Medieval Imagination*, New Haven, CT: Yale University Press, 2008.

¹⁴ Edward Schafer, *The Golden Peaches of Samarkand., A Study of Tang Exotics*. Berkeley: University of California Press, 1963, s.77.

¹⁵ Chris Bayly, "Archaic" and "Modern" Globalization in the Eurasian-African Arena", In *Globalization in World History*, ed. A.G. Hopkins, London: Pimlico Press, 2002, s.51-52.

¹⁶ de la Vaissière, *age*, s. 197

¹⁷ Jairus Banaji, "Precious Metal Coinages and Monetary Expansion in Late Antiquity", In *Dal "Denarius" al "Dinar." L'Oriente e la moneta romana*, ed. F. De Romanis and S. Sorda, 2006, s. 265–303. Rome: Istituto italiano di numismatica.

¹⁸ Birgit, Arrhenius, *Merovingian Garnet Jewelry: Emergence and Social Implications*. Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1985.

¹⁹ R.C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*. Liverpool: Francis Cairns, 1985, s.115. M., Whitby, and M. Whitby, *The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction and Notes*. Oxford: Clarendon Press, 1986, s.7.8.6-12., de la Vaissière, "Maurice et le Qaghan: à propos de la digression de Théophylacte Simocatta sur les Turcs", 2010, *Revue des études byzantines* 60:219–24.

²⁰ Samuel Beal, *The Life of Hieuen-Tsiang by Shaman Hwui-li*, Kegan Paul, London, 1911, s.42-43.

“Orada onları ağır yüklü deve sıraları gibi... karınları şişmiş keçi derisi gibi diz çökmüş halde gördük. Onlardan önce geleneksel kadeh taşıyıcılarımızdan hiçbiri yoktu ve kralın oğlunun bile hizmetçisi yoktu; ancak kalkanlar ve mızraklarla donanmış askerler dikkatli bir nöbet tuttu.”²¹

Bu tür açık güç sahneleri bozkırlarda ve büyük imparatorluklar arasındaki ilişkilerde nadirdi. Çoğu karşılaşma göçebeden ve yerleşik dünyadan gelen motiflerin birleştirildiği özenle oluşturulmuş bir dünyada gerçekleşti. Ancak bu brikolaj diplomasinin yürütülmesi ile sınırlandırılmamıştı. İpek Yolu boyunca kültür ilişkisi temasını, bilinen ve egzotik olanların bilerek bir araya getirildiği bu anlar ışığında gördüğümüzü önererek bitireyim.

Çin ve göçebe dünya arasındaki İç Asya hegemonyaları ve yerleşik halklar arasındaki ve daha çok batıda Bizans ve İran arasındaki kültürel etkileşimin doğasına dair eski tartışmaların kültürel değişimin yanlış modelleriyle altüst edilmesi beni şaşırttı. “Etkiler” uzak bölgelerden dikkatsiz bir şekilde seyahat ediyor gibi görünmektedir. Bizans, soğuk algınlığına yakalanacak kadar “doğu etkilerine” tutulur.

Fakat kültürel temasları, farklılıkların kendi başlarına değer gördüğü ve bilinçli olarak ayırmanın işaretleri olarak yerleştirildiği bir “arkaik küreselleşme” süreci açısından görürsek ne olur? Bu, özellikle kültür temasının ana mekânlarının - mahkemeler ve diplomatik değişimler gibi - oyunun adı bitişik olduğunda geçerli olacaktır. Bu ayrıcalıklı ortamlarda farklı kültürlerden unsurların ustaca kolajı kendi dünyasını yaratmak için bir araya geldi. Diplomatik değişimlerin saraylar, çadırlar ve hükümet merkezleri asla basit bir şekilde ev sahibi toplumun merkezî değerlerinin yoğunlaşması değildi. Bilâkis dikkatli bir şekilde “mekansızlar” inşa edildi. Bu zemine karşı hareket edenler bir şekilde biraz “bu dünyanın dışında” göründü. Onların diplomatik muhatapları tarafından temsil edilen yabancı dünyadan olduğu kadar kendi toplumlarının ortalama üyelerinden de uzaktaydılar.

Bu izlenim Matt Canepa’nın Bizans ve Pers arasındaki sanatsal ve törensel ilişkileri incelemesi ile doğrulanmıştır. Egzotik motiflerin, maddelerin veya mekanların sergilenmesi yoluyla ortaya çıkan normal çevrenin kasıtlı ihlallerinin psikolojik etkisini ölçmemize meydan okuyan bir çalışmadır. Konstantinopolis’teki Aziz Polyeuktos Kilisesi’nde Sasani siva işi gibi görünecek şekilde oyulmuş mermer yüzeyleri; imparatorluk sarayında bir polo alanı olduğunu bilmek; yan koridorların mozaik tavanlarına yerleştirilen motiflerle Ayasofya’yı doğu ipek küppeli bir yapı olarak algılamak ne anlama geliyordu?²²

Son olarak, farklılıkların peşinde koşmak İpek Yolu dinlerinin; Budizm, Nestorian Hıristiyanlığı ve Maniheizm’in kaderine biraz ışık tutabilir. Maniheizm örneğini ele alalım. Gerçekten de bir zamanlar Hippo’lu Aziz Augustine’i genç bir taraftar olarak iddia eden bir dinin cömertçe aydınlatılmış el yazmalarının Turfan vahasında keşfedilen ilkler arasında olması dikkat çekicidir. Jiaohe ve Qoço’nun (Gaochang) boş kerpiç sokaklarında yürürken bir ürperti ile Şarlman’ın Batı Avrupa’da hüküm sürdüğü sırada çoğumuz tarafından geç Roma İmparatorluğu’ndaki kasvetli, sinsi ve şiddetli bir şekilde zulüm gören Hıristiyan mezhebi olarak bilinen Maniheizm, birkaç yüzyıl boyunca Uygur Kağanlığının yerleşik diniydi.

Peki bu Maniheizm nasıl yerleşti? Burada Xavier Tremblay’ın çalışması, *Pour une histoire de la Sérinde* (2001), Uygur imparatorluğunun Maniheizminin tuhaf dünyasına bir yol sunuyor.

Maniheizm oradaydı çünkü (diğer birçok lüks gibi) farklıydı. Museviliğin aşağı yukarı aynı zamanda batı bozkırlarında Hazarlar tarafından himaye edildiği gibi Maniheizm de Uygur Kağanlığını Çinli komşularından ayırdı. Aynı zamanda kağan sarayını büyük ölçüde Budist konutlarından ayırdı. Turfan Maniheizmi, Part edebi metinlerinden doğmuş uzun süredir ölmekte olan barok bir dindi. 18. yüzyılda Dresden Katolik Mahkemesi, Saksonya’nın ezici Lutheran nüfusu üzerinde (kırılgan ihtişamla) hüküm sürdüğü gibi bir Budist nüfusun üzerine tünemiş büyük törenler ve zengin dua kitaplarının bir diniydi.²³ Maniheizm, Çin’in düz çizgili duvarıyla çevrili yeni şehri Ordu Balık kalesinin tepesine tünemiş Uygur kağanının büyük altın çadırı kadar çarpıcı bir farklılık işaretliydi.²⁴

Bütün bunlar ne anlama geliyor? “Arkaik küreselleşme”nin bu unsurlarının modern bir ticari otoyolmuş gibi İpek Yolu boyunca mal çeken pazarın görünmez eliyle değil sürekli diplomasi ve savaşla ön plana çıktığını öne sürerek bitirmeme izin verin. Bu unsurlar İpek Yolu boyunca ve çevresinde uzanan krallıklar arasında nadir

²¹ Charles J.F. Dowsett, Translation. *The History of the Caucasian Albanians* by Movses Dasxuranc’i, Oxford University Press, London, 1961, s.99.

²² Matthew Canepa, *The Two Eyes of the Earth.*, Art and Ritual Kingship between Late Rome and Sasanian Iran. Berkeley: University of California Press, 2009, s.210-220.

²³ Xavier Tremblay, *Pour une histoire de la Sérinde: Le manichéisme parmi les peuples et religions de l’Asie Centrale d’après les sources primaires*, 2001, s.121-122.

²⁴ Jonathan Skaff, *Eurasian Entanglements*, Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors, 580– 800. Oxford: Oxford University Press, 2012, Chapt.5.

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA İPEK YOLU

görülen bir ara görünürlük anını meydana getirmek için 6. ve 7. yüzyılın başlarında özel bir canlılıkla birleşti.

Günün oyunu modern hayal gücünün büyük oyunu değildi. Orta Doğu'nun büyük güçlerinin Bizans ve İran İpek Yolu'nun batı ucundaki geniş çaplı ticaret savaşlarına doğrudan dahil olduğunu öne süren görüşlerden şüpheliyim. Yemen ve Etiyopya'nın en güneyine kadar uzanan vekalet savaşlarıyla da savaşmadılar. Modern devletlerin kapsamlı erişiminin olmadığı hâlâ yerel birimlerden oluşan bir dünyayla karşı karşıyayız.

Ama görünmezlik oradaydı. Bu, Avrasya'nın bir ucundan diğer ucuna, günün oyununun kralların yarışan ihtişamının oyunu olduğu anlamına gelir. Seylan sarayındaki Bizans ve Pers büyükelçileri kendi imparatorluklarının ihtişamını kendi madeni paralarının alışı ve kalitesinde sergilemek için ceplerinden madeni para çıkaracaklardı. (Cosmas Indicopleustes, Christian Topografya 11.18)²⁵ Augustus İtalyasında dolaşan evrensel imparatorluk hayallerinin sessizce terk edildiğini belirtmek ilginçtir. Bunun yerine Bizanslılar, İranlılar ve hatta Çinliler birçok krallığın dünyasını kabul ettiler. Fakat bu krallıklar şimdi karmaşık hiyerarşilerde sıralandı. Bir Hıristiyan Bizanslı olan Cosmas Indicopleustes için Roma İmparatorluğu Numero Uno idi: Mesih'in doğumuyla olan ilişkisi - çoğu zaman hırpalanmış olsa da - zamanın sonuna kadar hayatta kalmasını sağladı. Buna karşılık Pers, şerefli bir ikinciliğe yerleştirildi: Çünkü Mesih'e ibadet eden Doğu'nun Üç Kralı için İran'dan gelmişti. (Cosmas Indicopleustes, Hıristiyan Topografyası 2.75-77)²⁶ Kızıldeniz'in eteğindeki Axum'da - Etiyopyalı Kebra Nagast için erken bir tarihlere kabul edersek - Bizans, Kral Süleyman'ın soyundan gelen Ortodoks Monofizit Negus of Abyssinia'dan sonra ikinci sıradaydı (Debié 2010).²⁷ Bağdat'ın güneyindeki Ctesiphon'da Kısra I. Anuşirvan'a atfedilen büyük sarayda Taq-i Kısra'nın büyük kemerinin altında üç tahtın durduğu söyleniyordu. Bunlar, kralların kralının üç vasaflına - Bizans Rum Kralı, Türklerin hükümdarı ve Çin Kralı - derebeylerine mahkemeye vermek istemeleri durumunda hazırlandı. (Payne) Çin'de Batı topraklarının atlasları krallıktan krallığa Konstantinopolis'e kadar uzandı. Bu uzak batı topraklarından (Malta toprakları ve dahası) büyükelçiliklerin gelişi Çin resmî yıllıklarında gerektiği gibi not edildi (Mikawaya ve Kollautz 1984).

Bu krallıkların en batısı olan Bizanslı Kayser, İranlı Kısra ve Axumlu Negus, Peygamber Muhammed'in hitap ettiğine inanılan mektuplar önemli değerleri idi. İslam'a boyun eğmeleri ya da sonuçlarıyla yüzleşmeleri istenmiştir. Oyun değişmişti. VII. yüzyıl boyunca, eski bir dünya düzeninin hiyerarşilerine sabırsız olan evrensel bir din, İpek Yolu boyunca bir "arkaik küreselleşme" sistemini yönlendiren yönetimlerin yarışında yerini aldı. Pers Krallığı yıkıldı. Bizans yüzyıllardır duvara sabitlendi. VIII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Müslüman orduları T'ang'ı Pamir'lere karşı kovaladılar ve Soğdya'nın ticaret şehirlerini sömürdüler. İpek Yolu'nun varlığı devam etti. Ama artık MS 300 ile 700 yılları arasında İpek Yolu boyunca böylesine canlılıkla yaşamış olan geç bir Antik Çağ'ın kendine özgü kültürel, dinî ve diplomatik hayatı değildi.

KAYNAKÇA

AN, Jiayao, "When Glass Was Treasured in China", *In Nomads, Traders and Holy Men along China's Silk Road*, ed. A.L. Juliano and J.A. Lerner, Silk Road Studies 7. Turnhout: Brepols, 2002, ss.79-94.

ARRHENIUS, Birgit, *Merovingian Garnet Jewelry: Emergence and Social Implications*. Stockholm: Almqvist and Wiksell, 1985.

BANAJI, Jairus, "Precious Metal Coinages and Monetary Expansion in Late Antiquity", in *Dal "Denarius" al "Dinar." L'Oriente e la moneta romana*, ed. F. De Romanis and S. Sorda, Rome: Istituto italiano di numismatica, 2006, ss.265-303.

BANG, Peter, "Commanding and Consuming the World: Empire, Tribute, and Trade in Roman and Chinese History", in *Rome and China. Comparative Perspectives on Ancient World Empires*, ed. W. Scheidel, Oxford: Oxford University Press, 2009, ss.100-120.

BAYLY, Chris, "Archaic" and "Modern" Globalization in the Eurasian-African Arena", in *Globalization in World History*, ed. A.G. Hopkins, London: Pimlico Press, 2002, ss.47-93.

²⁵ Wolska-Conus, *age*, s.349-51.

²⁶ Wolska-Conus, *age*, s.391-95.

²⁷ Muriel Debié, *Le Kebra Nagast éthiopien: une réponse apocryphe aux événements de Najran?* In *Juifs et chrétiens en Arabie aux Ve et VIe siècles: regards croisés sur les sources*, ed. J. Beaucamp, F. Briquel-Chatonnet, and C.J. Robin, pp. 2010, s. 255-78. Paris: Centre d'histoire et civilisation de Byzance.

PETER BROWN

- BEAL, Samuel, *The Life of Hieuen-Tsiang by Shaman Hwui-li*. London: Kegan Paul, 1911.
- BECKWITH, Christopher, *Empires of the Silk Road. A History of Central Eurasia from the Bronze Age to the Present*, Princeton University Press, 2009.
- BLOCKLEY, Roger, *The History of Menander the Guardsman*. Liverpool: Francis Cairns, 1985.
- BROWN, Peter, *The World of Late Antiquity: From Marcus Aurelius to Muhammad*. London: Thames and Hudson, 1971.
- *The World of Late Antiquity Revisited, Symbolae Osloenses 72*, 1997, ss.5-90.
- CANEPA, Matthew, *The Two Eyes of the Earth. Art and Ritual Kingship between Late Rome and Sasanian Iran*. Berkeley: University of California Press, 2009.
- DEBIÈ, Muriel, “Le *Kebra Nagast* éthiopien: une réponse apocryphe aux événements de Najran?” in *Juifs et chrétiens en Arabie aux Ve et VIe siècles: regards croisés sur les sources*, ed. J. Beaucamp, F. Briquel-Chatonnet, and C.J. Robin, 2010, ss.255-78.
- VAÏSSEÏÈRE, de la, Étienne, *Histoire des marchands sogdiens*. Bibliothèque de l’Institut des Hautes Études chinoises 32. Paris: de Boccard, 2002.
- *Sogdian Traders: A History*, trans. J. Ward. Leiden: Brill, 2005.
- “Maurice et le Qaghan: à propos de la digression de Théophylacte Simocatta sur les Turcs”, *Revue des études byzantines* 60, 2010, ss.219-24.
- DOWSETT, Charles James Frank, *The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranc’i*. London: Oxford University Press, 1961.
- FREEDMAN, Paul, *Out of the East. Spices and the Medieval Imagination*. New Haven, CT: Yale University Press, 2008.
- HANSEN, Valeire. *The Silk Road: A New History*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Le Coq, A. von. 1922–1923. *Die buddhistische Spätantike in Mittelasien*, Berlin: D. Reimer,
- LÌU, Xavier, *Silk and Religion. An Exploration of Material Life and the Thought of People, AD 600–1200*, New Delhi: Oxford University Press, 1996.
- *The Silk Road in World History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- MARCHAND, Suzanna, *German Orientalism in the Age of Empire. Religion, Race, and Scholarship*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- MÌKAWAYA - KOLLAUTZ, “Ein Dokument zum Fernhandel zwischen Byzanz und China”, *Byzantinische Zeitschrift* 77, 1984, ss. 6-19.
- PARKER, Grant, *The Making of Roman India*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- PAYNE, Richard, “Cosmology and the Expansion of the Iranian Empire in Late Antiquity, 502-628 CE.” *Past and Present* 220(1), 2013, s.3-33.
- SCHAFER, Edward, *The Golden Peaches of Samarkand. A Study of T’ang Exotics*, Berkeley: University of California Press, 1963.
- SKAFF, Jonathan, *Eurasian Entanglements. Sui-Tang China and Its Turko-Mongol Neighbors, 580– 800*, Oxford: Oxford University Press, 2012.
- STEIN, Aurel, *On Ancient Asian Trails*, Chicago: Chicago University Press, 1964.

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA İPEK YOLU

TREMBLAY, Xavier. 2001. *Pour une histoire de la Sérinde: Le manichéisme parmi les peuples et religions de l'Asie Centrale d'après les sources primaires*, Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

WHITBY, Michael, and Mary WHITBY, *The History of Theophylact Simocatta: An English Translation with Introduction and Notes*. Oxford: Clarendon Press, 1986.

WOLSKA-Conus, Wanda, *Cosmas Indicopleustes. Topographie chrétienne, Sources chrétiennes* 141; 159; 197, Paris: Éditions du Cerf., 1968, 1970, 1973.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 519-532.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.06.2021

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI*

OMELJAN PRİTSAK**

çev. ELVİN YILDIRIM***

ÖZ

Bütün Türk lehçelerinde bir renk adı olarak geçen kara, herhalde kendisine asıl manası dışında farklı manalar atfedilerek en fazla kullanılan renk olmuştur. Kara adı Türk devlet teşkilâtında, boy ve kişi adlandırmalarda, yas ifadelerinde, kötü hastalıkların tanımlamalarında, yön ve coğrafya tasvirlerinde, onursuzluk, utanç ve itaatsizlik gibi durumların ifadelerinde, uhrevi alem için kötü ruhların ifadesinde, bahtsızlık ve yoksulluk, düşmanca kötü tutum ve kötü niyetli davranışların betimlemelerinde, hayvan ve bitki adlandırmalarında sıkça kullanılmaktadır. Günümüze kadar gelmiş Atasözlerimiz ve Deyimlerimiz içerisinde Kara sıfatının oldukça fazla kullanıldığı görülmektedir. Tüm bu kullanım alanları içerisinde kara renk adı Türk tarihinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Özellikle Karahanlılar döneminde hükümdarların unvanlarında sıkça kullanılan kara, büyük, güçlü, sert, yiğit, cesur manaları ile ilişkilendirilmektedir. Arap, Fars kaynakların kullanıldığı, bununla birlikte Türk Yazıtları, Kutadgu Bilig ve Dîvânu Lugâti't-Türk olmak üzere önemli ana kaynakların ve araştırma eserlerinin incelendiği Omelyan Pritsak'ın "Qara Studie Zur Türkischen Rechtssymbolik" başlıklı makalesi, kara renginin Türk tarihi ve kültüründeki durumunun anlaşılması bakımından oldukça önemli bir çalışmadır. Pritsak'ın Zeki Velidi Togan'ın doğumunun 60. Yılı sebebiyle hazırlanan Armağan kitabı için yazdığı makalesi tarafımızca Almancadan Türkçeye çevrilmiş, makale sonunda bulunmayan kaynakça da dipnotlardan eklenmiştir. Makalede Pritsak yukarıda da belirttiğimiz üzere Karahanlılarda ve daha erken dönemlerde kullanılan kara unvan ve ongunlarına, boy ve halk adlandırmalarındaki örneklerine, yer adlarında kullanımına, yön sembolizminde kara ile birlikte diğer renklerin kullanım durumu üzerinde durmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kara, Renk, Kültür, Yön, Sembolizm.

QARA A STUDY ON TURKIC DIRECTIONAL SYMBOLISM

ABSTRACT

Black (kara), which is the name of a color in all Turkic dialect, is probably the most used color by attributing different meanings to it other than its original meaning. Kara name is used in the Turkic state organization, in the names of tribe and person, in expressions of mourning, in descriptions of bad diseases, in descriptions of directions and geography, in expressions of situations such as dishonor, shame and disobedience, in expressing evil spirits for the ethereal world, unfortunate and poverty, hostile bad attitudes and malicious behaviors. It is frequently used in animal and plant descriptions. It is seen that the adjective kara is used a lot in our proverbs and idioms that have survived until today. Among all these areas of use, the name black color has an important place in Turkic history. Especially in the Karakhanids period, kara, which was frequently used in the titles of the rulers, is associated with the meanings of great, strong, hard, brave. Omelyan Pritsak's article title "Qara Studie Zur Türkischen Rechtssymbolik", in which Arabic and Persian sources are used, as well as

* Omelyan Pritsak tarafından kaleme alınan "Qara Studie Zur Türkischen Rechtssymbolik" başlıklı makale Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'ın 60. Doğum Münasebetiyle 1950-1955'te hazırlanan ve ilk baskısı Maarif Basım evinde yapılan Armağan Kitabında bulunmakta olup, eser Türk Tarih Kurumu tarafından 2010 yılında tıpkı basım yapılmıştır. Bu makale tarafıma ait olan Karahanlı Çalışmaları adlı eserin ilk bölümünü oluşturmaktadır.

** Ukraynalı dilbilimci, filolog ve tarihçi. Harvard Üniversitesi Ukrayna Tarihi Kürsüsü'nün kurucusu. Uzmanlık alanları Türkoloji ve Oryantalizmdir.

*** Doç. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: elvinyildirim34@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-7529-1875

important main sources and research works such as Turkic Inscriptions, Kutadgu Bilig and Dîvânu Lugâti't-Türk, are used in terms of understanding the situation of black color name in Turkic history and culture. It is a very important study. The article written by Pritsaq for the Festschrift book, which was prepared for the 60th anniversary of Zeki Velidi Togan's birth, was translated from German to Turkish by us, and the bibliography not found at the end of the article was added from footnotes. In the article, Pritsaq focused on the kara titles and onguns used in the Karahanids and earlier periods, their examples in tribal and folk naming, the use of place names, and the use of other colors with kara in directional symbolism.

Keywords: Black, Qara, Color, Culture, Direction, Symbolism.

Prof. Ahmet Zeki Velidi Togan Türk-Moğol devlet oluşumu ve sorunları ile meşgul olmuş biridir. Burada onun keşfettiği ve 1939'da yayınladığı Meşhed nüshası ve bu alandaki bilgiler gerçek bir ansiklopedi mahiyetindedir. Ben de onun diğer hayranları gibi onun 60. doğum günü kutlamasında Profesör Togan'ı kendi alanımda bir katkı yaparak tebrik etmekten onur duyuyorum.

§ 1- Kara kelimesi Karahanlı hükümdarlarının unvanlarında sıklıkla bulunur. Bu adın kullanımının V. V. Gregorev bu hanedanın temel genetik özellikleri ve kullandığı unvanlarına göre teklif etmiştir. "Karahanlı" adı ile bakabilirsiniz¹.

Bu sorun ile ilgi çok sayıda araştırmacı (Wladyslaw Kotwicz ve Karl H. Menges gibi)² Karahanlılar (genel olarak Türk ad biliminin alt dalları olarak) için çok sayıda karakteristik kelimeler bulsalar da hiçbiri "Karahanlı" gibi tatmin edici olmamıştır.

§ 2- Karahanlı dönemi kaynaklarında kelime kağan unvanı ile "Kara Hakan" (قر خاقان) ve "Kara Han" (قرا خان) olarak geçmektedir. Kara kelimesi, ya bir İslami addan sonra örneğin, Ahmet Kara Hakan³, Ahmed Kara Han⁴, Ömer Kara Han⁵ ya da bir ongunun⁶ (totem) adı, örneğin Arslan Kara Hakan⁷, Buğra Kara Hakan⁸, Buğra Kara Han⁹, Tuğrul Kara Hakan¹⁰, Tuğrul Kara Han¹¹ gibi ya da bir sıfat Tonga Kara Hakan¹² ya da sıfat ongunu Tangaç Buğra Kara Han¹³, Tafaç Buğra Kara Hakan¹⁴, Tamgaç Buğra Kara Hakan¹⁵, Tangaç Buğra Kara Hakan¹⁶ gibi önüne gelmekteydi. Bazen kurallar değişmiş olarak Kara kelimesi ongunundan önce örneğin Kara Arslan¹⁷, Tabgaç Kara Buğra Han Kanu¹⁸ gibi gelmektedir. Bütün bu unvanlarda ise kara kelimesi olan unvan görülmemektedir. Ahmed Han¹⁹, Harun Hakan²⁰, Hi Han²¹, Arslan Hakan²², Arslan Han²³, Tonga Han²⁴,

¹ Karachanidy v Maverannagrë po Tarichi Munedzim-başi: Trady Vostchnago Otdelenlya Imp. Russ. Archeol Obsc. Bd. 18, St. Pb. 1874, s. 189-258.

² Wladyslaw Kotwicz, *Contributions à l'histoire de l'Asie Centrale* (yayımcı. Marian Lewicki), *Rocznik Orientalistyczny*, Bd.15 (1939-1949), Krakow 1949, s. 169-174 (=contributions); Karl H. Menges: Karl A. Wittfogel and Fengchia-sheng, *History of Chinese Society Liao*, New York 1949, s. 624-625. Karşılaştırma için: Gy. Nemeth, *Le système des noms depeuples turcs*, *Journal Asiatique*, Bd:239, Paris, 1951, s. 69-70; A. Zajaczkowi, *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianskie*, Breslau 1949; Karl Heinrich Menges, *The Oriental Elements in the Vocabulary of the Oldest Eussian epos, The Igor Tale*, Supplement To Word, Vol.7, New York 1951 (1952).

³ Ibn al A'tîr, hrsgb. v. C. J. Tornberg, Bd. 9, s. 118 (Leiden 1863).

⁴ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 210.

⁵ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 213.

⁶ Ongun (totem) unvanları için Karahanlı Denemelerim I-IV (Karachanidische Streitfragen I-IV, Oriens, Bd.3, Heft 2, Leiden, 1950), ile karşılaştırınız ve benim Karahanlı Çalışmalarım I-X (Karachanidische Studien I-X), Altay topluluklarının temel statü sorunlarının çözümü.

⁷ A. K. Markov, *Inventarniy katalog musulmanskih monet Imperatorskogo Ermitaja* (=Müslüman İmparatorlukların sikkelerinin envanter kataloğu), St. Pb. 1896-1904, 227, Nr. 232-34; 239, Nr. 303-308 (=katalog); Jarkandisches Dokument in: W. Barthold, *The Bughrâ-Khân mentioned in the Kutadgu Biliq Bulletin of the School Of Oriental Studies*, London, Bd. 3 (1923-26), 151-58. Die Türk. Ragib Hulusi Bey'den nakil: *Türkiyat mecmuası*, İstanbul, Bd. I, (1925), s. 221-26.

⁸ M. Fraehn, *Recensio Numorum Muhammedanorum*. Bd I, St. Pb. 1836, 136, Nr. 56; 137, Nr. 60; 592 (=Ree.); M. Fraehn, *Nova Supplementa ad Recensionem Num. Muhammed*, St. Pb. 1855, 248, Nr. 83a; Tewhid, *Müze ji Humâyün Meskûkât-ı qadime-ji İslâmîje qataloğu*. Bd. 4, İstanbul, 1321=1903, 22, Nr. 26 (=Meskûkât); *Jarkand Document* (vgl. Anm. 7).

⁹ *Kutadgu Bilig* tıpkıbasım, hrsgb. v. TDK, Bd.2, Fergana Nüshası, İstanbul, 1942, 17.8.9, u.s.w.

¹⁰ Markov, *Katalog*, 272, Nr. 491.

¹¹ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 212, u. s. w.

¹² Markov, *Katalog*, 223, Nr. 210, u.s.w.

¹³ B. Dorn, *Über Die Münzen der İleke: Mèlanges Asiatiques*, Bd.8, S-Pb. 1881, 728, Nr. 90 (=Münzen) u.s.w.

¹⁴ *Jarkand Document* (vgl. Anm. 7).

¹⁵ Markov, *Katalog*, 256, Nr. 399-400; Stanley Lane Poole, *Catalogue of Oriental in the British Museum*, Bd. 9, London, 1899, Nr. 444, t, u, v, u. s. w.

¹⁶ Dorn, *Münzen*, 729, Nr. 91; 732, Nr. 105 u.s.w.

¹⁷ Markov, *Katalog*, 230, Nr. 256, u.s.w.

¹⁸ *Kutadgu Bilig* tıpkıbasım, Bd. 3, Mısır Nüshası, İstanbul, 1943 6:17.

¹⁹ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 213.

²⁰ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 118.

²¹ Ibn al A'tîr, Bd. 9, s. 213.

²² Z. B. Markov, *Katalog*, 228, Nr. 236-237; 290, Nr. 602.

²³ Z. B. Markov, *Katalog*, 228, Nr. 235-38; 234, Nr. 273, 236-237, Nr. 284-289; 238, Nr. 295-8; 240-1, Nr. 314-19 u.s.w.; Tewhid, *Meskûkât*, Bd. 4, 5-6, Nr.7; 6-7 Nr. 8; *Ta'rih-i Baihaqi* hrsgb. v. W. H. Morl Cutcutta, 1862, s. 526, 633, 655, 656-658, 660, 742, 790, 806.

²⁴ Fraehn, *Rec.*, 138-9, Nr. 65; 592, ad Nr. 65; Kâşgari, hrsgb. Kilisli Ahmad Rifat, İstanbul, 1335=1916/7, 272:7.

Tamgaç Buğra Han²⁵, Tafgaç Uluğ Buğra Han²⁶, Tangaç Han²⁷, Kılıç Tafgaç Han²⁸, Kılıç Arslan Hakan²⁹ gibi. Kara kelimesinin alternatif bir ad olarak değil, bir ongun (Kara Arslan gibi.) için yardımcı bir ad ya da kalıcı bir sıfat olarak kullanıldığı açıkça bellidir.

§ 3-Karahanlı unvanlarındaki Kara'nın eski kadim kökleri sadece Müslüman Karahanlılarda görülmez. Kaşgari (1074) kararı şu başlıklar halinde yazmaktadır: “*kara- siyah olan her nesnedir. Kağanlık yöneticileri (el-Mülük el-Hakaniye) böylece Buğra Kara Hakan olarak belirlenmiştir. Bir efsane vardır...*”³⁰. Bu efsane çok erken dönemde yazılmış olmalıdır. Bunu, Kaşgari'nin çağdaşı olan, Selçuklularda Melik Şah'ın saray doktoru ve Tarih-i Mülük at-Türk (Türk Hükümdarları Tarihi) ve Taba'i el-Hajavan'ın (Hayvanların tabiatı) yazarı Şeref az-Zamân Tâhir Mervezi adlı Merv'den bir İranlı 1120 de yazmıştır. Mervezi'nin yazısının bu bölümü efsanenin o kısmını bilinen haline getirmiştir³¹. Aynı efsanede Batı Karahanlı (Semerkant) Kağanı İbrahim b. el Hüseyin'in (ölümü yaklaşık 1200) saray doktoru Mağdüddin Muhammed b. Adnan'ın Dikr-i Mulûk-i Turkân'ı (Türk hükümdarları hakkında) bu kağana adanmıştır. Bu varyant, Cami'ül Hikayat'ta (Hikâyeler Koleksiyonu, yazar 1220) yeğeni Muhammed Auî olarak belirtilmektedir. İki nüsha da genellikle aynıdır. Temsili adlar daha doğrusu unvanlar kaybolmamıştır ve sadece küçük farklılıklar bulunmaktadır. Efsanede Bagaç³² adlı bir Yabgu³³ yani Türk hükümdarının olduğundan bahsedilmektedir. Diğer hediyeler arasında o da bir zenci köle almıştı. Bu kara adamın Türkistan'a gelmesi büyük bir heyecan yaratmıştı ve akıllı olağanüstü farklı özelliklerle ödüllendirilmişti ve hiç garip değildi, hükümdar ona sıra dışı bir yakınlık hissetmişti. Bir gün, bu gözde zenci iyi bir fırsat yakaladı ve kararlı bir şekilde hükümdara saldırıp onu öldürdü ve onun yerine oturdu. Mervezi hikâyesini şöyle bitirmektedir: ‘O Kara Han’ unvanını aldı, ondan önce hiç kimse bu unvanı ‘Kara Kağan’ almamıştı. Onun haysiyeti çok büyüktü ve ne zaman Türkler onurlu bir hükümdar istediklerinde Kara Han onları ikna etti. ‘Kara’ Türkçede ‘siyah’ demektir ve ‘el-Hakan’ size göre anlamı ‘yüce hükümdar’ ve ‘kara han’ ‘siyah kağan’ anlamına gelmektedir”³⁴.

§ 4- Mervezi'nin Çin üzerine yazdığı bölümde Karahitay (Batı Liao Hanedanlığı) hükümdarının Gazneli Mahmud'a yazdığı mektup bulunmaktadır (1027)³⁵. Hitap şu şekildedir: الى امير خراسان محمود قراخان ان Horasan Emir'i Kara Mahmud Han'a...Bir Gazneli için Kara Han unvanının olağandışı olarak kullanımı haklı olarak V. Minorsky tarafından vurgulanmıştır³⁶.

§ 5- Mervezi'nin olay hakkında verdiği bilgiye göre, bu sıfatın Karahanlılarda sadece büyük ya da orta kağanlar tarafından kullanıldığı kanıtlanırken, karanın özellikle bu sır konumunu tanımlamak gerekmektedir³⁷. Kara sözü burada nasıl böyle bir anlam almış olabilir? Cevap vermek için, en azından biz kısa bir süre ne olursa olsun Türk unvanlarında kullanılan (daha doğrusu Türk onomastiğinin alt dalları olarak) bu kelimeleri dikkate almalıyız.

§ 6- Öncelikle kara sıfatının Karahanlı hükümdarlarının unvanlarından önce kullanımından bahsetmek gerekir:

1. Yenisey Yazıtlarında iki kere Kara Kan'dan bahsedilmektedir³⁸.
2. Talas Yazıtlarında bir Kara Bars ve bir Kara Çur'dan bahsedilmektedir³⁹.

²⁵ Fraehn, *Rec.*,139, Nr. 67; *Inşâ*, hrsgb. Barthold, in: *Turkestan v epochu mongolskogo naşhestviya* (Moğol İstilasında Türkistan), Bd.1, St. Pb. 1900, s. 24 (=Turk. I)

²⁶ *Kutadgu Bilig*, Mısır Nüshası, 16: 6.

²⁷ Fraehn, *Rec.*,139, Nr. 66; 593; Nr. 82; Dorn, *Münzen*, 727, Nr. 85; Mârkov, *Katalog*, 252, Nr. 282; 265-6, Nr. 451, 455-6; 884, Nr. 398 a.

²⁸ Fraehn, *Rec.*, 594, Nr. 85; Fraehn, *Nov.Suppl.*, 248, Nr. 96a; Dorn, *Münzen*, 734, Nr. 115; Mârkov, *Katalog* 278-80, Nr. 519, 521-32; 285, Nr. 576.

²⁹ Auî, *Lubâb el-albâb*, hrsgb. E. G. Browne und Mirzâ Muhammed, Bd. I, London, 1906, s. 42-46.

³⁰ Kâşgari. Bd. 3, 167: 89.

³¹ V. Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tâhir Marvazi On China the Turks and Inda*, London, 1942, (Marwazi).

³² Marwazi, S. *43: بکج Bei 'Auî, hrsg. V. Barthold (in Turk. I) 100: یکی از پادشاهان ترکستان که نام اولج بود (Belic (beluc) adında (namında) Türkistan padişahlarından birisi) Minorsky, *Marwazi* 157, bu unvanı şu şekilde transkribe ediyor “B. K. J. (K. J.?), ya da Kaşgari'den öğrendiğimize göre (I. 299: 1-3) bu unvan bir tigin unvanı olan bægâç, B. Bægâç Arslan Tigin idi ve beg adının küçültme hali idi.

³³ Marwazi, جوبه Auî, bu adı حسويه Pâdişâh az pâdişâhân-i İrân şeklinde zikretmektedir.

³⁴ Marwazi, s. 43-44.

³⁵ On iki hayvan takviminde belirtilen tarihe göre (fare yılı) bu mektup 1024/5 yılında yazılmış olmalıdır. Mektupta gelecek fare yılı 1036 denilmiştir ve Gazneli Mahmud 30 Nisan 1030'da vefat etmiştir. Uyuşması için karşılaştırmız: Barthold, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Berlin 1935, 89(=Vorl.) u. Minorsky, Marwazi, s. 76.

³⁶ Marwazi, s. 79.

³⁷ J. H. Kramers şöyle yazar: “Bu (Kara kelimesi, alıntı) aynı zamanda muhtemelen güçlü bir terimdir örneğin, Kara Osman ve Kara Han gibi adlar Doğu Türkistan'daki Karahanlılara bağlı adlardır” (Kara, in: *Enzyklopedie des İslâm* Bd. 2, Leiden-Leipzig, 1927, s. 777). Ayrıca karşılaştırmız Gyula Nemeth, *Ungarische Jahrbücher*, Bd. 10, 28. Benzer bilgileri Menges, Hammer dolayısıyla verir. (GOR, I, s. 79-80) “Bazı bağlamlarda ‘kara’ yüceltici bir çağrışım vermektedir” (Liao- Bd, 624, 5). Kotwicz şöyle yazmıştır: “*Tous les peuples de l'Asie Centrale sont 'ceux qui ont la tête noire', c'est ainsi qu'on les caractérise. Par conséquent le terme 'noir' équivaux souvent pour eux au terme: 'natif, sans mélange, véritable' vd.*” (*Contributions*, 170.)

³⁸ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Bd. 3, İstanbul 1940, s.142, 170 (=Orkun, ETY).

³⁹ Orkun, ETY, Bd. 2, s. 133, 134.

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

3. Bizans kaynaklarında yaklaşık 410'da bir Hun prensi Kara Ton'dan bahsedilmektedir⁴⁰.

4. Konstantin Porphyrogenetos'a göre Macarlarda hükümdardan sonra gelen ikinci liderin unvanı Kar Han idi⁴¹.

5. Buhara ekolünden, Abu'l Hasan Abdurrahman b. Muhammed an Nişaburi tarafından Tarih-i Buhara'da (bu eserin ilk yayını 943, sonuncusu en azından üçüncüsü 1220'de yayınlandı, bu çalışma normalde Tarih-i Narsah-i olarak geçmektedir) göstermektedir ki Mavaraünnehr bir Türk derebeyliği, Kara Çurini- Türk (قرا چورین ترک) adlı bir yabgunun (یابغو) egemenliği altındadır. Josef Markwart onu, Batı Türk İmparatorluğunun kurucusu İstemi Kağan olarak tespit etmektedir⁴².

6. Nihayet, Türk ekolünden Reşüddiddin'in⁴³ eserindeki ayrıntılı bilgilere ve onun geleneğini takip eden Abu'l Gazi'ye⁴⁴ göre Oğuz Han'ın babası Kara Han'dır.

§ 7- Türk halklarının adlandırılmasına kara kelimesine rastlıyoruz. Türklerde her zaman görülen ikili sisteme (iki eşit boya bölünme) göre bir kısım boy kara diğerleri ise başka bir renkle ak veya sarı olarak nitelendirilir. Türk kabilelerini tanımlamak için genel örneklerle renk kullanımını şu şekilde açıklanmıştır⁴⁵:

I. A.

1. Kara Bölük (Kaşgari),
2. Kara Hazar,
3. Kara Başlıklılar,
4. Kara Kalpak,
5. Kara Kırgız,
6. Kara Papak,
7. Kara Yağma (Kaşgari)

B.

1. Kara Koyunlu- Ak Koyunlu
2. Kara Kalmıklar (Batı Moğollar)- Ak Kalmıklar (Altay Türkleri) 18. yy. Rus kaynaklarında
3. Kara Nogay- Ak Nogay
4. Kara Çeda- Ak Çeda (Soyotlar)
5. Kara Tumat- Ak Tumat (Teleütler)
6. Kara Çus- Ak Çus (Beltirler)

C.

1. Kara Türgiş- "Sarı Türgiş"
2. Kara Uygur- Sarı Uygur
3. Karakaş (-kaş)- Sarı Kaş
4. Kara Çor- Sarı Çor

II. A. 1. Kök Türk

- B. 1. Kök Ordu- Ak Ordu
2. Kök Börü- Ak Börü

⁴⁰ Χαράτων : Gyula Moravcsik, *Byzantionturcica II*, Budapest, 1943, s. 285.

⁴¹ Καρχαῖς : Moravcsik, *Byzantionturcica II*, 139. Vgl. hierzu. Qar Çur des Tarāz-Inschriften (Orkun, *ETY*, Bd. 2, s. 134-35).

⁴² *Ta'rih-i Buharā*, hrsgb. Redawi, Teheran, 1317=1939, s. 7-8. Markwart'ın çalışması: *Wehrot und Arang*, hrsgb. H. H. Schaeder, Leiden 1938, 147-149. Büyük Kağan Ch'u-lo-hou 587-588 için başka bir tanımlama, S. P. Tolstov, *Tiraniya Abruja*, (=Abruç Tiranlığı), *Istoriceski Zapiski*, Moskau, Leningrad, 1938, Bd. 2, 111 ff.. Bu yazımın ikinci versiyonu Exkurs II, *Drevniy Kharezm*, Moskau, 1948, 248-280.

⁴³ I. I. Berezin, *trudi Vostochny. Otd.*, Bd. 5, S. Pb. 1258, 13 ff.

⁴⁴ Baron Desmaisons, S. PB., 1871, Bd. 1, 12-13.

⁴⁵ Aşağıda ileri sürülen bu liste tam olarak gösterim amaçlı değildir. Bu liste – Eski Türk Yazıtları ve yanı sıra Kaşgari- aşağıdaki çalışmaların ana belgesi olmuştur: N. Aristov, *Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostoy* (= Türk boylarının ve milletlerinin etnik bileşeni ile ilgili notlar): *jivaja starina*, S. Pb., 1896, H. s. 3-4; Barthold, *Vorl.*; M. Th. Houtsma, *ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden, 1894; Kotwicz, *Contributions*; A. Krymskiy, *Tyurky, jich movy ta literatury* (= les turks, leurs langues et littératures), H.2 Kiev, 1930; *materialy po istorji Turkmen i Turkmennii* (=Türkmenler ve Türkmen tarihi malzemeleri), Bd. I, Moskau Leningrad, 1939; V. Minorsky, *Hudud el- Alem*, London, 1937; Gy. Nèmeth, *A honfoglalo Magyaraság kialakulása* (=Macaristan gibi konsollük toprak edinimi), Budapest, 1930; L. Ligeti, *Bilimmeyen İç Asya*, İstanbul, 1946; W. Tiesenhhausen, *Sbornik materialov otnosjaščichsja istorii Zotoloy Ordy* (=Recueil de materiaux relatifs à l'histoire de la Horde d'or) Bd. 1, S. Pb., 1884, Bd. 2, Moskau-Leningrad, 1941; E. Zambaur, *Manuel de genèalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover, 1927. Abdülkadir İnan'ın harikulade kabile adları koleksiyonu yayınlanmamıştır. Prof A. Caferoğlu, Fahrettin Çelik'in *Türklerde dört yönün dört renkle adlandırılması* adlı makalesine dikkatimi çekti, (*Türk Amacı*, İstanbul, 1942, Nu. 1, 2, 3, 4, 5, 6; 1943, Nu. 7, 8, bazı ilginç bilgiler içermektedir. Karşılaştırınız: Moğol onomastiğinde renklerin kullanımı: Kara Tatar- Çağan Tatar, Köke Moğol- Sera Jogur; Ordos Klanı, Sera Moğol UlāG tş'in, GökhkōG' tş'in, Tş'agāG' tş'in (Antoine Mostaert, *Ordasica, bulletin of the Catholic University of Peking*, Nr, 9, 1934, 35); Oyrat (Kalmuklar) adı olarak Ulān Zalāte vs.

- III. 1. Sarı (Kazakların Orta Cüzünden)
2. Sarı Jomart (Kazakların Orta Cüzündeki Naymanlardan)
3. Sarı Uysun (Kazakların Ulu Cüzünden)
4. Sarıhlar (Soyotlardan)
- IV. 1. Kızıl
2. Kızılı
3. Kızılkaya (Şorlardan)
- V. 1. Ak Hunlar
2. Ak Bura (Kazakların Orta Cüzünden)
3. Ak Nayman (Kazakların Orta Cüzünden)

§ 8. Yer adlarında renkler

- I. 1. Ala (Kaşgari)
2. Ala Yugaç (Kaşgari)
3. Ala Dağ
- II. 1. Altun Kan (Kaşgari)
2. Altun Su (Hudud el-Alem)
- III. 1. Ak Tağ (Ἐκτόγ)
2. Sarıgşın Hazarların 'Ak Şehri'
3. Ak Su
- IV. 1. Kara Yugaç (Kaşgari)
2. Kara Su
3. Kara Tağ
- V. 1. Kızıl (Kaşgari)
2. Kızıl Öz (Kaşgari)
3. Kızıl Su
- VI. 1. Sarı Su (Tienhausen, *Materyaly*, Bd. II, 111, 158, 160)
2. Sarı Dağ (Markwart, *Wehrot und Arang*, 181)

§ 9. Hükümdar unvanlarındaki takip edebildiğimiz renkler:

- I. 1. Ala Buğa
2. Ala Kuş
- II. 1. Altun Baş
2. Altın Buğa
3. Altın Kan
4. Altın Şah
5. Altın Taş
- III. 1. Ak Bay
2. Ak Buğa
3. Ak Sungur
4. Ak Togan
5. Ak Muhammed
6. Ak Sultan
- IV. 1. Boz Kuş
2. Boz Temür
- V. 1. Kök Börü
2. Kök Taş

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

- VI. 1. Kara Arslan
2. Kara Ahmed
3. Kara Ali
4. Kara Hülagü
5. Kara Muhammed
6. Kara Mustafa
7. Kara Sungur
8. Kara Tay

- VII. 1. Kızıl Arslan
2. Kızıl Ahmed

- VIII. 1. Sarı Ahmed
2. Sarı Hüseyin
3. Sarı Saltık Gazi
4. Sarık Tay

§. 10. Onomastik olarak vurgulanmalıdır ki-yukarıdaki örneklerden de görülebileceği gibi- sadece beş ana renk kullanılmaktadır:

1. Siyah (Kara)
2. Beyaz (Ak)
3. Mavi (Kök) daha doğrusu Gri (Ala, Boz)⁴⁶
4. Sarı (Sarı, Sarıg vb.)
5. Kırmızı (Kızıl) daha doğrusu Altın (Altun)

§. 11. Andreas Alföldi beş kült temel unsuru bulmuştur ki bu dört daha doğrusu beş yön beş ana renk ile sembolleşmekte ve bu beş sembol Çin’de (wu hing) ve Orta Asya göçebelerinde de bulunmaktaydı⁴⁷. Alföldi Hunlar, Peçenekler ve Moğollarda da Çin’deki yön renklerinin aynı olduğunu tespit etmiştir:

Kırmızı = Güney
Siyah = Kuzey
Gök = Doğu
Ak = Batı
Sarı = Merkez

Türklerin renk sembolizmi ile bağlantılı olarak yön tayin ettiklerini gösteren misaller bulunmaktadır. Uygur Textlerinden bir Budist Sutrasi sâkız jükmäk (94 95) da bu bilgileri doğrulamaktadır. Biz bunları aşağıdaki gibi okuduk⁴⁸:

<i>Soltun kök luu.</i>	Gök Ejderhanın solu (doğuda)
<i>Ongdun ak bars</i>	Ak aslanın sağı (batıda)
<i>Küntün kızıl sakızgan</i>	Güneyde kırmızı saksığan
<i>Kidin kara yılan</i>	Arkada (kuzeyde) kara yılan

§. 12. Altay toplulukları genellikle en iyi yaylaları devlet merkezi olarak kullanmışlardır. Bu durumu en iyi v. Gabain “sığınılan yer” olarak tanımlamıştır⁴⁹. Orhan Yazıtlarında da yerleşim yerini işaret eden iki kelime vardır: *iyş*⁵⁰ ve *kuz*. Anna Marie von Gabain’in bu iki kelimeyi de tespit etmesi aynı önemdedir⁵¹. *Kuz* sözü, daha doğrusu Kaşgari’deki *koz* (I, 274:2) aşağıdaki gibi geçmektedir:

⁴⁶ A. Alföldi, *La royauté double des Turcs*, in: Ilme congrès Turc d’histoire, İstanbul, 1937, s. 13 (= La royauté)

⁴⁷ A. Alföldi, *La royauté*, 13. Vgl. Otto Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*. Bd. I, Berlin- Leipzig, 1930, s. 61 ff. J. J. M de Groot, (*die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin und Leipzig 1921, s. 20), Orta Asya onomastiğinde renk sembollerinin uzak yerleri tasvir etmek için kullanıldığını buna göre *Jung ve Ti*’lerin kızıl’ı güney, ak’ı batıyı tasvir etmek için kullandıklarını belirtir.

⁴⁸ A. Gabain, G. R. Rahmeti, W. Bang, *Türkische Turfan Texte* VI, Berlin, 1934 (in: SBAW, 1934), s. 61-62.

⁴⁹ *Steppe und Stadt im leben der ältesten Türken* in: *Der Islam*, Bd. 29, H. 1, Berlin 1949, s. 30-62 (=Steppe und Stadt).

⁵⁰ Orkun, ETY, Bd. 4, s. 142.

Qozda qar äksümäs.

Kozda hiç kar eksik olmaz manasına gelir.

Qujda jağ äksümäs.

Koyun yılında yağ eksik olmaz manasına gelir.

Brockelmann, Kaşgarlı'da geçen koz الجبال مقنوه kelimesinin Arapçası قوزتاغ *Koz Tağ* (I, 273:17) ve قوزتاغ *Kuz Tağ*'ı (III, 89:10) "kuzeyde olan, güneş görmeyen yer"⁵² ya da güneş görmeyen dağ⁵³ olarak tanımlamıştır. *Kuzay* daha doğrusu *kuzey* formundaki *kuz* sözü, Türk lehçesinde yönlerden kuzeyi, güneyi⁵⁴ ise güney yönü karşılığında kullanılmaktadır.

Bu yüzden sığınılan yer, yaylanın kuzey yamaçlarından geri çekiliyordu.

§ 13. Karahanlı kağanların otağları sığınılan yerde nereye kuruluyordu? Maveraünnehr'de ilk Karahanlı idaresi kurulduğu devirlerde yaşayan Utbi ve Beyhaki gibi kişiler bu devletin yönetimi hakkında bazı ayrıntılar vermişlerdir. Beyhaki'nin verdiği bilgiler göre, 1024'de Büyük Kağan Arslan Han Mansur b. Ali devlet içerisindeki iktidar mücadelelerinden bıkarak tahttan çekilmiş ve Balasagun'a sığınmıştır⁵⁵. Gazneli ünlü övgücü Minücihri'nin⁵⁶ Divan'ındaki ayrıntılara ve İbn'ül Esir'e göre Karahanlı büyük kağanının başkenti Balasagun'du. Gazneli Minücihri'nin *Divan*'ı ve İbn'ül Esir bu konuda önemli ayrıntılar vermektedir. Büyük Kağan Ahmet bin Ali 1017-1018 yılında Balasagun yakınlarında öldü⁵⁷ ve Büyük Kağan Süleyman bin Yusuf (öl.1057) (sahib Balasagun)⁵⁸ Balasagun ve Türk ülkelerinin hâkimi olarak bilinirdi⁵⁹. Büyük kağan Yusuf bin Yusuf'un (öl. 1065) tahta çıkışı hakkında şu bilgi verilmektedir: Devleti ele geçirdi ve Balasagun'da tahta oturdu⁶⁰.

Karahanlılar hakkında önemli bilgiler veren Osmanlı tarihçisi Münecimbaşı Ahmed bin Lutfullah (öl.1702) Balasagun'un Karahanlılar'ın başkenti (Darül Mülkleri) olduğunu vurgulamaktadır⁶¹. Büyük kağan Ahmet bin Ali hakkında Münecimbaşı şöyle der: "Balasagun eski zamanlardan beri onların başkentiydi. Onun ataları daha önceki devletlerde komutanlık yapıyordu"⁶².

Ancak Kaşgari'nin Balasagun'u 'Ordu' başlığı altında ele alması Balasagun'un Karahanlı başkenti olduğu konusunda şüphe yaratmaktadır. "ordu (1,112:7-8) (yani Ordu mükemmel) *qasabat qurba balasagun*", "Ordu (Büyük Kağanın Sığınak Yeri) Balasagun yakınında başkent"⁶³.

O halde Barthold şunu söylemekte haklıdır: "Ne Kaşgar ne de Balasagun 10. yüzyılın sonunda İrani ve Müslüman Samani Devleti'nin fethettiği yerler arasında idi."⁶⁴

§ 14. Kaşgari'de Balasagun için Kuz Ordu (1,112:7-8) ve Kuz Uluş (1,60:15) tabirleri kullanılmaktadır. Kaşgari, Kuz Ordu'nun neden Ordu'nun dışında olduğunu (Kaşgari Ordu kelimesini 'Hükümdarların Başkenti' 1, 112:5 olarak açıklar) ifade eder. Kuz Uluş adına gelince bu kelimenin Balasagun ve komşu ülke sakinlerinin dilinde Arapça el-Baldata'ya 'yani şehir' karşılık geldiği ortaya çıkmıştır.

Kuz kelimesinin anlamlarının neler olabileceği aşağıda görüldüğü gibidir:

1. Genellikle dağın kuzey yamacına bakan sığınak, meradır.
2. Genel olarak kuzey

⁵¹ *Steppe und Stadt*, s. 33.

⁵² *Mitteltürkischer Wortschatz*, Budapest-Leipzig, 1928, s. 167.

⁵³ A. Gabain, (*Steppe und Stadt*, 34) -henüz hipotezken- böyle bir çeviri önerdi.

⁵⁴ Radloff *Wb.* II, 1018'de kuzeyi, verir. Kuzey kelimesinin redaksiyonu H. Hysejnov'un editörlüğündeki (Azerbaycanca-Rusça luget, Baku, 1939, s. 670: quzey-kuzov) sözlüğünde şu anlamda geçmektedir: 'kuzey, dağların karanlık tarafı'. Arkadaşım Nur Muhammed Hasan Lütfi Tebrizi'ye göre (Tebriz üniversitesinde felsefeci doçent) konuşma dillerinde yönlerde güney ve kuzeyin karşılaştırma dışında, güneşin doğduğu zamanda daha doğrusu tarafta ve güneşin doğmadığı taraf için güney ve kuzey tabirleri kullanılmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesinde güney- kuzey kelimeleri yönleri ifade etmektedir. Bkz. *Türkçe Sözlük*, TDK. C. III, İstanbul 1945, s. 236, 377; bkz. D. A. Magazanik, *Das türkisch-russisch Wb.*, (Unter der Redaktion Prof. V. A. Gordlevskij'in) 2. Auflage, Moskau, 1945, s. 222, 374. Heuser Şevket'in sözlüğü (2. baskı, İstanbul, 1942) yön olarak 'Kuzey' (s. 262) ve 'güney' tabirlerini kullanmıştır.

⁵⁵ Morley, s. 98, 655.

⁵⁶ Biberstein Kazimirski, *Menotschehri, poète persan da Ilmesiecle*, Paris, 1886, 59, 62, 68.

⁵⁷ Ibn al Aṭir, Bd. 9, s. 209-10.

⁵⁸ Ibn al Aṭir, Bd. 9, s. 365.

⁵⁹ Ibn al Aṭir, Bd. 9, s. 356.

⁶⁰ Ibn al Aṭir, Bd. 9, s. 213.

⁶¹ Münecimbaşı- Nedim, *Sahaif ül Ahbar*, Bd.2, İstanbul 1285=1868/9, s. 590

⁶² Aynı yazıda.

⁶³ Bu pasaj şimdiki kadar doğru yorumlanmamıştır. Bkz. W. Barthold, *Vorl.*, s. 81.

⁶⁴ *Vorl.*, s. 82. Balasagun'un konumu raporu üzerine karşılaştırınız. A. N. Bernstam: k istorieskoy topografii çuyskoy dolin: (Tchüe Boyları Tapografisi Tarihi üzerine): *Vestnik Drevney Istorii*, Moskov, 1940, Nu.2 (11), s. 191-198, ve *Balasagun (razvalyn Ak peşin): Trudi Semireçenskoy Archeologičeskoy Ekspeditsii "Çuyskaya dolina"*, Moskov-Leningrad, 1950, T. I/2B. (s. 47-55 ve künye XVIII-XXVII).

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

Kuz Ordu adının daha eski dönemlerde de kullanıldığı. Buna iki T'ang shu yazması kaynaklık etmektedir ve 8. yy. ortalarında Uygur yazmalarında Türgiş kağanlarının bastırdıkları sikkeler 1936'da Tarazda gerçekleşen kazılarda A. N. Bernštam tarafından bulunmuş ve deşifre edilmişlerdir⁶⁵.

Balasagun için sığınılan yer olarak kullanılan Kuz Ordu adı Karahitay ve Moğol kaynaklarında da geçmektedir.

Batı Liao'nun (Karahitaylar) başkenti olarak Balasagun, Çin kaynaklarında Hu szè-wo-örh to olarak geçmektedir⁶⁶. Son üç karakter (wo-örh to) Çince Ordu kelimesidir. İlk iki karakter ise (hu szè) Markwart'a göre (1929) Türkçe (O)ğuz ile özdeşdir⁶⁷. Birkaç ay sonra, Markwart'ın ölüm yıl dönümünde Barthold, Çince Hu-szè'nin Kaşgari'de Türkçe Kuz kelimesi olarak geçtiğinin anlaşıldığını belirtmiştir⁶⁸. Sonuç olarak adının tamamı Kuz Ordu olarak okunmaktadır.

İslam Kaynakları Balasagun şehrini Moğol döneminde قزبالیق⁶⁹ ve قوزبىق⁷⁰ Kuz Balık olarak göstermektedirler.

Devlet adamı ve Cengiz Han'ın Çin kültürüne sahip bakanı Yeh-lü ch'u-ts'ai 1219 yılında Batı Liao'nun (Karahitaylar) başkentini Siyu-lu (Batı toprakları kayıtları) da Hu szè-wo-örh to (Kuz Ordu) olarak kaydedilmiştir⁷¹.

§ 15. 1000-1022 tarihleri arasında yani Büyük Kağan Ahmed b. Ali ve 1015/6-1016/7 Mansur b. Ali dönemlerine ait çok sayıda Karahanlı sikkeleri mevcuttur. Bu sikkeler şu darphanelerde basılmıştır⁷²:

Ahsikat, Buhara, Fergana, Haftdih, Hokand, İlek, İsficab, Kiş, Çaganiyan, Şaş, Soğd, Taraz, Tunkat, Uş, Uşrusana, Özkent. Bütün bu sikkeler genel olarak Ahmed b. Ali ya da onun lakabı Naşir el Hak, Kutbedullah ya da Mansur b. Ali, büyük kağan Arslan Han (genellikle Nur et-Devle lakabı ile bilinir) adına (Unvanına) bastırılmıştır. Bu sikkeler sadece Kara Ordu daha doğrusu İl Ordu⁷³ büyük kağanı adına bastırılırdı. Bu adların büyük kağanın ikamet yerleri olduğu belirtilmelidir. İbn'ül Esir (cild. 9, 352) ve diğerlerinin anlattıkları biçimde kağan payitahtının (sığınma yeri) teşekkülü devlet teşkilatının bölünmesi büyük kağan Süleyman b. Yusuf tarafından eski Göktürk⁷⁴ topraklarında (1043/44) hayata geçirildi. Bu gerçeği sadece önemli bir konuma sahip Balasagunda daha doğrusu Kuz Ordu'da bulunan Karahanlı paraları açıklayabilir.

Kara Ordu adı Oliver Codrington'un İslam darphaneleri listesinde "Bilinmeyen Şehir" olarak geçmektedir⁷⁵. Orta Asya'yı ele almış araştırmacıların yazılarının hiçbirinde, Barthold ve Minorsky hariç, Kara Ordu deyimini ele almamışlardır.

Zaten gösterdik ki, Orta Asya devletleri- Çin gibi- dört rengi, daha doğrusu beş yön sembolünü ve 'kara' tabirini kuzeyi ifade etmek için kullanmışlardır. Toplumlar "Kara Ordu" tabirini "Kuzey Ordu" manasında buna paralel olarak "Kuz Ordu" şeklinde kullanmış olmalıydılar⁷⁶.

§ 16. Sonuca gelirse, kara 'siyah rengi' Türk onomastiğinde kuzeyi sembolize eden bir renk olarak kullanılmaktadır.

Genellikle Orta Asya şehirlerinin hepsi kara sıfatı almaktadır ve bu şehirlerin hepsi de kuzeyde bulunmaktadır:

1. Kara Kum (8.yy'da Doğu Türkleri sığınağı)⁷⁷.
2. Kuzey Başkenti-Batı Türkleri⁷⁸.
3. Kuz (kuzey-) Ordu- Türgiş, Karluk, Karahanlı, Karahitay.

⁶⁵ A. N. Bernstam, *Tyurgeskie monety (=les monnaies turguèche Trudy Otdela Vostoka Gos. Ermitaja, Leningrad, 1940, Bd. 2, s. 111.*

⁶⁶ *Liao shi*, Kap. 30. f. 6; -Kap. 120, f. 15.

⁶⁷ *Kultur und sprachgeschichtliche Analikten, Ungarische Jahrbüch*, Bd. .9, (1929), s. 97-98 (=analekten).

⁶⁸ *Pamjati Josija Markwarta, 1864-1930 (= J. M. armağanı), i bulletin de l'Académie de Sciences de l'URRS. Classe des Humanite, Leningrad, 1931, 396. Almanca okumalar, H. H. Schaefer: Josef Markwart, Wehrot und Arang, Leiden 1938, s. 27.*

⁶⁹ *The Tarih-i Jahan gusha*, Bd. I, London 1912, s. 44:3.

⁷⁰ *The Tarih-i Jahan gusha*, Bd. II, s. 87: 8 Markwart, 'Quz Balıq' şehir adını 'ordugâh' 'oğuz şehri' olarak okumuş (*Analekten*, 98) bir de Çince okumalarında Hu-sze-wo-örh-to kullanışı ile bağdaştırmıştır.

⁷¹ Bkz. Emil Bretschneider, *Mediaeval Researches*, London, 1910, s. 18.

⁷² Elle yazmış olduğum Karahanlı sikkeleri kataloğunu İslami sikke katalog yayınları bazında derlediğimizi haber vermek isterim. Bkz. Richard Vasmer, *Zur Münzkunde der Qarahaniden, in mitteilungen d. Sem. d. Orient. Sprachen*, Jhg. 33, Berlin 1930, s. 83-104.

⁷³ Hicri 394'te basılan bir sikkede 'ordu' hicri 395'te basılan üç sikkede ise 'İl Ordu' ifadesi geçmektedir.

⁷⁴ S. Julien, *Documents historiques sur les Tou-kioue (Turks), Journal Asiatique*, Ser. 6, Bd. 3, Paris 1864, s. 335, 355; E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turks)occidentaux*, 2. edisyon, Paris 1941, s. 227.

⁷⁵ *A Manual of Musliman Numismatics*, London 1904, s. 175.

⁷⁶ Kuz ve kara arasındaki etimolojik bağlantı ve kabile adları ve Altay topluluklarının unvanları yayınlanmalıdır. Bu çalışmanın birinci bölümü yayımlandı: *ural-altäische Jahrbücher*, Bd. 24, H. 1-2, Wiesbaden 1952, s. 49-104.

⁷⁷ Karşılaştırmız. A. V. Gabain, *steppe und stadt*, s. 34.

⁷⁸ Chavannes, *Documents*, s. 29, 56, 97.

4. Kuz Uluş-Karahanlı.
5. Kuz Balık-Karahitay.
6. Kara Hoço-840'dan sonra Uygur
7. Kara Kurum-Moğol
8. Kara Balgasun-Ötüken Uygur Devleti için 744-840 kullanılan eski başkent adı.

Esasen Çin kaynaklarındaki ana kanaat, T'u-kie'ler'in yani Kuzey Türkleri olarak da bilinen Doğu Türklerin kuzeyde özel, kült bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

§ 17. Göçebelerin, özellikle Türk halklarının yönlerini belirleme sorusu şimdiye kadar henüz çözülmüş değildir. Kaynaklarda göçebe halklardan biri (örneğin daha sonraki Uygurlar, Halha Moğollar) Çin gibi güney yönelimine sahipken, diğerleri doğu yönelimine (Doğu Türkleri, Buryat, Moğollar) sahiptir⁷⁹. Yukarıda da belirtildiği gibi Çin'in Güney yönelimi bulunmaktaydı, yani "hükümdar icralarını yerine getirirken güneye doğru döndüğü düşünülüyordu ve soldaki taraf yani tahtın doğusu sağdakine yani batıya göre üstün idi"⁸⁰.

Doğu yönünün batıya karşı bu üstünlüğü genel bir durumdur. Orta Asya göçebelerinde, Türkler de dâhil olmak üzere, doğu tarafının batı tarafına göre üstünlüğü kabul edilmektedir. Bu farklı Türk devletlerinde doğunun temel yön olduğu görüşüne yol açmıştır. Bu durumda bunun olup olmadığını aşağıdaki bulguları dayanak olarak ele alacağız.

§ 18. Türklerde -Çinliler gibi- doğu tarafı batıya göre öncelikli olsa da Çinliler ve Türklerin bu tarafa bakışları arasında temel farklılıklar vardı. Çinde ve dolayısıyla Çin kaynaklarında da daha kıdemli olan doğu tarafına her zaman sol olarak atıfta bulunulur. Çinliler bu türü yalnızca kendileri için değil, barbar halklarla ilgili haberlerde de sıklıkla kullanırlardı. Diğer taraftan Türk kabileleri doğu tarafını her zaman kıdemli rütbe sağ olarak adlandırırlar. Bunun kanıtı için bazı örnekler:

1. Wu-sun hükümdarının ilk kadını hükümdarın sağ tarafına otururdu⁸¹.
2. Priskos'a göre Attila'ya gelen konukların sağ tarafındakinin sol tarafındakinden üstünlüğü bulunmaktaydı⁸².
3. Bilge Kağan Yazıtında rütbe adı olarak birijä...jyrja (ISI) görmekteyiz. Bu kelime sağ manasına gelmektedir⁸³.
4. İbn Fadlan'ın verdiği bilgilere göre, Hazarlarda ve İtil Bulgarlarında sağ tarafın şeref yönü olduğunu görmekteyiz⁸⁴. Hazarlarda hükümdardan sonra gelen kişinin yeri kağanın sağ tarafında bulunmaktaydı⁸⁵. İtil Bulgarlarında da kağanın altında bulunan kişi kağanın sağ tarafında bulunmaktaydı.
5. Selçuklularda sağ ve sol emirlikler kurulmuştu ve sağ kanattaki emirlik soldaki emirliğin üstü durumundaydı⁸⁶.
6. Tabakat-ı Naşiri'de, 13. yy.'da Bengal'deki eş-Şemsiye Türk Hanlığının sağ ve sol alt hükümdarlıklara bölündüğünden bahsedilmektedir⁸⁷.
7. Altınorda'da ise kağandan sonra sağ (üst rütbede) ve sol (alt seviyede) emirlikler olmak üzere önemli yüksek rütbelere bulunmaktaydı⁸⁸.
8. Kırım Hanı Sahib Giray I'nın 20 yıllık yarlığında (1532-1551) "on binlerin başı, binlerin başı, yüzlerin başı ve büyük ulusun sağ ve sol hükümdarı" olarak yönlendirildiği belirlenmiştir⁸⁹.
9. Reşüdidin'in kaydettiği Oğuz Kağan Destanında her seferinde sağ tarafın üstünlüğünden bahsedilmektedir. Orada diğerlerine göre şöyle demektedir: "Oğuz kağan sağ elini kaldırıp gösterdiklerine yay (üç ok) sol kolunu kaldırıp gösterdiklerine de ok (boz ok) verdi"⁹⁰.

§ 19. Hangi durumlarda doğu sağ tarafı işaret eder? Çok açık ki, kuzeye dönüldüğü zaman sağda kalan taraf doğudur. Türklerin sağ tarafları doğu ise onların ana yönleri kuzeye dönülerek alınmış olunmalıdır. Aslında Türklerde kuzey yönü doğuya göre daha önemlidir.

⁷⁹ W. Kotwicz, *sur les modes d'orientation en Asie Centrale*, *Rocznik Orientalistyczny*, Bd. 5, Lemberg 1929, s. 68-91.

⁸⁰ A. v. Rothorn, *Die Hochburg von Zentralasien, Asia Major. Hirth Anniversary Volume*, London 1923, s. 283.

⁸¹ Alföldi, *La Layote*, 10. A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, s. 302.

⁸² Alföldi, Aynı yazıda.

⁸³ A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941, s. 302.

⁸⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939, s. 43.

⁸⁵ *Ibn Fadlan*, yay. Togan, s. 21.

⁸⁶ Karşılaştırmız. M. Fuad Köprülü, *Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülahazalar*, *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, İstanbul, Bd. I, 1931, s. 192-93; Vladimir A. Gordlevskij, *Gosudarstvo Sel'dzukidov Maloj Azii* (=Küçük Asya'daki Selçuklu İmparatorluğu), Moskva, Leningrad, 1941, Index. s.v.

⁸⁷ Tercüme, H. G. Raverty, Bd. I, London, 1881.

⁸⁸ Tiesenhhausen, *Materialy*, Bd. I, s. 553; Bd. II, s. 253. Karşılaştırmız. Bertold Spuler, *Die Goldene Horde*, Leipzig 1943, s. 302, 315.

⁸⁹ V. A. Gordlevskij, *Rukopisi Vostočnogo Muzeja g. Jalta* (=Doğu Elyazmaları. Yalta Müzesi): *Comptes Rendus de l'Acad. d. Sciences de l'URSS* - B, Leningrad 1927, s. 222-23.

⁹⁰ Berezin, *Trudy Vost. Otd.*, Bd. 5, s. 23.

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

Zaten birkaç kez vurguladığıma göre Çin güney yönündedir. Orta Asya göçbeleri ve elbette Türkler, Çin'e göre kuzeyde kalmaktadır. Orta devlet ve onun sağındaki orta Asyalı göçbeler (daha doğrusu Hunlar)⁹¹ yer almakta ve böylece dünya kuzey ve güney olmak üzere iki kutuptan oluşuyordu. Orta Asyalı göçbeler ve Türkler Çinlilerin baş düşmanıydı, Çinliler de onların. Bu yüzden Çinlilere göre kuzeyde bulunan Türklerde kuzey yönü daha da ön plana çıkmakta ve böylece gayet açık görülmektedir ki kuzey yönü ve bunun sembolü olarak kara Türk onomastiğindeki sembolü olan kara Çin kaynaklarında Doğu Türklerinin aynı zamanda Kuzey Türklerinin yönü olarak kaydedilmiştir ve Türklerdeki Kara Han (=Kara, Kuzey Hanı) unvanının esası böylece anlaşılmaktadır.

Böylece Karahanlıların da neden 'siyah' ve sırasıyla 'kuzey' hükümdarı ve onların başkentine de yine 'siyah' (Kara) daha doğrusu 'kuzey' (Kuz, Kara) Ordu denildiği açıktır. A-shi-na sülalesinin arkasından gelenler kendilerini onların halefleri ve 'siyah ve kuzey' (yani 'baş ve büyük') ordunun sahibi olarak hissetmişlerdir.

§. 20. Bu nedenle özet olarak söylenebilir ki, Türk renk sembolizmindeki kara -ana yönlerden kuzey olarak- kelimesi büyük ve yüce anlamına gelmektedir. Özetle Kara Han ve Kara Ordu 'büyük' ve 'baş' anlamları içerir. Ana yöndeki değişme diğer bir yöndeki (Eski Türkçedeki doğu, Çin kaynaklarında kuzey Türkleri olarak da geçmektedir daha sonraki eski Türk yazıtlarında doğu Türkleri olarak yazılmıştır) devlet sembolü olarak renkler (Doğu Türkleri için kök) renk sembolünün anlamına karşılık gelmektedir.

§. 21. Şimdi bu varsayım doğru ise bunu iki örnekle pekiştirmek istiyorum.

Önce Kök Türk adından başlayalım. Bilindiği gibi biz Kök Türk adına Orhun Yazıtlarında ilk olarak rastlıyoruz (IE3). Zamanında Wilhelm Bang Kaup, bu terimin, bu yazıtları yazanların etnik kökenine bir atama olarak anlaşılması gerektiğine dair bir açıklama yapmıştı⁹². Bu görüş ilim çevresinde genel olarak kabul edilmemesine rağmen⁹³ Türkiye Türklerinde genellikle bu görüş hâkimdir⁹⁴. Kök Türk kelimesindeki kök kelimesi renk olarak değil de yön olarak kabul edersek Kök Türk kelimesinin yorumu ile ilgili meseleler ortadan kalkar. Kül Tigin Yazıtında şu ifade gözümüze çarpmaktadır: *İkin ara idi oqsuz kök Türk incä olur ärmüş*, çevirisi ise şöyledir: 'Böylece iki uç nokta arasında uzanan onlar büyük Doğu Türkleri tarafından düzenlendi, yönetildi'.

Tonyukuk Yazıtında iki yerde Doğu Türkleri dönemi yansıtılmaktadır:

1. *Öngrä Türk ağangaru sülälim tämiş*- 'doğudaki Türk hakanına karşı hareket edelim demiş'
2. *Öngdän qağangaru süjorylym tämiş*- 'doğu hakanına karşı asker yürütelim demiş'

Alföldi şöyle yazmıştır: "Tarduş kısmında, Ak Sir Tarduş ve onun lideri yabguya da 'sir-yabgu' denir ve Bizans'ın 'Silzabul'u olarak adlandırılır"⁹⁵. Ayrıca Orhun Yazıtlarında Türk Sir Budun'un (Ak-yani Batı Türkleri)⁹⁶ yani Çin Kaynaklarındaki Sir Tarduş'un Kök Türkler (Gök- yani Doğu Türkleri, daha doğrusu Büyük Türkler)⁹⁷ ile paralel ad olduğu sonucu çıkarılabilir.

§. 22. İkinci örnek: Gök ve Ak Ordular.

"İskender Anonimi" (Muineddin Natanzî 1413/4 ve ona bağlı kaynaklar Kök Ordu (yani Gök Orda) adının Altınorda'ya ve Ak Ordu adının (Beyaz Orda) daha sonra gelen Ordular tarafından kullanıldığını ifade etmekte⁹⁸ ve devlet topraklarının Ural'ın doğusundaki Oxus (Amu Derya) dolaylarında⁹⁹ olduğunu belirtmektedir. Bütün bu bilgilerden Kök Ordu tanımının Altınorda için kullanıldığını söylemek çok saçma olur. Ak Ordu olarak bilinen bu kalabalık, göçebe topluluktur. Bu tezimiz için bir tutarsızlık değişimidir? Yukarıda gördüğümüz 'doğu' ve 'batı' terimlerinin Orta Asya göçbelerinin devlet terminolojisindeki hiyerarşiyi belirttiğini buna göre doğu (Sağ) kanadının batıdan (sol) üstün olduğunu belirtmiştik.

⁹¹ Karşılaştırınız. Örneğin Han ve Hunlar arasında 162'deki sözleşme: J. J. M. de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin, Leipzig 1921, s. 87.

⁹² *Über die Köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tegin Denkmals*, (Kül Tegin Anıtının Güney Yüzündeki Köktürk Yazıtı), Leipzig, 1896. Platon Melioranskiy (*zapiski Vostoč. Otd.* Bd. 12, St. Pb. 1899. 13, Dipnot.1) ancak, Kök Türk sıfatı için ciddi deyimler belki de Latin Quirite olarak düşünülebilir.

⁹³ Karşılaştırınız. Kryms'kyj, (*Tjurky*)= Dipnot 45, 187; A. N. Bernstam, *Socialno-ekonomičeskij stroj Orchono enisejskich tjurok* (Orhun Yenisey Türklerinin sosyo-ekonomik yapısı), Moskova-Leningrad, 1946, 9, 107 ve devamı.

⁹⁴ Karşılaştırınız. *İkinci Türk Tarih Kongresi*, İndeks;- Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara 1942, İndeks.

⁹⁵ Verdiğim unvanlardaki Sir ve Silzibolos'un etimolojisi (karşılaştırınız. Dipnot.75). Alföldi, *La Rayaoute*, s. 3.

⁹⁶ T 11, T 60, T 61, T62. Karşılaştırınız. Orkun, *ETY*, Bd. I, s. 104. 118, 120.

⁹⁷ Karşılaştırınız. Friedrich Hirth, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, St. Pb. 1899, s. 129-140.

⁹⁸ Tiesenhausen, *Materialy*, Bd. 2, s. 127, 232.

⁹⁹ B. Spuler, *Die Gold. Horde*, s. 25. karşılaştırınız. B. D. Grekov ve A.J. Jakubovskij, *Zolotaja Orda i ee padenie* (=Altınorda ve çöküşleri), Moskva-Leningrad 1950, s. 261-2, 295, 6.

Gök ve Ak Ordanın birbiri ile ilişkisi hakkında Farsi müverrih Gaffari (ölüm. 1567/8) şöyle demektedir: “Kök Ordu hükümdarlarının ilk bölümünde, onlar doğu topraklarına hâkim...İkinci bölümde ise, Ak Ordu Hanı batı topraklarına hâkim oldu...”¹⁰⁰.

Yukarıda atıf olarak verilen “İskender Anonimi”nde, Cuci Ulusundan Altınorda Toktamış Han (1291-1312) zamanında Kök Ordu olarak geçmekte olduğu¹⁰¹ ve ayrıca 14. yy’da Altınorda da yaşayan Kutb’un *Hüsrev ve Şirin* adlı eserinde ise Altınorda Hanı Tini Beg’in (1341-2) Ak Ordu Hanı olarak geçtiği belirtilir¹⁰². Bu nedenle Altınorda zamanında Batı Ordu’nun (yani sol, rütbesi düşük) siyasi ve coğrafi konumunun son derece önemli olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu arada Rus oryantalist ve nümizmatikçi P. S. Savelev (1814-59) Reşüdidin ve Waşsaf’ın Altınorda için Sira Orda ve Sir Orda (karşılaştırınız: yukarıdaki bilgilerden Sir kelimesinin anlamı) tanımlarının kullanıldığını bulmuştur¹⁰³.

Orda Cuci’nin iki büyük oğullarınıdır. Dolayısıyla Cuci ulusunun doğuda, sağda, yüksek rütbe olduğundan teorik olarak egemenliği kardeşinde değil kendi elinde¹⁰⁴ yani Kök Ordu’da¹⁰⁵ tuttuğu varsayılabilir. Daha sonra ise Fars kaynaklarında devlet toprakları Ak Ordu olarak geçmektedir. Çağdaş Rus kroniklerinde ve diğer kaynaklarda kullanılmayan bir de Kök Ordu vardır ki nevelerin tayin edilmesi için kullanılmaktadır¹⁰⁶.

Aslında Altınorda rütbesi düşük olan batı, sol (yani Ak Ordu) kanadındaydı, ancak daha sonraki yeni siyasi sisteme göre, daha yüksek bir coğrafi ve siyasi konumu olan, doğuya, sağa yeni bir rütbe ile (Kök Ordu) tayin edildi. Cuci Ulusunun iki kanadının, Kök (Doğu) Orda ve Ak (Batı) Ordu’nun, Kök (Doğu) Türkleri ve Sir (Batı) Türkleri ile arasında bir paralellik yok muydu?

KAYNAKÇA

A Manual of Muslim Numismatics, London 1904.

Alföldi, A., “La royauté double des Turcs”, *Ilme congres Turc d’histoire*, İstanbul 1937.

Aristov, N., *Zametki ob etničeskom sostave tyurkskih plemen i narodnostoy jivaja starina*, S .Pb., 1896, H. 3-4.

Aufi, *Lubāb el-albāb*, hrsgb. E. G. Browne und Mirzā Muhammed, Bd. I, London 1906, ss. 42-46.

Azerbaycanca-Ruşça luget, Hrsgb. H. Hysejnov, Baku 1939.

Barthold, W., *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*. Berlin 1935..

Barthold, W., *The Bughrâ-Khân mentioned in the Qutadgu Biliq Bulletin of the School Of Oriental Studies*, London, Bd. 3 (1923-26), ss. 151-58. Ragıb Hulusi Bey (hrsgb.), “Die Türk”, *Türkiyat mecmuası*, İstanbul, Bd. I, (1925), ss. 221-26.

Barthold, W., *Turkestan v epochu mongolskogo naşhestviya*, Bd.1, St. Pb. 1900.

Berezin, I. I., *trudi Vostočny. Otd*, Bd. 5, S. Pb. 1258, 13 ff.

Bernstam, A. N., “k istorieskoy topografii çuyskoy dolim” *Vestnik Drevney Istorii*, Moskov, 1940, Nu.2 (11), ss. 191-198,

Bernstam, A. N., *Socialno-ekonomčeskij stroj Orchono enisejskich tjurok*, Moskov-Leningrad, 1946.

Bernstam, A. N., *Tyurgeskie monety (=les monnaies turguèche Trudy Otdela Vostoka Gos. Ermitaja*, Leningrad, 1940, Bd. 2.

¹⁰⁰ Tiesenhansen, *Materialy*, Bd.2, s. 269-70.

¹⁰¹ Tiesenhansen, *Materialy*, Bd.2, s. 127 ve 232.

¹⁰² A. N. Samojlovič, *K istorii litereturnogo sredneaziatskogo tureckogo jazyka*, toplama “Mir-Ali-Sir”, Leningrad 1928, s. 6 (Türkçesi için, Abdülkadir İnan, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara, İstanbul 1941, s. 78). Abdülkadir Bey’in değerli makalesinde: *Kutub’un Husrev ve Şirin’inden örnekler*, *Türk Dili. Belleten*, Seri III. sayı 14-1, Ankara 1951, s. 5-28. Yayınlanan bu çalışmanın ek örnekleri. Tini Bey ve hanımı Melek Han’a (s. 18-21) ait olan kasideler için yönelttiğimiz sorular bizim için önemlidir.

¹⁰³ Grekov-Jakubovskij, *Zolotaja Orda i ee padenie*, s. 59-60.

¹⁰⁴ Karşılaştırmız Reşüdidin: “Cuci’nin ilk oğlu Orda, Konkrât kavminden Sârtak (Sarkâ) ismindeki büyük hatundan dünyaya geldi. Babası zamanında ve babasından sonra gayet muteber biriydi. Her ne kadar Cuci’nin hanlık tahtında ikinci oğlu Batu olsa da Mönke’nin hüküm ve yasına göre Orda hükümdar olarak geçmekteydi. (*Djami el-tevarikh*, Yay. E. Blochet, Leiden 1911, s. 92).

¹⁰⁵ Mu’izz al-ansab fi sağarat al-ansab başlığı altında, Reşüdidin’in *Su’b-i penggane’si* ayrıntıları onaylamakta ve büyük Timur şahru 1426’da kıskırtma sonucu eklendi. (Bkz. Z. V. Togan Umumi Türk Tarihine Giriş I s. 258. 370-371; Tarihte Usul, s. 211.). Orda hakkında şunlar yazılmıştır: Orda’nın büyük hatunu vardı. Üçü de Kongrat kavmindendi. Onun ailesi ve uruğuna Gök Orda derlerdi. (Tiesenhansen, *Materialy*, Bd. II, 41, Anm.8)

¹⁰⁶ *Polnoe Sobranie Russkich letopisej*, Bd. 6 (*sofiyevskaja II Letopis*), 27 ff; Bd. 20 (*L’vovskaja Letopis*) 204 ff., vs.

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

- Bernştam, A. N., “Çuyskaya dolina”, *Trudi Semireçenskoy Archeologičeskoj Ekspeditsii*, Moskova-Leningrad, 1950, T. I/2B.
- Bretschneider, Emil, *Mediaeval Researches*, London 1910.
- Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiue (Turks) occidentaux*, Paris 1941.
- Çelik, Fahrettin, “Türklerde dört yönün dört renkle adlandırılması”, *Türk Amacı*, İstanbul, 1942, Nu. 1, 2, 3, 4, 5, 6; 1943, Nu. 7, 8,
- De Groot, J. J. M. *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, Berlin, Leipzig 1921.
- Desmaisons, Baron, S. PB., 1871, Bd. 1.
- Djami el-tevarikh*, Hrsgb. E. Blochet, Leiden 1911.
- Dorn, B., *Über Die Münzen der İleke: Mèlanges Asiatiques*, Bd.8, S-Pb. 1881, 728, Nr. 90.
- Enzyklopedie des İslām*, Bd. 2, Leiden-Leipzig 1927.
- Fraehn, M. *Recensio Numorum Muhammedanorum*. Bd I, St. Pb. 1836, 136, Nr. 56; 137, Nr. 60.
- Fraehn, M., *Nova Supplementa ad Recensionem Num. Muhammed*, St. Pb. 1855.
- Franke, Otto, *Geschichte des chinesischen Reiches*. Bd. I, Berlin- Leipzig, 1930, 61 ff.
- Gabain, A. M., “Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken”, *Der İslam*, XXIX, H. 1-2, 1949.
- Gabain, A. M., *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941.
- Gabain, A. M., -Rahmeti, R. -Bang, W., *Türkische Turfan Texte VI*, Berlin, 1934 (in: SBAW, 1934).
- Gordlevskij, V. A., *Gosudarstvo Sel'džukidov Maloj Azii*, Moskva, Leningrad 1941.
- Gordlevskij, V. A., *Rukopisi Vostočnogo Muzeja g. Jalta: Comptes Recendus de l'Acad. d. Sciences de l'URSS- B*, Leningrad 1927.
- Grekov B. D.- Jakubovskij A. J., *Zolotaja Orda i ee padenie*, Moskva-Leningrad 1950.
- Gy. Nèmeth, *A honfoglalo Magyarşag kialakulása*, Budapest 1930.
- Gy. Nemeth, *Le systeme des noms depeuples turcs*, *Journal Asiatique*, Bd:239, Paris 1951.
- Heuser-Şevket, *Türkçe-Almanca Lüगत*, İstanbul 1942.
- Hirth, Friedrich, *Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk*, St. Pb. 1899, ss. 129-140.
- Houtsma, M. Th., *ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894.
- Ibn al Aţir*, hrsgb. v, C. J. Tornberg, Bd. 9, 118 (Leiden 1863).
- İnan, Abdülkadir, “Kutub'un Husrev ve Şirin'inden örnekler”, *Türk Dili Belleten*, Seri III. sayı 14-1, Ankara 1951, ss. 5-28.
- İnan, Abdülkadir, *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları*, Ankara, İstanbul 1941.
- Jarkand Document* (vgl. Anm. 7).
- Julien, S., *Docaments historiques sur les Tou-kioue (Turks)*, *Journal Asiatique*, Ser. 6, Bd. 3, Paris 1864.
- Karachanidy v Maverannagrě po Tarichi Munedzim-başi: Trady Vostčnago Otdelenlya Imp. Russ. Archeol Obsc*. Bd. 18, St. Pb. 1874, ss. 189-258.
- Kāşgari, hrsgb. Kilisli Ahmad Rifat, İstanbul, 1335=1916/7.
- Kazimirski, Biberstein, *Menotschehri, poète persan da Ilmesième*, Paris 1886.
- Kotwicz, *Contributions*; A. Krymskyi, *Tyurky, jich movy ta literatury* (= les turks, leurs langues et littèratures), H.2 Kiev, 1930.
- Kotwicz, W., *Contributions à l'histoire de l'Asie Centrale* (yayımçı. Marian Lewicki), *Rocznik Orientalistyczny*, Bd.15 (1939-1949), Krakow 1949, ss. 169-174.
- Kotwicz, W., *sur les modes d'orientation en Asie Centrale*, *Rocznik Orientalistyczny*, Bd. 5, Lemberg 1929, ss. 68-91.

Köprülü, M. Fuad, "Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Türk Hukuk ve İktisad Tarihi Mecmuası*, İstanbul, Bd. I, 1931.

Kultur und sprachgeschichtliche Analikten, Ungarische Jahrbüch, Bd. .9, 1929.

Kutadgu Bilig tıpkıbasım, Bd. 3, Mısır Nüshası, İstanbul 1943.

Kutadgu Bilig tıpkıbasım, hrsgb. v. TDK, Bd.2, Fergana Nüshası, İstanbul, 1942, 17.8.9, u.s.w.
Liao shi, Kap. 30. f. 6; -Kap. 120, f. 15.

Ligeti, L., *Bilinmeyen İç Asya*, İstanbul 1946.

Magazanik, D. A., *Das türkisch-russisch Wb.*, (Unter der Redaktion Prof. V. A Gordlevskij'in) 2. Auflage, Moskau 1945.

Markov, A. K., *Inventarny katalog musulmanskih monet Imperatorskogo Ermitaja*, St. Pb. 1896-1904, 227, Nr. 232-34; 239, Nr. 303-308.

Markov, Z. B., *Katalog*, 228, Nr. 235-38; 234, Nr. 273, 236-237, Nr. 284-289: 238, Nr. 295-8; 240-1, Nr. 314-19 u.s.w

Markov, Z. B., *Katalog*, 228, Nr. 236-237; 290, Nr. 602.

Markwart, Josef, *Wehrot und Arang*, hrsgb. H. H. Schaefer, Leiden 1938.

Materialy po istorji Turkmen i Turkmenii, Bd. I, Moskau Leningrad 1939.

Melioranskij, Platon, *zapiski Vostoč, Otd.* Bd. 12, St. Pb. 1899.

Menges, Karl Heinrich, *The Orientel Elements in the Vocabulary of the Oldest Eussian epos, The Igor Tale*, Supplement To Word, Vol.7, New York 1951 (1952).

Minorsky, V., *Hudud el- Alem*, London 1937.

Minorsky, V., *Sharaf al-Zaman Tāhir Marvazi On China the Turks and Inda*, London, 1942, (Marwazi).
Mitteltürkischer Wortschatz, Budapest-Leipzig 1928.

Moravcsik, Gyula, *Byzantionturcica II*, Budapest 1943.

Morley, 98, 655.

Mostaert, Antoine, *Ordasica, bulletin of the Catholic University of Peking*, Nr, 9, 1934.

Müneccimbaşı, Nedim, *Sahaif ül Ahbar*, Bd.2, İstanbul, 1285=1868/9.

Nemeth, Gyula, *Ungarische Jahrbücher*, Bd. 10.

Orkun, Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Bd. 3, İstanbul 1940.

Pamjati Josija Markwarta, 1864-1930 (= J. M. armağanı), *i bulletin de l'Académie de Sciences de l'URRS. Classe des Humanite*, Leningrad 1931.

Polnoe Sobranie Russkich letopisej, Bd. 6 (*sofiyevskaja II Letopis*), 27 ff; Bd. 20 (*L'vovskaja Letopis*) 204 ff., vs.

Poole, Stanley Lane, *Catalogue of Oriental in the British Museum*, Bd. 9, London, 1899, Nr. 444, t, u, v, u. s. w.

Pritsaq, Omeljan, *Karachanidische Streitfragen I-IV*, Oriens, Bd.3, Heft 2, Leiden 1950.

Radloff, W., *Wb.* II, 1018.

Raverty, H. G., Bd. I, London 1881.

Rothorn, A. v., *Die Hochburg von Zentralasien, Asia Major. Hirth Anniversary Volume*, London 1923.

Samojlovič, A. N., *K istorii litereturnogo sredneaziatskogo tureckogo jazyka*, Leningrad, 1928.

Spuler, Bertold, *Die Goldene Horde*, Leipzig 1943.

Ta'rih-i Baihaqi, hrsgb. v. W. H. Morl Calcutta 1862.

Ta'rih-i Buharā, hrsgb. Redawi, Teheran, 1317=1939.

Tewhid, *Müze ji Humâyûn Meskûkât-ı qadime-ji İslâmije qataloğu*. Bd. 4, İstanbul 1321=1903, 22, Nr. 26.

KARA TÜRK YÖN SEMBOLİZMİ ÇALIŞMASI

The Tarih-i Jahan gusha, Bd. I, London 1912.

Tiesenhausen, W., *Sbornik materialov odnosjaščichsja istorii Zotoloy Ordy* (=Recueil de materiaux relatifs à l'histoire de la Horde d'or) Bd. 1, S. Pb., 1884, Bd.2, Moskov-Leningrad 1941.

Togan, Z. V., *Ibn Fadlans Reisebericht*, Leipzig 1939.

Togan, Z. V., *Tarihte Usul*.

Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş I*.

Tolstoy, S. P., *Exkurs II, Drevniy Kharezmi*, Moskov 1948.

Tolstoy, S. P., *Tiraniya Abruja*, (=Abruji Tiranlığı), *Istoriceski Zapiski*, Moskau, Leningrad,1938, Bd. 2, 111 ff..

Turan, Osman *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ankara 1942.

Türkçe Sözlük, TDK. C. III, İstanbul 1945.

Ural-altaische Jahrbücher, Bd. 24, H. 1-2, Wiesbaden 1952.

Über die Köktürkische Inschrift auf der Südseite des Kül Tegin Denkmals, Leipzig 1896.

Vasmer, Richard, *Zur Münzkunde der Qarahaniden*, in *mitteilungen d. Sem. d. Orient. Sprachen*, Jhg. 33, Berlin 1930.

Wittfogel, Karl A.- Sheng, Fengchia, *History of Chinese Society Liao*, New York 1949.

Zajaczkowi, A., *Zwiazki jezykowe polowiecko-slowianskie*, Breslau 1949.

Zambaur, E., *Manuel de genèalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Hannover 1927.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 533-552.

Geliş Tarihi–Received Date: 09.06.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 29.06.2021

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

EFESLİ YUHANON'A GÖRE ZEMARKHOS'UN TÜRKLERE ELÇİLİĞİ*

MARK DICKENS**

çev. MURAT KEÇİŞ***-A. GÖKNUR GÜRCAN****

Türkler Hakkındaki Erken Süryani Kaynakları

Peter Golden'ın detaylı olarak hazırlanmış makale ve kitaplarında çok sık işaret ettiği gibi, Türk halklarının tarihi ve kültürü sadece Türkçe metin ve yazıtlardan değil, aralarında Arapça, Ermenice, Çince, Yunanca, Latince, çeşitli Ortaçağ İnan dilleri, Farsça ve Rusçanın olduğu farklı dillerdeki birçok kaynaktan yararlanılarak yeniden oluşturulmalıdır. Burada, Türk tarihi tartışmalarında zaman zaman bahsi geçmesine rağmen, Türk halkları hakkındaki ayırt edici bilgi ve perspektifleri açısından henüz tam olarak kullanılmamış yazınsal külliyyatın üstünde durmak istiyorum; yani Süryani kaynakları.

Süryanice, Aramiceden gelen ve bu yüzden İbraniceye ve (biraz daha uzaktan) Arapçaya benzeyen Semitik bir dildir.¹ Süryani yazınsal eserlerinin büyük çoğunluğu, V. yüzyılın Hıristiyanlık tartışmalarından sonra² Suriye Ortodoks Kilisesi (Batı Süryani) ile Doğu Süryani Kilisesi arasında bölünmüş olan Hıristiyan dünya görüşü içinde yazılmıştır.³ Bu iki mezhep cemaatinin konumu nedeniyle Süryani yazını, geç antikçağın süper güçleri olan Roma ve Fars İmparatorluklarından etkilenmiştir. Yine de Arap fetihleri öncesinde ağırlıklı olarak Bizans İmparatorluğu'nda bulunan Batı Süryani yazarları, Bizans kaynaklarına daha aşına olma eğilimindeyken, Doğu Süryani yazarları, Sasanı İmparatorluğu'nda yaşadıkları için Fars kaynaklarından daha fazla yararlanmaktadırlar.⁴

Süryani yazınsal eserlerinde Türk halklarına dair en erken ve açık referanslar, Pseudo-Zachariah Rhetor'un⁵ *Kilise Tarihi*'nin [*Ecclesiastical History*] XII. kitabının 7. bölümünün çok tartışmalı bir pasajı ve 555'te yazılan *Coğrafi Zeyli*'ndedir [*Geographical Appendix*]⁶. Bu kitap; Alan, Onogur, Ogur, Sabir, Bulgar, Kurtigur, Avar, Sarurgur, Eftalit ve diğer⁷ kavimleri kapsayan Kuzey Kafkasya ve Karadeniz-Hazar bozkırlarındaki *Bet Hunāyē'de* (Hun Diyarı) çadırlarda yaşayan, balık, sığır eti, bölge hayvanları ve silahlardan geçimini sağlayan⁸ on üç kavimden bahsetmektedir. İlk Türk İmparatorluğu'nun kuruluşundan çok kısa bir süre

* Bu makale ("John of Ephesus on the Embassy of Zemarchus to the Turks"), *Turkayē: Turkic Peoples in Syriac Literature Prior to the Seljuks* (Cambridge, 2008) isimli doktora tezimin bir bölümünün genişletilmiş bir versiyonudur. Süryaniceden yapılan tüm çeviriler bana aittir. Birincil kaynaklar için kullanılan kısaltmalar, söz konusu kaynağa ilk başvurunun ardından köşeli parantez içinde belirtilmiştir, örn. [bundan böyle GEDSH]. Metin ve çeviri sayfa numaraları kesme işaretiyle ayrılmıştır. Romen rakamları cilt numarasını göstermektedir. Dipnotlarda, metnin orijinal kitabı ve bölümlerine atıfta bulunulduğunda, sayfa numaraları parantez içinde verilmiştir. İlgili olduğunda, ek olarak yayımlanan çevirilere referanslar verilmiştir.

Çevirenlerin notu: Makalenin Türkçesinde, İngilizceye çevrilen John isminin yerine, Süryanicedeki asıl isim olan Yuhanan (Yuhanān) kullanılmıştır. İsmi doğru transliterasyonu Yuhanān'dır. Bundan sonra Yuhanon olarak geçecektir.

** Dr., University of Alberta, E-Posta: dickens@ualberta.ca, ORCID ID: 0000-0002-8862-1527

*** Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: muratkecis@mu.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9776-3976

**** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: agoknur@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3296-2135

¹ Süryani olan her şey için değerli bir kaynak olan *Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage*, eds. Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz and Lucas Van Rompay (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2011) [bundan böyle GEDSH].

² Sözde "Nesturi" ve "Monofizit" tartışmaları.

³ Günümüz bilim insanları, bu iki grubu tanımlamak için yaygın olarak kullanılan "Yakubi" ve "Nesturi" terimlerinden genellikle kaçınılmaktadır.

⁴ Doğu Roma İmparatorluğu ve onun sakinleri bu makale boyunca hem "Roma" hem de "Bizans" olarak anılmaktadır.

⁵ Bu kişi hakkında bkz. GEDSH, 448.

⁶ Bkz. Károly Czeglédy, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads," *Studia Turcica*, ed. Louis Ligeti (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 133-48.

⁷ Yazar her nedense Eftalitler'in coğrafi konumu hakkında yanılmaktadır.

⁸ *Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori Vulgo Adscripta* II. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 84/Syr. 39. Ed. Ernest W. Brooks (Paris: Typographeo Reipublicae, 1921), XII.7 (214); *Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori Vulgo Adscripta* II. Corpus

sonraya tarihlenen ve (Türk birliğinin henüz genişlememiş olduğu) Uzak Batı bozkırlarında yaşayan kavimlerden de söz eden bu metinde Türk etnisitesine doğrudan değinilmese de listede yer alan halkların birçoğu iyi bilinen ve Türkçe konuşan Ogur-Bulgar gruplarıdır.

Bu makalenin konusu olan Efesli Yuhanon'dan önceki dönemde "Türk Toprakları"na atf yapan bir diğer kaynak ise VI. yüzyılın sonlarında⁹ yazılan ve Hint halk hikâyeleri seçkisi olan Kelile ve Dimne'nin Eski Süryanice versiyonudur.¹⁰ Abdisho Bar Berikha¹¹ tarafından 1318 dolaylarında derlenen Süryani Yazarlar Kataloğunda ifade edildiği üzere, Bod Periodeutes isimli biri bunu günümüzde kayıp olan Pehlevi versiyonundan çevirmiştir. Bu versiyonu da I. Hüsrev'in (Khusrau I Anushirvân=I. Hüsrev Anuşirvan 531-79) sarayında doktor olan Burzoy, Hindistan'dan getirdiği Sanskritçe orijinalinden tercüme etmiştir.¹² Ancak metin İran İmparatorluğu'nda VI. yüzyılın ikinci yarısında Türkler hakkında genel bir farkındalık olduğunu bildirmek dışında (Bu tarihte Türkler ve Farslar arasında gelişen ilişki göz önüne alındığında şaşırtıcı değildir.) çok az bilgi içerdiğinden, spesifik bir tarihlendirme yapamayız.¹³ Süryani Edebiyatı'ndaki bir etnik grubun adlandırılmasına ilişkin verilen referanslardan daha fazlasını içeren ilk Türk atıfları için Efesli Yuhanon'a başvurmalıyız.

Efesli Yuhanon

Asyalı Yuhanon¹⁴ olarak da bilinen Efesli Yuhanon (yaklaşık 507-588/9), 451'deki Khalkedon Konsili'nde ifade edilen "iki doğa" görüşünün aksine (Kıptiler ve Ermenilerde olduğu gibi) Mesih'te "tek doğa" görüşüne bağlı kalan, erken Batı Süryani Monofizitlerinin¹⁵ en önemli figürlerinden biridir. Mezopotamya'da doğup büyüyen Yuhanon, 15 yaşında Amida'da bir manastıra katılmış, sonraki 25 yıl boyunca (genellikle Monofizitlere yönelik Bizans imparatorluk zulmünden kaçarak), Mezopotamya, Suriye ve Mısır'da kalmış ve Monofizit manastır kültürünü yakından tanımıştır. 542'den kısa bir süre önce Konstantinopolis'e gitmiştir ve başkentte bulunduğu sırada hem Küçük Asya'daki paganizm yanlılarını Hıristiyanlığa döndürme amacı taşıyan azimli bir kampanya için I. İustinianos'un (527-65) desteğini kazanmış hem de şehre yakın Süryani Monofizit Manastırı'na başrahip olmuştur. 558 yılında "Yakubî" Süryani Ortodoks Kilisesi baş idarecisi Yakup Baradaeus (ö. 578)¹⁶ tarafından Efes piskoposu olarak kutsanmıştır.

Anlaşılan hiçbir zaman Efes'te yaşamamış olan Yuhanon, Konstantinopolis'te yaşamaya devam etmiş ve 30 yıl önce başkente sürgüne gönderilen İskenderiye Kıpti Patriği Theodosios'un 566'daki ölümünden sonra, birçoğu doğu imparatorluğundaki Khalkedon Konsili (Khalkedoncu¹⁷) zulmünden başkente kaçan Monofizitlerin fiili lideri olarak görev yapmıştır. İustinianos'un karısı Theodora, Khalkedon Ortodoksluğu'nu¹⁸ dayatma girişimlerine karşı mücadele eden monofizitlerin kuvvetli bir destekçisiydi. Yuhanon, Theodora'nın desteğiyle Bizans Sarayı'nda değerli bağlantılar kurdu ve İustinianos ve halefi II. İustinos (565-578) tarafından "Monofizit problemini çözmek" için çeşitli girişimlere davet edildi (Yuhanon'un genellikle bunlara katılmayı reddettiği bilinmektedir).

Scriptorum Christianorum Orientalium 88/Syr. 42. Terc. Ernest W. Brooks (Paris: Typographeo I.-B. Istan, 1924), XII.7 (144-5) = *The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: Church and War in Late Antiquity*, Translated Texts for Historians 55, terc. Geoffrey Greatrex, Robert R. Phenix, and Cornelia B. Horn (Liverpool: Liverpool University Press, 2011), 447-51 [bundan sonra *TTH* 55]. Burada, Pseudo-Zachariah'ın listesinde yer alan kavimlerin tamamı, özellikle de ya Hazarlara (ki bu durumda en eski olanlardan biridir) yahut da aksine, Priscus'un Ἀκάτιροι'sine (Iordanes'in Acatzirisi) referans olarak yorumlanan gizemli *Ksr* yer almamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: *TTH* 55, 450, n. 212.

⁹ Friedrich Schulthess, ed. ve terc. *Kalilah und Dimna: Syrisch und Deutsch* (Berlin: Georg Reimer, 1911), 132/125 = Gustav Bickell, ed. ve terc. *Kalilag und Damag: Alte Syrische Übersetzung des In-dischen Fürstenspiegels* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1876), 87/85.

¹⁰ Bkz. *GEDSH*, 241-2.

¹¹ Bkz. *GEDSH*, 3-4.

¹² Joseph Simon Assemani, ed. ve terc. *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana* (4 cilt) (Rome: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1719-1728), III.1, 219. Periodeutes "köylerde ve manastırlarda piskoposun temsilcisi olarak görev yapan rahip" anlamına gelmektedir (Jessie Payne Smith, *A Compendious Syriac Dictionary, founded upon the Thesaurus Syriacus of R. Payne Smith* (Oxford: Clarendon Press, 1903), 460 [Bundan sonra *CSD*]).

¹³ Metnin Muhâbârât'taki kaynağı 12. kitapta Türklerden tamamiyle bahsetmez, dolayısıyla bu editoryal değişiklik muhtemelen Burzoy'un Pehlevi metninde yapılmıştır. Burzoy ve Kelile ve Dimne hakkında daha fazla bilgi için bkz: François de Blois, *Burzoy's Voyage to India and the Origin of the Book of Kalilah wa Dimnah*. Prize Publication Fund, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 23 (London: Royal Asiatic Society, 1990).

¹⁴ Bkz. William Wright, *A Short History of Syriac Literature* (London: A. and C. Black, 1894), 102-7; Anton Baumstark, *Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluss der christlich-palastinensichen Texte* (Bonn: A. Marcus und E. Webers Verlag, 1922), 181-2; Jan J. Van Ginkel, *John of Ephesus: A Monophysite Historian in Sixth-Century Byzantium* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 1995); Ignatius Aphram I. Barsoum, *The Scattered Pearls: A History of Syriac Literature and Sciences* 2nd ed., çev. Matti I. Moosa (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2003), 304-9; Jan J. Van Ginkel, "Monk, Missionary, and Martyr: John of Ephesus, a Syriac Orthodox Historian in Sixth Century Byzantium," *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies* 5 (2005): 35-50, *GEDSH*, 445.

¹⁵ Monofizitlerin (günümüzde sıklıkla Miafizit olarak anılırlar) erken tarihleri hakkında bkz. William H. C. Frend, *The Rise of Monophysites Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972).

¹⁶ Bkz. *GEDSH*, 431-2.

¹⁷ "Kalkedoncu" (İng. Chalcedonian) tanımı Kalkedon Konseyi'nin "iki tabiat" görüşünü, ardından da Bizans devleti ve kilisesini işaret eder.

¹⁸ Gizli Tarih'te Prokopius'un Theodora'ya ilişkin skandal tasviri çok iyi bilinir: Prokopios, *The Secret History*, trans. Anthony Kaldellis (Indianapolis: Hackett Publishing, 2010), 9.1-28 (40-3). Tersine, Süryani tarih yazımı (Pseudo-Zachariah, Efesli Yuhanon ve Suriyeli Mihail), imparatoriçeyi -hiç şüphesiz Monofizitlere aktif desteğiyle bağlantılı olarak- çok daha müspet bir ışıkta görmüştür; bu hususta bkz. Susan Ashbrook Harvey, "Theodora the 'Believing Queen': A Study in Syriac Historiographical Tradition", *Hugoye* 4, No. 2 (2001): 209-34.

Bununla birlikte, özellikle Theodora (548) ve İustinianos'un (565) ölümlerinden sonra, Monofizitlere daha da düşmanlaşan bir atmosferde, Yuhanon ve diğer önemli Monofizit liderler, 571'de Konstantinopolis'in Khalkedon-tarafı Patriği İoannes Skholastikos tarafından hedef alındı. Sonuç olarak, Efesli Yuhanon, İoannes Skholastikos'un ölümüne (577) kadar, hapsedildi, sürüldü ya da ev hapsinde tutuldu. Bu tutuklama, hapis ve sürgün döngüsü, en az 580'e kadar, bir sonraki Patrik Eutikhios yönetiminde de devam etti. Efesli Yuhanon, Konstantinopolis'e geri döndüğünde, anlaşılabilir özgürdü. *Kilise Tarihi*'nin tamamlanmasından sonraya rastlayan, 588 yılındaki ölümüne kadar, hakkında az şey bilinir.¹⁹

Yuhanon'un *Kilise Tarihi* üç bölümden oluşmaktadır. I. Bölüm tamamen kaybolmuştur ve II. Bölüm parçalar halinde mevcuttur.²⁰ Fakat III. Bölüm büyük ölçüde tahrip olmadan korunmuştur. Buna rağmen son bölümlerin bir kısmının daha sonraki kroniklerden, özellikle de yaygın olarak Süryani Mihail olarak bilinen Süryani Ortodoks Patriği Büyük Mihail'den (1166-1199), tanzim edilmesi gerekir.²¹ Bu şanstır, çünkü I. ve II. bölüm görünüşe göre Eusebius ve İoannes Malalas gibi hâlihazırda mevcut olan daha önceki tarihi eserlere dayanıyordu, fakat III. bölüm öncelikle Yuhanon'un yaşamı boyunca meydana gelen olayları yansıtan kendi eseridir.²² Yuhanon, II. İustinos'un 578'de saltanatı bitmeden önce, 571-588 yılları arasında kapsayan III. bölüme başladı. Monofizitlere karşı zulüm yoğun bir şekilde devam ederken, bitirdiği çeşitli bölümleri, onları iki veya üç yıl boyunca gizleyen arkadaşlarına nakletti, bu yüzden nadiren geri dönüp daha önce yazdıklarını kontrol edebiliyordu.²³ Eserini yazdığı yıkıcı koşullar, aşağıdakileri akılda tutmak için önemlidir. Aşağıda incelenen VI. kitabın 23. bölümü Tiberius'un ilk saltanatı sırasında (578-82) 581'den bir süre önce yazılmıştır.²⁴

Zaman zaman dikkatsiz yazı stiline rağmen (Kısmen *Kilise Tarihi*'ni yazdığı yukarıda belirtilen koşullar nedeniyle) bilim insanları, dönemin tarihçisi Yuhanon'un çağdaş bir kaynak olarak kusursuz bir referans olduğu konusunda hemfikirler çünkü çalışmaları büyük ölçüde kişisel bilgiye dayanmaktadır.²⁵ Ayrıca, Susan Ashbrook Harvey'in belirttiği gibi "Yuhanon'un yazıları, Yunan çağdaşlarının bıraktığı "dünyevi" veya "kilisevi" farketmez resmî tarihçeleri dengeleyen dürüst bir kayıt oluşturuyor.²⁶ Sadece aşağıda tartışılacak olan Yuhanon'un *Kilise Tarihi*'nden alıntılar değil aynı zamanda VI. yüzyılda Bizans'ı ilgilendiren iki ana bozkır halkı -Avarlar ve Türkler- hakkındaki bilgilerin aslında tamamı III. kısmın VI. kitabında, yani eserinin en son bölümünde bulunmaktadır. VI. kitabın içindekiler kısmı başlangıçta 49 bölüm içerdiğini ortaya koymaktadır ancak mevcut tam el yazması (BL Add. 14640) Bölüm 37'de bitirilmiştir (İkinci bir el yazması, Vat. Syr. 145, yalnızca 5-7. Bölümleri içerir). Bununla birlikte içindekiler tablosuna dayanarak, Josef Marquart (Theodore Nöldeke'nin incelemesini takiben) eksik bölümlerden alıntılarını Süryani Mihail'in 10. Kitabının 21. Bölümünde muhafaza edildiğini kanıtlar.²⁷

Yuhanon'un *Kilise Tarihi*'nde Zemarkhos'un elçiliğinin önemine geçmeden önce Mihail Dobrovits'in, Monofizit Hristiyanların Bizans elçilerinin hazırlanmasında oynadığı rolü analiz eden ifadelerine kısa bir açıklama yapmak gerekmektedir. Yazar "Süryani Monofizit Kilisesi" ile "Sasani İmparatorluğu"ndaki dindaşları

¹⁹ Pauline Allen, "A New Date for the Last Recorded Events in John of Ephesus *Historia Ecclesiastica*", *Orientalia Lovaniensia Periodica* 10 (1979): 251-4; Van Ginkel, *John of Ephesus*, 71-3.

²⁰ Özetler daha sonraki kroniklerde, özellikle de Zuqnin (bak. GEDSH, 450) ve Süryani Mihail Kroniği'nde korunur; bkz. François Nau, "Analyse de la seconde partie inédite de l'histoire ecclésiastique de Jean d'Asie, patriarche jacobite de Constantinople (†585)", *Revue de l'Orient Chrétien* 2 (1897): 455-93.

²¹ Bkz. GEDSH, 287-90.

²² I. ve II. bölümler hakkında bkz. Van Ginkel, *John of Ephesus*, 46-8. Atıfta bulunulmamış olsa da, aşağıdaki eserler Yuhanon'un genel olarak bozkır insanlarıyla ilgili neler söylediğini ele almaktadır: Nina V. Pigulevskaia, *Sirijskie istochniki po istorii narodov SSSR* (Moscow, Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1941); Karoly Czeglédy, "Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1954): 43-4, 56-7; Mihaly Kmoskó, *Szir írök a steppe népeirö* [Syriac Sources on the Peoples of the Steppe], Magyar Östörténeti Könyvtar 20, ed. Szabolcs Felföldi (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 51-4, 127-40.

²³ John Eph. II. 50 (115-6/84-5)=John Eph. (PS), 163-4. Efesli Yuhanon'un Süryanice metnine yapılan atıflar şurayadır: *Iohannis Ephesini Historiae, Pars Tertia*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 105/Syr. 54, ed. Ernest W. Brooks (Paris: Typographe Reipublicae, 1935). Latince çeviriye yapılan atıflar şurayadır: *Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiastica, Pars Tertia*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 106/Syr. 55, Trans. Ernest W. Brooks (Paris: Typographe Reipublicae, 1936). İngilizce çeviriye [John Eph. (PS)] yapılan atıflar ise şurayadır: *The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus*, trans. Robert Payne Smith (Oxford: Oxford University Press, 1860).

²⁴ Van Ginkel, *John of Ephesus*, 76.

²⁵ Bkz. Averil Cameron "The Byzantine Sources of Gregory of Tours," *Journal of Theological Studies* 26 (N.S.) (1975) 421-6, 422. Averil Cameron tarafından yeniden basım: *Continuity and Change in Sixth Century Byzantium* (Londra: Variorum 1981) XV.

²⁶ Susan Ashbrook Harvey, *Asceticism ve Society in Crisis: John of Ephesus and Lives of the Eastern Saints*, The Transformation of the Classical Heritage 18 (Berkeley: University of California Press, 1990), 31; burada Yuhanon'un *hajiografik* eseri "Lives of the Eastern Saints" ele alınmaktadır. Metin ve çeviri için bkz. *John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints*. ed. and trans. Ernest W. Brooks, *Patrologia Orientalis* Tom. XVII, Fasc. 1; Tom. XVIII, Fasc. 4; Tom. XIX, Fasc. 2 (Paris: Firmin-Didot 1923-25).

²⁷ Josef Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: Etnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)* (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Theodor Wicher, 1903), 479-91. Ayrıca bkz. John Eph., VI.45-49 (341-3 / 259-61); Franz Altheim, *Geschichte der Hunnen, Vol. 1: Europa'da Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa* (Berlin: Walter De Gruyter, 1959), 86-98.

EFESLİ YUHANON'A GÖRE ZEMARKHOS'UN TÜRLERE ELÇİLİĞİ

arasındaki yakın bağlantılar”dan bahsetmektedir.²⁸ Bizans ve Fars İmparatorluklarında Süryanice konuşan Hıristiyanlar gerçekten ortak bir edebi dili paylaşıyorlardı ve aralarında hiç kuşkusuz temas vardı. Özellikle Bizans-İran sınırının Suriye ve Mezopotamya içinde değişen doğası da göz önüne alınırsa, bu iki toplum sınır bölgesinde ve etrafında birbirine karışmıştır.²⁹

Ne var ki, bu iki toplumun kendilerini ve birbirlerini nasıl anladıkları konusunda daha belirleyici olan ayırım V. yüzyıldaki Khristolojik ihtilaflar sırasında ortaya çıkan ve İran'daki Doğu Kilisesi'nin Mopsuestialı Theodoros ve Nestorios'un Antakya menşeli teolojik pozisyonu benimsemesi³⁰ ve Bizans İmparatorluğu'ndaki Süryani Hıristiyanların büyük çoğunluğunun Antakyalı Severus ve Mabbuglu Philoksenus tarafından yönetilen Monofizit izleri takip etmesiyle³¹ sonuçlanan iman ifadesi ayrımıydı. İkisi arasındaki teolojik farklılıklar tarihsel olarak aralarındaki rekabetin iş birliğinden daha fazla olduğu anlamına geliyordu.³² Üstelik de Monofizit (Süryani Ortodoks) misyonerlerin doğuya doğru genişlemesi asgari düzeydeydi; (Yarkand dâhil olmak üzere Uygur topraklarında “Yakubiler”den bahseden) Marco Polo'nun seyahatleri döneminden önce doğuda varlıklarını tam olarak duyduğumuz en uzak nokta Horasan ve Segestan'daki Süryani Ortodoks Patriği tarafından bir piskoposun atandığı Aphrah (Farah)'dı³³ (793-818) ve Tel Mahre Patriği Dionysius'un emriyle piskoposlukların kurulduğu Herat ve Zarang (Zaranj) idi (818-845).³⁴

Böylelikle, Dobrovits'in makalesinde bahsedilen Zemarkhos'un elçiliğinin gerçekleşmesine yardımcı olan “Monofizitlerin Doğuya Misyonları”nın niteliklerinin belirlenmesi gerekmektedir. Pseudo-Zachariah Rhetor'un XII. kitabının 7. bölümünde³⁵ bahsedilen, Kafkasya'daki Hunlar (büyük olasılıkla Sabirler)³⁶ arasında 502/3'ten itibaren en erken 555'e kadar faaliyette bulunan misyonerlerin ya Mezopotamya'daki Amida'dan gelen Süryani Monofizitleri, ya da Albanya'daki (Kafkasya) Arran'dan gelen Ermeni Monofizit misyonerler olmalıdırlar.³⁷

Bu yüzden “Hun” bölgesine hareketleri doğuya değil kuzeye doğru olmuştur. Bu anlatıda, Konstantinopolis'ten doğuya gelen tek kişi, İmparator I. Anastasius'un Khalkedon Konsili karşıtı olan (yani, Monofizit) yeğeni Probus (491-518) idi. Onunki ise Hunlardan [askeri] hizmet derlemeye yönelik diplomatik bir görevdi.³⁸

Bu Monofizit misyonerler Kafkasya'daki Hun topraklarının ötesine yayılmadıkları için Zemarkhos'un sonraki elçiliğinin “yolu ilk olarak Monofizitler tarafından açılmış” veya “Roma Monofizit misyonerleri tarafından iyi bilinen” bir rotayı izleyen şekilde tanımlanması zor görülmektedir.³⁹ Pseudo-Zacharias Rhetor'da betimlenen misyonerlik faaliyetleri ile Türklere ve diğer bozkır halklarına yönelik Bizans politikası arasında herhangi bir bağlantı olması pek mümkün değildir.⁴⁰ [Bu kaynak] daha ziyade, bu makalede mevzu bahis edilen, Bizans imparatorluğu tarafından daha sonraları İran'ın Doğu Kilisesi'ne ait kilise nüfuz bölgesine dahil topraklarda yer alan bir bölgeye gönderilen (ve dolayısıyla Khalkedon-yanlısı) bir misyonu anlatan Efesli Yuhanon'dur.

Yuhanon'un Kilise Tarihi, III. Kısım, VI. Kitap

Yuhanon, III. bölümün ilk beş kitabında Bizans İmparatorluğu'ndaki Monofizit Hıristiyanlar ile doğrudan ilgili olan olaylara odaklanmasına rağmen, VI. kitabın başında bir konu değişimine işaret etmektedir.⁴¹

Kitabın başlangıcına dair İlk Tarih.⁴² Eğer âlem gerçekten devam ederse bizden sonra gelenlere açıklayıcı olması için, kilise tarihi ile birlikte günümüzde olmaya devam eden savaş, afet, yıkım ve katliamların kısa

²⁸ Mihály Dobrovits, “The Altaic World through Byzantine Eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances of Zemarchus Journey to the Turks (AD 569-570),” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, No 4 (2011): 373-409, 373-4.

²⁹ Czeglédý, “Pseudo-Zacharias”, 139-140, Dobrovits tarafından alıntılanan yer.

³⁰ Bkz. GEDSH, 401-2, 306-7.

³¹ Bkz. GEDSH, 368-9, 332-3.

³² Bkz. David Wilmshurst, *The Martyred Church: A History of the Church of the East* (London: East & West publishing, 2011), 51-93.

³³ Marco Polo: *The Description of the World*, ed. ve terc. A. C. Moule ve Paul Pelliot, Vol. I (Londra: George Routledge & Sons, 1938), 146, 156.

³⁴ *Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche 1166-1199* (4 vols.), ed. and trans. Jean-Baptiste Chabot (Paris: Ernest Leroux, 1899-1910), App. III (753-4/III, 451-4) [Bundan sonra (Chabot)]. Tel Mahreli Dionysius hakkında bkz. GEDSH, 127-8. Doğu'daki Süryani Ortodoks genişlemesi için bkz. Jean Dauvillier, “L'expansion de l'Eglise Syrenne en Asie Centrale et en Extreme-Orient”, *L'Orient Syrien* 1 (1956): 76-87.

³⁵ Dobrovits, “Altaic World”, 379.

³⁶ Czeglédý, “Pseudo-Zacharias,” 147.

³⁷ TTH 55, 452-5.

³⁸ Bkz. *Procopius*, ed. and trans. H. B Dewing (7 vols.) (Londra: William Heinemann, 1914-1940), I. xii. 6-9; Czeglédý, “Pseudo-Zacharias”, 145-8.

³⁹ Dobrovits, “Altaic World”, 384, 386.

⁴⁰ Dobrovits, “Altaic World”, 399.

⁴¹ Michael Whitty, *The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare* (Oxford: Clarendon, 1988), Not 110, VI. Kitap, “Yuhanon'un önceki kitaplarında baskın olan dini anlatısı daha sonradan eklenmiş gibi gözüküyor.”

⁴² Bölüm III, Kitap VI.

kayıtlarını yapmak bize yabancı ya da uygunsuz görünmedi. Onları edindiğimiz bazı haberler aracılığıyla elimizden geldiğince, anladığımız kadarıyla duyurduk.

Bunlar aracılığıyla Kurtarıcımızın sözünü ve hayat veren öğretisini hatırlıyoruz: O bize dünyanın sonlanmasının zamanı hakkında bilgiler verir, uyarılar yapar ve doğruları söyler ve de yaklaşan zaman (İkinci Diriliş=Ahret) hakkında “bütün bunların olduğunu gördüğünüzde onun kapıya ulaştığını bilin”⁴³ der. Günümüzde bütün bu olayların vuku bulduğunu ve gerçekleşmiş olduğunu görürüz. Ve bundan dolayı büyük güç ve sayısız zaferle gelen güce karşı dikkatli olmak her zaman doğrudur.⁴⁴

Bu noktaya kadar anlatılan kilise tarihi bahisleri, şimdi savaşlar, afetler, yıkım ve katliamlarla ilgili anlatılarla desteklenmektedir. Ancak bunda bile teolojik bir amaç güdülmektedir: Nihai amaç, İsa'nın ünlü Zeytin Dağı Vaazında bahsettiği kıyamet gününün işaretlerini aktaran Matta 24'e referansla Mesih'in dönüşü için hazırlıktır. Yuhanon'un VI. kitapta anlattığı felaketlerin çoğu ya Persler ya da VI. yüzyılın ortalarında imparatorluğu tehdit eden çeşitli “barbarlar” ile ilgilidir. VI. kitabın içindekiler kısmına baktığımızda⁴⁵ en az beş bölümün (24, 30, 32, 45 ve 46), “Avarlar denilen hakir uzun saçlı barbarlar” ile ilgili olduğu anlaşılıyor.⁴⁶ Bu nedenle VI. kitabın başında sonradan barbarlara atfedilecek eylemler, dünyanın yaklaşmakta olan sonu ile ilişkilendiriliyor. Bu, Yuhanon'un Zemarkhos'un elçiliğiyle ilgili anlatısını incelerken akılda tutulması gereken önemli bir husustur.

Devam etmeden önce terminoloji üzerine bir not uygun olacaktır. Süryanice literatürde Türk etnik isminin her biri farklı yazıma sahip iki temel çeşidi vardır. En yaygın varyant, Süryanilerin sonda bağlılık eki (gentilic) -*āyē* kullanmasıdır. *Ṭurqāyē*, *Ṭurkāyē*, *Ṭurkayē* ve yalnızca bir örnekte farkına vardığım *Turqāyē*.⁴⁷ Bu durumla karşılaştırılacak olursa, Efesli Yuhanon'un Konstantinopolis'te yaşaması ve VI. kitaptaki derlemeleri için Yunanca kaynakları kullanması göz önüne alındığında Yunancadan gelme sözcükleri (*Ṭurqis*, *Ṭurqios*, *Yun. Τουρξίους*) kullanması şaşırtıcı değildir.

VI. kitabın, 7. bölümünde hem BL Ek. 14640 hem de Vat. Syr.145'te tespit edilen kapsamlı bir anlatı, konumuzla bağlantılı olduğu hâlde ayrı bir çalışmayı hak etmektedir. Bu, I. Hüsrev'in 573'te Bizans şehri (nüfusun çoğu Süryanice konuşan bir sınır kasabası olan) Dara'yı ele geçirdiğinde 2.000 bakirenin “Barbarlara” nasıl hediye olarak gönderildiğini anlatır.⁴⁸ 2.000 dindar Hıristiyan bakire, bahsedilen barbarların ellerinde kirlenmemek için yolda bir nehirden, toplu halde intihar etmiştir. Bu olay Yuhanon tarafından şehitlikle eşit tutulmuştur. Ne yazık ki barbarların kimliği biraz kafa karıştırıcıdır: BL Ek 14640'ta isimlerini vermeyi ihmal eder, Vat. Syr. 145'te Avarlar diye adlandırılır (Avarların Bizans İmparatorluğu'nun kuzey tarafındaki konumları göz önüne alındığında büyük oranda Farslar tarafından ulaşılamaz oldukları için küçük bir olasılık)⁴⁹ fakat Süryani Mihail⁵⁰ ve 1234 *Anonim Kroniği* Yuhanon'un rivayetlerini kullanarak onları Türk (*Ṭurqāyē*) olarak adlandırır.⁵¹ Bu, Türklerin tanımının “kirlilik” ve “vahşilik” terimleriyle yapıldığı, barbarların ötekiliğine odaklanan aşırı derecede olumsuz bir alıntıdır. Ancak VI. kitapta Türklere yapılan müteakip atıflar, hâlâ ötekiye odaklanmış olsa da ileride göreceğimiz gibi, daha dengeli bir tasvir sunar. Süryani Mihail'den⁵² yeniden yapılandırılması gereken Yuhanon'un VI. kitabının tahrip olmuş 49. bölümünden Türklere yapılan bir başka atıf konumuzla daha yakından ilgilidir:

Kağan (Avarların) bunları (Anastasia'nın erguvan rengi elbiselerini) aldı. “Romalıların kralı istese de istemese de krallık bana verildi bakın” diyerek onları (elbiseleri) giydi. Hemen akabinde *Ṭurqāyē* halkının onun peşinde olduğu haberi üzerine alarma geçti. O ve onlar (Avarlar) kendilerinin evlerini ve tüm eşyalarını onların

⁴³ Matt. 24:33.

⁴⁴ John Eph., VI.1 (277-8/210) = John Eph. (PS), 366. Burada ve çeviri yaptığım başka yerlerde, parantez içindeki kelimeler Süryanice metinlerde yoktur fakat anlamını açığa kavuşturmak için eklenmiştir.

⁴⁵ John Eph., 275-7/208-10 = John Eph. xxvii-xlv.

⁴⁶ Krş.: *Agathias: The Histories*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Vol. IIA, çev: Joseph D. Frendo (Berlin & New York: Walter De Gruyter, 1975), I.4, Türkler ve Avarların saçlarını “dağınık, kuru, kirlili ve çirkin bir düğümlü bağlı” olarak tanımlar.

⁴⁷ IX. yüzyıla kadar *ṭ* ile başlayan sadece iki yazım kullanıldı.

⁴⁸ John Eph, VI.7 (293-6/222-2) = John Eph. (PS), 387-91.

⁴⁹ Farslar ve Avarlar daha sonra 626'da Köstence'ye başarısız olan bir kuşatma gerçekleştirmiş olsalar da Hüsrev'in 573'te içinde yerleşik bölgeler ve diğer göçebe kabileler de olan Kafkaslar üstünden Pontus bölgesine gelerek (Pseudo-Zachariah Rhetor tarafından tarif edilir.) 2.000 bakireyi Konstantinopolis'ten geçireceği şaibeldir.

⁵⁰ Michael (Chabot) X.10 (350/II, 315-6), şurada tekrarlanır: *Gregorii Barhebraei Chronicon Syriacum*, ed. Paul Bedjan (Paris: Maisonneuve, 1890), 84; *The Chronography of Gregory Abû'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Habraeus, Being the First Part of His Political History of the World*, Vol. I, trans. Ernest A. Wallis Budge (Oxford: Oxford University Press, 1932), 78. Aynı zamanda Mihail'in Türkler hakkındaki anlatımı kendi tezine de atıfta bulunur. (Chabot) XIV.2 (567/III,151).

⁵¹ *Anonymi Auctoris Chronicon ad Annum Christi 1234 Pertinens I*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 81/Syr. 36, ed. Jean-Baptiste Chabot (Paris: J. Gabalda, 1920), 69 (206); *Chronicon Anonymum ad Annum Christi 1234 Pertinens I*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 109/Syr.56, trans. Jean-Baptiste Chabot (Louvain: Officina Orientali et Scientifica, 1937), 69 (162). Bu kronik hakkında bkz. *GEDSH*, 97.

⁵² Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 483-4. Yuhanon'un içindekiler tablosunun bölüm açıklamaları (John Eph., 277/210).

EFESLİ YUHANON'A GÖRE ZEMARKHOS'UN TÜRKLERE ELÇİLİĞİ

(Türklerin) ele geçirecekleri korkusuyla Sirmium'a doğru gittiler ve onlar (Romalılar), ona (Avar Kağanına) 8 *centenarii* altın gönderdikten sonra geri döndüler.⁵³

Burada bağlam; Karadeniz'deki, günümüzde Bulgaristan'da bulunan, Anchialus⁵⁴ kentinin 588'de⁵⁵ Avar-Slav müttefikliğiyle zapt edilmesidir. Şehre girdikten sonra, yağmacı ordular, İmparator Tiberius'un karısı Anastasia'nın orada bir kiliseye bağışladığı bazı mor giysiler buldular. İsmi verilmemiş Avar kağanı (belki Bizans'ın ezeli düşmanı Bayan'ın oğlu) "erguvan"ın kraliyet önemini kabul ederek, bunları Bizanslılara ciddi bir zarar verebilme gücünün bir ifadesi olarak giydi. Ancak, Türklerin⁵⁶ peşine düştüğü haberi onun, Avarların 581 veya 582'de⁵⁷ Romalılardan aldığı Balkan şehri Sirmium'a geri dönmesini zorunlu kıldı. Süryani Mihail'in belirttiği Türk halklarıyla ilgili Efesli Yuhanon'dan son bir alıntı, 10. kitabın 21. bölümündeki, bilim insanları tarafından sıklıkla Efesli Yuhanon'a atfedilen, üç İskit kardeşin hikâyesidir. Bununla birlikte başka bir çalışmada bahsettiğim üzere, muhtemelen bu bilgi Tel Mahreli Dionisius'un⁵⁸ IX. yüzyıldan kalma kayıp olan *Dionysius Kroniği*'nden alıntılanmıştır. Şimdi Zemarkhos'un Türk büyükelçiliğine dönüyoruz.

Bizans Kaynaklarındaki Zemarkhos Elçiliği

VI. yüzyılda diplomatik temaslar, devlet idaresinin önemli bir bileşenydi. Bizanslılar ve Farsların diplomasi alanında asırlık deneyimleri vardı ve Türkler kısa sürede büyükelçilik oyununu ustaca oynamayı öğrendiler.⁵⁹ Türkler ve Bizanslılar arasındaki ilk diplomatik temas, görünüşe göre 563 yılında gerçekleşmiştir. IX. yüzyıl yazarı Theophanes Homologetes, VI. yüzyıl yazarlarından Byzantiumlu Theophanes'e (çalışmaları sadece Photius'un Bibliotheca'sında özet olarak sunuluyor) atıfta bulunarak "Eskiden Massagetai olarak adlandırılan ve Farsların kendi dilinde Kermikhiones olarak adlandırdıkları Türkler"⁶⁰ gibi "Hermichionların Kralı Askel'den"⁶¹ gelen elçilerden bahseder. Ancak, VI. yüzyılda Türk-Bizans diplomatik ilişkileri için en önemli Yunanca kaynağımız, Maurikios'un hükümdarlığı (582-602) döneminde, 558-582 yıllarını (Agathias'ın *Tarihler*'ini devam ettirerek) yazan Menandros Protector'dur. X. yüzyıl belgelerinde (Konstantinos Porphyrogenitos'un *Excerpta de Legationibus* ve *Excerpta de Sententiis* eserleri ve *Suda* olarak bilinen Bizans Yunancasıyla yazılmış tarihi ansiklopedi) fragmanlar hâlinde korunmuş olan Menandros'un *Tarih*'i Bizans ve Türkler arasındaki elçi gidiş-gelişlerinin detaylı anlatımlarını verir. Türklerle atıfların çoğu, diplomatik eğitim rehberi olduğu göz önüne alındığında şaşırtıcı olmayan, *Excerpta de Legationibus*'tan geliyor. Çoğu akademisyen tarafından Menandros'un imparatorluk arşivlerine erişiminin olduğu varsayılmıştır, ancak mevcut parçalardan bu savın doğruluğu tam olarak anlaşılabilir.⁶²

⁵³ Michael (Chabot) X. 21 (380-1/II, 363), kopyası John Eph., 342-3/260.

⁵⁴ *The History of Theophylact Simocatta*, trans. Michael Whitby and Mary Whitby (Oxford: Clarendon, 1986), I.4.4-5 (25) [bundan sonra Theophylact]; *TTH* 33, VI. 10 (301); *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, trans. Cyril Mango and Roger Scott (Oxford: Clarendon 1997), AM 6075 (375) [bundan sonra Theophanes].

⁵⁵ 588 tarihi hakkında bkz. Van Ginkel, *John of Ephesus*, 72-3, *The Ecclesiastical History of Theophanes Confessor: Byzantine and near Eastern History*, Translated Texts for Historians 33, trans. Michael Whitby (Liverpool- Liverpool University Press), 301, n. 37. [Bundan sonra *TTH* 33].

⁵⁶ Turqaye Michael'den alındı (Chabot), ama Yuhanon muhtemelen yukarıda belirtildiği gibi Turqis kullandı.

⁵⁷ John Eph. VI.30, 32 (335-7 / 255-6) = John Eph. (PS), 442-5. Bizans kaynakları aynı zamanda Türklerin Avarların peşine düştüğünü de açıklar: *The History of Menander Guardsman*. ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17, ed. and trans. Roger C. Blockley (Liverpool: Francis Cairns, 1985), fr. 4,2 (45-7); 25,2 (223-5) [Menander]; *TTH* 33, V.1 (255).

⁵⁸ Mark Dickens, "The Three Scythian Brothers: An Extract from the Chronicle of Mihail the Great", *Parole de l'Orient* 35 (2010): 145-68.

⁵⁹ Doğal olarak, Türklerin Çin saraylarına büyükelçilikler göndermeleri konusunda bazı tecrübeleri vardı, fakat (Türklerin geleneksel Çin nüfuz alanı içinde kökenleri göz önüne alındığında), bu ilişkiler, Farslar ve Bizanslılarla diplomatik ilişkilerden niteliksel olarak farklıydı. VI. yüzyılda Bizans-Fars-Türk ilişkilerinin karmaşık yapısı üzerine yıllar geçtikçe anlatımlar yazılmıştır: Martin J. Higgins, "International Relations at the Close of the Sixth Century", *Catholic Historical Review* XXVII, No. 3 (1941): 279-315; Carlile A. Macartney, "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 11, No 2 (1944): 266-75; Knud Hannestad, "Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l'Asie centrale aux 5e et 6e siècles", *Byzantion* 25-27 (1955-57): 421-56; Dimitri Obolensky, "The Empire and Its Northern Neighbours", *Cambridge Medieval History*, Vol. IV, Part I. ed. J. M. Hussey (Cambridge: Cambridge University Press 1966), 473-80; Harry Turtledove, "Justin II's Observance of Justinian's Persian Treaty of 562", *Byzantinische Zeitschrift*, 76 (1983): 292-301. Bu dönemde Bizans-İran ilişkilerinin genel anlatımında harika bir kaynak Geoffrey Greatrex ve Samuel N. C. Lieu. *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II (AD 363-630): A Narrative Sourcebook* (London: Routledge, 2002). Bizans diplomasisi hakkında bkz. Alexander Kazhdan, "The Notion of Byzantine Diplomacy", *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies* içinde, Cambridge, March 1990, Jonathan Shepard ve Simon Franklin (Aldershot: Variorum, 1992), 3-21; Asya diplomasisi üzerine, bkz. Denis Sinor, "Diplomatic Practices in Medieval Inner Asia", *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis* içinde, C. E. Bosworth, C. Issawi, R. Savoury ve A. L. Udovitch (Princeton: Darwin Press, 1988), 337-55. Denis Sinor, *Studies in Medieval Inner Asia* (Aldershot: Ashgate Variorum, 1997), XVI.

⁶⁰ *Fragmenta Historiarum Graecorum*, Vol. IV, ed. and trans. Karl Müller (Paris: Ambrosio Firmin Didot, 1851), 270 [FHG] = Photius: *The Bibliotheca*, trans. Nigel G. Wilson (Londra: Duckworth, 1994), 52 [Photius]. Dobrovits, "Altaic World," 380-2'deki tartışmaya bakınız.

⁶¹ Theophanes, AM 6055 (351). Bu bilginin asıl kaynağı şu olabilir: *The Chronicle of John Malalas*, Byzantina Australiensia 4, trans. Elizabeth M. Jeffreys, Mihail Jeffreys, and Roger Scott (Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies, 1986), 304.

⁶² Menandros'un kaynakları ve imparatorluk arşivlerine olası bir erişim hakkında bkz. Menander, 1-2, 18-9; Barry Baldwin, "Menander Protector", *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978): 101-25, 104, 109; Whitby, *Emperor Maurice*, 243-4. Thérèse Olajos, *Les sources Théophylacte Simocatta*. Byzantina Neerlandica 10 (Leiden: E. J. Brill, 1988), 24. 51 fr. 19'da Zemarkhos'un ayrılışının kesin tarihinin verildiği, onun gerçekten de imparatorluk diplomatik arşivlerine eriştiği sonucuna varır (yazarın görüşü hâlâ iyi karşılanmasına rağmen, sayfa 19, Zemarkhos değil, Valentinus'un elçiliğiyle ilgilidir).

Senato üyesi ve “doğu şehirlerinin komutanı”⁶³ olan Zemarkhos liderliğindeki elçilik, VI. yüzyılın sonlarına ait beş kaynaktan anlatılıyor. Efesli Yuhanon ve Menandros’taki uzun incelemelere ek olarak, aynı dönemden üç Yunanca kaynak kısaca da olsa bundan bahsetmektedir: (581’den sonra yazan) Byzantiumlu Theophanes,⁶⁴ (muhtemelen 591 ile 602 arasında yazan) Epiphaneialı İoannes⁶⁵ ve (muhtemelen 620’lerin sonlarında yazan) Theophilaktos Simokatta.⁶⁶ Bununla birlikte, bu farklı kaynaklar hakkında üç noktaya değinmek gerekir: 1) Bu hikayenin nihai kaynağını bilmiyoruz - Zemarkhos muhtemelen elçiliğinin resmî bir raporunu imparatorluk arşivlerine sunmuştur,⁶⁷ fakat belki de aynı zamanda yazılı ve sözlü olarak dolaşıma giren popüler incelemeler de vardı; 2) Bu yazarlardan bazılarının birbirleriyle tanışması kesinlikle mümkün olsa da (en azından VI. yüzyılın sonlarında Konstantinopolis’te ikamet edenler), durumun gerçekten böyle olup olmadığını belirlemenin bir yolu yoktur; 3) Byzantiumlu Theophanes, Epiphaneialı İoannes ve Menandros’tan günümüze kalanların fragman hâlleri göz önüne alındığında kimin kimden ödünç aldığını tam olarak bilmek zordur, ancak Efesli Yuhanon’un anlatımı diğer kaynaklardan önce yazılmış olmalıdır. En sonucusu Theophylaktos olmalıdır.⁶⁸

Menandros’a göre; Elçi Zemarkhos, Konstantinopolis’e (568’in sonu 569 başı) gelen Soğd elçilerine cevaben İustinos’un saltanatının dördüncü yılında (tam olarak Ağustos 569’da) Soğd ipeğinin Romalılara satılabilmesi için Bizans ile ticari ilişkiler kurmak üzere yola çıktı.⁶⁹ Bizans elçilerine yolculuklarında karşılaştıkları bazı Türkler tarafından demir satışı teklif edildi,⁷⁰ geleneksel bir Orta Asya arınma ritüeli yaşadı,⁷¹ Sizabul (İstemi) Yabgu’nun⁷² “Altın Dağ” mevkiinde (tekerlekli altın bir taht, ipek süslemeler, altın sedirler ve gümüş heykellerden oluşan) zengin sarayına hayran kaldı⁷³, “bir tür tatlı Barbar şarabı” içildi ve bir kadın köle sunuldu. Talas’a yapılan bir seferden sonra Menandros, Bizans elçilerinin, Tarkan Tagma önderliğindeki bir Türk maiyetinin eşliğinde, uzun eve dönüş yolculuğunu anlatır.⁷⁴

⁶³ Menandros, fr. 10,2 (117). Zemarkhos için bkz. *The Prosopography of the Later Roman Empire*, Vol. III, ed. J. R. Martindale (Cambridge: Cambridge University Press, 1992) 1416-7 (bundan sonra *PLRE III*), İon I. Russu’dan sonra, “Zemarchos: Ein Beitrag zur Byzantinischen Prosopographie (6.Jh.),” *Dacia* 14 (1970): 411-8, 415’te, bu tanımlamanın, Zemarkhos’un *majister militum per Orientem* unvanı için olduğu anlaşılmaktadır; bu durumda, normalde Antakya’da ikamet etmiş olmalı. Ayrıca bkz. Dobrovits, “Altaic World,” 384, “Süryanileri biraz komuta etmiş olmalı” veya “Konstantinopolis’teki görevi sırasında Efesli Yuhanon ile kişisel temasları olmuş olmalı.” Ancak, bu varsayımlar her iki şekilde de kanıtlanamaz. Antakya’da ikamet etse bile Doğu Roma’daki en yüksek rütbeli subay değildi, Süryanice konuşuyordu. Efesli Yuhanon ile olası temasına gelince, bu, Zemarkhos’un Konstantinopolis’teki varlığına ve o zamanlar Monofizitlerin Yuhanon gibi siyasi ikliminin ne olduğuna bağlıdır. Eğer İustinianus’un 565’teki ölümünden sonra oradaysa, mahkemeye öncekinden daha çok daha az erişimi olacaktı (özellikle Theodora hayattayken olandan daha az).

⁶⁴ *FHG*, 270-1 = Photius, 53.

⁶⁵ *FHG*, 273-4 = Greatrex ve Lieu, *Roman Eastern Frontier*, 141-2; yazım tarihi hakkında bkz. Whitby, *Emperor Maurice*, 222-3.

⁶⁶ Theophylact III.9.7 (85-6); yazım tarihi hakkında bkz. Whitby, *Emperor Maurice*, 39-40, 50-1. Theophanes, AM 6064 (362) elçilikten de bahseder. Theophylact’ın Zemarkhos elçiliğine yaptığı atıflar için araştırmalar ve burada ele alınan diğer kaynaklardaki ihmaller ve diğer farklılıklar için bkz. Olajos, *Sources de Théophylacte*, 18-9.

⁶⁷ Menandros, 19, n. 79, “Priscus Fr. 125, 4, Konstantinopolis’e dönen elçilerin tam bir rapor hazırlamalarının beklendiğini ve muhtemelen en azından bu raporun saklanacağını gösteriyor. Daha kapsamlı bir resmi rapor gerekip gerekmediği net değil. Tahminimce Zemarkhos’un versiyonu yazıldıysa, yayınlanmak üzereydi.”

⁶⁸ Tarihlerle ilişkin bir özet faydalı olabilir: Efesli Yuhanon (eserini 588’de bitiren) ve Byzantiumlu Theophanes (581’den sonra yazan) muhtemelen çağdaşlardı, ancak şimdiye kadar tanışıp tanışmadıkları bilinmiyor. Bununla birlikte, Yuhanon’un Zemarkhos hikayesi (581’den önce tamamlandı) tartışmasız elçiliğin en erken anlatısıydı, bu tartışmalı bir noktadır. Menandros’un Maurice’in hükümdarlığı sırasında (582-602) ne zaman yazdığını tam olarak bilmediğimiz için, Yuhanon’a ya da Theophanes’e aşina olup olmadığı belirsizdir (ikincisi için bkz. Baldwin, “Menander Protector”, 109). Ayrıca Epiphaneialı İoannes’in (591’den sonra yazıyor) burada tartışılan diğer yazarlardan herhangi birini tanıyıp tanımadığı da belirsiz. Bununla birlikte, Olajos, *Sources de Théophylacte*, 14-66, 96, 106, 620’lerin sonlarında yazan Theophylact’ın Epiphaneialı İoannes’i yoğun bir şekilde ve Menandros’un biraz daha az kullandığını açıkça göstermiştir (ayrıca bkz. Whitby, *Emperor Maurice*, 222-30).

⁶⁹ Menandros’a göre, Türk hükümdarı Sizabul, daha önce iki Soğd elçiliğini İran’a göndermişti; ilki Farsların ipeklerini almayı reddetmesiyle, ikincisi ise elçilik mensuplarının zehirlenmesiyle sona erdi. Sonuç olarak, Soğduların lideri Maniakh, Sizabul’a ham ipeklerini satmak için Romalılarla dostluk geliştirmesini tavsiye etti. Bu diplomatik alışverişlerde Soğdlu ticaretinin can alıcı rolü için bkz. Étienne de la Vaissière, *Sogdian Traders: A History. Handbuch der Orientalistik*, VIII, 10, çev. James Ward (Leiden: Brill, 2005), 202-3, 209-10, 227-44; Dobrovits, “Altaic World,” 382-4.

⁷⁰ Türklerin eski ustalarının Juan-juan’a metal işçisi olarak hizmet etmiş olmaları şaşırtıcı değil. Türk metalurjisi için bkz. Nikolai M. Ziniakov, “Ferrous Metallurgy and Blacksmith Production of the Altay Turks in the Sixth to Tenth Centuries”, *Arctic Anthropology* 25, No. 2 (1988): 84-100.

⁷¹ Plano Carpini’nin 1245’te Batu’nun kampına kabul edilmesinden önce sergilenen benzer bir ritüel için bkz. *The Mongol Mission*, trans. Christopher Dawson (Londra: Sheed ve Ward, 1955), 56. Uygulama bugüne kadar devam etmektedir; 1990’ların sonlarında Özbekistan’da yaşarken, yazar sık sık pazar tezgâhlarının ve otomobillerin özel bir bitki ile doldurulmuş bir mangaldan çıkan dumanla arınma ritüelini gözlemledi. Sovyet otoriteleri, bunu yalnızca bir halkın ilaç tedavisi olarak açıklamaya çalışmış olsalar da çoğu kişi bunu öncelikle kötü ruhları uzaklaştırmanın bir yolu olarak görüyor.

⁷² Menandros Silzibul’un alternatif yazımını da kullanır: Bkz. Gyula Moravcsik, *Byzantino-turcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* (Berlin: Akademie-Verlag, 1958), 275-6 [bundan sonra *BT II*].

⁷³ Olajos, *Sources de Théophylacte*, 51-2, 98’de belirttiği gibi, Türk âleminin Theophylact III.6.11,14 (81)’de bahsedilen zenginliklerinin tasvirleri, Menandros’taki açıklamalardan yararlanıyor gibi görünmektedir. Theophylact VII.7.6-9.12 (188-93)’de Menandros’un Zemarkhos elçiliğini “İskit halkları üzerine yapılan keşifler” hakkındaki açıklamasından olası etkiler için bkz. Olajos, *Sources de Théophylacte*, 103-5.

⁷⁴ Menandros, fr. 10, 1-5 (111-27). Türklerle yolculukta Ektag adı, Türk hükümdarının sarayının yeri, büyükelçilerin oradaki deneyimleri ve dönüş yolculuğunda Dobrovits’teki derinlemesine tartışma, “Altaic World,” 385-96. Tarqan başlığı için bkz. Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford: Clarendon Press, 1972), 539-40 [bundan sonra *EDT*]. Tagma için bkz. *PLRE III*, 1214.

EFESLİ YUHANON'A GÖRE ZEMARKHOS'UN TÜRLERE ELÇİLİĞİ

Araştırmacılar, yolculuğa dâhil olan bireylerin, yerlerin ve etnik grupların bazılarını tespit etmekte güçlük çekmiş olsalar da (bilhassa, çoğu bilim insanı tarafından I. Türk İmparatorluğu'nun batı yarısının hükümdarı İstemi olduğu anlaşılan Sızabul, 552-576),⁷⁵ Menandros'un anlatımına dair belirgin bir özgünlük izlenimi oluşmaktadır. Bahsedilen bazı yerler ve etnik gruplar kolayca tanımlanabilir (Soğdlular, Akhunlar, Talas, Ogurlar), adı geçen yetkililer tanınabilir Türkçe unvanlara sahiptir (Kağan, Tarkan) ve dönüş yolculuğu hatırı sayılır ayrıntılarla anlatılmıştır (yine de Dobrovits'in belirttiği gibi, "elçiliğin daha sonraki yolculuk öyküsü coğrafik özel yeniden yapılandırma gerektirir ve kafa karıştırıcıdır.")⁷⁶. Bununla birlikte, Menandros'un Bizanslılar ve "barbarlar" arasındaki temaslar hakkında daha önceki yazılanlara dayanan standart anlatım kalıpları kullandığını da düşünmeliyiz. Bu nedenle Barry Baldwin'in yorumlamasına göre Menandros'un "Türk şarabı anlatımının ... Priscus'un Hun birası ile paralellik gösterir ... ve Dizabulus'un⁷⁷ sarayının tasviri ... yapısının ve içeriğinin oldukça büyük bir kısmını Priscus'un Attila ordugahı tasvirine borçludur."⁷⁸

Diplomatik temasa, Türklerle ittifak olasılığının II. İustinos'u I. Hüsrev ile İustinianos arasındaki "Elli Yıllık Barış" anlaşmasını (562) bozmaya cesaretlendirdiğini (572 yılında) ve bunun Sasani İmparatorluğu ile nasıl yeniden savaşa neden olduğunu anlattığı Menandros fragman 13,5'te de kısaca değinilmiştir.⁷⁹ Fragman 19, 1-2'de 576 yılında Tiberius Caesar [II. Tiberius] tarafından İmparatorluk koruması Valentinus⁸⁰ önderliğinde ve o dönemde Konstantinopolis'te oturan 106 Türk'ün⁸¹ eşliğinde Bizans'tan Türklere ikinci elçilik anlatılmıştır. Sızabul'un Romalılara yaptığı sıcak karşılamanın aksine, oğlu Turxath,⁸² Avarlarla (Türklerin asi olarak gördükleri) yapılan 574 barış anlaşması nedeniyle Bizanslıları ihanetle suçladı; Türk yöneticinin görüşüne göre, bu ikiyüzlülüğün en kötüsüydü ve Romalılara güvenilemeyeceğini gösterdi.⁸³

Daha sonra Turxath, Roma elçilerini ölümle tehdit etti, bu tehdit ancak Valentinus'un Türk hükümdarına hitaben yaptığı, sadece Turxath'ın şerefine hitap etmeyip Romalılar ve babası Sızabul arasındaki dostane ilişkiden de bahseden anlamlı konuşma sayesinde önlendi. Turxath'ın sonraki Roma topraklarına yakın olan Kırım Boğazı'nı (Kerç Boğazı) kuşatma tehdidini savuşturmak o kadar kolay olmadı; Türkler 579'da saldırarak bölgeyi ele geçirdi.⁸⁴ Hayatları karşılığında Valentinus ve diğer elçilerin, merhum Sızabul için düzenlenen cenaze törenlerinin bir parçası olan vücut yaralama ritüellerine katılmaları gerekti. Yanaklarını hançerlerle kestikten sonra, Menandros bize şunları aktarıyor: "Turxanthus, babasına ayrılmış dört tane bağlı Hun esir getirdi... ve bu zavallı adamları babasının atlarının ortasına koyarak barbar dilinde onlara gitmelerini buyurdu ve babası Silzibul için ne kadar harika... (burada metin kesiliyor)"⁸⁵. Menandros'un buradaki bilgileri başka kaynaklar tarafından da doğrulanıyor. Yas dönemindeki Hunların yanakları kesme geleneği, VI. yüzyıl Çin kayıtlarında⁸⁶ olduğu gibi Priscus ve İordanes tarafından da bildiriliyor. Türk ve Moğol cenaze törenlerinin bir parçası olarak insan kurban etme geleneği, İordanes ve Procopius döneminden itibaren de belgelenmiştir.⁸⁷ Menandros'un Valentinus'un elçiliği hakkındaki anlatımı bize Turxath'ın kardeşi olan ve Batı Kağanlığını 576'dan 603'e kadar aralıklı olarak yöneten İstemi'nin oğlu Tardu ile ilgili değerli bir referans vermektedir.

Bu Bizans referanslarının dışında, I. Hüsrev'in *Karnāmāğ'ı* (XI. yüzyıl Arapça tercümesi mevcut) Pers hükümdarının Zemarkhos'un elçiliğine dair edindiği haberlere verdiği cevabını anlatır. Hüsrev, "Türklerin

⁷⁵ Bu görüş, Mihály Dobrovits, "Silziboulos", *Archivum Ottomanicum* 25 (2008): 67-78'de iyi ifade edilmiştir ve Peter B. Golden, "Oq and Ogur ~ Oğuz", *Turkic Language*, 16: 155-99, 165'te (2012)'de özetlenmiştir. Ayrıca bkz. *PLRE* III, 1163-4. Menandros özellikle Sızabul'dan Khagan olarak bahsediyor; başlık için bkz. *EDT*, 611; Peter B. Golden, "The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era", *Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Inner Asia, Sixth-Twentieth Century*, ed. David Sneath (Bellingham: Western Washington University Center for East Asian Studies Press, 2006), 23-61, 40-50.

⁷⁶ Dobrovits, "Altaic World", 394.

⁷⁷ Διζάβουλος bazı el yazmalarında bulunan alternatif yazımlarına atıfta bulunarak; bkz. *BT* II, 275-6.

⁷⁸ Baldwin, "Menander Protector," 118, 119, cf. 104, 112.

⁷⁹ Menandros, fr. 13.5 (147)

⁸⁰ Menandros, fr. 19,1 (171) bize daha önce iki kez Türk elçisi olarak gittiğini söylüyor; eğer o, fr. 5, 2 (51)'de bahsedilen Valentinus ile özdeşse, kendisi aynı zamanda Avarlar'a da elçi olarak görevlendirilmişti; bkz. *PLRE* III, 1353.

⁸¹ Menandros fr. 19,1 (171), bunların Türk topraklarından dönen en az altı Bizans elçiliğiyle Bizans başkentine geldiklerini belirtiyor.

⁸² Bilimsel fikir birliği, bunun Türk-şad ismini temsil ettiği yönündedir: *BT* II, 328; Alessio Bombaci, "On the Ancient Turkish Title Šad", *Gururajamanjarika; Studi in Onore Di Giuseppe Tucci*, Cilt. I (Nap- les: Istituto Universitario Orientale, 1974), 167-93, 168; Golden, "Oq and Ogur", 160, n. 18. şad başlığı için bkz. *EDT*, 866; Golden, "Türk Imperial Tradition", 51-2. Turxath hakkında bkz. *PLRE* III, 1333.

⁸³ Sinor, "Diplomatic Practices", 344, kimliği belirsiz bir Moğol hükümdarının Macaristan Kralı IV. Bela'ya (1235-1270) yazdığı mektupta ilginç bir paralellik kaydeder ve "Kumanları koruyun, kölelerim, sizin korumanız altında."

⁸⁴ Tehdit edici görünen, geleneksel Bizans nüfuz alanındaki bu Türk mevcudiyetiydi, fakat gerçekte bu daha ileri gitmedi ve 7. yüzyılda Kafkasya Türklerinin gücünü miras alan Hazarlar, Bizans'ın Araplara karşı kilit müttefikleri haline gelmeye devam etti.

⁸⁵ Menandros, fr. 19, 1-2 (171-9). Menandros'un Türkler de dâhil olmak üzere yabancılara yönelik tutumu için bkz. Baldwin, "Menander Protector", 114-5, 116-7.

⁸⁶ Menandros, 277, n. 229, alıntı Priscus, fr. 24,1; Jean-Paul Roux, *La mort chez les peuples altaïques anciens ve médiévaux, d'après les document écrits* (Paris: Maisonneuve, 1963), 150-1, 165-6; Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux* (Paris: Adrien-Maisonneuve, 1900), 240.

⁸⁷ Bkz. Roux, *Mort chez les peuples*, 169-72; Vasily V. Barthold, "The Burial Rites of the Turks and the Mongols", *Central Asiatic Journal* 14 (1970): 195-227, s. 207, 211-2. Theophanes, A.M. 6203 [AD 710/11] (527-8), Hazar hanedanı Toudounos'un Hazar kağanına giderken öldüğünde, "Hazarlar onun onuruna, birlikte seyahat ettikleri gruptaki Turcmarch unvanlı olanlarla birlikte 300 Bizans askerini öldürdüğünü kaydeder. İnsanlara ek olarak, hayvanlar (özellikle atlar) da sık sık kurban edildi ve bozkır göçebelerinin mezarlarına gömüldü."

Büyük Kağanı” tarafından kendisine yazılan ve “ihametleri”nin gerekçelerini vererek kendisinden af dilediği mektubundan bahseder. Kağan, Şah’a *Caesar*’ın kendisine elçiler gönderdiği bilgisini verir ve ardından onları ağırlamak için Hüsrev’e soruyormuş gibi yapar; Pers hükümdarını, onun hükümranlığını çığnemek istemediğine ve Hüsrev’in rızası olmayan hiç kimsenin armağanlarını veya dostluğunu da istemediğine ikna eder. Cevaben, Hüsrev, Kağan’ı azarlar ve doğudaki savunmasını güçlendirir.⁸⁸

Efesli Yuhanon, Zemarkhos Büyükelçiliği Üzerine: Giriş ve Metin XXX

Yuhanon’un *Kilise Tarihi*’nde [*Ecclesiastical History*] Türklerin Bizans büyükelçiliğine yapılan ilk referans⁸⁹ Kitap VI, Bölüm 12’de:

“Bu nedenle, Romalılar krallığının bir daha asla beş *minas* vermeyeceğini⁹⁰ bilmelisiniz, “ne size (Farslara) ne de (herhangi bir) başkasına, çünkü sizin elçileriniz barbar Türklere övünüyordu ve şöyle diyorlardı: “Romalılar köledir ve aşağılık köleler bize haraç öder” Eğer bunu (uygulamayı) bozmazsanız, sizinle barışmayacağız.”⁹¹

Yuhanon’a göre, bu ifade, Tiberius Caesar’ın [II. Tiberius] Bizans ve Pers temsilcileri arasında, Dara yakınlarında sınırdaki bir yerde, 576 sonbaharıyla 578 baharı arasında gerçekleşen resmi müzakereler bağlamında I. Hüsrev’e gönderdiği bir mektuptan geliyor.⁹² Referans, “Hazar Kapıları” (*Caspian Gates*, burada Kafkasya’daki Darial Geçidi anlamındadır)⁹³ ile ilgili müzakerelerde dört ayrı vesileyle şart koşulan Bizans’ın İran’a yaptığı ve devam eden ödemelerdir.⁹⁴ Kuzey bozkırlarındaki işgalcilere karşı Hazar Kapılarında muhafızlık yapan Sasani birliklerinin bu şekilde her iki imparatorluğa da fayda sağlaması yüzünden Persler, bu askerilerin teçhizatı için yapılan ödemeleri bir tür Roma haracı olarak görüyorlardı.⁹⁵ II. İustinos’un 572’de yıllık 500 minas altın ödemeyi reddetmesi, aşağıda tartışılan, iki güç arasındaki savaşın patlak vermesinin nedenlerinden biriydi.

İustinos, 573’ün sonlarındaki Dara kuşatmasından sonra akıl sağlığını yitirmeye başladı ve akabinde 574’ün sonlarında Tiberius’u *caesar* olarak atadı. O yılın başlarında bir yıllık ateşkes düzenlenmişti, ancak daha uzun bir barış sağlamak için yapılan çeşitli girişimlere rağmen, iki imparatorluk arasındaki düşmanlıklar 576’da Hüsrev’in Ermenistan’ı işgali ve Romalıların Kuzey İran’a girmesiyle yeniden canlandı. Yuhanon’un değindiği barış görüşmelerinin ortasında Bizanslılar, Menandros’un bahsettiği üzere, Valentinus’u büyükelçi olarak Türklere gönderdi. Yuhanon’un anlattığı gibi, Tiberius ile Hüsrev arasında temsilcileri aracılığıyla bir yıldan fazla süren mesaj alışverişi ve suçlamaların ardından, müzakereler bozuldu ve her iki taraf da savaşa hazırlandı. Yuhanon’a göre ana sorunlardan biri, İran’ın Türklere yaptığı, Tiberius’un Roma ödemelerinden dolayı Hüsrev’in bir tebaası haline geldiğini ima eden açıklamasıydı.⁹⁶ Menandros ve Theophylaktos (576-578) barış pazarlıklarından bahsetmiş ama Yuhanon’un Tiberius’un mektubunda Türklere yapıldığını söylediği atıftan bahsetmemiştir.⁹⁷ VI. kitap 12. bölümde atıfta bulunulan olay, VI. kitap 23. bölümdeki Yuhanon’un aşağıdaki alıntılarımızın konusu olan Zemarkhos’un Türklere elçiliği versiyonunda bulunur⁹⁸:

[1] Yirmi Üçüncü Tarih, baştan beri yaşanan çatışmanın (meydana geliş) nedenleri ve krallıklar arasındaki barışın bozulması ile ilgili.

⁸⁸ Mario Grignaschi, “Quelques spécimens de la littérature sassanide conservés dans les bibliothèques d’Istanbul”, *Journal Asiatique* 254 (1966): 1-142, s. 43-4; yazar, bu açıklamadaki Khāgān’un gerçekten de İştemi olduğu sonucuna varır.

⁸⁹ Kronolojik sıraya göre değil, eserdeki oluşumuna göre.

⁹⁰ Lit. *minas*

⁹¹ John Eph., VII2 (307/233) = John Eph. (PS), 405. Tiberius’un buradaki sözleri, İustinos’un Avarlara geldiklerinde söylediklerine çok benziyor. İustinianus döneminde düzenli olarak aldıkları hediyeleri almayı bekleyenler: John Eph., VI.24 (324-6 / 246-7) = John Eph, 428-30.

⁹² Bu görüşmeler ve tarih hakkında bkz. Whitby, *Emperor Maurice*, 263, 267. John, tüm Süryani yazarların kullandığı Seleukos dönemi takvimine göre tarihi 887 olarak verir (1 Ekim 575-30 Eylül 576), VI, 12 (306/232) = John Eph. (PS), 403. Whitby’nin belirttiği gibi, bu tutarsızlık, Yuhanon’un olayları meydana gelenden bir yıl önce tarihlendirme eğiliminden kaynaklanmaktadır.

⁹³ Andrew Runni Anderson, “Alexander at the Caspian Gates”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 59 (1928): 130-63, 150.

⁹⁴ Julian’ın ölümünden sonra Jovian tarafından müzakere edilen 363 Barışı, 532’nin “Ebedi Barış” anlaşması, 545’in ateşkesi ve 562’nin “Elli Yıllık Barış”ı; bkz. Greatrex ve Lieu, *Roman Eastern Frontier*, 20-1, 96-7, 113, 131-4.

⁹⁵ Bu ödemelerle ilgili ilk anlaşmanın (363) Romalıların ezici bir Pers yenilgisinden sonra gerçekleştiği düşünüldüğünde, bu bakış açısı kısmen anlaşılabilir bir durumdur.

⁹⁶ Savaşta veya barışta, her iki imparatorluğun yöneticileri, aralarındaki diğer yöneticilere tanınmayan eşit statü nedeniyle birbirlerine “kardeş” olarak hitap etmişlerdi. Bundan dolayı birinin diğerine itaat ettiğini ima eden herhangi bir ifade, bu temel eşitlik anlayışının ciddi bir ihlali olarak kabul edildi.

⁹⁷ Menandros, fr. 20, 1-2 (181-91); Theophylact 1.15.6-10 (96). Menandros örneğinde, mektuba herhangi bir atıfta bulunulmaması, eserinin mevcut metninin parçalı doğasından kaynaklanıyor olabilir. Ayrıca bkz. Greatrex ve Lieu, *Roman Eastern Frontier*, 159-60.

⁹⁸ Köşeli parantez içindeki paragraf bölümleri ve sayılar orijinal metinde yoktur, okumayı kolaylaştırmak için kendi eklerimdir.

EFESLİ YUHANON'A GÖRE ZEMARKHOS'UN TÜRLERE ELÇİLİĞİ

[2] Barışın bozulmasının birinci sebebi, Pers Ermenilerinin Romalılara teslim edilmesiydi.⁹⁹ Ama aynı zamanda şiddetli düşmanlığı artıran ikinci bir neden de vardı; yani Farsları sıkıntı ve düşmanlığa sokan birçok farklı nedenin geri kalanıyla birlikte, Romalıların kralının, Farsların bölgelerinin ötesindeki Tırqios olarak adlandırdıkları barbar halklara elçiler göndermesi. Çünkü İmparator İustinos, saltanatının yedinci yılında, Zemarkhos adında soylu bir adamla Tırqios denilen ve daha önce Romalıların elçi gönderilmediği bu güçlü halklara elçiler gönderdi.

[3] Böylece, elçi, anlattığı gibi, bütün bir yılın ardından bölgeye geldi. Ve bu halkların krallarından biri - gerçekten de onun ötesinde sekiz büyük kral daha var- onlara bir Roma elçisinin gönderildiğini öğrendi. Hemen endişelendi, telaşlandı ve sessizlikten yoğun yas ve acı ağlamaya döndü ve daha da fazlası, büyükelçileri kabul edip onların önünde durduklarını görünce (ağladı), uzun bir zaman kimse onunla konuşmaya cesaret edemedi. Böylece diğerleri (büyükkelçilikten) onun acı bir şekilde ağladığını ve soylularının hiçbirinin onunla konuşmaya cesaret edemediğini bildirdi. Önünde yüz üstü kapaklandık ve tercümanlardan ona [şöyle] konuşmalarını istedik: 'Ey kral, kardeşin olan Romalıların kralından, sana gönderilmiş olan bizi gören ve bu yüzden ağlayan senden istirhamda bulunuyoruz.' Bunu duyduğunda, uzun bir süre tekrar daha acı bir şekilde ağladı, ancak iki saat boyunca bizimle tek kelime bile etmedi.

[4] Ama doğrusu ağlamalarından biraz vazgeçti ve bize şöyle dedi: 'Şu andaki yasımın ve ağlamamın nedenini bilebilmeniz amacıyla, bakın size söylüyorum ki, gerçekten çağlar ve nesiller boyunca şu geleneği kabul ettik: «Bu bölgelerde Romalıların büyükelçilerini gördüğünüzde, tüm dünyanın yok olup gittiğini ve tüm krallıkların sona erdiğini bilin ve emin olun. Ve bu katliam zamanlarında tüm insanlık bir anda birbirini yok edecek.» Ve tam şimdi sizi gördüğümde ve bunları hatırladığımda, bu yüzden yas tuttum ve ağladım.

[5] Ve onun önünde pek çok şey söyleyerek, birçok altın, gümüş ve inci armağanları ve muhteşem krallık elbiselerini getirdik ve ona sunduk. Gerçekten de (onları) görünce hayrete düştü ve (onları) kabul etti ve muhteşem ve övgüye değer olanları hemen ayırdı. Ve dedi ki, 'Gerçekten bunlar büyük bir kralın (armağanları).' Ama Pers elçileri de tesadüf oradaydı ve o (kral) Roma elçilerine sordu, 'Persler/İranlıların bana söylediği şey; "Romalıların kralı bizim kölemizdir ve bize bir köle gibi haraç sunar" doğru mu?' Şimdi Zemarkhos bunları işittiğinde ona döndü ve şöyle dedi: "Bu şekilde yalan söylüyorlar. Romalıların pek çok kralı onların anavatanlarına indi, orayı yerle bir etti ve köklerini kazıdı, öyle ki Romalıların kralı Traianus yakıp yıktığında, onları aynı şekilde bastırdı ve köleleştirdi. Dolayısıyla, bugüne kadar, onun memleketlerinde diktirdiği bir heykelden titrer ve sarsılırlar, öyle ki hiçbiri oradan atla geçerken, önünden geçmeye cesaret edemez. Ama çağrılmalarına izin ver ve biz onları bizzat azarlayacağız ve onlar da (bunu) inkâr edemeyecekler."

[6] Sonra gerçekten (kral) buyurdu ve onlar (Persler/İranlılar) geldi ve kral onlara dedi: "Romalıların kralı bizim kölemizdir" demediniz mi? Bakın, bu (adamların) söylediği gibi, sizler, anavatanımıza sizin için diktirilen Romalıların kralının heykeline bile günümüze kadar boyun eğmişsiniz ve önünde titremişsiniz. Peki bu (Romalıların) nasıl sizin köleleriniz, Romalıların kralı heykeli önünde titriyorsunuz ve ona boyun eğiyorsunuz? Bu doğru mu?" Ona dediler ki, "Evet efendim, vatanımızda onun tunç bir heykeli olduğu doğrudur." Ama onlara dedi ki 'Ve beni neden aldattınız ve yanlış sevk ettirdiniz? Yemin ederim eğer öyle olmasaydı ben de sizin gibi olsaydım, hemen kafalarınızı kopartırdım.' Ve böylece öfkeyle onları kovdu.

[7] Ve krallarına döndüler ve ona orada Romalıların elçilerini bulduklarını ve onların (Romalıların) onları (Persleri) Traianus'un heykeli nedeniyle azarladıklarını bildirdiler ve (dediler) '(Bunu) inkâr edemediğimiz için, bize öfkelenildi ve öfkeyle bizi kovdu.' Bu İranlı (kral) bunları işittiğinde titrediydi, sinirlendi ve bu yüzden Traianus'un heykelinin devrilmesini emretti. Ve Romalıların bu halkları ona karşı kıskırttığını sandığı için düşmanlığı giderek büyüdü, onlara (Türlere) Romalıların gösterdiği saygıdan çok daha fazlasını gösterdi. Ve böylece bu (şeyler), elçilerin bildirdiği gibi gerçekleşti, biz bunların bir kısmını ele aldık.

[8] Romalıların elçileri iki yıl sonra geri döndüler, bu kalabalık halkların kuvvetini, muhteşemliğini, bu bölgelerinin harikalığını, bolluğunu, bu insanların gruplarını ve adetlerinin bozulmamışlığını anlattılar.¹⁰⁰

Zemarkhos'un Büyükelçiliği Üzerine Efesli Yuhanon: Yorum

Yuhanon ve Menandros'un anlattıkları arasında bazı benzerlikler olsa da aralarındaki önemli farklılıkların hemen göze çarpması, Yuhanon'un kaynağı sorusunu gündeme getirir. Yukarıda verilen VI. kitabın girişinde Yuhanon, VI. kitapta anlattığı "dünya" tarihinin çoğunun kaynağı gibi görünen "alınan bir rapor"dan söz eder. Daha spesifik olarak, bu anlatıda, "Zemarkhos'un raporu" ve "elçilerin rapor ettikleri gibi" benzeri ifadeler

⁹⁹ Yuhanon, "teslim etme, verme, teslim olma, teslimiyet, ihanet, hainlik" gibi anlamlara gelebilen kelimeyi kullanır (CSD, 307). Bu durumda, Perslere karşı Ermeni isyanına ve Romalılarla ittifak kurma girişimlerine atıfta bulunuyor, ikincisinin herhangi bir gönüllü eylemine değil.

¹⁰⁰ John Eph. VI.23 (321-4/244-6) =John Eph. (PS), 424-8.

kullanıyor. Yine de bu bile yazılı bir raporun olup olmadığını açıklığa kavuşturmaz.¹⁰¹ Kullanılan Süryanice sözcükler, “duymak, izlenim, rapor, ilan etmek, öykülemek” (“den “duymak”)¹⁰² ve yine “öykülemek, bildirmek, anlatmak, söylemek” (tekil ve çoğul eylemler “nakletmek, rapor etmek, anlatmak, söylemek) anlamlarına gelen sözcüklerdi.¹⁰³ Bu nedenle, elçiliğin resmi bir yazılı raporu olması gerekmesine rağmen (yukarıda belirtildiği gibi), Yuhanon’un sözlü bir kaynak (veya belki de halk arasında yayılmış yazılı bir anlatımı) kullanma olasılığı göz ardı edilemez.¹⁰⁴ Özellikle dikkat çeken husus, kralın ağlamasıyla ilgili (Bizans büyükelçiliğinin bir parçası olması gereken “diğerlerine” atfedilen ve yine “duymak, izlenim, rapor, ilan etmek, öykülemek” anlamlarına gelen ifadenin kullanıldığı) anlatı, biz anlamına gelen zamirleri içermektedir. Her ne kadar (aşağıda belirtildiği gibi) Yuhanon, bu pasajda güçlü bir retorik gündeme sahip gibi görünse de bu zamirler bize bizzat tanıklık etmiş kişiyi de gösterir. Ve bu kişi Menandros’un dayandığı kaynaktan olmadığı anlaşılan bir olaydan bahsetmektedir. Bu anlatının kaynağına dair başka hiçbir ipucu bulunamamaktadır.¹⁰⁵ Son olarak, elçinin raporuna atıfta bulunurken, Yuhanon’un kullandığı kaynaktan anlatısına dâhil etmemeyi seçtiği çok daha fazla şeyin bulunduğunu ima ettiği “birazını ele aldık” ifadesine de dikkat etmeliyiz; neleri dâhil etmediğini sadece tahmin edebiliriz.

Konuyla ilgili başka bir soru: Yuhanon’un açıklaması ile Menandros’unki arasındaki ilişki nedir? Yukarıda belirtildiği gibi, Yuhanon VI. kitabın 23. bölümünü 581’den bir süre önce yazdı. Kendi anlatısına göre, Menandros 582’de Maurikios’un saltanatı başlayınca yazmaya başladı.¹⁰⁶ Bu, Yuhanon’un Menandros’u kullanmış olma ihtimalini bertaraf eder (kaldı ki bu kronolojik olarak mümkün olsa bile, Yuhanon, Menander’ın çok daha ayrıntılı anlatımını büyük ölçüde düzenlemek zorunda kalacaktı). Yuhanon’da tarihsel ve kültürel, kritik (ve doğru) bilgilerin eksikliği, Menandros’un Yuhanon’u kullanmış olmasını da eşit derecede imkânsız kılar. Yuhanon ve Menander aynı kaynağı kullanmış olabilir fakat bu noktada bile aralarındaki farklar bu olasılığı belirsizleştirir. Kaynak ne olursa olsun, Yuhanon’un anlatısı spesifik bir şeyi anlatmak için önemli ölçüde düzenlenmiş gibi görünüyor.

VI. Kitap 23. Bölüm’deki Zemarkhos’un elçiliği anlatısı yukarıda VI. Kitap 12. Bölüm’den alıntılanan ve kronolojik olarak daha geçe tarihlenen tarihi bağlamı sağlar ve Yuhanon tarafından 23. Bölüm’de “krallıklar arasındaki barışın bozulması” durumunu anlatmakta kullanılır (572’de başlayan ve 591’de II. Hüsrev’in tahta tekrar çıkmasıyla sonlanan Roma-Pers savaşı kastediliyor). Romalılar ve Persler arasındaki savaşa değinen 23. bölümde Yuhanon ilişkilerin bozulmasının iki ana nedenini açıklar: 571’de Ermenilerin Perslere karşı olan isyanına Bizans’ın destek vermesi¹⁰⁷ ve Zemarkhos’un elçiliğiyle Türklerle kurulan ittifak. Yunanca kaynaklar iki nedenden daha bahsediler: II. İustinus’un Perslere yapılan yıllık ödemeyi reddetmesi ve Perslerin Yemen’deki Roma müttefiki Himyerileri, Sasanilerin tarafına çekme girişimleri (Himyeriler’in “Homeritler”, “Hintliler” veya “Etiyopyalılar” olarak çeşitli atıfları vardır).¹⁰⁸

Pers-Bizans ilişkilerinin bozulmasındaki tüm bu faktörlerden Byzantiumlu Theophanes’te (Photius’un merceğinden geçerek) bahsedilir, ancak bunlar özellikle yenilenen çatışmanın nedenleri olarak tanımlanmamıştır.¹⁰⁹ Menandros, “Romalılar ve Persler arasındaki savaşın başka birçok nedeni vardı fakat İustinus’u Perslere karşı düşmanlığa en çok teşvik eden Türk milleti idi” diye anlatır.¹¹⁰ Ermenilerin isyanından, Menandros’tan geri kalan yazılarda bahsedilir,¹¹¹ ancak Roma’nın Perslere yaptığı ödemelerin sonlanması ya da Perslerin Himyerilere müdahalesinden bahsedilmez.¹¹² Savaşın dört nedenini açık bir şekilde, Theophylaktos

¹⁰¹ Yuhanon’un Kilise Tarihi’nin bu bölümünü yazarken muhtemelen hapishanede ya da sürgünde olduğu düşünüldüğünde, imparatorluk arşivlerine erişme olasılığı çok düşüktür.

¹⁰² CSD, 584-5.

¹⁰³ CSD, 616.

¹⁰⁴ Daha ayrıntılı tartışma için Menandros, 18; Whitby, *Emperor Maurice*, 244.

¹⁰⁵ Halid Yahya Blankinship’te 737’de Tukharistan’da Araplar tarafından esir alınan bir Türk’ün “Kağan’ın öldürülmesi nedeniyle” ağladığına dair benzer rapora dikkat edin, *The history of al-Tabarî: Ta’rîkh al-rusul wa’l-mulûk, Vol. XXV: The End of Expansion* (Albany, State University of New York Press, 1989), 142.

¹⁰⁶ Bu nedenle, ikisi birbirlerinden sadece birkaç yıl farkla yazmışsa, Efesli Yuhanon’un anlatımı için Dobrovits’deki “elçiliğin tek dönem tanığı” ifadesini sorgulamalıyız: “Altaic World,” 374, hâlâ geçerliliğini kaybetmemiş bu anlatımla hem Bizans hem de Türk tarihi bilim insanları tarafından belki de yeterince ilgi görmemiş en eski ve çok önemli bir birincil kaynak olma noktasında hemfikirim.

¹⁰⁷ Bkz. Greatrex and Lieu, *Roman Eastern Frontier*, 137-42. Yuhanon II. Kitap, Bölüm 18-24’de isyanla (özellikle Ermenistan’daki Monofizit emsallerine olan yakınlığı ve Kadıköy teolojisine uymak için Bizans baskısı yaşayanlarla) ile ilgileniyor = John Eph. (not), 119-28.

¹⁰⁸ İkinci neden için bkz. Irfan Shahid, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century*, Volume 1 (Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1995), 364-72.

¹⁰⁹ FHG, 271 = Photius, 53.

¹¹⁰ Menandros, fr. 13,5 (147).

¹¹¹ Menandros, fr. 16, 1-2 (151-5).

¹¹² Bunlar, Menandros’un artık mevcut olmayan kısımlarına dâhil edilmiş olabilir.

EFESLİ YUHANON'A GÖRE ZEMARKHOS'UN TÜRKLERE ELÇİLİĞİ

kaynak olarak kullanıp tekrarladığı Epiphaneialı İoannes'ten elde ederiz (bunları daha sonra Theophanes Homologetes de Theophanes Theophylaktos'tan alacaktır).¹¹³

Efesli Yuhanon elçiliği Menandros'un İustinus'un saltanatının “dördüncü yılın sonuna yakın” “Ağustos başı civarı”¹¹⁴ (569) anlatımı yerine “yedinci yılına” (571-572) tarihlendiriyor.¹¹⁵ Perslerle savaşın 572 civarında başladığını düşündüğümüzde, Yuhanon tarihi belli ki çok geç, ancak yanlışlıkla elçilerin döndükleri yıla atıfta bulunmadıysa bu geç tarihlenmenin nedeni belirsizdir. Jan Van Ginkel'in de belirttiği gibi, Yuhanon'un tarihlerinin yanlış olduğu tek yer burası değil; “VI. kitaptaki beş tarihleme de bir yıl erken.”¹¹⁶

Yuhanon'un sabit ifade tarzı; “Perslerin bölgelerinin ötesindeki Turqios denen bu barbar halklar”, Theophylact'ın benzer ifadelerini (daha sonra yazılmış olmasına karşın) akla getiriyor; “Kuzeydoğuya doğru yerleşen ve Perslerin âdetleri olduğu üzere Türk diye adlandırdıkları Hunlar”; “tarihin neredeyse evrensel olarak Türk diye kabul ettiği Hun kavimleri”; “Türkler olarak adlandırmaya alışkın olduğumuz Doğu İskitler”; Theophanes Homologetes'te de “Türkler” diye adlandırmaya alışkın olduğumuz Hunlar”¹¹⁷ ifadeleri yer alıyor. Theophylaktos ve Theophanes'in “İskit” veya “Hun” terimleri, atıfta bulunan halkların genel sınıflandırması görevi görürken, Yuhanon “barbar” standart ‘topos’unu kullanır [kalıp yargı]. Bununla birlikte, anlatımına nüfuz eden “öteki” halesine rağmen, Türklerle bakışı, “bu kudretli ve güçlü halklar” tanımlamasıyla incelenmiş ve hatta onlara saygı duyulmuştur.¹¹⁸

Dobrovits'in doğruca belirttiği gibi Yuhanon'un, elçilerin Türk topraklarına ulaşmasının “tam bir yıl” aldığına dair gözlemi, Menandros'un “birçok gün” anlatımından daha gerçekçidir. Ancak, Menandros'un birçok ayrıntı ve ananeyi, tanımlanabilir kişisel, etnik ve yer adlarını aktarmasına karşılık, Yuhanon coğrafi veya kültürel bilgi sağlamaz. Dahası, Menandros'un çok somut olan Sizabul'undan farklı olarak, Yuhanon'un “kralı” anonim kalır. Bununla birlikte, Yuhanon'un açıklaması iki yönden tarihsel gerçeği yansıtabilir: Dokuz krala atıf (tanışıkları ve “onun ötesinde sekiz büyük kral”)¹¹⁹ ve varsayılan Traianus heykeli. İlk bilgi, Menandros'un Türk vatani ve halkının sekize bölündüğünü söylemesine yapılan bozuk bir atıf olabilir. İkincisi, büyük ölçüde unutulmuş bir tarihsel gerçeği yansıtabilir.¹²⁰ Yuhanon'da bahsedilen Traianus (h. 98-117) heykeli Menandros'un anlatımında yer almıyor, ancak İordanes'in *Romanası*'nda ve muhtemelen II. İustinus'un zamanından kalma anonim bir epigramda bundan bahsediliyor.¹²¹ Roma İmparatorluğu Traianus döneminde; Babil, Seleucia-Ktesiphon ve Susa gibi Part şehirleri ele geçirildiği zaman en geniş sınırlara ulaştı (116). Dacia Savaşları'ndaki zaferleri Roma'daki ünlü Trajan Sütununda övüldüğünden, Parth topraklarına da benzer bir anıtın dikilmiş olması olanaksız değildir. Bununla birlikte, dört buçuk yüzyıl sonra, I. Hüsrev zamanında hâlâ ayakta kalmış olması pek olası değildir.

En çarpıcı olanı, Menandros'un kültürel uygulamaların doğru tanımlamalarını verdiği yerde (arınma ritüeli gibi), Yuhanon'un Türkleri (*Turqios*) “asil yabancılar” olarak sunulmasına rağmen sadece “barbardırlar”. Menandros'ta Romalılar, Türk sarayındaki altın tahtlara, ipek süslemelere, yıldızlı mobilyalara ve gümüş heykellere hayran kalıyor. Buna karşılık, Yuhanon'un Türkleri, Roma armağanları olan altın, gümüş, inci ve kraliyet giysilerini “büyük bir kralın armağanları” olarak nitelendirerek hayranlık duyuyor; Yuhanon'un anlatımı, Türkleri açıkça, basit ve sıradan, kültürel olarak Romalılardan aşağı şeklinde tasvir ediyor.

¹¹³ FHG, 274 = Greatrex ve Lieu, *Roman Eastern Frontier*, 141-2; Theophylact III.9.3-11 (85-6); Theophanes, AM 6064 (361-2). Theophylact'ın Epiphaneia'lı İoannes'i bir kaynak olarak kullanması Greatrex ve Lieu, *Roman Eastern Frontier*, 282, n. 38; Olajos, *Sources de Théophylacte*, 18-9.

¹¹⁴ Menandros, fr. 10,2 (117).

¹¹⁵ İustinus, 15 Kasım 565'te saltanatına başladı. Büyükelçiliğe kışın çıkmayacağını varsayarsak, Yuhanon'un hesabına göre ilkbahar ya da yaz 572'de yola çıkmak zorunda kalacaklardı.

¹¹⁶ Van Ginkel, *John of Ephesus*, 78; yazar, bu ve sonraki sayfalarda Yuhanon'un yanlışlığına ilişkin başka örnekleri özetlemektedir. Büyükelçiliğin İustinus'un yedinci yılıyla olası bir bağlantısı (İran ile çatışmanın yenilenmesinin nedensel bağına dayanarak) bazı Bizans kaynaklarında görülebilir. İustinus'un saltanatının yedinci yılına atıfta bulunduktan kısa bir süre sonra, hem Epiphaneialı İoannes hem de Theophylact, İran'la yenilenen çatışmanın nedenlerinden biri olarak Bizans'ın Türk elçiliğinden söz eder; FHG, 273-4 = Greatrex ve Lieu, *Roman Eastern Frontier*, 141-2; Theophylact III.9.4,7 (85-6). Daha açık bir şekilde, Theophanes Confessor'un elçilik hakkındaki anlatımına İustinus'un yedinci yılı olan AM 6064'te girilir. Bu kaynaklardan önce yazan Efesli Yuhanon, İustinus'un yedinci yılıyla da nedensel bir bağlantı olduğunu mu ima ediyordu yoksa sadece kronolojik karışıklık mı yaşadı?

¹¹⁷ Theophylact III. 6.9 (80), IV.6.10 (112), IV.10.1 (116); Theophanes, AM 6064 (362).

¹¹⁸ Yuhanon veya kaynağının ima ettiği şey Türk birliğinin etnik çeşitliliğinin farkında olduğu olabilir miydi?

¹¹⁹ Ayrıca bkz. aşağıdaki özetle Süryani Mihail'in “Turqıyē'nin 9 kralı”na yaptığı gönderme.

¹²⁰ Menandros, fr. 19, 1 (173); referans fr. 10,1 (115), Sizabul'un yetkisi altındaki “dört prenslik” için, Türk İmparatorluğu'nun her bir yarısının, toplam sekiz tümen olmak üzere dört idari birime bölünmesi olasılığını akla getirir. Bu raporların Türk kültüründe, özellikle askeri örgütlenmede ondalık temelli bölünmelerin gelişimi ile ilişkisi için bkz. Golden, “Oq and Oğur”, 158-60. Başlangıçta bu, Türk İmparatorluğu'ndaki kavimlerden olan ve sonradan Uygurlarla özdeşleştirilen Tokuz Oğuz'a (“Dokuz Klan”) bir gönderme gibi gelse de Tokuz Oğuz yalnızca Türk kavim birliğinin bir parçası, oysa bu referans dokuz kralın birliğin tamamını oluşturduğunu ima ediyor.

¹²¹ Bkz. Thérèse Olajos, “Le monument du triomphe de Trajan en Parthie”, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1981): 379-83; *Iordanis: Romana et Getica*'ya atıfta bulunarak. Monumenta Germaniae Historica, Auctorum Antiquissimorum V, 1, ed. Theodore Mommsen (Berlin: Weidmann, 1882), ss. 267-8: “Trajan ... Seleucia, Ktesiphon ve Babylonia'yı işgal etti ve kendine bağladı. Ayrıca Kızıldeniz'de, Hindistan'ın sınır bölgelerini yerle bir edebileceği bir filo kurdu ve oraya kendi heykelini vakfetti. (<http://www.harbornet.com/folks/theodrich/Goths/Romana.htm> adresinden çeviri).

Menandros'un tarif ettiği siyaset bilgisine sahip hükümdarı hiçbir yerde görmüyoruz. İsimsiz kral, elçi heyetine cevap vermek yerine hemen "paniğe kapılıyor ve heyecanlanıyor", "sessizlikten yoğun yas ve acı ile ağlamaya" geçiyor.

Gerçekten de Yuhanon'un hikâyesi, yöneticinin saatlerce devam ediyor gibi görünen çığ duyusal gösterisine odaklanıyor. Ardından Türkler arasında nesilden nesile geçen, "Romalı büyükelçilerin" gelişinin "tüm dünyanın yok olup gittiğini ve tüm krallıkların sonunun geldiğini" gösterdiği ilginç hikâye geliyor. Bunun sonucu olarak tüm insanlık harap olacak ve yıkılacaktır. Bu kıyamet ifadesi, Yuhanon'un okuyucularına iletmek istediği ana fikri özetliyor. Uzaktaki barbarlar bile dünyanın sonunun gelmekte olduğunun farkındadır.¹²²

Bu nedenle okuyucuları, nasıl bir çile gelirse gelsin inançlarında, Dara'nın tavizsiz bakireleri gibi, zinde olmalıdır. Yıkımın savaş ve barbar istilaları yoluyla geleceği ima edilse bile Yuhanon, Monofizit kardeşlerinin İmparatorluğun resmi (Khalkedon) kilisesinde gördükleri zulümden de kesinlikle endişe duyuyordu. Bu nedenle bu anlatı okuyucuyu VI. kitabın başındaki Mesih'in dönüşünün yakın olduğuna dair bilgiye geri götürür. Aynı zamanda, yukarıda bahsedilen "biz" kullanımının görgü tanığı olduğu izlenimi uyandırmasını, Yuhanon'un editoryal uydurması olarak düşünüp tamamen reddetmeye karşı bizi uyarıyor.

Hem Menandros hem de Yuhanon, Pers elçilerinin Türk hükümdarının sarayında olduğundan bahseder ancak anlatılar arasındaki fark yine çarpıcıdır. Menandros, toplantı için belirli bir yeri, Talas'ı verir ve Sizabul ile İran büyükelçisi arasındaki diyalogu konuşulan asıl kelimeleri kaydetmeden kısaca anlatır. Gerçekten de Menandros, Sizabul'un (halefi Turxath'inkinden farklı olarak) konuşmalarını asla kaydetmez ve bu durumda müzakere konusu, Menandros'un Türk hükümdarının "Persler hakkında birçok şikâyette bulunduğu" ve "onlara karşı savaşa gireceği" şeklindeki gözlemiyle özetlenir.¹²³ Anlatımdaki başka yerlerin aksine oldukça kısa ve geneldir.

Buna karşılık, Yuhanon, Perslerin ifade ettiği varsayılan "Romalıların kralı bizim kölemizdir ve bize bir köle gibi haraç öder" sözleriyle ilgili tartışmalara geniş yer verir (Yukarıda VI. kitap 12. bölümdeki alıntıda tartışılmıştır.). Bunu Perslerden duyan isimsiz Türk hükümdarı, hikâyenin Roma tarafını duymak istemiştir. Zemarkhos, cevaben "Romalıların pek çok kralı onların anavatanlarına indi, orayı yerle bir etti ve köklerini kazıdı," deyip özellikle yukarıda tartışılan Traianus örneğini aktarmıştır. Hem Part hem de Sasani dönemlerindeki Roma-Fars çatışmasının git-gelli niteliği göz önüne alındığında, Zemarkhos'un buradaki iddiası oldukça abartılıdır; diğer Roma istilaları Traianus'un çok geniş ama çok da kısa süren, Partlara boyun eğdirişinden çok daha az başarılıdır. İulianus'un 363'teki talihsiz işgali gibi, karşı örnekler vermek kolaydır. Bununla birlikte, bu kadarla yetinmeyen Yuhanon, isimsiz hükümdarın, Perslerin iddiası ve Romalıların cevabı hakkında Pers elçileriyle yaptığı tartışmasını anlatarak, hikâyesini uzatır. Özellikle ilginç olan, Farsların kendisini aldattığını ve yanlış yönlendirdiğini öğrenen Türk hükümdarının öfkesinden bahsetmesi, Menandros'un anlattığı Turxath'ın Romalıları ikiyüzlülüklerinden dolayı nutuk attığı zamanki öfkesini akla getirmesidir. Her iki olay da Türklerde temelde açık sözlü iletişime yönelik bir ihtimamı işaret ediyor gibi görünüyor.

Bundan sonra, elçiler tarafından bu konuşmanın İran'da Pers hükümdarına (isim anılmamış I. Hüsrev)¹²⁴ anlatılması anlatımı gelir ki bu da rahatsız edici Traianus heykelinin yıkılmasıyla sonuçlanır. Yanlış giden bu "aşk üçgeni" yüzünden "O Pers" gittikçe sınırlanan bir şekilde tanımlanır. Başlangıçtaki Persler ve Türkler arasındaki iyi ilişkilere rağmen (anlatılana göre) Romalıları, iki askeri müttefikin ilişkilerine müdahil oluyor. İlginç bir şekilde hem Yuhanon hem de Menandros diplomatik alışverişlerin askeri yönlerinden bahseder, ancak Yuhanon, Menandros tarafından anlatılan Soğd liderliğindeki ilk elçiliğin ticari amaçlarına herhangi bir atıfta bulunmaz.¹²⁵

Hikâye, Roma büyükelçilerinin "dışarıda iki yıl geçirdikten sonra" geri dönmeleriyle sona erer; R. C. Blockley'in değindiği gibi, "Efesli Yuhanon'un Zemarkhos'un iki yıl uzakta olduğunu belirtmesi kronolojiye çok uyar."¹²⁶ Yuhanon'un anlatımında dönüş yolculuğuyla ilgili detay yer almaz. Buna karşılık Menandros'un anlatımı çok daha detaylıdır (yukarıda belirtildiği gibi kafa karıştırıcı olsa da). Elçilerin dönüşünde, Türkler hakkında sayılarının çokluğu, topraklarının harikalığı, düzenleri ve "bozulmamış örfleri" dâhil olmak üzere "güçlü ve harikulade şeyler" anlatırlar. Yuhanon'un kullandığı Süryanice terimler burada dikkate alınmaya değerdir. Asıl anlamı "düzenler" olan *ıks* sözcüğü, "gruplar, kademeler, dereceler, merkezler, kurallar,

¹²² Buna mukabil, Dobrovits, "Altaic World", 388-9'de, Yuhanon'un bu hikâyesini Ortadoğu ve Budist dünyasının çok derin siyasi ve kıyamet geleneğine, diğer bir deyişle Doğu Roma, İran, Türkler (ya da daha sonra Hazar Kağanlığı) ve Çin'den oluşan dünyanın Dört İmparatorluğu'na bağlar.

¹²³ Menandros, fr. 10,3 (123).

¹²⁴ Yuhanon'un Türk hükümdarının ismini atlaması belki şaşırtıcı değildir, ancak aynı zamanda geç antik dönemin belki de en ünlü Fars hükümdarının ismini de ihmal etmesi çok tuhaftır.

¹²⁵ Bununla birlikte Menandros'un anlatımında, giderek kötüleşen Bizans-Fars ilişkileri bağlamında, Valentinus'un sonraki büyükelçiliğinin de gösterdiği gibi, ticari çıkarlar kısa süre sonra tüm tarafların askeri kaygılarıyla gölgede bırakılır.

¹²⁶ Menandros, 269, n. 170.

düzenlemeler, ritüeller, ekipman, görevliler” anlamına gelebilir.¹²⁷ Burada Yuhanon’un kelimesinin tam olarak ne anlama geldiği belirsiz olsa da konu onların yaşamlarını örgütleme şekilleridir; belki de buradaki örgütlenmeden kasıt, Yuhanon’un yaklaşan kaos ve kıyamet teması göz önüne alındığında askeri de olabilir.

Aslında bu sözcük, Türkçede biraz esrarengiz bir terim olan, “halklar arasında düzen veya sıralama tesis etmek, iki taraflı siyasi-askeri teşkilatın kurulması... eş hükümdarlık müessesesi, devlet kurumları içindeki öncelik ve faaliyet sırası, komşu halkların fethi, savaş ganimetlerinin bölünmesi ve dağıtılması, iç güvenlik, adil bir hukuk sistemi”¹²⁸ anlamlarına sahip *törü* kavramının Romalı elçilere yansımaları olabilir. Her şeye karşın Yuhanon’un Hıristiyan okurları için bu kelime, Süryani kıyamet literatüründe ortak bir tema olan, uzak kuzeybatıdan yürümeye hazır Yecüc ve Mecüc (Gog ve Magog) ordularının tasavvurunu akla getirebilirdi.¹²⁹

Pek çok anlamı arasında “istikrar, sebat; doğruluk, dürüstlük, namusluluk” anlamları da olan *tqnwt* sözcüğü¹³⁰ gibi ve benzer şekilde *dwbr* sözcüğü de “düzen, kurallar, hükümetler, idareler, anlaşmalar, gelenekler, yaşam biçimleri, tavırlar” anlamına gelebilir.¹³¹ Böylelikle *tqnwt* *dwbr* diye birkaç farklı şekilde tercüme edilebilen bir kelime öbeği oluşur. Ancak yine Yuhanon’un vurgusu düzen, istikrar ve güvenilirliktir; Yuhanon’a göre, Türkler dikkate alınması gereken organize bir güçtür. Menandros’un aksine, Yuhanon’un Zemarkhos’un elçiliğinin oldukça stilize edilmiş versiyonu, bu geleneklerin veya yaşam tarzlarının neler olabileceğine dair çok az fikir verir. Onun amacı, nihayetinde Türkler hakkında kültürel bilgi vermek değil, yayılmakta olan eskatolojik dramda onlara bir rol vermektir ve bu dramda Monofizit Hıristiyanların Bizans devleti tarafından zulme uğraması hiç de küçük bir paya sahip değildi.

Zemarkhos Büyükelçiliği Üzerine Süryani Mihail XXX

Süryani Mihail’in (1195’e kadar olan tarihi kapsayan) *Kronik* eserinde anlatılan öykünün versiyonlarında metnin, yazarın çatışma gündemine uyarlandığı ve yorumlandığı görülür. X. kitabın 10. bölümünde Mihail, Yuhanon’un elçilik anlatımının bir özetini verir (Dara’nın bakirelerinin hikayesini yeniden anlatarak). Ardından, XIV. kitap, 1. ve 2. bölümlerde (Türklerin kökeni üzerine yaptığı kapsamlı incelemesinin bir parçası olarak)¹³² iki kısa atıfta bulunur. Van Ginkel, Mihail’in daha erken materyalleri kullanmasıyla uğraşıldığı sırada dikkatli olunması gerektiğine dikkat çeker; Mihail sık sık ayıklama yapar, tanzim eder, yer değiştirir, yeniden yorumlar ve gündeme uyacak eklemeler yapar.¹³³ Bu, özellikle XIV. kitapta görülebilir; burada Mihail’in amacı başlangıçta Orta Doğu’nun işgali, manastır ve kiliselerin yıkılması ve sivillerin öldürülmesiyle Suriye Ortodoksluğuna büyük acılar çektirirler de Selçuklu Türklerinin Tanrı’nın büyük kurtarıcı planındaki rolünü açıklamak ve temize çıkarmaktır. Mihail’in *Kronik*’inde X. kitap, 10. bölümden itibaren üç alıntı, burada yorumu hak ediyor.

[1] Barışın bozulmasının ve Romalılar ile Persler arasında savaş olmasının ilk nedeni Ermenilerdi. İkinci nedeni ise İstusius’un yedinci yılında *Ṭurqāyē* kralına, Perslerle savaşmak için onları istihdam etmek üzere, Zemarkhos¹³⁴ adında bir elçiyi göndermesiydi. O sırada 9 *Ṭurqāyē* hükümdarı vardı¹³⁵ ve Zemarkhos’un tanıştığı o krallardan biri Roma elçisinin yolculuğunun nedenini öğrendiğinde ağlamaya başladı, bir süre ağladı. Ağlamayı bıraktığında, elçi ve kralın hizmetkarları¹³⁶ ona ağlamasının nedenini sordular. Ve o, ‘atalarımız Batı’daki Romalıların kralından elçilerin¹³⁷ *Ṭurqāyē*’ye geldiği görüldüğünde, tüm dünyada büyük bir katliam olacağını ve herkesin birbirlerini yok edeceğini söylüyorlardı diye cevapladı. Ve ben, sizi gördüğümde kadim insanlardan gelen bu sözü hatırladım, gelecek yıkımla ilgili üzüntü, inilti ve ağlamalar beni ele geçirdi.

[2] Ve bunlardan sonra, elçilere yalvararak,¹³⁸ “Romalılar bizim kölelerimizdir ve bize haraç öderler¹³⁹ diyen Persler gerçekten güvenilir mi?” dedi. Zemarkhos ‘Onlar güvenilir değil yalan söylüyorlar. Romalıların

¹²⁷ CSD, 173.

¹²⁸ Golden, “Türk Imperial Tradition”, 36, 38, V. V. Trepavlov’un önerilerine atıfta bulunur.

¹²⁹ Bunun için bkz. Emeri van Donzel ve Andrea B. Schmidt, *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources: Sallam’s Quest for Alexander’s Wall*. Brill’s Inner Asian Library 22 (Leiden: Brill, 2010).

¹³⁰ CSD, 619.

¹³¹ CSD, 84-5.

¹³² Bkz. doktora tez, *Medieval Syriac Historians Perceptions of the Turks* (Cambridge, 2004), http://www.oxuscom.com/Medieval_Syriac_Historians_on_the_Turks.pdf.

XIV. Kitabın bir özeti için bkz. Mark Dickens, “The Sons of Magog: The Turks in Mihail’s Chronicle”, *Parole de l’Orient*, 31 (2006): 433-50.

¹³³ Jan J. van Ginkel, “Making History: Mihail the Syrian and His Sixth-Century Sources”, *Symposium Syriacum VII*, ed. René Lavenant (Roma: Pontificio Istituto Orientale, 1998), 351-8; ayrıca bkz. Van Ginkel, *John of Ephesus*, 79-81.

¹³⁴ Michael (Chabot), 350’de yazım hatası yapar, Chabot’un metnin yapıldığı örnek olan *Edessa-Aleppo Syriac Codex of the Chronicle*’de bulunan sözcük ile düzeltilebilir: *The Edessa-Aleppo Syriac Codex of the Chronicle of Mihail the Great*, eds. Gregorios Yohanna Ibrahim ve Sebastian P. Brock (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2009), 353 [Bundan sonra Mihail (Edessa)].

¹³⁵ Michael (Chabot): tekil isim; Mihail (Edessa): çoğul isim.

¹³⁶ Süryanic sözcük aynı zamanda “askerler” anlamına da gelebilir.

¹³⁷ Michael (Chabot): tekil; Mihail (Edessa): çoğul.

¹³⁸ Michael (Chabot): çoğul; Mihail (Edessa): belirsiz.

¹³⁹ Tam olarak “bize su verir” (bir sakinin yaptığı gibi).

kralları onları daima esir aldı ve vatanlarını yağmaladı.¹⁴⁰ Traianus oraya gittiğinde onların kendine itaat etmelerini sağladı ve ülkelerine kendisinin bir heykelini diktirdi, öyle ki günümüze kadar onlardan hiç kimse onun önünden geçemedi. Ve *Turqāyē* kralı Persleri çağırdı ve onlar (Persler) onun önünde Romalılarla tartıştılar.¹⁴¹ Ve Perslerin büyükelçilerinin hatalı olduğu Romalıların elçileri tarafından kanıtlandı. Bu nedenle *Turqāyē* Kralı, öfkeyle Perslerin elçilerini uzaklaştırdı, ancak Romalıları çok onurlandırdı.¹⁴²

Mihail, Yuhanon tarafından kullanılan Yunancadan alınma *Turqios* kelimesi yerine standart Süryanice terim olan *Turqāyē*'yi kullanır. Bunun yanında Yuhanon'un kısaltılmış versiyonunda önemli ölçüde değişiklik yapar. Mihail, Yuhanon'a kıyasla elçiliğin arkasındaki siyasi motivasyonu, yani elçilerin "onları Perslerle savaşmak için istihdam etmek üzere" gönderildiklerini açıkça ortaya koymaktadır.¹⁴³ Aynı zamanda Yuhanon'un "Bu geleneği çağlardır ve nesillerdir kabul ettik" şeklinde anlatımını Mihail'in "atalarımız" ve "kadimler" olarak değiştirmesi, muhtemelen Türk sözel geleneklerinde Roma elçiliklerine dair iyi bilinen bir referanstır ve uzun süredir var olduğu düşünülebilir.¹⁴⁴

Bununla birlikte, Mihail'in XIV. kitap, 1. ve 2. bölümlerdeki editoryal müdahaleleri daha da önemlidir. 1. bölümün amacı, Mihail'in okuyucularının "bu *Turqāyē* halkının ne tür insanlar olduğunu ... ve hangi bölgede yaşadıklarını anlamalarına yardımcı olmaktır."¹⁴⁵ Mihail Türkleri Kitab-ı Mukaddes kapsamında Mecüc'ün oğulları (Gen. 10; Ezek. 38-39) olarak ve daha sonra, bu iddiasını aşağıdaki alıntı dâhil olmak üzere, Edessalı Jacob, "Asyalı Yuhanon" ve Tel Mahreli Dionisius'un Süryanice yazılarına atıfta bulunarak oluşturur:

Zira Asyalı Yuhanon'un 3. kitabında onlardan şöyle bahsediliyor: "Asya Kralı İustinus yedinci yılında *Turqis* halkına elçiler gönderdi.¹⁴⁶ Onlar (elçiler) tam üç yılda gittiler ve geri döndüler. Ve onlar orada çekirge ve sürünen çekirge* gibi sayısız *Turqāyē* halkını gördüklerini ve dokuz kralları olduğunu söylüyorlardı. Ve *Turqāyē* kralı¹⁴⁷ kendisine gelen Romalıların elçilerini görünce ağladı. Ve ona ağlamanın sebebinin ne olduğu sorulduğunda, "Atalarımızdan, batıdaki krallardan bize elçi geldiği zaman,¹⁴⁸ bizim için bütün dünya üzerine sefere çıkma ve onu yok etme vaktinin geldiğini öğrendik."¹⁴⁹

Yuhanon'un kullanımının bir çeşidi olan *Turqis* kullanımı dışında, Mihail'in metnin kendi amaçları doğrultusunda elden geçirildiği birçok yerde görülebilir. İlginç bir şekilde, Yuhanon'un Bizans elçilerinin "iki yıl sonra" geri dönüşlerine ilişkin tanımını genişleterek "öngörülen üç yıllık zamana" uzatır. Bu değişikliğin neye dayandığı belli değil fakat Mihail'in, Yuhanon'un "iki yılını" sadece Türk topraklarında kalış ve dönüş yolculuğu olarak hesap etmesi ve başlangıçtaki dış topraklara yolculuğu da bir yıl olarak bu hesaba eklemesi olabilir. Daha da önemlisi, Mihail'in Roma elçisinin "çekirge ve sürünen çekirge gibi sayısız *Turqāyē* halkı" anlatımına yaptığı atıf ve Yuhanon'un Türk hükümdarının "o zamanlarda tüm insanlık birdenbire birbirini yok edecek" şeklindeki sözlerini "bizim için bütün dünya üzerine sefere çıkma ve onu yok etme vaktinin geldiğini öğrendik" şeklinde değiştirmesidir.

Mihail'in bu editoryal değişikliklerinin her ikisi de Selçuklu Türklerinin "mütevazi" kökenden olsalar da Orta Doğu'da hüküm sürmek için Tanrı tarafından seçildiklerine dair genel mesajını iletmede son derece etkilidir. Mihail'in Kitab-ı Mukaddes'i bilen okurlarına göre, çekirgeler gibi sayısız sürüye yapılan göndermeler, hemen istilacı orduların görüntülerini çağrıştırır (Yoel 1-2; Vahiy 9). Bu husus, ilahi takdiri yerine getirmek için görüntüde isteksiz suç ortakları olsalar da Türkleri yıkım unsurları haline getirerek, halklarının dünyayı mahvetmek için önceden belirlenmiş görevlerine krallarının yaptığı atıfla pekiştirilir. Mihail'in XIV. kitabının 2. bölümde elçiliğe son referansı, "*Turqāyē* gelenekleri"¹⁵⁰ ile ilgili olan ve özellikle Merv'deki Türklere atıfta bulunan diğer kaynaklarla birlikte, Büyük İskender'in Yecüc ve Mecüc'ü uygar dünyanın dışında tutmak için ördürdüğü duvar efsanesi ile örtüştürme çabasıdır. Sonucu, kronolojik olarak oldukça karışık bir anlatıdır:

Ve (Türklerin duvarın arkasından Merv'e nasıl doldukları hakkında) birçok kitapta yazılan tarihlerden biri,¹⁵¹ Romalıların kralı Tiberius'un, *Turqāyē* krallarına elçiler gönderdiğini söyler. Ve o (kral) onlara Romalıların Perslere tabi olup olmadıklarını sordu. Ve onlar tabi olmadıklarını, ancak çoğu kez Perslerin

¹⁴⁰ Tam olarak "gıcırdatma, bileme" (dişlerde veya hayvanların savunma dişlerinde olduğu gibi).

¹⁴¹ Mihail (Chabot): çoğul; Mihail (Edessa): tekil.

¹⁴² Mihail (Chabot) X.10 (350 / II, 314-5). Maalesef anlatımın sonunda bir boşluk var.

¹⁴³ Bu belki de 576 Valentinus elçiliğini Zemarkhos'un görevinden daha fazla yansıtır.

¹⁴⁴ Yukarıda belirtildiği gibi, Türk halklarının, İmparatorlukları kurulmadan önce Romalılardan tahminlerimizden daha fazla haberdar olması pek olası görünmüyor (bu, 4. yy. sonundan 6. yy. ortalarına kadar Juan-Juan yönetimi altındaki varlıklarına bir gönderme olabilir mi?)

¹⁴⁵ Mihail (Chabot) XIV.1 (566 / II, 149).

¹⁴⁶ Mihail (Chabot): tekil; Mihail (Edessa): çoğul.

* Çevirenlerin dipnotu: Eski Ahit Yoel kitabında sembolik Çekirge Belası tanımlanırken çekirge türleri içinde "Sürünen Çekirge" tanımı kullanılmıştır.

¹⁴⁷ Hem Mihail (Chabot) hem de Mihail (Edessa)'da çoğul.

¹⁴⁸ Mihail (Chabot) ve Mihail (Edessa)'daki sözcüklerde farklılık.

¹⁴⁹ Mihail (Chabot) XIV.1 (568 / III, 150).

¹⁵⁰ Mihail (Chabot) XIV.2 (567 / III, 151).

¹⁵¹ Mihail (Chabot) ve Mihail (Edessa)'daki sözcüklerde farklılık.

EFESLİ YUHANON'A GÖRE ZEMARKHOS'UN TÜRLERE ELÇİLİĞİ

Romalılara boyun eğdiklerini, hatta Romalıların kralı Traianus'un Perslerin topraklarında bir heykel yaptırdığını ve onları heykeline taptırdığını söylediler. Ve bunları işittiğinde, *Ṭurqāyē* kralı Persleri Merv'den kovdu, çünkü onlar (Persler) onları (Traianus heykeli hakkındaki bu gerçekleri) gizlediler.¹⁵²

Diğer alıntılarda olduğu gibi, Mihail'in Yuhanon'un orijinal anlatısında yaptığı bir dizi ilginç değişiklik var. Yuhanon'un anlatısındakiler bir yana, Mihail, elçiliğin önceki atıflarında bahsetmediği yeni bilgileri bile ekliyor. Mihail garip bir şekilde elçi gönderilmesini Tiberius'a atfediyor. Bu, yukarıda bahsedilen, Yuhanon'un VI. kitabının 12. bölümünde yer verdiği, Tiberius'un I. Hüsrev'e yazdığı mektupta Türklere yaptığı atıfa kafa karışıklığıyla yapılmış bir gönderme olabilir. Ayrıca Mihail'de yeni bahsedilen Romalıların Persleri Traianus heykeline taptırmaları, muhtemelen Yuhanon'un Perslerin heykelin önünde titremelerine dair anlatımlarından yaptığı bir çıkarsamadır. Bununla birlikte, Mihail, muhtemelen Bactria ve Merv'in bazı kısımlarındaki Türklerin Perslerle birlikte Eftalitleri yenmesine (556-561) atfen, büyükelçiliği Amuderya'nın güneyindeki Türk faaliyeti ile ve 7-8. yüzyıl Arapların Orta Asya'yı fethi ile bağlantılandırmış; Xuanzang'ın Orta Asya üzerinden Hindistan'a yaptığı yolculuğun anlatımı (yak. 630), birkaç kez Toharistan'ın çeşitli bölgelerindeki Türk varlığına atıfta bulunmuştur.¹⁵³ Türklerin Persleri kovmasına dair bir açıklama yapması fazlasıyla basit olmasına rağmen elçiliği coğrafi bir bağlamda değerlendirerek, bu şekilde Yuhanon'dan çok Menandros'a benzemektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak Efesli Menandros ve Yuhanon'un anlatıları, Romalıların huzurunda Pers elçileri ile Türk hükümdarı arasındaki tartışma gibi bazı ortak ayrıntıları paylaşıyorlar da çok farklıdır. Menandros'un anlatısı, tanımlanamayan bazı özellikler içermesine rağmen, bize insanlar, yerler ve kültürler hakkında şaşırtıcı bilgiler verir. Oysa Yuhanon'un anlatımı belirli bir coğrafi bağlamdan yoksundur, Türklerin hükümdarı baştan sona anonim kalır ve tanımlanabilir kültürel bilgi çok azdır. Menandros kesinlikle kültürel önyargılardan arınmış olmasa da Sizabul'un "kurnaz ve zeki" olduğunu ve Türk sarayının şatafatlı ve harikulade şeylerle dolu olduğunu kabul etmekle beraber, Türklerin gelenekleri hakkında bize doğru bilgi vermeye çalışmaktadır. Yuhanon, Türkleri soylu barbarlar olarak ve hükümdarlarını ise insanlığın sonunun geleceği ihtimali üzerine ağlamaktan kendini alamamış olarak gösterir.

Her iki yazar da aşağı yukarı aynı zamanda aynı şehirde, Konstantinopolis'te yazdığına ve hatta aynı yazılı kaynaklara erişmiş olabileceğine göre, bu iki anlatıdaki farkı nasıl açıklayabiliriz? Cevabın bir kısmı kesinlikle yazarların amaçlarının farklılığında bulunacaktır. Menandros, kendisini Agathias'ın devamı olarak gördü ve geç antik dönem tarihçilerinin klasikleşme geleneği içinde niteledi. Aslında getirdiği mali kazanç nedeniyle dünya tarihi yazıyordu. Bu nedenle, kendisi dindar bir Hıristiyan olmasına rağmen,¹⁵⁴ ilahiyatla ilgili herhangi bir iddiayla ilgilenmiyordu.

Buna karşılık, yukarıda belirtildiği gibi, Yuhanon, VI. kitabın başında bize, "günümüzde de meydana gelen savaşlar, felaketler, yıkımlar ve kan dökülmeleri" hakkındaki bu hikâyeyi, "eğer gerçekten bu dünya devam ederse aramızdan gelenlerin bilmesi için" *Kilise Tarihi*'ne de eklediğini söyler. Menandros'un aksine Yuhanon, dünya tarihi yazmıyordu; Türklere ilgili açıklamalarının bile teolojik ve aslında polemik-güden bir amacı vardı. Bizans döneminde zulüm görmüş olan Süryanice konuşan Monofizit okurlarının inancını güçlendirmek istedi. Onlara imanda sebat etme gerekliliğini vurgulamak için, Mesih'in yaklaşmakta olan geri dönüşünü hatırlattı ki bu yeniden geliş dönemin alametleriyle daha da belirginleşmekteydi. Anlatımında doğru coğrafi veya kültürel bilgiler vermekle ilgilenmiyordu. Bu nedenle Yuhanon'un amaçları için, dünyanın sonu ihtimaliyle ağlayan basit bir Türk hükümdarı, zengin bir çevrede yaşayan ve öncelikle ticaret ve askeri ittifaklarla ilgilenen kurnaz bir yöneticiden çok daha yararlıydı.

Bununla birlikte, cevabın bir başka kısmı, bu makalede sık sık değinildiği üzere, Yuhanon ve Menandros'un kullandığı kaynaklarla ilgili olabilir. Yuhanon'u düpedüz uydurmacılıkla suçlamak istemiyorsak, iki anlatı arasındaki önemli farklılıkların kullandıkları kaynaklarla ilgili olduğunu söyleyebiliriz. Her ikisinin de bizzat olayın içinde olanların anlatımlarına dayanan kaynaklara erişimi var gibi görünse de belki bunlar elçilik heyetinin farklı üyeleri tarafından yazılan ifadelerdi. Menandros'un anlatısının imparatorluğun diplomatik arşivlerine dayanması olasılığı düşük olmasa da Yuhanon, başka bir Bizans elçisinden duymuş veya okumuş olduğu büyükelçilik versiyonu anlatısının kendi yazma amaçlarına Menandros'un sağladığı coğrafi ve kültürel bilgileri vurgulayan türde bir anlatıdan daha uygun olacağını fark etmiş olabilir mi?

¹⁵² Michael (Chabot) XIV.2 (567 / III, 151) yazıyordu.

¹⁵³ *Si-yu-ki: Buddhist Records of the Western World*, trans. Samuel Beal, 2 vols (Londra: Trübner & Co, 1884), I, 37-8, 40, 45; II, 285-8.

¹⁵⁴ Bkz. Baldwin, "Menander Protector", 115-6; Menandros, 20-1.

KAYNAKÇA

Agathias: The Histories, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, Vol. IIA, trans. Joseph D. Frendo (Berlin & New York: Walter De Gruyter, 1975).

ALLEN, Pauline, "A New Date for the Last Recorded Events in John of Ephesus' *Historia Ecclesiastica*", *Orientalia Lovaniensia Periodica* 10 (1979): 251-4.

ALTHEIM, Franz, *Geschichte der Hunnen*, Vol. 1: Europa'da Von den Anfängen bis zum Einbruch in Europa (Berlin: Walter De Gruyter, 1959).

ANDERSON, Andrew Runni, "Alexander at the Caspian Gates", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 59 (1928): 130-63.

Anonymi Auctoris *Chronicon Anonymum ad Annum Christi 1234 Pertinens I*, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 81/syr. 36, ed. Jean-Baptiste Chabot (Paris: J. Gabalda, 1920), 69 (206).

ASSEMANI, Joseph Simon, ed. ve trans. *Bibliotheca Orientalis Clementino-Vaticana* (4 vols.) (Rome: Typis Sacrae Congregationis de Propaganda Fide, 1719-1728).

BALDWIN, Barry, "Menander Protector", *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1978): 101-25.

BARSOUM, Ignatius Aphram I., *The Scattered Pearls: A History of Syriac Literature and Sciences* 2nd ed., translated by Matti I. Moosa (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2003).

BARTHOLD, Vasily V., "The Burial Rites of the Turks and the Mongols", *Central Asiatic Journal* 14 (1970): 195-227.

BAUMSTARK, Anton, *Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluss der christlich-palastinensichen Texte* (Bonn: A. Marcus und E. Webers Verlag, 1922).

BICKELL, Gustav, ed. and trans. *Kalilag und Damrag: Alte Syrische Übersetzung des In-dischen Fürstenspiegels* (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1876).

BLOIS, François de, *Burzoy's Voyage to India and the Origin of the Book of Kalilah wa Dimnah*. Prize Publication Fund, Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland 23 (London: Royal Asiatic Society, 1990).

BOMBACI, Alessio, "On the Ancient Turkish Title »Şad«", in *Gururajamanjarika; Studi in Onore Di Giuseppe Tucci*, Vol. I (Naples: Istituto Universitario Orientale, 1974), 167-93.

CAMERON, Averil, "The Byzantine Sources of Gregory of Tours," *Journal of Theological Studies* 26 (1975): 421-6. [Reprint, *Continuity and Change in Sixth Century Byzantium* (London: Variorum 1981), Article XV.]

CHAVANNES, Edouard, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux* (Paris: Adrien-Maison-neuve, 1900).

Chronicon Anonymum ad Annum Christi 1234 Pertinens I, *Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium* 109/Syr. 56, trans. Jean-Baptiste Chabot (Louvain: Officina Orientali et Scientifica, 1937), 69 (162).

Chronique de Michel le Syrien, Patriarche Jacobite d'Antioche 1166-1199 (4 vols.), ed. and trans. Jean-Baptiste Chabot (Paris: Ernest Leroux, 1899-1910), App. III (753-4/III, 451-4).

CLAUSON, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish* (Oxford: Clarendon Press, 1972).

CZEGLÉDY, Károly, "Monographs on Syriac and Muhammadan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskò," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 4 (1954): 19-91.

———, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads," in *Studia Turcica*, ed. Louis Ligeti (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 133-48.

DAUVILLIER, Jean, "L'expansion de l'Eglise Syrenne en Asie Centrale et en Extreme-Orient", *L'Orient Syrien* 1 (1956): 76-87.

DICKENS, Mark, "The Sons of Magog: The Turks in Mihail's Chronicle", *Parole de l'Orient*, 31 (2006): 433-50.

———, "The Three Scythian Brothers: An Extract from the Chronicle of Michael the Great", *Parole de l'Orient* 35 (2010): 145-68.

DOBROVITS, Mihály, "Silziboulos", *Archivum Ottomanicum* 25 (2008): 67-78.

EFESLİ YUHANON'A GÖRE ZEMARKHOS'UN TÜRKLERE ELÇİLİĞİ

———, “The Altaic World through Byzantine Eyes: Some Remarks on the Historical Circumstances of Zemarchus’ Journey to the Turks (AD 569-570),” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 64, No. 4 (2011): 373-409.

DONZEL, Emeri van, and Andrea B. Schmidt, *Gog and Magog in Early Eastern Christian and Islamic Sources: Sallam’s Quest for Alexander’s Wall*. Brill’s Inner Asian Library 22 (Leiden: Brill, 2010).

Fragmenta Historicorum Graecorum, Vol. IV, ed. and trans. Karl Müller (Paris: Ambrosio Firmin Didot, 1851).

FREND, William H. C., *The Rise of Monophysites Movement: Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries* (Cambridge: Cambridge University Press, 1972).

GINKEL, Jan J. van, “Making History: Michael the Syrian and His Sixth-Century Sources”, in *Symposium Syriacum VII*, ed. René Lavenant (Rome: Pontificio Istituto Orientale, 1998), 351-8.

———, “Monk, Missionary, and Martyr: John of Ephesus, a Syriac Orthodox Historian in Sixth Century Byzantium,” *Journal of the Canadian Society for Syriac Studies* 5 (2005): 35-50.

———, *John of Ephesus: A Monophysite Historian in Sixth-Century Byzantium* (Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 1995).

GOLDEN, Peter B., “Oq and Oğur ~ Oğuz”, *Turkic Language*, 16 (2012): 155-99.

———, “The Türk Imperial Tradition in the Pre-Chinggisid Era”, in *Imperial Statecraft: Political Forms and Techniques of Inner Asia, Sixth-Twentieth Century*, ed. David Sneath (Bellingham: Western Washington University Center for East Asian Studies Press, 2006), 23-61.

Gorgias Encyclopedic Dictionary of the Syriac Heritage, eds. Sebastian P. Brock, Aaron M. Butts, George A. Kiraz, and Lucas Van Rompay (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2011).

GREATREX, Geoffrey, and Samuel N. C. Lieu, *The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars, Part II (AD 363-630): A Narrative Sourcebook* (London: Routledge, 2002).

Gregorii Barhebraei Chronicon Syriacum, ed. Paul Bedjan (Paris: Maisonneuve, 1890).

GRIGNASCHI, Mario, “Quelques spécimens de la littérature sassanide conservés dans les bibliothèques d’Istanbul”, *Journal Asiatique* 254 (1966): 1-142.

HANNESTAD, Knud, “Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et l’Asie centrale aux 5e et 6e siècles”, *Byzantion* 25-27 (1955-57): 421-56.

HARVEY, Susan Asbrook, *Asceticism ve Society in Crisis: John of Ephesus and Lives of the Eastern Saints, The Transformation of the Classical Heritage* 18 (Berkeley: University of California Press, 1990).

———, “Theodora the ‘Believing Queen’: A Study in Syriac Historiographical Tradition”, *Hugoye* 4, No. 2 (2001): 209-34.

HIGGINS, Martin, J., “International Relations at the Close of the Sixth Century”, *Catholic Historical Review* XXVII, No. 3 (1941): 279-315.

Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori Vulgo Adscripta II. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 84/Syr. 39. Ed. Ernest W. Brooks (Paris: Typographeo Reipublicae, 1921).

Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori Vulgo Adscripta II. Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 88/Syr. 42. Trans. Ernest W. Brooks (Paris: Typographeo I.-B. Istas, 1924)

Iohannis Ephesini Historiae Ecclesiastica, Pars Tertia, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 106/Syr. 55, Trans. Ernest W. Brooks (Paris: Typographeo Reipublicae, 1936).

Iohannis Ephesini Historiae, Pars Tertia, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 105/ Syr. 54, ed. Ernest W. Brooks (Paris: Typographeo Reipublicae, 1935).

John of Ephesus, Lives of the Eastern Saints. ed. ve trans Ernest W. Brooks, *Patrologia Orientalis* Tom. XVII, Fasc. 1; Tom. XVIII, Fasc. 4; Tom. XIX, Fasc. 2; (Paris: Firmin-Didot 1923-25).

KAZHDAN, Alexander, “The Notion of Byzantine Diplomacy”, in *Byzantine Diplomacy: Papers from the Twenty-Fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, eds. Jonathan Shepard and Simon Franklin (Aldershot: Variorum, 1992), 3-21.

KMOSKÓ, Mihaly, Szir írók a steppe népeiről [Syriac Sources on the Peoples of the Steppe], Magyar Östörténeti Könyvtar 20, ed. Szabolcs Felföldi (Budapest: Balassi Kiadó, 2004).

MACARTNEY, Carlile A., "On the Greek Sources for the History of the Turks in the Sixth Century", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 11, No 2 (1944): 266-75.

Marco Polo: *The Description of the World*, ed. ve trans. A. C. Moule ve Paul Pelliot, Vol. I (London: George Routledge & Sons, 1938).

MARQUART, Josef, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge: Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840-940)* (Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Theodor Wicher, 1903).

MORAVCSIK, Gyula, *Byzantino-turcica II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen* (Berlin: Akademie-Verlag, 1958).

NAU, François, "Analyse de la seconde partie inédite de l'histoire ecclésiastique de Jean d'Asie, patriarche jacobite de Constantinople (†585)", *Revue de l'Orient Chrétien* 2 (1897): 455-93.

OBOLENSKY, Dimitri, "The Empire and Its Northern Neighbours", in *Cambridge Medieval History*, Vol. IV, Part I, ed. J. M. Hussey (Cambridge: Cambridge University Press 1966), 473-80.

OLAJOS, Thérèse, "Le monument du triomphe de Trajan en Parthie", *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1981): 379-83.

———, *Les sources Théophylacte Simocatta. Byzantina Neerlandica* 10 (Leiden: E. J. Brill, 1988).

Photius: *The Bibliotheca*, trans. Nigel G. Wilson (London: Duckworth, 1994).

PIGULEVSKAIA, Nina V., *Siriiskie istochniki po istorii narodov SSSR* (Moscow, Leningrad: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1941).

Procopius, ed. and trans. H. B. Dewing (7 vols.) (London: William Heinemann, 1914-1940).

Prokopios, *The Secret History*, trans. Anthony Kaldellis (Indianapolis: Hackett Publishing, 2010).

ROUX, Jean-Paul, *La mort chez les peuples altaïques anciens et médiévaux, d'après les documents écrits* (Paris: Maisonneuve, 1963).

RUSSU, Ion I., "Zemarchos: Ein Beitrag zur Byzantinischen Prosopographie (6.Jh.)," *Dacia* 14 (1970): 411-8.

SCHULTHESS, Friedrich, ed. and trans. Kalilah und Dimna: Syrisch und Deutsch (Berlin: Georg Reimer, 1911).

SHAHID, Irfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century, Volume 1* (Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, 1995).

SINOR, Denis, "Diplomatic Practices in Medieval Inner Asia", in *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honor of Bernard Lewis*, eds. C. E. Bosworth, C. Issawi, R. Savoury and A. L. Udovitch (Princeton: Darwin Press, 1988), 337-55 [Reprint, *Studies in Medieval Inner Asia* (Aldershot: Ashgate Variorum, 1997), Article XVI.]

Si-yu-ki: *Buddhist Records of the Western World*, trans. Samuel Beal, 2 vols (London: Trübner & Co, 1884).

SMITH, Jessie Payne, *A Compendious Syriac Dictionary, founded upon the Thesaurus Syriacus of R. Payne Smith* (Oxford: Clarendon Press, 1903).

The Chronicle of John Malalas, *Byzantina Australiensia* 4, trans. Elizabeth M. Jeffreys, Michael Jeffreys, and Roger Scott (Melbourne: Australian Association for Byzantine Studies, 1986).

The Chronicle of Pseudo-Zachariah Rhetor: *Church and War in Late Antiquity, Translated Texts for Historians* 55, trans. Geoffrey Greatrex, Robert R. Phenix, and Cornelia B. Horn (Liverpool: Liverpool University Press, 2011).

The Chronicle of Theophanes Confessor: *Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, trans. Cyril Mango and Roger Scott (Oxford: Clarendon 1997).

EFESLİ YUHANON'A GÖRE ZEMARKHOS'UN TÜRKLERE ELÇİLİĞİ

The Chronography of Gregory Abû'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew Physician, Commonly Known as Bar Habraeus, Being the First Part of His Political History of the World, Vol. I, trans. Ernest A. Wallis Budge (Oxford: Oxford University Press, 1932).

The Ecclesiastical History of Theophanes Confessor: Byzantine and near Eastern History, Translated Texts for Historians 33, trans. Michael Whitby (Liverpool: Liverpool University Press).

The Edessa-Aleppo Syriac Codex of the Chronicle of Mihail the Great, eds. Gregorios Yohanna Ibrahim ve Sebastian P. Brock (Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2009).

The history of al-Tabarî: Ta'rîkh al-rusul wa 'l-mulûk, Vol. XXV: The End of Expansion (Albany, State University of New York Press, 1989).

The History of Menander Guardsman, ARCA Classical and Medieval Texts, Papers and Monographs 17, ed. and trans. Roger C. Blockley (Liverpool: Francis Cairns, 1985).

The History of Theophylact Simocatt, trans. Michael Whitby and Mary Whitby (Oxford: Clarendon, 1986).

The Mongol Mission, trans. Christopher Dawson (London: Sheed ve Ward, 1955).

The Prosopography of the Later Roma Empire, Vol. III., ed. J. R. Martindale (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

The Third Part of the Ecclesiastical History of John Bishop of Ephesus, trans. Robert Payne Smith (Oxford: Oxford University Press, 1860).

TURTLEDOVE, Harry, "Justin II's Observance of Justinian's Persian Treaty of 562", Byzantinische Zeitschrift, 76 (1983): 292-301.

VAISSIÈRE, Étienne de la, Sogdian Traders: A History. Handbuch der Orientalistik, VIII, 10, trans. James Ward (Leiden: Brill, 2005).

WHITBY, Michael, The Emperor Maurice and his Historian: Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare (Oxford: Clarendon, 1988).

WILMSHURST, David, The Martyred Church: A History of the Church of the East (London: East & West publishing, 2011).

WRIGHT, William, A Short History of Syriac Literature (London: A. and C. Black, 1894).

ZINIAKOV, Nikolai M., "Ferrous Metallurgy and Blacksmith Production of the Altay Turks in the Sixth to Tenth Centuries", Arctic Anthropology 25, No. 2 (1988): 84-100.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 553-558.

Geliş Tarihi–Received Date: 18.12.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 16.04.2021

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

TOKTAMIŞ VE TİMUR’UN MÜCADELESİ ZAMANINDA VEBA*

İLNUR M. MİRGALEEV**

çev. ERHAN KARAOĞLAN***

ÖZ

Moğolların yayılmasından sonra Cuci Ulusu Karadeniz’in kuzeyinde hâkimiyetini tesis ederek Altın Orda Devleti’ni vücuda getirmişti. Devlet, buradaki mevcudiyetinin ardından siyasi, kültürel, ekonomik her alanda aktif ve önemli bir otorite haline gelmiştir. Sürekli devam eden fetihlerle Avrasya’daki hâkimiyetini genişleten Altın Orda hanları, Rus ve Litvan prensliklerini kâmilan boyunduruk altına almışlar, İlhanlılar ile geniş ölçekli siyasi mücadeleler yaşamışlardır. Diğer yandan da Memlûk Devleti ile dostluk zemininde ilişkiler yürütmüşlerdir. Özbek Han’dan sonra giderek otorite kayıpları yaşayan Altın Orda Devleti’nin bu vaziyetine paralel olarak güçlü rakipler ortaya çıkmaya başlamıştır. Aynı zamanda hanlar arasındaki taht mücadeleleri ve bazı Nogay beylerinin kendi başlarına buyruk davranmaları bu vaziyeti daha da hızlandırmıştır. Toktamış Han iktidarı zamanında ise Altın Orda Devleti yeniden toparlanmaya başlamış, Rus knezliklerinin Tatar hanlarına olan bağlılıkları yeniden güçlendirilmeye çalışılmıştı. Bir yandan Cuci Ulusu bu gayretler içerisine girerken, diğer yandan da Hülegü ve Çağatay uluslarının küllerinde yeni bir devlet inşa eden Emir Timur’un büyüyen askerî kuvveti ve bölgesel çıkarlarıyla karşı karşıya kalmıştı. Nihayetinde ise Toktamış Han ve Emir Timur arasında büyük bir savaş yaşanmıştı. Yaşanan savaşın ardından Altın Orda Devleti, Emir Timur’a bağlı bir devlet haline gelmiş ve sonrasında da aynı iç karışıklıklar devam ederek nihayetinde 1502 yılında tarihin sükût âlemine doğru çekilmiştir.

İşbu çalışmada ise Altın Orda Devleti tarihinde büyük bir öneme sahip olan Toktamış Han ve Emir Timur’un arasındaki mücadelelere değinilerek, Toktamış Han’ın aldığı yenilginin sebepleri üzerinde durulmuştur. Birçok araştırmacı tarafından bu konu ele alınmış ve beraberinde ihtilafli görüşler ortaya çıkmıştır. Günümüzde modern yöntemlerin gelişmesi ve disiplinler arası çalışmaların artmasıyla beraber yeni bulgulara ulaşılarak farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu türden farklı görüşlerden biri bu çalışmada beyan edilmiştir. Çalışma temel dayanak noktası olarak Orta Çağdaki yaygın salgın hastalıkları ele almaktadır. Bunu yaparken farklı disiplinler arası çalışmalar ile iklimsel değişimler ve bölgedeki insanlar üzerinde vebanın izlerinin toplandığı veriler elde edilmiştir. Ancak bu yöntemin herhangi bir faraziye dönüşmemesi için de elde edilen verilerle yazılı kaynaklarda bulunan veriler mukayeseli olarak kullanılmış, daha açık bir cümle ile bir dönem içerisinde bulunan verilerin izleri, en erken anlatsal kaynaklarda aranarak bir mukayeseli araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bunun yanı sıra, Altın Orda Devleti’ni kapsayan bugünkü Rusya ve Doğu Avrupa’daki mezar alanlarında salgının izleri aranmıştır. Tıbbî bilimlerden de yararlanan bu çalışmada Toktamış Han ve Emir Timur arasındaki mücadeleyi etkileyen ana etmenlerden biri olarak salgın hastalıkların olabileceği fikri beyan edilmiş ve Orta çağın en büyük salgınlarından birinin Cuci Ulusunun mülkünde gerçekleştiği görüşü belirtilmiştir. Makalede kullanılan bu yöntem ve izlenen yol haritasıyla beraber Altın Orda Devleti araştırmalarına yeni bir yaklaşım kazandırıldığı söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Altın Orda, Toktamış, Timur, Kara Ölüm, Epidemi.

* İlnur, M. MİRGALEEV, “Çuma Vo Vremya Protivostoyaniya Toxtamışa s Timurom”, *Epidemi i Prirodnyie Kataklizmi v Zolotoy Orde i Na Sopredelnih Territoriyah (XIII- XVI vv.)*, (Redaktor: İlnur, M. Mirgaleev), İnstitut İstorii İm. Ş. Mardjani Nauk Respubliki Tatarstan, Kazan 2018, s. 144-149.

** Doç. Dr., Mercani Tarih Enstitüsü, E-Posta: dilnur1976@gmail.com.

*** Yüksek Lisans Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, E-Posta: erhankagan@gmail.com, ORCID ID: 0000-00025709-8032

TOKTAMIŞ VE TİMUR'UN MÜCADELESİ ZAMANINDA VEBA

PLAGUE IN THE TIME OF TOKHTAMYSH AND TIMUR'S STRUGGLE

ABSTRACT

After the spread of the Mongols, the Cuci Nation established its dominance in the north of the Black Sea, creating the state of the Golden Horde. Here the presence of the state in the aftermath of political, cultural, and economic authority in all areas has become active and important. The Khans of the Golden Horde, which extends the ongoing conquest domination in Eurasia, the Russian principalities under the yoke of their territories, and they got it Latvian extract of the khanate, with large-scale political struggles to have experienced. On the other hand, on the ground of friendship with the Mamluk state relations. After the Uzbek Khan the loss of authority of the Empire Golden Horde increasingly parallel to the situation of living, strong competitors have begun to emerge. At the same time, some struggles for the throne among the Khans Nogai acting in their own right, this situation has accelerated even more. Tokhtamysh Khan's rule in the time of the state of the Golden Horde began to recover, the Russian of Tatar Khan was an attempt to reinforce their commitment to principalities. On the one hand, the Cuci Nation was engaged in these efforts, and on the other hand, the ashes of the Hulegu and Chagatai nations were faced with the growing military force and regional interests of Emir Timur, who had built a new state. In the end, there was a great battle between Tokhtamysh Khan and Timur. After the war, the state of the Golden Horde became a state associated with Emir Timur, and then the same internal turmoil continued, eventually retreating to the world of tranquility of history in 1502.

In this study, the struggles between Tokhtamysh Khan and Emir Timur, which were of great importance in the history of the Golden Horde State, were discussed and the reasons for the defeat of Tokhtamysh Khan were emphasized. This issue has been addressed by many researchers, and with it conflicting opinions have emerged. Today, with the development of modern methods and the increase of Interdisciplinary Studies, new findings have been reached and different opinions have been put forward. In this study, it has been stated opinion one of this kind of different. The study is based on common epidemics in the Middle Ages as a mainstay. While doing this, and the plague on the people of the region through interdisciplinary studies in different climatic changes, the traces of the collected data have been obtained. However, this method for interpreting the data in any assumption based on comparative data obtained with the written sources used, the narrative traces the earliest sources of data in a period with a lighter sentence by searching in a comparative research method was used. Besides traces of the outbreak were searched in burial sites in present-day Russia and Eastern Europe, including the Golden Horde State. In this study, which also used medical sciences, the idea that epidemics could be one of the main factors affecting the struggle between Tokhtamysh Khan and Emir Timur was declared and the opinion that one of the biggest epidemics of the Middle Ages took place on the property of the Cuci Nation was stated. Along with this method used in the article and the road map followed, it can be said that a new approach was given to research the state of the Golden Horde.

Keywords: Golden Horde, Tokhtamysh, Timur, The Black Death, Epidemic.

TOKTAMIŞ VE TİMUR'UN MÜCADELESİ ZAMANINDA VEBA

Toktamiş Han'ın siyasi kuvvetini artırması ve Altın Orda Devleti içerisindeki sıkıntılara son vermesi, devletin, uluslararası siyasette yeniden aktif bir rol oynamasında etkili olmuştur. Ancak bu dönemde Çağatay ve Hülegü uluslarının külleri üzerinde yeniden güçlü ve büyük bir devlet inşa eden Timur'un çıkarlarıyla Toktamiş'in politikaları çok çabuk bir şekilde kesişti.

Toktamiş'in Timur ile mücadelesini konu edinen geniş bir literatür söz konusudur. Bu dönemde, Toktamiş, Cuci Ulusu içerisinde yapmış olduğu askerî reformlara¹ ve Timur'a karşı destek bulmuş olduğu müttefiklere rağmen, yine de Timur kadar güçlü değildi.² Neticede gerçekleşen savaş, Orta Çağ'ın en büyük savaşı olarak hâtıralardan silinmedi.

Bilim adamları tarafından yapılan bilimsel çalışmalarla Toktamiş'in yenilgisinin sebepleri ayrı ayrı ele alınarak incelenmiş ve o dönemde sıkça rastlanan salgınların yenilgideki faktörler arasında olduğu belirtilmiştir. Elde edilen epidemolojik verilere ve yayımlanan kaynaklara göre Altın Orda topraklarında dönemin en güçlü salgın hastalıklarından biri olan vebanın gerçekleştiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Fakat kaynaklardaki bilgilerin kıtlığı, araştırmacıların konuyu daha detaylı ele almalarına izin vermemektedir. Bununla birlikte, 14. yüzyılın ortalarında,

¹ İ. M. Mirgaleev, *Politiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordı Perioda Pravleniya Toktamiş-Hana*, Kazan: Alma-lit, 2003, s. 63-84

² İ. M. Mirgaleev, "Toktamiş i Timur: Restavratsiya Antimamlyukskoy Koalitsi", 2. Materialı Vtoroy Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsi "Politiçeskaya i Sotsialnaya İstoriya Zolotoy Ordı", Posviyeşennaya Pamyatı M.A. Usmanova, Kazan, 29-30 Marta, 2011, s. 27-32

Altın Orda topraklarında “kara ölüm” gibi periyodik olarak salgın hastalıkların kaynaklarının ortaya çıktığını rahatlıkla iddia edebiliriz. Hatta Cuci Ulusu'nun geniş topraklarında vebanın doğal kaynaklarının bulunduğunu ve başta Aşağı İtil olmak üzere ülkenin merkez bölgelerinin bu felaketin ana kurbanları olduklarını dile getirebiliriz. Yeni salgınlar da bu dönemde kalıcı olarak ortaya çıkmaya başlamış ve Timur ile Toktamış'ın mücadelesi sırasında yeniden yükselmiştir.

Cuci Ulusu'ndaki hızlı politik değişimler, günümüz araştırmacıları arasında büyük tartışmaları beraberinde getirmektedir. Vebanın kuvvetli yayılımının kronolojideki tutarsızlığı, ani ölümleri ya da bir yenilginin ardından gelen hızlı taht değişikliklerini açıklamada zorluklar çıkarmaktadır. Bu türden anormallikleri salgın hastalıklar ve diğer antropojenik olmayan faktörlerle incelemek gerekmektedir.

Bundan dolayı, şüphesiz, yeni bilgilerin kullanımı ve ilgili disiplinlerin yardımıyla yeni bilgiler elde edilebilmektedir. Çağdaş disiplinler arası araştırmaların en popüler olanlarından biri tarihsel olarak geriye dönük iklimsel değişimleri ve bölgedeki insanlar üzerindeki güçlü salgın hastalık bulgularından ortaya çıkarılan verilerdir. Aslında tarihin beyaz lekeleri olarak nitelendirilebileceğimiz bu sonuçlara dair Orta Çağ insanının bir tıbbî haritasının çıkarılması mümkün olabilir. Ancak tarihi olayların doğa ilimleri ile mukayeseli bir şekilde ele alınarak incelenmesi hususunda henüz yolun başındayız. Fakat hâlâ bu çalışma metodunda yolun başında olsak da, elde edilen verilerin bu disiplin çerçevesinde nasıl uygulanabileceğine dair bir anlayış bulunmamaktadır.

Doğa bilimlerinin yöntemlerini tarihsel araştırmalara konu etmenin en büyük tehlikelerinden biri bilim insanlarının çeşitli ihtilafları içerisinde barındıran hipotezler ortaya çıkarmasıdır. Bu tartışmaların önüne geçebilmek adına elde edilen verilerin en erken dönemlerdeki anlatsal kaynakları ile doğa bilimleri arasında ilişki kurmak gerekmektedir. Nihayetinde böyle çalışmalar, tarih ilminde ortaya çıkan metodolojik krizlerin en kısa sürede çözülmesinde yardımcı olacaktır. Bununla birlikte, uzmanların tarih ilmi bünyesinde doğa bilimlerine mukabil dogmatik yaklaşımları, elde edilen verilerin sansasyonel boyutlara ulaşmasına neden olabilmektedir.

Y. Krayze'nin araştırma grubunun makaleleri, benzer çalışmaların açıklayıcı örnekleri olabilir.³ Almanya, İngiltere ve Rusya (Bulgar)'nın belirtilen bölgelerinde bulunan mezar kalıntılarında Orta Çağ kara vebasına ile ilgili ilk çalışmalar bu araştırmada yürütüldü. Konu ile ilgili bulguların eksikliğinde Rusya'nın dört bir tarafında bulunan mezar kalıntıları zengin malzemeler sunmaktadır. Bu kalıntıların araştırılması sonucu ortaya çıkarılacak laboratuvar tetkikleri sayesinde Altın Orda'da yayılan “Kara Ölüm” detaylı bir şekilde kanıtlanabilecektir. Aynı zamanda Batı Avrupa'nın ve Bulgar şehrinin mezarlarında elde edilen bulguların analizinden itibaren bütün sonuçlar elde edilmiştir, fakat bu araştırma ekibinin uzmanları tarafından Türkistan'da ve Batı Avrupa'da Orta Çağ veba salgını dalgasının ve vebanın 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında Uzak Doğu'da birkaç ülkede yayılmaya başlamasının hipotezi şiddetle reddedilmiş olmasına rağmen yeni bir tezin ortaya atılmasına engel teşkil etmemiştir. Çalışmanın en büyük dezavantajlarından biri tüm sonuçların yalnızca Orta Çağ vebasına neden olan virüs veya bakterilerin farklılıklarının incelenmesine dayanmasıdır. Araştırmacılar bu çalışmada yalnız tarihi verileri ihmâl etmekle kalmayıp, veba epidemolojisindeki verileri de ihmâl etmişlerdir.

14. yüzyılın ortalarında bilindiği gibi Altın Orda toprakları dâhil olmak üzere Avrasya'nın çoğu bölgeleri vebanın pençesinde kaldı. Hatta ticaret yollarının topluluklar arası etkileşimi sağlamaktaki işlevi dolayısıyla veba geniş bir coğrafyaya yayılarak birçok insanın ölümüne sebep oldu. Tam da bu dönemde, Altın Orda Devleti politik sıkıntılara, kendi içindeki problemlere odaklanmak mecburiyetindeydi. Buna paralel olarak devletin bir kriz yaşadığı, ekonomik ilişkilerin yıkıma uğradığı, devlet otoritesinin sarsılarak Cengiz Hanedanı'nın temellerinin sarsıldığı gözlemlenmiştir. Bu durum, Altın Orda'nın ticari alandan büyük ölçüde soyutlanmasına neden olmuştur; böylelikle Altın Orda'daki vebanın ticaret yoluyla daha geniş coğrafyalara da yayılmasına engel olmuştur. İnsan, tabiatta kendini daima muhafaza etmekle yükümlü olduğu gibi, salgınlar ve vebalara karşı da kendini muhafaza etme yöntemleri geliştirmiştir. Doğu Müslümanları salgın hastalıklara karşı sıklıkla hastalığın kaynaklandığı bölgeyi karantinaya almak işlemini uygulamışlardır. Ancak bunun dışında, istisnai olarak da kullanılan muhtelif yöntemler olmuştur. Örneğin; 1395-1396 yıllarında Timur'dan alınan yenilginin ardından halk, şehirleri restore etmek yerine başka bölgelerde yeni yerleşimler kurmayı tercih etmiştir. Kuça, bu şehirlerden biridir.⁴ Yine aynı önem içerisinde güvenli ve tehlikeden münezzeh bölgelere ulaşan boylar kendi egemenliklerini de meşrulaştırarak buralarda yeni yönetimler tesis etmişlerdi. Terk edilen bölgelerin civarları ise yaşamdan kopuk, birer harabe olarak kalmıştı. Sıkıntının devam ettiği 1360 ve 1370 yılları arasında bu yeni şehirler için en önemlisi de Saray şehri için kendi aralarında büyük mücadeleler vermişlerdi. Timur'a karşı alınan yenilgi ve baş gösteren salgınlar nedeniyle 1398

³ A. M. Spirou, R. I. Tukbatova, “Historical Y. Pestis Genomes Reveal the European Black Death as the Source of Ancient and Modern Plague Pandemics”, *Cell Host and Microbe*, 2016-2019, ss. 874-881. (Bu makalenin eleştirisi Timur Faritoviç tarafından yapılmıştır.)

⁴ Mirgaleev, *age*, s. 142-143.

TOKTAMIŞ VE TİMUR'UN MÜCADELESİ ZAMANINDA VEBA

yılına kadar Saray ve çevresi karantina bölgesi haline geldi. Timur'dan alınan yenilginin ardından muhtemelen vebadan kaynaklı olarak bu şehir için bir daha inşa faaliyetine girilmedi. Kısaca diyebiliriz ki, veba Altın Orda'nın merkezî bölgelerindeki insanlara büyük sıkıntılar yaşattı.

Bilindiği üzere Timur ile Toktamış'ın arasındaki çekişme, ekonomik ve politik krizlerin şiddetlenmesine bağlı olarak gerçekleşmişti.⁵ Her zaman salgınlar ve veba, askerî seferlerle beraber geldi. Bununla birlikte mevcut salgından dolayı ciddi insan kaybı yaşanması tehlikesine rağmen iki taraf da kendi amacı için savaşmayı yeğledi. İşte Timur ve Toktamış'ın mücadeleleri de böyle bir akıbeti beraberinde getirdi. Anlatsal kaynaklardaki bilgilere dayanarak 1396 yılında Timur'un Altın Orda topraklarını aceleyle terk etmesi veba salgınıyla ilişkilendirildi.

Timur'un faal olan ordusu Cuci Ulusu'nun topraklarında uzun bir süre hareketsiz olarak kaldı. Bu durum Altın Orda şehirlerinin yıkımı gibi belirli görevleri icra etmenin yanı sıra mücadele edilecek ve savaşılacak birinin olduğu anlamına gelmektedir. Aceleyle ayrılma ise hayatta kalma arzusuyla bağlantılıdır. Timur'a doğrudan meydan okuyabilecek ve tehdit edebilecek güçlü bir ordu yoktu. Bundan dolayı Timur'un ordusunun geri çekilmesine dair yeterli değerlendirmeler Ortaçağ kaynaklarında bulunmaktadır. Rus vakayinamelerinde “Tanrı'nın kızgınlığı, hayvanlarda ve insanlarda vebaya neden olmuştu.” denilerek, Timur'un Ordusu'nda ve işe için kullanılan hayvanlarda vebanın baş gösterdiği belirtilmiştir.⁶ Timur'un tarihçelerine göre ise ordusu zayıflamış ve ruhen bir düşüş yaşamıştır.⁷ Bunun üzerine Timur, yeni bir emir vererek 1396 baharında ordusuyla elde ettiği ganimetler ve esirlerle Kafkaslar üzerinden İran'a gelmiştir.

Savaşın sonra 1395 baharında Toktamış, Bulgar civarlarında ağaçlık bir bölgeye kaçmıştır.⁸ Daha sonra 1395 ve 1396 kışında Altın Orda topraklarında kıtlık başlamış ve vebanın kaynağı da ortaya çıkmıştır. Bu olumsuz durumlar 1398 yılına kadar devam etmiş ve bu yılın sonunda yavaş yavaş azalmaya başlamıştır. Fakat veba tamamen 1405 yılında bitmiştir.⁹

Açıkça, veba salgını Aşağı İtil Bölgesi'nde bulunan birçok şehri harap etti. Bölgede yaşayan ahali göç ederek farklı bölgelerde yerleşim yerleri kurdu. Dönemin tanıklarından olan İbn Arabşah, insanların topluca bölgeleri terk ettiğini, farklı bölgelerde yerleşimler kurduklarını, hatta bir kesimin de Bizans ve Rus topraklarına doğru ayrıldığını belirtmiştir.¹⁰

Her şeyden önce kitlesel hastalıklar Altın Orda'nın içtimaî ve politik hayatını olumsuz tesir altında bırakmıştır. Altın Orda Devleti'nin sosyo-politik sistemindeki büyük yıkımların ve düşüşlerin artışına bakıldığında bu faktörün sistemi etkileyen belirleyici nedenler arasında olduğu görülmektedir.

KAYNAKÇA

LAVROV, L. İ., *Epigrafiçeskiye Pamyatniki Severnogo Kafkaza Na Arabskom, Persidskom i Turetskom Yazıkah*, (Teskti Perrkom Vvedeniye İ Prilojeniye) Hauka: Moskva 1966.

MIRGALEEV, İ. M., “Popitki Vozrojdeniya Zolotoy Ordı v Kontse XVI- Naçale XV v.”, *Zolotoy Orda v Mirovoy İstorii, Kollektivnaya Monografiya*, Kazan, 2016, s. 698-704.

MIRGALEEV, İ. M., “Toktamış i Timur: Restavratsiya Antimamlyukskoy Koalitsi,” 2. *Materialı Vtoroy Mejdunarodnoy Nauçnoy Konferentsi “Politiçeskaya İ Sotsialnaya İstoriya Zolotoy Ordı*, Posviyeşennaya Pamyati M.A. Usmanova, Kazan, 29-30 Marta, 2011, s. 27-32.

MIRGALEEV, İ. M., *Politiçeskaya İstoriya Zolotoy Ordı Perioda Pravleniya Toktamış-Hana*, Kazan: Alma-lit, 2003, s. 63-84.

⁵ İ. M. Mirgaleev, “Popitki Vozrojdeniya Zolotoy Ordı v Kontse XVI- Naçale XV v.”, *Zolotoy Orda v Mirovoy İstorii, Kollektivnaya Monografiya*, Kazan, 2016, s. 698-704

⁶ Patriarşaya İli Nikonskaya Letopis, M. Nauka, 1965

⁷ V. G. Tizengauzen, *Sbornik Materialov, Otnosyaşihsiya K İstorii Zolotoy Ordı. İzvleçeniye İz Soçineniy Arabskih*, T. I. Spb: Tip-Ya İAN, SSCB, 1941, s. 564

⁸ V. G. Tizengauzen, *Sbornik Materialov, Otnosyaşihsiya K İstorii Zolotoy Ordı. İzvleçeniye İz Soçineniy Persidskiy, Sobranniye*, İzd-vo: AN SSSR, 1941, s. 308

⁹ L. İ. Lavrov, *Epigrafiçeskiye Pamyatniki Severnogo Kafkaza Na Arabskom, Persidskom İ Turetskom Yazıkah*, (Teskti Perrkom Vvedeniye İ Prilojeniye) Hauka: Moskva, Moskva, 1966, s. 178.

¹⁰ Tizengauzen, *Sbornik Materialov, Otnosyaşihsiya K İstorii Zolotoy Ordı. İzvleçeniye İz Soçineniy Arabskih*. s. 470.

İLNUR M. MİRGALEEV

Patriarşaya İli Nikonskaya Letopis, M. Nauka, 1965.

SPIROU M., TUKBATOVA, R. I., “Historical Y. Pestis Genomes Reveal the European Black Death as the Source of Ancient and Modern Plague Pandemics”, *Cell Host and Microbe*, 2016-2019, pp. 874-881

TIZENGAUZEN, V. G., *Sbornik Materialov, Otnosyaşihsiya K İstorii Zolotoy Ordı. İzvleçeniye İz Soçineniy Arabskih*, T. I. Spb: Tip-Ya İAN, SSCB, 1941.

TIZENGAUZEN, V. G., *Sbornik Materialov, Otnosyaşihsiya K İstorii Zolotoy Ordı. İzvleçeniye İz Soçineniy Persidskiy, Sobranniye*, İzd-vo: AN SSSR, 1941.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 559-568.

Geliş Tarihi–Received Date: 14.12.2020 Kabul Tarihi–Accepted Date: 10.06.2021

ÇEVİRİ MAKALE – TRANSLATION ARTICLE

KIRIM'IN İŞGALİNDE DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI VE LUDENDORFF (1918)*

WINFRIED BAUMGART**

çev. AYBÜKE GÜZAY***

ÖZ

Stratejik açıdan mühim bir mevkide olan Kırım yarımadası, I. Dünya Savaşı esnasında Rusya, Ukrayna, Almanya ve Osmanlı Devleti arasında rekabet konusu olmuştur. 1783 yılında Rus Çarlığı tarafından işgal edilmiş olan Kırım, 1918 yılında ise Alman işgaline uğramıştır. Brest-Litovsk Barış Anlaşması'ndan sonra Ukrayna yönünde ilerleyen Alman ordusu tarafından Kırım da işgal edilmiştir. Uzun zamandır Rusların zulmünden bıkmış olan bölge halkı Almanları hoşgörü ile karşılamışlar ve onların gelişini kendi bağımsızlıkları için bir fırsat olarak değerlendirmek istemişlerdir. Nisan-Kasım 1918 tarihleri arasında Kırım'da Alman işgal devri yaşanmıştır. Bu süre içinde Alman Hükümeti ve Ordu Yüksek Komutanlığı arasında Kırım politikaları ile ilgili pek çok görüş ayrılığı ortaya çıkmıştır. Kırım'ın işgalinde görev almış olan yetkililer zaman içinde farklı görüşler ortaya atmışlar ve çeşitli planlar yapmışlardır. Alman Hükümeti bu hususta Kırım'ın Ukrayna'ya bağlanması görüşünde ısrar ederken aynı zamanda ordunun başında Kırım'da bulunan General Erich Ludendorff'u kontrol etmeye çalışmaktadır. Çünkü Erich Ludendorff Kırım bölgesinde ilerlemeyi savunmakta ve kontrolsüz bir şekilde hareket etmektedir. Bu dönemde mühim olan en önemli meselelerden birisi de bölgedeki Almanların durumudur. Almanya'ya dönecek olanlar ve bölgede iskân edilecekler ile ilgili sistemli bir planı yürürlüğe koymak gerekmektedir. Alman Hükümeti tüm bu hususlarda Rusya, Ukrayna ve Osmanlı Devleti'ni de hesaba katarak hareket etmek durumundadır. Bu çalışmada I. Dünya Savaşı esnasında Kırım'daki Alman işgali ve Almanya'nın politikaları işlenmektedir. En önemli husus ise tüm bilgilerin tamamen Alman arşiv belgelerine dayanılarak kaleme alınmış olmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Kırım, Almanya, Ukrayna, I. Dünya Savaşı, Rusya.

LUDENDORFF AND THE FOREIGN OFFICE ON THE OCCUPATION OF CRIMEA IN 1918

ABSTRACT

The Crimean peninsula, which is strategically important, was a subject of competition between Russia, Ukraine, Germany and the Ottoman Empire during the First World War. Crimea, which was occupied by the Russian Czarism in 1783, was occupied by the German in 1918. Crimea was also occupied by the German army advancing towards Ukraine after the Brest-Litovsk Peace Agreement. Tired of the Russian persecution for a long time, the people of the region welcomed the Germans with tolerance and wanted to consider their arrival as an opportunity for their independence. The German occupation period took place in Crimea between April-November 1918. During this period, many differences of opinion emerged between the German Government and the Army High Command regarding Crimean policies. The officials who took part in the occupation of Crimea have come up with different opinions and made various plans over time. While the German Government insists

* Winfried Baumgart, "Ludendorff und das Auswärtige Amt zur Besetzung der Krim 1918", *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, Neue Folge, Band. 14, Heft 4. (Dezember 1966), pp. 529-538. Erişim Tarihi: 24.10.2018. Bu makale, yazarın Kasım 1965 tarihinde "Die Deutsche Ostpolitik im Sommer 1918: Zwischen Brest-Litovsk und Compiègne" başlığı altında Saarland Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ne sunmuş olduğu doktora tezinin büyük ölçüde değiştirilmiş bir versiyonudur. I. Dünya Savaşı hakkındaki tartışmanın yeniden başlatılmasına katkıda bulunmak isteyen tez, 1966 yılı sonlarında Oldenbourg Yayıncılık tarafından yayımlanmıştır.

** Doktorasını 1965 yılında Saarbrücken'de "Deutsche Ostpolitik im Sommer 1918: Zwischen Brest-Litovsk und Compiègne" başlıklı tezi ile alan Alman tarihçidir. Saarland Üniversitesi, Bonn Üniversitesi, Mainz Üniversitesi gibi kurumlarda görev yapmış ve 2003 yılında emekliye ayrılmıştır. winfried.baumgart@online.de (Mütercimim notu)

***Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: aybukeguzay@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-1609-5086

on the view of the annexation of Crimea to Ukraine, it is also trying to control General Erich Ludendorff, who is in Crimea at the head of the army. Because Erich Ludendorff advocates progress in the Crimean region and acts in an uncontrolled manner. One of the most important issues in this period is the situation of the Germans in the region. It is necessary to put into effect a systematic plan for those who will return to Germany and those who will be resettled in the region. The German Government has to act by taking Russia, Ukraine and the Ottoman Empire into account in all these matters. In this study, the German occupation in Crimea and the policies of Germany during the First World War are discussed. The most important thing is that all information is written entirely on the basis of German archive documents.

Keywords: Crimea, Germany, Ukraine, World War I, Russia.

GİRİŞ

I. Dünya Savaşı esnasında Almanya'nın Kırım'daki politikalarını kararsız olarak nitelendirmemiz mümkündür. Bu kararsızlık, diğer devletlerin politikaları ile ilişkili olmakla birlikte en büyük anlaşmazlıklar Alman Hükümeti ve ordusu arasında yaşanmıştır. Dönemin siyasi şartlarına göre ne yapılacağına tam olarak karar verilemeyen bir durum söz konusudur. Alman Hükümeti Kırım'ın Ukrayna'ya bağlanması gerektiğini savunmuş ve Alman ordusunun fevri hareket etmemesini istemiştir. Ordunun başında bulunan Erich von Ludendorff ise farklı dönemlerde yeni planlar yapmıştır. Kırım'da Alman koruması altında bir devlet kurulması ve Ukrayna ile birlikte Kırım-Tavrida adında bir konfederasyon oluşturulması planları arasındadır. Böylece Alman ordusuna asker toplanması kolaylaşacak ve Rusya'daki Almanların bu bölgeye yerleştirilmesi hususu dahi düşünülebilecektir.

Bu çalışma Winfried Baumgart tarafından Alman arşiv belgelerine dayalı olarak kaleme alınmış ve tarafımızdan tercümesi yapılmıştır. Meselelere Alman gözü ile bakıldığı için Kırım Tatarlarına dair herhangi bir tutuma değinilmemiştir. Alman arşiv belgelerindeki yazışmaların dönemi aydınlatmak hususunda büyük fayda sağladığı düşünülmektedir. Ayrıca makalenin sonuna General Erich Ludendorff tarafından hükümete yazılan telgrafın bir sureti de eklenmiştir. Çalışmanın, Kırım-Ukrayna-Almanya ile Rusya'nın resmî ilişkilerine ve Almanya'nın I. Dünya Savaşı esnasında Kırım üzerindeki planlarını açığa çıkarma hususuna katkı sunacağı düşünülmektedir.

1. Ludendorff und das Auswärtige Amt zur Besetzung der Krim 1918

3 Mart 1918'de dörtlü ittifak devletleri (Avusturya Macaristan İmparatorluğu-Almanya-Osmanlı Devleti-Bulgaristan) ve Sovyet Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Barış Antlaşması, doğudaki Alman askeri harekâtlarının sonu anlamına gelmemektedir. 18 Şubat'ta başlayan Ukrayna'ya yönelik ilerleme esnasında Kırım da Alman birlikleri tarafından işgal edilmiştir. 1918 baharında doğuda gerçekleştirilen bütün askeri girişimler gibi (Finlandiya Seferi, Ukrayna işgali, Kafkasya girişi) Kırım'ın işgali de Alman yönetiminin isteği dışında gerçekleştirilmiştir. General Erich Ludendorff'un Karadeniz'de bulunan yarımadanın gelecekteki kaderi ile ilgili tasavvurları, onun Doğu politikasındaki tutkusu ve aynı zamanda sıra dışı düşünce ve eylemlerinin müessir tecrübelerinde açığa çıkmaktadır.

Rusya'daki Mart devriminden sonra Kırım yarımadası bağımsız gelişme sürecini tamamlamış, 1917 yılının yazında Simferopol'de düzenlenen Tatar Kongresi'nde programı Ukrayna'ya dayanan Tatar Hükümeti kurulmuş ve böylece "Bağımsız Tatar Cumhuriyeti" (Kırım Ahali Cumhuriyeti) oluşturulmuştur. 20 Kasım 1917 tarihinde III. Evrensel Ukrayna Radası'nda dokuz Ukrayna bölgesinden biri olan Kırım, Ukrayna vilayetleri arasından

* Mütercimim notu: "Mart 1917'de Rusya'da patlak veren Bolşevik İhtilâli, Kırım Tatar milliyetçilerine faaliyetlerini alenen yürütebilme imkânını verdi. Böylece alt yapısı Vatan Cemiyeti mensuplarınca hazırlanmış olan millî teşkilât ağının etkisi açıkça görüldü. İhtilâlin üzerinden bir ay bile geçmeden 7 Nisan 1917 tarihinde Vatan Cemiyeti mensuplarının teşebbüsü üzerine Kırım'ın her tarafından 2000 delegenin iştirakiyle Akmescit'te Kırım Müslümanları Vekilleri Kurultayı toplandı. Tamamen Vatan Cemiyeti çizgisinin hâkimiyeti altında cereyan eden kongrede Kırım Müslümanları Merkezi İcra Komitesi seçildi. Başkanlığa o sırada henüz Kırım'da bulunmayan Numan Çelebi Cihan getirildi. Merkezî İcra Komitesi, kısa süre içinde Kırım'ın her tarafında mahalli Müslüman Komiteleri ağını tamamladığı gibi birtakım millî maarif müesseseleri açmaya girişti. Bu arada Bahçesaray'daki Kırım hanlarından kalan tarihi Han Sarayı millî müze ilân edildi ve üzerine Kırım Tatar millî bayrağı olan gök mavisi zemin üzerinde yer alan tarak tıngalı bayrak çekildi. Kırım Tatar Millî Parlamentosu'nun (kurultay) teşkili için seçim hazırlıkları da gerçekleştirildi. Kadın erkek yirmi yaşını doldurmuş her Kırım Tatarı'nın doğrudan oy kullanmasıyla yapılan seçimler sonucunda teşekkül eden kurultay 9 Aralık 1917 tarihinde Bahçesaray'da toplandı. İslâm ve Türk dünyasında modern anlamda tam demokratik seçim uygulamasının ilk örneği olan bu seçimlerle oluşan kurultayın eş başkanlıklarına Hasan Sabri Ayvazov, Câfer Ablayev ve Abdülhâkim Hilmi seçildi. 7 Kasım 1917 tarihinde Bolşevikler'in Petrograd'da iktidarı ele geçirmeleriyle eski Çarlık Rusya'sı topraklarının her tarafında doğan kargaşa ortamı, kurultayın Kırım'da Kırım Tatar Millî Hâkimiyetinin teşkili yönündeki çalışmalarını kolaylaştırdı. Kurultay, hemen bir anayasa hazırlanması ve hükümet kurulması çalışmalarına girişti. 26 Aralık 1917'de kurultayda Kırım Tatar Kânûn-ı Esâsisi kabul edildi. Bu anayasaya göre her milletin kendi kaderini kendisinin tayin hakkı kabul edilerek Kırım Ahali Cumhuriyeti (Kırım Demokratik Cumhuriyeti) ilân ediliyordu. Aynı gün ilk Kırım Tatar Hükümeti de Numan Çelebi Cihan'ın başbakanlığında oluşturuldu." (Hakan Kırımlı, "Kırım: Rus İdaresi Dönemi", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 25, 2002, s. 458-465.)

çıkartılmıştır.* Kasım Devrimi'nden sonra ise Kırım'da oldukça güçlü yürütülen güçlü Bolşevik propagandası, Kırım Türklerinin Ulusal Hükümetini ve Kurultayını (Kırım Türklerinin meclisi) geri çekilmek durumunda bırakmıştır ve yerini Bolşevik Hükümeti almıştır. Tavrida Valiliği Merkez Yürütme Komitesi olarak adlandırılan bu hükümet, başlangıçta Bolşevik Karadeniz filosuna destek verebileceği Sivastopol'ü merkez edinmiş ve daha sonra ise Simferopol'e aktarılmıştır. Brest-Litovsk barış görüşmeleri esnasında Kırım ne bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmıştır ne de Ukrayna Halk Cumhuriyeti için Kiev Genel Sekreterliği heyeti tarafından talep edilmiştir.

Ukrayna seferi sırasında Alman birlikleri tarafından gerçekleştirilen Kırım'ın işgali, Brest-Litovsk Barış Antlaşması hükümlerini açıkça ihlal etmiştir.¹ Odessa'nın ele geçirilmesinden bu yana (14 Mart) Sovyet Hükümeti Karadeniz kıyısındaki Alman birliklerinin ilerleyişi hususunda Berlin'de defalarca protesto etmiş ve Kırım'ı Sovyet Rusya'nın bir parçası olarak nitelendirmiştir.² Alman Dışişleri Bakanlığı savaşın başında Sovyet Hükümeti'ne, Alman Hükümeti'nin Kırım'ı Ukrayna toprağı olarak görmediğini,³ Kırım'ın anayasal hukuktan doğan haklarına müdahale etme niyetinde olmadığını⁴ bildirmiştir. Aynı şekilde Başkumandanlık (OHL=Oberste Heeresleitung) Ukrayna'nın güney sınırında Sovyet rejiminin bir kolunun ortaya çıkmasının ve Kırım'ın Büyük Rusya'ya kalmasının Alman çıkarlarına uygun düşmediği konusunda hemfikirdir.⁵ Dışişleri Bakanlığı önceki Tatar Hükümeti'nin, eski Rus ordusunun Müslüman birliklerinin Romen cephesinden geri çekilmiş olan General Sülkeviç komutası altında yeniden düzenlenmesini ve daha sonra Ukrayna'ya bağlanmasını umut etmektedir. Alman birlikleri ise bu duruma iştirak etmek konusunda isteksizdir. General Ludendorff, Alman birliklerinin Sivastopol'deki ilerlemelerinin buradaki korsanları temizlemek amacıyla gerekli olduğunu savunmaktadır. Zira bu durumu burada konuşlanmış olan Rus Karadeniz filosu birliklerinin Cherson ve Nikolaev'deki savaşlara katılmasından sonra gerekli görmektedir. Onun emellerinin arkasında yatan sebep ise Kırım'ın limanları ve mallarından [Almanya için] faydalanmaktır. Aynı zamanda Filistin ve Mezopotamya'nın olası bir kaybı durumunda, bunun zararını Kırım'dan tazmin etmek hususunda Türkiye'ye bir şans tanımak istemiştir. Zira bu durumu barış antlaşmasını kolaylaştırabileceğini düşünmüştür. Fakat Federal Dış İşleri Bakanlığı bu durumu reddetmiştir, zira bir Türk-Ukrayna karşıtlığı olmasından, Türkiye'nin Rusya yönüne genişlemesi veya Arap bölgelerinden çıkması hâlinde bir Türk-İngiliz anlaşmasından da korkmuştur. Bu tür gelişmeler ise Almanya'nın Doğu politikasına ters düşmektedir.

Alman belgelerinde Dışişleri Bakanlığı'nın, Ludendorff'un “Alman silahlarının koruması altında”⁶ bağımsız bir Tatar Cumhuriyeti kurma niyetini mümkün olduğunca engellemek amacıyla Kırım'ın Ukrayna'ya bağlanması hususuna taraftar olduğu görülmektedir. Alman Dışişleri Bakanlık Müsteşarı Kühlmann, 2 Mayıs'ta Bükreş'teki (Romanya ile barış müzakeresinin yapıldığı yer) Başkumandanlığı, Kırım'daki tüm bağımsızlık taleplerini teşvik etmekten kaçınmaya çağırmıştır.⁷ Zira genç devletin Rusya ya da Ukrayna ile yaşayacağı zorluklara karşı Almanya'dan destek ve koruma taleplerinde bir yükseliş olabileceği düşünülmüştür. Aynı şekilde cumhuriyetin resmî olarak tanınması da onlar Rusya ve Ukrayna ile herhangi bir uzlaşma yapmadan

* Mütercimim notu: 1917 Devrimi'nden sonra Rus hâkimiyetine karşı hem Kırım'da hem de Ukrayna'da bir iş birliği döneminden söz edilmektedir. Müslüman Merkez Komitesi temsilcisi Cafer Seydahmet ile Merkez Rada'nın Başkanı arasındaki görüşmede, Müslüman Komitesi ve Ukrayna Merkez Radası arasında karşılıklı yardımlaşma ile ulusal hak ve isteklere karşı saygılı olma sözü vermişlerdir. Buna göre Ukrayna III. Radası'nda Kırım, Ukrayna Cumhuriyeti'nin sınırları dışında bırakılmıştır. (Edige Kırmal, *Der Nationale Kampf der Krimtürken 1900-1950*, Emstetten 1952, s. 122-123.); “Ukrayna Halk Cumhuriyeti, çoğunluğu Ukraynalıların ikamet ettikleri Kiev, Podolien, Wohlyniien, Tschernigow, Poltawa, Charkow, Ekaterinoslaw und Taurien bölgelerini kapsamaktadır, buna Kırım dâhil değildir.” denilmiştir. (Kırmal, age, s. 215).

Mütercimim notu: Karadeniz filosunun ana üssü olan Akıyar (Sivastopol) şehri tamamen Bolşevik tesirindeki Rus bahriyelilerin hâkimiyetindeydi. Millî Hükümetin otoritesi bu büyük askerî üsse ulaşamadığı gibi her iki güç arasında bir çatışma kaçınılmaz görünüyordu. Nitekim Kırım Tatar birlikleriyle Bolşevik bahriyeliler arasında yer yer başlayan silahlı çatışmalar, 23 Ocak 1918'de Bolşevikler'in Bahçesaray'a doğru ileri harekâta geçmesiyle tam bir savaşa dönüştü. Ezici sayı ve silâh üstünlüğüne sahip olan Bolşevik kuvvetleri 26 Ocak'ta Bahçesaray'ı, ertesi gün de Kırım'ın başşehri olan Akmescit'i ele geçirdiler. Böylece Kırım Tatar Millî Hükümeti yıkılarak Kırım'da ilk Bolşevik idare kuruldu. Tavrida Sovyet Cumhuriyeti adını alan Kırım Bolşevik iktidarı, yarımada'nın gerek Kırım Tatar gerekse Rus ahalisi için tam bir terör dönemini başlattı. (Kırmal, agm, s. 458-465.)

¹ “Der Weltkrieg 1914-1918”. Bundesarchiv, Band 13, Koblenz 1956, s. 383-384.

² Funkspruch russisches Außenkommissariat an das deutsche Auswärtige Amt (AA), Moskau 26.3.1918; Dokumenty vneşnej politiki SSSR. Band 1, Moskau 1959, s. 215-216; Funkspruch Cicerin an deutsches AA, Moskau 22.4.1918, s. 253-254); Note loffe an deutsches AA, Berlin 29.4.1918, 275-276).

³ Funkspruch deutsches AA an russisches Außenkommissariat, Berlin 29. 3. 1918, s. 217.

⁴ Bussche an Mirbach, Berlin 23. 4. 1918 (Politisches Archiv Bonn PA, Großes Hauptquartier, Rußland 31, Band 11).

⁵ Aufzeichnung, Berlin 9. 4. 1918 (PA, Ukraine 1, Band 6).

Mütercimim notu: Ludendorff, Filistin'in muhtemelen kaybını karşılamak için ileride Türkiye'ye bırakmak üzere, şimdilik Kırım'ı elde tutmayı düşünüyordu. Sonraları ise Kırım'da “Alman silahları himayesinde” müstakil bir Tatar Cumhuriyeti kurulması fikrine meyletti. Alman Hükümeti bu her iki plana da itiraz ediyor ve bir taraftan Türkiye'nin Karadeniz'de fazla kuvvetlenmesinden diğer taraftan da Arap memleketleri hususunda İngiltere ile Türkiye arasında bir anlaşma imkânından çekinerek Kırım'ı Ukrayna'ya vermeye düşünüyordu. Bundan maada Hükümet, Kırım istiklalinin Ukraynalılarda kendilerine itimatsızlık doğurabileceğinden ve onu Rusya ile anlaşmaya itebileceğinden, Türkiye yönü ile de Almanlara güçlükler çıkarabileceğinden çekiniyordu. Askerî tabakalar arasında da fikir birliği yoktu. (N.T. Akmescitli, “1918 Yılında Almanların Şark Siyaseti, Brest Litovsk'tan I. Dünya Savaşı Sonuna Kadar”, *Emel*, 54, 1969, s. 27-29).

⁶ Telegramm Berckheim an AA, Spa 28. 4. 1918 (PA, Großes Hauptquartier, Rußland 31, Band 12).

⁷ Telegramm Kühlmann an AA, Bukarest 2. 5. 1918 (PA Rußland 61, Band 152).

KIRIM'IN İŞGALİNDE DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI VE LUDENDORFF (1918)*

dikkate alınmamalıdır. Başkomutanlığın doğu politikasındaki diğer eylemler gibi Kühlmann da burada, Rusya'nın henüz belirsiz olan koşullarında her taahhütten kaçınmak için çaba göstermiştir.

Devlet Sekreteri von dem Bussche başlangıçta Kühlmann'ın talebini Ana Karargâha iletmemiştir. Zira ordunun buna göre hareket etmeyeceğinden çekinmektedir. Bilakis Litvanya ve Estonya'daki ilerleme örneklerinden sonra Almanların müdahaleleri, bir yardım çağrısına binaen Bolşevik çetelere karşı polis eylemi şeklinde gerçekleştirilerek güvence altına alınmak istenebilirdi.*

General Hoffmann, Bükreş'teki Bussche'ye çektiği telgrafta⁸ kendisinin Berlin'e yapmış olduğu son ziyaretinde bu hususta görüşünü bildirmiş olduğunu ve Kırım'ı “*Alman Tatil Beldesi*” olarak gördüğünü ifade etmiştir. Bussche ise bu koşullar altında Kırım hususunda eski fikirde mutabık kalarak Kırım'ın bir şekilde Ukrayna'ya katılmasının en iyisi olacağını vurgulamakla beraber, orduya karşı tavır alınmaması gerektiğinin salık verilmesi görüşündedir.

Kühlmann Kırım'ın öncelikle Tatar Cumhuriyeti olarak bağımsız olması gerektiği yönündeki görüşünden sapmamıştır. Ancak Almanya'nın, bu cumhuriyetin daha sonra Büyük Rusya veya Ukrayna'ya karşı müdafaası için herhangi bir manevi yükümlülüğü üstlenmekten dikkatle kaçınması gerekmektedir. [Ayrıca Kühlmann]: “*Ukrayna'nın politik olarak sağlanmaştırılmamış yapısı ve gelecekteki durumunun belirsizliğinden dolayı Kırım'ın Ukrayna'ya bağlanmasını desteklemek için parmağımızı bile oynatmaya değmeyeceğini düşünüyorum.*” [ifadesini kullanmıştır].⁹

13 Mayıs tarihinde [Belçika'nın] Spa Şehri'nde Başkomutanlık ile Hükümet arasında Kırım'a ilişkin bir görüşme gerçekleşmiştir.¹⁰ Protokol özellikle ordunun Doğu'da mücadele ettiği olaylar karşısında Reich Şansölyesi'nin ne kadar çaresiz olduğunu ve Ludendorff birliklerinin faaliyet gösterdiği yerde dizginleri elinde tutmuş olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Hertling, Başkomutanlığın Kırım'da takip etmiş olduğu politika ile ilgili bilgi almak istemiştir. Ludendorff ise [bunun üzerine] işgalin orada bulunan ve Almanların korumasını isteyen Tatarların talebi üzerine gerçekleştirildiğini açıklamıştır. Bunun üzerine Reich Şansölyesi Almanya'nın orada mümkün olduğunca az taraf olmasını ve Doğu'daki tüm girişimlerde düzeni sağlamak için genel çıkarların değil, tamamen Alman çıkarlarının ön planda olması gerektiği yönünde bir cevap verecektir. Kühlmann ise toplantıda çok fazla görüş bildirmemiştir. Kaybedilen Homburg Meydan Muharebesi'nden bu yana Kühlmann, General [Ludendorff] ile şahsi olarak görüşmekten kaçınmıştır.¹¹

Kühlmann'ın Almanya'nın Kırım'daki konumu hakkında nasıl düşündüğü sadece Spa'da gerçekleşen görüşmedeki toplantı tutanaklarından değil, o günlerin diğer belgelerinden de anlaşılmaktadır. 15 Mayıs'ta Bakanlık Müsteşarı, Avusturya-Macaristan'ın Berlin Büyükelçisi Hohenlohe ile bir görüşme gerçekleştirmiştir. Hohenlohe Viyana'ya, Kühlmann'ın Kırım'ın Türk hâkimiyeti altına girmesini imkânsız olarak gördüğünü bildirmiştir.¹² Diğer taraftan Kühlmann Kırım'da bağımsız bir devletin ortaya çıkmasını teşvik etmeyi uygun görmektedir. Hohenlohe'nin buna itirazı, böyle bir devletin uzun süre dayanamayacağı yönündedir. Kühlmann ise bunun mümkün olduğu görüşündedir, ancak bununla birlikte Ukrayna ve Büyük Rusya arasındaki anlaşmazlıklar Alman çıkarlarına uygun düşmektedir. Bu görüş Kühlmann'ın “*Genel Doğu Anlayışı*” ile tamamen uyumludur. Savaş sırasında Rusya'nın herhangi bir biçimde güçlenmesini önlemek amacıyla geçici bile olsa bağımsız devletler oluşturulabilir görüşü hâkimdir. Fakat Kühlmann Kırım'da bazı durumları zorlamaktan uzak durmuştur. 19 Mayıs tarihinde Kiev Büyükelçisi'ne Kırım sorununun mümkün olduğunca askıda tutulması gerektiği konusunda talimat vermiştir. Alman tarafı, Ukrayna ve Rusya arasındaki barış görüşmelerinde (O dönemde Kiev'de düzenlenmiş olan) Kırım'ın kesinlikle ikisinden birine verilmemesi hususunda ikna yoluna gitmelidir.¹³ Almanlara karşı yükümlülüklerini yerine getirmeleri ve olumlu davranışları karşılığında Kırım'ın Ukrayna'ya verilmesi hususu ancak ilerleyen zamanda gerçekleştirilebilir.

Bu amaçla Kühlmann –o aylarda Doğu politikasında nadir görüş birliği içinde olduğu- Ludendorff'la da bir araya gelmiştir.¹⁴ Onların mutabakata varması ise şimdilik mümkün görünmemektedir. Doğrudan Kırım üzerinde alınacak önlemler, Alman Dışişleri Bakanlığı ile Başkomutanlık arasındaki fikir ayrılıklarını yeniden

* Mütercimin notu: Brest-Litovsk Barış Anlaşması'nın 26 Şubat 1918 tarihli oturumunda, Federal Dışişleri Bakanlığı Sekreteri Freiherr von Bussche-Heddenhausen, Almanya'nın ultimatomen Rusya'ya bildirmiştir. Buna göre Litvanya ve Estonya Rus birlikleri tarafından tahliye edilir ve güvenlik ile devlet düzeni garanti altına alınana kadar Alman polis memurları tarafından işgal edilir. (Yüksel Kaştan, “Alman Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla Almanlar Arasında Brest-Litovsk Barış Süreci Müzakereleri ve Barış Anlaşması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (60), 2018, s. 370).

⁸ Telegrammentwurf AA an Kühlmann, Berlin 3.5.1918.

⁹ Telegramm Kühlmann an AA, Bukarest 4.5.1918.

¹⁰ Protokoll in PA, Rußland 72 b, Band 31.

¹¹ Conrad Haussmann, *Schlaglichter*, Frankfurt 1924, s.186. (Tagebucheintragung vom 21.4.1918). Über die für die deutsche Ostpolitik 1918 entscheidende Besprechung in Bad Homburg vom 13. Februar 1918 Siehe: Baumgart: Die deutsche Ostpolitik s. 11.

¹² Telegramm Hohenlohe an Burian, Berlin 15.5.1918 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, PA X 158 Liasse XI 1.

¹³ Telegrammentwurf AA an Mumm, Berlin 19.5.1918 (PA, Rußland 107, Band 1.

¹⁴ Telegramm Berckheim an AA, Spa 23.5.1918.

gündeme getirmiştir. Ludendorff'un başta savunduğu ve yukarıda da bahsedilmiş olduğu gibi Türkiye'ye Kırım üzerinde nüfuz hakkı vermek gibi bir takım düşünceleri vardır. Bir süre sonra bu fikrinden vazgeçmiş ve ilerleyen haftalarda yarımadanın geleceğini şekillendirme hususunda yeni bir plan yapmıştır. Yerleşim politikacısı ve eski devlet sekreteri Lindequist ile Alman Karadeniz sözcüsü Pfaffer Winkler bir görüşme gerçekleştirmişler ve Alman Hükümeti'ne Güney Rusya'daki (Besarabya, Herson, Volinya, Volga, Kafkas) Alman kolonistlerinin bir araya getirileceği Kırım-Tavrida adlı bir oluşumun ortaya çıkarılmasını önermesi hususunda Ludendorff'u harekete geçirmeyi düşünmüşlerdir.¹⁵ Ludendorff'un kolonizasyon planlarının güvenilmez olduğu düşünülmektedir.¹⁶ Bağımsız Kırım-Tavrida Devleti'nin daha büyük bir komşu devlete bağlanması gerektiğinden, Ukrayna ile bir devletler konfederasyonu olarak birleştirilmesi uygun görülmüştür. Ludendorff da bu fikri daha sonra benimsemiştir. Zira Almanya Kırım'dan ekonomik kazançlar edinecek ve Sivastopol'un Karadeniz'deki Alman deniz kuvvetleri için bir üs olarak kullanılması mümkün olacaktır.¹⁷ Her şeyden önce Ludendorff'un temel amacı Alman ordusuna asker toplamaktır. Reich Şansolyesi'ne bu süre içinde Almanya'ya dönmek isteyen Almanların, hükümet tarafından alınacak önlemler ile medenî haklarının verilmesini kolaylaştırılması gerektiğini yazmıştır. Sibirya'da yaşayan Alman Mennonitlerinin göç etmeleri için Alman ordusunda silahlı hizmet vermeleri karşılığında bu isteklerine olumlu yanıt verilebilir.

Bu tür geniş kapsamlı fikirler sadece Başkomutanlık tarafından savunulmamıştır. Benzer düşüncelere Alman Deniz Komutanlığı'nda da yer verilmiştir. Bunlardan birinin, Amiral personelinin operasyon bölümünün şeflerinden olan Freiherr von Keyserlingk olduğu haziran ayının başlangıcında kaydedilmiştir.¹⁸ Karadeniz'deki ülkelerin siyasi gelişimleri hâlen belirsizlik içindedir. Hâlihazırdaki büyük hedef devam ettirilecektir: "*Kafkasya üzerinden Asya'ya Hindistan yönünde Alman nüfuzunu gerçekleştirmek ve yine Kafkas bölgeleri üzerinden Avrupa'dan Asya'ya güvenli bir köprü oluşturması açısından Karadeniz ve Hazar Denizi istikametinde ilerlemek.*" Bunun için Almanya'nın lider güç olarak bu denizlerde her zaman güvenli bir şekilde var olması gerekmektedir. Ancak orada güçlü bir Alman silahlı kuvveti bulundurulamayacağından, ittifak politikası yardımı ile gerekli güvenlik sağlanmalı ve Rus Karadeniz filosunun dağılımında kıyı devletlerine gereken özen gösterilmelidir. Kayserlingk, burada Ukrayna'ya büyük önem vermektedir. Karadeniz'de Alman hâkimiyeti en iyi şekilde Alman içerikli bir Ukrayna donanması tarafından teminat altına alınacaktır. Kayserlingk de Ludendorff gibi Sovyet Rusya'yı nazar-ı itibara almaya ihtiyaç olmadığına inanmıştır: Moskova'nın daha sonraki düşmanlık korkusundan kurtulmak için şu anda halledilmesi gereken Karadeniz'deki meselelerin çözümünü ertelemek Almanlar için herhangi bir avantaj sağlamayacaktır. Ayrıca Rusya'nın haksız istekleri Alman hoşgörüsüne yönelik zarar verecektir. Bu yüzden en doğru olanı Sovyetlerin Karadeniz'den çıkmasıdır.

Bu tür niyetler Berlin'de "*ütopik*" ve "*hadsizlik*" olarak kabul edilmiştir. Kiev'deki Alman Büyükelçisi, askerî çevrelerden almış olduğu gizli bilgilerle, Ludendorff'un Kırım'a ait devlet planını, "son derece problemlî" ve "*politik olarak düşündürücü*" şeklinde nitelendirmiştir.¹⁹ Almanya, güçlü bir Ukrayna'yı desteklediği müddetçe, Ukrayna Hükümeti'nin devlet içinde bir devlet kurması öngörülmemektedir.²⁰ 1918 yazında Ukrayna'da belirleyici bir konumda olan General Wilhelm Groener, Büyükelçi'ye Kırım'dan ellerini çekmeleri gerektiğini bildirmiştir.²¹ Groener ayrıca Ludendorff'un Kırım'daki amaçlarını hiçbir şekilde onaylamamıştır ve diplomatlara kızgın olduğunu ifade etmiştir. Alman siyasetinin yönetiminde sükkünat ancak Ludendorff askerî yönetimi ve hükümeti kendi şahsında uzlaştırırsa muhtemelen gerçekleştirilebilecektir.²²

Bu beyanlara istinaden Dışişleri Bakanlığı 16 Haziran'da Genelkurmay Başkanlığı'na, Kırım-Tavrida'da bağımsız bir devlet kurulması, Alman sömürgecilerin orada toplanmasının Ukrayna'da güvensizliğe neden olması ve bu yüzden Rusya tarafına yaklaşmaları tehlikesini bildirmiştir.²³ Buna karşılık Kırım'da kurulacak olan bağımsız bir devlet, Almanya'nın Türkiye ile olan sıkıntılarını arttıracaktır. Kırım bununla birlikte tedricen Ukrayna'ya katılmalıdır. Alman kolonistlerin çıkarları en iyi şekilde Ukrayna Hükümeti'nden sağlanacak garantilerle güvence altına alınacaktır.

¹⁵ Edige Kırımal, *Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918*, Emsdetten 1952, s.193.

¹⁶ Fritz Fischer, *Griff nach der Weltmacht*, Düsseldorf 1964, s. 734-735. Ancak Fischer, Alman Kırım politikasını tartışırken Dışişleri Bakanlığı'nın niyetleri ve Ludendorff'un planları arasında önemli bir fark görmemektedir.

¹⁷ Admiralstab an Bülow, Berlin 8. 6. 1918. Militärgeschichtliches Forschungsamt Freiburg, PG 69 257. Amiral personel şefi Holtzendorff, Sivastopol'u doğrudan Almanya için değil, Alman Başkomutanlığı koruması altında, Almanya ile müttefik deniz kuvvetleri için bir üs olarak talep etmiştir. Bu kısıtlamayı yaparken, daha sonra Karadeniz'de Alman deniz kuvvetlerinin ya çok az ya da hiçbir etkinliğinin olamayacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. (M. N: Kaybetme endişesinden ötürü iş birliği yapmak ve daha güçlü olmak istenmiş olabilir).

¹⁸ Maritim-politische Richtlinien", Berlin 10.6.1918 (Bundesarchiv Koblenz, Nachlaß Keyserlingk, K 08-8/3, Kapitel 4).

¹⁹ Telegramm Mumm an AA, Kiev 28. 5. 1918 (PA, Ukraine 1, Band 13).

²⁰ Telegramm Mumm an AA, Kiev 17. 6. 1918 (PA, Rußland 107, Band 1).

²¹ Telegramm Mumm an AA, Kiev 23. 5. 1918, Köhlmann da aynı görüşte olduğunu bildirmiştir.

²² Telegramm Mumm an AA (nur für AA!), Kiev 13. 6. 1918; Siehe auch: *Wilhelm Groener Lebenserinnerungen*, Göttingen 1957, s. 401-402.

²³ Telegramm Bussche an Berckheim, Berlin 16. 6. 1918 (PA, Rußland 107, Band 1).

KIRIM'IN İŞGALİNDE DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI VE LUDENDORFF (1918)*

Ludendorff, Karadeniz'de büyük ölçüde Alman etkisiyle bir devlet kurulmasının Almanların Doğu'daki ekonomisine hizmet edebilmesi durumunu Alman İmparatorluğu'nun çıkarları olarak görmesine rağmen²⁴ Federal Dışişleri Bakanlığı Berlin müzakerelerinde Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na ek bir sözleşme yapılması üzerine Sovyet Hükümeti'ne Kırım sorununun çözümüne katılma hakkı tanımıştır.²⁵ 27 Ağustos tarihinde taahhüt edilen ek anlaşmada Almanya 11 ve 12. maddelerde genel barışın tamamlanmasından veya Rusya ile Ukrayna arasında yapılacak barış anlaşmasının onaylanmasından sonra Ukrayna'nın ötesindeki Rus bölgelerini tahliye etmeyi taahhüt etmiştir. Ukrayna'nın Kırım'a olan iddialarından vazgeçmesi beklenmediği için, bu tahliye genel barış anlaşması öncesinde yürürlüğe girememiştir.²⁶ Federal Dışişleri Bakanlığı bu kısıtlamayı sözleşmeye dâhil etmiştir çünkü Başkomutanlık bunu savaş sırasında Kırım işgalini sürdürmek için "savaşın kaçınılmaz bir gerekliliği" olarak ifade etmiştir.²⁷

Haziran ayında Kırım'da Alman işgal yetkililerinin koruması altında General Sülkeviç başkanlığında bağımsız bir hükümet kurulmuştur.²⁸ Sülkeviç, Ukrayna Hükümeti ile yapılacak olan her türlü anlaşmanın karşısında durmuştur. Ukrayna ile herhangi bir ilişki içinde olmayı reddetmektedir. Bu hükümet oluşturulduğunda ise Alman askerî yetkililerine yine Alman himayesinde bağımsız bir Kırım Devleti'nin kurulması fikri rehberlik etmiştir.²⁹ 19 Haziran'da Ludendorff Şansölye'ye Kırım'da huzur ve düzeni hızlı bir şekilde tesis etmek amacıyla ayrıca askerî nedenlerden dolayı işlerin yeni bir hükümete devredilmesinin kabul edilmesini bildirmiştir.³⁰ Sovyet Rusya ile müzakereler bu noktada Berlin'de başlamak üzere olduğundan Alman Hükümeti Ludendorff'un talebini geri çevirmiştir: Bu müzakereleri gerçekleşmiş olan olaylarla ön plana çıkarmamak bir sadakat kuralı gibi görülmektedir. Geçici idari birimlerin kurulması Kırım'da düzenli koşullar oluşturmak için şimdilik yeterlidir.³¹ Ludendorff daha sonra Kırım'daki askerî yetkililere, General Sülkeviç Hükümeti ile resmî olarak bağlantılarında özellikle Kırım'ın anayasal hukukunun Rusya ile Ukrayna'ya karşı olarak tespit edilmemesi gerektiğini ve Ukrayna ile devamlı surette iyi ilişkiler kurulmasının Sülkeviç'in görevi olduğunu dile getirmeleri talimatını vermiştir.³²

Nisan sonunda Alman Başkomutanlığı tarafından atanmış olan ve Kırım üzerinde hak iddia eden Ukrayna Hetmanı Skoparskij başından beri Kırım Hükümeti'nin oluşturulmasını hoş karşılamamıştır ve Kırım'ın kaybedileceğinden korkmaktadır.³³ Tüm ticari işlemleri durdurarak yarımada'yı ekonomik bir ablukaya mahkûm etmiştir. Temmuz ayında Kırım Hükümeti ekonomik destek imkânlarını görüşmek üzere Berlin'e Maliye Bakanı Tatischev ile birlikte bir heyet gönderme isteğini dile getirmiştir. Bu heyet, Kırım Hükümeti'nin banknot ihracını karşılamak için ihtiyaç duyduğu Alman altın teminini müzakere etmekle görevlendirilmiştir. Bunun dışında bu banknotlar çıkarılana kadar altı aylığına 50 milyon mark borç alınması gerekmektedir. Bunun karşılığında ise garanti olarak Tatischev Kırım'da vaktiyle Hanlığa ait olan şarap stoklarını sunmayı amaçlamıştır.³⁴ Fakat heyetin şüphesiz ki temel amacı, Kırım Hükümeti'nin Berlin'de resmî olarak tanınmasını sağlamaktır. Ludendorff, Federal Dışişleri Bakanlığı ile iletişime geçmeden önce heyetin seyahatini onaylamıştır. 1918 yazında Berlin'e gelindiğinde, Rusya'nın çeşitli yerlerinden farklı heyetler de Berlin'de bulunmaktadır. Kühlmann'ın halefi olan Dışişleri Bakanı Hintze ise Tatischev'i Dışişleri Bakanlığı'nda kabul etmeyi reddetmiştir. Ludendorff'un talebi üzerine 24 Ağustos'ta Tatischev'i özel dairesinde dinlemeye razı gelmiştir. Bakanlık heyeti ilk baştan başarısızlığa mahkûm edilmiştir, zira Hintze için ek sözleşme yapılmadan önce Kırım Hükümeti'ni tanımak söz konusu değildir. Sovyet Hükümeti de Tatischev'in Berlin'e varışını Alman basınından öğrenmiştir.³⁵ Hintze, bağımsız bir Kırım Devleti'nin kurulması durumunda Almanya'nın hem Rusya ve hem de Ukrayna ile arasının açılacağından, ayrıca bu durumun Türkiye ile bazı anlaşmazlıklara sebebiyet vereceğinden korkmaktadır. Kırım Hükümeti'nin mali zorluklarını Tatischev'i Ukrayna ile doğrudan müzakerelere yönlendirmek için bir fırsat olarak değerlendirmiştir. Bakan ise görevini başarısız sayması gerektiği için Kırım'a

²⁴ Telegramm Lersner an AA, Spa 2. 7. 1918 (PA, Rußland 107, Band 2).

²⁵ Hans W. Gatzke "Dokumentation zu den deutsch-russischen Beziehungen im Sommer 1918", in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 3 (1955) s. 88. Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Rosenberg, Kırım'ın er ya da geç Rusya'ya kalacağını 2 Temmuz tarihinde ifade etmiştir.

²⁶ Fischer'in yazdığı, ek anlaşmada Rusya'nın Kırım'ı resmi olarak geri almış olduğu doğru değildir. (Fischer, age, 1964, s. 736).

²⁷ Siehe Telegramm Lersner an AA, Spa 26. 7. 1918, PA Deutschland 131, Band 44 Blatt 126 und das Protokoll der Besprechung vom 30. Juli 1918 bei der OHL in Avesnes s. 187-189.

²⁸ Sülkeviç'in saltanatı sürecinde iç politika hakkında bkz. Kırım: *Der nationale Kampf der Krimtürken*, s. 193; außerdem V.A. BOLENSKI, "Krym v 1917-1920", in: *Na Cuzaoj Storone* 5, 1924, s. 33.

²⁹ Nisan ayı sonunda Kırım'a giren Alman birliklerinin yönergesi: Türkiye'nin Kırım üzerindeki amaçlarını tekrar etmeye gerek yoktur. Kırım'ın bağımsızlığını açıklaması ve Alman silahlarının korunması altında Büyük Rusya'nın bölgeden çıkarılması arzu edilir. (Fernschrieben Ludendorff an Oberost, 17. 4. 1918. Militärgeschichtliches Forschungsamt Freiburg, PG 69 256.)

³⁰ Telegramm Ludendorff an Reichskanzler, Spa 19. 6. 1918 (PA, Großes Hauptquartier, Rußland 31, Band 16).

³¹ Telegramm Reichskanzler an Berckheim, Berlin 21. 6. 1918.

³² Telegramm Ludendorff an AA, Spa 23. 6. 1918.

³³ O aylarda Kırım ve Ukrayna arasındaki ilişkiler hakkında, Kırım Hükümeti'nin bir üyesinin Hoover savaş kütüphanesinde tutulan kayıttan bir alıntı: (J. Bunyan, *Intervention, Civil War and Communism in Russia, April-December 1919 Documents and Materials*, Baltimore 1936, s. 57-58).

³⁴ Telegramm Berchem an AA, Kiev 10. 7. 1918 (PA, Rußland 107, Band 2).

³⁵ Note Cicerin an Hauschild, Moskau 25. 8. 1918 (Dokumenty Band 1, s. 436-43).

döneceğini ve hemen orada istifa edeceğini söylemiştir. Tatiscev'in bu niyeti Federal Dışişleri Bakanlığı tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Başkomutanlık tarafından askerî makamların da yardımıyla, mevcut Kırım Hükümeti'nin Ukrayna'ya bağlanma düşüncesine karşı sempati gösteren yeni bir hükümetle değiştirilmesi önerilmiştir.³⁶

Eylül ayı ortalarında Kırım Hükümeti Alman Başkomutanlığı'nın baskısı altında yeniden şekillendirilmiştir. (Kabinede değişiklik yapılmıştır). Onlar Ukrayna'ya bağlanma programını taahhüt etmiştir. 15 Eylül'de Berlin'e seyahat eden Ukrayna Hetmanı Skoropadskij, hâlen Reich'in başkenti olan Berlin'de bulunan Tatiscev'e Kırım'a karşı gümrük savaşını geçici olarak sona erdirmeye sözü vermiştir ve iki hafta içinde bir komisyonun Kırım ile ilgili görüşmek üzere Kiev'e gelmesi gerektiğini önermiştir.³⁷ Kiev'deki müzakereler 5 Ekim'de başlamıştır ancak umumi vaziyetteki gelişmelerden dolayı ilerleme kaydedilememiştir.

EK

KOVNO DOĞU BAŞKOMUTANI'NDAN KİEV'DEKİ BİNBAŞI BRINCKMANN'A

[Koblenz Federal Arşivi], Groener'in terekesi, 08-46/173. 10.6.1918 tarihli bir telgrafın sureti.

Binbaşı Brinckmann'a³⁸;

Alman Komutanlığı'nın Reich Şansölyesi'ne 5 Haziran 1918 [419 p 32355 numaralı] tarihli mektubu bugün ulaşmıştır:

Bakanlık Müsteşarı A. D. Von Lindequist ile 31.05 tarihindeki görüşme sırasında aşağıdaki açıklamaları yaptım: Güney Rusya'daki Almanlar, Alman Hükümeti'nin onlarla alakadar olmalarını talep edebilirler. Kırım'da bir Alman sömürgesi kurmak mümkün değildir. Zira sömürgecinin bir savaş hâlinde ana vatan ile hiçbir bağlantısı olmayacaktır ve bu nedenle de muhafaza edilemeyecektir. Hâlihazırdaki Almanya'ya dönüş amacı muhtemelen daha sonra yalnızca bir kısmı için gerçekleşecektir. Rusya'nın her yerinde halkların ulusal duyguları uyandıktan sonra geri kalan kısım özel himaye olmadan tutunamayacaktır. Dolayısıyla buradaki Alman unsurunu güçlendirmeye çalışmak zorundayız. Bunu başarabilmek için ise geri kalanları bir araya toplamak gerekmektedir. Bu birleşme için öncelikle Kırım bölgesi Karadeniz'deki konumundan ötürü dikkate alınmalıdır. Almanlar Güney Rusya'dan (Besarabya, Herson, Volinya, Volga, Kafkas) Kırım'a yerleştirilirse, burada Alman etkisinin hâkim olduğu ve Karadeniz'deki Alman ekonomik çıkarları için gerekli güvenliği sağlayan bir devlet yapısı oluşturulabilir. Tavrıda ile birleştirilse dahi Kırım bağımsız bir devlet olarak var olamaz. Tavrıda üzerinde şu sıralar Ukrayna tarafından da hak iddia edilmektedir, ancak Ukrayna'nın Tavrıda'nın Kırım ile birleştirilmeye ikna edilmesi gerekmektedir. Bağımsız Kırım-Tavrıda Devleti'nin büyük bir komşu devlete bağlanması ise lüzumludur. Bunu yapmak için Ukrayna ile bir devletler konfederasyonu halinde birleştirilmesi zorunluluğu bulunmaktadır. Bu nedenle Ukrayna'nın;

- 1) Tavrıda ve Kırım'ın bağımsız bir devlet olarak birleşmesi konusunda onay vermesi gerekli olacaktır.
- 2) Güney Rusya'da kalan Almanların bu devlete yerleştirilmesine rıza göstermesi gerekecektir. (Besarabya, Kafkasya dâhil olmak üzere)
- 3) Alman İmparatorluğu'nun bu devlette ekonomik çıkarlar elde etmesine, Sivastopol'ün Karadeniz'deki Alman deniz kuvvetleri için bir üs olarak kullanılmasına olumlu bakması lüzumludur.
- 4) Bu devletin Ukrayna ile bir devletler konfederasyonu olarak birleştirilmesine rıza göstermesi siyasi açıdan talep edilmektedir. Böylece bu devlet (Prusya'nın Bavyera örneğindeki gibi) Ukrayna ile aynı ilişkide olacaktır.

Güney Rusya'daki tüm Almanlara Alman vatandaşlık haklarının verilmesi, hükümetin ve parlamentonun dışında bırakılacakları için Kırım-Tavrıda eyaletindeki Alman nüfuzunu azaltacaktır. Buna karşılık geri dönmeye kararlı olan Almanların vatandaşlık haklarını kazanmalarının Alman Hükümeti tarafından alınan önlemlerle kolaylaştırılması gerekmektedir. Askerlik yapmakla yükümlü ve elverişli olanlar daha sonra orduya alınabilir. Geri dönüş göçü ve yerleştirme Alman Devleti'nin gözetimi altında gerçekleştirilmeli ve düzenlenmelidir. Güney Rusya'daki Almanlar dışında Rusya, Polonya, Sibirya ve son olarak deniz aşırı ülkelerdeki geri kalan Almanlar da göç için hesaba katılmalıdır. Almanya'da ve yeni ele geçirilen alanlarda (Lothringen, Polonya sınır şeridi, Litvanya, Baltık ülkeleri) kategorilere göre ayrı bölgeler tahsis edilmelidir. Bu alanların belirlenmesi iklim koşullarına ve geri dönen göçmenlerin bugüne kadar yaşadıkları ekonomik koşulları ile dinlerine bağlıdır. Evanjelist göçmenleri Litvanya'ya, Katolik göçmenleri Estonya'ya getirmek yanlış olacaktır. Amaç, yeniden yerleşim sırasında topluluk üyelerinin mümkün olduğunca birlikte kalmalarıdır. Geri dönen göçmenlerin sayısı önceden belirlenemez. Ekselans von Lindequist, Rusya ve Sibirya'dan yaklaşık 1,5 milyon kişinin, (bunlardan

³⁶ Telegramm Hintze an Ludendorff, Berlin 28. 8. 1918 (PA, Rußland 107, Band 3).

³⁷ Telegrammentwurf AA an Thiel, Berlin 15. 9. 1918.

³⁸ Major Brinckmann 1918'de Doğu Başkomutanlığı'nın Kurmay Subayı idi. Haziran ayında Kiev'de bulunmuştur ve Rus-Ukrayna barış görüşmelerine gözlemci olarak katılmıştır.

KIRIM'IN İŞGALİNDE DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI VE LUDENDORFF (1918)*

5'te birinin Katolik olmak üzere) 300.000 aile olmasını hesap etmektedir. Çok belirsiz olmasına rağmen her durumda oldukça önemli sayıda deniz aşırı göçmen de olacaktır. Ayrıca çok dikkate değer olmasa da Almanya'da eskiden kırsal kesimde oturup şehirlere taşınan insanların kırsal alanlara geri dönmeye çabalayacakları öngörülebilir. Sonuç olarak yeni alanlar geri gelen göçmenleri barındırmak için yeterli olmayacaktır. Ayrıca Almanya içinde de hazırlanmak gerekmektedir. Burada atalara ait mülklerin korunmasını kesinlikle desteklemek gereklidir ancak her şeyden önce savaştan elde edilen kazançlarla elde edilen mülklerin düşünülmesi de zorunludur. Geri dönüşü düzenli bir şekilde yerine getirmek ve özel olarak göç edecek olanlara bu nakilde hesap edilen zamanı söyleyebilmek için yakın süreçte hazırlığa ihtiyaç vardır. Geri dönüş göçü ile ilgili tüm soruların ve hazırlıkların tek bir karar hâlinde ele alındığı bir ofis oluşturmakta tereddüt etmememiz gerektiği anlaşılmaktadır. Ayrıca ikincil bir sorun da düzenlemeyi gerektirmektedir: Geri dönen göçmenler arasında ihmal edilmeyecek sayıda Mennonit mezhebine mensup insanlar bulunmaktadır. Sibirya'dan yaklaşık 50.000 kişi arasında tahmini 1.000, Tavrida'dan dönen göçmenler arasında yaklaşık 20.000 ve 500.000 Volga Almanları arasında yaklaşık 20.000 göçmen bulunmaktadır.³⁹ Onlardan ayrıca silahlı askerlik hizmeti talep edilecektir. Bu başarılamazsa Mennonitlerin göç etmeleri reddedilmelidir. Güney Rusya'da kalan Almanların Kırım'a yerleşmelerinin bizim tarafımızdan resmî olarak düzenlenip düzenlenmeyeceğini atlamak istemiyorum. Bunu ise bir örgütlenme olmadan yapamayız. Eğer bu göç resmî olmayan bir organ tarafından yapılacaksa bu her durumda devletin resmî göç temsilciliğiyle iş birliği içerisinde çalışmalıdır. Ekselanslarından, Generalfeldmarschall von Eichhorn'un⁴⁰ Güney Rusya'daki Almanlara dair net bilgi verebilmesi için bana mümkün olan en kısa sürede bir açıklama göndermesini rica ediyorum. (Ludendorff) Ordu grupları bir nüshasını almış ve Başkomutanlık buna ilaveten eklemiştir: Geri dönmeye kararlı olan Almanların Alman yurttaşlığına katılmaları için resmî bir talepte bulunmanızı teşvik ediyorum.

MÜTERCİMİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

I. Dünya Savaşı esnasında Kırım'da Alman işgali yaşanmasının bölge halkı için farklı bir tecrübe olduğu kesindir. Zira 1783 tarihinden itibaren Rus Çarlığı'nın baskısı altında olan Kırım Tatarları ilk kez farklı bir milletin işgali ile karşı karşıya kalmıştır. Alman Hükümeti'nin Kırım hususundaki tavrı daha ılımlı ve tedbirli ilerlemek iken ordu tarafından fevri ve kontrolsüz hareket edildiği görülmektedir. Bu tercümede Almanların kararsız tutumları, kendi aralarındaki tartışmaları ve dengelerin de gözetilerek yapılan planlar ele alınmıştır. Zira Alman ordusu Brest-Litovsk Barış Anlaşması'ndan sonra Alman Hükümeti'nin istememesine rağmen Kırım'a girmiştir. Bölgeden pay almak isteyen Ukrayna, Rusya ve Osmanlı Devleti'ni de hesaba katmak durumunda kalan Almanya, bu hususta tedbirli davranmak durumunda kalmıştır. Rusya ve Ukrayna'ya karşı zor durumda kalan bir Kırım'ın sorumluluğunu üstlenmek istemedikleri gibi Kırım'dan elde edecekleri ekonomik avantajları da hesaba katmışlardır. Bu sebepten ötürü Alman koruması altında bir konfederasyon kurulması hususu dahi düşünülmüştür. Bunun dışında Rusya'da yaşayan Alman vatandaşlarının Kırım'a yerleştirilmesi ve isteyenlerin Almanya'ya göç ettirilmesi hususu da gündemde olan bir mevzudur. Fakat bu hususta göç edeceklerin bir bölümüne Alman ordusunda hizmet etmeleri şart koşulacaktır. Kırım'da kurulan Sülkeviç Hükümeti'nin Ukrayna'ya karşı olmasından ötürü arabuluculuk görevi üstlenen Almanya, Ekim ayında Ukrayna ve Kırım arasında bir anlaşma olmasına dair önayak olmasına rağmen, I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmaları üzerine herhangi bir ilerleme kaydedilememiştir. Bu hususta Ukrayna ve Rusya'nın da bölge üzerindeki haklarından vazgeçemeyecekleri net bir şekilde anlaşılmış olduğu gibi Almanya da herhangi bir çıkar elde edemeden bölgeden çıkmak durumunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

BUNYAN, J, *Intervention, Civil War and Communism in Russia, April-December 1919 Documents and Materials*, Baltimore 1936.

FISCHER, Fritz, *Griff nach der Weltmacht*. Düsseldorf 1964.

GATZKE, H. W, "Dokumentation zu den deutsch-russischen Beziehungen im Sommer 1918", in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Heft 1 (3), 1955, s. 67-98.

GROENER, W, *Lebenserinnerungen*, Göttingen 1957.

HAUBMANN, C, *Schlaglichter: Reichstagsbriefe und Aufzeichnungen von Conrad Haussmann*, Frankfurt 1924. (Tagebucheintragung vom 21.4.1918).

³⁹ İki noktadan sonra cümle yazımı düzeltilmiştir. (Noktalama işaretleri) Orijinali şu şekildedir: "unter den Rückwanderern ist eine nicht unerhebliche Zahl von Mennoniten, unter denen etwa 50.000 Seelen aus Sibirien, schätzungsgewise 1000, unter den Rückwanderern aus Taurien schätzungsgewise 20.000 unter den 500.000 Wolgadeutschen etwa 20.000".

⁴⁰ Generalfeldmarschal von Eichhorn 5 Mart 1918'den beri Ukrayna'daki ordular grubunun başkomutanıydı.

WINFRIED BAUMGART

KIRIMAL, Edige, *Der nationale Kampf der Krimtürken mit besonderer Berücksichtigung der Jahre 1917-1918*. Emsdetten 1952.

OBOLENSKIJ, V.A, "Krym v 1917-1920", in: *Na Cuzaoj Storone*, 5 (23), 1924.

"Der Weltkrieg 1914-1918". Bundesarchiv, Band 13, Koblenz 1956, s. 383-384.

Funkspruch russisches Außenkommissariat an das deutsche Auswärtige Amt (AA), Moskau 26.3.1918 (Dokumenty vnešnej politiki SSSR. Band 1, Moskau 1959, s. 215-216.

Funkspruch Cicerin an deutsches AA, Moskau 22.4.1918.

Note loffe an deutsches AA, Berlin 29.4.1918.

Funkspruch deutsches AA an russisches Außenkommissariat, Berlin 29. 3. 1918.

Bussche an Mirbach, Berlin 23. 4. 1918 (Politisches Archiv Bonn PA, Großes Hauptquartier, Rußland 31, Band 11).

Aufzeichnung, Berlin 9. 4. 1918 (PA, Ukraine 1, Band 6).

Telegramm Berckheim an AA, Spa 28. 4. 1918 (PA, Großes Hauptquartier, Rußland 31, Band 12).

Telegramm Kühlmann an AA, Bukarest 2. 5. 1918 (PA Rußland 61, Band 152).

Telegrammentwurf AA an Kühlmann, Berlin 3.5.1918.

Telegramm Kühlmann an AA, Bukarest 4.5.1918.

Protokoll in PA, Rußland 72 b, Band 31.

Telegramm Hohenlohe an Burian, Berlin 15.5.1918 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien, PA X 158 Liasse XI 1).

Telegrammentwurf AA an Mumm, Berlin 19.5.1918 (PA, Rußland 107, Band 1).

Telegramm Berckheim an AA, Spa 23.5.1918.

Admiralstab an Bülow, Berlin 8. 6. 1918. Militärgeschichtliches Forschungsamt Freiburg, PG 69 257.

"Maritim-politische Richtlinien", Berlin 10.6.1918 Bundesarchiv Koblenz, Nachlaß Keyserlingk, K 08-8/3, Kapitel 4.

Telegramm Mumm an AA, Kiev 28. 5. 1918 (PA, Ukraine 1, Band 13).

Telegramm Mumm an AA, Kiev 17. 6. 1918 (PA, Rußland 107, Band 1)

Telegramm Mumm an AA, Kiev 23. 5. 1918.

Telegramm Mumm an AA, Kiev 13. 6. 1918.

Telegramm Bussche an Berckheim, Berlin 16. 6. 1918 (PA, Rußland 107, Band 1).

Telegramm Lersner an AA, Spa 2. 7. 1918 (PA, Rußland 107, Band 2).

Telegramm Lersner an AA, Spa 26. 7. 1918 (PA Deutschland 131, Band 44 Blatt 126).

Das Protokoll der Besprechung vom 30. Juli 1918 bei der OHL in Avesnes (187-189).

Fernschreiben Ludendorff an Oberost, 17. 4. 1918. Militärgeschichtliches Forschungsamt Freiburg, PG 69 256.

Telegramm Ludendorff an Reichskanzler, Spa 19. 6. 1918 (PA, Großes Hauptquartier, Rußland 31, Band 16).

Telegramm Reichskanzler an Berckheim, Berlin 21. 6. 1918

Telegramm Ludendorff an AA, Spa 23. 6. 1918

Telegramm Berchem an AA, Kiev 10. 7. 1918 (PA, Rußland 107, Band 2).

Note Cicerin an Hauschild, Moskau 25. 8. 1918 (Dokumenty Band 1, s. 436-437).

Telegramm Hintze an Ludendorff, Berlin 28. 8. 1918 (PA, Rußland 107, Band 3).

Telegrammentwurf AA an Thiel, Berlin 15. 9. 1918

KAYNAKÇA (ÇEVİREN)

AKMESCİTLİ, N.T, "1918 Yılında Almanların Şark Siyaseti, Brest Litovsk'tan I. Dünya Savaşı Sonuna Kadar", *Emel*, 54, 1969, s. 27-29

KIRIM'IN İŞGALİNDE DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI VE LUDENDORFF (1918)*

KAŞTAN, Yüksel, “Alman Kaynaklarına Göre I. Dünya Savaşı’nda Ruslarla Almanlar Arasında Brest-Litowsk Barış Süreci Müzakereleri ve Barış Anlaşması”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (60), 2018, s. 362-372.

KIRIMAL, Edige, *Der Nationale Kampf der Krimtürken 1900-1950*, Emstetten 1952.

KIRIMLI, Hakan, “Kırım: Rus İdaresi Dönemi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, 2002, s. 458-465.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 569-572.

Geliş Tarihi–Received Date: 07.03.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 06.06.2021

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

ORTA ASYA TARİHİ ÜZERİNE DÖRT ÇALIŞMA*

AHMET YAVUZ**

Kitap çevirileri bir toplumun kendi dışındaki dünyada neler olup bittiğini anlaması açısından değerlidir. Türk tarihçiliğinin çeviri kitapları ihtiyacı olduğu aşikârdır ve bu yüzden yazarları kitap çevirmeye teşvik etmek gerekmektedir. Çevrilen kitaplar sayesinde araştırmacılar, kaynağa yazılan bilgilere daha kolay erişebilir ve araştırmalarında kaynağı kullanarak değerli eserler meydana getirebilir. Çeviri faaliyetleri kaynak kullanımında bir zenginleşmenin de ötesinde farklı tez ve sentezler için de bir başlangıç noktasıdır. Özellikle Barthold gibi yazarların eserlerinin dilimize çevrilmesi tarihçiliğimize önemli katkılar sağlayabilir. Çeviri faaliyetleri en başta dil bariyerini kısmi olarak aşmayı sağlar, çeviri sonucunda dilimize kazandırılmış eserler bilimsel üretim yapan kimselerin literatür üzerindeki hakimiyeti arttırdığı gibi bilimsel üretimin en temel sebebi olan kültürel alışverişin de tetikleyicisidir.

“Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma” adlı eserin yazarı ve Türk tarihinin referans kaynaklarından bazılarının yaratıcısı olan Barthold, 1869 yılında St. Petersburg’da doğmuş ve daha sonra St. Petersburg Üniversitesi’nde öğrenim görmüştür. Türk tarihini birinci elden kaynaklardan okuyup araştırma yapabileceği üç temel dile (Arapça, Farsça ve Türkçe) hâkim olan yazarın kaleme aldığı eserler tarih bilimine, özellikle de Türk tarihine büyük katkılar sağlamıştır. Kendisinden sonra kaleme alınacak eserlere başlangıç noktası oluşturmuş, aynı zamanda bu eserlere kaynaklık edecek yapıtlar ortaya çıkarmıştır. Bazı çevrelerce “*Türkistan’ın Gibbon’u*” olarak anılan yazar, çeşitli konularda temel yapıtlar ortaya koymuş ve eserleri günümüze kadar değerini korumuştur. *Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma* adlı eserin ön sözünü yazan Minorsky, Barthold’un saygın bir kişilik olduğunu, söylediklerinin diğer şarkiyatçılar tarafından dikkate alındığını ve çalışmalarının takip edildiğini dile getirmektedir. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel’de “*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*” adlı kitabın ön sözünde Barthold’un kaynaklara değer verdiğini ve önemli kaynakları topladığını, onun tam bir tarihçi olduğunu söylemektedir.

Barthold, saha çalışmalarına önem vermekle birlikte çeşitli bölgelere geziler yapmış ve Minorsky’nin aktardığına göre Yedisu bölgesine birçok kez seyahati olmuştur. Barthold’un dilimize çevrilen bir diğer eseri olan “*Orta Asya Tarih ve Uygarlık*” adlı kitabında “*Yedisu Tarihinden Yansımalar*” başlıklı bir bölüm de vardır. Bu bölüm Barthold’un konuya duyduğu ilgiyi göstermesi bakımından önemlidir.

Barthold’un eserlerinde kuru ve sıkıcı siyasi tarih yerine dönemi etkileyen ticari, kültürel etkileşimler ve gelenekler hakkında bilgi sahibi olmamız mümkündür. Barthold, Rus bir araştırmacı olmasına rağmen diğer milletler onun bilgisinden istifade etme yoluna gitmişlerdir. Hatta ülkemize davet edilmiş ve İstanbul Üniversitesi’nde dersler vermiştir. “*Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma*” adlı eserde Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu’nun yazdığı takdim bölümünde, Barthold’un Türkiye’de bulunan bazı tarihçilerin yazımında etkisi olduğu ifade edilmektedir. Farklı disiplinler hakkında topladığı bilgileri tarih alanında kullanarak konulara farklı bir boyut kazandırmıştır.

Ele aldığımız “*Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma*” adlı eser, Minorsky tarafından İngilizceye “*Four Studies on the History of Central Asia*” adıyla çevrilen Leiden/Brill (1956) baskısı temel alınarak dilimize kazandırılmıştır. Türkçe yayınlanan eser içinde “*Türkistan’ın Bir Kısa Tarihi*” ve “*Yedisu Tarihi*” adlı yazılar yer alır. İlhan Aslan tarafından dilimize kazandırılan eserde, çevirmenin yabancı dile hâkim olması göze çarpmaktadır. Aslan’a ait çeşitli çeviri eserlerin bugün tarih kitapları arasında yer aldığı söylemekte fayda vardır.

Kitabın ilk baskısı Mart 2020 tarihinde yapılmış olmakla birlikte, Post Yayın Dağıtım tarafından yayınlanmıştır. Kitap ele alındığında kapak tasarımı üzerinde bulunan harita okurun dikkatini çekmektedir. Kitabın

* Vasilij Vladimiroviç Bartold, *Orta Asya Tarihi Üzerine Dört Çalışma*, çev. İlhan Aslan, Post Yayınları, İstanbul 2020, 205 s.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: ahmetyavuz1935@gmail.com, ORCID ID: 0000-0001-9209-6895

ismi kapak sayfasında bu haritanın altında sarı fon üzerine yazılı bulunmaktadır. Başlığın altında yazar ve çevirmenin ismi yer almaktadır.

Kitap, içindekiler bölümünden sonra Prof. Dr. Abdullah Gündoğdu'nun kaleme aldığı takdim yazısıyla başlamaktadır. Bu bölüm kitap, yazar ve çevirmen hakkında bilgiler içermektedir. Takdim bölümünden sonra eser, Minorsky'nin çevirisinden tercüme edildiği için onun ön sözü bulunmaktadır. Bu ön sözde Minorsky'nin Barthold hakkındaki görüşleri ve eser içinde yayımlanan yazılarının amaçları ile yayın yerleri hakkında bilgi verilmekte olup daha sonra ilk çalışmanın tercümesi aktarılır. İlk çalışma "*Türkistan'ın Kısa Bir Tarihi*" ismini taşımaktadır. Bu ilk bölümde Yunanlıların Orta Asya'ya gelmesinden 19. yüzyıla kadar olan tarih, siyasi tarih yanında farklı odak noktalarına da değinerek bazı konularda okuyucu zihninde fikir oluşması sağlanmaktadır. "*Türkistan'ın Kısa Bir Tarihi*" adlı yazı 1920-1921 yılında Taşkent'te, Türkistan Üniversitesi'nde verilen derslerin özeti niteliği taşır. Kitapta, kronolojik başlıklar takip edilerek konunun ele alınması okuyucuya tarihsel süreci kaybetmeden olayları takip edebilme olanağı sağlamaktadır. Bu bölümde *Ch'ang-Ch'un'un Gezisi* başlığı altında anlatılanlar Türkistan kültürü hakkında okuyucuya fikirler sunmaktadır. Bu yazılar amaca yönelik ders notu olduğu için okuyucunun kitabı okumadan önce en azından konu başlığını kapsayan bilgilere aşina olması yazıları anlamasına katkı sağlayabilir. Kitabın ilk bölümü 21-90 sayfaları aralığını kapsamaktadır.

İlk bölümün içeriği şu şekilde özetlenebilir. Türkistan'ın yerleşik ve göçer unsurları İrani özellik taşıyordu. Türkistan'a dair bilgileri İskender seferlerine borçluyuz. Wu-sunlar ve Yüeh-çihihler Greko-Baktriya Krallığı'nı yıkan göçlerin önünden Türkistan'a gelmişlerdir. Türkistan'ın güneyini Yunan kaynaklarında Eftalitler olarak geçen "*Haytallar*" fethetmiştir. 563 ve 567 yılları arasında Türklerin Eftalitler'i yıktığı bilinmektedir. Araplar, İskender'den sonra Asya'da Türkistan coğrafyasını işgal eden ikinci millettir. Türkistan'a yerleşen kişiler sadece bir dinin savaşçısı olarak bölgeye gelmemişler ve çeşitli faaliyetlerle uğraşmışlardır. Samani Devleti gibi devletler sınırlarına güvenlik sağlamaları için Türkleri yerleştirmiştir ve Samani Devleti'ne Türk akınları genellikle Yedisu bölgesinden gelmektedir. 999 yılında Semerkant ve Buhara Türklerin eline geçmiştir ve Samani mirasının son takipçisi 1005 yılında ortadan kaldırılmıştır. Harezmsahlar İslam'ın sancaktarlığını yapmak amacıyla ortaya çıkmışlardır. Sultan Tekiş Müslüman rakiplerine karşı mücadele vermiştir. Kara-Kıtay gruplarına karşı başarı elde edememiştir. 13. yüzyılda Moğolistan'da Temuçin'in yükseldiği görülmektedir. Moğollar 1221 yılında Harezmi'ni almayı başarmışlardır. 1340'lı yıllarda Kazan Han önderliğinde Türk aristokrasi ve hanlar mücadeleye başlamıştır. Güç, boy emirlerinin eline geçmiştir. Çingiz soyundan gelenler Han unvanı alabildiği için bu dönemde kukla hükümdarların soyları kullanılarak devletler başkaları tarafından yönetilmiştir. Bu durumda Timur gibi yöneticiler ortaya çıkmıştır. Bu anlatılanlardan sonra Timurlular, Özbekler ve bölgenin 18.-19. yüzyıldaki durumu hakkında kısa bilgiler de verilmiştir.

Kitabın birinci bölümü sonunda ek olarak Barthold tarafından Petersburg Üniversitesi'nde sunulan makalenin öne sürdüğü tezler sıralanmaktadır. Bu tezlerde genellikle yönetim, sınıflar ve devlet üzerinde durulmaktadır. Ek kısmında sıralanan 15 fikir, sayı sırasıyla verilmekte olup savlar çeşitli devletler hakkında bilgiler sunar. Bu bölüm kitabın 90-95 sayfaları aralığını kapsamaktadır.

Kitabın ikinci bölümü "*Yedisu Tarihi*" başlığına sahiptir. Bu bölümün, bir yılda yayımlanmak için yazıldığı makale girişinde Barthold tarafından söylenmektedir. Özellikle Yedisu tarihinin yerel kişilerle çalışmadan açıklığa kavuşturulamayacağı hakkında fikir beyan edilmiştir. Bölge hakkında kaynakların eksikliğinden ve parçalı yapısından bahsedildikten sonra arkeolojik verilerle desteklenmesinin gerekliliğinden bahsedilir. Örgütlenmelerin çalışmaları başarıya ulaştıracağı hakkında fikir öne sürülmüştür. Bu monografik çalışmanın gelecek kuşaklara bir başlangıç noktası yaratma amacı taşıdığı bilinmektedir. Yazar, Yedisu ile ilgili gerçekleri bir araya getirdiği üzerinde durur. İlk bölümde olduğu gibi kronolojik diziler şeklinde konu başlıkları ile bölümler ayrılarak bütünlük takip edilir. Kitapta bulunan bölümler arasında bazı benzerliklerin olduğu okuyucunun gözüne takılmaktadır. Bu yazı 1893 yılında Verny'de yayımlanmıştır.

İkinci bölümün içerdiği konuları şu şekilde özetleyebiliriz: Yedisu hakkında en eski tarih bilgisi Çin kaynaklarından gelmektedir ve Çin kaynakları Wu-sunlar'ın kökeni hakkında bilgiler de içermektedir. Bu sayede Wu-sun topraklarının Yedisu bölgesinde olduğu bilinmekte ve ordu sayısına dair çıkarımlar yapılmaktadır. MÖ 2. yüzyılda Wu-sunlar Yedisu bölgesini istila etmiştir. Wu-sunlar MÖ 51'de iki parçaya ayrılırlar ve 5. yüzyılın başlarında Jou-janlar tarafından Yedisu bölgesinden uzaklaştırılırlar. 6. yüzyılda bölgenin Türk grupları tarafından alındığı bilinmektedir. Türk hâkimiyetinin ikiye bölünmesi sonrasında Yedisu bölgesi Çin hâkimiyetine girmiştir. 740 yılında Türk devletinin Batı kısmının çöktüğü görülür ve bu durum Çin'in ilerlemesine kolaylık sağlamıştır. 766 yılında Suyab bölgesinde Karluk grupları görülür ve 940'lı yıllarda Karahanlıların Çuy bölgesinde fetihleri vardır. 1017-1018 yıllarında Yedisu bölgesinin işgale uğradığı görülmektedir. Kara-Kıtay gruplarından sonra Moğollar Yedisu bölgesinin önce kuzey kısmına daha sonra ise tamamına hâkim olmuştur. Çingiz sonrasında onun soyundan gelenler arasında bölge için mücadeleler olmuş ve 1404 yıllarında Yedisu bölgesinin bazı yerlerinde Timur hâkimiyeti görülmüştür. 1522 yılında Yedisu Moğollara tamamen teslim olmuştur. 1525 yılında Kalmukların Yedisu bölgesinin işgal ettiği bilirse de 1538'de bölgede Moğol hâkimiyeti yeniden sağlanır.

1758 yılında daha önce ilk kez Esen-buka zamanında bölgede görülen Kazak ve Kırgız grupları Çungar Devleti yıkılışı sonrasında tekrar bölgede görülmüştür. Bu tarihten sonra Kalmuklar bölgeden sürülmüştür.

Bu bölümde şehirlerin gelişmişlik seviyelerinin yüzyıllara göre karşılaştırılması önem arz etmektedir. Bölüm 95-185 sayfaları arasında kapsamakta olup anlattığı konu itibarıyla geniş bir zaman aralığı ele alınmıştır. Bölümün sonuna kronolojik bir cetvel eklenmiş ve olayların takibi kolaylaştırılmıştır.

Son olarak da okuyucuya fayda sağlayacak dizin 193-205 sayfaları arasında verilmiştir. Dizin verilmesi konular arasında hızlıca geçiş yapan yazarın anlattığı olaylardan merak edilen konuya ulaşılmasında kolaylık sağlaması bakımından önemlidir.

Bu kitap içinde toplanarak çeşitli zamanlarda yazılmış olan monografik özellik taşıyan yazılara eleştirel gözle bakmak gerekmektedir. Ögel, Barthold'un bir Rus bilim adamı olduğunu unutmamamız gerektiğini "*Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*" adlı kitabın ön sözünde vurgulamaktadır. Akademik amaçla yazıldığı belli olan kitabın içinde bulunan yazılarda belirli bölge tarihlerini ele alması, yabancı sözcüklerin kullanılması ve cümlelerin bazı konularda düşük kalması nedeniyle yazı içinde anlam bakımından kargaşa yaşamasına sebep olmaktadır. Kitap içinde kargaşaya sebep olan başka bir unsur ise bazen başlıkların içeriği dışında bilgilerin verilmesidir. Yoğun bir anlatım yapısına sahip olan kitap böylece anlaşılması zor hâle gelmektedir. Yazar tarafından bazı yerlerde kronolojik anlatım dışında bilgiler verilmesi anlam bütünlüğünü sarsmaktadır.

Yazarın bilgi seviyesinin yüksekliği karşılaştırmalı anlatım ve çıkarımlardan görülebilir. Yazar sadece belirli bir disiplin üzerinde değil farklı disiplinler üzerinde de düşünmüştür. Barthold'un tarihsel süreçte yaşanmış sosyal, kültürel ve dinî konulara hâkim olduğunu bir kez daha vurgulamakta fayda vardır. O, kitapta bazı konuları karşılaştırmalı olarak ele almıştır ve böylece okuyucu farklı fikirler üzerine düşünme imkânı sunmuştur. Tarihsel argümanların okuyucuya daha anlaşılır şekilde ulaşabilmesi için benzerlikler kurulabilir. Yazar, İranlıların Orta Asya'da ilerlemesini Cermen kavimlerinin Roma içlerine ilerlemesi ile örneklendirilmiştir (s.22).

Asya'nın belirli bölgelerinde farklı alfabelerin kullanımında din etkisi göze çarpmaktadır. Kitapta bu konular hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş olup dönemde yazılan dinî eserlerin bazılarının günümüze ulaştığı dillendirilmektedir. Yazar uzun zaman dilimini konu edindiği için bazen konuların sonunda bölgenin yüzyıllara göre gelişmişliğini kıyaslamaktadır. Arap kaynaklarından yararlanan yazar, Arap coğrafyacılar sayesinde Orta Asya kuraklığının iklim değişimine bağlanmayacağını açıklamaktadır. Kitaba göz gezdirdiğimizde kasaba yapıları, ticaret ve sanayi gibi konularda bilgi sahibi olmaktayız. Özellikle kaynaklar üzerinden bölgede dinî yayılmalar hakkında fikir elde etmekteyiz. Kitapta 8. yüzyılda İslam dışı dinlerin Çin dilinde kaynaklarının olması, İslam'ın bu coğrafyada geri kalmasının sebeplerinden biri olarak anılmaktadır. İslam'ın kabulüyle kültür geçmişlerinin unutulduğu iddia edilmektedir.

Bu eserde ele alınan konulardan bir diğeri de Selçuklu sultanlarının halifenin yanında duran Müslüman dünyaya egemen olarak İslam sultanı fikrini kavrayan ilk topluluk olduğu fikri ele alınmıştır (s.46). Wu-sunlar hakkındaki bilgilerin Çin kaynakları sayesinde günümüze ulaştığı ve dış görünüşleri hakkında bilginin Yen-shih-ku'dan geldiği bilinmektedir. Çeşitli yazarlara atıf yapılarak bu grubun Türklüğü irdelenmiştir (s.98). Hsüan Tsang'ın verdiği bilgilerden yola çıkılarak yaşanan çadırlar, yiyecekler, elbiseler, müzikler hakkında bilgi sahibi olabilmekteyiz (s.105). Doğu Türkistan'ın her zaman Çin kültürü tesirinde kaldığı da iddialar arasındadır. Bu iddia Karahanlı döneminde kullanılan sikkeler ve unvanlardan yola çıkılarak açıklanmıştır (s.121).

Barthold'un yazılarının Türk tarihi açısından değerli oluşu onun yazılarının dogma olarak kabul edileceği anlamına gelmemelidir. Ülkemizde ve Batıda Barthold'a karşı yazılan çeşitli eleştiriler bulunmaktadır. Kitap içinde Eftalit Devleti'nin göçebe Türkler tarafından yıkıldığı dillendirilirken, Türklerin göçebelik ile bağlantılı zikredilmesi bir yanıştır. Türk yaşantısı konargöçer özellikler barındırmaktadır.

Kitabın dilinin ağır olmasına belki diller arasında oluşan çeviri neden olmuştur. İlhan Aslan'ın emekleriyle ve dil bilgisiyle Türkçeye kazandırılan bu eserin orijinal dilinin Rusça olduğu bilinmektedir. Çeviri eserlerinde hata payının aza indirilmesi için kitabın anadilinden çevrilmesi daha isabetli olurdu. Fakat hangi dilden çevrilmiş olursa olsun dilimize kazandırılan bu kaynak kitabın değeri bu tür eleştirilerle düşürülmeye çalışılmamalıdır.

Kitapta anlatılan bilgilerin yoğun coğrafya bilgisi ile anlaşılacağı okuyucu tarafından kolayca sezilmekte olup kitabın daha iyi anlaşılması için sonuna harita eklenebilir, bazı kavramlar çevirmen dipnotu ile açıklanabilirdi. Son olarak kitabın bazı yerlerinde görülen kelime yazım yanlışları -muhtemelen editör hatası olsa gerek- düzeltilerek zaten anlaşılması zor olan ve dikkat gerektiren kitabın okuyucunun dikkatini dağıtması engellenebilirdi.

Kitabın içinde Türkistan coğrafyasında yaşamış olan halkların nüfus hareketleri, siyasi örgütlenmeleri ile nüfus ve yönetim şekillerindeki değişimin takip ediliyor olması, bu konu hakkında bilgi sahibi olmak isteyen kişilere yardımcı olabilir. Bu kitabın dilimize kazandırılması önemli olmakla birlikte çevirmenin eseri dilimize tercüme ederken neden bu kitabı tercih ettiği bir merak konusudur. Kitap çevirisi verilmeden önce çevirmenin

ORTA ASYA TARİHİ ÜZERİNE DÖRT ÇALIŞMA

duygularını paylaşması bize fikir verebilirdi. Bu çeviri esnasında hangi konularda zorlandığı, zorlandığı konuların üstesinden nasıl geldiği ve bu kitabın çevrilmesinde hangi kaynaklardan veya kimlerden faydalandığını açıklamaları farklı dilden eser çevirme yetisi olan diğer tercümanlara da fayda sağlayabilirdi.

Kitabın hedef kitlesi tarihçiler olarak gösterilebilir olmakla birlikte yazar, hedeflerine ulaşmış ve betimlemeler üzerinden fikirlerini açıklamaya çalışmıştır. Akademik bir üsluba sahip olan kitap anlaşılma gayesi gütmemekte ve anlama işini okuyucuya bırakmaktadır. Yazıları anlamak konu hakkındaki bilginize bağlıdır ve alana ilişkin farklı okumalar yapılması anlamayı kolaylaştıracaktır.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 573-576.

Geliş Tarihi–Received Date: 15.06.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 05.07.2021

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN’DA FİKİR HAREKETLERİ-DİNİ ISLAHÇILIK VE CEDİTÇİLİK*

AYŞE ZUHAL KARTAL**

Ceditçilik, 19. yüzyılın sonlarında Çarlık Rusya içerisindeki Müslüman Türkler arasında ortaya çıkan sosyal ve siyasi bir aydınlanma hareketidir. 19. yüzyılın sonlarına kadar Rusya Müslümanlarında eğitim medreselerde veriliyordu. “Usul-i Kadim” denilen bu geleneksel eğitim yönteminde muallim her öğrenciye tek tek ders veriyordu, bu durum da eğitim süresinin uzamasına sebep oluyordu. Medreselerde okuma yazma öğretiminin dışında Kur’an sureleri ezberletiliyor ancak öğrenciler ezberledikleri surelerin dışındaki Arapça bir kitabı okuyamıyorlardı. Ceditçiler ise bu eğitim yöntemine karşı çıkarak “Usul-i Cedid” adıyla Batıdaki eğitim sistemini örnek alan bir eğitim reformuna gitmek istiyorlardı.

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümünü 1982 yılında tamamlamış ardından 1988 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde *Rusya Türklerinden Musa Carullah (1875-1949)* teziyle yüksek lisansını tamamlamıştır. Doktorasını 1995 yılında Colombia Üniversitesi’nde *Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1890-1917)* adlı teziyle tamamlamıştır. Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere 1985 yılından beri Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü’nde görev yapmaktadır.

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere’nin Ceditçilik ve Ceditçi aydınlar ile ilgili birçok çalışması bulunmaktadır. Bunların arasında *Kanlıdere, Ahmet (2004), “Islahatçı ve Ceditçi Tanımlamaları Üzerine Bazı Düşünceler”, Hakan Kırımlı vd. (ed.), İsmail Bey Gaspıralı İçin, Ankara: Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, s. 255-262, Kanlıdere, Ahmet (2004), “Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt: 2, Sayı:1, s. 149-181, Kanlıdere, Ahmet (1999), “Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketleri Hakkındaki Araştırmalara Genel Bir Bakış”, Mütteferrika, Sayı: 19, s. 123-131, Kanlıdere, Ahmet (1997), “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi”, Türkiye Günlüğü, Sayı: 46, s. 89-96, Kanlıdere, Ahmet (2003), “Tatar Ceditçiliğinin Kökenleri”, Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 1-6, Kanlıdere, Ahmet (2005), “Dini Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: Islahçı ve Ceditçilerin Zihni Serüvenleri”, XIV. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, II. Kısım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1339-1344, Kanlıdere, Ahmet (2003), “Ceditçilik ve Dini Islahçılık”, İsmail Bey Gaspıralı ve Ziya Gökalp Sempozyumu: Bildiriler, Ankara: s. 92-96, Kanlıdere, Ahmet (2005), Kadimle Cedit Arasında Musa Carullah, Hayatı, Eserleri, Fikirleri, İstanbul: Dergâh Yayınları 298, Tarih Dizisi: 23, Kanlıdere, Ahmet (2002), “XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kazan Tatarları”, Türkler Ansiklopedisi, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, Cilt:18, s. 415-426 zikredilebilir. Kanlıdere’nin bu konu üzerine geniş ve kapsamlı çalışmalarından biri de 2021’de İstanbul’da basılmış olan *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri-Dini Islahçılık ve Ceditçilik* isimli eseridir.*

Eser, *Kısaltmalar ve Ön Söz* başlıklarının ardından *Türklük Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişmesi* (s.21-59), *İdil-Ural’da Dini Uyanış* (s.63-117), *İdil-Ural’da Modernleşme* (s.121-164), *Cedit Hareketi* (s.167-236), *Osmanlı ve Rusya Türkleri Arasındaki İlişkiler* (s.239-290), *Türk Basınında Türkistan ve Kazan* (s.293-346), *Buhara’da Güç Mücadelesi: Ceditler ve Bolşevikler* (s.349-408) başlıklı yedi bölüm ve *Bibliyografya* (s.409-447), *Dizin* (s.449-468), *Albüm* (s.469-480) başlıklarından oluşmaktadır. Eserin *Ön Söz* kısmından önce Kanlıdere, kitabı kendisine Türk Dünyasını sevdiiren hocası Nadir Devlet’e ithaf ettiğini belirtmiştir.

Eserin *Ön Söz* kısmında Rusya’dan gelen Türk aydınlarının, Rusya’daki Türklerin siyasi hayatları ve fikirleri hakkında yazdıkları yazılardan bahseden Kanlıdere, Sovyet tarihçilerinin Ceditçilere bakış açlarına da kısaca değinmektedir. *Reform Within Islam: The Tajdid and Jadid Movement among the Kazan Tatars (1890-1917)* (İstanbul 1997) adlı doktora çalışması ve daha sonraki yıllarda konu ile alakalı neşrettiği makale ve

* Ahmet Kanlıdere, *İdil-Ural ve Türkistan’da Fikir Hareketleri-Dini Islahçılık ve Ceditçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2021, 480 s.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, E-Posta: ayse.kartal@hbv.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-5187-9041

İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN'DA FİKİR HAREKETLERİ-DİNİ ISLAHÇILIK VE CEDİTÇİLİK

biyografi eserlerini bir kitaba dönüştürmek fikriyle yola çıktığını söyleyen Kanlıdere, *Ön Söz* kısmında kitabın büyük ölçüde daha önce yayımladığı makalelerin güncellenmiş ve genişletilmiş hâlden oluştuğunu belirtmektedir.

Ön Söz bölümünün ardından eserin birinci bölümü olan *Türklük Araştırmalarının Doğuşu ve Gelişmesi* gelmektedir. Bu bölüm kendi içinde *Türkiye'de Türklük Araştırmalarının Kökenleri* (s.21-26), *Rusyalı Tarihçi ve Türkologların Rolü* (s.26-34), *Batı'da Türk Dünyası Araştırmaları* (s.34-40), *Sovyetologların Çalışmaları* (s.40-49) ve *Türkiye'deki Çalışmalar* (s.49-59) olmak üzere beş başlık içermektedir.

Birinci bölümün birinci alt başlığı olan *Türkiye'de Türklük Araştırmaları* bölümünde Kanlıdere öncelikle Türk Dünyası tarihçiliğini "II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemlerindeki Orta Asya odaklı tarih anlayışı, Soğuk Savaş yıllarının gerilimli atmosferi altında oluşan Sovyet-karşıtı tarihçilik ve Türk Cumhuriyetleri temelindeki Sovyet sonrası tarih yazımı" olmak üzere üçe ayırmaktadır. Ardından Türk Dünyası tarihçiliğinin geçirdiği evrelerden bahsedilmiş ve Ali Suavi, Yusuf Akçura, Ziya Gökalp, Fuad Köprülü, Hüseyin Nihal Atsız, Bahaeddin Ögel, İbrahim Kafesoğlu, Doğan Avcıoğlu gibi alanın önde gelen tarihçilerinin katkıları değerlendirilmiştir.

Birinci bölümün ikinci alt başlığı olan *Rusyalı Tarihçi ve Türkologların Rolü* bölümünde ise II. Meşrutiyet döneminde İstanbul'a gelmeye başlayan Rusya'nın Türk kökenli aydınlarının dönemin fikir hayatının değişmesinde önemli etkileri olduğu anlatılmaktadır. Bu dönemde İstanbul'a gelen aydınlardan Yusuf Akçura ve Zeki Velidî Togan hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Bu bölümde son olarak Rus Şarkiyatçılarından V. V. Barthold, A.Yu. Yakubovskiy, B. D. Grekov ve Mihail Hudyakov'un Türk tarihi ile ilgili araştırmalarına değinilmiştir.

Eser, *Batı'da Türk Dünyası Araştırmaları* başlığı ile devam etmektedir. Bu bölümde Rusya'nın Pan-İslamizm ve Pan-Türkizmi Rus birliğini tehdit eden bir mesele olarak görmesinden ve buna bağlı olarak yürüttüğü politikardan bahsedilmektedir. Pan-Türkizmi sadece Rusya'nın değil İngiltere'nin de tehdit olarak algıladığı İngiliz İstihbaratı'nın hazırladığı kitap örnek gösterilerek açıklanmıştır. Bunun dışında Almanya'nın Türk dünyasına ve Turancılık fikrine nasıl baktığından ve Almanya'da bu konu hakkında yazılan yazılardan da bahsedilmiştir. Son olarak Özbek tarihçi Baymirza Hayit'in 1942'de Almanların oluşturduğu Türkistan Lejyonu'nda yer alması ve daha sonra Sovyetler Birliği'ne teslim edilmekten kurtularak Almanya'da kalması sonucu orada kaleme aldığı makalelere yer verilmiştir.

Birinci bölümün dördüncü başlığı olan *Sovyetologların Çalışmaları* bölümünde ise ilk olarak Sovyetologların yazılarında Sovyet milliyeti modelinin esas alındığı yani Türk halklarının ortak kültürel mirasının yok sayıldığı ve yazıların ağırlıklı olarak Rusça yazılmasından dolayı Türk Dünyası araştırmalarının üzerinde Sovyet çalışmalarının gölgesi olduğu belirtilmektedir. Bu kapsamda Alexandre A. Bennigsen, Robert Conquest, Richard Pipes, Hélène Carrère d'Encausse, Elizabeth E. Bacon, Richard Pierce, Seymour Beckers, Edward Hallet Carr, Edward Allworth, Arne Haugen, Adrienne L. Edgar ve Olivier Roy'un konuyla ilgili çalışmaları verilerek Sovyetler Birliği'ne ve Türk Dünyasına olan görüş farklılıkları ortaya konulmuştur.

Birinci bölümün son başlığı *Türkiye'deki Çalışmalar*'dır. Bu bölümde Türkiye'de Orta Asya tarihçiliğinin siyasi ilişkilerle paralel yürütüldüğü hatırlatılmaktadır. Bu dönemde Türkiye'de Orta Asya'daki Türkler ile ilgili iki görüşün hâkim olduğunu söyleyen Kanlıdere, söz konusu görüşleri yapılan çalışmaları örnek göstererek açıklamaktadır. 1980'lerde Rusya'dan gelen yazar ve akademisyenlerin azalması sonucu oluşan boşluğu Mehmet Saray, Nadir Devlet, Ahmet Bican Ercilasun, Timur Kocaoğlu ve A. Ahat Andican gibi isimlerin doldurduğu belirtilmiştir. Ayrıca Kanlıdere, bu bölümde Türkiye'deki Türk Dünyası araştırmalarına dair sorunların başında kalite düşüklüğü meselesinin geldiğini öne sürmektedir. Bu başlıkla birlikte eserin birinci bölümü sona ermektedir.

Eserin ikinci bölümü olan *İdil-Ural'da Dini Uyanış* ise içinde *Dini Uyanışın Öncüsü: Abdunnasır Kursavi* (s.63-77), *Şehabeddin Mercani ve Etkileri* (s.78-90), *Şeyh Zeynullah Resuli* (s.90-91), *Alimcan Barudi* (s.92-106), *Rızaeddin B. Fahreddin* (s.107-113) ve *Musa Carullah* (s.113-117) olmak üzere altı alt başlık içermektedir. Bu bölümde genel olarak İdil-Ural bölgesindeki islahatçı aydınlar üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümün ilk başlığı olan *Dini Uyanışın Öncüsü: Abdunnasır Kursavi* bölümünde öncelikle Kazan'da dini islah hareketini başlatan kişinin Abdunnasır Kursavi olarak kabul edildiği, Şehabeddin Mercani ve diğer reformcuların Abdunnasır Kursavi'nin açtığı yolda ilerledikleri belirtilmiştir. Ardından Şehabeddin Mercani, Abdurrahman Sadi, Yahya Abdullin gibi Tatar aydınlarının yanı sıra Akdes Nimet Kurat, İngiliz akademisyen Hamid Algar, Michael Kemper, Amerikalı araştırmacı Nathan Spannaus gibi aydınların Abdunnasır Kursavi hakkında yazdıkları yazılar analiz edilmiştir. Bölümde en geniş yer tutan konu ise Abdunnasır Kursavi'nin hayatı, fikirleri ve fikirlerinin İdil-Ural bölgesindeki etkileridir.

İkinci bölümün ikinci alt başlığı *Şehabeddin Mercani ve Etkileri* bölümünde ise bir önceki bölümde de belirtildiği gibi Şehabeddin Mercani, Abdunnasır Kursavi'nin fikirlerini örnek alan ve daha geniş bir kesime

yayan kişi olarak betimlenmektedir. Şehabeddin Mercani'nin hayatından bahsedildiği ve İslam reformculuğu hakkındaki fikirlerinin incelendiği bu bölümde Kanlıdere ayrıca "Mercani medrese islahına dair projelerini ne ölçüde gerçekleştirebildi?", "Onun dini konulardaki islahat düşüncelerinin gerçek mahiyeti ne idi?", "Mercani'nin fikirleri ne ölçüde etkili oldu?" sorularına yanıt arayacaklarını belirtmiştir.

İkinci bölümün *Şeyh Zeynullah Resuli, Alimcan Barudi, Rızaeddin B. Fahreddin ve Musa Carullah* başlıklarında ise aydınların hayatı ve fikirleri üzerinde durulmuştur.

Eserin üçüncü bölümü *İdil-Ural'da Modernleşme*, dört başlıkta incelenmiştir. Üçüncü bölümün ilk başlığı *Tatar Modernleşmesine Etki Eden Unsurlar (s.121-127)* kısmında Tatarlarda ortaya çıkan reform hareketlerini anlamak için öncelikle Tatarların Rus hâkimiyeti boyunca maruz kaldıkları zulümleri bilmek gerektiği vurgulanmış ve kısaca bu tarihi süreçten bahsedilmiştir. İkinci başlık *Kayyum Nasiri ve Modern Tatar Edebiyatının Doğuşu (s.127-137)* başlığında ise Tatar aydınlanmasını başlatan isim olan Kayyum Nasiri'nin çalışmalarından ve bu şekilde nitelendirilmesine etki eden unsurlardan bahsedilmiştir. Aynı şekilde *Muhammed Zahir Bigi: Tezatlara Adamı (s.137-160)* başlığında da Batı medeniyetiyle tanışmış ve Tatar halkına bu medeniyeti anlatmaya çalışmış Muhammed Zahir Bigi'nin eserleri ve fikirleri anlatılmıştır. Başlıkta Zahir Bigi'nin tezatlara adamı olarak nitelendirilmesinin sebebi ise Rus muhitinde yaşaması ve Rus kültürüyle büyümesine karşın sağlam bir medrese kültürüne de sahip olmasıdır. Üçüncü bölümün son başlığı olan *Tatarlarda Halkçılık ve Sosyalizm Hareketleri (s.160-164)* bölümünde ise halkçılık akımını Tatar edebiyatına taşıyan isim olan Ayaz İshaki'den bahsedilmiştir.

Kitabın en geniş bölümlerinden biri olan dördüncü bölüm ise *Cedit Hareketi*'dir. Dördüncü bölüm *Tarih Yazıcılığında Dini İslahçılık ve Ceditçilik (s.167-188)*, *Dil ve Kimlik Tartışmaları (s.189-197)*, *Tatarlarda Kadın Hareketi (s.198-215)* ve *Rusya Müslümanlarının Siyasi Faaliyetleri (s.216-236)* olmak üzere dört alt başlığa ayrılmaktadır. Bu dört başlık da kendi içinde alt başlıklar içermektedir.

Tarih Yazıcılığında Dini İslahçılık ve Ceditçilik başlığında tarih yazıcılığında Ceditçiliğin nasıl olduğunun dışında İsmail Gaspıralı ve Kadimcilerden de bahsedilmektedir. İkinci başlık *Dil ve Kimlik Tartışmaları*'nda ise İsmail Gaspıralı'nın dilde birlik hedefinden ve Türkçülük-Tatarcılık tartışmalarından bahsedilmektedir. *Tatarlarda Kadın Hareketi* başlığında ise öncelikli olarak İsmail Gaspıralı'nın kadın hakları konusundaki görüşleri ve çalışmaları anlatılmıştır. Ardından Tatar edebiyatında ve kongrelerde kadınların yerinden ve İslam'daki kadın haklarından bahsedilmiştir.

Eserin beşinci bölümü *Osmanlı ve Rusya Türkleri Arasındaki İlişkiler*'dir. Beşinci bölüm *İlişkilerin Kökenleri ve Gelişmesi (s.239-270)* ile *Eğitim Merkezli Etkileşim: Osmanlı ve Rusya Türkleri (s.270-290)* olmak üzere iki başlıktan oluşmaktadır. İlk başlıkta Osmanlı ve Rusya Türklerinin ilişkilerinin gelişmesinde etkili olan Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, Fatih Kerimi ve Musa Carullah anlatılmıştır. İkinci başlıkta ise Türkistan'dan İstanbul'a gelen öğrenciler ile İstanbul'dan Türkistan'a giden öğretmenlerin Osmanlı ve Rusya Türklerinin ilişkilerine katkıları değerlendirilmiştir.

Eser, altıncı bölüm *Türk Basınında Türkistan ve Kazan (1908-1914)* ile devam etmektedir. Altıncı bölüm de kendi içinde *Sırat-ı Müstakim'in Buhara Uyanışı Üzerindeki Etkileri (s.293-310)*, *Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi (s.310-340)* ve *İslam Dünyası, Türk Yurdu ve İslam Mecmuası'nda Türkistan (s.340-346)* olmak üzere üç alt başlığa ayrılmaktadır. Birinci alt başlıkta İstanbul'da çıkan, Buhara ve Hive aydınları arasında büyük ilgi gören *Sırat-ı Müstakim* dergisinde, yine İstanbul'da Rusya Türkleri tarafından çıkarılan *Teârûf-i Müslimîn*, *İslam Dünyası* ve *Türk Yurdu* dergilerinde Türkistan ile ilgili çıkan yazılar doğrultusunda Buhara ve Hive hanlıklarının siyasi ve kültürel hayatındaki gelişmeler incelenmiştir. Bu bölümde dikkat çeken konulardan biri de *Buhara'da Usul-i Cedit Mektepleri (s.305-310)* başlığıdır. İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'ın hemen her yerinde Usul-i Cedit okullarını açmayı başarmasına rağmen Buhara'da bir türlü okulların açılmamasına değinilmektedir.

Altıncı bölümün ikinci alt başlığı olan *Pan-İslamist Bir Tatar Dergisi* başlığında ise Rusya Türklerinin 1910'da Türkiye'de çıkardıkları ilk süreli yayın olan *Teârûf-i Müslimîn* dergisinden ve derginin kadrosunda yer alan Abdürreşid İbrahim ve Ahmed Tâceddin'den bahsedilmektedir. Osmanlı ve Rusya Türklerinin ilişkilerinde oldukça etkili olan bu dergi üzerine şimdiye kadar kapsamlı bir araştırmanın yapılmamış olması da eserin önemini arttırmaktadır. Bu bölümün dikkat çekici konularından biri de *Rusyalı Müslüman Kadınlar ve Emine Semiye Hanım*'dir. (s.329-332)

Eserin son bölümü ise *Buhara'da Güç Mücadelesi: Ceditler ve Bolşevikler*'dir. Yedinci bölüm *Buhara Ceditçiliği Hakkında Tarih Yazıcılığı (s.349-364)*, *Sovyet Özbekistanı'nda Kültürel Dönüşüm (s.365-386)*, *Ceditçi Kuşağın Tasfiyesi (s.386-396)* ve *Stalin Devrinden Bağımsızlığa Kadar Uzanan Yol (397-408)* olarak dört alt başlığa ayrılmıştır.

Buhara Ceditçiliği Hakkında Tarih Yazıcılığı bölümünde Kanlıdere, Buhara'daki Ceditçilik hakkındaki yaklaşımları *Sovyet tarih yazıcılığı, Muhaceretteki Türkistanlıların tenkidî yazıları, Soğuk Savaş yıllarındaki*

İDİL-URAL VE TÜRKİSTAN'DA FİKİR HAREKETLERİ-DİNİ ISLAHÇILIK VE CEDİTÇİLİK

Sovyet karşıtı tarihçilik, Revizyonist yaklaşımlar ve Bağımsızlık dönemi Özbek tarihçiliği olmak üzere beş kısımda incelemek gerektiğini belirtmektedir. Bu bağlamda Buhara'daki tarih yazıcılığı incelenmiş ve Sovyet rejiminin Ceditçilik ve milliyetçilik ideolojisini tehlike olarak gördüğü ve bu doğrultuda politikalar izlediği belirtilmiştir.

Yedinci bölümün ikinci alt başlığı olan *Sovyet Özbekistanı'nda Kültürel Dönüşüm* kısmında ise Sovyetler Birliği'nin milletler politikasıyla Türkistan'ı bölmesinden, din karşıtı siyasetinden ve kolektifleştirme politikasından bahsedilmesinin yanı sıra *Özbek Kadınının Özgürleştirilmesi (s.381-384)* başlığıyla bu kez de Özbekistan'daki kadın problemlerine değinilmiştir. *Ceditçi Kuşağın Tasfiyesi* bölümünde Stalin dönemindeki aydın katliamları anlatılırken *Stalin Devrinden Bağımsızlığa Uzanan Yol* bölümünde ise Stalin döneminden başlayarak Özbekistan Cumhuriyeti'nin ilk lideri İslam Kerimov'a kadar olan liderlerden ve izlenen siyasetten bahsedilmiştir.

Eser, yedinci bölümün ardından sırasıyla *Bibliyografya (s.409-447)*, *Dizin (s.449-468)* ve *Albüm (s.469-480)* bölümleriyle sona ermektedir. İdil-Ural ve Türkistan'daki aydınların fotoğraflarının bulunduğu albüm kitabın ilgi çekici bölümlerinden biridir. Ayrıca kitabın arka kapağında bir cep içinde 20. yüzyıl başındaki İdil-Ural ve Türkistan haritası bulunmaktadır. Harita Türkoloji ve tarih sahasıyla ilgilenenler için ilgi çekici olacaktır. Kitap, bütün İdil-Ural ve Türkistan'daki aydınları, Ceditçiliği ve fikir farklılıklarını ele alması açısından oldukça faydalı bir eserdir. Eserde İdil-Ural ve Türkistan'daki aydınların ıslahçılık konusunda birbirlerinden farklı bakış açılarına yer verilmesi konuya daha geniş bir pencereden bakabilmeyi sağlamaktadır. Söz konusu dönemdeki kadın problemlerine değinilmesi ve Tataristan ile Özbekistan'daki kadınların çalışmalarına yer verilmesi de eserin önemli detaylarından biridir. Eserin en önemli özeliği ise Ceditçiliği oldukça geniş bir kapsamda ele almasıdır. Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere'nin *İdil-Ural ve Türkistan'da Fikir Hareketleri: Dini Islahçılık ve Ceditçilik* eseri söz konusu alanda çalışacakların mutlaka başvurması gereken bir kaynaktır.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 577-580.

Geliş Tarihi–Received Date: 28.03.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 07.04.2021

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

BUHARA HANLIĞI (1500-1920)*

BAŞAK KUZAKÇI**

“Ey Buhara, kökenimi sende ararım,

Ey Buhara, ahfadımı sende ararım.

Sen ki çağlar köprüsüsün,

Ey Buhara, seninle bağımlı ararım.”

(Asad Gulzoda, “Tahtım”, adlı şiirinden)

Mâverâünnehir’in gök kubbeli şehirlerinden biri olan Buhara, tarihî süreç içerisinde çeşitli kavimlere ev sahipliği yapmış, pek çok devletin kuruluş ve yıkılışına şahit olmuş, âlim ve sanatkârlar yetiştirmiştir. Yüzyıllar boyunca Türk kavimlerinin hâkim olduğu Buhara şehri, Türk-İslam medeniyetinin en güzel örneklerinin görüldüğü bir merkez haline gelmiştir. Bu nedenle, Türk tarihi ve kültüründe önemli bir yere sahip olan Buhara ve üzerinde kurulan devletlerin tarihine dair çeşitli çalışmalar kaleme alınmıştır. Bunlardan biri de başta Türkistan hanlıkları olmak üzere Rus askerî tarihi ve Türkistan’ın sosyo-kültürel hayatına dair birçok çalışması bulunan Doç. Dr. Murat Özkan’ın Selenge Yayınları’ndan çıkan *Buhara Hanlığı (1500-1920)* adlı eseridir.

Geniş Türkistan coğrafyasında, mütemadi bir inkişaf ve inhitat döngüsünde var olan devletler içerisinde Muhammed Şibanî’nin 1500 yılında kurduğu Buhara Hanlığı da tarih sahnesinde yerini almıştır. Özkan, Türkistan coğrafyasına dört asırdan fazla bir süre hâkim olan Buhara Hanlığı’nı yöneten hanedanlıkların tarihini dört bölümde incelemiştir. Bunun akabinde, hanlığın kaderinde önemli bir belirleyici etken olan Rusların bölge üzerindeki siyasî, askerî ve ticarî faaliyetlerini kapsamlı bir şekilde anlatmıştır. Siyasî tarihi müteakip, idari, sosyo-kültürel ve iktisadî hayata dair bilgiler vermiştir.

Eserin birinci bölümünde, Mâverâünnehir ve Buhara’nın tarihî coğrafyası geniş çaplı tarihsel bir perspektif ile tanımlanmış, bir harita ile zenginleştirilmiş ve şehrin etimolojik kökenine dair bilgiler verilmiştir. Bunun yanı sıra Perslerden başlayarak Soğd, Seleukos, Bakteria, Kuşan, Akhun, Gök Türk ve İslam devletlerinin akınları ile Harezmsahlardan bahsedilerek Moğolların tarih sahnesinde görünecekleri döneme kadar bölgedeki gelişmelere kısaca değinilmiştir. Bu açıdan söz konusu eser, Buhara Hanlığı’na dair kaleme alınan çalışmalardan farklılık arz etmektedir. Moğol hâkimiyeti döneminde Buhara’nın yalnızca siyasî tarihine değinilirken, Timurlu devrinin siyasî tarihinin yanı sıra kültürel gelişimi üzerinde de durulmuştur. Ayrıca Mâverâünnehir’deki hâkimiyet mücadelesinin coğrafi ve ticarî bakımdan önemine dikkat çekilmiştir. Böylece, Buhara Hanlığı öncesindeki siyasî ve kültürel vaziyetten bahsedilmek suretiyle, hanlığın siyasî tarihine kronolojik olarak yer zemin hazırlanmıştır.

İkinci bölümde, öncelikle Ebu’l Hayr Han ve Timurlular arasında yaşanan hâkimiyet mücadelesi anlatılmıştır. Bölgedeki siyasî karmaşanın ardında Türk kökenli devletlerin ortak problematiğine dikkat çeken yazar, *“Türk devletlerinin genel sorunlarından olan veraset sisteminin olmayışı burada da kendini göstermiştir. Taht mücadeleleriyle boğuşan Timurluların bu durumundan yararlanan Ebu’l Hayr Han önderliğindeki Özbekler Türkistan’a rahatlıkla ulaşabiliyorlardı”* çıkarımında bulunmaktadır. Timurlularla mücadelenin yanı sıra Ebu’l Hayr Han’ın Türkistan coğrafyasında ilerleyişi sırasında Kalmukların tarihin akışını değiştirecek nitelikteki akınlarından da bahsedilmiştir. Ebu’l Hayr Han’ın ölümü sonrasında dağılan Özbek kabilelerini etrafında toplayan Muhammed Şibanî’nin Buhara Hanlığı’nın kuruluşuyla sonuçlanan Türkistan’daki hâkimiyet mücadelesine yer verilmiştir. Ayrıca 1500 yılında Buhara ve Semerkand’a hâkim olup Buhara Hanlığı’nı kuran ve 10 yıllık süre zarfında topraklarını genişletmeyi başaran Muhammed Şibanî’nin askerî ve siyasî faaliyetlerinin

* Murat Özkan, *Buhara Hanlığı (1500-1920)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, 126 s.

** Öğr. Gör., Yeditepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: basak.kuzakci@yeditepe.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8730-1898

¹ Murat Özkan, *“Buhara Hanlığı (1500-1920)”*, Selenge Yayınları, İstanbul 2021, s. 28.

dışında dönemin önemli âlimlerinden aldığı ilmî ve dinî eğitiminden söz edilmiştir. Bunun akabinde, Muhammed Şibanî'nin ölümü sonrasında ortaya çıkan iç karışıklık ve diğer devletlerle olan mücadeleler ele alınmıştır. Şibanî hanedanlığı döneminin anlatıldığı bu bölümde, 10 yıl gibi kısa bir süre tahtta kalan Muhammed Şibanî saltanatının hanedanlığın diğer üyelerinin dönemine nispeten daha detaylı olarak işlendiği dikkat çekmektedir. Bunun sebebi, Muhammed Şibanî döneminde Türkistan ve Horasan mücadelesi için hem Babür hem de Şah İsmail ile verilen mücadelenin ele alınmasıdır. Nitekim yazar, Şibanî ve Şah İsmail arasındaki mücadeleye konu olan Türkistan'ın, hem mezhepsel hem de siyaseten kontrolünün önem arz ettiğini vurgulamaktadır.

Yazar, eserin üçüncü bölümünü Astrahanîler dönemine ayırmakta ve öncelikle yüz yılı aşkın bir süre Buhara'da hâkimiyeti elinde bulunduracak olan Astrahan soyuna mensup Cengizogulları'nın bölgeye gelişine kısaca değinmektedir. Bunun akabinde, Astrahanlıların gerek hanlık içerisindeki kargaşa ortamını gerekse dış tehditlerin etkisiyle zamanla nasıl güçlendiğini anlatmak suretiyle Türkistan coğrafyasının en güçlü devleti olarak nitelendirilen Buhara Hanlığı'nın esas itibarıyla kırılma bir yapıya sahip olduğunu da göstermektedir. Bunun yanı sıra Astrahanîlerin saltanat döneminde genel itibarıyla iyi bir yönetimden yoksun olan hanlıkta içte ve dışta değişen dengeler ile merkezî otoriteden yoksunluğun Buhara Hanlığı'na olan etkilerini ortaya koymaktadır. Nitekim bu dönemde Kazaklar, Safevîler ve Hive Hanlığı ile yapılan savaşların dışında ülke içerisindeki kabile beyleri de yönetimde söz sahibi olabilmek adına mücadele içindeydi. Astrahanîler devrinde 1611-1642 yılları arasında Buhara tahtında bulunan İmam Kulu Han dönemi hariç, ülkede barış ve istikrar sağlanamadı. Özkan, bu durumu İmam Kulu Han'ın seleflerine göre daha uzun süre tahtta kalmasına bağlamaktadır.² Eserde, Buhara Hanlığı'nda tahta geçen hükümdarlar dönemi anlatılırken, merkezî otoriteden yoksunluk, savaşlar ve ekonomik bozulmalar birbiriyle ilintili olarak ele alınmaktadır. Özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren kabile beylerinin hanlık içerisinde güçlenmeleriyle hanların saltanatının sembolik bir hale gelişine dikkat çekilmektedir. 1740 yılında Nadir Şah'ın Türkistan'ı istilası, Buhara Hanlığı tarihinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim söz konusu istila hareketi sonrasında Buhara Hanlığı'nda Astrahan hanedanlığının yerini Mangıt kabilesi aldı. Yüzyıllar boyunca Cengiz soyuna mensubiyetin önemli olduğu bu coğrafyada böyle bir değişikliğin yaşanmasını, Murat Özkan şu sözlerle ifade etmektedir: “*Onlar, Maverainnehir'in Timurlulardan beri Cengiz soyundan gelmeyen ilk hanedanı oldular ve Buhara 1920 yılına kadar onların yönetiminde kaldı.*”³

Buhara Hanlığı'nın Mangıtlar dönemi, eserin dördüncü bölümünü oluşturmaktadır. Mangıtlar dönemi ele alınırken yalnızca siyasî olaylara değil, hükümdarların yaşam tarzlarına dair bilgiler de verilmektedir. Bu bölümde, hükümdarların vasıfları ve yaşam tarzlarının devlet yönetimi üzerindeki etkileri irdelenmektedir. Bunun yanı sıra idarî, iktisadî ve ziraî gelişmelerden de bahsedilmektedir. Ayrıca XVIII. yüzyıl sonunda Buhara Hanlığı'nın Buhara Emirliği'ne dönüşmesi ve ülkede dinî taassubun artışı vurgulanmaktadır. Bundan başka, 1800-1826 yılları arasında Buhara tahtında oturan Emir Haydar dönemiyle birlikte hükümdarlığın dayanak noktasının değişmesinden bahsedilmekte ve yazar bu hususu “*Emir Haydar'ın yöneticilik yaptığı yıllarda artık hükümlerlik haklarının meşruluğu ve bunun topluma kabul ettirilmesi için kan bağıllığına, yani Cengizogulları'nın kızları ile evlenip onlara Küregen (damat) olmaya önem verilmemeye başlandı. Bunun yerine saltanatın meşruiyeti seyiyelik ile desteklendi*”⁴ sözleriyle açıklamaktadır. Eserde, özellikle Rusya ve İngiltere'nin Türkistan sahası, dolayısıyla Buhara Emirliği üzerindeki rekabetine dikkat çekilmektedir. Böylece Rusya'nın Türkistan'a yöneliminin beraberinde getirdiği keşif ve işgal sürecine geçilmektedir.

Söz konusu bölümde, Rusların Türkistan'a yönelmelerinin aşamaları ve nedenleri ile Türkistan'ın keşif ve işgal süreci kapsamlı bir şekilde anlatılmaktadır. Murat Özkan, Rusların Türkistan'a yönelme sürecini üç kırılma noktasıyla ele almaktadır: İlki, 1552 yılında Kazan Hanlığı 1556 yılında ise Astrahan Hanlığı'nın işgali; ikincisi, I. Petro döneminde ekonomik ve siyasî çıkarlar amacıyla yapılan seferler ve Kazak topraklarında inşa edilen kaleler; üçüncüsü ise 1853-1856 yılları arasındaki Kırım Savaşı'nda aldığı yenilgi sonrasında Rusların sömürgecilik yarışında var olabilmek için yönünü Türkistan'a çevirmesidir. Bunun akabinde, Rusya'nın Türkistan'a yönelmesindeki nedenler açıklanmaktadır. Özkan, Rusya'nın işgal yönünü Türkistan'a çevirmesinin ana nedeni olarak ekonomik sebepleri göstermektedir. Bunu da Rus mallarının pazarlarda Avrupa devletlerinin mallarıyla rekabet edememesi nedeniyle Türkistan gibi geniş bir sahayı pazar haline getirmek ve Amerika'da meydana gelen iç savaş dolayısıyla duran pamuk sevkiyatının, üretimde dünyada Amerika'dan sonra ikinci sırada yer alan Türkistan'a doğrudan sahip olabilmek arzusunun bağlamaktadır.⁵ Yazar, Rusların Türkistan'a yönelişinin aşamaları ve nedenleri sonrasında işgale giden süreçte yaşanan gelişmelere dair bilgiler vermektedir. Askerî reformlar, keşifler ve işgal için yapılan planların ardından Hokand Hanlığı'ndan başlayarak Buhara Emirliği'nin işgaline giden olayları etraflıca anlatmaktadır. Ayrıca Gorçakov'un Rusya'nın Türkistan'daki işgallerinin gerekçesini açıkladığı bildiriden alıntı yaparak anlatımını zenginleştirmektedir. Buhara'nın işgali

² Özkan, *age*, s. 54.

³ Özkan, *age*, s. 61.

⁴ Özkan, *age*, s. 68.

⁵ Özkan, *age*, s. 73.

öncesinde Rusların Buhara ordusuyla ilk karşılaşmaları ve bu savaşta Rusya'nın galip gelişinden neden ve sonuçlarıyla birlikte bahsetmektedir. Rusya'nın savaşta galip gelmesinin nedeni olarak Buhara ordusunun Rus ordusuna kıyasla teknolojik açıdan geri kalmasını, ordunun nizamdan yoksun halktan ve cezalarından dolayı askere alınan sabikalılardan oluşmasını göstermekte, savaşın neticesinde Ruslarda bütün Türkistan'ın işgal edileceği düşüncesinin oluştuğunu ifade etmektedir.⁶ Yazar, Buhara Emirliği'nin işgalinde önemli bir dönüm noktası olan Zirebulak Savaşı'na ayrı bir başlık açmaktadır. Burada savaşın akabinde cereyan eden olaylar ve Buhara'nın 1873 yılında Rus tabiiyetine girmesiyle sonuçlanan gelişmeleri aktarmaktadır. Ayrıca Buhara Emirliği ile Çarlık Rusya arasında 1873 yılında imzalanan ve hanlığın Rus tabiiyetine girdiğinin gösteren anlaşmanın önemli maddelerini de sıralamaktadır. Emirliğin Rusya'ya bağlanması sonrasında Buhara topraklarında işgalin kökleştirilmesi çerçevesinde yapılan çalışmalardan da söz etmektedir. Özellikle Emir Abdulahad ve Âlim Han dönemlerindeki emirliğin içinde bulunduğu siyasî, iktisadî ve sosyo-kültürel vaziyeti detaylı olarak anlatmaktadır. Emir Abdulahad döneminde gerçekleştirilen eğitim alanındaki ıslahatlar ve bunların Buhara Emirliği'ne olan etkilerini değerlendirmekte, Ceditçilerin 1917 Devrimleri öncesinde ve sonrasında Buhara Emiri ile olan mücadelelerini irdelemektedir. Buhara Emiri Âlim Han'ın devletin Sovyet Rusya tahakkümüne girmesine neden olan Bolşeviklerle gerçekleştirdiği savaşlardan bahsedilmiş, işgal sürecinde ise Buhara'nın teslim olmasına rağmen Bolşeviklerin ve Kızıl Ordu'nun Buhara halkının genelinde uyguladığı insanlık suçuna dikkat çekilmiştir.

Buhara'nın idarî, iktisadî ve kültürel özelliklerini ise eserin son bölümünde değerlendiren yazar, siyasî tarihyazımını kültürel bağlamda yeniden ele almaktadır. Devletin idarî sistemini ele alırken, Cengiz soyundan hükümdarlar ile Mangıt hanedanına mensup idareciler dönemindeki yönetim biçimini karşılaştırmaktadır. Ayrıca Buhara Hanlığı'nda yönetimin Astrahanîlerden Mangıt kabilesine geçişi ile birlikte hanlığın emirliğe evrilişini tekrar vurgulamaktadır. Bunun yanı sıra, devlet ve askerî teşkilata dair de bilgiler vermektedir. Yazar Buhara'daki dinî hayattan bahsederken, Buhara şehrini Türkistan'ın ruhanî kalbi olarak nitelendirmekte ve buna ek olarak hanedanların değişmesi ile birlikte yönetimde artan dinî taassuba dikkat çekmektedir. Bunun akabinde, Buhara Hanlığı'nın daha ziyade ticarî faaliyetleri ile anılmasına rağmen, ekonomik hayatta zirafî faaliyetleriyle ön plana çıktığını belirtmektedir. Tarih boyunca Türkistan coğrafyasında zenginleşen kültürel medeniyetin, Buhara'nın mimarisine; camilere, medreselere, saraylara ve halkın yaşadığı evlere nasıl yansıdığı da ele alınan konulardan biridir. Buhara'daki eğitim hususunda ise, dinî taassubun gelişmesi ile birlikte pozitif bilimlerin yerine teoloji biliminin önem kazandığını belirtmekte ve sonrasında Buhara'nın dinî eğitim merkezi oluş sürecini anlatmaktadır.

Buhara Hanlığı (1500-1920) adlı kitap hakkında değinilmesi gereken hususlardan biri de eserin kaynakçasıdır. Yazar, İngilizce, Türkçe ve Rusça araştırma eserler ve makalelerden istifade ederek kaynak çeşitliliği bakımından zengin bir eser vücuda getirmiştir. Bu kısa ama yoğun bilgiler içeren eserde 138 kaynağın kullanılmış olması, bunun kanıtı niteliğindedir. Son söz olarak, akıcı bir üslupla kaleme alınan *Buhara Hanlığı (1500-1920)* adlı eserin, şimdiye kadar yapılmış tüm mevcut çalışmalar incelenerek hazırlandığını söylemek mümkündür.

Doç. Dr. Murat Özkan'ın incelemeye konu olan eseri, İbn Haldun'un "devlet anlayışını" akıllara getirmektedir. Haldun'a göre, devlet tıpkı canlı varlıklar gibi doğan, büyüyen ve ölen bir organizmadır. Bununla birlikte yazar, ölen organizmaların bir izale niteliği taşıdığını, halkın ise farklı siyasî teşekküller bünyesinde değişim ve dönüşümle varlığını idame ettirdiğini anlatmaktadır. Yazar, geniş çaplı araştırmalar ile hazırladığı bu kıymetli eserini neşrederek Türkistan hanlıkları ile ilgili yeni bir başucu kitabını da literatüre kazandırmıştır.

⁶ Özkan, *age*, s. 80.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 581-584.

Geliş Tarihi–Received Date: 19.03.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 08.05.2021

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

DÜNYA TARİHİNDE ORTA ASYA*

HAVA NUR YEŞİLYURT**

Peter B. Golden, Türkiyatçı ve dilbilimci olarak değerlendirilen Amerikalı bir tarih profesörüdür. İlgi alanı olan Avrasya, Türk halkları, Türk filolojisi, Hazarlar, Macar erken tarihi ve Kafkaslara yönelik neredeyse 200’den fazla çalışması mevcuttur. Bunlar arasından *Türk Halkları Tarihine Giriş*, *Hazar Çalışmaları*, *Dünya Tarihinde Orta Asya* adlı eserlerinden bazıları Türkçeye çevrilerek okuyuculara sunulmuştur.

Dünya tarihinde Orta Asya, isimli çalışma *Halklar Tabakası* başlığı altındaki giriş kısmı haricinde dokuz bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, “*Göçebeliliğin Doğuşu ve Vaha Şehir-Devletleri*”; ikinci bölüm, “*İlk Göçebeler: Savaşı Meslek Edinenler*”; üçüncü bölüm, “*Kutlu Kağanlar: Türkler ve Halefleri*”; dördüncü bölüm, “*İpek Yolu Şehirleri ve İslam’ın Zuhuru*”; beşinci bölüm, “*Bozkır Semalarında Hilal: İslam ve Türk Halkları*”; altıncı bölüm, “*Moğol Kasırgası*”; yedinci bölüm, “*Son Cengizliler, Timur ve Timurlu Rönesansı*”; sekizinci bölüm, “*Barut Çağı ve İmparatorlukların Tazyiki*” ve son olarak dokuzuncu bölüm “*Modernite Meseleleri*” başlıklarını taşımaktadır. Bu bölümler haricinde üç *ön söz –editörün ön sözü, yazarın Türkçe baskıya ön sözü ve çevirmenin ön sözü–* ve *zaman dizini, ileri okumalar, genel ağ ve dizin* başlıklarını taşıyan eklemeler de kitapta yer almaktadır. Ayrıca kitap içerisinde Mertcan Akan tarafından hazırlandığı belirtilen haritalar da mevcuttur. 2011 yılında Oxford University Press tarafından İngilizce olarak yayınlanan bu kitap, Yahya Kemal Taştan tarafından Türkçeye çevrilerek 2015 yılında Ötügen Neşriyat aracılığı ile Türk okurlarına sunulmuştur.

Asıl adı *Central Asia World History* olan ve Türkçe çevirisiyle *Dünya Tarihinde Orta Asya* adını alan kitap, Oxford University Press tarafından yayınlanan *The New Oxford World History* adlı 24 kitaplık bir serinin parçasıdır. Serinin editörlüğünü Bonnie G. Smith ile Anand Yang yaptığından dolayı kitabın giriş kısmında bu iki ismin ön sözleri mevcuttur. Bu ön sözde serinin neden kaleme alındığı açıklanmaktadır. Batı Avrupa ve ABD tarihi manasına geldiği genellikle kabul edilen *eski dünya tarihine* farklı bir bakış açısı getirmek için kaleme alınan bu seride amaç, insanoğlunun yaşamını yeniden yorumlayarak bu durumun yakından bir fotoğrafını çekmek ve dünya tarihine sıradan insanların gözünden bakma imkânını sağlamaktır.

Peter B. Golden’in yazdığı söz konusu kitapta ise amaç, ön sözde belirttiği üzere, dünyanın oldukça önemli ve geniş bir bölgesi olan Orta Asya’daki halkların ve devletlerin, siyasi ve sosyal tarihini özetleyici bir biçimde anlatabilmek ve modern dünyaya şekil veren etkenlerin erken unsurlarını oluşturduğu görüşünü izah edebilmektir. Ayrıca yazar, yine ön sözünde, kitabı yalnızca bu alanda yüzeysel bilgilere sahip olan İngiliz okurları için kaleme alırken dahi daima Türk okurlarını da göz önünde bulundurduğunu belirtmektedir. Asıl okuyucu kitlesinin üniversite öğrencileri ile tarihe meraklı okurlar olmasını hedeflediğini belirten yazar bu doğrultuda kitabın, alanın uzmanlarına yönelik olmadığını ancak içeriğinde ilgilerini çekecek bazı noktaların bulunduğunu ümit ettiğini ifade etmektedir.

Kitabın giriş bölümü olan “*Halklar Tabakası*”, 17. ve 25. sayfalar arasını kapsamaktadır. Bu bölümde Orta Asya coğrafyası hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir. Esasen burada verilen bilgiler, sonraki bölümlerde anlaşılması açısından önem taşımaktadır. Yazar okuyucuya kendi bakış açısı haricinde farklı perspektifleri de katarak bir anlatım sunmaktadır. Öncelikle Orta Asya’nın farklı dine mensup kişilerin buluşma yeri olduğuna değinen yazar, akabinde toplum yapısı hakkında ifadelerde bulunmaktadır. Orta Asya’nın vadilerdeki yerleşik halk ve bozkırlardaki göçebeler olmak üzere farklı hayat tarzlarına sahip iki toplumdan oluştuğunu belirten yazar çalışmasında, nüfusun büyük çoğunluğunun göçebe oluşundan kaynaklı bu kısma ağırlık vermiştir.

Göçebelerin *barbar* olarak ifade edilmesinin, *vasal* ve *yabancı* kelimelerinden sonra geldiğini belirten yazar, onların sanıldığı gibi yabani bir hayat tarzına değil de arkeolojik keşiflerden elde edilen buluntulara göre

* Peter Benjamin Golden, *Dünya Tarihinde Orta Asya*, çev. Yahya Kemal Taştan, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2018 (3. Baskı), 246 s.

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: hava.yesilyurt@hbv.edu.tr, **ORCID ID:** 0000-0001-9065-1381

DÜNYA TARİHİNDE ORTA ASYA

zengin ve gönençli bir hayat tarzına sahip olduklarını söylemektedir. Bu doğrultuda “Altın Elbiseli Adam” örnek gösterilmektedir.

Yazarın çalışmanın bu kısmında verdiği bilgilere göre, yerleşik ve göçebe halkın birbirleriyle bağ kurması Orta Asya'nın ortak bir hayata sahip olmasını sağlamıştır. Çalışmada, yeryüzündeki toprakların yaklaşık 1/7'sini (8 milyon mil kare) kapsayan ve Avrasya'nın kalbi olarak ifade edilen Orta Asya'nın sınırları, bugünkü devletler üzerinden verilmekle birlikte oldukça geniş bir coğrafyadan bahsedilmektedir. Bu bilgilere göre, batısında Türkmenistan, Özbekistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan devletlerinin; Müslüman Sincan bölgesi hariç Budizm yaygın olan doğusunda ise Çin'in sınırları içerisinde yer alan Sincan Uygur ile İç Moğolistan Özerk bölgeleri ve Mançurya'nın kapsadığı coğrafi saha, Orta Asya olarak ifade edilmektedir. Bu doğrultuda da geniş bir haritaya girişin ilk safhasında yer verilmiştir. Orta Asya'nın sınırlarına ilişkin bilgi veren yazar, buradaki nüfusunun büyük çoğunluğunun Müslüman olduğunu belirterek dini yapıya ilişkin de bilgi sağlamıştır.

Orta Asya'nın hâkim bitki örtüsü bozkır olarak belirtilen ve buradaki kuraklığa vurgu yapılan çalışmada diğer yandan Amu Derya ve Sır Derya gibi nehirlerden beslenen vahalarda ise tarım yapıldığına dikkat çekilmektedir. Toplumun sosyal hayatına ilişkin bazı bilgilerin yer aldığı çalışmanın bu kısmında yazarın, dil hususundaki ifadeleri mühimdir. Bu doğrultuda Hint-Avrupa ve Altay dil ailelerinin, Orta Asya tarihine hükmettiğini söylemekle birlikte bu görüşüne karşıt olanların fikirlerine de yer vermektedir. Dil yayılmasının, fetih, toplu göç, bir halkın başka bir halk tarafından toptan yer değiştirmeye zorlanması, tedrici sızma ve karşılıklı ilişkiler ile gerçekleşebileceği, ancak, söz konusu yayılmanın hangi araçlarla gerçekleştiğinin her zaman bilinmediği şeklindeki ifadesi dikkat çekicidir. Bu bölümle ilgili son olarak, halkların, kaynaşmış birçok etnik ve dil tabakalarının bir ürünü olduğunu ve siyasi hesaplaşmalar neticesinde bir araya geldiğini belirten yazar, halkların teşekkülünü hala devam bir süreç olarak görerek son noktayı koymaktadır. Kısacası bu bölümde yazar, hakikaten giriş niteliğinde verdiği genel bilgilerle sonraki bölümlerde anlatacaklarının temelini atmaktadır.

Birinci bölüm, “Göçebelğin Doğuşu ve Vaha Şehir-Devletleri” başlığını taşımakla birlikte 27. ve 43. sayfalar arasını kapsamaktadır. Bu bölümde başlıkla bağlantılı bir şekilde, Orta Asya'ya gerçekleşen göçlerle halkların iskânından hareketle, göçebelğin doğuşunu sağlayan etkenler, yerleşik hayata giden süreç ve şehirleşme, farklı ifadelerle kısa ve öz bir biçimde anlatılmaktadır.

İkinci bölüm, “İlk Göçebeler: Savaşı Meslek Edinenler” başlığını taşımakta ve sayfa 45 ile 64 arasını kapsamaktadır. Bu bölümde, Hint-Avrupa dil topluluğunun dağılmasından ötürü Avrasya ve çevresinde bir halk taşınmasının yaşanmasıyla Hint-İranlıların, Doğu Türkistan çevresine gelmesi, buradaki halklarla ilişkileri ve sosyal durumları üzerinde durulmakla birlikte İrani göçebeler, İskitler, Asya ve Avrupa Hunları, Kuşanlar ve bunların Yüceçiler veya Çin ile olan ilişkileri, siyasi tarihleri ve sosyal durumları anlatılmaktadır.

Üçüncü bölüm, “Kutlu Kağanlar: Türkler ve Halefleri” başlığını taşımakla birlikte sayfa 65 ile 85 arasını kapsamaktadır. Bu bölümde Asya Hunları ve Han Hanedanı'nın çöktüğü istikrarsızlık döneminde ortaya çıkan, yazar tarafından üç mühim devlet olarak tanımlanan Tabgaçlar, Asya Avarları ve Eftalitlere değinilerek bozkırların zamanla Türkleşmesinden sonra ortaya çıkan devletlerden ağırlıklı olarak Göktürkler üzerinde durulmakta, daha sonra ise Uygurlar ve Kırgızlar anlatılmaktadır.

Dördüncü bölüm, “İpek Yolu Şehirleri ve İslam'ın Zuhuru” başlığını taşımakta ve sayfa 87 ile 105 arasını kapsamaktadır. Bu bölümde önceki bölümlerde bahsi geçen İpek Yolu'nun teşekkülünün ardından bu hat üzerindeki Taşkent, Buhara, Semerkand, Hoten, Kaşgar ve Kuça gibi şehirler ile Harezmi ve Mâverâünnehir bölgelerinin hüviyeti anlatılmakta ve bilhassa Soğd şehirleri ile Soğdlar üzerinde durularak, Budizm ile Zerdüştlüğe değinilmektedir. Ayrıca son Sasani kralının öldürülmesiyle İran'ın Araplara boyun eğmesi sonrası başlayan Arap-İslam fetihleri, Orta Asya'da siyasi bir aktör olarak kendilerini gösteren Araplar ve bölgedeki siyasi teşekküllerin ilişkileri ile İslam dininin bu şekilde bölgede nasıl zuhur ve nüfuz ettiği anlatılarak bölüm sonlandırılmaktadır.

Beşinci bölüm, “Bozkır Semalarında Hilal: İslam ve Türk Halkları” başlıklı olup, sayfa 107 ve 123 arasını kapsamaktadır. Anlatımının başında bugünkü Orta Asya Türk halklarının etnik yapılarını meydana getiren olayı göçlere bağlayan yazar, Karluklar, Peçenekler, Kimekler ve Kırgızlara kısaca değindikten sonra Müslümanların Avrasya'dan sağladığı kölelerin tedarikçisi olduğunu belirttiği Hazarlar ve Samaniler hakkında bilhassa Samanilerin İslam'ın yayılmasındaki konumuna değinerek siyasi ve sosyal bilgiler vermektedir. Samanilerin ardından ilk Müslüman-Türk devletleri mahiyetinde olan İtil Bulgarları, Karahanlılar, Gazneliler hakkında çok yönlü bilgiler veren yazar, son olarak Selçuklulara da değinerek anlatımı bitirmektedir.

Altıncı bölüm, “Moğol Kasırgası” başlığını taşımakta ve sayfa 125 ile 144 arasını kapsamaktadır. Moğollardan önce Orta Asya'da hüküm süren dört devlet özelinde siyasi duruma kısaca değinen yazar, Cengiz Han'ın yükselişi ile Moğol kasırgasının gelişiminin ardından ardılı Cengizadeler ve Moğol devletleri ile Moğolların sosyal durumlarından ve yarattıkları etkilerden bahsederek bölümü sonlandırmaktadır.

Yedinci bölüm, “Son Cengizliler, Timur ve Timur Rönesansı” başlıklı olup, sayfa 145 ve 164 arasında kapsamaktadır. Bu bölümde, önceki bölümün devamı niteliğinde olup, Cengizlilerden sonra Moğolların akıbeti, Timur’un ortaya çıkışı, devleti ve devletindeki ilmi gelişmeler harmanlanarak anlatılmaktadır. Bu anlatımda siyasi durumun yanı sıra İslamlaşma ile sosyo-kültürel gelişmelere de özellikle değinilmektedir.

Sekizinci bölüm, “Barut Çağı ve İmparatorlukların Tazyiki” başlığını taşımakta ve sayfa 165 ile 190 arasında kapsamaktadır. Başlangıçta 16. yüzyıldaki siyasi durum, etnik ve dinî kimlikler göz önüne alınarak belirtilmektedir. Bu bağlamda Safeviler, Moskova (Rus) Knezliği, Orta Asya toplulukları (Kazak, Özbekler) ve Babürlüler hakkında bilgiler verilmekle birlikte ateşli silahların icadından sonra değişen dengeler, ilişkiler ve mücadeleler anlatılmaktadır.

Dokuzuncu bölüm, “Modernite Meselesi” başlığını taşımakla birlikte sayfa 191 ve 216 arasında kapsamaktadır. Bu bölümde, siyasi açıdan bölünen ve yeni hükümler tarafından tam olarak bilinmeyen Orta Asya’nın yaşadığı değişim anlatılmaktadır. Bu anlatımda Rusların politikalarının üzerinde durulmakla birlikte 19. ve 20. yüzyıllardaki Orta Asya’nın siyasi ve sosyal durumuna ağırlık verilmektedir. Hülasa kitabın içeriği bu şekildedir.

Golden, ön sözde söylediklerine ve amacına bağlı kalarak, Orta Asya’nın devletler ve halklar tarihine ağırlıklı olarak sosyo-kültürel açıdan yaklaşmış ve bu doğrultuda bilgiler vermiştir. Her bölümde bahsi geçen dönemin en çarpıcı özelliği, başlık olarak kullanılmıştır. Kitabı, farklı başlıklar altında bölüm bölüm her biri ayrı birer konuymuş gibi kaleme alıyor gözüke de esasında bu bölümlerin birbirleriyle bağlantılı oldukları, kitabı okudukça anlaşılacaktır. Bölümler yani işlenen konular arasındaki irtibat, hızlı geçişlerden ötürü bazı boşluklar olsa da kronolojik bir biçimde sağlanmaktadır. Oldukça geniş bir bakış açısından çok yönlü bilgiler verilerek, konular betimlenmeye çalışılmaktadır. Verilen bilgilerde yazarın, Batı literatüründe oldukça yaygın olan Avrupa merkezci bakış açısının izlerini taşıdığını görmek de ayrıca mümkündür. Golden, bilgileri verirken teori veya hissiyata değil, kaynağını farklı görüşlerden veya dilbiliminden sağladığı analizlerine dayanmaktadır. Ayrıca bu analizlerini paylaşırken kesin bir üslup da kullanmamaktadır. Bu bakımdan yazarın analizleri, onu literatürde ayrı bir yere koymaktadır. Kitabın konusuna yönelik literatürde var olan, V. V. Barthold’un yazmış olduğu “Orta Asya: Tarih ve Uygarlık” adlı kitap, bu kitaba alternatif olabilir ancak konuya yaklaşımı ve kapsamı bakımından bu kitaptan ayrılmaktadır.

Golden, mantıklı, tutarlı ve ağırlıklı olarak genelgeçer sayılabilecek bilgileri, konuya odaklanmış bir halde bağlamına oturtarak açık ve anlaşılır bir dille okuyucuya sunmaktadır. Türkçe çevirisi anlaşılabilirlik bakımından kolay ve iyi bir dille yazılmış bu kitap, üniversite öğrencilerine ve tarih meraklılarına yönelik yazıldığından olsa gerek pek fazla ağır ifadeler ve yoğun jargon içermemektedir. Yazı boyutunun büyük olması da okunuşunu kolaylaştırmaktadır. Ayrıca görsel olarak okuyucuya haritalar sunulması, konuya yönelik ilgi çeken ve eserin içeriğini zenginleştiren bir etkidir.

Özetleyici bir amaç doğrultusunda kaleme alındığından olsa gerek, bazı meselelerin derinliklerine inilmeyerek üstünkörü geçilmiş, konunun özü okuyucuya sunulmuştur. Bu noktalara; Asya Hunları, Göktürkler ve Karahanlılar gibi birkaç siyasi teşekkülün veya hanedanın menşelerinin belirsiz olduğunu söylemesi örnek gösterilebilir. Yine anlatımda, İskitlerin İrani olduğu tezi, “yabgu” unvanının İrani bir unvan olabileceği gibi bazı tartışmalı meselelerde tartışmalı ifadelerde bulunması ve Avrupa Hunları gibi bazı devletlerin anlatımında yalnızca belirli bir yöneticiye/hükümdara odaklanması gibi hususlar, kitabın eksik ve tartışmalı noktalarıdır. Bu durum, dediğimiz gibi özetleyici bir amaç doğrultusunda kaleme alındığından olsa gerek, kitabın derinliğini bir nebze düşürse de anlaşılabilirliğini arttırmaktadır. Ancak bu durum tabii ki kitabın önemsiz olduğu anlamına gelmemektedir. Kitap, konuya yönelik bir giriş, yazıldığı kesime yönelik de bir başucu kitabı niteliğindedir.

Golden’in kitabında vermiş olduğu bilgiler ve kullanmış olduğu yöntem konuya hâkimiyetinin yanı sıra literatüre hâkimiyetini de göstermektedir. Literatürde Orta Asya’ya yönelik yazılmış olan ve ön plana çıkan yabancı kitaplardan, hatta bunların bazıları Türkçeye çevrildiği için bizler de yararlanmaktayız, yararlanmakla birlikte metin içerisinde bahsettiği konunun dönemine ait ana kaynaklardan da kesitler sunarak buna yönelik ifadelerde bulunmaktadır. Literatürden bahsetmişken Golden, bu kitabını sunarak Batı literatüründeki “dünya tarihinin Avrupa ve ABD’den ibaret olduğu” görüşünü tenkit ve tadil etmektedir. Bu doğrultudaki yaklaşımlara yönelik, dünya tarihinde Orta Asya’nın ne kadar mühim bir konumda olduğuna dair ifadelerde bulunması, literatürde yeni veya farklı olarak değerlendirilebilecek bir saha açmaktadır.

Sonuç olarak, yazar belirttiği amaç doğrultusunda hedeflediği kesime yönelik bir eser kaleme almak istemiş ve bunu gerçekten başarmıştır. Kitap, her açıdan yazarın amacına ve hedef kesimine yöneliktir. Konuların başlığı, içeriği, dili, üslubu ve hatta verilen haritalar ile kronoloji cetveli dahi bu hususa örnektir. Tarih okumaya yeni başlamış, bu konuyla ilgili birkaç okuma yapmış ve merak duyan herkese önerilebilecek nitelikte olan bu kitap tarih öğrencilerinin de istifadesine sunulabilecek bir kaynaktır.

Cilt/Volume 3, Sayı/Issue 6, Temmuz/July 2021, ss. 585-586.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.05.2021 Kabul Tarihi–Accepted Date: 11.05.2021

KİTAP İNCELEMESİ – BOOK REVIEW

**TÜRKİSTAN SON GENEL VALİSİ ALEKSEY NİKOLAYEViÇ KUROPATKİN'İN
GÜNLÜKLERİ DEVRİM GÜNLERİNDE TÜRKİSTAN (1916-1917)***

TEKİN AYCAN TAŞCI**

18 ve 19. yüzyıl boyunca Türkistan topraklarını peyderpey ele geçiren Rusya İmparatorluğu'nun bölgeyi işgaline, burada kurduğu idari yapılara, bunun siyasi, sosyo-kültürel, ekonomik ve demografik açılardan bölgeye ve bölge halklarına yansımalarına ışık tutan en önemli tarihî kaynaklar arasında bölgede görev yapmış askerî idarecilerin tuttukları günlükler gösterilebilir. Bu günlükler arasında Rusya İmparatorluğu'nun son Türkistan Genel Valisi olan General Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in günlükleri yukarıda belirttiğimiz hususlara ek olarak Şubat ve Ekim 1917 devrimleri gölgesindeki Türkistan'ı yansıtmaları bakımından emsalleri arasında önemli bir yere sahiptir. Kitabevi Yayınları'nın başlattığı “Rusya, Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dizisi” çerçevesinde yayınlanan Ömer Karataş'ın *Devrim Günlerinde Türkistan(1916-1917): Türkistan Son Valisi Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in Günlükleri* adlı eseri, bu günlükleri değerlendirmeleriyle birlikte Türkçe literatüre kazandırmıştır.

Kitap editörün notu, önsöz, kısaltmalar ve girişin ardından iki bölüme ayrılmakta ve temel olarak Türkistan Genel Valisi Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in birinci (6 Mart 1917-15 Mayıs 1917), ikinci (23 Temmuz-22 Aralık 1916) ve üçüncü günlüğünün (20 Mayıs-23 Ekim 1917) değerlendirmesi ve çevirisinden oluşmaktadır. Kronolojik usule göre düzenlenen kitabın sonunda günlükten bazı sayfalar, resimler ile ayaklanma bölgelerini gösteren bir harita yer almaktadır. Editörün notu kısmı Sadık Müfit Bilge tarafından kaleme alınmıştır. İki sayfadan oluşan kısımda Bilge, Türkiye'nin Rusya, Orta Asya ve Kafkasya devletleri ile olan ilişkilerini ve tarihî bağlarını vurgulayarak Türkiye'de bu ülkeler hakkında daha çok araştırma yapılması gerektiğine dikkat çekmektedir.

İmparatorluk dönemi Rus hükümetlerinin gayri Rus nüfusun yoğun olarak yaşadığı özel şartlara, jeopolitik ve jeostratejik öneme sahip bölgelerin başına atadığı idarecilerin özellikleri ekseriyetle birbiriyle pek farklılık arz etmemiştir. Üst düzey subaylardan oluşan bu idarecilerin çoğu atandıkları bölgelerde daha önce askerî faaliyetlerde bulunmuş ya da alt idari birimlerin yöneticiliğinde tecrübe edinmiş, bölgeyi ve bölge halkını tanıyan kişilerdi. Bu subayların o zamana kadar devlet hizmetindeki kariyerlerinin bilinmesi ise tarihçilerin söz konusu bölgelerdeki dönemin Rus idaresinin ortaya koyduğu eylem ve faaliyetleri yorumlamasına katkıda bulunmaktadır. İncelemekte olduğumuz eserin yazarı da giriş bölümünün (ss. 13-26) iki alt başlığından ilkinde Türkistan'ın son genel valisi Kuropatkin'in hayatını (1848-1925) konu ederek çalışmaya artı değer kazandırmıştır. Bu kısımda yazar öncelikle Kuropatkin'in ilk görev yeri olan Orenburg Askerî Bölgesi'ne gelişiyi birlikte Türkistan'daki faaliyetlerine, onun yazarlığına ve kaleme aldığı eserlerine, ardından 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile 1880-1881 yıllarında Ahal-Teke ve Gök Tepe savaşlarındaki hizmetlerine, 1890 senesinde Hazar Ötesi Oblastı yöneticiliğine ve 1904-1905 yıllarında yapılan Rus-Japon savaşında ordu komutanlığı dönemine değinmiştir. Yazar girişin bu kısmını Kuropatkin'in bir yıl görevde kaldıktan sonra askerlik mesleğine veda ederek köyü Şeşurino'ya dönmesi ve 1925 yılında vefatıyla sonlandırmıştır. Bu şekilde Kuropatkin'in 1916 yılının Temmuz ayında Türkistan Genel Valiliği görevine tayin edilmesine kadarki askerî ve idari kariyeri hakkında detaylı bilgi vermiştir. Girişin ikinci alt başlığında ise yazar, 1917 Devrimi öncesi Türkistan'daki Rus yönetimi ve bölgedeki durum hakkında ana kaynaklardan biri olan Kuropatkin'in günlüklerinin (1898-1917) kısa bir tanıtımıyla birlikte değerlendirmede bulunmaktadır.

Yazar, birinci bölümü (ss. 27-33) beş alt başlığa ayırmıştır. İlk alt başlıkta Türkistan hakkında ayrıntılı bilgiler içeren Kuropatkin'in üç günlüğünü tanıtmıştır. Buna göre Kuropatkin'in genel vali olarak atandığı 23 Temmuz 1916'dan 22 Aralık 1916 tarihine kadarki süreci kapsayan birinci günlük, generalin genel valilik dönemine ışık tutmaktadır. İkinci günlük 1919 yılının Mart-Mayıs aylarında Kuropatkin'in Türkistan'daki ev

* Ömer Karataş, *Türkistan Son Genel Valisi Aleksey Nikolayeviç Kuropatkin'in Günlükleri Devrim Günlerinde Türkistan (1916-1917)*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, 171 s.

** Dr. Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, E-Posta: tasci@erciyes.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-6340-035X

TÜRKİSTAN SON GENEL VALİSİ ALEKSEY NİKOLAYEViÇ KUROPATKİN'İN GÜNLÜKLERİ DEVİRİM GÜNLERİNDE TÜRKİSTAN (1916-1917)

hapse, genel valinin bölgeden ayrılışı ve ayrıldıktan sonraki dönemi kapsamaktadır. 20 Mayıs-23 Ekim 1917 tarihleri arasındaki dönemi içeren üçüncü günlük ise bir önceki günlüğü tamamlar nitelikte kaleme alınmış son günlüktür. Yazar bu bölümün sonunda bu üç günlüğün 23 Temmuz 1916-23 Ekim 1917 tarihleri arasında Rusya ve Türkistan'daki siyasi, idari ve sosyal olayların aynası olduğunu belirtmiş ve birinci günlüğün Türkistan Genel Valiliği görevi sırasında kaleme alınması nedeniyle diğer iki günlüğe nazaran Türkistan meseleleri için daha önemli olduğuna vurgu yapmıştır.

Birinci bölümün ikinci alt başlığında yazar, bahsi geçen üç günlüğün (23 Temmuz 23-1916 Ekim 1917) Türkistan meselesiyle ilgili olan kısımları hakkında bilgi vermektedir. Bu bölümü kendi arasında da üç alt başlığa ayırmıştır. Bu minvalde birinci günlükte 22 Temmuz 1916'da geniş yetkilerle Türkistan Genel Valiliği görevine tayin edilen General Kuropatkin'in ilk gününden itibaren Türkistan'daki faaliyetleri ve bölge hakkındaki düşünce ve önerilerinin yer aldığını belirtmiştir. Kendi içinde başlıklara ayırarak değerlendirdiği bu günlükte yazara göre en önemli meselelerden biri, Rusya vatandaşı tüm gayri Ruslar için askerlik muafiyetini kaldıran fermanın 25 Haziran 1916'da yürürlüğe girmesiyle Türkistan'da başlayan isyandır. Yazar, bu nedenle de günlükte isyanın sebepleri, gelişmesi, isyanı bastırmaya yönelik askerî/idari tedbirler ve isyanın bastırılması gibi meselelerin yer verildiği üzerinde durmuştur. Bu kısımda ayrıca Kuropatkin'in Türkistan'da Rus sömürüsüne (Rus menfaatlerine) yönelik faaliyetleri ve önerileri ile eğitim ve din meselesine de değinilmiştir.

Yazar ikinci günlükte geçici hükümetin iş başına gelmesiyle birlikte 1917 yılının hem Rusya hem de Kuropatkin için en zor ve en uzun yıl olduğuna dikkat çekmiştir. Bununla birlikte 6 Mart 1917 tarihinden başlayan bu ikinci günlüğün Rusya'daki devrimin Türkistan'daki yansımalarını içerdiği, Kuropatkin'de yavaş yavaş fikir değişikliği meydana geldiğinin görüldüğü ve Genel Vali'nin Taşkent ahalisinden ve gayri Ruslardan devrime itaat etmelerini istediğine vurgu yapmıştır. Yazar ayrıca bu günlükte Kuropatkin ile Petersburg arasındaki görüş ayrılıklarının ve Genel Vali'nin Türkistan ahalisi hakkındaki düşüncelerinin yer aldığını da belirtmiştir.

Birinci bölümün son alt başlığında üçüncü günlük hakkında değerlendirmelerde bulunan yazar, bu günlüğün Kuropatkin'in eski ve yeni Rus devlet düzeni hakkında yorumları, Rus ordusundaki yeni düzenlemeler ve bu düzenleme neticesinde meydana gelen disiplinsizliklerin, devrim sonrası ülkede meydana gelen kamplaşma konusundaki eleştirilerinden oluştuğunu yazmıştır. Kuropatkin'in son günlüğü 23 Ekim 1917 tarihinde son bulmaktadır. Nitekim 25 Ekim 1917 tarihinde gerçekleşen devrimden sonra Rusya'da Geçici Hükümet yerine Bolşevikler iktidara gelmiştir. Eserin son bölümü olan ikinci bölümde (ss. 57-148) yazar kitabında Kuropatkin'in üç günlüğünün tam metinlerinin çevirisine yer vermiştir.

Ömer Karataş tarafından çeviri ve değerlendirmesi yapılan Kuropatkin'in günlükleri, Taşkent'teki Rus idaresinin faaliyetleri ile Rus devriminin Türkistan'daki yansımaları hakkındaki birinci el kaynak olma özelliği taşımaktadır. Bununla birlikte hem Petersburg hem de Türkistan Genel Valiliği'nin başkenti Taşkent'teki Rus idaresinin ana karakterini ve dönemin olaylarını tahlil etmemiz açısından önem arz etmektedir. Ülkemizde bilhassa son yıllarda Rusça kaynak-kaynakçalar üzerinden kaleme alınan Rusya'nın Türkistan'ı işgali, bölgede kurduğu idari yapılar, uyguladığı idari, siyasi, eğitim, kültürel, iktisadi ve nüfus politikalarına dair çalışmaların artması oldukça sevindiricidir. Hiç şüphesiz bu ve benzeri çalışmalar gelecekte yapılacak olan yeni araştırmalara bir nebze dahi olsa kılavuzluk edecektir.

YAZIM KURALLARI

Aşağıdaki kurallara uymayan makaleler hakeme gönderilmeden reddedilir.

1. İmla kurallarında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'nun en son baskısı esas alınmalıdır.
2. Makale, "**Microsoft Word**" programında hazırlanmalıdır.
3. Yazı karakteri **Times New Roman**, 10 punto ile ve 1 satır aralığıyla iki yana yasla olmalıdır. Dipnotlar ise 8 punto olarak yazılmalıdır.
  - 3.1. Dergiye gönderilen makaleler, notlar, tablolar ve şemalar dâhil, en az 2,000 ve en fazla 15,000 kelime arasında olmalıdır.
  - 3.2. Makalelerde sayfa numarası, üst bilgi ve alt bilgi gibi ayrıntılara yer verilmemelidir.

4. Makalenin sayfa düzeni şu şekilde olmalıdır:

Kâğıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	2,5 cm
Alt Kenar Boşluk	2,5 cm
Sol Kenar Boşluk	2,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	2,5 cm

Paragraf girintileri için 0,8 cm boşluk bırakılmalıdır.

Paragraf aralığı önce 0 nk, sonra 6 nk olmalıdır.

5. Yazar adı ve soyadı, ana başlığın altına 12 nk aralık bıraktıktan sonra **10 punto** ve ortaya hizalı olarak yazılmalıdır. (*) işareti ile dipnot bölümüne unvan, adres ve e-posta bilgileri sırasıyla **8 punto** olarak verilmelidir.
6. Makale ve çevirilerde, metinden bağımsız olarak **en az 400-500 kelime arası ÖZ** ile Anahtar Kelimeler bulunmalıdır. ÖZ kısmının altında bir satır boşluk bırakılarak en az 4, en çok 8 anahtar kelime verilmelidir. Türkçe ÖZ ve Anahtar Kelimelerden sonra ise İngilizce olarak makalenin başlığı, **ABSTRACT (ÖZ)** ve Keywords (Anahtar Kelimeler) mutlaka yer almalıdır.
7. Ana başlıklar tamamen büyük harflerle; ara ve alt başlıklar ise ilk harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle ve koyu yazılmalıdır.

Örnek:

ANA BAŞLIK

1. Alt Başlık

1.1. Ara Başlık

8. Tercüme makalelerin orijinal dilindeki adı (*) işareti ile **dipnot kısmında mutlaka** gösterilmelidir.

9. Makale bölümlerinin sıralaması şu şekilde olmalıdır: TÜRKÇE BAŞLIK, ÖZ, Anahtar Kelimeler, İNGİLİZCE BAŞLIK, ABSTRACT, Keywords, GİRİŞ, ANA BAŞLIKLAR, Alt Başlıklar, SONUÇ, KAYNAKÇA, EKLER

10. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, makale türü ve makalenin konusu ilgili kısımda mutlaka belirtilmelidir.

10.1. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, "**Telif Hakkı Devri Formu**" yazar tarafından doldurulup imzalanarak sisteme tam metin yükleme sırasında mutlaka eklenmelidir.

10.2. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken, **makalenin benzerlik raporu eklenmelidir. Benzerlik oranı %20'yi geçmemelidir.**

11. Dergimize makale gönderimi yapılan sayfa içerisinde makale üst verisi belirtilirken diller bölümünde birincil dil kısmında makalenin yazıldığı dil mutlaka belirtilmelidir. Diller bölümünde ise makalenin başlığı birincil dili ile birlikte İngilizce olarak mutlaka belirtilmelidir.

Alıntılar

1. Beş satırdan az olan alıntılar metin içerisinde italik olarak verilmelidir. Vurgulanması gereken ifadeler de italik yapılır. ÖZ kısmında alıntı yapılmamalı, kelime vurgusu için italik kullanıma başvurulmamalıdır.

2. Alıntılar 5 satırı geçtiğinde paragraf girintisinden ve sol taraftan 1 cm içeriden başlatılmalı, tırnak içinde 9 punto olarak yazılmalıdır.

Dipnotlar

1. Dipnotlar Times New Roman yazı tipinde, 8 punto ile tek satır aralığında ve iki yana yasla şeklinde olmalıdır.

2. Dipnotlarda kaynak adları (*kitaplar, tezler, ansiklopedi veya dergi adları*) italik olmalı ve sırasıyla yazarın adı, soyadı, kaynağın adı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Kitap ve Tez Dipnotlar Örnek:

- Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (TTK Yayınları şeklinde de olabilir), Ankara 2014, s. 88.

- Abdullah Üstün, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013, s. 35.

2.1. Tekrarlanan atıflar için yazarın soyadı ve kaynağın türüne göre *age, agm, agt*, yazılmalı ve sayfa numarası eklenmelidir. Aynı yazarın birden fazla eserinde ise eserin/makalenin ismi kısaca belirtilmelidir.

Örnek:

- Ögel, *age*, s. 125.

- Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s. 152

- Kafesoğlu, *agm*, s. 16.

- Üstün, *agt*, s. 48.

- Kafesoğlu, "Türk Tarihinde...", s. 106.

- Kaşgarlı Mahmud, *DLT*, C.1, s. 129.

3. Dipnotlardaki makale veya ansiklopedi madde isimleri tırnak içinde düz, süreli yayın veya ansiklopedi ismi ise italik yazılmalıdır.

4. Dipnotlardaki makale ve ansiklopedi maddelerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Makale ve Ansiklopedi Maddeleri Dipnotlar Örnekleri:

- Wolfram Eberhard, “Orta Asya’da At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat”, *Ülkü*, S. 16/92, Ankara 1940, s. 162.

- Ömer Faruk Akün, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 473.

- Özkan İzgi, “Orta Asya’nın En Eski Kültürleri ve Çin Medeniyeti ile İlişkiler”, *Türkler*, Edt. Hasan Celal Güzel, Salim Koca, vd., C.1, 2002, s. 464.

Arşiv Belgeleri İçin Dipnot Örnekleri

- BOA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi) *Bab-ı Asaî, Mektubi Kalemi Mühimme Evrakı*, (BOA. A. MKT. MHM.), 439/79, 22 Mart 1869 (1285.Z.8).

- BCA (Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), *Yassıada Tutanakları “Vatan Cephesi”*, 010. 09/ 212. 656.1, 10.05.1961. İlk dipnottan sonra BCA kısaltması kullanılır.

5. Dipnottaki bildiri isimlerinin yazımı aşağıdaki örneğe göre olmalıdır:

Örnek:

- Ahmet Caferoğlu, “Türklerde Av Kültü ve Müessesesi”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, C. I, Ankara 1973, s. 170.

6. İki den fazla yazarlı kaynaklar için ilk iki yazarın adı belirtilmeli, diğerleri için vd. harfleri kullanılmalıdır. Ancak kaynakçada bütün yazarların isimleri yer almalıdır.

Örnek:

- *Han Hanedanlığı Tarihi*, çev. Ayşe Onat, Sema Orsoy, vd., TTK Basımevi, Ankara 2004, s. 89.

7. Tercüme eserler için sırasıyla yazarın adı ve soyadı, eserin adı, tercümanın adı ve soyadı, cilt sayısı (varsa), yayınevi, yayın yeri ve tarihi ile sayfa numarası yazılmalıdır.

Örnek:

- Lev Nikolayeviç Gumilev, *Hunlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 140.

8. Hazırlanan eserlerin yazımı aşağıdaki örneğe göre yapılmalıdır:

Örnek:

- İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, haz. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 77.

9. İnternet bağlantısı ile elde edilen kaynağın ismi tırnak içerisinde olmalı ve sırasıyla yazar adı ve soyadı, kaynağın adı, web sayfasının adresi, erişim tarihi ve saati belirtilmelidir.

Örnek:

- Salim Koca, “İslam Medeniyeti Çevresinde Türk İmajı”, http://isamveri.org/pdfdrg/D03266/2010_6/2010_6_KOCAS.pdf, 20.10.2018 sa. 23:51.

10. Çeviri makalelerde çeviren kişiye ait notlar dipnotta verildikten sonra (Ç.N.) şeklinde belirtilmelidir.

11. Gazetelerde yer alan isimsiz haberlerin kullanımında aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

“Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012, s. 4.

11.1. Gazetelerde yer alan yazarı belli makale ve köşe yazıları için aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Murat Bardakçı, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019, s. 2.

12. Yazarı belirtilmeyen eserlerin kullanımında ise aşağıdaki örnek tercih edilmelidir:

Örnek:

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s. 56.

Ek ve Albümler

1. Resim, şekil ve belge türünden tüm materyaller numaralandırılmalı ve altına bir cümle ile açıklamaları yazılmalıdır. Yazılar 10 punto ve italik olmalıdır.

2. Metinde sayfa aralarına eklenecek olan şekiller için uygun büyüklükte boşluklar bırakılmalı veya resimlerin nereye geleceği anlaşılır bir şekilde belirtilmelidir.

Kaynakça

1. Eserin sonunda kaynakça verilmelidir. Kaynakça eserin özelliğine arşiv kaynakları, kitaplar, makaleler, tezler, ansiklopedi maddeleri vb. isimler altında gruplandırılabilir.

2. Bu bölümde önce eser sahibinin soyadı sonra adı yer almalıdır. Kaynak ili ilgili diğer bilgiler “Dipnot” başlığı altında verilen kurallara göre sıralanmalıdır.

3. Kaynakça soyadların alfabetik sıralamasına göre düzenlenmelidir.

4. Kaynakçada sadece metin içinde kullanılan veya bilgi aktarılan eserler gösterilmelidir.

5. Makalelerin ve ansiklopedi maddelerinin buldukları yayım içerisinde hangi sayfalar arasında olduğu gösterilmelidir.

Kaynakça İçin Örnekler:

- AKÜN, Ömer Faruk, “Mehmed Fuad Köprülü”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 28, İstanbul 2013, s. 471-486.

- CAFEROĞLU, Ahmet, “Türk Onomastiğinde At Kültü”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 10, İstanbul 1953, s. 201-212.

- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2011.
- ÜSTÜN, Abdullah, *Geç Roma Tarih Yazımında Hunlar: Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2013.
- Arşiv belgeleri dipnottaki gibi gösterilir. Belgeler türlerine göre gruplandırılarak belge numaraları verilir.
- “Katalonya'yı Bağımsızlık Ateşi Sardı”, *Milliyet*, 21 Eylül 2012.
- BARDAKÇI, Murat, “Soyağacı Nasıl Çıkartılır?”, *Habertürk*, 25 Nisan 2019.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 1997.